

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ

«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»

ВИПУСК 55

31 січня 2020 р.

м. Переяслав

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

31 січня 2020 року

Вип. 55

Збірник наукових праць

Переяслав – 2020

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
Международной научно-практической интернет-конференции
**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

31 января 2020 года

Вып. 55

Сборник научных трудов

Переяслав – 2020

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав, 2020. – Вип. 55. – 637 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Базалук О.О. – доктор філософських наук, професор

Воловик Л.М. – кандидат географічних наук, доцент

Дашкевич Є.В. – кандидат біологічних наук, доцент (Білорусь)

Доброскок І.І. – доктор педагогічних наук, професор

Євтушенко Н.М. – кандидат економічних наук, доцент

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Руденко О.В. – кандидат психологічних наук, доцент

Садиков А.А. – кандидат фізико-математичних наук, доцент (Казахстан)

Склярєнко О.Б. – кандидат філологічних наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медичних наук, доцент (Узбекистан)

Збірник матеріалів конференції вміщує результати наукових досліджень наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів з актуальних проблем гуманітарних, природничих і технічних наук.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій.

©Автори статей

©Рада молодих учених університету

©ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав, 2020. – Вып. 55. – 637 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Базалук О.А. – доктор философских наук, профессор

Воловик Л.М. – кандидат географических наук, доцент

Дашкевич Е.В. – кандидат биологических наук, доцент (Беларусь)

Доброскок И.И. – доктор педагогических наук, профессор

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук (ответственный секретарь)

Евтушенко Н.М. – кандидат экономических наук, доцент

Руденко О.В. – кандидат психологических наук, доцент

Садыков А.А. – кандидат физико-математических наук, доцент (Казахстан)

Склярченко О.Б. – кандидат филологических наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медицинских наук, доцент (Узбекистан)

Сборник материалов конференции вмещает результаты научных исследований научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, докторантов, аспирантов, студентов по актуальным проблемам гуманитарных, естественных и технических наук.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, достоверность фактов и ссылок несут авторы публикаций.

©Авторы статей

©Совет молодых ученых университета

©ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический

университет имени Григория Сковороды

БИОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 126441.2758.577.29

Гүлдана Дәулет, Гульмира Тусупбекова
(Алматы, Қазақстан)

АТЕРОСКЛЕРОЗ ДАМУЫНЫҢ ПАТОГЕНЕТИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Атеросклероз және оның инфаркт және инсульт сияқты ең көп кездесетін асқынулары әлемнің барлық елдерінде таралуда, аурудың және ол өлімнің негізгі себебі болып қала береді. Атеросклероздың асқынуын емдеу әдісі медициналық және хирургиялық сияқты симптоматикалық болып табылады. Атеросклеротикалық түйін материалын генетикалық деңгейде зерттеу болашақта патологиялық процестердің даму тетіктерін түсінуге мүмкіндік береді, ары қарай ол процестің байланысына әсер ететін дәрілерді өңдеуге мүмкіндік береді. Жарияланған мақалаларда соңғы үш жылда экстремальды жағдайлардың әсерінен ұлпаларда болатын процестерде AP-1 транскрипция кешенінің маңыздылығын көрсететін көптеген фактілер келтірілді. Сонымен, атеросклероздың даму патогенезіндегі AP-1 жүйесін зерттеу идеясы пайда болды. Осы фактордың көрінісін зерттеу транскрипция жүйесінің осы аурудың дамуының патогенезіндегі рөлін түсінуге көмектеседі. Молекулалық деңгейде одан әрі зерттеулер атеросклеротикалық процестің патогенетикалық кезеңдеріне фармакотерапиялық әсерлерді дамыту үшін нақты алгоритмдер жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: атеросклероз, атеросклероздың патогенезі, генетикалық факторлар, AP-1 транскрипция коэффиценті.

Atherosclerosis and its complications as infarction and apoplectic attack are going to be the main cause of mortality in the whole world, especially in Russia. Pharmacological and surgical treatment of atherosclerosis is symptomatic. The explanations of the pathogenesis could be given by genetic researches. The researching of AP-1 system transcription factors may give us the understanding of transcription system role in the disease pathogenesis. Further molecular researches will promote for pharmaceutical protocol development.

Key words: atherosclerosis, pathogenesis of atherosclerosis, genetic factors, transcription factor AP-1.

Атеросклероздың эпидемиологиясы және патогенезі

Атеросклероз және оның негізгі асқынулары (миокард инфарктісі және инсульт) көптеген әлемнің елдерінде ауру мен өлім саны бойынша көшбасшылықты жалғастыруда. Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымның мәліметінше, Ресейде миокард инфарктісі және инсульт аурулары өлім дәрежесі бойынша ең бірінші орынды алып отыр, жылына 1 миллион адам (100 мың адамға 700-ден астам адам) осы аурудан қайтыс болады екен, бұл бұрынғы социалистік лагерь елдеріне қарағанда 2 есе көп жоғары және Батыс Еуропа, АҚШ елдерінен 3 есе жоғары [1].

Атеросклероз – артерияның эластикалық және бұлшықет-эластикалық типтерінің арнайы зақымдануымен, жалпы қанайналымның бұзылуына әкелетін ішкі мембрананың липидті (майлы) инфильтрациясының дәнекер ұлпасының байланысында ұлғаюымен сипатталатын созылмалы ауру [2]. «Атерома» терминін алғаш Цельсий екі мың жыл бұрын ұсынған және майлы ісік дегенді білдіреді деген. 1904 жылы «Атеросклероз» терминін Ф.Маршан ұсынған (грек тілінен аударғанда «athere» - «быламық» және «sklerosis» – «сығылу», «қатаю») [3].

Өткен ғасырдың ортасында Н. Н. Аничков пен С. С. Халатов ұсынған липопротеидті инфильтрация теориясынан бастап атеросклероздың көптеген теорияларының арасында ең танымал тамыр қабырғасының зақымдануына жауап ретіндегі патологиялық өзгерістердің пайда болу теориясы.

Зақымдану дегенде, эндотелийдің механикалық жарақаты ғана ұйғарылып айтылмайды, оның өткізгіштігі мен адгезивтілігінің жоғарылауымен көрінетін, сондай-ақ прокоагулянтты және тамыр тарылтатын секрециясының ұлғаю факторларының дисфункциясымен сипатталады [4]. Эндотелийдің дисфункциясын инфекциялық агенттер (атап айтқанда, герпес вирустары) [5, 6], улы қосылыстар (темекі түтінінің кейбір компоненттері) [7], гормондардың артық мөлшері (қант диабеті кезіндегі гиперинсулинемия) [8], гемодинамикалық факторлар (артериялық гипертензия) [9] тудыруы мүмкін. Алайда, ең маңызды зақымдаушы фактор гиперхолестеринемия болып табылады [10]. Гиперхолестеринемия кезінде эндотелийдің құрылымы өзгеретіндігі көрсетілген: холестериннің (ХС) мөлшері және эндотелиалдық жасушалардың мембранасындағы ХС және фосфолипидтердің арақатынасы артады, бұл эндотелийдің барьерлік функциясының бұзылуына және липопротеиндердің төмен тығыздығы үшін оның өткізгіштігінің жоғарылауына әкеледі (ТТЛП). Нәтижесінде, ТТЛП тамырдың ішкі қабығының шамадан тыс инфильтрациясы пайда болады. Айта кету керек, онымен бірге эндотелий арқылы ТТЛП тотығады және тамырдың ішкі қабығына негізінен ТТЛП -нің тотыққан формалары енеді, олар өздігінен эндотелийдің құрылымдық элементтеріне зиянын тигізетін сияқты тамырдың ішкі қабығының құрылымдық элементтеріне де зиянын тигізеді [11].

Атерогенездің келесі кезеңі макрофагтарға айналатын циркуляциялық моноциттер арқылы тотыққан ТТЛП оларды кейіннен жоюға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, макрофагтарда холестеринді эфирлер жиналып, олар көбік деп аталатын жасушаға түседі, ол өз кезегінде липид жолақшалардың бастамасын - атеросклеротикалық түйіннің алғашқы морфологиялық кезеңіне әкеледі. Алайда, макрофагтардың рөлі бұнымен шектелмейді. Олар биологиялық байланыстарды, хемотаксиндер, митогендерді қоса алғанда миграцияны белсендіретін өсу факторлары медиадан (тегіс бұлшықет жасушаларының ішкі қабырғасын және фибробласттардың миграциясын және олардың пролиферациясы, репликациясы және дәнекер ұлпасының синтезін өңдейді. Тамырдың ішкі қабырғасына тегіс бұлшықеттердің және фибробласттардың медиадан миграциясы, олардың одан әрі пролиферациясы макрофагтармен синтезделген стимуляторлардың (өсу факторларының) әсерінен атерогенездің міндетті кезеңі болып табылады. Фибробласттардың рөлі айқын және дәнекер ұлпа матриксінің түйіндерінің синтездеуден тұрады. Ұқсас рөлді тегіс бұлшықет жасушалары атқарады. Олар коллаген, эластикалық талшықтар мен протеогликандардың кейбір формаларының синтезі мен секрециясына қабілетті. Бұл функцияны синтетикалық фенотип деп аталатын ТБЖ атқарады, оларға аз мөлшерде миофиламенттер, аппараттың гипертрофиясы Гольджи және эндоплазмалық ретикулум тән. ТБЖ дәнекер ұлпаға синтезге қосымша ТТЛП ұлпаларын алып және макрофагтар сияқты көбік жасушаларына өзгереді [12].

Ген экспрессиясы

Ген - тұқымқуалаушылықтың функционалды бірлігі. Ұрықтанған жұмыртқадан келесі клеткалық бөлінулер нәтижесінде мындаған жасуша түрлері және түрлі ұлпалар түзіледі. Фенотиптік жасушалардың әртүрлілігі организм дамуының белгілі бір кезеңінде белгілі бір жасушаларда немесе ұлпаларда нақты гендердің селективті көрінісі арқылы қамтамасыз етіледі. Алайда, барлық экспрессияланатын жасушаларда немесе барлық дерлік жасушаларда гендер бар. Ген экспрессиясы - генетикалық ақпаратты жүзеге асыратын - транскрипция және трансляция процесінде көрінеді.

Транскрипция деп генетикалық ақпараттың дезоксирибоза қышқылынан (ДНҚ) РНҚ-ға генетикалық ақпараттың тасымалдануы. Транскрипция процесі үш кезеңнен тұрады. Бастапқы кезеңде ген учаскесіне ДНҚ тізбегінде РНҚ-полимераза деп аталатын ферменттер кешені қосылады. Бұл инициация процесі. Элонгация деп аталатын екінші кезеңде, бос нуклеотидтердің ДНҚ «сезім тізбегі» принципі бойынша комплементарлы (А-У, Г-Ц) бірізді байланысы жүреді және оларды бір полирибонуклеотид тізбегіне РНҚ-полимераза көмегімен байланыстыру. Үшінші кезең - терминация - РНҚ синтезінің аяқталуы. ДНҚ бөлімдері активті және активті емес фрагменттерден тұрады. Интрон деп аталатын активті емес

фрагменттердің сайттары, экзон деп аталатын активті фрагменттер арасында орналастырылған. Транскрипция аяқталғаннан кейін сплайсинг деп аталатын бір жіпке интрондарды кесу және экзондарды «тігу» процесі жүреді. Әрі қарай РНҚ «қалпақшасы» пайда болады - ақуыз синтезі басталатын орын (кэптелу), қосылу процесі полиаденил бөлігі (поли-А) РНҚ-ны рибосомаларға тасымалдау кезінде ферментативті бұзылыстан қорғайды, полиаденилдену. Сплайсинг, кэпирлеу және полиаденилдеу процестерін қамтитын ақуыз синтезіне дайындық РНҚ-ң түзілу нпроцесі процессинг деп атайды. Процессинг құбылысы тек эукариоттарда жүреді. Процессингтен кейін пайда болған, ақуыз синтезіне дайын РНҚ молекуласы (матрицалық РНҚ, м-РНҚ деп аталады немесе ақпараттық РНҚ, а-РНҚ) ядродан шығады және рибосомаға қарай бағытталады. Бұдан әрі ақуыз синтезі жүреді. Бұл рибосомада өтетін трансляция деп аталатын процесс. Үлкен және кіші суббірліктерден тұратын рибосомалар рибосомалық РНҚ деп аталады (р-РНҚ). Бұл шағын жасушалық "ақуыз фабрикасы". Трансляция процесі нуклеотидтердің тілін аминқышқылдар тіліне аудару болып табылады, сонымен қатар, генетикалық сөздік эмбебап, яғни нуклеотидтердің нақты бірізділігі барлық тірі организмдер үшін бірдей аминқышқыл тізбегін анықтайды [13]. Трансляция процесі кезінде келесі стадияларды ажыратады:

1. Аминқышқылдардың активация стадиясы;
2. Инициация стадиясы;
3. Элонгация стадиясы;
4. Терминация стадиясы.

Кері транскрипция

Кері транскрипция кезінде РНҚ матрицасына ДНҚ-ң 2-жіпшелі құрылымы біртіндеп синтезделеді. Бұл процесс ретровирустармен жүзеге асады және кері транскриптаза (немесе РНҚ-тәуелді-ДНҚ-полимераза) арқылы ферменттермен катализденеді. Синтезделген ДНҚ молекуласы жасуша иесінің хромосомасына тізбектелуі мүмкін және бөліну кезінде туынды жасушаға беріледі. Бұндай тізбектелген түрдегі вирус геномы иесінің геномынында ұзақ уақыт болуы мүмкін және белгілі-бір жағдайда ретровирус және белоктарды экспрессиялай активизирленеді. Сондай-ақ, иесінің генетикалық материалының бөлігі басылып қалуы және тұраралық барьердің тоқтамай басқа организмдерге берілуі мүмкін. Осыған байланысты қазіргі таңда вирустан генетикалық ақпараттың әртүрлі жүйелік топтағы организмдер арасында белгілі-бір рөл шығады. Осылайша, кері транскриптазадағы ақпараттың берілу сызбасы келесідегідей жүреді: ДНҚ↔РНҚ→белок [14].

AP-1 транскрипциялық фактор

AP-1 молекулярлық массасы шамамен 40 кДа болатын, арнайы нуклеотидтердің айналасында байланысатын (TGANTCA бастап, N –кез-келген негіз) белокқа ұқсас туысқа жатады. AP-1 транскрипциялық фактор - Jun туысының ДНҚ-белоктарын байланыстыратын жұп косплексті топ (c-Jun, JunB, JunD), Fos (c-Fos, FosB, Fra1, Fra2), ATF (ATF1, ATF2, ATF3, ATF4). AP-1 кешені әртүрлі патологиялық процестерге, соның ішінде ісіктердің пайда болуына қатысады [15].

Алғаш рет транскрипция факторы SV40 сфералық капсуладан табылды. 72 нуклеотид жұбынан тұратын AP-1 факторы белгілі гендердің транскрипциясын бастаушы болып табылады. AP-1 фактор эукариот жасушасына орналасқанда, транскрипция процесін бастайды. Тауықтарда трансформацияланатын вируста белок тәрізді AP-1 кодтайтын онкоген v-jun табылғаннан кейін AP-1-дің физиологиялық рөліне қызығушылық күшейе бастады. v-jun жасушалық көшірмесі, c-jun AP-1 деп аталатын геннің туысына жатады [16].

AP-1 транскрипциялық фактор көптеген гендердің экспрессиясының базальды деңгейін сақтауға қатысады. Ол қосылыстардың негізгі, жасушалардың пролиферациясын немесе дифференцировкасын туғызатын нысандарының бірі. Оның функциялары жасушаның пролиферацияларымен және трансформациясымен өте тығыз байланысты, оның ішінде жасушаларды сыртқы зақымданудан қорғау әсерлері [17]. Клеткалық дифференциацияның индукциясы AP-1 кешені компоненттерін кодтайтын ген транскрипциясының активациясын туғызады [18]. Атеросклероздың патогенезіне бірқатар цитокиндер қатысатындықтан

(мысалы, ісік некрозы факторы, моноциттердің хемоаттрактивті ақуызы), зақымдалған эндотелий жасушаларының (VCAM-1, ICAM-1) тамырлар қуысына қараған бетінде экспрессияланатын, транскрипция факторының адгезия молекулаларымен мүмкін болатын байланысы туралы мәліметтер табылды, AP-1 жүйесінің атеросклероздағы қантамырларының қабыну процестеріне тікелей қатысуы мүмкін деген болжам жасалды.

AP-1 ақуыздары кешенде Jun ақуыздарымен бірге олар таныған элементпен нашар байланысады. Байланыс тығыз болу үшін, AP-1 басқа ақуызға, Fos байланысуы керек [19].

Fos және Jun гендері

Транскрипцияны реттейтін алғашқы онкогендердің бірі c-fos болды. Бұл көптеген жасушалық функцияларды, соның ішінде жасушалық пролиферация және дифференцировка процесстеріне қатыстыратын ядролық протоонкоген. Ол жасушаның өсуін, дифференцировка және трансформацияны реттейтін сигналды тасымалдау үшін негізгі ядролық нысананың бірін қамтиды. Ол кодтаған ақуыз басқа онкоақуызбен - Jun үйлесімді қызмет атқарады. Fos және Jun транскрипциялық фактор туысының мүшесіне жатады. Бұл белоктар көптеген транскрипция факторлары сияқты, гендердің үлкен тобының транскрипциясын реттейтін гетеродимерлік кешендердің "лейцинді найзағайлар" арқасында бір-бірімен құрылымын түзеді. "Лейцинді найзағай" - бұл бөлім 35 аминқышқылдары, әрбір жетінші аминқышқылының қалдықтары лейцин болатын спиральды құрайды; жүйелі орналасуына байланысты альфа-спиральға орналастырылған кезде бір жағында лейцин қалдықтары пайда болады, олар гидрофобты бетті құрайды. Реттеу активаторлық ақуыздарды 1 (AP-1) байланыстыру учаскелері ретінде белгілі ДНҚ реттеуіш элементтерімен ерекше өзара әрекеттесу жолымен жүзеге асырылады [20]. Гетеродимерді AP-1 байланыстырушы сайтпен байланыстырған кезде ДНҚ жақын орналасқан аудандарында транскрипция төмендейді немесе жоғарылайды. Атап айтқанда, c-Fos өзінің генінің промоторын (транскрипция бастамашысын) тежеуі мүмкін. Транскрипциялық факторлар тобының Fos / Jun рөлі олардың сыртқы, экстражасушалық сигналдарды транскрипциялық машинаға беру жүйесіндегі буыны болып табылады, соның нәтижесінде мұндай сигналға жауап ретінде арнайы гендер-нысаналардың экспрессиясында өзгерістер болады. Мұндай сигналдарға өсу факторлары, цитокиндер және көптеген басқалары жатады. AP-1 транскрипциялық факторлар кешенінің активациясы митогенді стимулдайтын ең ерте ядролық пікірлердің бірі болып табылады. Атап айтқанда, цитокиндер туралы айтып кеткендіктен, FOS және Jun T-жасушаларда тез индуцирленеді және интерлейкин-2 қоса цитокин гендерінің транскрипциясын реттейді [21].

Қорытынды

Қазіргі уақытта кардиологияның бірінші кезектегі міндеттерінің бірі - атеросклерозды емдеуде жаңа мүмкіндіктерді іздеу болып табылады, аурудың өзі жүректің ишемиялық ауруы, стеноз, бүйрек артериялары, қолқа аневризмасы, ишемиялық инсульт және т.б. сияқты қайтымсыз өзгерістердің пайда болуының алғышарты болып табылады. Соңғы үш жылда жарияланған жұмыстарда сыртқы (ультрақұлгін сәулелендіру), сондай-ақ ағзаның ішкі ортасының (гипоксия, осмотикалық қысымның, жылу қысымының өзгеруі, жылулық шок) экстремальды жағдайлардың әсері кезінде ұлпаларда болатын үдерістердегі транскрипциялық кешеннің AP-1 мәнін дәлелдейтін көптеген фактілер келтірілген. Осыған байланысты AP-1-дің атеросклероз кезіндегі жасушаларда болатын процестерге, ауруды қоздыратын қауіпті факторлардың жеткілікті саны болған кезде және транскрипция факторы іске қосылатын экстремальды жағдайлардың әсерін зерттеуге мүмкіндік береді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. World Health Statistics 2008 (Информация с сайта www.who.int).
2. Ройтберг Г. Е. Внутренние болезни. Сердечнососудистая система / Г. Е. Ройтберг, Ф. В. Струтынский. – М., 2003. – С. 283–344.

3. Cottet J. Two thousand years of historical study on the words atheroma, atheromatosis, atherosclerosis, arteriosclerosis / J. Cottet, M. Lenoir // *Bull. Acad. Natl. Med.* – 1992. – Vol. 176, № 9. – P. 1385–1390 (discussion 1390–1391).
4. Vanhoutte P. M. Endothelial Dysfunction / P. M. Vanhoutte // *Circ. J.* – 2009. – Vol. 73, №4. – P. 595–601. 98 Креативная кардиология, № 2, 2009
5. Alibek K. Infection as a risk factor in the atherosclerosis development: current concepts and treatment opportunities / K. Alibek, A. Pashkova // *Lik. Sprava.* – 2007. – Vol. 3. – P. 3–13.
6. Pesonen E. Dual role of infections as risk factors for coronary heart disease. *Atherosclerosis* / E. Pesonen, E. Andsberg, H. Ohlin et al. – 2007. – Vol. 192, № 2. – P. 370–375.
7. Zielinska-Danch W. Tobacco smoke exposure levels and lipide profile / W. Zielinska-Danch, J. Czogata, A. Sobczak et al. // *Przegl. Lek.* – 2008. – Vol. 65, № 10. – P. 500–504.
8. Hsu C. C. Blood pressure, atherosclerosis, and albuminuria in 10,113 participants in the atherosclerosis risk in communities study / C. C. Hsu, F. L. Brancati, B. C. Astor et al. // *J. Hypertens.* – 2009. – Vol. 27, № 2. – P. 397–409.
9. Insull W. Jr. The pathology of atherosclerosis: plaque development and plaque responses to medical treatment / W. Insull Jr // *Am. J. Med.* – 2009. – Vol. 122. – P. S3–S14 (Suppl. 1).
10. Brosnan M. Making the case for cardiovascular screening in irish males: detection of abdominal aortic aneurysms, and assessment of cardiovascular risk factors / M. Brosnan, C. G. Collins, D. S. Moneley et al. // *Eur. J. Vasc. Endovasc. Surg.* – 2008. – Vol. 12.
11. Титов В. Н. Биохимические факторы риска коронарного атеросклероза / В. Н. Титов // *Кардиология.* – 1991. – № 7. – С. 141–144.
12. Тинсли-Харрисон Р. Внутренние болезни. Болезни сердца и сосудов / Р. Тинсли-Харрисон. – М., 2005. – С. 1638–1645.
13. Курчанов Н. А. Генетика человека с основами общей генетики / Н. А. Курчанов. – СПб, 2006. – С. 60–77.
14. Cottet J. Two thousand years of historical study on the words atheroma, atheromatosis, atherosclerosis, arteriosclerosis / J. Cottet, M. Lenoir // *Bull. Acad. Natl. Med.* – 1992. – Vol. 176, № 9. – P. 1385–1390 (discussion 1390–1391).
15. Malnou C. E. Heterodimerization with Jun family members regulates c-Fos nucleocytoplasmic traffic / C. E. Malnou, T. Salem, F. Brockly et al. // *J. Biol. Chem.* – 2007. – Vol. 282, № 42. – P. 31046–31059.
25. Nabipour, I. The association of metabolic syndrome and Chlamydia pneumoniae, Helicobacter pylori, cytomegalovirus, and herpes simplex virus type 1: the Persian Gulf Healthy Heart Study // I. Nabipour, K. Vahdat, S. M. Jafari et al. // *Cardiovasc. Diabetol.* – 2006. – Vol. 5. – P. 25.
16. Ройтберг Г. Е. Внутренние болезни. Сердечнососудистая система / Г. Е. Ройтберг, Ф. В. Струтынский. – М., 2003. – С. 283–344.
17. Турпаев К. Т. Роль фактора транскрипции AP-1 в интеграции внутриклеточных сигнальных систем / К. Т. Турпаев // *Мол. биол.* – 2006. – Т. 40, № 6. – С. 945–961.
18. Angel P. The role of Jun, Fos and the AP-1 complex in cell-proliferation and transformation // *Biochimica et Biophysica Acta* / P. Angel, M. Karin. – 1991. – Vol. 1072. – P. 129–157.
19. Сингер М. Гены и геномы. В 2 томах / М. Сингер, П. Берг. – М., 1998.
20. Johnson P. F. Eukaryotic transcriptional regulatory proteins / P. F. Johnson, S. L. McKnight // *Ann. Rev. Biochem.* – 1989. – Vol. 58. – P. 799–839.
21. Сингер М. Гены и геномы. В 2 томах / М. Сингер, П. Берг. – М., 1998.

MOLECULAR MECHANISMS OF ATHEROSCLEROSIS

Atherosclerosis (AS) manifested by lipid accumulation, extracellular matrix protein deposition, and calcification in the intima and media of the large to medium size arteries promoting arterial stiffness and reduction of elasticity. However, a small percentage of developing atherosclerotic lesions cannot maintain an adequate resolution response, which leading to the formation of clinically dangerous plaques that can trigger acute luminal thrombosis and tissue ischemia

and infarction. It has been accepted that AS leads to increased morbidity and mortality worldwide. Recent studies indicated that genetic abnormalities play an important role in the development of AS.

Keywords: *Gene mutation, miRNAs, CirRNA, atherosclerosis, oxidative stress, inflammation, efferocytosis, foam cells, thrombosis.*

Introduction

The burden of cardiovascular disease (CVD) has been risen to be a leading cause of morbidity and mortality despite the existence of statin and other preventive strategies to resolve it [1,2]. Simultaneously, many clinical researches had been performed to unravel the mechanisms and pathophysiology of atherosclerosis along with the clinical complications. These let us discover the development of new therapeutic approaches to combat CVD which is accompanied by so many advances and surprises [3].

Atherosclerosis (AS), resulting in lipid accumulation, extracellular matrix protein deposition, and calcification in the intima and media of the arteries causes arterial stiffness reducing its elasticity. It is generally accepted that globally AS causes increased morbidity and mortality [4,5]. Studies have shown that AS plaque is characterized by the accumulation of immune cells such as T-cell [6,7], monocyte/macrophages [8], dysfunctional endothelial cells (ECs) with endothelial-to-mesenchymal transition (EndMT). EndMT is a physiological process by which ECs develop mesenchymal phenotype to promote growth and development of vital organ such as the heart [9,10] and vascular smooth muscle cells proliferation, migration characterized by expression adhesion molecule Endothelial Selectin (E-selectin), vascular cell adhesion molecule-1 (VCAM-1) and intercellular adhesion molecule-1 (ICAM-1) [11].

Some studies affirmed the dynamic regulation to keep free cholesterol (FC) in cellular membrane micro domains and esterified cholesterol in lipid droplets in a balance state, which was regulated by lipoproteins and cellular cholesterol exporters. So, increasing FC in immune cells promotes receptor over sensitization that lead to inflammation, hematopoietic stem cell proliferation, leukocytosis and T-cell activation. Thus, these links of cellular cholesterol and inflammation are affecting not only atherosclerosis but also influence autoimmune diseases [12].

Recent studies indicate that the abnormal expression of specific genes play significant roles in the development of AS. Specific genetic mutations, DNA and histone modification have been demonstrated to accelerate the development of AS. Furthermore changes have been demonstrated in the miRNAs and circular RNAs in the context of AS [13]. However, the mechanism and pathway underlining these genetic regulations of AS still remains unclear.

This review describes specific mechanisms and pathways of AS.

Oxidative Stress, Inflammation and Atherosclerosis

Key steps in the atherosclerosis process include the accumulation and oxidation of LDLs by reactive oxygen species (ROS) within the artery wall accompany with persistent inflammatory process via infiltration of monocyte-macrophages, forming foam cells on uptake of oxidized LDL (ox-LDL). This process sooner or later can result in rupture or erosion of the arterial wall, forming thrombus and subsequent platelet aggregation called atherothrombosis, which resulting in blood flow occlusion and downstream cellular damage. The involvement of ROS in atherothrombosis

process is including nitric oxide (NO) inactivation or NO synthase inhibition and platelet activation via overexpression of platelet eicosanoids and platelet NO inhibition, which finally contribute to the arterial dysfunction AS [14,15].

The molecular mechanism of inflammatory factors promoting atherosclerosis

Recent studies have identified gene that regulate vascular inflammation and moderated atherosclerosis. For instance, Sirt1, Sirt3 and, families of nicotinamide adenine dinucleotide (NAD⁺), have been shown to reduce progression of vascular inflammation and AS. Deletions of SIRT1 increase NF- κ B sub-unit RelA/p65 acetylation, and MAPK activation leading to AS plaque formation in mice [16].

The molecular mechanism of nutritive factors promotes atherosclerosis

Lately, studies have reported that vitamins play significant role in the regulation of transcripts causing atherosclerosis. Researchers have shown that vitamin B supplementation reduces pro-inflammatory cytokine secretion, adhesion molecules expression, MAPK/NF- κ B activation and subsequent structural changes in human [17,18]. Vitamin C supplementation also exhibited high anti-atherogenic activity by promoting lipoprotein gene expression, reduced ox-LDL accumulation and pro-inflammatory gene expression [19]. Vitamin C acts by reducing expression of pro-inflammatory cytokines via inhibition of nuclear transport of NF- κ B in ECs [20].

Conclusions

Cardiovascular system homeostasis is sustained by the genetic and epigenetic interacting programs. Any disequilibrium will cause a complex stream of pathogenesis such as atherosclerosis and its life-threatening complications, myocardial infarction and stroke. Atherosclerosis is a chronic inflammatory disease that is initiated by the retention and accumulation of cholesterol-containing lipoproteins, particularly low-density lipoprotein, in the artery wall.

In this review, the mechanisms and pathways involved in AS are summarized with a focus on gene mutation. In general, this research showed that several genetic mutations promote AS mainly by activating vascular inflammation via NF- κ B pathway. In addition, inhibition of NF κ B pathway significantly reduced the development of AS. Several gene mutations ultimately converge on the activation of NF- κ B in AS.

REFERENCES

1. Brown M.S., Goldstein J.L. Heart attacks: gone with the century? *Science*. 1996; 272: 629. doi: 10.1126/science.272.5262.629.
2. Mozaffarian D., Benjamin E.J., Go A.S., Arnett D.K., Blaha M.J., Cushman M., et al. Heart Disease and Stroke Statistics-2016 Update: A Report From the American Heart Association. *Circulation*. 2016; 133: e38-360.
3. Libby P., Bornfeldt K.E., Tall A.R. Atherosclerosis. Success, surprises, and future challenges. *Circulation*. 2016; 116: 531-4.
4. Chen L.Y., Leening M.J., Norby F.L., et al., Carotid intima-media thickness and arterial stiffness and the risk of atrial fibrillation: the atherosclerosis risk in communities (ARIC) study, multi-ethnic study of atherosclerosis (MESA), and the Rotterdam study, *J. Am. Heart Assoc.* 5 (2016).
5. Tomiyama H., Ishizu T., Kohro T., et al., Longitudinal association among endothelial function, arterial stiffness and subclinical organ damage in hypertension, *Int. J. Cardiol.* 253 (2018) 161–166.
6. Baragetti A., Ramirez G.A., Magnoni M., et al., Disease trends over time and CD4(+) CCR5(+) T-cells expansion predict carotid atherosclerosis development in patients with systemic lupus erythematosus, *Nutr. Metab. Cardiovasc. Dis.* 28 (2018) 53–63.
7. Chen L.Y., Leening M.J., Norby F.L., et al., Carotid intima-media thickness and arterial stiffness and the risk of atrial fibrillation: the atherosclerosis risk in communities (ARIC) study, multi-ethnic study of atherosclerosis (MESA), and the Rotterdam study, *J. Am. Heart Assoc.* 5 (2016).

8. Tomiyama H., Ishizu T., Kohro T., et al., Longitudinal association among endothelial function, arterial stiffness and subclinical organ damage in hypertension, *Int. J. Cardiol.* 253 (2018) 161–166.
9. Ammirati E., Bozzolo E.P., Contri R., et al., Cardiometabolic and immune factors associated with increased common carotid artery intima-media thickness and cardiovascular disease in patients with systemic lupus erythematosus, *Nutr. Metab. Cardiovasc. Dis.* 24 (2014) 751–759.
10. Seneviratne A.N., Edsfeldt A., Cole J.E., et al., Interferon regulatory factor 5 controls necrotic core formation in atherosclerotic lesions by impairing efferocytosis, *Circulation* 136 (2017) 1140–1154.
11. Evrard S.M., Lecce L., Michelis K.C., et al., Endothelial to mesenchymal transition is common in atherosclerotic lesions and is associated with plaque instability, *Nat. Commun.* 7 (2016), 11853.
12. Libby P, Bornfeldt KE, Tall AR. Atherosclerosis. Success, surprises, and future challenges. *Circulation.* 2016; 116: 531-4.
13. Parahuleva M.S., Lipps C., Parviz B., et al., MicroRNA expression profile of human advanced coronary atherosclerotic plaques, *Sci. Rep.* 8 (2018) 7823.
14. Violi F., Pignatelli P., Basili S. Nutrition, supplements, and vitamins in platelet function and bleeding. *Circulation.* 2010; 121: 1033-44.
15. Violi F., Carnevale R., Loffredo L., Pignatelli P., Gallin J.I. NADPH Oxidase-2 and atherothrombosis. Insight from Chronic Granulomatous Disease. *Arterioscler Thromb Vasc Biol.* 2017; 37: 218-25.
16. Rajendrasozhan S., Yang S.R., Kinnula V.L., Rahman I. SIRT1, an antiinflammatory and antiaging protein, is decreased in lungs of patients with chronic obstructive pulmonary disease, *Am. J. Respir. Crit. Care Med.* 177 (2008) 861–870.
17. Hodis H.N., Mack W.J., Dustin L., et al., High-dose B vitamin supplementation and progression of subclinical atherosclerosis: a randomized controlled trial, *Stroke* 40 (2009) 730–736.
18. Su G., Sun G., Liu H., et al., Niacin suppresses progression of atherosclerosis by inhibiting vascular inflammation and apoptosis of vascular smooth muscle cells, *Med. Sci. Monit.* 21 (2015) 4081–4089.
19. Kim S.M., Lim S.M., Yoo J.A., Woo M.J., Cho K.H. Consumption of high-dose vitamin C (1250 mg per day) enhances functional and structural properties of serum lipoprotein to improve anti-oxidant, anti-atherosclerotic, and anti-aging effects via regulation of anti-inflammatory microRNA, *Food Funct.* 6 (2015) 3604–3612.
20. Bowie A.G., O'Neill L.A., Vitamin C inhibits NF-kappa B activation by TNF via the activation of p38 mitogen-activated protein kinase, *J. Immunol.* 165 (2000) 7180–7188.

УДК 929 БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Наталія Мойко
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

В. О. ГЕРИНОВИЧ – НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (1883-1949)

Стаття присвячена дослідженню діяльності вченого-краєзнавця, географа та історика, громадського діяча Володимира Олександровича Гериновича. Висвітлено його діяльність в Кам'янець-Подільському науковому товаристві при ВУАН.

Ключові слова: Геринович В.О., Кам'янець-Подільський, наукова діяльність, краєзнавство, наукове товариство.

The article is devoted to the research of the activities of the scientist, local historian, geographer and historian, public figure Volodymyr Gerynovych. His activity in Kamenets – Podilsky Scientific Society at the All-Ukrainian Academy of Sciences is covered.

Key words: Gerynovych V.O., Kamianets-Podilskiy, scientific activity, local lore, scientific society.

На сучасному етапі становлення України як самостійної держави постає нагальна необхідність у відродженні історичного краєзнавства. Надзвичайно посилюється інтерес до наукової та суспільно-політичної спадщини, відомих діячів вітчизняної науки та освіти. Зокрема, особливої уваги заслуговує діяльність вченого-краєзнавця, географа та історика, громадського діяча Володимира Олександровича Гериновича (1883–1949 рр.).

Народився В.О.Геринович в м. Сокаль на Галичині в селянській сім'ї. Тут він закінчив народну школу, а потім навчався в гімназії м. Львова, з якої був виключений за участь у політичному гуртку. Середню освіту завершив у Перемишлі.

У 1903 р. вступив до філософського факультету Львівського університету, де займався дослідницькою роботою, входив до фізіографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Науково-краєзнавчу роботу розпочав під керівництвом професорів Ремана, Грушевського, Ромера, Рудницького. Цікавився географією Східної Європи. Через два роки пише наукову рецензію на монографію польського дослідника В. Лозинського "Долини Східно-Карпатських і Подільських рік", яка згодом була опублікована в м. Львові. В 1907–1908 рр. завершує навчання у Львівському та Віденському університетах, захищає докторську дисертацію і отримує ступінь доктора географії та історії. З'являються перші наукові розвідки – "Дещо з життя муравлів", "Про воздух", "Питання третичного чоловіка" та ін. У 1914р. перевидається науково-популярний нарис В.О. Гериновича "Жите Марса" у Вінніпезі (Канада), який можна вважати одним з перших українських науково-фантастичних творів.

Перша світова війна розлучила родину Гериновичів. Дружина переїхала до м. Берн (Швейцарія), а Володимира Олександровича мобілізували до австро-угорської армії. Брав безпосередню участь у бойових діях. Мав п'ять поранень, одне з яких одержав при звільненні політв'язнів із в'язниці м. Замостя¹. На фронті одержав три бойових нагороди. Після проголошення Західно-Української Народної Республіки захищав її від польської агресії. Дослужився до чину поручника.

Займався науковою роботою. Опублікував ряд робіт у львівському часописі "Українське слово". Зокрема, у 1917–1918 рр. з'явилися статті "До Західної української етнографічної границі", "Населення на Запад від Буга" (антропологічний нарис), "До української орієнтації" (уваги антропогеографа), "Начерки Української західної етнографічної границі". У цьому ж році запрошений на роботу референтом з питань народної освіти президента Української Національної Ради Є. Петрушевича. В липні 1919 р. під натиском польських військ багато галичан – учасників національно-визвольних змагань переїхали з Галичини до Наддніпрянської України. Польський суд оголосив його поза законом за революційну діяльність на території Західної України.

Тоді ж, у складі Начальної Команди галицького війська В.О. Геринович прибув до Кам'янця-Подільського та мав зустріч з ректором місцевого державного українського університету І.І. Огієнком. Після офіційного звернення до І.І.Огієнка з проханням прийняти його на посаду викладача географії, наказом міністра народної освіти УНР затверджується (згідно обрання) на посаді приват-доцента кафедри географії фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. В 1920 р. науково-шкільна рада університету затверджує Володимира Олександровича завідуючим метеорологічною станцією. В лютому 1921 р. університет реорганізовано в Інститут народної освіти.

У 1923 р. Постановою Президії головпрофосвіти УСРР В.О. Гериновича призначено ректором Кам'янець-Подільського ІНО². Відразу після призначення Володимир Олександрович наполегливо організовує діяльність колективу. Через брак викладацького складу В.О. Гериновичу часто доводилося працювати понаднормово. Незважаючи на велику адміністративну завантаженість, він уміло поєднував власну викладацьку роботу з краєзнавчою, зокрема особисто розробляв та складав краєзнавчі питальники для вивчення місцевості регіону. Для посилення науково-дослідної підготовки студентів і викладачів ректор провів "Семинар вищого типу" (його запровадження стало постійним явищем),

виступив з доповіддю на тему: "Про проблеми знання", у якій висвітлив такі питання, як поняття теорії пізнання (гносеологія), гносеологія Лейбніца і Канта, феноменалізм, скептицизм, гносеологія матеріалістична, монізм та ін. Подібні семінари масово залучали до наукової діяльності як викладачів інституту, так і студентство. У березні 1925 р. Геринович на черговому засіданні науково-дослідної кафедри при інституті виступив з доповіддю на тему: "Завдання й методи роботи краєзнавства", представив відомі наукові твори краєзнавчої галузі, а також визначив основні завдання краєзнавчої роботи. Зокрема вивчення природних багатств, соціально-економічних особливостей певної території, використання останніх місцевим населенням, його матеріальний побут та природа, що впливають на формування світогляду. В.О. Геринович закликав залучати до краєзнавства лекторів вузів, урядовців різних установ, учительство, студентство та учнів трудових шкіл.

На початку квітня 1924 р. він очолив науково-дослідну експедицію з дослідження явищ вулканічного характеру в с. Бакота Старо-Ушицького району. Геринович вільно володів українською, російською, польською та німецькою мовами, що розширювало професійно-наукові можливості вченого. Так, за його особистої участі було налагоджено зв'язки ІНО з німецьким науковим видавництвом "Minerva" (м. Берлін), що відкривало нові перспективи тісного зв'язку з науковими колами Європи. Всіляко популяризуючи та намагаючись встановити наукові відносини з провідними європейськими освітніми установами, В.О. Геринович підготував і направив до Німеччини звіт про структуру ІНО, його професорсько-викладацький, студентський склад та інші відомості. Вже 5 червня 1924 р. ректор отримав запрошення взяти участь у роботі III-х віденських міжвузівських курсах, що мали проходити в м. Відні (Австрія). Були запрошені як викладачі, так і студенти ІНО.

Новий ректор тісно співпрацював з окружним керівництвом в сфері освіти, профорганами через виконавче бюро пролетарського студентства та з професійно-господарськими установами, партійними органами. Основу ввіреного В.О. Гериновичу інституту складали три відділи: природничо-географічний, соціально-історичний та математичний. Володимир Олександрович, розуміючи всю важливість і необхідність надання молоді вищої освіти, практикував заходи щодо звільнення останніх від платні. Вже в першому триместрі від платні звільнили 72,5%, у 4-му – 70% і у 6-му – 80% студентів. Захист прав студентів та врахування їх інтересів у ректора були пріоритетними.

Необхідно зазначити, що робота нового ректора фактично відразу після призначення зазнала перевірки столичною інспекцією з м. Харкова. Вже 26 липня 1924 р. Укрголовпрофосвіта ухвалила постанову: "Визнати роботу Кам'янець-Подільського ІНО за останній рік цілком задовільною. Особливо відзначити роботу ректора ІНО тов. Гериновича...".

Володимир Олександрович реагував на прохання студентів, сприяв влаштуванню на роботу випускників закладу, намагався вирішувати їх особисті проблеми. На посаді ректора В.О. Геринович продовжував переймати кращий науково-педагогічний досвід та популяризувати Кам'янець-Подільський ІНО як в Україні так, і за її межами. 4 червня 1924 року Володимира Олександровича делегували на з'їзд слов'янських географів, що відбувся у м. Празі (Чехословаччина). А вже 9 серпня 1924 р. В.О. Геринович, як представник ІНО, поїхав на III-ю Всеукраїнську педагогічну конференцію, що проходила в м. Харків, для обговорення питань методологічного характеру. Не полишав і наукової роботи, працював над монографією "Географія СРСР", читав в порядку шефства доповіді, лекції: "Дніпровська електростанція", "Краєзнавство і його значіння в Радянському Будівництві", "Походження світу" та "Методи дослідницької роботи". Під керівництвом В.О. Гериновича в інституті поширювалися нові методи викладання, проводилася значна робота у краєзнавчій діяльності в масштабі як Кам'яниччини, так і всього Поділля.

З 29 травня по 3 червня 1925р. у Харкові відбулася перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, у якій взяв участь В.О. Геринович. У доповіді він зупинився на традиціях, основних напрямках досліджень на Кам'яниччині. Підтримуючи "дух перемін" у краєзнавстві, наголосив на необхідності зміни його завдань, методів і форм діяльності в різні періоди,

основну увагу акцентував на розгортанні діяльності Товариства природодослідників, очолюваного проф. Бучинським, археологічного і природничого музеїв, науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, бюро секції наукових працівників³.

Завдячуючи В.О. Гериновичу до краєзнавчого руху в краї залучали не тільки академперсонал, а й студентство⁴. В силу об'єктивних причин науково-дослідна кафедра, де проводилась значна частина краєзнавчої діяльності, не могла стати центром об'єднання всіх наукових і краєзнавчих сил округи. Тому в червні 1925 року на базі ІНО було утворено Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. Очевидно, цьому сприяла багаторічна творча співпраця науково-педагогічних працівників інституту, зокрема і філологів, із вченими ВУАН. Ідею створення товариства допоміг реалізувати колишній професор і завідувач науково-дослідної кафедри інституту Пилип Клименко, який на той час переїхав до Києва і працював у системі академії наук. Його опікування товариством проявилось в конкретних порадах кам'янець-подільським колегам, допомозі щодо розробки статуту та конкретній організаційній роботі. Офіційно товариство функціонувало при археологічно-природничому музеї, але основну частину його членів складали науково-педагогічні працівники місцевого інституту народної освіти. Можна припустити, що таким чином цим подільські вчені намагалися уникнути наскрізного контролю з боку державних та партійних органів і водночас відкрити двері для всіх бажаючих вивчати і досліджувати рідний край.

Організаційно Товариство складалося з п'яти секцій, у тому числі історико-філологічної, краєзнавства, педагогічної, природничо-математичної та соціально-економічної. Офіційною датою початку діяльності товариства можна вважати 6 квітня 1925 року, коли був затверджений його статут на спільному засіданні Всеукраїнської академії наук. Становлення Товариства пройшло кілька етапів, упродовж яких були сформовані керівний склад і основне ядро дійсних членів із числа викладачів інституту та працівників музею.

Головою Товариства був обраний В. Геринович, його заступником і керівником краєзнавчої секції став Ю. Сіцинський, вченим секретарем Товариства і тимчасовим головою педагогічної секції – В. Зборовець, головою президії Товариства і головою природничо-математичної секції – Ю. Філь, спочатку тимчасовим головою історико-філологічної секції – О. Неселовський, а згодом постійним головою цієї секції – К. Копержинський, головою педагогічної секції – Ф. Запучинський, спочатку тимчасовим головою соціально-економічної секції – Т. Недужий, а трохи пізніше головою соціально-економічної секції – І. Олійник тощо.

Товариство розгорнуло цілеспрямовану роботу щодо вивчення археології, геології, географії, флори і фауни, економічних, історичних та культурологічних проблем Поділля та Волині⁵. Використовуючи набутий досвід науково-дослідної роботи з часів університету і творчі зв'язки з академічними установами, зокрема інститутом матеріальної культури, товариство організовувало, за участю київських археологів та етнографів, експедиції в сільську місцевість для збирання краєзнавчого матеріалу. Не залишаючи розробки теоретичних питань краєзнавства Поділля, Геринович зайнявся історико-краєзнавчими дослідженнями. Так у районі с.Мукша Китайгородського району Кам'янецької округи, разом з працівниками Кам'янець-Подільського археологічного музею, провів обстеження і розкопки неолітичної стоянки. На основі отриманих матеріалів друкується декілька публікацій². Під керівництвом Гериновича студенти проводили дослідження, присвячені історичним, географічним і археологічним розвідкам Поділля, велась екскурсійна робота, що була складовою частиною навчального плану та мала місцевий краєзнавчий характер. Володимир Олександрович всіляко сприяв науково-дослідній кафедрі природи, культури народного господарства, працювали підсекції: прикладної геології і ґрунтознавства, прикладної зоології, фітотехніки і інтенсивних культур, зоотехніки, сільськогосподарської економіки тощо.

Кам'янець-Подільський ІНО обмінювався своїми науковими записками з Московським центральним науково-дослідним інститутом торф'яної промисловості, Постійною комісією із вивчення природних виробничих сил СРСР при Академії Наук СРСР, українським

видавничим Товариством "Сіач" при Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у м. Празі (Чехословаччина), Полтавським державним музеєм, Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т. Шевченка, Смоленським державним університетом та ін. В.О. Геринович постійно отримував наукові журнали, зокрема з Німеччини (Академія Тренера, м. Берлін), США та Польщі⁴.

Однак функціонування товариства незабаром викликало підозру з боку органів влади, які насторожено відносилися до активної наукової діяльності його членів і особливо те, що основну частину Товариства складала українська національно свідомо інтелігенція. Партійне керівництво вважало, що метою Товариства було протиставлення себе науково-дослідній кафедрі, яку на той час очистили від опозиційно настроєної професури. Відкриті напади на викладачів, які мали безпосереднє відношення до діяльності Товариства, розпочалися після урочистого відзначення в інституті ювілею М.С. Грушевського. По суті, діяльність Товариства і участь у ювілейних урочистостях у Києві на честь видатного історика, громадського та державного діяча послужили підставою для звільнення професора В.О. Гериновича з посади ректора. У ході численних реорганізацій інституту народної освіти пильна увага приділялася оновленню викладацького складу інституту за рахунок відданих радянським ідеалам працівників. Лише протягом січня 1921 року на науково-педагогічну роботу в інститут прибуло 3 ординарних і 2 ад'юнкт-професори, 2 приват-доценти, 4 лектори і 4 асистенти. Водночас велася боротьба з опозицією, витравлялася найменша незалежність думки, культивувалися міжособистісні чвари, реалізовувалися заходи щодо внутрішнього розкладу наукового середовища. На багатьох професорів і доцентів впала густа тінь недовіри та ворожості за недавнє українське самостійництво. Через це більшість з них була позбавлена можливості реалізувати свої знання, творчий потенціал та досвід у сфері освіти і науки.

Одні викладачі змушені були емігрувати за кордон, інші звільнилися з викладацької роботи інституту в пошуках іншого вищого навчального закладу, а тих, хто залишився, чекала нещадна доля більшовицьких репресій.

Настали такі часи, коли хронічно не вистачало науково-педагогічних сил. Зокрема, кафедри анатомії, фізіології, хімії, дидактики, літератури тривалий час мали незаповнені вакансії професорсько-викладацького складу. Наприкінці 20-х рр. кадрові питання стало вирішувати ще важче, оскільки Кам'янець-Подільський інститут народної освіти в числі інших восьми вищих навчальних закладів був визначений сталінським режимом як контрреволюційний, а представників старої української інтелігенції інституту почали масово арештовувати та знищувати фізично.

Влітку 1929 року було заарештовано групу найбільш активних діячів наукового Товариства таких як Ю. Філь, Ю. Сіцінський, А. Шумлянський, О. Кожухів та ін. Декілька викладачів у зв'язку з ідеологічними нападками залишили інститут і виїхали за межі міста. Наслідком всього цього стало припинення діяльності Наукового товариства⁵.

В 1928 р. після звільнення з посади ректора ІНО В.О.Геринович переходить на роботу до Українського науково-дослідного інституту географії і картографії м. Харків. Там очолив кафедру антропогеографії. На жаль, відносини з директором установи С. Рудницьким та ін. так і не склались. Через незавершені справи у Кам'янці-Подільському, та часті від'їзди до нього, розпалився конфлікт. На засіданні Ради інституту географії С. Рудницький запропонував зняти В.О.Гериновича з посади дійсного члена й керівника кафедри антропогеографії через некомпетентність. Володимир Олександрович повертається до Кам'янця-Подільського в ІНО, де виконує професорські обов'язки і займається краєзнавчою роботою. За завданням Подільського окружного КП(б)У збирає колекцію зразків корисних копалин краю, з якою окружна партійна делегація поїхала на XVI з'їзд ВКП(б). Очевидно саме після цього він вступає кандидатом в члени більшовицької партії, його включають до складу делегації Кам'янецької округи для поїздки на засідання Президії Всесоюзної Ради народного господарства (ВРНГ) України, де обговорювалося питання про природні багатства Кам'яниччини. У червні 1931 р. в зв'язку із скороченням кафедри та незначною оплатою

праці (менше півставки) звільнюється та переходить на роботу до Московського геолого-розвідувального інституту. Переїжджає до Москви, де у військово-інженерній академії навчався син Олександр. Працює професором завідуючим кафедрою гірничої економіки у Московському геолого-розвідувальному інституті ім. С.Орджонікідзе, що підпорядковувався Наркомтяжпрому СРСР.

В грудні 1932 р. – арешт, під тиском слідчих визнав себе винним у не скоєних злочинах, вирок – 10 років виправно-трудоих таборів, заслання в Карелії; робітник геологічного управління Біломор-Балтійського каналу ім. Й. Сталіна, керівник геологорозвідувальних партій НКВС, був нагороджений знаком “Біломор-Балтійський канал”.

Після відбуття терміну покарання працював викладачем сільськогосподарського технікуму в місті Грязовець Вологодській області. В 1946 р. переїжджає до Львова де працює професором, завідуючим кафедрою економічної географії Львівського торговельно-економічного інституту⁶. 1948 р. лікарська трудова експертна комісія визнала його інвалідом другої групи. Помер В.О. Геринович 16 липня 1949 р., похований на Яновському цвинтарі у Львові. Реабілітований 1989 року².

Радянська історична наука не приділяла належної уваги науковим здобуткам вчених, які вільно мислили та намагались відстояти власну точку зору, були безпідставно звинувачені у "буржуазному націоналізмі". Так, у довідковій літературі: "Большая советская энциклопедия" за ред. С.Вавилова (1948р.), "Малая советская энциклопедия" за ред. Б. Введенського (1958 р.), "Українська радянська енциклопедія" за ред. М. Бажана (1960 р.), "Український радянський енциклопедичний словник" за ред. М. Бажана (1966 р.), "Українська радянська енциклопедія" за ред. О. Антонова (1978 р.), "Советский энциклопедический словарь" за ред. А. Прохорова (1982 р.)⁷⁻¹² та ін. взагалі не згадується про багатьох знаних українських вчених, у т.ч. й В.О. Гериновича.

Лише із здобуттям незалежності України стало можливим повернення історичній науці їх імен та наукової спадщини. За останні роки з'явилася низка публікацій і наукових розвідок про життя та діяльність В.О. Гериновича, авторами яких є О.М. Завальнюк, М.Б. Петров, Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук, Е.М. Мельник, А.Г. Філінюк та ін.

Однак, незважаючи на існуючий доробок українських дослідників-краєзнавців, ще й досі залишається багато невідомих фактів з історії освітньої, наукової та суспільно-політичної діяльності В.О.Гериновича як на Поділлі, так і за його межами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Геринович В.А. Личный листок по учёту кадров (1948 г.). – Арк. 5зв.
2. Островий В.М. В.О.Геринович : хроніка життя та діяльності (1883 – 1949рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОІОМ. 2005. – Т.5: Матеріали круглого столу. “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.”. – С.161 – 176.
3. Прокопчук В.С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. – С.164.
4. Островий В.М. В.О.Геринович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923 – 1928). // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6: Матеріали круглого столу. “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.”. – С.122 – 133.
5. Прокопчук В.С. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти (1921 – 1930рр.) Кам'янець-Подільський державний університет : минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003.– С.404.
6. Геринович В.А. Личный листок по учёту кадров (1948 г.). – Арк. 4зв.
7. Большая советская энциклопедия / Под ред. С.И. Вавилова. – М.: ОГИЗ СССР. 1948. – С. 650.
8. Малая советская энциклопедия / Под ред. Б.А Введенского. – М.: Большая советская энциклопедия, 1958. – Т.2. – С. 1277.

9. Українська радянська енциклопедія / Під ред. М.П Бажана. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1960. – Т.3. – С. 577.
10. Український радянський енциклопедичний словник / Під ред. М.П Бажана. – К.: АН УРСР, 1966. – Т.1. – С. 856.
11. Українська радянська енциклопедія / ред. О.К. Антонова. – К.: Головна ред. Української рад. енциклопедії, 1978. – Т.2. – С. 544.
12. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М Прохоров. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия. 1982. – С. 1600.

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

УДК 631.41:37.02;371

*Александр Костарев, Лаура Байтлесова, Муханбет Тапишев
(Уральск, Казахстан)*

ХИМИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ ПЕДОСФЕРЫ

Составляющие педосферы. Адсорбционные свойства почв. Загрязнения почвы. Контроль состояния почв.

Ключевые слова: *педосфера, адсорбция, мониторинг, загрязнение почвы.*

Components of the pedosphere. Adsorption properties of soils. Soil pollution. The control of the soils.

Keywords: *pedosphere, adsorption, monitoring, Soil pollution.*

В настоящее время наиболее хорошо изучен химический состав самого верхнего слоя литосферы глубиной около 20 км, т.к. эта часть, наиболее доступна для изучения.

Изучение состава литосферы показало, что в ней содержатся все существующие в природе химические элементы, относительное содержание которых неодинаково. Особый вклад в изучение рассматриваемого вопроса внесли такие известные ученые как В.И. Вернадский, А.Е. Ферсман, А.П. Виноградов, Ф.У. Кларк и другие.

Из материалов исследований следует, что наибольшее распространение в литосфере имеют кислород и кремний. Масса кислорода составляет почти 50% массы всех химических элементов. Содержание жизненно важных элементов, таких как водород, углерод, азот, фосфор, сера в литосфере относительно мало.

Химические соединения, встречающиеся в природе в виде минералов, имеют различное распространение. Минералом можно назвать всякое встречающееся в литосфере однородное тело, обладающее определенными физическими свойствами и постоянным химическим составом.

Твердые минералы делятся на кристаллические и некристаллические, или аморфные.

В состав горной породы может входить один или несколько минералов. Породы, состоящие из одного минерала, называются простыми горными породами (например, мрамор). Горные породы, содержащие в своем составе несколько различных минералов, называются сложными горными породами (например, гранит).

Известно около 3 тыс. минералов. Однако в состав важнейших горных пород входит около 50 минералов.

В основе современной классификации минералов лежит их химический состав.

Литосфера сложена из различных горных пород, которые делятся по происхождению на три группы: магматические, осадочные и метаморфические.

К магматическим породам относятся породы, образовавшиеся при застывании магмы на некоторой глубине или ее излиянии на дневную поверхность в виде лавы. Они составляют основную часть литосферы (95%). Поверхность их покрыта рыхлыми осадочными породами.

Осадочные породы имеют вторичное происхождение т.к. возникают в результате переотложения продуктов выветривания магматических, метаморфических и древних осадочных пород, химического отложения и жизнедеятельности микроорганизмов. Обычно они залегают в виде пластов.

По способу образования осадочные породы делят на три категории: механические, химические и органические отложения.

Механические отложения представлены отложениями дробления различных горных пород, оставшимися на месте или перенесенные ветром, водой или льдом.

Химические осадочные горные породы образуются вследствие выпадения осадков веществ из водных растворов, образующихся в результате химических реакций происходящих в литосфере.

Органические осадочные породы имеют растительное или животное происхождение. Они представлены торфом, углем, сапропелем, мелом, известняком.

Под влиянием природных условий магматические и осадочные породы могут изменять свой вид. Такие изменения происходят в недрах литосферы главным образом под действием высоких температур и сильного давления. В результате, как бы возникают новые, превращенные, или метаморфические, породы.

Если разделить все существующие в природе тела на живые (растения, животные, микроорганизмы) и мертвые, или косные (минералы и горные породы), то почва займет среди них промежуточное положение. Она не живое, но и не мертвое природное тело, а такое, которое В.И. Вернадский назвал биокосным геобиологическим образованием.

Почвенную оболочку Земли называют педосферой, по аналогии с другими геосферами. Она выполняет роль земной геомембраны, в какой-то степени аналогичную роли биомембран живых существ. Это своеобразная «кожа» Земли, через которую осуществляется постоянный обмен веществом и энергией между геосферами планеты – атмосферой, гидросферой, литосферой и живыми организмами биосферы.

Все эти функции почвы проявляются различно в различных точках планеты – тундре или тайге, в степи или пустыне, в лесу или в поле, но из маленьких ручейков конкретных почвенных процессов образуется общий мощный процесс глобального функционирования почвенной оболочки планеты, ее педосферы.

После отмирания все растительные и животные организмы подвергаются процессам разложения под воздействием почвенной микрофлоры. Конечной стадией разложения органических веществ является их полная минерализация.

Органические вещества, поступающие в почву, минерализуются не сразу, а претерпевают ряд сложных и длительных превращений. Одновременно с минерализацией органических веществ в почве идет и процесс гумификации, т.е. образования специфических веществ почв – гумуса. Гумус является довольно устойчивым по отношению к минерализации.

В составе гумуса различают:

- Негумифицированные вещества индивидуальной природы (около 15%). Они представлены различными соединениями, входящими в состав растительного опада, и промежуточными продуктами их разложения (углеводами, пептидами, аминокислотами, дубильными веществами и т.д.).

- Специфические органические вещества – гумусовые. Ими представлено около 80% органического вещества почв – гумуса. Гумусовые вещества представляют собой компоненты многих высокомолекулярных азотсодержащих кислот, элементарный состав которых значительно варьирует в зависимости от типа почв.

Гумусовые вещества подразделяются на: гуминовые кислоты, фульвокислоты и гумины.

Гуминовые кислоты представляют собой азотсодержащие органические вещества, окрашенные в черный или приближающийся к нему цвет. Функциональными группами этих сложных соединений являются карбоксильные (- COOH) и фенолгидроксильные (- OH) группы. Соли этих кислот называют гуматами.

Фульвокислоты представлены хорошо растворимыми в воде гумусовыми веществами. Они обычно окрашивают раствор от соломенно-желтого до оранжевого цвета. Их растворы обладают сильно выраженными кислотными свойствами.

Гумины являются наиболее доступной для выделения и исследования группой гумусовых веществ. Они представляют собой самую инертную часть гумуса.

При взаимодействии гумусовых кислот с минеральной частью почвы образуются органно-минеральные комплексы, которые еще недостаточно изучены.

Соотношение гуминовых кислот и фульвокислот в различных почвах неодинаково. К северу и к югу от черноземной зоны содержание гуминовых кислот уменьшается, а содержание фульвокислот возрастает. Наиболее благоприятными свойствами обладают почвы с преобладанием гуминовых кислот.

Гумус в почве не только накапливается, но и разлагается. Таким образом, гумусовые вещества представляют собой источник минеральных питательных соединений лежащих в основе плодородия почвы. Но роль гумусовых веществ этим не ограничивается.

Любая поверхность обладает так называемой поверхностной энергией. За счет этой энергии и происходит процесс адсорбции. В результате адсорбции поверхностная энергия переходит в тепловую энергию. Поэтому процесс адсорбции носит экзотермический характер.

Вещество, на поверхности которого происходит адсорбция, называется адсорбентом, а адсорбируемое вещество – адсорбтивом.

Во время адсорбции между адсорбентом и адсорбтивом может возникать динамическое равновесие: Адсорбент + Адсорбтив \rightleftharpoons Адсорбат.

Явление адсорбции имеет большое значение в почвообразовательных процессах. Поскольку большинство почвенных коллоидов несет отрицательный заряд, то главным образом почвой поглощаются катионы.

Поглощенные поверхностью почвенных коллоидов катионы очень прочно удерживаются. Они могут быть вытеснены обратно в раствор только другими катионами. Следовательно, в этом случае мы имеем дело с обменной адсорбцией. Обмен катионов в почвенной среде происходит в эквивалентных количествах.

Не вся почвенная масса способна к обменной адсорбции. К ней способна та часть, которая состоит главным образом из мельчайших, главным образом коллоидных частиц. Именно эта часть представляет собой почвенный поглощающий комплекс (ППК).

Благодаря адсорбционной способности отрицательно заряженных коллоидных частиц ППК любой почвы насыщен катионами. Качественный состав поглощенных катионов зависит от условий почвообразования. В зависимости от состава поглощенных катионов почвы подразделяются на насыщенные и ненасыщенные основаниями. К насыщенным основаниями почвам относятся те, в поглощающем комплексе которых присутствуют только катионы металлов (например, K^+ , Na^+ , Ca^{2+}). Ненасыщенные основаниями почвы содержат в ППК помимо катионов металлов поглощенный H^+ .

Среди почв насыщенных основаниями можно назвать черноземы, каштановые почвы, сероземы. К ненасыщенным основаниями почвам относятся, например, почвы таежно-лесной и лесостепной природных зон.

Поглощенные катионы оказывают влияние на химические свойства почвенного раствора. Почвы насыщенные основаниями, имеют нейтральную или щелочную среду; почвы не насыщенные основаниями – кислотную.

Состав поглощенных катионов оказывает влияние на свойства почв. Почвы насыщенные катионами Ca^{2+} и Mg^{2+} , обладают прочной структурой, благодаря этому хорошими воздушными и водными свойствами. Почвы в ППК которых присутствуют катионы H^+ имеют плохую структуру, менее благоприятный воздушный и водный режимы, способны к заплыванию и образованию корки. Почвы, насыщенные катионами Na^+ обладают непрочной структурой, при увлажнении расплываются в непроницаемую для воды и воздуха массу, а при высыхании дают большую усадку, образуют трещины и превращаются в монолитные, очень крепкие глыбы, трудно поддающиеся обработке.

Природная почва – это экологически чистая среда, абсолютно безопасная для обитающих в ней или на ней организмов. Техногенное воздействие приводит к разным типам загрязнений, которые можно классифицировать с точки зрения типов протекающих реакций с участием загрязнителей. Особенно опасно загрязнение почв радионуклидами с большим периодом полураспада

Для очищення почвы от загрязнителей, особенно органических, огромное значение имеют населяющие ее микроорганизмы. Благодаря микроорганизмам почва быстро очищается от вредных загрязнителей, которые разлагаются микроорганизмами. Санитарные функции почвы в биосфере колоссальны.

Почва является своеобразным индикатором не только происходящих в настоящее время процессов, но и происходивших ранее. Поэтому почвенный мониторинг имеет довольно общий характер и в связи с этим может быть использован для решения прогностических задач. Основные показатели, которые оцениваются в почвенном мониторинге: кислотность, потеря гумуса, засоление, загрязнение нефтепродуктами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Вернадский В.И. Биосфера. – М., 1967. – 367 с.
2. Костарев А.С., Костарева Л.Г. Экология: Учебное пособие. – Уральск: ЗКГУ, 2007. – 246 с.
3. Орлов Д.С. Химия почв. – М.: Изд. МГУ, 1985 – 376 с.
4. Почвоведение. Под ред. И.С. Кауричева. М., 1975. – 436 с.
5. Природопользование: Учебник. Под ред. Э.А. Арустамова. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский Дом «Дашков и К⁰», 2000 – 284 с.

УДК 911.6:534.322.3

*Вікторія Мірза
(Тернопіль, Україна)*

ВИЗНАЧЕННЯ ШУМОВОГО ЗАБРУДНЕННЯ ОСНОВНИХ ВУЛИЦЬ МІКРОРАЙОНУ «ДРУЖБА» МІСТА ТЕРНОПІЛЬ

У статті наведено результати вимірювань рівень шуму, за допомогою цифрового шумоміра моделі AR814, на 36 експериментальних ділянках (точках вимірювання) в межах мікрорайону «Дружба» м. Тернопіль. Встановлено, що найвища інтенсивність шуму, понад 70 дБ, спостерігається на вулицях із найбільшим транспортним навантаженням: вул. С. Будного, Об'їзна та Бережанська.

Ключові слова: рівень шуму, шумове забруднення, місто Тернопіль, транспортне навантаження

The article presents the results of measurements of noise level, using a digital sound meter model AR814, at 36 experimental sites (measuring points) within the neighborhood "Druzhba" in Ternopil. It is established that the highest noise intensity, over 70 dB, is observed on the streets with the highest traffic load: st. S. Budny, Bypass and Berezhany.

Key words: noise level, noise pollution, Ternopil city, traffic load

Вимірювання шумового забруднення мікрорайону «Дружба» у місті Тернопіль проводили за допомогою цифрового шумоміра моделі AR814 на 36 експериментальних ділянках (рис. 1). Вимірювання проводили відповідно до методики дослідження шумового забруднення міста [1, 2]. Натурні дослідження здійснювали у погожий осінній день із сприятливими погодними умовами (температура повітря 10-11°C, відносна вологість повітря 87-92%, вітер західний 0-2 м/с). Враховуючи особливість транспортних потоків у місті Тернопіль вимірювання рівня шуму проводили у робочий день (четвер). Беручи до уваги те, що у Тернополі вранці та в обідню пору спостерігаються різкі зміни транспортних потоків, час для проведення вимірювань обрано із 15.00 год. до 18.00 год. (т. зв. «вечірній час пік») [3].

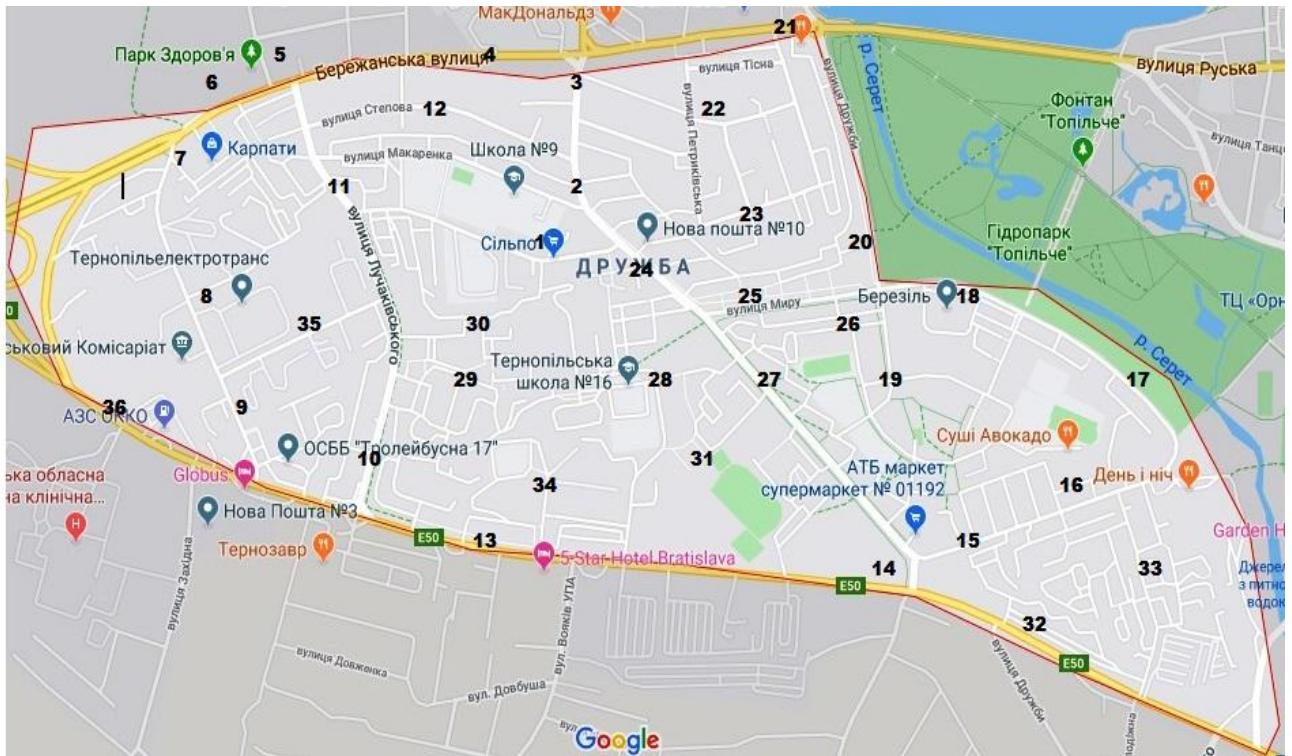

Рис. 1. Точки вимірювання рівня шуму у мікрорайоні «Дружба»

Відповідно до одержаних результатів вимірювання (табл. 1), можна зробити висновок, що найвищий рівень шуму спостерігається на регульованих автомагістралях із найбільшим рівнем транспортного навантаження. Зокрема, понад 70 дБ рівня шуму, фіксуємо на вулицях С. Будного, Об'їзна та Бережанська. Високий рівень шуму спостерігається також на основних перехрестях мікрорайону «Дружба»: Кривоноса-Мазепи-Бережанська-Львівська, Дружби-Руська-Чумацька-Мазепи та перехрестя вулиць С. Будного і Карпенка. Натомість, об'єктивно, найнижчі рівні шуму (<40 дБ) зафіксовано біля соціально-інфраструктурних об'єктів: рекреаційна зона «Парк Здоров'я» (39 дБ), Тернопільська міська комунальна лікарня №3 (37 дБ), стадіон на території студмістечка ТНПУ ім. В. Гнатюка (36 дБ) та біля навчального закладу ЗОШ №16 (35 дБ). Не високим є рівень шуму у дворах багатоповерхових будинків мікрорайону – вул. Громницького, 2 (42 дБ), вул. Степова, 25 (41 дБ), вул. Карпенка, 21 (46 дБ), вул. Н. Яремчука, 41 (46 дБ), вул. Просвіти, 10 і 19б (40-42 дБ), вул. Карпенка, 44 (47 дБ).

Таблиця 1.

Результати вимірювання рівня шуму у мікрорайоні «Дружба»

№ точки	Назва точки	Рівень шуму, дБ
1	вул. Громницького, 2	42
2	вул. М. Кривоноса, 6	64
3	перехрестя вулиць Кривоноса-Мазепи-Бережанська-Львівська	71
4	вул. Бережанська, 6	72
5	Тернопільська міська комунальна лікарня №3	37
6	«Парк Здоров'я»	39
7	магазин Карпати, вул. Бережанська, 53	65
8	вул. Тролейбусна, 7 депо «Тернопільелектотранс»	62
9	вул. Тролейбусна, 9в	54
10	вул. Лучаківського, 14	57
11	вул. Лучаківського, 1а	51
12	вул. Степова, 25	41

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

13	вул. Об'їзна, 12	76
14	перехрестя вулиць Карпенка і С. Будного	70
15	вул. Карпенка, 10	55
16	вул. Карпенка, 21	46
17	вул. Миру, 13	58
18	вул. Миру, 6	61
19	вул. Юності, 2	52
20	вул. Дружби, 9	64
21	перехрестя вулиць Дружби-Руська-Чумацька-Мазепи	75
22	вул. Гетьмана Виговського, 12а	50
23	вул. Н. Яремчука, 41	46
24	вул. М. Кривоноса, 2 (ТНПУ)	63
25	вул. Миру, 2а	65
26	вул. Дружби, 13	63
27	вул. Винниченка, 6	52
28	вул. Винниченка, 2 (ЗОШ №16)	35
29	вул. Просвіти, 19б	40
30	вул. Просвіти, 10	42
31	територія студмістечка ТНПУ (стадіон)	36
32	вул. С. Будного, 22	78
33	вул. Карпенка, 44	47
34	вул. С. Будного, 3	59
35	вул. Тролейбусна, 9	61
36	вул. С. Будного, 40 (АЗС)	77

Отож, найвища інтенсивність шуму, понад 70 дБ, спостерігається на вулицях із найбільшим транспортним навантаженням: вул. С. Будного, Об'їзна та Бережанська. Тобто, можемо стверджувати той факт, що у м. Тернопіль переважаючим чинником шумового забруднення є автомобільний транспорт. В умовах щільної міської забудови, найбільший вплив акустичного забруднення від автотранспорту, в першу чергу, відчувають люди, які проживають на першій лінії забудови.

ДЕЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Внукова В.Н. Оцінка акустичного забруднення придорожньої території автомобільної дороги. *Восточно-Европейский журнал передовых технологий. Экология.* №4/6 (Вип. 52). Харків, 2011. С. 42-47.
2. Коваленко Л.О. Визначення рівнів шуму на магістралях та вулицях міста. *Міжвузівський збірник «Наукові нотатки».* 2014. Вип. №46. С. 252-256.
3. Рудакевич Р. Картографічне моделювання транспортних потоків у місті Тернопіль. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія.* – Тернопіль: СМП «Тайп». 2018. №1. С. 71-80.
4. Стольберг Ф. *Экология города: Учеб.* К.: Либра, 2000. 464 с.
5. Царик Л., Царик П., Янковська Л., Кузик І. Геоекологічні параметри компонентів навколишнього середовища міста Тернополя. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль: СМП «Тайп». 2019. № 1. С. 190-201.

Науковий керівник: доктор географічних наук, професор Царик Л. П.

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

УДК 338.48

Діна Євсєєва
(Ізмаїл, Україна)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ З ТУРИСТИЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті висвітлюються питання взаємозв'язку туристичної діяльності в Одеській області з її екологічною ситуацією. Визначені основні екологічні проблеми в Одеській області. Аналізується стан морської води, атмосферного повітря, скидів у водойми, загрози зсувів.

Ключові слова: екологічна ситуація, Одеська область, Сасик, зсуви ґрунту, водні об'єкти, туризм.

The article deals with the interrelation of tourism activity in the Odessa region with its ecological situation. The main environmental problems in Odessa region are identified. The state of sea water, atmospheric air, discharges into reservoirs, the threat of landslides is analyzed.

Keywords: ecological situation, Odessa region, Sasyk, landslides, water bodies, tourism.

Постановка проблеми. З кожним роком збільшуються темпи розвитку туризму в світі. Поступово на міжнародний ринок туристичних послуг виходить й Україна. Стримує вхід держави до глобального туристичного середовища темп розвитку туристичної галузі в країні. Основні причини цього недосконале правове законодавство, ігнорування туристичного потенціалу окремих територій України, недостатньо розвинена туристична інфраструктура, низький рівень застосування маркетингових інструментів підприємствами туристичної галузі. Одеська область на Півдні України відіграє провідну роль у туризмі. Для поліпшення інвестиційної привабливості регіону необхідно створити конкурентні умови розвитку туризму – оцінити усі види можливих ризиків, в тому числі й екологічні.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Розвиток різних видів туризму та проблеми підвищення туристичної привабливості в Одеській області широко висвітлюється вітчизняними вченими: Герасименко В.Г. [1], Нездойминов С.Г. [4], достатньо детально розкриті екологічні проблеми регіону Топчієв О. Г. [6]. Не достатню увагу вчені приділяють публікаціям щодо визначення екологічного ризику саме туристичної діяльності, стратегій поліпшення екологічної ситуації у регіоні.

Постановка завдання: основними завданнями наукового дослідження є виявлення основних джерел виникнення екологічного ризику, які гальмують для розвитку туризму в Одеській області; ідентифікація джерел антропогенного забруднення довкілля; визначення шляхів і механізмів зменшення негативного впливу на довкілля.

Викладення основного матеріалу дослідження. Екологічні проблеми навколишнього середовища у наш час дуже актуальні в усьому світі. Не винятком є і Україна. Одеський регіон вважається одним з найбільш перспективних рекреаційних регіонів приморського типу, який виділяється завдяки наявності великих об'єктів природно-заповідного фонду регіонального, національного і міжнародного масштабу. В даний час в Одеській області спостерігаються тенденція до економічного зростання. Позитивні зміни економічного характеру, підвищення туристичного потенціалу регіону – сприяють збільшенню забруднення навколишнього середовища.

В регіоні склалася напружена і подекуди кризова екологічна ситуація, яка в окремих випадках вже являє загрозу для життєдіяльності та здоров'я населення. За рівнем забруднення природного середовища Одеська область наближується до таких промислових регіонів України, як Донбас та Придніпров'я. Зокрема, Одеса входить до міст України з

найбільшими викидами шкідливих речовин в атмосферне повітря, морська вода біля берегів Одеси найбільш забруднена на усьому Чорноморському узбережжі [6].

До актуальних екологічних проблем в Одеській області можна віднести:

- низьку забезпеченість якісною питною водою;
- незадовільний (аварійний) стан каналізаційних очисних споруд;
- деградацію приморських рекреаційних зон;
- прогресуюче підтоплення територій населених пунктів;
- розповсюдженні зсувні процеси;
- високий рівень забруднення атмосферного повітря в тому числі викидами від автотранспорту;
- проблему утилізації відходів, а також утилізація непридатних для використання хімічних засобів захисту рослин;
- зберігання, утилізація та знешкодження токсичних (небезпечних) відходів;
- незадовільна санітарно-екологічна ситуація озера Сасик та прилеглих територій;
- незадовільний екологічний стан басейнів річок Дунай і Дністер (основні джерела водопостачання регіону);
- вирішення проблем по збереженню та відновленню водних ресурсів Придунайських озер та малих річок;
- побудований нафто-термінал Джурджулешти (Республіка Молдова);
- скиди забруднюючих речовин у транскордонні водотоки з території Республіки Молдова, Румунії;
- екологічну проблему, яка пов'язана з експлуатацією ЗАТ Молдавська ДРЕС [2].

Кожній людині потрібен відпочинок та оздоровлення. Одеський регіон має усі сприятливі кліматичні умови для повноцінного відновлення. Розвитку рекреаційного господарства сприяють: тепле море, численні піщані пляжі, джерела лікувальних вод, запаси лікувальних грязей. Вигідним з точки зору туристичної привабливості є те, що Одеська область має приморське та прикордонне положення, широкий вихід до Азовсько-Чорноморського басейну, а також до річкових магістралей – Дону, Дніпра, Дністра та Дунаю. Завдяки морським та річковим шляхам можливо розширити туристичну привабливість регіону. На території області розташовані об'єкти природно-заповідного фонду, які мають регіональне, національне та міжнародне значення. Національне та міжнародне значення та високий біосферний потенціал регіону формують унікальні природні комплекси, водно-болотні угіддя та екосистеми, що розташовані на морських узбережжях та в шельфовій зоні, у пониззі Дунаю, Дністру та лиманів області.

З моменту тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим, проведення АТО на території частини Донецької та Луганських областей, місце Одеського регіону в сфері надання туристичних послуг значно піднялося в рейтингу України. Для розвитку туристичної привабливості регіону слід брати до уваги й такі актуальні екологічні проблеми для області, як: атмосферне повітря; забруднення водних об'єктів (поверхневі та підземні води); стан земельних ресурсів, проблеми їх використання й охорони; проблеми накопичення, зберігання твердих і промислових відходів; сучасні фізико-географічні процеси; проблеми захисту рекреаційних ресурсів; екологічний стан Чорного моря; охорона лісових ресурсів; охорона та відтворення тваринного світу; екологічна мережа.

Завдяки приморському розташуванню Одеський регіон характеризується особливими природними умовами. В атмосферному повітрі завдяки наявності бризових циркуляцій, значній кількості днів з туманами здійснюється інтенсивне накопичення забруднюючих речовин на великих територіях. Стаціонарними джерелами забруднення атмосферного повітря перш за все є нафто і газопереробні підприємства та підприємства енергетики. Шкідливі речовини, які вони викидають це – сірчистий ангідрид, оксиди азоту, оксид вуглецю, пил, аміак, формальдегід, фтористий водень та деякі інші. Найбільше забруднюють атмосферне повітря пересувні джерела (викиди транспортних засобів). Причиною цього є збільшення кількості автомобільного транспорту в Одеській області. На якість повітря має

негативний вплив використання у туризмі різних видів транспорту, що в подальшому призводить до небажаних змін в екосистемі. Ці зміни можуть спровокувати появу кислотних дощів, спричинити небажані зміни у складі місцевої флори і фауни. В майбутньому забруднення атмосфери нашкодить не тільки природі, а й туристичним об'єктам та пам'яткам архітектури.

За даними дослідників, від кислотних дощів хворіють 60% швейцарських лісів. Серед пам'яток, що стали “жертвами” кислотних дощів – капела Сигізмунда у Вавельському соборі Кракова (XVI ст.), золота покрівля якої до такої міри “розчинилась” під впливом хімікатів, що її довелося замінити [7].

Досить актуальною є проблема екологічного стану водних об'єктів Одеського регіону. Одеська область має низьку забезпеченість підземними водами та прісними водними ресурсами, запаси поверхневих вод розподілені нерівномірно по території. На території області знаходяться тільки пониззя річок Дунай та Дністер, які забезпечують водою даний регіон. Через своє розташування ці ріки найбільше потерпають від промислового забруднення.

На жаль в Одеському регіоні спостерігається забруднення підземних вод пестицидами, нітритами та нітратами, важкими металами та нафтопродуктами – це потребує додаткових коштів для доочищення води. На сьогодні в області, через фінансові труднощі будівництво та реконструкція очисних споруд та каналізаційних мереж здійснюється частково. Більшість очисних споруд знаходяться в незадовільному технічному стані. Деградують лікувальні лимани: Куяльницький, Хаджибейський, Будацький, які є цінними в туристичному відношенні. Нестабільний стан якості води мають і придунайські озера.

Для приваблення туристів потрібні екологічно чисті регіони, де людина зможе повністю насолодитися природою. Для забезпечення усіх потреб туристів, потрібне споживання великої кількості водних ресурсів, системи очищення та видалення стічних вод повинні бути в належному модернізованому згідно європейських норм стані.

Найбільшого негативного екологічного впливу на туристичну діяльність зазнав район Сасицького водосховища. Колись озеро Сасик (Кундук) мало бальнеологічне та курортне значення та входило до переліку водних об'єктів, які відносяться до категорії лікувальних.

Створена Дунай-Дністровська зрошувальна система на початку 70-х років минулого століття, урядом колишнього СРСР, яка була побудована на базі перетворення морського лиману Сасик в водосховище стало причиною виключно негативної екологічної трансформації. На сьогоднішній день втручання в природну систему людини – привело до виникнення надзвичайно гострих економічних, екологічних, соціальних проблем та конфліктів навколо Сасика і вимагає проведення термінових заходів для його оздоровлення та відновлення.

До найбільш небезпечних процесів відносять зсуви ґрунтів, які викликають втрату сільськогосподарських земель та руйнування споруд, які в подальшому вимагають значних капіталовкладень на ліквідацію та захисні заходи. Частіше зсувам підвержено морське узбережжя та схили лиманів. На території області площа зсувонебезпечних ділянок складає 20%.

За останній рік наймасштабніші зсувні процеси відбулися на пляжах самої Одеси, курортних містах Чорноморську та Санжейці. В аварійному стані знаходяться основи опір «Гещиноного мосту». На території яхт-клубу «Посейдон» продовжуються повільні пластичні зсуви порід, що призводять до деформацій будинків та інших інженерних споруд. В результаті сильної абразії моря утворилась загроза руйнування семи будинків бази відпочинку в районі «Дачі Ковалевського». У с. Чорноморка в результаті зсувних процесів під загрозою руйнування знаходяться дачні будови СТ «Шляховик», житлові споруди причалів №№ 129, 130. Такі зсуви на Одещині не дивина, ці процеси мають негативний вплив на розвиток туризму в курортному регіоні.

Протизсувні заходи в області носять локальний характер і виконуються в останні роки тільки у разі аварійного стану споруд, руйнування транспортних мереж. Разом з тим,

сучасний стан узбережжя, у першу чергу, в межах населених пунктів, вимагає термінового вжиття систематичних заходів для проведення будівництва, реконструкції або ремонту протизсувних споруд [6].

Слід зазначити про зниження якості рекреаційних ресурсів через значне забруднення вод Чорного моря. Найбільше забруднення мають великі морські порти, які в більшості забруднюються нафтопродуктами. В більшій мірі незадовільний стан Чорного моря характеризується великим обсягом надходження забруднюючих речовин перед здатністю морської системи до асимілізації.

Води Чорного моря в межах Одеської області знаходяться під впливом значної кількості джерел антропогенного забруднення, до яких відносяться:

- стік річок, каналізаційні, господарсько-побутові і промислові скиди, зливові і дренажні стоки, змив добрив і пестицидів з полів, атмосферні опади;
- судноплавство, діяльність портів, гідротехнічне будівництво, днопоглиблення і дампінг ґрунтів, абразійне руйнування берегів, а також вторинне забруднення;
- надходження з донних відкладів накопичених забруднюючих речовин.

З урахуванням еколого-санітарної класифікації поверхневих вод більшу частину акваторії Одеського регіону влітку можна оцінити як дуже забруднену (74% акваторії), забруднену (21%) та задовільно чисту (5%).

Висновки з проведеного дослідження. Враховуючи величезний потенціал та фінансову підтримку з боку Європейського Союзу, Одеський туристичний регіон має всі шанси зайняти гідне місце на світовому ринку туристичних послуг.

Усі названі проблеми та їхні наслідки різного ступеня інтенсивності мають вплив на розвиток туристичної діяльності в Одеському регіоні. Погіршення та незадовільний екологічний стан мають вплив на туристичний потік у регіон (зменшують кількість туристів). Треба зазначити, що природно-рекреаційні території Одеської області, з її узбережжям Чорного моря, завжди приваблювали велику кількість рекреантів своєю унікальністю й лікувальними властивостями. Крім унікальності природного походження, вигідного географічного розташування, приваблюють туристів до Одеського регіону ще: історико-культурна спадщина області, строкатість етнографічного складу населення. Треба звернути увагу, не те, що приплив туристів призведе не тільки до збільшення економічних показників регіону, а й до негативних екологічних наслідків на Одещині. Для Одеського регіону перспективним напрямком розвитку є туристична діяльність. Для ліквідації негативного впливу на туризм потрібно особливу увагу приділяти екологічним факторам, стежити за станом довкілля та не допускати погіршення цього стану. В деяких випадках примусово зменшувати (обмежувати) навантаження на рекреаційно-туристичні ресурси, задля збереження природної унікальності для наступних поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Герасименко В.Г., Павлоцький В.Я. Методика визначення кількісних показників регіонального ринку туристичних послуг. Регіональна економіка. 2011. № 2. С. 157–163.
2. Екологічний паспорт Одеської області за 2018 рік. Режим доступу: <https://oda.odessa.gov.ua/aboutodessa/pasport-oblasti>.
3. Кекушев В.П., Сергеев В.П., Степаницький В.Б. Основи менеджменту екологічного туризму. Навчальний посібник. М: Видавництво МНЭПУ, 2001. 60 с.
4. Нездойминов С.Г. Туристический поток – фактор конкурентоспособности региона. *Ars administrandi*. 2014. № 3. С. 78–83.
5. Сокол Т. Г. Основи туристичної діяльності: Підручник / Під ред. доктора пед. наук, проф. Орлова В. Ф. К.: Грамота, 2004. 327 с.
6. Топчів О. Г. Одеський регіон: Передумови формування, структура та територіальна організація господарства: навч. посібник. Одеса, 2012. 336с.
7. Сокол Т. Г. Основи туристичної діяльності: підручник / Під ред. доктора пед. наук, проф. Орлова В. Ф. К.: Грамота, 2004. 327 с.

УДК 911.3:338.48]:556(477.82)

*Ірина Єрко, Зоя Карнюк, Лариса Чижевська,
Роман Качаровський (Луцьк, Україна),
Надія Чир (Ужгород, Україна)*

ХАРАКТЕРИСТИКА ГІДРОЛОГІЧНИХ ПРИРОДООХОРОННИХ ОБ'ЄКТІВ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дано загальну оцінку об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) Луцького району Волинської області. Охарактеризовано гідрологічні об'єкти ПЗФ району. Проаналізовано їх потенційні природоохоронні та рекреаційні можливості. Зазначено механізми покращення їх функціонування об'єктів ПЗФ.

Ключові слова: *природно-заповідний фонд, гідрологічні об'єкти природно-заповідного фонду, рекреаційний потенціал, туризм, гідрологічний заказник, гідрологічна пам'ятка природи, Луцький район, Волинська область.*

The overall assessment of the objects of the Natural Reserve Fund (PZF) of Lutsk district of Volyn region is given. The hydrological objects of the area's PZF are characterized. Their potential environmental and recreational opportunities are analyzed. The mechanisms for improving their functioning of PZF facilities are outlined.

Keywords: *nature reserve fund, hydrological objects of nature reserve fund, recreational potential, tourism, hydrological reserve, hydrological monument of nature, Lutsk district, Volyn region.*

Одним із чинників розвитку екологічного туризму є функціонування природно-заповідного фонду (ПЗФ). Норми Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [3; 6] визначають поділ природно-заповідних територій на природні території та об'єкти (біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, національні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища) та штучно-створені (ботанічні сади, дендрологічні парки, пам'ятки природи та парки пам'ятки садово-паркового мистецтва). Ці об'єкти є загальнодержавного та місцевого значення. Гідрологічні об'єкти ПЗФ Луцького району є важливою складовою розвитку екологічного туризму.

Луцький район розташований у південно-східній частині Волинської області. Дата утворення – 1939 рік (існував у 1939-1962 рр.), в сучасних межах 08 грудня 1966 року. Площа району становить 973 тис. км²[2], загальна кількість мешканців – 66,1 тисячі осіб; сільське населення становить 59,3 тис. (91 % від загальної кількості населення), міське – 6,8 тис. (9 %), (станом на 1 січня 2019 року) [1]. В адміністративному відношенні він включає 86 населених пунктів, в тому числі одне місто (Луцьк), два селища міського типу (Торчин, Рокині) та 83 села, де м. Луцьк є адміністративним центром району та Волинської області. В районі сформовано та функціонує Луцька міська об'єднана територіальна громада (ОТГ), куди входить Прилуцька сільська рада, що розміщена на території району, Торчинська селищна (центр – смт. Торчин) та вісім сільських, а саме: Боратинська (центр – с. Боратин), Гіркополонківська (с. Гірка Полонка), Городищенська (с. Городище), Заборольська (с. Забороль), Княгининівська (с. Княгининок), Липинська (с. Липинська), Підгаєцька (с. Підгайці), Смолигівська (с. Смолигів) [2]. Район межує з Горохівським, Ківерцівським, Локачинським, Рожищенським районами області та Рівненською областю.

На території Луцького району розташовано 20 природоохоронних (три загальнодержавного та 17 місцевого значення) об'єктів загальною площею 3197,17 га. Зокрема до них належать дев'ять заказників (2 531,6 га), шість пам'яток природи (12,07 га), два заповідні урочища (18,0 га), ботанічний сад (10,0 га), два парки пам'ятки садово-паркового мистецтва (25,5 га). До трьох (15 % від кількості у районі) гідрологічних об'єктів ПЗФ місцевого значення Луцького району належать два гідрологічних заказники

(«Чорногузка» і «Краєвид») та гідрологічна пам'ятка природи «Теремнівські ставки» загальною площею 1514,00 га або 47 % природоохоронної площі району. Ці об'єкти сформовані у 1990-х – «Чорногузка» і «Теремнівські ставки» (останній реорганізований у 2011 р.) та 2000-х – «Краєвид» роках (табл.1) [4-5].

Таблиця 1

Перелік гідрологічних об'єктів природно-заповідного фонду
Луцького району Волинської області [4-5]

Назва об'єкта	Місце знаходження	Площа, га	Нормативний документ, огран, що утворив та дата утворення
Заказники			
«Чорногузка»	Баївська, Одерадівська, Ратнівська сільські ради між селами Сьомаки і Гірка Полонка	1500,0	Розпорядження представника Президента України у Волинській області від 26.05.1992 р. № 132
«Краєвид»	у смт Рокині	8,0 га	Рішення Волинської обласної ради від 18.08.2000, № 13/6.
Пам'ятка природи			
«Теремнівські ставки»	м. Луцьку на вул. Теремнівській	6,0	Розпорядження Волинської обласної ради від 03.03.1993 р. № 18-р. (реорганізована 04.11.2011, № 7/21)

У гідрологічному заказнику «Чорногузка» охороняється заплава р. Чорногузки завдовжки 22,0 км, завширшки від 0,1 до 0,7 км, на якій поширена різнотравно-злаково-осокова рослинність із тимофіївки лучної *Phleum pratense*, тонконога лучного *Poa pratensis*, китника лучного *Alopecurus pratensis*, осок стрункої *Carex acuta* і гостроподібної *C. acutiformis*, ромашки лікарської *Matricaria recutita*, калюжниці болотяної *Caltha palustris*, незабудки болотяної *Myosotis scorpioides*, хвоща болотяного *Equisetum palustre*, рогозу широколистого *Typha latifolia*, очерету звичайного *Phragmites australis*, півників болотяних *Iris pseudacorus*. Серед чагарників переважає вільха чорна *Alnus glutinosa* і крушина ламка *Frangula alnus*. Фауністичний комплекс складається з понад 100 видів хребетних тварин. Серед нечисленних регіонально рідкісних видів у заказнику селяться: бугай *Botaurus stellaris*, бугайчик *Ixobrychus minutus*, чепура велика *Ardea alba*, очеретянка чагарникова *Acrocephalus palustris*, синьошийка *Luscinia svecica*, просянка *Emberiza calandra*. Трапляються види, занесені в ЧКУ й додатки міжнародних конвенцій: гоголь *Bucephala clangula*, деркач *Crex crex*, журавель сірий *Grus grus*, луні польовий *Circus cyaneus* і лучний *C. pygargus*, сорокопуд сірий *Lanius excubitor*, сова болотяна *Asio flammeus*, горностай *Mustela erminea*, видра річкова *Lutra lutra*, два з них: деркач *Crex crex* і видра річкова *Lutra lutra* включені до Європейського Червоного списку як види, що перебувають під загрозою знищення у світовому масштабі [4-5].

Під охороною у гідрологічному заказнику «Краєвид» перебуває прибережна захисна смуга навколо ставка в смт Рокині – водно-болотяні угіддя, що мають важливе значення та є місцем зростання типових болотяно-лучних рослинних асоціацій із калюжниці болотяної *Caltha palustris*, незабудки болотяної *Myosotis scorpioides*, хвоща болотяного *Equisetum palustre*, рогозу широколистого *Typha latifolia*, очерету звичайного *Phragmites australis*, півників болотяних *Iris pseudacorus* та інших видів. Це місце мешкання земноводних, плазунів, водоплавних і навколководних птахів, деяких видів ссавців [4-5].

Гідрологічна пам'ятка природи «Теремнівські ставки» [4-6] організована для збереження каскаду ставків, що є наповнювачами р. Сапалаївки. Комплекс споруджений на основі однієї з природних водойм до 900-річчя міста, що відзначалося у 1985 р., сьогодні це територія для

проведення дозвілля мешканців обласного центру, спортивних заходів, змагань рибалок-аматорів.

Покращуючи функціонування наявних гідрологічних об'єктів ПЗФ Луцького району слід [6]: 1) встановити межі територій гідрологічних об'єктів ПЗФ; 2) забезпечити участь місцевого населення, природоохоронної громадськості, волонтерів, представників туристичного та іншого бізнесу в ефективному управлінні гідрологічними об'єктами ПЗФ; 3) запровадити новітні методи системного інформування населення про цінність таких територій; 4) організовувати наукову, еколого-освітню, рекреаційну та туристичну діяльність; 5) створити мережу туристичних маршрутів із залученням гідрологічних об'єктів ПЗФ району.

Загалом наявний потенціал природно-рекреаційних ресурсів, що дозволяє забезпечити стійкий розвиток туристично-рекреаційного комплексу Луцького району та забезпечити задоволення потреб широкого спектру туристів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головне управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua>.
2. Децентралізація влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/region/item>.
3. Закон України «Про природно-заповідний фонд України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2456-12>
4. Карпюк З. К. Природно-заповідний фонд Волинської області : альбом-каталог / З. К. Карпюк, В. О. Фесюк, О. В. Антипюк. – Київ : ТОВ «ОК–ПОЛІГРАФ», 2018. – 136 с.
5. Природно-заповідний фонд Волинської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eco.voladm.gov.ua/category/all/locality=9>
6. Чир Н. В., Чижевська Л. Т., Качаровський Р. Є. Роль об'єктів природно-заповідного фонду прикордонних ОТГ Волинської області у розвитку екологічного туризму // Регіон – 2019: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 16–17 жовтня 2019 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – С. 271-275.

УДК 911.3:338.48-6:7/8

*Роман Качаровський, Олена Антипюк (Луцьк, Україна),
Надія Чир (Ужгород, Україна),
Ірина Єрко (Луцьк, Україна)*

ОСЕРЕДКИ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ ДЕРЕВА ЯК ОБ'ЄКТИ ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Культурна спадщина країни має велике значення для рівня атрактивності території та є визначальною для пізнавального туризму. В даній праці виокремлено окремий елемент народних художніх промислів – художня обробка дерева. Охарактеризовано її види, визначено їх територіальну приналежність, проаналізовано специфіку розміщення на території регіону, зроблено акцент на проблемних питаннях культурної галузі.

Ключові слова: туризм, туристичні ресурси, пізнавальний туризм, художні народні промисли, художня обробка дерева, столярство, бондарство, різьблення по дереву, лозоплетіння, Волинська область.

The cultural heritage of the country is of great importance for the level of attractiveness of the territory and is crucial for cognitive tourism. In this work, a separate element of folk arts is distinguished – the artistic processing of wood. Its types are characterized, their territorial

affiliation is determined, the specifics of placement in the territory of the region are analyzed, emphasis is placed on problematic issues of the cultural sector.

Key words: *tourism, tourist resources, cognitive tourism, artistic folk crafts, artistic woodworking, joinery, bonding, woodcarving, wickerwork, Volyn region.*

Великий інтерес до пізнання минувшини народами спричинив зацікавленість потенційних туристів культурною спадщиною країн, яка в свою чергу, як культурна індустрія, є важливим елементом розвитку туризму, зокрема пізнавального, особливо на певних територіях (малі міста, селища та села). Народні художні промисли та ремесла відносять до таких культурних індустрій [1-3; 5].

Закон України «Про народні художні промисли» [3] дає чітке формулювання понять **народний художній промисел та народні ремесла**, що істотно спрощує розуміння певних елементів цієї культурної індустрії. В Україні народні художні промисли – це вагома складова української культури, що водночас має чітку градацію за регіональними етнографічними рисами, що створює в туризмі певну специфіку. Вироблена продукція народних промислів та ремесл – це досить конкурентоздатний сегмент експортної продукції, але нами він використовується недостатньо, експортні зв'язки тільки починають налагоджуватися [2-3; 5].

Волинська область має досить різноманітні за формою та змістом галузі декоративно-прикладного мистецтва. Зокрема до них належить і художня обробка дерева – найдавніший вид декоративно-прикладного мистецтва, де за основу слугували багаті лісові ресурси. В регіоні до неї належить: столярство, бондарство, різьблення по дереву, лозоплетіння, тощо [1-2; 4].

Столярство – найпоширеніша галузь деревообробки, сюди належить виготовлення хатнього начиння – ліжок, скринь, столів, лав, ослонів, табуреток та стільців, мисників. Додатково виготовлялись віконні рами, рамки для вуликів, дерев'яні частини борін та плугів. Головна умова столярства – виготовлення виробів без жодного цвяха за допомогою столярних з'єднань на клею [1-2; 5]. **Бондарство** як вид деревообробного промислу пов'язане з виготовленням місткостей – бочок, діжок, барил, цебер тощо, що набуло значного розвитку, особливо на Поліссі [1; 3-5]. **Різьблення по дереву** – вид декоративно-вжиткового мистецтва для оздоблення деталей будівель – одвірків, сволоків, балок, наличників тощо, а також інтер'єрів житла. Збереглися ще й зразки різьблених виробів – саней, різного хатнього начиння, предметів домашнього вжитку [1-2; 5-6]. **Лозоплетіння** – це виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів з різноманітної еластичної сировини, один з найстародавніших промислів на Волині. Вироби широко використовувалися для збереження, транспортування та перенесення продуктів харчування, виготовлення огорож, господарських приміщень. Основою розвитку лозоплетіння є наявність матеріалу (лози), що зумовило його прив'язку до певних територій. Характерними рисами цих виробів є їх легкість, зручність та міцність. Дуже поширеним є виготовлення хлібниць, бутлів, квітів, кошиків, підставок для вазонів, підносів [1-2; 5-6].

На території Волинської області розміщений 31 осередок п'яти видів художньої обробки дерева, зокрема столярства – 13, різьби по дереву – 12, лозоплетіння – п'ять, бондарства – один. Наявні осередки розміщені у 12 адміністративних районах та двох містах обласного значення (Ковель та Нововолинськ). Найбільше їх зосереджено у Маневицькому (сім), Луцькому (чотири) і Ківерцівському (три) районах. Територіальне розміщення осередків художньої обробки дерева (табл.1) свідчить про переважання їх у поліських районах. На Поліссі розташовано 77,4 % або 24, на півдні області відповідно 22,6 % або сім осередків.

Територіальна структура осередків художньої обробки дерева у Волинській області [1-2; 5-6]

Вид обробки	Місце розташування	
	населений пункт	район
<i>Бондарство</i>	с. Хопнів	Ківерцівський
<i>Столярство</i>	м. Берестечко	Горохівський
	м. Камінь-Каширський	Камінь-Каширський
	смт Цумань	Ківерцівський
	м. Ковель	
	с. Уховецьк	Ковельський
	с. Велика Глуша	Любешівський
	с. Ветли	Любешівський
	смт Головне	Любомльський
	с. Скрипиця	Любомльський
	с. Гораймівка	Маневицький
	с. Нічогівка	Маневицький
	с. Велимче	Ратнівський
	с. Смолярі	Старовижівський
	<i>Різьблення по дереву</i>	м. Ківерці
с. Мстишин		Луцький
смт Торчин		Луцький
смт Маневичі		Маневицький
с. Граддя		Маневицький
с. Грузятин		Маневицький
с. Прилісне		Маневицький
с. Седлище		Старовижівський
с. Перевали		Турійський
м. Ковель		
м. Нововолинськ		
с. Древині (випилювання лобзиком)	Іваничівський	
<i>Лозоплетіння</i>	с. Мишів	Іваничівський
	с. Воротнів	Луцький
	с. Мстишин	Луцький
	с. Галузія	Маневицький
	с. Видраниця	Ратнівський

Для туристів цікавішим за сам процес витотовлення виробів із дерева (проведення майстер-класів) є наявність багатой палітри сувенірної продукції, що містить регіональні елементи. Зацікавленість подорожуючих цими промислами сприяє збереженню традиційної культури та збільшує кількість потенційних відвідувачів, які цікавляться етнічним туризмом. Нині завдяки покращенню координації місцевої влади проводяться ряд виставок, ярмарків-продажів, залучаються майстри художніх промислів до різних державних заходів, проте це є досить малим у порівнянні з близьким закордонням [1].

Місцевій владі необхідно звернути увагу на процес сприяння розвитку створення сувенірної продукції з автентичними елементами регіону, що дозволить розробити бренд регіону чи міста [4-5]. Досить актуальною є розробка програми та посилення рекламно-інформаційних заходів популяризації художніх народних промислів, зокрема художньої обробки дерева. На Волині ця робота започатковується і розвивається, але назріла необхідність розробки і втілення в життя цільової програми підтримки народних художніх

промислів (розробити комплекс заходів з підтримки існуючих, відродження забутих промислів та ремесл; розглянути можливість створення науково-дослідної установи – музею хужожніх промислів Волині; організувати рекламно-інформаційну роботу по пуляризації художньої обробки дерева в Україні та за кордоном тощо), що сприятиме їх пуляризації як елементів галузі туризму, сформує позитивний імідж регіону для потенційних туристів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антипюк О. В., Качаровський Р. Є., Чир Н. В., Карпюк З. К., Єрко І. В. Народні художні промисли Полісся як елемент етнотуризму (на прикладі ОТГ Волинської області) // Матеріали наук.-практ. конф. «Розвиток мистецьких осередків як засіб збереження етнокультури Гуцульщини» у рамках проведення Міжнародного мистецького форуму «Барви Карпат» (с. Яворів, Косівський район, Івано-Франківська область, 20 вересня 2019 року). – Косів:ПП «Писаний камінь», 2019 – С 52-59.
2. Атлас історії культури Волинської області / відп. ред. Ф. В. Зузук. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 112 с.
3. Закон України «Про народні художні промисли» від 21.06. 2001 року N 2547-III // Відом. ВРУ (ВВР), 2001, N 41, ст.199
4. Лозко Г. С. Види народних ремесел та художніх промислів // Українське народознавство. – К., 1995. – С. 269.
5. Мікула Н., Данацко О. Кластери народних промислів у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності регіону // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ierjournal.com/journals/12-13/2010_9_Mikula.pdf
6. Чир Н. В., Качаровський Р. Є., Карпюк З.К., Антипюк О. В., Єрко І.В. Осередки писанкарства як потенційні об'єкти туризму Волинської області // Матер. V Міжнар. молодіжної наук.-практ. інтернет-конференції «Наука і молодь в ХХІ сторіччі», Полтава, 2019, 05 груд. 2019. – С. 364–367.

УДК 379.85

*Ольга Назарова, Наталя Дьоміна
(Мелітополь, Україна)*

МОДЕЛЮВАННЯ СЦЕНАРІЇВ СИСТЕМИ «ТУРИЗМ»

У роботі розкриваються тенденції розвитку туризму в Україні. Особлива увага приділяється моделюванню факторів: побудова сценаріїв та прогноз тенденцій для цільових факторів.

Ключові слова: туризм, когнітивне моделювання, сценарій, моделювання, оптимальні стратегії.

The work reveals trends of tourism development in Ukraine. Particular attention is paid to modeling of factors : scenario building and taks forecasting for target factors.

Key words: tourism, cognitive modeling, scenario, modeling, optimal strategies.

Туризм як складна економічна система – це сукупність та єдність відносин, явищ та процесів, що відбуваються в туристичній галузі. Система туризм представлена системою відносин між основними її підсистемами та зовнішнім середовищем.

Сутність когнітивного моделювання полягає в тому, щоб допомогти аналітикам розробити найбільш ефективну стратегію управління нестабільним і слабоструктурованим середовищем, спираючись на свій досвід і знання про об'єкт управління [5, 6].

Технологія когнітивного моделювання полягає в тому, щоб на її основі визначити можливі і раціональні шляхи управління ситуацією, діяти на випередження і не доводити

потенційно небезпечні ситуації до конфліктних, а у разі виникнення – прийняти раціональне рішення в інтересах економічних суб'єктів [4, 8].

Когнітивний аналіз складається з кількох етапів, на кожному з яких реалізується певна задача. Послідовне розв'язання цих задач призводить до досягнення головної мети когнітивного аналізу.

При дослідженні системи було виділено одинадцять основних факторів (рис. 4), що впливають на розвиток туризму. В якості основних факторів розглянуто найбільш значущі для об'єкта дослідження та їх роль у причинно-наслідкових зв'язках:

X1 – транспортне забезпечення,	X7 – соціальні гарантії,
X2 – доходи населення,	X8 – послуги туроператорів,
X3 – готельний бізнес,	X9 – туристичний потенціал,
X4 – екскурсійне обслуговування,	X10 – кадрове забезпечення,
X5 – спортивний туризм,	X11 – дозволя.
X6 – сфера розваг,	

Для основних факторів проведено когнітивний аналіз моделі покращення потоків туризму.(Рис.1.)

Рис.1. Фактори системи – туризм

Фактори, які розглянуто в системі, можна поділити на фактори впливу зовнішнього і внутрішнього середовища.

Когнітивна модель системи збільшення потоків туризму надана у вигляді графа:

$$G = (V, E), V = \{x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6, x_7, x_8, x_9, x_{10}, x_{11}, \}$$

де V – множина вершин графа, які відповідають зовнішнім і внутрішнім чинникам, E – множина ребер, які відображають факт безпосереднього впливу параметрів один на одного, де:

- +1 – зростання (падіння) фактора X_i , спричиняє зростання (падіння) X_j ;
- 1 – зростання (падіння) фактора X_i , тягне падіння (зростання) X_j ;
- 0 – зв'язок між факторами X_i і X_j відсутній або слабкий.

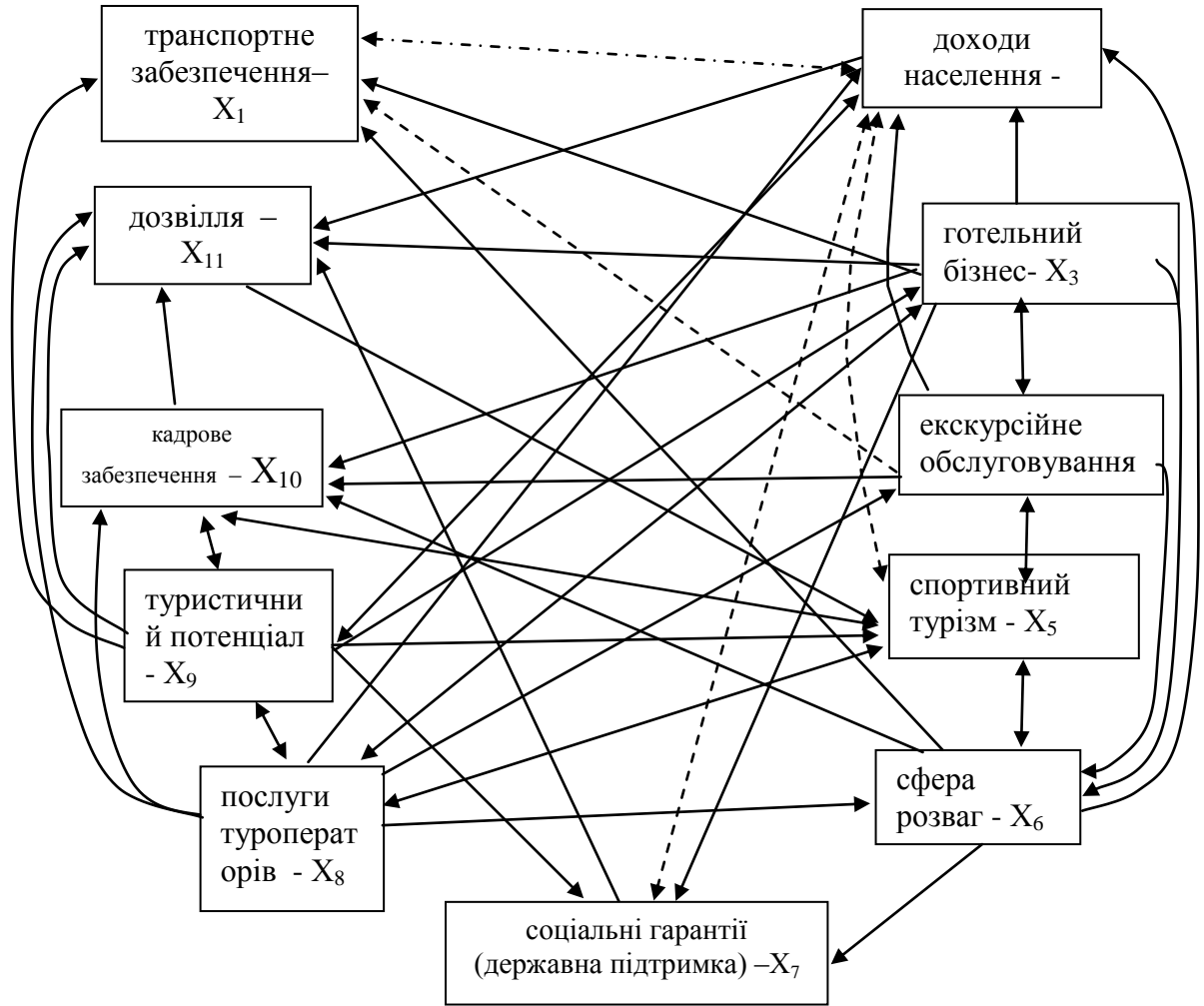

Рис.2. Когнітивна карта напрямків взаємозв'язків системи туризм

На підставі карти напрямків взаємозв'язків системи туризм (рис.2) складена когнітивна карта топології, де позитивний зв'язок збільшення значення фактору-причини призводить до збільшення значення фактору-наслідку, а негативний зв'язок збільшення значення фактору-причини призводить до зменшення значення фактору-наслідку [4,6,8,11].

Матрицю - А взаємозв'язків параметрів представлено матрицею суміжностей системи туризм:

$$A := \begin{pmatrix} -1 & 0 & 0 & 0 & -1 & 1 & -1 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 1 \\ -1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & -1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & -1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 0 & 0 & 1 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} = \begin{matrix} & \begin{matrix} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & 9 \end{matrix} \\ \begin{matrix} 0 \\ 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \\ 6 \\ 7 \\ 8 \\ 9 \\ 10 \end{matrix} & \begin{matrix} -1 & 0 & 0 & 0 & -1 & 1 & -1 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 & 1 & 1 & 0 & 1 \\ -1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 0 & -1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 1 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & -1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 0 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \end{matrix} \end{matrix}$$

Для визначення позитивного і негативного впливу факторів використано матриці прискорення (для всіх стимулюючих) і гальмування (для всіх гальмуючих взаємодій чинників), матриця А – для всіх стимулюючих та для всіх гальмуючих взаємодій [12].

Найбільш значущими факторами взаємодії в системі у матриці прискорення є: X_2 – доходи населення, X_1 – транспортне забезпечення, X_3 – готельний бізнес, X_7 – соціальні гарантії (державна підтримка), X_{10} – кадрове забезпечення.

Найбільш значущими факторами взаємодії в системі туризм матриці гальмування є: X_1 – транспортне забезпечення, X_3 – готельний бізнес, X_8 – туристичний потенціал, X_9 – туристичний потенціал.

Фактори, які сильно впливають на інші фактори в системі:

X_3 – готельний бізнес, X_8 – послуги туроператорів, X_9 – туристичний потенціал.

Фактори, які більше піддаються впливу з боку системи туризм: X_1 – безпека життєдіяльності, X_7 – соціальні гарантії (державна підтримка), X_8 – освіта, X_9 – туристичний потенціал.

За отриманими матрицями проаналізовано вплив кожного фактора в системі та визначено їх вплив саме на розвиток туризму.

На підставі отриманих результатів аналізу чутливості з усіх факторів виділяють наступні:

1. цільові фактори – зміна або стабілізація яких є метою управління системою;
2. фактори важелі управління – керуючі фактори, які потенційно впливають на систему;
3. фактори індикатори – відображають і пояснюють розвиток процесу у проблемній ситуації.

Таким чином, фактори системи туризм можна розбити на групи:

1. **цільові фактори:** X_1 – транспортне забезпечення, X_2 – доходи населення, X_{10} – кадрове забезпечення,

2. **фактори-важелі** системи туризм (керуючі) – це потенційно можливі важелі впливу на ситуацію: X_3 – готельний бізнес, X_4 – екскурсійне обслуговування, X_7 – соціальні гарантії (державна підтримка), X_8 – послуги туроператорів.

Фактори, які активно впливають на систему, можна представити за роллю їх впливу (рис.3):

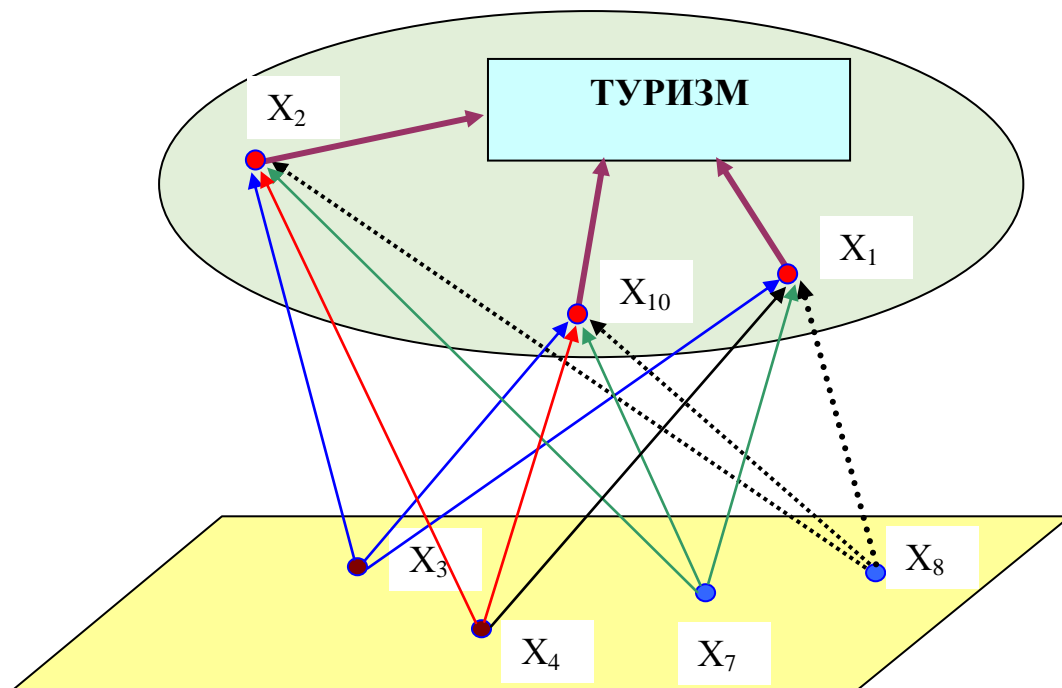
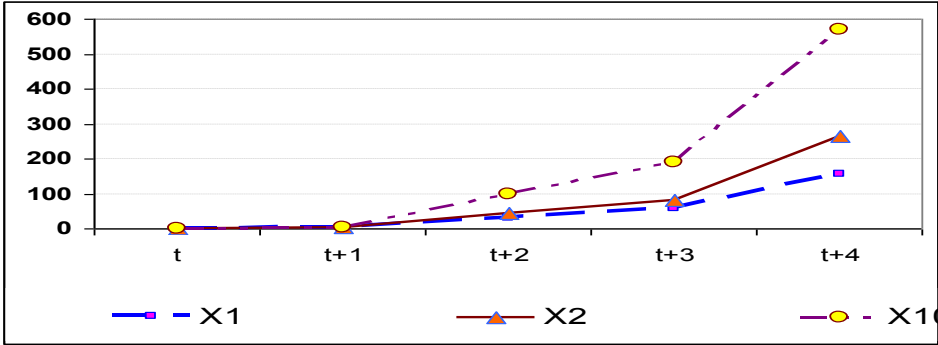
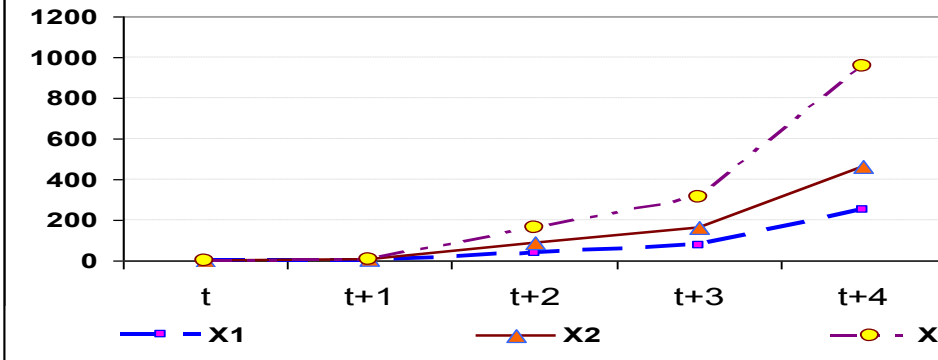
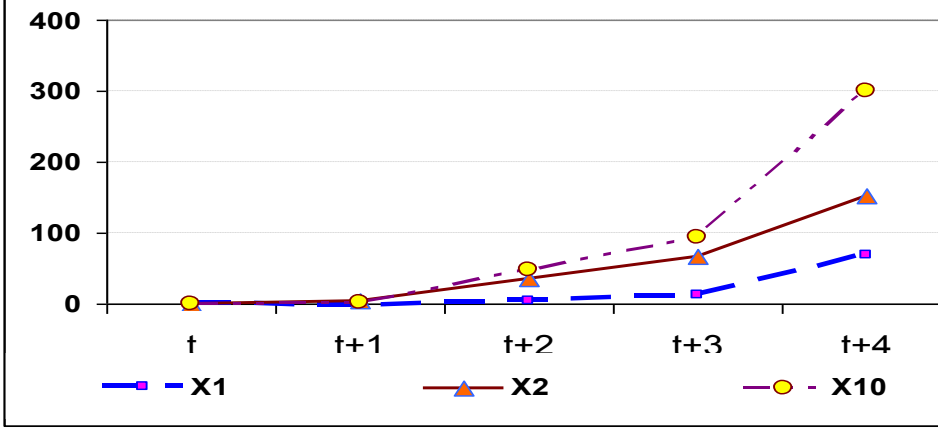

Рис. 3. Схема впливу основних факторів системи продуктивності праці

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

З метою обмеження безлічі можливих планів експерименту впливу в вершинах орієнтованого графа розглянуто такий план експерименту, який відображає існуючі і можливі впливи на фактори системи, яка досліджується (табл. 1).

Таблиця 1. Підсумки сценарного моделювання системи туризм

<p>Сценарій 1. Покращуються: - готельний бізнес - екскурсійне обслуговування</p> <p>X_3 – готельний бізнес, X_4 – екскурсійне обслуговування, X_7 – соціальні гарантії (державна підтримка), X_8 – послуги туроператорів.</p>	 <p>Висновок: Дуже гарне поєднання чинників. На відміну від попередніх сценаріїв збільшення за всіма показниками в 3 рази більше з 2 такту. При такому поєднанні факторів не потрібна державна підтримка.</p>
<p>Сценарій 2. Покращуються: - соціальні гарантії (державна підтримка), - послуги туроператорів.</p>	 <p>Висновок: На відміну від попередніх сценаріїв збільшення за всіма показниками ще більше з 2 такту. При такому поєднанні факторів потрібна державна підтримка.</p>
<p>Сценарій 3. Погіршуються: - готельний бізнес - екскурсійне обслуговування</p> <p>Покращуються: - соціальні гарантії (державна підтримка), - послуги туроператорів.</p>	 <p>- Погіршення готельного бізнесу і екскурсійного обслуговування - – призводить до зменшення за всіма показниками в 2 рази. Зростання державної підтримки і послуг туроператорів не покращує становища. Можна відзначити, що фактори екскурсійне обслуговування та готельний бізнес є з основних важелів для системи - туризм.</p>

Таким чином, можна зробити висновок, що з факторів, які було виділено, найбільш активними є важелі, які позитивно впливають на цільові фактори: Х3 - готельний бізнес, Х4 - екскурсійне обслуговування, Х7 - соціальні гарантії (державна підтримка), Х8 - послуги туроператорів.

Висновки. Розгляд сценаріїв дозволяє зробити висновок, що основними факторами, які впливають на зміни в системі туризм є: Х3 - готельний бізнес, Х4 - екскурсійне обслуговування. Погіршення показників одного з них призводить до негативних наслідків в системі і, навпаки, поліпшення істотно збільшує показники інших цільових факторів системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.
2. Мальська М.П. Основи туристичного бізнесу : навч. посіб. / М.П. Мальська, В.В. Худо, В.І. Цибух. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 272 с.
3. Мойсеева Н.К. Стратегическое управление туристической фирмой : учебник / Н.К. Моисеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2007. – 208 с.
4. Назарова О. П. Когнитивное моделирование прибыли малых предприятий / Т.И. Яворская, О.П. Назарова // Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Фундаментальна підготовка фахівців у природничо-математичній, технічній, агротехнологічній та економічній галузях», 11-13 вересня. – Мелітополь, 2017. – С.194-196.
5. Назарова О. П. Когнитивный подход к управлению производительностью труда и качеством жизни / А. В. Ярчук, О.П. Назарова // The 9th International conference – Science and society (February 1, 2018) Accent Graphics Communications & Publishing, Hamilton, Canada. 2019. P.1295-1307.
6. Назарова О.П. Когнітивна модель факторів системи – туризм / О. П. Назарова, С. В. Поповіч // III Міжнародна науково-практична конференція молодих учених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (5 грудня 2019 року) м. Луцьк; Ч. 2. – С. 537-538.
7. Назарова О.П. Моделирование показателей инвестиционной привлекательности галузей Запорізької області / О.П. Назарова, Н.А. Дьоміна // «Сучасні наукові дослідження на шляху до євроінтеграції»: матеріали міжнародного науково-практичного форуму (21-22 червня 2019 р.) Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного; Ч. 2. – С. 78.
8. Назарова О.П. Когнітивне моделювання факторів системи – туризм / О.П. Назарова, Н.А. Дьоміна // The 16th International conference “Science and society” (December 27, 2019) Accent Graphics Communications & Publishing, Hamilton, Canada. 2019. – P.150-161.
9. Назарова О.П. Методи моделювання транспортних систем / О.П. Назарова // Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Фундаментальна підготовка фахівців у природничо-математичній, технічній, агротехнологічній та економічній галузях», 11-13 вересня. – Мелітополь, 2017. – С.117-120.
10. Школа І.М. Менеджмент туристичної індустрії : навч. посіб. / І.М. Школа. – Чернівці: ЧТЕІКНЕУ, 2003. – 662 с.
11. Nazarova O. Cognitive modeling in the regional strategic management / Shevchuk O., Plotnichenko S., Surzhenko N., Nazarova O. // Springer Nature Switzerland AG, 2019. – P. 473-481.

УДК 338.487:659.1(477)

Карина Реутенко, Анжела Шуканова
(Полтава, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ В ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ УКРАЇНИ

Робота присвячена дослідженню діяльності туристичних фірм по створенню та просуванню туристичних сайтів в мережі Інтернет. Проаналізовано сайти провідних туроператорів України, з'ясовано проблеми і перспективи використання Інтернет-технологій в туристичному бізнесі України.

Ключові слова: туристична фірма, туристичний сайт, інформаційні технології, Інтернет-ресурси.

The article is devoted to the survey of the activity of travel companies to produce and promote travel sites on the Internet. The sites of the leading tour operators of Ukraine were analyzed, problems and perspectives of using Internet technologies in the tourist business of Ukraine were found out.

Key words: travel company, travel site, information technologies, Internet resources.

Основна робота з Інтернетом в туристичному бізнесі певний час будувалася на основі електронної пошти як найпопулярнішого каналу поширення інформації між туристичними підприємствами, проте зараз на перший план вийшла розробка і просування на ринок корпоративних та в достатній мірі повно функціональних Інтернет-сайтів.

Інтернет в туризмі – це просування торгової марки на ринку, можливість надати первинну інформацію про діяльність компанії потенціальному клієнту, здатність підвищити швидкість і якість комунікацій, один з найважливіших маркетингових інструментів.

Проблемі упровадження та використання інформаційних систем на туристичних підприємствах присвячені дослідження як вітчизняних науковців (Бочкарьов Д.О., Гаврилов В.П., Кожухівської Р.Б., Мельниченко С.В., Рудківського О.А., Рудківської А.Ю. та ін.), так і зарубіжних (Ivan I., Surcel T., Milodin D., Krebs L., Pease W.R. та ін.).

Використовуючи наведений в навчальному посібнику за авторством А. Д. Чудновського і М. А. Жукової [3, с. 161] підхід до класифікації туристичних ресурсів за рівнем подання в Інтернет ми спробували розподілити їх на групи (рис. 1). В даній класифікації, окрім загальноприйнятого поділу (на сайти загального призначення з туристичними розділами; спеціалізовані туристичні портали і сайти; глобальні системи бронювання; сайти фірм-туроператорів; сайти туристичних агентств; сайти готелів; особисті сторінки мандрівників), ми вважаємо за доцільне в окрему групу виділяти спеціалізовані інтернет-магазини, які пропонують товари для подорожей і туризму.

Рис. 1. Форми представлення туристичних ресурсів в Інтернет

В таблиці 1 наведений рейтинг провідних туроператорів України за підсумками 2018 року, що оприлюднило Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України на підставі звітів туроператорів.

Таблиця 1

ТОП-10 туроператорів за кількістю обслугованих туристів за 2018 р. [2, с.2]

№ з/п	Найменування	Кількість туристів, осіб
1	ТОВ «ДЖОІН АП!»	902 600
2	ТОВ «ТУРИСТИЧНА КОМПАНІЯ «АНЕКС ТУР»	515 582
3	ТОВ «АККОРД-ТУР»	297 744
4	ТОВ «ТЕЗ ТУР»	284 956
5	ТОВ «КОРАЛ ТРЕВЕЛ»	243 729
6	ТОВ «ТТВК»	230 462
7	ТОВ «ТРЕВЕЛ ПРОФЕШНЛ ГРУП»	229 484
8	ТОВ «ПЕГАС ТУРИСТИК»	115 887
9	ТОВ «ГТО»	66 400
10	ПАТ «ОБРІЙ ІНК»	41 576
Всього за даними туроператорів		3 376 350

Проаналізувавши сайти провідних туроператорів, ми з'ясували, що вони являють собою багатосторінкові ресурси, іноді навіть портали, які відрізняються яскравістю оформлення, складністю навігації та високою інформаційною насиченістю, яка разом з тим дещо ускладнює їх сприйняття.

Ми погоджуємося з висновками дослідників, які зазначають, що сайти турагентств – значно простіші з технічної точки зору та й менш інформативні [1, с. 43]. Оскільки турагенти не створюють тури, а лише їх реалізують, головні акценти на таких сайтах розставлені у

такий спосіб, щоб відвідувачі звернули увагу на контактну інформацію і можливість придбання або бронювання послуг у режимі онлайн.

Цікавий бізнес-підхід для представлення турагенства в Інтернеті на вітчизняному ринку пропонує фірма Айтї-тур (IT- tour), система пошуку і бронювання турів якої розрахована на менеджерів турагенств. Робота в системі «Айтї-тур» дозволяє здійснювати пряме бронювання турів і чартерних авіаквитків основних туроператорів України прямо з результатів пошуку. Компанія Айтї-тур (IT- tour) реалізує проект Toursite.com.ua, який позиціонує себе як перший інтернет-магазин із продажу готових повнофункціональних сайтів туристичних агентств [4]. За результатами моніторингу цін на сайті вартість купівлі сайту в даному інтернет-магазині коливається від 8 000 до 32 000 грн.

Дуже важливою особливістю наявності у компанії сайту саме в туристичному бізнесі, оскільки це можливість контролю за внутрішніми і зовнішніми комунікаціями на різних рівнях. Проте, як зазначено в дослідженні Герасименко В. і Давиденко І. [1] якісний рівень виконання українськими спеціалістами робіт, пов'язаних із просуванням туристичного продукту за допомогою Інтернету, на жаль, є недостатньо високим. Крім того, більшість Інтернет технологій, що використовуються зараз на вітчизняному ринку, є запозиченими, адаптація їх під особливості українського ринку не завжди здійснюється коректно та оперативно, що призводить до зниження їхньої ефективності. Не сприяє поширенню надання послуг через мережу Інтернет і відсутність нормативної бази використання Інтернет ресурсів. Фактично будь яка діяльність у мережі Інтернет в Україні регулюється тільки Законом України «Про авторське право», інших нормативно правових документів з цього питання не існує. Така ситуація спричинює зростання кількості плагіату та незаконного використання Інтернет ресурсів, що залишається без покарання.

За нашими спостереженнями серед проблем, пов'язаних зі створенням і функціонуванням сайтів туристичних фірм на сучасному етапі розвитку економіки країни актуальними проблемами є необхідність придбання дороговартісної комп'ютерної техніки та ліцензійного програмного забезпечення, зовнішні і внутрішні загрози порушення роботи інформаційних систем через вірусні атаки, технічні збої у роботі обладнання, електронні крадіжки інтелектуальної власності тощо, недостатня готовність менеджерів з туризму до роботи в онлайні.

Перспективним видається розробка та вдосконалення мобільних додатків, що відкривають безпосередній доступ до баз даних туроператорів, готелів, авіакомпаній, екскурсій, прокатних служб тощо. Разом з тим це сприятиме подальшому зростанню частки самодіяльних туристів, що спричинюватиме крах і банкрутство туристичних фірм. Як приклад, банкрутство у вересні 2019 р. найстарішої туристичної компанії світу туроператора Thomas Cook. Тому, на наш погляд, доцільним є створення і просування через соціальні мережі онлайн-агенцій як альтернативи самодіяльному туризму через поширені сервіси онлайн-бронювання, що в свою чергу поліпшить діючу систему використання різноманітних видів інформаційних технологій в туризмі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Герасименко В., Давиденко І. Інтернет як засіб просування туристичних послуг // Маркетинг в Україні. 2009. №2. С. 41-46.
2. Довідка за результатами опрацювання статистичних звітів туроператорів за 2018 рік // Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abccd6&tag=Analitika&isSpecial=true>
3. Чудновский А.Д., Жукова М.А. Информационные технологии управления в туризме: Учеб. пособие. Москва: Кронус, 2006. 236 с.
4. Toursite.com.ua URL:<http://www.ittour.com.ua/>

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

УДК 35.075.1

Павло Кушніренко
(Київ, Україна)

ПАРЛАМЕНТ В СУЧАСНИХ КОМУНІКАЦІЯХ
ТА КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСАХ

В рамках дослідженням було розглянуто парламент у сучасних комунікаціях та комунікативних процесах, які трансформуються в рамках подальшого збільшення ролі та впливу інформаційно-комунікаційних технологій, цифровізації та глобалізації. Відзначено, що вказані процеси створили передумови трансформації парадигми влади, зміни дискурсу комунікативних процесів між парламентом та суспільством в умовах комунікативно-аргументативної етики, комунікативної влади. Все це вплинуло на форми, методи та інструменти комунікації парламенту з іншими владними інститутами та суспільством, в умовах формування так званої деліберативної демократії разом із поширенням е-демократії, е-політичних процесів, е-парламенту, а також вихід масових комунікацій (ЗМІ, ЗМК) на рівень суб'єкта політичного процесу.

Ключові слова: парламентаризм, парламент, політична система, політичні комунікації, суспільство, влада.

The study examined the parliament in modern communications and communication processes, which are being transformed as part of a further increase in the role and influence of information and communication technologies, digitalization and globalization. It is noted that these processes created the prerequisites for the transformation of the paradigm of power, changes in the discourse of communicative processes between parliament and society in the context of communicative and argumentative ethics, and communicative power. All this influenced the forms, methods and tools of the parliament's communication with other institutions and society in the context of the formation of the so-called deliberative democracy along with the spread of e-democracy, e-political processes, e-parliament, as well as the emergence of mass communications (mass media) at the level of the subject of the political process.

Key words: parliamentarism, parliament, political system, political communications, society, power.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується високим рівнем впровадження результатів техніко-технологічної революції в рамках розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, які кардинальним чином розширюють існуючі та створюють нові комунікації, впливаючи на інформаційні процеси (отримання, оброблення, зберігання, передавання та захист інформації) та комунікативні процеси. Що суттєвим чином змінює ландшафт гуманітарної, соціальної, політичної та економічної сфер людського буття, який у свою чергу формує нову парадигму сутності влади та комунікативний дискурс між громадянином і владою. Високий рівень комунікацій виступає каталізатором появи нового громадянського суспільства, нових політичних партій, об'єднань, які починають змінювати існуючі політичну і партійну системи (традиційні) та впливати таким чином на парламентаризм в цілому. Як відзначає В. Гошовська, «парламентаризм сьогодні – це діюча система державного управління, яка прагне до забезпечення правового функціонування життя суспільства», адже тільки «звідси – зв'язок і взаємодія законодавчої та виконавчої влади у виконанні такого завдання», оскільки «відсутність структурованого політикуму, слабка політична еліта, низька загальна політична культура зводять до мінімуму зусилля всіх гілок влади», а тому «парламентаризм слід розглядати не тільки як явище політико-правового характеру, а і як феномен, що має соціально-культурне значення» [5, с.58]. А тому

є важливим «створення ефективної системи ухвалення владних рішень на основі соціальних інтересів у політичній сфері від античності й до сьогодні визнається одним з центральних питань суспільного устрою» [3, с. 377] та стоїть на порядку денному багатьох країн, бо разом із технологіями та комунікаціями, серед іншого, змінюється і парламент та його комунікації із іншими суб'єктами політичної системи на регіональному, національному та міжнародному (глобальному) рівнях. Адже в своїй основі парламент визначається як «вищий представницький і законодавчий орган у державах, де встановлено поділ влади, ... в якому все населення і регіони країни представлені обраними ними представниками», це, «як правило, весь парламент, або нижня палата парламенту (наприклад, у федераціях) формується шляхом загальних виборів» при цьому «у сучасних державах парламенти, як правило, є законодавчими органами, тобто наділені владою приймати закони, а також, в тій чи іншій мірі формувати і контролювати виконавчу владу (наприклад, виносити вотум недовіри уряду і здійснювати процедуру імпічменту президента» [8, с.17-18]. Історично парламент почав функціонувати ще в античні часи, але «реально цей інститут влади почав функціонувати після буржуазних революцій XVII-XVIII ст. в Європі» [6, с.509]. Тобто зміна феодалізму на капіталізм привела до створення інституту парламентаризму в умовах, коли влада монархів (царів) як інститутів законодавства втратили у новій формації основу влади. На сьогодні, як відзначає С. Вировий, «основними функціями парламенту як політичного інституту влади є: представництво інтересів різних політичних верств у владі й вибір та визначення альтернатив суспільного розвитку і розробка та прийняття законів; політичний контроль над урядом; забезпечення легітимності рішень, які приймаються» [6, с.509]. У свою чергу А. Михненко, Р. Марчук виділяють такий тип права, як «парламентське право», що є «підгалуззю конституційного права, яка регламентує процедурно-процесуальні індивідуальні та колективні форми й методи, що стосуються порядку роботи парламенту, ведення його пленарних засідань, прийняття ним рішень, голосування, формування органів виконавчої, судової влади, перебіг законодавчих процедур, прийняття актів, здійснення контрольних повноважень тощо» [6, с.510]. Таким чином, можна говорити, що парламентаризм досить гармонійно вписується у рамки комунікативної влади, комунікативного права та комунікативної етики. Тобто, фактично досить великий обсяг влади концентрується в руках парламентарів. Незважаючи на те, що в сучасних демократіях участь у виборах у парламент мають усі громадяни країни, але за певних національних традицій почали формуватися певними групами за інтересами разом із крупним бізнесом. Адже навіть громадянське суспільство, яке найбільш комунікує із парламентом, з часом «обростає вертикальними взаєминами», бюрократизується і навіть втрачає зв'язки із тими суспільними групами, для яких створювалися. Ось чому В. Воднік наголошує на тому, що «парламент може і повинен ставати доступнішим для людей, котрі прагнуть як зацікавлені спостерігачі і громадяни більш активної участі в роботі вищого законодавчого органу і можуть пояснити його діяльність у тих колективах, де вони вчать та працюють» [4, с.158-159]. Тобто у парламент повинні проходити не партійні династії, а «нова» кров із того середовища, яке репрезентує своїх представників у владу (представницька демократія). Таким чином, можна говорити про те, що «рівень розвитку парламентаризму віддзеркалює рівень цивілізованості суспільства», оскільки «у слаборозвинених країнах ідея парламентаризму, як правило, не є популярною», бо «в них спостерігаються злиття парламентських структур з національними фронтами чи союзами, з правлячою партією (у багатьох африканських країнах) або малопомітне функціонування цих структур як самостійних інститутів», а ось «у цивілізованих країнах, навпаки, наявна тенденція до стійкого і послідовного розвитку парламентаризму (США, Франція, Велика Британія)» [4, с.156]. А тому можна наголосувати на тому, що «постулатами ефективної діяльності парламенту є, в першу чергу, багатопартійність у суспільстві та однорідність в уряді, наявність парламентської більшості й опозиції в законодавчому органі та законодавче забезпечення прав останньої» [4, с.157]. І найголовніше, вказане повинно чітко дотримуватися політичною елітою та регламентуватися політичним правом з одного боку, а з іншого – сформованими політичними традиціями,

політичною культурою, коли суспільство апріорі не буде сприймати будь-яких відхилень від цих норм ні при яких пом'якшуючих обставинах під гаслами «захисту когось від чогось». Тобто, це повинно бути укорінене у свідомість усіх суб'єктів політичних процесів – еліту (владу), суспільство (народ).

Що стосується нового часу, то, враховуючи подальший розвиток у напрямі глобального постінформаційного та постекономічного суспільства, відбувається зміна дискурсу комунікативних процесів політичних та парламентських комунікацій на рівні самої політичної системи. Так, Г. Почепцов, у своїй праці «Влада як комунікація» наголошує на тому, що «в сучасному світі у влади немає інших засобів впливу, крім комунікативних», оскільки, «що вільнішою в історії ставала людина, то менше можливостей для впливу залишалося в держави (знову ж таки, за винятком комунікативних)», адже навіть «тоталітарна влада – це теж, у першу чергу, комунікативна влада» за умови, що «єдиною і найсуттєвішою її особливістю є тотальний контроль над інформаційним і комунікативним просторами» [7]. Що стосується «демократичної влади», то Г. Почепцов відзначає, що при ній спостерігається свого роду нагляд за інформаційним простором та комунікаційними ресурсами, але цей нагляд і контроль (при всіх запереченнях з боку демократичної влади), відбувається «за рахунок породження й утримання якіснішого інформаційного продукту», оскільки, «здобувши управлінські важелі, влада одночасно отримує і більше можливостей для інформаційних кроків» [7]. Тобто, можна відзначити, що разом із техніко-технологічним прогресом зростає вплив масових комунікацій нового рівня на політичну систему разом із політичними та парламентськими комунікаціями. Як відзначає Г. Почепцов, «інформаційний простір також виникає як реальність, після того, як людство навчилося створювати і експлуатувати його», а отже, «новим завданням став контроль цього інформаційного простору для досягнення відповідного інформаційного домінування», коли «комунікація стає «діючою силою», яка дозволяє реалізуватися владі і політикам» [7, с.28]. У свою чергу О. Бард та Я Зодерквіст наголошують на тому, що «Інтернет – це щось зовсім нове. Засіб, завдяки якому практично будь-яка людина після відносно невеликих інвестицій в обладнання та за допомогою декількох простих дій може стати одночасно і творцем, і споживачем тексту, образів і звуків. Важко собі уявити щось більш могутнє. У Мережі ми всі і автори, і видавці, і продюсери. Наша свобода самовираження колосальна, а аудиторія неозоро велика. Простим натисненням кнопки будь-яка інформація стає доступною. Масштаби розвитку цього засобу комунікації не мають собі рівних» [1, с.17]. Отже, сучасний інформаційний простір разом із комунікаціями починають виступати як суб'єкт, так і як об'єкт комунікативних процесів, в яких беруть участь влада та політики. Так, парламент, використовуючи сучасну інформаційну інфраструктуру, засоби комунікацій розширює форми, методи та інструменти ведення діалогу із суспільством, залучає до ведення діалогу все більшу аудиторію (завдяки сучасним масовим комунікаціям як у фізичному, так і віртуальному просторі та на національному та глобальному рівнях). Наприклад, на офіційний веб-сайт парламенту та сторінку в соціальних мережах (парламенту і окремого депутата) може зайти будь-яка особа, отримати доступ до розміщеної там інформації, залишити свій коментар, питання незалежно від місцезнаходження, громадянства, політичних поглядів, національності, віри тощо. Таким чином, можна говорити про те, що «нова соціальна, культурна і економічна парадигма набуває реальних обрисів», де «головною рушійною силою цього процесу є триваюча революція в області інформаційного менеджменту диджиталізація і дивовижно швидкий розвиток електронних мереж», а «негайним наслідком цього є радикальні зміни в інтелектуальному середовищі проживання, що змушує нас серйозно коригувати свою поведінку», адже «нова парадигма буде нагадувати за своїми властивостями швидше рідину, ніж тверду структуру», бо «з'являться не просто нові соціальні норми, саме уявлення про норму стане іншим» [1, с.17]. Тобто, нові соціально-політичні процеси формують нову політичну систему на базі сучасних політичної та парламентської комунікації, що сприяє подальшому розширенню механізмів, форм та методів «ненасильницького» впливу (пропаганда, маніпуляція свідомістю, символи, смисли,

симулякри) на суспільство з боку влади за допомогою нових можливостей, що відкриваються завдяки широкому використанню глобальної мережі передачі даних, електронних комунікацій та масових комунікацій.

Отже, можна відзначити, що сучасний розвиток інформаційного суспільства з одного боку наділив парламент широким спектром сучасних комунікаційних можливостей для підвищення ефективності комунікацій із іншими гілками влади та суспільством. З іншого боку, поява та широке впровадження сучасних масових комунікацій відтісняють парламент у процесі політичних комунікацій, стаючи незалежними суб'єктами політичної системи. Тобто, парламент та парламентаризм в цілому повинні знаходити нові форми, методи та інструменти комунікації в умовах сучасного суспільства, в якому з'являються і набувають поширення такі тенденції, як: «креативний клас», «клас професіоналів», «кочове суспільство» тощо. Вказане виступає основою для проведення подальших розвідок існування парламенту в сучасних комунікаціях та комунікативних процесах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барда О., Зодервіст Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма : Стокгольмская школа экономики. – СПб., 2005.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.
3. Вінникова Н. А. Представництво соціальних інтересів у вимірі глобальних політичних процесів // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – Вип.102. – С.377-379.
4. Воднік В. Д. Інститут парламентаризму у розв'язанні державно-політичних конфліктів: світовий досвід / В. Д. Воднік // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : [б. в.], 2011. – № 7. – С.155–163.
5. Гошовська В. Спеціальність «Парламентаризм» у сучасних умовах підготовки керівних кадрів // Вісник Національної академії державного управління : Державна служба, служба в органах місцевого самоврядування. – С.57-63.
6. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с. – С.510.
7. Почепцов Г. Теория коммуникации / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myword.ru>.
8. Словарь политических терминов: для студентов всех специальностей и форм обучения / сост. А. А. Лузан, А. В. Бородай, А. П. Кваша. – Краматорск: ДГМА, 2014. – 33 с. – С.17-18.

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

УДК 338.242.2

Дмитрий Воронович
(Гродно, Беларусь)

**ПРИМЕНЕНИЕ СТРАТЕГИИ «ГОЛУБОГО ОКЕАНА» ДЛЯ РАЗВИТИЯ
ЛЕСНОГО ХОЗЯЙСТВА НА ПРИМЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЛЕСОХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧРЕЖДЕНИЯ «ЩУЧИНСКИЙ ЛЕСХОЗ»**

Данная статья посвящена вопросу применения стратегии «голубого океана». В ней также идет речь о сути стратегии «голубого океана» и о способах её использования. Представлены основные пути достижения данной стратегии с рассмотрением применительно к конкретной организации такой как ГЛХУ «Щучинский лесхоз».

Ключевые слова: стратегия, управление, стратегия «голубого океана», продукт, альтернативы.

This article is devoted to the application of the "blue ocean" strategy. It also talks about the essence of the blue ocean strategy and how to use it. The main ways to achieve this strategy are presented with consideration in relation to a specific organization such as glhu "shchuchinsky forestry".

Keywords: strategy, management, blue ocean strategy, product, alternatives.

После того как большое значение приобрела проблема реагирования организации на стремительные и многочисленные изменения в окружающей среде, которые нельзя спрогнозировать, понятие стратегии как модели комплекса действий, направленных на выполнение поставленных задач и целей, стало одним из основных управленческих терминов [1, с. 231].

Стратегия используется для создания плана развития организации на долгосрочную перспективу, позволяет уточнить пути действия, которые больше всего подходят для той или иной ситуации, а также понижает вероятность наступления риска, связанного с ошибочным принятием решения по причине недостоверной информации о возможностях, которые есть у организации, или о её окружающей среде. При правильном выборе стратегии организация добивается больше определенности, так как появляется возможность предугадать события, которые могут произойти во внешней среде, и ускорить срок реагирования на эти события.

Выбор той или иной стратегической альтернативы задается внешней и внутренней средой организации, а также анализом того, какими достоинствами и недостатками обладает каждая из них, и какие последствия могут наступить при их реализации.

Одной из наиболее распространенных стратегических альтернатив является диверсификация.

Диверсификация производства – это переход от односторонней, часто базирующейся лишь на одном продукте производственной структуры, к многопрофильному производству с широкой номенклатурой выпускаемой продукции [3, с. 190].

Одним из примеров проведения диверсификации производства является стратегия «голубого океана». **Стратегия «голубого океана»** – открытие новых продуктов и направлений рынка, вместо конкурирования в уже имеющихся.

Ниже представлены несколько вариантов как компании могут использовать стратегию «голубого океана».

Новый продукт – Компания выходит на рынок с новым или модернизированным продуктом, которого не было ранее, и самостоятельно формирует для него спрос.

Модернизированный продукт – Компания выходит с типовым продуктом на перенасыщенный рынок, границы которого хочет раздвинуть, придавая своему продукту

особую ценность. Или модернизируя его таким образом, что он приобретает нехарактерные для него черты.

Дополнение продукта – Компания, уже работающая на рынке, вводит новый продукт, дополняющий ее прежний товар, тем самым формируя новый рынок.

Образ продукта – Компания, работающая на рынке, формирует для своего продукта новый образ, тем самым расширяя границы сбыта, продавая его новой целевой аудитории.

Новый рынок – Компания выходит на географически новый рынок, где ранее не продавали уже известный в других местах продукт [2, с. 55].

В качестве примера применения стратегии «голубого океана» можно рассмотреть деятельность лесного хозяйства на примере Государственного лесохозяйственного учреждения «Щучинский лесхоз». Основным направлением применения этой стратегии было создание нового (по сравнению с основной деятельностью) направления.

Основными направлениями и видами деятельности лесного хозяйства можно выделить:

Лесохозяйственная деятельность – включает организацию ведения лесного хозяйства, направленную на эффективное использование лесных ресурсов, защиту, охрану и воспроизводство лесов;

Промышленная деятельность – включает разработку лесосечного фонда, производство продукции деревообработки, вывозку древесины из леса на промышленные склады или другие склады потребителей, для удовлетворения потребностей внутреннего и внешнего рынков, а также развитие побочного лесопользования и заготовка второстепенных лесных ресурсов.

Выделяют шесть основных путей создания «голубого океана», такие как:

- 1) Рассмотрение альтернативных отраслей;
- 2) Рассмотрение стратегических групп и отраслей;
- 3) Рассмотрение групп потребителей;
- 4) Рассмотрение создания дополнительных продуктов и услуг;
- 5) Проведение анализа функциональной и эмоциональной привлекательности товара или услуги для потребителя;
- 6) Прогнозирование новых тенденций [2, с. 56].

В процессе разработки решения были рассмотрены каждый из возможных путей.

Необходимо начать с рассмотрения *альтернативных отраслей*. Альтернативными отраслями можно назвать те отрасли, в которых производимые продукты и оказываемые услуги выполняют разные функции, но служат для достижения одной цели.

Альтернативными отраслями для охотничьего хозяйства являются те отрасли, которые предоставляют продукт или услугу способные обеспечить удовлетворение потребности, а именно провести вне дома выходной день. Примерами могут быть туристические компании предоставляющие туры выходного дня, различные экскурсии по городам, посещение развлекательных мест непосредственно в городе и так далее. Поэтому для привлечения большего числа клиентов следует пересмотреть ценовую политику на оказываемые услуги.

Рассмотрение стратегических групп и отраслей. Стратегическими группами называют компании, действующие в одной отрасли и имеющие схожие стратегии. В большинстве отраслей все компании могут быть объединены в несколько стратегических групп в зависимости от имеющихся различий в стратегиях.

Примерами таких стратегических групп являются:

- 1) места, сдающие небольшие сооружения в аренду на определенное время;
- 2) места предоставляющие помещения для проведения торжественных мероприятий;
- 3) места, предоставляющие аренду помещений, а также дополнительные услуги.

Охотничье хозяйство можно отнести к третьей группе поскольку кроме сдачи в аренду помещений практически для любых мероприятий, также оказываются услуги охоты, фотоохоты, сплав на байдарках по реке «Неман» и велопрогулки по территории хозяйства. Исходя из этого следует сконцентрировать внимание и заняться развитием услуг охоты и других дополнительных услуг.

Рассмотрение групп потребителей. В большинстве отраслей конкуренты имеют схожие характеристики целевого покупателя. Однако на практике существует целая группа «покупателей», прямо или косвенно участвующих в принятии решений о покупке. Собственно, покупатели, оплачивающий продукт, совсем необязательно будут его пользователями.

Непосредственно для охотничьего хозяйства потребителями являются люди, которые ищут места для проведения торжеств таких как свадьбы или дни рождения, а также любители охоты. Также стоит обратить внимание на услуги родителей выпускных классов с целью проведения выпускного на территории хозяйства. На мой взгляд следует также привлечь внимание не только конечных пользователей услугами, но и посредников между хозяйством этими пользователями. Например, компании, которые занимаются внутренним туризмом или компании, занимающиеся организацией праздников.

Рассмотрение дополнительных услуг или продуктов. Очень немногие продукты и услуги используются сами по себе. В большинстве случаев на их ценности влияют другие продукты и услуги. Однако в большинстве отраслей конкуренция ограничивается лишь рамками предложения продуктов и услуг конкретной области.

Основные услуги, которые будет предоставлять охотничье хозяйство это:

- аренда помещений для отдыха и проведения мероприятий;
- возможность заняться охотой и фотоохотой;
- велосипедные прогулки по территории хозяйства;
- сплав на байдарках по реке «Неман».

Поскольку хозяйство находится на значительном расстоянии от городов следует добавить совершенно новую услугу (которой нет ни у одного конкурента) транспортное обслуживание клиентов (подвоз и развоз клиентов) за определенную плату либо бесплатно, в зависимости от того количества человек и того перечня услуг который был заказан.

Функциональная и эмоциональная привлекательность услуг и товара для покупателей. Конкурирующие в одной отрасли компании, как правило, становятся все более и более похожими друг на друга не только, какой ассортимент продуктов и услуг они предлагают, но и какой из двух вариантов привлекательности товара для покупателя они выбирают. Поэтому следует акцентировать внимание на эмоциональной привлекательности, а также подчеркнуть функциональную. В данном случае эмоциональной привлекательностью можно считать эмоции от окружающей обстановки на территории, дизайн дома и комнат, эмоции от охоты и других предоставляемых услуг. Под функциональной привлекательностью следует понимать цены на услуги, непосредственно сами услуги и качество их оказания.

Прогнозирование новых тенденций. Что касается этого пути создания «голубого океана», то следует отметить что эта отрасль практически не подвержена изменениям. Данный путь в большей степени подходит тем компаниям и организациям, которые взаимодействуют с различными технологиями, а данная отрасль фактически не имеет таких технологий.

Результатом рассмотрения вышеперечисленных путей стало появление комплекса мероприятий, направленных на создание и продвижения охотничьего хозяйства.

Комплекс включает в себя:

- поиск и освоение подходящего места для строительства необходимых сооружений для хозяйства, а также определение территории для охоты
- укомплектовать егерскую службу;
- определить услуги, которые будут предоставляться хозяйством, кроме этого внедрить услуги аналогов, которым на рынке предоставления подобных услуг нет;
- разработать мероприятия для продвижения в сети интернет;
- поиск посредников для привлечения к нашим услугам как жителей РБ, так и туристов из соседних стран;
- найти источники финансирования для создания и функционирования охотничьего хозяйства до выхода его на самоокупаемость.

Внедрение представленного комплекса мероприятий позволит ГЛХУ «Щучинский лесхоз» получать дополнительный доход от охотничьего хозяйства, что повысит финансовую устойчивость организации. Кроме того, изменение на рынке реализации основной продукции будет оказывать меньшее влияние на организацию. Также реализация проекта может привлечь инвесторов как из Республики Беларусь, так и иностранных инвесторов, что поспособствует успешной реализации дальнейших проектов.

Результатом успешного внедрения стратегии «голубого океана» в деятельность Государственного лесохозяйственного учреждения «Щучинский лесхоз» является показатель чистой прибыли данного хозяйства. Чистая прибыль за первый год после создания охотничьего хозяйства возросла с 169 тысяч рублей до 176 тысяч рублей, из которых 3 тысячи рублей составила прибыль от нового вида деятельности.

Таким образом можно заключить, что использование стратегии «голубого океана» обеспечивает значительное конкурентное преимущество перед другими организациями в несвязанном с основной деятельностью направлении, повышает эффективность деятельности организации в длительной перспективе. Также диверсификация деятельности ускоряет развитие организации, повышает её доход и способствует более рациональному использованию доступных ресурсов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гапоненко А.Л. Стратегическое управление: учебник / А. Л. Гапоненко, А. П. Панкрухина – М.: Омега-Л, 2004. – 472 с.
2. Ким Чан В. Стратегия «голубого океана» / В. Ким Чан. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 333 с.
3. Леонов Ю.Е. Основные элементы формирования стратегии конкурентного поведения / Ю.Е. Леонов // Менеджмент в России и за рубежом. – 2012. – № 1. – С. 189-193.

Научный руководитель: кандидат философских наук, доцент Разова Е.Л.

УДК 330.341.2

*Сергій Максименко
(Одеса, Україна)*

МОДЕЛІ РИНКУ ПРАЦІ І ПОЛІТИКА ЗАЙНЯТОСТІ В ІНДУСТРІАЛЬНО РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ ТА УКРАЇНІ

У статті розглядаються основні моделі ринку праці і політики зайнятості в індустріально розвинених країнах, а також можливість їх використання у країнах, що розвиваються. Пропонуються рекомендації щодо формування вітчизняної моделі ринку праці та політики зайнятості.

Ключові слова: *національна економіка, ринок праці, модель ринку праці, зайнятість, профспілка, політика зайнятості.*

The article discusses the main models of the labor market and employment policies in industrialized countries, as well as the possibility of their use in developing countries. Recommendations are offered on the formation of a domestic model of the labor market and employment policy.

Key words: *national economy, labor market, labor market model, employment, union, employment policy.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. В індустріально розвинених країнах функцію підтримки соціальної рівноваги між найманою працею і капіталом на ринку праці, що постійно порушується кон'юнктурними чинниками, виконує соціально орієнтована

держава, яка, здійснює відповідну політику зайнятості, перерозподіляє ресурси і доходи так, щоб згладити конфліктні ситуації між протилежними сторонами і домогтися згоди між ними. Втім практика державного регулювання і політика захисту зайнятості не є закономірним наслідком розвитку ринкової економіки. Вона є результатом тривалої еволюції соціальних систем, що забезпечує в рамках демократичного громадського порядку: 1) соціалізацію ринкових відносин; 2) рівновагу економічних інтересів найманих працівників і роботодавців.

Даний інституційний порядок досяг свого високого рівня розвитку у США, Великобританії, Німеччині, Австрії, Швеції, Данії, Фінляндії, Японії тощо, в яких забезпечений соціальний паритет економічних інтересів представників найманої праці і капіталу. У даний час в Україні відбувається формування нової моделі соціального партнерства між найманими працівниками і роботодавцями і тому розгляд особливостей моделей ринку праці і політики зайнятості в індустріально розвинених країнах і країнах, що розвиваються дозволяє визначити шляхи формування вітчизняної моделі ринку праці й політики зайнятості.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Формування в Україні національної моделі ринку праці і політики зайнятості привертає значну увагу економістів – дослідників і практиків сфери трудових відносин та соціальної політики. У даному контексті слід зазначити наукові праці наступних авторів: Балановська Т.І., Гоголя О.П., Драгнева Н.І., які проаналізували особливості розвитку ринку праці в Україні [1]; Кулицький С., що здійснив аналіз ефективності функціонування ринку праці в Україні [2]; Федунчик Л.Г. запропонував досить ефективні заходи щодо вирішення актуальних проблем ринку праці України [5]; Юрчик І.Б. приділив увагу інституціональному впливу на вітчизняний ринок праці [6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим залишаються не до кінця вирішеними ряд науково-практичних проблем. Як досвід формування національної моделі ринку праці і політики зайнятості в індустріально розвинених країнах може бути перенесений на країни, що розвиваються, у тому числі, на Україну? Які теоретичні моделі зайнятості найбільш адекватно відображають спосіб функціонування національної економіки та ринку праці у конкретній країні, що розвивається? Які заходи державної політики необхідно вжити з тим, щоб підвищити ефективність функціонування національної економіки, ринку праці і сфери соціально-трудова відносин в Україні?

Мета статті. Розглянути особливості основних моделей ринку праці і політики зайнятості в індустріально розвинених країнах і запропонувати рекомендації щодо формування вітчизняної моделі ринку праці й політики зайнятості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичний досвід свідчить, що домінування ліберальних принципів у системі ринкового порядку без дії соціальних обмежувачів і стабілізаторів призводить до виникнення соціальної дискримінації між різними категоріями агентів ринку праці. У структурі цих порядків, що розвиваються спонтанно, завжди мають місце нерівноважні стани і ситуації, які не відповідають принципам громадянської і соціальної справедливості. З чого випливає, що ринковий порядок, який розвивається сам по собі, може приймати такі соціально-економічні форми, у структурі яких стихійно виникають нерівноважні стани, що дискримінують одних агентів мінових відносин по відношенню до інших [4, с. 8-68].

Згідно з В. Ойкеном, універсальної ринкової системи не існує, але реалізуються найрізноманітніші форми ринку і грошові системи [3, с. 84]. Залежно від цього координація поведінки економічних агентів здійснюється по-різному. Ефективність автоматичної дії ринкового механізму цін залежить від ринкових форм, в яких він функціонує. Завжди має місце тенденція до виникнення монополій та олігополій на ринках продуктів і ресурсів, у тому числі і на ринку праці. Ця тенденція є універсальною та існує повсюдно і у всі часи, продавці і покупці постійно прагнуть, по можливості, уникати конкуренції і захоплювати монопольні позиції, що дозволяє їм отримувати стійку і довгострокову ренту. Таким чином, економічний порядок, що заснований на виключно ринкової системи і необмеженому

прагненні до отримання прибутку, сприяє виникненню соціального середовища, в якому зникають такі цінності, як взаємовиручка, здатність прийти на допомогу, розуміння іншого, почуття причетності і соціальне мислення, забезпечення людині гідних умов праці тощо.

На протигагу сказаному, у рамках соціальної економіки ліберальні свободи і система приватних та ієрархічних інтересів і функцій, що властиві чисто ринковим формам соціальної організації, доповнюються системою правових і демократичних процедур, за допомогою яких згладжуються основні протиріччя, які об'єктивно виникають між основними суб'єктами соціально-трудова відносин. Таким чином, правові і демократичні процедури громадянського суспільства дозволяють мінімізувати класичні викривлення і протиріччя економічних відносин, що виникають у межах односторонньо-ліберальних форм соціальної організації ринкового типу.

В умовах соціально збалансованої політики ринок як соціально-економічний інститут вимагає таких методів впливу, які не порушують конституційної функції ринкових механізмів, але в той же час через відповідну державну політику регулюють і коригують економічну систему й ринок праці, здійснюючи в них структурні зміни у тих випадках, коли існують недоліки системи.

Розглядаючи принципи формування та реалізації політики зайнятості, що здійснюється у конкретній країні, можна виділити три основні групи індустріально розвинених країн: 1) країни з ліберально соціальними державами; 2) країни з консервативними соціальними державами; 3) країни з соціал-демократичними соціальними державами.

До першої групи належать США, Канада, Австралія тощо. До другої групи – Німеччина, Австрія та ін. До третьої групи – Швеція, Фінляндія, Данія тощо.

У першій групі країн домінують принцип ринкової конкуренції і ліберальна ідея індивідуальної свободи і приватної вигоди.

Основна особливість політики зайнятості у межах форм, що перебувають під юрисдикцією консервативних соціальних держав полягає: 1) забезпечення рівноваги ринкових та соціальних способів організації зайнятості; 2) домінування партнерських форм соціальної взаємодії між найманими працівниками і роботодавцями; 3) необхідність забезпечення рівноваги патерналістських заходів влади з адресними програмами соціальної підтримки різних професійних і майнових груп.

Головною складовою політики зайнятості країн третьої групи, наприклад, Швеції є досягнення угоди між Федеральною організацією профспілок і Союзом роботодавців. У межах цієї угоди встановлені партнерські відносини між представниками праці і капіталу; з боку профспілок визнані широкі права підприємців у власній справі; з боку підприємців визнані права на організацію профспілок та їх участь у тарифних угодах; партнери по цій угоді зобов'язані забезпечувати широку тарифну автономію і свободу від втручання з боку держави шляхом появи взаємної відповідальності і стриманості. Основою політики зайнятості у Швеції є зрівняльна політика у галузі заробітної плати і фіскальна політика держави, що переслідують мету досягнення соціальної рівності усіх членів суспільства.

Як відомо, порядок розробки програм економічної політики, у тому числі і програм зайнятості населення, має наступну структуру: 1) аналіз ресурсного потенціалу країни й прогноз його динаміки; 2) теоретична модель функціонування економіки; 3) мета економічної політики 4) інструменти економічної політики. Далі розглянемо один з вищезазначених елементів – теоретичну модель функціонування економіки країни.

Більшість моделей зайнятості для країн, що розвиваються побудовано на основі аналогічних моделей для індустріально розвинених країн. Однак при цьому економічні, соціальні та інституційні умови останніх некритично переносяться на унікальну ситуацію у країнах, що розвиваються, у тому числі, і на Україну. Більш реалістичний підхід, з урахуванням специфіки проблем зайнятості та розвитку у країнах, що розвиваються, спонукав багатьох дослідників радикально переглянути ставлення до традиційних теорій.

Можна виділити три основні моделі зайнятості, що використовуються у теорії економічного розвитку стосовно країн, що розвиваються. Перша з них – класична модель

вільного ринку – покладена в основу традиційної теорії зайнятості; дві інші належать до пізнішої – неокласичної економічної теорії. Друга модель – макроекономічна модель «випуск-зайнятість» побудована на взаємозв'язку між накопиченням капіталу, обсягом промислового виробництва і зростанням зайнятості. Третя – мікромодель цінового стимулювання – розглядає вплив викривлених цінових факторів виробництва на ефективність використання ресурсів, перш за все, робочої сили. Останні дві моделі підходять до проблеми виключно з позицій попиту і зосереджують увагу на політиці заохочення попиту на робочу силу. Ще одна модель, точніше група моделей, яку можна назвати «двохсекторною трансфертною моделлю» або «моделлю сільсько-міської міграції», враховує фактори, як попиту, так і пропозиції. Нерівноважні моделі міграції робочої сили краще, ніж неокласичні рівноважні моделі, враховують інституціональні та економічні реальності країн, що розвиваються, у тому числі і України.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз особливостей моделей ринку праці і політики зайнятості в індустріально розвинених країнах та країнах, що розвиваються, демонструє величезну складність проблем формування національних моделей ринку праці та політики зайнятості у країнах, що розвиваються. Можна прийти до наступних висновків: 1) ціни факторів виробництва впливають на розподіл ресурсів і стан зайнятості; 2) державна політика індустріалізації, що здійснюється досить часто на шкоду зростання сільського господарства, зазвичай послаблює проблему використання робочої сили, як в містах, так і у сільській місцевості; 3) застосування ефективних трудомістких технологій не означає зниження темпів економічного зростання. Орієнтовані на місто стратегії розвитку, безпосередньо або побічно, викликають виплеск міграційних потоків із сільської місцевості у міста і міського безробіття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балановська Т.І., Гоголя О.П., Драгнева Н.І. Ринок праці: реалії і перспективи / Т.І. Балановська, О.П. Гоголя, Н.І. Драгнева. – Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України. – 2012. – С. 17-23.
2. Кулицький С. Проблеми розвитку ринку праці в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr21>
3. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. – М., 1995. – 352 с.
4. Український ринок праці: імперативи та можливості змін : колективна монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. І.Л. Петрової, к.е.н. В.В. Близнюк ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2018. – 356 с. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf>
5. Федунчик Л.Г. Ринок праці в Україні: проблеми та напрями їх вирішення / Л.Г. Федунчик // Ринок праці та зайнятість населення. – 2016. – № 2. – С. 31.
6. Юрчик І. Б. Взаємозв'язок ефективності ринку праці та його інституційного забезпечення / І. Б. Юрчик // Науковий Вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. – 2016. – Вип. 17. – Ч. 4. – С. 109.

УДК 336.63

Тетяна Підкуймуха, Оксана Сидорів, Оксана Цебенко
(Львів, Україна)

АНАЛІЗ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ ПОСЛУГ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ

У статті розглядається питання механізму контролю за якістю послуг мобільного зв'язку. Наведено показники та параметри якості послуг мобільного зв'язку.

Ключові слова: якість послуг, мобільний зв'язок, параметр якості, показник якості.

The article deals with the subject of methods how to control the quality of mobile communication services. It presents the qualitative indices and parameters of the quality of mobile communication services.

Key words: quality of service, mobile communication, parameter of quality, qualitative index.

У сфері телекомунікацій важливим є збільшення обсягів послуг, підвищення їх якості. Надання телекомунікаційних послуг належної якості операторами, провайдерами телекомунікацій та неухильне виконання ними вимог законодавства і керівних документів – пріоритети Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ). Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ) здійснює постійний моніторинг якості телекомунікаційних послуг. Середньомісячна кількість звернень до НКРЗІ подана в табл.1.[5]

Таблиця 1

Середньомісячна кількість звернень до НКРЗІ за 2016-2018 роки

	2016	2017	2018
Всі звернення до НКРЗІ	399	888	1199
з них щодо послуг мобільного зв'язку	171	215	309
в тому числі щодо якості та відсутності покриття	20	49	56

Середньомісячна кількість звернень до НКРЗІ щодо послуг мобільного зв'язку подана в табл.2. [5]

Таблиця 2

Середньомісячна кількість звернень до НКРЗІ щодо послуг мобільного зв'язку за 2016-2018 роки

Причини звернень	2016	2017	2018
Робота колл-центру	10	13	13
Відсутність доступу (покриття), неякісний зв'язок	20	49	56
Оплата послуг, тарифи, нарахування	101	107	197

Одним з основних завдань, яке вирішується у процесі надання телекомунікаційної послуги, є визначення її якості. Згідно Положення про якість телекомунікаційних послуг «якість телекомунікаційної послуги – це сукупність показників, які характеризують споживчі властивості телекомунікаційної послуги та визначають її здатність задовольняти заявлені, встановлені і замовлені потреби споживача послуг». [1]

Визначення вимог до якості послуги представлені у вигляді її споживчих властивостей. В свою чергу, споживчі властивості послуги надаються у вигляді параметрів, із подальшим визначенням показників якості телекомунікаційних послуг. Під параметрам якості послуги слід розуміти властивість, яка характеризує вимогу споживача до послуги, що надається. Під показником якості послуги розуміється кількісна характеристика параметра якості, за

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

допомогою якої визначається результат діяльності оператора телекомунікацій щодо виробництва та надання послуг.

У відповідності з рекомендаціями Міжнародного союзу електрозв'язку (ITU) та Європейського інституту стандартизації електрозв'язку (ETSI) для оцінки якості телекомунікаційних послуг використовуються параметри, які повинні якісно та кількісно оцінюватися, бути зручними для контролю, мати зразки для порівняння.

Для характеристики якості послуг мобільного зв'язку використовується система показників та параметрів якості, яка подана в табл.3.

Таблиця 3

Показники та параметри якості послуг мобільного зв'язку

Вид показників	Показники (параметри)	Граничні нормовані рівні показників (параметрів)
1. Доступність мережі	Коефіцієнт недоступності мережі	не більше 0,05
2. Доступність послуги	1. Відсоток неуспішних викликів, для:	не встановлюється
	а) міжнародних викликів	
	б) національних викликів	не більше 10%
	2. Відсоток з'єднань, що відповідають нормам якості передачі голосової інформації, для	не встановлюється
а) міжнародних викликів		
б) національних викликів	не менше 90%	
3. Безперервність послуги	Відсоток встановлених з'єднань, які закінчилися передчасним роз'єднанням не за ініціативою абонента,	не встановлюється
	а) міжнародних з'єднань	
	б) національних з'єднань	не більше 5%
4. Повнота послуг (НТТР)	Середня швидкість передавання даних	не встановлюється
5. Повнота послуг (SMS)	Відсоток недоставлених повідомлень SMS	не більше 5%
6. Проведення нарахувань за послуги	Відсоток рахунків, на які були отримані звернення від споживачів щодо їх некоректності (неправильності)	не більше 1%
7. Задоволеність споживачів обслуговуванням	1. Відсоток звернень щодо організаційних аспектів обслуговування	не більше 1%
	2. Відсоток звернень щодо технічних аспектів обслуговування	не більше 1,5%

Аналізуючи діяльність мобільних операторів України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ), визнала мобільного оператора ТОВ Lifecell найкращим серед «великої трійки» -«Київстар», Vodafone Україна і Lifecell щодо якості зв'язку в 2018 році. Компанія Lifecell продемонструвала найкращі показники якості зв'язку за 6 з 8 параметрів. «Зокрема, відсоток рахунків, на які були отримані звернення від споживачів щодо їх некоректності (неправильності), становить 0,001%; відсоток неуспішних викликів для національних викликів – 0,45%; коефіцієнт недоступності мережі – 0; відсоток з'єднань, що відповідають нормам якості передачі голосової інформації - 96,39%;

середня швидкість передачі даних (HTTP) – 20406,43 кбіт/с; відсоток недоставлених повідомлень SMS - 0,04% ". [2]

З інноваційним розвитком обладнання, що забезпечує надання телекомунікаційних послуг склад показників якості постійно змінюється. Показники якості послуг мобільного зв'язку недостатні для оцінки сучасних сервісів мобільних мереж, в т.ч. 3G та 4G. Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ) внесено пропозицію щодо необхідності включення до показників якості послуг мобільного зв'язку таких додаткових показників: середня швидкість передавання/приймання даних, час затримки між пакетами відправки та прийому, варіація затримки пакетів, втрата пакетів.

Відомим фактом є те, що висока якість значною мірою стимулює споживача до отримання послуги, а це в свою чергу, впливає на збільшення доходу телекомунікаційних компаній.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Положення про якість телекомунікаційних послуг, від 23.10.2010 №424/17724. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0429-10>
2. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nkrzi.gov.ua>
3. Орлов В.М., Потапова-Сінько Н.Ю. Економіка телекомунікацій: навч. посіб. [для студентів вищих навчальних закладів]: – О.: ОНАЗ, 2015.-140с.
4. Показники якості послуг рухомого (мобільного) зв'язку та їх граничні нормовані рівні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0277-10>
5. Якість мобільного зв'язку. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-presentation-2018/07.2018/mobilnogo-zv-yazku.pdf>

УДК 336.63

*Тетяна Підкуймуха, Оксана Сидорів, Оксана Цебенко
(Львів, Україна)*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СФЕРИ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ

У статті розглядається стан сфери телекомунікацій. Наведено загальний обсяг доходів від надання телекомунікаційних послуг та структура доходів по кожному виду зв'язку.

Ключові слова: *структура, доходи, телекомунікаційні послуги, фіксований телефонний зв'язок, рухомий (мобільний) зв'язок, кількість абонентів.*

The article deals with the status of the sphere of telecommunications. It presents the general volume of income from giving telecommunication services. It also shows the structure of income in every kind of communication.

Key words: *structure, income, telecommunication service, fixed phone communication, mobile communication, quantity of subscribers.*

Особливе місце в економіці будь-якої країни належить телекомунікаційній галузі. Розвиток економіки неможливий без використання телекомунікацій, які дозволяють вирішувати проблеми у різних сферах економіки. Швидкі темпи зростання телекомунікацій стали наслідком науково-технічного прогресу, підвищення рівня життя населення та виникнення потреб у нових телекомунікаційних послугах, а саме рухомий (мобільний) зв'язок, в послугах Інтернет. Тенденції розвитку сфери телекомунікацій характеризуються зростанням доходів.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Як свідчать дані Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері зв'язку та інформатизації загальний обсяг доходів за 9 місяців 2019 року склав 48814,1 млн. грн. В структурі доходів від надання телекомунікаційних послуг найбільшу частку склали рухомий (мобільний) зв'язок – 63,3 % та фіксований доступ до мережі Інтернет – 17,5%, сумарна частка яких у загальних доходах від надання телекомунікаційних послуг склала 80,8 %. Структура доходів від надання телекомунікаційних послуг подається в табл.1.[1]

Таблиця 1

Структура доходів від надання телекомунікаційних послуг за 9 місяців 2019 р., млн. грн.

Види зв'язку	Сума доходів, млн. грн.	Частка, %
Фіксований телефонний зв'язок	3465,4	7,1
Рухомий (мобільний) зв'язок	30923,2	63,3
Фіксований доступ до мережі Інтернет	8529,3	17,5
Інші послуги (трансляція теле- та радіопрограм та їх тех. обслуговування, супутниковий зв'язок тощо)	5896,2	12,1

Доходи від надання послуг фіксованого телефонного зв'язку за 9 місяців 2019 року склали 3465,4 млн. грн., що на 19,3% менше, ніж за цей же період 2018 року. У структурі доходів від надання послуг фіксованого телефонного зв'язку найбільшу частку склали доходи від місцевого телефонного зв'язку – 58,8%. Структура доходів від надання послуг фіксованого телефонного зв'язку подається в табл.2.[1]

Таблиця 2

Структура доходів від надання послуг фіксованого телефонного зв'язку за 9 місяців 2019 р., млн. грн.

Види доходів	Сума доходів, млн. грн.	Частка доходів, %
Доходи від місцевого телефонного зв'язку	2036,8	58,8
Доходи від міжміського телефонного зв'язку	461,1	13,3
Доходи від міжнародного телефонного зв'язку	86,7	2,5
Доходи від надання інших послуг фіксованого телефонного зв'язку	448,1	12,9
Доходи від надання послуг операторам, провайдером телекомунікацій	432,7	12,5

Кількість абонентів фіксованого телефонного зв'язку у містах порівняно з тим же періодом скоротилася на 14,5%, в селах – на 23,1%. В українських містах налічувалось 5,4 млн. абонентів фіксованого телефонного зв'язку, що на 14,5% менше, ніж в 2018 році, в селах – 660,6 тис. абонентів (на 23,1% менше). Найшвидшими темпами популярність цієї послуги падає серед фізичних осіб: у містах країни було 3,8 млн. домашніх абонентів фіксованого зв'язку (на 18,1% менше, ніж торік), у селах – 563,7 тис. (на 24,6% менше). [4]

За даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2018 року в містах України було 6,3 млн. абонентів фіксованого телефонного зв'язку (на 15,9% менше, ніж на 1 січня 2017 року), в селах – 858,7 тис. (на 7,7% менше).

Доходи від надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку за 9 місяців 2019 року склали 30923,2 млн. грн., що на 8,9% більше, ніж за 9 місяців 2018 року. У структурі доходів від надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку найбільшу частку склали доходи від надання послуг передачі даних, в т.ч. доступу до мережі Інтернет – 56,4%. Структура доходів від надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку подається в табл.3.[1]

Таблиця 3

Структура доходів від надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку за 9 місяців 2019 р., млн. грн.

Види доходів	Сума доходів, млн. грн.	Частка доходів, %
Доходи від надання послуг голосової телефонії	6376,6	20,6
Доходи від надання послуг передачі SMS, MMS-повідомлень	1005,0	3,2
Доходи від міжнародного роумінгу	1106,9	3,6
Інші доходи від надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку	928,1	3,1
Доходи від надання послуг операторам, провайдерам телекомунікацій	4065,6	13,1
Доходи від надання послуг передачі даних, в т.ч. доступу до мережі Інтернет	17441,0	56,4

Кількість абонентів рухомого (мобільного) зв'язку в Україні становила 53,934 млн. осіб, що на 3,2% (на 1,781 млн. осіб) менше, ніж рік тому.[4]

Загальний обсяг доходів від надання послуг з фіксованого доступу до мережі Інтернет за 9 місяців 2019 року склав 8529,3 млн. грн., що на 4,2% менше, ніж в минулому році. Структура доходів від надання послуг з фіксованого доступу до мережі Інтернет подана в табл.4.[1]

Таблиця 4

Структура доходів від надання послуг з фіксованого доступу до мережі Інтернет за 9 місяців 2019 р., млн. грн.

Види доходів	Сума доходів, млн. грн.	Частка доходів, %
Доходи від надання послуг споживачам	8113,0	95,1
Доходи від надання послуг операторам, провайдерам	416,3	4,9

Кількість абонентів Інтернет за рік збільшилася на 10,3% (на 2,435 млн. осіб) до 26,067 млн. осіб. Кількість абонентів безпроводового доступу в Інтернет за рік зросла на 14,4% (на 2,515 млн. осіб) до 20,024 млн. осіб.[4]

За 9 місяців 2019 року доходи від інших послуг у галузі телекомунікацій становили 5896, 2 млн. грн., а за цей же період 2018 року – 4765,8 млн. грн. і це на 23,7% менше, ніж у 2019 році. Структура доходів від інших послуг у галузі телекомунікацій подається в табл.5.[1]

Таблиця 5

Структура доходів від інших послуг у галузі телекомунікацій за 9 місяців 2019 р., млн. грн.

Види доходів	Сума доходів, млн. грн.	Частка доходів, %
Доходи від надання в користування каналів електрозв'язку та/або передачі даних	797,3	13,5
Доходи від надання в користування кабельної каналізації електрозв'язку	95,5	1,6
Доходи від надання послуг трансляції, в т.ч. для потреб телебачення та радіомовлення	1616,8	27,4
Доходи від надання супутніх послуг для здійснення діяльності у сфері телекомунікацій	809,7	13,7

Доходи від надання послуг з технічного обслуговування та експлуатації телекомунікаційних мереж, мереж ефірного теле- і радіомовлення, проводового радіомовлення та телемереж	1066,4	18,1
Доходи від надання інших послуг для здійснення діяльності у сфері телекомунікацій	1510,5	25,7

Аналізуючи структуру доходів від надання телекомунікаційних послуг слід вказати на суттєве зменшення доходів від надання фіксованого телефонного зв'язку. Ця тенденція відбувається на протязі кількох років та пов'язана в основному із значним скороченням кількості абонентів фіксованого телефонного зв'язку на користь абонентів рухомого (мобільного) зв'язку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=432&language=uk>
2. Телекомунікаційна галузь за 9 місяців збільшила доходи на 1,3% до 53,3 млрд. грн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/telekommunikatsionnaya-otrasl-9-mesyatsev-1542644257.html>
3. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] – Офіційний веб-сайт – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Фіксований телефонний зв'язок продовжує зникати в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1781263-fiksovaniy-telefoniy-zvyazok-prodovzhuye-znikati-v-ukrayini-osobливо-na-seli>

УДК 004:371.31:377.6-057.87

Тетяна Романенко
(Ніжин, Україна)

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОРГАНІЗАЦІЇ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Метою статті є дослідження особливостей використання інформаційних технологій в організації бухгалтерського обліку на підприємстві. Актуальність дослідження зумовлена тим, що ефективна організація управління бухгалтерського обліку на підприємстві неможлива без застосування інформаційних технологій і ефективного їх використання та набуває все більшого значення в процесі управління підприємством.

Ключові слова: інформаційні технології, підприємство, бухгалтерський облік, автоматизація облікових процесів, економічна інформація.

The purpose of the article is to study the peculiarities of the use of information technologies in the organization of accounting at the enterprise. The relevance of the study is due to the fact that effective organization of accounting management at the enterprise is impossible without the use of information technology and its effective usage becomes more and more important in the process of enterprise management.

Key words: information technology, enterprise, accounting, automation of accounting processes, economic information.

Сучасне успішне функціонування підприємства ґрунтується на впровадженні інформаційних систем і технологій бухгалтерського обліку. Автоматизований облік забезпечує правильне та своєчасне відображення основних процесів, дає змогу отримувати достовірні зведені показники. Головною передумовою впровадження інформаційних систем

на підприємстві є підвищення продуктивності праці, зниження кількості бухгалтерських помилок та підвищення оперативності обліку. Правильна організація інформаційного забезпечення обліку дає можливість розмежовувати різні функції обліку з метою усунення дублювання розв'язання одних і тих самих задач.

З'ясовано, що основними можливостями від автоматизації облікових процесів є: 1) отримання оперативної економічної інформації; 2) автоматизація обліку праці та її оплати у відповідності до чинного законодавства; 3) управління виробничогосподарськими процесами; 4) оперативне отримання інформації про собівартість виробленої продукції; 5) створення системи оперативної звітності; 6) формування аналітичних (фінансово-економічних) звітів тощо. Поряд з тим, очікувані вигоди від впровадження автоматизованої системи обліку можуть бути такі: 1) підвищення результативності (ефективності, економічності, гнучкості (адаптивності), надійності, безпечності та якості) діяльності підприємства; 2) своєчасність прийняття управлінських рішень на різних рівнях управління; 3) ефективне управління кадрами; 4) підвищення ефективності праці управлінського персоналу та робітників, які задіяні в основному і/або допоміжному виробництві; 5) дієвий контроль за заборгованістю (на основі техніко-економічних розрахунків, аналітичного оцінювання, економіко-математичного моделювання тощо); 6) контроль (попередній, поточний, завершальний) за результатами діяльності підприємства тощо [1, с. 186].

В умовах сьогодення без комп'ютерної техніки та програмного забезпечення не може діяти навіть найменше підприємство. Зайняти лідируюче положення на ринку, підвищити ефективність роботи персоналу, створити оптимальну структуру управління – найважливіші завдання керівника підприємства. У бухгалтерській діяльності це особливо важливо, що обумовлює необхідність застосування пакетів програм для бухгалтерського обліку, впровадження яких підвищує оперативність обробки даних.

Використання комп'ютерних технологій значно підвищує продуктивність праці бухгалтерів. Створення та використання комп'ютерної системи бухгалтерського обліку сприяє не тільки прискоренню процесу обробки інформації на підприємствах, але й суттєвому покращенню його організації. Водночас у науковій праці М. Бенька доведено, що на використання ІТ та інформаційних ресурсів в системі бухгалтерського обліку і управління впливають фактори, які класифікують за певними ознаками, що визначають видову класифікацію ІТ бухгалтерського обліку на підприємстві: 1) ступінь централізації технологічного процесу виробництва; 2) тип предметної сфери застосування ІТ (облікова, аналітична, виробнича); 3) ступінь охоплення завдань бухгалтерського обліку і управління (повна автоматизація чи часткова); 4) клас технологічних операцій, які реалізуються (системи управління технологічними процесами, базами даних); 5) тип інтерфейсу користувача (переважно залежить від типу операційної системи); 6) спосіб побудови мережі (локальна, глобальна); 7) інструментарій (електронні, електричні, ручні, механічні); 8) тип носія інформації; 9) тип операції.

На сучасному етапі розвитку економіки користь від інформаційних технологій є очевидною, проте існує ще досить багато проблем щодо автоматизації діяльності підприємств та їх облікових підрозділів. Проблема створення та впровадження інформаційних систем на підприємстві залишається однією з найскладніших в Україні [1, с. 254].

З'ясовано, що на українському ринку комп'ютерних бухгалтерських програм представлено розробки таких системних комплексів: 1) 1С: Бухгалтерія (на думку експертів є найбільш вдалою повнофункціональною програмною системою серед інформаційних технологій на ринку комп'ютеризації облікового процесу); 2) Парус (комплексний модуль для автоматизації обліку на малих, середніх та великих підприємствах); 3) БЕСТЗВІТ ПЛЮС (автоматизація облікової роботи з бухгалтерською та звітною документацією відповідного зразка; 4) X-DOOR (автоматизація процесів роботи підприємства: бухгалтерський, складський облік і торгівля); 5) GrossBee XXI (призначена для комплексної автоматизації торгових і виробничих підприємств); 6) М.Е.Дос IS (програмний продукт, який допомагає в

роботі з документами різних форм, типів та призначення); 7) АБСистема (Офіс-2000); 8) Баланс-Клуб (SoNet); 9) GMS (Office Tools) та інші [3, с. 3005].

При впровадженні нових інформаційних систем на підприємстві обов'язково потрібно оцінювати ризик відставання від конкурентів через їх моральне зношування. Після закінчення заходів щодо постачання й установки програмного забезпечення необхідно узгодити ступінь потреби в адаптації типової конфігурації програмного забезпечення та особливості ведення обліку на підприємстві. Досить часто рішення про впровадження системи приймається для того, щоб замінити інформаційні системи, які вже не відповідають умовам бізнесу або для того, щоб мати конкурентні переваги. Саме тому перевагу слід надавати вітчизняним програмним продуктам масового тиражу, що більше відповідають умовам економіки та швидкій зміні законодавчих документів, які регулюють порядок ведення бухгалтерського обліку. Вітчизняні програмні продукти мають відповідати основним функціональним обліковим вимогам, мати можливість проводити облікову, аналітичну, контролюючу роботу, враховуючи специфічні риси підприємств (галузь діяльності, розмір і форму власності підприємства). Саме ці моменти мають якісно характеризувати програмний продукт автоматизації інформаційної бази контролінгу підприємства. Тому можливості бухгалтерських програм можуть слугувати критерієм для їх якісних оцінок і вибору для застосування підприємствами [2, с. 21].

Таким чином, на основі виконаних досліджень, аналізу діючої практики функціонування підприємств можна стверджувати, що: 1) основою для прийняття будь-якого управлінського рішення на підприємстві є наявність достовірної (відображає реальність), своєчасної (відображає актуальність інформації), точної (однозначне розуміння її споживачами), повної (її достатність для прийняття рішення), адекватної (відповідність інформації процесу, реальному образу і т. ін.) та цінної (міра зниження стану невизначеності про об'єкт, суб'єкт) економічної інформації, у формуванні якої основна роль належить системі бухгалтерського обліку на підприємстві; 2) впровадження сучасних інформаційних технологій в організації бухгалтерського обліку істотно підвищує ефективність системи обліку і подальший розвиток підприємства в умовах ринкової економіки України [3, с. 3006].

Таким чином, ефективність роботи бухгалтера на підприємстві суттєво підвищується завдяки засобам інформатизації та автоматизації документообігу, які дозволяють оперативно накопичувати відповідні бази даних про наслідки господарської діяльності та використовувати їх для формування редагування і друку вихідних документів, квартальних, піврічних і річних звітів, а також надавати інформаційні послуги відповідним організаціям, ланкам управління щодо ефективності роботи [2, с. 50].

Тут варто також погодитись з актуальною і важливою думкою про те, що сьогодні система бухгалтерського обліку в Україні має теоретичні, методологічні та регуляторні обмеження, які не дозволяють здійснювати поточний облік на основі міжфункціонального зв'язку зі стратегією підприємства, що унеможливорює отримання інформації, необхідного для стратегічного управління.

Звідси очевидно, що реформування системи бухгалтерського обліку в Україні на основі міжнародних стандартів (з використання сучасних автоматизованих і комп'ютеризованих систем в обліку та управлінні) є основою інформаційного забезпечення користувачів для прийняття ними зважених управлінських рішень [3, с. 3006].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Івахненко С.В. Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку: Наукове видання. – Житомир, 2009. – 416 с.
2. Івахненко С.В. Сучасні інформаційні технології управління підприємством та бухгалтерія: проблеми і виклики // Бухгалтерський облік і аудит. – 2008. – №4. – 54 с.
3. Скриньковський Р., Гладун В., Крамар М. Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку на підприємстві // Traektoriâ Nauki = Path of Science. – 2019. – Vol. 5. – №2.

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У даній статті розглядається деякі аспекти підходу до організації самостійної діяльності студентів при вивченні економічних дисциплін, які передбачають поєднання традиційних та інноваційних форм і методів навчання.

Ключові слова: традиційні форми і методи, інноваційні технології, самореалізація, навчальний процес.

In this article examined some aspects of goingnear organization of independent activity of students at thestudy of economic disciplines that envisage combination oftraditional and innovative forms and methods of studies.

Keywords: traditional forms and methods, innovative technologies, selfrealization, educational process.

Якість освіти – це соціальна категорія, яка визначає стан і результативність процесу освіти в суспільстві і визначається сукупністю показників, які характеризують різні аспекти навчальної діяльності вищого навчального закладу.

Дослідження показують, що реформування системи освіти шляхом впровадження інформаційних технологій, різноманітних інноваційних проектів, які мають підтримувати «технологічність» управління освітнім процесом і його якістю, які впливають на індивідуалізацію самостійної роботи студентів через мотивацію, візуалізацію, раціональне поєднання різних технологій викладання навчального матеріалу підвищує інтерес студента до навчального процесу. Найсуттєвішою перевагою такого навчання є самостійна робота студента, тобто можливість вибору ним тактики навчання, де важливим є організація і координація самоосвітніх дій студентів [3, с. 56].

Якість економічної освіти є багатогранною, визначальною категорією, яка характеризується складністю структури, внутрішніми і зовнішніми компонентами, потребує комплексного системного вивчення, формує сутність і різноманітні напрямки досліджень.

У викладанні в галузі національної економіки досить яскраво позначились контрасти між традиційними і інноваційними формами, методами і технологіями, освіти. Сучасний викладач вищої школи, повинен не ламаючи національних традицій, визначати ефективні шляхи реалізації ідей Болонського процесу, таким чином самоосвітня діяльність – це досить складний у психологічному плані процес, який вимагає від студента і викладача відповідної установки на позитивний результат. Важливим в організації самоосвіти студентів є прогнозування передбачених труднощів. На етапі прогнозування викладач аналізує уміння та навички, якими студент володіє, визначається з необхідністю актуалізації і розвитку відповідних соціальних характеристик студента.

Проектування направлене на пошук засобів, форм і методів організації самоосвітньої діяльності при вивченні економічних дисциплін, які дозволяють оптимальні умови для подолання труднощів, що виникають при слабкій загальній підготовленості студентів до самостійної роботи [4, с. 48].

Етап планування поєднує навчально-пізнавальну і розвиваючу діяльність. Важливим є визначення ролі всіх учасників навчального процесу з метою підвищення його ефективності. Значущою є управлінська роль викладача, який зобов'язаний спиратись на результати психолого-діагностичних досліджень особистісних можливостей студента, визначити самоосвітню систему роботи, яка б зменшила труднощі та допомогла їх подолати, а використання відповідної сукупності традиційних та інноваційних форм і методів дозволяє

досягти оптимального рівня адаптованості готовності студента до інтелектуального і вольового напруження при подоланні різноманітних труднощів самоосвіти.

Аналізуючи сказане вище, треба зауважити, що при викладанні та вивченні економічних дисциплін необхідно враховувати специфіку окремо взятої економічної дисципліни відносно її викладання традиційним методом чи застосовуючи новітні інформаційні технології, такий підхід дозволяє розвивати уміння порівнювати, спостерігати, систематизувати, тобто здійснювати дослідження у певній галузі знань, використовуючи при цьому новітні технології.

Отже, використання в самоосвітній діяльності студентів економічного спрямування системи традиційних та інноваційних технологій є беззаперечною та доцільною, а основний резерв підвищення ефективності процесу навчання і відповідно якості підготовки майбутніх економістів, їх готовність до безперервної самоосвіти криється в раціональній організації самопідготовчої діяльності студентів при вивченні економічних дисциплін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонова О.В. Методика викладання економічних дисциплін. Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2006. – С.32.
2. Балягіна І.А., Богорад М.А., Ковальчук Г.О. Методика викладання економіки. Навч.-метод. посіб. для самостійного вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2006.
3. Гладуш В. А. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія. Навч. посіб. / В. А. Гладуш, Г. І. Лисенко. – Д., 2014. – 416 с
4. Теслюк В.М., Лузан П.Г., Шовкун Л.М. Основи педагогічної майстерності: навч. посіб. – К.: ДАККіМ, 2010. – 244 с.

УДК 330.322.16

*Куўаныш Халмуратов
(Нукус, Узбекистон)*

ХИЗМАТЛАР СОҲАСИДА ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ОБЪЕКТИВ ЗАРУРАТИ ВА АҲАМИЯТИ

Мақолада хизматлар соҳасида давлат-хусусий шерикчилигини ривожлантиришнинг объектив зарурати ва аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

Калит сўз: шерикчилик, давлат ва хусусий сектор шерикчилиги, давлат ва хусусий сектор шерикчилигиниң ташкилий-иқтисодий механизми, давлат ва хусусий сектор инновацияси.

В статье рассматривается объективная необходимость и важность развития государственно-частного партнерства в сфере услуг.

Ключевые слова: партнёрства, государственный и частный сектор партнёрства, организационно-экономический механизм государственного и частного сектора партнёрств, инновация государственного и частного сектора партнёрств

The article discusses the objective need and importance of developing public-private partnerships in the service sector.

Keywords: partnerships, public and private partnerships, organizational and economic mechanism of public and private partnerships, innovation of public and private partnerships

Маълумки, жаҳонда глобаллашув жараёнлари кечаётган ва кескин рақобатчилк шароитида хизмат кўрсатиш соҳаси замонавий иқтисодиётнинг энг истиқболли ва жадал

ривожланаётган тармоқларидан бири саналади. Сўнгги йилларда жаҳон иқтисодиётидаги либераллашув, глобаллашув ва диверсификациялаш жараёнлари янада чуқурлашаётганлиги, ишлаб чиқариш жараёнларининг мураккаблашганлиги, турли даражалардаги бозорларга турли хил ассортиментдаги инновацион товар ва хизматларнинг кириб келиши, ИТнинг жадал суръатларда ўсиши иқтисодий фаолиятнинг янги турининг пайдо бўлишига ва сифатини янада оширишга сабаб бўлмоқда. Бу эса, мега, макро ва мезодаражаларда хизмат кўрсатиш соҳаларини янгича ташкилий-иқтисодий механизмлар асосида ривожлантиришни, соҳани ривожлантириш бўйича янгича ёндашувлар ишлаб чиқишни тақозо қилмоқда.

Тадқиқотларимизга кўра, ривожланган давлатларнинг тажрибасига кўра, исталган бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида *давлат ва хусусий сектор шерикчилиги* (ДХШ) муҳим аҳамият касб этади. Бу механизм дунёнинг барча мамлакатларида минтақавий ва миллий миқёсдаги давлат сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситаси саналади.

Ҳозирги кунда *ДХШ* ривожланган мамлакатларда муваффақиятли қўлланилаётган ва ишбилармонлик муҳитини, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик (КБХТ)ни янада ривожлантиришда муҳим аҳамият ўйнайдиган истиқболда Ўзбекистон Республикасида қўллаш учун зарур таъсирчан механизм ҳисобланади.

Сўнгги 15-20 йил давомида тўпланган халқаро ва маҳаллий тажриба кўрсатишича, ДХШ иқтисодий ривожланиш учун фойдаланилмаган захираларини сафарбар қилиш ва ресурс базасини кенгайтириш, давлат ва жамоатчилик мулкани бошқариш самарадорлигини оширишнинг асосий механизмларидан бири ҳисобланади. Бундай ҳамкорлик жаҳон хўжалигида бирмунча янги ҳодиса бўлиб, у давлат ва бизнеснинг ўзаро таъсирини кенгайтириш жараёнларини акс эттиради.

Глобаллашув жараёнлари тобора чуқурлашаётган ҳозирги шароитда хусусий капитал учун давлат мулки соҳасини очиш йўналишида давлат идоралари ва бизнеснинг молиявий муносабатларини фаоллаштириш йўналиши кучайиб бормоқда. Бундай ҳамкорлик, яъни ДХШ каби ҳамкорлик муносабатлари давлат секторига кўшимча ресурсларни жалб этиш, бюджет тақчиллиги каби муаммолар кескинлигини камайтириш, давлат бошқаруви салоҳияти ва хўжалик юриштидаги хусусий тамойиллар, инвестициялар, менежмент, инновацияларни бирлаштириш имконини беради. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида субъектлар фаолиятига инновацион технологияларни жорий қилиш, инновацион фаолиятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун шарт-шароитларни яратиш ва унинг янада ривожланишини таъминлашда ташкилий-иқтисодий механизмлар фаолиятини баҳолаш муҳим аҳамият касб этади. Буларнинг амалга оширилиши барқарор ижтимоий-иқтисодий ўсиш, рақобатбардошлик ва аҳоли турмуш сифатини оширишига хизмат қилади[4]. Бироқ мазкур йўналишда амалга оширилаётган чора-тадбирлар ва уларнинг амалиётга тадбиғини қониқарли даражада дейиш қийин. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев бунга алоҳида эътибор қаратган ҳолда “Иқтисодиётда бошқарув тизими эскиргани, инновацион ғояларни қўллаб-қувватлаш бўйича самарали механизмлар ўз вақтида жорий қилинмагани ҳам жиддий муаммо бўлиб қолмоқда. Шунингдек, технологик қолоқлик, ресурс ва энергияни тежайдиган технологиялар, муқобил энергия манбаларини татбиқ этишнинг сустиги ҳам иқтисодий тараққиёт йўлида тўсиқ бўлмоқда”[2.3]- деб таъкидлаб ўтадилар.

Маълумки, бутун дунёда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳалар капиталталаб ва кўпинча норентабел ҳисобланади, давлат бюджетларининг эса уларни мустақил қўллаб-қувватлашни таъминлай олмаслиги сабабли давлатнинг молиявий мажбуриятлари тобора ортиб боради. Бундай вазиятда ДХШ орқали давлат ва хусусий бизнеснинг маблағларини бирга жалб этиш мақсадга мувофиқдир. Бунда инвестор киритган маблағлар давлат бюджетига солиқ тушумлари ҳисобига, шунингдек, истеъмол хизматларидан ҳақ ундириш йўли билан маълум қисмларга бўлиб қайтарилади. Мазкур вазиятда ижтимоий аҳамиятга эга лойиҳаларни молиялаштиришда давлат капитали ва хусусий капиталнинг ўзаро муносабатлари бўйича ривожланган чет давлатларнинг тажрибасини чуқур ўрганган ҳолда

Ўзимизга хос ва мос хусусиятларни маҳаллий иқтисодий ўзига хосликларга мослаштирган ҳолда самарали тизимларни ишлаб чиқиш зарурати юзага келади.

Шунингдек, Ўзбекистонни 2017-2021 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг 3.4.бандининг охириги хатбошисида¹ устувор вазифалардан бири сифатида *давлат-хусусий шериклигини кенгайтириш* келтириб ўтилади. Минтақаларда ДХШнинг турли-туман шакллари рағбатлантириш, айниқса, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларида мамлакат ва минтақаларни стратегик ривожлантириш борасида ишлаб чиқилган дастурларга мувофиқ ДХШнинг қўлланиш соҳасини кенгайтириш, хизматларни ривожлантириш бўйича ДХШ лойиҳалари бозорини ривожлантиришни таъминлаш, маҳаллий ва хорижий хусусий инвесторларнинг таклифларини рағбатлантириш, минтақаларда иқтисодиётнинг “ўсиш нуқтаси”ни қўллаб-қувватлаш, лойиҳаларни амалга оширишга фойдаланилмаётган ресурсларини жалб этиш орқали ДХШ фаолиятини янада ривожлантириш имконини беради.

Айнан шунинг учун ҳам бугунги кунда ДХШ асосида иқтисодиётнинг барча соҳалари каби хизматлар соҳасини янада ривожлантиришнинг ташкилий-ҳуқуқий ва назарий-услубий жиҳатларини тадқиқ этиш, ДХШ асосида хизматлар соҳасини янада ривожлантириш бўйича турли ташкилий-иқтисодий механизмларини амалиётга жорий қилиш масалаларининг илмий асосларини ишлаб чиқиш республикамиз иқтисодиётининг инновацион ривожланиш йўлига ўтишидаги муаммоларни ҳал этишга йўналтириш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Бундан ташқари, республикамизнинг алоҳида ўзига хос минтақаси бўлган Қорақалпоғистон Республикаси мисолида ҳудудлар ва иқтисодиёт тармоқларининг инвестиция салоҳияти ва иқтисодий самарадорлик даражасини белгилаб берувчи ДХШни молиявий таъминлашни самарали ташкил этиш, киритиладиган капиталдан оқилона фойдаланиш, ДХШнинг муҳим ташкилий - бошқарув масалаларидан бири, бир томондан, хатарларни оқилона тақсимлаш орқали киритилган капитал бизнес учун етарли даромад келтириши, бошқа томондан эса долзарб ижтимоий-иқтисодий муаммоларни тезкор ва сифатли ҳал этишни таъминловчи муросали ечимларини излаш жуда аҳамиятли масалалардан ҳисобланади.

Республикамиздаги каби Қорақалпоғистон Республикасида ҳам ДХШ механизмнинг амал қилиш жараёнида юзага келувчи муаммолар, мулк объектларини бошқариш, молия механизми ва молиялаш манбалари, молиявий таъминлаш жараёни ва шакли, юзага келувчи хатарлар, мавжуд молиявий, ижтимоий ва кутилаётган натижаларни ҳамда уларни баҳолаш мезонларини, давлат ихтиёрига ўтказишдаги ўзига хос муаммоларни илмий-назарий жиҳатдан англаш зарурати мавжуд.

Таъкидлаш жоизки, демократик бозор ислохотлари шароитида жойларда ДХШ асосидаги хизматлар соҳасини ривожлантирилиши муаммоси республика ва ҳудудий иқтисодиётлардаги таркибий ва институционал ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, иқтисодиётнинг жорий ва стратегик ривожланишида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Шунингдек, мамлакат, хусусан, Қорақалпоғистон иқтисодиётида ислохотлар олиб борилаётган йиллар давомида давлат сектори сезиларли даражада қисқартирилган ва бошқарув функциялари босқичма-босқич хусусий бизнесга ўтказилаётган бундай шароитларда давлат, бизнес ва жамият ўртасида тенг ҳуқуқли ҳамкорлик муносабатлари учун институционал шароитларни таъминлай оладиган хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, айниқса, таълим, туризм каби хизматлар соҳасини ДХШ асосида ривожлантириш жуда долзарб аҳамият касб этади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги Фармони\ lex.uz

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги Фармони\ lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси// <http://press-service.uz/uz/lists/view/1371>
3. Зайнутдинов Ш. Н., Нурибетов Р. И., Калмуратов Б. С. Методика создания экономических индустриальных зон в регионе // Бюллетень науки и практики. – 2017. – №6(19).
4. Калмуратов Б. С. Развитие инновационной инфраструктуры Республики Каракалпакстан: состояние и проблемы // Бюллетень науки и практики. – 2018. – Т. 4. – №12.

МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

UDK 339.138

*Mariya Aldoshyna, Kristina Slepakova
(Kharkiv, Ukraine)*

CONSUMER'S BEHAVIOUR IN THE DECISION-MAKING PROCESS

Стаття присвячена актуальності дослідження поведінки споживачів на сучасному ринку; надана класифікація типів споживачів, потреб та мотивів, які мають вплив на процес прийняття рішення. В статті також розглянуто споживчу поведінку відповідно до типів покупця.

***Ключові слова:** поведінка споживача, процес прийняття рішень, потреби замовника, зовнішнє, внутрішнє середовище, мотиви.*

The article provides information on the importance of exploring the behavior of your customers, the classification of consumer types, their needs, and the motives that influence the decision-making process. The article also describes consumer behavior according to the buyer type classification.

***Key words:** consumer's behaviour, decision-making process, needs of the customer, external, internal environment, motives.*

Analysing consumer's behaviour in the decision-making process is the crucial part in running the business. Each business has to sell its goods, services and it has to rise its sales in order to get the great profit. Each entrepreneur must analyse each action of your potential customer or your regular customer for understanding, what your customer thinks, which needs they have, how much time do they need to think before buying some goods or services.

The purpose of writing a paper is to study and analyse consumers' behaviour in the process of decision-making according to the different classifications of client groups and to understand main motives that influence on the making decision about purchase.

The study of consumers has as its main goal the understanding of needs of customers in order to ensure their fullest satisfaction. For this, it is necessary to identify and deeply analyse already existing needs, to study the laws of their development and the formation of new needs. Consumers' behaviour is never simple, because it is influenced by many factors. Five postulates of consumers' behaviour can be defined:

consumers' behaviour is targeted. What seems irrational to the manager is absolutely reasonable for the consumer;

the consumers have freedom of choice. They absolutely do not have to notice your marketing tricks. The communication flow falling upon it is processed selectively. Most often, they isolate several goods from it, and it is between them they make their choice;

consumers' behaviour is a process. To conduct marketing operations, you need to understand this process;

consumers' behaviour can be influenced. By understanding how consumer decisions about buying are made, a marketing specialist can influence consumer behaviour.

It should be noted that consumers' behaviour is a field of knowledge that goes beyond the purely marketing sphere of activity. Consumers' behaviour is an activity that is directly involved in the acquisition, consumption and disposal of products, services, ideas, including decision processes that precede this activity and follow it [1].

When analysing consumers' behaviour in the market of goods and services, it is also necessary to take into account the decision-making process on the purchase, post-purchase analysis and the formation of customer loyalty to the brand of the product.

There are five main steps in a consumer decision making process: a need or a want is recognized, search process, comparison, product or service selection, and evaluation of decision (fig.1).

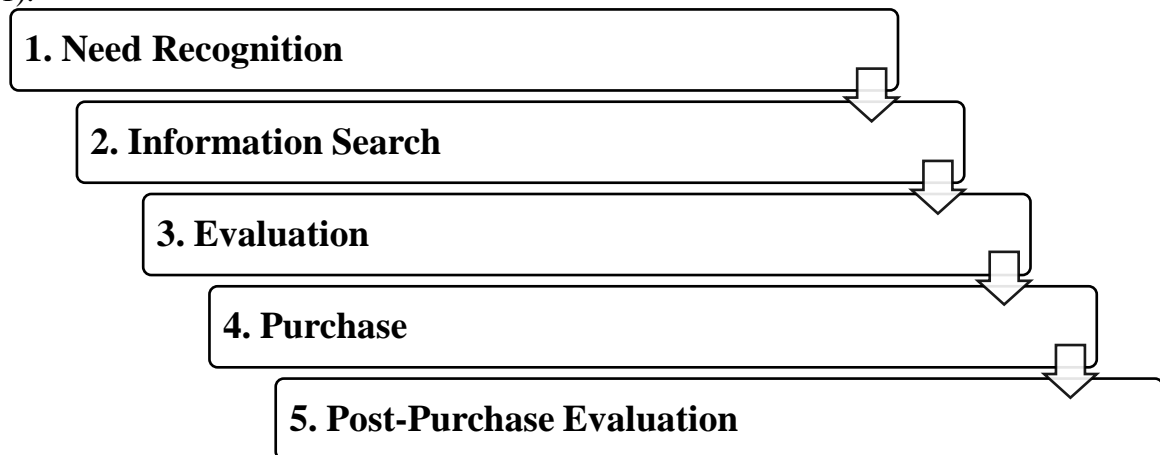

Fig.1. Main steps in a consumer decision making process [7]

The whole variety of factors affecting consumers of tourism services can be divided into two groups: external drivers and personality factors.

External drivers include marketing factors (product, price, sales, communications, staff, process of consuming services) and environmental factors (economic, social, cultural, political). Among the most significant personality factors, the following are usually distinguished: age and stage of the life cycle, occupation, education, economic situation, personality type and conceit, lifestyle.

Identification of customer needs is a very important stage on the path not only to a successful sale, but also to the formation of loyalty. The path to the sale of a product or service certainly goes through a very careful clarification and study of the needs of the client [3]. It is important to remember that the basis for the sale is not the product itself or even its characteristics, but the benefit that the buyer receives from his purchase.

Therefore, the identification of the need of customer is one of the main motives for customer to go to the shop or to the website in order to buy what they need. In addition, it is the first step in the decision-making process. It is also the crucial element of communication between customer and seller, because how it was written earlier you could not sell your goods/services before you do not understand what to sell to your client.

The next stages in the process of decision-making after the identification of the need of customer are search for information to solve the problem; evaluation of existing options; purchase decision and reaction to the purchase.

In addition, it is necessary to mention the motives of customers, which influence on their behaviour in the decision-making process. Frenchman J. F. Krolar proposed the most popular motives of customers. The model includes such motives like anxiety, greed, importance of new popular goods, comfort, pride and attachment [2].

The first one motive that influence on customers' behaviour is anxiety. A person who is anxious wants, first of all, safety. The motivation of this type of customer in sales is nothing more than the need for security. He needs guarantees, the reputation of your company, documentation confirming the quality, as well as good reviews about the product. If a potential buyer is worried, it is important to focus on the reliability and safety of a product or service when selling. The product that you offer him must necessarily contribute to the creation of psychological comfort, bring a person a sense of security and tranquillity - the consumer must be 100% sure that he made the right choice.

In this case, your customer will doubt for a very long time and the process of making a purchasing decision will take him quite a long amount of time. In the decision-making process, evaluation of all the options will take him a long period.

The next motive is greed. If the main need of customer is to take benefit from the purchase, your customers can behave in two ways:

they will directly say that they are interested in a discount or products on a certain budget, can also ask questions about various promotions and discounts;

they will hide his need for profit before the seller, and say that they need to think and at the same time the customer will chose the most profitable place where to buy.

In the process of the decision-making, the evaluation of the products and the search of information will take a lot of time for such customers.

For some buyers is necessary the new popular goods/services. There is a separate category of consumers for whom the main motive for buying is the fact that the product has just appeared on the market. Even without a clear need for it, they choose a product just because they want to try something new [2]. This means that a person has a high need for change, he longs for fresh impressions, and you can safely focus your proposal on this.

Such customers do not spend a lot of time on the decision-making process; they can skip some stages in the process. They take decision quickly.

For some customers comfort is the most important thing. This refers to those forms of convenience that the buyer receives with the purchase of the product. Comfort motivation usually works in people with rational thinking [2]. A customer of this type needs to sell a product or service in such a way that the product is simple, convenient to use and has a number of purely practical advantages, for example, a long service life, suitable size, delivery, additional service, etc.

Such customers can behave in different spheres of sales different. If they find the need good or service, they can take decision quickly and skip some stages in the decision-making process. On the other hand, they can think about purchasing during a long period.

Pride is the next motive for customers. Customers who are motivated by this motive are greedy for a prestigious brand, unique products, a way to attract attention - this type of customer in sales wants to be admired by others [2]. Therefore, the products act as a kind of pass to the VIP-zone, and they are evaluated, first of all, precisely from the point of view of their influence on raising the social status of the consumer. Accordingly, in order to motivate the customer to buy through a sense of pride, focus his attention on these characteristics of the product.

Such customers behave liberated. They can skip such stages in the process of decision-making like searching for information to solve the problem; evaluation of existing options. Such buyers right away go to purchasing decision and react to the purchase.

Attachment is last but not the least motive of customers in their behaviour in the decision-making process. The buyer, whose behaviour is based on affection, will perceive only those of your arguments that are related to his habits. Such conservatism is expressed in the commitment of this type of client in sales to a very specific style defined by the company, manufacturer. The product that you offer should cause pleasant associative emotions.

The model of J. F. Krolar was described and there were written some assumptions about customers' behaviour and the connection between motives, needs and the process of decision-making.

There are many different classifications of consumer typology by different criteria. Let us consider one of them on consumer behaviour.

Purposeful client, well knowing what exactly he needs. Most often, such buyers demonstrate confidence in their behaviour, often express their opinions, usually demonstrate perseverance and distrust. This type of customer in sales is carried out using just a method that allows you to achieve the effect of its special popularity.

An all-knowing customer who thinks he is more knowledgeable about the application than the seller. This type of buyer will do his best to argue with the manager. He tries to demonstrate exceptional knowledge, applies inappropriate objections, tries his best to divide the seller into money in order to accuse him of the necessary competencies.

Loving to talk. This type of client in sales loves to talk and joke, he has a well-developed sense of humour. Such a person is quite friendly he is in contact. He can convince and compelling arguments [2, 3].

An indecisive client who cannot make a choice. This shy type of customer is full of doubt and concern. He is suspicious, and it is very difficult for him to make decisions. Such a consumer often seeks for product flaws and shortcomings, and even when the offer to complete the transaction has already been accepted, he continues to suffer from doubts.

Uncommunicative client will only answer your questions. You may have the difficult impression that he is overly concerned about the choice, uncommunicative, critical. In addition, this customer is constantly asking questions.

Disputing customer, always disagreeing with the supplier. Incredulous and suspicious, a person is sure that he is being deceived or are going to do it. He does not like to take risks. This type of consumer has a negative attitude.

Impulsive client, prone to expressing negative often argues a lot, is easily annoyed, and can be aggressive and angry. It will be considered the only valuable.

Buyer who wants to receive your product or service is characterized by a positive attitude towards sellers, a company and product. Structurally, he is interested in buying. Interacting with the seller, he asks about the company.

There are a lot of different assumptions, classification about consumer's behaviour when customer makes decision to buy. It was highlighted the most popular ones. Behaviour of the customer in such situation (in the decision-making process) can vary according to the mood of the customer, according to their needs (comfort, prestige, benefit or another need of the client) and according to a lot of other external and internal environment.

REFERENCES

1. Процесс принятия решения о покупке – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.grandars.ru/student/marketing/>.
2. Типы клиентов в продажах – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://practicum-group.com/blogs/typy-klientov-v-prodazhah/>.
3. Тренинговый центр «Фактор роста» Выявление потребностей клиента – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://piter-trening.ru/vyyavlenie-potrebnostej-klienta/>.
4. Decision-making process – [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.umassd.edu/fycm/decision-making/process/>.
5. Industrial and Individual Consumer Behavior Models – [Electronic resource]. – Access mode : https://www.tutorialspoint.com/consumer_behavior/.
6. Kescia D. Gray 5 Steps to Good Decision Making – [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.corporatewellnessmagazine.com/article/5-steps-to-good-decision-making>.
7. Thomson R. C. Fundamentals of strategic management [2nd edition]. – London, 2013. – P. 24-52.

УДК 658.3.007:331.108.43

***Вікторія Боковець, Віталій Волинець
(Вінниця, Україна)***

МАТЕРІАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ЯК ОСНОВА ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ ПЕРСОНАЛУ

Розглядається суть та значення матеріального стимулювання праці як основного елементу мотивації. Здійснено порівняльний аналіз показників рівня заробітної плати у Вінницькій області та в Україні загалом. Виявлено основні недоліки системи оплати праці та тенденції позитивних змін в оплаті праці в Україні.

Ключові слова: персонал, управління, матеріальне стимулювання, заробітна плата, підприємство.

The essence and importance of material stimulation of work as a basic element of motivation are considered. The comparative analysis of the wage level indicators in Vinnitsa region and in Ukraine in general. The main shortcomings of the remuneration system and tendencies of positive changes in remuneration in Ukraine have been identified.

Key words: *personnel, management, financial incentives, wages, enterprise.*

На сучасному етапі функціонування ринкової економіки для підприємств ефективність ведення господарської діяльності залежить від результатів праці персоналу, для якого ключову роль відіграє заробітна плата, що є головним чинником, здатним визначати рівень матеріального добробуту працюючих. Через це, головною умовою успішного розвитку будь-якого підприємства є підвищення вмотивованості працівників та запровадження дієвих методів їх стимулювання, що полягають у забезпеченні персоналу умовами, які б гарантували підтримання за допомогою своєї праці необхідного рівня життя, що зумовлює реалізацію відтворювальної, регулюючої та стимулюючої функцій заробітної плати [1, с. 54].

Вивченням заробітної плати як ефективної складової матеріального стимулювання персоналу, а також дослідженням подальшого впливу заробітної плати на мотивацію працівників до підвищення продуктивності праці займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці: О.М. Баксалов, О.С. Богачов, Дж.П. Бейкер, М.С. Йенсен, Ф.П. Едерер, Г. Мансо, В. Мейсон, В.І. Блонська, М.І. Карліна, Є.О. Кончаковський, Е. Келлоу, С.К. Селден, А. Кон, Д.Дж. Воттс, Н.П. Мищишина, В.О. Ніколаєва, І.В. Орлова, І.А. Попова та інші. Незважаючи на значні досягнення у вирішенні питань забезпечення дієвості системи мотивації та стимулювання персоналу, потребує додаткового вивчення аналіз заробітної плати як на вітчизняних підприємствах, так і в регіонах та Україні в цілому.

В умовах сьогодення обставини склалися таким чином, що держава має обмежені можливості достатнього задоволення людських потреб, в зв'язку із чим знизилась мотивація праці. Через те, нами здійснено порівняльний аналіз показників, що надають змогу оцінити забезпеченість працівників робочими місцями та рівень заробітної плати на підприємствах Вінницької області та в Україні загалом (табл.1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика чисельності штатних працівників та заробітної плати в Україні та у Вінницькій області [2]

Показник	Рік							Абсолютний приріст 2018/2012
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Середньооблікова чисельність штатних працівників, (тис. осіб) по Україні	10262	10083	10123	9720	8959	8065	7868	-2394
у Хмельницькій області	250,7	243,0	242,8	232,1	226,0	219,6	214,3	-36,4
Середньооблікова чисельність штатних працівників, (тис. осіб), зайнятих на підприємствах України	3091,8	3045,9	3026,4	2924,9	2429,6	2252,1	2128,9	-962,9

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Середньомісячна заробітна плата по Україні, грн	2250	2648	3041	3282	3480	4195	5183	2933
Середньомісячна заробітна плата у Хмельницькій області, грн	1785,9	2075,1	2425,2	2640,7	2878,3	3371,2	4042,6	2256,7
Середньомісячна заробітна плата по Україні у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб	244,0	263,7	268,2	269,5	285,7	304,4	323,9	79,9
Середньомісячна заробітна плата у Хмельницькій області у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб	193,7	206,7	213,9	216,8	236,3	244,6	252,7	59

За даними таблиці середньооблікова чисельність штатних працівників за період дослідження зменшилась як в цілому по Україні, так і по Вінницькій області та на підприємствах, зокрема. Так, в Україні середньооблікова чисельність штатних працівників в 2018 році порівняно із 2012 роком зменшилась на понад 23 %.

Дещо меншу тенденцію до зменшення зазначений показник складає у Вінницькій області – лише 14,5%. Таке явище можна пояснити зростанням рівня безробіття як, загалом, по Україні, так і по Вінницькій області, зокрема.

Достатньо вагомим показником щодо стану певної галузі та її розвитку є рівень та розмір середньомісячної заробітної плати. За результатами проведених досліджень заробітна плата в Україні у 2018 році по відношенню до 2012 року зросла на понад 130 %. Та ж сама ситуація і в Вінницькій області, де показник за останні 6 років зріс на понад 126 %. Необхідно зазначити, що розмір цього показника у Вінницькій області менший за зазначений показник по Україні, що у 2018 році становив біля 28% [4, с. 148].

Отже, заробітна плата відіграє досить важливу роль при формуванні стимулювання праці та її мотивації у персоналу підприємства. Положення про оплату праці, що діють на підприємствах, здебільшого регламентують мінімальний рівень заробітної плати, встановлений Законом України «Про державний бюджет» на кожен рік, що, за нашими переконаннями, є негативним фактором, оскільки за таких обставин відсутнім є заохочення персоналу до праці [3, с.133].

Таким чином, основу матеріального стимулювання становить оплата праці, що включає заробітну плату, премії, надбавки, доплати та компенсації. Матеріальне стимулювання персоналу є процесом впливу на працівника з метою підвищення його вмотивованості до більш ефективної трудової активності за допомогою матеріальних методів. Отже, завдяки правильному стимулюванню персоналу до трудової активності підприємство реально підвищує майбутню результативність виробництва за умови, що понесені витрати на виплату доплат, премій, компенсаційних виплат тощо є меншими за отримані в результаті підвищення продуктивності вмотивованих працівників прибутки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безсмертна В.В. Стратегічне управління персоналом підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.е.н: спец. 08.00.04 – економіка та управління підприємствами / В.В. Безсмертна Луганськ, 2018. 180 с.

2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] : офіційний веб-сайт. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Осовська Г.В. Управління трудовими ресурсами: навч. посібник / Осовська Г.В., Крушельницька О.В. Житомир: ЖГП, 2013. 304 с.
4. Україна у цифрах у 2017 році : статистичний збірник ; за ред. І. М. Жук. К.: Державна служба статистики України, 2018. 239 с.

УДК 331.52

*Наталія Волкова, Маргарита Рикованова
(Дніпро, Україна)*

ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

У статті узагальнені причини та наслідки проблеми зайнятості молоді в Україні. Розглянуто правові документи, які містять державні рішення проблеми освіти та зайнятості молоді. Наголошено на тому, що вирішення проблеми зайнятості молоді лежить в площині співпраці закладів професійної освіти із підприємствами.

Ключові слова: *зайнятність, безробіття, молодь, ринок праці, професійна освіта.*

The article summarizes the causes and consequences of the problem of youth employment in Ukraine. Legal documents containing state solutions to the problem of youth education and employment are considered. It is emphasized that the solution to the problem of youth employment lies in the plane of cooperation between vocational education institutions and enterprises.

Key words: *employment, unemployment, youth, labor market, vocational education.*

Факт того, що з числа працюючої молоді понад половини працевлаштовані не за фахом, підтверджує актуальність проблеми зайнятості молоді та необхідність синхронізації потреб ринку праці та ринку освітніх послуг. Про невідповідність між попитом та пропозицією на ринку праці свідчить зростання питомої ваги «дипломованих» безробітних при високому дефіциті кадрів із вищою та професійною (професійно-технічною) освітою. Дані соціологічних досліджень, проведених в рамках Програми розвитку підприємництва Дніпропетровської області показали, що 80% випускників шкіл бажають отримати вищу освіту. В той час тільки 34% здобувачів вищої освіти планують працювати за спеціальністю, а 58% здобувачів вищої освіти орієнтовані на закордонні ринки праці.

Сегмент молодіжної зайнятості в Україні характеризується:

- низьким рівнем економічної активності осіб наймолодшої вікової категорії;
- високим рівнем безробіття, що знижується у старших вікових групах молоді;
- структурним дисбалансом між попитом та пропозицією праці;
- значним рівнем неформальної зайнятості [1].

Головною ознакою становища молоді на ринку праці є диспропорція між пропозицією та попитом на робочу силу. Важливими проблемами є вимушена незайнятність або, навпаки, рання зайнятність молоді віком від 15 до 19 років, безробіття серед сільського населення, працевлаштування молодих спеціалістів, тощо [2].

Проте серед молоді є значна кількість осіб, які свого часу не скористалися правом зайняття першого робочого місця і мають перерву при переході від навчання до праці. Вони є найбільш уразливими на ринку праці, адже поступово втрачають кваліфікацію і надію отримати роботу за набутою професією та працевлаштовуються не за фахом, переважно в неформальному секторі, або шукають роботу за межами країни.

Збереження низького рівня економічної активності молодого покоління на ринку праці є наслідком поєднання проблем розвитку виробничого сектору української економіки та специфіки молодіжного сегменту ринку праці, зокрема: обмежених можливостей

працевлаштування за обраною професією, недостатньої якості отриманих професійних знань та відсутності практичних вмінь і навичок серед молодих фахівців, повільного розвитку молодіжного підприємництва, низької дієвості механізмів стимулювання залучення молоді до трудової активності.

Разом з тим, порівняно з іншими віковими категоріями молодь вирізняється довготривалою працездатністю, схильністю до розвитку і творчої діяльності, сприйнятливостю інноваційних змін та високим рівнем мобільності. Тому зниження економічної активності працівників цього віку негативно позначається на загальній продуктивності праці і темпах модернізації економіки.

Рівень безробіття, визначений за методологією Міжнародної організації праці (МОП), в усіх молодіжних вікових підгрупах є вищим за середній рівень серед працездатного населення (8,8%): показник безробіття молоді віком 30–34 роки у 2018 р. становив 8,9%; у віці 25–29 років – 9,8%, а у віковій групі 15–24 роки цей показник був на рівні 17,9%, тобто понад ніж удвічі вищим, ніж серед усього населення працездатного віку. Найвищий рівень безробіття молоді у віці 15–24 роки підкреслює, що складність та тривалість переходу молоді від навчання до стабільної та задовільної роботи залишається суттєвою проблемою [1].

У цілому вища освіта для молоді України залишається потужним чинником конкурентоспроможності на ринку праці. За результатами вибіркового обстеження з питань економічної активності, вищі доходи мають ті домогосподарства України, в яких є молоді особи з вищою освітою. Відповідно нижчі асоціюються з молоддю, яка має професійно-технічну або середню загальну освіту.

Загалом можна виділити дві проблеми зайнятості молоді. Це високий рівень безробіття і значний рівень неформальної зайнятості.

Загальними характеристиками неформальної зайнятості виступають: націленість на виживання, а не накопичення капіталу, націленість на забезпечення зайнятості, а не на максимізацію середньої прибутковості, гнучкість і багатоманітність способів заробітку тощо [2].

Зайнятість у неформальному секторі економіки України напряду залежить від загальних тенденцій на ринку праці, політики заробітної плати, фінансових можливостей громадян. Для зниження рівня неформальної зайнятості потрібно мотивувати ринок праці до легалізації своєї діяльності. Проблеми зайнятості у формальному та не формальному секторі економіки повинні вирішуватись одночасно, бо вони взаємопов'язані.

Дедалі більшої актуальності набуває питання становлення нової системи освіти, в якості головного функціонування якої розглядається готовність і здатність молоді нести особисту відповідальність як за власний добробут, так і за добробут суспільства. Важливими цілями освіти повинні стати розвиток у студентів здатності діяти і бути успішним, формування таких якостей, як професійний універсалізм, здатність змінювати сфери діяльності, способи діяльності на досить високому рівні. Основним результатом діяльності освітньої установи повинна стати не система знань, умінь та навичок, а здатність людини діяти в конкретній життєвій ситуації, так звані «софт скілз». Сьогодні українські роботодавці приділяють особливу увагу саме цим якостям і важливості застосування компетентнісного підходу в системі навчання [3].

Створені в Україні соціальні інститути, зокрема, – інститут соціального захисту, служби зайнятості, – впливають, як правило вже на наслідки фактів безробіття і їх негативних проявів, практично не здійснюючи профілактику. Хоча рішення проблеми зайнятості молоді слід розпочинати на першій стадії зайнятості, до цього мають бути причетними школи та інші навчальні заклади. Істотним показником неефективності регулювання зайнятості молоді, крім безперервного зростання чисельності молодих безробітних, внутрішніх недоліків, властивих механізму регуляції як системі соціальних інститутів, є ігнорування особливостей об'єкта регуляції, стану і тенденцій поведінки учнівської та незайнятої молоді. Таким чином, недоліки існуючого підходу до вирішення проблеми зайнятості молоді в Україні можна звести до двох пунктів: ігнорування поведінки об'єкта регуляції та

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

відсутність системності у визначенні і використанні способів та методів регулювання зайнятості [4].

Нами була здійснена спроба узагальнити проблеми зайнятості молоді, з'ясувати причини та наслідки цих проблем (табл. 1).

Таблиця 1. Причини та наслідки проблеми зайнятості молоді в Україні*

Проблема	Причини появи	Соціально-економічні наслідки невирішеної проблеми
високий рівень безробіття	<ul style="list-style-type: none"> - високі вимоги молоді до умов праці; - утворення перерви при переході від навчання до праці внаслідок відсутності підходящої роботи 	<ul style="list-style-type: none"> - втрата набутої кваліфікації; - втрата надії отримати роботу за набутою професією; - трудова міграція
значний рівень неформальної зайнятості	<ul style="list-style-type: none"> - обмежені можливості формального працевлаштування; - переваги нестандартних форм зайнятості 	<ul style="list-style-type: none"> - неврахування страхового стажу; - соціальна незахищеність неформально зайнятих
міграційні настрої щодо питання працевлаштування	<ul style="list-style-type: none"> - низький рівень заробітної плати; - економічна та політична нестабільність 	<ul style="list-style-type: none"> - нестача кваліфікованих працівників на ринку праці; - подальше зниження народжуваності і прискорення старіння населення
складність отримання практичного досвіду	<ul style="list-style-type: none"> - недостатня практична підготовка через слабкість партнерських відносин між закладами професійної освіти та підприємствами; - складність поєднання зайнятості і навчання через відсутність заочної форми навчання по окремих спеціальностях та внаслідок необхідності сплачувати за навчання за контрактною формою, що набула поширення 	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень безробітних серед молоді; - високий рівень неформальної зайнятості
невідповідність набутих професійних знань та навичок потребам ринку праці	<ul style="list-style-type: none"> - вибір молодими людьми професій, якими перенасичений ринок праці України - невідповідність здобутих знань та навичок потребам роботодавців 	<ul style="list-style-type: none"> - дефіцит кваліфікованих працівників окремих професійних груп на ринку праці; - невикористання працівниками набутої кваліфікації, незадоволеність життям; - нерациональність витрат держави на освіту

*Складено авторами

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Гострота зазначених проблем вимагає послідовних державних рішень. Системні зміни в економіці, передбачені у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України [5] передбачають також і реформування системи професійної освіти (табл. 2).

Таблиця 2. Заходи щодо запровадження різноманітних моделей практико-орієнтованого навчання в комплексі завдань Міністерства освіти і науки України, зазначених у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України [5]

Захід	Дата початку	Дата завершення
Унормування здобуття вищої освіти за дуальною формою	01.10.2019	31.05.2021
Створення умов для залучення фахівців-практиків до визначення змісту освіти та реалізації освітнього процесу у закладах вищої освіти	01.01.2020	31.12.2022
Поширення інформації про кращі кейси взаємодії закладів вищої освіти, підприємств, установ та організацій у сфері практико-орієнтованого навчання	01.01.2022	31.12.2024

На вирішення проблеми зайнятості молоді націлений Національний план дій щодо зайнятості молоді – 2025 [6], що, зокрема, передбачає:

- запровадження обов’язкової участі роботодавців у затвердженні навчальних програм відповідно до вимог сучасного ринку праці;
- підвищення якості виробничої практики в професійних (професійно-технічних) та вищих закладах освіти;
- запровадження виробничої практики в дистанційному форматі (он-лайн форматі) на основі вивчення кейсів організацій у вищих закладах освіти для таких спеціальностей, як: гуманітарні науки; соціальні та поведінкові науки; журналістика; управління та адміністрування;
- розроблення та впровадження пілотних проектів системи дуальної освіти, зокрема під час підготовки дипломних робіт;
- стимулювання партнерства між роботодавцями та закладами освіти;
- створення Центрів експертизи на базі закладів вищої освіти та Центрів інновацій на базі закладів професійної освіти, де компанії працюватимуть спільно з освітніми інституціями;
- удосконалення системи підвищення кваліфікації викладачів і викладачок закладів професійної (професійно-технічної) та вищої освіти в профільних організаціях і підприємствах.

Отже, вирішення проблеми зайнятості молоді лежить в площині співпраці закладів професійної освіти із підприємствами, для яких держава має створити мотиваційні умови партнерства. Упровадження практико-орієнтованого навчання, дуальної освіти, створення умов для поєднання навчання і роботи, участь роботодавців у розробці навчальних планів і програм дозволить покращити якість освітнього процесу та підвищити конкурентоспроможність випускників професійних навчальних закладів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яценко Л.Д. Проблеми молодіжної зайнятості в Україні та шляхи їх подолання. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/problemi-molodizhnoi-zaynyatosti-v-ukraini-ta-shlyakhi-ikh> (дата звернення 10.01.2020).

2. Варга Н. І. Соціальні аспекти неформальної зайнятості молоді в Україні // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2017. Вип. 76. С. 137-144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2017_76_17 (дата звернення 18.01.2020).

3. Золотова Л. Компетентісний підхід до професійної підготовки як визначальний чинник ефективної зайнятості молоді // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. 2017. № 3. С. 56-68. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/> (дата звернення 20.01.2020).

4. Занфірова Т. А. Проблеми і дисфункції регуляторної політики зайнятості молоді в Україні // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філософія, культурологія, соціологія. 2016. Вип. 11. С. 132-139. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/> (дата звернення 21.01.2020).

5. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. URL: <https://program.kmu.gov.ua/meta/vipusniki-zakladiv-visoi-osviti-e-konkurentospromoznimi-fahivcami-na-rinku-praci> (дата звернення 21.01.2020).

6. Національний план дій щодо зайнятості молоді – 2025. URL: <http://careerhub.in.ua/wp-content/uploads/2018/11/NAP-2025.pdf> (дата звернення: 20.01.2020).

*Тетяна Пахомова
(Ніжин, Україна)*

МЕНЕДЖМЕНТ ЯК СИСТЕМА КЕРІВНИЦТВА І УПРАВЛІННЯ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В СФЕРІ КУЛЬТУРИ, МИСТЕЦТВ ТА ХУДОЖНЬОЇ ОСВІТИ

Закони і механізми розвитку соціально-культурної сфери сьогодні досліджують спеціалісти різних галузей знань – філософи, культурологи, педагоги, медики, економісти. Розвиток світової цивілізації, впровадження нових технологій, електронної техніки зумовлює збільшення вільного часу людини, а відповідно, і розвиток соціально-культурної сфери, тобто галузей економіки, які задовольняють соціально-культурні потреби людини. В цих умовах процеси розвитку соціально-культурної сфери вимагають економічного осмислення. Так з'явилася нова галузь економічного знання – економіка соціально-культурної сфери.

За роки незалежності України соціально-культурна сфера зазнала глибоких змін. Різко знизилася фінансування підприємств культури та мистецтв, виникли комерційні підприємства різних організаційно-правових форм власності, метою яких є вилучення прибутку.

Розвивається ринок соціальних і культурних послуг, якість яких постійно змінюється і не завжди у кращу сторону. Стагнація підприємств соціально-культурної сфери відображається в цілому на стані культури, освіти і, відповідно, на інтелектуальному житті суспільства.

Знання реального стану підприємств соціально-культурної сфери, як в цілому, так і по окремих регіонах країни необхідне не тільки для відпрацювання стратегії розвитку даної сфери, але і для збереження вітчизняної культури, яка визначає перспективи становлення та функціонування нашого суспільства.

Навіть в Основах законодавства України про культуру дається досить широкий спектр закладів. Зокрема в них зазначено, що до підприємств і організацій культури відносяться: театри, філармонії, професійні творчі колективи, кіностудії, організації, телебачення, радіомовлення, кіно-відеопрокату, видавництва, редакцій, музеїв, художніх галерей (виставок), парків культури і відпочинку, навчальних закладів та наукових установ, позашкільних закладів естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва, дизайнерських, реставраційних центрів і майстерень, історико-культурних, архітектурних заповідників, заповідних територій тощо. Отже, і по нині не існує єдиної думки про суть і склад соціально-культурної сфери.

Під соціально-культурною сферою, слід розуміти сукупність галузей, підприємства яких виробляють товари і послуги, необхідні для задоволення соціально-культурних потреб людини.

У зв'язку із змінами соціально-культурних потреб в суспільстві склад і структура соціально-культурної сфери трансформується. Цими та іншими причинами пояснюється її надзвичайна рухливість.

Як галузь економіки, соціально-культурна сфера має специфіку як у виробництві і реалізації продукту, так і у функціонуванні різних закладів і підприємств цієї сфери. Ринкова економіка розділяє всі заклади соціально-культурної сфери, в залежності від їх цілей, на комерційні і некомерційні, і обидві ці групи, маючи загальні характеристики виробленого продукту, мають до того ж різні економічні механізми своєї діяльності.

Сучасні умови господарювання, розвиток підприємництва в цій сфері, поява все нових видів закладів і підприємств зумовлює потребу в певному нетрадиційному мисленні у економістів всіх спеціальностей даної сфери, а також конкретних знань економіки та підприємництва галузі.

У нинішніх умовах в Україні в багатьох галузях порушена монополія на виробництво соціально-культурних послуг. Поряд із державними появилися приватні заклади: туристичні бюро, рекламні агентства, засоби масової інформації, незалежні телеканали, газети, журнали, радіостанції, театри.

Комп'ютеризація визначила глобальні зміни в соціально-культурній сфері. Інформаційні послуги стають найважливішим продуктом, необхідним для розвитку суспільства в цілому і особистості зокрема, а також економічних відносин в суспільстві. Так, в економіці соціально-культурної сфери виникає ще один предмет дослідження – інформаційна послуга.

Попит на продукт комерційних підприємств соціально-культурної сфери змінюється постійно і залежить, перш за все, від потреб суспільства, платоспро-можності населення і моди. Крім того, відкритість суспільства включила Україну в процеси, які відбуваються у всьому світі. Нами не ставилася задача давати оцінку цим процесам, можна тільки констатувати "глобалізацію" і комерціалізацію культури у світі.

Зміна попиту на послуги соціально-культурної сфери зумовила появу нових видів підприємств – рекламних і модельних агентств, провайдерів Інтернету, комп'ютерних клубів, продюсерських центрів тощо.

Деякі види бізнесу багато років існували поза законом: гральний і арт бізнес. Сьогодні вони легалізовані; з'явилися різні види гральних закладів: казино, мережа гральних автоматів тощо, на ринку працюють комерційні художні галереї, виставкові зали і навіть театри.

Певного розвитку в країні одержав шоу-бізнес: різноманітні шоу-групи, окремі виконавці, видавничі доми, приватні телекомпанії і кіно-студії, – це неповний перелік підприємств шоу-бізнесу, що працюють нині на українському ринку розваг.

Бізнес в соціально-культурній сфері представляють в основному малі підприємства (туристичні і рекламні агентства, видавництва), але при цьому зустрічаються великі і середні (телеканали, тур оператори, готелі тощо).

Більшість цих підприємств має високі показники рентабельності і ліквідності і при правильній податковій політиці вони можуть приносити в бюджет регіонів і країни достатньо великі засоби. Тим більше, що деякі види діяльності обкладаються великими податковими ставками, як, наприклад, гральний бізнес.

Всі комерційні підприємства мають за мету одержання прибутку, але підприємства, які працюють в культурі, мистецтві, дозвіллі повинні при цьому орієнтуватися на реалізацію культурних потреб людини, які тісно зв'язані з демографічними, світоглядними та іншими факторами.

Перехід до ринку, можливості підприємництва в соціально-культурній сфері на першому етапі залучили непрофесіоналів і шахраїв. Відсутність професійних менеджерів в цій галузі робить увесь бізнес неякісним. Проте, нагромаджений досвід, поява підготовлених

менеджерів, формування інституту продюсерства дають змогу сподіватися на якісний розвиток в соціально-культурній сфері.

Інтерес до сучасної діяльності комерційних підприємств великий, і багато вчених, практиків звертаються до їх проблем. Водночас варто зауважити, що сьогодні в Україні вже зовсім інший бізнес і зовсім інші підприємці, ніж, скажімо, десять років тому. У них з'явилися амбіції і гордість, їм набридло роздавати гроші наліво й направо, їх не влаштовує існуюча система управління економікою.

Підприємці в переважній більшості зрозуміли, що бізнес, підприємництво – це мистецтво, завзятість, самовіддана праця, вміння передбачати ситуацію, вдача і насамперед готовність йти на ризик. Нові умови висувають нові вимоги – і тепер на перше місце у всіх сферах культури і мистецтва виходять професіонали у сфері менеджменту фінансами, компаніями, маркетингологи. Нині одне з найголовніших завдань держави, законодавчої і виконавчої гілок влади – розвивати малий і середній бізнес, створювати умови для підприємництва у всіх сферах народногосподарського комплексу країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баєва О.В. Основи менеджменту: практикум / О.В. Баєва, Н.І. Новальська, Л.О. Згалат-Лозинська. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 524 с.
2. Гірняк О.М. Менеджмент: теоретичні основи і практикум / О. Гірняк, П.П. Лазановський. – К.: Магнолія-плюс, 2003. – 336 с.
3. Кічурчак М. Особливості підприємницької діяльності в мистецькій сфері // Регіональна економіка. – 2000. - № 1. – С.176-180.
4. Кредісов А.І. Менеджмент в історичному розвитку як теорія / А.І. Кредісов. – К.: Знання України, 2009. – 515 с.
5. Кузьмін О.Є. Основи менеджменту / О.Є. Кузьмін, О.І. Мельник. – К.: Академвидав, 2007. – 462 с.
6. Стадник В.В. Менеджмент / В.В. Стадник, М.А. Йохна. – К.: Академвидав, 2007. – 471 с.
7. Тарнавська Н.П. Менеджмент: теорія та практика: підручник для вузів. / Н.П. Тарнавська, Р.М. Пушкар, Тернопіль: Карт-бланш, 2008. – 490 с.
8. Ярошевська Н.Б. Підприємництво і менеджмент: навч посібник для студентів не економічних спеціальностей / Н.Б. Ярошевська, Р.З. Берлінг, А.З. Гавриляк. – Львів: Новий світ, 2009. – 407 с.
9. Яцура В.В. Менеджмент: навч. посібник / В.В. Яцура, О.П. Жук. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 443 с.

УДК 159.923.5:378:316.7

*Валентина Рой
(Ніжин, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕНЕДЖЕРА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Одним із важливих завдань навчальних закладів вищої освіти другого рівня акредитації є формування висококваліфікованого спеціаліста у сфері культури, який буде відповідати високим вимогам сучасності, вміти змістовно організувати вільний час людини.

Вільний час є домінуючим простором, у якому відбувається фізичний та духовний розвиток людини, її соціалізація. До цієї проблеми зверталися представники класичної педагогічної думки: Я.А. Коменський, С.Т. Шацький, К.Д. Ушинський, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, пов'язуючи вільний розвиток особистості з правильною організацією її життєдіяльності, урахувуючи фактор вільного часу. Великий інтерес становлять роботи

сучасних учених, які зробили значний внесок у розробку проблеми організації дозвілля та вільного часу молоді: І.С. Кон, А.В. Мудрик, Г.О. Євсєєва, Г.В. Бочарова, Д.С. Махов, С.А. Шмаков. У їхніх роботах висвітлено проблеми раціонального використання вільного часу молоді, визначено критерії культури вільного часу, розроблено нові підходи до організації та проведення сучасних форм дозвілля, які будуть не лише задовольняти потреби людини у відпочинку, а й нести в собі виховний момент.

Дослідження, проведені Організацією Об'єднаних Націй, вказують на те, що в умовах сьогодення якість культури та освіти є одним з основних чинників, що визначає гідний спосіб життя людей у будь-якій країні. Поєднання в оптимальних пропорціях якості культури й освіти із добробутом, здоров'ям та природним оточенням формує, відповідно, і якість суспільного життя.

Саме в таких умовах важливого значення набуває підготовка кваліфікованих кадрів, які толерантно та науково обгрунтовано підходять до вирішення питань організації змістовного дозвілля. Іншими словами, велика роль відводиться формуванню спеціаліста в галузі культури, який повинен мати не тільки уяву про систему культурно-дозвілєвої діяльності в єдності теорії, організації, методичного забезпечення, а й уміти в поєднанні з практичними навичками створити якісний продукт, який відповідатиме всім інтересам і запитам сучасної аудиторії.

І тому на сьогодні однією із провідних дисциплін у навчальних закладах культури є дисципліна «Менеджмент соціокультурної діяльності». Провідною засадою забезпечення внутрішньої єдності освітнього процесу є фахова культурологічна та соціально-організаційна орієнтованість. Вона є важливою складовою формування знань і навичок фахівців у сфері менеджменту соціокультурної діяльності, є інноваційним освітнім проєктом, що передбачає акумулювання вітчизняного та зарубіжного досвіду в розробці соціальних і гуманітарних технологій, спрямованих на підтримку та розвиток сучасних культурних індустрій.

У сучасних вимогах до розробки Державних стандартів вищої освіти, освітньо-кваліфікаційних характеристик та іншої документації, пов'язаної з організацією освітнього процесу, прийнято характеризувати результати освіти як компетентності, що набуваються особою у процесі навчання. У Законі України «Про вищу освіту» міститься вихідне визначення: «вища освіта – сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань...» [7. Р.І п.5]. У свою чергу, поняття компетентності розкрито так: «...Компетентність – динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [7.Р.І.п.13].

Менеджмент культурно-мистецької сфери (від лат. management – управління) розглядається як процес планування організації, мотивації, контролю та координації, спрямований на досягнення певної мети у соціокультурній діяльності за допомогою професійно підготовлених до цього фахівців.

Існує кілька тлумачень походження слова «менеджмент». На думку одних, це слово походить від англійського Manage – управляти, яке, у свою чергу, запозичило свій корінь від латинського Manus – рука. Тобто рукою вказують напрям, у якому потрібно рухатися.

Сучасних визначень менеджменту дуже багато. Найчастіше менеджмент розглядається як сукупність функцій, орієнтованих на ефективно використання людських, матеріальних та фінансових ресурсів із метою досягнення установою певної мети.

Одна із засновників наукового менеджменту Мері Паркер Фоллет вважає, що менеджмент – це мистецтво досягати успіху через керівництво людьми.

Менеджер соціокультурної діяльності – це ініціатор та організатор соціокультурних проєктів та програм. Його переваги у навичках адекватного сприйняття культурних процесів, здатності мислити креативно, діяти самостійно та оперативно в нестандартних ситуаціях та умінні мобілізувати потрібні ресурси для реалізації власних ідей. Управління дозвілєвою

установою, особливо в сучасних умовах, – надзвичайно складний процес, і він постійно ускладнюється, і це іноді стає предметом дискусії.

Сучасний організатор дозвілля і є менеджером у сфері соціокультурної діяльності й виступає в декількох іпостасях.

По-перше, це управлінець, наділений владою, що вміє розумно керувати великим творчим колективом людей.

По-друге, це лідер, спроможний вести за собою підлеглих, використовуючи свій авторитет та високий професіоналізм.

По-третє, це людина, яка повинна мати певні комунікативні здібності, вміти налагодити контакти не тільки з владою, а й знайти спонсорів, меценатів, а також знати, як у сучасних умовах віднайти можливості самостійно заробляти кошти. Це людина, яка успішно переборює внутрішні і зовнішні конфлікти.

По-четверте, це спеціаліст, який наділений стратегічним мисленням, може формувати мету та розумно ставити завдання, знає основні види діяльності, вміє віднайти цікаві, креативні форми роботи, вміє визначати переваги тих чи інших форм роботи над іншими та напрямки їхнього застосування.

Менеджер у сфері соціокультурної діяльності – це новатор, що розуміє роль культури в сучасних умовах, вміє оцінити ситуацію і віднайти необхідний матеріал для того, щоб подія, захід, свято були неординарними, неповторними. Він має високий рівень культури, чесний, рішучий за характером і в той же час розважливий, володіє комунікативними навичками й може знайти підхід до кожного, охоче вислухає ідеї інших і віднайде те раціональне зерно, яке потрібно. А головне – він повинен бути вихователем людських душ, лідером, якому притаманні високі моральні якості, а також спроможний згуртувати колектив та спрямовувати його розвиток, формувати організаційну культуру дозвілля, домагатися колективної роботи, бо в дозвіллевій сфері тільки колективна робота може привести до успіху.

Одним словом, менеджер соціально-культурної діяльності – це професіонал з високим рівнем загальної культури та ерудиції, який глибоко опанував такі дисципліни, як менеджмент і маркетинг, підприємництво і економіка, фінансова грамотність і господарська діяльність, глибоко засвоїв знання з організації івент менеджменту, соціально-культурних технологій, має розуміння про світову культуру і літературу, історію мистецтв і психологію, добре розуміється і знає культурну спадщину своєї країни, і свого регіону.

Часто особу менеджера ототожнюють із диригентом. Він не вміє так професійно грати як скрипаль або віолончеліст. Він не вміє писати музику як композитор. Але віртуальну гру музикантів та твори композитора ми можемо почути тільки завдяки кропіткій праці та таланту диригента.

Навчальна дисципліна «Менеджмент соціокультурної діяльності» включає в себе отримання сучасних знань щодо економіки та менеджменту культури, фінансів, права, маркетингу, фандрайзингу, культурної політики. Студенти отримують навички визначення культурних стратегій, соціокультурного планування та проектування, пошуку партнерів у реалізації творчих стартапів, командоутворення та управління людськими ресурсами, менеджменту комунікаціями та інформаційного супроводу проєктів. Звичайно, саме по собі бачення не дає результату. Потрібні реальні дії. Але власне якраз завдяки баченню менеджер може вибудувати свої дії таким чином, що вони приведуть до бажаного результату. І ось тут дуже важливою якістю менеджера є його вміння орієнтуватися і швидко вирішувати складні проблемні ситуації в умовах хаосу. Менеджер повинен розглядати такі ситуації не просто як безлад, у якому неможливо здійснювати діяльність, а навпаки – як більш складний і менш доступний розумінню порядок, і будучи упевненим і здатним не розгубитися в таких ситуаціях, зуміти побачити в них нові можливості й оперативно застосувати адекватні дії для реалізації виявлених можливостей на свою користь.

І тому сьогодні питання формування спеціаліста у сфері культури є одним із пріоритетних завдань коледжів культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вахович І. Розвиток креативних індустрій: регіональний вимір : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 288 с.
2. Гордієнко К. Розвиток соціальної культури особистості в молодіжному середовищі // Соціальна психологія. 2006. № 3. С. 66-75.
3. Григор'єв А. І. Культура дозвілля. Київ : Вища школа, 2007. 278 с.
4. Заболотна В. О. Регулятивний потенціал духовно-етичних цінностей в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філософ. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 226 с.
5. Кисельова П. Р. Соціально-культурна діяльність. М. : МДУКМ, 2004. 539 с.
6. Кравченко О. В. Креативний потенціал рекреативної діяльності // Все о туризме : вебсайт. URL : http://tourlib.net/statti_ukr/kravchenko17.htm (дата звернення: 28. 01.2020).
7. Про вищу освіту : Закон України від 01 січ. 2019 р. №37-38. Законодавство України : вебсайт. URL : <https://zakon.help/law/1556-VII/edition01.01.2019/> (дата звернення: 28. 01.2020).

УДК 332.14

*Наталія Скрипник, Анна Дробот
(Дніпро, Україна)*

МАРКЕТИНГОВІ СТРАТЕГІЇ СУЧАСНИХ МІСТ

У статті розглянуто маркетинг як ринкову концепцію управління рівнем розвитку економічної системи міста в цілому. Застосування маркетингових механізмів і методик у багатьох сферах і на різних рівнях діяльності товариства сприяє перетворенню маркетингу з простої функції управління організацією в активний інструмент впливу на життя соціуму і кожної людини окремо.

Ключові слова: *маркетинговий підхід, конкурентоспроможність міста, конкурентні переваги міста, чинники конкурентоспроможності, маркетинг міста, маркетингові інструменти.*

The article deals with marketing as a market concept for managing the level of development of the city's economic system as a whole. The use of marketing mechanisms and techniques in many spheres and at different levels of society (from individual to state) promotes the transformation of marketing from a simple function of managing the organization into an active tool for influencing the life of society and each individual.

Key words: *marketing approach, competitiveness of the city, competitive advantages of the city, factors of competitiveness, marketing of the city, marketing tools.*

Постановка проблеми. Відзначимо, що актуальність даного дослідження полягає в розкритті ролі концепції соціально-етичного маркетингу в сучасних умовах. Застосування даної концепції окремими суб'єктами економіки країни гарантує, що науково-технічний прогрес, ініційований маркетингом, розвивається в напрямку захисту здоров'я людей та навколишнього середовища. Таким чином, системне побудова маркетингу в рамках окремої організації здатне не тільки забезпечити її конкурентоспроможність, досягнення особистих цілей її власниками і співробітниками, але і зробити крок у бік високорозвиненої, відповідального і гуманного суспільства.

Конкуренцію міст досить часто називають «війною територій», яка перетворила їх у ринкових гравців, що володіють специфічним товаром (характеристики міста та соціальний капітал) та особливим інструментом його просування. М. Портер зазначає, що прояви територіальної конкуренції в останні десятиліття ХХ ст. стають настільки серйозними і

значними, що регіональні і місцеві органи влади вже не можуть їх не помічати або ігнорувати, а повинні «зрозуміти й оволодіти мистецтвом конкурентної боротьби» [5].

Активне використання маркетингового підходу в територіальному управлінні, оновлення та переорієнтація інструментів маркетингу міста актуалізується сучасними трендами процесів урбанізації, пов'язаними з посиленням конкуренції між регіонами, окремими населеними пунктами та їх пригородами за свій стійкий розвиток, за ринки збуту, за концентрацію капіталів та ідей, за інформаційні потоки, за вхід торговельних мереж, за розміщення ефективних та передових промислових об'єктів та закладів індустрії розваг (торговельно-розважальних центрів, аквапарків, спортивно-оздоровчих закладів), за кваліфіковану робочу силу (робітників, талановитих менеджерів, викладачів, лікарів), туристів та відвідувачів, а в умовах демографічної кризи, і за населення, для якого міста стають об'єктами порівняльного аналізу при виборі місця проживання, застосування своїх трудових, фінансових, інвестиційних, інноваційних, соціальних ресурсів.

Маркетингові інструменти виконують провідну роль у формуванні м'яких чинників конкурентоспроможності, таких як образ міста, його імідж в очах цільових аудиторій, цінова, інвестиційна, інноваційна, підприємницька, сервісна репутація, якість інститутів громадського сектора, якість навколишнього середовища. У зв'язку із зазначеним, ідентифікація чинників конкурентоспроможності міста, на основі маркетингового підходу, дозволить місту сформувати стійкі довготривалі переваги, спрямовані на підвищення привабливості муніципального продукту у порівнянні з іншими містами не тільки для жителів конкретного міста, але й для інших цільових груп – туристів, відвідувачів, інвесторів, населення та підприємців інших міст, суб'єктів регіонального, національного та міжнародного рівня.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання систематизації маркетингового інструментарію у межах управління розвитком міста знаходить своє відображення в працях таких закордонних вчених, як Ф. Котлер, Т. Марковський, А. Шромнік, М. Фльорек [6, 13, 14, 12]. Тією чи іншою мірою їх можна зустріти також і в наукових доробках О.І. Карого, М.А. Окландера, А.П. Панкрухіна, К. Витковського, В.В. Гомольської, О.В. Жердьової [5, 8, 10, 1, 2, 4]. Так, за Ф. Котлером комплекс заходів із залучення відвідувачів і резидентів, розвитку промисловості або експорту регіональних продуктів містить чотири великі групи: маркетинг іміджу, маркетинг привабливості, маркетинг інфраструктури і маркетинг населення [6, с. 75]. Основною метою маркетингу іміджу є створення, розвиток і розповсюдження, забезпечення суспільного визнання позитивного іміджу міста. Порівняно з іншими напрямками ця стратегія є недорогою, хоча і вимагає певних витрат. Основний акцент при застосуванні такої стратегії робиться на маркетингові комунікації, метою яких є демонстрація відкритості території для співпраці та інформування зовнішніх цільових груп впливу про місто, його переваги як для розвитку туризму, так і для ведення бізнесу.

Мета даної роботи – проаналізувати науково-методичну літературу щодо використання маркетингових стратегій у практиці сучасних міст.

Завдання роботи. Проаналізувати значимість маркетингових стратегій в сучасній місцевій економічній політиці:

- 1) визначити напрямки діяльності, конкретні заходи та маркетингові інструменти, які можна трансформувати в конкурентні переваги сучасних українських міст;
- 2) обґрунтування необхідності застосування маркетингового підходу в процесах формування, використання та розвитку конкурентних переваг міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Маркетингова стратегія міста – це документ, що є запорукою економічного зростання та процвітання міста в мінливих умовах сьогодення.

Це своєрідна реклама міста, його переваг та індивідуальних особливостей, шлях до вигідної промоції та позиціонування міста на міжнародній арені. Головна мета реалізації маркетингової стратегії – підвищення конкурентоспроможності міста, і як результат – залучення інвестицій, поповнення бюджету та зростання добробуту мешканців [2].

З погляду маркетингової концепції управління розвитком міста його можна розглядати як господарюючий суб'єкт, який формується на підставі місцевих ресурсів, пропонує і обмінює на чітко визначених засадах і у певних формах специфічні "територіальні товари" для визначеного кола споживачів [5, с. 216]. Ці товари (послуги) об'єднані в системне ціле і являють собою певний продукт (міські блага, цінності), який і є предметом маркетингу міста. При цьому, чим більшим є місто, тим його продукт є складнішим, тісніше пов'язаним із місцевою синергією. Навпаки – чим меншим є місто, тим структурно простішою буде його пропозиція. У цьому випадку маркетингова діяльність зводиться до традиційного просування окремих його засобів як чинників розвитку, які дають змогу отримати конкурентну перевагу за рахунок матеріальних засобів [13, с. 111].

Розвиток малих міст більшою мірою пов'язаний з їх матеріальним характером, природними засобами, вигодами географічного розташування, аніж з „інтелектуальними продуктами”. Останні виробляють складні міські системи, які характеризуються інфраструктурою для інтелектуального розвитку. Цю інфраструктуру становлять вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути, технопарки, торговельні та виставкові площі, торгово-промислові палати, фінансові інституції, культурно-освітні установи тощо. Міським продуктом називаємо матеріальний або нематеріальний елемент широко трактованої функціонально-просторової структури міста, який стає предметом ринкового обміну, тобто робить місто товаром [13, с. 112].

Багато товарів міста є композицією матеріальних і нематеріальних елементів. Товаром міста може бути конкретне місце, місцевість, міська послуга або їх комплекс, а також ідея, яка стосується, наприклад, міського розвитку. Пристосування міста як товару до потреб потенційних його споживачів потребує багато часу як з технічного та організаційного, так і з правового поглядів.

При цьому саме поняття товару в цьому випадку є дуже широким і може містити конкретні цінності, які підлягають подальшій модифікації та модифікація яких у майбутньому не є можливою з об'єктивного погляду. Цінності, модифікація яких не є можливою, становлять певний важковимірюваний комплекс, що міститиме, зокрема, кліматичні умови, положення, природно-ресурсний комплекс, місткість ринку. Інші цінності, модифікація яких (частково або повністю) є можливою, складається з елементів, які можна визначити, оцінити і пристосувати до вимог споживачів (наприклад, інвесторів). Серед інших до таких належать: трудові ресурси, транспортні або організаційні можливості, які сприяють інвесторам розміщенню їх в конкретному місті.

У загальному вигляді місто як товар необхідно розглядати у якості набору конкретних цінностей, набуття ("купівля") яких розглядається потенційними їх покупцями як отримання певної вигоди. Умовно конкретні цінності можна згрупувати в комплекс загальних цінностей (див. рис. 1).

Рис. 1. Характеристика міста як товару*

**узагальнено автором на основі [13, с.126]*

Отже, комплекс цінностей міста як товару містить цінність розташування, цінність вартості ресурсів, цінність концентрації ресурсів, цінність якості ресурсів та цінність партнерства.

Конкурентоспроможність міста характеризує можливість міста успішно конкурувати, і на нашу думку, з маркетингової точки зору виражається у спроможності виявляти, створювати та підтримувати краці, порівняно з іншими містами, умови, ресурси, можливості та механізми для інвестицій, ведення бізнесу, навчання, туризму, проживання. Конкурентоспроможність міста забезпечується соціальною, діловою, інвестиційною, інноваційною, рекреаційною, туристичною, освітньою, фінансовою привабливістю яка сприятиме встановленню довгострокових партнерських відносин з усіма цільовими аудиторіями. А.Маркушен досить лаконічно та незвично визначає конкурентоспроможність, як здатність бути «липким» («sticky») [3], привабливими для населення, капіталів та відвідувачів. Конкурентоспроможність міста виступає як узагальнююча оцінка його конкурентних переваг – особливих споживчих характеристик міста, «ексклюзивних цінностей» [7], які надають йому переваги в конкурентній взаємодії з іншими містами. Більшість учених пов'язує активне використання існуючих та розвиток потенційних конкурентних переваг з різноманітними чинниками, тими обставинами та умовами, які сприяють залученню в місто людських, фінансових, науково-технічних, матеріальних, інформаційних та інших ресурсів та підвищенню їх привабливості.

Усі ці чинники, в різних поєднаннях та різною мірою, впливають на розвиток регіонів та міст України: 1) ресурсні – сукупність матеріальних та нематеріальних елементів міста, які володіють ринковою цінністю або сприяють залученню уваги цільових споживачів до міста, підвищенню попиту на інші елементи міста та регіону, в який він входить. Ресурсні переваги є наслідком вигідного геополітичного положення міста, сприятливих кліматичних умов, наявності тих чи інших чинників виробництва (природні ресурси, виробничі фонди, робоча сила тощо).

Конкурентоспроможність міста визначається також конкурентоспроможністю фірм та підприємств, які розташованих на його території, успіх яких в конкурентній боротьбі, у свою чергу, залежить від розвитку продуктивних сил та ресурсного потенціалу міста. При цьому в статистичній оцінці конкурентоспроможності можна оцінити станом господарства на конкретній території в поточний період, а ось в динаміці її слід розглядати як потенційні можливості міста. Місто яке за статистичними та рейтинговими показниками сьогодні займає найвищі позиції, одночасно може демонструвати тенденцію до зниження конкурентоспроможності, якщо взяти до уваги наміри цільових аудиторій: населення, відвідувачів, бізнесу. Дж.Сакс конкурентоспроможність саме і визначає як можливість пристосуватися до змінних умов з погляду утримання або поліпшення позиції серед конкурентів. 2) технологічно-інноваційні – накопичений ресурс знань, креативні, висококваліфіковані й освічені кадри, нові технології та інновації, інвестиції в нову технологію і в людський капітал, економічне середовище, сприятливе для виникнення і дифузії нововведень і технологічного розвитку. На думку М. Портеру, «національне процвітання не зростає просто з природних ресурсів, наявної робочої сили і національної валюти, як це наполегливо затверджується в класичній економіці. Конкурентоспроможність території залежить від здатності її промисловості вводити нововведення і модернізуватися» [2].

З маркетингової точки зору, ми б додали в цей перелік сучасну інфраструктуру міста – інформаційно-комунікаційну (засоби зв'язку та комунікацій), логістичну (ефективна система управління потоковими процесами в межах міста, наявність логістичних центрів, автострад, міжнародного аеропорту, міждержавного залізничного сполучення тощо), міську інфраструктуру (житло, дитячі дошкільні установи, загальноосвітні школи, медичні установи, об'єкти культури, торгівлі, побутового обслуговування, спортивні установи тощо, тобто об'єкти забезпечення населення нормальними умовами життєдіяльності, а також соціального захисту [3]) та інституційний розвиток ринкових відносин (якість місцевої банківської системи, ефективність ЖКХ та ринку нерухомості), інноваційну (технопарки та

наукові парки), адміністративно-управлінську («супермаркети муніципальних послуг», дозвільні офіси, «єдине вікно» тощо). І відносимо ми їх до цієї групи, а не до попередньої, в силу розуміння їх не як фізичних об'єктів, як елементів забезпечення технології створення муніципального продукту.

Компетенція маркетингової політики розподілу міста полягає у визначенні її завдання, що полягатиме у побудові такої системи фізичного доступу до пропозиції мегатовару міста, яка у найефективніший спосіб робитиме його доступним потенційним користувачам: як за місцем, так і за часом. Таку систему формують як орган місцевого самоврядування через власні функціональні підрозділи, так і незалежні організації, які із значним ступенем умовності можна віднести до посередників, а саме:

- туристичні агентства, туроператори, які безкоштовно поширюють інформацію про привабливі туристичні об'єкти. Ці організації власними силами можуть розробляти інформаційні матеріали про певне місто, проводити заходи, пов'язані з рекламою певної території, місцевих виробників товарів і послуг тощо. Їхньою роллю в маркетингу міста, окрім іншого, є посередництво у пропонуванні міського туристичного субпродукту;

- агентства місцевого (міського) розвитку – головною метою діяльності цієї інституції є сприяння економічному розвитку певного міста, створення її привабливого інвестиційного іміджу, пошук і залучення інвестицій в місто. Діловими партнерами агентства є місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, різноманітні навколо підприємницькі структури та безпосередньо господарючі суб'єкти;

- торгово-промислові палати – юридично незалежні, неприбуткові бізнесові членські організації, створені для представництва різноманітних інтересів їх членів на місцевому, регіональному, національному та на міжнародному рівнях. Вони є важливим каналом комунікації між державною та місцевою владою, публічними інституціями та приватними підприємцями. Одночасно зі своєю роллю захисту інтересів бізнесу, більшість палат також надають цілу низку необхідних комерційних та інформаційних послуг, спрямованих на підтримку розвитку підприємств, сприяння інвестиціям і розвиток міжнародної торгівлі.

Інструментарій маркетингової політики просування в маркетингу міста є подібним до того, який застосовується у маркетингу товарів широкого вжитку і містить такі складові, як реклама, прямий маркетинг, зв'язки з громадськістю та стимулювання збуту. Особливістю ж його у сфері маркетингу міста є те, що канали комунікацій залежно від адресатів матимуть переважно масовий характер (як це є у випадку цільової групи впливу "туристів") або ж навпаки – вибіркового (у випадку, коли адресатом маркетингових комунікацій є бізнес-аудиторія: потенційні інвестори і господарючі суб'єкти, що діють у місті).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Застосування маркетингового підходу до визначення чинників та формування конкурентних переваг міста відображає тенденції в сучасних умовах.

Про це свідчать як наукові напрацювання, які з'являються в цій сфері, так і практичний досвід: в структурі управління виконавчих комітетів багатьох місцевих рад з'являються відділи (департаменти) маркетингу, реклами, зв'язків з громадськістю, підрозділи, до функціональних обов'язків яких входить сприяння залученню інвестицій до місцевої економіки. Проте в органах місцевого самоврядування сьогодні все ще відсутній системний підхід до трактування маркетингової діяльності. Тому можна зазначити, що це питання вимагатиме розв'язання. Перспективою для подальших наукових досліджень та практичних розробок є розроблення такого управлінського механізму, який би дав змогу поставити всю маркетингову діяльність на рівні міста на системну основу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беленький П. Дослідження проблем конкурентоспроможності / П. Беленький // Вісник НАН України. – 2017. – № 5. – С. 8-18.
2. Буднікевич І. Муніципальний маркетинг: теорія, методологія, практика : монографія / І. Буднікевич. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 645 с.

3. Буднікевич І. М. Фактори формування якості життя міського населення / І. Буднікевич, Н. Філіпчук // Схід. – 2011. – № 1 (108). – С. 186-191.
4. Буняк Н. М. Формування маркетингової стратегії розвитку регіону та механізми її реалізації : дис. ... канд. екон. наук : 08.10.01 / Буняк Надія Михайлівна. – Л., 2016. – 220 с.
5. Вакуленко В. Міський маркетинг як інструмент стратегічного планування економічного розвитку міста / В. Вакуленко // Управління сучасним містом. – 2012. – № 4-6. – С. 92.
6. Василенко В. Н. Конкурентоспособность регионов: истоки, оценки и перспективы : монография / В.Н. Василенко, О.Ю. Агафоненко, В.Е. Будяков. – Донецк : ООО «Юго_Восток, Лтд», 2018. – 363 с.
7. Визгалов Д. Развитие российских городов: виды на будущее / Д.Визгалов // Маркетинг городов и регионов. – М. : CMD, 2010. – 135 с.
8. Гапоненко А. Н. Конкурентоспособность экономических организаций как основа социального и экономического роста : (социологический анализ управленческого опыта российских фирм) : дис. ...канд. социол. наук : 22.00.08 / Гапоненко Анастасия Николаевна. – М., 2017. – С. 7.
9. Герасимчук З. В. Маркетинг міста як об'єкта для реалізації інвестиційних проєктів у ЖКГ. [Електронний ресурс] / З. В. Герасимчук, О. В. Ореховська. // Збірник наукових праць ЧДТУ. – 2018. – Випуск 21. Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znpchdtu/2018_21_2/articles/29_Gerasimchuk.pdf.
10. Герасимчук З. В. Особливості маркетингового управління містом / З. В. Герасимчук, О. В. Драченко // Збірник наукових праць. Луцький державний технічний університет. Випуск 5 (18). – Ч. 1. – Луцьк, 2008. – 376 с.
11. Глинський Н. Ю. Маркетингова концепція економічного розвитку малих і середніх міст : автореф. дис. на здоб наук. ступ. канд. екон. наук : спец: 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Н. Ю. Глинський. – Луцьк, 2010. – 20 с.
12. Гомонай-Стрижко М. В. Реструктуризація територіально-виробничих утворень великого міста : монографія / М. В. Гомонай-Стрижко. – Л. : [Ін-т регіональних дослідж. НАН України], 2009. – 185 с.
13. Гудзь П. В. Маркетинговое управление обеспечения конкурентного преимущества курортного города / П. В. Гудзь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.euroway.berdyansk.net/nauka_konf8-3.doc.
14. Дейнека О. І. Маркетингове забезпечення економічного розвитку регіону : автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» [Електронний ресурс] / О. І. Дейнека; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. – Л., 2008. – 20 с.
15. European Commission, Regional Innovation Strategies under the European Regional Development Fund Innovative Actions 2000-2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/innovation/pdf/guide_ris_final.pdf.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВА ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Засоби масової інформації важливі для організації, тому що вони формують її репутацію. Робота зі ЗМІ на підприємствах забезпечується різними способами та у різних формах.

Ключові слова: засоби масової інформації (ЗМІ), преса, телереклама, радіореклама, Інтернет.

Mass media are important for the organization because they shape her reputation. Work with media in enterprises is provided with different ways and in different forms.

Key words: mass media, press, TV ads, radio ads, Internet.

Робота організації з засобами масової інформації (ЗМІ) є дуже важливою, тому що вона формує імідж компанії та впливає на громадськість. Співпраця зі ЗМІ та довіра мас-медіа до підприємства безумовно забезпечить успіх і сприятиме просуванню товарів та послуг.

Виникнення перших засобів та методів інформації було зумовлено появою газет. Перша друкована паперова газета «Столичний вісник» з'явилася у Китаї у 911 році. Проте термін «газета» з'явився набагато пізніше у 1631 році.

Варто відзначити працю «Чотири теорії преси» американських соціологів Фредеріка Сибберта, Теодора Пітерсона та Уілбура Шрамма. Значний внесок у дослідження ЗМІ зробив американський вчений Деніс Макквейл, який створив теорію розвиваючих медіа, згідно з якою ЗМІ стають відповідальними не тільки за ефективність економічних перетворень, а й за власний розвиток. А американський політолог Гарольд Лаусселл описував засоби масової інформації, як пропагандистську машину.

Зараз за допомогою реклами у ЗМІ можливо істотно поліпшити чи навпаки повністю зіпсувати імідж підприємства, якщо неправильно побудувати стосунки з мас-медіа.

Виходячи з вище сказаного проблема організації роботи підприємства зі ЗМІ є актуальною, тому вона й була обрана як тема цієї статті.

Мета статті: дослідити використання ЗМІ у зв'язках з громадськістю.

Завдання статті:

1. Дати характеристику класифікації ЗМІ.
2. Дослідити використання ЗМІ у зв'язках з громадськістю.
3. Проаналізувати наукову літературу щодо теоретичних основ ЗМІ.

Засоби масової інформації (ЗМІ) – розгалужена мережа установ, що займаються збором, обробкою та поширенням інформації. До ЗМІ відносять: телерадіопрограми, газети, журнали, інформаційні агенства, кінодокументалістика.

Реклама в пресі – це опубліковані в періодиці різноманітні рекламні матеріали. Вони поділяються на: рекламні оголошення та публікації рекламного характеру. Щоб опублікувати рекламні оголошення використовують газети, журнали, бюлетені, довідники, путівники та ін.

Газети – вигідний спосіб прорекламувати свої послуги чи товари, тому що саме газети мають дуже широке коло читачів.

Реклама у газетах може виступати у вигляді: рубричної реклами та макетної реклами. Макетна реклама розміщується де завгодно у газеті, а рубрична – розміщується у газеті у певній рубриці.

У журналах, якщо порівнювати їх з газетами, можна розмістити більше матеріалу та використати різні ілюстрації. Проте реклама у журналі є досить дорогою.

Радіореклама також охоплює значну аудиторію слухачів і володіє значними перевагами:

- дає можливість забезпечити не лише широке охоплення, але й спрямувати звернення конкретній цільовій аудиторії;

- здатність здійснювати вплив на почуття людини, викликати у них різноманітні образи;

- недорога вартість.

Засоби поширення радіореклами:

- радіоголошення;

- радіоролик;

- радіорепортаж.

Телебачення дозволяє зробити широку рекламу своєї фірми чи бренду. Саме тому, такий спосіб подання реклами є одним із найефективніших, але при цьому доволі дорогим.

Засоби, які використовуються у телерекламі:

- рекламний ролик – історія, в якій у ролі головного героя виступає певний товар;

- телеоголошення – інформація, зачитана диктором;

- рекламні телепередачі – різноманітні шоу, вікторини;

- телезаставки.

Переваги телереклами:

1. Ефективність – телереклама охоплює широку аудиторію і тому є ефективною з точки зору витрат.

2. Великий вплив на глядача – за допомогою різних зображень та звуків відбувається вплив на почуття аудиторії.

Недоліки телереклами:

1. Висока вартість.

2. Відсутність вибіркової реклами звернень – оскільки реклами на телебаченні існує велика кількість, то часто рекламні звернення не надходять до потрібної цільової аудиторії.

Інтернет – це чудовий спосіб щоб поспілкуватися з іншими людьми, висловити власні думки щодо певних питань чи подій, дізнатись новини і прорекламувати товар.

Щоб прорекламувати свої товари чи послуги в Інтернеті компанії використовують такі способи:

- розміщення реклами у спеціальних розділах, які створюють великі служби Інтернету;

- розміщення рекламних оголошень у комерційних телеконференціях;

- оголошення, які з'являються на популярних сторінках.

Дуже популярною є реклама у Youtube та Instagram. Відомі блогери часто підписують контракти з знаменитими брендами чи компаніями і у своїх постах, сторіс чи відео рекламують продукцію різних організацій своїй аудиторії.

В підприємстві робота зі ЗМІ організовується в таких формах:

- організація і проведення прес-конференцій, прес-турів, прес-ланчів;

- організація інтерв'ю з керівником організації;

- написання різного роду статей;

- написання прес-релізів;

- моніторинг і аналіз ЗМІ.

При роботі з засобами масової інформації організації використовують такі документи:

1. Лист до редакції .

2. Прес-реліз – стисле повідомлення для преси про якусь важливу подію.

3. Бекграундер – це інформаційний матеріал, який надає необхідні відомості про профіль роботи певного підприємства, його продукцію та послуги, історію створення, розвитку тощо.

4. Біографічна довідка – документ, де подається інформація про певну людину.

5. Факт-лист – документ, який надає інформацію про організацію, її послуги.

6. Стаття.

7. Заява для ЗМІ – документ, який повідомляє відношення організації до певних подій.

8. Прес-кіт – це документ, у якому подається інформація про певний бренд, продукт чи подію.

Отже, імідж підприємства багато у чому залежить від співпраці з засобами масової інформації. Робота зі ЗМІ – це безперечно один з найважливіших аспектів у діяльності підприємства, яке хоче користуватися популярністю у цільової аудиторії та підтримувати репутацію свого бренда.

Разом із наукою розвивалися і ЗМІ. На різних етапах розвитку були популярні різні засоби масової інформації: газети, журнали, радіореклама. Зараз у нашому світі усе більше стає популярною реклама товарів чи послуг у Інтернеті, різних соціальних мережах: Instagram, Youtube та інші.

У сучасному світі ЗМІ стали невід’ємною частиною життя різних компаній, які повинні навчитися співпрацювати з ними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/politolog/15016/>
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://mgn.com.ua/uk/uslugi/pr-uslugi/rabota-so-smi/>
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BA%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%83%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B8>
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: https://zeleni.agency/blog-view/50-greenpr_press_kit
5. Миронов Ю.Б., Крамар Р.М. Основи рекламної діяльності: навч. посібник / Ю.Б. Миронов, Р.М. Крамар. – Дрогобич : Посвіт, 2007. – 108 с.
6. Примак Т.О. PR для менеджерів і маркетологів: навч. посібник. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 77 с.
7. Примак Т.О. Паблік рилейшнз у бізнесі: навч. посібник / Т.О.Примак. – К.: КНЕУ, 2006. – 176 с.
8. Тощенко Ж.Т. Политическая социология : учебник для академического бакалавриата / Ж.Т. Тощенко; ответственный редактор Ж.Т.Тощенко. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2014. – 659 с.
9. Шевчук С.В. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник / С.В.Шевчук, І.В.Клименко. – 2-ге вид., випр. і допов. – Київ:Алерта, 2011. – 363 с.

Науковий керівник: Подворнюк О.О.

ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА

Mohira Allanazarova
(Tashkent, Uzbekistan)

I WANTED TO BE LIKE ZULFIYAHONIM

I will be glad when the word goes about people's writer of Uzbekistan Zulfiya. Especially since I was born in the region where this great writer was born, for me it is a real happiness.

Key words: *Uzbek literature, Zulfiya, literature and Youth, Logic and spirituality, textbook data.*

*Bahorda o'rik gul iforlaridan
So'z oftobining nur chashmasidan,
Yurakdagi orzu koshonasidan
She'riyat shaydosi Zulfiyaxonim.*

A beautiful embodiment of a true Uzbek woman, a master of unmatched creativity, a queen of love and devotion, no doubt Zulfiyahonim. I was truly fascinated by the heart of my poetry when I read the life of the poet in elementary school textbooks. and the envy brought the heart and soul to the dream of great dreams and led them to great goals.

Zulfiya (1915-1996) Uzbek poet. Famous Uzbek poet Zulfiya was born on March 1, 1915 in Tashkent to the Israeli blacksmith family. From 1922 to 1931 she studied at the school and then from 1931 to 1934 at the girls' school. The poet, who began his career very early, worked in journalism and publishing for almost a lifetime. He was a postgraduate student at the Institute of Language and Literature from 1935 to 1938, editor of the children's publishing house from 1938 to 1948, head of the Uzbek state publishing department, from 1953 to 1980, head of the department in the journal Saodat. He has been editor-in-chief of the journal for nearly thirty years. The wife of the well-known Uzbek poet Hamid Olimjon died on August 1, 1996, a talented poet Zulfiya, whose poetry captivated the hearts of thousands of readers.

Zulfiya (pseudonym; full name) Zulfiya Isroilova (1915.1.3– Tashkent - 1996.1.8) - poet, journalist, translator, public figure. People's Poet of Uzbekistan (1965). Hero of Labor (1984). Wife of the poet Hamid Olimjon. Female ped. After graduating from high school (1931-34), he entered the postgraduate study at the Uzbek Language and Literature Committee (1935). Later editor of Young and Adolescent Literature (1938-40), head of department at Uzbek state publishing house (1941-50), head of department for women in Uzbekistan (see Saodat) (1950-53) 1954-85).

His first poem in 1931 was "Working" Gas. Posted on In 1932 a collection of poems "Pages of Life" was published. After that, his poetry books "Temiroy" (1934), "Poems", "Girl's Song" (1939) were published. The shining of Zulfi's poetry is related to the collections of "He was called Farhad" (1943), "Hegemon Days" (1944) and "Hulkar" (1947). Especially after the untimely death of H. Olimjon (1944), the poetry, full of soul and heartache, suggests that there were significant changes in Zulfiya's work. Through his own personal tragedy, he described the suffering and loss of the people who suffered from the devastation and destruction of World War II.

The Soviet state's decisions about art and literature, published in the late '40s, also affected Uzbek literature. Zulfiya has come under fire as a singer of bad moods and pessimistic experiences. He then went on to write poems that, like the rest of his penchant brothers, represented "ideals of the era." However, she soon wrote poems and publicist articles about her friends as a well-known poet and journalist who knew the lives of Uzbek women, encouraged them to socialize, and fought for human rights abuses.

In the second half of the 50s, he has been active in many countries of the world, in the efforts of Asian and African writers under the motto of peace and international solidarity. His travels to India, Egypt, Japan and the neighboring republics left a deep imprint on his poetry. His poems like "Mushoira", "My son, never-ending war", "The lions of Kazakhstan", "The picture I did not draw" became famous for Zulfiya. The life of Zulfiya's poems has broadened, and the works of foreign

nations have entered into his work. Since the 1970s, a new rainbow has emerged in the painting of national life in its work, and its authenticity and emotion have grown. The philosophical perception of reality, beginning with a poetic bouquet of "Dreams" (1965), continued in the poetry books "Visol" (1972), "Years, Years ..." (1975), and demonstrated the beginning of a period of true artistic growth in poetry. He also returned to the poem genre and created the poem "The Sun Pen" (1970), devoted to the last visit of the teacher Oybek. He has also written a series of poems on poetry ("Tulip", 1975).

An important part of Zulfia's life was devoted to the study and publication of Hamid Olimjon's literary heritage. As an integral part of this process, he wrote the play "Semurg" (in collaboration with S. Somova) and the libretto of "Zainab and Omon" for the puppet theater based on the poem "Semurg or Parizod and Bunyod".

A. S. Pushkin, M. Yu. Lermontov, N. Nekrasov, M. Vakif, L. Ukrainka, M. Dilbozi, S. Kaputikyan, E. Ognetsvet, Mustai Karim, Amrita Pritam, Ye. Bagryana and b. He translated his works into Uzbek. His works have been published in many foreign languages, as well as in the fraternal Turkic languages. Zulfia is the laureate of the International Jawaharlal Nehru (1968), "Nilufar" (1971) and the State Prize of Hamza (1970). He was also awarded the Bulgarian Order of Cyril and Mefodi (1972).

The Government of Uzbekistan has established the Zulfiya State Prize, taking into account the great contribution of the famous poet to the development of our culture. One street in Tashkent is named after him. The poet started his career very early. At the age of seventeen, he published his first book of poems called The Pages of Life. During his long creative life he wrote about thirty collections of poems and more than a dozen poems. The poet writes poems that concern everyone, and inspire all people. That is why many people like it Zulfia's poetry is a creature who drinks water from such pure springs. That is why his poems about peace, the hijra that can shatter human psyche, and the strange nature of nature are not indifferent to anyone. That is why the poet's poetry, which is specific, understandable and understandable to all women, to all mothers, to all lovers, will never grow old. In his works, the brilliant star of honest human emotions shines.

People read such poems as "Moonlight", "Senseless", "Heart", "Falak", "Spring is coming to you", "Do not steal a pencil one day", "A blank sheet of paper", "Mushoira". The author of such lyrical and lyric-epic poems as "Farhod called it", "Sun pen", "Fracture of memory". In 1935 he was married to the poet Hamid Olimjon and after his untimely death he wrote many sad poems. He translated samples from the works of Pushkin, Lermontov, Nekrasov, L. Ukrainka, V. Inber and many other poets into Uzbek.

The poet has received many state awards for his literary and social activity.

As I write about my Zulfiya, I am proud to be an Uzbek again. Because of this, the poetry of the world admires his endless love for the motherland. Today, the life and work of the poet is widely recognized in our country. Just one example is the establishment of the Zulfiakhonim State Prize and the girls' deserving symbols are symbolized by Zulfiya's love for the country, her love and devotion, her commitment to family and love. The life and creativity of Zulfiya led me to the highest goals. I am full of emotions and I can tell from my inner experiences that I wanted to be like Zulfiya!

USED LITERATURE

1. Sultanova M. Pages of Creativity. T., 1975.; Zulfia [bibliography]. T., 1977.
2. Sultanova M., Zulfiya, T., 1985; Ibrahimov M., The Poetical Artist of the Sun. T.
3. Respect [Publishers: Rahima Shomansurova, Rano Rahmo-nova], T., 1995.

*Айжамал Жолдасбаева
(Ташкент, Узбекистан)*

ZAMONAVIY MEDIA MAKONDA FACT CHECKING PLATFORMALARI

Ushbu maqolada zamonaviy media makonda factchecking platformalari jahon mass mediasida qo'llanish tajribalari bilan berilgan. Shuningdek sohadagi kamchiliklar va afzalliklar hamda mavzu bo'yicha muallifning tavsiyalari keltirilgan.

В этой статье приведены примеры опыта использования платформы Фактчекинг в современной медиаструктуре. Также в статье приведены недостатки и преимущества в данной сфере, автор даёт свои рекомендации.

Ключевые слова: фактчекинг, фейк новости, новости, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан.

Factchecking bu ma'lumotlarni tekshirish va nazorat qilish. Axborot globallashuvi davrida ommaviy axborot vositalarida tarqatilayotgan xabarlarining rostmi yoki yolg'on ekanligini aniqlash masalasi eng dolzarb muammolardan biriga aylanmoqda. Boshqacha aytganda zamonaviy mass mediada tarqatilayotgan har bir faktni tekshirishga bo'lgan zarurat har qachongidan muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Chunki aksariyat soha ekspertlarining qayd etishlaricha hozir biz – "haqiqatdan keyingi davr yoki fake yangiliklar asri" ("post-truth or fake news era")ga kirib keldik². Shu sababdan faktlarni doimiy ravishda tekshirib borish, ya'ni fact checkingga ehtiyoj tug'ilmoqda. Shuningdek, bugun ommaviy axborot vositalari oldidagi eng katta muammolarning biri bu – auditoriyani ushlab turishdir. Aksariyat ommaviy axborot vositalari sarlavhalarga urg'u berish, har xil uydirma xabarlarini yoritish, sensatsion yangiliklarga o'ch bo'lishi bor gap. Demak, bunday axborot asrini hech ikkilanmasdan "fake-lar asri" desak ham bo'ladi. Ammo, jurnalistikaning asosiy vazifalaridan biri bu axborotni xolislik, obyektivlik, haqqoniylik tamoyillari orqali uzatish, qaysi asr bo'lmasin eng dolzarb hodislardan biri bo'lib qolaveradi. Butun jahon tajribasini olib qaraydigan bo'lsak, bugungi kunda har bir davlatda integratsiyalashuv jarayonida fake xabarlardan o'z segmentatsiyasini saqlash maqsadida va axborot haqqoniyligida taminlashda fact checkingdan keng foydalanmoqda. Fact-checking – ommaviy fan va jurnalistika tarjimai holatlarni matnlarda tasvirlangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish.³ U matni nashrdan oldin va tarqatishdan keyin amalga oshirilishi mumkin. Aynan, tadqiqot mavzusining dolzarbligini ham bugungi kunda milliy auditoriyamizni fake xabarlardan saqlash, uning axborot xuruji sifatida kirib kelishiga yo'l qo'ymaslik, shuningdek, faktlarni fakt bilan tekshirish platformasini joriy etishdir.

Chexiya Respublikasida "Demagog.cz" fakt-resurs mavjud. Siyosatchilar tomonidan faqat bir hafta ichida tuzilgan barcha bayonotlar mamlakatdagi siyosiy televizion shouda mashhur bo'lmasdan oldin mamlakat mutaxassislari tomonidan tahlil qilinadi.

Ukrainada hozirgi kunda faktcheck kontseptsiyasi uchta resurs bilan ifodalanadi: Stopfake.org - Ukraina tashviqotiga qarshi kurashish, VoxCheck va VoxUkraine mustaqil tahlil platformasi asosida ishlaydi va yuqori darajadagi siyosatchilarning so'zlarini muntazam tekshiradi. Factcheck analitik platforma bo'lib, mutaxassislari klassik usullarni qo'llagan holda Ukraina siyosatchilari va mutasaddilarining bayonotlarini tahlil qilish bilan bir qatorda, yangi yondashuv va shakllarni ishlab chiqishadi, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish, treninglar orqali mamlakat hududlarida fakt-ta'qib qilishni rag'batlantirishadi. Ushbu manbalarga qo'shimcha ravishda Ukraina ommaviy axborot vositalarining bir nechasi vaqti-vaqti bilan faktik tekshiruvlarni nashr etishadi⁴. Biroq, maqolalarni taqdim etishda va nomukammal egalikda izchillik yo'qligi sababli ushbu tendensiya ko'rsatilgan axborot platformalari orqali yoyilmaydi.

² B.Alimov. "Hurriyat", 2018- yil 10-oktabr,

³ Fellmeth, Aaron X.; Horwitz, Maurice (2009). "Ante hoc". Ante hoc – Oxford Reference. Oxford University Press.

⁴ Reports, Rasmussen. "Voters Don't Trust Media Fact-Checking - Rasmussen Reports™". Retrieved 17 October 2016.

Bugungi kunda zamonaviy media makonda barcha onlayn OAVda fact checking platformalari joriy etilgan. Masalan, O'rta Osiyo davlatlari ichida O'zbekistondan tashqari barcha mamlakatlarda fact checking platformasi bor. Qozog'istonda factcheck.kz, Tojikistonda factcheck.tj, Qirg'izistonda factcheck.kr, Turkmanistonda factcheck.tm axborot portallari faoliyat olib bormoqda. Ushbu saytlarning asosiy vazifasi milliy segmentida tarqatilayotgan axborotlarni tekshirish va soxta yangiliklarning manipulyatsion ta'sirini kamaytirishdir. Axborot haqqoniyligini professional jurnalistlar jamoasi tekshirib beradi. Ushbu sayt OAV va ijtimoiy tarmoqlarda berilayotgan axborotlarni tanqidiy qabul qilish darajasini oshirish, haqqoniy ma'lumotlardan boxabarlik miqyosini kengaytirish, jurnalistlar va sohaning boshqa mutaxassislari media madaniyatini yuksaltirishdir.

Masalan, Qozog'istonning factcheck.kz saytini olib qaraydigan bo'lsak, factcheck.kz jamoasi - mamlakatdagi birinchi ma'lumot topish resursini ochish to'g'risida qaror qabul qilgan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniyat, siyosat va boshqa sohalarida tajribaga ega bo'lgan jurnalistlarning professional guruhi. Loyiha doirasida mustaqil va nodavlat yozuvchilar, ular orasida yetakchi axborot agentliklari va har bir sohada mutaxassislar bor. Loyihaning asosiy maqsadi ommaviy axborot vositalarida shaxslar tomonidan tayyorlangan nashr etilgan ma'lumotlarning, ijtimoiy tarmoqdagi xabarlar va davlat tomonida e'lon qilingan bayonotlarning to'g'riligini tekshirishdan iborat. Saytdagi maqolalar qozoq, rus va ingliz tillarida nashr etiladi. Qozog'istonda dastlabki ma'lumot topish resursi o'quvchining tasdiqlanmagan manbaga berilgan ma'lumotlarga e'tibor bermasligiga imkon beradi, bu esa auditoriyaga ishonchli va tasdiqlangan manbadan ma'lumot olishni ta'minlaydi. Tahririyat norasmiy ma'lumot tarqatish va targ'ibot qilish yoki reklama materiallarini chop etishga qattiq qarshilik ko'rsatadi. Davlat idoralari, fuqarolik jamiyati va tijorat tashkilotlari va loyiha o'rtasida shartnoma yoki og'zaki majburiyat mavjud emas. Loyihaning boshlang'ich bosqichida "Soros" Qozog'iston Jamoat jamg'armasi muassislik qiladi, ammo tahririyat xodimlari byudjetni bosqichma-bosqich diversifikatsiya qiladilar. Faktoringga kim ishtirok etishi mumkin? Har qanday o'quvchi, jurnalist, blogger, ekspert "Fikr-mulohaza" tugmasini bosish orqali sharhlarni, tahliliy materiallarni yuborishi mumkin. Adolat printsiplari va har bir haqiqatni bilish huquqi yagona standartga muvofiq o'rganiladi. Har bir yangilikni tekshirish bir jarayonga bo'ysunadi va dalillarni bayon qilishga harakat qilinadi. Sayt International Fact-Checking Network (IFCN) – Xalqaro fact checking prinsiplari asosida ishlaydi.

Factcheck.kz saytining asosiy ruknlari:

Yangiliklar. Bunda jahon va mamlakat miqyosida e'lon qilinayotgan yangiliklar berib boriladi;

Tarozi. Fact checking asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan auditoriyaning fikrini o'rganish. Ya'ni ijtimoiy so'rovnoma orqali amalga oshiriladi;

Va'dalarni aniqlash. Bu rukn orqali, mamlakatda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy sohalaridagi berilayotgan va'dalar, rejalarning bajarilish nazorati haqida doimiy tarzda ma'lumot berib boriladi;

Tahliliy. Har bir soha kesimida tanqidiy-tahliliy materiallar saytga joylanib boradi;

Project Syndicate. Fake newsga qarshi kurashish bo'yicha dunyo miqyosida amalga oshirilayotgan ishlar bo'yicha ma'lumot beradi;

Biz haqimizda;

2019 yil 12-may kuni e'lon qilingan "Olmaotada miting bo'ldimi" sarlavhasi ostida maqola qo'yilgan. Unga ko'ra, sputnik.kz tomonidan "Olmaotada miting bo'ldi, qurbonlar bor" nomli maqolaga rasmiy munosabat bildirish uchun berilgan. Sputnik.kz xabar berishicha, Olmaotaning Panfilov, Gogol va Pushkin ko'chalarida 2019 yil 12-may kuni davlat idoralariga qarshi miting bo'lganligi haqida aytiladi va saytda rasm va videolar joylashtiriladi. Aynan ushbu saytdan hali tasdiqlanmagan xabarni boshqa davlatlarning yangiliklar saytlari ham e'lon qildi. Oradan ikki soat o'tib factcheck.kz sayti aslida davlat idoralariga qarshi hechqanday miting o'tkazilmaganligi, bu saytda berilgan material 2018 yilning aynan shu vaqtida soliq'larga qarshi mitingdan lavha ekanligi keltirilgan. Factcheck.kz sayti sputnik.kz saytida berilgan maqolani "fake" deb e'lon qildi.

Shu yilning 15-may kuni “Toqaeв: Har yili avtoullovlar orqasidan 10 mingdan ortiq odam ko’z yumadi⁵” maqolasi berildi. Unga ko’ra mamlakatning amaldagi prezidenti Jomart Toqaeв Qozog’istondagi avtohalokatlarning asosiy sababchisi avtoullovlar ekanligi, avtomashinalarning yo’l qoidalariga e’tibor bermaganliklari oqibatida har yili 10 mingdan ortiq odam halok bo’lishini aytgan. Ammo, factcheck.kz prezidentning bu fikrini fact checking qildi. Unga ko’ra, Davlat iqtisodiyot vazirligi Statistika komitetining xabariga asoslanib, har yili avtoullovlar sababli ikki mingdan ortiq odam vafot etadi. Masalan, 2017 yili 17019 avtohalokatlar sodir bo’lgan bo’lib, 22 256 ta odam jarohat olgan, 2086 ta odam halok bo’lgan. Bosh prokuraturaning xabariga ko’ra, 2018 yili Qozog’istonda 15 821 ming avtohalokatlar sodir etilgan bo’lib, 2096 tasi o’lgan. Prezident statistikani biladi, ammo unga ortiqcha bo’rttirib ko’rsatish nega kerak?!” deb yozmoqda axborot portali.

Shu yilning 19-may kuni “Factcheck: Nazarboyev yana quruq gapni aytyapti, unga ko’ra Qozog’istondagi barcha yo’llar birinchi sinfdagi yo’llar bilan ta’minlandi” nomli maqola qo’yildi. Unga ko’ra Qozog’istonning birinchi prezidenti Nursultan Nazarboyev mamlakatdagi eng oldi yangiliklar sayt bo’lgan Nur.kz saytiga bergan intervyusida “Qozog’istondagi barcha yo’llar jahon standartiga to’liq javob beradi. Bugungi kunda mamlakatimizdagi barca shahar va qishloq yo’llari birinchi sinf yo’llari bilan ta’minlandi. Yurtimizda Ostana va Burabay orasida 14,5 ming km asfaltlangan betonli yo’l bor. Hozir ushbu yo’l Ostanodan Olmaotagacha yetib, Balqashgacha boradi” deyilgan, ammo factcheck.kz sayti tahlil qilgan maqolada “Mamlakat birinchi prezidenti haligacha aholiga yolg’on axborot berishda davom etmoqda. Bugungi kunda yo’llardagi avtohalokatlarning asosiy sababchisi yo’llarning talabga javob bermasligidandir. Hozirgi kunda Balqashgacha yo’l qurilmagan⁶” deb xabar qiladi. Maqolaga shuningdek, siyosiy tahlilchi Auez Ataniyazovning fikrlari keltirilgan. Mamlakat yo’llaridagi ahvol diagramma shaklida berilgan.

2019-yil 9-mart kuni “Factcheck: Bo’yida bor kichkina qiz haqidagi xabar fake” nomli maqola qo’yildi. Unga ko’ra Qirg’izistondagi mart oyida katta shov-shuvga sabab bo’lgan voqealarning biri diniy maktabning 5-sinf o’quvchisi J.M ustozlari tomonidan zo’rlanganligi va bo’yida bo’lganligi haqida xabardir. Bu xabar ijtimoiy tarmoqlarda keng muhokamalarga sabab bo’ldi. Ammo, factcheck.kg portalining rasmiy ma’lumotiga ko’ra aslida bu xabar fake ma’lumotdir. Bu xabar mamlakat ichki ichlar vazirligi tomonidan tarqatilgan, bu bo’yicha aniq ma’lumotlar va faktlar bor deb keltirilgan. Qirg’izistonda diniy ta’limni qisqartirish va din ulomalariga nafrat uyg’otish maqsadida bunday fake yangiliklarni tarqatib, manipulyatsiya qilishdan iborat. Aslida, qiz bir din va siyosat o’rtasidagi vosita bo’lib qolgan. Qizning ismi Son. U taloq kasalligi bo’yincha kasallangan. Uning qornidagi vazn 5 kg. Uning hayotini saqlab qolish uchun 80 million som kerak bo’ladi. Hozirda qizaloq nafas olishga qiynalyabdi⁷”.

Quyidagilardan xulosa qilish mumkinki, zamonaviy media makonda factchecking mazmuniga ko’ra uchga bo’linadi:

Ma’lumotlarni, indekslarni tekshirish: Bu qaysi davlat yoki ijtimoiy tuzim bo’lmasin ma’lumotlarning haqqoniyligini tekshirish. Shuningdek jahon indeksi qay tartibda aniqlanadi, ushbu ma’lumotlarni tekshirishdan iborat.

Ommaviy axborot vositalarida uzatilayotgan har bir axborotni tekshirish; bunda obyektivlik, xolislik, aniqlik tamoyillari asosida tekshiriladi.

Siyosiy ma’lumotlarni tekshirish, bunda prezident saylovlari, siyosiy partiyalarning ish faoliyati, davlat va hokimiyat rahbarlarning bergan va’dalari, qabul qilinayotgan qarorlarning ijrosini tekshirishdan iborat.

⁵ <https://factcheck.kz/kaz/glavnoe-en/zhalgan-tokaev-zhyl-sajyn-zhol-kolik-apatynan-10-mynnan-astam-adam-koz-zhumady/>

⁶ <https://factcheck.kz/kaz/glavnoe-en/faktchek-zher-betindeg-i-aumagy-bojynsha-en-ulken-kala-kazakstanda/>

⁷ <http://factcheck.kg/ky/post/167>

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Borney, Nathan (May 9, 2018). "5 reasons why 'fake news' likely will get even worse". USA Today (Gannett). Retrieved February 17, 2019.
2. Carlos Merlo (2017), "Millonario negocio FAKE NEWS", Univision Noticias
3. Chang, Jujū; Lefferman, Jake; Pedersen, Claire; Martz, Geoff (November 29, 2016). "When Fake News Stories Make Real News Headlines". Nightline. ABC News.
4. Callan, Paul. "Sue over fake news? Not so fast". CNN. Retrieved January 15, 2017.
5. Mihailidis, Paul; Viotty, Samantha (March 27, 2017). "Spreadable Spectacle in Digital Culture: Civic Expression, Fake News, and the Role of Media Literacies in "Post-Fact" Society". American Behavioral Scientist. 61 (4): 441–454. doi:10.1177/0002764217701217. ISSN 0002-7642.

ИСТОРИЧНИ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Рашида Ахмедова
(Фергана, Узбекистан)*

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРВОГО КУРОРТА В ТУРКЕСТАНЕ

В данной статье освещаются вопросы изучения и использования целительных вод Туркестана в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: *Центральная Азия, Туркестан, санатория, курорт, Камышкурган, Каркара, Тузкан.*

This article is devoted to the study of mineral waters which existed in Turkistan region at the end of XIX century and at the beginning of XX century and their usage as a medical treatment.

Keywords: *Centra Asia, Turkestan, sanatorium, medical service, Kamishkurgan, Kharkara, Tuzkhon.*

В 70-годах XIX века врачи-россияне особое внимание стали уделять Центральной Азии изучению минеральных вод для лечебных целей. К примеру, врач Кушелевский упоминал об известных Хазрет-Аюбских водах в Джалалабаде, серно-щелочных источниках в Педау и соленом озере Аксыкент. Врач Шиманский писал о Чимганской санитарной станции, о Хазрет-Аюбских минеральных источниках была опубликована статья П.П.Сакирича на страницах газеты «Туркестанские ведомости» [1, с. 15].

Врач Бунин посетил их впервые в 1878 г. после того, как стало известно, что купание в этих ключах оказало на больных целебное действие.

Соленое озеро Аксыкент расположено в селе Камышкурган Бабадарханской волости Наманганского уезда Ферганской области. Озеро покрыто слоем соли толщиной 1-2 вершка, причем он к осени увеличивается и местами доходит до 5 вершков. Площадь озера – более 310 дес. В архивных источниках даются подробные сведения об озере Аксыкент, в частности, утверждалось, что среди местного населения озеро пользовалось большой популярностью и считалось лечебным, излечивающим различные болезни. На берегу озера в нескольких десятках сажен от пласта соли были устроены бараки для больных, а на самом озере установлены ванны для купания с двумя отделениями: женским и мужским [1, с. 16].

В 1912-1914 г. для оказания медицинской помощи там работал один врач. Для удобства больных при озере была столовая, отпускающая различную еду по таксе, и прислуга, которая помогала принятию больными ванны. В ноябре 1915 г. один из жителей села обратился с просьбой передать ему в арендное пользование это озеро, однако ему было отказано, так как на нем предполагалось устройство курорта [2, л. 4].

В тот период специалисты стали уделять внимание и другим озерам, которые могли принести доход от лечения больных, а также от производства соли и других минералов. К примеру, горный инженер Г.Леонов довольно обстоятельно описал соляно-грязевое озеро Тузкан, которое находилось в Коктюбинской волости Джизакского уезда, и рекомендовал его для лечебного использования. Озеро это составляло казенно-оброчную статью горного ведомства (сдавалось им в аренду за 622 руб. в год). Как отмечалось, на этом озере грязями пользовались многие: приезжие и из Самарканда, и из других мест. Местное население даже лечили здесь свой скот, зарывая его в грязь. Причем обыкновенно местные жители брали на продолжительное время, одну ванну, от полчаса до трех часов, и лишь изредка они брали две ванны. Грунтовыми ваннами они пользовались таким образом: разрывали грязь до твердого песчано-глинистого грунта и приготавливали яму, наполненную рассолом. Больной ложился в нее и его обкладывали грязью до самой шеи. Для головы делали небольшое возвышение из такого же твердого грунта [3, л. 25].

Об озере Тузкан встречается и другая информация [4, с. 166-167]. Так, например, озеро Тузкан подробно было описано врачом К.М. Афравовичем, который сравнивал химический

состав грязи на озере Тузкан с другими подобными лечебницами Российской империи. Из своего сопоставления врач пришел к выводу, что грязи озера Тузкан по своему составу довольно близки грязям на Сакском и Хаджибейском курортах Крыма. Автор статьи также подчеркивал терапевтический эффект рассольных ванн различных концентраций грязи озера Тузкан при некоторых заболеваниях. На основе этого заключения озеро было причислено к разряду более сильных и крепких рассольных вод, и уступало только озерам Каркара (более 24% хлористого натрия) и Устьянцевскому (более 27 %). Содержание поваренной соли в воде озера Тузкана было определено равным более 16 %. Автор статьи во время проведенных трех дней выявил некоторые причины малопосещаемости этого места, несмотря на свою известность. В их числе он назвал: расположение озера в пустыне, отсутствие на десятки верст пресной воды, деревьев, жилья, пашни, огородов. Кроме того, уездный город Джизак располагался в 60 верстах, ближайшее селение Ширкурган – в 15-16 верстах, а хорошая колодезная вода – не ближе 12-13 верст. Однако, несмотря на это, озеро посещали как местное население, так и русские.

На страницах газеты «Туркестанские ведомости» появилась статья о том, что было бы хорошо, если какой-нибудь предприимчивый человек, откроет здесь при сравнительно небольших затратах средств лавку, хлебопекарню, резку баранов, к тому же имел бы запас юрт для сдачи в наем, но такового предпринимателя до сих пор нет, поэтому дело использования лечебных свойств озера остается открытым вопросом. Автор статьи адресовал свою критику и горному ведомству за то, что оно не предприняло никаких шагов в этом деле [5, с. 9]. В 1908 г. «Ташкентский курьер» сообщил об открытии на озере Тузкан курорта.

В газете «Туркестанские ведомости» 28 июля 1896 г. была помещена статья о том, что в 20-25 верстах от Ташкента И.И.Краузе открыл серию минеральных источников на незначительном друг от друга расстоянии. Один из найденных источников заслуживает особого внимания по количеству углекислого газа, вода его очень приятна на вкус и напоминает Эссентуки. Автор надеялся, что результаты исследования предоставят возможность больным лечиться, не отправляясь в далекое путешествие.

Анализы источников проводились в Ташкентской химической лаборатории (создана в 1869 г.) под руководством Н.Б.Тейха[6, с.113- 127.], проработавшего в Ташкенте с 1869 по 1907 г. В 1897 г. на страницах газеты «Туркестанские ведомости» он поместил свою статью, в которой писал о Туркестанском крае, который очень богат минеральными солеными источниками, как теплыми, так и холодными. Во всех областях Туркестанского генерал-губернаторства имеется множество и тех, и других источников – минеральных, и соленых и грязи, большая часть которых находится в гористых местностях в отдалении от населенных пунктов и дороги к ним пролегают по горным тропам. Н.Б.Тейхом были изучены такие источники, как Арасан-Булак, Джалалабад Аюб, Аб-шифа, Гульча и описаны их расположение, дороги к ним, природные условия, приведены результаты их физико-химических исследований [7, с. 48].

Первый бальнеологический курорт в Средней Азии был создан И.И.Буниным (работал врачом в Новом Маргилане и Андижане) в 1881 г. в Педау. Получив небольшую субсидию, но, в основном, на свои средства Бунин построил в ущелье Педау (Кокандский уезд) у серно-щелочных источников ванное отделение на восемь ванн, затем три каркасных барака из 28 небольших комнат. Здесь на территории лечебницы было посажено до 12 тысяч различных деревьев. Курорт функционировал два года, вплоть до 1883 г. до смерти И.И.Бунина. В 1885 г. здесь была организована Джалалабад – Аюбская военно-санитарная станция.

Следует отметить и заметную роль врача И.Д.Успенского, организовавшего в 1892 г. Кара-Тюбинскую санитарно-гигиеническую станцию и руководившего ею на протяжении нескольких лет. По его мнению, эта станция по эффективности климатического лечения стояла на втором месте после Кисловодской станции и превосходила все остальные станции Российской империи [8, с. 52]. Станция предназначалась для лечения представителей нижних чинов от различных болезней например, от малярии, малокровия, цинги,

хронических болезней легких. Например, в 1895 г. на станцию на лечение поступили более 60% маляриков на 100 больных станции. На станции работали два врача, имелась своя аптека.

Непосредственно после начала первой мировой войны, когда больные из Российской империи уже не могли проходить курс лечения в Германии и Австро-Венгрии, правительство подняло вопрос о создании «лечебных мест» в Российской империи. В 1914 г. на озеро Аксыкент Ферганской области была направлена экспедиция в составе двух ученых для выявления присутствия эманации радия в воздухе, воде и грязи. По мнению одного из участников экспедиции А.П.Смирнова, Аксыкентское озеро представляло совершенно исключительное явление-естественный эманатор. Искусственный эманатор был детищем, созданным по последнему слову медицины при лечении многих болезней обмена веществ и ревматизма. Его устройство обходилось очень дорого и лечение в таких эманаторах было доступным лишь ограниченному кругу очень богатых людей. В результате проверки члены экспедиции выяснили, что Аксыкентское озеро имеет все основания быть важной курортной зоной в силу ряда причин: оно характеризовалось весьма благоприятным химическим составом грязей, громадными запасами грязи и соли, близостью пресной воды [9, л. 44-46.]. Департаментом государственных земельных имуществ в 1915 г. управлением был отправлен циркуляр, где утверждалось, что одной из государственных задач является улучшение лечебных местностей Российской империи. В связи с этим представлялось необходимым иметь в Департаменте государственных земельных имуществ сведения как о находящихся на казенных землях курортах, кумысо-лечебных заведениях, климатических станциях и дачных поселках, так и о тех казенных землях, которые могут быть вновь предоставлены для устройства в местностях, имеющих минеральные источники, морских купальниц и целебной грязи, а в местностях со степными пастбищами – кумысных заведений. В результате был отработан список целебных источников Туркестана. К примеру, в Сырдарьинской области по всем уездам была дана отдельная информация. По данным Чимкентского лесничего, здесь целебных источников не имелось, но было широко развито кумысолечение, которым успешно излечивались болезни легких и малярия. Возле селения Чилик-Бабасаганкул в районе Туркестанского лесничества были открыты грязевое озеро и родник Арасанбулак, в Амударьинском отделе в Минбулакской волости – соленые грязи «Соколы-Боа» и «Эранджи-Боа», Казалинском уезде вблизи станции Аральского моря – грязи для лечения ревматизма, которые были очень эффективны [10, л. 52].

Приведенные здесь факты, почерпнутые из периодической печати Туркестана конца XIX-начала XX в., свидетельствуют о том, что населению Центральной Азии издавна были известны лечебные свойства различных сил природы: воды, воздуха, солнца. Между тем, хотя население края и пользовалось для лечебных целей ими, основываясь на традициях восточной медицины, однако со стороны государства не было предпринято никаких попыток обустроить эти грязевые озера - люди пользовались ими лишь только частным образом. С 70-х годов XIX в. эти здравницы начали исследоваться специалистами различных профилей, что, естественно, составляло для государства отдельный доход, и в созданных государством лечебных станциях лечились, в основном, военные и ведомственные чины. Тем не менее, эти учреждения сыграли значительную роль, послужив основой современного типа бальнеологических курортов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сакирич П.П. Заметка о Хазрет-Аюбских минеральных источниках // Туркестанские ведомости (далее – ТВ). 1882. №30; Шиманский. Еще несколько слов о Чимганской санитарной станции // Туркестанские ведомости (далее – ТВ). 1886. №15.
2. ЦГА РУз, Ф.19, оп.1, д.36346, л.4.
3. Там же, л.25.
4. Леонов Г. Соленые озера Самаркандской и Сырдарьинской областей // Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Ташкент, 1896, Т.5, С.166-167.

5. Афрамович К.М. Озеро Туз-кан // Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд. 1896. С.9.
6. Тейх Н.Б. Исторический очерк устройства Ташкентской химической лаборатории и двадцатипятилетней ее деятельности // Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Ташкент. 1897. С.113-127.
7. Успенский И.Д. Кара-Тюбинская санитарно-гигиеническая станция // Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд. 1896. С. 48.
8. Успенский И.Д. Кара-Тюбинская санитарно-гигиеническая станция // Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд. 1896. С. 52.
9. ЦГА РУз, Ф.17, оп.1, д.33935, л.44-46.
10. ЦГА РУз, Ф.17, оп.1, д.33935, л.52.

УДК 9(575. 1)

Авазбек Мирзаев
(Андижон, Ўзбекистон)

«ТУРКЕСТАНСКИЙ ГОЛОС» – ПАХТАЧИЛИК ТАРИХИНИ ЁРИТИШДА ХУЖЖАТЛИ МАНБА

Мақолада, мустамлака даври мисолида Туркистон ўлкаси, хусусан Фарғона водийси маҳаллий матбуотида пахтачилик масалаларини ёритилиши архив хужжатлари асосида манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил этилган.

Калим сўзлар: манба; миришаб; газета; даллол; ҳакамлар суди; муассаса.

The article, using the example of the colonial period on the basis of archival documents from a source study point of view, analyzes the coverage of cotton production in the local press of the Turkestan Territory, in particular the Ferghana Valley.

Key words: source; police; newspaper; commission agent; arbitration; institution.

Маълумки, тарихий манбалар барча илмий тадқиқотларнинг асосий негизи ҳисобланади. Уларни кенг қўламда сингчиқлаб ўрганмасдан туриб кишилик жамиятининг тадрижий тараққиёти тарихини таҳлил қилиб бўлмайди. Тарихий манбаларни излаб топиш, қайд этиш, тўплаш, ўрганиш ва қўлланиш назарияси ва амалий усуллари билан манбашунослик фани шуғулланади. Манбашуносликнинг назарий масалалари, асосан, ёзма манбалар заминидаги тарихий асар ва хужжатларга биноан ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев таъкидлаганидек: «Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир» [1, 29 б.].

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида Туркистон генерал-губернаторлиги, унинг барча ташкилотлари архивларининг материаллари ҳам сақланади. Бу Марказий Осиёдаги энг катта ва бой архивдир. Давлат архивлари томонидан авайлаб асраб келинаётган ноёб хужжатларни халқимизнинг бой маданий – маънавий мероси сирасига киритиш мумкин. Ўтмиш саналари ва сахналари илк асосий манбалар сифатида архивларда сақланаётган ишончли асл нусха хужжатлар воситасида ўз аксини топмоқда, намоён бўлмоқда [2, 10 б.].

XIX-асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси томонидан Марказий Осиё босиб олинган, ўлкани бошқариш учун ташкил этилган маъмурий-худудий бирлик - Туркистон генерал-губернаторлигида вилоятлар, туманлар ва жабҳаларни рус офицер-генераллари, бўлис ва оқсоқолликларни эса маҳаллий халқ вакиллари бошқарган. Вилоятларга ҳарбий

губернаторлар, туман – уезд бошлиқлари, жабҳаларга эса участка приставлари тайинланган [3, 741 б.].

Маълумки, полиция – жамоат тартибини сақлаш ва жинойтчиликка қарши кураш бўйича тузилган махсус органлар тизими ҳисобланади. Туркистон ўлкасида фаолият кўрсатган жандармерия-полиция назорати органлари орасида, Туркистон махфий полиция ташкилоти (охранка) ҳам алоҳида ўрин эгаллаган бўлиб, ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида мазкур идорага тегишли 461- фонд материаллари сақланади.

Туркистон генерал-губернаторлигида ушбу ташкилотни ташкил топиши тарихи масаласида айтиш жоизки, 1907 йилнинг июнь ойида Россия империяси Ички ишлар вазирлигининг давлат амалдори Туркистон ўлкасида сиёсий қидирув ишига раҳбарлик қилиш учун хизмат сафарига юборилиб, Туркистон генерал-губернатори канцелярияси ҳузурида ташкил этилган Махсус бўлимни бошқаради. 1907 йилнинг охирида Махсус бўлимни негизида Туркистон махфий полиция ташкилоти ташкил этилди ва унга жандармерия полковниги раҳбарлик қилади. Мазкур ташкилот ўлкада сиёсий қидирув ишини назорат қилган. Ушбу фонднинг турли мазмундаги материаллари орасида, бу даврда ўлкада кундалик воқеалар тўғрисида материаллар эълон қилинадиган даврий босма нашрлар - газеталар нашриётлари ходимларининг фаолиятини назорат қилинишига доир ҳужжатлар ҳам ўрин олган [4, 57-58 б].

Туркистон махфий полиция ташкилоти фондларида “Туркестанский голос” газетасини вужудга келиши тарихини ёритувчи ҳужжатлар ҳам сақланиб, Андижон шаҳрида рус тилида чоп этилган “Туркестанский голос” газетаси ўз саҳифаларида чет эл ва мамлакат ҳаётига доир воқеа-ҳодисаларни ёритиб бориш билан бирга, ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий-сиёсий ҳаётига оид мақола ҳамда хабарлар ҳам бериб боргани боис муҳим тарихий манба ҳисобланади [5, с. 23-37].

Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида 1876 йилда ташкил қилинган, ҳарбий губернатор бошқарган Фарғона вилояти ўлкада пахта хом ашёсини етиштиришда етакчи ўринни эгаллаган. Чор ҳукуматининг ўлкада ва Фарғона водийсида арзон пахта хом ашёсини етиштириш ҳамда пахта хом ашёсини сотиб олиш юзасидан амалга оширган тадбирларига оид маълумотлар ҳам “Туркестанский голос” газетаси саҳифаларида ёритиб борилган. Газетанинг 1916 йил 23-сентябрь кунги 65-сонида чоп қилинган хабарларда маҳаллий ва жаҳон бозорларида пахта хом ашёсига бўлган талаб, толанинг нархи масалалари ёритилган. “Пахта бозорида” деб номланган хабарда, гарчи пахта терими мавсуми бошланган бўлсада, пахта хом ашёсини сотиб олиниши бўйича нархнинг меъёри қатъий белгиланмагани, ушбу ҳолат эса муҳим пахта пункти ҳисобланган Асака пахта бозоридаги вазиятни ўзгартириб туришига сабаб бўлаётгани баён этилган. Барча фирмалар бир-бирларига ва ўзларининг комиссияларига, Москвада хануз пахтани бозор баҳосининг меъёри белгиланмагани туфайли, пахтани сотиб олиниши бўйича бозор нархини эълон қила олишмаётганини билдиришган. Шу орада айрим фирмаларнинг комиссияларлари томонидан пахта бозорга ташиб олиб келинган пахта хом ашёсининг ҳар пуди учун 9 рубль 20 копеекдан тўланган. Бундай нархда энг кўп пахтани Симхаев ва Дербенев фирмалари сотиб олишган. Заводларга ҳам пахта ташиб келтирилиб, топширилган ва тозалаш учун қабул қилинган маҳсулот учун Москвада белгиланган нархда, 8 рубл 50 копеекдан кам бўлмаган миқдорда тўлов амалга оширилишига кафиллик берилган, айрим фирмалар эса ҳар пудига 8 рубл 60 копеекдан тўлашга ҳам рози бўлган. Хабарда деҳқонларнинг омади юришиб, пахтани мўътадил етилиши учун очиқ, иссиқ ва қуруқ об-ҳаво сақланиб тургани қайд этилган. Пахта хом ашёсидан олинадиган толани миқдори ҳам ошиб борган: ҳар 3 пуд пахта хом ашёсидан Асакада 10-12 фунт, Кувада эса 14 фунтдан тола олинган.

“Жаҳон бозори” деб номланган хабарда эса, АҚШ ва Мисрда пахта етиштириш миқдорини кескин қисқаргани, шу билан бирга АҚШ ва Буюк Британиядаги пахтани қайта ишлайдиган саноат учун пахта толасига бўлган эҳтиёжни ошиб боргани статистик маълумотлар билан баён этилган [6, 187 в].

Юкоридаги архив маълумотлари атокли тарихчи олим Ҳамид Зиёев томонидан ҳам таъкидлаб ўтилган: Туркистон ўлкасида пахтачиликни энг юкори босқичга кўтарилган вақти 1915 йилда кўзга ташланади. Маълумки, бу вақтда биринчи жаҳон уруши муносабати билан Россияга Америкадан пахтани узлуксиз келтиришнинг имкони бўлмади. Бу ўзбек пахтасига бўлган эътиборни ва талабни янада кучайтирди. Айни бир пайтда пахтанинг нархи ҳам ошиб борди [7, 181 б.].

Газетанинг 1916 йил 24-сентябрь кунги 66-сонида чоп қилинган “Қалбакилаштиришга қарши кураш” деб номланган хабарда эса, Москва Биржаси ҳузуридаги Пахтачилик комитети томонидан пахта толасини қалбакилаштиришга қарши кураш мақсадида қарор қабул қилингани ва 1916 йил 16-августдан амалда қўлланила бошлангани масаласи ёритилган. Арбитраж (судсиз ҳал этиладиган даъво-жанжалларни бартараф қилувчи ва келиштирувчи орган) лар томонидан, пахта толасини орасидан унинг сифатига таъсир этувчи, чигитдан қолган зарарли аралашмалар топилган тақдирда, ҳар бир вагонда аралашмалар аниқланган пахта тойларини сонига кўра нархи камайтирилиб, пахтани сотувчидан комитет фойдасига намуналарни текширгани учун кўшимча равишда 50 рублдан то 200 рублгача ундириш белгиланган. Фарғона ва Тошкент худудида экилган америка навли ва маҳаллий навли пахта толаларида зарарли аралашмалар аниқланган тақдирда эса, ҳар бир вагондан комитет фойдасига 25 рублдан ундирилган [8, 189 в.].

Газетанинг 1916 йил 28-сентябрь кунги 68-сонидаги пахтачилик бўлимида чоп қилинган хабарда, деҳқонлар томонидан етиштирилган пахта хом ашёсига қатъий бозор баҳосини белгилаш ва деҳқонларнинг аҳволи масалалари ёритилган. Хабарда баён этилишича, 1916 йил 25-сентябрда “Туркестанский голос” газетаси таҳририяти томонидан Петроградга қуйидаги мазмундаги телеграмма юборилган: Ўлкадаги деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳоли асосан кўп миқдорда пахта етиштиради, ушбу ҳолат эса олдиндан бай пули (закалат) бериш тизими орқали янада жадаллаштирилмоқда. Оқибатда аҳолини яшаши учун зарур бўлган маҳсулотларнинг нархи пахтанинг нархидан ҳам олдинга ўтиб кетмоқда. Натижада – аҳолининг бу қисми йилдан йилга камбағаллашиб бориб, ўзининг хўжалик мустақиллигини йўқотиб, еридан маҳрум бўлиб, оқибатда батрак сифатида ёлланиб кун кечирмоқда.

Деҳқон ва унинг оиласи учун пахтага ишлов беришнинг нархи сўнгги йилда юз – икки юз фоизга ошди. Бу йилги пахта ҳосили барча жойда ўртача, ўтган йилдагига нисбатан 30-50 фоиз кам ҳосил олиниши кутилмоқда. Москвадаги пахта таъминоти комитети томонидан белгилаб қўйилган бир пуд соф пахта толаси учун 31 рубль миқдордаги нарх, пахта етиштирувчи маҳаллий деҳқонларни хонавайрон бўлишига олиб келади. Ушбу ҳолатга йўл қўймаслик учун, марказий пахта комитети томонидан қатъий бозор баҳоси белгиланишига қадар, пахтани нархини 34 рубль 50 копеек этиб белгилаш мақсадга мувофиқ бўлади. Ўлкадаги деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳолини ёппасига қашшоқлашишини, еридан маҳрум бўлишини ва келгуси йилда пахта экиладиган майдонларни кескин қисқариб кетиши хавфини олдини олиш учун имконият даражасидаги чора-тадбирларни амалга оширишни сўраймиз. Мазкур телеграмма қуйидаги шахслар ва муассасаларга: Меҳнат фракциясининг раиси Керенскийга, мусулмон фракцияси раиси Тевкелевга, Давлат Думаси аъзолари Ржевский ва профессор Некрасовга, Конституцион-демократик фракция раиси Миллюковга, Давлат Думаси раисига, Давлат Думаси аъзолари – профессор Васильевга ва граф Толстойга ҳамда “Речь” ва “День” газеталарининг таҳририятларига юборилган [9, 194 в.].

Ҳақиқатда, мустамлакачилар пахтакорларнинг меҳнатига яраша ҳақ бермай, қарздорлик кишанлари билан боғлаб қўйилди. Натижада ўзларининг бир парча ерларидан ва умуман, молмулкидан айрилган деҳқонларнинг сони тобора ошиб бораверди. Ўлкада қашшоқлик ҳукм суриб, халқнинг ҳаёти ғоятда ёмонлашди. Шу тариқа пахтачиликнинг ривожланиши ўзбек халқига фойдадан кўра кўпроқ зиён келтирди. Чунки унда мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм ўз ифодасини топган эди [10, 140 б.].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, Фарғона водийсида мустамлака даврида пахтачиликни ривожланиши, об-ҳавони ҳолати, пахта хом ашёсини сотиб олиниши бўйича нархларни белгиланиши, хом ашёдан қанча миқдорда тола олингани, пахта етиштирувчи

деҳқонларни аҳволи каби масалаларни манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил этишда Туркистон махфий полиция ташкилоти фонди материаллари муҳим тарихий манба ҳисобланади.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққийёт йўлимизни қатъият билан давом этириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 – жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 592 б.
2. Алимов И. А. Архившунослик. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Тафаккур Бўстони, 2015. – 192 б.
3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 8-жилд, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2004. – 237 б.
4. Путеводитель. Центральный государственный исторический архив УзССР. Составители: З.И.Агафонова, Н.А.Халфин. – Ташкент, 1948. – 181 с.
5. Шадманова С. Б. Архивные документы – важный источник изучения истории периодической печати Туркестана: по материалам Центрального государственного архива Республики Узбекистан // Вестник архивиста. – 2009. – № 3(107). – С. 23-37.
6. ЎзР МДА. 461-фонд, 1-рўйхат, 1807-иш, 187-в.
7. Зиёев Ҳ. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси: (Тарихнинг долзарб масалалари). – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 288 б.
8. ЎзР МДА. 461-фонд, 1-рўйхат, 1807-иш, 189-в.
9. ЎзР МДА. 461-фонд, 1-рўйхат, 1807-иш, 194-в.
10. Тарих шохидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. – Т.: «Шарқ», 2001, – 464 б.

УДК 947.01/08

*Шаҳодат Рузматова
(Коканд, Ўзбекистон)*

ҚҲҚОН ХОНЛИГИДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ДАВЛАТ ГЕОГРАФИЯСИ ВА АҲОЛИ ТАРКИБИГА ТАЪСИРИ

Ушбу мақолада Қўқон хонлигида кечган сиёсий жараёнлар, хонлик ҳудудининг кенгайиши, аҳоли таркибининг ўзгариб бориши ўша давр маҳаллий тарихчиларининг асарлари асосида қисман ёритиб берилган.

Калим сўзлар: *Шоҳрухбий, Хўқанд, Олимхон, Умархон, ўзбеклар, қипчоқлар, қирғизлар.*

In this article, political processes in the Kokand khanate, expansion of khanate territory, and changes in the composition of the population are partly covered by the works of local historians of the time.

Keywords: *Shahrukhbi, Khokand, Olimkhan, Umarchan, uzbeks, kipchaks, Kyrgyz.*

Қўқон хонлиги ўзбек давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эга бўлиб, унинг ўрганилиши мамлакатимиз тарихи учун муҳим аҳамият касб этади. Қўқон хонлиги XVIII асрда Ўрта Осиё ҳудудида ташкил топган йирик давлатлардан бири ҳисобланиб, 1709-1876 йилларда минг сулоласи вакиллари томонидан бошқарилган. Унинг чегаралари шарқда Талас водийси бугунги Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Шимолда қозок жузлари ва Сирдарёнинг қуйи оқими, ғарбда Жиззах ва Ўратепа, жанубда Туркистон тоғлари ва Тожикистоннинг Дарвоз ва Помир мулкларидан ўтган [1, б. 28].

Хонлик ташкил бўлгунга қадар бўлиб ўтган бир неча сиёсий жараёнлар Фарғона ҳудуди аҳолисини этник жиҳатдан бойишига сабаб бўлди. Жумладан, Жунғорлар давлатининг Шимолий Тянь-Шаньдаги ҳукмронлиги қирғиз аҳолисининг катта қисмини XVII аср охири-

XVIII аср бошларида Фарғона худудларига кўчиб келишига сабаб бўлди, бунинг натижасида бу худудларда кўчманчи янги йирик этнос пайдо бўлди.

Сиёсий жараёнлардан ташқари табиий офатлар ҳам аҳоли таркибини ўзгаришига сабаб бўлган. “Тарихи Шохрухий” [2, б. 7] асарида қайд этилишича XVIII асрнинг бошларида Мовароуннаҳр худудини чигирткалар босиб кетиши натижасида очарчилик юзага келади, ўлимлар сони кўпаяди, одамлар бошқа худудларга кўчиб кета бошлайдилар, масалан, 12 мингта одам Ҳиндистонга кўчиб ўтади. Мовароуннаҳр бундай фалокатни мўғуллар босқинидан буён кўрмаганди. Бунинг натижасида эрон шоҳи Нодиршоҳ 1737 йили Қарши худудигача, 1740 йили эса Бухорогача бостириб кириб уни осонлик билан забт этади.

Нодиршоҳ босқини Фарғона учун унчалик аҳамият касб этмаган. Сабаби, географик жойлашуви, иқтисодиётининг кўчманчи козоқ ва қирғиз қабилаларининг талон тарожлик юришлари оқибатида пасайиб кетиши йирик, бой Самарқанд, Бухородай шаҳарлар ёнида айтарлик кўзга ташланмаган. Бундан ташқари Фарғонада бу даврларда шимолда Жиззах вилоятларини, Ўратепани, Хўжандни кучли қабила юзлар ўз назоратига олганлар ва Самарқанд учун манғитлар билан доимий кураш олиб борганликлари уларнинг харбий соҳада етарли даражада салоҳиятга эга эканликларидан далолат берарди.

Қўқон хонлигини ташкил топиши ҳақида бир неча маълумотлар бор. Шулардан бири, Мирзо Олим Махдум ҳожининг “Тарихи Туркистон” [3, б. 45-46] асарида берилган маълумот бўлиб, унга кўра Чодак мавзеида яшовчи хўжалар Тарғова, Чамашбий, Чанкат, Пиллахон, Тўқайтепа, Пуртак (Пурнок), Тепакўрғон, Қайнар ва бошқа бир неча худудларда ҳукмронлик қилганлар. XVIII аср бошида ушбу худудларни Шохрухбий эгаллаб минглар сулоласи ҳукмронлигига асос солади. Бу давлат таркибига дастлаб Қўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар кирган [4, б. 309].

Қўқон хонлигининг асосини ташкил этган Фарғона худуди аҳолиси мураккаб этник таркибга эга бўлиб, аҳолининг асосий қисмини хонликнинг турли худудларида яшаган ўзбеклар ташкил қилган. Булар асосан туркийзабон ва форсийзабон аҳолининг ассимиляцияси натижасида шаклланган кўчманчи ва ярим кўчманчи “сарт”лар, турк-мўғул уруғларидан ташкил топган туркийлар ва Муҳаммад Шайбонийхон сабаб Дашти Қипчоқ худудидан кириб келган уруғлардир.

А. Л. Куннинг [5, б. 20] маълумот беришича хонлик аҳолисининг асосини ўзбеклар ва тожиклар ташкил этган ва улар ўтроқ ҳаёт кечирган. Яна бир аҳоли эса қирғизлар бўлиб кўчманчи ҳаёт тарзида яшаганлар.

Туб аҳоли сартлар ҳисобланиб улар асосан деҳқончилик билан шуғулланганлар. XVIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр, жумладан Фарғона худудларига, асосан қипчоқлар ва қалмиқлардан ташкил топган кўчманчи аҳоли келиб жойлашганлиги ҳақида “Анжум ат-таворих” [4, б. 309] асаридан билиб олишимиз мумкин.

XVII аср охири XVIII аср бошида кўшни худудларнинг сиёсий нотинчлиги туфайли Фарғона худудига кўплаб ўтроқ ва кўчманчи аҳолилар кўчиб кела бошлайдилар. Манбаларда [2, б. 9] Қўқон шаҳрида (XVIII аср) яшаётган асосий аҳолидан тўртдан уч қисми самарқандилар (Самарқанд худудидан кўчиб келган бир неча минг аҳоли), қашғарлар, кўхистониларни ташкил этган дейилади. Шарқий Туркистоннинг Цин давлати томонидан босиб олиниши натижасида 9 мингта оила Фарғона худудига келиб ўрнашган. Қипчоқлар Ўрта жуз султони Бараканинг ўғли Шиғайхон бошчилигида Наманганни эгаллаганлар. Туркистон атроф худудларидан эса турклар ва қорамурутлар келиб жойлашганлар. Марказий Фарғона эса Дашти Қипчоқ худудларидан келиб ўрнашган қавмлар маконига айланган эди.

Шохрухбий вафот этгач, тахтга унинг катта ўғли Абдурахимбий ўтиради. Унинг ҳукмронлик даврида (1721-1733) дастлаб Андижон ва Хўжанд, кейинчалик Самарқанд ва кенагас беклари қўлидаги Шахрисабзга ҳам таҳдид солинади [6, б. 228-231]. Бунинг натижасида хонлик худуди кенгаяди ва қўлга киритилган худудларда яшовчи қирғизлар, тожиклар хонлик аҳолиси таркибига киритилади.

Абдукаримбий вафот этгач (1750), давлат тахти 1770 йилгача турли шаҳзодалар ўртасида талаш бўлиб, тўхтовсиз алмашилиб турган. Жумладан, Абдурахмон, Эрдонабек, Бобобек,

Сулаймонбек ва х. 1763/1770 йилда тахтга Абдукаримбийнинг невараси Норбўтабий ўтиради. Норбўтабийнинг хонлик даврида (1763/1770-1800-1801) Чуст ва Наманганликларнинг мустақиллик учун кўтарган ғалаёнлари бостирилади. У кўзғолон кўтарган Хўжанд бегини ҳам енгиб, бу шаҳарни узил кесил бўйсундиради, бироқ Ўратепа шаҳри Бухорога тобеъ бўлиб қолаверади.

Норбўтабий вафотидан сўнг (1800-1801) тахтга унинг катта ўғли Олимбек ўтиради. Олимбек ҳукмронлиги даврида (1800/1801-1810) Кўқон Фарғона мулкининг марказига айланади, унинг сиёсий мавқеи янада кучаяди. Олимбек харбий ислохот ўтказди, Оҳангарон воҳаси, Тошкент, Чимкент ва Сайрамни ўзига бўйсундиради. Тошкент худуди хонлик таркибига кирмасидан аввал мустақил беклик ҳисобланган.

“Анжум ат-таворих” асарида таъкидланишича, Абулфайзхон даврида Тошкент худуди қозоқия номи билан маълум бўлган халққа бўлиб берилди ва қуйидагича тақсимланди: Чимкент чимир жамоасига, Тошкент тўрт(даҳа)га бўлингани боис Бешёғоч шайхим тоифасига, Кўкча кўнғирот ва ўрта юзга, Себзор жиниш фирқасига, Шайх Хованд тухур эса сиргали, эсли ва учокли қабилаларига берилди. Чинос кулош, найман ва шунга ўхшаш жамоаларга, Фаркат қишлоғи чакчам қабиласига берилди [4, б. 147-148]. Юқорида тилга олинган қабилалар қозоқлар таркибидаги уруғлардир. Лекин бир неча йиллар ўтгач қозоқ ва қирғиз кўчманчиларидан сарт номи билан машҳур бўлган шаҳар ва қишлоқ аҳолисига кўп жабр ва азиятлар етади. Натижада туркий қавмлардан бўлган қанғли, санчиқли, қиёт ва турклар маҳаллий сартлар билан бирлашиб Юнусхўжа Иноятхўжа ўғли бошчилигида қозоқия қавмларига қарши уруш бошлайди. Маҳаллий қавмлар ғолиб келиб қозоқия қабилалари Тошканддан узокларга кўчиб кетади [4, б. 148-151]. Шу тариқа хонлик худуди яна кенгайиб, юқоридаги қавмлар маҳаллий аҳоли таркибини янада бойитади.

Умархон ҳукмронлиги даврида (1810-1822) мамлакатда адолат ўрнатилади. Ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва кенгайтириш мақсади ўлароқ Умархон 1815 йилда Бухоро амирлигига қарашли Туркистонни [6, б. 342-345], 1817 йили эса Ўратепани [6, б. 357-361] босиб олади. Сирдарё бўйларидаги қозоқлардан босиб олинган ерларда Янгикўрғон, Жулак, Қамишкўрғон, Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда шаҳри), Кўшкўрғон номли харбий истехкомлар барпо этилади. Бу жойлар Хива, Бухоро, Тошкент шаҳарларини Оренбург орқали Россия билан боғлайдиган муҳим савдо йўли устида эди. Шу тариқа қозоқлар яшайдиган худуднинг айримлари хонлик таркибига киритилди.

Умархон вафотидан сўнг (1822) унинг 12 (14) ёшли ўғли Муҳаммад Алихон тахтга ўтиради. Муҳаммад Алихон (ҳукмронлик даври 1822-1841, ноябрь) дастлабки йилларда ёш бўлганлиги учун давлатни унинг онаси Нодирабегим бошқаради ва маданият, санъатни ривожлантиришга интилади.

Вояга етган Муҳаммад Алихон хонликни Бухоро амирлиги худудининг бир қисмини эгаллаш ҳисобига кенгайтиришга интилиб, Жанубий Олой тоғ этагидаги тожикларни бўйсундиради, Қоратегинни бутунлай, Дарвоз, Шуғнон, Рошан, Воҳанни фақат номигагина забт этади [7, б. 28]. Шу тариқа тожиклар ҳам хонлик аҳолиси таркибини янада бойитади.

Фарғонанинг шимолий, шарқий худудларини қирғизлар эгаллаган бўлиб, улар асосан чорвачилик ва ҳунармандчилик (териға ишлов бериш, тери маҳсулотлари ва б.) билан шуғулланганлар. Фарғонанинг шарқи ва жануби шарқига келиб жойлашган қипчоқлар эса деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар шунинг учун улар ярим кўчманчи аҳоли номини олган. Фарғонадан жанубда жойлашган тоғли худудларни эса тожиклар (ғалча, кухий, кулоби, гарми ва б.) эгаллаган, марказий худудларда эса қипчоқлар истиқомат қилганлар.

Худоёрхонзода қаламига мансуб “Анжум ат-таворих” [4, б. 105-106] асарида келтирилишича, Бухородаги кўп мусулмонлар тотор куффорлар зулмидан қочиб Фарғонага муҳожир бўлиб келадилар. Абдукаримхон улар учун Андижон атрофидан деҳқончиликка лойиқ ер бериб, улар ҳаққига кўп меҳрибончилик ва шафқат кўрсатади. Андижон ва унинг атрофидаги қошғарликлар шуларнинг авлодидан ҳисобланади. Қалмоқ кофирлари эса Жунғориядан чиқиб Туркистонга бостириб кирадилар ва Тошкентгача бўлган худудларни

эгаллайдилар. Тошкент ҳокими Баходирхон Бухорога қочиб у ердан Хижоз сафарига (ҳаж учун) кетади. Қалмоқлар Тошкент вилоятини ҳам эгаллайдилар.

Вақтлар ўтгач қалмоқлар Тошканд ва унинг атрофида яшовчи халқларга беҳад жабр-ситам ўтказа бошлайдилар. Натижада маҳаллий қавмлар бирлашиб Абулфайзхон (Абулайхон, қозоқларнинг Ўрта жуз султони) бошчилигида қалмоқларга қарши уруш бошлайдилар. Ислом лашкари ва қалмоқлар ўртасида аёвсиз урушлар бўлиб ўтади натижада, Дашти Қипчоқ, Туркистон, Тошкент дин ва миллат душманидан соф тоза бўлади.

1842-1876 йиллар Қўқон хонлиги давлатининг инқирозга юз тутаётган йиллари десак муболаға бўлмайди. Сарой аъёнларининг бир-бирига душманлиги, Бухоронинг тинимсиз хонлик сарҳадига юришлари, хонларнинг халқ кўзи олдида обрўси тушиб бориши, кўчманчи аҳоли гуруҳларининг ҳукумат сиёсатига таъсирининг кучайиши, оддий аҳоли ва деҳқонларнинг солиқлардан тинкаси қуриганлиги давлатни заифлаштирди. “Анжум ат-таворих” асаридаги маълумотларга кўра хонлик даврида камида 34 та қўзғолон ва исёнлар бўлганлиги ҳам бунга мисол бўла олади [4, б. 317].

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Қўқон хонлиги XVIII-XIX асрларда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган йирик давлатлардан бири ҳисобланиб, ўз ҳудудида кўплаб халқларни бирлаштирган. Маҳаллий аҳоли (ўзбеклар, тожиклар)дан ташқари бу ҳудудда кирғизлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, уйғурлар, форслар, араблар, ҳиндлар, афғонлар, лўлилар ва бошқа халқлар ҳам яшаганлар. Албатта бу халқлар ўртасида ассимиляция жараёнлари бўлиб ўтган, урф-одат, тил, маданият алмашинуви содир бўлган. Бу ходисалар бугунги кунгача олимларни қизиқтириб, уларни тадқиқот қилишга ундаб келмоқда. Нафақат олимлар, балки, тарихни ўрганиш ва ундан сабоқ чиқариш ҳар бир шахснинг тили, дини, миллатидан қатъий назар бурчи деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Вохидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик. Тошкент: Академнашр, 2010.
2. Бейсембиев Т. К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата: Наука, 1987.
3. Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. Тошкент: Янги аср авлоди, 2008.
4. Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. Тошкент: Фан ва технология, 2014.
5. Кун А. Л. Очерк Коканского ханства// Изв. ИРГО. Т. XII. Туркестанский сборник. 1876.
6. Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих. Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
7. Бобобеков Х. Н. Қўқон тарихи. Тошкент: Фан, 1996.

УДК 295

*Алланазар Сейфуллаев, Айгуль Сейфуллаева
(Нукус, Ўзбекистан)*

«АВЕСТО» ДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА АТРОФ-МУҲИТ МАСАЛАЛАРИ

В статье говорится о священной книге Зардуштизма «Авесто» и даётся информация об учебно-воспитательной работе и об окружающей среде. Наши предки считали огонь, воду, землю и воздух священными и поклонялись им. А так же изучены части «Авесто» дошедшие до нас.

Ключевые слова: Зороастризм, «Авесто», оазис Хорезма, Ахурамазда, Ахриман, Вендидот, Виспарад, Ясна, Яшт, меньше Авесто, учебно-воспитание, окружающее среда.

The article talks about the sacred book of Zardushtism "Avesto" and provides information about educational work and the environment. Our ancestors considered fire, water, soil and air sacred and worshiped them. As well as studied parts of the "Avesto" have come down to us.

«Авесто» милоддан аввалги VII асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида яратилган бебаҳо маданий ёдгорлик. Унинг қадимги қисмлари милоддан аввалги 2000-1000 йилларга тааллуқли деб қаралади. «Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас манбаси ҳисобланиб, бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилганлиги маълум. У биз учун бебаҳо маънавий обида сифатида алоҳида ўринга эга бўлиб, бу ҳақида Биринчи Президентимиз И.А.Каримов ушбу юксак ёдгорлик ҳақида ўз асарида қўйдаги фикрларни билдирган: «Авваломбор, шуни айтиш жоизки, олис ота-боболаримизнинг ақл-заковати, қалб қўри маҳсули бўлмиш бу ноёб ёдгорликнинг замон тўфонларидан, қанчадан-қанча огир синовлардан ўтиб, бизнинг давримизгача етиб келганининг ўзида катта маъно мужассам. Бундай ўлмас осори атиқалар бу кўхна ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда қадимдан буюк маданият мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради».

Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш «Авесто»нинг бош ғояси. Яхшилик рамзи - якка худо Ахура Мазда, ёвузлик рамзи - Ахримандир. Ҳозиргича «Авесто»нинг икки варианты мавжуд. Биринчиси фақат «Авесто»нинг ўзидан иборат. Иккинчиси эса паҳлавий тилидаги шарҳли таржимадан ташкил топган бўлиб, у бир неча қисмларга ажратилган. Улар қўйдагилар: 1. Вендидот. Ахура Мазда билан Зардуштнинг савол-жавоби тарзида битилган. Жами 22 боб. 2. Виспарад. Ибодат қўшиқлари берилган. Жами 24 боб. Ясна. Қурбонлик қўшиқлари, худолар мадҳияси ҳамда диний маросимлар тавсифи берилган. У 72 бобдан иборат бўлиб, 17 боби готлар - мадҳиялар деб номланган. 4. Яшт. 22 қўшиқдан иборат. Қўшиқларда зардуштийлик худолари ва маъбудалари мадҳ этилган. 5. Кичик Авесто. Қуёш, Ой, Ардвисура, Вархра каби худо ва маъбудалар мадҳ этилган ибодат қўшиқлари берилади.

«Авесто»даги далиллар шуни кўрсатадики, таълим жараёнида кундалик ҳаёт учун зарур бўлган барча билимлар ўқитилган, ҳунарлар ўргатилган. Ҳар бир зардуштийнинг поктийнат, хулқи ҳалол, қўли тўғри, некбин бўлиб вояга етказилиши кўзда тутилган. Зардуштийликда қиз болалар 15 ёшида, ўғил болалар 17 ёшида балоғат ёшига етган, рўзғор юритишни ўрганиб, «қадбону» (уй бекаси), «қад худо» (уй хожаси, оила бошлиғи) бўлиш, чўпон чўлиғини олиб, от суриб, туя миниб юриш ҳуқуқини қўлга киритишган.

«Авесто»да таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият берилгани ҳолда, унинг оташкада-ибодатхоналари қошида мактаблар ташкил этилиб, қохинлар томонидан болаларнинг таълим-тарбия тизими ишлаб чиқилган. Бу таълим-тарбия тизими қўйдаги тартибда амалга оширилган: диний ва ахлоқий тарбия, жисмоний тарбия ва ўқиш ва ёзишга ўргатишган.

Айниқса «Авесто»да қиз болалар тарбиясига алоҳида эътибор бериш лозимлиги бир неча ўринда махсус таъкидланган: «Ўғил болаларга нисбатан қиз болалар илму дониш ўрганишга жиддийроқ киришсинлар. Зероки, улар ота-она хонадонидан бўлган вақтларида ота рўзгорини тартибга солиб, зийнат бериб борсалар, жуфти ҳалоли манзилига боргач, болалар тарбияси, таълим билан, келажак насл тарбияси билан машғул бўлмоқлари лозим бўлади».

Ҳар бир неквин одам бирон бир касб билан шуғулланиши, банд бўлиши, «ақл ишлатиб» «икки қўллаб ерга ишлов бериб», «чорва парваришлаб», «бирон дастгоҳни юргизиб», «бирон олоти қор» ёки «олоти ҳарба ясаб» кун кечирмоғи, беғараз ризку рўз топиб емоғи, бировларга муҳтож бўлиб, «қўл узатиб, тиланчилик қилмоқдан» асранмоғи даркор. Ана шу ақида тақозоси ўлароқ, таълимнинг амалиёт билан боғланиб олиб борилишига аждоқларимиз жиддий эътибор беришган.

Аждоқларимиз қадимдан атроф-муҳитнинг ифлосланишига йўл қўймаганлар. Шу туфайли ҳам зардуштийликда олов, сув, тўпроқ ва ҳаво муқаддас саналган. Шу туфайли ҳам инсон ёки ҳайвон ўлиги тушган сой, ариқ, ҳовуз қудуқларни бир неча марта тозалаш таъкидланади. Шунингдек, атроф-муҳитни, кўча-кўйни, бутазорлару ўтлоқларни, ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар «400 қамчи уриш жазосига» гирифторм қилинган.

Ҳомиладор аёллар парҳезига алоҳида эътибор берилган. «Авесто»даги муҳит тозалигини сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш воситаларини қўйдаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ахлатларни беркитиш, ифлосланган жойларни тўпроқ, тош, қум билан қўмиб ташлаш. Шу йўл билан микроблар ўлдирилган ёки камайган.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқлик таъсири билан йўқотиш. «Авесто»да оташ покловчи ва офатни кетказуфчи восита ҳисобланади. У билан ҳатто кийим-кечакларни турли микроблардан тозалаб, зарарсизлантириш мумкин.

3. Кимёвий йўл: кул, сирка, шароб, турли гиёҳлар (исирик, михик, фиф, садаф, пиёз, алоэ, сандал) тутатиш йўли билан. Буларнинг кўпи ҳозир ҳам микробкушдир. «Вендидод»нинг 6 бобида шамол, ҳайвон, парранда, паша орқали турли касалликлар тарқалиши таъкидланиб, унинг олдини олиш йўллари кўрсатилган.

Касаллик тарқатадиган ҳайвон ва ҳашаротларни йўқотишга даъват этилган ҳолда, «Авесто»да уй жониворларини эҳтиёт қилишга чақириқ кучлидир. Бир уй итини ўлдирган киши 10000 барсум, 10000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги жарима бериши лозим бўлган. Шунингдек, у 1000 эчкимар, 1000 та сув қўнғизи, касал тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим.

«Вендидод»нинг 5 ва 11-бобларида доимий бадан тарбия билан шуғулланиш, кунда юз-қўлни бир неча марта ювиш, сочни тоза тутиб, тирноқларни тез-тез олиб, тозалаб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан доим тўқ юриши, гўшт истеъмол қилиши лозимлиги таъкидланади.

«Авесто»да инсоннинг баркамол бўлиб етишишида унинг сўзи, фикри, иши бирлигига катта эътибор берилган. Бу ахлоқий учлик энг қадимги даврлардан бошлаб ундан кейин яратилган барча маърифий асарларга асос бўлган десак ҳато қилмаган бўламиз.

Хулоса қилиб айтганда, «Авесто»да таълим-тарбия ва атроф-муҳитнинг одамзот учун нақадар аҳамиятли эканлиги, таълимнинг амалий моҳияти, ёш авлод тарбияси, жамият олдидаги бурчи, маъсулияти, атроф-муҳитга муносабати ҳақидаги мулоҳазалар ўз даври ва ҳозирги давр учун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008.
2. Ҳамиджон Ҳомидий. Авестодан Шохномага. – Тошкент: «Шарқ», 2007.
3. Исоков М. таржимаси «Авесто Видевдот» наски. Т.: Тош. Дав. Шарқшунослик Институти, 2007.
4. Бойс М. «Зороастрийци». Верования и обычаи / Пер. с англ. и примечания Стеблин-Коменского. – М.: Наука, 1988.

*Элёрбек Тажимирзаев
(Андижон, Ўзбекистон)*

1960-1970 йилларда Наманган вилояти қишлоқларида алоқа воситаларининг ривожланиши (радио тармоқлари мисолида)

Мақолада 1960-1970 йилларда Наманган вилояти қишлоқларида алоқа воситаларининг ривожланиши хусусан қишлоқ ҳудудларида радио тармоқларининг ўрнатилиши, аҳолининг радио аппаратлари билан таъминланиши каби масалалар архив манбалари асосида таҳлил қилиб берилган.

Калит сўзлар: қишлоқ, район, радиоэшиттириши, посёлка, радио, телефон, эшиттириши, аҳоли, колхоз, совхоз.

В статье анализируется развитие связи в селах Наманганской области в 1960-х и 1970-х годах, в том числе создание радиосетей в сельской местности, а также предоставление радиоаппаратуры населению из архивных источников.

Ключевые слова: село, район, радиовещание, посёлка, радио, телефон, вещание, население, колхоз, совхоз.

The article analyzes the development of communications in the villages of Namangan region in the 1960s and 1970s, including the creation of radio networks in rural areas, as well as the provision of radio equipment to the population from archival sources.

Keywords: *village, district, radio broadcasting, village, radio, telephone, broadcasting, population, collective farm, state farm.*

XX асрнинг 60-йилларида Ўзбекистонда “ривожланган социализм” босқичи эълон қилинди. Жамият мамлакат раҳбариятидан ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий соҳаларда жиддий сифат ўзгаришларини кутмоқда эди. Республиканинг партия ва совет органлари бу йилларда қишлоқларда алоқа воситалари бўлимлари моддий-техник базасини ташкил этиш ва мустақамлаш масалаларига маълум эътибор қаратди. Маҳаллий ҳокимият органлари қишлоқларда ҳам алоқа бўлимлари учун махсус хоналар ташкил этиш чора-тадбирларини кўрди. Одатда бундай мослаштирилган хоналар қишлоқ советлари биноларида, колхоз ва совхозлар идораларида ташкил этилар эди.

Қишлоқлар маданий ҳаётининг юксалишида радио ва радио эшиттиришларнинг кенг тарқалиши катта аҳамиятга эга бўлди. Айтиш мумкинки, радио қишлоқ жойларида тарғибот ва ташвиқотнинг энг оммалашган воситаси эди. 1961 йилнинг бошида республикада 886,6 минг та трансляцияси радио нукталари бўлиб, шулардан 679,2 минг радио нукта қишлоқ жойларида эди. Республикадаги қишлоқларда 100 нафар қишлоқ аҳолисига 12,3 та радио нукта тўғри келган. Шаҳарларда эса бу кўрсаткич 7,4 тани ташкил этган. Радио нукталардан ташқари радио прёмниклар ва телевизорлар ҳам бўлиб, улар ҳам қўшиб ҳисобланса 1961 йилнинг бошларида республикада 1400,5 минг та радио қурилмалари бўлганлиги кўринади. Бундан 831,7 мингтаси қишлоқларда бўлиб, қишлоқда яшовчи 100 нафар кишига 15,4 нафар радио қурилма тўғри келган. Телевизор ва радиопрёмникларнинг ҳисобга олмаганда колхоз ховлиларининг 90,3 фоизи радиолаштирилган эди [1.В.30].

Наманган вилояти Чодак посёлкасида ТРСЕН передаччига ишга туширилиб бу телеведения дастурлари сифатли қабул қилиш имконини берган. Бундан ташқари Учқўрғонда уч дастурли радио эшиттириш аппаратураси ўрнатилган. Шунингдек Наманган шаҳридаги, Тўрақўрғон ва Норин район марказларидаги радиотармоқлар таъмирланди. 1971-1975 йилларда вилоятдаги радио трансляция нукталари 7813 та ташкил этган [2.В.58].

1967 йилда ЎзССР қишлоқларида 100 нафар кишига 12,32 радио нукталар тўғри келган бўлса, СССР бўйича бу кўрсаткич 16,2 тани бўлган. Жумладан Хоразм вилоятида 100 нафар кишига 18,6 та радио нукта тўғри келган бўлса, Бухорода – 16,3, Фарғона- 13,5, Сурхондарёда – 12,4, Андижонда – 14,3, Тошкентда – 9,4, Қашқадарёда – 9,3, Сирдарёда – 8,9, Самарқанда – 10,9, ҚАССРда – 9,8 тани ташкил этган [2.В.58].

Республикада 300 та радиолаштирилмаган аҳоли пунктлари мавжуд бўлиб, улардан 96 таси Қашқадарёда вилоятида, 80 таси Тошкент вилоятида, 37 таси Самарқанд вилоятида, 29 таси Сирдарё вилояти, 29 таси Фарғона вилоятида, 20 таси ҚАССРда жойлашган эди. Шунингдек колхоз ва совхозлардаги қишлоқ радио тармоғига етарли даражада эътибор берилмаган [2.В.59].

1971-1973 йилларда Наманган вилоятда радио тармоғининг қуввати 6400 вт.га, радиотрансляция нукталари эса 8235 та кўпайди. Шунингдек 30 км.дан ошиқ юқори волтэли фидер радио передаччикни антенна билан боғловчи симли радио линияси қурилиб [3.В.91], бу кичик радио тармоқларини ёпиш имкониятини берди.

Наманган вилояти радио комитети 1971 йилда вилоят ҳаётининг турли тармоқларида олиб борилган сиёсий-хўжалик ишларини ўз режасида белгиланган ҳолда тезкор ёритиб борган. Жумладан, жамоатчи мухбирлар томонидан саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги, маданият ва бошқа соҳаларга оид 2841 та мақола, лавҳа ва хабарлар тайёрланиб (уларнинг 96 фоизидан фойдаланилган), 600дан ортиқ кишининг жонли суҳбатлари радио орқали берилган. 1973 йилнинг ўтган икки ойида давомида эса мухбирлар томонидан 350 та хабарлар олинди (уларнинг 95 фоизидан фойдаланилган), радио орқали эшиттирилган [4.В.20].

Наманган вилоят радиокомети 1971-1972 йиллардаги эшитиришларида радио орқали ёшларни меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш, ёш ишчилар отрядининг ишлари ҳақида репортажлар, корреспонденциялар ва суҳбатлар бериб борган. Жумладан, радио мухбирларини Учқўрғон райони ва Чуст шаҳридаги қишлоқ техника билим юртларида ўқувчилар ўқишларнинг бориши, касб ўрганиш юзасидан қилган репортажлари радио орқали берилганлиги натижасида шаҳар ва қишлоқ ёшлари ўртасида ана шу касбга бўлган қизиқишни ошиб боришига сабаб бўлган. Шунингдек, тўқимачилик техникуми ва билим юртларидан ҳам ёшларнинг ҳаётига оид бир қанча лавҳалар берилди. Мазкур ўқув юртларининг директорлари ва ўқитувчилари область ёшларига шу касбларни эгаллаш учун радио орқали қишлоқ ёшларига мурожаатлар қилишган. Умуман бу масалага доир 1972 йилнинг 10 ойи мобайнида радио орқали 98 та репортаж, корреспонденция, лавҳа ва хабарлар эшиттирилган [4.В.6-8].

1973 йилги маълумотга кўра Наманган вилояти Наманган райони 10 мингга яқин радио точкага эга бўлиб, бевосита Наманган шаҳар тармоғи орқали фойдаланилгани сабабли маҳаллий ва республика эшиттиришларини тинглашда қийинчилик сезилмаган. Фақатгина “Наманган” совхозида қурилма бўлмагани учун область эшиттиришлари олиб борилмаган. Свердлов номли ва Энгельс номли колхозларда электр линиялари реконструкция қилинишида оқибатида жами 600 точка йўқ бўлиб кетган. Радио эшиттиришларида район меҳнатқашларининг қишлоқ хўжалиги, саноат, маданият ва бошқа соҳаларда эришган ютуқлари ҳартомонлама ёритиб боришга ҳаракат қилинган. Қўлга киритилган зафарлар, район янгиликлари ахборот материалларида ўз аксини топган. Жойларда жонли запислар уюштирилиб, уларда “Илғор қишиларимиз”, “Янгича маросимлар”, “Ёшлар сизлар учун” рубрикалари остида берилаётган ва адабий эшиттириш тематикаларнинг ранг-баранг бўлишига эътибор қаратилган. Лекин юкоридаги ютуқлар билан бир қатор камчиликлар ҳам мавжуд эди. Бу ҳолат эшиттиришларнинг сифат даражасида яққол кўриш мумкин. Масалан, материаллар турли почеркларда ёзилганлиги, баъзилари чизиб бўяб ташланганлиги, грамматик белгилаларга умуман эътибор берилмаганлиги ва бошқалар. Хусусан, 1973 йил 24 июлдаги эшиттириш материалларининг бирида шундай жумлалар бор эди: обихиёт, мисолбақадощ, булуқ, Сабирвай, миҳиназатор, пидокорона, қусоқ, ахт қилган, буёон ва ҳақозо. Шу йилнинг 24 ноябрдаги эшиттиришида шундай жумлалар бор эди: “Ўртоқлар кеча бир группа навқирон ёшлар ҳарбий химатни ўташ учун совет армияси сафига отландилар. Улар орасида бор.” Шундан сўнг ҳеч нарса ёзилмаган. Хўш кимлар бор, нима бор? [5.В.1-2] Бундай камчиликлар ўз-ўзидан эшитиришларининг сифатига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган.

1973 йилги Наманган область радиокомитети маъмурияти маълумотларига кўра Уйчи район хўжаликларидида 8300 та радиочока, 9 та хўжалиқда радиоузел ва райондаги 22 та мактаб ўз радио узелларига эга бўлган. Райондаги “Ленинчи йўли” ва “Жданов” номли колхозларининг радиоузеллари бевосита район алоқа узелига бўйсунган. Радио эшиттириш бевосита ҳар иккила колхозда район марказий радиоузелидан узатилган. Қолган барча колхозлардаги, Уйчи, Гулистон колхозларидаги радиоузеллар колхоз ва совхозлар ихтиёрида бўлган. Райондаги Энгельс, Свердлов, Ленин, Ленинград ва Каланин номли колхозлар ҳамда “Қизил равот” совхозидидаги радиоузеллар “ТУ-600” янги аппаратлар билан таъминланган. Бундан ташқари бу колхозлар ва “Қизил равон” совхози радиоузеллари 600 ваттли уселителлар билан жиҳозланган [5.В.3]. Аммо райондаги “Уйчи” совхози аъзолари район ва область эшиттиришларни тинглаш имкониятига эга эмас эди. Чунки район алоқа бўлими раҳбарлари совхознинг радиоузелидаги техник ҳолатидан хабари йўқ эди. Шунингдек райондаги айрим колхозларда аҳоли пунктлари район радио комитети томонидан бир неча бор айтилишига қарамай колхоз партия ташкилоти раҳбарларининг бепарволи туфайли зарур маблағ ажратилмаган сабабли радиолаштирилмаган. Жумладан, бундай ҳолатни Тельман номли колхознинг Қизил Ой участкаси ҳамда Ленин колхозининг Кароскон кўприк маҳалласида кўриш мумкин [5.В.4].

Вилоятнинг Янгиқўрғон районида 13921 радио точка бўлиб (шундан 5488 таси район алоқа узелига, 8433 таси колхоз ва совхозлар ихтиёрида), 20 та радиоузел бўлган (шундан 5 таси район радиоузалига, 15 таси колхоз ва совхозларга қараган). Бу радиоузелларнинг барчаси энг янги “ТУ-600” апарати билан таъминланиши натижасида область радиоси эшиттиришларини ультра тўлқин орқали олиш имконият эга бўлиб, эшиттиришлар телефон тармоқлари орқали тарқатилган. Районда фақатгина “Нанай” совхозининг тоғлик Оқтом қишлоғигина радиолаштирилмаган. Бу қишлоқ “Нанай” совхози марказидан 12 км узокликда жойлашган [5.В.5].

Наманган районларида радиоэзуллар эшиттиришлари бир қатор камчиликларга йўл қўйилган. Хусусан, Поп райони радиоэшиттириш редакцияси 1973 йил январ ойидаги эшиттиришлари кўриш мумкин. Район январ ойида 13 та эшиттириш берган. Аммо бу эшиттиришларда тематик режада белгиланган материаллар эълон қилинмаган. Жумладан 3 январдаги материаллар газетадан олинган, район ахборотлари жуда кам берилиб, уларнинг кўпи хажм жиҳатдан катта ва зерикарли, шунингдек материал авторларининг номлари қўйилмаган. Берилган материаллар тартибсиз жойлаштирилган. Бундай камчиликлар бошқа районларда (Уйчи, Янгиқўрғон) ҳам кўриш мумкин [5.В.7-10]. Бундан ташқари Поп райони радиоэшиттиришларининг сифатига редакция учун махсус хонанинг йўқлиги, телефонлаштирилмаганлиги ва инвентарларнинг йўқлиги ҳам таъсир ўтказган [5.В.10]. Шунингдек, вилоятда соҳадаги муаммолари яъна бири вилоят радио уйи қурилишидир. Бу ҳақда тегишли қарорлар бўлишига қарамай республика давлат режасига уч йилдан бери қурилиш режасига киритмай келаётганлигидир [4.В.21].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, XX асрнинг 60 – 70- йилларида ўзбек қишлоқларида радио ва радиоэшиттиришларнинг оммалашуви қишлоқ аҳолиси маиший-маданий ҳаётида катта янгилик бўлди. Радиолар орқали мавжуд тузум ва ҳукмрон партиянинг тарбиявий-мафкуравий мазмундаги эшиттиришлари билан бир қаторда халқ қалбидан чуқур жой олган ўзбек миллий куй-қўшиқлари ҳам бериб борилад эдики, қишлоқ аҳли бу каби эшиттиришлар вақтини интиқлик билан кутган, миллий куй ва қўшиқлар, радиопостановкалар уларнинг маданий хордиқ олишларида муҳим ўрин тутган.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎЗР МДА), Р-2007 фонд, 4-рўйхат, 10-иш.
2. ЎЗР МДА, Р-2007 фонд, 4-рўйхат, 705-иш.
3. ЎЗР МДА, Р-837 фонд, 41-рўйхат, 3454-иш.
4. Наманган вилоят давлат архиви Р-832 фонд, 1-рўйхат, 15-иш.
5. Наманган вилоят давлат архиви Р-832 фонд, 1-рўйхат, 35-иш.

*Элёрбек Тажимирзаев
(Андижон, Ўзбекистон)*

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ҚИШЛОҚЛАРИДА УЙ-ЖОЙ ҚУРИЛИШ МАСАЛАЛАРИ (1960-1980 ЙИЛЛАР)

В статье рассматриваются вопросы жилищного строительства в селах Ферганской долины в 1960-х и 1980-х годах. В частности, на основе архивных материалов и научной литературы был проанализирован процесс предоставления жилья сельскому населению, деятельность партнерств, а также решения правительства и их реализация.

Ключевые слова: деревня, район, город, колхоз, совхоз, жилье, губерния, учитель, население, фонды.

The article discusses housing construction in the villages of the Ferghana Valley in the 1960s and 1980s. In particular, on the basis of archival materials and scientific literature, the process of providing housing to the rural population, the activities of partnerships, as well as government decisions and their implementation were analyzed.

Keywords: village, district, city, collective farm, state farm, housing, province, teacher, population, funds.

СССР Минстрлар Совети ва КПСС Марказий Комитети 1968 йил сентябрда “Қишлоқда қурилишни тартибга солиш тўғрисида”ги қарори қабул қилинган эди. Шундан сўнг Ўзбекистон қишлоқларида ҳам қурилиш ишларига аҳамият берилди бошланди. Бу қарорга мувофиқ республикада янги совхоз ва колхоз посёлкалари ташкил этиш, эски қишлоқларни қайта қуриш ва унинг маиший уй-жой шароитини шаҳарникига яқинлаштириш бўйича ишлар амалга оширилди. Жумладан, Андижон вилояти Маданият совхозини Бўстон посёлкасида 1 ва 2 қаватли уйлар қурилиши учун лойиҳалар ишлаб чиқилди. 1971-1980 йилларда республика шаҳар ва қишлоқларида 52 миллион кв.м. майдонга эга бўлган турар-жойлар қурилди. Бу аввалги 10 йилликка қараганда 26,5 фоизга кўпроқ эди. Масалан, 1965 йилда умумий майдони 3547 минг кв.м. бўлган уй-жой қурилган [1.Б.50]. 1970-1980 йилларда уй-жой қурилишида унинг қаватида ўзгариш кузатилган. Жумладан, бу йилларда қишлоқларда 3-5 қаватли уйлар қурилиши камайган. 1980 йилда республика қишлоқларида қурилган уйларнинг 72 фоизини бир қаватли уйлар, 21 фоизини икки қаватли уйлар ва 7 фоизини 3-4 қаватли уйлар ташкил этган [1.Б.51].

1-жадвал.

Ўзбекистон ССРда 1970 ва 1980 йилларда уй-жой қурилишини структурвий тури (уй жойнинг умумий майдон, давлат томонидан ажратилган маблағлар)

МАЪЛУМОТ [1.Б.51]

№	Уй жойларнинг структурвий тури	Республика бўйича		Умумий қурилиш			
				Шаҳар ва посёлка жойларида		Қишлоқ жойларида	
		1970	1980	1970	1980	1970	1980
1	Ғиштли	51,3	42,3	42,1	28,2	68,8	61,5
2	Йирик панелли	33,2	50,4	47,8	65,2	5,4	10,9
3	Карказ панел	-	0,9	-	1,5	-	1,3
4	Йирик блокли	14,3	4,7	10,0	3,6	22,5	19,2
5	Бошқалар	1,2	1,7	-	0,9	-	2,8

Жадвалдан кўришиб турибдики, 1970 йилларда уй-жой қурилишида арзонроқ материаллардан фойдаланишга ўтилади бошланди. 1980 йилда 1970 йилга қараганда йирик панелли уйларнинг ишга тушириш 1,7 баробарга ошди ва давлат маблағига қурилган уйларнинг умумий сониди 41-45 фоизни ташкил этди. Самарали бўлмаган ғиштли ва йирик блокли уйлар сони камайди ва шу йилдан бошлаб уй-жой қурилишида карказ панелли ва монолит уйлар қурилиши бошланди. Хусусан, 1970 йилларда республикада давлат маблағи ҳисобига қурилган уйларнинг 51,3 фоизи ғиштли уйлар, 33,2 фоизи йирик панелли уйлар ҳамда 14,3 фоизи йирик блокли уйлардан иборат эди. 1980 йилларда ғиштли уйлар 42,3 фоизни, йирик панелли уйлар 50,4 фоизни, карказ-панелли уйлар 0,9 фоизни, йирик блокли уйлар 4,7 фоизни ташкил этган. Қишлоқ ва шаҳарлар кесимида кўрадиган бўлсак, 1970 йилда ғиштли уйлар 42,2 фоизни ташкил қилган бўлса, 1980 йилда 28,2 фоиздан иборат бўлган. Яъни шаҳарларда ғиштли уйлар кескин камайиб кетганлигини кўришимиз мумкин. Аксинча шаҳарларда йирик панелли уйлар анча кўпайган эди. Жумладан, 1970 йилда умумий қурилган уйлардан 47,8 фоизини йирик панелли уйлар ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 1980 йилда 65,2 фоизга етди. Қишлоқларда эса ғиштли уйлар қуришда кескин ўзгаришлар кузатилмаган. Жумладан, 1970 йилда давлат маблағи ҳисобига қурилган уйларнинг умумий миқдоридан 68,8 фоизи ғишт уйларни ташкил қилиб, 1980 йилларга келиб у камайиб 61,5

фоизни ташкил этди. Бу йилларда қишлоқларда ҳам йирик панелли уйлар қуриш бироз кўпайди. Жумладан, 1970 йилда панелли уйлар 5,4 фоизни ташкил қилган бўлса, 1980 йилда 10,9 фоизга етди [1.Б.51].

Республика аҳолисининг уй-жой билан таъминланиши кўрсаткичлари ошиб борди. 1966-1983 йилларда шаҳар ва қишлоқларда умумий майдони 96 миллион кв.м. бўлган уй-жой қурилди. Яъни бу рақам 1917 йилдан 1965 йилгача бўлган кўрсаткичдан кўпроқ эди. Шунга қарамадан Ўзбекистонда уй-жой қурилиши бошқа республикаларга нисбатан анча орқада эди. Унинг бир қанча сабаблари бор эди. Республика аҳолисининг ўсиши СССР аҳолисининг ўсишига қараганда анча олдинда эди. Жумладан, 1965-1980 йилларда СССР аҳолисининг умумий сони 15 фоизга ошган бўлса, Ўзбекистон ССРда эса 55 фоизга ошди. Республикада аҳолининг ўсиши табиий кўпайиш билан боғлиқ эди. Ўзбекистонда уй-жой қурилиши аҳоли кўпайишидан орқада қолиб кетди. Жумладан, 1965 йилда республикада 1000 кишига 7,5 хонодон қурилган бўлса, 1980 йилда бу кўрсаткич 5,7 хонодонни ташкил этди. СССРда эса ушбу кўрсаткич 1980 йилда 7,7 хонодонни ташкил этган эди. Шунингдек, уй-жой қурилишининг умумий ҳажмида аҳоли томонидан ва колхозлар томонидан қурилган уйлар катта қисми ташкил қилган. Жумладан, 1976-1980 йилларда республикада бу кўрсаткич 42,4 фоизни ташкил этган бўлса, СССРда бу кўрсаткич 19,5 фоиз бўлган. 1980 йилда 1965 йилдагига нисбатан республикада аҳоли ва колхозлар томонидан қурилган уйлар улуши 29 фоизга ошган бўлса, СССРда бу кўрсаткич 40 фоизга пасайган. Шунингдек республикада уй-жой қурилишининг СССРда ўртача кўрсаткичдан орқада қолишига сабаблардан яна бири уларнинг ярқисиз аҳволга келганлиги билан боғлиқ эди. 1965-1980 йилларда Ўзбекистонда турли сабабларга кўра 30,5 фоиз уй-жой умумий фонддан чиқариб юборилган. Бу кўрсаткич СССРда 14,1 фоизни ташкил қилган. Шунингдек республикада уй-жой қурилиши қиймати СССРнинг марказий районлари ва умуман СССР барча қисмларига нисбатан баландроқ бўлган. Жумладан, 1 кв.м. уй-жой бошқа жойларга қараганда 15 фоизга қимматроқ бўлган. Бундан ташқари уй-жой қурилишининг моддий-техник базаси етарли эмас эди. Республика йирик панелли уй-жой қурилиши бўйича СССРда кўрсаткичдан икки баробар орқада эди. Жумладан, 1980 йиллар охирида 1000 кишига йирик панелли уй-жой қуриш муассасалари СССРда 220 кв.м. ташкил қилса, Ўзбекистонда 125 кв.м. ташкил этган [1.Б.54-56].

1980 йилда уй-жой қурилишида янги лойиҳалар бўйича қурилган уйлар республикада 46 фоизни ташкил қилган. Жумладан, шаҳар типдаги посёлкаларда 62 фоизни ва қишлоқларда 21 фоизни ташкил қилган. 1980 йилда 1970 йилга нисбатан уй-жой қурилиши қийматининг ошиши шаҳарлар ва шаҳар типдаги посёлкаларда 14 фоиз, қишлоқ жойларда 22 фоизни ташкил қилди. 1980 йилда уй-жойларнинг 1 кв.м. республика 175 сўми ташкил қилган бўлса, шаҳар ва шаҳар типдаги посёлкаларда 166 сўм ва қишлоқ жойларда 190 сўм бўлган. Яъни қишлоқларда уй-жой қуриш қимматга тушган [1.Б.101].

1948 йил 10 февралда СССР Министрлар Совети “Қишлоқдаги ўқитувчиларга имтиёзлар ва устунликлар тўғрисида”ги қарорига кўра ўқитувчиларнинг турар-жой шароитларини яхшилаш бўйича маълум ишлар амалга оширилди. 1960 йил 9 сентябрда ЎзССР Министрлар Совети ва Ўзбекистон Коммунистик Партияси Марказий Комитетининг “Қишлоқ ўқитувчилари маданий-маиший шароитлар яратиш бўйича Бухоро вилояти Коракўл райони колхозлари ва жамоат ташкилотларининг социалистик мажбуриятлари тўғрисида”ги қарорини бажариш бўйича республиканинг барча вилоятларидаги қишлоқлардаги ўқитувчиларнинг маиший шароитларни яхшилашга эътибор кучайди. 1962 йилда Андижон вилояти колхоз ва совхозларида ўқитувчилар учун 214 та хонадон қурилди, 348 нафар ўқитувчига давлат томонидан ссуда (қарз) ва уй қуриши учун ер участкалари ажратилди. 1962 йилда 12081 нафар қишлоқлардаги ўқитувчидан 9838 нафари ўз уйларида яшаган. Қишлоқ ўқитувчиларига коммунал хизмат кўрсатиш яхшиланиб, аксарият уйлар электр ёрдамида ёритилган ва радиолаштирилган.

Шу билан биргаликда қишлоқ ўқитувчиларининг уй-жой шароитини яхшилаш ва маиший хизмат кўрсатиш аҳолида жиддий камчиликлар мавжуд эди. Жумладан, 1962 йилда Андижон вилоятидаги қишлоқ ўқитувчиларидан 530 нафари ижарада яшашган. Вилоятнинг

Янгикўрғон, Избоскан, Кўрғонтепа ва Москва районларида кўп ўқитувчилар хусусий хонадонларда яшаган. Ўқитувчилар 5 сўмдан ошиқ ижара ҳақи тўлашган. Бу районларда хусусий хонадонларда 348 нафар ўқитувчи яшаб, уларнинг баъзилари хонадон учун анча юқори пул тўлашган. Район халқ таълими ташкилоти қишлоқ ва посёлка советлари уй эгалари билан шартнома тузиш ва квартира ҳақи ҳажмини аниқлашни йўлга қўймаган эди. Шунингдек, ўқитувчиларни уйни иситиш ёнилғи билан таъминлаш ҳам яхши эмас эди. 1962-1963 ўқув йилида 600 нафар ўқитувчи кўмирни кечикиб олган эди. Бунинг устига ўқитувчиларга берилган кўмирнинг сифати жуда ҳам паст бўлган [2.В.450].

ЎзССР Минстрлар Советининг “Янги қурилаётган мактаб ўқитувчилари учун квартира қуриш тўғрисида”ги қарори тўлиқ бажарилмаган. 1960-1962 йилларда Андижон вилоятида 46 та янги мактаб қурилган бўлса, бу мактаб ўқитувчилар учун 27 та квартира қурилган. Вилоятда бу йилларда 885 та мактаб фаолият юритиб, улар атига 86 та квартира эга бўлган. Қишлоқ ўқитувчиларни турар-жой таъмирлаш ва уларга маиший шароит яратиш борасида жиддий камчиларга йўл қўйилганлиги сабаби ўқитувчилар, айниқса ёш мутахассисларнинг қўнимсизлиги олиб келган. 1961-1963 йилларда вилоятга 1513 нафар ёш мутахассис ишга жўнатилган бўлса, шу йилларда турли сабабларга кўра 135 нафари кетиб қолган [2.В.451; 3.В.147-149].

Республика қишлоқларида уй-жой қурилиши масаласи 1980 йилларда ҳам кескинлигича қолган эди. Қишлоқларда жамоат мулкига айлантирилган уй-жой фонди атига 17 фоизни ташкил қилган. Уйларнинг коммунал хизматлар билан таъминланган даражаси шаҳарликларга нисбатан 30-50 фоизга кам бўлган. Қишлоқлардаги уй-жой фондининг 83 фоизи индивидуал уйлардан иборат бўлган. Жамият мулкига айлантирилган уйлардаги (13,5 кв.м) бир кишига ўртача ҳисобда тўғри келадиган майдон даражаси индивидуал (10,3 кв.м) уйларга караганда юқорироқ бўлган. Қишлоқларда индивидуал турар-жойларни ҳисобга олиш шартли равишда ҳисобга олинган. Жумладан, қурилаётган турар-жойлар ҳақидаги маълумотлар бўлмаган, уларнинг майдони ва муҳандислик ишлари даражаси тўғрисидаги маълумотлар бўлмаган.

Қишлоқларда ХХ асрнинг 80 йилларда ҳам индивидуал қурилиш умумий қурилишнинг катта қисмини ташкил этган. 1980 йилларда қишлоқ ва шаҳарларга коммунал хизмат кўрсатиш даражаси тенглаштириш вазифаси қўйилган. Жумладан, Ўзбекистон ССРда 112 та колхозлараро коммунал хизмат комбинати бўлиб, у 900 колхоз ва 75 та совхозни қамраб олган [4.Б.27].

Республика қишлоқ аҳолисининг уй-жой билан таъминланиши вилоятлар бўйича турлича бўлган. Жумладан, Наманган ва Фарғона вилоятларида аҳолининг ўсиши уй-жой фондининг ривожланиш кўрсаткичларидан орқада қолганлиги сабабли 1981-1985 йилларда пасайиб кетган. Қишлоқлардаги индивидуал уйларнинг 90 фоизи хом ғиштдан, сомондан, синчдан қурилган ва муҳандислик коммунал тизимлари билан таъминланиш даражаси ниҳоятда паст бўлган. Қишлоқларда аҳолининг турар-жой билан таъминлашнинг асосий тури бўлган индивидуал уй-жой қурилиши ривожлантиришни пудрат ва хўжалик йўллари билан қуришга эътибор қаратила бошланди. Аммо бу усул ҳам қониқарсиз тартибда олиб борилди.

Жумладан, 1984 ва 1985 йилларда ушбу мақсадни амалга ошириш мақсадида 461 минг кв.м. умумий майдонга эга бўлган уй-жой қуриш учун 85,7 миллион сўм ажратилган бўлса, ундан 49,2 миллион сўм (57,4 фоиз) ишлатилган ва фақат 285 минг кв.м. (61,8 фоиз) майдонга эга уй-жой қурилган [5.В.18].

1984-1985 йилларда (3276 минг кв.м.) фақат Ўзбекистон Колхоз қурилиши томонидан 21,9 миллион сўмга (режага нисбатан 37 фоиз) тенг қурилиш монтаж ишлари амалга оширилмаган ҳамда 97,5 минг кв.м.(30,8 фоиз) уй-жой қурилмаган. Бунинг сабаби молиялаштириш масалаларининг ечилмаганлиги ва ер участкаларининг ажратилмаганлиги билан боғлиқ эди. Умуман, 1984-1985 (3276 минг кв.м.) йилларда қишлоқларда уй-жой қурилиши 1982-1983 йилларга (3638 минг кв.м.) нисбатан камроқни ташкил этган. Берилган имтиёзларга мувофиқ пудрат йўли билан қурилган уйлар эгалари 25 йил мобайнида уйнинг

ярим пулини тўлаши лозим эди. Тўловнинг қолган қисми колхоз ва совхозлар томонидан тўланиши агар паст рентабелли ва зарар келтирган хўжаликлар бўлса давлат бюджетидан тўланиши лозим эди. Аммо 1984-1985 йилларда қишлоқ хўжалиги ташкилотлари ушбу мақсадларга пул ажратишни сўраб мурожаат этмаган [5.В.19].

Хулоса қилиб шуни айиш мумкинки, 1960-1980 йилларда Фарғона водийси қишлоқларида уй-жой қуриш тизимида катта ўзгаришлар юз бермади. Бу биринчи навбатда уй қаватларига бориб тақалади. Ўрганилаётган даврда шаҳарларда кўп қаватли уйларни қуриш оммалашган бўлса, қишлоқларда бу ҳолат юз бермади. Бу жараён қишлоқ аҳолисининг кундалик маиший турмуш тарзи билан боғлиқ бўлиб, хўжалик турмуш тарзи бир қаватли уйларни талаб қилган. Бундан ташқари, шаҳарларда аллақачон давлат томонидан қурилган уйлар сони ривожланаётган вақтда қишлоқ аҳолиси асосан ўз меҳнатлари эвазига уйлар қуришни давом эттираётган эди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ

1. Боровков И.И. Развитие жилищного строительства в Узбекистане. – Т.: Узбекистан, 1984. – 206 с.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎЗР МДА), Р-94 фонд, 7-рўйхат, 574-иш.
3. ЎЗР МДА, Р-94 фонд, 7-рўйхат, 577-иш.
4. Каланов Б.З., Каланова Л.З. Проблемы развития жилищно-коммунального хозяйства: На материалах Узбекской ССР. – Т.: Узбекистан, 1984. – 151 с.
5. ЎЗР МДА, Р-837 фонд, 41-рўйхат, 7061-иш.

УДК 07.00.01

Усмон Тупчиев
(Жиззах, Ўзбекистон)

ХІХ АСР ОХИРИ-ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА УЗУМЧИЛИК ВА ВИНОЧИЛИК МАСАЛАЛАРИНИНГ ДАВРИЙ АДАБИЁТЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

В данной статье анализируют освещение в периодической литературе проблемы виноградарства и виноделия в Туркестане в конце XIX и в начале XX веков.

Ключевые слова: А.И.Шахназаров, В.В.Заорская, К.А.Александр, В.Юфереv, А.Регель, А.Пулло, М.И.Вирский, И.Танатар, виноградарства, Чарас, Белый и черный Кишмиш, Дорой, Хусейн, Сахоби, новые сорта винограда, Изабелла, Каберно-Савиньон, Белый Шампань, Рислинг, виноделие, Филатов, Толочинов, Н.И.Первушин.

This article analyzes lighting in periodical literature problems of wine culture and winemaking in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries.

Key words: A.I. Shakhnazarov, V.V. Zaorsky, K.A. Alexander, V.Yuferev, A.Regel, Verbov, A.Pullo, M.I.Virsky, I.Tanatar, viticulture, Чарас, White and black Kishmish, Doroi, Huseyni, Saxobi, new grape dates, Isabella, Cabernet-Sauvignon, Riesling, winemaking, Filatov, Tolochinov, N.I.Pervushin.

Ўрганилаётган даврда Туркистон ўлкасида узумчилик ва виночилик масалаларининг кенг ёритилишида салмоқли ва илмий қиймати жиҳатидан юқори ўринда туришлиги билан биз учун Россия империяси ҳукмронлиги даврида рус тадқиқотчилари томонидан яратилган адабиётлар ва даврий нашр материаллари муҳим ўрин тутди.

ХІХ аср охири ХХ аср бошларида Туркистон ўлкасига Россиядан келган қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳа вакиллари бўлган А.И.Шахназаров, Н.А.Маев, А.И.Добросмыслов, В.В.Заорская, К.А.Александр, В.Юфереvларнинг тадқиқотлари ҳамда А.Регель, Вербов,

А.Пулло, М.И.Вирский, К.А.Тимаев, И.Слудский, И.Стекольников, И.Танатар, С.Григорьевларнинг даврий нашрларда чоп этилган мақолалари ўлкада узум етиштиришда маҳаллий анъаналар, янги узум навларининг Туркистонга кириб келиши ва уларнинг маҳаллий шароитга мослаштирилиши, шунингдек ўлкада виночилик саноати вужудга келиши тарихини ёритишда биз учун назарий ва манбавий асос вазифасини ўтайди.

Мазкур муаллифлар томонидан яратилган адабиётлар ва даврий нашр мақолаларида қайд этилишича, Туркистон ўлкасида узумчиликнинг вилоятлар бўйича тақсимоли, узум майдонларининг кенгайиб бориши ва унинг сабаблари ҳақидаги, шунингдек вилоятларда қишлоқ хўжалигининг ушбу соҳаси етакчи ўринда турган уездлар ҳақида диққатга сазовор маълумотлар келтирилган. Масалан, муаллифларнинг қайд этишларича ўлкада Самарқанд вилояти Сирдарё ва Фарғона вилоятларига нисбатан узум ва узум маҳсулотларини етиштириш бўйича юқори поғонада турган.

Дарҳақиқат, кўрилаётган адабиёт ва мақолаларда келтирилган мавзуга оид маълумотлар таҳлилига кўра, биргина 1872 йилда Самарқанд вилоятида 2000 десятина майдонга тенг узумзорлар бўлиб, ушбу вилоятда узумзорлар майдони кўлами йилдан-йилга ошиб борган. Масалан, 1888-1889 йилларда вилоятда узумзорлар майдони 25 536 таноб ёки 6 650 десятинага ошган. Ёки 1890-1897 йилларни олиб қарайлик. Яъни, вилоятда узум майдонлари кўлами 1890 йилда 5 774 десятина, 1891 йили 6 204 десятина, 1893 йили 6 490 десятина, 1894 йилда 6 445 десятина, 1895 йили 6 103 десятина, 1897 йилда эса 7 832 десятинага кўтарилиб борганлиги маълум бўлади [17, б. 237-239].

Агроном А.И.Шахназаровнинг қайд этишича ўлкада узумчилик бўйича кейинги ўринда Сирдарё вилояти туриб, вилоят уездлари бўйича узумзорларнинг умумий майдони қуйидагича бўлган: Тошкентда 1 648 десятина, Чимкентда 20 десятина, Авлиёотада 5 десятина ва Амударё бўлимида 20 десятина, қолган асосий майдонларнинг 1 700 десятинали Тошкент уезди ва Тошкент шаҳрига тўғри келган. Вилоятда узумчилик соҳаси бўйича Тошкент уезди ва Тошкент шаҳри етакчи ўринда турган. 1897 йилги маълумотларга кўра Тошкентнинг руслар яшайдиган янги шаҳар қисмида 74 десятина, маҳаллий аҳоли истиқомат қиладиган эски шаҳар қисмида 957 десятина, шунингдек Тошкент уездида эса 617 десятина, жами 1 648 десятина майдонга тенг узум етиштириладиган боғлар бўлган. Тошкентнинг руслар истиқомат қиладиган қисмида мавжуд бўлган 74 десятина узум боғларнинг 45 десятинали давр рус тадбиркорлардан бўлган Н.И.Ивановга, 25,5 десятинали Первушинга ва қолган қисми эса маҳаллий аҳолига тегишли бўлган [17, б. 237-239].

В.Юферов ва А.И.Шахназаровларнинг таъкидлашларича, 1897-1898 йилларда Фарғона вилояти уездалри бўйича узумзорлар майдонининг тақсимланиши қуйидагича бўлган: Наманганда 2 843 десятина (1897) ва 2 874 десятина (1898), Марғилонда 2 352 десятина (1897) ва 1 155 десятина (1898), Қўқонда 1 787 десятина (1897-1898), Андижонда 314 десятина (1897) ва 500 десятина (1898), Ўшда 31 десятина (1897) ва 26 десятина (1898), вилоят бўйича эса жами узумзорлар майдони 7 327 десятина (1897) ва 6 342 десятинали (1898) ташкил этганлиги келтирилганки, ушбу маълумотлар вилоят уездалри бўйича узумзорлар майдонининг тақсимланиш ҳолати ҳақида тасаввурга эга бўлишимизда муҳим аҳамият касб этади [18, б. 47-50; 17, б. 239].

Ўлкада етиштириб келинган маҳаллий узум навлари борасида ҳам мазкур адабиётларда муҳим маълумотлар қайд этилган. Масалан, кўрилаётган даврда ўлкада узумнинг маҳаллий навларининг ўттиздан ортиқ тури мавжуд бўлиб, булар Чиллаки, Чарос, Оқ Кишмиш, Қора Кишмиш, Домброб, Майизи, Катта-Қўрғон, Дорои, Оқ ва Пушти Хусайни, Хасайни, Саҳоби, Гилами, Офпар, Буаки, Маска, Набиши, Хожаахрори, Султони, Шакар ангур, Алвони, Сиркои, Шувурғон, Хотинбармоқ ва бошқа шу каби узум навлари етиштирилиб, улардан мўл ҳосил олинган [6, б. 48-50].

А.И.Шахназаровнинг таъкидлашича, Туркистон ўлкасида 1895 йилга қадар ўлка аҳолиси томонидан етиштириб келинган маҳаллий узум навлари ва уларнинг ўзга хос хусусиятлари борасида ҳеч қандай илмий тадқиқотлар олиб борилмаган ва бу масалада биринчилардан бўлиб ўзи иш бошлаганлигини ва бунда унга ўз соҳасининг етакчи мутахассисларидан

бўлган Н.И.Королков, И.И.Гейер, С.И.Лидского ва жаноб Пуллолар катта ёрдам берганликларини таъкидлайди.

Маҳаллий узум навларидан ўзининг ҳосилдорлиги, таркибида шакар моддасининг кўплиги ва хуштаъмлиги билан, шунингдек вино ишлаб чиқаришда унумдорлиги билан Чарос, Оқ ва Қора Кишмиш, Маска, Буваки, Хўжаахрори ва Султони каби навлари бошқа маҳаллий навларга нисбатан ажралиб турган. Маҳаллий аҳоли узумни таббий ҳолда хўраки, ичимлик сифатида шароб (мусаллас), қуритилган ҳолатда майиз, шунингдек шинни маҳсулотларини тайёрлашиб, уларни истеъмол қилишган, рўзғордан ортганини ички ва ташқи бозорларга олиб чиқиб сотишган.

Мазкур адабиётларда Туркистон ўлкасига четдан келтирилган янги узум навлари ва уларни иқлимлаштириш, бу борада боғдорчилик тажриба плантацияларининг ташкил этилиши, ушбу соҳа мутахассисларининг ўлкага жалб этилиши ва уларнинг узумчилик ҳамда виночилик саноатини ривожлантириш борасидаги фаолиятлари каби маълумотлар ҳам қайд этилган.

Хусусан, ўлкага узумнинг серҳосил ва винобоп навлари асосан Украина (асосан Қрим), Молдова, Кавказorti ва бошқа жойлардан келтирилган. Туркистонга хориждан илк бор янги узум навлари 1868 йилда Тошкент уездига олиб келинган бўлса, кейинчалик четдан келтирилган янги узум навларини етиштириш, йирик узум плантацияларига асос солиш борасида ўлка вилоятларидан Самарқанд асосий марказга айланган [9, б. 59-60; 17, б. 237-239]. Бундан ташқари, 1869 йилдан бошлаб Туркистонга европанинг Франция, Германия, Венгрия, Болгария каби мамлакатлари ва хатто Америка қитъасидан ҳам узумнинг янги навлари олиб келиниб маҳаллийлаштирила бошланган.

Туркистон ўлкасида 1888 йилдан янги узум навларини етиштириш ишлари кенгайиб, четдан келтирилган янги узум навлари юзлаб боғбонларга тарқатилган ва сотилган. Хусусан, И.Стекольниковнинг қайд этишича XX аср бошларида Самарқанд вилоятида янги узум навлари асосида ташкил этилган 50 десятина ер майдонига эга бўлган тажриба плантациясида Қора Птивердо, Франк-менс, Изабелла, Каберно-Савиньон, Оқ шампань, Рислинг, Сотернь, О-Порто, Модерн-Мальвази, Лакрима-христи, Оқ мускат каби чет элдан келтирилган янги узум навлар парваришланиб, боғбонларни кониктирадиган меъёрда ҳосил олинган [3, б. 169-171; 14, б. 136].

А.И.Шахназаров, М.Невесский каби муаллифлар асар ва мақолаларида қайд этилишича, тошкентлик боғбонлардан Н.И.Иванов ва И.И.Первушин, самарқандлик боғбонлар А.Л.Филатов ва Р.С.Проховскийлар четдан янги узум навларини ўлкага олиб келиш ва уларни маҳаллий шароитга мослаштиришда катта ҳисса кўшишган. Хусусан, Ати-Ведро, Франк-пино, Мерло, Саперани Мускати, Якрима, Кристи, Якрима-Долче, Изабелла каби 20 га яқин навлар, шунингдек узумнинг қора ва қизил навлари ҳисобланган Сотернь, Рислинг, Мадера, Гро-Рислинг кабиларни, қолаверса Оқ Мускат, сарик тусли Александрия, Шосланинг каби ўнга яқин янги узум навларини парваришлаш ва уларни ўлка иқлим шароитига мослаштирилишида ушбу мутахассисларнинг хизматлари катта бўлган [8, б. 177-183; 10, б. 322].

Юқорида кўриб чиқилган адабиётлар ва даврий нашрларда чоп этилган мақолаларда узумнинг навларига қараб Туркистон ўлкаси вилоятлари бозорларида уларнинг нарх-наволарининг ҳам турлича эканлиги қайд этилган. Масалан, XIX асрнинг охириги ўн йиллигида Самарқанд уезди бозорларида янги узумнинг нархи ўртача бир пуди 20-40 копеек (Саҳоби ва Ҳусайнининг нархи 50 копеек, қолганлари 20 копеек), Хўжандда 40-50 копеек, Катта-Қўрғонда 30-40 копеек, Жиззах уездида 50 копеек, Фарғона вилоятининг Наманган ва Қўқон уездларида 40-50 копеек, Тошкент воҳасида 70 копеекдан-1 рубль 20 копеекгача, Тошкент шаҳрида эса 2-2 рубль 60 копеекгача бўлган [17, б. 286-287].

Бундан ташқари, таҳлил этилаётган адабиётларда Туркистон ўлкасида узумчилик асосида виночилик саноатининг вужудга келиши, вино заводлари ва уларнинг ишлаб чиқариш қувватлари ҳақида ҳам диққатга сазовор маълумотлар келтириб ўтилган. Хусусан, А.И.Шахназаров, Н.А.Маев каби муаллифлар асар ва мақолаларида қайд этилишича,

Самарқандда виночилик билан Филатов, Проховский, Толочинов, Тошкентда эса Платон Шевченко, инженер технолог Н.И.Первушин, Адолф Моше, Н.И.Иванов, Я.Я.Иванов, И.Барсуков, И.П.Белоколоковлар шуғулланишган. Самарқандда Филатовнинг вино заводида йилига 10-15 минг челақ, Проховский заводида 6 000 челақ, Толочинов заводида 4 000 челақ; Тошкентда Платон Шевченко, инженер-технолог Н.И.Первушин, Адолф Моше, Н.И.Иванов, Я.Я.Иванов, И.Барсуков, И.П.Белоколоков заводларида ўртача 10 000 челақ, Фарғонада 10-11 минг челақ вино тайёрланган. Туркистон ўлкасида вино тайёрлаш бўйича Самарқанд биринчи ўринда, Тошкент, Катта Қўрғон, Қўқон, Марғилон, Андижон ва Наманган шаҳарлари кейинги ўринларда турган [6, б. 48-50].

Муаллифларнинг қайд этишича, вино ва вино маҳсулотларининг ўлка бозорларидаги нарх-навоси ҳам талаб ва сифатига қараб турлича бўлган. Масалан, Тошкентда қизил ва оқ виноларнинг бир челаги 2 рубль 15 копеекдан 5 рублгача, бошқа турдаги винонинг бир челаги 8-12 рубль, хуштаъм винонинг бир челаги 16-18 рубль бўлган. Фарғонада винонинг паст навларининг бир челаги 3-4 ва юқори навлари эса 10 рублгача бўлган. Марғилонда узумнинг Буваки навидан тайёрланган паст навли винонинг бир шишаси 20-35, Самарқандда қуввати паст винонинг бир шишаси 30, ўртача қувватдаги винонинг бир шишаси 50-60 ва юқори қувватли винонинг бир шишаси 80 копеекдан-1 рубль 20 копеекгача бўлган [17, б. 295].

Туркистон ўлкасида етиштирилган узум ва вино маҳсулотлари ички бозорлардан ташқари, четга ҳам экспорт қилинган. Муаллифларнинг қайд этишича, XIX аср иккинчи ярмида ҳар йили темир йўл транспортлари орқали Самарқанддан Троицк ярмаркасига ёз ойларида 10 000 туя, жами 180 000 пуд кишмиш узуми ва бошқа товарлар олиб чиқилган. 1892-йилда Каспийорти темир йўли орқали Россия ва Европага 412 000 пуд кишмиш узуми жўнатилиб, унинг 285 566 пуди Самарқандда етиштирилган узумга тўғри келган. Ток тупидан узилган ҳолда экспорт учун чиқарилган хўраки узумнинг умумий миқдори 3 000 пуд, узумдан тайёрланган винонинг умумий миқдори эса 66 838 пудни ташкил этган. Ушбу кўрсаткичдаги Самарқанд узумидан тайёрланган вино миқдори 14 979 пудни ташкил этган. Россияга чиқарилган узум ва узум виноси 1888-йилда 70 597 пуд бўлган бўлса, кейинги беш йил давомида бу кўрсаткич беш маротабага ошиб, 1892-1893 йилларда 451 018 пудни ташкил этган [7, б. 9-14; 10, б. 34].

М.В.Лавров, А.Губаревич-Радобылский ва Мусофирларнинг қайд этишларича, Бухоро амирлигига қарашли Қарши, Шахрисабз, Ургут бекликларида етиштирилган узум ҳосили Троицк ярмаркасига, ундан Сибир худуди орқали Челябинск, Ишим, Тобольск ярмаркаларига етказилган. Хўжанддан Сирдарё бўйлаб Казалинскга туяларда келтирилган хўраки узум ва қуритилган кишмиш(майиз) Жанубий Россия шаҳарларига етказиб берилган. Каспийорти темир йўлидан Узун станцияси орқали 1890 йилда 1 879 000 пуд, 1891 йилда 2 592 000 пуд, 1892 йилда 4 516 000 пуд узум ва узум маҳсулотлари Россиянинг европа қисмига жўнатилган[7, б. 9-14; 10, б. 309; 5, б. 102-104; 1, б. 69].

Юқорида келтирилган адабиётлар ва даврий нашрларда чоп этилган мақолаларда акс эттирилган мавзуга оид маълумотлар таҳлили натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- Мазкур даврда ўлкада маҳаллий аҳолининг узум етиштириш ва вино маҳсулотлари тайёрлаш борасидаги анъанавий тарихий тажрибаларини ўрганишда рус тадқиқотчилари томонидан яратилган даврий адабиёт ва нашрларнинг аҳамияти ёритиб берилди;

- XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонга кириб келган янги узум навлари ва уларнинг ўлка иқлим шароитига мослаштирилиши, винобоп маҳаллий ва янги узум навларининг виночилик саноати ривожига ўрни кўрсатиб берилди;

- узум ва вино маҳсулотларининг бозорлардаги нарх-навоси, ўлка ички ва ташқи савдосида узум ва вино маҳсулотларининг тутган ўрни каби масалаларнинг адабиётларда ёритилиш даражаси таҳлил этилди;

- мазкур адабиётлар ва даврий нашрларда чоп этилган мақолалар асосида ўлкада узумчилик ва виночилик масалаларининг ёритилиши лозим бўлган томонлари ва уларнинг бугунги кунда ўрганилиши долзарб эканлиги кўрсатиб берилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Губаревич-Радобыльский. Экономический очерк Бухары и Туниса. Санкт-Петербург.1905. 69 с.
2. Вирский Н.М. Виноградарство в Самаркандском уезде // Туркестанский сборник. Т.523.
3. Виноделье в Туркестане // Туркестанский сборник. Т. 522. С. 169-171.
4. Заорская В.В., Александер К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. Петроград, 1915.
5. Лавров М.В. Туркестан. География и история края. Москва. 1916. С.102-104.
6. Маев Н.А. Туркестанская выставка 1886 г.Ташкент: Издание Туркестанского Отдела Императорского Российского Общества Садоводства, 1886. –С. 48-50.
7. Мусофир.Среднеазиатское виноградарство // Туркестанский сборник. Т.433. С.9-14.
8. Невеский М. Список деревьев и кустарников, произрастающих в Самаркандской области // Туркестанский сборник. Т. 525. С. 177-183.
9. Пулло А.К вопросу о винограде // Туркестанский сборник. Т.467. С.59-60.
10. Путеводитель по Туркестану и Средне-Азиатской железной дороги.С.-Петербургъ. 1903. С. 34; 309.
11. Регель А. Садоводство в Туркестанском крае. Т., С.349.
12. Слуцкий И. Краткий очерк Самаркандского виноделия в связи с виноградарством. Т.527.
13. Среднеазиатское виноградарство. Т.437.
14. Стекольников И. Корифеи виноделия в Туркестане. Т.543. С. 136.
15. Танатар И. О мероприятиях по борьбе с грибными болезнями винограда в Туркестанском крае. Т.537.
16. Тимаев К. Сельскохозяйственная, промышленная выставка. Т.476.
17. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908. С. 237-239; 286-287; 295.
18. Юферев В. Хозяйство Сартов Ферганской области. Ташкент, 1911. С. 48-50.

УДК 39(477)(075.8)

Сергій Чутченко
(Ніжин, Україна)

ЦИКЛ ЗИМОВИХ СВЯТ ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОГО НА ЗАНЯТТЯХ З НАРОДОЗНАВСТВА

У статті розглянуті свята зимового циклу, які подаються на заняттях народознавства. Підкреслено важливість актуалізації свят зимової обрядовості у житті сучасного українця. Підкреслено, що одне з найголовніших християнських свят – Різдво Христове, актуалізує проблеми сьогодення.

Ключові слова: народознавство, зимові свята, Різдво Христове.

The article deals with the winter cycle holidays, which are presented in the classes of science. The importance of actualization of winter rites in the life of the modern Ukrainian is emphasized. It is emphasized that one of the most important Christian holidays – the Nativity of Christ, actualizes the problems of today.

Keywords: Ethnic Studies, Winter Holidays, Christmas.

Сьогодні спостерігається криза духовності нашого суспільства, що проявляється у незнанні свят свого народу, та не бажанні знати народних традицій, звичаїв, обрядів. Молодь не знає коренів свого народу, не орієнтується у багатьох питаннях традиційної етнічної культури, релігійних вірувань свого народу. «Глибоке засвоєння рідної культури, історії як цілісного духовного життя народу – одна з найважливіших умов формування творчої особистості» [2, с. 262]. Складний і тривалий шлях розвитку пройшли українські календарно-побутові звичаї та обряди. Таку назву вони отримали через зв'язок з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших предків [1, с. 123].

4 грудня – Введення, або "Третя Пречиста". У Євангелії нічого не згадується про подію Введення в храм Пресвятої Богородиці. Це свято, як і свято Різдва (Друга Пречиста) й Успіння Божої Матері (Перша Пречиста), засноване на традиціях. Ці джерела подають, що батьки Пресвятої Богородиці святий Йоаким і Анна, будучи бездітними, дали обіцянку, що якщо в них народиться дитя, то вони віддадуть її на службу Богові у Єрусалимський храм. Господь Бог вислухав їхні молитви і дав їм доньку. Коли Марії виповнилося три роки, батьки привели її до храму і віддали в руки первосвященика. Тут Пресвята Богородиця перебувала тривалий час аж до заручин зі святым Йосифом.

7 грудня – святої Катерини. Християнство описує Катерину Олександрійську як «наречену Христову», яка зазнала жорстоких тортур і була вбита за свою віру. Дівчина народилася у III столітті у знатній і багатій сім'ї. Її мати була таємною християнкою і долучила Катерину до віри. Згідно з переказами, після хрещення дівчині наснився сон, в якому Господь дав їй перстень, заручивши її на собі. Коли вона прокинулася, то знайшла перстень на своїй руці. Згідно з народним повір'ям, Свята Катерина – покровителька любові і шлюбу, яка допомагає дівчатам відшукати свого судженого. День Катерини також називають «святом дівочої долі». Дівчатам, які шукають любові, традиційно радять сходити вранці 7 грудня до церкви і помолитися перед іконою Святої Катерини. Свято припадає на Різдвяний піст, тому відзначати його шумно не прийнято. Тим не менш, в цей день молоді дівчата збиралися на «вечорниці», просили Катерину про нареченого і гадали, що не заохочувалося церквою. Дівчата на світанку зрізали гілки вишні і ставили у воду біля ікон. Вважалося, що якщо до Старого нового року (свята Святої Маланки) вишні зацвітали, то скоро дівчина вийде заміж.

13 грудня – День святого Андрія Первозванного. Стародавня християнська легенда каже, що апостол Андрій Первозваний проповідував християнство в самому Царгороді, на берегах Чорного моря та в околицях нашої столиці – Києва. Хоч Андрій Первозваний – християнський святий, але в народній традиції звичаї і обряди в цей день мають дохристиянський характер: угадування майбутньої долі, заклинання, ритуальне кусання "калити".

17 грудня – день Великомучениці Варвари. Свята Варвара народилася у місті Іліополі, що у Малій Азії. Мати Варвари рано померла, і мала дитина залишилася на вихованні у батька-язичника. Та дитина замислювалася над християнськими істинами. Дізнавшись про відступницькі нахили своєї доньки, батько віддає свою дитину на розсуд місцевої влади. Зрозумівши непохитність дівчини у її поглядах, влада піддає дівчину жорстоким тортурам. Народні прикмети: яка погода на Варвари, така й на Різдво, який день на Варвари, такий і на Сави.

18 грудня – святого Сави. Віруючі за християнською традицією вшановували преподобного Саву Освяченого, який у 8 років таємно від батьків пішов у Капподокійський монастир. Там прийняв чернецтво і згодом ніс чернечий подвиг у Палестинській пустелі. Преподобний Сава зцілював молитвами і творив чудеса. Сава жив в Йорданській пустелі, заснував декілька монастирів. А православна церква досі використовує Єрусалимський статут, написаний преподобним Савою Освяченим. Також цей святий творив чудеса, зцілюючи людей від різних недуг. Сава Освячений вважається покровителем хворих і дітей. Що треба зробити в Савин день. День пам'яті Сави Освяченого - привід в черговий раз

зупинитися в суєті буднів і задуматися про життя, про душу. З давніх часів в цей день було прийнято сповідатися і причаститися.

19 грудня – День святого Миколая. В ніч на 19 грудня до кожної дитинки приходять Святий Миколай і кладе під подушку подарунки. В сучасні часи з'явилась добра традиція – саме у день святого Миколая опікуватись сиротами та знедоленими дітьми, даруючи їм подарунки. Св. Миколай опікується воїнами, водіями і мандрівниками, допомагає бідним у скруті, вважається покровителем дітей та студентів, моряків, торговців. В народних переказах святий Миколай боронить людей перед стихійним лихом, а найбільше на воді.

22 грудня – День святої Анни. Бабуся Ісуса Христа. У Біблії не згадується; весь життєпис базується на апокрифічній літературі, зокрема, «Протоєвангелії Якова». Свята Анна – покровителька вагітних та жінок під час переймів, захисниця матерів, бабуся, домогосподарок. Вона також вважається патроном гірників і золотошукачів, через простонародне ототожнення її доньки Марії та онука Ісуса із золотом.

25 грудня – святого Спиридона Триміфунтського (Сонцеворота). Це свято встановлено на честь святого єпископа Триміфунтського Спиридона, який помер близько 348 року. Про його життя відомо, що він був пастухом, мав дружину та дітей. Всі свої прибутки віддавав на потреби ближніх та чужинців, за що отримав від Бога дар чудотворення: зціляв невиліковно хворих та виганяв бісів. На Спиридона сонце, за народними уявленнями, повертає із зими на літо. День ставав довшим, а ніч коротшою.

1 січня – Новий рік. В Україні традиція новорічного святкування має особливо непросту та тривалу історію: наші прадіди у різний час святкували новий рік і в березні, і у вересні, і у січні – та й тепер 2 рази. В Україні символом на Новий рік тривалий час була не ялинка, а «дідух». Виготовляли його з першого зажинкового снопа. Кільканадцять пучків, окремо обплетених соломинками, ув'язували в пишній вінок. Знизу робили розгалуження, щоб «дідух» міг стояти. Верхівка новорічного вінка нагадувала конусоподібний сніп з колоссям. Гілки «дідуха» – за них правили зібрані докупки пучки, що зверху відповідно розгалужувались, – обрамлювали кольоровими стрічками, паперовими чи засушеними квітами, кожен на свій смак.

6 січня – Святий вечір (Навечір'я Різдва Христового). Різдвяний святвечір – останній день 40-денного Пилипівського посту напередодні Різдва Христового. Тоді православні християни згадують новозавітну розповідь про поклоніння волхвів зі сходу Богонемовляті Христу. Східні мудреці принесли Новонародженому символічні дари: золото, ладан і смирну: золото як Цареві, ладан – як Богу і смирну – як Людині на поховання. Разом з тим, існує звичай того дня не споживати їжу до появи першої вечірньої зорі, що нагадує про зірку на сході, яка сповістила про народження Ісуса Христа, але церковним уставом цієї традиції не закріплено.

На Святвечір готують кутю із зерен пшениці або ячменю, додаючи мед і горіхи. Зерно символізує воскресле життя, а мед – майбутнє блаженство. Стіл подекуди вистилають сіном або соломною, що нагадує ті ясла, в які покладений був Ісус Христос. 7 січня – Різдво Христове – велике християнське свято, день Народження Ісуса Христа, Спасителя світу і Відкупителя людей з полону гріха. 13 січня – Щедрий Вечір та свято Маланки – це залишок стародавнього, імовірно, дохристиянського звичаю. За християнським календарем – це день преподобної Меланії.

14 січня – Новий Рік за старим стилем, свято Василя. Внаслідок розбіжності, яка існує між Григоріанським (світським) та Юліанським (церковним православним) календарем, українці святкують Новий рік двічі в році: офіційне святкування Нового року припадає на 1 січня, а 14 січня, яке залишилося в народній традиції важливою складовою прадавнього календарного обрядового циклу українців, сьогодні носить назву Старого Нового року. Свято на честь Василя Великого, архієпископа Кесарії Кападокійської, що в Малій Азії. Церковні джерела характеризують його як аскета, богослова і вченого, автора кодексу чернечого життя. Також Василя Великого вважали покровителем землеробства, і саме тому цього дня основною обрядовою дією було засівання осель збіжжям.

18 січня – "Голодна куця" або Другий Свят-вечір. Увесь цей день віруючі люди нічого не їдять – постують. Сідають вечеряти, коли вже засяє вечірня зоря. На вечерю подаються пісні страви – смажена риба, вареники з капустою, гречані млинці на олії і куця та узвар. Уже геть ввечері, як стемніє, виносять з хати «дідуха», несуть його на вигін або в садок – як де ведеться – і палять: пускають на «теплий дух». Це – символічне палення зими, щоб «покинути кожух» – накликати весну. Коли все перегорить і нетривкий солом'яний жар погасне, дівчата розхоплюють попіл з «дідуха» і несуть на город – «щоб огірки родили». В цей день біля церкви святять воду. 19 січня – Водохреща або Йордан. Хрещення Господнє – третє і завершальне велике свято різдвяно-новорічного циклу, яке в народі має назву Йордан, або Водохреща. Православні та греко-католицькі християни відзначають його 19 січня, тому воно збігається зі святом Богоявлення. Однак, ці свята слід розрізняти.

Проблема полягає у тому що суспільство живе за одним календарем (новий стиль), а Церква живе за іншим календарем (старий стиль). Тому всі перераховані свята, окрім Нового року, вказані і святкуються в Україні за старим стилем. Виникає питання: за яким календарем жити, і коли святкувати Різдво Христове? В Церкві існують рухомі свята (Пасха, Вознесіння і т. д.) і нерухомі, до яких відноситься і Різдво Христове. Це Свято святкується всіма християнами однією датою – 25 грудня, от тільки у старостильників (у нас) 25 грудня припадає на 7 січня (але Різдво ми святкуємо 25 грудня). Більше того, недосконалість старого стилю призведе до того, що через 100 років 25 грудня припадатиме на 8 січня.

Коли нам святкувати Різдво іта інші свята? Перш за все підкреслимо, що Різдво Христове ми святкуємо 25 грудня, хоча ця дата у нас випадає 7 січня. Тому ніхто не говорить про перенесення дати Різдва, говорять про вибір календаря. Але складність полягає у тому , що з вибором нового стилю, у нашій календарній картинці зміститься не лише дата Різдва, але і всі свята цілого року. Всі. І зимові і літні. Тоді Водохреща буде не 19 січня, а 6 січня. І Благовіщення буде вже не 7 квітня, і Спас не 19 серпня, і так далі. А до цього наше суспільство ще не готове. Хоча певні здвиги у цьому напрямку є: 25 грудня – офіційний вихідний, ми ялинки прикрашаємо вже 18 грудня напередодні свята Миколая. Тому, на мою думку, ми не перейдемо на новий стиль, але у нас буде два Різдва. Так як раніше для дітей Миколай був невідомим, всі чекали Діда Мороза, а сьогодні є не лише вони, а є ще Санта.

Коли дітей питаєш, хто це Санта Клаус, то вони відповідають, що це святий Миколай схожий на Діда Мороза. Санта приходить по-різному: до одних він приходить 25 грудня (на Різдво), а до інших він приходить 6 грудня (день св. Миколая). А чому 25 грудня? Це пов'язано з Реформацією, коли протестанти забороняли всіх святих, але це було безрезультативно, тому залишили Санту, а не Миколая. Сучасний образ Санти створили дві людини: Климент Мур (1823 р. «Ніч перед Різдрвом»), Томас Наст намалював цей образ. А в першій половині ХХ ст. Санта почав працювати в рекламі. Отже, якщо Миколай це історична особа, то Санта Клаус це літературний герой, герой фільмів і реклами.

Дід Мороз приходить 1 січня. В слов'янських міфах Дід Мороз – це справжній Мороз, і він зовсім не добрий, і ніяких подарунків не приносить. Зустріч з ним могла закінчитися погано, тому йому виносили їжу (певну жертву), тобто хотіли з ним домовитися. Той вигляд Діда Мороза який ми знаємо, він з'являється 1840 році у Володимира Одоєвського (казка «Мороз Іванович» нам відома як Морозко). У Діда Мороза є одна вада – він співпрацював з комуністичним режимом. Ним намагалися замінити Миколая і в УРСР Дід Мороз з'являється в Харкові (де було найбільше жертв голодомору) з 1934 на 1935 рік. В Москві він з'являється у 1937 р. Отже, Дід Мороз це образ міфологічний і казковий.

Різдво Христове, як історичне свято піднімає багато сучасних проблем:

Подарунки. На день народження ми даруємо подарунки. А тут день народження в Ісуса Христа. А для нього подарунком є те, коли ми когось одягнемо, нагодуємо, напоїмо відвідаємо, того, хто цього потребує. Бо все це роблячи своєму ближньому, ми чим самим робимо Христу. Христос народжується у вертепі. І сьогодні в Україні є люди, яким немає де жити. Після народження святе сімейство тікає в Єгипет. Зараз проблема біженців через воєнні дії є проблемою актуальною і сьогодні. В родині святого сімейства – батько не рідний.

Проблема не повних сімей, проблема, коли вагітна жінка не має чоловіка в результаті війни. Коли народжується Христос з'являються ангели і співають: Слава в вишніх Богу і на землі мир, в людях – благовоління.

Отже, цикл зимових свят на заняттях з народознавства, мають як історичну цінність, бо це надбання нашого народу, так і сьогодні народні та церковні свята є актуальними, розв'язуючи і релігійні протиріччя і наповнюючи смислами життя людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс 1994. – 608 с.
2. Цінності освіти та виховання. Наук. зб. / за ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997.

УДК 94:613.81(470+571)«1914/1917»

Юрій Якущенко
(Київ, Україна)

АНТИАЛКОГОЛЬНА КАМПАНІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1914-1917 РР.) ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ

У статті аналізується антиалкогольна кампанія в Російській імперії в часи I Світової війни та її результати.

Ключові слова: антиалкогольна кампанія, Російська імперія, Перша Світова, сухий закон, боротьба з п'янством.

The article analyzes the anti-alcohol campaign in the Russian Empire during the First World War and its results.

Key words: anti-alcohol campaign, Russian Empire, First World, dry law, fight against drunkenness.

Алкоголізм є однією із найгостріших соціальних проблем сьогодення. В різний час безліч країн вдавалося до боротьби з даним соціальним недугом. Найпоширенішими заходами боротьби були і залишаються різноманітні антиалкогольні заборони та введення «сухого закону». Так в історії людства є чимало прикладів вирішення даної проблеми шляхом введення «сухого закону». Найвідомішим заборонним актом в цій сфері, є «сухий закон», який діяв на початку ХХ ст. в США. Свій приклад боротьби з п'янством мала і Російська імперія в часи I Світової війни.

Проблематиці «сухого закону» в Російській імперії (1914-1917 рр.) присвячено працю американського дослідника А. Мак-Кі [3]. Російська історіографія даного питання представлена працями: Г. Карандашова [2], А. Маюрова [4], Е. Пашкова [6] та О. Чагадаєвої [9]. Але дані дослідження присвячені дослідженню «сухого закону» на окремих територіях, так дослідження О. Чагадаєвої зроблено лише на матеріалах Москви та Петрограду. В українській історіографії дана проблема залишається невисвітленою, чим і був обумовлений вибір даної теми. Отже на сьогодні в історіографії відсутні будь-які цілісні напрацювання з даної проблематики, увага дослідників при вивченні даної теми зосереджено передусім, на окремих аспектах даної проблеми, або вивчення питання «сухого закону» в Російській імперії в (1914-1917 рр.) на окремих територіях.

Досвід боротьби з п'янством на сьогодні є актуальним для вивчення, так як алкоголізм залишається невирішеним питанням, та потребує нагального вирішення. А досвід антиалкогольної кампанії 1914-1917 рр. може бути використаний при розробці державної стратегії боротьби з даною проблемою.

Від 18 липня 1914 р. у зв'язку з оголошеною мобілізацією, відбулася заборона продажу спиртних напоїв. Імператор Микола II надав право місцевим органам самоврядування на їх розсуд і під їх відповідальність закривати алкогольну торгівлю [8, с.2348]. Початкові антиалкогольні постанови були прийняті, як тимчасові міри на час мобілізації армії.

Однак від 16 серпня 1914 р. антиалкогольні заходи були подовжені до закінчення військових дій, також заборонялася торгівля виноградним вином міцністю понад 16% і виробництво пива міцністю понад 3,7% [6]. Згодом законом від 16 вересня 1914 р. торгівля горілкою на час війни була повністю припинена [4]. Отже на вересень 1914 р. була введена часткова заборона «обмежений сухий закон» на виробництво, продаж та споживання спиртних напоїв до завершення війни.

Проведення антиалкогольної кампанії не обмежувалося лише введенням обмежувальних та заборонних заходів. На ряду з цим проводилася активна пропагандистська-просвітницька робота. Найактивніше в даній сфері діяло всеросійське Олександро-Невське братство тверезості, яке розпочало свою роботу з видавництва тверезницької літератури [8, с. 562].

За ініціативою імператриці Олександри Федорівни та при активній участі Всеросійського Олександро-Невського братства тверезості в Російській імперії було припинено видання літератури, яка пропагує вживання алкоголю, зокрема в 1914-1915 рр. припинили існування «Журнал Бакинско-Дагестанського комітета виноградарства и виноделия», «Вестник винокурения», «Вестник спиртовой промышленности», «Отчеты Главного управления неокладных сборов и казенной продажи питья». Крім того, закрився ряд винокурних підприємств «Донской областной комитет виноградарства и виноделия», «Липский И.В.», «Одесское товарищество пивозаводчиков», «Редерер Генрих», «Русский пивовар», «Российское общество винокурных заводчиков», «Южно-Русское акционерное общество пивоваренных заводов» та ін. [4].

На зміну заборонених журналів та газет, розпочалося видавництво пропагандистсько-просвітницької літератури в дусі ідеї «сухого закону». Видавалася велика кількість журналів та газет з метою пропаганди здорового способу життя. Зокрема журнали та газети: «В борьбе за трезвость», «Вестник трезвости», «Журнал Русского общества охранения народного здоровья», «Деятель», «Заря трезвости», «Общественный врач», «Родная жизнь», «Сеятель», «Сеятель трезвости», «Сила трезвости», «Зеленый змей», «Трезвость» [4]. Однак просвітницько-пропагандистські заходи мали недостатній масштаб охоплення в межах імперії, як наслідок були малоефективні. Та практична відсутність інших пропозицій проведення вільного часу.

Для лікування алкоголізму при підтримці Державної думи в Санкт-Петербурзі був заснований Клінічний протиалкогольний інститут [7, с. 5] В імперії антиалкогольна кампанія мала лише обмежувальний характер. А в столицях Москві та Санкт-Петербурзі та ряді інших міст імперії з ініціативи міських дум «сухий закон» набув абсолютного характеру [9].

Саме I Світова війна виступила приводом для прискореного вирішення давно назрілих проблем. В тому числі ведення в дію сухого закону 1914 р. який мав неоднозначні результати, свої плюси та мінуси. Антиалкогольна кампанія (1914-1917 рр.) вплинула на всі сфери суспільства: економіку, політичне та повсякденне життя імперії.

Негативний ефект спостерігався в економічній сфері. Відбулося зниження доходів держави від казенної винної монополії, що викликало серйозний дефіцит бюджету, який непомірно зростав з кожним роком війни, який неможливо було покрити за рахунок підвищення старих і пошуком нових податків. Як наслідок спостерігалось зростання інфляції. Незважаючи на це в Російській імперії готувався законопроект «Про затвердження тверезості на всі часи» .

До середини 1917 р. сухий закон позбавив скарбницю Російської імперії 2,5 млрд руб. доходу, що становило близько 10% витрат на війну [3, с. 151]. Вилучення алкоголю з легального продажу призвело до переміщення його в область тіньової економіки, в столицях (Москві, Санкт-Петербурзі) процвітав «чорний ринок», контрабанда, таємне винокуріння [9].

Американський історик Мак-Кі стверджує що так як «сухий закон» побічно сприяв інфляції, знищивши ненависну державну монополію Микола II зруйнував той економічний механізм, який захищав імперію від розвалу [3, с.155]. Сухий закон підірвав економічне положення імперії, явившись певним каталізатором розвитку революційної ситуації в Російській імперії [9]. Проводити подібні соціальні експерименти в момент коли держава перебуває в стані війни, доволі ризиковано для політичної стабільності держави.

Зростання таємного винокуріння, на що витрачалася велика кількість хлібних запасів, призвело до наростання продовольчої проблеми [2].

У всіх випадках проведення сухого закону призводило до позитивних результатів, але влада швидко зрозуміла, чим загрожує така поступка громадськості: тверезий робочий клас активізував боротьбу за свої політичні та економічні права. Починалися страйки та демонстрації [5, с. 37]. Що починає напругу загрозувати політичній стабільності в імперії. Що власне і відбулося у лютому 1917 р. в Російській імперії.

Якщо взяти до рук статистичні данні, ми побачимо наступну картину. У 1915 р. споживання алкоголю скоротилася до 0,2 л на душу населення. На 1913 р. даний показник становив 4,7 літра. І тільки у 1960-х роках цей показник досяг рівня 1913 р. Продуктивність праці підвищилася на 9-13%, незважаючи на велику кількість призваних в армію. На 27-30% знизилася кількість прогулів. Число заарештованих у п'яному вигляді в Петрограді у другому півріччі 1914 р. скоротилося на 70%. Кількість доставлених до витверезника скоротилася в 29 разів. Число самогубств на ґрунті алкоголізму в Петрограді впало на 50%. Подібні результати були отримані ще в дев'яти губерніях Російської імперії. Обсяг грошових вкладів в ощадкаси збільшився: приріст склав 2,14 млрд руб. проти 0,8 млрд руб. в колишні роки до заборони [4]. За офіційною статистикою все виглядає доволі райдужно, але в той же час пияцтво набувало прихованого, побутового характеру. До того ж статистика не в змозі врахувати самогоноваріння.

Член правої групи Державної Ради А. В. Мосолов зазначав, що царська заборона на продаж спиртного дозволила, на відміну від подій часів Російсько-японської війни, спокійно і без ексцесів провести мобілізацію [1, с. 3].

Сухий закон, звичайно ж, не вирішує докорінно алкогольну проблему, але він системно впливає на одну з двох причин алкоголізації народу, різко скорочуючи алкогольний ринок в країні. Для безповоротного вирішення алкогольної проблеми в країні гармонійно повинен застосовуватися як сухий закон, так і повсюдне масове пере програмування населення з так званої культури пиття на культуру тверезості [4].

Зрозуміло, що на сьогодні п'янство це одна з основних вад сучасного суспільства. Але на нашу думку боротися з п'янством шляхом повної заборони вживання алкогольних напоїв це безглуздо, та недоцільно. Оскільки будь-яка заборона призводить лише до її обходження нелегальними шляхами. Якщо спробувати підвести ризику під антиалкогольною кампанією 1914-1917 рр. То із негативних «здобутків» перш за все варто виділити: розквіт самогоноваріння, дефіцит бюджету, вживанню сурогатів населенням. Із ряду позитивних результатів виділимо наступне: «в країні відбулося зниження рівня злочинності, значно зменшилася кількість п'яниць та психічно хворих» [5, с. 41], та відбулося значне зниження рівня споживання спиртних напоїв. Загалом від результатів проведеної кампанії складається оптимістична картина оскільки всі негативні наслідки були з лихвою нівельовані позитивними результатами. Лише зазначимо, що в умовах I Світової війни антиалкогольна кампанія 1914-1917 рр. в першу чергу, являла собою фактор дестабілізації соціально-економічного та політичного положення Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад Постоянному совету Объединенных дворянских обществ товарища председателя А.И. Мосолова. – Петроград.: 1915. – 4 с.
2. Карандашев Г.В. Питейное дело в губерниях Центрально-промышленного района России в конце XIX – начале XX века: автореф. дис. на получение наук. степени канд. истор.

наук : спец 07.00.02 «Отечественная история»/ Карандашев Г.В. – Ярославль, 2006 [Электронний ресурс]. – Режим доступу:cheloveknauka.com/piteynoe-delo-v-guberniyah-tsentralno-promyshlennogo-rayona-v-kontse-xix-nachale-xx-veka (дата обращения: 10 января 2020 г.).

3. Мак-Ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России 1914-1917гг.Россия и Первая мировая война (Материалы международного коллоквиума) / Мак-Ки А. – СПб., 1999. – С.151-155.

4. Маюров А.Н. Сухой закон в Российской империи – РСФСР (1914-1920 гг.) / Маюров А.Н. // Журнал «Экономические стратегии» Номер 4. Зачем это нужно? [Электронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.inesnet.ru/2014/06/suhoj-zakon-v-rossijskoj-imperii-rsfsr-1914-1920-gg/>(дата обращения: 10 января 2020 г.).

5. Мендельсон А.Л. Итоги принудительной трезвости и новые формы пьянства. Доклад противоалкогольному совещанию Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова в Москве / Мендельсон А.Л. – Петроград: Российское общество борьбы с алкоголизмом, 1916. – 54 с.

6. Пашков Е.В. Антиалкогольная кампания в России в годы Первой мировой войны / Пашков Е.В. // «Вопросы истории». – 2010. – №10. – С.80-93. [Электронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0443/analit01.php#_FN_11(дата обращения: 10 января 2020 г.).

7. Полный хронологический указатель законопроектов по вопросам алкоголя, пьянства, алкоголизма и мер борьбы с ними, внесенных в Государственную думу 1906 – 1917 гг. А.Н. Якушев. – М.: РАО, 1992. – 4, 16 с.

8. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Петроград.:1915. – отд. I, ст. 3543.

9. Чагадаева О.А. «Сухой закон» в Российской империи в годы Первой мировой войны (по материалам Петрограда и Москвы): автореф. дис. на получение наук. степени канд. истор. наук : спец 07.00.02 «Отечественная история» / Чагадаева О.А. – М.: 2013 [Электронний ресурс]. – Режим доступу:<http://cheloveknauka.com/suhoj-zakon-v-rossiyskoj-imperii-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny>(дата обращения: 10 января 2020 г.).

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 225-(012-014)«19-20»

Гулбахар Ешбаева
(Нукус, Узбекистан)

ТЕАТР ТОМОША ТАДБИРЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ ВА РЕЖАЛАРИ

В каждой республике есть свои национальные праздники такие как Мустақиллик и Навруз. Правительство уделяет немало усилий, для проведения этих праздников, в особенности концертной программы.

Большое внимание уделяется на сценарий написанное режиссёром, в котором используется как музыка, песни, танцы и сценические отрывки.

Ключевые слова: концерт, репертуар, праздник, музыка, песня, отрывки, пьеса, музыкальные инструменты, народное гулянье, национальные блюда.

Each republic has its own national holidays such as Mustaqillik and Navruz. The government is putting a lot of effort into holding these holidays, especially the concert program.

Much attention is paid to the script written by the director, which is used as music, songs, dances and scenic passages.

Keywords: concert, repertoire, holiday, music, song, excerpts, play, musical instruments, festivities, national dishes.

Байрам томошаларини сахналштиришда сахна ва майдон имкониятлари. Оммавий халқ байрамлари театрлашган томошалар тимсолида янги мазмун каб этмоқда. Ўтган қисқа вақт мобайнида бу соҳада ўзига хос тажриба тўпланди ва байрамлар билан боғлиқ янги санат тури дунёга келди. Бу кенг миқёсларда нишонланадиган байрам томошаларидир. Айниқса Мустақиллик ва Наврўз байрамлари мамлакат миқёсида кенг омма иштирокида улкан томошалар кўламига айланиб бормоқда. Мустақиллик ва Наврўз томошалари ўзининг кенг миқёсдаги кўриниши билан ўзида ўзбек халқи санатининг энг нодир ютуқларини бирлаштиради. Бу томошалар шунчаки турли санатлар, кўшиқ, рақс, аския, миллий урф-одатлар, ҳаётдан олинган ходисаларнинг ёнма-ён, бирин-кетин берилиши эмас, балки уларни катта майдонларга мослаштириб, бадий қайта ишлаш, бир-бирига сингдириб мутаносиблик ва уйғунлик ҳосил қилишдир. Бинобарин, наврўз ва мустақиллик томошаларини ташкил этиш ва ўтказиш мохиятан бир-биридан тубдан фарқ қилмасда, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб кескин фарқ қилувчи кўринишлари билан жилоланади. Мустақиллик байрами кўпроқ сиёсий йўналишда бўлиб, мамлакатимизнинг истиқлол даврида кўлга киритган ютуқларини намоиш этишга қаратилган бўлса, наврўз байрами қадимий аңаналар ва урф-одатларни сақлаган ҳолда, замонавий пластик воситалар ёрдамида уларни гавдалантиришга йўналтирилган.

Наврўз байрами қадимий тарихга эга бўлгани сабаб уни нишонлашда қатор урф-одатлар ва маросимлар шакланган бўлса, мустақиллик том манода янги байрамдир. Наврўз байрамини нишонлашда асосий эътибор қадриятларни тиклаб, уларни ўрганиб, янги бадий шаклларда сахнага олиб чиқишга қаратилаётган бўлса, мустақиллик байрамларида асосан санат ва ижтимоий ҳаётдаги ютуқларни намоиш этиш мақсад қилинмоқда.

Дунёда ўзига хос номга эга бўлган байрамлар жуда кўп. Ҳар бир халқнинг урф-одатига яшаш шароитига миллий тузилмаси, давлат сиёсатига қараб турли байрамлар кашф этилган. Лекин булар орасида шундай байрам борки, бу ҳар бир халқнинг, миллатнинг мустақиллиги билан боғлиқ бўлиб, бу байрам ҳар бир халқнинг эркинлигини, миллий ифтихорини, суверенитетини ифода этади. Шунинг учун мустақиллик байрами зўр шодиёналик билан байрам қилинади. Бизнинг юртимизда ҳам халқимизнинг хохиш иродаси туфайли эришилган

бу улуғ сана энг улуғ байрам саналади ва бу мустақиллик кунини байрам қилинишидир. Аниқ бир сценарий асосида тайёргарлик кўриш ва уни юқори савияда ўтказиш талаб қилинади. Аввало мустақиллик байрамининг сценарийсини ёзишда ғоявийлик тушунчасига эътиборни қаратиш зарур бўлади. Чунки бу байрам сиёсий байрам бўлиб ҳар бир сиёсат замирида мафкура ва ғоя ётади. Унинг мазмун ва мохиятини ифодалайди. Шунингдек бизнинг мустақиллигимизнинг ҳам ғоявий мазмуни халқимиз эришган ва манавийтимизни бош мазмунига айланган бугунги мафкурамининг мазмун ва мохиятидан келиб чиқади. Бунда халқимизнинг асрлар бўйи орзу қилиб келган мақсадлари, мустақиллик йилларида қўлга киритилган ютуқлари, халқ хохиш иродаси ифодаланиши зарур бўлади. Буларнинг барчаси сценарийнинг ғоявий мазмуни пухта бўлишини тақозо этади. Мустақиллик байрами ҳар йили юқори савияда ўтказилганлиги натижасида тобора ғоявийлик, алоҳида режиссура ва мусиқий талқин омукталигида янги босқичга кўтарилмоқда. Янги-янги сценарийлар, режиссура ечимлари, янги йўналишдаги мусиқий дастурлар ишланмоқда ва тадбик қилинмоқда. Сценарийни амалга оширишда профессионализм ортиб бормоқда, буларнинг барчаси ижодкорлардан ижодий изланишни оммавий кўринишларга ва сахналарга эътиборни қаратишни мусиқий мутаносибликни мослиги, энг асосийси сценарийнинг ғоявий мазмунига аҳамиятни қаратишни талаб этади. Мустақиллик сценарийсининг мазмун ва мохияти ана шундан келиб чиқади ва амалга оширилади.

Иккинчи бир улуғ байрам саналмиш Наврўз байрами ҳам ўзига хос мазмунга эга бўлиб бунда аждодларимиз минг йиллардан буён орзиқиб кутиб ҳар йили байрам қилган бу улуғ байрамни ҳам юқори савияда ўтказиш талаб қилинади. Халқимиз орасида Наврўзга аталган айтишувлар, алёрлар, лапар ва яллалар, халқона оҳанглар мавжуд бўлиб, барчаси наврўзнинг мазмунидан бойитишни ва ўзига хос хусусиятларини белгилайди. Шоирларимиз наврўзга атаб жуда кўп шеърлар битишган, хонанда ва созандаларимиз кўшиқлар куйлашган, мусиқалар яратишган. Айниқса халқ фольклор санатига хос кўринишларда наврўз алоҳида мазмун касб этади ва халқнинг рухий кечинмалари, ҳаёт турмуш тарзини манавий маданиятини ифодалайди. Наврўз байрамини ўтказиш оммавий тарзда бўлгани учун оммавий байрам сифатида қабул қилинади ва халқ билан бирга байрам қилинади. Бунда баҳор фаслининг кўриниши, табиат уйғониши манзаралари, баҳор дастурхони, болалар қувончи, кексалар хурмат-эътибори, аёлларнинг ўзига хос юмушлари, албатта шу билан бир қаторда халқ фольклорига суянган холдаги ижодий чиқишлари барчаси омукталиқ касб этади ва сценарийнинг муваффақиятини тәминлайди. Наврўз тарихий шароитда ҳар даврнинг ўзига хос кўринишлари билан байрам қилинган ҳозирги мустақиллик йилларидаги наврўз байрамлари ўзгача руҳ билан нишонланмоқда. Маълум пайтлар бироз камситилган, диний байрам деб қаралган наврўз бугунги кунда истиқлол берган неъматлардан баҳра олган холда ўзига хос мазмун касб этмоқда, айниқса ҳар бир воҳа ва вилоятларнинг чиқишлари алоҳида кўриниш ва мазмунга эга бўлиб, халқларимизнинг турли урф-одатлари маҳаллий менталитети, фольклор санати, кийим бош кўринишлари, барчаси ўзига хос ижод намуналарини кўрсатмоқда. Хулоса қилиб айтганда наврўз байрами ўз тароватини кўз-кўз қилмоқда. Мустақил юртимизда яшаётган барча миллат вакилларига олам-олам қувонч улашмоқда ва зўр шодиёналиқ билан байрам қилинмоқда.

Маълумки, инсон ижтимоий тараққиёт жараёнида, оилада ва мактабда, ўқув юртларида, ишлаб чиқариш ёки бошқа жамоаларда шахс сифатида камол топади. Ҳозирги кунда буюк мустақиллигимизни келгусидаги бунёдкорлари бўлган ёшларни иродали, меҳнацевар, ватанга садоқатли, манавий маданияти юксак даражада қилиб тарбиялаш муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳар бир инсон ўз ижтимоий ҳаётини гўзал ва мазмундор бўлиши учун аввало турмушнинг кадр-қимматини, унинг нақадар гўзаллигини чуқур англамоқ керак. Ҳақиқий баркамол инсонга айланиш, шахс бўлиб йетишиш, ўзи меҳнат қилаётган жамоа эътиборини қозониш ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун инсон ўз мақсади йўлида юксак ишонч ва ғайрат билан ишлаши, ижодий меҳнат қилиши эвазига эришиши мумкин бўлади. Ижтимоий-маданий фаолиятига молик бўлган вазифаларни амалга ошириш учун шахснинг маданий савиясини такомиллаштириш талаб қилинади.

Бугунги кунимизда ижтимоий-маданий фаолият ҳар бир оила шароитига, ҳар бир инсон ҳаётига сингиб бормоқдаки, инсон турмуш тарзини бу фаолияциз тасаввур этиб бўлмайди. Бунда тәлим-тарбиянинг барча йўналишлари қаторида маданият муассасаларида ҳам янги ҳақиқат талаб қилинмоқда. Ушбу соҳани илмий-педагогик йўналишда олиб бориш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир. Мустақиллик йўлида шахдам одимлар билан бораётган Ўзбекистонда янги манавий йўналишларнинг шаклланиши ўз навбатида халқимизнинг ижтимоий-маданий ҳаётига самарали тәсир этиб, ижодий изланишлар доирасини кенгайтириб, бадий тафаккур ривожини жадаллаштирмоқда.

Олий ва ўрта махсус тәлим муассасаларида ижтимоий-маданий фаолият йўналишида алоҳида мутахассис тайёрлаш ва шу соҳа ёшларига ҳаётга йўлланма бериш борасидаги ишлар бу соҳага илмий-педагогик нуқтаи назаридан ёндашишга дават этмоқда. Мустақиллик йилларида манавий қадриятларимизнинг тикланиши, маданиятимизни янги босқичга олиб чиқишда халқимизнинг бадий-естетик маданиятини, манавий эҳтиёжларини ва салоҳиятини ўзида тўла мужассамлаштириш асосий вазифа қилиб белгиланмоқда. Бугунги кунда халқимизни миллий истиқлол ғояси руҳида тарбиялаш масалалари, уларнинг сиёсий онгини тўғри йўллар билан шакллантириб бориш, мафкуравий ишимизнинг асосий мазмунини ташкил қилади. ғоявий-сиёсий ва ахлоқий тарбияни ўзида чуқур сингдириб олмаган юртимизнинг ҳар бир фуқароси, мустақил ватанимиз олдида турган, буюк келажак сари шахдам одимлар билан бораётган халқимиз олдида турган муҳим вазифаларни тўғри тушуна олмайди ва натижада манавий ўсишдан орқада қолади. Айниқса ёшларга меҳнацеварлик фазилатларини сингдириш, унинг ижтимоий-маданий моҳиятини тушуниб олишига кўмаклашиш муҳимдир.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни мужассамлаштирган ҳолда шундай хулоса қилиш мумкинки, ижтимоий-маданий фаолиятнинг кўлами кенг, йўналишлари мазмундор, ижтимоий ҳаётда зарур соҳа деб қарашликни тақозо этади. Шу соҳа мутахассисларидан бу йўлда мазмунли режа ва дастурлар асосида иш олиб боришликни, тўғри ёндашган ҳолда тинмай ижодий изланишликни талаб этади. Зеро буларнинг барчасини ватанимиз келажаги йўлида олиб борилаётган залворли ишларнинг муҳим шарти деб англашимиз зарур.

Фойдаланиладиган адабиётлар

1. Қорабоев У. Маданий тадбирлар. Т.: “Тошкент картография фабрикаси” 2003.
2. Аҳмедов Ф. Оммавий байрамлар режиссураси асослари. Т.: “Алоқачи”. 2008.
3. Маматқосимов Ж. Оммавий байрамлар режиссурасида саҳна маданияти. Т.: “Фан ва технология”. 2009.
4. Сайфуллаев Б. Томоша санати тарихи ва назарияси. Т.: Фан ва технология, 2014.
5. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2002.

УДК 23-24;(518);20

*Жанат Камалатдинова, Гулбахар Ахымбетова
(Нукус, Ўзбекистон)*

ҲОЗИРГИ КУНДА ЎТКАЗИЛАЁТГАН МАДАНИЙ ТАДБИРЛАРНИНГ ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАШ МЕТОДЛАРИ

В данное время режиссерам желательно изучить требования художественной эпохи к объективной и субъективной оценке критериев. Слово «режиссер» происходит от французского слова «руководство», то есть «режиссер» – это человек, который направляет драматический материал через актёра.

Ключевые слова: режиссёр, художественное произведение, пьеса, культурные мероприятия, музыка, спектакль.

At this time, directors are encouraged to study the requirements of the artistic era for an objective and subjective assessment of criteria. The word "director" comes from the French word "leadership", that is, "director" is a person who directs dramatic material through an actor.

Keywords: *director, artwork, play, cultural events, music, performance.*

«Режиссёрлик санъатининг элементларини асоси деганда спектаклдаги барча элементларни ижодий ташкил этиб, гармоник жиҳатдан бир бутун, бадиий асарни вужудга келтириш тушунилади»¹. Бу мақсадга, асарнинг сахнавий талқинига режиссёр ўзининг ижодий фикр қилиши, ижодий коллективининг барча қатнашчиларини тўғри бошқара олиши натижасида эришилади.

Режиссёр сўзи (француз тилидан олинган бўлиб) йўл-йўриқ кўрсатувчи, бошқарувчи деган маънони англатади, яъни режиссёр драматик материални актёр орқали йўналтирувчи, бошқарувчи инсондир.

Режиссёрлик санъати касб сифатида XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидагина шаклланади. Шу давр ичида театр тарихидан ўрин олган машхур режиссёрлар: Германияда Кронек ва Рейнгардт, Францияда Антуан, Англияда Крег, Россияда Ленский етишиб чикдилар. Бу давргача режиссёр функциясига «Бадиий-ижодий ишлар эмас, балки «маъмурий-техник» характердаги ишларни бажариш юклатилган эди. Бундай характердаги иш ҳозирги режиссёр ёрдамчисининг вазифаларидан иборат.

Ижодий функцияларни эса, (умумқабул қилинган тартибда) умумий ишнинг катта обрўга эга бўлган қатнашчиси ўз бўйнига олар эди. Бу қатнашчилардан: песанинг муаллифи, биринчи актёр, рассом ёки антрепренёрлар бошқарганлар. Лекин бундай тасодифий, «расмий бўлмаган» режиссурада, баъзи элементлар борасида келишилмовчиликлар келиб чиқар эди. Бундай ҳолат жамоада ўз ўрнига эга бўлган раҳбарнинг йўқлиги туфайли содир бўлар эди.

Аввал, бундай заруратга чидаб, спектаклни яратишда эришилган арзимаган ютуқларга қаноатланиб яшашга тўғри келган. Ҳозирда эса, ролларни аъло даражада ижро этилганига, ажойиб декорациялар яратилган бўлишига қарамай, агар спектаклнинг стилистик бирлиги ва умумий ғоявий интилиши (олий мақсад) бўлмаса, спектакл тўлақонли санъат асари бўлиб ҳисобланмайди. Бундай тўлақонлиликка режиссёрсиз эришиб бўлмайди.

Шунинг учун спектаклда бўлган ғоявий-эстетик талабларнинг ўсиши билан, режиссёрлик санъати ва ролига бўлган эҳтиёж театрларда ортиб борди.

К.С.Станиславский спектакл элементларининг бирлигига эришишдаги зарурат борасида қуйидагича ёзади: «Бу бирлашган, яхши курулланган армия, театр томошабинлари оммасига бирлашиб дўстона биргаликда курашишга мажбур қилиб, минглаб томошабинларни ўзига жалб қилади».

Ҳақиқатда режиссёр бажарадиган функциялар бекиёсдир. Режиссёр касбида, у бажарадиган жуда ҳам маъсулиятли вазифалар туради. Театр режиссурасидан фарқли ўларок оммавий байрамлар режиссёри кенг масштабдаги омма билан ишлайди. Оммавий байрамлар режиссёри режиссурадан ташқари ташкилотчилик, педагогик, психологик фикр қилиш қобилиятларига эга бўлиши керак. Агар омма билан ишлаётган режиссёрда мана шу қобилиятлар мужассамлашмаса, режиссёр ўйлаган ғоясини амалга ошира олмайди. Байрам ёки томошанинг олий мақсадини, ғоясини томошабинга йетказиб бера олмайди.

Режиссёр ташкилотчи сифатида, ҳамма байрам, томошанинг ташкилий масалаларини ҳисобга олиши керак. Агарда театр режиссёри спектакл репетициясини ташкил қилишда ўзига ва режиссёр ёрдамчисининг ёрдамига таянса, оммавий байрам ва томошалари режиссёри бадиий ҳаваскорлик жамоалари раҳбарларининг ва ёрдамчи гуруҳнинг ёрдамига таянади.

Масалан: театр режиссёри ўзи сахналаштирган спектаклнинг премерасидан сўнг, камчиликларини қайта ишлаб, бартараф қилиш имкониятига эга бўлса, оммавий байрам ва томошалар режиссёрида бундай имконият йўқ. У ўз постановкасини фақатгина бир маротаба кўрсатади. Шунинг учун оммавий байрамлар режиссёридан катта ташкилотчилик энергияси талаб қилинади. Оммавий байрамлар режиссёри ҳар доим минглаб кишилар қалбига йўл топа

олиши, уларни умумий ишга қизиқтира олиши керак. Бундан ташқари, кишиларнинг хоҳишлари, қизиқишлари кўпроқ нимага, қайси мавзуда эканлигини ҳам аниқлай олиши керак.

Режиссёр ташкилотчигина бўлиб қолмай, у универсал ҳам бўлиши лозим. У маъмурий ишларни бажаришда жамоатчилик ташкилотлари билан боғланиб, иш олиб бориши, молиявий масалаларни ҳал қила олиши ва бошқа масалаларни режалаштира олиши лозим.

Режиссёр фикр юритувчи сифатида ўзи қўяётган томошанинг мавзуси ва ғоясини яхши билиб, томошабинга ва қатнашчиларга ўзи илгари сурган ғоясини ва олий мақсадини йетказиб бера олиши керак ва мана шу томошанинг тарбиявий ва ахлоқий томонларини аниқ кўрсата билиши лозим.

Режиссёр педагог сифатида, педагогиканинг хусусиятини яхши билиши керак, у ўз томошалари билан кишиларни фақатгина дам олишларинигина уюштирмай, балки уларни ўргатади, ўқитади ва тарбиялайди. Режиссёр психолог сифатида кишилар психологиясини яхши билиши керак. Кишиларнинг касбини, ёшини, қизиқишларини ҳисобга олиши шарт.

Оммавий томошалар режиссёри томошанинг пластик тузилишига катта эътибор бериши лозим. Томошадаги пластик ҳаракат, томошанинг янада нафис, қизиқарли чиқишига ёрдам беради.

Ҳозирги кунда режиссёрларга санъат томонидан қўйилаётган давр талабини объектив ва субъектив баҳолаш, мезонларига бўлиб ўрганишимиз мақсадга мувофиқ бўлади.

Объектив омилларга: санъат томонидан қўйилаётган масалаларни мураккаблаштириш, халқнинг ўсиб бораётган кўп қиррали, маънавий талабини қондириш, мустақилликнинг аҳамиятини тушунтириш, эстетик, маънавий, сиёсий қарашларни шакллантириш, замонамиз қаҳрамони образини очиб берувчи янги, оригинал, композицион жиҳатдан мукамал бўлган сенерийлар ва томошалар яратиш мақсад қилиб қўйилган.

Режиссёрлик касби борган сари жуда ҳам кенг хизмат доирасини қамраб олмоқда. Режиссура инсонлар маънавий ҳаётининг фаолияти соҳасига борган сари кириб бормоқда. Театрлаштириш жамиятдаги турмушимиз зарур компонентига айланди. Ҳозирги ҳаётимизни театр, телевидение, оммавий театрлаштирилган байрам ва томошалар, таълим, маданий-маърифий ишлар, радио, киносиз тасаввур қилиш қийин. Аамалий жиҳатдан қарасак, мамлакатимизнинг барча аҳолиси театр аудиторияси аъзоси бўлди десак, муболаға бўлмайди. Бу қувончли ҳол, лекин бу режиссёрларга бўлган талабни шакллантиришга халақит беради. Айни вақтда универсал режиссура тарафдорлари ҳаммага битта режиссура деган ғояни кўтармоқдалар. Бунга қарши тор доирадаги режиссура тарафдорлари фақат ўз йўналиши бўйича ижод қилишни талаб қилмоқдалар. Биз ҳар бир режиссёр ўзининг специфик соҳасида ижод қилишининг тарафдорларимиз. Ҳар бир бадиий фаолиятнинг ўз специфик йўналиши бор, шундай экан, режиссёр ўзининг специфик йўналиши бўйича ижод қилиши керак. энг талантли режиссёр бўлишига қарамай, ҳам театрда, ҳам оммавий байрам, томошаларда, ҳам телевиденийе, ҳам эстрада шоуларида мутахассис бўла олмайди.

Тадбир аудиториясини фаоллаштириш барча санаб ўтилган методлардан самарали фойдаланиш натижасида ҳам ўз-ўзидан вужудга келиши мумкин. Тадбир воқеаларини яхши баён этиш, диққатга сазовор маълумотларни намойиш қилиш, намунавий фаолиятларни акс эттириш, илғорларни маънавий тақдирлаш, қоқоқларни танқид қилиш ва мазмунни ишонарли қилиб кўрсатиш каби ҳолатларнинг самарали бажарилиши оммани сўзсиз активлаштириб юборади. Лекин шу билан бирга, оммавий тадбирларда махсус фаоллаштириш методи ҳам қўлланиши мумкин. Бунинг учун тадбир қатнашчиларидан интервью олиш, улар билан савол-жавоб уюштириш, баъзиларни сўзга чиқариб, фикрини билиш, викторина уюштириш ва бошқа шу кабиларни бажариш мумкин.

Баъзи саҳнавий ҳаракатларни зал, омма ичига кўчириш ҳам аудиторияни фаоллаштиришга кўмаклашади. Шунинг унутмаслик керакки, фақат актив аудитория тадбир қатнашчисига айланиши мумкин. Тадбир қатнашчисига айланттириш методи – бу олий ва энг самарали метод ҳисобланади. Ҳар қандай тадбирни ташкил этишда раҳбардан жуда катта меҳнат талаб қилинади.

Ҳозирги кунда ўтказилаётган маданий тадбирларда энг фаол ишлатиладигани - бу иллюстрациялаш методидир. Бу метод - тадбирдаги сўз мазмунига (бошловчилар матни, бошқарувчилар фикри ва бошқалар) ва мақсадига мос келадиган турли-туман бадиий ва санъат воситаларидан фойдаланишдир. Бунда фойдаланиладиган воситаларнинг синтезлашиб, боғланиб кетиши шарт эмас. Иллюстрациялаштирилган тадбирда асосий урғу оғзаки сўзга берилади. Бошқа бадиий материаллар эса уни кучайтириш ва тўлдириш учун хизмат қилади. Музыка, кўшиқ, рақс, шеър, монолог, проза, кинокадрлар ва бошқа воситалардан иллюстрация сифатида фойдаланилади.

Иллюстрациялаштириш методини соф илмий тадбирларда ҳам қўллаш мумкин. (одатда, илмий тадбирлар кўпроқ маъруза шаклида бўлади) Масалан, лекцияни иллюстрациялаштириш, яъни унга концерт номерларини ёки кинолардан лавҳалар қўшиш натижасида лекция-концерт ёки кино-лекция вужудга келиши мумкин.

Маданий тадбирларни ташкил этишда бир усул борки, бу усул тадбирни тўлақонли ғоявий жиҳатдан тўлиқ ёритилишига, мавзунини аниқ тушунишга, ёрдам беради. Бу-театрлаштириш деб аталади. Театрлаштириш – театр драматургияси қонуниятларига асосланиб, маълум воқеа асосида амалга оширилади.

Театрлаштирилган тадбирларга реал қаҳрамон образи ёки бадиий асарлардан олинган образлар киритилиши мақсадга мувофиқдир. Кўпгина тадбирларда бошқарувчи ҳаётимизнинг реал вақили сифатида чиқади. Лекин ҳанузгача театрлаштирилган тадбирларда бадиий ёки тарихий образлар кам учрамоқда. Улардан фойдаланиш тадбирнинг бадиий қимматини оширади.

Театрлаштирилган тадбирларда омма оддий томошабин эмас, балки тадбир қатнашчисига айланиб кетиши керак. Юқорида қайд қилинган талабларни ҳисобга олган оммавий шаклларни театрлаштирилган тадбирлар деб аташ мумкин. Театрлаштирилган тадбирни вужудга келтирадиган театрлаштириш методи мураккаб, кўп ишлашни, чуқур ижодий ёндашишни талаб қиладиган усулдир. энгил, осон бажариладиган ишнинг ҳар доим самараси кучли бўлавермайди.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, иллюстрациялаштириш методини ҳам, тетрлаштириш методини ҳам хоҳлаган шаклга нисбатан ишлатиб бўлмайди. Ҳар бир методнинг ўзи талаб қиладиган тадбирлари бор. Масалан, иллюстрациялаштириш методини оммавий байрамга нисбатан қўлласак, кўп нарса ютқазилади. Лекция ёки суҳбатни тетрлаштиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Иллюстрациялаштириш методидан ташкил қилиниши осон, ҳар куни ўтказилиши мумкин бўлган шаклларга нисбатан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Тетрлаштириш методини эса шахсий-маданий қиммати баландроқ бўлган комплекс шаклларда фойдаланиш зарур. Уни айниқса, оммани ҳаяжонлантирадиган, буюк саналарга ва байрамларга бағишланган тадбирларда қўллаш лозим.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, маданий тадбирларда асосан оғзаки, кўрғазмали, техник, матбуот ҳамда санъат воситалари қўлланилади. Бу каби воситаларнинг ҳар бири ўзига хос усуллар, хусусиятлар ва шаклларга эгадир.

Маданий тадбирларни ташкил этишда ташкилотчи раҳбар хилма-хил усуллардан фойдаланиш билан бир қаторда, турли хил воситалардан ҳам фойдаланади. Маданий тадбирларни ғоявий эмоционал воситаларсиз алсо тасаввур қилиб бўлмайди. Махсус материалларсиз уй куриб бўлмаганидек, воситаларсиз тадбирни ташкил қилиб бўлмайди. Восита тушунчаси деганда, кишиларнинг ҳиссиётига, психологиясига ва онгига таъсир этувчи ва билим олиш самарадорлигини оширувчи ғоявий-ҳиссий куроллар, асбоб-ускуналарни тушунамиз.

Таъсирчан воситалардан бири бадиий сўздир. Бадиий сўз айтилмоқчи бўлган фикрни бадиий-эмоционал тарзда этказиб беришга хизмат қилади. Клуб кечаларида бадиий сўзнинг шеър ўқиш, прозаик ва шеърини монологлар, жуфт ёки кўпчилик томонидан ўқиладиган декламациялар каби турларидан кенг фойдаланилади.

Маданий тадбирларда драматик парчалардан ҳам мохирона фойдаланиш яхши самара берадиган воситалардан ҳисобланади. Драматик парчаларни тайёр песалардан олиш ҳам мумкин ёки мавзуга оид турли бадий асарларни инсценировка қилиш орқали ҳам ишлатиш мумкин.

Маданий тадбирларни ташкил этишда энг кўп қўлланиладиган воситалардан яна бири - кўрғазмали воситалардан фойдаланишдир. Кўрғазмали воситалардан фойдаланиш тадбир мазмунининг яхшироқ ёритилишига ёрдам беради, томошабиннинг кайфиятини кўтаради ва таассуротларини бойитади. Томошабини бўлажак тадбир билан илк бор таништирувчи воситалар – бу афишалар ва таклифномалардир.

Фойдаланган адабиётлар

1. Сайфуллаев Б., Рустамов В. Продюссерлик махорати асослари. Тошкент, Фан ва технология. Тошкент, 2014.
2. Жарков А. Технология культурно-досуговой. М., 2003.
3. Мирпулатов Х. Оммавий байрамлар режиссураси. Т.: ТДМИ, 2006.

*Юлія Камінська
(Ніжин, Україна)*

ВПЛИВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Духовна культура, сьогодні перебуває під посиленою увагою педагогічних працівників, вихователів, науковців. Причиною цього є факти зростання бездуховності, потурання моральних норм і правил, соціальна апатія тощо. Молодим людям дедалі важче протистояти тиску негативних впливів, дедалі важче самовизначитися, самоутверджуватись, знаходити своє місце і призначення в житті.

Неоднозначні процеси, що мають місце у сучасному українському суспільстві, потребують вирішення складних проблем становлення духовної культури, причому в різних аспектах: у філософському, психологічному, інтелектуальному, культурологічному, педагогічному. Українську громадськість непокоять ці проблеми, їх розв'язання потребує розвиток і становлення демократичного суспільства. Розбудова незалежної держави не лише прискорює зміни в соціальному житті, а й спонукає до нового бачення розвитку її інтелектуального потенціалу. Аналіз пройденого нашим суспільством шляху свідчить, що суттєві соціальні перетворення чи реформування суспільних відносин завжди виводили на перший план громадської думки ті питання, які найбільше пов'язані з вихованням духовності молодого покоління, його загальним рівнем духовної культури.

Місце і роль образотворчого мистецтва, як однієї із складових загальної естетичної культури, може бути надзвичайно вагомим у процесах формування духовної культури особистості.

Завдання цієї статті полягає у висвітленні окремих виховних аспектів одного з видів загальнокультурної діяльності людини – образотворчого мистецтва, його впливу на формування духовної культури особистості.

Образотворче мистецтво, здатне впливати на особистість, змінювати її. Розв'язанню проблем становлення духовної культури молодого покоління присвячено чимало досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Серед великої кількості наукових звернень до проблем формування духовної культури молодого покоління (Л.Буєва, Л.Масол, Н.Миропольська, Т.Кравченко, О.Сухомлинська, С.Степанов) маємо відносно мало публікацій, присвячених питанням значення і ролі образотворчого мистецтва у процесах формування духовної культури молоді. Окремі аспекти цієї проблеми знаходять своє відображення у працях С.Коновець, О.Кульчицького, М.Ратко, О.Савченко. Науковці

впевнені у тому, що духовний розвиток особистості є її постійним якісним перетворенням, пов'язаним із підвищенням рівня внутрішньої організації, структурованості, зростанням здатності самореалізовуватися у різноманітних життєвих ситуаціях. Духовність – це ознака людської сутності, внутрішній світ особи, її ерудиція, інтелектуальні здібності та почуття. Поняття духовності охоплює моральність, щире ставлення до віри, благородні помисли і дії, милосердя. Мета духовності – виховання всебічно розвиненої особистості, яка поводить себе відповідно до норм, правил і вимог християнської поведінки, що співпадають з її власними переконаннями. О.Сухомлинська визначає духовність як „складний психічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення нею сфери культури, олюднення, вростання в неї і розуміння як власного надбання” [4, с. 107].

Такі визначення духовності є найбільш прийнятними у контексті розгляду проблеми ролі й значення образотворчого мистецтва у процесах формування духовної культури особистості. Вони дозволяють віднести духовність до сфери культури, складовими якої є релігія, ментальність, наука, мистецтво, освіта, по-бут, матеріальний добробут, за умов розгляду їх із позицій особистісно диференційованого, критеріального та світоглядного підходів [3, с. 107].

Пристаючи до розгляду специфіки образотворчого мистецтва, не можна не підкреслити того, що воно становить особливий вид людської діяльності. Митець не лише відображає дійсність, але певною мірою створює її. Кожен твір мистецтва є складним результатом як духовної, так і матеріальної діяльності митця. Завдання його, по-перше, полягає в узагальненні й осмисленні життєвих вражень, спостережень, а по-друге, у тому, щоб матеріалізувати свій задум у тому чи іншому матеріалі – у фарбах, камені, дереві тощо. На відміну від точних наук, де шлях пізнання виражається у цифрах, формулах, законах, в образотворчому мистецтві пізнання реалізується в художньо-образній формі відображення дійсності. Художній образ є одночасно відтворенням і перетворенням реального світу та кардинально відрізняється від наукового поняття, яке лише відображає його, та не перетворює і не є його духовним відображенням [1, с. 374].

Таким чином, через створення художнього образу, нової об'єктивної реальності відбувається орієнтація на систему духовних цінностей. У художніх творах релігійного характеру така орієнтація проходить найменш утруднено, оскільки твори духовного мистецтва наділені певними особливостями (нині прийнято словосполучення „особливою енергетикою”). У різних культурах і в різні часи мистецтво було складовою певного релігійного спрямування, яке за своєю суттю вже було духовно-естетичним. Художні образи у творах релігійної тематики справляли на глядача певний психологічний вплив, оскільки спрямовувались на індивідуальні якості особистості, які характеризують динамічні й емоційні сторони поведінки. Тому таке мистецтво не лише слугувало засобом приваблення людей до тієї чи іншої релігії, чим, до речі, дуже полюбляла смакувати матеріалістична ідеологія. Вважалося, що „церковне мистецтво створює систему релігійних образів-символів, які ілюструють догмати, допомагає знімати у свідомості прихожан догматичні антиномії, переводити їх із чисто понятійного, логічного руслу у русло почуттєво-емоційне, де неспівпадань догмата із мисленням сприймалась не так гостро” [6, с. 124]. Така звужена функція образотворчого мистецтва продиктовувалась існуючою ідеологією, і зрозуміло, що проблеми формування духовної культури особистості через призму образотворчого мистецтва як можливого засобу не могли мати розвитку. Однак навіть і в цьому випадку образотворче мистецтво у контексті його історичного розвитку було могутнім стимулом для активізації процесів світосприйняття, світопізнання. Упродовж віків „з-поміж безлічі видів

діяльності стали виділятися ті, котрі відповідають передусім за формування духовності. Очевидно заняття образотворчим мистецтвом, що є духовно-практичною діяльністю людини, спрямоване на створення особливої культурно-духовної реальності, у якій може по-справжньому проявитися людський спосіб життя. Для цього „...необхідно перебувати в річищі загальнолюдських орієнтирів, засвоювати досвід людського самовизначення й

неодмінно додавати до нього свій власний. ...І тоді ми відчуваємо у собі потужний духовний стрижень – спільний для всіх часів та всіх народів” [2; 7].

Можна називати безліч творів образотворчого мистецтва на релігійну тематику, у яких автори через створені художні образи „поєднують” християнський світ із звичайним, „земним”, роблять його близьким, зрозумілим. Сприйняття художніх образів християнської (і будь-якої іншої) тематики завжди передбачає духовне єднання митця, який створив цей образ, із глядачем (із читачем, слухачем в інших видах мистецтв). З допомогою такого спілкування певні ідеї і почуття передаються особистості, при цьому формуються особливе світовідчуття й особливе світосприйняття, а також певна оцінка явищ дійсності. До того ж творчий характер має не лише процес формування художнього образу, а й процес їх художнього сприйняття. Сприйняття художніх творів образотворчого мистецтва не варто розуміти лише як звичайне дзеркальне відображення у свідомості того, хто сприймає. Тут завжди присутній момент активної, діяльної переробки художніх вражень, тобто має місце своєрідний процес спільної дії у творчому художньому процесі. Тому твори образотворчого мистецтва (особливо релігійної тематики) є доволі діяльним засобом формування духовної культури особистості, оскільки несуть у собі великий духовний потенціал і концентрований досвід художнього впливу.

Таким чином, створення художнього образу і його психологічне сприйняття особистістю у вигляді активної переробки художніх вражень, є вкрай важливими і необхідними компонентами естетичного, морального виховання (і духовної культури в цілому).

Розглядаючи проблему формування духовної культури особистості, зупинимось на питанні більш цілеспрямованої дії образотворчого мистецтва на особистість. Багатогранність і багатоаспектність образотворчого мистецтва визначає і наявність декількох напрямів його дії на особистість і суспільство в цілому. Найперше, мистецтво суттєво розширює і поглиблює пізнання особистості про навколишній світ, дозволяє вивчати його минуле і сучасне. У результаті поповнюється реальний життєвий досвід, оскільки „...мистецтво розсуває історично обмежені рамки досвіду окремої особистості і передає багатогранний досвід всього людства. При цьому воно дає досвід художньо організований, концентрований і осмислений з позицій конкретного художника” [6, с. 212]. Розвиваючись, особистість об’єктивується у продуктах духовної культури і створює свій унікальний життєвий досвід. Зрозуміло, необхідні певні зусилля для створення такого досвіду, для максимально повного розуміння створених образів, для того, щоб „...ствердити свою необхідність у конкретно-історичному світі. Змістовність, масштабність, історична значущість особистості залежать від міри її власної активності й ступеня креативного ставлення до життя. Сформованість особистості як суб’єкта життя істотною мірою визначає якість її розвитку” [5, с. 94].

Із пізнавальною нерозривно пов’язана й виховна функція мистецтва, яке формує та утверджує у свідомості людини певні вартісні спрямування, а також певні оцінки різноманітних подій і явищ із реального життя. У наукових колах уже давно утвердилась думка про те, що мистецтво є дійовим засобом виховання різноманітних якостей світосприйняття особистості, таких, як оцінка, розуміння, ставлення до інших людей тощо. Важливо зазначити, що мистецтво формує не лише світорозуміння, а й світовідчуття, оскільки його художньо-образний механізм дії впливає не лише на розум, а й на почуття особистості. Впливає безпосередньо і невимушено, так, як діє на особистість у процесі безпосереднього чуттєвого сприйняття творів мистецтва, у якому задіяні не лише інтелект, а й відчуття. Ставлення особистості до того чи іншого художнього твору формується на основі емоційності, темпераменту, інших чуттєвих характеристик. І тому, якщо почуття особистості ніяк не зреагували на твір мистецтва, то вплив цього твору на особистість буде незначним.

Дія мистецтва (чи окремого твору мистецтва) на особистість має органічний і безпосередній характер, що є закономірним результатом розвинутого художнього сприйняття особистості. Мистецтво може також активно впливати і на волю особистості,

пробуджувати її до певної конкретної діяльності чи боротьби. Але у всіх випадках дія мистецтва на особистість є цілісною і комплексною, вона „доторкується” до всіх сторін людської психіки – і в результаті виховує й організовує мислення, почуття і волю, сприяє розвитку здібностей. Таким чином, участь у художній творчості призводить не лише до

формування естетичних смаків, а й до загального духовного розвитку, суттєвого розширення і збагачення кругозору, укріплення моральних норм. Доцільно навести вислів відомого мистецтвознавця В.Ванслова, який писав: „Найважливіше у естетичному вихованні – формування через мистецтво усієї сукупності творчих здібностей і сил людини, всебічний розвиток її психіки і якостей особистості. Мистецтво володіє такою силою дії на людину, що формує її всесторонньо, впливає на її духовний світ в цілому. Воно розвиває око і вухо... змушує думку працювати, формує моральні принципи, розширює кругозір, укріплює ідейні позиції, створює ідеали” [6, с. 16].

Упродовж тривалого часу в історії естетики і мистецтвознавства було запропоновано декілька основних концепцій, які по-різному пояснюють природу образотворчого мистецтва і характер його дії на особистість. У контексті розгляду проблеми формування духовної культури особистості з допомогою образотворчого мистецтва як засобу варто коротко зупинитись на окремих із них. Найперше, образотворче мистецтво творить красу, яку можна розглядати не лише як категоріальне поняття, а й як активний засіб цілеспрямованої естетичної дії. Краса впливає на почуття, на емоції, сприяє формуванню ідеалів, призводить до активних адекватних дій. Особистість під впливом краси прагне повторити її в різних варіантах або ж створити своє, оригінальне, судження чи свій погляд на красиве у житті, у людях, у природі. Сутність наступної концепції про природу образотворчого мистецтва і його дію на особистість полягає в наявності пізнавальної функції як форми пізнання дійсності. Тобто образотворче мистецтво допомагає особистості глибше і повніше розуміти сутність життя і життєдіяльності людини, допомагає правильно оцінювати й аналізувати, вибудовувати своє ставлення до різних подій і явищ суспільного й особистого життя. Наступна концепція виділяє суб’єктивне, творче начало в образотворчому мистецтві, розглядаючи його найперше як творче „самовираження митця”. Воно є найбільш цікавим і привабливим для особистості в плані своєрідного „занурення” у створений образ, у бажанні глибше його зрозуміти. Загалом ця концепція частково пояснює появу стійкого і стабільного інтересу до створеного художнього образу, а також прагнення знати про зображене значно більше. Згідно з наступною концепцією образотворче мистецтво можна сприймати як ефективний засіб спілкування між людьми, оскільки воно є особливою, знаковою, системою, зрозумілою і привабливою для сприйняття внаслідок активної потенціальної дії психологічного характеру.

Важливо пам’ятати, що жодну концепцію не можна розглядати односторонньо, ізольовано від інших. Образотворче мистецтво, маючи доволі складну і багатоаспектну природу, відтворює життя за допомогою створених художніх образів, при цьому завжди є втіленням особистісних якостей митця-автора; завдяки особливій художньо-образній мові образотворче мистецтво є важливою системою соціальної комунікації і не може існувати поза межею естетичного змісту. За умови розуміння і прийняття багатоаспектності та комплексності природи мистецтва можна сподіватись на активний його вплив і дію на особистість, у тому числі й на процеси формування духовної культури особистості.

Отже, завдяки своїй складній і багатоаспектній природі образотворче мистецтво є універсальним у плані активної психологічної дії на особистість. З-поміж інших видів мистецтва образотворче є унікальним у вирішенні завдань як художнього, так і особистісного розвитку, у тому числі й духовного, а саме: у формуванні світоглядних орієнтацій, оцінних суджень, морально-етичних та вольових якостей, основ національної та громадянської свідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко А.К. та ін. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992.
2. Гриценко В. Людина і культура: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2000.
3. Лукач О. До проблеми морально-духовного виховання особистості // Нова педагогічна думка. – 2007. – № 1.
4. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей і молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. – К.: Всеукраїнський фонд „Добро”, 2006.
5. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
6. Угринович Д.М. Искусство и религия. – М.: Политиздат, 1982.

УДК 225-(012-014)«19-20»

*Атабек Қосбергенов, Гулбахар Ешбаева
(Нукус, Узбекистан)*

САНЪАТ ВА СПОРТ ТОМОША ТАДБИРЛАРИНИ ЮРТЛАРГА ТАНИШТИРУВЧИ ВОСИТА ЭЛЧИСИ

Культура и спорт – один из взаимосвязанных видов мероприятий проводимые в регионах Узбекистана. В этих мероприятиях устраиваются всяческие национальные праздники. В особенности бытовые, как народное гулянье, песни, танцы, всяческие спортивные состязания. Эти праздничные мероприятия также проходят во время Мустақиллик и Навруз. Правительство уделяет немало усилий, для проведения этих праздников, в особенности концертной программы.

Ключевые слова: концерт, репертуар, праздник, музыка, песня, отрывки, пьеса, музыкальные инструменты, народное гулянье, национальные блюда.

Culture and sport is one of the interrelated types of events held in the regions of Uzbekistan. All kinds of national holidays are organized at these events. In particular, everyday ones like festivities, songs, dances, all kinds of sports. These celebrations also take place during Mustailik and Navruz. The government is putting a lot of effort into holding these holidays, especially the concert program.

Keywords: concert, repertoire, holiday, music, song, excerpts, play, musical instruments, festivities, national dishes.

Жамиятимизда олиб борилаётган маънавий-маърифий, ижтимоий-сиёсий жараёнлар инсонлар ҳаётининг асосий қисмини қамраб олганлиги боис маънавий ва жисмоний соғломлик жамиятда иш юритаётган, фаолият кўрсатаётган барча шахсларга нисбатан энг олий неъмат ҳисобланади.

Спорт ва санъат– бу мамлакатни бошқа юртларга таништирувчи восита, элчи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам давлатимиз сиёсатида спорт ва санъатни ривожлантиришга қаратилган бир қанча қарор ва фармонлар, фармойишларига гувоҳ бўламиз. «Соғ танда соғлом ақл» деганларидек, жамият учун ҳам соғлом инсонлар зарурдир.

Бадий спорт томошаларини яратишда сценарист режиссёр ва спортчи-мураббий билан маслаҳатлашган ҳолда уларнинг хатти-ҳаракатларини қоғозга туширишга ҳаракат қилади. Бундай тадбирлар асосан, мусобақа шаклида ўтказилади. Унга театрлаштириш усулларини қўллаш эса тадбирнинг бадий жиҳатларини янада кўчайтиришга, фаоллаштиришга сабаб бўлади ва натижада томошабин ўзи кутмаган роҳатбахш манзараларга дуч келади, томошага нисбатан фаоллиги ошиб боради.

Қуйида талабалар ўртасида «Сихат-саломатлик йили»га бағишлаб ўтказилган «Зарба – 2005» номли театрлаштирилган бокс-шоу дастури сценарийси ёзилиши жараёни ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ушбу тадбирга олдиндан иштирокчилар конкўрс асосида қабўл қилинади. Бунда аввал қарши томонлар аниқланади. Тадбирни тор ёки кенг масштабда ўтказиш мумкин. Тор масштабда (агар олийгоҳда ўтказилса) гуруҳларда, бўлимларда, факултетлараро ўтказилади. Институтлараро, корхоналараро ўтказиладиган тадбирлар эса кенг масштабни қамраб олади.

Бу тадбир иштирокчиларини аниқлаш учун гуруҳлар, бўлимлараро мусобақалар уюштирилади ва масъуллар томонидан ғолиб аниқланади ва бокс-шоу дастури учун тавсия этилади.

Ушбу шоу дастурда иштирок этишни билдирадиган эълон ва афишалар ёзиш, тарқатиш билан биргаликда тадбир ташкилотчилари иложи борица иштирокчиларни танлашда ўзлари қатнашганлари мақсадга мувофиқдир. Чунки ташкилотчи ёки режиссёр ўзи танлаган «актёр-спортсмен» билан юзма-юз кўришиб олиб, ундаги ўзига хос хусусиятларни, темпераментини билиб олади ва шунга мос партнёр танлайди.

Демак, *биринчи жараён*, қатнашчиларни аниқлаш.

Иккинчи жараён, бокс-ринг сахнасини шоу дастурига мос қилиб тайёрлаш. Дастўрни спорт майдонларида, спорт заллари ва маданият, истироҳат боғлари сахналарида ҳам ўтказиш мумкин.

Иштирокчилар учун махсус ҳимоя воситаларидан фойдаланилади. 5-қозик шунинг учун керакки, рингга кириб-чиқиб туриш учун эшик ўрнида очик жой қолдирилади. Ундан ташқари сахна атрофига, зал ичкарасига турли спорт плакатлари, турли спорт, саломатликка чорловчи шиорлар осилган. Ринг қозикларига шарлар, гуллар осилиб безатилган. Бу дегани, ушбу томоша оддий бокс томошаси эмас, балки театрлаштирилган, бадийлаштирилган томоша эканлигидан далолат беради.

Учинчи жараён, бу шоу дастурда нафақат спортчилар, балки қизиқчилик, ракс, мусиқа, хуллас санъатнинг турли соҳасида фаолият юритадиган иштирокчилар қатнашишлари мумкин. Улар билан ишлаш режалари тузилиб, репетициялар қилинади.

Тўртинчи жараёнда, ҳакамлар ҳайъати танланиб, уларнинг жойлари аниқланиб, жиҳозланади, балл кўрсаткичлари учун махсус таёкчалар тайёрланади.

Юқорида қайд этганимиздек, сценарий – ўтказиладиган тадбир ёки томошанинг тўлиқ ёзма баёнидир. Шунинг учун ҳам бу томоша IY кўрс талабаларининг битирув малакавий ишларининг амалий қисми сифатида бажарилиши ҳам мумкин.

Бу тадбирни икки ёки уч босқичда, яъни икки ёки уч кун уюштириш мумкин. Биринчи ва иккинчи кунлари ғолиблар аниқланиб, учинчи кун эса финал ўйинлари ўтказилиши мумкин. Биз сценарийни учинчи кун, яъни финал ўйинларини назарда тўтган ҳолда тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Сценарийнинг биринчи бети тепасига тадбир номи ёзилиб аниқ санаси, вақти ва ўтказиладиган жой кўрсатилади.

Сценарийнинг кириш қисмида тадбир руҳини, атмосферасини яратаётган мусиқа, сахнанинг беағи ҳақида қисқача маълумот берилиши мумкин.

Чорлов мусикаси янграйди.

Шўх кайфият, кўтаринки руҳда мусиқа садоси остида бошловчи чиқиб келади.

Бошловчи – Ҳурматли хонимлар ва жаноблар! Ҳурматли устозлар ва талабалар! Бугунги бизнинг «Зарба – 2005» шоу дастуримизга хуш келибсиз. Президентимиз томонидан ушбу йилнинг «Сихат ва саломатлик» йили деб эълон қилиниши ўзимиз ва атрофдагиларнинг саломатлиги учун жавобгар бўлишга, жисмоний жиҳатдан соғлом бўлишига, ҳар томонлама комил инсон бўлиб йетишига қаратилгандир. Шундай экан, бизнинг талаба-ёшларимиз, ҳар томонлама ижтимоий, сиёсий, маънавий ва жисмоний жиҳатдан ҳам соғлом бўлишлари лозим.

Демак, кутиб олинг, биринчи ва иккинчи турда ғолибликни қўлга киритиб, финал ўйинларига йўлланма олганлар: 1, 2, 3, 4, 5, 6 (ғолибларнинг исми-шарифлари, лақаблари) –

иштирокчиларга кўтаринкилик кайфиятини берувчи таърифлар берилиб, сахнага таклиф қилинади. Ҳар бир қаҳрамон сахнага таклиф қилинаётганда унинг характерли хусусиятларига мос шеърлар, пародиялардан фойдаланиш мумкин. Бошловчи ҳакамлар ҳай’ати, рефере, шарҳловчи ва шоу дастурининг бошқа аъзолари билан таништиради. Шарҳловчиларнинг биттаси ҳақиқий профессионал, иккинчиси эса ҳазил мутойиба тариқасидаги сўзлар билан олиб борувчи бошловчилардан тайинланса шоу дастур янада қизиқарлироқ кайфиятда ўтади.

Қатнашчиларга жанг шартлари тушунтирилгач, улар белгиланган жойларга бориб турадилар.

Ринга биринчи жуфтлик таклиф этилади. Жанг бошланади.

Бу мусобақа ўйинларига профессионал шарҳловчи ва ҳазил билан олиб борувчи шарҳловчилар галма-галдан изоҳ бериб борадилар. Туплаган балл, очколар ҳисобига ғолиб бўлганлар аниқланади ва «Зарба – 2005» йилнинг совриндори бўладилар.

Ҳар бир жанг ўртасида, танаффусларда, баллар, очколар эълон қилгунга қадар турли санъат жанрларидан фойдаланиш мумкин.

Масалан, 1 раунддан кейин лицей, мактаб ўқувчиларининг «Таеквандо» усуллари бўйича тайёрланган ўйинлари (фонограммада мусиқа журлигида), 2 раунддан кейин оламни асараш, Ватан, меҳр-муҳаббат ҳақида кўшиқ, 3 раунддан кейин томошабинлар билан турли қизиқарли ўйинлар ўтказиш мумкин. Масалан, сахнага 2 та боксни севадиган иштирокчи таклиф этилади. Уларга ўйин шарти тушунтирилади. Ўйиннинг шарти шундай иборатки, иккала қатнашчининг ҳам кўзлари боғлаб қўйилади, уларни икки-уч марта айлантириб турли томонларга қаратиб қўйиб жанг бошлашга команда берилади. Шунда улар бир-бирларини кўрмасдан жанг қила бошлайдилар, натижада томошабинлар кўз олдида қизиқарли вазиятлар ва ҳолатлар рўй беради, томошабинлар эса бундан эстетик завқ оладилар.

Яна бир ўйин. Узунлиги 2,5 м бўлган ўриндиқ (скамейка) ёки тахта қўйилиб, унинг икки томонига 2 та иштирокчи таклиф қилинади ва қўлларига ёстиққа ўхшаш юмшоқ нарса берилади (ёки бокс қўлқопчаларидан фойдаланиш мумкин). Шу ўриндиқдан қайси бири иккинчисини уриб тушуриб юбориб, ўриндиқни у томонига утиб олса, у ғолиб ҳисобланади.

Ёки сўз ўйинларини томошабинлар билан ўтказиш мумкин. Масалан: «Кучинг бўлса, ақлнинг кераги йўқ», сиз бу саволни қандай тушунасиш, савол ўзи тўғрими, хуллас шунга ўхшаш ҳазил-мутойиба савол-жавоблар билан томошабинлар билан сўз ўйинларини ўтказиб тадбирнинг бадиийлик салоҳиятини янада ошириш мумкин.

Демак, бу сценарийнинг композицион тузилишини қуйидагича белгилаш мумкин.

а) *Пролог* – финал иштирокчилари бўлмиш спортчиларни сахнага турли таърифлар билан таклиф қилиниши.

б) *эпизодлар қатори* – 1,2,3,4 раундлар ва улар орасидаги бадиий қисм.

в) *Кулминация*– охирида қолган энг кучли жангчиларнинг чиқиши.

г) *Финал* – ғолибларни аниқлаш ва тақдирлаш.

Санъат нозикликни, майинликни, жозибадорликни, спорт эса қатъиятни, жисмоний бақувватлиликни, қаттиққўлликни талаб қилади. Ташқаридан қараганда бу икки ҳодисани бир-бирига боғлаш мумкин эмасдай туюлади. Бундай муваффақиятли уйғунликка фақат театрлаштириш усуллари орқали эришиш мумкин.

Театрлаштириш юқорида қайд этиб ўтганимиздек, драматургия қонуниятларига асосланиш, тадбирни маълум бир спектакл шаклига келтиришдир. Спортчи сахнага чиққач, ўзини фақат боксчи эмас, балки актёр деб ҳисоблаши лозим. Бунинг учун режиссёрдан катта маъсулият талаб қилинадик, тадбир ҳақиқий спорт ўйини эмас, бадиийлаштирилган спорт томошасига айлантирилиши лозим. Мана шу мақсадларнинг барчаси бадиий спорт томошалари сценарийсида ўз ифодасини топмоғи лозим.

Театрлаштирилган спорт томошаларига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Афинада бўлиб ўтган Олимпиада ўйинларининг очилиш ва ёпилиш қисмларидаги театрлаштириш усуллари юксак маҳорат билан қўлланганлиги бўларга мисол бўла олиши мумкин.

1988 йил режиссёр Бахтиёр Сайфуллаев томонидан сахналаштирилган ва уюштирилган «театрлаштирилган футбол» ҳам бунга мисол бўла олади. Ушбу томоша «Пахтакор», «Меҳнат резервлари» спорт мажмуаларида томошабинларнинг зўр олқишлари садоси остида ўтказилган эди. Томошада иккита команда: «Пахтакор»нинг ҳақиқий команда аъзолари билан машҳур санъат корлардан ташкил топган «Ижодкор» командаси ўртасида футбол ўйини ўтказилган эди. Ушбу томоша спорт ўйинлари ва санъат воситалари билан уйғунлашиб, ягона бир мақсадга қаратилган бадиий спорт томошасига маҳорат билан айлантирилган эди.

Ҳар бир тадбир томошасини сахналаштириш жараёнида режиссёр ўз олдида олий мақсадни кўяди. Яъни, бундай тадбирлар томошаларнинг бир-бирига беғараз, нафрат кўзи билан қарашига йўл қўймасликлари, бир-бирларига нисбатан душманга айланиб қолмасликлари, бир-бирларини рақиб сифатида эмас, дўст, ака-ука сифатида қабул қилишга, мағлубиятни тан олиб, янада кўпроқ меҳнат қилишларини тушуниб олишлари ва энг асосийси бир-бирларига ҳурмат нуқтаи назарида муносабатда бўлишларига эришиш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, сценарийнинг яратилишида режиссёр билан сценаристнинг ҳамкорлиги байрам ёки томошанинг яратилишидаги ҳаракатларнинг илк босқичидир.

Фойдаланиладиган адабиётлар

1. Қорабоев У. Маданий тадбирлар. Т.: “Тошкент картография фабрикаси”, 2003.
2. Аҳмедов Ф. Оммавий байрамлар режиссураси асослари. Т.: “Алоқачи”, 2008.
3. Маматқосимов Ж. Оммавий байрамлар режиссурасида сахна маданияти. Т.: “Фан ва технология”. 2009.
4. Сайфуллаев Б. Томоша санъат и тарихи ва назарияси. Т.: Фан ва технология, 2014.
5. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2002.

УДК 35(121)34

*Лола Махамматдинова
(Нукус, Ўзбекистон)*

КЕЛАЖАК АВЛОДНИ ҲАМ МАЪРИФИЙ, ҒОЯВИЙ - ТАРБИЯВИЙ ВА ЭСТЕТИК ЖИҲАТДАН ТАРБИЯЛАШДА АСОСИЙ АҲАМИЯТИ

Слово фольклор даёт значения термина «народное исполнительство», имеет много разных мнений, также ещё много недоизученных и нераскрытых секретов: своя природа и основные черты народного искусства. Рост человеческого опыта, развитие сознания, стремление выразить концепцию природы и общества через стимулирование и появления устных форм творчества.

Ключевые слова: фольклор, народное творчество, природа, устное народное творчество, музыка, театр, декорация.

The word folklore gives the meaning of the term “folk performance”, it has many different opinions, and there are still many unexplored and undisclosed secrets: its own nature and the main features of folk art. The growth of human experience, the development of consciousness, the desire to express the concept of nature and society through stimulation and the emergence of oral forms of creativity.

Keywords: folklore, folk art, nature, oral folk art, music, theater, decoration.

Қорақалпоқ халқларининг бой ва ранг-баранг фольклор меросига эгаллиги унинг этник таркиди серқатламлиги ва тарихий тараққиёт йўлини асосан Марказий Осиёдаги икки дарё оралиғида кечганлиги билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки, Амударё ва Сирдарё оралиғидаги

худуд қадим-қадимдан халқларнинг буюк кўчишлари ҳамда турли сиёсий, маданий, иқтисодий муносабатлардаги юксалиш ва тушишларда бир чорраҳа вазифасини ўтаган. Бу борада биргина Буюк ипак йўлининг ушбу худудни деярли тўлик кесиб ўтганлигини эслашнинг ўзи қифоя. Ўз навбатида, қайси ердан савдо йўллари ўтса, ўша жойда иқтисодий-сиёсий ва маданий юксалиш жараёнлари кечганлиги табиийдир.

Ўрта Осиё худуди, жумладан икки дарё оралиғида пайдо бўлган этнослар ва давлат тарихи бутун дунё тарихи ва таракқиётида муҳим ўрин тутиши бу худуднинг ҳар жиҳатдан қулай шароитда жойлашганлиги билан ҳам белгиланади.

Қорақалпоқ халқи учта катта этнодан ташкил топганлиги ва қорлуқ, қипчоқ ва ўғиз қабилаларнинг ўзаро бирлашуви натижасида бугунги Қорақалпоқ халқининг ядроси пайдо бўлди. Маълумки, бу уч қабила бирлашмалари бошқа худудларда ҳам туркий халқларнинг шаклланиб, таркиб топишида муҳим роль ўйнаган. Бу жараёнлар халқ оғзаки поэтик ижодида ҳам яққол кўзга ташланиб туради. Ўрта Осиё халқлари фольклорининг генезисида, сюжет қурилишида, етакчи мотивларида ҳам ўзига хосликни кўрамиз. Бундан ташқари фольклор асарлари ижтимоий қимматга эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Келажак авлодди ҳам маърифий, ғоявий-тарбиявий ва эстетик жиҳатдан тарбиялашда асосий аҳамиятга эга.

Мустақилликка эришганимиздан буён ўтган қиски муддатда аجدодларимиз томонидан яратилган барча тарихий, маданий, адабий, санъат ёдгорликлари ва халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганиш, таҳлил қилиш, улардаги умумбашарий ва миллий ғояларнинг замонга хизмат қилдирган ҳолда Қорақалпоқона, шарқона тафаккурни, ғурурни шакллантириш ва камолга етказиш доимий эътиборда бўлди.

Истиқлол халқ оғзаки поэтик ижодини ривожлантиришга, халқ яратган маънавий-маданий меросни аввалгидек синфийлик, партиявийлик эмас аниқлик, реалликка биноан ёзиб олиш, чоп этиш ва таҳлил этишга имконият яратди. Президентимизнинг халқ оғзаки ижодни, халқ миллий донишмандлик қадриятларини ўзига хос ахлоқ Кодекси деб атадилар.»Қадимги аждодларимиз қомил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тил билан айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак»- деганларида ҳозирги ўсиб келаётган ёш авлод учун ниҳоятда керакли бўлган маънавий тарбия масаласи кўзда тутилган эди. Шундай экан, Қорақалпоғистон Олий таълим тизимида маънавий тарбия масалаларига бугунги тамойиллар нуқтаи назаридан қаратилган бўлиб, қомил инсон тарбиясида халқ донишмандлигининг манбаи ҳисобланган халқ оғзаки ижоди қадриятлари энг муҳим маънавий бойлик ҳисобланади.

Суратда: Айимхон Шамуродова номли музейида Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали «Фольклор ва этнография» йуналиши 3 курс талабалари Қорақалпоғистон халқ артисти Гулпоршин Сиримбетова билан учрашувда

Бадий суз санъати маданиятининг энг қадимги ва узоқ тарихга эга бўлган соҳаси фольклордир.

Фольклоршуносликда «халқ ижоди» атамасининг моҳияти ва бу тушунчанинг маъноси ҳақида турли хил фикрлар билдирилган бўлса-да, халқ ижодиётининг ўзига хос табиати ва етакчи хоссалари тўла очиқ берилган эмас. Меҳнат жараёнида инсоннинг тажрибасини ортиши, онгининг ривожланиши, табиат ва жамият ҳақидаги фикр-тушунчаларни образли сўзлар орқали тасвирлашга интилиш оғзаки ижод шаклини пайдо бўлишига туртки бўлди.

Халқ оғзаки ижоди- меҳнаткаш халқ ижоди. Халқ бадий фаолиятининг таркибий қисми, халқ санъатининг бошқа турларидан (мусиқа, театр, рақс, тасвирий ва амалий санъат ҳамда бошқалардан) ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган оғзаки сўз санъатидир. У оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, даврдан даврга ўтиб, халқнинг истеъдодли вакиллари ижросида сайқал топиб, Қорақалпоқ халқ поэтик ижодини ташкил этди.

Бирок, у дастлаб қандай яратилган бўлса, ўша ҳолича сақланиб қолмай, ижодий қайта ишланиб, турли ўзгаришларга учраб, янги-янги маълумотлар билан бойиб, тарихий шароитга мослашиб, шу билан бирга ёзма адабиётга ижобий таъсир этди.

Халқ оғзаки поэтик ижоди-оғзаки сўз санъати «фольклор» ёки «фольклористика» деб юритилади.

Фольклористика турли даврларда ва турли мамлакатларда гоҳ этнография, гоҳ антропология, гоҳ мусқкашунослик ва ҳатто социологиянинг бир қисми деб қаралиб келинган.

«Фольклор» термини биринчи марта XIX аср тадқиқотчиси Вильям Томс томонидан 1846 йилда қўлланди. «Фольк»-«халқ», «лор»-«билим», «донолик», «донишмандлик» яъни «халқ билими», «халқ донолиги», «халқ донишмандлиги» деган маънони англатади. «Фольклор» термини халқаро терминга айланиб, турли мамлакатларда қўлланила бошлади.

Англия ва АКШ да халқ бадий фаолиятининг барча турлари-поэтик ижод, мусиқа, рақс, уйин, театр, тасвирий ва амалий санъат шунингдек, ирим-сирим, ишонч- эътиқод ва урф-одатлар шу термин билан аталади.

Қорақалпоқ фольклоршунослигида «фольклор» термини 1932 йилларда Ҳоди Зариф киритди ва олий уқув юрти талабалари учун мўлжалланган биринчи китобларини

«Қорақалпоқ фольклори» деб аталади. Унгача «фольклор» термини ўрнига «эл адабиёти», «оғзаки адабиёт», «Қорақалпоқларда оғзаки адабиёт» каби атамалар қўлланиб келинади. Бу термин ўрнига «фольклор» термини мустаҳкам ўрнашиб қолди.

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижодида эса «фольклор» деганда асосан халқ поэтик ижоди тушунилади. Халқ санъатининг бошқа турлари, масалан, мусиқа учун «мусиқа фольклори» термини қўлланилади.

Фольклор асарларида мусиқа, рақс, театр санъати элементлари қўшилиб кетганлиги сабабли фольклор синкретик санъат дейишимиз мумкин. Айни пайтда фольклор асарлари санъатнинг бошқа турларидан ўзига хос томонлари билан фарқланади. Фольклорда сўз, куй ва ижро бирлиги доимо сақланади. Шунинг учун халқ ижодини ўрганувчи, текширувчи фан фольклоршунослик деб юритилади. Фольклоршунослик асослари қадимги дунё эстетик тафаккурига бориб тақалади. Қадимги дунё сайёҳлари ва тарихчиларининг афсона ва ривоятлар, турли урф-одат ва маросимлар ҳақидаги ёзма ва оғзаки ёдгорликлари фольклоршунослик учун муҳимдир. Фольклор асарларини ёзиб олишдаги биринчи тажрибалар XI асрдан бошлаб кўзга ташланди.

Фольклор асарларида меҳнаткаш халқнинг ҳаётини акс эттиради. Халқнинг олам ҳақидаги тушунчаларини ижтимоий-тарихий, сиёсий, фалсафий ва бадий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштиради. Бу нарсаларни фольклор асарлари мазмуни ва ғоясининг чуқур халқчиллигини кўрсатади. Фольклордаги халқчилликнинг асосини унинг прогрессив моҳияти ташкил қилади. Тарихий- ижтимоий воқеалар фольклор асарларида халқнинг муносабатлари нуқтаи назаридан.

Фольклор ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб: оғзакилик, халқчиллик, анъанавийлик, жамоа бўлиб ижро этиш, ўзгарувчанлик, вариантлик каби хусусиятларни ўз ичига олади.

Қорақалпоқ халқ бадий ижоди асрлар давомида яратилиб, оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, устоздан шогирдга ўтиб келган жамоа ижоди маҳсулидир. Чунки фольклор асарлари бир киши томонидан эмас, балки бутун бир жамоа нинг ижодий тажрибаси асосида вужудга келади ва жамоа томонидан ижро этилади. Баъзи фольклор асарлар эса истеъдодли кишилар томонидан яратилиб, ўз кабиласи ва уруғлариодатлари, эътиқоди, орзу истаклари, табиат билан бўлган муносабатлари ҳикоя қилинган. Қабила ва уруғ аъзоларга маъқул тушган бу асарлар оғиздан оғизга ўтиб, жамоа ижодига айланган. Асарлар шу тариқа жамоа орасида такомиллашиб, халқ мулкига айланади. Халқ куйчиси (достончи, эртакчи, кўшиқчи, латифагуй, аскиячилар) жамоа томонидан яратилган асарларни айнан сўзма-сўз ижро этмай унга ижодий ёндошади. Шунинг учун ҳам у ижро этаётган асарларни ҳамиша «халқники» деб тан олинади.

Якка ижодкор қанчалик истеъдодли бўлмасин жамоа ижодининг анъаналарига бўйсунган, халқ ҳаёти, халқ диди ва талабига мослашишга ҳаракат қилаган.

Халқ поэтик ижоди ёзув пайдо бўлмасдан илгари юзага келган. Унинг яратилиши ва кишилар ўртасида тарқалиши жонли оғзаки анъана билан боғлиқдир. Оғзакилик хусусияти уни халқ санъатининг бошқа турларидан масалан: мусиқа, рақс, ганч-ўймакорликлардан ажратиб туради. Фольклор асарларининг узоқ асрлар давомида оғзаки яратилиши ва оғзаки ижроси унинг шакл ва мазмунига таъсир этмасдан қолмайди.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги замонларга оид айрим оғзаки ёдгорликлари баъзи бир манбалар бизга қадар сақланиб қолган. Бу манбалар тарих китоблари, илмий асарлар, ёзма ёдгорликлар ва бошқалардан иборат. Антик тарихчилардан Геродот, Ктезий, Полиэн, Харес Митиленский ва бошқаларнинг китобларида халқ оғзаки ижодининг айрим асарларининг мазмуни ҳикоя қилиб қолдирилган. Шунингдек, ўрта аср тарихчиларидан Ҳамза Исфаконий, Табарий, Маъсудий, Беруний, ва бошқаларнинг асарларида ҳам оғзаки адабиётга доир кимматли материаллар ва маълумотлар бор. «Авесто», «Бехустун», «Бундахиши», «Денкард», каби ёзма ёдгорликларда оғзаки адабиётнинг баъзи бир намуналари ўрин олган. Маҳмуд Қошғарий эса ўзининг машҳур лингвистик «Девону луготит турк»ида қадимги ҳушиқ, лирик шеър ва моқоллардан турли намуналар беради.

Маълумки, айрим тарихий фактларнинг тўлиқ эса қолмаслиги, замон тақозоси билан унутилиши натижасида, уларни асарларидан тушиб қолиши, ўзгариши, қориштирилиб, талкин этилиши учраб туради. Шунинг учун ҳам тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳам фольклорда айнан акс этмайди. Баъзан эса дostonларда мавжуд булган шеърый парчаларни унутилиши, мазкур жанрларни эртак шаклига келтириб қўйиши ҳам мумкин ёки аксинча эртакни дostonга айлантйриши мумкин. фольклорда юз берадиган бу каби ҳодисалар унинг ғоявий-бадий, эстетик қийматини камайтирмайди.

Анъанавийлик жамоа ижоди маҳсулидир. Бу ўзининг тарихий манбаларига эга. Фольклор асарларининг дастлабки намуналари ибтидоий жамият даврида яратилган. Шу сабаб фольклор асарларининг сюжети, тимсоллар мотивларида ибтидоий турмуш шарт-шароитлари, урф-одатлари ва дунёқарашларининг инъикоси сифатида юзага келган Фольклор асарларининг оғзаки яратилиши ва оғзаки ижро этилиши уларнинг ўзгармас барқарор шакллари- анъанавийликни юзага келтирган. Масалан, қахрамонлик типига эртаклар ва дostonлар жанрларда маълум даражада тафовут мавжуд бўлса ҳам бадий услуб анъанавий шаклга эга. Ҳар иккисида ҳам (эртакда ҳам, дostonда ҳам) композиция анъанавий бошлама, сюжет баёни ва тугалланмадан иборат. Бош қахрамон ва воқеалар муболага шаклида тасвирланади. Асар матни нисбатан турғун ҳолда сақланади. Фольклор асарларидаги асосий сюжетлар, тимсоллар ва бадий тасвир воситалари анъанага айланади, ҳамда оғиздан оғизга, авлоддан авлодга ўтиш жараёнида қисман ўзгаради, айрим деталлар қўшилади, бироқ асосий манба анъана бўлиб қолаверади.

Тарихий тараққиёт натижасида баъзи бир асарлар дастлабки шаклини ўзгартириши мумкин. Фольклор асарларига анъанавийлик билан бир қаторда ижодий ўзгарувчанлик ҳам хосдир Асарлар ҳар гал куйланганда ва ижро этилганда нималардир ўзгаради, нималардир қўшилади. Бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси пухта ва мустаҳкам анъаналар доирасида бўлади. Анъанавийлик фольклорнинг сўз санъати сифатида жонли оғзаки ижрода яшаши ва тарқалишининг бош мезонларидан биридир.

Фольклор асарларининг даврдан даврга, ижродан ижрога ўтишида юзага келган ўзгаришлар вариантларда акс этади. Фольклор асарларини кўп вариантларда, бир неча нусхаларда тарқалиши вариантчилиги ҳисобланади. Вариантлар муайян бир асарнинг бир-бирини инкор этмайдиган, жонли ва оғзаки анъанада мустақил яшай оладиган турли туман матнларидир. Масалан: «Алпомиш» дostonининг 30 га яқин вариантлари ёзиб олинган, лекин халқ орасида эса бундан ҳам кўп вариантлари тарқалган. Вариантлар асосан ҳаётий шарт-шароитлар натижасида юзага келади. Дoston куйловчи бахши-шоир ёки эртакчи асар ижро этаётган давр, шароит ва тингловчиларга қараб дoston ёки эртакка ўзгартиришлар киритади. Масалан, катталарга айтилган бир эртак болаларга бошқача қилиб айтилади. Шу тарзда ўша эртак ўзгара боради. Ниҳоят, эртак вариантлари вужудга келади. Демак, ҳар бир фольклор асарининг яратилган вақти тарқалиши ва яшаш шароитлари жуда мураккаб. У ижтмоий ва иқтисодий муҳит, тингловчилар аудиторияси, ижодкор ва ижрочи маҳорати билан боғлиқ бўлади. Вариантчилик халқ ижодининг тарқалиш доирасини, оммавийлигини ва халқчиллигини белгилайди. Фольклорда кечаётган ўзгаришларнинг сабабларини аниқлашга, халқ оғзаки ижодиётида кечган ва кечаётган жараёнлар асосида ётувчи қонуниятларни очиш учун бой манба беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбек фольклори очерклари. Т., 1989.
2. Раззоков Х. ва бош. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1998.
3. Имомов К ва бош. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
4. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Т., 1981.
5. Ўзбек халқ эртаклари. Т., 2000.
6. Ўзбек халқ топишмоклари. Т.: «Ўқитувчи», 1991.

ХАЛҚ ҚАЛБИНИНГ НАВОЛАРИ БЎЛМИШ ДИЛРАБО ҚУШИҚЛАР

В этой статье рассказывает молодым людям о национальных ценностях узбекского народа, обучает их теоретическим и практическим аспектам народного творчества, призывает их воплощать это в сознании молодежи и использовать фольклорные этнографические ансамбли.

Ключевые слова: жиров, бахши, аския, песня, обряд, традиция, духовность, искусство, ансамбль, творчество, пение.

This article tells young people about the national values of the Uzbek people, teaches them the theoretical and practical aspects of folk art, encourages them to embody it in the minds of young people and use folklore ethnographic ensembles.

Key words: fats, bakhshi, askiya, song, rite, tradition, spirituality, art, ensemble, creativity, singing.

Аждодларимиз яратган ва халқимиз турмуш тарзига сингиб кетган анъана, урф-одатлар ҳам бевосита фольклор санъатида ўз ифодасини топган. Бу санъат маънавий бустонининг чаманларида турфа хил жилваланади.

Бугунги кунда фольклор санъатининг сержило чаманлари гуркираб ривожланиб, халқимизнинг миллий онги, миллий ғурури, миллий ифтихори, маънавий дунёси кундан-кунга бойиб бормоқда. Миллий рух, миллий ғурурнинг тикланиши бу-ривожланиш билан боғлиқ бўлган табиий жараёндир. Миллий фольклор санъати анъаналарини янада ривожлантириб, уларни ёш авлод турмуш тарзига сингдириб бориш шу жараённинг муҳим қиррасидир.[1,Б.46]

Фольклор санъати мероси ўзининг мазмундорлиги, тарбиявийлиги, умрбоқийлиги билан бошқа санъат турларидан ажралиб туради. У миллат қалбида эгу ниёт ва улуғ мақсадларга интилиш, эътиқод ва орзу-армонларни уйғотади. Шунинг учун фольклор санъати авлоднинг барча орзу-армонларини, иймону эътиқодини, покиза руҳи ва хотирасини, жамиятнинг эгу ниётларини акс этган қадимий анъаналарни ўзида жамулжам этиб, кишилар ҳаётига қатъий сингиб кетганлиги билан ардоқлидир.

Истиқлол шарофати туфайли халқимизнинг миллий қадриятларидан бири ҳисобланмиш фольклор санъатига ҳам катта эътибор берилди бошланди. Инсонларни ҳамиша эгуликга, диёнат, иймон эътиқодга ундайдиган, эл-юрт манфаати ва бирлигини тараннум этувчи миллий фольклоримиз жаҳон халқлари миқёсида кадр топиб келмоқда. Уларни изчил ўрганиш учун бугунги кунда кенг имкониятлар яратилди. Жумладан, халқ қалби билан яратилган фольклор санъатининг назарий ва амалий жиҳатини тубдан ўрганиш, уни ёшлар онгига сингдириш муҳим аҳамият касб этади.

Халқ қалбининг наволари бўлмиш дилрабо қўшиқлар, анъана ва маросимларга айланиб, асрлар давомида аждодларимиз қадриятлари хазинасини юзага келтирган.

Ўзбекистонимиз истиқлол қуёшидан бахраманд бўлиб мустақиллик нашидасини сурмоқда ва миллий истиқлол мафқурасини яратмоқда. Миллий истиқлол мафқураси эса халқимизнинг йиллар давомида яратган, асраб-авайлаб келаётган тафаккур хазинасига бой қадимий бадий меросига, умумбашарий қадриятлари, қадимий анъана ва маросимларига, миллий маданиятимиз ютуқларига суянади. Зеро миллий ахлоқ ва миллий руҳни ўзида асрлар оша ортмоқлаб келаётган фольклор санъати намуналари бениҳоя ардоқлидир. У бугунги кунда ўз ортидан миллионлаб ёшларни эргаштираётган, ҳар томонлама ибрат мактаби бўлиб келмоқда. Фольклор - этнографик ансамбллари омма меҳрини қозониб, ёшлар турмуш тарзига аста-секин сингиб бормоқда. Уларнинг дастурида мужассамланган халқ

оғзаки ижоди намуналари фольклоримизнинг сахнавий кўриниши сифатида намоён бўлмоқда.

Ўзбек халқининг миллий қадриятларига асосланган урф-одатларимизнинг моҳиятини ёшларга ўргатишда, улар қалбида меҳр ва мурувват чечакларини ундириб-ўстиришда фольклор-этнографик ансамбллари дастуридан фойдаланиш ижобий самара беради.

Юзага келган ижодий эркинлик, руҳий янгиланиш фольклор асарларини ҳаётга янада кенг тарғиб қилиш жараёнини бошлади. Масалан, халқимиз бадиий салоҳиятининг энг гўзал намуналарини ўзида мужассамлаштирган умумхалқ шодиёнаси – Наврўзи олам билан боғлиқ кўшиқлар, удумлар на маросимлар қайта тикланди. Наврўз байрамининг келиб чиқиш тарихи, тараққиёт босқичлари, унинг таркибидаги фольклор асарларини бадиий хусусиятлари, байрамни ўтказилиши билан боғлиқ локал белгилар рўёбга чиқди. Бу соҳада амалга оширилаётган илмий тадқиқотлар асосида Наврўз байрамида қадимдан мавжуд бўлган кўпгина асрий удумлар, хусусан, “Йил боши”, “Қозон тўлди”, “Наврўз гўжа тайёрлаш”, “Сумалак пишириш”. “Ҳашар уюштириш”. “Арғимчоқ учиш”, “Лола сайли” каби ўзлигимизни тараннум этувчи қадимий удумларимиз яна ҳаётга қайтди. Зеро, Наврўз маросимлари, удумлари аа кўшиқларида меҳр ва мурувват, оқибат ва инсонийлик, кут-баракага бўлган буюк ишонч, мул ҳосил олиш ғояси, эл-юрт хотиржамлигининг турфа томонлари бадиий талқин этилмоқда.

Фольклор-этнографик ансамбллари қаерда ташкил қилинган бўлса, ўша ерлик халқнинг миллий анъаналарини, оғзаки ижоднинг ноёб намуналарини сақлашда, унга сайқал бериб, халқнинг ўзига қайтаришида жонбозлик кўрсатмоқдалар. [2,Б.112-113]

Масалан, Тошкент шаҳридаги “Гавхар” фольклор- этнографик ансамбли дастуридан жой олган “Болангизга алла айтинг оналар” мавзудаги дастурида меҳр-мурувват тушунчаси она алласи орқали тараннум этилган.

Фольклорнинг ижодкори - халқ. Бу битмас-туганмас бадиий хазинани яратишда халққа ижоддош, асрлар оша бойитиб, янги авлодларга етказишда, унинг аслигини сақлашда, муҳофаза қилишда ҳамкору ҳамнафас, садоқатли ижодкор-ижрочилар бор - ҳеч унутиб бўлмайди буни. Улар - алла айтувчи оналар, кўшиқчилар, эртақчилар, дostonчилар, аскиячилар, қизикчилар ва халқ оғзаки поэтик ижодининг бошқа ташувчи - етказувчилари... Фольклор бозори шулар билан қизик. Шу билан бирга, фольклор намуналарини ахтариб юриб топиб-аниқлаб, ёзиб олувчилар, сунг эса нашрга тайёрлаб, газета, журнал саҳифаларида, китоб шаклида оммалаштириувчилар, радио ва телевидение орқали кўпчилиққа тақдим этувчи фидойиларни унутмайлик. Эндиликда фан-техника тараққиётининг фавқулodда ходисаси - интернет жаҳон халқлари ҳаётидан ўз муносиб ўрнини эгаллади. Телевидение ва интернет имкониятларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш республикамизнинг бугунги улуғ муваффақиятларини, шунингдек, азалий ва абадий қадриятларини, гўзал, ҳаётбахш анъаналарини, қадимий ва навқирон маданиятини жаҳон халқлари эътиборига аслидагидек ва тезкор, зарур булса, воқеа руй бераётган вақтнинг ўзида етказишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бугунги кунда мустаҳкам билимни, миллий қадрият, маънавий баркамоллик, умрбоқий анъаналар ва ажодлар таълимотини ёшлар онгига, турмуш тарзига сингдиришда фольклор санъатидан фойдаланиш, шунингдек, махсус дастур, дарслик ва қўлланмалар тайёрлаш муҳимдир. Фольклор санъатини махсус таълим сифатида коллежлар, мусиқа мактаблари, санъат олий ўқув юртларида ўқитилиши ёшларнинг миллий ғурурини шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган удум ва маросимларни сахнага олиб чиқиб, яна уларни халққа қайтаришда фольклор санъати ва унинг туганмас меросидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки:

1. Фольклор-этнографик ансамбллари халқимизнинг урф-одатлари, эътиқоди ва умуминсоний қадриятларини намоён этмоқда. Улар дастурида мужассамлашган халқ ижоди намуналари фольклорнинг сахнавий кўриниши сифатида фаолият кўрсатмоқда.

2. Фольклор-етнографік ансамбллари халқ оғзаки ижодиёти анъаналарини тиклаш ва такомиллаштиришда ёш авлодни умуминсоний қадриятлар, миллий маросимларга хурмат билан қараш, уларни сақлаб қолиш, эъозлашга ўз хиссаларини қўшмоқдалар.

3. Ҳар бир фольклор-этнографік ансамбллари мустақил республикамиз турли вилоятларида фаолият кўрсатиб, шу халқнинг такрорланмас маънавий - маданий мероси бўлмиш удумларини, маросим ва расм-русумларининг ўзига хос хусусиятларини турфа хил кўринишларда намоён этмоқдалар.

4. Фольклор-этнографік ансамбллари истиклол туфайли анъана ва маросимларимизни бугунги авлодга қадимда улар қандай бўлса, шундайлигича етказиш, ижрочилик маҳоратини кўрсаташ имконига эга бўлдилар.

5. Фольклор-этнографік ансамбллари ўз дастуридаги маросимлар, кўшиқлар, расм-русумлар, халқ ижодиётининг турли хил намуналарини ўз мухлисларига таништириш орқали она диёримизнинг муқаддас анъаналарига содиқ қолиш, уни эъозлашни ибрат қилиб кўрсатишлари аҳамиятлидир.

6. Фольклор-этнографік ансамбллари дастурининг яна бир ибратли томони Ватанимизнинг бой маънавиятини кўз қорачиғидай сақлаш - энг юксак ахлоқий фазилатлар, умуминсоний сифатлар эканлигини уқтирмоқдалар. [3, Б. 87]

Ҳозир мавжуд фольклор-этнографік ансамбллари халқ қалбининг ойнаси саналмиш халқ ижодиёти намуналари, турфа хил маросим, анъаналари орқали миллий қадриятимиз, қадимий анъана ва маросимларимизни тиклаб, расм-русум ва удумларимизни ўз дастурларида намоёиш этиш, келажак авлодга қолдириш учун ҳаракат қилмоқдалар.

Шу бонс фольклор-этнографік ансамбллари ота-боболаримиз асрлар бўйи асраб-авайлаб келган қадриятлар орқали истиклол мафқурасини яратишга, уни ёшлар турмуш тарзига сингдиришга ёрдам бериб, келажаги буюк Ўзбек юртининг ҳақиқий эгалари бўлган ҳар томонлама етук комил инсонни тарбиялашга хизмат қилади.

Бугунги кунда фольклор санъатини бевосита удум ва маросимлар билан уйғунлашган ҳолда ривожлантиришнинг ўз ўрни ва аҳамияти катта. Зеро етилиб келаётган баркамол авлод Ўзбекистонни жаҳонга танитиши, юртимизнинг миллий қиёфасини намоёиш этувчи асрий тафаккур дурдоналарини дунё халқлари орасида кенг оммалаштириши зарур.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Мақсетов Қ., Тажимуратов А. Қарақалпақ фольклори. Нукус, 1979.
2. Муродова М. Фолклор ва этнография. Тошкент, 2008.
3. Қосимов Н. Фолклор асослари. Тошкент, 2008.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 343.3/7:343.97

*Марина Головенчик, Олег Старовойтов
(Минск, Беларусь)*

КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬ: СУЩНОСТЬ, ПРИЧИНЫ, ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ

В статье рассматривается киберпреступность как современный вызов обществу. Предпринята попытка обозначить сущность киберпреступности как явления, сформулировать основные причины ее возникновения. Называются меры, которые способствовали бы противодействию совершения киберпреступлений.

***Ключевые слова:** киберпреступление, киберпреступность, причины киберпреступности, факторы киберпреступности, противодействие киберпреступности.*

The article considers cybercrime as a modern challenge to society. An attempt was made to identify the essence of cybercrime as a phenomenon, to formulate the main reasons for its occurrence. Measures are called that would contribute to countering the commission of cybercrime.

***Keywords:** cybercrime, causes of cybercrime, factors of cybercrime, countering cybercrime.*

Глобальный прорыв в развитии компьютеризации и цифровизации, произошедший за достаточно короткий промежуток времени (всего 2-3 десятилетия) открывает перед современным обществом огромные перспективы. На сегодняшний день, мы уже не вспоминаем о пленочных фотоаппаратах – их заменила цифровая техника; более того, даже цифровыми фотоаппаратами пользуются чаще всего те, кто занимается фотографией профессионально, а бытовые снимки, которые запечатлевают рядовые моменты нашей жизни, уже привычно делаем при помощи смартфонов. Также мы давно не используем магнитную ленту для записи звуковой информации – вместо этого нами были созданы устройства, позволяющие мгновенно преобразовывать звуковые волны в систему цифровой записи, сохраняя полученный звук на микроскопических носителях информации фактически без потери его качества. Если ранее громоздкая компьютерная техника использовалась преимущественно на больших предприятиях, позволяя несколько облегчить производственный процесс, то сегодня повсеместная компьютеризация способна не только помочь, но нередко и заменить человека, что позволяет автоматизировать весь ход выпуска продукции, добиться большей четкости технологических операций, существенно снизить себестоимость производимых изделий.

Помимо экономических преимуществ, достижения современной техники находят значительное применение в социальной, политической и других сферах жизни и функционирования общества. Как отмечает Г.Г. Головенчик, на сегодняшний день термин «информационно-коммуникационные технологии» все чаще используется не только экономистами, но также политиками, представителями средств массовой информации и т.д. [4, с. 10]. Так, известно стремление многих государств организовать так называемое «электронное правительство», в работе которого через современные средства коммуникации может принять непосредственное участие любой гражданин государства. На сайте Национального центра электронных услуг, действующего в Республике Беларусь, указано, что «электронное правительство представляет собой систему государственного управления, основанную на автоматизации управленческих процессов в масштабах страны» [8].

Вместе с тем, как это часто бывает, одно и то же явление имеет две «стороны медали». То, что несет в себе, безусловно, положительный потенциал, может повлечь за собой столь же масштабные негативные последствия. Так, цифровой информацией, хранящей в себе аудиозапись или фотографическое изображение, бывает достаточно просто завладеть с тем, чтобы в дальнейшем использовать в противоправных целях. При этом технические

устройства, на которых фактически размещается эта информация, являются достаточно уязвимыми, чем успешно пользуются современные преступники для достижения собственных интересов. Количество аккаунтов, взломанных в социальных сетях, хранивших личную информацию их владельцев, исчисляется десятками миллионов. Только на территории Республики Беларусь количество хищений, совершенных с использованием компьютерной техники выросло в 2019 году более чем в два раза по сравнению с 2018 годом [5]. Все подобные негативные явления на сегодняшний день принято именовать одним емким термином – киберпреступность.

Вместе с тем, даже относительно этого термина ученые не могут пока прийти к единому устоявшемуся мнению о его сущности. Более того, абсолютное большинство исследователей, посвятивших свои работы данной теме, признают, что, несмотря на широкое использование данной дефиниции, попытки ограничения круга деяний, попадающих в сферу ее действия, общепринятого определения киберпреступности не существует.

Как представляется, одним из факторов, препятствующим точности установления сущности киберпреступности, является то, что зачастую ее пытаются определить через другие категории, столь же неясные и размытые. Так, например, С.В. Воронцова говорит о том, что «термин киберпреступность используется для определения преступности в виртуальном пространстве, в котором находятся сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах, представленных в локальных и глобальных сетях» [3, с. 14]. Но тогда возникает вопрос о том, готовы ли мы с точностью определить сущность «виртуального пространства», в рамках которого и совершаются преступления рассматриваемой группы. И.Г. Чекунов вместо категории «виртуальное пространство» использует дефиницию «киберпространство» [7, с. 43-44], в связи с чем к предложенному им определению киберпреступности возникают те же замечания.

Более понятным представляется определение, предложенное В.А. Номоконовым, предлагавшим рассматривать киберпреступность в качестве широкого родового понятия. По мнению указанного ученого, в понятие киберпреступности следует включать как собственно компьютерную преступность, посягающую на информационную безопасность, так и иные преступные деяния, в которых воздействие на компьютерную информацию является способом их совершения [6, с. 75].

Схожую позицию можно обнаружить и в образовательном модуле «Введение в киберпреступность», подготовленном Управлением Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности. По мнению специалистов этого управления, всю совокупность киберпреступлений следует разделить на две большие группы: киберзависимые преступления и преступления, совершаемые посредством кибертехнологий. При этом в первой группе оказываются такие преступные деяния, которые посягают на «триаду КИД» (конфиденциальность, целостность, доступность). Иными словами, это такие преступления, для которых модификация или иное воздействие на цифровую информацию является непосредственной целью преступления. Вторая же группа преступлений включает в себя все прочие преступления, в которых компьютерная техника и цифровые технологии являются орудием или средством их совершения [1]. Как видно, данная позиция практически совпадает с мнением, высказанным около 15 лет назад В.А. Номоконовым, и является более понятной и логичной.

Среди причин стремительного развития киберпреступности можно выделить следующие:

– во-первых, современные информационно-коммуникационные технологии способствуют тому, чтобы обеспечить как анонимность лица, осуществляющего несанкционированный доступ к цифровой информации, так и высокую латентность рассматриваемой группы преступлений. На сегодняшний день в сети Интернет можно обнаружить немалое количество готовых программных кодов (скриптов), которые способны скрытно функционировать в автоматическом режиме, обеспечивая их инициатору доступ к нужной ему информации. При этом многократное перенаправление такой информации с

одного хранилища данных на другое существенно затрудняет установление ее конечного потребителя;

– во-вторых, развитие технического прогресса происходит столь стремительно, что в руках преступников оказываются соответствующие технологии, в то время как правовое регулирование отношений, связанных с их использованием, защитой от неправомерного доступа и т.д. значительно запаздывает;

– в-третьих, известной инертностью обладает и совершенствование процедуры доказывания противоправности поведения, присущего сфере ИКТ. Недостаточно разработанными и внедренными остаются механизмы обнаружения и процессуального закрепления электронных доказательств. Фактически складывается ситуация, в рамках которой ученые-правоведы вынуждены пройти многочисленные согласования с тем, чтобы закрепить в уголовно-процессуальном законодательстве новые методы фиксации доказательств, а в это время уже появляются обновленные способы совершения преступлений, обнаружить и закрепить которые процессуально становится невозможно уже новыми методами фиксации. Достаточно вспомнить тот факт, что разработка Конвенции по киберпреступности была начата еще в 1997 году, однако ее текст был предложен для обсуждения только спустя три года. При этом, несмотря на видимую значимость данного документа, правозащитные организации настояли на необходимости переработки положений Конвенции, основываясь на том, что она «противоречит известным нормам защиты личности, неоправданно усиливает полномочия национальных правительств, подрывает развитие методов обеспечения безопасности информации, что уменьшает ответственность государств перед законом» [2, с. 17]. В результате, подписание этой Конвенции было отложено еще более чем на год, что для развития ИКТ само по себе является достаточно длительным периодом;

– в-четвертых, совершение многих преступлений в сфере ИКТ практически не требует серьезных материальных затрат, связанных с их подготовкой и реализацией, а потому обладает повышенной прибыльностью, что, безусловно, привлекает потенциальных преступников.

Данный перечень возможных причин киберпреступности нельзя назвать исчерпывающим. Мы понимаем, что в каждом отдельном случае мотивация преступного поведения может существенно отличаться. Вместе с тем, основываясь даже на этих причинах, следует:

– уделить более пристальное внимание возможным мерам противодействия киберпреступлениям;

– обеспечить регулярное повышение технической грамотности как специалистов, отвечающих за информационную безопасность того или иного учреждения, предприятия или организации, так и рядовых граждан;

– изыскать возможность скорейшего внесения необходимых изменений в действующее уголовно-процессуальное законодательство, направленных, в частности, на обеспечение действенного механизма собирания и фиксации электронных доказательств.

Причем каждая из этих мер не должна ограничиваться каким-то единовременным действием. Такие мероприятия должны проводиться постоянно, по мере развития новых технологий, появления новых технических средств, разработки методов автоматизации процессов, происходящих в обществе. Если же со стороны государственных органов и далее будут наблюдаться проявления инертности и излишнего бюрократизма, преступники всегда на шаг будут опережать возможности органов правоохранительной системы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Введение в киберпреступность // Организация Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.unodc.org/documents/e4j/Cybercrime/Cybercrime_Module_1_Introduction_to_Cybercrime_RU.pdf. – Дата доступа: 24.01.2020.

2. Волеводз А.Г. Конвенция о киберпреступности: новации правового регулирования / А.Г. Волеводз // Правовые вопросы связи. – 2007. – № 2. – С. 17-25.
3. Воронцова С.В. Киберпреступность: проблемы квалификации преступных деяний / С.В. Воронцова // Российская юстиция. – 2011. – № 2. – С. 14-15.
4. Головенчик Г.Г. Цифровизация белорусской экономики в современных условиях глобализации / Г.Г. Головенчик. – Мн.: Изд. центр БГУ, 2019. – 257 с.
5. «Город» обманутых. Следственный комитет – о росте хищений с банковских карточек // Следственный комитет Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sk.gov.by/ru/news-ru/view/gorod-obmanutyx-sledstvennyj-komitet-o-roste-xischenij-s-bankovskix-kartochek-8627/>. – Дата доступа: 22.01.2020.
6. Номоконов В.А. Актуальные проблемы борьбы с киберпреступностью / В.А. Номоконов // Компьютерная преступность и кибертерроризм: сборник научных работ. – Запорожье: Центр исследования компьютерной преступности, 2004. – Вып. 1. – С. 72-76.
7. Чекунов И.Г. Киберпреступность: понятие и классификация / И.Г. Чекунов // Российский следователь. – 2012. – № 2. – С. 37-44.
8. Электронное правительство // НЦЭУ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nces.by/e-government/>. – Дата доступа: 21.01.2020.

УДК 341.322.5

*Никита Жданович
(Минск, Беларусь)*

НАЕМНИЧЕСТВО КАК СПОСОБ ВЕДЕНИЯ ВОЙНЫ: ОТ ЗАРОЖДЕНИЯ ДО НАШИХ ДНЕЙ

В статье анализируется процесс зарождения и развития института наемничества, как механизма ведения военных действий. Рассматриваются отдельные проявления наемничества, встречавшиеся в античной истории, в эпоху средневековья. Исследуется роль наемнических армий в современный период.

Ключевые слова: наемник, наемническая армия, причины наемничества, развитие наемничества, ведение войны.

The article analyzes the process of the emergence and development of the institution of mercenaries as a mechanism for conducting military operations. The individual manifestations of mercenaryism encountered in ancient history in the Middle Ages are considered. The role of mercenary armies in the modern period is investigated.

Keywords: mercenary, mercenary army, reasons for mercenary, the development of mercenary, waging war.

Одной из глобальных проблем современной человеческой цивилизации является постоянное стремление к ведению военных действий. Испокон веков человек стремился завладеть теми или иными материальными ценностями (землей, урожаем, драгоценностями), используя при этом «право сильного». Всем известны набеги кочевых племен на поселения, стремление к расширению границ одного государства за счет захвата земель соседнего и т.д. Поэтому естественной является деятельность государств, направленная на усиление собственной армии всеми доступными средствами.

На сегодняшний день формально провозглашен запрет на наемничество как на противоправное деяние, осуждаемое мировым сообществом. Вместе с тем, исторический анализ показывает, что такая обстановка вокруг этого явления складывалась подобным образом далеко не всегда. Более того, многие правители нередко стремились получить в свою армию наиболее сильных бойцов, наиболее успешные воинские формирования,

руководствуясь принципом «на войне все средства хороши». Именно такой принцип зачастую и обеспечивал необходимое преимущество, а вслед за ним и победу в той или иной военной кампании.

Исторически использование наемников принято соотносить с Древней Грецией. Именно на территории Эллады впервые упоминается использование наемников для участия в Пелопонесской войне, произошедшей около 2,5 тыс. лет назад. На сегодняшний день сложно выделить все причины, по которым правителями полисов-государств (Афины, Коринф, Спарта) было принято решение об использовании наемников для достижения своих военных задач. Вместе с тем, ряд таких причин просматривается достаточно прозрачно.

Первую причину следует усмотреть в том, что названные полисы-государства обладали соотносимыми военными возможностями, но при этом претендовали на распространение своей гегемонии на всю территорию Древней Греции. В такой ситуации для достижения этой цели им необходимо было либо заключать союзы, либо привлекать дополнительные военные силы извне. История показала, что попытки создания союзов действительно имели место, но такие соглашения были непостоянными, вследствие чего рассчитывать на их надежность в решительный момент не приходилось. В такой ситуации Л.П. Маринович справедливо указывает на то, что привлечение наемников на первоначальном этапе преследовало целью дополнить имеющиеся в распоряжении полиса собственные воинские формирования [1, с. 21]. Вместе с тем, в последующем практика привлечения наемных воинов получила развитие и последние стали привлекаться не в дополнение, а взамен имеющейся регулярной армии.

С этим может быть связана вторая причина – исследователь древних армий А. Свечин обращает внимание на то, что армии государств дохристианского периода не обладали значительной мобильностью. Зачастую военные походы оказывались растянутыми на значительные промежутки времени – от нескольких недель до нескольких лет. Все это приводило к тому, что население государства, призванное в его армию и прошедшее военную кампанию (а иногда и несколько), утрачивало ранее принадлежавшее ему социальное положение. Тем самым происходила деклассификация общества: лица, посвятившие несколько лет своей жизни служению в армии, становились неспособными вернуться к ремеслу, земледелию и проч. Это, в свою очередь, оказывало значительное влияние на социальное развитие государства в целом [3, с. 28-29].

Третьей причиной использования наемных армий следует назвать экономические последствия войны. При этом такие последствия имеют сразу два проявления. С одной стороны, военные маневры всегда связаны с потерями среди военнослужащих. Это означает, что населению государства, принимающего участие в войне, так или иначе грозит естественная убыль. Кроме того, в ходе военных действий утрачиваются значительные материальные ресурсы (здания, сооружения, вооружение, флот и т.д.). Наконец, даже в случае успешного исхода государство-победитель получает безусловную долю славы и престижа, а в придачу к ним – значительную территорию земли, выжженной в ходе военных баталий. Восстанавливать же разрушенную экономику государства фактически становится некому, поскольку сильная часть населения, как было сказано, утрачена в результате военных действий. С другой стороны, использование в войне внешних (привлеченных) сил также требует материальных затрат. Но эти затраты достаточно быстро окупаются, поскольку требуют всего лишь денег, а не человеческих ресурсов. Для компенсации таких расходов достаточно только лишь ввести налог «на военные действия», который компенсировал бы уплату наемным солдатам их вознаграждения. Более того, многие граждане полисов-государств, входящие в круг торговцев, купцов, были готовы уплатить лишнюю пошлину, выкупая тем самым себе право отказаться от участия в военных действиях. Наряду с этим следует отметить и тот факт, что ополченцы из числа мирных граждан, которые, хотя и прошли некоторую подготовку, но не имели реального опыта участия в военных конфликтах, оказывались более уязвимы по сравнению с наемниками, для которых ведение боевых операций являлось профессией, в которой они были специалистами.

Таким образом, привлечение наемников к участию в военных баталиях имело, как минимум, стратегические, экономические и социальные причины, в то время как милиционный принцип набора регулярной армии во многом проигрывал, принося лишь дополнительные убытки.

Еще одна причина, по которой наемники оказывались вовлеченными в вооруженные конфликты, проявилась в Древнем Риме. Как известно, Римская империя получила значительное территориальное распространение. При этом удаленные от столицы поселения требовалось защищать, а части регулярной армии не могли находиться одновременно в различных местах, значительно удаленных друг от друга. Вследствие этого для организации обороны нанимались лица из числа местных жителей, которые автоматически признавались римскими гражданами, а кроме того получали жалование и приобретали возможность карьерного роста. Сами же италики составляли теперь передовые части преторианской гвардии.

Использование наемников для участия в военных действиях продолжилось и далее, сопровождая практически всю историю развития государств. Так, одним из наиболее известных фактов этого, имевших место в средние века, являлось привлечение немецких ландскнехтов. Их возникновение связывают с концом XV в. и именем императора Максимилиана, вдохновленным боевыми победами швейцарских наемников, в частности, в битве под Нанси против войска Карла Смелого.

Ландскнехтом мог стать любой, вне зависимости от происхождения и социального статуса, но, вступив в их ряды, такой человек принимал на себя обязанности строго подчиняться соответствующим правилам. Из истории известно, что ландскнехты достаточно строго относились к данному ими слову. Несмотря на то, что, будучи наемниками, они воевали за определенное материальное вознаграждение, а потому были склонны искать того, кто готов больше заплатить за оказываемые ими услуги; они не нарушали заключенного соглашения, но те немногочисленные факты, когда тот или иной представитель ландскнехтов пытался расторгнуть контракт, переметнувшись к более щедрому нанимателю, показывают, что такие перебежчики карались, в первую очередь, своими бывшими собратьями по оружию.

Принимая во внимание тот факт, что в число ландскнехтов нередко попадали обычные крестьяне, принадлежность к ним являлась для многих значительной возможностью воспользоваться этой организацией как перспективным социальным лифтом. Удачливый боец, не уклонявшийся от постоянных тренировок, мог за время такой службы собрать неплохое состояние, поскольку его жалование примерно в полтора раза превышало доход среднего рабочего. Если же такой боец проявлял себя чем-то особенным, свидетельствующим о его богатом опыте и развитых навыках, то он мог заработать вдвое больше по сравнению с обычными рядовыми бойцами.

Таким образом, ландскнехты представляли собой средневековую военную организацию, участвующую в военных конфликтах по найму, имеющую свою собственную внутреннюю структуру, в которой слабым преимуществом была принадлежность к дворянскому сословию. Они были связаны только заключенным контрактом, а их своеобразный «кодекс чести» позволял решать все прочие вопросы внутри этой организации. Лишь в конце XVI в. решением рейхстага привилегии ландскнехтов были существенно ограничены, что привело к достаточно быстрому угасанию этой военной структуры.

В последующие несколько столетий спрос на сторонние наемные воинские формирования несколько спал. Отчасти, это было обусловлено поведением самих наемников – в ходе проводимых кампаний наемники нередко значительно истребляли мирное население противостоящей стороны, вследствие чего экономический эффект выигранной войны значительно снижался. На протяжении XVII-XIX вв. государства предпочитали иметь собственную армию, которая формировалась не по призыву на конкретную военную кампанию, а функционировала на постоянной основе, в том числе в мирное время. При этом сила армии во многом стала зависеть не от обученности ее солдат, а от их технической

оснащенности – использование огнестрельного оружия значительно сместило акценты в подготовке, поскольку даже неопытный в воинском искусстве крестьянин, вооруженный мушкетом, ружьем и т.д., мог успешно противостоять опытному бойцу, специализировавшемуся на том или ином виде холодного оружия.

Со временем подобная политика государств поставила наемные армии вне закона. Мировое сообщество провозгласило, что участвовать в военных кампаниях должна только регулярная армия, состоящая из лиц, имеющих принадлежность к государству по признаку гражданства или подданства. Вместе с тем, вплоть до настоящего времени достоянием общественности становятся факты, когда в разных уголках мира, где происходят военные конфликты, в числе участников такого конфликта обнаруживаются лица, не принадлежащие ни к одному из конфликтующих государств.

Встречаются также отдельные случаи вполне легального игнорирования запрета на наемничество. Так, известный на сегодняшний день французский Иностраннный легион отличается тем, что принимает в свои ряды лиц со всего мира, оставаясь при этом подчиненным только приказам, поступающим из Парижа.

В последние несколько десятилетий наемники вновь оказались востребованы. Они привлекались к участию в вооруженных конфликтах, происходивших на территориях Африки и Ближнего востока. В особенности это характерно для западноевропейских государств и США. По некоторым данным, если в 2003 году потери среди наемников, привлеченных Соединенными штатами Америки к участию в войнах Афганистана и Ирака, составляли около 4% от их общего числа, то уже к 2010 году такое количество стало превосходить число потерь среди солдат регулярной армии [2].

Таким образом, на сегодняшний день можно говорить о том, что, несмотря на формально продекларированный запрет на наемничество, под которым понимается участие в военном конфликте лиц, не принадлежащих к воюющему государству и не уполномоченных таким государством на ведение боевых действий, вооруженные подразделения, работающие по найму, продолжают активно использоваться в вооруженных столкновениях по всему миру. При этом заказчиками их услуг становятся наиболее развитые мировые державы.

Можно пытаться выявлять положительные и отрицательные стороны наемничества, но следует принять тот факт, что так или иначе оно стало одной из специфических черт современной войны, без которой практически не обходится ни один из наиболее значимых вооруженных конфликтов. Само же наемничество нередко рассматривается как прибыльный механизм ведения бизнеса, что также не способствует искоренению этого явления, а напротив, становится фактором перехода на новый тип войн – контрактных.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса / Л.П. Маринович. – М.: Наука, 1975. – 277 с.
2. Новый расцвет частных армий // 1863X [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://1863x.com/private-army/>. – Дата доступа: 27.01.2020.
3. Свечин А. Эволюция военного искусства. Т. 1 / А. Свечин. – М., 1927. – 386 с.

УДК 347.4

Гулбахша Мусабаева, Нуржамал Баянова
(Петропавловск, Казахстан)

МЕДИАЦИЯ КАК НОВЫЙ ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье рассматривается процесс становления и развития института медиации в Казахстане. Проводится анализ действующего законодательства, приведены статистические данные о количестве разрешенных споров. Авторы отмечают ведущую роль Верховного суда и Ассамблеи народа Казахстана в продвижении и развитии института медиации.

Ключевые слова: медиация, урегулирование споров и конфликтов, семейная медиация, институт биев, примирительные процедуры, проекты Верховного суда и др.

This article discusses the process of formation and development of the mediation institution in Kazakhstan. The analysis of the current legislation is carried out, statistics are given on the number of resolved disputes. The authors note the leading role of the Supreme Court and the Assembly of the People of Kazakhstan in promoting and developing the institution of mediation.

Keywords: mediation, settlement of disputes and conflicts, family mediation, institution of biys, conciliation procedures, projects of the Supreme Court, etc.

Медиация является одной из эффективных примирительных процедур, направленных на повышение уважения к правам, свободам и самому человеку, на формирование цивилизованных гражданских и межличностных отношений, укрепление общественного согласия, на разрешение социальных, иных противоречий, конфликтов и споров путем конструктивного диалога.

Как показывает мировой опыт, медиация является одной из самых популярных форм урегулирования разнообразных споров и конфликтов в странах Западной Европы и США. К примеру, в США вне суда рассматриваются 93% всех дел, в Великобритании 87%, Словении – 40%, в Китае – 30%. Если в США первые попытки применения медиации были связаны с трудовыми конфликтами, то в Европе в сфере семейных отношений. Впоследствии медиация получила признание при урегулировании конфликтов самого широкого круга.

Правовой основой развития медиации в Казахстане является институт биев в эпоху средневековья. Казахский народ издревле со спорными вопросами обращался к биям. Главная цель бия заключалась в примирении сторон. Он выступал в роли посредника. Великий мыслитель Абай Кунанбаев в своих «Словах назидания» говорил: «*Пусть бы споры решались двумя судьями и посредником, выбранным истцами*».

Известный академик Салык Зиманов в книге «Суд казахских биев – уникальная судебная система» подчеркнул, что «*суд казахских биев при рассмотрении споров, обратившихся к ним стороны, стремился к достижению миротворения и единства между сторонами, между родами. Чтобы быть достойными требованиям таких высоких идеалов судов биев, они должны были проходить школу степных мудрецов, выдержать испытания великих биев, которые жили и творили торжество мудрости и разума*» [1].

С учетом исторического опыта и современных тенденций в праве 28 января 2011 года принят Закон Республики Казахстан «О медиации» [2]. 3 июля 2011 года Постановлением Правительства утверждены Правила прохождения обучения по программе подготовки медиаторов. Сформирована нормативно-правовая основа для развития института медиации. Первые шаги по реализации данного закона взяли на себя Верховный суд, медиаторы и их первые организации.

Наибольшая активность появилась в год 5-летия Закона Республики Казахстан «О медиации». В 2016 году Н.Назарбаев указал медиацию в качестве нового направления деятельности Ассамблеи народа Казахстана (далее АНК). В 2016 году вступили в

действие соответствующие изменения и дополнения в Гражданский, Уголовный, Налоговый, Уголовно- процессуальный и Гражданско-процессуальный кодексы Республики Казахстан. В настоящее время Ассамблея народа Казахстана проводит системную работу в превентивном урегулировании социальных конфликтов [3, с.56]. В Концепции развития Ассамблеи до 2025 года развитие института медиации в стране обозначено в числе новых направлений работы.

Развивается общереспубликанская инклюзивная сеть медиации Ассамблеи. Создан Совет медиации АНК, при Домах дружбы открыты кабинеты медиации, в областях действуют Советы медиации, количество кабинетов общественного согласия на уровне районов, сел и аулов - 1019 единиц. Сегодня институт медиации показывает определенные положительные результаты.

Например, на 1 октября 2017 года количество разрешенных споров по республике составило – 13974, из них больше всего в Южно-Казахстанской области – 4632, Восточно-Казахстанской области – 2280, в Актюбинской области – 2174 и в Костанайской области – 1368. В единый реестр медиаторов АНК входит 4223 человек, из них профессиональных медиаторов – 640 и общественных медиаторов АНК – 3583 авторитетных граждан. На стадии досудебного разбирательства путем медиации разрешено 7057 споров, из них профессиональными медиаторами – 4596 спора и общественными медиаторами АНК – 2461 споров. На стадии судебного разбирательства путем медиации разрешено 7192 споров. Основную часть разрешенных вопросов составляют социально-бытовые, семейные, имущественные, трудовые и земельные споры [4, с. 6].

В «Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана до 2025 года» отмечено, что одним из новых ключевых направлений работы АНК является развитие института медиации. Ассамблея является координатором по формированию и развитию института общественных медиаторов и по развитию профессиональной медиации в превентивном урегулировании социальных конфликтов. В 2016 году вступил в силу новый Гражданский процессуальный кодекс, в котором впервые введен раздел "Примирительные процедуры". В данный раздел включены нормы об использовании медиации для урегулирования гражданских споров и конфликтов [5]. В целом, нормы о медиации внесены в 10 действующих кодексов Казахстана [6]. Это указывает на то, что возникает необходимость в специализации медиаторов по гражданским, уголовным и другим направлениям

Новым стимулом для развития медиации стал Меморандум о сотрудничестве в области медиации Ассамблеи с Верховным Судом РК от 30 июня 2016 года. В рамках его реализации все кабинеты медиации АНК в регионах заключили соответствующие Меморандумы медиации с областными, городскими и районными судами. На сегодня в судах республики создано 263 кабинетов медиации, оборудованных информационными стендами о досудебном урегулировании споров. Кабинеты медиации созданы во всех судах и в Домах дружбы регионов, районов и округов.

Верховным судом 26 января 2017 года в целях внедрения в гражданское судопроизводство обязательной медиации был запущен пилотный проект по внедрению досудебного регулирования споров по отдельным категориям споров (*наследственные, о расторжении брака и разделе имущества, о выселении и по вопросам управления кондоминиумом, по договорам займа, некоторые трудовые споры, по корпоративным спорам, связанным с оказанием медицинских услуг и т.д.*).

С 2018 года по настоящее время суды работают в рамках проекта семейного суда, где также востребованы медиаторы.

с 2019 года в условиях программы «Цифровой Казахстан» внедряются цифровые медиативные технологии в профилактике и разрешении конфликтных ситуаций. На примере Восточно-Казахстанской области в Домах дружбы АНК реализуется проект «Виртуальный кабинет медиации». Теперь каждый гражданин может зайти через сайт и подать заявку на проведение процедуры медиации.

Таким образом, в медиация внедряется в современную казахстанскую правовую систему. Опыт применения медиация позволяет в урегулировании споров и конфликтов позволяет

нам предполагать, что в Казахстане идет процесс формирования новой правовой культуры, где важным моментом становится взаимная ответственность и контроль в реализации медиативного соглашения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Закон РК «О медиации» от 28 января 2011 года // Информационная правовая система «Параграф», 2019.
2. Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 года «Об Ассамблее народа Казахстана» // Информационная правовая система «Параграф», 2019.
3. Мусабаева Г.Н. Основы медиации. – Петропавловск: СКГУ им. М.Козыбаева, 2017. – 149 с.
4. Материалы Международного диспут-форума под эгидой Совета медиации Ассамблеи народа Казахстана «Роль медиации в модернизации общества». 6 октября 2017 года, г. Шымкент, 2017. – Астана, 2017. – 25 с.
5. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года // Информационная правовая система «Параграф», 2019.
6. Мусабаева Г.Н. Сборник правовых актов о медиации и их применение. – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2017. – 100 с.
7. Концепция Ассамблеи народа Казахстана до 2025 года // Информационная правовая система «Параграф», 2019.

УДК 341.217

*Гулбахша Мусабаева, Дамир Юмакулов
(Петропавловск, Казахстан)*

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВОЙ СТАТУС МЕЖДУНАРОДНЫХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

В данной статье на основе мнений ученых рассматривается понятие о международных неправительственных организациях. Отмечается, что правовой статус международных неправительственных организаций одинаков, но в некоторой степени зависит от цели и уровня их деятельности. Авторы считают, что для решения международных проблем важно учитывать интересы международной общественности и здесь важную роль играют международные неправительственные организации.

Ключевые слова: *международные неправительственные организации, правовой статус, субъекты международного права, международные отношения, правоспособность международных неправительственных организаций др.*

In this article, based on the opinions of scientists, the concept of international non-governmental organizations is considered. It is noted that the legal status of international non-governmental organizations is the same, but to some extent depends on the purpose and level of their activities. The authors believe that in order to solve international problems it is important to take into account the interests of the international community and international non-governmental organizations play an important role here.

Keywords: *international non-governmental organizations, legal status, subjects of international law, international relations, legal capacity of international non-governmental organizations, etc.*

Современные международные отношения характеризуются все более очевидным возрастанием количества международных неправительственных организаций (далее – МНПО), усилением их роли в современном мире, международном сотрудничестве, определением места в международном праве.

Рост числа МНПО, их возрастающее влияние на международной арене обусловлены рядом факторов, таких как: появление новых глобальных проблем, для решения которых уже не достаточно возможностей государств и международных правительственных организаций; многообразие возникших связей между народами, которые для своего адекватного выражения нуждаются в новых международных институтах; усиление демократических процессов в сфере внутренних и международных отношений государств, проявлением которых является желание сделать общество более открытым и т.д.

Однако еще в советское время исследуя роль МНПО в международных отношениях И.И. Коваленко писал, что «в современных условиях межгосударственные отношения не охватывают всего многообразия связей между народами. Усложнение характера этих отношений приводит к повышению удельного веса неправительственного сотрудничества. Возрастание роли международного общественного мнения позволяет говорить о нем как о факторе, оказывающем влияние на принятие решений в тех или иных конфликтных ситуациях, на подход государств к тем или иным мировым проблемам». Тем более в эпоху экономической глобализации, политической интеграции деятельность МНПО становится еще и более популярной [1, с. 8].

Исследователь проблемы МНПО С.А. Подшибякин в своей работе «Правовой статус международных неправительственных организаций» под международной неправительственной организацией понимает объединение представителей общественности различных стран, созданное в соответствии с национальным законодательством для достижения целей и задач развития гражданского общества и международных отношений, действующее в соответствии с общепризнанными принципами Устава ООН и нормами международного права на территории двух и более государств и обладающее консультативным статусом [2, с. 11]. Действительно очень емкое и полное определение.

Правовой статус или объем правоспособности субъектов международного права не одинаков. Наибольшая правоспособность, включающая в себя способность создавать нормы права, реализовывать их, а также принуждать к их исполнению через различные формы международно-правовой ответственности принадлежит государству.

Согласно основам теории права в качестве основных функций субъекта права мы выделяем правотворческую, правоисполнительную, правоохранительную. В таких же формах реализуются функции и субъектов международного права, в частности, международных межправительственных организаций. Однако Международным межправительственным организациям свойственна уже ограниченная (специальная или функциональная) правоспособность, заключающаяся в создании и реализации норм в конкретных областях международного права, что определяется их функциональными задачами.

По аналогии можно говорить и о правоспособности международных НПО, которая носит узкофункциональный, ограниченный характер. МНПО не обладают способностью создавать нормы права, но они обладают другими элементами правосубъектности - реализация международно-правовых норм (правоприменение) и участие в мероприятиях направленных на защиту международно-правовых норм (международное принуждение). В международном праве сами субъекты создают его нормы, сами обеспечивают их выполнение, т.е. обладают определенными функциями, характер которых позволяет отличать субъектов друг от друга [3, с. 11].

Круг субъектов международного права разнообразен, субъекты значительно отличаются друг от друга по своему статусу, соответственно и функции самих субъектов права различны и их характер зависит от направления и назначения деятельности.

Характеризуя участие МНПО в международно-правовых отношениях необходимо отметить, что они не имеют абсолютной независимости, в своих действиях МНПО относительно независимы. Их права и обязанности определяются другими субъектами международного права.

МНПО обладают не всеми признаками правосубъектности свойственными другим субъектам международного права.

МНПО не обладают способностью создавать нормы международного права и обеспечивать их выполнение – у них отсутствует в полной мере правотворческая и правоисполнительная функции.

Но вместе с тем, на практике, анализируя формы и методы участия МНПО в международных отношениях, можно вести речь и об их участии в правотворческом и правоисполнительном процессе. Такая деятельность находит выражение в процессе подготовки и разработки международных актов (на начальной стадии правообразования), содержащих нормы международного права. МНПО в пределах консультативных взаимоотношений с международными межправительственными организациями обладают способностью непосредственно влиять на субъекты правообразования. МНПО могут помогать и помогают МНПО в плане исследования социальных факторов и изучения их влияния на формирование международно-правовой позиции.

В целом, анализ правового статуса МНПО, их участия в международных отношениях, дает основание полагать, что в настоящее время ООН, Совет Европы, другие Международные организации достаточно серьезно подходят к вопросу использования возможностей МНПО для решения международных проблем. Международные нормы становятся эффективными при условии полноценного отражения в них тенденций и интересов широких масс, каждого человека. В этой ситуации должным образом проявляются представительские возможности МНПО.

В настоящее время в Казахстане осуществляется поддержка в деятельности неправительственных организации (далее НПО). Идеологической основой поддержки со стороны государства является Концепция государственной поддержки неправительственных организаций Республики Казахстан 2002 года [4]. Казахстанские НПО сотрудничают и реализуют совместные проекты вместе с МНПО. Международные неправительственные организации в своей деятельности выражают интересы международной общественности через сотрудничество, их рекомендации учитываются при разработке международных соглашений и международных правовых актов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Воронков Л.С. Международные организации в системе международных отношений: тенденции и перспективы развития // Вестник МГИМО. – 2012. – №3. – С. 7-16.
2. Подшибякин С.А. Правовой статус международных неправительственных организаций: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 2004. – 32 с.
3. Сарсембаев М.А., Сарсембаев К.М. Международное право. – Алматы, 2009. – 407 с.
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 января 2002 года №85 «О Концепции государственной поддержки неправительственных организаций Республики Казахстан» // Информационная правовая система «Параграф», 2019.

СУДИМІСТЬ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Дана стаття присвячена проблемі визначення форм реалізації кримінальної відповідальності, зокрема такій формі її реалізації як судимість. Обґрунтовується твердження, що судимість має ряд властивостей, які дозволяють виділити її як окрему форму кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, форми реалізації кримінальної відповідальності, судимість.

This article is devoted to the problem of determining the forms of implementation of criminal liability, in particular, the form of criminal record. It is argued that the criminal record has a number of features that make it possible to distinguish it into a separate form of criminal liability.

Key words: criminal liability, forms of realization of criminal liability, criminal record.

Сучасне кримінальне право є необхідним інструментом побудови правової держави, забезпечення суспільної і національної безпеки, гарантом захисту суспільного спокою від протиправних посягань. Відтак, кримінальна відповідальність є одним з основоположних понять у науці кримінального права. Зміст поняття кримінальної відповідальності, механізм її реалізації, виділення форм реалізації були предметом досліджень багатьох видатних вітчизняних науковців, зокрема Л.В. Багрій-Шахматова, Ю.В. Бауліна, В.К. Грищука, Н. А. Мірошніченко, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, В.О. Тулякова та ін.

Інститут кримінальної відповідальності є надзвичайно важливим у кримінальному праві, адже за його допомоги реалізуються охоронні правовідносини, що виникають в результаті вчинення злочину (кримінального правопорушення); відіграє важливу роль в архітектоніці кримінально-правового впливу.

Підставою кримінальної відповідальності, яка виходить із ч.1 ст.2 Кримінального кодексу України (далі – КК України), є факт вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину незалежно від того, на якій стадії його вчинення це відбувається [1, с.137]. На думку деяких юристів, зміст кримінальної відповідальності є таким, що утворюючі його суспільні відносини регулюються нормами декількох галузей права: кримінального, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального [4, с. 10-11]

Таким чином, кримінальну відповідальність можна визначити як передбачені законом наслідки, що накладаються судом на особу, яка скоїла кримінальне правопорушення (злочин), виражені у самому факті засудження, або засудження поєданого з виконанням покарання та судимості [5, с. 52]. Кримінальна відповідальність реалізується у певних формах. Під формою кримінальної відповідальності розуміється передбачений чинним КК України спосіб застосування норми (норм) кримінального законодавства до особи, яка вчинила злочин [2, с. 93]

Враховуючи вищенаведене, зупинимось на такій формі реалізації кримінальної відповідальності як судимість.

Отже, судимість – це особливий правовий статус особи, набутий нею внаслідок реалізації кримінальної відповідальності. Відповідно до ст. 88 КК України особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.

Розглядати судимість як окрему форму реалізації кримінальної відповідальності необхідно з тих підстав, що її негативні наслідки поширюються на особу навіть за умови звільнення від реального відбування покарання, або при призначенні покарання, яке не пов'язано із позбавленням волі. Так, наприклад, якщо за вироком суду, особу визнано

винною у скоєнні злочину (кримінального правопорушення) та призначено їй покарання у вигляді штрафу, громадських або виправних робіт, навіть після виконання покарання, певний проміжок часу особа буде вважатися такою, що має судимість. Це в свою чергу призводить до певного обмеження прав та інтересів такої особи (наприклад, відмова у наданні візи, відмова у працевлаштуванні на певні посади, ставлення суспільства та ін.)

Однак, цим наслідки судимості не обмежуються, виходячи з власної практики зазначимо, що навіть тоді, коли особа через певний проміжок часу за правилами ст. 89 КК України є такою, що вважається несудимою (тобто, зняття або погашення судимості), у певних інформаційних базах, здебільшого у внутрішніх базах правоохоронних органів відомості про особу, конкретний злочин за який таку особу було засуджено та вид покарання зберігаються. Єдине що змінюється – примітка про те, що судимість погашена або знята. Це в свою чергу, призводить до іншого наслідку, зокрема у випадку вчинення аналогічного злочину (правопорушення) за схожих обставин, органи, що проводять дізнання та досудове розслідування, «опрацьовуватимуть» таку особу на причетність до вчинення такого злочину мало не в першу чергу. Таким чином, якщо особа не зазнала реального покарання внаслідок засудження, (наприклад, звільнення від відбуття покарання з випробуванням) кримінальна відповідальність такої особи продовжує реалізовуватись через судимість, тобто судимість належить до окремої форми реалізації кримінальної відповідальності.

Однак варто зауважити, що виділення форм реалізації кримінальної відповідальності можливе лише на правозастосовному рівні і такі форми мають розрізнятися між собою залежно від наповнюваності кримінальної відповідальності конкретної особи окремими її заходами [3, с. 71].

Таким чином, всі форми реалізації кримінальної відповідальності направлені на різні цілі кримінальної відповідальності. Судимість певною мірою є також заключною стадією реалізації кримінальної відповідальності. Вона глибоко пов'язана з особою, її правовим становищем, яке багато в чому визначає соціальну позицію та роль особи в суспільстві, тож цілями судимості як форми реалізації кримінальної відповідальності є виправлення особи, попередження вчинення нових злочинів судимою особою, попередження вчинення злочинів і власне, кара.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горун С.Ю. Основі форми реалізації кримінальної відповідальності за Кримінальним кодексом України. Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції (1 березня 2019 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. – С.137-138.

2. Гришук В.К. Доктринальне розуміння форм реалізації кримінальної відповідальності людини/ В.К. Гришук// Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовтня 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій, В.І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 93–98.

3. Пономаренко Ю.А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України // Збірник наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО». Вип. 20. – 2013. – С.65-72.

4. Туляков В. О. Кримінальна відповідальність та форми її реалізації : навч.-метод. посібник/ В. О. Туляков, Є. Ю. Полянський, М. М. Дмитрук; Одеська юрид. акад., нац. ун-т. – Одеса: Фенікс, 2015. – 44 с.

5. Устрицька Н.І. Форми реалізації кримінальної відповідальності: деякі міркування // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – Вип.1, Т. 4. – 2016. – С. 50-53.

МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО

УДК 7.012.8

*Ігор Антоненко
(Київ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМОУТВОРЕННЯ ІНТЕР'ЄРНОГО ПРОСТОРУ НА ОСНОВІ МЕМБРАННИХ СИСТЕМ

У статті виявляються особливості формоутворення інтер'єрних просторів на основі мембранних систем, представлених як клас споруд, отриманих шляхом спільної роботи гнучкого ізолюючого матеріалу покриття і несучих конструкцій.

***Ключові слова:** мембрана, класифікація мембранних конструкцій, застосування мембранних конструкцій, інтер'єрні мембранні конструкції.*

The article reveals the features of the shaping of interior spaces based on membrane systems, presented as a class of structures obtained by the joint work of a flexible insulating coating material and load-bearing structures.

***Key words:** membrane, classification of membrane structures, the use of membrane structures, interior membrane structures.*

Постановка проблеми. Тентові, а також пневматичні конструкції ініціювали виникнення мембранних систем. Поява легких і гнучких оболонок за рахунок багатой пластики дозволило розширити діапазон формоутворення як самих споруд, так і їх інтер'єрних просторів. Новий етап розвитку подібних конструкцій викликав інтерес теоретиків і практиків, були опубліковані дослідження з мембранного формоутворення. Тоді як в Україні цим тенденціям приділяється явно недостатня увага. Стаття присвячена актуальності застосування вдосконалених і різноманітних за формою і функціональним насиченням мембранних систем в інтер'єрних просторах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід проектування і будівництва, основні сфери використання тентових споруд в Радянському Союзі (з частковим урахуванням зарубіжної практики) в 1960-1980-х рр. аналізувався в публікаціях Ю. І. Блінова [1]. Основна увага приділялася технічним параметрам споруд та їх індустріальному виробництву. Архітектурно-конструктивні рішення тентових покриттів розглядалися в публікаціях Т. М. Димкової [2], Л. С. Іванової [3], І. Х. Міфтахутдінова, Є. М. Удлер, В. Г. Штолько [4] В. А. Сладкова та ін. На відміну від зарубіжних авторів, які останнім часом публікують багато статей по темі мембранних споруд, в сучасній українській науковій літературі оцінка і класифікація мембранних об'єктів практично не зустрічається.

Завдання дослідження: на основі аналізу світових досягнень у сфері мембранних конструкцій сфокусувати увагу вітчизняних фахівців на даному напрямку, і зокрема на можливостях їх використання в дизайні інтер'єрів.

Виклад основної частини дослідження. Мембранна архітектура завдяки своїм пластичним властивостям носить інтернаціональний характер. Вона легко вписується в будь-які регіональні умови, не порушуючи культурної самобутності місця. До того ж надає широкі можливості для конструювання нових унікальних форм. Пік розвитку тентового будівництва в Україні, у зв'язку з розвитком торгівлі, припадає на середину 90-х років (тентові павільйони, криті ринки). Найбільш помітними є кримські споруди КРК «Сонечко» в Євпаторії і кіноконцертний зал ТОК «Судак». Потім процес розвитку тентових конструкцій сповільнився. Довгий час на заводі було невідповідність вітчизняних матеріалів якісним вимогам, таким як різноманітність колірної гами, світлостійкість, міцність і довговічність. Після усунення цих недоліків інтерес до тентових споруд не підвищився. Хоча переваги мембранних конструкцій є очевидними. Вони являють собою вершину прояви можливостей

тентової архітектури. Простори, звільнені від громіздких внутрішніх структур, визначає гнучкість, багатофункціональність і висока ступінь пристосування, а в підсумку довговічність споруди. Форми, знайдені при порівняно невисоких витратах, можуть художньо осмислюватися і в інших матеріалах і технологіях (Рис. 1) [5].

Мембранні конструкції – це термін, що часто застосовується для позначення конструкції дахів з використанням мембрани, закріпленої на сталевих тросах. Їх основні особливості – це спосіб, яким вони працюють при розтягуванні, їх легкість виготовлення, здатність покривати великі прольоти, їх гнучкість. Ця структурна система вимагає невеликої кількості матеріалу завдяки використанню тонких полотен, які при розтягуванні на сталевих тросах створюють поверхні, здатні долати накладені на них сили.

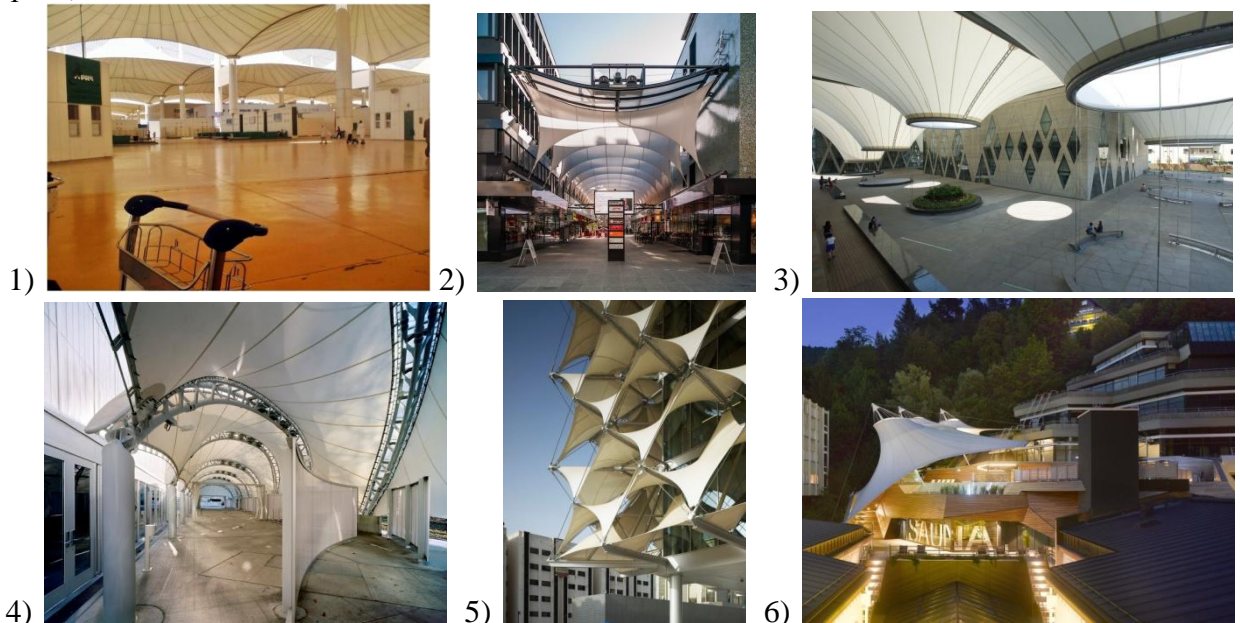

Рис. 1. 1) Хадж-термінал аеропорту в м. Jeddah; 2) Мембранні екрани від бюро «Kugel Architekten», м. Штутгарт; постійні експозиції на відкритих майданчиках; 3) Центр мистецтв в Тайвані; 4) Організація Об'єднаних Націй в Нью-Йорку; 5) Національна Бібліотека ім. короля Фахда в Саудівській Аравії; 6) Критий басейн на даху в Німеччині

Ці конструкції засновані на старих системах, використовуваних з часів Римської імперії. Однак з того періоду і до середини ХХ-го століття через низький попит і відсутність виробників конструктивних елементів і сполук, здатних протистояти створеним силам, вони технічно майже не розвивалися. Тільки після промислової революції з'явилися нові розробки, які змогли знову створити попит на мембранні системи. Їх переваги – це низька вартість масового виробництва і властивість адаптуватися [6]. Під *адаптивністю* об'єкта розуміється його здатність до переміщення і пристосування до певних умов. Адаптивність об'єктів мембранних систем може бути розглянута в трьох аспектах: трансформація, мобільність і модульність.

Трансформація може бути *повною*, для транспортування споруди або її елементів в розібраному вигляді до місця зведення, або ж *частковою*, наприклад, для регуляції мікроклімату приміщення за рахунок оборотних рухів конструктивних елементів (огороджувальних поверхонь, покрівлі). Трансформація об'єкта може здійснюватися за рахунок зміни внутрішніх елементів при збереженні його загальних постійних габаритів. При такій прояві динамічної адаптації конструктивні рішення споруди володіють статичними і динамічними властивостями [7, с. 27]. Серед досліджуваних архітектурних об'єктів на основі мембранних систем трансформація виявлена, в більшій мірі, у споруд зі складчастим покриттям.

Мобільність притаманна об'єктам, експлуатація яких потребує пересування і пристосування до умов навколишнього середовища. Дана властивість адаптації включає в себе як відповідність і швидкість реагування споруд на потреби і спосіб життя людей, так і

фізичну рухливість – постійну готовність до зміни місця свого положення в просторі і здатність до пересування. За способом пересування мобільний об'єкт може бути саморушним або ж таким, що транспортується [7, с. 27]. Однак останнім часом мембранна архітектура виходить на рівень стаціонарних споруд, що експлуатуються протягом тривалого часу.

Модульність в формоутворенні мембранних об'єктів дає можливість використання окремих, *відносно самостійних* частин споруди, автономно. Нестабільність, що була викликана в попередніх моделях застосуванням переплетених тросів і дуже легких покриттів, приводили до структурних недоліків. Але ця проблема була вирішена в середині минулого століття, завдяки застосуванню системи сталевих тросів і волоконних мембран з високим ступенем міцності разом з шарами водонепроникних покриттів. Вони забезпечують захист від ультрафіолетових променів, грибків, вогню, а також дозволяють створити необхідну прозорість і відбивну здатність [8].

Існують три основні види систем розтягування для мембранних конструкцій:

1. *Структури з натягом мембрани*. Тут мембрана утримується тросами, що дозволяє розподіляти розтягувальні напруги через свою власну форму.

2. *Напружені сітки*. Структури, в яких сітка з тросів несе внутрішні сили, передаючи їх окремим елементам, наприклад, листам скла або дерева.

3. *Пневматичні конструкції*. Тут захисна мембрана підтримується за допомогою тиску повітря [6].

Конструктивно система формується шляхом об'єднання трьох елементів: мембран, жорстких конструкцій (жердини і щогли) і тросів. Мембрани поліефірних волокон з ПВХ-покриттям мають велику простоту у виробництві і установці на заводі; більш низьку вартість; середню довговічність – близько 10 років. Покриття на основі скловолоконної мембрани має довговічність близько 30 років, і більшу стійкість до несприятливих факторів (сонце, дощ і вітер). Однак вони вимагають кваліфікованої робочої сили.

У мембранних системах існують два типи підтримки: пряма і непряма. *Прямими* опорами є ті, в яких конструкція влаштована безпосередньо на наземній частині будівельної конструкції. *Непряма* підтримка – це коли корпус сформований з піднятої точки, такої як щогла. Троси, які відповідають за міцність і розподіл напруг, класифікуються одним з двох способів, відповідно до функції, яку вони виконують: несучої і стабілізуючої. Обидва типи тросів перетинаються ортогонально, забезпечуючи міцність в двох напрямках і запобігаючи деформації. Несучі троси – це ті, які безпосередньо приймають зовнішні навантаження, розташовані в найвищих точках. Стабілізуючі троси відповідають за посилення несучих тросів і їх взаємне кріплення.

Також троси мають свою номенклатуру згідно з їх становищем: трос лінії ребра відноситься до самого верхнього тросу; в той час як троси ендови закріплені нижче всіх інших; радіальні троси являють собою стабілізуючі кільця. Троси з ребристою лінією підтримують гравітаційні навантаження, в той час як троси ендови (внутрішнього кута перетину двох площин) підтримують вітрові навантаження [6].

При розрахунках інтер'єрних мембранних конструкцій навантаження від тиску вітру і снігу не враховуються, що впливає на вартість систем кріплення мембранних полотен. Перевага використання мембранних систем у внутрішніх просторах будівель і споруд пов'язана з тим, що ці конструкції мають активну і багату пластику. Незвичайність просторової форми, одночасні напруга і стабільність, деталізація і нюанси оформлення кріпильної фурнітури, орнамент і підсвічування – все це в комплексі дозволяє досягати величезної кількості варіантів дизайну і вкладати в нього безліч граней сенсу і функціональності.

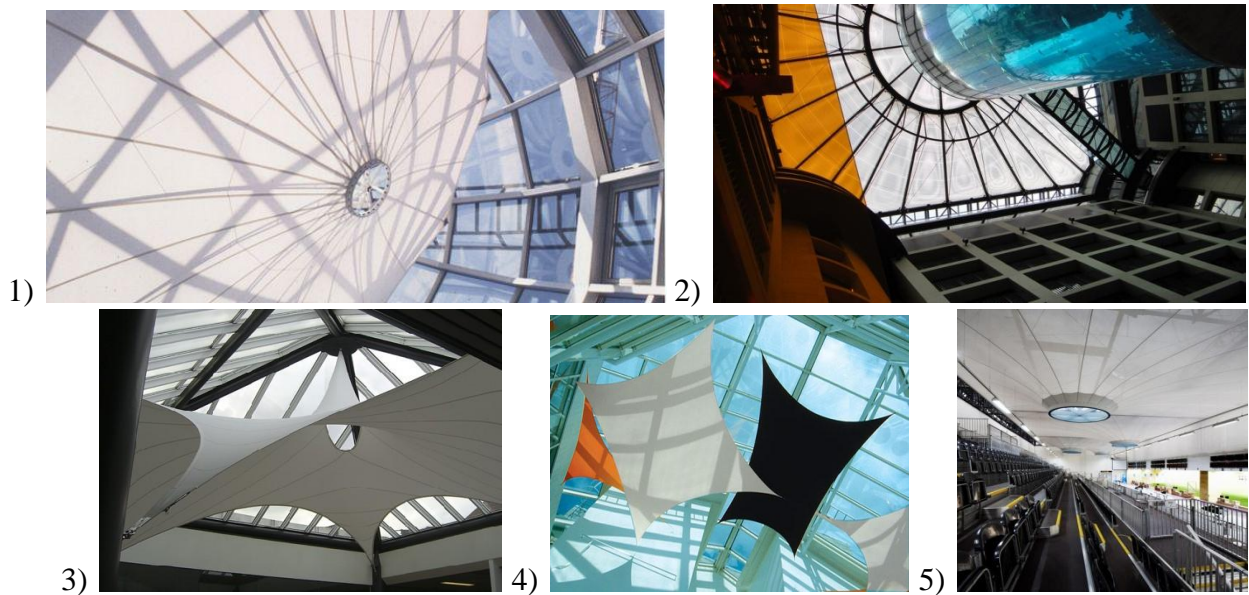

Рис. 2. 1) Сонцезахисна тіньова інсталяція на основі тканини під куполом скляної покрівлі; 2) Тканинне оформлення скляного купола, який закриває внутрішній об'єм будівлі; 3) Тканинна інтер'єрна розтяжка під скляним куполом для декору та захисту від надмірної інсоляції; 4) Декоративне заповнення стельового простору в порожньому обсязі створює яскраві візуальні образи; 5) Оформлення стелі ПВХ-розтяжкою в формі зворотного конуса

Оформлення інтер'єру тканинною розтяжкою незвичайної форми доцільно тоді, коли крім декоративного завдання стоять цілі захистити внутрішній об'єм приміщення від зайвої інсоляції і прямих сонячних променів; задрапірувати відкриті знизу інженерні системи покрівлі; знизити шумові реверберації всередині приміщення; створити м'яке розсіяне освітлення і т.п. (Рис. 2) Крім цього – коли необхідно вирішити вузькоспеціальні завдання, такі як повне або часткове рівномірне затемнення простору, видалення з приміщення неприємного запаху – освіження повітря, і навіть антисептичні завдання – наприклад, застосування в медичних установах драпірувальних тканин з додаванням срібла, іони якого вбивають бактерії.

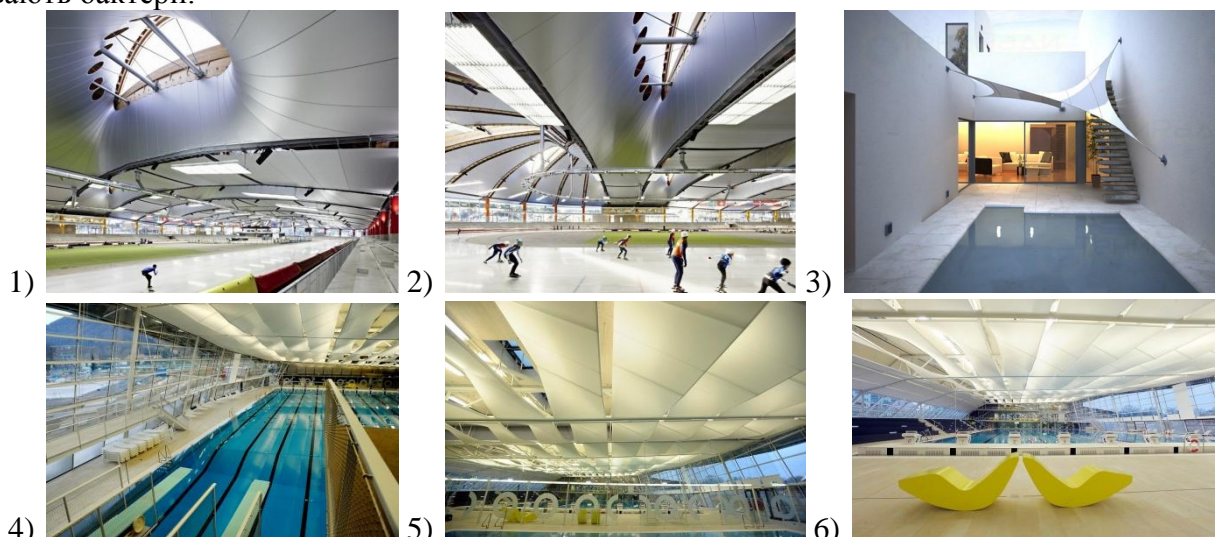

Рис. 3. 1), 2) Тканевое декоративное оформление нижней поверхности кровли стадиона; 3) Оформление холла тканевой растяжкой 4), 5), 6) Оформление потолка бассейна тканью с комплексным использованием светильников

Областью застосування інтер'єрних мембранних систем є великі зали ресторанів і кафе; фойє і сходові колодязі; спортивні зали та басейни; ліхтарі скління покрівлі і зимових садів; внутрішні обсяги торговельних залів; концертні та театральні зали; сцени і студії; вітрини магазинів (Рис. 3).

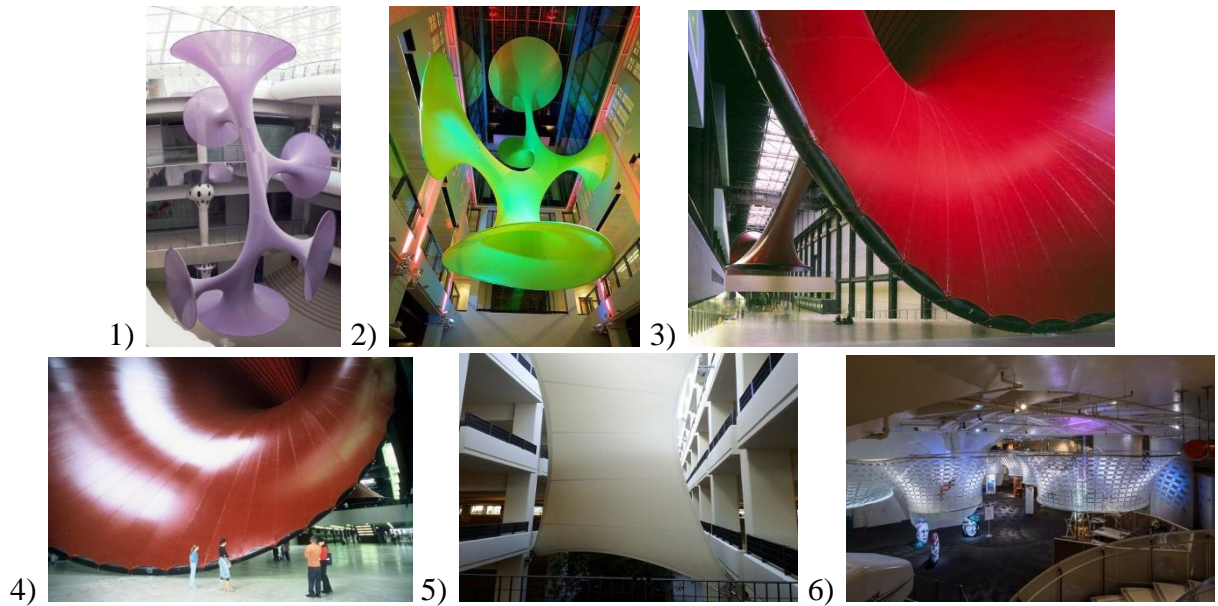

Рис. 4. 1), 2) Декоративна інтер'єрна розтяжка з біфлексу в сходовому колодязі торгового комплексу; 3), 4) Декоративна інсталяція у вигляді величезної труби-воронки з ПВХ-тканини; 5) Тканинне оформлення порожнього простору всередині будівлі; 6) Оформлення виставкових стендів тканиною в формі чотирикутних осередків в єдиній конусній поверхні

Додатковими можливостями є створення різноманітних вільних форм для організації різних художніх інсталяцій або декорацій для формування виставкових стендів (Рис. 4); нанесення орнаменту; елементи підсвічування (установка світильників); прикраса і інкрустація; декоративне оформлення кутових пластин. До готових рішень можна зарахувати гіпари (сідлоподібні висячі покриття); кутові світильники; стінові світильники; зворотні парасолі; зонтичні конструкції.

Висновки. Незважаючи на перспективність мембранних споруд, інтерес в Україні до них недостатній. Вони володіють адаптивними властивостями, і при мінімумі витрат максимально ефективні. За видами структур розрізняють системи з натягом мембран, натягнуті сітки і пневматичні конструкції. Конструктивно системи формуються за допомогою мембран, жорстких конструкцій і тросів. У інтер'єрних систем менша вартість, оскільки не враховуються зовнішні навантаження. Системи мають багату пластику, що підвищує варіантність дизайнерських рішень. Їх функціональним навантаженням є захист приміщень від зайвої інсоляції, драпірування інженерних систем, зниження рівня шуму, створіння розсіяного освітлення і т.п. Також системи вирішують вузькоспеціальні завдання.

Перспективи подальших досліджень полягають у відкритті нових потенційних можливостей конструювання унікальних форм, і при невисоких витратах створювати об'єкти з іншими зовнішніми і внутрішніми просторовими параметрами, що володіють гнучкістю і високим ступенем пристосування до зовнішніх і внутрішніх умов.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блинов Ю.И. Тентовые здания и сооружения (аспекты мягких покрытий и перспектив развития) / Дис. д-ра техн. наук. М., 1991; Блинов Ю.И. Тентовые конструкции. М.: Знание, 1985. 48 с.
2. Дымкова Т.М. Тентовая конструкция с несущими тросостоечными элементами / Дис. канд. техн. наук. М. ЦНИИСК им. В.А. Кучеренко, 1988. 208 с.
3. Иванова Л.С. Моделирование рациональных форм тканевых, сетчатых и комбинированных покрытий численными методами / Автореферат дис. канд. техн. наук. Киев: КИСИ, 1987. 17 с.
4. Штолько В.Г. Архитектура сооружений с висячими покрытиями. К.: Будівельник, 1979. 152 с.

5. Мыскина О.В., Казусь И.А. Под зонтиком. Тентовая архитектура: конструкции, форма, образ / Эволюция кровли. М., 2004. №3.

6. Мембранные конструкции: как они работают, и какие бывают типы? [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.archidizain.ru/2018/06/blog-post_20.html

7. Сапрыкина, Н.А. Основы динамического формообразования архитектурных объектов / Учебник для вузов. М.: Архитектура-С, 2005. 312 С.

8. Ожиганова И.С. Особенности формообразования архитектурных объектов на основе мембранных систем // Международный электронный научно-образовательный журнал АМИТ, 2 (35) 2016 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.marhi.ru/АМИТ/2016/2kvart16/ozhig/abstract.php>

УДК 34:012.112(98)

Зиёар Аскарова
(Нукус, Узбекистан)

МУСИҚАЛИ ТАДБИРЛАРДА ОВОЗ КУЧАЙТИРИШ ДЕКОРАЦИЯ ВОСИТАЛАРИ

Композиция состоит из следующих разделов. В литературном произведении это называется прологом, потому что начальная часть истории связана с введением, изложением или введением, а также действием в направлении режиссуры. Таким образом, введение (пролог), узел, развитие событий, кульминационный момент, решение – композиционная структура литературных и драматических произведений.

Ключевые слова: декорация, композиция, структура, демонстрация, спорт, игры, напевы, кульминация, культура и спорт, драматургия, сценарий.

Karakalpak musical styles are based on the household economy of people's lives, geographical features of the region and formation in the process of direct socio-historical development. If you pay attention to their musical genres, they are also very diverse, especially in the style of " Jirov bakhshilik" has a special place.

Keywords: scenery, composition, structure, demonstration, sports, games, tunes, climax, culture and sports, dramaturgy, script.

Режиссёрлик фаолиятда сценарийст билан ишлаш жараёни энг муҳим босқичлардан бири ҳисобланади.

Сценарийнинг композицион тузилишини тўғри белгилашда сценарист ва режиссёр, айниқса жуда синчков бўлиши зарур. Чунки сценарийнинг композицион тузилиши тадбир ёки томошанинг яхлитлигини таъминлайди. «Композиция» дейилганда, санъат асарларининг тузилиши, ички элементларининг маъно жиҳатдан ўзаро боғланиши, мантиқан жойлашиши ва бирлашиши тушунилади.

Композицион тузилиш қуйидаги бўлак (пункт)лардан иборат бўлади. Адабий асарда воқеанинг бошланғич қисми муқаддима, экспозиция ёки кириш, режиссура соҳасида эса хатти-ҳаракат билан боғлиқ бўлганлиги учун пролог деб номланади. Демак, кириш (пролог), тугун, воқеалар ривож, кульминацион нуқта, йечим – адабий ва драматик асарларнинг композицион тузилишини ташкил этади.

Баъзан тадбир сценарийсининг композицион тузилишини пролог, эпизодлар қатори ва финал билан белгилаш мумкин. Чунки кўпгина байрам, томоша, театрлаштирилган концерт ва бошқа тадбирларда воқеа бир мавзу устида эмас, бир неча эпизодлардан иборат бўлиб ташкил қилинган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳар қандай байрам ёки томоша сценарийсининг композицион тузилишини тўғри белгилаш саҳналаштирилаётган байрамларнинг моҳиятини тўлақонли ёритиб беришга хизмат қилади.

Хаёт қарама-қаршиликлар кўрашидан иборат. Драматургияда ҳам қарама-қаршиликларсиз ёзилган сценарийлар бизнинг назаримизда жуда зерикарли бўлиб, томошабинни қизиқтира олмайди. *Улар ички, ташқи, тор маънодаги ва кенг маънодаги қарама-қаршиликлар* турларига бўлинади.

Ички қарама-қаршилик қаҳрамонларнинг ички, психологик, руҳий хатти-харакатлари орқали намоён бўладиган тушунча.

Ташқи қарама-қаршилик эса қаҳрамонларнинг ташқи физик, жисмоний хатти-харакатлари орқали намоён бўлади.

Тор маънодаги қарама-қаршилик жуда кичик масштабда амалга оширилган зиддиятлар тушунилади. Масалан: Тоҳир билан Бобур уришиб қолишди.

Кенг маънодаги қарама-қаршилик эса – зиддиятлар ижтимоий аҳамият касб эса, масалан: Ўзбекистон Республикаси Маданият ва Спорт ишлари вазирлигига тегишли Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат Маданият институтининг ўқитувчиси Тоҳир Нишонтоев билан шу вазирлик тасарруфидаги институтнинг талабаси Бобур Норбоев иккаласи уришиб қолдилар, дейилса кенг маънодаги қарама-қаршилик тушунилади. Демак, конфликт ҳам драматургиянинг муҳим компонентларидан ҳисобланади.

Сценарийнинг бадий жиҳатдан мукамаллиги, унинг оригиналлигига эришиш – ўтказиладиган байрам ва томошаларнинг юқори савияда ўтишига кафолатдир.

Режиссёр ва сценарист энг аввало изланувчан бўлиши керак. Бунга бир мисол келтиришимиз мумкин: Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат Маданият институтининг «Режиссура» бўлимини битирувчи талабалар турли мавзуларда диплом ишларини амалга ошириш жараёнида бир талаба келиб, Ваҳобжон Қиёмович, мен диплом иши учун «Халқаро талабалар куни»ни мавзу қилиб олган эдим. Ёшни қандоқ бошлашимни билмаяпман, маслаҳат беринг, - деб қолди. Мен унга «Нима учун «Халқаро талабалар куни» деб эълон қилинган экан, деб сўрадим». Талаба йелкасини қисди. Мен «ишни ана шу саволга жавоб топишдан бошлаш керак» – дедим. Биз бу саволга жавобни Усмон Қорабойевнинг «Ўзбекистон байрамлари» деб номланган китобидан топдик. «Чехиялик ватанпарвар талабаларнинг немис фашистлари томонидан ваҳшийларча отиб ўлдирилган куни хотирасига бағишлаб 1939 йил 17 ноябрь «Халқаро талабалар куни» деб эълон қилинган экан»⁸.

Биз буни куйидагича саҳнавий кўринишга айлантирдик:

Мусиқа жўрлигида талабаларнинг тинч хаёт, турмуш тарзи рақслар орқали ифодаланган. Бирдан мусиқа пасайиб, барабанларнинг овози бутун саҳнани тутиб кетади. Оқ куйлак, қора немис мундирлари кийиб олган, қуролланган фашистлар саҳнага кириб келадилар. Талабалар ярим доира шаклида саҳнага жойлашадилар. Бир талаба қизнинг кўлида китобни кўриб қолган фашист унинг олдида боради ва китобни улоқтириб юборади. Қиз китобни қайтадан олмоқчи бўлганида фашист қизни отиб ташлайди. Буни кўрган талабалар фашистларга ташланадилар. Қуролланган фашистлар ва оддий талабалар ўртасидаги жанг бутун чехиялик ватанпарвар талабаларнинг қирилиб кетиши билан тугайди. Фашистлар чиқиб кетади. Фондан ҳазин мусиқа таралади ва «Худди шу куни 1939 йил 17 ноябр куни «Халқаро талабалар куни» деб эълон қилинади» деб бошловчининг саҳна ортидан овози янграйди. Бу «Халқаро талабалар куни»га бағишлаб ўтказиладиган томошанинг пролог қисмидир.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, режиссёр ва сценаристнинг изланувчанлиги тадбир ёки томошанинг темпо-ритмини сақлаб туришда ҳам муҳим рол ўйнайди.

Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Айнан шу қирраларини сценарийга жо қилиш режиссёр ва сценарист ҳамкорликларининг мевасидир.

Ҳозир шундай жараён келаяптики, оммавий эстрада томошаларини техник воситалар иштирокида янада чиройли ва гўзал ҳам ёқимли қилиб намоён этиш учун овоз кучайтириш-декорациялари нузли мусиқалари билан безаш. Оммавий томошаларга самолётлар,

⁸ҚорабойевУ.Х. Ўзбекхалқибайрамлари (Байрамларшаҳри. –Т.Шарк, 2002.)

верталётлар, харбий қисмлар харбий машиналар, мушакбозлик кучли ёритувчи аппаратлар, пуфлаб турли шаклга кирадиган фигуралар, держабиллар. Мазмунли ёзувлар кўтариб учадиган шарлар. Турли рангли нурлар ўйини ташкил қиладиган аппаратларсиз оммавий томошалар рангсиз оқ-қора кинодай қизиқарсиз бўлиб қолди.

Техникалаштирилган оммавий воқелик кинематографиячилар ишлаб чиқариб шарт-шароити нуқтаи назаридан (кино плёнка оптика, фонограмма, сёмкачи овоз ёзувчи, ёритувчи гуруҳлар ва ҳақозо) техника ва синтез санъат, олий аниқликдаги бу албатта, кино санъатининг кундалик иш услубидир. (худди шунингдек ишлаб чиқариш шароит услуби телевиденияда ҳам, янада мураккаблигини кўшиб қўйсак бўлади)

Санъат билан техникани алоқадорлигига қараганда кино оммавий воқеликнинг мунтазам иштирокчиси деб ҳисобланади. Бизнинг оммавий ва эстрада воқеликларимизга техника мураккабликларини кино материаллари ҳам қўшилади. Бизда янада мураккаблашларни ташкил этади. Шу билан бир қаторда минглаб томошабинларнинг кўз ўнгиди кино ва телевиденияда томошабинлар иш жараёнида иштирок этмайди. Бугун бўлмаса кейинги қондириш мумкин.

Лекин оммавий ва эстрада воқеаликларига жуда катта маъсулият ва жавобгарлик ҳиссиёти билан ёндашиб, иштирокчилар сюжет ва композиция интизомида ва тадбирни аниқ вақтда бошланиб аниқ вақтда тугатилишини таъминлаш режиссёр-драматург зиммасидадир.

Бугунги кунда шу нарса маълум бўлдики, санъат ва техникани чамбарчас алоқадорлиги вақтинчалик санъатга ҳозирги замон техник воситаларсиз ҳозирги замон бадиий бир бутунликка эришиш мумкин эмаслиги маълум бўлди.

Ҳозирги замон кенг қўламли-вақтинчалик санъат-бу санъат билан техниканинг органик қуишмасига айланди. Техника сахна санъатининг воқелигини тўқмасига кириб табиийликни ташкил қилди. Кўп турли, кўп пиллапояли тизимнинг ажралмас элементига айланди. Техника имкониятларини билиш, уни оммавий воқеликка ва эстрада спектаклида қўллаш режиссёрнинг бажариши лозим бўлган вазифасига айланди.

Бунинг учун режиссёр-драматург ўз малакасини мунтазам равишда ошириб бармоғи керак бўлади.

Режалаштирилган ва ўтказилиши керак бўлганмаданий тадбирларнинг асосий вазифаси – миллий ва дунё маданиятларининг энг яхши намуналарини кенг тарғиб қилиш ва оммалаштириш, ўсиб келаётган ёш авлодни, замонавий ёшларни маънавий тарбиялаш, миллатига, тарихига, инсониятга бўлган ҳурматни уйғотиш ва сақлаш ҳисобланади. Зотан, халқларнинг ўзига ҳослиги ва бетакрорлигини сақлаш, тарихан шаклланган қадимий миллий маданиятлар, санъат ва халқ ижодиёти, юз йиллар давомида таркиб топган миллий анъана ва урф-одатларнинг ўзаро яқинлашуви ва бир-бирини бойитиши учун, дунёда яшаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат муҳитини қарор топтириш учун маданий тадбирларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, маданий тадбирларда шахс ўз инсоний фазилатларини шакллантира бошлайди, яширин, бетакрор, индивидуал хусусиятлари, қобилиятларини кашф этади, уларни ўстиради ва ривожлантириб боради, жамият, ҳаёт билан мулоқотга киришади. Мураккаб ижтимоий воқелик сифатида бу тадбирларнинг ўзига хослиги шундаки, у инсоният авлодларининг меҳнати ва билимларини ўзига сингдириб олади, сақлайди, доимий бойитиб боради ва уларни келгуси авлодларга йетказиб беради.

Мана шундай улкан ишларни амалга оширишда маданий тадбирларни мақсадли ташкил этиш, уни тарбиявий жараёнларга йўналтириш – ҳозирги куннинг долзарб масалаларидандир.

Ўзбекистон давлати мамлакатда инсонларнинг яшаш шарт-шароитларини яхшилаш, ёшларга билим бериш, бўш вақтларини самарали ташкил этиш ва бунинг натижасида жамият ҳаётида фаол иштирок этиш, оиласи, касби, Ватанини севиш каби ижобий ҳислатларни жо қилишга катта эътибор қаратмоқда. Шу боис ҳам жамият тараққиётига тегишли бўлган барча соҳаларга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013йил 25июндаги “2013-2018 йилларда замонавий маданият ва аҳоли дам олиш марказларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 178-сон қарори

ана шундай улуғ мақсадларга қаратилган. Бу қарор аҳолининг, айниқса, болалар ва ёшларнинг интеллектуал, эстетик ва маданий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш учун зарур замонавий, ижтимоий-маданий ва маънавий-маърифий муассасалар яратиш мақсадида қабул қилган. Мазкур қарорнинг 2-илоvasида, яъни, “Маданият ва аҳоли дам олиш марказлари тўғрисида”ги Низомнинг “Умумий қоидалар”ида “Аҳолининг маданий эҳтиёжларини ўрганиш ҳамда маданий-маърифий ва кўнгилочар хусусиятга эга бўлган хилма-хил хизматлар кўрсатиш, ҳаваскорлик, бадиий ижод ва амалий санъат билан шуғулланувчилар учун шарт-шароитлар яратиш Марказнинг асосий фаолияти ҳисобланади”⁹, дейилган. Бундан кўриниб турибдики, маданият ва аҳоли дам олиш марказларининг фаолияти жуда кенг масштабни эгаллайди. Демак, бундан шундай хулоса чиқадики, марказларда ташкил этиладиган тадбирларнинг асосини ҳам тарбиявий мақсадларга асосланиши - жамият тараққиётининг стратегиясига хизмат қилувчи ишлардан бири деб қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ундан ташқари, маданий тадбирлар миллий кадриятлар, анъаналар, урф-одатлар асосида вужудга келган бўлиб, ҳар бир одамни меҳр-шавқатли, меҳр-оқибатли бўлишига даъват этади, йер юзида барқарорлик, бирдамлик ва аҳиллик табиатини уйғотади, халқларнинг маданиятларини ўзаро бирлаштиради, бойитади ва энг асосийси - инсонларнинг миллати, тили ва динидан қатъий назар, халқларни бир-бирига яқинлаштиради.

Собиқ шўролар даврида (авваллари маданият уйлари, маданият саройлари, клублар деб аталган) маданият масканларида олиб бориладиган ишларнинг асосини кўнгил очар дастурлар эгаллаганлигини очиқ айтиш мумкин. Тўғри, жуда кўп маданий тадбирлар ўтказилган, аммо, бу тадбирларнинг асосида ётиши лозим бўлган асосий ғоя – ёшлар тарбияси масалалари ўта суст даражада кўрилганлиги ачинарли ҳолдир. Ҳар қандай тадбир маълум бир ғояга йўналтирилиши, инсонларга ўзи хоҳлаган ниманидир олишига имкон бериши, дам олиши, бўш вақтини мазмунли ўтказиши, тарбияланиши, жамиятга фойдаси тегадиган инсонга айланиши, давлат сиёсатининг моҳиятини англаши каби мақсадлар асносида ташкил этилиши керак.

Инсон тарбиясида, айниқса ёшлар тарбиясида маданий тадбирларнинг ўрни муҳимдир. Ёшларни миллий ва умуминсоний кадриятларга нисбатан ҳурмат руҳида ва ахлоқ қоидалари асосида тарбиялаш, ёш авлодда ҳаётга қатъий ишонч ва қарашни, менталитетимизга ёт бўлган зарарли таъсир ва оқимларга қарши тура олиш қобилиятини ривожлантириш барча педагоглар ва маданий-маърифий ишлар мутассадиларининг асосий устувор вазифалардан ҳисобланади. Шу жиҳатдан ҳам маданий тадбирларни ташкил этиш, унинг драматургиясини яратишда ҳам тарбиявий аҳамиятга эга бўлган манбаларни қўллаш олиш, унда одоб, ахлоқ, жамият тараққиёти, инсонларни билимли, илмли қилиш, маънавият билан қуроллантириш, комил инсонни тарбиялашга қаратилган вазифалар долзарблигини йўқотмайди.

Фойдаланган адабиётлар

1. Сайфуллаев Б., Рустамов В. Продюссерлик маҳорати асослари. Тошкент, Фан ва технология, 2014.
2. Жарков А. Технология культурно- досуговой. М., 2003.
3. Мирпулатов Х. Оммавий байрамлар режиссураси. Т. ТДМИ, 2006.

⁹Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013йил 25июндаги “2013-2018 йилларда замонавий маданият ва аҳоли дам олиш марказларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 178-сон қароридан.

УДК 745/749

Куралай Бекболатова, Акмарал Сманова
(Алматы, Казахстан)

ЭКОДИЗАЙННЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ МАТЕРИАЛДАРЫ

Мақалада бейнелеу өнерінде қолданылатын экодизайн материалдары мен оған үлес қосқан және өзгеріс әкелген шеберлеріміз жайлы сөз етіледі. Сонымен қатар, қазіргі заман талабына сай экодизайн бағытын ұстанып жүрген дизайнерлердің шығармашылық жұмыстары сипатталады.

Кілтті сөздер: *экодизайн, бейнелеу өнері, шебер, материалдар, дизайнер, маман.*

В статье рассказывается о материалах экодизайна в изобразительном искусстве, а также о мастерах, внесших в него вклад и изменения. Вместе с тем, описываются творческие работы дизайнеров, которые придерживаются современных направлений экодизайна.

Ключевые слова: *экодизайн, изобразительное искусство, мастер, материалы, дизайнер, специалист.*

The article describes the materials of ecodesign in the visual arts, as well as the masters who contributed to it and changes. At the same time, it describes the creative work of designers who adhere to modern trends of ecodesign.

Keywords: *ecodesign, fine art, master, materials, designer, specialist.*

Бейнелеу өнерінің жанрлары бойынша орындалған алуан-түрлі бұйымдарды жан-жақты зерттеген, халық өнерінің жанашыры С.Қасиманов қолөнерді мынадай түрлерге бөліп көрсеткен: ою-өрнек, жүн және одан жасалатын заттар, киіз басу және одан жасалатын заттар, өрмек, кілем тоқу өнері, қолмен тоқу, арқан жіп есу, мал терілері мен аң терілерін өңдеу, қайыс өру өнері, былғары өңдеу, ши орау, сүйек пен мүйізді ұқсату өнері, ағаш ұқсату, ер қосу, зергерлік, кесте және көркемдеп тігу, тас өңдеу өнері. Олардың әрқайсысы бірнеше түрлерге жіктеледі және өзіне ғана тән технологиялары, еңбек құралдары, кәсіптік атаулары, ерекшеліктері бар – деген [1, 87 б.].

Зерттеуші С.Қасимановтың деректеріне сүйенсек, ертеден темір өңдейтін шеберді де, зергерлерді де ұста деп атаған. Жалпы ұста сөзі өз ісін шебер білетін маман, өнер иелерінің бәріне қатысты қолданылған. Мысалы, темір, ағаш, күміс ұстасы, сөз ұстасы т.б. Сондай-ақ “сөз зергері” деген де ұғым бар. Бертін келе зергер деп, тек алтын-күміс әшекейлер жасайтын шеберді айта бастаған. Қазақ зергерлері алтыннан, күмістен әшекей соғатын зергер болып бөлінген. Зергерлік те өнердің басқа түрлері сияқты П.С.Паллас, А.К. Гейнс, М. Қадырбаев, С.Қасиманов сияқты зертеушілердің назарында болып, көптеген ғылыми еңбектердің жарық көруіне негіз болды [1, 90 б.].

Сан-алуан ғылым салаларындағы жоғарыда айтылған зерттеулерге сүйене отырып, адамзат өз қолымен, еңбегімен жасаған дүниелер қазіргі таңда, біз үшін қайнар көзіміз десе болады. Яғни адамзаттың еңбек қызметі сонау ежелден келе жатқан құрылған ұсақ тайпалардың тарихымен байланысын көріп отырмыз. Бастамасы көне дәуірлерден келе жатқан қызмет түрлері, олардың бүгінгі таңда кәсіптер мен мамандықтарға негіз бола алатын, сонымен қатар жетілуімізге жол ашатын қажетті білім көзі ретінде қабылдауымыз қажет.

Ондай білім көзі ретінде, көне жазбалар мен архитектуралық ескерткіштер және археологиялық қазбаларда, Батыс пен Шығыс Қазақстан жеріне келіп, көптеген зерттеулер жүргізген саяхатшы ғалымдардың жазба-күнделіктерінде, халқымыздың барлық өнер түрлерінде, яғни фольклорында, эпостық жырларында, қолөнерінде т.б. жатыр. Сол себептен, ұлтымыздың мұра етіп қалдырған өнерін тереңірек оқып, оны түйсігімізден

өткізіп, тарихын меңгеріп алып шығармашыл жолымызда қорықпай, еркін қолданатындай етіп, болашақ ұрпаққа жол көрсете алатындай шебер мамандарды тәрбиелеу болып табылады.

Өз халқының өнері мен әлемдік мәдениет арасындағы үлкен алшақтықты 1960 жылдары түсінген Е.Мергеновтың шығармашылық дүниесін одан кейінгі ұрпақ үлесіне тиген Е.Төлепбаев, Б.Түлкіев, Д.Әлиев эволюциялық ізденістерін жалғастырушы Б.Бәпішев, А. және Қ.Хайруллиндер, А.Есенбаев, Д.Төлеков, Ғ. Маданов, А.Есдәулетов, Т.Қожақұлов және басқа да қазіргі буын суретшілері ата-бабаларымыздың сиқырлы рухын ояту арқылы ондағы мол рухани қазынаны меңгеруге ұмтылды және көркем-пластикалық, әрі тақырыптық проблемаларды шешу барысында оны мәдени болмыс ретінде пайдаланды. Сонымен бірге осы шеберлер үшін «бөтен мәдениет» деген түсінік болған жоқ. Олар өзіндік қолтаңба сонылығы мен мәнерлі ырғақтарды күшейтіп, тақырып сонылығын арттыру барысында өзге образды-пластикалық әуендерден таза цитаттар келтіре отырып, оны өзіндік көзқарасқа бағындыра білді [2, 105 б.].

70-жылдарда бейнелеу өнері арқылы бейнелерді сомдауда бейнелеу әуені өзгере бастады. Бұл өзгеріс, әсіресе соғыс тақырыбына арналған шығармаларда бәрінен өзгеше көрініс тапты. Сол кезеңде өнердегі шешуші тақырыптардың бірі «Адам – қоршаған орта – қоғам» болды. Бейне шешімі көп ретте қарама-қайшылыққа толы болып, бір-бірімен шығармашылық сұхбатқа түсті. Өнерге ХХ ғасырдың 80-жылдарының аяғында келіп қосылған көптеген жас суретшілер күрделі әлеуметтік мәселелерді өз шығармаларында суреттей бастады. Жас суретшілер «адам-табиғат-қоғам» тақырыптарын одан әрі жалғастырады, бірақ олар бұл тақырыптарға өзгеше үндестік берді. Егер бұрын суретшілер шығармаларында Қазақстанның шынайы табиғат бейнелері енгізілсе, енді суретшілер табиғаттың алуан түрлі пішіндерінің сұлулығы мен пластикалық ерекшеліктеріне баса назар аударатын болды [3, 22-23 б.].

70-жылдарда халықтық қолөнерге деген қызығушылықтың артуы көркемдік кәсіптердің құрылуы, Қазақстан қолөнерінің республикалық музей ашуы, қолөнер бұйымдарын жинау мен насихаттаудың жетілуі оның дамуына зор ықпал етті. 70-жылдары қолөнер саласының кәсіби деңгейі артты. 1973 жылы Алматы көркем-сурет училищесінің қолөнер бөлімі ашылса, 1978 жылы Алматы театр көркемсурет институтынан сән және қолөнер кафедрасы құрылды. Кәсіптік қолөнер саласында бойына ұлттық дәстүр мен соңғы техникалық стильдік жаңалықтарды бірдей тоғыстырған гобелен жетекшісі роль атқарды. Қазақстанда гобеленнің қалыптасуына Қ.Тыныбеков өз творчествасымен үлкен ықпал етті. Ал сәндік ою-өрнекті гобелендермен көзге түскен Б.Зәуірбекова бірте-бірте сюжетті, тақырыптық дүниелер жасауға ауысты. И. Ярмалаевич өз туындыларын металдан, қыштан, ағаштан жасалған детельдарды кірістіру арқылы жасады. Ол бұл детельдарды таяз және шығыңқы бедерлі бейнелер жасау үшін пайдаланды. Ол қазіргі заман тақырыбына арналған, ішкі ұласымды ырғаққа құрылған, кең көлемді дүниелер жасауға ұмтылды [4, 156 б.].

Ал 80-ші жылдары алғашқы болып бас көтерген, зергерлік өнермен айналысқан әшекей бұйымдарға ою-өрнектерді әсемдеп өңдеп, нақышына келтіріп жасаған шебер Г. Жалмұқанов, сонымен қатар Л.Шкляев, Т.Савченко, Г.Ивановтар әшекей бұйымдарды жасау сопылығымен көзге түскендер болды.

Түрлі аймақтарда, әр түрлі уақытта адамзат қолданатын материалдар мен технологиялар жалпы қолданыста ұқсас болды. Күйдірілген балшықтан ыдыс-аяқтар, ағаш пен тастан тұрғын үй, ұн тарту үшін тасты және т.б. қолданған. Адам еш уақытта табиғатпен байланысын жоғалтпаған, ол тек пәндік мәдениетте ғана емес сонымен қатар аңыздар мен мифтерде қоршаған ортаны нәзік сезіммен толықтырып отырған. Адамның қоршаған ортамен байланысы адам өмірінің барлық деңгейлерінде іске асырылды, ол өзінің табиғи нысандарын қайталайды, қоршаған әлемнің бейнелерін қолданып, оларды мүсіндік немесе графикалық визуализация құралдарымен ауыстырады. Заттық әлем қоршаған ортамен толығымен етене байланысын тапқандықтан, өткен дәуірде адам қолданған қыш ыдыстар жарамдылығына қарай белгілі уақытқа дейін жарамды болып, кейіннен табиғат бойына

«сіңіп», ал ағаштан салынған үйлер болса, жыл өткен сайын жер бетімен тегістеліп кетіп, қайта оралып отырған. Киімдер, ыдыс-аяқтар, тұрмыстық заттар – бұлардың барлығы «жаңартылатын» металдардан (ағаш, жануарлардың терісі, өсімдіктер) жасалған немесе көп мөлшерде жер бетінде орналасқан. Бұл материалдар құрылымдық өзгерістерге ұшырамай, тек қана пішімі мен орналасқан жерін кеңістікте ғана өзгерткен [5, 47 б.].

Осы еңбек құралдарының барлығы табиғи экологиялық материалдардан жасалғандықтан қазіргі таңдағы заманауи терминмен айтқанда экодизайн бағытында жасалған бұйымдар деп нақты айта аламыз.

Біздің зерттеуімізге арқау болған көп зерттеулер текстиль саласындағы болашақ маманның кәсіби дайындығына арналған. Ал жастарға қолөнер бұйымдарының жасау технологиясын үйрету арқылы олардың шеберлігін қалыптастыру мәселелері жеткілікті түрде толығымен зерттелмегені анықталды. Осыған орай, аса маңызды міндетінің бірі – жүннен жасалатын ұлттық бұйымдар дайындау әдістерін анықтау арқылы болашақ шеберлердің шеберлігін қалыптастыруға үлес қосу үшін зерттеу жүргізу қажеттігін ғылыми түрде айқындауға тырыстық. Табиғи текстиль талшықтары мақта, зығыр, жүн, кендір, сонымен қатар жібек, табиғи шарттарда қалыптасады.

Ал, дизайнердің экологиялық білімі болған жағдайда өзінің қарамағында қызмет істеп жүргендерге және бұйымға тапсырыс берген тұтынушыға қоршаған ортаға жауапсыздықпен қарамауға, бойына экологиялық мәдениет дағдысын қалыптастыруға, істеген еңбегі арқылы табиғатты қорғауға, жақсартуға, экологиялық білімді насихаттауға үлесін қосады. Яғни, экологиялық тәрбиенің негізгі мақсаты болып, жастардың экологиялық көзқарасын, санасын, табиғатқа үлкен парасаттылық, жауапкершілік, қарым-қатынасын қалыптастыру. Осы тәрбие арқылы адамның мәдениеттілік сезімі, экологиялық санасы қалыптасуына септігін тигізеді.

Дизайнерлер материалдарды таңдау барысында екі жәйтті басшылыққа алады. Біріншісі - бұл материалдың экологиялық тазалығына және табиғилылығына. Мұнда таңдаулы материалдар қатарына: ағаш, тас, бамбук, шыны, мақта, зығыр, жібек, жүн және т.б. Сондай-ақ, материалдың қайдан алынғаны маңызды. Тәжірибелі дизайнерлер қоршаған ортаны қорғауға бағытталған сенімді өндірушілерден сапалы материалдар алу үшін тапсырыс береді.

Аталған материалдардың ішіндегі - киіз қазіргі кезде бүкіл әлемге таралып, бұрын болмаған дәрежеде көркемдік «серпіліске» ие болып отыр. Шығыстың және Батыстың сәндік-қолданбалы өнерінің қазіргі суретшілері киіздің табиғи қадір-қасиетін жоғары бағалап, экологиялық таза метриал ретінде қолданбалы өнердегі әртүрлі сәнді, эксклюзивті шығармаларды жасау үшін пайдалануда. Олар автордың қиялынан туындаған түс үйлесімділігінің кереметтігімен, өрнектеу шешімдерінің жарасымдылығымен көз тартатын бейнелі киіз төсемдерін дүниеге келтіреді, ол туындыларда этностық таңба-белгілер, абстрактілі нақыштар, оқалы зерлі көріністер, бейнелер дүниеге келеді. Қазіргі суретшілер дәстүрлі материалды түрлі былғары, бисер, жартылай асыл тастармен бүршіктеп, байытады.

Экодизайнның негізгі элементтері: негізгі материалдар – ағаш, тас, балшық, шыны, табиғи материалдан жасалған бұйымдар. Негізгі түстер: ашық қоңыр, қоңыр, ақ (қара немесе қарақошқыл ағаш), нәзік түрлі-түсті. Көбінесе табиғи түстер қолданылады: ақшыл-жасыл, ақшыл-көкшіл, шөптің, судың, тастың, ағаштың түсі. Экодизайн материалдары жағымды тазалық күшін сыйлайды. Мәселен, жүннен жасалған кілем, алаша, жапқыштар, мақта маталарынан дайындалған тоқыма бұйымдары, жиһазды қаптайтын мата, экодизайнның бір бөлігі болып табылады. Экодизайндегі заттарды алсақ: шыныдан немесе балшықтан жасалған гүл салғыштар, өрілген себеттер, сандықтар, ағаш бұтақтары, кептірілген жапырақтар табиғатпен ұштасып жатыр. Ағаштан жасалған қасық, табақ, мақта сүлгілер, жез, күміс, қалайы сияқты табиғаттың жер асты байлықтарынан жасалған ыдыстар [6, 170 б.].

Аталған табиғи материалдарды қолданар алдында, кез-келген жаңа бұйымның жобалауына кірісу кезінде дизайнер осы бұйымды қолданатын адамды үнемі ескеруі қажет. Адам туралы ойымен, ол туралы қамқорлығымен, елестер байлығын, технология білімін

және қолдық шеберлігін қолдана отырып, дизайнер әрқашанда жаңалық, одан да прогрессивті шешім таба алады [7, 9 б.].

Сонымен, бұйымдар жасауда экодизайнның төрт негізгі қағидаларын белгіледік:

- ең бірінші және негізгісі экодизайнның табиғатпен тікелей байланысын атауға болады. Бұл қағидалардың әр адамның эко жүйені түсінуге өз өмірінде тиімді қабылдап, бағыттауыны анық.

- табиғи заттардың қолдану қажеттілігі ағаш бұйымдары, тас, табиғи маталар, табиғат ресурстарынан алынған металл түрлері адам бойына тек жағымды энергия береді. Яғни, аталған материалдар адам денсаулығына зиян келтірмей тек оның жақсартуына әсерін тигізеді.

- экодизайнның этникалық стилін сақтау дәстүрі. Дәстүрлі мәдениетпен қолданыста болатын материалдарды көне тарихи, мәдени, салт-дәстүрімізден қалған дүниелер негізін ала отырып, жаңаша заманауи пішінде ерекше бұйым орындап шығу.

- затты өңдеудегі шығармашылық көрініс. Экодизайн көрінісінде табиғи материалдарды тиімді қолдану.

Ал архитектурада болса, Хундертвассер экологиялық қаланың жұмыс істеуі үшін жүйе әзірледі, ол ғимараттардың төбесін, ағаштан жасалған қылтималарды сонымен қатар, қаланың көгалдандыруын барынша арттыруды ұсынды. 1976 жылғы қоқыс үйінің «ағаш-тұрғыны» идеясы «үйде өмір сүру» тұйық циклын қамтамасыз етті, мұнда құрылыс барысында адам ағзасына әсер еткен ағаштар, сондай-ақ, тұрғын үйде адам табиғатпен көрнекі және физикалық байланыста болуы керек. Көгалдандыру құралдарымен қоршаған ортаны тазалау идеясы Хундертвассер жұмысының көпшілігінен өтті. Ең танымал жұмыстардың бірі «шоссе» жобасы болды. Сонымен қатар 1998-2000 жылдардағы «орманды спираль» атты жобасы автордың ең жарқын шығармаларының бірі болды [5, 38 б.].

Экодизайн элементтерін архитектурада көрінісін тапқан, оған мысал ретінде, *В.А. Курочкиннің* 2004 жылы «Румата» (Екатеринбург) фирмасына арналған экологиялық кеңсенің айта кеткен жөн. «Румата» негізінен май, жанармайлармен айналысатын фирма болғандықтан, аталмыш кеңсенің қызметкерлеріне қауіпсіз және ыңғайлы таза қоршаған орта имиджін, жасау кезінде, ішкі көрінісін табиғаттың элементтерін ала отырып, жиһаздардың панельдерін ақшыл жасыл түсті етіп, табиғаттың фотосуреттерін, жалюздерге өсімдік нысандарын, тірі гүлдер қою арқылы кеңсенің атмосферасын экодизайн элементтерімен көрсете алды. Сонымен қатар, Bleu Nature студиясының көркемдік жетекшісі Франк Лефебранның «Louis Crusoé» канапесі табиғи қоқыстардан қолданып жасалған жиһазы тағы бір мысал ретінде бола алады. «Louis Crusoé» жиһазының қаңқасы теңіз жағажайынан табылған ағаштар яғни, өңдеуді қажет етпейді. Судың бетіндегі ағаштарға теңіз суының тұздары қатып, жиһаздар мен аксессуарлардың әр түрлі формалары пайда болып, өзінше жеке дара, қайталанбайтын дүние болады. Бұл жобаның экологиялық маңыздылығы - теңіз жағалауларында қоқыстардың азаюында. Қоршаған ортаны тазартып қана қоймай, табиғат салдарынан пайда болған қоқыстарды қолдану арқылы таза өнім алу.

Сонымен қатар, экодизайн тағы бірнеше танымал шешімдерде: өсімдіктерден модульді құмыраларда; табиғи тақырыптағы арт-объектілерде; өсімдіктерден мотивтерде; антропоморфты және зооморфты мотивтерде; қайта өңделген өнімді жаңа дизайн-объектілерде қолданғанда; табиғат ресурстардан алынған табиғи материалдардан көрініс таба алады.

Ал, экодизайнның керамика мен қыштағы қолданысын мысалға келтіретін болсақ, Хансом Копердің керамикадан табиғилылықпен орындалған жұмысы табиғи текстураның көрнекі қабылдауына ғана емес, сонымен қатар қайта өңдеуге ұшырамаған жерлері одан бетер әсерін күшейтіп қана қоймай, материалдың табиғилылығын барынша анық көрсете білген. Біз тек ыңғайлы формаларды ғана мысал ретінде көрмей оның фактурасын, визуалды және көрнекілік тұрғыдан қабылдаймыз. 1970 жылы «Leaping salmon» Бернард Лэтчемнің жобаланған құмыраны (вазаны) бедерлеп керамикадан орындап, сары балықты графикалық көріністе орындап шықты. Автор табиғи нысанды ғана емес, сонымен қатар технология мен

графікани ала отырып, бұрынғы өнеркәсіптік керамика үлгілеріне ұқсата отырып, сол арқылы бізді табиғат пен өткен күндерге саяхатқа кеңелткендей әсер туғызды. Біз көп жағдайда табиғат пен тарихи метафораны туындыларда көп байқаймыз. Соның мысалы ретінде, «Ясон» орындығы Карл Якобсомның 1950 жылы жасаған туындысынан байқауға болады [5, 50 б.].

Сонымен, қорыта келе, экодизайнды архитектурада, бау-бақшаларда, зергерлік бұйымдарды жасауда, мүсін құюда кездестіруге болады. Яғни, экодизайн деген сөз ол тек таза материалдардан жасалған дүниелер емес, экодизайн элементтерін көрсете алуда болып тұр. Адам ағзасына зиян келтірмейтін материалды ала отырып, экодизайн элементтерін қосу деген сөз. Экодизайн элементтері арқылы адамзат өзін табиғат аясында, табиғатпен байланыста отырғандай әсер алу керек. Кез келген өнер туындысын экодизайн технологиялары мен материалдарын қолданарда орындаушының кәсіби шеберлігінің деңгейіне де байланысты. Оның бұйымды жасау барысындағы ақауларды не болмаса пластикалық ерекшелігін сезіне отырып түзету, жалпы материалды сезіну арқылы басынан аяғына дейін жоғары деңгейде орындап шығудың өзі кәсіби шеберлікті қажет етеді. Экодизайнның дамуы сонау ежелден ата-бабаларымыздан мұра болып келе жатқан өнер туындыларынан бастау алып, қазіргі таңдағы экологиялық дағдарыстың әсерінен жаңа терминге ие болғандығын аңғарамыз. Қазіргі таңда түрлі өнер жолындағы жас шеберлердің, ұсталардың, зергерлердің жасаған шығармашылық туындыларының барлығы көркем білімдерін толықтыру арқылы ғана заман талабына сай экологиялық материалдар негізінде сапалы әрі ерекше дүниелер жасауда.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИТТЕР

1. Қоңыратбай Т. Кәсіп және мәдениет. (Оқу құралы). – Алматы, Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 110 б.
2. Байжігітов Б. Бейнелеу өнерінің теориялық мәселелері. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2003. – 240 б.
3. Сағымбаев Ә. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі: Оқу-әдістемелік құрал. –Астана: Фолиант, 2013. – 152 б.
4. Самұратова Т. Бейнелеу өнері тарихы. Оқулық. – Астана, 2013.
5. Уваров А.В. Экологический дизайн: опыт исследования процессов художественного проектирования: дисс... кандидат искусств-я. – Москва, 2010.
6. Қарағанды университетінің Хабаршысы. Педагогика спериясы №3(79)/2015.
7. Байешов Б.Т., Байешов Б.Б., Сейтпахиева А.Т. Дизайн тарихы мен теориясы. – Тараз: Тараз университеті баспасы, 2014.

УДК 791.83

*Олена Головань
(Київ, Україна)*

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У МИСТЕЦЬКОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті йдеться про проблеми запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у процес підготовки вчителів мистецьких дисциплін, виявлені суперечності, а також теоретичну та методичну розробленість означеної проблеми

Ключові слова: *інформаційно-комунікаційні технології, засоби навчання, викладання, педагогіка, мистецтво, мистецтвознавство*

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє констатувати, що у всіх суб'єктів освітнього процесу з'явилася можливість доступу до культурної спадщини людства, використовуючи різноманітні інформаційні ресурси (книги, газети,

журнали, радіо, телебачення, Інтернет тощо). Тому сучасний технологічний підхід з використанням ІКТ має численні переваги у порівнянні з традиційними засобами навчання. Обумовлено це тим, що комп'ютерно-орієнтовані засоби спрямовані на індивідуальний підхід до навчання, сприяють розвитку мистецьких здібностей та забезпечують більш широкі можливості, а отже стимулюють творче, самостійне навчання, яке є складовою інноваційних технологій. Вони також дозволяють реалізувати сучасні педагогічні технології навчання на більш високому рівні, забезпечуючи вдосконалення методичних засад.

Розглядаючи це питання, О. Зубов у своїй роботі до складу ІКТ включає такі компоненти:

- теоретичні засади;
- методи вирішення завдань;
- засоби вирішення завдань (апаратні та програмні).

Під засобами інформаційно-комунікаційних технологій розуміють програмні, програмно-апаратні, технічні засоби та пристрої, які функціонують на базі обчислювальної техніки, а також сукупність прийомів обробки інформації з методикою підготовки та технологією навчально-виховного процесу для підвищення ефективності діяльності викладача та студента при вивченні мистецьких дисциплін.

Аналізуючи сучасний стан програмної індустрії, Ю. Сергєєв констатує, що вона й досі не стала базою для створення нових сучасних інформаційних технологій та систем наукового та освітнього призначення, автоматизованих систем керування науковими та освітніми установами. В галузі освіти і науки досі не створені інструментально-технологічні комплекси підтримки високоякісної і конкурентноспроможної програмної продукції, відповідної галузевої системи оцінювання якості та сертифікації цього програмного забезпечення. Виробництво програмної продукції не стало самоокупною галуззю економіки, здатною експортувати свою продукцію.

Поняття і закони інформатики (інформатика як наука, об'єкт та предмет інформатики; поняття інформації, її властивостей та особливостей, до яких відносять цінність, повноту, актуальність, компактність, достовірність та логічність; різноманітні класифікації інформації; основні інформаційні процеси, типи інформаційних ресурсів, види інформаційної діяльності, принципи функціонування комп'ютерної техніки, алгоритми інформаційного моделювання, використання ІКТ).

Обсяг програмної продукції, що використовується в галузі освіти і науки України, не відповідає попиту на неї.

З огляду на зазначене, слід зауважити, що при впровадженні програмних засобів у навчальний процес постає проблемне питання підготовки вчителів до використання даних технологій. Його порушували у своїх працях Биков В., Брескіна Л., Гудирева О., Звягіна А., Зіяутдінов В., Жалдак М., Клочко О., Морзе Н., Прокопенко І., Співаковський О., Яшанов С. та інші.

Ступінь використання інформаційно-комунікаційних технологій навчання визначається в кожному конкретному випадку залежно від специфіки змісту досліджуваного предмета, індивідуальних особливостей студентів різних груп, ступеня підготовленості викладачів у цій галузі й рівня забезпеченості навчального закладу сучасними засобами навчання. ІКТ є одним із засобів навчання, що сприяє реалізації педагогічної ідеї.

Необхідно зазначити, що протягом багатовікової педагогічної практики для науковців залишається актуальним вивчення педагогічних функцій в процесі підготовки майбутніх вчителів. Досліджуючи педагогічну діяльність, вчені визначили цілий ряд різногалузевих професійних функцій, виконання яких забезпечує ефективність навчально-виховного процесу. На їх думку, узагальнений образ викладача можна представити у вигляді фахівця, який володіє високим інтелектом, загальною та професійною культурою, дотримується загально визнаних норм моралі, постійно прагне до досконалості. З урахуванням цих позицій уточнення поняття «функція» дозволить вибрати серед багатьох визначень ті, які найточніше відповідатимуть за своїми якісними критеріями вимогам підготовки майбутніх вчителів мистецьких дисциплін.

У тлумачному словнику сучасної української мови поняття функції роз'яснюється як явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін. Трактуювання поняття функції з філософської точки зору зводиться до її розуміння як відношення декількох об'єктів або елементів системи, в яких зміна одного з них тягне за собою зміну іншого, і які спрямовані на досягнення певного ефекту. Тож взаємопов'язані властивості та доповнення однієї іншою дозволяють нам розширити спектр функцій у педагогічній діяльності.

Педагогічна діяльність має ряд функцій, які відображають її зміст. Вони обумовлені властивими їй закономірностями та місцем у навчально-виховному процесі. Педагогічна діяльність реалізується у певних педагогічних ситуаціях через сукупність різноманітних дій – комунікаційних, дослідницьких, мнемічних, діями контролю та самоконтролю, оцінювання та самооцінювання тощо, тобто ці дії підпорядковані певній меті й спрямовані на вирішення педагогічних задач, усвідомлено або стихійно створених викладачем у педагогічних ситуаціях.

Сукупність таких різноманітних дій визначають реалізацію тієї або іншої педагогічної функції.

Розкриваючи це положення, Н. Решетень зазначає, що «фахівець стає зрілим, повноцінним працівником лише тоді, коли оволодіває усім спектром функцій».

Цю думку підтримує Петровський А., який вважає, що сукупність будь-яких дій, співвідношених з функціями педагогічної діяльності, значною мірою виявляють індивідуально-психологічні особливості викладача та засвідчують його професійний рівень.

У педагогічних дослідженнях функції розглядаються як головна форма фіксації змісту та засобу навчання, що слугує домінуючим чинником цілісної педагогічної діяльності. Разом з тим, розробку питання про зміст функцій, їх кількісну і якісну характеристику та взаємозв'язки не можна вважати завершеною. Вчені постійно знаходяться у пошуку нових педагогічних функцій та більш глибокого трактування існуючих. Але незважаючи на різноманітність трактування, група науковців: Боборикін О., Богословський В., Кожухов Ю., Кузьміна Н., Щербаков О. та ін. дотримуються думки, що всі педагогічні функції можна поділити на дві групи – цілепокладальні та організаційно-структурні.

До цілепокладальної групи вони відносять розвивальну, виховну, мобілізуючу, інформаційну та орієнтаційну функції.

Ці вчені висвітлюють психологічну проблему професійної підготовки викладача, його спроможність визначати (діагностувати) справжній рівень власного розвитку, що лежить в основі цих функцій та цілеспрямовано формувати ті з них, прояв яких недостатньо виявлений при реалізації цілепокладальних функцій. Засади цілепокладальної групи визначають навчальну мету як ідеальне уявлення результату та підвищення рівня кваліфікації та засобів їх досягнення.

До другої, організаційно-структурної групи, належать конструктивна, організаторська, комунікаційна та гностична функції. Спираючись на проведений аналіз наукових досліджень педагогічних функцій, можна виокремити проблеми, які включають цілий комплекс питань методологічного та теоретичного характеру. Наприклад, аналізуючи функції у розрізі психологічної структури діяльності вчителя, ми помітили існування різних підходів щодо розуміння сутності даного питання, а, отже, і вимог до особистості викладача.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Орлов В. Ф. Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін: Монографія / за заг. ред. І. А. Зязюна. – К.: Наукова думка, 2003. – 276 с.
2. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г. М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – 274с.
3. Педагогический словарь-справочник: Учеб.-метод. пособие для самостоят, работы студентов и аспирантов. Ч.1 / Авт.-сост. А. И. Воротникова, Т. Л. Кремнева. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – 51 с.

4. Педагогічні технології. Досвід. Практика: Довідник / П. І Матвієнко та ін. – Полтава: ПОПОПП, 1999. – 375 с.
5. Покровщук Л. М. Розвиток творчих здібностей майбутніх учителів образотворчого мистецтва в умовах застосування комп'ютерних технологій [текст]: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Людмила Михайлівна Покровщук. – О., 2006. – 233 арк. – Бібліогр.: арк. 184-207.
6. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалифик. пед. кадров / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров; Под ред. Е. С. Полат. – М.: издательский центр «Академия», 2003. – 272 с.
7. Полубоярина І. І. Професійні якості та педагогічні функції майбутнього вчителя музики / І. І. Полубоярина // Збірник наукових статей. Сер.: Педагогіка і психологія. Вип. 10 ; Ч. 2 / РВНЗ «Крим. гуманіт. ун-т».
8. Поспелов Г. С. Искусственный интеллект – основа новой информационной технологии / Г. С. Поспелов. – М.: Наука, 1988. – 278 с.
9. Практическая психология образования; Учебное пособие 4-е изд. / Под ред. И. В. Дубровиной. – СПб.: Питер, 2004. – 592 с: ил.
10. Пройдаков Е.М. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, інтернету і програмування / Е. М. Пройдаков, Л. А. Теплицький. – Вид. 1. – К.: Видавничий дім «СофтПрес», 2005. – 552 с.

УДК 791.83

*Ірина Друкаренко
(Київ, Україна)*

ПРОФЕСІЙНЕ НАВЧАННЯ ЦИРКОВИХ АРТИСТІВ

У статті йдеться про засоби професійного навчання циркових артистів, а саме: вміння розкрити індивідуальність артиста, вибудувати драматургію номера, робота з репрізою, трюком, знання та врахування природи специфічних виразних засобів номерів, та багато іншого.

Ключові слова: цирковий номер, циркові жанри, цирк, драматургія, репріза, виразний засіб.

Мусимо зауважити, що історія професійного навчання циркових артистів, навчання саме в стінах спеціалізованих навчальних закладів значною мірою «молодша» за мистецтво цирку. Тривалий час цирк не зазнавав професійної підготовки молоді для себе.

Оскільки циркових навчальних закладів не існувало, не розроблялася відповідно й наукова методика підготовки майбутніх акробатів, гімнастів, жонглерів, мімів. Кожний майстер проводить заняття за власною системою. Відсутністю старої системи підготовки, школи у значній мірі пояснюється загальмованість розвитку цирку.

Про безпосередній зв'язок між організацією професійного навчання і успіхами у розвитку циркового мистецтва красномовно свідчить історія становлення цирку в ряді країн світу.

Прикладом, професійна циркова школа у Чехословаччині – Студія артистів естради і цирку була і відкрита у 1950 році у Празі. В ній надавалась допомога артистам, що прагнули вдосконалити свої номери, а також здійснювався набір обдарованої молоді. У студії працювали професійні педагоги, режисери, хореографи, композитори і т. д. Відкриття студії стало значним стимулом для подальшого розвитку естрадної і циркової справи в країні. За допомогою режисерів невеличкі групи артистів об'єднувалися для постановки нових номерів.

Пізніше при студії був створений підготовчий курс, куди приймали дітей акторських сімей і всіх, хто бажав присвятити себе цирку. Багато випускників таких курсів стали відомими майстрами.

В Угорщині до середини ХХ ст. не було організованої підготовки артистів. Молодь навчалася у приватних навчальних закладах або на «сімейних курсах». Діти теперішніх дідів кінчали «циркову школу» у піщаному кар'єрі неподалік міста Варошлігете.

Більшість артистів не вважали таку форму навчання прийнятною, і тому в 1908 р. на перших зборах артистів цирку було порушено питання про створення першої фахової циркової школи, турботи про яку були б покладені на директорів цирків і вар'єте. Але ця ідея так і не була здійснена.

Лише в 1946 році був відкритий фізкультурний зал, де досвідчені педагоги займалися з майбутніми артистами. За два роки було створено Академію циркових артистів-попередницю Державного циркового училища, яке було відкрите у 1950 році.

У перші роки існування училища ще знаходилися скептики, які вважали, що цирковому артисту не потрібна спеціальна освіта. Проте вже перший огляд – творчості вихованців вразив їх явним прогресом, довівши правомірність існування нового навчального закладу. Сьогодні про Угорське училище відомо усьому світу.

В училище набирають десяти-одинадцятирічних хлопчиків і дівчат, що закінчували п'ять класів загальноосвітньої школи. Курс навчання триває вісім років.

Після 3-4-річної попередньої підготовки (хореографія, акробатика, пантоміма), що проходить паралельно з навчанням у загальноосвітній школі, з'ясовуються індивідуальні здібності кожного учня, відповідно до цього, а також згідно з вимогами, запропонованими цирковою практикою, здійснюється спеціалізація.

Підготовка у спеціальних класах триває ще чотири роки. Разом із випускними іспитами учні, що одержали середню освіту, захищають дипломи з історії цирку, а також показують підготовлений для виступу в цирку номер.

У Польщі навчально-технічна циркова база була створена в 1950 році в м. Езшеці, біля Варшави. На території бази були розміщені два манежі, гімнастичний зал, готель для артистів, стайня для коней, павільйон для екзотичних тварин, майстерні по виготовленню і ремонту циркового устаткування, склади і т. д.

Згодом було створено навчальний центр, більшість педагогів в якому були одночасно активно діючими артистами. Центр відіграв величезну роль у розвитку польського цирку.

В 1967 році було засновано Державну циркову школу. Особлива складність полягала в тому, що на противагу іншим видам мистецької освіти (музичної, образотворчої, балетної) вона не мала ніяких традицій. У Державну циркову студію з дворічним терміном навчання поступають юнаки і дівчата до двадцятьох одного року, що мають свідоцтво про закінчення середньої школи. Набір абітурієнтів здійснюється кожні два роки.

На першому курсі викладається багато предметів, у тому числі анатомія і біомеханіка. На другому починається спеціалізація.

Наступним етапом є стажування в Центрі навчання й удосконалювання артистів безпосередньо в цирках, де проводиться підготовка номерів для виступів. Крім того, учні проходять фахову практику в одному з цирків після закінчення першого класу школи.

Під час практики вони знайомляться з усією діяльністю цирку, починаючи з роботи технічних працівників, уніформістів, адміністрації цирку, і долучаючись в асистентурі у циркових номерах під час виступів.

Відповідно до статистичних даних біля сорока відсотків випускників школи постійно виступають у найбільших цирках світу. Для того, щоб максимально використовувати наявний у країні артистичний потенціал, деякі директори намагаються продовжити термін навчання до чотирьох років, тобто зробити його більш інтенсивним, глибоким і всебічним, а найголовніше – вжити вік абітурієнтів до шістнадцятьох років.

З 1986 році у Франції діє перша на Заході професійна циркова школа, створена за методикою циркової школи колишнього СРСР, – вища школа (Національний центр) циркового мистецтва у Шалон-сюр-Марн, до школи приймаються юнаки і дівчата від

шістнадцяти років із Франції та інших країн. Нарахування відбувається за результатами конкурсних іспитів. [36]

Курс навчання складається з двох етапів тривалістю два роки кожний. На першому етапі виявляються потенційні можливості учнів і здійснюється підготовка до відповідної спеціалізації, що починається на третьому році навчання.

На четвертому відпрацьовуються і шліфуються номери. Випускники школи одержують диплом циркового артиста. До основних предметів, що викладаються впродовж трьох років, входять акробатика, хореографія і музика, циркова техніка включає роботу на трапеції і кінний вольтиж; загальні предмети – від анатомії і фізіології до керування шоу-бізнесом і трудовим законодавством.

У школі здійснюється дуже прискіпливий відбір учнів на навчання. Наприклад, в окремі періоди спостерігалось таке: на вступні іспити проходило 370 кандидатів, успішно склали їх 25 чоловік, на другий курс проходило 19.

У Північній Америці циркових шкіл небагато, і кожна з них зазвичай існує при якомусь цирку. У 1983 році Гі Карон заснував у Канаді приватне училище, що працює в тісному співробітництві з трупю всесвітньовідомого «Сірк дю солей». Тут, відповідно до сучасних тенденцій, особливу увагу приділено хореографії.

У США при цирку братів Ринглінг існує «Коледж клоунів» Типові американські клоуни, що кидають один в одного торт з кремом – особливе амплуа.

У Нью-Йоркському цирку Біг Епл існуючий при ньому школі циркових мистецтв вже майже двадцять п'ять років. До школи приймають дітей у віці від дев'яти до тринадцяти років. Спільно зі школою Манхеттан Харбор тут проводиться дві години обов'язкової циркової підготовки в день і за бажанням – більш напружені додаткові заняття.

Після одержання нового помешкання цирк Біг Епл планує організувати курс для хлопців у віці від тринадцяти до шістнадцяти років і створити професійне циркове училище.

У Російській імперії того часу, так само як в чи не найважливішій її частині – Україні, цирк ніколи не знав фахового шкільного виховання. Цілком природно, що ідея організації спеціального навчального закладу, яка виникла у перші післяреволюційні роки, народила дискусію в артистичному середовищі. Ряд професіоналів - прихильників перевірених практикою традиційних, усталених методів підготовки артистів цирку, відстоювали традиційні підходи у вихованні майстрів, стверджуючи, що професія, безумовно, повинна освоюватися в сім'ях, передаватися в спадщину.

Іншої думки притримувалися такі майстри арени, як В. Дуров, Д. Альперов та інші, які, розуміючи переваги зрілої педагогіки перед кустарним, ремісничим, сімейним навчанням, відстоювали ідею шкільного утворення, бачили в новій системі виховання молодого артиста можливість прилучення циркової зміни до – знання, до висот культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фальковський А.П. Художник в цирке / А.П. Фальковский. – М., 2008. – 125 с.
2. Філатов В.И. Ведмежий цирк / В.И.Филатов, А.Б.Аронов. – М., 2011. – 257 с.
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.circus.ru/history.html> [Дата звернення: 12.01.2018]
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.peoples.ru/art/circus/clown/lazarenko/> [Дата звернення: 12.01.2018]
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.rgdb.ru/archiv/durova.asp> [Дата звернення: 12.01.2018]
6. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.russedina.ru/frontend/print.php?id=6435> [Дата звернення: 12.01.2018]
7. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ickust.claw.ru/shared/icks/3400.htm> [Дата звернення: 12.01.2018]
8. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://circus.narod.ru/termin.htm> [Дата звернення: 12.01.2018]

ХАЛҚ МУСИҚАСИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ МАҲАЛЛИЙ МУСИҚИЙ УСЛУБЛАР

Каракалпакские музыкальные стили основаны на бытовом хозяйстве жизни людей, географических особенностях региона и формирование в процессе прямого социально-исторического развития. Если обратить внимание их музыкальные жанры, они также очень разнообразны, особенно в стиле «Жиров бахшилик» имеет особое место.

Ключевые слова: народное искусство, культура, архитектура, народная музыка, наследие, жиров, бахши, қубыз, домбра, баламон, чинкобыз, художник, эстрадный жанр, опера.

Karakalpak musical styles are based on the household economy of people's lives, geographical features of the region and formation in the process of direct socio-historical development. If you pay attention to their musical genres, they are also very diverse, especially in the style of " Jirov bakhshilik" has a special place.

Keywords: folk art, culture, architecture, folk music, heritage, jirov, bakhshi, kobyz, dombra, balamon, chinkobyz, artist, variety genre, opera.

Мусиқа маданияти қадимий ва бой меросга эга эканлигини бутун дунё тан олмоқда, шунингдек, у ўзининг қадимийлигини сақлаган ҳолда, янги замонавий услублар, жанрлар ва соҳалар бўйича ривожланиб бормоқда. Шунинг учун ҳам умумтаълим мактаблари мусиқа маданияти дарслари жараёнида амалга оширилаётган ишлар, миллий мусиқа таълимининг асосий мақсади ҳам ўсиб келаётган ёш авлодни миллий мусиқа маданиятимизни ва жаҳон мусиқасини тушуна олиши билан бирга уни фарқлай биладиган шахс сифатида камол топтиришга қаратилгандир.

VIII аср охири-IX аср бошида халифаликни ларзага келтирган оғир сиёсий вазият аббосийларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда олиб бораётган сиёсатини ўзгартиришга мажбур этди. Бирин-кетин Ўрта Осиёда тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар давлатлари ташкил топди. Мамлакатда содир бўлган бундай сиёсий ўзгаришлардан сўнг Мовароуннаҳр Хуросондан ажралиб ўз мустақиллигини тўла тиклаб олиш имконига эга бўлди. Мовароуннаҳрни бирлаштириб мустақкам давлат тузган давлат арбоби Исмоил Сомоний, 900 йилда Хуросонни ҳам саффорийлардан тортиб олиб улкан давлат барпо этди. Халифа сомонийлар давлатини тан олишга ва унга ҳукмронлик ёрлигини юборишга мажбур бўлди. Шу тариқа IX аср охирига келиб Мовароуннаҳр халқлари Араб халифалигидан абадий халос бўлади ва араб халифалигидан мустақил бўлган йирик феодал давлат-Сомонийлар давлати ташкил топади.

Сомонийлар мамлакатни бошқаришда давлат маъмуриятини ташкил этадилар. Мамлакат ўнта девон (девони вазир, девони мустафи, девони амир ал-мулк, девони соҳиб аш-шурат, девони соҳиби муайид ёки борид, девони мушриф, девони мумалликайи хос, девони мухтасиб, девони авкоф, девони қазо аз-зия) бошқарувида идора этилган. Сомонийлар ҳокимияти йирик заминдорларнинг манфаатини ҳимоя қилувчи мустақил феодал давлат эди («мулки султоний», «мулк ерлари», «вақф ерлари») X аср охирига келиб мамлакатда авж олиб кетган ўзаро урушлар унинг иқтисодий ва сиёсий кудратига катта путур етказди ва сомонийларнинг қорахонийлар давлатидан мағлубиятга учрашига олиб келди. XI аср бошларида сомонийлар давлати худудларида икки давлат: қорахонийлар ва ғазнавийлар давлатлари пайдо бўлди.[1,б.49].

Қорахонийлар давлатни эл-юрт ва вилоятларга бўлиб идора қилдилар. XI-XII аср-ларда Ўрта Осиёда мулкчиликнинг янги тури-иктаъ тартиботи ўрнатилди («мулки султоний»,

«иктаъ», «вақф ерлари», «мулк ерлари»). XII асрнинг 30-йиллари охирида Мовароуннахр Шарқдан келган кўчманчи Қорахитойлар ҳужумига дучор бўлди.

IX-XII асрларда мамлакат маънавий ҳаётининг асоси ислом мафқураси эди. Сомонийлар ислом мафқурасининг ривожига катта аҳамият бердилар. Бухоро Шарқда ислом динининг энг нуфузли марказига айланди. Масжид, мадраса ва хонақола қуриш учун махсус жойлар ажратилди. Араб тили ва унинг имлоси жорий этилди.

Энг машҳур маданият маркази шу даврда Бағдод шаҳри эди. Бағдодда «Байт ул ҳикма» (донишмандлар уйи) ташкил этилган эди. «Байт ул ҳикма»да Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазийлар таълим олганлар. IX-X асрларда Ўрта Осиёда фан илмий асосларга эга эди. Унинг илдизлари Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм, шунингдек Бобил, Эрон, Ҳиндистоннинг антик дунёсига ва қадимги маданиятига бориб тақалар эди.

IX-XII асрларда араб тилида асарлар ёзган энг машҳур олимлар Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абусалх Масихий, Абулхайр Хам-мар, Абуносир Аррон ва бошқалар эди. 1998 йил Аҳмад Фарғонийнинг 1220 йиллиги нишонланди. Аҳмад Фарғоний астроном, математик, географ эди. Бағдод яқинда Рақоқ номи мавзеда расадхона қурилишига бошчилик қилиб, астрономия мактабини ташкил этади. Унинг «Астрономия асоси», «Самовий ҳаракатлар», «Юлдузлар ҳақидаги фан» номи асарлари машҳурдир. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий машҳур математик, астроном, географ, тарихчи эди. Ватандошимиз алгебра фанига асос солди.

Унинг «Ал-жабр», «Зиж», «Қуёш соати ҳақида рисола», «Суръат ул-арз», «Устурлоб ҳолати ҳақида рисола» каби асарлари Шарқ ва ўарб мамлакатларида илмий фикрларнинг ривожига самарали таъсир кўрсатди. Абу Наср Фаробий Шарқ фалсафасининг улуғ мутафаккири бўлиб, қадимги дунё фалсафий меросини сақлашда ва ривожлантиришда катта ҳисса қўшди. У 160 дан ортиқ асар ёзган, улардан «Аристотелнинг «Метофизика» асари мақсадлари ҳақида», «Мусиқа китоби», «Бахт-саодатга», «Сиёсат ал-мадония» шулар жумласидандир.

Абу Али ибн Сино икки соҳага- медицина ва фалсафага қизиқди ва бу соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритди. («Ал-қонун фит-тиб», «Китоб уш-шифо», «Донишно-ма», «Рисолат ат-тайр»). XVII асрга қадар Европада тиббиёт тажрибаси ва фани Ибн Сино ғоялари таъсири остида бўлган. Хоразм маданияти хоразмлик улуғ олим Абу Райҳон Берунийнинг номи билан боғланган. Абу Райҳон Беруний 150 дан ортиқ илмий асар ёзган бўлиб, «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Метеорология» каби йирик асарлари шулар жумласидандир. Беруний илм-фаннинг ҳамма соҳаларини яхши билган қомусий олим эди. У астрономия, геология, гидростатика, география, тарих фанларга катта ҳисса қўшди. XI-XII асрларда ижтимоий фанлар ҳам анчагина тараққий этди. Масалан, шоир Абу Абдулло Рудакийнинг прозаик асарлари, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Гардизийнинг «Зайн-ул-бахор» («Гўзал хабарлар») асари, Мажидиддин Адмонинг «Тарихи мулки Туркистон» («Туркистон тарихи»), Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си, Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик» асарлари шу даврга оид бўлиб, ундан ташқари шу даврларда Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий, Амак Бухорий, Сўзани Самарқандий қабилар ҳам ижод этдилар [2,б.43-44].

Бу давр Ўрта Осиёда меъморчилик санъати ҳам гуркираб ривожланди. Бухорода Дехгарон, Масжиди калон, Намозгоҳ, Мағоки Атторий масжидлари, Сурхондарёдаги Жарқўтон минораси, Кўҳна Урганчда Фахриддин Розий мақбараси, Марвдаги Султон Санжар мақбараси, Талхожанбобо масжиди ва бошқа ёдгорликлар меъморчилик санъатининг ёрқин намуналари ҳисобланади.

IX-XII асрда дунёвий фанлар билан бирга диний билимлар ҳам кенг ривожланди. Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Бурхонуддин Марғилоний, Абу Хафс Кабир Бухорий каби уламолар ислом таълимотининг ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Ислом дини таълимотининг равнақи ва тарғиботининг кенгайишида Бухоро шаҳри марказий ўрин

эгаллади. Тасаввуф таълимоти ривожланиб Ўрта Осиёда унинг турли хил йўналишлари (XII асрда Туркистонда Яссавия, XIII аср охирида Хоразмда Кубровия, XIV асрда Бухорода Нақшбандия) пайдо бўлди ва тарқалди.

Маълумки, ўзбек халқ мусиқасини ташкил этувчи маҳаллий мусиқий услублар бири-бирига ўхшамаган ҳолда ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради. Ҳар бир воҳия, ҳар бир вилоятга хос кўшиқлар, рақслар, мусиқий асбоблар ва миллий рақсбоп кийимлар ҳақида 6-7- синф мусиқа дарсликларида имкон даражасида маълумот берилган ва бу маълумотлар ўқувчи-ёшлар маънавиятини бойитишда катта аҳамият касб этади.

Бизнинг миллий мусиқа услубларимиз ҳақида гап кетганда, асосан Тошкент-Фарғона, Самарқанд-Бухоро, Сурхондарё-Қашқадарё ва Хоразм мусиқа услублари алоҳида таъкидланади. Бошқа вилоятлар мусиқа услублари эса шуларга ёндошган ҳолда шаклланган ҳисобланади.

Булардан ташқари яна битта ўзига хос услуб – қорақалпоқ мусиқий услуби ҳам ўзбек миллий мусиқа маданиятида алоҳида ўрин тутаяди. Биз бу ҳақда умумтаълим мактаблари мусиқа дарсликларида маълумот бермас эканмиз, ўқувчи-ёшлар онгида миллий мусиқамиз тарихи, унинг юксаклиги, дунёда унинг алоҳида ўрни борлигини ва энг асосийси унинг нақадар ранг-баранглигини тушунтиришимиз анча қийин кечади. [3, б.32-33]

Қорақалпоқ мусиқий услублари мазкур халқнинг маиший турмуш тарзи, минтақавий географик хусусиятларни ўзида мужассам этган бўлиб, бевосита ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнида шаклланган. Агар унинг мусиқий жанрларига назар солсак улар ҳам жуда хилма-хилдир, айниқса, “Жиров-бахшичилик” услуби алоҳида ўринга эга. Жиров-бахши ижрочилиги жуда қадимий бўлиб, “қўбиз” мусиқа асбобидан фойдаланишади. “Қўбиз”- мусиқа асбоби ғижжаксимон асбоб бўлиб, иккита тори мавжуд ва коса қисми очик, ҳеч нарса билан қопланмаган ҳолатда бўлади. Унинг овози эса ўзига хос.

Бўғиқ оҳангда бўлиб, куйловчи ҳам унга жўр оҳангда бўғиқ овозда куйлайди. Бахшилар бу чолғу созида дoston кўшиқлари ва халқ термаларидан ижро қилишади.

Халқ кўшиқларидан “Чимбой”, “Дам бермес”, “Қиз мунойим”, “Пошшойи кўйлак”, “Бўзатоғ” каби кўшиқлар халқ орасида оммалашган бўлиб, ҳозирги пайтда ҳам санъаткорлар томонидан севиб ижро этилмоқда.

Қорақалпоқ миллий рақслари алоҳида ўринга эгаки, йигит ва қизлар рақс тушганда уларнинг тез ва чакқон ҳаракатлари эътиборни ўзига тортади.

Мамлакатимизда кенг тус олган “Мустақиллик ва Навруз” байрамларида, айниқса Тошкентда бўлиб ўтадиган бошқа катта анжуманларда Қорақалпоқ санъаткорларининг чиқишлари умумхалқ диққатига сазовор бўлмоқда.

Қорақалпоқ санъаткорлари “эстрада” жанрида ҳам анча муваффақиятга эришмоқдаки буни ҳам алоҳида таъкидлаш зарур. “Опера” жанрида ҳам кўзга кўринган санъаткорлар ижод қилишмоқда ва муваффақият қозонмоқдалар.

Қорақалпоқ миллий чолғу ансамблларида – қўбиз, дўмбира, буламон, чинқовуз каби мусиқий асбоблар мавжуд бўлиб, ҳозирда Қорақалпоқ мусиқачилари ўзбек чолғу асбобларидан рубоб, доира, ғижжак, чанг, най ва бошқа мусиқий асбоблардан ҳам фойдаланишади. Шунинг натижасида бу мусиқий асбоблар бири-бирига уйғунлашиб, улар таратаётган “оҳанг” ҳам ўзига яраша колоритда эшитилади.

Машҳур кўшиқчилардан Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артистлари Ойимхон Шомуротова, Гулбарчин Сиримбетова, Тамара Дўшимова ва Байрам Матчановларни ҳаёти ва ижоди ҳақида алоҳида маълумот бериш мумкин. Бу кўшиқчи хонандаларни бутун Ўрта Осиё халқлари танишади.

Таниқли композитор Нажимаддин Мухаммединов бошчилигида Қорақалпоғистон бастакорлар уюшмаси ташкил қилинган бўлиб, у ерда бир қанча бастакорлар ижодий меҳнат қилишмоқда ва уларнинг яратган асарлари мамлакатимизнинг тўю-тантаналарида янграмоқда. [4, б.115].

Хулоса қилиб айтганда Қорақалпоқ мусиқа услуби ўзига яраша хилма-хил ва ранг-баранглиги билан бошқа мусиқа услублардан кескин фарқ қилади.

Сир эмаски ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти бойликлари билан, нафақат ҳарбий қудрати ёки ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир”- деб айтиб ўтганлар. Мана шу миллий ва маънавий бойлигимизни асраш ва уни келгуси авлодга бекаму-қўст етказиш ҳар биримизнинг зиммамиздадир. Қорақалпоқ мусиқа услубини илмий тадқиқот қилиш ва уни кенг тарғиб қилиш, бизнинг маънавий дунёмизни янада бойишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Акбаров И. Мусиқа луғати, Ғафур Хулум номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти.
2. Ботиров Й., Тошмухамедова Д. Ўқитувчи учун методик қўлланма.
3. Қодиров Р. Мусиқа педагогикаси. Т.: Мусиқа, 2009.
4. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва укув дастури «Таълим тараккиёти». Т.: «Шарк», 1999.

УДК 791.83

Олександр Кабаков
(Київ, Україна)

ПРЕДМЕТНО-ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДРАМАТУРГІЇ ТЕАТРАЛІЗОВАНОГО ЦИРКОВОГО ВИДОВИЩА

У статті йдеться про предметно-естетичні засади драматургії циркового видовища, які полягають у виявленні особливостей взаємовпливу розвитку видовищних видів мистецтва в контексті становлення циркової культури, як феномену історичного культуротворчого процесу.

Ключові слова: *драматургія, режисура, циркове видовище, виразний засіб, масові форми.*

The article deals with the subject-aesthetic principles of drama of the circus spectacle, which consists in revealing the peculiarities of the mutual influence of the development of spectacular types of art in the context of the formation of circus culture as a phenomenon of the historical cultural-development process.

Key words: *dramaturgy, directing, circus sight, expressive means, mass forms.*

Драма (з грец. drama – дія) – один з основних родів літератури (поряд з епосом і лірикою). Драма належить одночасно театру та літературі: будучи першоосною вистави, вона разом з тим сприймається і в читанні. Саме в цьому й полягає специфіка драми як роду літератури. Белінський про це писав так: «Драматична поезія не є повна без сценічного мистецтва: щоб зрозуміти цілком особу, мало знати, як вона діє, говорить, відчуває – треба бачити і чути, як вона діє, говорить, відчуває». Драма сформувалася на основі еволюції театрального мистецтва. Характерні особливості драми: сюжетність, тобто відтворення перебігу подій; драматична напруженість дії і його поділ на сценічні епізоди; безперервність ланцюга висловлювань персонажів; відсутність (або підпорядкованість) оповідного початку. Основний закон, яким керується драматургія – це закон гармонійної єдності: драма, як і всякий твір мистецтва, повинна бути цілісним художнім образом. Першооснова драми – конфлікт. Конфліктність як специфічне відображення істотних протиріч дійсності в сценарії масового театралізованого свята, так само як і в драмі, є чинником, що визначає і тематику, і ідейний зміст, і надзавдання і т. ін.

Конфлікт породжує драматизм. На думку В. Г. Белінського, драматизм – важлива властивість людського духу, пробуджена ситуаціями, «коли заповітне або пристрасно бажане, вимагаючи здійснення, знаходиться під загрозою».

Театральний художник і режисер Микола Павлович Акімов сказав: «Якби композитор щоразу перед тим, як написати якусь фортепіанну п'єсу, вирішував реконструювати інструмент, він нічого не встиг би зробити». Даний творчий підхід можливий у будь-якій діяльності людини, безсумнівно, в режисурі теж. У цьому висловлюванні закладена важлива думка. По відношенню до режисури її можна позначити так: режисерові не слід втрачати час і уподібнюватися реконструктору, режисер повинен добре знати свій «інструмент» і вміло ним користуватися. Немирович - Данченко писав про це: «...вже накопичений величезний досвід в області різних театральних форм, методів, систем. Особливо величезний досвід в тому, що робити не треба. Пора зробити висновок, що переконливо тільки те, що органічно злилося з п'єсою».

Драматургія і режисура масового свята, як правило, засновані на конкретних фактах, на їх осмисленні. Це не означає, що вони позбавлені художнього вимислу, що в сценарії свята, циркової вистави, масового дійства не може бути узагальнених образів героїв минулого, сьогодення, майбутнього. Навпаки. Саме поєднання двох ліній – документальної публіцистики та художньої образності – додає сценарію масштабність, виразність і глибину, їх не можна протиставляти один одному або взаємовиключними. Документальність не є особливістю тільки лише масових форм. Сценарій, заснований на документах, листах, лекціях, сьогодні надзвичайно поширений в театрі, кіно, на телебаченні і радіо. Однак документальність найбільш притаманна саме масовим святкам, що відбуваються на площах і в парках культури і відпочинку, на вулицях і в клубах.

В основі більшості сценаріїв зазвичай знаходяться не драматургічні побудови, а ті чи інші режисерсько – постановочні прийоми. Так званий сценарний хід, покликаний визначити єдність дії, стати стрижнем майбутнього заходу, найчастіше будується або на тому чи іншому прийомі конферансу. Його називають іноді драматургічним, режисерським, сценарним або авторсько-режисерським. Але оскільки режисер і драматург при роботі над сценарієм виступає в одній особі (як правило), то його можна називати сценарно-режисерським.

Сценарно-режисерський хід необхідно усвідомлювати передусім як смисловий хід, в основі якого лежить ідейне начало, яке вказує напрямок монтажу, що підказує композиційні прийоми і образно – пластичне рішення. Режисерське бачення сценариста повинно домінувати і направляти пошук ходу, допомагаючи авторові вибудувувати конкретну пластичну форму розвитку головної думки сценарію.

Сценарно-режисерський хід – це образний рух авторської концепції, спрямований на досягнення мети художньо педагогічного впливу.

Сценарно-режисерський хід повинен бути знайдений на етапі розробки задуму, коли у авторів сформульована проблема, з'явилася чітка концепція, визначені конкретні сценічні завдання, тобто коли зроблений смисловий каркас сценарію.

Також, сценарно-режисерський хід (прийом) – це образно-смисловий стрижень, який пронизує весь сценарій, цементує дію в його логічному розвитку.

Убогість, а часом і відсутність сценарію, нерідко намагаються компенсувати всякого роду зовнішніми ефектами. Та тут потрібно зазначити, що ілюстрування ще не є театралізацією. Театралізація життєвого матеріалу, що припускає насамперед драматургічну його організацію, підміняється халтурно заспіваним, заграним змістом. Тому необхідно не зливати воедино, а послідовно здійснювати дві однаково важливі стадії роботи: підбір матеріалу і написання сценарію.

Робота режисера над організацією театралізованої циркової вистави розпочинається із оригінального задуму. Адже саме задум циркового заходу – та відправна точка, та перша цеглинка в основі, наповненого різними ідеями, творчими знахідками, – сценарію. Нижче ми спробуємо визначити етапи розробки сценарію, але, необхідно зробити важливе застереження. Дані етапи необов'язково виділяються в процесі роботи. Часто створення сценарію – стихійний, неупорядкований процес. Перший етап розробки задуму вистави – визначення теми та ідеї майбутнього дійства. Головна ідея дійства – основна думка

режисера. На цьому ж етапі автор сценарію повинен продумати основні ключові моменти вистави. При розробці сценарно-режисерського задуму циркової вистави, потрібно враховувати не тільки передумови виникнення ситуації, взятої за основу, а й багато інших чинників. Наприклад, зовсім не зайвим буде знайомство з етнографічним, історичним, документальним матеріалом, що стосується події, яка зацікавила режисера. Досліджуючи суспільний процес, режисер театралізованої вистави, повинен не тільки вміти відбирати, розуміти і розкривати внутрішній зміст подій, які він збирається відтворити художніми засобами, а й бути готовим, надати цим подіям форму історизму. Відбираючи події минулого і сьогодення, режисер повинен бачити не просто доконаний життєвий факт, а розглядати відібрані «факти життя», як систему дійсності, що закономірно розвивається в часі і просторі. Крім того, завдання режисера полягає в тому, щоб цілеспрямовано спланувати, сформулювати, створити таку театралізовану святкову ситуацію, що передує основній дії, яка була б здатна так підготувати глядача, щоб у того народилася «потреба саме в цьому, а не в іншому святковому дійстві». На наступному етапі роботи починається пошук виразних засобів, сценарно-режисерських неповторних ходів, яскравих образних рішень, що є сполучними елементами між частинами дійства. Наступний етап роботи – зведення воедино всього зібраного матеріалу. Подальші стадії роботи над постановкою вистави стихійні, залежать від багатьох факторів. Кінцевим результатом впливу театралізованої вистави на глядача має стати засвоєння ним того надзавдання, яке поставив перед собою режисер, і для цього необхідно використовувати всі наявні в його творчому арсеналі засоби.

В час активного впливу масової культури можна виділити два діаметрально протилежні напрямки, що характеризують сучасні авторські концепції, відповідно до яких формується задум:

- прагнення яскравою видовищною формою розважити публіку, відвести її від сучасних проблем і нинішніх соціальних бід, в міфічну країну мрій (утопічна концепція);
- демонстрація у змістовній і високохудожній формі всіх жорсткостей, несправедливостей, проблем країни в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя суспільства (реалістична концепція).

Можна сказати, що дані концепції є обмежувальними – визначають крайні точки, межі реальності, яка може бути включена в процес творчості. Але режисерській фантазії немає межі - його високохудожнє чуття зможе вийти за будь-які межі.

При створенні структури майбутнього заходу необхідно дотримуватись ключових понять і законів побудови. Тут необхідним є розглянути поняття «архітектоніки» (від грец. *architektonike* – будівельне мистецтво) – художнього вираження закономірностей будови, притаманних конструктивній системі будівлі;

– загальний естетичний план побудови художнього твору, принципів взаємозв'язку його частин. Слова архітектоніка, архітектура, архітектор є спорідненими за походженням. Таким чином, поняття «архітектоніка» може бути використане для тих областей, в яких є певна структура, будова. Візьмемо, наприклад, архітектоніку у значенні «побудова художнього твору». У даному випадку частіше вживається термін «композиція», причому в використанні не тільки до твору в цілому, але і до окремих його елементів: композиція образу, сюжету, строфи та ін. Поняття архітектоніки включає в себе співвідношення частин твору, розташування і взаємний зв'язок його компонентів, що утворюють разом деяку художню єдність. У поняття архітектоніки входить як зовнішня структура твору, так і принципи побудови сюжету. Архітектоніка в режисурі – система роботи над сценарно-режисерською розробкою видовища; це сукупність необхідних елементів, інакше – ключових понять і законів побудови, знання та застосування на практиці яких дозволяє режисерові реалізувати намічені цілі і найкращим способом впливати на свідомість глядачів. У працях І. Г. Шароєва зустрічається таке порівняння: порівняння режисера з архітектором, інженером. Дане співставлення не випадкове – архітектор, інженер, режисер – по суті, будівельники. Перші два – творці чогось матеріального (скульптури, будівлі, креслення і т.д.), а режисер – будівельник сценічного дійства. Процес «будівництва» Шароєв визначає

наступним чином: «Інженер малює собі креслення, план майбутньої будівлі, за яким він і працюватиме, щоб його звести. Так і режисер вибудовує собі схему майбутньої вистави, за якою він буде рухатися». Схема, про яку говорить Шароєв – це і є архітектоніка, або як він її сам називає «архітектурний проект». Архітектоніка таким чином - внутрішня конструкція, каркас, набір елементів, необхідних для створення сценарно-режисерської розробки циркового видовища. Прийоми архітектоніки складають один із суттєвих елементів стилю (у широкому сенсі слова) і разом з ним є соціально обумовленими. Тому вони змінюються у зв'язку з соціально-економічним життям даного суспільства, з появою на історичній сцені нових класів і груп. Наприклад, в межах одного і того ж літературного стилю прийоми архітектоніки змінюються залежно від художнього жанру (роман, повість, оповідання, поема, драматичний твір, ліричний вірш). Подібні метаморфози спостерігаються з прийомами архітектоніки і в процесі сценарно-режисерської розробки видовища. Мають величезне значення характер дійства, його мета, завдання, аудиторія, для якої воно призначається та багато інших важливих моментів.

Важливою умовою до створення сценарію театралізованих циркових вистав є те, що будь-яке подібне дійство має підкорятися законам драматургії, порушення яких загрожує руйнуванням загальної цілісності, неподільності, закінченості – неодмінної умови художнього твору.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жигульский К. Праздник и культура / К. Жигульский. – М.: Прогресс, 1985. – 336 с.
2. Житницкий А. З. Сценарное мастерство: метод. указания / А. З. Житницкий. – Х.: ХГИК, 1988. – 32 с.
3. Зайц В. П. Режиссура эстрады та масових видовищ / В. П. Зайцев. – К.: Дакор, 2003. – 304 с.
4. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура / Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 349 с.
5. Извеков Н. П. Сцена. Ч.2: Свет на сцене / Н. П. Извеков. – Л., 1940.
6. Кісін В. Б. Режиссура як мистецтво та професія. Життя. Актор. Образ: Із творчої спадщини / В. Б. Кісін. – К.: КМ Academia, 1999. – 268 с.

УДК 34-(112-113);99

*Нурназар Қаллибеков
(Нукус, Узбекистан)*

ВОКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. РОЛЬ СМЫСЛА СУЩЕСТВУЮЩИХ В НЁМ ЭТАЛОНОВ

Академическое пение требует от человека как длительной технологической подготовки, так и психологического развития, что воспитывает и развивает его эмоциональный мир, и включённость в культуру. Происходит непрерывное самотворение исполнителя как певца, актёра и человека чувствующего.

Ключевые слова: *пение, роль, ария, романсы, жанр, сюжет, лирическая песня, искусство, вокальная культура.*

Academic singing requires a person both a long technological preparation and psychological development, which educates and develops his emotional world, and inclusion in culture. There is a continuous self-creation of the performer as a singer, actor and feeling person.

Keywords: *singing, role, aria, romances, genre, plot, lyric song, art, vocal culture.*

В современной отечественной культуре протекают сложные и противоречивые процессы, в той или иной степени захватывающие все виды искусства. Демократизация общества, общекультурные постмодернистские настроения приводят к смешению жанров, видов, форм и стилей искусства, а также размыванию границ массового и элитарного искусства и отмене строгости форм и выразительных средств. Развитие и распространение информационных технологий приводит к резкому увеличению неструктурируемого и неконтролируемого потока разнородной информации. Подобная ситуация наблюдается и в современной вокальной культуре: в короткий промежуток времени слушателем может быть воспринята и оперная ария, и популярные шлягеры рок-, поп-, фолк-направлений.

Внутри вокальной культуры как единого целого, объединяющего манеры, стили и жанры голосового музицирования, возникает ряд субкультур. Популярность в такой ситуации оказывается самым значимым критерием ценности. Слушатель сам определяет эталон звучания, а также интерпретирует содержание вокальных произведений. Ориентация на аудиторию каждой из субкультур приводит к формированию своего критерия оценки исполнительства. Это обостряет проблему отличия искусства от любого творчества, востребованность которого формируется путём удачного PR-а, и подчёркивает необходимость создания эталонов, которые могли бы выступить в качестве ориентиров на пути духовного, интеллектуального, а для исполнителя и профессионального совершенствования.

В академическом пении жёсткость и чёткость критериев (требований) позиционируется как условие соответствия стилю, жанру и форме произведения. И исполнителю, и слушателю необходимо знание основ языка музыки и эстетической традиции. Эталон вокального искусства должен стать критерием отбора выразительных средств как необходимого условия подлинности переживаний исполнителя и адекватности восприятия слушателем.

При отсутствии общезначимого эталона академическое вокальное искусство может не производить должного впечатления на аудиторию, не обладающую музыкальной культурой, стремящуюся воспринимать произведения искусства преимущественно рационально, а не посредством вчувствования. Восприятие академической музыки требует предварительной подготовки в отличие от популярной песенно-танцевальной музыки.

В эпоху относительно автономного сосуществования академической и народной традиций музицирования и их ориентации на разные аудитории академическое вокальное искусство соответствовало этическому критерию. Современная вокальная культура, ориентированная на массовую аудиторию и популярность, этический критерий в расчёт не принимает и апеллирует к эмоциям человека усреднённого. Академическое вокальное искусство продолжает противостоять этой тенденции, но возникает целый ряд вопросов о том, каково место этого искусства в современном мире.

Сосуществование академического и неакадемического пения в одном информационно-культурном пространстве, ставит философскую проблему их взаимодействия и взаимовлияния. Это выливается, с одной стороны, в стремление унифицировать и клишировать академическое вокальное искусство и классическую музыку с целью восприятия массовой аудиторией. Например, «попсовые» обработки классической и фольклорной музыки для бит-композиций в исполнении поп- и рок-групп или постановка опер с привнесением в её оформление и режиссуру смыслов, далёких от замысла авторов. С другой стороны, исполнителями неакадемического вокального искусства становятся люди, получившие классическое музыкально-певческое образование, что привносит в эстрадное исполнение более высокие стандарты (И. Кобзон, А. Градский, Н. Басков). Оценка этих явлений важна для понимания протекающих в вокальной культуре процессов и необходима для осмысления места академического вокального искусства в современном обществе, роли высокого искусства и смысла существующих в нём эталонов.

Драматические актёры и актрисы, играющие в водевилях, при самых скромных голосовых данных вынуждены владеть техникой академического голосообразования и эстетикой пения, близкой к академической, поскольку иначе их не было бы слышно в

театрах домикрофонної епохи. Вообщє, особливою манерою пєня, суттєво отличающеюся от академической, в ресторанах и кабаре конца XIX века пользовались, в основном, цыганские хоры, певцы и певицы.

Можно напомнить, что термин "эстрада" может быть в равной мере отнесён к академическому вокальному искусству – его концертной ипостаси. В "лёгкой музыке", позже получившей название "популярная" – сокращённо "поп-музыка"- и породившей целую "поп-культуру", главным условием её существования стал микрофон. Именно микрофон дал возможность исполнителям популярных песен, не имевших академической вокальной подготовки и голосовых данных, сравнимых с оперными вокалистами, выступать перед многотысячной аудиторией на открытых площадках и стадионах. Именно микрофон позволил этим артистам петь в сопровождении биг-бэнда, состоявшего, в основном из духовых инструментов (квintет саксофонов, трубы, тромбоны – например, оркестр Г.Миллера и фильм «Серенада солнечной долины»).

Певцы прекрасно передают отношения и чувства персонажей, общаются, не глядя друг на друга, и при этом ничего не теряют в содержании произведения. И наоборот, современные режиссёрские новации («Аида» переносится в СССР в эпоху массовых репрессий, Онегин и Ленский тракуются как гомосексуалисты-любовники, ...) ничего не дают для интерпретации музыки, а "картинка" режиссёра только мешает воспринимать главное – музыку и то, что передаёт в опере голосовой образ. Таким образом, голосовой образ есть, по сути, вокальная интерпретация роли-эмоции.

Кроме метра, ритма и темпа, как элементов музыкальной ткани, организующие время в музыке как процессе, то есть искусстве временном, к исполнительскому искусству певца-актёра имеет отношение термин "тем-поритм существования", введённый К.С.Станиславским и обозначающим "степень хотения" персонажа совершать сценическое действие и/или градус его отношений. По учению Станиславского – его «Системе», – актёр играет только действие и отношение, то есть, действует, относясь, и относится (к чему-то и кому-то), действуя. Исходя из этого, есть понимание сценического образа, создаваемого актёром как "суммы отношений". А поскольку это характеристики движения, вокальное исполнение оказывается направленным, главным образом, на организацию художественного времени.

Таким образом, задачи певца складываются из синтетичности самого искусства пения: как музыкант, он обращается "напрямую" к эмоциям, чувствам и настроениям; как исполнитель вокального произведения – привязывает эти эмоции к нужному событию, историческому или мифологическому факту, персонажу, личности...; как актёр – существует, относится, действует в соответствующем сценическом самочувствии.

И как в театральном искусстве вообще, в процессе пения у вокалиста нет возможности взглянуть на себя со стороны и тут же исправить "ошибки" (как это возможно при написании произведений художественных или литературных), а потому он вынужден "делать двойную работу": исполнять и контролировать процесс исполнения.

Текст вокального произведения – творение лирического жанра (иногда – самостоятельное), а потому, как правило, тоже обращен к чувствам и эмоциям, и нацелен уточнить их, задать "персонажную или событийную траекторию" переживаниям, внести большую ясность и определённость уже тем, что называет их.

Академическое пение обеспечивает полноту самовыражения человека в биоакустическом смысле, так как проявленный голос является для человека выражением его телесности. Достижение биологически целесообразного и акустически эффективного звучания – важный этап самоопределения исполнителя как певца, – его можно сравнить с обретением своей профессиональной сущности. Является оно и психологическим самовыражением, так как певец выражает переживание палитры эмоций. Академическое пение требует от человека как длительной технологической подготовки, так и психологического развития, что воспитывает и развивает его эмоциональный мир, и

включённость в культуру. Происходит непрерывное самотворение исполнителя как певца, актёра и человека чувствующего.

В современной культуре складываются неблагоприятные обстоятельства для формирования музыкальной культуры и музыкального вкуса общества и, соответственно, культуры академического пения, в котором музыкальность преобладает над литературностью. Это связано с несколькими факторами: во-первых, несоответствием между рациональностью современного человека и иррациональностью музыки; во-вторых, с высоким темпом современной жизни, когда у человека просто нет времени, чтобы сформироваться в квалифицированного слушателя; в-третьих, с деградацией телесности в современной культуре; в-четвертых, с исчезновением практики совместного музицирования, как народного бытового (домашнего) и любительского (художественная самодеятельность под руководством профессионалов), так и хорового и ансамблевого пения; с отсутствием адекватного массового музыкального воспитания в средней школе; в-пятых, с пересечением сферы распространения академического и неакадемического пения, что позволяет примитивным мелодиям и смыслам популярной музыки задавать музыкальные стандарты и в значительной степени приводит к ослаблению значимости высоких стандартов.

И, тем не менее, имеет смысл говорить о существовании эталона певческого тона в академической вокальной культуре. Причём, этот эталон представляется максимально объективным, что обусловлено единством строения голосового аппарата всех индивидуумов, универсальностью музыкального языка и универсальностью человеческих эмоций. Критериями являются широта звуковысотного диапазона, звучность и богатство тембра.

Но наличие эталона певческого тона не исчерпывает качественные требования, которые обеспечивают совершенство вокального исполнения. Вводится также эталон эстетической традиции европейской академической вокальной культуры, который описывает оптимальное использование голоса в процессе создания голосового образа. Этот эталон объективно задается онтологическими характеристиками вокальной речи (преобладание стационарных процессов над переходными).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дмитриев Л.В. Основы вокальной методики. М.: Музыка, 1968.
2. Бризгалов И.О. Школа пения для баритона и баса. Ташкент: Г.Гулом, 1987.
3. Агин М.С. Пути исправления недостатков певческого вибрато В сб.: Профессиональная подготовка студента-вокалиста. М., 1990. Вып.115. С.156-173.
4. Агин М.С. Природа певческого голоса и его особенности. В сб.: Вокальное образование XXI века. М., 2004.

УДК 791.83

*Олег Канустін
(Київ, Україна)*

ХУДОЖНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ЦИРКОВИХ ПРОГРАМ

У статті йдеться про засади драматургії циркового видовища, які полягають у виявленні особливостей взаємовпливу розвитку видовищних видів мистецтва в контексті становлення циркової культури, як феномену історичного культуротворчого процесу.

Ключові слова: *драматургія, режисура, циркове видовище, виразний засіб, масові форми.*

Аналіз структурних закономірностей номерів естрадно-циркових жанрів дозволяє нам виокремити два їх різновиди, методологічні принципи створення яких різні, а саме:

- сюжетний номер;
- безсюжетний номер.

Іноді сюжетний номер називають театралізованим, де театралізація в свою чергу підсилює виразність номера, звернення до неї полягає у традиціях естради, що підтверджується думкою Ю. Дмитрієва: «Існували циркові номери, які мали «естрадную» інтерпретацію. До них відносилися, прикладом, танцжонглери Жерве. Один з них з'являвся у фракі, інший – в костюмі грума. Номер будувався, ніби відвідувач ресторану, прийнявши певну дозу спиртного, вставав з-за столу і починав гру зі слугою, також схильним до ексцентрики. Відбиваючи чечітку, артисти жонгливали трьома булавами, декорованими під винні пляшки. Поступово кількість булав доходила до шости. <...> В номері Р. і О. Славських незграбний телепень доглядав за витонченою фізкультурницею, а вона, пожіночому підступно, пропонувала йому випробувати спритність, встаючи на натягнутий дріт. Піднявшись за спокусницею на цей самий дріт, Славський демонстрував найнеймовірніші повороти, пробіжки та найнесподіваніші зупинки. Висока майстерність еквілібристів поєднувалася зі сценічною грою».

Але в сюжетному номері від виконавців вимагається вміння діяти в обумовлених обставинах, створення характеру персонажу, прояви всього комплексу володіння елементами акторської майстерності, що не завжди є можливим.

Водночас, сюжетна побудова циркового номеру не є єдино можливою. Як відомо, головна мета будь-якого виду мистецтва – створення художнього образу. Специфіка структури художнього образу в циркових жанрах полягає якраз у тому, що вона може не ґрунтуватися на сюжетній побудові номеру.

Тому розглянемо інші прийоми та виразні засоби, які знаходяться поза сюжетною побудовою, до яких вдається режисер для створення художнього образу у цирковому номері.

Як нами вже зазначалося, у циркових жанрах трюк нерідко має самодостатню цінність. Проблематика циркової режисури полягає якраз в тому, щоб він не став самоціллю, але при цьому був засобом створення художнього образу. Це найскладніше: презентувати трюк таким чином, щоб він демонстрував перемогу людини над світом речей, простором, тяжінням, над власними фізичними можливостями, над представником фауни (в тому числі хижаком) – в цьому полягає основа тематики безсюжетного номеру.

Відомий український артист-акробат Петро Колісниченко (1959 – 2019) розповідав, як два артисти-акробати Дирекції пересувних циркових колективів України тривалий час репетирували складний трюк – копфштейн (стійка «голова в голову», коли верхній виконує стійку на голові без допомоги рук, спираючись на голову нижнього). Традиційно, для виконання даного прийому використовується спеціальне пристосування «бублик» - валик в формі обруча, який нижній надягає на голову, дозволяючи верхньому утримувати стійку. Однак артисти вирішили виконати цей досить складний акробатичний елемент без бублика, як свого часу це зробили легендарні українські акробати Брати Ялові. Відпрацювання трюку зайняло величезну кількість часу. Наступив день прем'єри, і артисти розраховували на оглушливий успіх. Але глядачі навіть не побачили того, що копфштейн було виконано без «бублика», – настільки це непомітно із залу, і, відповідно, глядач ніяк не зреагував на унікальний трюк. Приклад показує, що замало зробити рідкісний трюк, – необхідно цю складність проявити, підкреслити, зробити зрозумілою для публіки.

Для «розшифровки» технологічної складності найчастіше застосовується прийом оголошення шпрыхсталмейстером або конферансьє: «Виконується рекордний трюк!», і барабанний дріб або пауза в музичному супроводі номеру. Цим досягається ефект нагнітання і концентрація уваги глядача на трюку. Прикладом, під час силового жонгливання в номері Івана Піддубного обов'язково оголошувалася вага предметів, з якими він працював. Без цього глядач не зумів би оцінити унікальність трюків артиста. Описаний нами прийом є досить простим і поширеним. Фантазія режисера може підказати різні засоби інформування глядачів (таблички, електронні цифри на табло і т. і.), але найголовніше – інформація має бути доведена до глядача. Якщо публіка не розуміє, що виконується унікальний трюк, трюку – немає. Це робота даремна.

Така інформація не обов'язково може виражатися через слово або написом. Підготовка до трюку стає немов попередженням публіці, якій зараз буде продемонстровано дещо

унікальне. З цією метою перед виконанням трюку спеціально вибудовується, так звана, підготовча пауза. Навіть якщо артисту (за технологією виконання) в цьому немає потреби, навіть якщо він може виконати трюк, що називається, з ходу і в темп, все одно спеціально збудовані підготовчі дії посилюють виразність трюку.

У методології створення циркового номеру існує відмінна закономірність: спеціально визначається і вибудовується момент, коли артист немов зупиняє номер і декілька секунд концентрується на майбутньому трюку. Ця пауза може бути насичена і різними підготовчими діями: важку штангу виносять чотири людини (хоча могли б принести і дві), йде перевірка реквізиту і снаряду перед виконанням трюку, артист знімає лонжу, поправляє підкидний місток для майбутнього стрибка, встановлює на точне місце партнерів, які, повинні ловити його після сальто (хоча вони самі чудово знають, де їм потрібно перебувати) і т. д. Ще раз мусимо наголосити: ці дії можуть і не бути необхідними, але вони спеціально шикуються режисером для більш ефектного сприйняття трюку.

З цією ж метою використовується інший прийом – навмисний «зрив» виконання трюку. Прикладом: артист з підкидною дошкою через сальто приходиться в колону четвертим (опиняється поверх колони з трьох осіб). Першого разу він промахується, але це спеціально побудована невдача. Як правило, таких «невдач» вибудовується одна-дві, а з третього разу – трюк вже виконується чисто. Такий прийом наочно демонструє глядачеві без всіляких пояснень унікальність виконаного трюку.

Складність трюку підкреслює не лише підготовча пауза, але й пауза після виконання трюку або їх серії, яка називається компліментом. Традиційно, в цю паузу артист дякує публіці за аплодисменти. Іноді це виражено в поклонах, іноді – привітальними жестами руками. Нерідко комплімент в номерах циркових жанрів є єдиним проявом прямого спілкування виконавця із залом для глядача, і ставиться режисером, подібно до того, як режисер в драматичному театрі ставить поклони після вистави. Місця компліментів заздалегідь визначаються у сценарній розробці номеру, вони ніколи не віддаються на імпровізацію артистів. Таким чином, комплімент стає одним з виразних засобів номеру.

Номер циркових жанрів без компліментів суттєво програє у своїй виразності, тому що комплімент акцентує увагу глядача на щойно виконаному трюку.

У створенні безсюжетного номеру провідне значення набувають виразні засоби, які, поряд з головним виразним засобом такого номеру – трюком, знаходяться в площині поза акторським мистецтвом, а саме:

- костюм,
- снаряд і реквізит,
- музичне та шумове оформлення,
- світло.

Всі ці виразні засоби відіграють істотну роль у створенні номеру будь-якого жанру, а не лише безсюжетного циркового. Однак, якщо в інших жанрах вони складають рівноправний синтез з акторською майстерністю виконавця, то в безсюжетному цирковому номері вони зазвичай мають більше значення, аніж засоби створення художнього образу. Даним фактором обумовлюються методологічні відмінності у створенні сюжетного та безсюжетного циркового номеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитриев Ю. А. Прекрасное искусство цирка / Юрий Арсентьевич Дмитриев. – М.: Искусство, 1996. – 528 с.
2. Дмитриев Ю. А. Советский цирк сегодня. М.: Искусство, 1963. – 400 с.
3. Дмитриев Ю. А. Цирк в России. От истоков до 1917 года. – М.: Искусство, 1977. – С. 11.
4. Жандо Доминик. История мирового цирка. – М.: Искусство, 1984. – 192 с.
5. Житницький А. З. Циркове мистецтво як складова частина української культури / А.З. Житницький, О.А. Житницький // Культура України: Зб. ст. – Х., 1996. – Вип. 3. – С. 193-197.
6. Клудский К. Жизнь на манеже. – М.: Искусство, 1981. – 232 с.

РОЛЬ КРІПАЦЬКОГО ТЕАТРУ НА ЗАСАДАХ АНТРЕПРИЗИ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО БАЛЕТУ

У статті йдеться про засади антрепризи у формуванні мистецтва балету на теренах України, які полягають у виявленні особливостей організації та розвитку розвитку видовищних видів мистецтва в контексті становлення хореографічної культури, як феномену історичного культуротворчого процесу.

Ключові слова: драматургія, режисура, балет, вистава, трупа, актор.

Перші балетні вистави у Києві були показані 1801 року артистами поміщика Дмитра Ширая. У травні його трупа показала в Києві балет «Венера і Адоніс», поставлений балетмейстером Ф. Мореллі, який працював у Петербурзі та Москві. Припускаємо, що він використав для свого спектаклю мотиви однойменного трагедійно-міфологічного пантомімічного балету Ф. Гільфердінга, створеного разом з німецьким композитором І. Гольцбауером. Саме Д. Ширай у 1805 році відкрив своїми виставами Міський загальнодоступний театр. У російсько-українській музично-драматичній трупі Д. Ширая, яка складалася здебільшого з акторів-кріпаків, балет посідав особливе місце, налічуючи близько 40 професійно підготовлених танцівників.

В першій половині XIX століття український танок з'являвся лише в дивертисментах, подекуди набуваючи відверто стилізованого, розважально-«пейзанського» характеру. З 20-х років XIX століття на київській сцені поряд з балетами, які показували театральні трупи І. Штейна та Л. Млотковського, майже постійно ставили різноманітні балетні дивертисменти. Після закінчення драматичних та оперних спектаклів, в антрактах між діями виконувалися танцювальні номери, які викликали великий інтерес глядачів до хореографічного мистецтва.

Вчитель танців Іван Федорович Штейн, німець за походженням, 1814 року приєднався до трупи О. І. Калиновського, яка гастролювала у провінції. Безкорислива любов до театру, талант організатора допомогли йому згодом створити прекрасну професійну трупу, до складу якої входили М. С. Щепкін, І. Ф. Угаров, П. Є. Барсов, Т. Г. Пряжевська, а також забезпечити сприятливі матеріальні умови для творчого їх зростання. З 1816 року І. Ф. Штейн став антрепренером харківського театру, оскільки трупа О. І. Калиновського відокремилась від трупи І. Ф. Штейна та почала виступати самостійно у Калузі та Воронежі. Запросивши виконавців із Москви, з трупи Познякава, з кріпацьких театрів, з курського театру братів Барсових, із польської трупи А. Змієвського та інших, І. Ф. Штейн зумів створити справжній професійний колектив, що нараховував у своєму складі понад сорок акторів та актрис, двадцять артистів балету та прекрасний оркестр. Окрім цього, він набрав групу кріпацьких дітей, яких почав навчати «граціозності та позам», і вже за місяць давав за їхньою участю дивертисменти. «Здесь только что из ничего завёлся театр, – и уже очень хороший при нём балет!...» – писав у січні 1816 р. в редактованому Г. Ф. Квіткою журналі «Украинский вестник» літератор та любитель театру, ад'юнкт Харківського університету Є. Філомафітський, – «да вообрази себе здесь балет, и балет такой, на который можно смотреть с величайшим удовольствием... Всё сделано подлинно неусыпными стараниями И. Ф. Штейна».* Влітку 1816 р. Іван Штейн збудував нове приміщення театру з трьома ярусами, ложами, партером і галереєю.

*Г.Ф.Квітка-Основ'яненко і харківський театр першої половини XIX століття / О.В.Ятищук // Українська біографістика. – 2008. – Вип. 4.

У вересні 1834 року І. Штейн орендує приміщення постійного Київського театру, у якому на той час вже існувала нотна бібліотека, в якій налічувалося 48 оперних клавирів, понад 100 увертюр та 60 симфоній, чимало творів для духових інструментів, серед яких марші, вальси, мазурки, кадрили; був також повний склад інструментарію (за офіційними даними архіву дирекції Першого постійного міського театру). За умовами контракту Штейн під час театрального сезону зобов'язувався давати 80 спектаклів (4 вистави і 1 бенефіс на тиждень).

Цікаво, що в постановках організаційного характеру, які в цей час приймає Театральна дирекція, йдеться, поміж іншим, і про підвищення художнього рівня оперних та балетних вистав І. Штейна, який також виконував функції режисера трупи, зобов'язують стежити за проведенням репетицій драматичних творів, музичними й танцювальними заняттями.

В репертуарі антрепризи, поряд із відомими п'єсами, серед яких: «Козак-віршотворець», «Наталка Полтавка», «Ломоносов», «Угар і Марфа», «Дебют Троепольської», ставилися й нові комедії і водевілі: «Горе від розуму», «Спроба мистецтва», «Співак Госвін», «Витівки закоханих» «Українка, або Королева чаклування» Мілевського, тощо. Спектаклі закінчувалися пантомімічними картинами або «театральними битвами», в постановці яких часто використовувалися бенгальський вогонь, сигнальні ракети, феєрверки. Таке яскраве, ефектне закінчення вистав було нововведенням в театральній практиці цього періоду.

Із 1832 р. поряд із І. Ф. Штейном антрепренерською діяльністю займається актор і режисер Людвіг Юрійович Млотковський, який після Київського театру спочатку виступав у трупі Івана Штейна як хорист і актор, а 1833 р. очолив курську частину штейнівської трупи. У ній виступали видатні актори К. Соленик, М. Рибаків, К. Млотковський.

Згодом звичними стали також і покази опер у виконанні італійських мандрівних труп, які знайомили киян з творами Моцарта, Керубіні, Россіні, Белліні, Доніцетті. У першому Міському театрі кияни вперше познайомилися із професійним балетом. Протягом 1847 - 1851 рр. тут щороку виступала знаменита трупа паризького танцівника і головного балетмейстера Варшавського Великого театру Моріса Піона. Антреприза об'єднувала російсько-українську драматичну трупу і досить велику балетну, акторський склад якої був інтернаціональним – поруч з польськими артистами тут працювали росіяни, українці. Крім класичних балетних вистав, М. Піон намагався створювати балети, побудовані на народних танцях, організував свою хореографічну студію, де готував майбутніх танцівників і проводив щоденні заняття з солістами та кордебалетом. До балету «Весілля в Ойцуві», який йшов у Києві під назвою «Селянське весілля», М. Піон увів український козачок, який виконувався поряд з польськими танцями – краков'яком, мазуркою та обертасом.

Епізодичний показ музично-драматичних вистав – опер, балетів, водевілів, – які знаходили все більше прихильників, не задовольняв інтелектуально-естетичних потреб великого міста, особливо після того, як у 1834 р. тут відкрили Університет Св. Володимира, що в свою чергу сприяло формуванню у Києві значного прошарку наукової та культурної інтелігенції, яка й порушила питання про відкриття у Києві оперного театру. Але в столиці до прохань із провінції поставилися більш ніж прохолодно, вважаючи, що оперно-балетне мистецтво – це прерогатива лише імператорських театрів, які функціонували того часу в Петербурзі та Москві. Остаточним поштовхом до заснування у Києві постійної музичної трупи став грандіозний успіх двох сезонів італійської опери, яка, власне, й започаткувала постійний і систематичний показ музичних вистав у місті. Поки чекали «височайшого» дозволу, на сцені Міського театру протягом цілого сезону панував балет. В цьому театрі у 1866-1867 роках працювала трупа подружжя Рози та Артура Опферман, придворних танцівників з Відня. Кияни мали можливість дивитися кращі європейські балетні прем'єри, зокрема романтичні балети «Жізель» та «Корсар» А. Адана, «Корнелія» та «Сільвія» Л. Деліба.

Влітку 1867 р. було сформовано першу постійну київську оперну трупу, яку очолив колишній співак і антрепренер Фердинанд Бергер, прекрасний організатор театральної справи, якому вдалося запросити до роботи у новостворений театр багатьох талановитих

співаків, музикантів, диригентів. Міська дума виділила новоствореному колективу Міський театр, де відтепер мала постійно звучати оперна музика.

Дебютом трупи стала постановка опери «Аскольдова могила» Олексія Верстовського. У перші роки існування театру репертуар поповнювався творами переважно російських композиторів: «Життя за царя», «Руслан і Людмила» М. Глинки, «Русалка» О. Даргомижського, «Маккавії» А. Рубінштейна, «Ворожа сила» О. Серова. Зауважимо, що це було неодмінною умовою існування музичного театру у Києві. Проте трупа не обминала і європейської класики, на досить високому рівні показуючи «Севільський цирульник» Дж. Россіні, «Весілля Фігаро» В.-А. Моцарта, «Чарівний стрілок» К.-М. Вебера, «Лючію ді Ламмермур» Г. Доницетті, а також одну за одною опери Дж. Верді, який став улюбленим композитором киян. Оперні вистави часто супроводжувалися танцювальними номерами – дивертисментами, але балет помітної ролі ще не грав. В 60 – 70-і роки оперні вистави майже повністю витіснили балет з репертуару театрів України, хоч київський антрепренер Йосип Сетов, розгортаючи з великим розмахом оперну справу, збільшив у середині 70-х років балетну трупу, але все одно мова йшла лише про декілька пар. В середині 80-х років, коли столичні захоплення балетом у зв'язку з гастролями італійських балерин перекинулися в провінцію, балетну трупу було тимчасово збільшено. Проте, зазначимо, що деяке піднесення балетного мистецтва виявилось короткочасним. Київська газетна хроніка тих часів згадувала кількох танцівниць, які, мабуть, вирізнялися серед інших: Сухоцька, Джавазі (прима з Ла Скала), Богушевська, Ковальська.

Невелика київська балетна трупа у двадцяті роки ХХ століття стала творчою лабораторією видатних, світового рівня хореографів Михайла Мордкина і Броніслави Ніжинської, сценографа Олександри Екстер. Поволі відбувалися зрушення щодо збагачення танцювальності балетних вистав, здійснювані балетмейстерами Леонідом Жуковим, Галиною Березовою, Сергієм Сергеевим і Вахтангом Вронським, які вже давали підстави говорити про якісно помітні новації в українському хореографічному мистецтві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аніко Рехвіашвілі: «Новий балет – це «свіжий аромат бузку». Інтерв'ю І. Гордійчук - День, 2015, 10 липня.
2. Валерію Ковтуну присвячується... – Київський муніципальний академічний театр опери та балету для дітей і юнацтва. – К., 2009.
3. Загайкевич М. Нове життя «Лілеї». – «Музика», № 1-2, 2004.
4. Загайкевич М. «Раймонда» на київській сцені. – Культура і життя, 1974, 4 квітня.
5. Козак С. Чистими фарбами мистецтва. – Вечірній Київ, 1982, 25 березня.
6. Красовская В. Балетмейстер. Балет. Энциклопедия. – М., Музыка, 1981
7. Національна опера України. Історичний нарис. – К., Вид. Національної опери України, 2001.
8. Олексюк С. Нова краса балетної класики // Рад. Україна. – 1974. – 29 березня.

*Олена Косилова, Наталя Путря, Тетяна Буравльова,
Тетяна Лобаченко, Лариса Зіноватна
(Бахмут, Україна)*

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПОСІБНИКА «КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ВИКОНАВСТВА (ФОРТЕПІАНО)»

Головним завданням професійної музичної освіти є виховання фахівця – професіонала широкого профілю. Музичні коледжі готують фахівців з багатьох спеціальностей, в тому числі й «Фортепіано». Для отримання відповідної кваліфікації студенти в процесі навчання опановують низку практичних і теоретичних дисциплін, що відповідають за цілісну

професійну освіту. Однією з важливих теоретичних дисциплін є «Історія виконавства». Основними завданнями її вивчення є напрацювання балансу між рівнем розвитку практичних навичок студента, придбаних на заняттях за фахом, і рівнем його теоретичної оснащеності в області фортепіанного мистецтва, що забезпечує вірне розуміння інтерпретації фортепіанних творів композиторів різних епох, стилів і жанрів. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні мати цілісну картину кожного з періодів історії виконавства, вміти охарактеризувати індивідуальний творчий стиль автора, знати належність того чи іншого композитора, його творів до певної епохи, стилю, знати історію та традиції виконання фортепіанних творів, вміти аналізувати їх інтерпретації, використовуючи грампластини, аудіозаписи та можливості сучасної комп'ютерної техніки.

В результаті вивчення дисципліни студенти повинні володіти навичками використання в професійній діяльності знань з історії та теорії фортепіанного виконавства, знати особливості історичного розвитку інструментально-виразних засобів і виконавських прийомів, вміти застосовувати надбані теоретичні знання в практиці роботи педагога і виконавця. Студенти повинні також шанобливо і дбайливо ставитися до історичної і культурної спадщини, а також вміти працювати з джерелами, в т.ч., з нотною та методичною літературою.

Довгі роки викладання дисципліни «Історія виконавства» в мистецьких закладах України здійснювалось за підручниками, створеними за радянських часів А. Д. Алексєєвим. Він вперше світовому музикознавстві розглянув розвиток фортепіанного виконавства від витоків до 20 століття в синтезі найважливіших компонентів – композиторської творчості, виконавського мистецтва і педагогіки. Безумовно, це дуже цінне видання, але наразі студентам необхідно також знайомитись з сучасними композиторськими і виконавськими школами та розуміти творчі процеси, що відбуваються в ХХІ ст. Тому ми, викладачі-методисти Бахмутського коледжу мистецтв ім. І. Карабиця, створили навчальний посібник «Конспекти з навчальної дисципліни «Історія виконавства(фортепіано)». В посібнику зосереджені відомості, що містяться у великій кількості видань методичної літератури видатних педагогів і виконавців, роботах знавців історії музичного мистецтва минулого та сучасності. Важливими джерелами цікавої і необхідної інформації, що увійшла до «Конспектів», є чисельні інтернет-ресурси. Програмою визначена досить обмежена кількість навчальних годин, тому практичною метою створення посібника є забезпечення студентів-піаністів необхідними навчальними матеріалами, викладеними в ємній і доступній формі.

Особливо важливим ми вважаємо широке і об'ємне висвітлення в окремому розділі посібника теми розвитку української фортепіанної школи, що стало можливим завдяки встановленню творчих зв'язків з українськими дослідниками цього питання, зокрема з професором Львівської державної музичної академії імені Миколи Лисенка, піаністкою і музикознавцем Н.Б. Кашкадамовою. В цьому розділі розглядаються етапи розвитку фортепіанного мистецтва та музичної професійної освіти України. Особлива увага приділяється видатним українським композиторам, чия діяльність вплинула на становлення національного музичного мистецтва. Серед них – М. Лисенко, К. Стеценко, Я. Степовий, М. Леонтович, Б. Лятошинський, В. Барвінський, Н. Нижанківський, Л. Ревуцький, В. Косенко, М. Скорик, В. Сільвестров, І. Карабиць та ін. Досить детально розглядаються в історичному розвитку українські піаністичні школи – київська, львівська, харківська, одеська, донецька. Є також відомості про видатних представників кожної із шкіл – як минулих років, так і сучасності.

Навчальний посібник отримав позитивні відгуки рецензентів і рекомендований до друку і впровадження в навчальний процес Державним науково-методичним центром змісту культурно-мистецької освіти.

Ми впевнені, що впровадження «Конспектів лекцій» в самостійні заняття студентів сприятиме більш раціональному використанню викладачами часу на заняттях на користь прослуховування записів видатних виконавців та порівняльному аналізу їх виконань. Вважаємо, що посібник допоможе студентам отримати знання з історії фортепіанного виконавства, ознайомитися з відомостями про творчість видатних композиторів та

музикантів, з особливостями світових національних шкіл, з основними естетичними, педагогічними, виконавськими поглядами і тенденціями в їх історичній обумовленості та послідовному розвитку мистецтва гри на фортепіано.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А. Д. История фортепианного искусства. М.: Музыка, 1988. 376 с.
2. Алексеев А. Д. Русская фортепианная музыка: Конец XIX-начало XX в. М.: Наука, 1969. 391 с.
3. Кашкадамова Н.Б. Мистецтво виконання музики на клавішно-струнних інструментах (клавикорд, клавесин, фортеп'яно) XIV-XVIII ст. Київ: Освіта, 2009. 415 с.
4. Кашкадамова Н.Б. Історія фортеп'янного мистецтва. XIX сторіччя. Тернопіль: Астон, 2006, 550 с.
5. Кашкадамова Н. Б. Виконавська інтерпретація у фортеп'янному мистецтві XX сторіччя. Львів: КІНПАТРИ ЛТД, 2014. 350 с.
6. Кашкадамова Н.Б. Фортеп'янно-виконавське мистецтво України. Історичні нариси. Львів: КІНПАТРИ ЛТД, 2017. 616 с.

УДК 34: 012.112(98)

*Азамат Мақсетбаев, Зиўар Аскарова
(Нукус, Узбекистан)*

ЎЗБЕК ХАЛҚ МУСИҚАСИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ МУСИҚИЙ УСЛУБЛАР

Каракалпакские музыкальные стили основаны на бытовом хозяйстве жизни людей, географических особенностях региона и формирование в процессе прямого социально-исторического развития. Если обратить внимание их музыкальные жанры, они также очень разнообразны, особенно в стиле «Жиров бахшилик» имеет особое место.

Ключевые слова: народное искусство, культура, архитектура, народная музыка, наследие, жиров, бахши, қобыз, домбра, баламон, чинқобыз, художник, эстрадный жанр, опера.

Karakalpak musical styles are based on the household economy of people's lives, geographical features of the region and formation in the process of direct socio-historical development. If you pay attention to their musical genres, they are also very diverse, especially in the style of " Jirov bakhshilik" has a special place.

Keywords: folk art, culture, architecture, folk music, heritage, jirov, bakhshi, kobyz, dombra, balamon, chinkobyz, artist, variety genre, opera.

Ўзбек мусиқа маданияти қадимий ва бой меросга эга эканлигини бутун дунё тан олмоқда, шунингдек, у ўзининг қадимийлигини сақлаган ҳолда, янги замонавий услублар, жанрлар ва соҳалар бўйича ривожланиб бормоқда. Шунинг учун ҳам умумтаълим мактаблари мусиқа маданияти дарслари жараёнида амалга оширилаётган ишлар, миллий мусиқа таълимининг асосий мақсади ҳам ўсиб келаётган ёш авлодни миллий мусиқа маданиятимизни ва жаҳон мусиқасини тушуна олиши билан бирга уни фарқлай биладиган шахс сифатида камол топтиришга қаратилгандир.

VIII аср охири-IX аср бошида халифаликни ларзага келтирган оғир сиёсий вазият аббосийларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда олиб бораётган сиёсатини ўзгартиришга мажбур этди. Бирин-кетин Ўрта Осиёда тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар давлатлари ташкил топди. Мамлакатда содир бўлган бундай сиёсий ўзгаришлардан сўнг Мовароуннаҳр Хуросондан ажралиб ўз мустақиллигини тўла тиклаб олиш имконига эга бўлди. Мовароуннаҳрни бирлаштириб мустаҳкам давлат тузган давлат арбоби Исмоил Сомоний,

900 йилда Хуросонни ҳам саффорийлардан тортиб олиб улкан давлат барпо этди. Халифа сомонийлар давлатини тан олишга ва унга хукмронлик ёрлиғини юборишга мажбур бўлди. Шу тариқа IX аср охирига келиб Мовароуннаҳр халқлари Араб халифалигидан абадий халос бўлади ва араб халифалигидан мустақил бўлган йирик феодал давлат-Сомонийлар давлати ташкил топади.

Сомонийлар мамлакатни бошқаришда давлат маъмуриятини ташкил этадилар. Мамлакат ўрта девон (девони вазир, девони мустафи, девони амир ал-мулк, девони соҳиб аш-шурат, девони соҳиби муайид ёки борид, девони мушриф, девони мумалликайи хос, девони мухтасиб, девони авқоф, девони қазо аз-зия) бошқарувида идора этилган. Сомонийлар ҳокимияти йирик заминдорларнинг манфаатини ҳимоя қилувчи мустақил феодал давлат эди («мулки султоний», «мулк ерлари», «вақф ерлари») X аср охирига келиб мамлакатда авж олиб кетган ўзаро урушлар унинг иқтисодий ва сиёсий кудратига катта путур етказди ва сомонийларнинг қорахонийлар давлатидан мағлубиятга учрашига олиб келди. XI аср бошларида сомонийлар давлати худудларида икки давлат: қорахонийлар ва ғазнавийлар давлатлари пайдо бўлди.[1.Б.49]

Қорахонийлар давлатни эл-юрт ва вилоятларга бўлиб идора қилдилар. XI-XII асрларда Ўрта Осиёда мулкчиликнинг янги тури-иктаъ тартиботи ўрнатилади («мулки султоний», «иктаъ», «вақф ерлари», «мулк ерлари»). XII асрнинг 30-йиллари охирида Мовароуннаҳр Шарқдан келган кўчманчи Қорахитойлар ҳужумига дучор бўлди.

IX-XII асрларда мамлакат маънавий ҳаётининг асоси ислом мафқураси эди. Сомонийлар ислом мафқурасининг ривожига катта аҳамият бердилар. Бухоро Шарқда ислом динининг энг нуфузли марказига айланди. Масжид, мадраса ва хонақола қуриш учун махсус жойлар ажратилди. Араб тили ва унинг имлоси жорий этилди.

Энг машҳур маданият маркази шу даврда Бағдод шахри эди. Бағдодда «Байт ул ҳикма» (донишмандлар уйи) ташкил этилган эди. «Байт ул ҳикма»да Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазийлар таълим олганлар. IX-X асрларда Ўрта Осиёда фан илмий асосларга эга эди. Унинг илдизлари Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм, шунингдек Бобил, Эрон, Ҳиндистоннинг антик дунёсига ва қадимги маданиятига бориб тақалар эди.

IX-XII асрларда араб тилида асарлар ёзган энг машҳур олимлар Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абусалх Масиҳий, Абулхайр Хам-мар, Абуносир Аррон ва бошқалар эди. 1998 йил Аҳмад Фарғонийнинг 1220 йиллиги нишонланди. Аҳмад Фарғоний астроном, математик, географ эди. Бағдод яқинда Рақоқ номли мавзеда расадхона қурилишига бошчилик қилиб, астрономия мактабини ташкил этади. Унинг «Астрономия асоси», «Самовий ҳаракатлар», «Юлдузлар ҳақидаги фан» номли асарлари машҳурдир. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий машҳур математик, астроном, географ, тарихчи эди. Ватандошимиз алгебра фанига асос солди.

Унинг «Ал-жабр», «Зиж», «Қуёш соати ҳақида рисола», «Суръат ул-арз», «Устурлоб ҳолати ҳақида рисола» каби асарлари Шарқ ва ўрб мамлакатларида илмий фикрларнинг ривожига самарали таъсир кўрсатди. Абу Наср Фаробий Шарқ фалсафасининг улуғ мутафаккири бўлиб, қадимги дунё фалсафий меросини сақлашда ва ривожлантиришда катта ҳисса қўшди. У 160 дан ортиқ асар ёзган, улардан «Аристотелнинг «Метофизика» асари мақсадлари ҳақида», «Муסיқа китоби», «Бахт-саодатга», «Сиёсат ал-мадония» шулар жумласидандир.

Абу Али ибн Сино икки соҳага- медицина ва фалсафага қизикди ва бу соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритди. («Ал-қонун фит-тиб», «Китоб уш-шифо», «Донишно-ма», «Рисолат ат-тайр»). XVII асрга қадар Европада тиббиёт тажрибаси ва фани Ибн Сино ғоялари таъсири остида бўлган. Хоразм маданияти хоразмлик улуғ олим Абу Райҳон Берунийнинг номи билан боғланган. Абу Райҳон Беруний 150 дан ортиқ илмий асар ёзган бўлиб, «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Метеорология» каби йирик асарлари шулар жумласидандир. Беруний илм-фаннинг ҳамма соҳаларини яхши билган қомусий олим эди. У астрономия, геология, гидростатика, география, тарих фанларга

катта ҳисса қўшди. XI-XII асрларда ижтимоий фанлар ҳам анчагина тараққий этди. Масалан, шоир Абу Абдулло Рудакийнинг прозаик асарлари, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Гардизийнинг «Зайн-ул-бахор» («Гўзал хабарлар») асари, Мажидиддин Адмонинг «Тарихи мулки Туркистон» («Туркистон тарихи»), Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си, Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик» асарлари шу даврга оид бўлиб, ундан ташқари шу даврларда Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий, Амак Бухорий, Сўзани Самарқандий қабилар ҳам ижод этдилар.[2.Б.43-44]

Бу давр Ўрта Осиёда меъморчилик санъати ҳам гуркираб ривожланди. Бухорода Дехгарон, Масжиди калон, Намозгоҳ, Мағоки Атторий масжидлари, Сурхондарёдаги Жарқўтон минораси, Кўҳна Урганчда Фахриддин Розий мақбараси, Марвдаги Султон Санжар мақбараси, Талхожанбобо масжиди ва бошқа ёдгорликлар меъморчилик санъатининг ёрқин намуналари ҳисобланади.

IX-XII асрда дунёвий фанлар билан бирга диний билимлар ҳам кенг ривожланди. Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Бурхонуддин Марғилоний, Абу Хафс Кабир Бухорий каби уламолар ислом таълимотининг ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Ислом дини таълимотининг равнақи ва тарғиботининг кенгайишида Бухоро шаҳри марказий ўрин эгаллади. Тасаввуф таълимоти ривожланиб Ўрта Осиёда унинг турли хил йўналишлари (XII асрда Туркистонда Яссавия, XIII аср охирида Хоразмда Кубровия, XIV асрда Бухорода Нақшбандия) пайдо бўлди ва тарқалди.

Маълумки, ўзбек халқ мусикасини ташкил этувчи маҳаллий мусиқий услублар бири-бирига ўхшамаган ҳолда ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради. Ҳар бир воҳия, ҳар бир вилоятга хос қўшиқлар, рақслар, мусиқий асбоблар ва миллий рақсбоп кийимлар ҳақида 6-7- синф мусиқа дарсликларида имкон даражасида маълумот берилган ва бу маълумотлар ўқувчи-ёшлар маънавиятини бойитишда катта аҳамият касб этади. Бизнинг миллий мусиқа услубларимиз ҳақида гап кетганда, асосан Тошкент-Фарғона, Самарқанд-Бухоро, Сурхондарё-Қашқадарё ва Хоразм мусиқа услублари алоҳида таъкидланади. Бошқа вилоятлар мусиқа услублари эса шуларга ёндошган ҳолда шаклланган ҳисобланади.

Булардан ташқари яна битта ўзига хос услуб – қорақалпоқ мусиқий услуби ҳам ўзбек миллий мусиқа маданиятида алоҳида ўрин тутди. Биз бу ҳақда умумтаълим мактаблари мусиқа дарсликларида маълумот бермас эканмиз, ўқувчи-ёшлар онгида миллий мусикамиз тарихи, унинг юксаклиги, дунёда унинг алоҳида ўрни борлигини ва энг асосийси унинг нақадар ранг-баранглигини тушунтиришимиз анча қийин кечади.[3.Б.32-33]

Қорақалпоқ мусиқий услублари мазкур халқнинг маиший турмуш тарзи, минтақавий географик хусусиятларни ўзида мужассам этган бўлиб, бевосита ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнида шаклланган. Агар унинг мусиқий жанрларига назар солсак улар ҳам жуда хилма-хилдир, айниқса, “Жиров-бахшичилик” услуби алоҳида ўринга эга. Жиров-бахши ижрочилиги жуда қадимий бўлиб, “қўбиз” мусиқа асбобидан фойдаланишади. “Қўбиз”- мусиқа асбоби ғижжаксимон асбоб бўлиб, иккита тори мавжуд ва коса қисми очик, ҳеч нарса билан қопланмаган ҳолатда бўлади. Унинг овози эса ўзига хос.

бўғиқ оҳангда бўлиб, куйловчи ҳам унга жўр оҳангда бўғиқ овозда куйлайди. Бахшилар бу чолғу созида дoston қўшиқлари ва халқ термаларидан ижро қилишади.

Халқ қўшиқларидан “Чимбой”, “Дам бермес”, “Қиз мунойим”, “Пошшойи кўйлак”, “Бўзатоғ” каби қўшиқлар халқ орасида оммалашган бўлиб, ҳозирги пайтда ҳам санъаткорлар томонидан севиб ижро этилмоқда. Қорақалпоқ миллий рақслари алоҳида ўринга эгаки, йигит ва қизлар рақс тушганда уларнинг тез ва чаққон ҳаракатлари эътиборни ўзига тортади. Мамлакатимизда кенг тус олган “Мустақиллик ва Навруз” байрамларида, айниқса Тошкентда бўлиб ўтадиган бошқа катта анжуманларда Қорақалпоқ санъаткорларининг чиқишлари умумхалқ диққатига сазовор бўлмоқда. Қорақалпоқ санъаткорлари “эстрада” жанрида ҳам анча муваффақиятга эришмоқдаки бунини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур. “Опера” жанрида ҳам кўзга кўринган санъаткорлар ижод қилишмоқда ва муваффақият қозонмоқдалар. Қорақалпоқ миллий чолғу ансамблларида – қўбиз, дўмбира, буламон, чинқовуз каби мусиқий асбоблар мавжуд бўлиб, ҳозирда Қорақалпоқ мусикачилари ўзбек чолғу асбобларидан рубоб, доира, ғижжак, чанг, най ва бошқа мусиқий асбоблардан ҳам

фойдаланишади. Шунинг натижасида бу мусиқий асбоблар бири-бирига уйғунлашиб, улар таратаётган “оҳанг” ҳам ўзига яраша колоритда эшитилади.

Машхур кўшиқчилардан Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артистлари Ойимхон Шомуротова, Гулбарчин Сиримбетова, Тамара Дўшимова ва Байрам Матчановларни ҳаёти ва ижоди ҳақида алоҳида маълумот бериш мумкин. Бу кўшиқчи хонандаларни бутун Ўрта Осиё халқлари танишади.

Таниқли композитор Нажимаддин Мухаммединов бошчилигида Қорақалпоғистон бастакорлар уюшмаси ташкил қилинган бўлиб, у ерда бир қанча бастакорлар ижодий меҳнат қилишмоқда ва уларнинг яратган асарлари мамлакатимизнинг тўю-тантаналарида янграмоқда.[4.Б.115].

Хулоса қилиб айтганда Қорақалпоқ мусиқа услуги ўзига яраша хилма-хил ва ранг-баранглиги билан бошқа мусиқа услублардан кескин фарқ қилади. И.А.Каримов ўзининг “Юксак маънавият энгилмас куч”- асарида, “Унда қилиб айтганда, бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга ошираётган ислохотлар, режаларнинг самараси, авваламбор замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласи билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз. Шу билан бирга яна бир ҳақиқат, фақатгина маърифатли шахс инсон қадрини, миллий қадриятларни, бир сўз билан айтганда ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб, обрўли ўрин эгаллаши учун фидоийлик билан курашиши мумкин. Сир эмаски ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти бойликлари билан, нафақат ҳарбий қудрати ёки ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир”- деб айтиб ўтганлар.

Мана шу миллий ва маънавий бойлигимизни асраш ва уни келгуси авлодга бекаму-кўст етказиш ҳар биримизнинг зиммамиздадир.

Қорақалпоқ мусиқа услубини илмий тадқиқот қилиш ва уни кенг тарғиб қилиш, бизнинг маънавий дунёимизни янада бойишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Акбаров И. Мусиқа луғати, Гафур Хулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти.
2. Ботиров Й., Тошмухамедова Д. Ўқитувчи учун методик қўлланма.
3. Қодиров Р. Мусиқа педагогикаси. Т.: «Мусиқа», 2009.
4. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва укув дастури «Таълим тараққиёти». Т.: «Шарк», 1999.

УДК 332-333;(12-13)

*Гулнур Мамбетназарова, Гулбахар Ахымбетова
(Нукус, Ўзбекистон)*

ИСКУССТВО И ТРАДИЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

Уникальными произведениями искусства этого периода являются настенная живопись, скульптура и резьба по ганчу городищ Балалык-тепа, Пенджикент, Афрасиаб, Варахша, Кува.

Ключевые слова: *искусство, живопись, скульптура, резьба по ганчу, танцовщица, геометрические фигуры, композиторы, кукольный театр.*

The unique works of art of this period are wall painting, sculpture and ganch carving of the settlements of Balalyk-tepa, Penjikent, Afrasiab, Varakhsha, Kuva.

Keywords: *arts, painting, sculpture, ganch carving, dancer, geometric figures, composers, puppet theater.*

Узбекское народное музыкальное творчество характеризуется многогранностью тематики и разнообразием жанров. Песни и инструментальные пьесы в соответствии с их функциями и формами бытования можно разделить на две группы: исполняемые в определенное время и при определенных обстоятельствах и исполняемые в любое время. К первой группе относятся песни, связанные с обрядами, трудовыми процессами, различными церемониями, театрализованными зрелищными представлениями, играми.

В VI—VIII веках в городах Средней Азии наряду с ремеслом, строительством и архитектурой развивались также разные направления изобразительного искусства, в частности, живопись и скульптура. Это нашло свое отражение в настенных росписях и резьбе по ганчу во дворцах раннего средневековья, в скульптурах, установленных в буддийских храмах, в культовых керамических статуэтках, деревянных идолах, а также в изображениях и надписях на монетах. Без сомнения, в этом зафиксировались те изменения, которые произошли в социально-экономической жизни, политических взаимоотношениях раннего средневековья. Уникальными произведениями искусства этого периода являются настенная живопись, скульптура и резьба по ганчу городищ Балалык-тепа, Пенджикент, Афрасиаб, Варахша, Кува. Средневековые настенные росписи – это не только памятник изобразительного искусства, но, можно сказать, и уникальный энциклопедический источник, благодаря которому мы узнаем о сложном процессе становления феодальных отношений, взаимоотношениях между феодальными владениями, об обычаях и убеждениях людей того времени. Считается, что в создании подобных произведений искусства оказало определенное влияние учение манихеев.

Лапар – это песня-диалог. В Хорезме называют песни, исполняемые одним певцом. В некоторых районах термин – лапар применяется к свадебным песням "Улан" (исполняются как диалог мужчины и женщины). Жанр ялла включает два вида песен: мелодия узкого диапазона, а запев – соло одновременно с танцем. Поэтическими текстами для песен служат народные и профессиональные стихи поэтов Востока.

Наиболее развитые образцы ашулы по существу являются жанром профессиональной музыки устной традиции. Особое место в узбекской музыкальной наследии занимают дастаны – эпическое сказание лирико-героического содержания. Макомы – составляют основной классический фонд профессиональной музыки устной традиции.

В изобразительном искусстве VI-VIII веков важное место занимала скульптура. Сильное влияние на ее развитие оказал буддизм. Обычно в буддийских храмах положено устанавливать большое количество скульптур Будды и бодхисатв, сделанные из глины, алебаstra и камня. Скульптуры Будды очень больших размеров были найдены на городище Кува Ферганской долины и Ажинатепа, вблизи Кургантепа. Искусство резьбы по дереву было также на достаточно высоком уровне. На городищах Афрасиаб и Пенджикент найдены обуглившиеся резные фигуры – танцовщиц, различных животных и мифологических существ, правителя, восседающего на троне, бойца на колеснице. Особое внимание привлекает уникальная скульптура танцовщицы, выполненная с большим мастерством и вкусом. С точностью до мелочей резчик передал движение танцовщицы, ее одежду и украшения.

Образцы оригинальных памятников резного искусства раннего средневековья были изучены по археологическим находкам на городище Варахша (в Бухарском оазисе). Среди них встречаются различные геометрические фигуры, фруктовые деревья, растения (виноградная лоза с кистями винограда), сцены охоты, животные (лошади, олени, архары, кабаны), фантастические существа (грифоны, драконы, сфинксы), мужчины, женщины и всадники. Эта рельефная резьба на различные сюжеты, выполненная на высоком художественном уровне, украшала стены варахшинского дворца бухар-худатов.

Как свидетельствуют китайские источники, в VII-VIII веках в Средней Азии было развито и музыкальное искусство. В этот период Бухара славилась своими музыкантами и певцами, Самарканд – мастерами игры на свирели, Ташкент – танцорами и танцовщицами, Хотан – мастерами игры на сурнае, Куча – композиторами. Еще в те времена задушевность и

мелодичность музыки Бухары и Хорезма, ритмичность и задор ташкентского танца могли очаровать самого взыскательного ценителя искусства. Особенно поражал китайскую знать знаменитый танец юношей из Чача, исполняемый под аккомпанемент лиры и свирели, или танец девушек из Чача – "дойра ракси", который они танцевали под ритмичные легкие удары бубна.

Танцы в разных регионах Узбекистана отличаются друг от друга. Танцы ферганской группы отличают мягкость, плавность и выразительность движений, лёгкий скользящий шаг, оригинальные движения на месте и по кругу. В Хорезме и Бухаре танцуют с кайраками (кастаньеты).

Развитие национальной живописи началось много веков тому назад. В 16-17 веках в столичной Бухаре, и некоторых иных городских центрах значительных успехов достигло искусство рукописи и переплётного дела. Художественное оформление манускрипта включало изысканную каллиграфию, выполнение водяными красками тонкие орнаменты на полях. В Самарканде и особенно Бухаре достигла расцвета среднеазиатская школа миниатюры.

В ней развивалась несколько стилевых направлений. Одно из них, связано с традициями Бехзода (великий художник средневековья, основатель одного из направлений восточной миниатюры).

Одним из наиболее популярных и повсеместно распространенных видов народно-прикладного искусства Узбекистана всегда была тюбетейка – твердая или мягкая шапочка на подкладке. Тюбетейка стала неотъемлемой частью узбекского национального костюма, вошла в жизнь и традиции узбекского народа. Наиболее распространенные формы узбекских тюбетеек – четырехгранные, слегка конусообразные. Тюбетейки изготавливали из двух или нескольких слоев ткани, простегиваемых и укрепляемых шелковой или хлопчатобумажной нитью. Готовая тюбетейка вышивалась шелковой нитью, золотой или серебряной канителью. Искусством вышивания тюбетеек издавна владели в основном женщины. К наиболее часто встречающимся мотивам, украшающим тюбетейки, относятся цветочный мотив, миндалевидный мотив "бодом" – символ жизни и плодородия. Распространенным в орнаменте тюбетеек является узор "илон изи" (след змеи), выполняющий роль оберега. Не менее популярными были геометрические узоры. Тюбетейки, созданные в различных районах, отличаются формой, орнаментом и цветовым решением.

На дворцовых торжествах китайского императора демонстрировали свое мастерство канатоходцы, акробаты, острословы, клоуны, шуты и фокусники из Средней Азии. Население китайского города Чаньян впервые в VII веке могло видеть кукольный театр, который показывали актеры из Туркестана. По данным письменных источников, только в Бухаре бытовало четырнадцать видов музыкальных инструментов. Само количество их свидетельствует об уровне развития музыкального и танцевального искусства.

Но необходимо учитывать, что развитие искусства в условиях феодальных отношений зависело от сословия имущих. Поэтому мастера искусства чаще всего выступали при дворе правителя, и духовное богатство народа служило, в основном, аристократической знати. Таким образом, в VI-VIII веках в Средней Азии развивались архитектура, письменность, религия, изобразительное искусство, музыка, что оживило связи между сопредельными странами орошаемого Востока. В результате была создана многогранная культура, воплотившая в себе богатую духовную жизнь раннесредневековой Средней Азии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Акбаров И. Мусиқа луғати, Фафур Хулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти.
2. Ботиров Й., Тошмухамедова Д. Ўқитувчи учун методик кўлланма.
3. Қодиров Р. Мусиқа педагогикаси. Т.: Мусиқа, 2009.
4. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва укув дастури «Таълим тараккиёти». Т.: «Шарк», 1999.

УДК 23-25;(97-98)

Света Мырзамбетова, Гулбахар Ахымбетова
(Нукус, Узбекистан)

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ФОЛКЛОРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Обсуждение устного творчества- это очень богатая история и важно, чтобы молодое поколение обсуждали о фольклоре. Главы нашего государства с уважением относятся к поэме и выражает свои мнения в предложении: «На самом деле древняя и славная история нашего народа – это незабываемое стихотворение.

Ключевые слова: народное искусство, культура, архитектура, народная музыка, наследие, жиров, бахши, қубыз, домбра, баламон, чинкобыз, художник, эстрадный жанр, опера.

The discussion of oral creativity is a very rich history and it is important that the younger generation discuss folklore. The heads of our state respect the poem and expresses its views in the sentence: “In fact, the ancient and glorious history of our people is an unforgettable poem.

Keywords: folk art, culture, architecture, folk music, heritage, jirov, bakhshi, kobyz, dombra, balamon, chinkobyz, artist, variety genre, opera.

Маънавият қадим замонлардан инсон дунёқарабини, хатти-ҳаракатини, жамиятда тутган ўрнини, халққа, ватанга, атрофидаги одамларга бўлган муносабатини бошқарувчи омил ҳисобланади. Маънавий қашшоқ кимса ҳаётда рўй бераётган воқеаларга лоқайд бўлади. Лоқайдлик эса тузатиб бўлмас оқибатларга олиб келади. Маънавий қашшоқ одам учун Ватан, халқ, оила каби муқаддас тушунчалар ёт. Шунинг учун кекса авлод, аввало, фарзанднинг маънавий дунёсини шакллантириш чорасини режалаштирган. Аслини олганда, халқ дostonлари, эртақлари, кўшиқлари, мақоллари ва бошқа ўнлаб жанрдаги асарлар ёш авлоднинг маънавиятини бойитиш, уни ҳақиқий инсон даражасига йетишини таъминлаш мақсадини назарда тутган ҳолда яратилган. Ўтган асргача бугунги кундаги матбуот, ўқув даргоҳлари, маданият марказлари, радио, телевидение, интернет каби таълим, маърифат тизими бўлмаган. Бу вазифаларни бажариш, асосан, халқ оғзаки ижоди зиммасига юклатилган. Натижада, халқ оғзаки ижоди халқ педагогикаси заминини ташкил этган. Одатда, халқнинг мустақиллиги, унинг равнақи бадий адабиёт билан узвий боғланади. Оғзаки ижод эса, бадий адабиётнинг ажралмас қисмидир. Шунинг учун халқ устидан ҳукм юритишга ҳаракат қилган ҳокимият, аввало, унинг адабиётини бошқаришга уринган. Собик шўро тузуми шароитида халқ байрами – Наврўз, “Алпомиш”, “Равшан” дostonларимиз тақққа учраган. Фолклор экспедициясига халқ оғзаки ижоди асарларини ёзиб олиш мақсадида чиққанимизда ислом динига оид асарларни ёзиб олиш маъқул кўрилмас эди. Бу ҳаракатларнинг ҳаммаси оғзаки адабиётимизни йўқ қилиш ниятини амалга ошириш чоралари эди, холос.

1991 йил 1 сентябрда Ўзбекистон мустақил республика деб эълон қилинди. Юртимиз ижтимоий ҳаётидаги бу ўзгаришни ўзбек халқи ўнлаб йиллар давомида орзиқиб кутган эди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ давлатимиз ўтмиш кадрятларни қайтадан тиклаш, одамлар қалбида тутқунликда ётган маданий меросимизга кенг йўл очиш сиёсатини амалга оширди. Дунё илми тараққиётига муносиб ҳисса қўшган буюк алломаларимиз номлари, уларнинг кашфиётлари ҳақидаги маълумотлар қатори турли муносабатлар билан урф-одатлар, расм-русумлар ҳам тилга олина бошланди. Бу тадбирлар ҳар бир ўзбек қалбида миллий ғурур туйғусини уйғотиш мақсадини назарда тутди. Аслида, ўзбекларнинг дунёда илғор, беназир маданиятга эга бўлган халқ эканлигини тасдиқловчи фикрлар мустақил тузум пайтида ҳам айтилган. Аммо бундай хур гапларнинг муаллифлари қатағон қилинган эдилар. Уларнинг кўпчилиги сирли вазиятларда ҳаётдан кўз юмдилар. Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Отажон Ҳошим, Сулаймон Хўжа ва бошқалар эса ўйлаб топилган ёлғон жинойтларда

айбланиб отилдилар. Айримлари – Усмон Носир, кейинчалик Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукрулло, Шухрат кабилар узоқ муддатга қамоққа олиндилар. Аммо эркинликни, ўтмишдаги халқ алломаларининг кашфиётларини тарғиб этувчи асарлар тизими мураккаб вазиятда ҳам тўхтаб қолмади. XX асрнинг 60-70-йиллари адабий ҳаётга ёш ижодкорлар сифатида кириб келган эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби шоирлар “Ўзбегим”, “Ўзбекистон” каби поетик асарлар яратдиларки, бу даврда яшаган юртдошларимиз Ўзбекистон қадимдан илм-маърифат, кашфиётлар ва қадриятлар юрти эканига комил ишонч билдира бошладилар. Халқимизнинг ҳақиқий фарзандлари сай-ҳаракати билан “Халқ оғзаки ижоди” туркумида “Алпомиш” достони, эргаш Жуманбулбул, Фозил шоир, Пўлкан, Ёсломош шоир, Бола бахши ижро этган эпос намуналари, халқ кўшиқлари, эртаклари, аския, латифа, топишмоқларнинг нашр қилиниши нур устига нур бўлди.

Шунингдек, ўтган асрнинг 50-йилларида Иброҳим Мўминов, Воҳид Зоҳидов, Парсо Шамсийев, Солиҳ Муталлибов, Ҳоди Зариф каби таниқли зиёлилар турли сабаб ва важлар билан Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғоти-т-турк” (Солиҳ Муталлибов), Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (Қаюм Каримов), Навоийнинг “Ҳамса”, Бобурнинг “Бобурнома” (Парсо Шамсийев) каби бир қатор асарларини нашрга тайёрладилар ва чоп этдилар. Қизиғи шундаки, бизнинг олимларимиз мумтоз адабиёт намуналаридан собиқ шўро тузуми сиёсатига мос келмайдиган ўринларни атайин кескин танқид қилишар, бойлар ва йўқсиллар маданияти ҳақида сиёсатбоп гапларни топишар, аммо асарларни тўлиқ нашр қилишдек олий ниятларига ҳам эришар эдилар.

Табиийки, “Собиқ шўро тузуми даврида бевосита халқ орасида ҳукмрон сиёсатни танқид қилувчи халқ оғзаки ижоди асарлари яратилмадими?” – деган савол туғилади. Гап шундаки, халқ оғзаки ижоди асарлари ёзиб олинмаса, уларнинг оммалашуви учун шароит бўлмаса, вақт ўтиши билан бу асарлар ўз-ўзидан ғойиб бўлади: айтувчининг ёдидан кўтарилади, тақдир тақозоси билан айтувчи вафот этади ва ҳоказо. Уларни ёзиб олиш эса ҳамиша ҳам амалга ошавермайди. Бугунги кунда ўша пайтда дохий деб тан олинган тарихий шахслар ҳақида ўнлаб латифалар тўқилганини, мақталаётган колхозлар, беш йилликларнинг асл қиёфаси кўшиқларда танқид қилинганини эътироф этиш мумкин, холос. Жумладан, ўз пайтида Отажон Ҳошим томонидан ёзиб олинган кўшиқларда колхоз тузумига, ҳамма экин майдонларига фақат пахта экиш сиёсатига салбий муносабат билдирилган намуналар борлиги ҳақидаги хотиралар мавжуд, холос. Афсуски, тақдир тақозоси, турли сабаблар билан бу ёзувлар йўқолган.

Кадрлар тайёрлаш “миллий дастури”га мувофиқ Ўзбекистон маорифи соҳасида янги бир тизим сифатида вужудга келган Академик лицейларда ярим йил давомида “Ўзбек халқ оғзаки ижоди” номи билан махсус курс ўтиш режалаштирилди. Касб-ҳунар коллежларида ҳам дарс соатлари ажратилди. Тўғри, умумтаълим мактабларида ҳам халқ оғзаки ижоди ҳақида маълумот берилади. Аммо бу маълумот 5-9-синфларда ҳар йили 2-4 соат ҳажмда бўлиб, бир сафар ўқитилган мавзу келгуси йилгача ўқувчи ёдидан кўтарилади. Олий ўқув юртларида эса халқ оғзаки ижоди дарслари фақат Филология, Ўзбек тили ва адабиёти, Журналистика факултетларида мавжуд. Ҳозирги вазиятда ўрта маълумотга эга ҳар бир ёш йигит-қиз учун оғзаки ижодимиз меросидан баҳраманд бўлиш имкони яратилди.

Кейинги йилларда давлат томонидан халқ қадриятларига эътибор берилиши натижасида оғзаки ижод дурдоналарига бўлган қизиқиш анча жонланди. Фарғона, Наманган, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм, Жиззах вилоятларига уюштирилган экспедициялар материаллари айрим фолклоршунослар билдирган халқ оғзаки ижодидан таназзул жараёни бошлангани ҳақидаги фикрларнинг у қадар тўғри бўлмай қолганини тасдиқламоқда. Айниқса, 2009, 2010 йилларда Тошкент вилоятининг Ангрен, Қашқадарё вилоятининг Яққабоғ, Чироқчи туманларига, Шаҳрисабз шаҳри қишлоқларига қилинган сафарлар дoston, кўшиқ, эртақ, топишмоқ, ўлан жанрларида ёзиб олинган матнларга бой бўлди.

1998 йилда Фозил Йўлдош ижро этган “Алпомиш” достонининг тўлиқ матни “Шарқ” нашриёт – матбаа консерни Бош таҳририяти томонидан нашр этирилди. Агар достонни 1928

йилда Махмуд Зарифов ёзиб олгани, шу пайтгача фақат турли қискартиришлар билан нашр этиб келингани назарда тутилса, мазкур китоб биз учун не қадар азиз экани маълум бўлади.

1999 йил 9 ноябр куни эса “Алпомиш”нинг минг йиллик тўйи нишонланди. Бу тантанادا сўзга чиққан юртбошимиз Ёслом Каримов дostonнинг миллатимиз ғурурини тарбиялашдаги аҳамиятини алоҳида эҳтиросли сўзлар билан изҳор этди:

“Алпомиш” - ўзбекнинг ўзлигини намоён этадиган, мард ва танти халқимизнинг юрак-юрагидан чиққан, ота-боболаримиз авлодлардан авлодларга ўтказиб келаётган қахрамонлик қўшиғидир”.³

Нутқда дostonнинг халқ тарихига оид маълумотларга бой экани, ёш авлодни тарбиялашда жуда муҳим аҳамияти ҳақида фикр юритилади. Юртимиз бошлиғининг дostonга нисбатан ҳурмати қуйидаги жумлада ўз ифодасини топган: “Аслида халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир дoston бўлса, “Алпомиш” ана шу дostonнинг шохбайтидир”.⁴

Халқ оғзаки ижодига бу қадар юқори баҳо беришнинг чуқур илдизи бор. 1997 йил 29 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ЁХ сессиясида Ёслом Каримов мамлакат келажагини белгиловчи “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” деб аталган нутқ сўзлади. Мазкур нутқда шундай фикр берилади: “Чор Россиясининг Туркистон ўлкасидаги генерал-губернатори М.Скобелев: “Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, саъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди”, - деб айтган гапини эслашнинг ўзи кифоя қилади”.⁵

Маълум бўладики, маданият, саъат, тил халқнинг халқ сифатида равнақ топишининг бош омили экан. Халқ ижоди эса маданият, саъат, тилнинг асосини ташкил этувчи таркибий қисмдир.

Шунинг учун ҳам 1997 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да “Маънавий-ахлоқий тарбия ва маърифий ишлар” алоҳида бўлим сифатида тасдиқланиши бежиз эмас. Унда ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маданий-тарихий аңаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий кадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилиши таъкидланади.

Бугунги кунда эса мустақил ўзбек халқи маданий ҳаётида қатор янгиликлар рўй бермоқда. Жумладан, “Ўзбекистон халқ бахшиси” унвонининг таъсис этилиши, “Бойсун баҳори” байрамларининг ўтказилиши ўзбек халқи ўтмиши билан бугунги кунини боғловчи ўзига хос кўприк бўлиб хизмат қилмоқда.

2008 йилда “Маънавият” нашриёти Ёслом Каримовнинг “Юксак маънавият – йенгилмас куч” деб аталган китобини нашрдан чиқарди. Аввало, айтиш керакки, китобхон асарнинг бошидан охиригача халқ кадриятлари, ўтмиш маданият, тарих ҳақидаги чуқур илмий мулоҳазалар билан танишади. Айниқса, муаллифнинг халқ оғзаки ижодига бўлган ҳурмати ҳар бир саҳифада аниқ ифодаланиб туради:

“Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар... бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир”⁶.

Шунингдек, мазкур асарда юртбошимиз “Алпомиш” дostonи ҳақида янги фикрларни баён этар экан, ибратли хулосага келади: “Демак, халқимиз бор экан, - дейди у, - “Алпомиш” дostonи ҳам барҳаёт”.⁷

Муаллиф турли мавзулар йўналишида ўз мулоҳазаларини изҳор қилар экан, уларнинг янада тушунарли бўлиши учун “Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар”, “Қуш уясида кўрганини қилар”, “Маҳалла – ҳам ота, ҳам она”, “Тилга эътибор – элга эътибор”, “Уят – ўлимдан қаттиқ”, “Куч - адолатда” каби мақол ва буюк аждодларимизнинг доно сўзларидан фойдаланган. Натижада, бу намуналар юртбошимизнинг аввалги нутқ ва асарларидан ўрин олган “Ватанни севмоқ иймондандир”, “миллий ўзлик”, “халқ бошига тушган хавф”, “мудҳиш воқеалар олдида ҳолва бўлиб қолиш”, “чаламуллалар”, “ишингиз бица, бўлгани” каби халқона ибора ва ҳикматли фикрлар қаторини тўлдиради.

Хуллас, халқимиз оғзаки ижодининг давлат мақомида эъозланишини Ўзбекистоннинг мустақилликка эришининг ижобий натижаси сифатида баҳолаш мумкин. Юртимиз баркамол авлодини халқ оғзаки ижодидан мукамал маълумотга эга бўлмаган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки оғзаки ижод дostonларида ватанга хиёнат қилгандан кўра ўлимни афзал билган Равшан, бутун ҳаракатини парчаланган юртини бирлаштиришга бағишлаган Алпомиш, ўз Ватанини ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилган Гўрўғли, оиласини муқаддас билган Кунтуғмиш мадҳ этилади. Ўзбекнинг бутун фазилати, фалсафаси, донолиги, дунёқараши, олий ҳимматлилиги, турли ҳаётий вазиятларга муносабати мақолларда акс этган. Ёнсондаги меҳнатга муҳаббат, ишқ туйғулари кўшиқларда энг гўзал ички кечинмалар сифатида ифодаланган. эртақларда халқимизнинг энг олий орзу-ҳаваслари намоён бўлади. Улар билан танишган ёш авлод ўзбек учун ватан, халқ, оила, меҳнат, илм, ғурур нақадар муқаддас тушунчалар эканини англаб йетади.

АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Акбаров И. Мусиқа луғати, Гафур Хулум номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти.
2. Ботиров Й., Тошмухамедова Д. Ўқитувчи учун методик кўлланма.
3. Қодиров Р. Мусиқа педагогикаси. Т.: Мусиқа, 2009.
4. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва укув дастури «Таълим тараккиёти». Т.: «Шарк», 1999.

УДК 791.83

*Роман Недзельський
(Київ, Україна)*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШОУ-БІЗНЕСУ І PR-ТЕХНОЛОГІЙ

У статті йдеться про становлення та розвиток PR-технологій у шоу-бізнесі, а саме: вмінні розкрити індивідуальність артиста, а також у спробі розглянути нагальні питання, пов'язані із закономірностями дії PR-технологій у сфері діяльності, яка має назву «шоу-бізнес».

Ключові слова: PR-технології, імпресаріо, організатор, професійний виконавець, шоу-бізнес.

Перші видовищні комерційні заходи відбувалися іще у стародавньому світі. У стародавній Греції улюбленими видами розваг були театр і спортивні змагання, а в Римі найбільш популярними були бої гладіаторів. Якщо театральні постановки вимагали від глядача певної культурної підготовки, то спогляданням спортивних і гладіаторських турнірів мала змогу насолоджуватись найбільш невибаглива публіка.

Високий попит на видовища призвів до виникнення професійних організаторів і професійних виконавців. Навчання гладіаторів і організацією їх «гастролей» займалися власники гладіаторських шкіл (ланісти). З розвитком масштабних видовищ у стародавньому світі з'явився прообраз тоталізатора - букмекери приймали ставки на перемогу тієї чи іншої команди гладіаторів, частина від виграшу йшла ланістам, які виставляли ці команди. Оскільки професія гладіатора була смертельно небезпечною, нею змушували займатися переважно рабів. Зауважимо, що далеко не всі гладіатори займалися боями на арені «з-під палки». Відомо, що серед гладіаторів були «зірки», які відмовлялися кидати цю професію, навіть коли їм дарували свободу. Найщасливіші гладіатори отримували від шанувальників і організаторів боїв багаті подарунки, а також відсотки від ставок в тоталізаторі.

Із загибеллю античної цивілізації зникли й властиві їй видовищні заходи. У середньовічній Європі культ християнського аскетизму хоча й не знищив бажання простих людей дивитися на виступи мандрівних жонглерів і скоморохів, але змусив вважати

видовища ганебною забавою простолюдинів. Свій внесок до осуду «бісівських ігрищ» внесли як Реформація, так і Контрреформація. Видовища було реабілітовано в епоху Нового часу, коли стала розвиватися індустрія дозвілля як частина сфери послуг. На території України легалізація «різного роду публічних веселощів і протонародних забав» відбулася лише 1854 року, коли Дирекція казенних театрів отримала монопольне право на організацію естрадних вистав, і лише у 1882 році було скасовано будь-які обмеження на ведення підприємницької діяльності у концертно-естрадній сфері.

У період вступу Західної Європи та США у XX століття, а пізніше – й інших країн, в епоху бурхливого розвитку ринкових відносин театральне мистецтво та театралізовані дійства як і інші види послуг, стали дедалі більше відчувати на собі вплив ринкових законів. Як і в будь-якій іншій сфері бізнесу у наявній формі починають проявлятися «попит» і «пропозиція», відбувається поділ на «виробників» і «споживачів» товарів (культурних творів) і послуг (театралізованих дій). На рубежі XIX і XX століть вперше виникає та відразу ж задовольняється потреба у нових формах поєднання творів мистецтва зі споживачами, в організації «ринку мистецтва». До початку ери «масової культури» усі види мистецтва або мали традиційні інституційні форми (театр, цирк), або, на загальну думку, не потребували таких – як творчість художника, композитора чи поета. З кінця XIX століття, з одного боку твори мистецтва виявилися тиражованими, кількість творів мистецтва всіх видів різко збільшилася; з іншого боку, величезна маса творів мистецтва почала випускатися з огляду на масове споживання. Новим явищем культурного життя виступила система організації споживання культури та ініціація попиту на твори мистецтва.

Аж до початку XX століття перед шоуменами була проблема - на виставу нерідко неможливо було зібрати багато людей. Лише з появою перших звукозаписних пристроїв і радіо, а пізніше – кіно і телебачення, шоу-бізнес отримав справжні масштаби «видовища для всього народу». Якщо до «молодіжної революції» 1960-х головними споживачами видовищ були здебільшого дорослі люди, то пізніше відбувся різкий зсув: сучасна шоу-індустрія стала пов'язана в основному з молодіжною культурою.

Особливо стрімко шоу-бізнес почав розвиватися в країнах західної цивілізації в останній третині XX століття. Люди, що живуть в країнах «золотого мільярду», починають отримують можливість задовольняти постійно зростаючі власні потреби в дозвіллі. Саме для задоволення смаків «масової публіки» з'являються нові засоби розваг – таланти, епатуючі видовища, дорогі шоу, високі технології. За межами країн європейської цивілізації шоу-бізнес розвивається менш активно, лише як один із проявів вестернізації і американізації.

Західні фахівці для характеристики шоу-бізнесу зазвичай застосовують таку термінологію як індустрія розваг (entertainment industry), індустрія дозвілля (leisure industry), або сфера мистецтва і культури (art and cultural industry, art-related business, popular culture). Особливе значення для шоу-бізнесу і перш за все, для такої його потужної гілки, як індустрія розваг, отримують PR-технології. З цієї причини переоцінити значення PR-технологій саме для індустрії розваг практично неможливо. Практично всі PR-прийоми агентів зі зв'язків з пресою активно отримують розвиток саме в епоху веселих мандрівних цирків і пересувних акторських труп.

Вперше PR-технології почали використовуватися у ранні роки колонізації Америки (1600-1799) для продажу нерухомості. Наведемо приклади: у 1620 році Віргінська компанія випустила плакат з обіцянкою безкоштовно надати 50 акрів землі всім, хто до 1625 року привезе в Америку одного нового поселенця; у 1643 році PR-технології використовувалися в кампанії зі збору коштів різними навчальними закладами (Гарвардський коледж для цієї мети випустив PR-брошуру «Перші успіхи Нової Англії», а Королівський коледж (Колумбійський університет) направив в якості новини кільком газетам повідомлення про початок навчального 1758 року).

На час початку Американської революції тактичні прийоми використання PR-технологій досягли істотних успіхів. Борці за незалежність Америки не пропускали жодної ситуації, аби підхлоснути наступальні дії, заручившись підтримкою своїх політичних кланів з боку

громадськості. З цією метою вже використовувався досить потужний арсенал PR-інструментів, а саме: прес-бюлетені, газети, зустрічі з героями визвольного руху, гасла, символи, риторика, публіситі, організації, виставки, мітинги, поезія, пісні, свята, феєрверки, і т. п. Патріоти змусили запрацювати практично все, і з максимальною віддачею, а саме: героїв (Джордж Вашингтон, Ітен Аллен); фольклор (пісню періоду війни за незалежність Янки Дудль); гасла («Свобода або смерть»); символи (дерево Свободи); риторичку (пригадаємо промови Джона Адамса та твори Томаса Джефферсона, включаючи Декларацію Незалежності) і т. д. Керівники боротьби за незалежність не втрачали жодної можливості для інтерпретації будь-якої події на свою користь. Прикладом цього може слугувати подія 5 березня 1770 року, коли під час звичних на той період вуличних сутичок в Бостоні було вбито п'ять жителів цього міста. Однак американська преса розцінила і подала цей випадок як «бійню Бостона», організовану англійськими військовими з метою розпалити ненависть до британців. Зазначимо, що якщо відповідної події не відбувалося, вона створювалася штучно. Прикладом, 16 грудня 1773 року група американських патріотів, переодягнених в індіанців, проникла на британське судно в Бостонській бухті, і скинула за борт вантаж чаю. Цю подію було названо «Бостонським чаюванням», головною метою якої було залучення уваги громадськості і вплив на емоції публіки. Фахівці вважають, що «Бостонське чаювання» є першим класичним прикладом організації псевдоподії з використанням принципу прес-посередництва у зв'язках з громадськістю.

Серед головних організаторів подібних подій і їх цілеспрямованого висвітлення в пресі був Самуель Адамс – один з очільників американської революції. Адамс вважав, що громадська думка – це результат потоку подій, а також того, як саме їх розуміють і інтерпретують люди, які активно займаються політикою. Саме завдяки старанням Адамса і його послідовників, в галузі публік рілейшенз було випробувано різні ефективні прийоми впливу на людей, багато з яких увійшли до арсеналу сучасних PR-технологій, а саме:

- необхідність створення організації, здатної очолити кампанію та згуртувати людей (такими організаціями були бостонська група «Сини свободи», заснована 1766 року та «Кореспондентські комітети», що зародилися в Бостоні у 1775 році);
- використання символіки, що надає емоційний вплив, прикладом, «Дерево свободи»;
- використання гасел, висвітлюючих складні проблеми у вигляді простих, стереотипів, які легко запом'ятовуються (гасло «Свобода або смерть!»);
- організація подій, які привертають увагу громадськості, провокують дискусії і тим самим структурують громадську думку («Бостонське чаювання»);
- випередження опонента в інтерпретації події, щоб викладена первинна оцінка події була сприйнята як єдино вірна («Бостонська бійня»);
- необхідність постійного і безперервного використання в ході кампанії усіх можливих каналів впливу на громадську думку і пропаганди нових ідей і переконань.

Найважливішим кроком у розвитку PR-технологій на той період стала боротьба за конституцію між федералістами та їх супротивниками, яка розгорнулася на сторінках преси у вигляді статей, памфлетів і інших жанрів з метою переконати публіку в необхідності ратифікувати конституцію. В результаті цієї боротьби і підписанням 1791 року десяти поправок до конституції під загальною назвою «Білль про права», ми можемо говорити про ратифікацію публік рілейшенз як окремої і самостійної форми діяльності.

Розвиток емпіричної практики зв'язків з громадськістю та становлення PR як професії особливого розмаху припадає в США на XIX століття. Підготовлені умовами попереднього етапу історичного розвитку американського суспільства, публік рілейшенз досягають визначеності, набуваючи певну самостійність, а також властиві їм специфічні риси. У 1830 році нове слово в мистецтві «PR – політика» пролунало від Амоса Кендалла, першого неофіційного прес-секретаря президента Ендрю Джексона. У минулому газетний репортер, Кендалл писав брошури, розробляв стратегію, проводив опитування громадської думки, був радником президента з питань іміджу, координував співпрацю виконавчої гілки влади з

іншими урядовими установами та громадськістю, а також постійно стежив за тим, щоб діяльність Джексона висвітлювалася в пресі у сприятливому світлі.

Переваги PR-технологій у сфері освіти оцінили іще до отримання незалежності, але найбільше – у XIX столітті. У 1899 році Єльський університет заснував своє бюро PR. Це показує, що навіть найвідоміші організації не відмовлялися від послуг представників щойно народженої професії, якщо вони мали змогу допомогти сформувати сприятливу громадську думку. У 1900 році Гарвардський університет уклав договір з «Бюро з популяризації» («Publicity Bureau») – першим PR-агентством у США, створеним в Бостоні у 1900 році. Вже 1902 року університет відмовився оплачувати послуги бюро, які все одно продовжували надаватися з міркувань престижу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кара-Мурза С. Маніпуляція свідомістю. – М.: «Алгоритм», 2000.
2. Кілошенко М. Психологія моди: теоретичні та прикладні аспекти. – М.: Річ, 2001.
3. Коновалов О. В. Маленькі секрети великого шоу-бізнесу. – СПб.: Питер, 2005.
4. Королько В. Основи паблік рілейшенз. Рефл-бук Ваклер. – М., 2001.
5. Ліппман У. Громадська думка. – М.: Інститут фонду «Громадська думка», 2004.
6. Музикант В. Реклама та PR-технології в бізнесі, комерції, політиці. – М.: Армада-прес, 2001.
7. Ньюсом Д., Ван Слейк Терк Д., Крукеберг Д. Все про PR. Теорія і практика паблік рілейшенз. – 7-е вид. – М.: Видавничий дім «Инфра», 2002.

УДК 791.83

*Наталія Пашкова
(Київ, Україна)*

ТРАДИЦІЇ ЦИРКОВОГО ФЕСТИВАЛЬНОГО РУХУ

У статті обґрунтовується феномен традицій в контексті фестивальної циркової культури, розглядаються історичні та організаційно-творчі аспекти існування європейського та відродження сучасного українського циркового фестивального руху.

Ключові слова: фестиваль, фестивальний рух, циркове мистецтво, карнавал, свято, культура.

The article substantiates the phenomenon of cultureogenesis and traditions in the context of the festival circus culture, examines the historical and organizational-creative aspects of the existence of the European and the revival of the modern Ukrainian circus festival movement.

Key words: festival, festival movement, circus art, carnival, holiday, culture.

Цирковий фестивальний рух, який виник в просторі повсякденності, історично сягає в глибинні пласти народної сміхової культури та пов'язаний з потребою народу в «святковому затвердженні життя», яке, на думку В. Даркевича, «невіддільне від самої природи людини, яка прагне до ігрового самовираження та художньої творчості»¹⁰. В умовах одноманітного побуту та безперервної праці свято «знімало внутрішню напруженість, заглиблюючи людину до «інобуття», розцвічуючи яскравими фарбами все земне»¹¹.

¹⁰ Даркевич В. П. Светская праздничная жизнь Средневековья IX-XVI вв. Вид. 2-е, доп. М.: Индрик. 2006. С. 7.

¹¹ Там же. С. 7.

Місцем народження циркового фестивалю ми вважаємо міську площу – територію, де вирувала стихія карнавального свята, де, обумовлений соціальною потребою народу в святкових розвагах, ігровий початок знаходив себе у найхимерніших обрисах.

Гра – одне з найважливіших джерел цирку, його онтологічне ядро. Гра релевантна естетичній діяльності, вона - її передумова та антропологічна характеристика. Де проходить межа між грою і мистецтвом, між життям і ілюзією? І. Кант вважає, гра незалежна від кінцевої мети, вона проявляється як свобода вибору та дії, в той час як у мистецтві неможливо позбутися примусовості. На думку Ф. Шиллера, «людина грає тільки тоді, коли вона в повному сенсі слова людина, і вона буває цілком людиною лише тоді, коли грає»¹².

Похідні від гри – карнавальність, святковість і видовищність – доповнюють культурологічну модель циркового фестивалю. Нерозривно пов'язані одна з іншою, ці категорії також беруть свій початок в культурі середньовіччя.

Середньовічна людина була людиною універсальною – музикантом і артистом одночасно. Вона розрізняла десятки трубних сигналів і колокольних передзвонів, знала багато пісень, любила насолоджуватися грою бродячих артистів. Її культурна самосвідомість визначалася не лише впливом християнської ідеології, але усім спектром народної культури, де найперше значення відігравав карнавал. Карнавал був посередником між язичним ритуалом, офіційним (християнським) священнодійством і колективним проявом ігрового інстинкту. Залучаючись в гру, людина вивільняла власну творчу енергію. «Священний ритуал і святкове змагання – дві повсякчасно поновлювані форми, всередині яких культура виростає як в грі», – пише І. Хейзінга¹³. На думку М. Бахтіна, карнавал – це «інше життя народу, організоване на початку сміху», найважливіша «первинна форма людської культури»¹⁴. Універсальний характер святкового сміху задає повноту життя, є фактором «єдності, хоча б на час – на час свята», спростовуючи межу соціального і культурного в радісному відчутті буття. Карнавал апелює не до раціонального досвіду людини, але до його безпосереднього відчуття, емоцій, переживань. У ньому – джерело багатьох форм видовищної культури, з урахуванням і циркової.

Мусимо звернути увагу на моделі, які були народжені культурою карнавалу та зробили принциповий і першорядний вплив на синтетичне зміст циркового фестивалю як народного видовища. Йдеться про скомороство та жонглерство. Незважаючи на автономність художніх світів, у даних культурних феноменів більше спільного, ніж відмінного. Вони уособлювали собою приклад візуально-слухового синтезу та в епоху середньовіччя відповідали уявленню людей про свободу творчого духу, про радість сприйняття світу.

Професійні секрети своєї майстерності батьки передавали дітям. Завдяки сімейній спадкоємності та наполегливій праці, з підмайстра поступово формувався майстер – майбутній акробат, дресирувальник, фокусник, поет-музикант. Цінності блюзнірського та жонглерського середовища (а саме – свобода і творчість) курсували в усній формі та сприймалися у свідомості народу як «звучання живої інтонації»¹⁵. Ю. Дмитрієв вказує на запозичення професійного досвіду європейських шпільманів українськими скоморохами, які засвоювали акробатичні трюки: «Мабуть, канатоходці прибули з Польщі», – робить припущення дослідник, посилаючись на «Сказання сучасників про Димитрія Самозванця», приводячи в доказ з «переписної книги міста Москви 1638 року» свідоцтво такого змісту: «Біля церкви Діонісія, що на Мینیцькій на монастирі від Діонісія в провулку у дворі – Немчина Єрміл, що по канатах ходить»¹⁶.

¹² Шиллер Ф. Статті по естетике. М.; Л., 1935. С. 245.

¹³ Хейзінга Й. Homo Ludens. Опыт определения игрового элемента культуры. М., 1992. С. 143.

¹⁴ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965. С. 11.

¹⁵ Дмитрієв Ю. А. Цирк в России. От истоков до 1917 года. М.: «Искусство», 1977. С. 17.

¹⁶ Дмитрієв Ю. А. Цирк в России. От истоков до 1917 года. М.: «Искусство», 1977. С. 17.

Фестивальний культурогенез виростає з народної традиції. У контексті української культури така традиція характеризується як трюкова. Трюк – незмінний атрибут цирку. Він бере участь в реалізації функцій розваги, комунікативної, гедоністичної, пізнавальної. Одночасно це – універсальний феномен, який супроводжує еволюцію циркової цивілізації і виражає своєрідність її різних самотутніх локусів. Він сприяє «виробленню норм, цінностей циркової комунікації, сприяє формуванню людської особистості»¹⁷ та безпосередньо залежить від розвитку особистості артиста. Якщо врахувати той факт, що фестиваль є феноменом культури людей, то цирк виступає майданчиком, де в цілому знімаються відмінності емоційної реакції в процесі досягнення дійсності, типізується своєрідність культури виконання трюку (за винятком розмовних жанрів), а в естетичному аспекті відбувається ідентифікація категорії трюку з категоріями неймовірного та комічного.

У цирку сміються над тим, що, з антропологічної точки зору, неадекватно або ненормально реальному стану речей та явищ, що вибивається з ціннісних норм певного соціального середовища та порушує природні форми людських проявів. Сміх у цирковій культурі близький категорії гри, оскільки, подібно до гри, володіє самодостатністю, націлений на задоволення соціальних потреб (пізнавальних та комунікаційних). Історія цирку показала, що сміх здатний виступити засобом життєствердження, носієм багатьох цінностей людини. Він є активним чинником культуротворчості. М. М. Бахтін розглядав сміх однією з «форм правди про світ в його цілому, про історію, про людину», вважаючи феномен сміху «особливою універсальною точкою зору на світ», що бачить світ «по-іншому, але не менш (якщо не більше) істотно, ніж серйозність».¹⁸

Слід сказати, що сміхова культура України¹⁹ як частина європейського культурного ареалу, яка склалася в середньовіччі, неоднозначна. Ми можемо це пояснити багатшаровістю культурного простору культурно-історичної епохи, прозорістю кордонів офіційної і народної культур, маргінальним становищем сміху по відношенню до держави, яке реалізувалося в вільнодумстві, ересі, фольклорі та, звичайно ж, творчості скоморохів. На відміну від Європи, українська церква (а таким чином й держава) жорстко регламентувала сміх²⁰, оскільки він давав свободу, цінності матеріально-тілесного, порушуючи православний ідеал моралі.

Народна сміхова культура на території сучасної України розвивалася з інтенцією до синтезу різнорідних елементів, а з іншого боку – симетрично канонам офіційної християнської ідеології, компенсуючи відсутність у церковній культурі функції розваги. Образ блазня – «удалого молодця, ріжучого правду-матку»²¹, став підґрунтям тих видів мистецтв, які з часом відокремилися та отримали специфічні жанрово-видові обриси – музики, балету, комічного театру (*comedia dell'arte*)²², балаганних видовищ, естради, цирку.

У XVII столітті українське скомороство як явище народної культури трансформувалося. Результатом тривалого історичного процесу стало формування народної сміхової традиції.²³

¹⁷ Колпикова О. П. Философско-культурное пространство смеха: автореф. канд. филос. наук. М.: МГУКИ, 2007. С. 3.

¹⁸ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1990. С. 78.

¹⁹ Витоки сміхової культури докладно розглядає у своїй роботі А. В. Пешкова. Див.: Пешкова А. В. Смерхова культура: истоки и становление (XI—XVIII вв.): автореф. дис. ...канд. культурологии. М., 2004. 22 с.

²⁰ Автори Середньовіччя акцентували увагу на тому, що в Писанні Христос ніколи не сміявся. «... Церква, відкидаючи можливість Христового сміху, <...> інтуїтивно повставала не стільки проти спотворення образу, скільки проти його зниження. Зниження - в прямому сенсі цього слова, бо Бог, який сміється, відразу робився надто схожим на людину». Про це: Карасев Л. В. Философия смеха. М., 1996. С. 46.

²¹ Дмитрієв Ю. А. Цирк в России. От истоков до 1917 года. М.: Искусство, 1977. С. 39.

²² Комедія дель арте, або Комедія масок (італ. *commedia dell'arte* - артистична комедія) - різновид італійського імпровізованого народного театру доби Відродження, що успадкував традиції римської доби.

²³ У надрах народної сміхової культури зародився театр Петрушки - феномен, який наприкінці XIX – початку XX століть розвиватиметься в рамках балаганної традиції.

У лоні даної потужної і стійкої культурної традиції виникла клоунада та багато інших жанрових компонентів сучасного українського цирку.

Таким чином, універсальне мистецтво скоморохів на теренах сучасної України, західноєвропейських жонглерів, дресирувальників ведмедів вгадується в багатьох жанрах циркового мистецтва Нового часу. Якщо від скомороства бере початок лінія клоунади з її акцентом на слові та ексцентриці, від ведмежатників – атракціони з дресированими тваринами, від мистецтва жонглерів починається формування комедійно-розважальних і спортивних номерів, жанрові варіації яких охоплюють величезний діапазон сучасного фестивального руху. Якою б різноманітною не було площадне життя античного міста (звідки бере свій початок світова видовищна культура), саме у фестивальній традиції середньовічної Європи і Стародавньої України, яка ввібрала весь потенціал ігрової енергії народу, виокремилася культурологічна модель українського циркового фестивального мистецтва. Антологічно (перш за все, через скомороство) вона пов'язана з культурою трюку та сміху – невід'ємними складовими ментальності українського та європейського людства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даркевич В. П. Светская праздничная жизнь Средневековья IX-XVI вв. – Вид. 2-е, доп. – М.: Индрик. 2006.
2. Дмитриев Ю. А. Прекрасное искусство цирка / Юрий Арсентьевич Дмитриев. – М.: Искусство, 1996. – 528 с.
3. Дмитриев Ю. А. Советский цирк сегодня. – М.: Искусство, 1963. – 400 с.
4. Лотман Ю.М. Каноническое искусство как информационный парадокс / Ю.М. Лотман // Статьи по семиотике культуры и искусства (Серия «Мир искусств»). – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 314-321.
5. Меньшиков А.М. Фестиваль как социокультурный феномен современного театрального процесса: автореф. дис... канд. искусств.: спец. 17.00.01 – «Театральное искусство» / А.М. Меньшиков. – М.: РАТИ. – 2004. – 20 с.
6. Николаева П. В. Семиотика фестиваля как формы праздничной культуры: автореф. дис... канд. культурологии: спец. 24.00.01 – «Теория и история культуры» / П. В. Николаева. – Краснодар, 2010. – 22 с.
7. Олейник А. Огонь Прометея / А. Олейник // Гастроль. – 2010. – № 1 – С. 48–50.
8. Пешкова А. В. Смеховая культура: истоки и становление (XI – XVIII вв.): автореф. дис. канд. культурологии. – М., 2004. – 22 с.

УДК 55:112.66(98)«23-24»

*Гулчира Ходжаметова
(Нукус, Узбекистан)*

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В КАРАКАЛПАКСКОЙ МУЗЫКЕ. ПОЭМА АЖИНИЯЗА «БОЗАТАЎ»

Одним из знаменитых жанров каракалпакского народного музыкального искусства считается песня. Народ богат своим политическим бытом, живностью, духовной культурой и психологией впитавшийся своими историческими событиями.

Ключевые слова: Каракалпакская народная музыкальная культура, сцена, музыкальное творчество, каракалпакская народная песня, народный артист, жанр.

Song is considered to be the most-known genres of Karakalpak folk. People rich in its political life, wildlife, spiritual culture and psychology ingrained its historical events.

Keywords: Music culture of Karakalpak's folk, scene, musical creativity, Song of Karakalpak's folk, people's artist, genre.

Каракалпаки – один из древних, полукочевых в прошлом народов Средней Азии, обладающих богатой музыкальной культурой, формирование которой проходило под влиянием исторических перипетий его судьбы, его культурной и хозяйственной деятельности, географического и религиозного факторов. Традиционная музыкальная культура каракалпаков базируется на богатейшей мифологической, мифопоэтической, эпической традициях как Хорезмского оазиса, так и в целом среднеазиатского и средневосточного регионов. В ее древнейшем пласте прослеживаются связи с общетюркскими, в том числе шаманистскими, элементами, переосмысленными в национальной художественной практике. На определенной стадии исторического развития, по-видимому, с XVI в., на художественное сознание каракалпаков начинает оказывать заметное влияние ислам и мусульманские культурные ценности. Важное значение в музыкальной культуре каракалпаков имеет устная песенная и эпическая традиция. Еще в XIX в. об этом в форме поэтической легенды писал казахский ученый Чокан Валиханов: «Песнь, путешествуя по миру, однажды остановилась ночевать в стойбищах каракалпаков, по ту сторону реки Сыра. Весть о прибытии невиданной и неслыханной гостьи разнеслась с быстротой стрелы во все стороны. Бесчисленное множество каракалпаков, собравшись в счастливом ауле, слушали дивную гостью с самого начала вечера и до самой утренней зари, пока наконец Песня устала и легла спать. Тысячи рассказов, повестей, песен и историй голосистой гостьи сохранили в памяти бесчисленные каракалпаки».

Однако ислам в музыкальной культуре каракалпаков не занимает такого базового положения, как в культуре узбеков и таджиков. Он представлен пантеоном традиционных мусульманских личностей и персонажей, местных хорезмийских святых, образов и тем, основных понятий и принципов веры, суфийских мотивов и настроений, отдельных жанров музыки, связанных с исламскими праздниками. Каракалпакский эпос, устное народное поэтическое творчество – основной источник для изучения музыкально-эстетических представлений народа. Здесь содержатся многочисленные упоминания о музыкальных инструментах, видах и жанрах музыки, суждения о ее характере. Для выразителей художественно-музыкального сознания каракалпакского народа – жырау, баксы, шаиров – характерно обостренное чувство восприятия исторической действительности. Все крупные события народной истории, ее трагические страницы переосмысливались ими в устной музыкально-поэтической форме. [1, с. 22-23]

Сложный этногенез каракалпакского народа, включающий в себя тюркский и частично иранский компоненты, повлиял на характер его музыкальной культуры. Развиваясь в постоянном контакте с традициями других народов Средней Азии, музыкальная культура каракалпаков творчески осваивала те достижения, которые соответствовали особенностям художественного мышления народа. Напевы, мелодии музыкального искусства каракалпаков созвучны узбекским (в особенности хорезмским), туркменским, казахским, азербайджанским и др. Это относится и к инструментам такие как (дуутар, кобыз, шынкобыз), закономерностям строения, репертуару (наличие вариантов) и т.п. В русле общей традиции тюркских народов развивался и каракалпакский эпос. Терминология традиционной музыки каракалпаков имеет как древнетюркское, так и общемусульманское (персидские и арабские корни – саз, сазенде, дуутар, асбаб) происхождение. Им был известен и термин макал (в форме мукам), который применялся преимущественно в письменной литературе для обозначения музыкального тона, напева. Лексический состав музыкальной культуры в XX в. был пополнен русскими словами и словами народов Европы.

Особого внимания заслуживает вопрос о пересечении музыкальных традиций в Хорезмском оазисе. Случалось, что каракалпаки обучались мастерству у известных музыкантов соседних народов, которые становились популярными среди каракалпаков. Это сохраняется и ныне. Так, в пригороде Нукуса (поселок Респо) жил известный казахский жырау Аллаберген Таскенбаев (род. в 1926 г. в Муйнаке). В его репертуаре – эпос (дастаны, жыр, терме-толгау), народные песни различных жанров, инструментальные пьесы. (Аллабергенжырау, как и казахские жырау, играет на домбре). Свои сочинения

А.Таскенбаев, как правило, создает в процессе живого общения со слушателями путем творческой импровизации [2, с. 167-168]

В каракалпакской музыкальной культуре, как и у других народов Средней Азии, существуют два основных пласта, каждый со своей сложной внутренней структурой: традиционная музыка, связанная с историческим развитием этноса как хранителя данной культуры в ее устной передаче; современное музыкальное искусство профессионального (письменного) типа, основанное на синтезе закономерностей традиционной музыки многоголосной гармонической системы русско-европейской традиции.

Традиционная музыка каракалпаков в основе своей монодийна. Ей присуща устная природа бытования (на протяжении веков она передавалась от учителя к ученику) и вариантность. Она выступает в двух основных ипостасях – как органичная часть устного народного поэтического творчества и как самостоятельное искусство. Превалирует песенное начало. Развито инструментальное исполнительство на национальных музыкальных инструментах: кобызе, дуутаре, гиржеке, шынкобызе (распространен в женской среде), нае, баламане и другое – которое однако, не получило самодовлеющего значения, что наблюдается в музыкальной культуре узбеков и таджиков. Нередко в инструментальной версии пересоздается репертуар вокальной музыки, мелодии из крупных эпических композиций.

Поэтическое творчество каракалпаков неразрывно связано с музыкой. Реальное существование во времени любого поэтического произведения могло быть обеспечено только посредством его музыкального воспроизведения. Выдающиеся каракалпакские поэты прошлого одновременно являлись музыкантами-певцами, жырау либо баксы, владели игрой на различных музыкальных инструментах: Жиен Аманлык улы (XVIII в.) – жырау-сказитель,

Кунходжа Ибраим улы (1799-1880), Ажинияз Косыбай улы (1824-1878), Бердах, Отеш и другие певцы - баксы. Поэт Бердах (1827-1900) долгое время был вынужден зарабатывать себе на жизнь, выступая на свадьбах с дуутаром в руках, по этой причине он был известен в народе как Бердах-баксы. Обращение к музыке было естественным стремлением усилить воздействие поэзии на слушателей. [4, с. 390]

Известная поэма Ажинияза «Базатау», положенная на народную мелодию, посвящена трагическим страницам истории каракалпакского народа (разорение народа в 1859). В XX в. Благодаря концертному исполнению выдающейся певицы и артистки Айымхан Шамуратовой поэма стала символом трагической истории, выражением скорби своеобразным «гимном каракалпаков». Традиционным музыкально-поэтическим сочинением является косык (мн.ч. косыклар), «песня», основанная на простом стихотворении. Термин имеет аналогии в музыкальных культурах других тюркских народов. Сама мелодия песни, инструментальная мелодия или напев из дастана обозначаются термином нама. Косык представлен в богатом жанровом разнообразии. Сюда относятся песни различного содержания: любовно-лирические (мухаббат косыклары), назидательно-наставительные (несият косыклары), исторические (тарийхий косыклар) и др. Ими обозначаются обрядовые и необрядовые песни.

Песни жар-жар или яр-яр (жар-жар косыклары, яр-яр косыклары), оленг последовательно отражают основные этапы свадебного обряда: той баслар (зачин той), хаужар (или яр-яр), сынсу или кыз сынгысу (плач невесты), коримлик (наставления невесте) и бет ашар (открытие лица невесты) и др. Они выразительны и эмоциональны, и, как правило, имеют несложное мелодическое строение в небольшом диапазоне, соответствующее куплетному строению поэтического текста, обычно семисложного. Исполняются профессиональными певцами и участниками свадьбы.

Важное событие – обряд, связанный с рождением и укладыванием ребенка в колыбель – Баланы бесикке салыу или Бесик тойы. С рождения каракалпакский ребенок слышал колыбельную песню- бесик жыры. К обрядовым относятся также песни-причитания и оплакивания (жоклау, еситтириу), глубоко скорбные и печальные по своему характеру. Они исполняются обычно близкими родственниками покойного и специально приглашенными

плакальщицами. Пример религиозно-обрядовой песни у каракалпаков – ярамазан, бытующая под сходными названиями у всех народов Средней Азии. Она приурочивалась ко времени священного месяца рамазан и распевалась детьми и подростками. Религиозные песнопения, связанные с практическим лечебным назначением – бадик и гулапсан (названия болезней, соответствующих ритуалов и заклинаний с песнопениями), обычно исполнялись хором старыми женщинами в юрте, где находился больной. Практикующиеся лечебные сеансы именовались порханами (термин бытовал и у туркмен).

Одним из высоких проявлений художественного творчества каракалпакского народа считается айтыс (айтыслык) – словесное поэтическое состязание, в котором музыка выступает в качестве органичной составной части. Айтыс имеет много разновидностей. Широко распространены айтысы, устраиваемые юношами и девушками (кыз-жигит). Этот вид музыкально-поэтического творчества находит аналогию в казахской традиции, где он считается высшей формой музицирования. В эпических поэмах можно встретить ситуацию, когда переход от прозаического к поэтическому тексту связан с началом игры на инструменте.

На традиционных собраниях и пирушках исполнение инструментальной музыки чередовалось с вокальной. «Бир пасыл косык айт, бир пасыл саз ур» («Одну часть спой, а другую сыграй на инструменте»), – говорит один из героев айтыса [3, с. 117-118]

Жырау и баксы. Эпическая традиция каракалпаков связана с творчеством двух основных типов носителей традиционной музыкальной культуры: жырау и баксы (бахсы). Жырау – главным образом хранители и распространители поэм и сказаний (дастанов, дестанов) различного содержания – лирических, героических, сказочно-романтических, исторических, религиозно-мифологических и др. Их творчество-синкретическое искусство. В нем взаимодействуют поэтическое слово, рассказ, музыкальное сопровождение, жестикуляция и мимика, а также другие способы воздействия на слушателя. Широко известно сравнение эпического сказителя с «театром одного актера»

В репертуаре жырау насчитывается, по некоторым данным, более пятидесяти дастанов. Одни из них бытуют только среди каракалпаков, другие относятся к общетюркским.

Есть дастаны, имеющие значение общевосточных. Большое место не только в эпосе, но и в целом в культуре каракалпаков занимает эпическая поэма «Кырк-кыз» («Сорок девушек»). Широко известны также дастаны «Коблан», «Шарьяр», «Курбанбек», «Маспатша», «Ер Зиуар» («Ер Зиуар»), «Алпамыс», «Гариб Ашык», «Гор оглы», «СаятлыХамра» и многие другие. Каракалпакские жырау, так же, как и сказители других среднеазиатских народов, имеют свой институт традиции – жыраушылык, включающий систему передачи мастерства, профессиональные и этические нормы и правила, художественно-эстетические и философские представления, музыкальную традицию. Отношение к точной передаче слов и напевов дастанов было строгим, что обеспечивало преемственность. Каждый выдающийся жырау создавал свою версию того или иного известного дастана, и она сохранялась в рамках его школы.

Так складывались школы жырау, история которых нередко насчитывает несколько столетий. Широко известны десятки имен жырау и созданных ими школ: Саппаслы Сыпыра-жырау, Халмурат-жырау, Ербай-жырау, Курбанбай Тажибаев, Кулемет-жырау, Даулет-жырау Шамуратов, Кияс Кайратдинов (Хайритдинов) и многие другие. Старейшей считается школа легендарного Жиен-жырау Тагай-улы (иначе – Жиен-жырау; жил во второй половине XVIII в.), которая, по мнению исследователей, имеет давние связи с булунгурской школой узбекских сказителей. Среди созданных жиен-жырау дастанов – знаменитая поэма «Разоренный народ», а в репертуаре его школы бытуют эпические поэмы «Алпамыс», «Кырк-Кыз» и др. [5, с. 128]

На вторую половину XX в. пришлось творчество жырау Джумабая Базарова (Джумабай-жырау), здравствующего и ныне. На примере его деятельности можно проследить процесс трансформации искусства жырау. Как и другие жырау и бахсы, Джумабай-жырау нередко выступал с исполнением дастанов по каракалпакскому телевидению, участвовал в

концертних программах міжнародних форумов и фестивалей традиционной музыки, что значительно расширило аудиторию почитателей искусства жырау.

Одно из монументальных творений его исполнительского искусства, представленного в телевизионной версии, – дастан «Шерьяр». Вокальный стиль Джумабай-жырау, по мнению американского этномузыковеда Теодора Левина, близок традиции кашкадарьинских бахши, так называемому «внутреннему голосу» (ички овоз). Для музыкального сопровождения каракалпакские жырау используют в основном струнный смычковый кобыз. В отличие от них проживающие в Каракалпакстане казахские жырау аккомпанируют себе на домбре или дутаре. Каждый жырау при исполнении эпических произведений имеет в своем репертуаре ряд устойчивых напевов, которые чередуются с мелодизированной декламацией поэтического и прозаического текстов. В близкой связи с традицией жырау находится и искусство баксы.

Основу их репертуара также составляют различные эпические произведения, и прежде всего-дастаны. Кроме того, баксы широко представляют в своем творчестве и другие популярные народные жанры и формы, в том числе лирические песни. Баксы в отличие от жырау, как правило, используют дуутар – двухструнный инструмент с округлым продолговатым корпусом и коротким грифом. Имена известных баксы хранятся в памяти народа: Муса-баксы, Джума-баксы, Шерназар-баксы, Курбанияз-баксы, Ходжамберген-баксы, Джапак-баксы Шамуратов и многие другие.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Адамбаева Т. Каракалпак музыкасы тарыйхынан. «Каракалпакстан», 1991. С.22-23.
2. Акбаров И. Каракалпак халық намалары. «Каракалпакстан» 1991. С.167-168.
3. Аманиязов Ф. Халық сүйген қосықлар. «Билим», 1991. Б.117-118.
4. Шафранников В. Каракалпакские народные песни. Москва: Музгиз, 1959. 390 с.
5. Сайтбекова С.О жанрах каракалпакских песен // Вестник ККО АНРУз. 2004. №1-2. С. 128.

УДК 75.058(37.015)

*Інна Шийчук
(Вижниця, Україна)*

НАЧЕРКИ ТА КОРОТКОЧАСНІ ЗАМАЛЬОВКИ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З РИСУНКА

У статті розглянуто вплив начерків та короткочасних замальовок на розвиток творчих можливостей студентів на заняттях з рисунка.

Ключові слова: *начерки, зарисовки, академічний рисунок, творчість, мистецтво, індивідуальність.*

This article considers the influence of sketches on development of students creativity at the art lessons.

Key words: *sketches, academic picture, art, creation, individuality.*

У системі мистецької освіти вагому роль відведено рисунку, як базовій дисципліні, що формує образотворчі здібності та сприяє творчому становленню особистості студентів. Саме на основі глибокого і всебічного вивчення натури, оволодінні всіма виразними засобами зображення, графічними прийомами, формується власне, оригінальне бачення і мислення самого художника, зароджуються нові ідеї та образи.

Навчальна програма з рисунка передбачає виконання, в основному, довготривалих академічних завдань з ґрунтовним вивченням конструкції зображуваної форми. Вагоме практичне значення для майбутнього художника має уміння узагальнено, і в той же час,

виразно зображувати форму будь-якої складності. У цьому випадку, корисним є виконання начерків та замальовок.

Начерк – це невеликий графічний твір, призначений для швидкого відображення спостережень художника під час роботи над натурою.

Першочерговою метою короткочасних рисунків є :

- удосконалення професійних навичок майбутнього художника;
- збір матеріалу для подальшої роботи над натурою.

Найчастіше начерки та замальовки супроводжують довготривалі навчальні завдання та, як правило, є першим етапом над роботою. Виконання короткотривалих замальовок, через спостереження за натурою сприяють розвитку творчих можливостей студентів, кращому засвоєнню роботи різними матеріалами та засобами виразності у рисунку. Начерк може виступати як спосіб глибшого вивчення природи, і як самостійний твір мистецтва, і як підготовчий етап до довготривалої творчої роботи.

Призначення начерків:

- швидке фіксування першого зорового сприйняття і враження від природи;
- вчить «цілісно» бачити предмети, вірно сприймати навколишню дійсність;
- допоміжний при виконанні академічного завдання.

В свою чергу начерки за способом виконання можна розділити на:

- такі, що виконуються тільки з природи,
- після зорового вивчення природи, виконуються по пам'яті,
- виконуються тільки по пам'яті,
- виконуються за уявою, без спостережень за натурою.

Короткотривалі замальовки спонукають до глибокого аналізу форми, адже для виконання таких завдань необхідно добре розуміти і відчувати внутрішню конструктивну основу зображуваного об'єкта, його динаміку, особливо, якщо зображується фігура людини. Таким чином, студенти не тільки поглиблюють теоретичні знання, а й удосконалюють свої професійні навички.

Залежно від мети та завдань начерки виконують різними способами виконання та матеріалами: лініями з моделюванням форми або без моделювання форми, тоном, плямою, з схемою побудови форми.

Якщо короткочасні замальовки виконують з навчальною метою, то в цьому випадку сам начерк є засобом вивчення природи. Якщо начерк виконується для опрацювання окремих образів або деталей художнього твору – таке завдання ставить за мету творчий підхід у виконанні зображуваної природи. Систематичне виконання начерків та зарисовок на заняттях рисунка, не тільки сприяє цілісному баченню постановки, а й активізує пізнавальну діяльність студентів, розвиває здатність спостерігати та аналізувати природу. Всі ці фактори створюють умови для формування творчого мислення у студентів та творчого підходу у вирішенні завдань.

Заняття з виконання начерків сприяють творчій активності, творчому пошуку, постійному удосконаленню навичок швидкого малюнка.

Отже, оволодіння мистецтвом начерків удосконалює та розширює фахові можливості майбутнього художника, та є запорукою його високого професіоналізму та реалізації творчих ідей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дворник Ю. В. Жива вода рисунка. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2009.
2. Дубынина, О.М. Виды и техника наброска: Метод. указания. Томск: Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2011.
3. Кузин В.С. Наброски и зарисовки. Пособие для учителей. М., Просвещение, 1981.
4. Макушина, І. В. «Начерк як засіб оволодіння мистецтвом рисунка». Наукові праці: 176 188 (2012): 76–80.
5. Ростовцев Н.Н. Академический рисунок. М., Просвещение, 1985.

ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА

УДК 388;71;(071)

Дилфуза Абдиева, Музаффар Норқобилов
(Қарши, Ўзбекистон)

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚИТУВЧИНING ИННОВАЦИОН
ФАОЛИЯТИ ВА КРЕАТИВЛИК

Мазкур мақолада олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларида касбий инновацияларни ўзлаштиришга нисбатан ички ҳоҳишини шакллантиришга ҳизмат қилувчи самарали инновацион ўқитиш шакллари, маҳорати, маданияти хусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: яратувчанлик, ижодий индивидуаллик, рефлексия, ижодий фаолият, назариялар, концепциялар, инновация фаолият, янгилик, мақбуллик, функция.

This article discusses the forms, skills, and culture of effective innovative teaching that will help faculty members of higher education institutions to develop their own desire for professional innovation.

Keywords: *creativity, creative individuality, reflection, creative activity, theories, concepts, innovation, innovation, acceptability, function.*

Инновацион таълим жараёнининг муҳим томони шахснинг ўз-ўзини бошқариши ва ўзини-ўзи сафарбар қила олиши ҳисобланади. Унинг энг муҳим йўналишларидан бири талабаларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш ҳисобланади.

Бундай йўналиш талабаларнинг ўқув ишларини фаоллаштириш, уларнинг касбий ихтисослашишини аниқлаб олиш фаоллигини ўз ичига олади.

Асосий мақсад – таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашуви, уларнинг ўзаро алоқаларида янги тамойилларга ўтиш ҳисобланади.

Ўқувчи-талабаларнинг шахсий ҳислатлари таълим жараёнининг субъекти ҳисобланиб унга қуйидагилар қиради: ўқув-тарбия жараёнининг мақсади, вазифаси ва кўрсатмаларини англай билиш; интеллектуал меҳнатнинг янги тадбирларини эгаллаш; мақсадга мувофиқ касбий ўз-ўзини тарбиялаш ва мустақил таҳсил олиш; қийинчиликларни аъло даражада енга билиш; ўсиш ва мустақам ўрин эгаллашнинг кенгайиб бораётган интеллектуал ва касбий имкониятлари; истиқболлари билан қониқиш; ўзининг ижтимоий роли функциясини бажаришида фаол муносабатда бўлиш ва ҳоказолар. [1, 110 б.]

Ўқитувчининг инновацион фаолиятига яратувчанлик жараёни ва ижодий фаолият натижаси қиради. Юксак профессионализмга эришишнинг омиллари эса қуйидагилар: истеъдод, ўқувлилик, қобилият, оила тарбияси шароити, таълим муассасаси, ўзининг ҳатти-ҳаракати.

Ўқитувчининг профессионаллик кўрсаткичига қуйидагилар қиради:

- а) ижодий индивидуаллик;
- б) ўзининг ўсиш ва такомиллашиш жараёни;
- в) ўз имкониятларини амалга ошириш сифатидаги тажрибаси.

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллик даражаси қуйидагилардан иборат:

- а) ижодий ташаббус;
- б) билимлар кенглиги ва чуқурлиги;
- в) зиддиятларга нисбатан хушёрлик, ижодга танқидий ёндашув, вужудан яратувчиликда курашчанлик қобилияти;
- г) ахборотларга ташналик, муаммолардаги ғайри одатийликка ва янгиликка бўлган ҳистуйғу, профессионаллик, билишга бўлган чанқоқлик;
- д) педагогик жараён ва шахс билимларини янгилаб туриш;

е) шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзини ўзи намоён қила олиш асосида ўз ривожланишини таъминлаш.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятининг энг муҳим тавсифи креативликдир.

Креативлик дегани – янги тушунча яратиш, янги кўникмалар ҳосил қилиш қобилияти, ҳислатини билдиради.

Ўқитувчининг креативлик қобилиятига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- а) фикрнинг равонлиги;
- б) фикрни мақсадга мувофиқ йўллай олиши;
- в) ўзига хослик (оригиналлик);
- г) қизиқувчанлик;
- д) фаразлар яратиш қобилияти;
- е) хаёл қила олиш, фантазия қилиш

Креативлик – кишининг ижодий имконияти, ижтимоий-ижодий фаолликни намоён қила олиш қобилияти, қандайдир махсус хислати деб билса ҳам бўлади. [2, 65 б.]

Ўқитувчи фаолиятидаги креативлик бир неча босқичдан ташкил топган:

Биринчи босқичда, тайёр методик тавсияномалар аниқланади; иккинчи босқичда, мавжуд тизимга айрим мосламалар, методик усуллар киритилади; учинчи босқичда ғояни амалга ошириш мазмуни, методлари, шакли тўла ишлаб чиқилади, тўртинчи босқичда ўқитиш ва тарбиялашнинг ўз бетакрор контсепцияси ва методикаси яратилади.

Ўқитувчининг инновация фаолияти тузилмасидаги энг муҳим таркибий қисмлардан бири рефлексдир. Рефлексия ўқитувчининг ўз онги ва фаолиятини белгилаши ва таҳлил қила олишидир. Рефлексия (лотинча сўз бўлиб ортга қайтиш маъносини билдиради) – шахснинг ўз онгидаги ўзгаришларни фикрлаш жараёнидир.

Рефлексия қуйидаги рефлексив жараёнлардан ташкил топган:

- а) ўз-ўзини ва бошқаларни тушуниш;
- б) ўз-ўзига ва бошқаларга баҳо бериш;
- в) ўз-ўзини ва бошқаларни изоҳли таҳлил қилиш.

Инновацион очиклик, бошқалар фикрининг тан олинишини билдиради. маданият ва мулоқотга тайёргарлигидир. Ўқитувчининг инновацион фаолияти воқеликни ўзгартиришга унинг муаммолари ва усуллари ечишни аниқлашга қаратилгандир. Ўқитувчи ва талаба ўртасидаги мулоқот намунасининг ўзгариши инновацион фаолият шартларидан биридир. Янги муносабатлар аънаналарда бўлганидек, қистовлар, ҳукмга бўйсунуш қабилардан ҳоли бўлиши лозим. Улар ҳамкорлигининг, ўзаро бошқарилиши, ўзаро ёрдам шаклида кўрилган бўлиши лозим. Улар муносабатларидаги энг муҳим хусусияти бу ўқитувчи ва талабанинг ижоддаги ҳамкорлигидир. Инновацион фаолият қуйидаги шартларни бажаради.

- а) касбий фаолиятнинг онгли таҳлили;
- б) меъёрларга нисбатан танқидий ёндашув;
- в) касбий янгиликларга нисбатан шайлик;
- г) дунёга ижодий яратувчанлик муносабатда бўлиш;

д) ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўз турмуш тарзи ва интилишларини касбий фаолиятида мужассам қилиш.

Демак, ўқитувчи янги ўқитиш технологиялар, назариялар, контсепцияларнинг муаллифи, ишлаб чиқарувчиси, тадқиқотчиси, фойдаланувчиси ва тарғиботчиси сифатида нимоён бўлади.

Ҳозирги шароитда ўқитувчи инновацион фаолиятига бўлган зарурият қуйидагилар билан белгиланади:

Ижтимоий-иқтисодий янгиланиш таълим тизими, методология ва ўқув жараёни технологияси тубдан янгиланиш талаб қилади. Бундай шароитда ўқитувчининг инновацион фаолияти педагогик янгиликларни яратиш, ўзлаштириш ва фойдаланишдан иборат. [3, 87 б.]

Таълим мазмунини инсонпарварлаштириш доимо ўқитишнинг янги ташкилий шакллари, технологияларини қидиришни тақозо қилади.

Педагогик янгиликни ўзлаштириш ва уни тадбиқ этишга нисбатан ўқитувчининг муносабатининг ўзгариши.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг таҳлили янгилик киритишнинг самарадорлигини белгилувчи муайян меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай меъёрларга – янгилик, мақбуллик, юқори натижалилик, оммавий тажрибаларда инновацияни ижодий қўллаш имкониятлари киради. Янгилик, педагогик янгилик меъёри сифатида, ўзида таклиф қилинадиган янгини, янгилик даражаси моҳиятини акс эттиради.

Мақбуллик меъёри ўқитувчи ва талабанинг натижага эришиш учун сарфланган куч ва воситаларини билдиради. Натижалилик ўқитувчи фаолиятидаги муайян муҳим ижодий натижаларни билдиради. Ўқитувчининг инновацион фаолиятига тайёргарлиги даражасига қуйидагилар киради.

Мўлжалланган янгиликни ялпи ва унинг алоҳида босқичлари муваффақиятини башорат қилиш;

Келгусида, қайта ишлаш мақсадида янгиликнинг ўзидаги ва уни татбиқ қилишдаги камчиликларни аниқлаш;

Янгиликни бошқа инновациялар билан қиёслаш, улардан самарадорларини танлаб олиш, уларнинг энг аҳамиятли ва пишиқлик даражасини аниқлаш;

Янгиликни татбиқ этишнинг муваффақиятлилик даражасини текшириш;

Янгиликни татбиқ этадиган ташкилотнинг инновацион қобилиятига баҳо бериш.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва контсепциясини шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳлил қилиш, самарадорликка баҳо беришни қамраб олади.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятга бўлган қобилиятлари (хислатлари) га қуйидагилар киради.

Шахсни ижодий-мотивацион йўналганлиги. Бу қизиқчанлик, ижодий қизиқиш, ижодий ютуқларга интилиш, пешқадамликка интилиш; камолотига интилиш ва бошқалар;

Креативлик. Бу – хаёлот (фантастик), фараз, қолиплардан ҳоли бўлиш, таваккал қилиш, танқидий фикрлаш, баҳо бера олиш қобилияти, ўзича мушоҳада юритиш, рефлексия;

Касбий фаолиятни баҳолаш. Бу – ижодий фаолият методологиясини эгаллаш қобилияти, педагогик тадқиқот методларини эгаллаш қобилияти, муаллифлик контсепцияси фаолият технологиясини яратиш қобилияти, зиддиятни ижодий бартараф қилиш қобилияти, ижодий фаолиятда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти ва бошқалар.

Ўқитувчининг индивидуал қобилияти. Бу – ижодий фаолият суръати, шахснинг ижодий фаолиятидаги иш қобилияти, қатъитятлик, ўзига ишонч, маъсулиятлилик, ҳалоллик, ҳақиқатгуйлик, ўзини тута билиш ва бошқалар. [4, 49 б.]

Ўқитувчининг инновацион фаолиятга тайёрлигини кўрсатувчи белгилар:

а) инновацион фаолиятга бўлган заруриятни англаши;

б) ижодий фаолиятга жалб қилинишига тайёргарлиги;

в) шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослашганлиги;

г) ижодий муваффақиятсизликларни енгишга тайёрлиги;

д) инновацион фаолиятнинг касбий мустақилликка таъсирини билиши;

е) касбий рефлексияга бўлган қобилиятнинг ривожланганлиги.

Инновацион фаолиятда энг асосий вазифани бажарувчи – ўқитувчи шахсидир. Ўқитувчи ижодкор, сермаҳсул шахс бўлиши, креативликни, ички дунёси бой, педагогик янгиликка ўқ бўлиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мунавваров А.Қ. таҳрири остида. Педагогика. Т.: «Ўқитувчи», 1996. 110 б.
2. Лутфуллаева Н.Х. Педагогик компетенция ва креативлик асослари. Ўқув қўлланма. Т., 2015. 65 б.
3. Джумабоева Ф. “Талабаларни ижодий фикрлашини ривожлантириш” Ўқув қўлланма. – Т.: «Ўқитувчи», 2002. 87 б.
4. Хўжаев Н. ва бошқалар. Педагогика асослари. Т., 2004. 49 б.

*Ибадулла Абдуллаев, Матлуба Саидова, Анагул Оманова
(Урганч, Ўзбекистон)*

ТАРБИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЁШЛАРДА СОҒЛОМ ҲАЁТ ТАРЗИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ТУТГАН ЎРНИ

Инсон ҳаётида у амалга оширадиган барча турдаги фаолиятларининг қандай яқун топиши кўп жиҳатдан тарбияга боғлиқ. Таълим билан тарбия аслида бир мақсадга қаратилган иккита жараён бўлиб, таълим мажбурий, яни махсус тайёргарликка эга мутахасислар томонидан амалга оширилса, тарбия эса маълум маънода ихтиёрий санлади ва у ҳамма томонидан амалга оширилади. Болага таълимнинг аҳамияти тарбия орқали унинг онгига сингдирилади. Тарбия ҳам таълим жараёнига ўхшаб бир-бирини тўлдирувчи, кетма-кетликда кечадиган билиш жараёнининг шаклланиши билан кечади. Тарбиянинг таълим жараёнидан фарқи шундаки, тарбия беришда ҳар бир миллат ва халқ томонидан эътироф этилган ўзига хос-хусусиятлар бор.

Калим сизлар: *Тарбия, таълим, ёшлар, фаолият, кўникма, малака, ижтимоий, одат, мамара, ҳаёт, тарзи, саломатлик.*

The outcome of all activities in the life of a person depends largely on upbringing. Education and upbringing are actions which are based on a single aim, where education is compulsory which is done by trained professionals, and upbringing is voluntary and done by majority of people. The importance of education is taught through the child education. Upbringing is complementary to the educational process and is shaped by succession of knowledge. It differs from education process in that each nation and people have their own characteristics of upbringing.

Key words: *Upbringing, education, young people, activity, habit, qualification, social habit, productivity, life style, health*

Инсон ҳаётининг барча фаолиятларидаги кўлга киритган ютуқлари, кўлдан бой берган йўқотишлари, қувонч ва ташвишлари, соғлиғу-ҳасталиклари, кўйинки, атрофида яхши ва ёмон одамларнинг ҳозир бўлишида дейсизми, қисқаси унинг барча фаолиятини рисоладагидек амалга оширишида энг асосий ҳаракатлантирувчи куч – бу инсоннинг тарбияси саналади. Биз кўп ҳолларда фарзандларимизнинг ақлий-интеллектуал жиҳатдан мукамал шахс бўлиб шаклланишини хоҳлаймиз. Бунинг учун ҳозир мустақил мамлакатимизда барча шароитлар мухайё этилган ва бу жараёнга кейинги бир икки йилда алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мактабларда, академик лицейларда, касб-ҳунар коллежларда, олий ўқув юртларида ҳар томонлама ҳозирги замон талабларига жавоб бераоладиган билимга эга бўлиш имконияти яратилди. Ривожланган мамлакатлар университетларининг мамлакатимизда филиаллари очилмоқда. Қолаверса, ёшларимиз хоҳлаган мамлакатига бориб олий ўқув юртларида таҳсил олиш имкониятларига ҳам йўллар очилган. Биз одатда таълим - тарбия иборасини айнан шу кетма - кетликда қўллашга одатланиб қолганмиз. Аслида ушбу атаманинг айрим ҳолларда ўринларини алмаштириб, биринчи галда тарбия сўзини кўйиб ишлатилса мақсадга мувофиқ бўларди. Нега деганда таълимнинг мазмун-моҳиятини ва унинг аҳамиятини, зарурлигини болага олдиндан тарбия орқали сингдирилмаса, кутилган натижага эришиш жуда қийин кечади, хатто айрим ҳолларда болани бирон бир йўналишда таълим олишга қизиқтириш, мактабга зўр иштаҳа ила ўз хоҳиши билан боришга одатлантиришда ҳам кутилмаган муаммолар юзага келиши мумкин. Шу боисдан ҳам бу икки жараённи, яъни тарбия ва таълимни она билан болага ёки дарахт ва илдизга ўхшатадилар. Буларни бир-бирисиз тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Халқимизда одатда, “Дунёни гўзаллик кутқаради” дейишади. Бу жуда тўғри айтилган гап. Аммо, кўп ҳолларда менинг назаримда дунёни ҳар қандай бало – қазолардан тарбия кутқаради. Албатта бу фикр кўплаб мулоҳазаларга сабаб бўлиши мумкин. Аммо, бир нарса аниқ маълумки, биз бирон-бир инсоннинг ноўғай ҳатти-ҳаракатларини, қилиқларини

кўрганимизда унга нафрат билан қараймиз, унга танбех берамиз, иложсизликда баъзида койиб қўямиз ва охир оқибат у ким бўлишидан қатъий назар “тарбиясиз одам экан” дея, баъзида ундан хафа ҳам бўлмасликка ҳаракат қиламиз. “Бешикдан қабргача илм изла” дея уқитилади муқаддас ҳадисда. Бунга ҳеч нарса қўшиб ҳам олиб ҳам бўлмайди. Аммо, инсон боласи ҳали дунёга келмасдан бурун тарбияга мухтож бўлар экан ва умрининг охиригача тарбия олади ва тарбия беради. Тарбия бу шундай жараёни, у ҳамма жойда ҳамма вақт ва ҳаммага берилиши лозим. Университетлардан бирида физика-математика фанидан дарс берадиган бир профессор ўз маърузасида талабаларга қараб, “биринчи навбатда одамлар учун тарбия жараёни туради, кейин эса таълим” деб, доскага катта қилиб “1” рақамини ёзади ва мана бу сизларнинг инсонийлигингиз яъни тарбия дейди ва орқасидан битта “0” қўяди ва 10 ни кўрсатиб, бу эса сизларнинг кейинги эришганларингиз деб тушунтиради. Кейин ўннинг орқасидан бир-неча “0”ларни қўяди ва 100, 1000, 10000 ва ҳақозаларни кўрсатиб, булар ҳам сизларнинг кейинги қўлга киритган ютуқларингиз дейди. Кейин бирданига биринчи турган “1” рақамини ўчириб ташлайди ва сўрайди, айтишларчи қолган “0”лар энди нимани билдиради? Талабалар “ҳеч нарса билдирмайди”, деб жавоб берадилар. Кўрдингларми, инсон ҳаётида дастлабки жараён бу тарбия. Айнан шу ерда “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин” иборасини эсласаш жуда ўринли. Таълим махсус тайёргарликдан ўтган, мазкур фанни ўқитишга ҳуқуқи бор кишилар томонидан амалга ошириладиган жараён ва ўқувчи таълим орқали умумий ёки маълум бир йўналишда билим, малака ва кўникмалар билан қуроллантирилади. Шу сабабли, таълим мажбурий ҳисобланади. Аммо, ҳар қандай жамиятда ҳар бир киши тарбиячи ва ўз навбатида тарбияланувчи саналади. Шундай буюк инсонлар бўладики, бу дунёдан яшаб ўтиб кетганларидан кейин ҳам улар айтиб кетган ўғитлари, маслаҳатлари, яратган асарлари одамларни юзлаб, минглаб ҳатто унданда узоқ йиллар давомида ҳам тарбиялайверади. Бунга ўнлаб, юзлаб ҳаттоки минглаб мисолларни келтириш мумкин. Шеърят мулкининг султони Алишер Навоий, тиббиёт илми султони Ибн Сино, шунингдек Беруний, Ал Ҳоразмий, Ал Замахшарий, Ал Фарғоний, Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди, Бобур, Имом Бухорий ... Бу рўйхатнинг адоғига етиш қийин. Тарбия ана шундай жараён. Хўш ўз-ўзидан савол туғилади -тарбия ўзи нима? Менимча тарбия – ҳаётнинг беазаги ва кишининг инсоний қиёфасини, жамиятдаги тутган ўрнини ифодалаб берувчи ҳолат. Тарбия -минг йиллар давомида аждодларимиз томонидан ишлаб чиқилган, эътироф этилган маълум бир фаолиятни амалга оширишдаги ижтимоий одатлар (меъёрлар) мажмуи. Ҳар бир инсон оилада, жамиятда ана шу ижтимоий нормаларни (одатларни) авлодларга бевосита ёки билвосита ўтказаверади. Айнан унинг ўтказилиш механизмини тарбия бериш жараёни деб айтсак ҳам хато бўлмайди. Сабаби тарбия фақатгина сўз орқали эмас, балки бевосита инсоннинг кўз олдида содир бўлаётган жараёнлар орқали ҳам одамдан одамга етказилади ва уни инсон онгли ва англамаган ҳолда ҳам ўзлаштириб олаверади.

Буни инсоннинг юриш–туриши, кийиниши, овқатланиши, муомала – муносабати ва ҳоқозаларида кўриш мумкин. Аммо, бу жараёнлар ҳар жойда ҳар хил бўлиб, бир–бирига ўхшамайди, лекин бир мақсадга қаратилади. Ушбу ижтимоий одатларнинг (меъёрларнинг) биттасини яхши, биттасини ёмон дея муҳокама қилиш ҳам унчалик ўринли бўлмайди. Ҳар бир халқда, миллат ва элатда ўзининг ўзига хос бўлган меъёрлар (одатлар) борки, у мазкур халқ ёки миллат томонидан эътироф этилган ва одамлар шу қолидаги риоя қилиб яшайдилар.

Тарбиянинг педагогик жиҳатларини кўрадиган бўлсак, у ҳам таълим сингари билиш жараёни билан яқунланади. Инсон дунёга келиб оламни англаб, кўриб, содир бўлаётган барча жараёнларни ўзлаштиришида билиш ётади. Тарбияда ҳам билиш худди таълимдаги каби ўта мураккаб кетма-кетликда кечадиган жараён. Улардаги фарқ шундаки, бола учун таълим мажбурий, тарбия эса маълум маънода ихтиёрийдир. Тарбияда билиш жараёни бир неча бир-бирини тўлдирувчи, кетма-кетликда кечадиган, мунтазам равишда такрорланиб келадиган босқичлардан иборат. Агар ушбу занжирнинг бир бўлагида узилиш содир бўлса, билингки, биз бераётган тарбия тарбияланувчи шахсда тўлақонли, самара берадиган ва намуна тарзда келгуси авлодларга ўтказиладиган даражада шаклланмайди. Биринчи галда

берилаётган тарбия, у қайси турдаги тарбия бўлишидан қатъий назар, бутун шакл-шамойили, мазмун-моҳияти ва инсоният ҳаёт тарзининг шакилланишидаги аҳамияти билан биргаликда комплекс тарзда англаниши керак. Ҳар бир анланган жараён инсон томонидан унинг бутун борлиғи билан идрок этилиши керак. Барча аҳамият қирралари билан идрок этилган тарбия элементлари ва йўналиши инсон хотирасига мустаҳкам жойлашиши ва эслаб қолиниши лозим. Инсон хотираси шундай мураккаб жараёнки, берилаётган тарбия элементларининг мазкур шахс учун аҳамияти бўлмаса, у хотирада сақланмайди. Биз бир кунда ўнлаб, юзлаб ҳодиса ва воқеаларнинг гувоҳи бўламиз. Уларни бевосита кўрамиз ва эшитамиз. Аммо, уларнинг ҳаммасини ҳам эслаб хотирада қолдира олмаймиз. Нега? Сабаби, тарбия жараёни айнан ана шу инсоннинг ҳаёт тарзида, фаолиятида унинг аҳамияти йўқ. Инсон кўриши ёки эшитиши мумкин, аммо жараёнга эътиборини қаратмайди, ҳатто бўлиб ўтган ҳолатни шу вақтнинг ўзидаёқ эсидан умуман чиқариб юборади. Аслида, сиз учун аҳамиятсиз ҳолатларга нисбатан шундай ҳам бўлиши керак. Немис философи Ф.Энгелснинг хотира тўғрисидаги қуйидаги фикрини билдиради. “Инсон миясининг энг яхши хусусиятларидан бири - бу унинг эсан чиқаришидир”, - дейди. Одатда, инсон ўз қизиқиши, касби ва йўналишидаги тарбия элементларини яхши ва самарали ўзлаштириб олади ҳамда шу хусусиятлари билан ўз касбига хос характерга ҳам эга бўлади. Хотирага жойланган тарбия жараёнининг яшовчанлигини таъминлаш учун уни тез-тез такрорлаб, автоматлашган даражасига етказилиши керак. Худди бировни кўрганда “Ассалому алейкум” сўзини қай даражада ҳар сафар беихтиёр ишлатгани сингари. Билиш жараёнида автоматизмга айланган жараён тўғрисида билишнинг кейинги босқичида фикрлаш, тафаккур қилиш унча қийинчилик туғдирмайди. Аммо, бу билиш жараёнининг энг асосий маҳсул босқичи саналади. Бирон бир жараён тўғрисида биз фикрлаб, тафаккур қила олсак, уни нутққа чиқариш, билган маълумотларимизни ёзма равишда қоғозга тушуриш осон кечади. Демак, тарбияда билиш жараёни ва унинг ҳар бир инсонда тўлақонли занжирнинг мустаҳкамлиги ҳам инсоннинг соғлом ҳаёт тарзининг шакилланишида муҳим аҳамият касб этади. Одатда одамларнинг ҳаёт тарзи уларнинг эгалламоқчи бўлган ёки эгаллаган касби-коридан, қизиқишларидан келиб чиқиб шаклланади ва унинг соғлигини белгиловчи асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Демокчимизки, болаларда улар кўрмаган, эшитмаган нарсаларига қизиқиш пайдо бўлиши аксарият ҳолларда содир бўлмайди. Кўп ҳолларда қизиқишлар оилада, боғчада, мактабда, олий ўқув юртларида ақлий билимларни бериш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин. Аммо, ҳар қайси алоҳида фанга болани қизиқтиришнинг бошланғич дастлабки босқичи тарбиядан бошланади.

Тарбия жараёни бугун пайдо бўлиб қолган тушунча эмас. Ер қуррасида инсон пайдо бўлибдики, миллион, миллиард йиллар давомида одамлар орасида инсонларга хос яшаш ва турмуш тарзи аста-секинлик билан, давр талаби ва ҳаёт эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ўсиб ривожланиб, такомиллашиб келган. Одамлар ўртасидаги муомала-муносабатлар, меҳнат муносабатлари ва уни амалга ошириш усуллари, механизмлари ва унинг асосида барча кўринишдаги тарбия турлари шакллана борган. Демак, ҳар бир тарбия турининг жамиятда шахс шаклланишида, мамлакат ривожиди, одамларнинг маънавий ва маърифий жиҳатларининг юксалишида, унинг кечаги ривожланиши, бугунги ҳолати ва эртанги истиқболи ётади. Тарбия борасида бизнинг аждодларимизнинг тутган йўли, биз уни қанчалик рисоладагидек давом эттириб, эртанги авлодларга қай даражада ўтказаяпмиз ва бугунги эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда берайпмизми? Тарбия хусусида буюк ватандошимиз, машҳур педагог олим Абдулла Авлонийнинг тарбия борасидаги таърифи бизлар учун бугун ҳаётда дастуриламал бўлиши керак. У киши таъкидлаганидек, тарбия биз учун ё ҳаёт - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир.

Тарбиянинг ҳаётийлигини таъминлашда тарбия берилаётганларнинг ёшини, жинсини, ҳатто яшаш жойини, миллатини, саломатлик даражасини ва бошқа хусусиятини инобатга олиш шарт. Тарбия берилади, аммо ҳар қайси жойда ҳолатни олдиндан баҳолаб, берилаётган тарбиянинг айнан шу жойда, шу вақтда мазкур инсонга берилиши ўринли ва ҳаётий эканлигига амин бўлгандагина берилса, самара беради. “Нур шарқдан таралади” деган

иборани биз жуда кўп ишлатамиз. Тарбия борасидаги кўплаб тажрибалар ҳам айнан шарқда шаклланиб, кейин кўплаб халқлар орасида тарқалган бўлса не ажаб. Улуғ аждодларимиз Алишер Навоий, Имом Бухорий, Захриддин Муҳаммад Бобур, Ибн Сино, Улуғбек, Амир Темур, Ал Беруний, Ал Хоразимий, Ал Фарғоний ва бошқа ўнлаб алломаларнинг яратиб бизга мерос қилиб қолдирган ноёб дурдоналари, бугун мустақиллик шарофати билан дунё юзини кўриб, кўплаб тилларига таржима қилиниб илмий жиҳатдан чуқур ўрганилмоқда. Хоҳлаган бир йўналишдаги асарни олиб таҳлил қилинг, унинг ҳар бир сатрида тарбия ва унинг ҳаётийлиги ҳақида фикр юритилади. Демак, биз тарбия масаласида кечаги кунимизга разм соладиган бўлсак, тарбиянинг ҳар хил йўналишларида бошқаларга намуна бўла оладиган ҳаётий тарбия ўғитларини топамиз ва унинг билан ҳар қанча фахрлансак, ғурурлансак арзийди. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб тарбия ва тарбиявий жараёнларни миллий қадриятларимиз асосида, замон талаблари даражасида ҳаёт билан чамбарчас олиб бориш учун жамиятнинг барча йўналишларида, айниқса таълим, соғлиқни сақлаш, санъат, спорт соҳаларида катта ислоҳатлар амалга оширилиб, барча зарур шароитлар яратилиб берилди. Айниқса, таълим-тарбия масалаларига 2017 ва 2018 йиллардан бошлаб жуда катта эътибор қаратилиб, бу борада ўнлаб янги фармон ва қарорлар қабул қилинди. Таълим ва тарбия соҳасида меҳнат қилаётган фидоий устозларнинг меҳнатлари ҳақиқий том маънода ўз кадр-қимматини топди. Минг йиллар давомида халқимиз томонидан мукамал ишлаб чиқилган ва эътироф этилган миллий қадриятларимиз ҳамда анъаналаримиз асосида ёшларимизга тарбия бериш мамлакатда энг усувор масала қилиб бегиланди. Мамлакатимизда тарбиянинг кечаги мазмун ва моҳияти ёрқин очиб берилди. Мамлакатимизда бугун ёшларни тарбиялаш борасида олиб борилаётган барча тадбирлар ҳаёт билан, ундаги кечаётган жараёнлар, ўзгаришлар, янгиликлар билан бевосита боғлиқ ҳолда, назарий ва амалий жиҳатлари ҳамжиҳатликда амалга оширилаётганлигининг ўзи айнан Абдулла Авлонийнинг тарбия бу “ё ҳаёт...” деган ҳикматининг акси десак муболаға бўлмайди. Шундай экан бизда тарбиянинг ҳаётийлигини таъминлашнинг пойдевори - аждодларимиз томонидан олдиндан яратилиб кўйилган. Бу пойдевор ўта мустаҳкам. Пойдевори мукамал қурилган уйнинг девори мустаҳкам ва умрбоқий бўлади

Худди шу тариқа Абдулла Авлонийнинг тарбия борасидаги навбатдаги “ё мамот, ё нажот, ё садоқат, ё халокат, ё фалокат” тарзидаги фикрларини ибрат сифатида чуқур ва мукамал таҳлил қилиш мумкин. Тарбиянинг ҳаётийлигини таъминламасдан туриб тарбия бераётган ёшларимиздан, фарзандларимиздан қандайдир “нажот” кутиб бўлмайди. Фақатгина тўғри тарбияланган фарзандларимизда ватанга, ота-онага, атрофдагиларга мухаббат, садоқат, меҳр ва оқибат қирралари шаклланади. Акс ҳолда улуғ алломамиз Абдулла Авлоний таъкидлаганидек, инсон ўзини, оиласини, ўзи яшаб турган жамиятни “халокат” ёқасига олиб келади ва кутилмаган “фалокат” юз беради.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев И.Қ. Бекчанов С.З. Аёл саломатлиги-келажагимиз пойдевори. Урганч 2012. 32 б.
2. Абдуллаев И.Қ. Муталова З.Ж. Ижтимоий меъёрлар ва инсон саломатлиги. Тошкент. 2008. 144 б.
3. Абдуллаев И.Қ. Турмуш тарзи ва инсон саломатлиги. Тошкент, 2008. 132 б.
4. Арзикулов Р.У. Соғлом турмуш тарзи асослари, I-том. Тошкент, 2005. 228 б.
5. Арзикулов Р.У. Соғлом турмуш тарзи асослари, II -том. Тошкент, 2005. 251 б.
6. Арзикулов Р.У. Репродуктив саломатлик асослари. Тошкент, 2010. 176 б.
7. Иргашев Ш.Б. Медицинская валеология. Тошкент, 2012. 335 б.

**РОЛЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН
В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ**

В данной статье изложена суть развития теоретической и методической помощи для внедрения компетентностного подхода в технических высших учебных заведениях, развития психолого-педагогических дисциплин в целом, в том числе коммуникативной компетентности студентов.

Ключевые слова: педагогика, психология, образование, компетентность, коммуникативность, подход, развитие.

This article recognizes the essence of the development of theoretical and methodological support for the introduction of a competency-based approach in technical higher education institutions, the development of pedagogical psychological disciplines, including General, communicative competence of students.

Key words: pedagogy, psychology, education, competence, communication, approach, development.

В нашей стране осуществляется широкомасштабная позитивная работа в системе высшего образования. Конечно, наша единственная цель- воспитывать всесторонне, духовно гармоничной конкурентоспособной, молодых специалистов, во всех сферах народного хозяйства.

На этапе развития нашего общества вопросы воспитания молодежи являются одной из самых актуальных задач, стоящих перед нами. Поэтому при организации учебно-воспитательного процесса в высших технических учебных заведениях необходимо активизировать познавательную деятельность студентов, совершенствовать самостоятельные и критические способности мышления [4, с. 42-47].

Сегодня не секрет, что республика полностью отвечает современным требованиям, предъявляемым ко всем специалистам, готовящимся в системе высшего образования. Кто-то хорошо усвоил теоретические знания, но уровень практического применения этих знаний низок, кто-то хорошо усвоил практическими навыками, но культура общения не развита (не может общаться с членами команды и т.д.). Конечно, мы только привели некоторые аспекты вопроса.

Как видно из того, что сегодня мы должны не только готовить специалистов, отлично владеющих своей профессией, но и готовить для предприятий, организаций и систем управления инженеров с высшим образованием, как ученых, так и технических специалистов и руководителей промышленных производственных предприятий, систем управления в различных областях. В то время как мы слышим много информации в прессе и средствах массовой информации о том, что современный лидер имеет низкий вес в подготовке сотрудников.

У нас в народе издревне была хорошая пословица "Легко быть ученым, а трудно быть человеком". Эта пословица никогда не теряет свой смысл. Здесь мы хотим привести некоторые результаты своей работы по уровню коммуникативной компетентности студентов, обучающихся в технических высших учебных заведениях, формированию компонентов коммуникативной компетентности и влияющих на нее факторов.

Однако, несмотря на развитие теоретической и методической помощи для внедрения компетентностного подхода в высшее инженерное образование Республики, крайне редко проводятся научно-исследовательские работы, направленные на определение педагогических

условий развития общей, в том числе коммуникативной компетентности будущего инженера.

Анализ наших научных исследований по направлениям развития современного инженерного образования и состоянию учебной практики выявил следующие недостатки:

а) на сегодняшний день требования к коммуникативной компетентности молодого инженерно-технического специалиста и педагогические условия, формы и методы обучения, созданные для обеспечения выполнения этих требований, не развиты на уровне требований;

б) объективные потребности в реформировании организационных форм и методов обучения и наличие недостатков в научном, теоретическом и методическом обеспечении, созданных для внедрения современных форм и методов обучения в высшем инженерном образовании;

в) недостаточный педагогический потенциал психологических и педагогических наук, обладающих особыми необходимыми свойствами в развитии коммуникативных компетенций бакалавров высшего технического инженерного образования и организации их обучения в высших технических инженерных вузах.

Содержание предметов психолого-педагогического цикла позволяет вести целенаправленную работу по формированию и развитию ряда универсальных компетенций, особенно связанных с компетенциями будущих инженеров в сфере организационно-управленческой деятельности. Психолого-педагогический компонент присутствует в деятельности инженера в нескольких аспектах. Во-первых, при проектировании и разработке технических систем должны учитываться особенности функционирования социально-психологических дисциплин. Особенно это важно в современных условиях гуманизации техники, ее приспособления к психическим особенностям пользователя, создания наилучших условий труда. При этом, учитываются отношения не только в системе «человек- машина», но и в системе «коллектив-человек-машина». Следовательно, инженер должен обладать системой знаний в области инженерной психологии. [3, с. 170] Во-вторых, современный инженер включен в систему разносторонних и разноуровневых деловых коммуникаций. Перед ним стоят задачи организации совместной деятельности, учета индивидуальных особенностей личностей подчиненных и коллег, осуществление педагогической деятельности в подготовке персонала.

Эти выявленные недостатки позволили нам сформулировать проблему нашего исследования, целью которого является выявление педагогических условий, способствующих процессу изучения психологических и педагогических наук в высшем техническом инженерном образовании, развитию коммуникативной компетентности студентов по инженерным специальностям.

Социальная направленность и коллективистский подход предполагают направленность процесса обучения на формирование в учебной группе общественно ценных отношений, позволяющих личности каждого развиваться. Организация диалога, взаимообмена мнениями, взаимообучения способствует формированию позитивных внешних отношений. Психологически безопасные, развивающие внешние отношения способствуют внутреннему становлению личности. Это позволит в полной мере использовать развивающий и воспитательный потенциал учебной группы.

Эти подходы тесно связаны с личностно-деятельностным подходом, который предполагает создание в процессе обучения условий для развития личности каждого обучающегося, раскрытия его внутренних способностей. Процесс обучения должен не только готовить будущего специалиста к его профессиональной деятельности, но и развивать его общественную активность, гуманистическую направленность, формировать мировоззрение, развивать творческие способности, а так же способности к самообразованию и самоорганизации. Должны создаваться условия для формирования.

Однако система гуманитарного образования в инженерном университете сталкивается с рядом проблем на современном этапе развития.

Во-первых, относительно небольшое сокращение психологических и педагогических дисциплин в высшем техническом инженерном образовании, а также организация занятий по социально-гуманитарным предметам в больших образовательных потоках, что, в свою очередь, усложняет степень использования интерактивных технологий обучения. Использование интерактивных технологий на уроках является системным и не распространенным явлением. [1, с. 126]

Во-вторых, для эффективной организации учебного процесса наличие некоторых недостатков материально-технической базы высших технических учебных заведений инженерного образования, неполное оснащение техническими средствами, учебные помещения приспособлены только к организации лекционных, практических и семинарских занятий, что затрудняет организацию интерактивного образования.

Теперь, если обратиться к истории, то мы видим, что в 80-90-е годы XX века в высшем техническом инженерном образовании большое внимание уделялось преподаванию психолого-педагогических дисциплин в процессе подготовки молодых специалистов. Кроме того, в этот период началась “педагогизация” процесса подготовки инженерных кадров не только у нас, но и во всем мире.

На этом месте можно привести следующие научные исследования, проведенные учеными. Б.Назарова, которая изучила проблемы процесса формирования коммуникативной компетентности будущих инженеров в процессе обучения высшего технического инженерного образования, подчеркивает позитивное значение психологических и педагогических наук в этом процессе. [2, с. 76-78]

В заключение следует отметить, что психолого-педагогические науки способствуют формированию и развитию ряда социальных компетенций в процессе подготовки молодых специалистов высшего технического инженерного образования, в частности, к выполнению работ, связанных с компетентностью будущих инженеров в области организационно-управленческой деятельности. Существует несколько аспектов в работе инженера при подготовке специалистов по психолого-педагогическим наукам в высшем техническом инженерном образовании. Во-первых, при проектировании и разработке различных технических систем необходимо учитывать особенности функционирования социально-психологических систем. Это особенно важно при гуманизации современных технологий, их адаптации к интеллектуальным характеристикам пользователя, создании наилучших условий труда. При этом отношения учитываются не только в системе "человек-машина", но и в системе "команда-человек-машина". Поэтому мы считаем, что каждый технический инженер должен прежде всего обладать соответствующими знаниями в области инженерной психологии.

Кроме того, психологические и педагогические науки играют важную роль в самообразовании специалиста. Повышение психологической и педагогической грамотности молодежи, развитие речи, культуры речи, способности к самовыражению, в конечном итоге приводит к гармонизации межличностных отношений и общества в целом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Муслимов Н.А. Профессиональное формирование будущих преподавателей профессионального образования. Монография. – Т.: Фан, 2004.– 126 б.
2. Назарова Б.А. Психологические проблемы воспитания профессиональной компетентности преподавателей профессионального колледжа // Роль ученых в научно-техническом развитии женщин. Материалы республиканской научно-практической конференции. – Ташкент, 2007. – Б.76-78.
3. Назарова Б.А. Педагогические колледжи обучение профессиональной компетентности будущего учителя: Дисс. ...кан. пед. н. – Т.: 2009. – 170 б.
4. Рахимов З.Т. Активизация познавательной деятельности и развитие критического мышления студентов в процессе обучения // Проблемы современной науки и образования. – 2019. – №3(136). – С. 42-47.

УДК 371.3.02

Ботагоз Әшірова
(Алматы, Казахстан)

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

В статье рассматриваются проблемы преподавания литературы, профессионального казахского языка и способы развития навыков исследовательской работы в художественном переводе. Автор описывает личный опыт применения инновационных методов обучения и организации проектной работы по профессиональному казахскому языку и литературе.

Ключевые слова: профессиональный язык, исследовательская деятельность, научный проект, оценивание.

The article deals with the problems of teaching literature, the professional Kazakh language and ways to develop the skills of research in literary translation. The author has personal experience in applying innovative teaching methods and organizing work in the professional Kazakh language and literature.

Keywords: professional language, research activity, scientific project, evaluation.

Көркем шығарма қай халықтың болмасын, аса маңызды әдеби мәдени құндылықтарының бірі екендігі белгілі. Көркем әдебиет өз оқырманын жақсылыққа, ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелейді, сондықтан нақты бір халықтың тілінде жасалған көркем шығармаларды басқа халық өкілдері оқуға ұмтылады. Бұл ретте аударма ісі көмекке келеді. Әлемдік мәдениетте, оның ішінде қазақ мәдениетінде көркем аударма жасау ісі белсенді түрде жолға қойылған. Қазірдің өзінде кітап оқу ісі азайғанымен, әлемдік әдебиеттің қазақ тіліндегі нұсқаларын жасау маңызды сипатқа ие болып отыр. Басқа тілдерге де қазақ көркем әдебиеті аударылады. Әлемдік лингвистикада көркем аударма мәселелері орыс ғалымдарының еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Зерттеушілер А.В. Федоровтың, Я.И. Рецкердің, Л.С. Бархударовтың, В.И. Комиссаровтың зерттеулерінде өз жалғасын тапты. Соңғы ғалымдар эквиваленттік теориясын қалыптастырды. Осы теориялар арқылы мына мәселелер анықталды: 1) Аударылатын мәтін түпнұсқаға барынша жақын болуы керек; 2) Түпнұсқа мәтіндегі ұлттық мәдени ерекшеліктерді екінші тілде қабылдайтын оқырман түсінетіндей болуы керек; 3) Түпнұсқаның стильдік, көркемдік, эстетикалық ерекшеліктерін, түпнұсқа авторының өзіндік тілдік-стильдік бағытын толық дәрежеде қабылдау үшін абсолютті, контекстуалды сәйкестіктерге мән берілуі тиіс. Қазақ аударматануында көркем аударманың жекелеген мәселелері ғылыми тұрғыдан терең талданған бірқатар еңбектер бар; бұлардың қатарында Қ.Жұбановтың, М.Әуезовтің, Ә.Нұрпейісовтің, Е.Букетовтің, Ә.Сатыбалдиевтің, Ө.Айтбаевтың, А.Алдашеваның, С.Тұрбекованың және тағы басқа еңбектерін атауға болады. Орыс тілінен қазақ тіліне аударылған көркем әдебиет пен ақпаратты арнаулы әдебиеттің лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері теориялық тұрғыдан зерттелген арнайы зерттеу бар. Солай бола тұрса да бүгінгі таңда ғылымның жаңа салалары дамып, антропоэлектік және когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану салаларына мән беріліп, халықтар арасындағы байланыстар ұлғайып, аударманың практикасына қажеттілік туып отырғандықтан, көркем аударманың кейбір мәселелеріне нақтырақ тоқталу қажет болады. Көркем шығарма ең алдымен функционалдық стильдер қатарында айрықша орын алатын күрделі стиль. Эстетикалық функция атқара отырып, көркем туынды өз оқырманын тәрбиелейді, оны шындыққа сендіреді, адамгершілік, ізгілік бағыттарын қалыптастырады. Екіншіден, көркем шығарма ідеби көркем стиль ретінде басқа стильдерден жоғары тұратын, беделді стиль болып табылады. Оны доминант стиль дәрежесіне көтеретін басты фактор – тәрбиелеушілік

қызметі және бұл үшін жалпыхалықтық тілдің мүмкіндіктерін барынша еркін пайдаланылуы осы арқылы белгілі бір халықтың тілінде бар барлық сипаттарды жианқтап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуі авторлық шеберлікке қатысты стильдік-тілдік ерекшеліктердің болуы. Әлемдік мәдени қордағы классикалық көркем туындылар басқа халықтардың мәдениетіне аударма арқылы жеткізілетіні белгілі. Бұл жағынан қазақ мәдениетіндегі қазына өте бай. Өткен ғасырдың 60-ыншы жылдарының өзінде дүниежүзілік классикалық көркем әдебиеттің небір жауһарлары қазақ тіліне аударылды. Соңғы уақытта қазақ мәдениетінің аударма қоры «Мәдени мұра» бағдарамасының негізінде жасалған шығармалармен толықты. Түпнұсқа тілдегі көркем шығарманың сипаттарын негізге ала отырып, аударма жасау ісінде барынша ескерілуі керек көркем шығарманың басты тілдік ерекшеліктері мыналар екендігін көрсетеміз: тақырыпқа, сюжетке байланысты жалпыхалықтық тілдік қордың барлық дерлік әлеуетінің қолданылуы; ұлттық-мәдени сипатты танытатын баламасыз лексикалардың болуы (топонимдер, омонимдер және басқа да ұлттық реалийлер); әр алуан эпитеттер мен теңеулер және метафоралар, фразеологизмдер; автордың өз тарапынан жасалған авторлық қолданыстар (оккозионолизмдер); стильдік қайталамалар, астарлы сөздер, жергілікті тіл ерекшеліктері; түпнұсқа жасалған тілдің типологиялық ерекшеліктеріне байланысты синтаксистік құрылымдар және т.б. Осы аталғандардың барлығы да аудармадағы баламалылық проблемасымен байланысты болып отыр. Баламалылық туралы анықтамаларда бір-біріне таңдалып алынатын тілдік бірліктердің мағыналық жақындығы дегеннен бастап, жекелене тілдік бірліктердің де, мәтіннің де балама болатындығы көрсетіледі. Шын мәнінде баламалылық- жасалған мәтін мен түпнұсқа мәтін арасындағы тілдік бірліктерді салыстыру, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтау деген сөз. Баламалылыққа мынадай жағдайларда қол жеткізуге болады: аудармадағы мәтіннің мазмұны түпнұсқа сияқты әсер ете алады; аударма мәтін түпнұсқа мәтіннің аналогы болуы тиіс; аударма мәтінде ауытқушылықтар болмауы керек. Аударма ғылымында «баламалы алмастырулар», «баламалы сәйкестіктер», «мәтінге тәуелсіз балама», «контекстуалды балама», «балама аударма» деген терминдер бар екендігі белгілі. Олардың ортақ мазмұны «мазмұнды беретін амалдары әр басқа болса да, түпнұсқадағы мазмұнды сақтаушылық» дегенді білдіреді. Ғұлама жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы жоғарыда аталған ерекшеліктердің барлығын танытатын, аса күрделі түпнұсқа мәтін екендігі белгілі. «Абай жолы» орыс тіліне екі рет аударылған (1сі -1960, 2сі – 2007 аударған А. Ким). Эпопеяның орыс тіліндегі аудармасы жөнінде әдебиеттанушы ғалымдар, интеллегенция тарапынан әртүрлі пікірлер бар.

Бірінші аударманың материалдары негізінде салыстырмалы тіл білімі аспектісінде бірнеше кандидаттық диссертациялар да қорғалған (Ю.Сушко, А.Ермағамбетова және т.б.). Көркем аударманың кейбір ерекшеліктеріне тоқталу үшін осы шығармадан алынға түпнұсқа контексті мен оның екі аудармасын салыстырып көрелік. Түпнұсқада: «Абай бұның бетін көрмек боп, ызғарлы үн қатты. Ұрының көзін өзіне қаратпақ еді. Әй, сен не дейсің? - дегенде, ұрының қызыл сеңсең тымағы жай ғана қозғалып, қырыс жүзі Абайға енді ғана қарады. Дөңгелек келген, мығым денелі сары ұрының кішкене сұр көздері бір-ақ рет жалт етіп қалды да, қайта сөнді. Тағы төмен тұқырды. Қабағының еті қалың, ұрты да біраз салбыраған. Пішіні мен сырты кескен терек сияқты бітеу, тұтас безбүйрек келген» [4, с. 127]. Бірінші аудармада: «Абай решил посмотреть на его лицо и сурово окликнул: - Ну а что ты скажешь? Рыжая шапка медленно повернулась, и упрямое лицо только теперь глянуло на Абая. Турсун взметнул свои маленькие серые глаза и опять опустил голову. Веки толстые, щеки отвислые - да и лицом и всем телом он подобен цельному сучковатому обрубку» » [4, с. 73]. Екінші аудармада: «Абай хотел посмотреть вору в глаза – другого способа подобраться к правде не было у третейского судьи. Но громоздкий, как чурбан от толстого кряжа, Турсын сидел, низко опустив голову над скрещенными кривыми ногами,- словно скрывая свое лицо под шапкой и отнюдь не намеревался отвечать истцу,делая вид, что не слышит его» » [4, с.121-122]. Шын мәнінде мәтінді толықтай жеткізу мүмкін емес екендігі түсінікті. Аударма мән мәтіндерде толықтырулар бар (кейіпкердің аты түпнұсқада жоқ болғанымен аудармада

қолданылған - Тұрсын), қырыс жүзі дөңгелек келген, жалт етіп қалды да, қайта сөнді, тағы төмен тұқырды, бітеу, тұтас, безбүйрек келген типтес сөздер мен сөз орамдары ықшамдалып, кейде түсіріліп берілген. Түпнұсқада кейіпкердің жауап бере алмайтындай кінәлі түрі суреттелсе, екінші аудармада ол «естімеген сияқты болып отыра береді»; кейіпкерді бейнелеуде жоқ «скрещенные кривые ноги» деген тіркес қосылған. Алдыңғы аудармада мазмұн қысқартылып жеткізілсе, еркін аудармамен беру жағы көбірек. Коннотатты реңкі жоғары лексикалық тілдік бірлік түпнұсқада кейіпкердің бейнесін барынша дәл көрсетіп тұр, бірақ бұлар орыс тіліндегі мәтіндерде айқын емес. Кейіпкерді анық сипаттайтын осы тілдік бірлік үшін екі аудармада да сөздіктегі сәйкестік немесе басқадай да контекстуалды сәйкестік алынбаған. Мазмұнды жеткізу және жағдаятты баяндау дәрежесіндегі баламалылықтар алынған десек, әрине, екі аудармада да мазмұн жеткізілген, ситуация баяндалған; бірақ коммуникацияның мақсаты толық дәрежеде берілмеген. Бұр арада біздің мақсатымыз – аударманың кемшіліктерін санап шығу емес, мақсат – көркем аудармада осындай сәйкестіктердің немесе сәйкессіздіктердің болатындығын көрсету. Осындай фактілердің болуы көркем аударманың көптеген ерекшеліктері бар екендігін және оны зерттеу қажеттігін белгілейді. Көркем аударма мәселесінде талданған және тұжырымдары анықталған тармақтардың бірі - ұлттық реалийлердің берілуі. Ғылыми еңбектерде ұлттық реалийлердің берілу амал тәсілдері көрсетіледі, мысалы, түсіндірме жолымен беру, транскрипциялау, сілтеме арқылы көрсету және т.б. Мысалы, «Абай жолының» бірінші аудармасында *шәкірт*, *қалпе*, *медресе* сияқты сөздер мәтін ішінде орыс тіліне бейімделіп, сілтеме арқылы түсіндірілген (кун – возмещение за убийство; халфе – духовное лицо, наставник в медресе). Екінші аудармада бұндай тәсілдер өте сирек қолданылған. Қазақ аудармаларындағы ұлттық реалийді білдіретін сөздердің ерекшеліктері, әдіс-тәсілдері мен типтері лингвомәдениеттану аспектісінде А.Алдашеваның еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Осыған байланысты Абай «Қарасөздерінің» ағылшын тіліне аудармасын талдаған зерттеуші Ә.Ғалиева былай деп жазады: «Жинақталған материалдар бойынша анықталғаны – аудармашы Ричард Маккейн өз еңбегінде жиырма бестен астам сөз тізімін беріпті. Олар "aul", "batyr", "sart", "sart-surt", "nogai", "nokai", "dzhigit", "Hadith", "iman", "koumiss", "tarikat", "volost", "yel-basy" және т.б. Бірақ ол реалий сөздерінің толық тізімін көрсетпеген, сондықтан біз жан-жақты қарастырғанда, «Қарасөздердің» аудармасындағы ұлттық реалийлер саны жағынан да, аударылу сипаты жағынан да күрделі болып шықты. Аударманы оқып танысуда түпнұсқадағы сияқты эстетикалық функцияның сақталуы міндеті тұрады, ал бұны сақтау үшін түпнұсқадағы ұлттық мәдениет, текстің ерекшелігі, автордың позициясы, шығарманың тілі сияқты тармақтар маңызды орын алады. Сонымен қатар аударматану ғылымының теориялық аспектілері тұрғысынан келгенде, типологиялық құрылымы әртүрлі болып келетін тілдер арасындағы аударма ісінің әлі де болса талдануы керек тұстары бар. Аударылған мәтінді бағалаудың объективті мәселелерімен қатар контексте болатын сзәйленіс дәрежесіндегі, хабарларды қамту дәрежесіндегі, жағдаятты баяндау дәрежесіндегі, коммуникацияның мақсаты дәрежесіндегі баламалылықтар мен сәйкестіктерді талдау қажет.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для ин-та и фак. иностр. яз. учеб. пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 303 с.
2. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М., 1978. – 189 с.
3. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арда, 2004. – 215 б.
4. Ауэзов М.О. «Путь Абая», роман-эпопея / Пер. А.А. Ким. – Алматы: Жибек жолы, 2007. – 467 с.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2-том Б-Г. – Алматы, Ғылым, 1976. – 695 б.

6. Казахско-русский словарь. Ок. 5000 слов / Под ред. акад. Р.Г. Сыздыковой, проф. К.Ш.Хусайн. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 1008 б.

7. Ғалиева Ғ. Аудармадағы лексикалық сәйкестіктер (Абай «Қарасөздерінің» ағылшын тіліне аударылған нұсқасы бойынша). – канд.дисс.қолжазбасы. – Алматы, 2010. – 124 б.

УДК 379;079;(077)

Бахтиёр Ашуров
(Қарши, Ўзбекистон)

МОДУЛЛИ-КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Мазкур мақолада олий таълим муассасаларида талабаларнинг касбий ва шахсий камолотини таъминлаш учун зарур педагогик шарт-шароитларни яратиш, касбий компетентликни шаклланишининг педагогик асосларини ишлаб чиқиш ҳамда модулли-компетентли ёндашув асосида талабаларнинг таълим жараёнини ташкил қилиш масалалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *модул, компетентлик, ёндашув, таълим, талаба, жараён, сифат, натижа, шарт-шароит, самарадорлик.*

В данной статье проанализированы вопросы создания необходимых педагогических условий для обеспечения профессионального и личностного роста студентов в высших образовательных учреждениях, разработки педагогических основ формирования профессиональной компетентности и организации образовательного процесса студентов на основе модульно-компетентностного подхода.

Ключевые слова: *модуль, компетентность, подход, образование, студент, процесс, качество, результат, условия, эффективность.*

This article analyzes the issues of creating the necessary pedagogical conditions for ensuring professional and personal growth of students in higher educational institutions, developing the pedagogical foundations for the formation of professional competence and organizing the educational process of students on the basis of a modular competence approach.

Key words: *module, competence, approach, education, student, process, quality, result, conditions, efficiency.*

Мамлакатимизда таълим тизимини ривожлантириш, олий таълим муассасалари ўқув мазмунини амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтириб янгилаш, инфратузилма ва моддий-техник базани мустаҳкамлаш борасидаги ислохотлар таълим сифати ва самарадорлигини тубдан яхшилаш, ўқитиш жараёнига илғор таълим технологияларни ва дастурий таъминотларни тадбиқ этиш имкониятларини кенгайтирмоқда. Таълим соҳасидаги миллий дастурлар доирасида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ва эришилган қатор ижобий ўзгаришларга қарамасдан, таълим сифат самарадорлиги ривожланиши динамикасини янада жадаллаштириш, бунда яратилган шарт-шароитлар ва имкониятлардан самарали фойдаланиш бугунги кунда энг долзарб масала ҳисобланади.

Ёшларнинг билим олиш мотивацияларини шакллантирувчи механизмларни ва ўқитишнинг янги шакл, ноанъанавий услублари орқали уларнинг билиш жараёнларини фаоллаштириш тизимини такомиллаштириш ҳамда индикаторлар тизими орқали таълим-тарбия жараёни сифатини бошқариш механизмларини ишлаб чиқиб амалга жорий этиш зарурати мавжуд. Айнан мана шулар узлуксиз таълим тизимини мазмунан модернизациялашни, таълим-тарбия самарадорлигини янги сифат босқичига кўтаришга хизмат қиладиган таъсирчан чораларни кўришни тақозо қилади.

Таълимнинг устувор вазифаларидан бири, бу таълим олувчи онгу шуурида миллий ва умуминсоний кадрятларни қарор топтириш, унда келажакда жамиятда ўз муносиб ўрнини топиши учун амалий ҳаётий кўникмаларни шакллантириш билан талаба ёшларнинг ижтимоий иқтисодий муносабатларга фаол киришишига замин ҳозирлашдир [1, 40 б.].

Шу нуқтаи назаридан, таълим-тарбия жараёнида нафақат талаба ёшларга фанлар бўйича билим бериш, балки эгаллаган билим ва малакаларини амалга татбиқ этиш, улардан ижтимоий ҳаётда фойдаланиш кўникмаларини, яъни компетентликни шакллантиришга йўналтириш ҳам асосий вазифалардан биридир. Бу борада олий таълим мазмунини қайта кўриб чиқилиб олий таълимни мазмунан модернизациялашда Давлат таълим стандартларига мос куйидаги вазифаларнинг бажарилиши назарда тутилади:

– олий таълим тизимининг бакалавриатура ва магистратура босқичларида давлат таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурлари ҳамда дарсликларини такомиллаштириш, мазмунан узвийлаштириш;

– талабаларнинг давлат таълим стандартлари бўйича билим, кўникма ва малакаларини баҳолашнинг бакалавриатура ва магистратура босқичлари учун ягона тизимини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш.

Олий таълим мазмунини модернизациялаш ишлари авваламбор таълим тизимида давлат таълим стандартларининг янги авлодини ишлаб чиқилганлигида кўринади. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш жоизки, бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқариш корхоналарига янги техника ва янги технологияларни ҳамда бошқарувнинг янги усулларини жорий этилиши бўлажак мутахассисларни тайёрлаш мазмунини модернизациялашга асос бўлди. Олий таълим муассасаларида етук малакали кадрларни тайёрлаш тизимида таълим олувчи ва таълим бурувчилар ўртасидаги субъект-объект муносабатларидан субъект-субъект муносабатларига ўтилиши таълим жараёнини модулли-компетентли ёндашув асосида курилишига замин яратди [2, 232 б.]. Модулли-компетентли ёндашув асосида давлат таълим стандартлари қайта кўриб чиқилди.

Давлат таълим стандартлари жорий этилиши куйидаги *мақсадларни* назарда тутди:

– таълимнинг юксак сифатини ҳамда мамлакатда амалга ошириладиган чуқур иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар, ривожланган демократик давлат барпо этиш талабларига жавоб берувчи кадрлар тайёрланишини таъминлаш;

– мамлакатнинг ижтимоий ва ижтимоий тараққиёти истикболларидан, жамият эҳтиёжларидан, фан, техника ва технологиянинг замонавий ютуқларидан келиб чиқиб кадрлар тайёрлаш мазмунини тартибга солиш;

– таълимнинг демократиялашуви, инсонпарварлашуви ва ижтимоийлашуви, таълим олувчиларнинг ҳуқуқий иқтисодий билимлари даражасини, шунингдек, таълим жараёни самарадорлигини ошириш;

– сифатли таълим хизматларини кўрсатиш, таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида шахснинг, жамият ва давлатнинг манфатларини ҳимоя қилиш;

– кадрлар тайёрлаш сифатини ва таълим фаолиятини баҳолаш мезонларини ва тартибини белгилаш;

– таълим жараёни ва кадрлар тайёрлашнинг изчиллиги ва узлуксизлигини таъминлаш, таълимнинг барча турлари ва босқичларида ўқув-тарбия жараёнини мақбуллаштиришнинг ваколатли органлари томонидан давлат талаблари белгиланади [3, 177 б.].

Бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлигини шакллантириш, олий таълим муассасаларида уларнинг касбий ва шахсий камолотини таъминлаш учун зарур педагогик шарт-шароитларни яратиш, талабалар касбий компетентлигини шаклланишнинг педагогик асосларини ишлаб чиқиш, психологик-педагогик шароитларини аниқлаш ҳамда касбий компетентлигини шаклланганлик даражасини аниқловчи мезонларни асослашда шу йўналиш учун ишлаб чиқилган давлат таълим стандартларига алоҳида эътиборни қаратиш лозим [4, 76-78 б.].

Давлат таълим стандарти таълим мазмунининг ривожланишида кўзга ташланаётган замонавий анъаналаридан бири уни стандартлаштириш (давлат миқёсида ўрнатилган ягона қоида ва талабларга мос келиш) ҳисобланади.

Давлат таълим стандартлари олий таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими мазмуни ва сифатига қўйиладиган талабларни белгилайдиган меъерий ҳужжат ҳисобланади. Давлат таълим стандартларида таълим дастурлари мазмунининг минимуми, таълим олувчилар томонидан бажариладиган ўқув ишларининг максимал ҳажми, ўқув фани бўйича якуний таълимнинг якуний натижалари ҳамда таълим олиш шаклидан қатъий назар битирувчилар эришишлари керак бўлган таълим даражаси белгилаб берилади.

Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти, яъни бакалаврларнинг тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйиладиган талаблар ишлаб чиқилган бўлиб, мазкур стандартда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ҳамда олий таълим соҳасидаги халқаро ҳужжатларга мос равишда атамалар ва таърифлардан фойдаланилган, яъни:

бакалавриятнинг асосий таълим дастурлари – талабаларнинг тарбияси ва тайёргарлик даражаси сифатини таъминлашга йўналтирилган ўқув режаси, ўқув курслари, фанлари (модуллари)нинг дастурларини қамраб олган ўқув-услугий мажмуалари ҳамда малакавий амалиётлар дастурлари, ўқув жараёни жадвали ва мос равишдаги таълим технологияларини амалга оширилишини таъминловчи методик материаллар;

касбий фаолият соҳаси – илмий, ижтимоий, иқтисодий соҳаларда, ишлаб чиқаришда намоён бўладиган касбий фаолият объектларининг мажмуаси;

касбий фаолият объекти – касбга йўналтирилган предметлар, воқеликлар, жараёнлар ва тизимлар;

касбий фаолият тури – таълим йўналишига ўзгартишлар киритиш мақсадида касбий фаолият объектига таъсир қилиш тавсифи методлари ва усуллари;

компетентлик - шахснинг муайян таълим йўналиши ёки мутахассислиги бўйича олган билим, малака ва кўникмалари ҳамда шаклланган шахсий хислатларини меҳнат фаолиятида муваффақиятли қўллаш олиш қобилияти;

компетенция – билим, малака ва шахсий сифатларини маълум соҳада муваффақиятли фаолият учун қўллаш олиш;

модул – таълим ва тарбиянинг муайян мақсади ва натижасига эришиш бўйича ўзаро боғланган ҳамда мантиқий тугалликка эга бўлган ўқув фанлари ва уларнинг таркибий қисмлари;

йўналиш – асосий таълим дастурининг касбий фаолиятнинг муайян тури ва ёки объектига йўналганлиги;

таълим дастури – муайян бакалаврият таълим йўналиши ёки магистратура мутахассислигида мажбурий ва танлаб ўқитиладиган фанлар тизими, ўтказиладиган амалиёт турлари ва уларнинг мазмуни;

таълим йўналиши – муайян касбий фаолият доирасидаги турли даражадаги таълим дастурларининг мажмуи;

таълим натижалари – ўзлаштирилган билим, малака ва кўникмалар ҳамда ўзлаштирилган компетенциялар.

Модулли-компетентли ёндашув олий таълимнинг янгиланган давлат таълим стандартларининг таянч элементларидан бири ҳисобланади [5, 170 б.].

Олий таълим йўналишлари бўйича бакалавр ўз касбий тайёргарлигига мувофиқ ўқув-методик, табиачилик ва бошқа фаолият турлари қатори лойиҳавий-конструкторлик ва ташкилий-бошқарув каби касбга оид фаолият турларини эгаллаган бўлишлари керак ҳамда таълим дастурини ўзлаштириш натижасида махсус тайёргарлигига мос равишда лойиҳавий-конструкторлик ва ташкилий-бошқарув фаолияти бўйича касбий вазифаларни ечиши керак.

Касбий маҳорат бўйича билими ва кўникмалари эгаллаган лавозимида мустақил фаолият кўрсатиш талабларига ва касбий лаёқат талабларига жавоб берадиган бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш-технологик фаолиятида намунавий технологик жараёнларни лойиҳалаш ва ишлаб чиқиш, уларни қўллаш қобилиятига, илмий ва амалий фаолиятда таълим ва ахборот технологияларини ривожлантириш ва улардан фойдаланиш қобилиятига ҳамда касбий этика кодексига риоя қилиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Бакалавр тайёрланадиган касбий фаолиятнинг муайян турлари таълим жараёнининг манфаатдор иштирокчилари билан ҳамкорликда олий таълим тизими томонидан аниқланади.

Ўзбекистон Республикаси олий таълими мутахассислар тайёрлашда меҳнат бозори талабларидан келиб чиққан ҳолда ислохотлар сари юз тутмоқда. Ҳозирги пайтда олий таълим муассасасининг асосий вазифаси рақобатбардош, компетентли ўқитувчиларни тайёрлашдан иборатдир. Шиддат билан ўзгариб бораётган олий таълим муассасаларида ишлай оладиган, ўз касбий вазифаларини мустақил ва ижодий еча оладиган ўқитувчиларга бизнинг мамлакатимизда талаб кучайиб бормоқда.

Олий таълим профессор-ўқитувчилари жамоаси томонидан бўлажак мутахассисларни тайёрлашда, талабаларни педагогик фаолиятга йўналтирилган ҳолда умумкасбий ва мутахассислик фанларидан қўлланиладиган ўқитиш мазмуни, шакллари ва методлари бўйича таълим берилади ва уларда касбий компетентликлари шакллантира борилади.

Шундай қилиб, олий таълимни ислоҳ қилиш, янгилаш, такомиллаштиришда замон талабларига жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлашнинг асосий йўллари билан бири модулли-компетентли ёндашув ҳисобланади. Компетентликнинг ўзи педагогда умумий дунёқарашнинг кенглиги ва маданиятнинг юқорилиги, педагогика, психология, бошқарув назарияси ва таълимни бошқаришнинг илмий асослари бўйича касбий билимларининг мавжудлиги, ўз билимларини амалиётда ривожлантиришга лаёқатлилиги, ижтимоий ва психологик-педагогик тадқиқотлар методларини билиш, педагогик ва бошқарув кўникмаларининг зарурий мажмуасига эга бўлиши назарда тутлади, яъни компетентлик – шахснинг мураккаб, яхлит бир бутун, кўп омилли, кўпқиррали сифатидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Гришина И.В. Профессиональная компетентность директора школы. Автореф.: дис. ... докт. пед. наук. – М., 2004. – 40 с.
2. Гришина И.В. Профессиональная компетентность руководителя школы как объект исследования. Монография. – СПб., 2002. – 232 с.
3. Джураева Б.Р. Формирование педагогической культуры будущих учителей в процессе изучения дисциплин педагогического цикла. – Т.: «Фан», 2003. – 177 с.
4. Назарова Б.А. Касб-хунар коллежи ўқитувчилари касбий компетентини тарбиялашнинг психологик муаммолари // Олима аёлларнинг фан-техника тараққиётида тутган ўрни. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2007. – Б.76-78.
5. Назарова Б.А. Педагогика коллежлари бўлғуси ўқитувчиларининг касбий лаёқатини тарбиялаш: Дис. ... пед. фан. ном. – Т., 2009. – 170 б.

КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДЕ ҚҰЗІРЕТТІ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

В содержании данной статьи рассматриваются инновационные пути формирования компетентного специалиста в профессиональном образовании.

Ключевые слова: профессиональное образование, компетенция, компетентность.

The content of this article discusses innovative ways of forming a competent specialist in vocational education.

Keywords: professional education, competence, competence.

XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін білікті мамандар ұсынуы маңызды. Оқыту нәтижесі оқушылардың сыдарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс...

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың заңнамалық тұжырымдамалық негіздері, әсіресе, Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды басты назарға қояды. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны, білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Ең бастысы – өз жұмыс орнына және бүкіл техникалық тізбекте технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын құзіретті маман тұлғасын қалыптастыру міндетті. Біліміне, біліктілігіне, парасатына пайымы сай ұстаз бүгінгі таңда жас ұрпаққа білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістерге байыппен қарап, оның заман талабына сай мән-маңызын түсінуі хақ. Сондықтан, жүктеліп отырған аса жауапты міндет, білім саласындағы реформалар, педагогикалық әдіс тәсілдердің тың мәнді, әрі сапалы болуын талап етіп отырған осы бір айтулы кезеңде, педагогтың жылдар бойы жинақталған іс-тәжірибесін жаңа ақпараттық технологияға ұштастыруын қажетті санайды. Қазіргі педагогика ғылымында негізгі базалық ілімдердің бірі «құзіреттілік» болып отыр. Құзіреттілік дегеніміз – тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік, күш-жігердің болуы. Құзіреттілік жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етеді және олар бәсекеге қабілетті маманмен қамтамасыздардырады. Көптеген елдерде құзіреттілікке жанаша мән бере отырып, білімді жоғары дәрежеге көтергені мәлім. Құзіреттілік еңбек нарығында тұрақты өсіп отырған талаптармен, шапшаң технологиялық өзгертулермен, соның ішінде білімдік және еңбектегі мобильдік өсулермен негізделген. Құзіреттіліктің жеке компонентін анықтай отырып, ол адамның алдына қойған мақсаттарын орындауға көмектесетін сипаты мен икемділігін айтады. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму мақсатын жүзеге асыруда кәсіптік білім беруді оқу орындарында бәсекелестікке қабілеті бар болашақ мамандарға әртүрлі өндірістік салаларға даярлау деңгейі білім беру жағдайларымен анықталады. Қазіргі таңда жан-жақты маман даярлау олардың әлеуметтік, кәсіптік, өзіндік жұмыс жасай алу қабілеттерін дамытумен белгіленеді. Себебі, әлеуметтік сала экономикасын дамыту осы болашақ мамандардан төмендегідей шарттардың орындалуын талап етеді.

- жүйелі ойлауды;
- құқықтық ақпараттық мәдениетті;
- кәсіпкерлік мәдениетті;
- өзін-өзі тануды;
- басқаларға ұсынуды;
- өз қызметін білімді талдауды;
- жаңа білімді;

- нано технологияларды меңгеруді;
- кейбір өндірістік жағдайларда өз бетімен дұрыс шешім қабылдауды;
- бәсекелестікті және өмір талаптарына сай қызмет етуді;
- әр іске жауапкершілікпен қарауды;
- нәтижеге бағытталған істерді жасауды.

Осыған орай, біздің – мамандықтар бойынша арнайы пәндер арқылы білім беру мемлекеттік білім стандарты негізінде құрылған типтік жұмыстар бағдарламалары, оның негізінде дайындалған оқу, жұмыс бағдарламалары, тақырыптық-күнтізбелік жоспарлар, оқу-әдістемелік кешендер, электрондық оқулықтар, жаңа ақпараттық – технологиялар, тірек-сызба, сын тұрғысынан ойлау, рефлексия әдістері қолданылып келеді. Мұның барлығы маман моделінің нарықтық экономикада қажеттілік тұрғызуға бағытталуы негізделеді. Себебі, соңғы кезде білім саласында біліктілік моделінің құзіреттілік моделіне ауытқуы көп қарастырылып келеді, яғни жұмыс берушіні көбіне біліктілік емес, құқық, ақпарат, әлеуметтік сала жағынан құзіретті мамандар қызықтырады. Бірақ, біліктілікке қосымша құзіреттілік бірге жүрген жағдайда маман моделі жүйелі әрі сапалы болады. Құзіретті маман даярлау мақсатында «білім алушылардың білімдік белсенділігін арттыру технологиясын» пайдалана отырып, бұл оқыту технологиясы бойынша білім беру мақсаты студенттерге өндірістік ситуациялар беру арқылы өз бетінше жұмыс жасау қабілетін, дұрыс шешім қабылдау мүмкіндігін қалыптастыру арқылы бәсекеге қабылғіт маман ретінде дамуына көмектесу. Ақпаратты, коммуникативті, әлеуметті-құқықтық құзіреттер педагогтан ақпараттық технологияларды қолдана алу (мультимедиа, смартмедиа, электрондық пошта, интернет) мүмкіндіктерін, бұған қоса студент пен педагог арасындағы байланысын, бірін-бірі түсінуін, топпен жұмыс жасауын, ұйымдастыру басқару шешімдерін дұрыс таба алуын, қолдану қабілеттерінің басым болуын, әлеуметтік қызметтердің маңызын түсінуін, қоғамдық міндеттерге тұрақты қарауын талап етеді. Даярлығы жоғары білікті, кәсіби құзырлы педагог жалпы орта білім беру нәтижесі ретіндегі құзіреттіліктерді өзіндік менеджмент, ақпараттық коммуникативті технологияны меңгерген жеке құзіретті тұлға-студентті қалыптастырады, сондықтан кәсіби даярлықтың арнаулы пәндерді оқу негізінде іс-әрекеттік және тұлғалық терең бағдарлық тәсілдерін үйлестіре отырып, кәсіби құзіреттіліктерді болашақ маманға меңгерту басты міндет. Үшінші мыңжылдық – құзіреттілік білім беру жағдайында педагогтың инновациялық даярлығын қажет ететін, жаңа формациядағы оқытушының инновациялық іс-әрекетінің кезеңі. Құзіреттілік білім беру жағдайындағы инновациялық үдеріс – нысанның, педагогикалық идеяның, деректер мен тұжырымдардың, теорияның, әдіс-тәсілдердің жаңа сапалық өзгерістерін қамтамасыз ететін үдеріс, қоғамның педагогикалық құндылықтарға сәйкес жаңа ақпараттық технологияны меңгеруі, қолдануы. Қоғамдағы білім беру саласындағы инновациялық үдерістер мен реформалар оқытушының ісіне еңбек жолына – «инновациялық білімді», «ақпараттық даярлықты», «ақпараттық технологияны» және т.б. технологияны алып келді. Осы аталған жаңа инновациялық ілімдер нарықтық экономикалық заманда құзіретті бәсекеге сай маман әзірлеуді жүктеп отыр. Қай заманда болсын өзінің атқаратын қызметіне қарай, жеке қасиеттерінің көптүрлілігіне орай, өзіне міндеттелген талаптарға сай, оқытушы мамандығы басқа мамандықтарға қарағанда ең қиын және ең ізгілікті мамандық болып саналады. Себебі, мұғалімнің негізгі міндеті жер жүзіндегі ең құнды дүние – адамды кемелдендіру болып табылады. Оқушы жүрегінен орын алатын педагог рухани бай, зиялы және шығармашыл тұлға болы қажет. Ең керемет деген педагогты есіңе түсіргенді оның тұлғалық бейнесі көз алдымызда ең бірінші тұрады. Ал кәсіби қасиеті екінші орында болады. Педагог өз пәнін жетік – жоғары деңгейде, жан-жақты білгенде ғана шәкірт дайындай алады. «Нағыз оқытушы» - деп, білім алушылардың ойы мен жүрегіне жол тапқан ұстазды айтамыз. *Бүгінде кәсіптік-техникалық мамандықтарға сұранысты өтеу – кәсіптік білім беру ұйымдарының педагогтарының аса маңызды міндеті болып отыр.* Студенттерді заманауи ғылым жетістіктерімен қаруландырып, өндіріске, өнеркәсіпке жаппай аттандыру кезек күттірмейтін мәселе. Жаңа заманға жаңа маман қажет екендігі баршаға мәлім, соның ішінде ол педагог алдына қойылған, жүктелген – міндет екенін ескере отырып,

кәсіптік білім беру ұйымдарында еңбек етіп жүрген өзін де арнайы пәндері оқытуда алға қойып, ақпараттық технологияны ұдайы қолданып студенттердің білімін көтеруге еңбек етудемін. Ақпараттық технологияны қолдана оқыту – білімнің жүйелігін, бірізділігін жолға қоюға, нәтижеге бағытталуын жетілдіруге жетелейді. Білім ордасында студенттер арнайы пәннің өздеріне керек және маңызды екенін сезінуі керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүсіпова Ж.А. Педагогикалық шеберлік. – Алматы, 2011.
2. Байжуманова Н. С. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі // Білім әлемінде. – 2008. – №5. – С. 33-36.
3. Нұрғазиева Н. М. Шығармашылық әрекеттегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің аспектілері // Бастауыш мектеп. – 2010. – №11. – С. 58-60.
4. Құдайбергенова К.А. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. – 2008. – 30-32 б.

УДК 371.13:371.381

Гульмира Бакирова
(Шымкент, Қазақстан)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА И СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

В содержании данной статьи рассматриваются формирование и развитие творческого потенциала и способности личности в профессиональном образовании.

Ключевые слова: профессиональное образование, творческий потенциал, и творческая способность.

The content of this article discusses the formation and development of the creative potential and ability of the individual in vocational education.

Key words: professional education, creativity, and creativity

Что такое творческий потенциал? Творческий потенциал – это широта и разнообразность творческих возможностей личности. Как его увеличить? Иногда хочется разнообразить свое творчество и создать что-то абсолютно непохожее на предыдущие творения. Начинаешь творить, а потом видишь, что получается одно и то же. А иногда в результате долгих попыток сотворить что-то новое, можно просто войти в тупик. Как этого избежать? Многие творческие люди на этой планете нашли отличный способ, как выйти из этой ситуации и при этом разнообразить свое творчество, увеличив творческий потенциал: нужно изучать что-то новое, абсолютно не связанное с вашим делом. Отвлечитесь от своего любимого занятия. Например, если вы программист, начните танцевать, если музыкант, начните фотографировать природу. Прочитайте книгу на незнакомую и интересную тему, смените журнал, газету, поменяйте ресторан или столовую, в котором обедаете. Займитесь чем-то до этого для вас незнакомым: музыкой, боевым искусством, рисованием и т.д. Выбирайте новое увлечение на свое усмотрение и вкус, главное чтобы оно вам нравилось. Тогда "новое" соединится со "старым" до этого неведомых, удивительных и чудесных формах. Сформируются новые навыки, обогатится социальный опыт и увеличится творческий потенциал.

Мы знаем удивительные биографии знаменитых творческих людей и заметили, что новое, отвлеченное занятие в корне изменяло их судьбу, определяло их успех, а иногда

спасало жизнь. Например, Дэвид Сэнборн смог выжить только благодаря своему саксофону, Элвис Пресли владел карате, и это долгое время спасало его от ухода в мир иной.

Многие великие ученые и педагоги помимо своей основной деятельности увлекались спортом, музыкой, поэзией. Так, выдающийся математик Лермонтова утверждала, что каждый математик в душе должен быть поэтом.

Многие преподаватели используют этот способ увеличения творческого потенциала для повышения интереса к учебе, развития способностей личности. Именно новое увлечение эффективно увеличивает творческий потенциал и совершенствует душу личности.

Как развить творческие способности и творческий потенциал личности?

Всем известно, что существуют люди с ярко выраженными **творческими способностями**, которые добиваются значительных успехов в творческих сферах деятельности. Что же такое творчество и как развить в себе эти способности и реализовать их на практике?

В Послании Молодежи Казахстана К. Токаев указывает на основные направления национальной образовательной стратегии. Одним из направлений является возможность учащимся раскрыть свои способности, «учителя должны помогать им, становиться самостоятельными, творческими и уверенными в себе людьми».

А ведущая цель преподавательской работы – формирование творческой личности, поэтому надо представить свои педагогические поиски в данном направлении. Все знают, чтобы выполнить работу, нужно определить цели и задачи. Так же каждому преподавателю ещё в самом начале деятельности, нужно определить, в чём же его назначение.

К.Д. Ушинский так определял назначение учителя: «Вот наше назначение: будем действовать для потомства. Как отцы, отдадим себя трудам и стараниям, плодовитым для детей наших. Соберём неиссякаемые сокровища, которые пусть расточат наследники наши. Пробудим требования, укажем разумную цель, откроем средства, расшевелим энергию – дела появятся сами». Слова эти поражают глубиной и широтой взгляда на педагогику в целом и на преподавателя как на человека, способного на полную самоотдачу. В этих словах об учительском труде говорится не как о службе, а как о служении. Эти слова – программа для нас, современных педагогов, и особо для преподавателей-словесников, потому что предназначение уроков по лингвистике, говоря словами известного методиста М.А. Рыбниковой, «открывать глаза и окрылять сознание».

Что для нас занятие? Работа с всевозможными терминами или доверительный, заинтересованный разговор о самых актуальных проблемах, касающихся нас? Для чего читаем классику: для того, чтобы продемонстрировать, как мы умеем разложить художественный текст на части, или для того, чтобы «пропустить» литературный шедевр не только через разум, но и через сердце? Какими мы хотим видеть учащихся? Чему хотим научить их? Что ждём от них: творчества, сотворчества или воспроизведения? Над этими вопросами размышляет каждый преподаватель-словесник.

Долгие годы система образования строилась на воспроизведении. Но ведь слепое воспроизведение не развивает творческие способности, не развивает личность. А одной из задач нашей работы как раз является развитие творческих способностей и формирование творческой личности.

Чтобы от воспроизведения уйти к сотворчеству, а потом и к творчеству, нужны новые формы, новые методы организации деятельности преподавателя и учащихся. Работая в данном направлении, я использовала различные типы занятий (занятия-семинары, деловые игры, развивающие игры, игра в лото, ролевые игры и т.д.). Но всего этого было явно недостаточно. Я понимала, что нужны какие-то новые способы создания обстановки, побуждающей к творчеству. Поиски новых способов организации деятельности вывели меня на рейтинговую технологию, которая как раз и создаёт творческую атмосферу. Индивидуально-групповые работы стали традиционными в моей практике.

Инновационная технология этих занятий способствует росту личности, раскрывает творческий потенциал каждого учащегося, т.к. на таких занятиях задействован каждый.

Учащийся сам выстраивает знания, понимает, что он знает - не знает, оценивает себя, учится групповой деятельности. Таким образом, повышается мотивация к учёбе, пробуждается интерес к предмету, развивается самопознание. На индивидуально-групповых занятиях учащиеся осваивают способы работы, которые пригодятся и в другой деятельности. Именно данная технология ведёт к сотворчеству.

На современном этапе студенческой жизни основной акцент переносится на воспитание подлинно свободной личности, формирование у учащихся способности самостоятельно мыслить, добывать и применять знания, тщательно обдумывать принимаемые решения и чётко планировать действия, эффективно сотрудничать в разнообразных по составу и профилю группах, быть открытыми для новых контактов и культурных связей. Государственная программа выдвигает в качестве приоритетной задачу обеспечения инновационного характера фундаментального образования. Данная задача определяет обновление содержания и технологий образования, обеспечивающих компетентный подход. Закладывать основы формирования личности, давать знания, развивать практические умения и навыки - это значит формировать компетентную личность.

Одним из эффективных методов работы является исследовательский метод. Учащиеся учатся самостоятельно находить нужную информацию, аргументируют и делают выводы. Исследовательский метод играет огромную роль в формировании личности учащегося и в раскрытии его творческого потенциала. Кроме того учащиеся приучаются к самостоятельной работе с текстом, формируются оценочные позиции, развиваются языковые барьеры, эмоциональное восприятие, творческое мышление, т.е. формируется личность. Данный вид деятельности помогает учащемуся самостоятельно определить путь исследования, выбрать методы, необходимые для работы, применить имеющиеся знания и навыки, т.е. объединить теоретические знания и практические умения.

Активно применяя в своей деятельности метод групповой работы, я вышла на использование информационных технологий. Вначале это были результаты творческой деятельности, оформленные в виде презентации («Жизнь и деятельность известного ученого-медика»), а затем учащиеся стали создавать презентации по определённым темам, к занятиям русского языка («Кто лучше знает Казахстан?», «Древние города на территории Казахстана», «Героическое прошлое медицины», «Новые изобретения и открытия в медицине», «Университеты мира»).

Вот таков мой путь поисков и находок в рамках нашей темы. Данные инновационные технологии помогают развивать творческую личность, раскрывать творческий потенциал каждого учащегося, формировать личность, способную самостоятельно мыслить, добывать и применять знания.

Труд преподавателя – это бесконечный поиск, это постоянное самообразование, это путь находок и ошибок, это победы и поражения, радости и разочарования. И, по глубокому моему убеждению, это служение потомству.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Альтшуллер Г.С. Творчество как точная наука / Г.С. Альтшуллер. – М.: Советское радио, 1979.
2. Бабанский Ю.К. Избр. пед. труды. Т.1. / М.Ю. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.

РАБОТА НАД РЕПЕРТУАРОМ БУДУЩИХ ВОКАЛИСТОВ

В этой статье проанализированы методы работы над репертуаром будущих вокалистов.

Ключевые слова: *певец, опера, романс, музыкант, композитор, музыка, пение, мелодия.*

In this article is spoken about conditions to work of his repatriate of future singers.

Key words: *singer, musician, bastakor, music, singing, melody, opera, lovesong.*

Начиная давать ученику художественные произведения, следует сразу верно ориентировать его в отношении работы над репертуаром. Привитие определенных правил в подходе к разучиванию нового произведения является важным моментом, на котором следует фиксировать внимание ученика. Прежде всего нужно узнать, знакомо ли это произведение ученику или оно для него абсолютно ново? Даже в том случае, если произведение хорошо известно ученику, если оно «на слуху», необходимо подойти к нему, как к абсолютно незнакомому в смысле внимательного изучения нотного материала и текста. Чаще всего именно те произведения, которые «на слуху», труднее выучить без ошибок, чем произведения новые, незнакомые. Обычно, они бывают «загрязнены» множеством неточностей, от которых не так просто освободиться.

Если произведение вовсе незнакомо ученику, следует прослушать его в фортепианном или вокальном исполнении для того, чтобы составить себе представление о нем в целом. Важно, чтобы ученик схватил основную мысль произведения, его характер, настроение, стиль. Необходимо узнать, какие произведения данного автора знакомы ученику и что знает он о композиторе – авторе произведения. Огромную пользу принесет знакомство с эпохой, в которой жил композитор, его биографией и творчеством. Это сразу подскажет студенту тот стиль исполнения данного произведения, те средства, которыми оно должно быть воплощено.

Необходимо знать, кто автор поэтического текста, который вдохновил композитора на создание данного произведения, и быть хотя бы немного знакомым с творчеством поэта. Сразу надо приучать запоминать тональность, в которой написано произведение, темп и ритм. Часто начинающие певцы, не приученные к этим элементарным навыкам, знают лишь имя автора музыки, но не знают ни тональности, в которой написано произведение, ни темпа, который указан автором. В отношении тональности их знания сводятся лишь к фиксации в сознании предельных верхних нот, как звуков, которые трудны и могут ограничить возможность включения произведения в рабочий репертуар.

Ознакомившись с произведением в целом, следует более подробно изучить поэтический текст, на который оно написано, временно отделив его от музыки. Если сразу выучивать слова вместе с музыкой, то обычно смысл поэтического текста и часть его чисто поэтических красот пропадает, маскируясь музыкальным звучанием. Текст перестает восприниматься как самостоятельная эстетическая ценность, он цепко связывается с музыкой и воспринимается только через ее преломление. Хотя в конечном итоге поэтический текст именно в этом синтезе должен доходить до слушателя, но для охвата исполнителем содержания произведения он должен быть сначала прочитан и усвоен вне музыки. В текст произведения надо вчитаться, разобраться в его строении, а потом попытаться выразительно продекламировать его вслух. Декламация текста вслух может очень многое дать для последующего вокального исполнения. Верное, выразительное произнесение речевого текста, правильные акценты, выделение главных слов, произнесение ударных и смешанных гласных – все это должно найти свое место в последующем исполнении произведения.

Музыкальный текст также должен быть проанализирован с точки зрения формы, особенностей мелодического и гармонического склада и ритма. Следует найти музыкальную кульминацию произведения и посмотреть, как развивается мелодическая линия по мере подхода к ней. Надо очень внимательно просмотреть все ремарки автора, обратив внимание на изменение темпа и ритма, на динамические оттенки, на отдельные указания о характере исполнения тех или иных мест.

Для того чтобы произведение сразу хорошо и правильно запомнилось, лучше учить его небольшими кусками в медленном темпе, избегая неточностей и ошибок. Небрежно, невнимательно разобранный текст так и укладывается в памяти со всеми ошибками, которые потом трудно исправить. Даже когда произведение исправлено и уже автоматически верно подается памятью, в неблагоприятных для нервной системы условиях ошибки снова легко всплывают. Поэтому следует сразу безошибочно, правильно закладывать в память новый материал. По несколько раз повторяя в медленном темпе музыкальную фразу, не надо спешить с переходом к последующим фразам, пока эта не уложится твердо в памяти. Лучше внимательно и безошибочно усвоить одну страницу произведения, чем небрежно пробежать все. Конечно, память у учеников бывает разная, и некоторые способны к верному, точному и быстрому запоминанию большого музыкального материала после одного-двух повторений. Однако для большинства правило точной, медленной выучки по частям остается в силе.

Пока нет твердой уверенности в том, что произведение улеглось в памяти, надо его петь по нотам. Лучше петь по нотам правильно, чем с ошибками без нот. Но, по возможности, надо быстрее переходить на пение наизусть, не задерживаясь слишком долго на этапе заглядывания в ноты. Иначе, по закону рефлексов, создается привычка петь только глядя в ноты и переход к исполнению наизусть будет затруднен.

Разучивая произведение, надо следить не только за точностью воспроизведения музыкального и словесного текста, но и за правильностью звукообразования и звуковедения. Если в процессе разучивания не обращать внимания на эту сторону, то вместе с усвоением текста усвоятся и неверные координации в работе голосового аппарата. Поэтому, работая над произведением, следует ограничить задачу, концентрируя все внимание на разучивании отдельных фраз, в которых можно успеть проследить и за вокальной стороной. Как нам сообщила народная артистка Е.В. Шумская и некоторые другие исполнители, они предпочитают полностью выучивать произведение наизусть, сидя за фортепиано, не включая в работу голосовой аппарат. Лишь тогда, когда оно все улеглось в памяти и не требует сосредоточения внимания, они начинают петь голосом, полноценно используя все вокальные возможности, т. е. впевая произведение сразу со всеми нюансами, с достаточно полной эмоциональной отдачей. Разученное таким образом произведение сразу ложится в правильные вокальные и исполнительские рамки, и образующиеся рефлекторные связи закладываются прочно, не требуя позднее переработки.

В том случае, когда произведение выучивается вполголоса, когда оно напевается, то одновременно неизбежно происходит и неверное в вокальном смысле впевание его. Следовательно позднее надо будет вновь вокально переучивать произведение, «переставлять» его.

Наметки вокально-исполнительского плана следует подсказать ученику уже после первого ознакомления с произведением, для того чтобы разучивание и впевание в голос произведения уже осуществлялось в связи с музыкально-исполнительскими задачами, а не формально. Полнокровное же исполнение возможно тогда, когда выпевание текста не отвлекает исполнителя, когда произведение выучено наизусть и певец может сосредоточить свое основное внимание на воплощении творческих, исполнительских задач.

В процессе впевания произведения иногда бывает полезно провозгласить его на какой-либо гласный, наиболее удобный для ученика, что позволит преодолеть многие вокалотехнические трудности, которые не удаются ученику при пении со словом. Особенно трудные, неудающиеся места произведения целесообразно выписывать отдельно и, создавая из них своеобразное упражнение, петь, транспонируя по полутонам вверх и вниз

по звуковой шкале. Правильно выученное и хорошо впетое произведение гарантирует ученика от всех срывов на эстраде, что весьма существенно, особенно при первых выступлениях, когда нет еще привычки к эстраде.

Большое значение для правильного впеваания произведения имеет слуховой вокальный образ, т. е. ясное представление, в какую вокальную форму должно вылиться исполнение.

Поэтому часто наибольшую пользу приносят ученику те произведения, которые он многократно слышал в исполнении какого-нибудь большого мастера вокала. В этом плане большую помощь могут оказать многократные прослушивания грамофонных записей исполнения того или иного произведения большими певцами. Хорошее ощущение правильной вокальной формы звучания может помочь ученику в нахождении верной звуковой позиции, верного звукового образа. Разумеется, что речь здесь идет не о рабской копировке, а о творческом освоении услышанного, о пекотором «вокальном подсказе» со стороны большого мастера, подсказе, который должен быть применен певцом в соответствии с задуманной общей концепцией исполнения и особенностями его вокальных данных.

Постепенно правильно подобранный вокальный материал развивает музыкальность, исполнительское дарование и вырабатывает вокальную технику, развивает голос. Индивидуальность природных способностей и недостатков делают дело подбора репертуара творческим делом. Каждый педагог должен хорошо знать вокальный репертуар и уметь выбирать из него то, что на данном этапе развития наиболее полезно ученику.

Перед педагогом стоит сложная задача – не только научить ученика вокальной технике, верному подходу к разучиванию произведения, развить его музыкальность и исполнительские данные, но и привить ему высокую музыкально-исполнительскую культуру. За время пребывания в учебном заведении студент должен научиться исполнять произведения различного стиля, освоить большой и разнообразный репертуар, необходимый современному певцу. Этот репертуар должен быть освоен в той последовательности и с таким выбором, чтобы максимально содействовать развитию і вокально-технических и исполнительских способностей ученика.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Чаплина В.Л. Вопросы вокальной педагогики. Москва, 1969.
2. Левидов И.И. Певческий голос в здоровом и больном состоянии.
3. Егоров А.М. Гигиена голоса. Москва, 1962.
4. Ризаева М. Становление молодого певца. Ташкент, 1986.

УДК 378.091.011.3-051:51]:[004.032.6:005.336.2

*Наталья Вагіна, Ольга Пастушенко
(Бердянськ, Україна)*

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МАТЕМАТИКИ

У статті обґрунтовуються чинники, які зумовлюють специфіку формування мультимедійної компетентності в майбутніх учителів математики та розкриваються напрями формування цієї компетентності в процесі професійної підготовки зазначених фахівців.

Ключові слова: педагогічний університет, підготовка майбутніх учителів математики, мультимедійна компетентність.

The article substantiates the factors that determine the specifics of the formation of multimedia competence in future mathematics teachers and reveals the directions of formation of this competence in the process of professional training of these specialists.

Keywords: pedagogical university, training of future mathematics teachers, multimedia competence.

В умовах інноваційного розвитку освітніх систем величезного значення набувають засоби та технології мультимедіа, що, передусім, зумовлюється їхнім впливом на підвищення якості навчання через зростання зацікавленості учнів пізнавальним процесом та результатами власної діяльності. Це переконливо доводиться у численних працях вітчизняних та зарубіжних науковців останнього часу [1; 4-6; 7; 9 та ін.] та підтверджується освітньою практикою. При цьому ефективність застосування мультимедіа у процесах навчання різних предметів залежить від багатьох чинників матеріально-технічного, організаційно-методичного характеру, а також готовності педагога до різноманітного використання мультимедійних засобів і технологій адекватно до специфіки змісту того чи іншого предмета. Все вищезазначене актуалізує проблему відповідної підготовки майбутніх учителів, зокрема зі спеціальності 014 Середня освіта (Математика).

Для початку розглянемо окремі базові поняття.

1) Поняття мультимедіа. Розповсюдженість цього поняття одночасно породжує різні його тлумачення. Здебільшого під цим поняттям сьогодні розуміють комплексне поєднання тексту, зображень, відео, графіки, звуку, анімації тощо. Поряд з цим, мультимедіа розглядають і як сукупності сучасних засобів аудіо-, теле-, візуальних і віртуальних комунікацій; і як взаємодію візуальних і аудіо ефектів під керуванням інтерактивного програмного забезпечення; і як електронні носії інформації кількох видів; і як комп'ютерні системи з програмною підтримкою звуко- та відеозапису. При загальному розумінні наявності таких підходів, на нашу думку, варто погодитись з авторами, які зауважують, що з метою «попередження омонімії можна запропонувати уникати терміну «мультимедіа», разом з тим чітко визначити і вживати терміни «мультимедійні технології» (ММТ), «мультимедійні засоби» (ММЗ), «мультимедійна інформація», «мультимедійні продукти» (ММП) тощо» [6, с. 29].

2) Поняття мультимедійних технологій та мультимедійних засобів. Стосовно цих понять також існують різні погляди. Так, у [3] мультимедійна технологія тлумачиться як така, що дозволяє за допомогою комп'ютера інтегрувати, обробляти та водночас відтворювати різноманітні типи сигналів, різні середовища, засоби і способи обміну даними, відомостями. Означення мультимедійних технологій та засобів, якими послуговується багато хто з нинішніх дослідників, наводиться в [6, с. 30], де ММТ розглядається як технологія, яка визначає порядок розробки, функціонування та застосування засобів обробки інформації різних модальностей, а поняття мультимедійних засобів роз'яснюється через їхні види (апаратні та програмні) та функціональне призначення, що полягає в реалізації певних мультимедійних технологій.

3) Поняття мультимедійної компетентності вчителя.

З точки зору В. Ходунової [8], цю компетентність слід розглядати як професійну якість особистості педагога, інтегровану сукупність знань, умінь і досвіду виконання різних операцій як складових мультимедійних технологій, під час підготовки і проведення навчальних занять, а також цінності пов'язані з цією діяльністю. Стосовно такого трактування можливо зауважити, що здобуття освіти сьогодні може відбуватися в очній, дистанційній, змішаній формі, а організаційними формами освітньої діяльності учнів можуть бути найрізноманітніші види не тільки навчальних занять, а й позакласних виховних заходів, самостійної та пошуково-дослідницької роботи.

У численних наукових працях здатність до ефективного використання в освітньому процесі мультимедійних засобів і технологій охоплюється поняттям ІКТ-компетентності. Так, у [5, с. 187] під ІКТ-компетентністю майбутнього вчителя математики пропонується розуміти здібність свідомо використовувати інформаційні і комунікаційні технології та ресурси для здійснення поставлених завдань в обраній професійній сфері діяльності, досягнення чого має відбуватися комплексно, зокрема шляхом інструментальної підготовки здобувачів освіти, що передбачає опанування ними офісних технологій, мультимедіа (виділення курсивом наше), ІКЗН [5, с. 188]. У [5] також оприлюднюються дослідницькі дані про результати опитування майбутніх учителів математики щодо використання ними

програмних засобів та програмного забезпечення для розробки уроків (Microsoft Office Power Point, Macromedia Flash, відео – CamtasiaStudio та ін.), що, за суттю, розкриває рівень активності застосування респондентами певних ММТ і ММЗ.

Можна навести ще приклади тлумачень ІКТ-компетентності педагога, що передбачають наявність ціннісних ставлень, конкретно-спеціалізованих знань і технологічних вмінь, пов'язаних з ММТ, ММЗ, ММП. Це уможливило розгляд мультимедійної компетентності вчителя як складової його фахової ІКТ-компетентності, яка демонструє його здатність до мультимедійної підтримки освітнього процесу, обізнаність на системному використанні засобів мультимедійних технологій у відповідності до цілей та змісту навчання, наявність відповідних знань і вмінь, а в особистісному плані – ціннісних орієнтирів, які мотивують прагнення до інноваційного зростання, професійного розвитку і самовдосконалення.

У свою чергу, формування готовності майбутніх вчителів математики до створення власних мультимедійних продуктів освітнього призначення потребує впевненого володіння ними технічними процесами та методичним апаратом на рівні, який є необхідним і достатнім для цього.

Аналіз теорії і практики педагогічного моделювання процесу набуття студентами різних спеціальностей ІКТ-компетентності дає змогу визначити як основні компоненти моделі професійної підготовки майбутніх учителів математики з питань мультимедійної підтримки освітнього процесу, так основні підходи та напрями поетапної їх реалізації через контекстне й цілеспрямоване навчання, тобто шляхом переходу від спостереження до активного продуктивного вивчення майбутніми педагогами дисциплін професійно-практичної підготовки, зокрема – спеціальних курсів, проходження навчальної та виробничих практик, участі студентів у проведенні спеціальних тренінгів, позааудиторних тематичних заходів (зокрема, предметно-наукових декад [2], майстер-класів, воркшопів та ін.). Значну роль при цьому відіграє формування обізнаності майбутнього вчителя на інноваційних мультимедійних технологіях, зокрема AR- та VR-технологіях доповненої та віртуальної реальності, які сьогодні визнаються світовим освітнім трендом.

До специфічних особливостей мультимедійної підготовки майбутнього вчителя математики слід віднести:

- необхідність опанування системами і пакетами динамічної математики (DG, Geogebra, Cabri, Maple, Mathcad та ін.), навчання створення анімованих зображень у програмних середовищах Digital Mathematic;
- формування обізнаності на математичних відео ресурсах, придатних для використання он-лайн і оф-лайн;
- розвиток навичок самостійного пошуку, анотування, систематизації, визначення дидактичного призначення та місця використання в системі загальної середньої математичної освіти сучасних науково-популярних, історико-математичних і художніх відеофільмів про математику і математиків;
- формування навичок впевненого користування інтерактивними мультимедійними дошками (Smartboard);
- набуття досвіду самостійного розроблення та апробації в реальному освітньому процесі мультимедійних додатків до уроків математики (алгебри, геометрії, алгебри і початків аналізу) – електронних презентацій, відео роликів, відео фрагментів, динамічних демонстрацій;
- ознайомлення із зарубіжним досвідом застосування в освіті мультимедійних засобів і технологій, практикою функціонування міжнародних електронних навчальних платформ;
- набуття досвіду проектної пошуково-дослідницької діяльності за предметною тематикою.

Найближча перспектива уточнення фахових компетентностей здобувачів педагогічної вищої освіти в Україні створюється завдяки підготовці до прийняття рамки цифрової компетентності вчителя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бак М. Основні технології мультимедійної освіти. Нова парадигма. 2015. Вип. 127. С. 53-67.
2. Вагіна Н. С., Коваленко В. М., Онуфрієнко О.Г. Декада фізико-математичних наук у педагогічному університеті як комплексна форма освітньої взаємодії та популяризації математичних знань. Фізико-математична освіта. 2019. Вип. 2(20). С. 17-22.
3. ІТ словник. Мультимедійна технологія. URL: it.slovnik.ukr/index.php/Мультимедійна_технологія
4. Кристопчук Т. Сучасні інформаційні технології в системі вищої освіти: теорія і практика. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. Мелітополь. 2017. № 1 (18). С. 133-137.
5. Лов'янова І. В., Власенко К. В., Краснощок А. В., Дмитрієв Д. С., Шпонька Р. Ю. Моделювання процесу формування ІКТ-компетентності майбутнього вчителя математики. Інформаційні технології і засоби навчання. 2019. Том 74. №6. С. 186-200.
6. Мультимедійні системи як засоби інтерактивного навчання: посібник / Жалдак М. І., Шут М. І. та ін.; за ред. Жука Ю. О. К.: Педагогічна думка, 2012. 112 с.
7. Синиця М. О. Використання мультимедійних технологій у навчальному процесі ВНЗ як засіб формування педагогічних знань. Професійна педагогічна освіта: становлення і розвиток педагогічного знання: монографія / за ред. проф. О.А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 418-438.
8. Ходунова В. Л. Мультимедійна компетентність як передумова розвитку професійної компетентності педагога. Збірник матеріалів The 3 rd International scientific and practical conference "Priority directions of science development" (December 28-29, 2019) SPC "Sci-conf.com.ua", Lviv, Ukraine. 2019. P. 477-480.
9. Mukherjee S. Role of multimedia in education. Edelweiss Applied Science and Technology. 2018. No.2. P. 245-247.

УДК 378

*Вікторія Звєкова
(Ізмаїл, Україна)*

**ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

У статті представлені компетентності здоров'я дітей молодшого дошкільного віку, виражені інтегративною сукупністю організаційно-педагогічних умов. Науково обґрунтовано, що, будучи одним з компонентів освітнього процесу, організаційно-педагогічні умови сприяють створенню емоційної складової здоров'язберігаючої діяльності і допомагають дітям, починаючи з ситуативно обумовлених поглядів на проблему здоров'я, перейти до усвідомленого розуміння його ролі в житті людини.

Ключові слова: *здоров'язбереження, дитина, розвиток дитини, компетентності, предметно-розвиваюче середовище.*

The article presents the health competences of young preschool children, expressed by an integrative set of organizational and pedagogical conditions. It is scientifically substantiated that, being one of the components of the educational process, organizational and pedagogical conditions help to create an emotional component of health-saving activities and help children, from situationally conditioned views on the problem of health, to move to a conscious understanding of its role in human life.

Keywords: *health, child, child development, competence, substantive - developing environment.*

На рівні дитинства компетентність на думку багатьох вчених виступає як одна з базисних характеристик особистості дитини молодшого віку.

Л.М. Кларін наголошує, що «компетентність дошкільника – це в першу чергу, те коло питань, в яких дитина повинна бути добре обізнаною, володіти знаннями і досвідом діяльності. Вони охоплюють всі сфери навколишньої дійсності і постійно розширюються в силу отримання інформації, що задовольняє дитячі потреби [3, с. 5-11].

Важливо звернути увагу на те, що серед ключових компетентностей (комунікативна, соціальна, інформаційна) ряд авторів виділяють компетентності, пов'язані зі здоров'ям.

Так, А.В. Хуторський в змісті компетентності особистісного самовдосконалення включає правила особистої гігієни, турботу про власне здоров'я, статеву грамотність, внутрішню екологічну культуру, способи безпечної життєдіяльності [5, с. 58-65].

У систему початкових компетентностей дитини дослідники виділяють початкові ключові (базові, універсальні) і початкові спеціальні (міжпредметні) компетентності.

А.Г. Гогоберидзе підкреслює, що початкова здоров'язберігаючих компетентність є ключовою, універсальною [2, с. 50-64].

Л.П. Кудаланова підкреслює, що виділення в початкових ключових компетентностях дошкільнят компетентності в області зміцнення здоров'я відображає розуміння цілісності процесів розвитку, освіти і здоров'язбереження дитини молодшого віку [4, с. 623-627].

Для початкових ключових компетентностей характерна багатофункціональність, здатність вирішувати різні проблеми в повсякденному житті і діяльності, універсальність, переносимість і застосовність в різних ситуаціях. Вони вимагають цілісного розвитку дитини (особистісної, емоційно-чуттєвої, інтелектуальної сфер) як суб'єкта діяльності і поведінки. У початкових ключових компетентностях представлені результати особистого досвіду дитини в усьому його розмаїтті (відносини, знання, вміння, творчість, субкультура).

Елементарна здоров'язберігаючих компетентність виступає показником культури здоров'я дітей молодшого віку характеризується як готовність вирішувати завдання здорового способу життя і безпечної поведінки, надання елементарної медичної і психологічної допомоги і самопомоги в непередбачених і небезпечних для здоров'я ситуація, з одного боку, і оформляється позиція суб'єкта здоров'язбереження – з іншої.

Здоров'я дитини, його соціально-психологічна адаптація, повноцінний розвиток багато в чому визначаються середовищем, в якій вона живе, тому що організм дитини дуже чутливий до зовнішніх чинників. Для неї таким середовищем в першу чергу є установи освіти, саме там вона проводить більшу частину свого часу. Саме там відбувається її найбільш інтенсивне зростання і розвиток, формування звичок.

Ціннісне ставлення до здоров'я формується у дітей молодшого віку під впливом факторів, що визначають ефективність даного процесу, які закріплюються в світогляді особистості дитини і стають керівним мотивом поведінки в повсякденному житті.

Серед цих факторів доцільно виділити наступні:

– генетико-біологічні (обумовлені станом здоров'я попередніх поколінь конкретного індивідуума: спадкові чинники, умови розвитку та ін.);

– природно-кліматичні (обумовлені природними особливостями природи і клімату, існуючими на певній території проживання людей: температурного режиму, хімічного складу і фізичних властивостей води, повітря та ґрунтів, сприятливих сезонів для відпочинку та іншими);

– соціально-економічні (пов'язані зі зміною критеріїв якості життя людей, соціальні установки суспільства; обставини життя дитини (житлові умови, дохід сім'ї);

– екологічні (техногенні зміни; забруднення ґрунту і води; стан навколишнього середовища);

– медичні (відображають ситуацію профілактики і лікування людей);

– культурологічні (обумовлені ставленням людини і суспільства до здоров'я, а також до організації та використання способів формування здорового способу життя на основі загальнолюдської, національної та регіональної культури).

Тому від того як вирішується проблема здоров'язбереження дитини в школі, яким чином формуються навички здорового способу життя, багато в чому буде залежати її майбутнє.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беленька Г. В. Здоров'я дитини – від родини / Г. В. Беленька, О. Л. Богінч, М. А. Машовець. – К. : СПД Богданова А.М., 2006. – 220 с.
2. Гогоберидзе А.Г. Исследовательская работа кафедры в рамках научных проектов: концепция организации образования детей старшего дошкольного возраста // Педагогика детства: петербургская научная школа. – СПб., 2005. С. 50-64.
3. Кларина Л.М. Проблема развития физических представлений у детей дошкольного возраста / Л. М. Кларина // Управление дошкольным образовательным учреждением. – 2015. – № 8. – С. 105-111.
4. Кудаланова Л.П. Структура и особенности становления компетентности в области укрепления здоровья детей дошкольного возраста / Л.П. Кудаланова // Фундаментальные исследования. – 2013. – №1-3. – С. 623-627.
5. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования / А.В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 5. – С. 58-65.

УДК 376-056.36:[37.016:81-028.31]

Оксана Зябка
(Київ, Україна)

СТАН УСНОГО ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ В УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ 2-4 КЛАСІВ

Розкрито методику перевірки усного зв'язного мовлення в учнів з інтелектуальними порушеннями на матеріалі уроків літературного читання.

Виявлено значні порушення усного зв'язного мовлення у учнів.

Ключові слова: *учні з інтелектуальними порушеннями, усне зв'язне мовлення, урок літературного читання.*

Methods for testing verbal communication in students with intellectual disabilities in the material of literary reading lessons are disclosed. Significant impairments of verbal connected speech have been identified in students.

Key words: *students with intellectual disabilities, oral communication, Literary reading lesson.*

Одне з провідних місць у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі належить проблемі, що стосується стану зв'язного мовлення в учнів (М. Жінкін, Л. Вавіна, Л. Виготський, Т. Логвінова, О. Леонтєв, Є. Соботович, В. Петрова, Т. Ушакова та ін.).

Успішне засвоєння учнями з інтелектуальними порушеннями навчального матеріалу з читання залежить від стану їхнього мовлення. Тому вивчення мовних явищ у взаємозв'язках і забезпечення на цій основі розвиток мовлення та мислення є одним із основних завдань з розвитку мовлення в учнів на уроках читання [3, с. 35]. Відомості про стан усного зв'язного мовлення в учнів з інтелектуальними порушеннями других-четвертих класів мають як теоретичне, так і практичне значення, оскільки від стану усного зв'язного мовлення в даній категорії школярів залежить успішність їхнього навчання, подальша трудова діяльність, соціально-трудова адаптація. Але в цих дітей внаслідок недоліків відчуттів і функції сприймання (ядерна ознака олігофренії за Л. Виготським), чуттєве сприймання предметів і явищ навколишнього світу порушене. ... Недоліки фонематичного слуху негативно впливають на здатність дитини сприймати, розуміти, усвідомлювати та відтворювати більшість звуків, що заважає їй вільно оперувати ними у власній мовленнєвій діяльності.

Смисл, який дитина вкладає в той чи інший звук, не збігається з назвою літери. Тому вона часто не диференціює звуки і літери. Отримана інформація не перетворюється у знання. Не формується конкретне мислення (мислення уявленнями), що призводить до формування теоретичного мислення, недорозвитку мовлення [2, с. 18].

Зважаючи на це, ми провели дослідження з метою вивчення стану усного зв'язного мовлення в учнів. Для дослідження стану усного зв'язного мовлення використали як модифіковану авторську методику на основі методики В. Глуховського [1]. Готуючи методику, зважали на роль запитань до ілюстративного матеріалу підручників, визначену К. Ушинським: "...розвиток, який спостерігається, буде головною метою кожного навчання, оскільки виступає формуванням у свідомості учня конкретного глядацького образу" [5, с. 41]. На основі визначених показників розробили спеціальні завдання для учнів.

1. Перевірка способів читання, якими володіють учні.
2. Складання учнями речення за поданим сюжетним малюнком.
3. Складання речення за поданими предметними малюнками.
4. Складання опису предмету за поданим предметом (самокат).
5. Продовження розповіді за поданим початком.
6. Переказ фрагменту тексту за допомогою сюжетного малюнка.
7. Продовження розповіді на задану тему.

Проаналізувавши отримані результати про виконання кожного завдання, виявили по кожному показнику чотири групи учнів щодо стану усного зв'язного мовлення. Щодо способу читання учнями, до першої групи учнів увійшло 14% школярів, які навіть у другому класі не знають усіх букв. Другу групу склав 21% учнів, які володіли по буквеним читанням. Третю групу учнів з порушеним читанням склали ті респонденти, у яких спостерігали перестановки звукової та складової структури слова. Порушення виявили у 8 другокласників, тобто у 28% обстежених. У четвертокласників теж спостерігали перекручування звукової та складової структури слів. Це пояснюється тим, що у процесі читання слів, зорове сприйняття, впізнавання букв, співвіднесення зорового образу букви зі звуком, який цю букву позначає, злиття букв (звуків) у складі відбувається у досить складних умовах, ніж у процесі читання знайомих букв (звуків) і складів.

Різноманітні порушення розуміння значення змісту та смислу прочитаного тексту за технічно правильного читання склали четверту групу порушень. 96% учнів, які читали тексти, зі значними труднощами намагалися зрозуміти значення змісту прочитаного та його смисл. Щодо учнів четвертого класу, то повільно цілими словами читали 19% респондентів, поскладовий спосіб характерний для 51% опитаних; повільно по складах читали 30% школярів.

Складаючи речення за поданим сюжетним малюнком, 47% намагалися працювати самостійно встановлювати смислові зв'язки та передавати їх у висловлюванні. Учні, у яких відсутня фразова відповідь, не зуміли самостійно відразу виконати завдання. Їм було надано допомогу у вигляді навідного запитання.

У процесі складання учнями речень за поданими предметними малюнками ми враховували адекватність фраз пропонованим предметним малюнкам та особливості фраз: структура, семантична наповнюваність, наявність аграматизмів. Також враховували характер наданої допомоги. Із загальної кількості обстежених лише 39% зуміли виконати завдання, врахувавши усі пропоновані малюнки. Переважно це учні третіх-четвертих класів і незначна частина другокласників. З помилками виконали завдання 61% опитаних.

Аналізуючи складені учнями описи предмету (самокат), виявили, що в учнів з інтелектуальними порушеннями дуже низький рівень усного зв'язного мовлення описового характеру. Високий рівень усного зв'язного мовлення не продемонстрував жоден учень. Віднесені до середнього рівня усного зв'язного описового мовлення 21% школярів з інтересом приступали до виконання завдання, але відповідаючи, переважно називали окремі деталі предмета, не вживаючи слів, словосполучень і речень для характеристики форми,

кольору, розміру, довжини предмета опису. Для відповідей характерні два-три речення, переважно прості, непоширені.

Завдання на продовження розповіді за даним початком самостійно не виконав жоден учень. Ми пропонували їм уявити зображену в творі ситуацію, мисленнєво продовжити її і вербально відтворити. Лише 36% школярів виконали завдання з допомогою. Решта намагалися повторити почуте, але щось своє, власне, не привносили. На додаткові запитання відповідали не в лад. Також не звертали увагу на пропоновану ілюстрацію.

Учні, які виконали завдання з допомогою, завдяки використанню нами прийомів словесного малювання активізувалися до роботи над змістом тексту, намагалися уявити те, чого немає у змісті тексту, але повинно бути наявне. Вони домислювали текст, правильно структурували речення, намагалися поєднати їх у зв'язне висловлювання.

Щодо виконання шостого завдання, високий рівень продемонстрували 6% учнів четвертого класу. Вони намагалися самостійно працювати, виявляючи інтерес до виконання завдання. Відповідаючи, дотримувалися структури висловлювання, але речення були непоширеними, з повторами слів, фраз, наявністю аграматизмів. 11% опитаних віднесли до середнього рівня. Вони намагалися розкрити тему висловлювання, але не розуміли сутності причинно-наслідкових зв'язків, відповідаючи простими незавершеними реченнями.

Сутність сьомого завдання полягала у придумванні розповіді на задану тему. Ніхто з обстежених повністю сьоме завдання не виконав. 7% виконали завдання з нашою допомогою, що полягала в нагадуванні як потрібно виконували завдання. Учні, які виконали завдання зі значною допомогою, допустили багато помилок, часто пропускаючи важливі речі, не дотримувалися зв'язності висловлювання, вживали багато слів-штампів.

Якісний та кількісний аналіз виконаних учнями з інтелектуальними порушеннями завдань свідчить, що через наявність інтелектуальних порушень усі школярі відчували значні труднощі. Проте надану допомогу намагалася ефективно використовувати більшість обстежених, що свідчить про значні потенційні можливості даної категорії школярів. Прагнення правильно виконати завдання, незважаючи на допущені помилки й труднощі свідчить про позитивне ставлення учнів до навчання. Працюючи на уроках літературного читання з ілюстративним матеріалом, учні розвиваються творчо. Адже творчість для них – це здатність у процесі самостійної навчальної читацької діяльності творити щось нове: зв'язне висловлювання у формі монологу, усну або письмову творчу роботу, ілюстрацію до твору, виріб [4, с. 90].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Глухов В. П. Формирование связной речи детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи / В. П. Глухов. – 2-е изд, испр. и доп. – М.: АРКТИ, 2004. – 168 с.
2. Кравець Н. П. Підготовка руки до письма / Н. П. Кравець // Дошкільне виховання, 2003. – № 10. – С. 18 – 19.
3. Кравець Н. П. Розвиток мовлення розумово відсталих учнів на уроках читання / Н.П. Кравець // Логопедія, 2012. – № 2. – С. 35 – 40.
4. Кравець Н. П. Творчий розвиток учнів з особливими освітніми потребами як один із шляхів їх соціалізації / Н. П. Кравець. Topical issues of social pedagogy: Collective monograph. – CARICOM, Barbados, 2017. – P. 79 – 99.
5. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори [у 2 т.] / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 488 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Кравець Н.П.

РОЛЬ ВИКЛАДАЧА У ЗАЛУЧЕННІ ДО ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ

У статті «Роль викладача у залученні до здорового способу життя студентів», піднімається важлива тема підвищення мотивації у студентів до здорового способу життя, за допомогою якісної педагогічної діяльності викладача і організації занять з фізичного виховання. За допомогою педагогічного методу анкетування студентів, прийшли до висновку, що викладач ненав'язливо може виконувати роль наставника для студентів у формуванні мотиваційно-ціннісного ставлення до фізичного виховання і розвивати направленість на здоровий стиль життя, а також займатися фізичним самовдосконаленням.

Ключові слова: викладач, студент, здоровий спосіб життя, педагогічна діяльність.

The article "The role of the teacher in attracting healthy lifestyle of students", raises an important topic of enhancing students' motivation to healthy lifestyle, through qualitative pedagogical activity of the teacher and organization of physical education classes. Using the pedagogical method, of questioning students, they came to the conclusion that the teacher can unobtrusively act as a mentor for students in the formation of motivational-value attitude to physical education and to develop a focus on healthy lifestyle, as well as engage in physical self-improvement.

Key words: teacher, student, healthy lifestyle, pedagogical activity.

Важливим залишаються питання впливу педагога на світогляд молоді в області ведення здорового способу життя. Навчальні заклади, в особі викладацького складу, якщо звичайно, він має достатній професіоналізм і зацікавлений у тому, щоб студентська категорія населення була здоровою і мала стійку потребу до здорового способу життя. Сучасні викладачі не завжди стають прикладами для студентів, але якщо вже це вдалося, можемо вважати, що 50% роботи виконано.

Лакомова Н.В. і Журавльова І.В. звертали увагу на «Концепцію розвитку охорони здоров'я до 2020 року», в якому пояснюється необхідність мотивувати не тільки самих громадян, а й керівників освітніх установ, громадських об'єднань, фізкультурно-спортивних установ і організацій на створення умов та забезпечення можливостей для формування і охорони здоров'я [1, с.19; 3, с. 58].

Навчальний заклад не повинен нехтувати питанням підвищення мотивації до занять спортом у студентські роки вихованців, адже більшу частину свого життя студенти у цей період знаходяться саме в стінах вишу. Формування здорового способу життя студентства можливо через стимулювання у студентів позитивної ненав'язливої мотивації до ведення такого способу життя, проведення просвітницької діяльності з метою накопичення студентами не тільки теоретичних, а й практичних знань і навичок, які повинні увійти як необхідні, у свідоме життя сучасного студента.

Дійсно, професійна компетентність визначається як сукупність трудової діяльності викладача, в яку входить педагогічна діяльність, педагогічне спілкування, особистість педагога, навченість (здатність до навчання), вихованість та багато інших якостей, які допомагатимуть упродовж всієї трудової діяльності формувати зі студентської молоді особистість з правильним ставленням до свого життя і здоров'я, а також буде дбайливо ставитися до навколишнього середовища. Але, щоб з сучасного студента виховати таку особистість, потрібно мати у своєму професійному арсеналі у першу чергу бажання, а також

залучитися підтримкою і створенням відповідних умов для втілення задумів керівництва закладу.

Викладач, який працює у професійній системі «людина-людина», розуміє, що головною його характеристикою є комунікабельність. Зазвичай, складність комунікативних відносин зі студентами полягає у відмінності вікових категорій і різних ціннісних поглядах на ту чи іншу сферу життєвого бачення. Викладач повинен залучитися повагою по відношенню до себе задля досягнення певного результату у вихованні студентів, але важливим також є відповідне ставлення до здобувачів. Щоб розуміти і впливати на світогляд студентів, важливо з повагою ставиться до своїх підопічних. При безпосередній роботі з людьми професійно необхідною якістю визнається також емпатійність, тобто бути спроможним на співчуття та співпереживати і визначати емоційний стан інших людей. Нерідкі випадки, коли студенти погано себе почувають і не можуть належним чином займатися фізичною культурою і в такі моменти для них дуже важливе розуміння з боку викладача [4].

Також, при вихованні у студентів бажання вести здоровий спосіб життя, важливим елементом є постановка мети викладачем і виділення її головних завдань, а також планування найбільш ефективного результату з урахуванням темпераменту і вподобань кожного окремого здобувача. Особливістю даної мети і поставлених завдань є вік і індивідуальні особливості студента, так як кожен випадок є індивідуальним і вимагає своєї методики. Проблемою в даному випадку може послужити те, що викладач не орієнтується на здобувача і можуть залишатися неврахованими можливості того, хто навчається і реальні умови діяльності, внаслідок якого не буде можливості досягти бажаного результату.

Мета, яку поставив перед собою викладач, повинна непомітно і ненав'язливо стати значимою метою для самого студента, так як будь-яка діяльність стає малоефективною, якщо у людини не буде зацікавленості у її виконанні. Наприклад, метою є виробити «звичку» ведення здорового способу життя і спочатку педагог може визначити першу задачу, як заняття спортом 1–2 рази на тиждень на заняттях по фізичному вихованню, поступово організм студента адаптується і сам буде вимагати в вільний час виконувати звичні вправи. Наступним запланованим завданням, може бути виділене правильне харчування, викладач може допомогти студенту в складанні раціону харчування, виходячи зі своїх знань і досвіду, проведенням різноманітних заходів з використанням прикладів відомих особистостей та ін. Зацікавленість виробляється у мотивації, яка може бути обумовлена потребами, цілями, установками та інтересами. Кожну окрему мотивацію необхідно підтримувати умовами діяльності, такими як дозування занять, похвала, різноманітність форм занять, участь у ситуаційних іграх, естафетах, квестах, інтелектуальних змаганнях і показом мотивуючих фільмів.

Також важливими, для формування у студентів установки здорового способу життя, величезну роль грають заходи психологічного впливу. Викладач не повинен вказувати на недоліки студента (наприклад, сутула постава), а виділяти його гідності, в чому він добре себе може проявити.

Самостійність студента при використанні здобутих знань, умінь і навичок які будуть направлені на підтримку свого фізичного здоров'я і лише при правильній мотивації і морального усвідомлення важливості ведення здорового способу життя, можна досягти бажаного результату [1, с. 19; 2, с. 1].

При прищепленні студентам потреби у здоровому способі життя, до важливих компонентів можемо віднести і компетентне оцінювання. Виставлення раціональних оцінок буде впливати на формування необхідної мотивації студента. Для аналізу згаданих вище якостей викладача було проведено анкетування студентів II курсу юридичного факультету спеціальності 081 Право Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (ДДУВС). Загальна кількість студентів, які прийняли участь в анкетуванні становить 60 здобувачів. Дана вікова категорія була обрана у зв'язку з тим, що студенти другого курсу вже мають ряд сформованих якостей і більш чітко усвідомлюють значущість власного здоров'я і вживають заходів для ведення здорового способу життя. За результатами проведеного

дослідження маємо наступні показники: 23 студенти виділяють здоровий спосіб життя, як найбільш значущий для повноцінного існування у зв'язку з тим, що таке переконання у них виховали їхні батьки починаючи з дитячого віку, а також воно закріпилося у студентському віці на заняттях фізичним вихованням. Також важливу роль відіграє розвиток мотивації, 17 студентів вирішальною якістю назвали саме формування мотивації до здорового способу життя на заняттях з фізичного виховання.

Уміння ставити мету, формувати план дій вважають 14 студентів, як важливий підхід до стійкого бажання займатися спортом і слідкувати за своїм здоров'ям – що було сформовано у них протягом двох років навчання. Лише 6 студентів залишились з переконанням того, що здоровий спосіб життя не раціонально підтримувати якщо живеш у екологічно забруднених населених пунктах і харчуєшся неякісною їжею.

В результаті дослідження можемо зробити наступні висновки:

- викладач ненав'язливо може виконувати роль наставника для студентів у формуванні мотиваційно-ціннісного ставлення до фізичного виховання і направленості на здоровий стиль життя, а також займатися фізичним самовдосконаленням;
- роль викладача у вихованні у студентів звички до здорового способу життя дає змогу гармонійно використовувати отримані знання і сформовану потребу до занять спортом, а також придбання компетенції в формі практичних основ, і теоретичних знань з дисципліни фізичне виховання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Демкіна Є.П. Формування здорового способу життя як фактор підвищення якості життя сучасного російського студентства (на матеріалах Республіки Татарстан): Автореф. дис. канд. соц. Наук. – Казань, 2016. – 19 с.
2. Журавльова І. В. Здоров'я молоді як об'єкт соціальної політики / І.В. Журавльова, Н.В. Лакомова // Соціальні аспекти здоров'я населення. – 2018. – С. 1-16.
3. Про затвердження федерального державного освітнього стандарту вищої освіти за напрямом підготовки 40.03.01 Юриспруденція (рівень бакалаврату): наказ Міністерства освіти та науки Росії від 01.12.2016 N 1511 / «Консультант плюс» // Посилання: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_210457/ Шадриков В.Д. Професійні компетенції педагогічної діяльності / В.Д. Шадриков, І.В. Кузнєцова // Довідник заступника директора школи. – 2012. - С. 58-69.
4. Концепція реформи фінансування системи охорони здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80#n8>.

УДК 373.2

*Катерина Калайнова
(Ізмаїл, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У контексті сучасної, соціокультурної ситуації в зв'язку з загостренням соціально-економічних проблем життя суспільства і погіршенням стану дитячого здоров'я зростає роль освіти у формуванні культури здоров'я та здорового способу життя учнів різних вікових груп, починаючи з дошкільної ступені освіти.

Ключові слова: родина, виховання, поведінка, педагог, здоров'язберігаюча діяльність, середовище.

In the context of a modern, social and cultural situation in connection with the worsening socio-economic problems of society and the deterioration of children's health, the role of education

in shaping the culture of health and healthy lifestyles of students of different age groups from pre-school level of education.

Keywords: *family, education, behavior, teacher, health-saving activity, environment.*

Період дошкільного віку – це період розвитку, який характеризується не стільки придбанням певної суми знань, скільки служить фундаментом для розвитку основ особистісної культури, в тому числі і культури здоров'я.

Науковці такі, як А.В. Запорожець, Д. Б. Ельконін, О.М. Леонт'єв характеризують його як один з найцікавіших і чудових періодів у розвитку дитини, коли «фактично складається особистість, самосвідомість і світовідчуття», коли «проявляється можливість йти від задуму до його втілення, від думки до ситуації», коли розвиваються тісно пов'язані один з одним емоційна і мотиваційна сфери.

Актуальність формування вже в період дошкільного віку уявлень про здоров'я, відповідального ставлення до його збереження, збереження і підтримки індивідуальності дитини, розвитку індивідуальних здібностей і творчого потенціалу кожної дитини як суб'єкта відносин з людьми, світом і самим собою; формування загальної культури вихованців, розвитку їх моральних, інтелектуальних, фізичних, естетичних якостей, ініціативності, самостійності та відповідальності.

Особливістю дошкільного дитинства, що відрізняє його від подальших етапів розвитку, є те, що в цей період забезпечується саме загальний розвиток, що служить фундаментом для придбання надалі будь-яких спеціальних знань і навичок, і засвоєння різних видів діяльності, а також підкреслюється важливість створення умов, що забезпечують фізичне, психічне здоров'я дитини. У період дошкільного дитинства у дитини закладаються основи здоров'я, всебічної фізичної підготовленості і гармонійного фізичного розвитку.

Залучення дітей до цінностей фізичної культури має глибоко особистісний характер, обумовлений неповторністю кожної дитини і унікальністю накопиченого їм досвіду. В процесі освоєння цінностей фізичної культури відбувається не просте накопичення рухових умінь і навичок, а розвиток суб'єктних якостей особистості дошкільника. Конкретизація цієї ідеї здійснюється на основі оволодіння дитиною досвідом в фізкультурно-оздоровчій діяльності, а також в здатності дошкільника користуватися засвоєним досвідом з метою збереження і зміцнення власного здоров'я.

Здатність дитини дошкільного віку «запам'ятовувати» норми, цінності, правила, ставлення до них і зразки проведення дозволяє здійснювати роботу з формування ціннісних уявлень у дітей, починаючи вже з дошкільного віку. Успішність даного напрямку освітньої роботи визначається розвитком особистісного інтересу, бажання сприймати ціннісно-орієнтований матеріал, збагаченням дітей новими мотиваційно-значущими враженнями, образами навколишнього світу, що лежить в пласті емоційної регуляції процесу осягнення цінностей.

Ставлення дитини до здоров'я прямо залежить від сформованості в його свідомості цього поняття. Е.В. Воднева вважає, що ціннісне ставлення до здоров'я у дітей дошкільного віку є «інтегративне утворення особистості, яке характеризується розвитком здоров'я в сферу інтересів і діяльності дитини, наявністю у дітей необхідних уявлень про здоров'я, здоровий спосіб життя, сформованістю стійкої мотивації і потреби у збереженні здоров'я, проходженням такого стереотипу поведінки, в основі якого здоров'я людини усвідомлюється як найвища життєва цінність» [3, с. 9].

В.Т. Кудрявцев наголошує на необхідності прищеплення дитині усвідомленого ставлення до свого здоров'я через створення в уяві «образу здоров'я» як ідеалу, до якого він повинен прагнути [4].

Т.Е. Токаєва підкреслює, що при формуванні здоров'я при будь-яких обставинах дитиною керують не тільки його внутрішні установки, але і сама ситуація, в якій він виявляється, оскільки поведінка дитини визначається його почуттями і переконаннями [5].

Здатність дитини дошкільного віку «запам'ятовувати» норми, цінності, правила, ставлення до них і зразки проведення дозволяє здійснювати роботу з формування ціннісних уявлень у дітей, починаючи вже з дошкільного віку. Успішність даного напрямку освітньої роботи визначається розвитком особистісного інтересу, бажання сприймати ціннісно-орієнтований матеріал, збагаченням дітей новими мотиваційно-значущими враженнями, образами навколишнього світу, що лежить в пласті емоційної регуляції процесу осягнення цінностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш А.М., Григоренко Г.І. Запрошуємо до розмови: Посіб. для роботи з дошкільниками. – К.: Освіта, 1997. – 152 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Т. 1. / авт. передм. О. Гентош. – Львів : Камула, 2016. – 276 с.
3. Воднева Е.В. Педагогические условия формирования ценностного отношения к здоровью у детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е.В. Воднева. – Смоленск, 2003. – 25 с.
4. Кудрявцев В.Т. Физическая культура и развитие здоровья ребенка / В.Т. Кудрявцев // Дошкольное воспитание. – 2004. – № 5. – С. 66 – 72.
5. Токаева Т.Э. Ребёнок дошкольного возраста как субъект физкультурно-оздоровительной деятельности / Т.Э. Токаева // Инструктор по физкультуре. – 2010. – № 4. – С. 4–13.

УДК 377.371.071(077)

Ilkhom Karimov
(*Karshi, Uzbekistan*)

DEVELOPMENT OF STUDENTS' INTELLECTUAL COMPETENCIES IN THE LEARNING PROCESS

В данной статье даны мнения по содержанию концепции интеллектуальной компетентности, а также по анализу на основе таких фактов, как интеллектуальная компетентность-многоступенчатое образование, способность человека эффективно решать проблемные ситуации в определенной теме и области знаний и интеллектуальная компетентность – многоступенчатое образование, способность человека эффективно решать проблемные ситуации в определенной теме и области знаний, на основе специально сформированной базы знаний.

Ключевые слова: *компетентность, интеллектуальная компетентность, образование, воспитание, знание, специалист, креативность, творчество, способность.*

In this article, the content and essence of the concept of intellectual competence, multilevel education, the ability of a person to effectively solve problem situations in a particular subject and knowledge area, intellectual competence – multilevel education, the ability of a person to effectively solve problem situations in a particular subject and knowledge area, the analysis of facts based on specially formed knowledge base is given.

Key words: *competence, intellectual competence, education, training, knowledge, information, specialist, creativeness, creativity, ability.*

Despite the crisis in many modern higher education institutions, the learning process is focused on enriching the potential of the individual, on the formation of its key competencies, on the development of students' abilities to solve problems independently, on improving their ability to operate with knowledge, on the development of their intellectual culture, in which one of the

leading places is occupied by intellectual competence. The concept of intellectual competence is increasingly found in the psychological literature. The categorical apparatus used in General psychology to describe the intellectual characteristics of a person does not meet the current level of development of human society and the increasing role played by intellectual resources in it.

Intellectual competence is understood as metapacity, which determines the measure of the subject's development of a certain subject area, is characterized by a special type of organization of subject-specific knowledge and effective decision-making strategies in this subject area. Intellectual competence can be represented by factors that reflect the actual intelligence and perceptual and analytical abilities, which include: the General level of awareness and perceptual abilities, covering data collection, information processing, verbal and logical thinking, the ability to abstract and find patterns, visual and effective thinking, the ability to quickly solve practical problems and conceptual flexibility. These abilities are basic and ensure success in making informed and responsible decisions, allow you to act in an uncertain, problematic situation in cases of lack of information based on logical conclusions. W. Michel, highlighting the variables of the cognitive plan, indicates the characteristics of competence, including intelligence, development of the "I", social and personal achievements and skills, social and cognitive maturity. Competence is not limited only to the accumulation of experience in some narrow subject area and in the broad sense of the word implies a General intellectual development of the individual. The formation of the basic components of mental experience occurs at the level of cognitive experience – mechanisms for efficient information processing, meta-cognitive mechanisms of involuntary and voluntary regulation of work of their own intelligence, intentional mechanisms of individual selectivity of intellectual activity, balancing the mind with the objective needs of the environment. She believes that in the educational process, the formation of competence should go simultaneously with the intellectual education of students, which involves enriching the mental experience of each in the direction of increasing their intellectual productivity and increasing the individual originality of their mindset.

The analysis of research papers has shown that the projection of professional development is based on intellectual competence, the formation of which provides the Foundation for the development of students in all educational fields without exception[1, p. 52]. It is in it that all the components of the General subject content of education are concentrated: General cultural knowledge about the phenomena being studied, General educational skills, and over-subject methods of activity. Thanks to this, students develop the ability and willingness to search for and process information, use new technologies for learning information and communication, organize their own learning methods, readiness to engage in activities, cooperate, and the ability to reflect (knowledge about the breadth and depth of their own knowledge). The basis of intellectual competence "mental carrier" of its properties is the individual mental (mental) experience of a person. Intellectual competence can be considered as a personality property that is formed under the influence of various factors throughout a person's life. According to some authors, the basis of feelings of competence of personality is acquired from birth to the age of twelve, which is the basis of the structure of development and is mediated at every stage of individual development set of parental attitudes, values and parenting style and socioeconomic status of the family, the family experienced stressful life situations, family size and level of mental health of the parents. The experience of competence is understood as one of the types of internal satisfaction achieved by a person, and provides development. It is assumed that a person has an internal psychological need for a sense of competence when interacting with the external environment. This need has an adaptive value and is not related to biological drives. It is the basis of directed, sustainable behavior in which choices are made. "The need for competence and self-determination (autonomy) provides an understandable explanation for a wide range of research and performance behaviors and the idea that individuals seek to develop their interests and abilities"[2, p. 24].

Thus, intellectual competence is a multi-level education, the ability of an individual to effectively solve problem situations in a particular subject-cognitive sphere, based on a specially formed knowledge base. This is a complex unified system of internal psychological components

and deep personality traits, such as values, the need for communication, self-confidence and self-esteem. Intellectual competence can be designated as one of the criteria of intellectual maturity, since a high level of competence development leads to the development of personal maturity. Continuous improvement of intellectual competence, growth of individual originality of the mindset ensures the formation of a culture of intelligence, a necessary condition for a harmoniously developed personality.

The educational space in the center of which a person is located is considered as the totality of all efforts aimed at realizing the goal of education. It is one of the spheres of the General space of human activity, located in the system of continuous education. The main task of education is not to form a person according to set patterns, but to help in self-realization, in the disclosure and development of personal potential, in accepting and mastering one's own freedom and responsibility for life choices, in the disclosure and development of the essence of a person, his positive potential. And the content of education should not just be adapted to individual and age characteristics, but radically transformed in the direction of taking into account the real psychological mechanisms of intellectual development of the individual. As part of the implementation of the goals of personality – oriented education, the participation of two main sources of knowledge-teaching and learning through the development of an intellectual and personal component-must be coordinated. The main goal of studying at the University should be recognized as the development of the student's personality, which, however, should not be opposed to the acquisition of knowledge and skills, professional development. Personality is the most generalized and developing system of life experience. Therefore, it is impossible not to see the unity of personal characteristics with knowledge, skills and abilities, in which the individual experience of a person can reach the heights of generalization. Manifestations of personality concern not only the cognitive sphere, but also any other features of communication, self-regulation, emotionality, etc.

One of the varieties of variable models of education that helps a person to find other ways of understanding and experiencing knowledge in a changing world can be a semantic model. Semantic discourse is presented both in the direction of education and in its content, in the interaction of participants in the educational process, in the value-semantic sphere of students, etc. the Social function of education is precisely to convey meaning. And the meaning of education is that which allows us to relate its content to reality – objective (natural, social) or subjective (the reality of the inner world of man). The transition to semantic learning involves not just passive mastery of the knowledge communicated by the teacher, but an active recreation of the experience of activity that is the basis of the transmitted knowledge associated with the development of their personality. This necessarily requires changing the attitude to the very content of this experience and constructing one's own on the basis of it.

Understanding is not only knowledge, but also the attitude to this knowledge, its evaluation, its meaning, which determines not only the content of consciousness, but also the nature of the process of understanding itself [3, p.173-178]. Due to the fact that the perceiving subject has its own value system of knowledge, opinions, described in the text receives some kind of assessment from the subject and acquires a personal color, i.e. it finds a connection with the plan of "meanings". Personal attitude provides a higher stability of the content of the understood material in the knowledge system and more active operation of it. The availability of all components of the educational environment for the student is provided by the teacher, who combines the functions of a generator of goals and tasks for the formation of intellectual competence of students, a carrier of its sample, within the meaning of his professional activity. An important condition for the intellectual development of students is joint productive activity with the teacher. Cooperation involves the rejection of mentoring dictates and the approval of a different type of relationship: joint search, principled and friendly analysis of results, etc.

A common feature of joint educational activities is the transformation of the individual's position, changing the relationship to the acquired knowledge, to the means and methods of its acquisition, changing the values, semantic guidelines, goals of the teaching and the ways of interaction and relations between the participants of the training. This professional and personal

component of joint educational activity is closely intertwined with the subject-content side of interaction related to the regulation of the learning process, the result of which is influenced by the understanding of the surrounding reality contained in the texts (educational, scientific, artistic). The student does not just reflect and reproduce the surrounding reality, but "... generates his world as an objective reality, as a reality marked by subjective coordinates (values, meanings, values), only thanks to which a person gets the opportunity for meaningful and responsible behavior". In addition, situations of joint development of the world, when participants in the educational process are United in a single structure that has the properties of a functional-oriented learning environment, allow us to implement optimal educational trajectories for each student. In the course of classes, stable complexes of personal properties are formed, the measure of each person's activity is regulated, which affects the formation of their own development environment. In other words, the development and adjustment of all spheres of life can occur in the process of continuous self-improvement.

Acceptance of a poorly defined task that needs joint development and solution of a creative task with an open structure is an ability that, in principle, cannot arise in the context of reproductive learning. A teacher who is adept at working in the logic of changing forms of cooperation and causing such cooperation contributes to the formation of the ability not only to accept a productive task, but also to produce it, or, moreover, to independently put forward and organize a system of such tasks [4].

This possibility to accelerate the formation of personal neoplasms by means of contextual and system management on the basis of including them in the enclosing systems and giving them an adequate meaning within this system has been called the phenomenon of "semantic amplification". In the works of a number of researchers, this phenomenon was noted as a General property of the strategy of joint productive activity, no matter what educational material it was implemented on. At the same time, global productive tasks give meaning, illuminate the purpose of the content of private educational situations. Such comprehensive goals generate a meaningful polyphony of communication and cooperation in all structures of student life, starting from productive interactions in the classroom and ending with the organization of their life activities in their free time. All this makes it possible for all participants to work on reflexively linking strategic plans for the development of student life that meet the value and semantic guidelines of participants in the educational process, with a series of private tactical tasks and micro-tasks. The participation of students and teachers in the full cycle of setting and solving productive creative tasks actualizes the need for constant living self-determination in the meaning of their activities, opens up the prospect of individual and General development [5. p. 11-19]. Changing the nature of tasks mobilizes a variety of intellectual activities. Creative tasks are always simultaneously aimed at understanding, comprehending, and memorizing and structuring in the memory of students of the acquired material, its preservation and purposeful updating. In addition, they allow you to attract the personal psychological experience of each student and link it with scientific knowledge. The success of creative tasks is a reliable criterion for evaluating the performance of future specialists. Here, not only knowledge and attitudes to the subject are clearly displayed, but also psychological abilities, creative skills and abilities.

The use of creative productive tasks in the educational process brings to the fore the role of meaning-setting and goal-setting components of educational activity, which has a decisive impact on the transition to self-control, self-regulation of teaching [6, p. 356]. Creating situations of joint productive activity turns learning into a productive process that contributes to the formation of individual productivity. E. Fromm notes that "productivity means that a person feels himself as a Converter of his forces and as an active force; that he feels oneness with his forces, and they are not alienated from him, the most important subject of productivity is the person himself".

Thus, the conditions for the formation of intellectual competence of any student are determined by the mutually conditioned functioning of such structural components of the educational environment as a person-oriented education associated with semantic education, meaningful teaching; a teacher who implements the functions of innovative education and acts as a generator of

cultural tasks, a carrier of a cultural sample; joint productive activity of the teacher and students, the purpose of which is to build a mechanism for self-regulation of the teaching, the subject activity being mastered, and the very acts of interaction and positions of the individual in them. It is necessary to create such conditions in which the formation of the human in man – the value-semantic world of man with its dynamism, openness to the environment (natural, social, cultural), where the degree of openness means the degree of psychological health of the entire system. Thanks value coordinates human world becomes a space for empowerment, expression of his essence, self-determination and self-development that unite it with other people.

SOURCES AND LITERATURE

1. Ladenko I. S. Reflexive development of cognitive and creative activity. Preprint / I. S. Ladenko, S. Y. Stepanov. – Novosibirsk, 1990. – 52 p.
2. Lazarevsky S. V. Formation of General intellectual skills in high school students: autoref. dis. Cand. PED. Sciences / S. V. Lazarevsky. – Kiev, 1990. – 24 p.
3. Lapkin M. M. Motivation of educational activity and success of students' education in higher education / M. M. Lapkin, N. V. Yakovleva // Psychological journal. – 1996. – №4. – P. 173-178.
4. Lebedev O. E. Competence approach in education / O. E. Lebedev. – Access mode: <http://www.nekrasovspb.ru/publication/cgi-bin/publ.cgi?event=3&id=22>
5. Leontiev A. A. Technology of developing learning / A. A. Leontiev // School 2000. – Vol. 2. – Moscow: Ballas, 1987. – P. 11-19.
6. Leontiev A. A. Activity, consciousness, personality / A. A. Leontiev. – Moscow: Politizdat, 1975. – 365 c.

УДК 37:371(071)

*Манзура Келдиёрова
(Қарши, Ўзбекистон)*

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

В данной статье признается важное значение в подготовке будущих учителей к профессиональной деятельности по преподаванию психолого-педагогических наук, их вовлечение в педагогический процесс, внимание к овладению научными основами педагогической деятельности, учебно-воспитательными навыками, а также важность использования необходимого опыта в этом направлении.

Ключевые слова: студент, образование, процесс, учитель, характеристика, мастерство, опыт, качество, эффективность.

This article recognizes the importance of preparing future teachers for professional activities in teaching psychological and pedagogical Sciences, their involvement in the pedagogical process, attention to mastering the scientific foundations of pedagogical activity, educational skills, and the importance of using the necessary experience in this direction.

Keywords: student, education, process, teacher, characteristic, skill, experience, quality, efficiency.

Ҳозирги кунда давлат ва жамият томонидан бўлажак педагог кадрларни тайёрлашга янги талаблар қўйилмоқда. Бу талаблар, авваламбор, таълим жараёни хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда замонавий педагогик технологиялар талаби асосида бўлажак педагогларни тайёрлашга тегишлидир. Бу масалани ҳал қилиш учун олий таълим муассасаларининг касб таълими мутахассислиги бўйича бакалаврият ва магистратура битирувчиларининг модели қандай бўлиши керак, деган муаммони ечими устида тўхташ зарур.

Олий таълим муассасалари битирувчисининг модели педагогик фаолият вазифаларини ҳисобга олган ҳолда тузилиши лозим. Битирувчи моделида 3 та таркибий қисмни фарқлаш мумкин:

1. *Бўлажак ўқитувчининг касбий аҳамиятга эга бўлган сифатлари.*
2. *Талаба шахсининг ривожланиши жараёни ҳақидаги билимлар.*
3. *Педагогик жараёни ташкил этиши учун зарур бўладиган кўникма ва малакалар.*

Бу таркибий қисмлар шахс тузилмасига мос келиб, унинг фаолиятга ундовчи ва ижро этувчи томонини ифодалайди.

Касбий аҳамиятга эга бўлган сифатлар қаторига:

- *ғоявийлик;*
- *эътиқодлилиқ;*
- *педагогик фаолиятга интилиши, унга қизиқиши;*
- *педагогик вазифаларни ижодий равишда ҳал қилишига бўлган эҳтиёж;*
- *юксак ахлоқий сифатлари, ўқитувчининг ўзи ва бошқаларга бўлган муносабатларини белгилайди.*

Олий таълим муассасалари битирувчиси моделининг иккинчи таркибий қисмини талаба шахсининг шаклланиши жараёни ҳақидаги илмий билимлар ташкил қилади. Талаба шахс ривожланиш қонуниятларини билиши, уни шакллантириш воситалари тўғрисида маълумотга эга бўлиши, ўзлаштирилаётган билимларнинг шахс сифатлари шаклланишидаги ролини тушуниши лозим.

Битирувчи моделининг 3-таркибий қисмини талабанинг педагогик малакалари ташкил этади. Талаба, яъни бўлажак ўқитувчи ўқувчилар билан ишлашда илмий билимлар асосида ўз фаол ҳаётий позициясини амалга ошириш учун, қуйидагиларни билиши зарур:

- *талаба шахси ва унинг айрим сифатларини комплекс методикалар ёрдамида ўрганиши;*
- *талаба шахси ва улар жамоасини ривожлантиришни лойиҳалаштириши;*
- *таълим жараёнини режалаштириши ва амалга ошириши;*
- *таълим жараёнида талабаларни тарбиялаш;*
- *ўқув-тарбиявий жараёни бошқаришни билиши;*
- *талабаларнинг ақлий ривожланиши мезонларини аниқлаб, уларнинг ақлий ривожланиши самарадорлигига эришиши;*
- *талабаларга қатъий, ахлоқан асосланган талаблар қўя билиши;*
- *талабалар жамоасида микроқлимни ташкил қилиши;*
- *синф ёки гуруҳ раҳбари сифатида ишлашни режалаштириши ва амалга ошириши ва ҳ.к.*

Бўлажак ўқитувчиларда амалий кўникма ва малакаларни таркиб топишида талабаларнинг педагогик амалиёти катта аҳамиятга эга. Педагогик амалиёт олий таълим муассасаларида олиб бориладиган ўқув-тарбиявий жараённинг муҳим таркибий қисми бўлиб, бу жараёнда айнан ўзлаштирилган назарий билимлар мустаҳкамланади ва амалиётда қўлланилиши амалга оширилади. Зеро, педагогик амалиёт талабаларда эгалланаётган билимларни узоқ вақтгача эсда сақлаб қолиш имкониятини яратади [1, 26 б.].

Олий таълим муассасаларида таълим олиш жараёнида талабалар узлуксиз ва фаол педагогик амалиётни ўтказадилар. Педагогик амалиёт, аввало, талабаларда педагогик фаолиятга қизиқиш ва майлларни таркиб топтиришга йўналтирилган.

Мактабда, коллеж ва лицейларда педагогик амалиётни ўтказиш давомида талабаларда “педагогик вазиятларни таҳлил қилиш”, педагогик вазиятлардан келиб чиққан ҳолда педагогик вазифаларни қўя билиш; талабаларнинг ўқув қизиқишларини аниқлаш; социометрия методидан фойдаланиш; педагог билан талабалар ўртасидаги ўзаро муносабатларни таҳлил қилиш; педагогик фаолиятда ўз хулқ-атвори йўналишини ишлаб чиқиш малакалари шаклланади. Шу билан бирга, педагогик амалиёт тизими талабаларда ўқув тарбиявий жараённинг асосий шакли бўлган дарсни ўтказиш ва таҳлил қилиш, уни режалаштириш бўйича зарур кўникма ва малакаларни шакллантиришни тўлалигича таъминламайди.

Шундай қилиб, талабаларни педагогик касб фаолиятига тайёрлашнинг заиф бўғини психологик билимларнинг конкрет педагогик фаолиятдан ажралиб қолганлиги, амалиёт давомида талабаларнинг ўқувчи шахси ва улар жамоасини ўрганиш методларини қўллай билмаслигида намоён бўлади. Бунинг сабабларидан бири педагогик амалиётга ажратилган вақтнинг жуда қисқалиги. Бу қисқа вақт ичида талаба ўзини педагогик фаолиятда кўрсатиши мураккаб. Шунинг учун ҳам педагогик амалиёт муддатларини 1 йилгача узайтириш мақсадга мувофиқ, деб билдилар.

Талабаларни педагогик касб фаолиятига тайёрлашнинг йўлларида бири – олий таълим муассасалари битирувчиларини амалий педагогик фаолиятга ўргатиш бўлиб, бу соҳани юксак даражага кўтариш учун эса психология бўйича ўқув фанларини ўқитишни такомиллаштириш зарур [2, 7 б.].

Замонавий ўқитувчи ўз талабаларига фақатгина билим бериш билан чегараланмай, уларнинг билиш фаолиятларини бошқариши, уларда онглиликни тарбиялаши, билимларга қизиқишни уйғотиши ҳам керак. Ўқитувчи доимий таъсирга эга бўлган мураккаб объект билан иш олиб боргани учун ҳам бу таъсирнинг муваффақияти унинг психологик ва педагогик маданиятига, тарбияланувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини англай олишига, талабаларга индивидуал ёндаша олишига узвий боғлиқ.

Талабаларни бўлажак педагог касб фаолиятига тайёрлашда психологик–педагогик фанларни ўқитишга муҳим аҳамият бериш лозим бўлиб, улар талабаларни педагогик жараёнга олиб кириб, педагогик фаолиятнинг илмий асослари, таълим-тарбия бериш маҳоратини эгаллашга ёрдам берсин. Профессор М.Г.Давлетшиннинг таъкидлашича [3, 18 б.], психологик-педагогик тайёргарлик тизими талабаларнинг ўқув-тарбиявий жараён асосида ётган қонуниятларни эгаллашга, педагогик фаолият методикаси замонавий педагогик технология ва техникаси билан қуроллантиришга қаратилган.

Педагогик кадрлар тайёрлаш тажрибасини ўрганишнинг кўрсатишича, олий таълим муассасаси ҳар бир талаба шахсини шакллантириш учун барча имкониятларга эга. Айниқса, бунда психология ўқув фанларининг ўрни улкан. Психология фанларини ўқитиш жараёнида талабалар билими бойибгина қолмай, балки шахсни такомиллаштириш, ўзларида касбий аҳамиятга эга бўлган сифатларни ривожлантириш учун ҳам кенг шароитлар яратилади.

Психологик тайёргарлик жараёни талабаларнинг ўз-ўзини англаши учун ҳам муҳим. Бунда талабалар ўзларининг билиш фаолиятларидаги ижобий томонларни ва камчиликларни, темперамент, хотира, диққат хусусиятларини аниқлайдилар. Бу эса талабаларнинг ўз ижобий хусусиятларини янада такомиллаштириш, қобилиятларини ривожлантириш, ақлий имкониятларини оширишга ёрдам беради.

Маълумки, педагогик фаолиятда шахснинг коммуникатив хусусиятлари муҳим ўрин эгаллайди. Шу туфайли бўлажак ўқитувчини тайёрлашда мулоқотнинг аҳамияти жуда катта. Мулоқот ўқитувчи касбий фаолиятининг муҳим таркибий қисми бўлиб, олий таълим муассасаларидаги тайёргарлик даврида бўлажак ўқитувчи шахсининг ижтимоий ва касбий фаоллигини таркиб топтириш учун зарур шароитлар яратади. Бироқ, кўп сонли тадқиқотларнинг кўрсатишича, кўпчилик талабалар ва ёш ўқитувчилар мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида педагогика амалиётини ўтиш ёки бевосита педагогик фаолиятни амалга ошириш жараёнида ўқитувчилар жамоаси ҳамда талабалар билан бўладиган мулоқотда қийинчиликларни ҳис қиладилар. Бу қийинчиликларни бартараф қилишнинг асосий йўлларида бири талабаларни касбий педагогик мулоқотга ўргатиш ҳамда уларга олий таълим муассасаларидаги психологик хизмат доирасида индивидуал психологик маслаҳатлар бериш. Мулоқотда ҳам назарий, ҳам амалий тайёргарликни амалга ошириш зарур. Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, бўлажак ўқитувчиларни педагогик мулоқотга назарий жиҳатдан тайёрлаш учун олий таълим муассасаларида мулоқот ва педагогик мулоқот психологияси бўйича махсус курслар ташкил этиш лозим. Амалий тайёргарликни эса мулоқотга ўргатишнинг турли хил воситалари ёрдамида амалга ошириш мумкин. Бу воситаларга ўргатувчи ишбилармонлик ўйинлари, педагогик масалаларни ҳал қилиш, педагогик вазиятларни моделлаштириш ва ҳисоботларни келтириш мумкин.

Бу воситалардан ташқари фаол ижтимоий-психологик таълимнинг методларини қўллаш, психотренинг усулларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Кўрсатиб ўтилган воситалар ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги мулоқот бўйича фақат академик билимларни ўзлаштиришга эмас, балки бошқаларни билиш қобилиятларини такомиллаштириш ҳамда ўз-ўзини англашнинг кенгайтиши билан боғлиқ бўлган рефлексив билим ва малакаларнинг ривожланишини ҳам таъминлайди [4, 77 б.].

Ижтимоий-психологик таълим жараёнида шахснинг инсонийлик, ишонч, очиклик, эмоционал яқинлик, самимийлик, эмпатия, тенг шерикчилик каби муҳим сифатлари намоён бўлади.

Шундай қилиб, олий таълим муассасалари талабалари томонидан ўзлаштирилган психологик билимлар таълим жараёнида икки хил аҳамиятга эга. Биринчидан, улар ўз-ўзини англаш (билиш), ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини тарбиялашнинг асоси бўлиб ҳисобланади. Иккинчидан, бу билимлар бўлғуси амалий фаолият учун зарурий билимлардир.

Демак, бўлажак ўқитувчилар, олий таълим муассасалари талабаларини касб фаолиятига тайёрлашда психологик тайёргарлик муҳим ўрин эгаллайди.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, талабаларни психологик жиҳатдан тайёрлашнинг вазифалари нафақат уларни назарий билимлар билан қуроллантириш, балки бу билимларни бўлажак педагогик фаолиятда амалий жиҳатдан қўллашга ҳам ўргатишдир. Шунингдек, психологик билимлар бўлажак педагоглар шахсининг интеллектуал билиш, коммуникатив, перцептив, ташкилотчилик каби хислатларини ривожлантиришга имкон яратиши лозим. Бироқ, таъкидлаб ўтилган вазифаларни ҳал қилиш учун олий таълим муассасаларида психологик фанларни ўқитишни тубдан ўзгартириш: психологияни ўқитиш методикасини, психология бўйича бошқа фанлар тузилиши ва мазмунини такомиллаштириш талаб қилинади. Бу вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш кўп жиҳатдан олий таълим муассасаларида сабоқ берувчи профессор-ўқитувчилар таркиби, психологик ҳамда педагогларнинг олий мактабдаги ўқув-тарбиявий жараёни ташкил қилишга бўлган ижодий муносабатларига боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Т., 2006. 26 б.
2. Абдуллаева Ш. Билим ва тарбия жараёни яхлитлиги педагогик технология масалаларидир // Гулистон, 2001. 2 сони. 7 б.
3. Давлетшин М.Г., Тўйчиева С.М. Умумий психология. Т.: ТДПУ, 2002. 18 б.
4. Толипов Ў.Қ., Усмонбердиева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. Ўқув қўлланма. Т.: «Фан», 2006. 77 б.

УДК 37.013

*Наталія Кепенач, Іван Пекар
(Мукачево, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ МОБІЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ – ВИМОГА ЧАСУ

Життя людей насичене мобільними пристроями з набором потужних додатків, які можуть використовуватися у всіх сферах життя: удома, на роботі, під час навчання. Перед сучасним педагогом постає проблема знаходження нових методичних підходів, які б враховували актуальні можливості мобільних технологій для організації навчального процесу. Мобільне навчання не замінить традиційне, але його можна використовувати як доповнення до навчального процесу.

Ключові слова: мобільні пристрої, Інтернет, смартфон, мобільне навчання, мобільні додатки, офісні додатки.

People's life is full of mobile devices with a set of powerful applications that can be used in all spheres of life: at home, at work, while studying. The modern teacher faces the problem of finding new methodological approaches that would take into account the actual possibilities of mobile technologies for organizing the educational process. Mobile learning does not replace traditional learning, but it can be used as a complement to the learning process.

Key words: mobile devices, Internet, smartphone, mobile training, mobile applications, office applications.

Із кожним роком обсяг інформації збільшується в рази, що змушує людину вчитися протягом усього життя. Це зобов'язує людину вміти працювати з новими технологіями, обробляти з їх допомогою великі обсяги інформації. Прекрасним помічником у такому разі можуть виступати високотехнологічні пристрої.

За результатами дослідження Інтернет асоціації України в Україні кількість інтернет-користувачів у 2019 році збільшилась на 8%. Так, на сьогодні всією мережею регулярно користуються 22,96 млн українців, або 71%, порівняно з показником 63% станом на кінець 2018 року Рис 1.[1]

Динаміка проникнення Інтернету:
щорічний замір

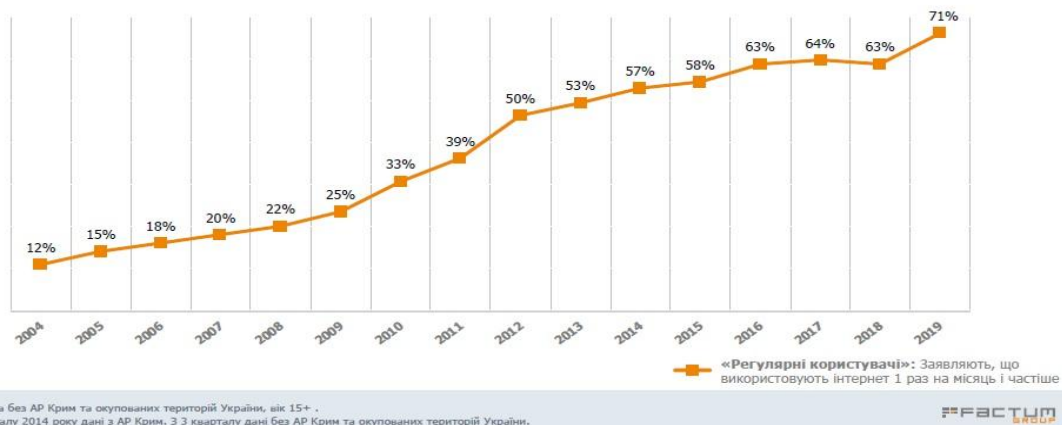
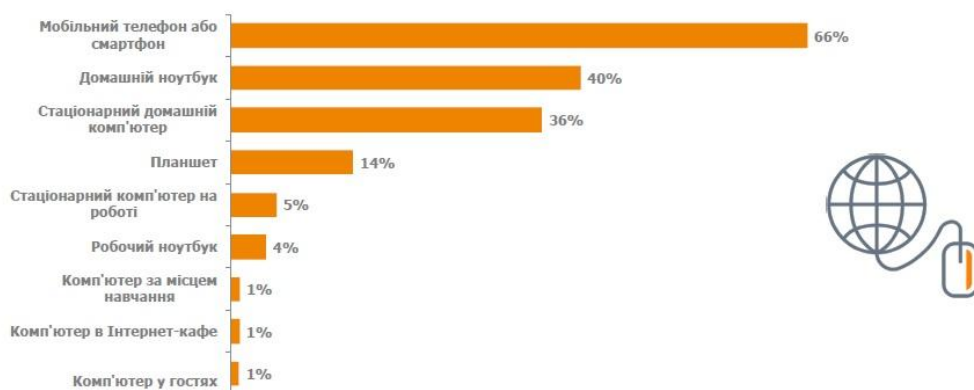

Рис. 1. Динаміка проникнення Інтернету (дослідження Інтернет асоціації України)

Згідно з даними дослідження, 66% інтернет-користувачів використовують для виходу в Інтернет смартфон, 40% – домашній ноутбук, 36% – стаціонарний домашній комп'ютер, 5% – стаціонарний комп'ютер на роботі Рис 2.

Типи доступу «регулярних» інтернет-користувачів

Вересень 2019, Вся Україна без АР Крим та окупованих територій України, Регулярні користувачі Інтернету, N=1508
Запитання «Чим з перерахованого Ви особисто користувалися протягом останніх чотирьох тижнів для доступу в Інтернет?» ВСІ ВІДПОВІДІ

FFACTUM GROUP

Рис. 2. Типи доступу інтернет користувачів (дослідження Інтернет асоціації України)

Як видно з результатів дослідження життя людей насичене мобільними пристроями, що служать для найрізноманітніших цілей. У людей з'явилися універсальні пристрої з набором потужних додатків, які можуть використовуватися у всіх сферах життя: удома, на роботі, під час навчання. Їх використання переросло в необхідність, а іноді і в звичку.

Поява мобільних пристроїв змусила педагогів задуматися про способи використання таких систем із метою підвищення ефективності освітнього процесу, у тому числі і в рамках вивчення різноманітних дисциплін. Термін «мобільне навчання» або «M-learning», як його називають за кордоном, це сучасна технологія, яка допомагає організувати процес навчання з використанням мобільних пристроїв [2].

Разом із тим, тенденціями ринку праці є вимоги керівників провідних компаній світу, що наголошують на важливості мобільності персоналу для бізнесу компаній. Тому значна частина співробітників великих компаній працює поза офісом і має віддалений доступ до корпоративної мережі, що, на думку корпоративних психологів, позитивно впливає на продуктивність працівника.

Одним зі шляхів вирішення проблеми підвищення ефективності навчання та виховання конкурентоспроможної особистості в сучасному світі може служити застосування мобільних технологій у процесі навчання.

Тому перед сучасним педагогом постає проблема знаходження нових методичних підходів, які б враховували актуальні можливості мобільних технологій для організації навчального процесу.

Мобільне навчання є одним із трендів освіти, починаючи з 2016 року, та залишається у списку разом із такими вже відомими та ефективними методами як: мікронавчання, гейміфікація, доповнена та віртуальна реальності, навчання через відео контент.

Навчання з використанням мобільних пристроїв надає студентам можливість учитися незалежно від місця й часу, а викладачам можливість забезпечити максимальну гнучкість навчання, урізноманітнити засоби навчання та оптимізувати свою професійну діяльність. Використання мобільних пристроїв та програм при викладанні навчальних дисциплін забезпечує студентам вільний та керований викладачем доступ до навчальних матеріалів, а педагогам дозволяє безпосередньо або віддалено керувати процесом навчання, стежити за прогресом студентів і корегувати ефективність навчання.

Мобільні технології навчання базуються на використанні:

- мобільних пристроїв (мобільні телефони, смартфони, комунікатори, кишенькові комп'ютери, планшетні комп'ютери);
- мобільних додатків (програми для мобільних пристроїв);
- сервісів (отримання, зберігання, обробка, пошук, передавання інформації та ін. за допомогою мобільного пристрою);
- засобів мобільного зв'язку (GSM, GPRS, Bluetooth, WiFi) у навчальному процесі.

На сьогодні існує досить велика кількість мобільних додатків, орієнтованих на різний тип пристроїв та їх програмне забезпечення.

У App Store є більше ніж 2 млн мобільних додатків, у Google Play – більше 3,5 млн додатків (згідно з даними Appfigures insights за квітень 2018 року). У цих магазинах додатків можна знайти близько півтисячі таких, що є найбільш популярними безкоштовними освітніми програмами. Отже, існує достатня кількість мобільних додатків, платформ та ресурсів, які можна використовувати для навчання. Розробники додатків надають вільний доступ до своїх програм, що також є важливим чинником того, що їх можна застосовувати на заняттях.

Але де ж вчителю знайти стільки пристроїв, щоб вистачило на всіх?...

Зрозуміло що для впровадження елементів мобільного навчання в масову практику потрібне створення певної технічної бази мобільних пристроїв. Тут є два шляхи: або придбання їх освітньою організацією або шляхом BYOD.

Популярна в бізнес середовищі технологія Bring You Own Device (BYOD) – «принеси свій пристрій із собою» стане в нагоді вчителю. Суть полягає в тому, що роботодавці не

тільки дозволяють своїм працівникам, а й заохочують їх використовувати на робочому місці власні мобільні пристрої. Термін використовується з 2005 року,

Розпочинаючи в закладі свою діяльність, спрямовану на впровадження мобільного навчання за технологією BYOD, по-перше, необхідно оцінити технічні можливості мобільних пристроїв студентів. Це можна зробити під час заняття, організувавши невеличке опитування, що включатиме декілька питань, на кшталт:

- Чи маєш ти сучасний мобільний пристрій?
- Можливості твого мобільного пристрою дозволяють установлювати додатки?
- Чи має твій пристрій безперервний доступ до мережі Інтернет? тощо.

Оцінивши всі «за» та «проти» бо не виключено, що після вивчення технічних можливостей пристроїв студентів виявиться студенти, пристрої яких не відповідатимуть вимогам для встановлення чи використання додатку (у такому випадку, як варіант розв'язання «проблеми, може бути робота в парі або групі), звернутися до адміністрації закладу за дозволом використовувати мобільні пристрої під час навчання.

Нині існує ціла низка хмарних інструментів, використання яких дозволить реалізувати принципи мобільного навчання.

Сервіс Kahoot – сервіс для створення онлайн-вікторії, тестів і опитувань, який може ефективно використовуватися в дидактичних цілях. Студенти можуть відповідати на створені викладачем тести з планшетів, ноутбуків, смартфонів, тобто з будь-якого пристрою, що має доступ до Інтернету [3].

Сервіси для створення QR-кодів. QR-код (у перекладі з англійської «quickre- sponse» означає «швидкий відгук») – це матричний код, розроблений японською компанією «Denso-Wave» в 1994 році. Закодувати ним можливо будь-що: відео з якогось сайту, сторінку в соціальних мережах, номер телефону. В освітніх цілях можна:

- закодувати посилання, яке спрямовує студентів на освітній сайт з інформацією, що допомагає розв'язати певну задачу;
- розмістити такі коди на інформаційних стендах;
- використовувати QR-код безпосередньо на занятті у вигляді закодованих завдань контрольної роботи або тесту для перевірки засвоєння навчального матеріалу студентами тощо.

На сьогодні існує величезна кількість спеціальних сервісів, що дозволяють у декілька кроків згенерувати такий код, який можна зберегти на комп'ютер і надалі використовувати там, де тільки побажаєте. Наприклад, це може бути сервіс qr-code.com.ua.

Використання офісних додатків для мобільних пристроїв. Ще один приклад застосування мобільних пристроїв у навчанні – це робота в офісних додатках. Наприклад, викладач та студенти для створення презентацій можуть скористатися мобільними додатками *Keynote*, *Google Презентація* або *Office 365*. Заходячи в мобільний додаток, користувач може створити загальний документ, презентацію або замітки практично в будь-якому місці, де є доступ до Інтернету.

Зрозуміло, що мобільне навчання не обмежується розглянутими вище прийомами та ресурсами. Проте варто зауважити, що більшість сучасних студентів та вчителів технічно і психологічно готові до використання мобільних технологій в освіті і необхідно розглядати нові можливості для більш ефективного використання потенціалу сучасних технологій. Переваг мобільного навчання можна виділити немало, а саме:

- ◆ можливість навчання будь-де й будь-коли;
- ◆ нижча ціна мобільних пристроїв порівняно з ПК;
- ◆ менші розміри та вага;
- ◆ актуалізація навчання через «моду» на пристрої;
- ◆ підвищена інтерактивність навчання;
- ◆ зручність;
- ◆ портативність;
- ◆ розвинені засоби співробітництва;

- ◆ безперервний доступ до навчальних матеріалів;
- ◆ можливість «навчання через гру».

Очевидно, що мобільне навчання не замінить традиційне, але його можна використовувати як доповнення до навчального процесу. Розв'язання цього завдання вимагає організаційних зусиль з боку керівників, дослідницької та методичної роботи вчених і вчителів щодо впровадження стратегій, форм і методів мобільного навчання в навчальний процес закладів освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інтернет Асоціація України (ІнаУ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://inau.ua/proekty/doslidzhennya-internet-audytoriyi>
2. Ливская Е. В. Мультимедиа в образовании: Современные педагогические и информационные технологии в преподавании. Обучение навыкам работы с интерактивными ресурсами. Учебно-методическое пособие. Часть II / Е. В. Ливская. – Калуга : ИД «Эйдос», 2012. – 121 с.
3. Использование Web-инструментов в образовании [Електронний ресурс] / І. В. Кіт, О. Г. Кіт, 2016. – Режим доступу: <https://iokot.wordpress.com/>

УДК 376-056.36:[37.015.31:613]

*Ніна Кравець, Катерина Горбатюк
(Київ, Україна)*

СТАН САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНИХ ЗНАНЬ І НАВИЧОК В УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ 7-8 КЛАСІВ

У статті розглянуто стан санітарно-гігієнічних знань і навичок в учнів старших класів з інтелектуальними порушеннями. Доведено, що в учнів не сформована санітарно-гігієнічна культура. Це негативно впливає на їхнє здоров'я.

Ключові слова: *учні з інтелектуальними порушеннями, санітарно-гігієнічні знання й навички, здоров'я.*

The article deals with the state of sanitary and hygienic knowledge and skills of high school students with intellectual disabilities. It was proved that the students did not have a hygienic culture. This has a negative effect on their health.

Key words: *students with intellectual disabilities, hygiene knowledge and skills, health.*

Україна, як і кожна держава, потребує фізично й психічно здорових громадян. Звідси особливого значення набуває питання зміцнення здоров'я населення, зокрема й підлітків з інтелектуальними порушеннями. Ряд державних документів, насамперед положення Нової української школи спрямовані на підготовку фізично здорового молодого покоління, чому сприятиме оволодіння учнями здоров'язберігальними помпентностями.

У загальній педагогіці питання прищеплення учням санітарно-гігієнічних знань і навичок, здоров'язбереження, формування здорового способу життя розглянуто в роботах О. Дубогай, Е. Вільчковського, М. Зубалія, П. Пясецької та ін.

У корекційній педагогіці різні аспекти проблеми щодо формування в учнів з інтелектуальними порушеннями здорового способу життя, збереження здоров'я на різних уроках та у позаурочний час, висвітлено в роботах І. Гладченко, Л. Дробот, М. Козленка, М. Єфименка, Б. Шеремета, Б. Кобзаря, Є. Постовойтова та ін.

Серед груп життєво важливих навичок, що сприяють зміцненню фізичного здоров'я учнів насамперед на уроках літератури, ми виділили санітарно-гігієнічні знання й навички. Для збереження здоров'я учнів на уроках літератури, ми “ намагалися забезпечити необхідні

санітарно-гігієнічні умови середовища, в якому перебувають учні. Це, насамперед, дотримання належного денного та штучного освітлення класів під час уроків, відповідність шкільних меблів санітарно-гігієнічним вимогам відповідно до положень Нової української школи, створення у класах куточків релаксації, дотримання контролю за чистотою повітря в класних кімнатах” [1, с. 84].

Необхідною умовою, що забезпечує збереження здоров'я учнів з інтелектуальними порушеннями на уроках літератури, Н. Кравець вважає позитивні емоції, яких учень набуває завдяки застосуванню літературних ігор, відгадуванню і складанню загадок про героїв і персонажів творів з одночасним переглядом кадрів з мультфільмів чи розгляду репродукцій картин, сюжетних ілюстрацій, на яких зображено епізоди з творів, особливо з казок [3].

О. Коган та І. Рудзевич довели корекційне значення ознайомлення з основами особистої гігієни для учнів з інтелектуальними порушеннями. Автори вказують, що для формування в учнів здорового способу життя варто приділяти увагу вивченню учнями в курсі соціально-побутового орієнтування основ особистої гігієни, санітарно-гігієнічних знань та навичок [2, с. 244].

З метою визначення стану санітарно-гігієнічних знань та умінь учнів з інтелектуальними порушеннями 7-8 класів ми розробили опитувальник, що складався із шести блоків завдань. До блоків входили запитання і завдання, що стосуються особистої гігієни, охорони здоров'я, гігієни побуту, харчування. За основу взяли вимоги з курсів: соціально-побутове орієнтування, валеологія, охорона здоров'я.

I блок – знання й навички учнів про особисту гігієну;

II блок – практичні знання й навички з особистої гігієни;

III блок – санітарно-гігієнічні вимоги до одягу і взуття;

IV блок – вимоги до дотримання гігієни харчування;

V блок – санітарно-гігієнічні вимоги до помешкання;

VI блок – призначення і застосування гігієнічних, косметичних, хімічних і лікувальних і засобів.

Кожному учневі індивідуально пропонували відповісти на запитання і завдання блоків. Спостерігаючи за самостійною діяльністю учнів на уроках та в позаурочний час, вивчали володіння ними практичними навичками, що стосуються санітарно-гігієнічних знань та умінь.

Проаналізувавши отримані результати, дійшли висновку, що учні 7-8 класів мають недостатні знання й навички щодо володіння санітарно-гігієнічною культурою. Насамперед досить низькими виявилися показники, що свідчать про знання й дотримання правил особистої гігієни, культуру догляду за одягом, натільною і постільною білизною.

Більшість респондентів не володіли правилами техніки безпеки, що стосуються роботи з побутовими електроприладами. Також значна кількість опитаних учнів не могла пояснити, яких правил потрібно дотримуватися, коли читаєш, пишеш, малюєш, працюєш з комп'ютером, з мобільним телефоном.

На дуже низькому рівні виявилися сформовані санітарно-гігієнічні знання й навички у 20% опитаних. Переважно це учні з низьким рівнем розвитку пізнавальних можливостей, з гіперактивністю та синдромом дефіциту уваги або з гіпоактивністю. На низькому рівні виконали завдання 53% опитаних. Майже третя частина респондентів – 27% – виконали завдання на середньому рівні.

Прикро, що ніхто з обстежених не виконав завдання на достатньому рівні, не кажучи про високий рівень. Але знання й навички дівчат щодо дотримання санітарно-гігієнічної культури виявилися вищими, ніж у хлопців.

Отже, проаналізувавши отримані результати, ми дійшли висновку, що учні з інтелектуальними порушеннями не використовують у побуті набутих санітарно-гігієнічних знань і навичок у процесі вивчення інших предметів. Зокрема, на уроках трудового навчання не дотримуються правил техніки безпеки у шкільних майстернях. На уроках у процесі вивчення елементів фізики й хімії не дотримуються правил техніки безпеки щодо

правильного поводження з електроприладами, з м'якими, пральними, косметичними засобами. Навіть на уроках фізичної культури учні не турбуються про збереження власного здоров'я, про що їх доводилося часто попереджати. Виконуючи на уроках української мови та української літератури самостійні завдання, учні не дотримуються санітарних вимог у процесі читання та письма.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горбатюк К. Ю., Кравець Н. П. Збереження здоров'я учнів з порушеннями інтелекту – важливе завдання учителя на уроках літератури / К. Ю. Горбатюк, Н. П. Кравець. Наукові засади підготовки фахівців природничого, інженерно-педагогічного та технологічного напрямків: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю (26 – 29 березня 2019 року): збірник тез. – Бердянськ: БДЛУ, 2019. – С. 83 – 85.

2. Коган О. В., Рудзевич І. Л. Психолого-педагогічні аспекти формування здорового способу життя в учнів з вадами інтелекту / О. В. Коган, І. Л. Рудзевич // Проблеми сучасної психології, 2013. – Вип. 3. – С. 237 – 249.

3. Кравець Н. П. Творчі завдання на уроках літератури та збереження здоров'я учнів з інтелектуальними порушеннями / Н. П. Кравець. Формування здоров'язберігальних компетенцій дітей та молоді: проблеми, розвиток, супровід: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Умань, 19 квітня 2018 р. / ред. кол. П'ясецька Н. А. (та ін.). – Умань: "Візаві", С. 32 – 34.

УДК 37.032

*Оксана Куліда
(Мелітополь, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА

У складних соціально-правових та економічних умовах вдосконалення української державності і суспільства в цілому все більші значно зростають загальні вимоги, що пред'являються громадянськістю та роботодавцями до рівня професійної компетентності фахівців юридичного профілю, що неминує веде до необхідності вирішення невідомих раніше проблем навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти. Система сучасної вищої освіти повинна в підсумку забезпечити прискорену соціалізацію кожного випускника – майбутнього юриста, впевнене входження в самостійне трудове життя кожного молодого фахівця, закласти міцну базу для побудови успішної професійної кар'єри молодого юриста.

Ключові слова: гуманістична спрямованість особистості, майбутній юрист, педагогічні технології, загально-педагогічні принципи, спеціальні принципи.

In the complex socio-legal and economic conditions of improving the Ukrainian statehood and society as a whole, the general requirements of the public and employers to the level of professional competence of legal professionals are growing significantly, which inevitably leads to the need to solve previously unknown problems of the educational process. in higher education institutions. The system of modern higher education should ultimately ensure accelerated socialization of each graduate future lawyer, confident entry into the independent working life of each young specialist, to lay a solid base for building a successful young lawyer's professional career.

Key words: humanistic orientation of the individual, future lawyer, pedagogical technologies, general pedagogical principles, special principles.

Визначимо гуманістичну спрямованість особистості юриста через якісні характеристики професійної спрямованості. Гуманістична спрямованість особистості юриста – це система динамічних тенденцій [7,с.102]. До них можна віднести активну гуманістичну життєву позицію юриста, гуманістичні ідеали, гуманістичний світогляд, мотиви і інтереси суспільного значення, суспільно спрямовані життєві цілі юриста. У цю ж систему входить суспільно значуща перспектива – створення комплексу умов для щасливого всебічного розвитку кожної людини через захист інтересів окремої особистості і суспільства від будь-якого роду порушень законних прав і моралі [2, с.33; 10,с.150].

Формування гуманістичної спрямованості особистості юриста вимагає розробки спеціальних педагогічних підходів і технологій. В цьому напрямку виявлені серйозні проблеми, в тому числі:

- переважання в навчальному процесі репродуктивних методів і функціонального підходу обумовлює прагматичні і утилітарні тенденції підготовки майбутнього юриста;
- нестача або навіть повна відсутність психолого-педагогічної підготовки у викладачів-предметників;
- відсутність умов індивідуалізації процесу підготовки майбутнього юриста і розвитку творчих здібностей студентів-юристів [3].

Вирішення перерахованих проблем пов'язано з переглядом педагогічних підходів до підготовки майбутнього юриста і відповідних педагогічних технологій. Від навчальної та керуючої діяльності викладача акцент переноситься на активну пізнавальну діяльність студентів, збільшення частки проблемних методів навчання.

З метою формування гуманістичної спрямованості особистості юриста доцільно реалізувати наступні організаційно-методичні заходи: модульна побудова навчальних планів з індивідуальним вибором елективних курсів; рейтинговий підхід до оцінки знань і компетенцій; надання можливості для поглибленої самостійної спеціалізації; інформатизація навчального процесу та впровадження інтенсивних систем навчання; організація навчання за індивідуальними навчальними планами і програмами. Перераховані вище і деякі інші заходи проводяться в рамках впровадження сучасних педагогічних технологій [4,с.49], що включають в себе також і виховний аспект розвитку особистісних якостей. Крім того, вони ґрунтуються на сучасних традиціях в області проектування систем [9,с.112].

За результатами проведеного нами аналізу сучасних досліджень [2,3,7,10] можна зробити висновок, що для здійснення гуманістичної спрямованості особистості юриста педагогічна технологія підготовки майбутнього юриста повинна відповідати певним вимогам:

- відповідати класичним і нововиявленими в конкретній ситуації закономірностям навчального процесу;
- забезпечувати мотивацію до навчання, реалізацію принципів активного навчання;
- заохочувати впровадження педагогічних інновацій;
- сприяти актуалізації мети, планування і діагностиці діяльності викладача і студента;
- не відмовляючись від зарекомендованих себе колективних форм навчання, направити навчання кожного студента по індивідуальній траєкторії, оптимальної конкретно для нього програмою з урахуванням його особистих переваг, мотивації і здібностей;
- спонукати студента до рефлексії, самоосвіти, самоконтролю.

При проектуванні педагогічної технології підготовки майбутнього юриста необхідно дотримуватися таких загальнонаукових, загально-педагогічних та спеціальних принципів:

- принципи цілісності та системності педагогічної технології;
- принцип відкритості педагогічної системи;
- принцип модифікованості і відтворюваності педагогічної технології будь-яким викладачем в конкретно заданому педагогічному середовищі;
- принцип досяжності результату педагогічної технології, а також конкретно поставлених цілей навчання;
- принципи зворотного зв'язку і нелінійність елементів і підсистем педагогічної системи;

- принцип багатофакторності і пріоритетності зовнішніх і внутрішніх факторів, які безпосередньо впливають на процеси саморегуляції і самоорганізації педагогічної системи;
- принцип адаптованості педагогічної технології до особистості кожного студента;
- принцип достатності і потенційної надмірності навчально-наукової інформації;
- принцип оптимальності умов формування узагальнених знань при одночасному формуванні здатності до отримання нових знань, самоосвіти [3,7].

Інноваційні педагогічні системні розробки дуже перспективні і сприяють комплексної інтенсифікації та інформатизації навчання, а також самоорганізації особистості майбутнього фахівця [1,с.45]. Інтенсивні системи навчання, будучи відкритими для інновацій і доопрацювань, припускають можливість вибору студентом адаптованої освітньої траєкторії в руслі загальної педагогічної технології, з відповідною розробкою індивідуальної програми і навчального плану [12,с.94].

Оптимальною інтенсифікації підготовки майбутнього юриста сприяє збільшення щільності потоку навчально-наукової інформації за допомогою максимального профілювання загальних і юридичних дисциплін [5,с.263].

На підставі вищесказаного сформулюємо головні особливості реалізації передових педагогічних технологій у підготовці майбутнього юриста.

Перша і найбільш важлива специфічна особливість для подальшої юридичної діяльності. Перетворення студента з пасивного об'єкта зовнішнього педагогічного впливу на активний суб'єкт самостійної навчально-пізнавальної діяльності у взаємодії з викладачем та іншими студентами. Для цього викладачем створюються такі навчальні проблемні ситуації, в яких студент змушений шукати рішення поставлених як викладачем, так і іншими учасниками навчального процесу (сам студент і його колеги-одногрупники) проблем самостійно. Такий підхід стимулює і привчає студентів до самостійного набуття знань. Студент звикає не тільки засвоювати презентовану педагогами готову інформацію і алгоритми дій, але також здійснювати дрібні особисті відкриття в процесі самостійного пошуку необхідної інформації і способів дії. В ході реалізації педагогічної технології підготовки майбутнього юриста студент повністю освоює пізнавальний цикл в єдності теоретичного та емпіричного [6,с.209].

Перейдемо до другої особливості. Незважаючи на необхідність запам'ятовування великих обсягів нормативно-правової інформації, педагогічні технології підготовки майбутнього юриста повинні бути спрямовані на формування в студентів механізмів логічного мислення, а не тривіальну експлуатацію пам'яті. Сформована в процесі навчання звичка логічного осмислення інформації дозволяє студентові у своїй подальшій професійній діяльності інтенсивно саморозвиватися і легко орієнтуватися в швидко мінливій обстановці [5,с.264].

Особливість третя: процес навчання будується на синтезі індуктивного і дедуктивного способів пізнання, рух думки від часткового до загального заплановано чергується з рухом від загального до конкретного при пріоритеті останнього [11].

Впровадження в навчальний процес перерахованих і інших інновацій неможливе силами окремо взятого педагога або навіть групи ентузіастів. Для ефективної модернізації підготовки майбутнього юриста в процесі навчання у виші необхідно побудувати всю вертикаль освітньої реформи, починаючи від нормативних актів і системи державного контролю.

Узагальнюючи результати проведеного нами аналізу сучасних досліджень, можна стверджувати, що в даний час на ринку затребувані юристи нового типу, здатні діяти чітко, швидко і ефективно, а головне – самостійно приймати рішення в проблемному професійно-правовому полі.

Основними показниками конкурентоспроможності та професійної зрілості фахівця стають сьогодні вміння, бажання і готовність не просто здійснювати професійну діяльність в стандартних напрямки й обсяги, а й реалізовувати інноваційне рішення нових професійних завдань нашого часу, для яких характерні: невизначеність в початкових умовах і в постановці самого завдання; надмірність або дефіцит інформації і ресурсів; протиріччя, що

вимагають вирішення; неоднозначність, варіативність можливих рішень; наявність ризику при реалізації результатів.

Здатність молодого юриста швидко знаходити ефективне вирішення виникаючих в юридичній практиці завдань стає головним критерієм компетентності та професіоналізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Д. Професійні експектації студентства в умовах освітньої реформи: методологічний аспект / Д. Александров, А. Солоненко // *Versus*. – Вип. 2 (4). – Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2014. – С. 45-49.
2. Василик В.В. Гуманістична спрямованість системи юридичної освіти як умова розвитку правової держави / В.В.Василик // *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : Зб. наук. пр. – Вип. 34. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – С.33-39.
3. Василик В. І. (2014). Гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів у процесі вивчення правових дисциплін. Дис... канд. пед. наук, спец.: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / В.І. Василик. – Вінниця. – 250 с.
4. Кісіль М. В. Гуманізація вищої освіти як сучасна тенденція / М. В. Кісіль // *Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій* : матеріали конференції. – Суми, 2008. – С.49-51.
5. Котикова О.М. Результати формування ключової психолого-педагогічної компетентності майбутніх юристів / О. М. Котикова // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2010. – Вип.33. – С.263-267.
6. Маньгора В. В. Професійні компетенції майбутніх юристів / В. В. Маньгора // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія: Зб.наук.пр. – Вип. 39. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2013. – С.209-211.
7. Меліхова Ю.А. Формування гуманістичної спрямованості світогляду майбутнього юриста / Ю. А. Меліхова // *Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи* : IV Міжнар. наук.-практ. конф. : 25-26 квіт. 2013 р. – Харків : Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2013. – С.102-103.
8. Муравьева Л. В. Формирование гуманистической направленности личности будущего юриста в образовательном процессе вуза / Муравьева Людмила Вячеславовна // *Дис...канд.пед.наук 13.00.08: Теория и методика профессионального образования*. – Белгород, 2005. – 182 с.
9. Назаренко Н. В. Гуманістична спрямованість педагогічних технологій / Н.В.Назаренко // *Проблеми гуманізму і освіти*. Збірник матеріалів наук.- метод.конф. – Т. 2. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2002. – С.112-115.
10. Савіщенко В. М. Методологічні основи формування гуманістичних цінностей у майбутніх юристів / В. М. Савіщенко // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : Зб. наук. пр. – Вип.9 (23). – Харків: НТУ «ХПІ», 2008. – С.150-153.
11. Сливка С. С. Професійна культура юриста / Сливка С. С. – Львів: Світ, 1999. – 366 с.
12. Солоненко А.М. Праксеологічна культура студента педагогічного університету: теоретичні засади / А.М. Солоненко // *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія «Педагогіка». Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, 2014. – № 13 (2). – С. 94–98.
13. Фатхутдінова О.В. Філософські аспекти гуманітаризації правової освіти. Серія: філософські науки / О.В. Фатхутдінова // *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права*. – К.: КУТЕП, 2013. – Вип. 15. – С.189-199.

STEM-ОСВІТА ЯК НОВИЙ ОСВІТНІЙ ТРЕНД

У статті розглядається новітня технологія освіти – це STEM, що складається із чотирьох взаємопов'язаних між собою компонентів: природничих наук, технологій, інженерії, математичних дисциплін. Основою впровадження STEM-освіти є міждисциплінарний підхід у створенні навчальних програм закладів середньої та вищої освіти (інтегроване навчання). Використання STEM-освіти сприятиме формуванню ключових компетентностей: розв'язання проблемних задач, критичне мислення, творчість, співпраця тощо.

Ключові слова: STEM-освіта, природнича компетентність, освітня технологія, середня освіта, інтегроване навчання.

The article discusses the latest educational technology – this is STEM, which consists of four interconnected components: natural sciences, technology, engineering, mathematical disciplines. The basis for the implementation of STEM-education is an interdisciplinary approach to creating curricula for secondary and higher education institutions (integrated education). The use of STEM-education will contribute to the formation of key competencies: solving problem problems, critical thinking, creativity, cooperation and the like.

Key words: STEM-education, natural competence, educational technology, secondary education, integrated education.

Брак кваліфікованих працівників у галузі науки, техніки, інженерії та математики (STEM), здатних брати участь у інноваційних процесах і забезпечувати стабільний розвиток суспільства в майбутньому, призвів до численних спроб підвищити інтерес учнів шкіл та студентів закладів вищої освіти до STEM. Одним з нових підходів, який може підвищити мотивацію до STEM, є інтегрована STEM-освіта. Проте реалізація цієї нової стратегії навчання в Україні не є простою через відсутність консенсусу щодо методів навчання в інтегрованому STEM. Тому виникає необхідність більш детального вивчення поняття «STEM» у контексті Нової української школи, основних елементів STEM-освіти, принципів та методів навчання за цією технологією, формування ключових компетентностей учнів та студентів у форматі STEM. Ця стаття робить свій внесок у вирішення цієї проблеми, забезпечуючи чітко визначену основу для навчальних практик з інтегрованого STEM в середній освіті, засновану на результатах систематичного огляду існуючої літератури.

Акронім STEM (від англ. Science – природничі науки, Technology – технології, Engineering – інженерія, проектування, дизайн, Mathematics – математика) визначає поєднання міждисциплінарних практично-орієнтованих підходів до природничо-математичної освіти. Наука дозволяє нам розвивати інтерес і дає розуміння живого, матеріального і фізичного світу та розвиває навички співпраці, досліджень і експериментів. Технологія охоплює цілий ряд областей, які включають застосування знань, навичок і мислення, щоб розширити людські можливості і допомогти задовольнити людські потреби і бажання, працюючи на інтерфейс науки і суспільства. Інженерія – це проектування, створення продуктів і процесів, спираючись на наукові методи, навички та знання для вирішення реальних проблем. Математика дає нам навички, необхідні для інтерпретації та аналізу інформації, спрощення та вирішення проблеми, оцінювання ризиків, прийняття обґрунтованих рішень і подальшого розуміння світу через моделювання, як абстрактних, так і конкретних завдань. У рамках цих чотирьох дисциплін STEM існує широкий спектр предметів STEM, які учні можуть вивчати протягом їхнього шкільного життя. Вони можуть варіюватися від проектування та виготовлення в початковій школі до науки, технології,

інженерії та математики в середній та старшій школі. STEM-освіта не тільки включає викладання цих дисциплін і предметів окремо, але також включає в себе міждисциплінарний підхід. Він заснований на змісті знання і розуміння, відокремлених в чотири дисципліни, визнаючи, що всі навчальні заходи STEM спираються на математику. Він також визнає тісний зв'язок між STEM та художньою освітою, що сприяє дизайну, творчості та інноваціям [5].

STEM-освіта надає учням захоплюючі можливості і глибокий досвід навчання, які дозволяють їм бути винахідливими і впевненими в участі в концепціях STEM в школі і в їх майбутньому житті. STEM освіта спрямована на розробку ряду ключових навичок, які необхідні для життя і роботи у сучасному світі.

STEM-освіта багатогранна і виходить далеко за рамки основних дисциплін, що складають аббревіатуру STEM. Основи для навчання STEM закладаються ще в ранньому дитинстві. З самих ранніх років до вступу школярів на початковий рівень освіти, в результаті ігрового досвіду чи взаємодії із сімейним оточенням, діти взаємодіють зі світом способами, які можуть сприяти навчанню, пов'язаному з наукою, технікою, технологіями та математикою. Маленькі діти природно займаються ранніми дослідженнями STEM за допомогою практичного мультисенсорного і творчого досвіду. Беручи участь в цьому досвіді, маленькі діти розвивають цікавість, допитливість, критичне мислення та потенціал, який будується на основі їх початкового і післяшкільного досвіду.

Впровадження STEM-освіти передбачає наступні заходи: використання учнями своїх знань і навичок за змістом для творчого вирішення проблем; пошук відповідей на дослідницькі питання; співпраця з командою; участь в опитуванні та аналізі; використання інновацій, проектування та виготовлення власних виробів; тестування і модифікацію своїх рішень складних проблем. Такий підхід вимагає надання систематичної підтримки школам з боку Департаментів освіти, районних управлінь освітою, широкого кола сторін, зацікавлених в освіті STEM. Це вимагатиме сильного лідерства адміністрації школи щодо сприяння творчості в навчанні і підтримки зростання культури наукових і технологічних інновацій. Крім того, необхідна підтримка STEM-освіти поточними освітніми реформами [4].

На основі аналізу та узагальнення визначення поняття «STEM-освіта», під даною категорією розуміємо певний педагогічний процес (технологію) формування і розвитку розумово-пізнавальних і творчих якостей молоді, рівень яких визначає конкурентоспроможність на сучасному ринку праці. Основою впровадження STEM-освіти є міждисциплінарний підхід у створенні навчальних програм закладів середньої та вищої освіти (інтегроване навчання відповідно до певних тем або реально існуючих проблем). Така освітня технологія має на меті комплексно формувати ключові фахові, соціальні й особистісні компетенції молоді, які визначають конкурентоспроможність на ринку праці: здатність і готовність до розв'язання комплексних задач (проблем), критичного мислення, творчості, когнітивної гнучкості, співпраці, управління, здійснення інноваційної діяльності та ін. [4,5].

Основними засобами, які використовуються для навчання за технологію STEM, є конструктори, робототехнічні системи, моделі, вимірювальні комплекси та датчики, лабораторні прилади, електронні пристрої (3D-принтери, комп'ютери, цифрові проектори, проекційні екрани різноманітних моделей, оверхед-проектори, копії-дошки, інтерактивні дошки, документ-камери, проекційні столики тощо), що допомагають учням у засвоєнні якісно нових трансдисциплінарних знань [3].

Структура інтегрованого STEM-навчання містить п'ять ключових принципів: інтеграція STEM-контенту, проблемно-орієнтоване навчання, навчання на основі запитів, навчання на основі дизайну і спільне навчання. Запропонована структура має ряд переваг, в тому числі її застосовність в класі і можливість опису інтегрованого стебла за кількома вимірами. Тим не менш, необхідні подальші дослідження для вивчення впливу інтегрованого STEM-навчання на когнітивні та афективні результати навчання учнів.

Сьогодні головним завданням впровадження STEM-освіти в Україні є популяризація STEM, створення платформи для спілкування вчителів, проведення щорічного Всеукраїнського фестивалю «STEM-весна» [1], що пропонує протягом трьох місяців педагогам поділитися здобутками, досвідом, проведення науково-практичних конференцій, семінарів, вебінарів за тематикою STEM [2]. Отже, використання STEM є важливою складовою ефективною освітньою політикою держави, оскільки зосередження уваги в освіті на STEM у майбутньому забезпечить суспільство висококваліфікованою робочою силою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ STEM-освіти [Електронний ресурс] // Інститут модернізації змісту освіти. – Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/viddil-stem-osviti>.
2. Коршунова О. В. STEM-освіта. Професійний розвиток педагога: збірник спецкурсів / О. В. Коршунова, Н. І. Гуцина, І. П. Василашко, О. О. Патрикеева. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2018. – 80 с.
3. Методичні рекомендації щодо впровадження STEM-освіти у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах України 2019/2020 навчальному році. Лист ІМЗО №22.1/10-2876 від 22.08.19 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/65463/
4. Патрикеева О. О. Актуальність запровадження STEM-навчання в Україні / О. О. Патрикеева // Інформаційний збірник для директора школи та завідуючого дитячим садочком – 2015. – Вип. 17–18 (41) С. 53–57.
5. STEM-освіта як перспективна форма інноваційної освіти в Україні // Матеріали обласної науково-практичної інтернет-конференції. / Автор упорядник Ю. М. Зоря. – Черкаси : ЧОПОПП, 2018. – 117 с.

УДК 94:061.213(477)

*Шухрат Мамарахимов, Шоира Абдурасулова, Дилфуза Мансурова
(Гулистон, Ўзбекистон)*

БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ КЎРГАЗМАЛИ МЕТОДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШГА ЎРГАТИШ

Мақолада республикамиз олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган бўлажак бошланғич таълим фани ўқитувчиларини таълим бериш жараёнида кўргазмали методлардан самарали фойдаланиш ва ўқувчиларнинг мантиқий тафаккурини шакллантириш ва кўргазмали методнинг педагогик имкониятлари ҳақида таклифлар берилган.

Калит сўзлар: *ҳамкорликда таълим, радио, телевидение, газета, кўргазмали тасаввурлаш, кўргазмали метод, мантиқий тафаккур.*

Ҳозирда Республикамизда бошланғич синф ўқув фанлари жаҳон андозасига мос бўладиган давлат таълим стандартлари асосида миллийликка йўғирилган ҳолда ва сифатли равишда ишлаб чиқарилмоқда. Кузатишларимизда таълимда ўқитувчи ва ўқувчидан бошқа иштирок этувчиларнинг ўрни белгиланмаслиги, уларнинг ўзаро муносабатлари таълимга ижобий таъсир қилиш омиллари ўрганилмаганлиги оқибатида ўқувчиларнинг кичик гуруҳларда ҳамкорликда таълим олишлари, талабаларнинг жамоа бўлиб таълим олишлари қутилган натижаларни бермади. Ўқувчилар ўқув материали бўйича берилаётган ахборотлар ҳажмининг 60-70%га яқин қисмини ўқитувчининг берган ахборотидан кейин тўлдиради. Ёки ўқитувчи берган ахборотларнинг 30-40%га яқин қисми ҳақида ўқитувчи берган ахборотлардан аввал бошқа манбаалар (радио, телевидение, газета ва оғзаки бошқалардан) орқали маълумотларга эга. Бу маълумотлар кўп ҳолатларда нотўғри ёки юзаки характерда

Ўқувчи онгида шакланган бўлади. Шу сабабли бу маълумотларни тўғри асослаш қийин кечади. Бунинг учун ўқувчини ишонтириш лозим бўлади. Кузатишларимиздан ахборотлар маъруза сифатида берилса, маълумотларнинг 20-25%, амалий машғулот ва семинар тариқасида ўтказилса, 60-70%, кўргазмалар куруллар ва техника воситаларидан фойдаланилса, 80-90% ўзлаштиришлари маълум бўлди.

Бизнинг фикримизча, ҳар қанақа ўқув материални ўрганишда амалийликни кучайтиришга, масалан, узунликлар, юзалар ва ҳажмларни ҳисоблашда дедукциянинг ролини аста-секинлик билан ошириш, **кўргазмалар тасаввурлашга** кенг ўрин бериш орқали эришиш истиқболли бўлиши мумкин.

Замонавий ахборот технологияларни лойиҳалаштириш методологияси кўп томонли кўргазмалилик принципига асосланиши туфайли бунга мос бўлган билиш фаолияти, ўқув фаолияти ва исботлаш ҳамда аргументлаш методларини ишлаб чиқиш керак бўлади. Таълимни табақалаштириш жараёнида индивидуал ёндашув ва турли шаклдаги жамоа бўлиб таълим олиш шакллари мос келиши талаб қилинади.

Кўргазмалар методлар – ўқувчиларга тасаввур қилиш асосида билимлар олиш имкониятини беради. Тасаввур қилиш ҳиссий тафаккурнинг фаол формасидир. Борлиқдаги предмет ва ҳодисалар, уларнинг моделлари тасаввур қилиш объектлари ҳисобланади.

Ўқитишни кўргазмалар ташкил қилишининг куйидаги тўртта имкониятлари мавжуд:

ўқитувчи ўқувчиларнинг тасаввурларини бошқариш имконияти;

ўқув материалдаги объектнинг бевосита кўринмайдиган жиҳатлари ҳақида маълумотларга эга бўлиш имконияти;

кўргазмалар воситалар – оғзаки тушунтиришларни тасдиқлайди ва аниқлаштирувчи иллюстрация имкониятининг мавжудлиги;

ўқитувчининг ўқувчилар кузатишларини умумлаштириш ва умумий хулоса қилиш имконияти.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзаев Ч., Турдибоев Д. Махсус сиртки таълимда математика ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари. Гулистон, 2005.

2. Таджиев М., Баракаев М., Изетаева Г., Турдибоев Д. Методика и практика модульного обучения педагогическим наукам в системе непрерывного образования: монография. Т.: "Туран-Икбал", 2016. С. 180.

УДК 37:377(079)

*Асом Маматкулов
(Қарши, Ўзбекистан)*

ТВОРЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

В данной статье анализируется о формировании творческого мышления у будущих педагогов посредством повышения учебной активности на основе самостоятельного мышления. Новые педагогические и инновационные технологии являются механизмами повышающие эффективность творческого мышления.

Ключевые слова: творческое мышления, будущие педагоги, учебная активность, самостоятельное мышление. педагогические и инновационные технологии, механизм, эффективность.

This article focuses on the formation of creative thinking of future teachers by enhancing educational activity on the basis of independent thinking. New pedagogical and innovation technologies are mehanni increase the efficiency of creative thinking.

Key words: creative thinking, future teachers, educational activity, independent thinking. pedagogical and innovative technologies, mechanism, efficiency.

Реформирование системы непрерывного образования в республике направлено на формирование у молодого поколения высокой профессиональной культуры, творческой и политической активности, независимости, навыков свободного мышления. Эта цель, в свою очередь, требует повышения активности учащихся. Знания, полученные в начальный период, чем активнее действие, тем более выдерживают испытания, чем более зрелые и тщательные.

В настоящее время существуют механизмы формирования мотивации учащихся к получению знаний и совершенствования системы активизации познавательных процессов через новые формы и нетрадиционные методы обучения, формирования в них профессионально - педагогического творчества, а также разработки и внедрения механизмов управления качеством образовательного процесса через систему индикаторов, которые предполагают модернизацию системы непрерывного образования по содержанию, принятие действенных мер, способствующих повышению эффективности образования и воспитания на новый качественный уровень.

Сегодня для воспитания молодого поколения гармонично развитым человеком, повышения эффективности образования, обеспечения того, чтобы личность находилась в образовательном центре и получала независимые знания молодежи, необходимы тренеры, теоретически владеющие ими о современных педагогических технологиях, эффективно использующие их в практической деятельности [1, с. 7]. Для этого необходимо вооружить учителей всех дисциплин новыми педагогическими технологиями и инновационными технологиями и непрерывно повышать квалификацию применения полученных знаний на учебно-воспитательных занятиях. Учитывая особую значимость современных педагогических технологий в воспитании гармонично развитого человека и квалифицированного специалиста, становится все более очевидной социальная необходимость эффективного использования педагогических технологий в образовательном процессе. невозможно разработать систему средств обучения навыкам. Так, актуальной проблемой остается развитие творчества, повышение учебной активности учащихся на основе самостоятельного мышления, изучение их роли и места в развитии талантов.

Недостаточное внимание уделяется самостоятельному мышлению студентов на уроках, они становятся пассивными слушателями, не налаживается взаимодействие между учителем и студентом, в аудитории отсутствует теплый психологический климат, что мешает им в полной мере продемонстрировать свои способности. На наш взгляд, сегодня в процессе обучения недостаточно внимания уделяется самостоятельности, инициативности, творчеству и способностям студентов. Студент участвует в образовательном процессе в качестве исполнителя, выполняющего задания и желания преподавателя.

Для осуществления профессиональной деятельности будущего специалиста необходимы следующие личностные качества: творчество, техническое мышление, уверенность в собственных силах, умение не переоценивать свои профессиональные навыки, эмоционально-настойчивое управление процессами, результаты формирования профессиональной компетенции [2, с. 11].

Творческая деятельность – это творческий процесс, требующий длительной подготовки, эрудиции, способностей. Творческая деятельность-основа долгой деятельности человека, источник всех его материальных и духовных ценностей.

Большое влияние на развитие профессиональной компетентности будущих учителей оказывает уровень творческой деятельности человека, формирование ключевых элементов творческого мышления, а также повышение жизнеспособности преподавательской деятельности.

Проектирование образовательного процесса как профессиональной деятельности педагога студенты-будущие учителя могут быть освоены в процессе их профессионально-педагогической подготовки [3, с. 41].

Для реализации компетентности профессионально-педагогического творчества должны быть созданы психолого-педагогические условия. Профессионально-педагогическая творческая деятельность на основе классификации создания педагогических условий могут

лежать составные компоненты деятельности человека: познавательная, творческая, коммуникативная, художественная деятельность. Соответственно, можно выделить пять психологических состояний:

1. Знать сущность, принципы и процессы проектирования процесса развития профессионально-педагогического творчества и специфического стиля педагогической деятельности.

2. Обеспечение эмоционального и ценностного отношения к профессиональной педагогической деятельности, необходимость эффективной организации учебного процесса в высших учебных заведениях.

3. Способность осуществлять учебный процесс в высших учебных заведениях на креативном уровне, направленном на развитие профессионально-педагогического творчества.

4. Налаживание связей с другими людьми в процессе коллективной деятельности, ориентированных на коммуникативную компетентность.

5. Потребность и способность логически и гармонично сочетать проект полного процесса, направленного на развитие профессионально-педагогического творчества.

Первое условие развития профессионально-педагогического творчества будущих учителей связано с процессом создания передовых, инновационных и ведущих образовательных технологий в системе образования педагогического профиля, как и в других высших учебных заведениях. В получении знаний у студентов условно выделяется два направления совершенствования процесса развития профессионально-педагогического творчества. Первое направление сосредоточено на внешних факторах и влиянии. Разработка знаний о содержании профессиональной педагогической деятельности будущего учителя, принципах ее организации, этапах, компонентах, уровнях проектирования учебного процесса, формирование информационной базы для управления самостоятельной профессиональной деятельностью учащихся в высших учебных заведениях.

Второе условие развития профессионально-педагогического творчества учителей будущего профессионального образования - проектная деятельность, связанная с формированием системы педагогических ценностей.

Под ценностями педагогической деятельности понимаются особенности, которые позволяют учителю удовлетворять свои материальные и духовные потребности и руководят социальной и профессиональной деятельностью для достижения социально значимых гуманитарных целей [4, с. 4-5]. Инструментальные ценности, или ценности – подразумевает освоение теории и технологии педагогической деятельности. Но, значения – средства значения-определяются задачами в единстве с ними. Поэтому в дальнейшем необходимо развивать группы учителей со всеми педагогическими ценностями. В развитии профессионально-педагогического творчества особое внимание будет уделено значениям учителя, связанным с самосовершенствованием и самовыражением, то есть репродуктивной деятельности будущего учителя.

Третье условие относится к технологическому типу деятельности, поскольку оно связано с освоением операций и практик разработки и выполнения учебного процесса, формируя навыки для выполнения этих мероприятий. На постоянной основе осуществляется развитие навыков профессионально-педагогического творчества: в первую очередь важна задача формирования творческих навыков в репродуктивных, продуктивных, частично изысканных и креативных способностях.

Четвертое условие связано с коммуникативными способностями учителя. В процессе обучения в процессе освоения методов развития профессионально-педагогического творчества возможно вовлечение учащихся в самостоятельную коммуникационную деятельность. Образование, которое осуществляется на основе контекстного образования и учебной практики, может быть реализовано через профессионально-педагогическое творчество. Обсуждая различные варианты образовательных технологий, их преимущества и недостатки, совместные действия при разработке определенных образовательных

технологій, імітація образовательного процесса – все это требует коммуникативных навыков.

Пятым условием развития профессионально-педагогической творческой деятельности учителя является эстетический характер будущего учителя, основанный на его квалификации, интуиции и личных предпочтениях. Результатом этих мероприятий является реализация тонкого, красивого и гармоничного проекта педагогического процесса. Развитие эстетического вкуса будущих учителей профессионального образования, в том числе, влияет на развитие проектной деятельности.

Организация педагогической деятельности будущих учителей в образовательных учреждениях по следующим направлениям позволит успешно формировать в них навыки творческого мышления:

- 1) разработать механизмы выявления творческих навыков мышления будущих педагогов;
- 2) определить, владеет ли каждый студент информацией об инновационных технологиях;
- 3) организовывать различные тренинги, дебаты, форумы, фестивали, акции в группах;
- 4) создание системы объективной оценки эффективности теоретической и практической деятельности;
- 5) определить содержание, методы, формы и средства формирования навыков творческого мышления у будущих педагогов;
- б) установление мер по налаживанию взаимодействия с учреждением, семьей и социальными организациями и на этой основе формированию их профессиональных навыков;
- 7) разработка организационно-технологических основ развития навыков творческого использования педагогических технологий у будущих педагогов;
- 8) формирование у студентов выпускных курсов навыков эффективной организации, наблюдения за квалификационными практиками, творческого использования приобретенных теоретических знаний и определение путей положительного решения существующих проблем, препятствий, проблем в ходе практики.

Как известно, в процессе обучения студенты должны формировать у себя творческие отношения к получению знаний, осваивать на высоком уровне учебные материалы. Желание для этого само по себе неадекватно, а то, что на сегодняшний день не хватает учебно-методических материалов, учебников и учебных пособий.

В.П. Беспалько обратил внимание на этот вопрос: “если учебник безразличен к воспитательным задачам независимости, активности, заинтересованности в самостоятельном мышлении, то учеников вообще не научать самостоятельно формировать свое мировоззрение. Если в учебнике не указаны воспитательные цели формирования творческих качеств учащихся, направления их достижения, то ученикам нельзя предложить формировать в себе творческие качества, способности. В свою очередь, нельзя ожидать, что учащиеся будут осваивать учебные материалы на высоком научном уровне”.

В самостоятельном творческом мышлении студентов мы можем видеть взаимосвязанность с независимым образованием, то есть принципом автодидактики (автодидактика – самообразование и автономия) и необходимостью самореализации в пирамиде потребностей человека. Автодидактика – это организация систематической, самостоятельной и автономной деятельности в соответствии с субъективной целью учебного процесса на пути усвоения знаний, развития воображения, формирования понятий и навыков.

В качестве окончательного вывода можно сказать, что если студент неожиданно требует самостоятельного выполнения заданий, он может не выполнять задания. В результате студент теряет уверенность в своих силах. Чтобы такого не произошло, вначале необходимо сдать задания в том же анализе, чтобы субъект самостоятельно выполнял часть задания, а затем совместно с преподавателем проанализировал правильность результатов. В процессе

выполнения заданий комплексно формируется в процессе самостоятельного мышления формирование у студентов таких навыков, как причинно-организационные (ценностные направления самостоятельной организации учебной деятельности, знания, умения, навыки), значимые-процессуальные (развитие личностных качеств, определяющих сущность учебной деятельности и успешность этой деятельности) и контрольно-оценочные (самооценка личностных качеств, необходимых для самостоятельного получения знаний). Если активность студента направлена на работу с самим объектом, то в таких случаях можно больше рассуждать о различных типах мотивов познания. Если активность студента направлена на отношения с другими людьми во время работы, то можно сказать, что существуют различные социальные мотивы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Махкамов У., Ходжаев Б., Тилабова Н. Набор дидактических материалов. Учебник для студентов высших учебных заведений. Т. е.: Восток, 2007. С. 7.
2. Очил М. Педагогика Высшей школы. Учебник для студентов высших учебных заведений. Т. е.: Учитель. 2007. С.11.
3. Пронина Е.Н., Лукашевич.В.В. Психология и педагогика. Учебник для студентов вузов. М.: Элит, 2004. С. 41.
4. Слостенин В.А. Профессионализм учителя как явление педагогической культуры / В.А.Слостенин // Педагогическое образование и наука. 2008. № 12. С. 4-15.

УДК 378.147

*Анастасія Невелика, Наталя Зелененко
(Харків, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІНИ «ВИДИ ОЗДОРОВЧО-РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ»

У статті розглянуто поняття тренінг та визначено сутність тренінгових технологій та їх особливості. Виявлено, що тренінгові технології є одним із ефективних форм навчально-виховної роботи, але на сьогоднішній день вони представлені недостатньо. Сутність тренінгового навчання полягає у тому, що практично усі учасники залучаються до активного процесу навчання, де вони можуть обмінюватися думками, почуттями в умовах емоційного комфорту та творчої атмосфери, які забезпечуються правилами ведення тренінгу та залежать, насамперед, від особистості педагога.

Ключові слова: *тренінг, тренінгові технології, інноваційні технології, реформування, студенти.*

The article deals with the concept of training and defines the essence of training technologies and their features. It is revealed that training technologies are one of the effective forms of educational work, but today they are under-represented. The essence of training training is that practically all participants are involved in an active learning process where they can exchange thoughts, feelings in the conditions of emotional comfort and creative atmosphere, which are provided by the rules of conducting training and depend, first of all, on the personality of the teacher.

Key words: *training, training technologies, innovative technologies, reform, students.*

На сьогоднішній день, в нашій країні проходить реформування вищої освіти, це пов'язано з інтеграцією України до ЄС. Внаслідок чого посилюються вимоги до якості підготовки студентів вищих навчальних закладів, зростає потреба в нестандартно мислячих творчих особистостях, потреба в спеціалісті, який має розвинене мислення, творчий підхід,

вміє оцінювати та раціоналізувати. Вирішення цієї проблеми багато в чому залежить від змісту та методики навчання, це зумовило пошук та реалізацію інноваційних форм, методів та технологій навчання [5,с.46; 12,с.1].

Сучасні технології як основа підготовки фахівців передбачають розробку та впровадження ефективної організації освітнього процесу з метою забезпечення якості підготовки студентів вищих навчальних закладів та формування їхніх компетентностей і якостей.

Аналіз спеціальної літератури показав, що значна кількість українських та зарубіжних науковців досліджують питання, щодо впровадження інноваційних технологій в початковий процес вищої школи [11,с.5]. Одним із сучасних інноваційних технологій, що поступово досліджується та реалізується в освітньому процесі є тренінгова технологія. Але, на сьогодні залишається ще розробка питання ефективної інтеграції тренінгових технологій в освітній процес вищого навчального закладу, конче необхідним є створення системи тренінгів на етапі допрактичної (вузівської) освіти таким чином, щоб вони стали складовою традиційного навчального процесу.

Тренінгова форма навчання представляє собою створення системи тренінгів за спеціальністю, які проводяться поряд зі спеціальною професійною підготовкою і де також відображені основні проблеми та питання з навчальної дисципліни [10,с.430; 11,с.5].

Тренінгові технології дають можливість студентам створювати ситуації успіху, на добровільній основі брати участь і самостійно визначати власний темп розвитку, активно застосовувати набуті теоретичні знання на практиці, досліджувати складні питання та проблеми в умовах моделювання ситуацій, близьких до реального життя. [7,с.137; 9,с.83].

У науковій та методичній літературі визначення тренінгу є багатозначним. Так, на думку Ю.Н. Смельянов: «...термін «тренінг», повинен використовуватися не для позначення методів навчання, а для позначення методів розвитку здібностей до навчання або оволодіння будь-яким складним видом діяльності, зокрема, спілкуванням» [8,с.50]. Деякими зарубіжними авторами тренінг визначається як спосіб перепрограмування моделі управління поведінкою і діяльністю людини [2,с.42]. Існує також визначення тренінгу як «... частини планованої активності організації, спрямованої на збільшення професійних знань і вмінь або на модифікацію атитюдів і соціальної поведінки персоналу» [3,с.125]. Поняття тренінгу уточнюється за допомогою зіставлення його з поняттями навчання, розвиток і освіта. Ю.М. Жуков, А.К. Єрофеев, С.А. Ліпатов (2004) та інші автори вважають, що тренінг як метод формальної підготовки призначений не для заміни формальної освіти, а для її доповнення [3,с.125]. Якщо ж розуміти тренінг як тренування, то він є однією з форм освітньої активності і включається в освітню програму. Саме у цій якості він переважно використовується в різних системах післявузівської освіти. Т.В. Зайцева, спираючись на положення культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, пропонує розглядати тренінг як своєрідне «культурне знаряддя», як особливу інструментальну дію, що опосередковує. Це знаряддя застосовується для засвоєння нової або зміни старої поведінки. Оволодіння – привласнення нового відбувається в межах «зони найближчого розвитку» кожного учасника у результаті спільної діяльності тренера і групи [4,с.68]. Сутність тренінгу відкривається його змістом (предметом), цілями і методами. Зміст тренінгу визначається виділенням того, що підлягає розвитку або вдосконаленню, тобто певних видів і компонентів будь-яких компетентностей. Предметом тренінгу, як правило, позначається саморефлексія людини, її соціальна перцепція, комунікативна і професійна компетенція. Як цілі називаються успішне функціонування і вдосконалення у певній галузі, адекватне виконання конкретного завдання і роботи, підвищення ефективності праці у певній організації. До цілей тренінгу, на наш погляд, необхідно віднести й набуття особистісно-психологічного балансу, оновленого сенсу буття і отримання могутнього життєстверджуючого імпульсу. Як методи фігурують прийоми і техніки набуття досвіду, навчання та розвитку, процедури набуття знань та вмінь, а найчастіше просто сукупність інтерактивних методів навчання. Таке різноманіття інтерпретації тренінгів, відсутність загальноприйнятого визначення поняття «тренінг»

призводить до достатньо широкого його тлумачення, позначення цим терміном різних прийомів, форм, способів і методів. У цьому власне і полягає унікальність феномена тренінгу, його універсальний характер і потенціал.

Загалом **тренінг** трактується, як форма спеціально організованого спілкування, психологічний вплив якого ґрунтується на активних методах групової роботи. Тренінг є одночасно спілкуванням, цікавим процесом пізнання себе та інших, ефективною формою опанування знань, інструментом для формування вмінь та навичок, формою розширення досвіду [1, с.3; 7, с.137; 9, с.83; 12, с.1].

Тренінг – це технологія активного навчання, яка має ряд особливостей [7, с.137; 10, с.430; 11, с.5]. По-перше: *груповий процес*, який сприяє можливості кожному учаснику ідентифікувати себе з іншими, набувати нового досвіду, у групі найбільш ефективно забезпечується зворотній зв'язок та підтримка від інших; По-друге: *активність учасників*. Тренінгові форми проведення занять передбачають інтерактивний обмін інформацією між тренером та групою, а також між самими учасниками; кожен відчуває власну причетність до процесу навчання та вважає набутий досвід «своєю власністю»; учасники мають можливість вільно висловлювати свої думки, а навчання спрямоване не лише на знання, а на прищеплення навичок та вироблення моделі поведінки; По-третє: *мета навчання*. Тренінг орієнтований на запитання та пошук відповіді, набуття досвіду, допомогу учасникам в саморозвитку. Традиційні форми навчання здебільшого спрямовані на передачу інформації від викладача до слухачів, а також на правильну відповідь, необхідність відтворення почутого. Четверта особливість, полягає у принципі *«тут і зараз»*. Методика проведення тренінгу передбачає побудову взаємовідносин у системі «тут і зараз», що базується на відтворенні (імітації, моделюванні) проблемних ситуацій, характерних для реального життя. Протягом навчального заняття учасники «проживають» конкретну подію, осмислюють її, змінюють модель поведінки, виробляють навички прийняття рішень тощо. По-п'яте: *атмосфера занять*. Неформальна атмосфера проведення тренінгу, зручне розташування місць колом, півколом чи малими групами сприяє позитивній налаштованості учасників, дозволяє забезпечувати зворотній комунікативний, емоційний, інтелектуальний зв'язок між членами групи та уникати одноманітності протягом усього заняття. Та остання особливість, це *поєднання різних індивідуальних стилів*. На тренінговому занятті учасники мають «говорити», «писати», «малювати», «грати», «відчувати на дотик», «переживати». Поєднання таких різноманітних стилів подачі матеріалу зможе забезпечити його ефективне сприймання на інтелектуальному (мозковий штурм, розв'язування проблем), емоційному (ігри, рольові ігри, обговорення), фізичному (руханки, фізичні вправи) рівнях [2, с.42; 5, с.46; 9, с.83].

Можна зробити висновок, що тренінг розглядається як техніка, що поєднує у собі навчальну та ігрову діяльність та як метод розвитку певних здібностей. Тренінг – це активний метод отримання нової інформації, теоретичних знань людиною з практичною перевіркою запропонованих умінь та навичок у безпечному середовищі. Сутність тренінгового навчання полягає у тому, що практично усі учасники залучаються до процесу навчання, де вони можуть обмінюватися думками, почуттями в умовах емоційного комфорту та творчої атмосфери, які забезпечуються правилами ведення тренінгу та залежать, насамперед, від особистості педагога.

Актуальність використання тренінгових технологій у практиці викладання у закладах вищої освіти, полягає в тому, що це активний метод, який посилює взаємодію між викладачем та студентом. А ця активна робота сприяє формуванню навичок, зростає впевненість студента та активує пізнавальний інтерес до занять.

Таким чином, використання тренінгових технологій є досить ефективною формою навчально-виховної роботи, що забезпечить перехід від інформаційної методики та простої репродукції знань до їх глибокого осмислення, творчого використання й змінить статус студента.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьєв М.В. Тренінг формування компетенцій з економіки підприємства : навчальний посібник / М. Афанасьєв. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2010. – 328 с.
2. Галімов А.В. Дослідження можливостей соціально-психологічного тренінгу щодо формування комунікативних та емпатійних якостей майбутніх фахівців соціальної сфери / А.В. Галімов // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2009. – №1. – С. 42–47. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Znpkhist_2009_1_12.pdf 2,42
3. Жуков Ю.М. Методы практической социальной психологии: Диагностика. Консультирование. Тренинг: Учеб. пособие для вузов / Ю.М. Жуков, А.К. Ерофеев, С.А. Липатов и др.; Под ред. Ю.М. Жукова. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 256 с.
4. Зайцева Т.В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие. – СПб.: Речь, М.: Смысл, 2002. – 80 с.
5. Кайдалова Л.Г. Тренінгові технології у підготовці фахівців охорони здоров'я / Л.Г. Кайдалова, Н.В. Альохіна, Н.В. Шварп // Психолого-педагогічні проблеми становлення сучасного фахівця. – Вип. 2017. – С. 46-50.
6. Кайдалова Л.Г. Тренінг у психолого-педагогічній підготовці майбутніх фахівців фармацевтичного профілю / Л.Г. Кайдалова, Н.В. Альохіна, І.С. Сабатовська // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Управління організацією навчально-виховного процесу в середній і вищій школі» (Полтава, 13-14 березня 2012 р.). – Полтава, 2012. – С. 59-60.
7. Керик О. Використання тренінгових технологій у професійній підготовці фахівців соціальної сфери / О. Керик // Молодь і ринок №2 (121). – 2015. – С. 137-140.
8. Лефтеров В.О. Методологічні основи і принципи психологічного тренінгу / В.О. Лефтеров // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2007. – Вип.2. – С. 50-54.
9. Новікова Л.М. Тренінг як засіб активізації навчання у вищій школі: науково-методичний посібник / Л.М. Новікова. – Павлоград : ЗДІЕУ, 2008. – 110 с.
10. Селезньова Г.О. Запровадження тренінгів у навчальний процес з метою формування компетентного фахівця / Г.О. Селезньова, І.Я. Іпполітова // Економіка, менеджмент і маркетинг БІЗНЕСІНФОРМ. – № 4. – 2013. – С. 430. www.business-inform.net
11. Скуратівська Марина Олегівна. Тренінгові технології викладання у вищій школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/skurativska-mo-treningovi-tehnologiyi-vikladannya-u-vischiy-shkoli/>
12. Шевчук Г. Інноваційні технології у вищій школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pippo/2011_3/Shevch.htm.

УДК 75 (07) 0-63

*Рсалды Оразалиева
(Семей, Казахстан)*

**РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ
ВУЗА НА ПЛЕНЭРЕ**

Воспитание средствами искусств невозможно без творческого процесса, без развития творческих наклонностей обучаемого. Без исследовательской научной работы художник-педагог не может расти и совершенствоваться. Использование перечисленных факторов расширяет кругозор, повышает качество акварельной живописи, прививает любовь к искусству, что в конечном счете активизирует творческую деятельность обучаемых.

Ключевые слова: акварель, живопись, творческий потенциал, творческая личность, искусство.

Education by means of the arts is impossible without a creative process, without the development of the student's creative inclinations. Without research, the scientific work of the artist-teacher is not able to grow and improve. The use of these factors expands the horizons, improves the quality of watercolor painting, instills a love of art, which ultimately activates the creative activity of students.

Keyword: watercolor, painting, creativity, creative personality, art.

Современные ВУЗы, являясь неотъемлемым институтом общества, ориентированы на становление духовного облика наиболее образованных его членов, способных не только развивать избранные сферы деятельности, но и руководить прогрессом самого общества. ВУЗы осуществляют подготовку различных специалистов, обеспечивают функционирование и развитие науки, искусства, экономики, техники, производства.

Подготовка в ВУЗе составляет сложный комплекс необходимых многообразных условий для гармонического развития и воспитания конкурентоспособной целостной личности.

В третье тысячелетие вступило в жизнь и новое поколение студенческой молодежи с принципиально иными качествами личности, ценностными установками, жизненными ориентирами.

Пресс современной цивилизации оказывает очень мощное воздействие на молодого человека, начинающего свой жизненный путь, предлагая ему реализовать свои творческие потенциалы в рыночной деятельности, в борьбе с конкурентами, в достижении успеха любой ценой, в господстве над природой, в преодолении традиционной культуры, в модернизации производства, т.е. в создании еще более мощной техники, производящей еще больше негативных изменений в природе.

Современному человеку приходится делать трудный выбор: принять идеологию общества, пронизанную категориями «обладать», «присвоить», «потребить», но при этом чаще всего остаться, по выражению известного русского философа И.А.Ильина, «духовно никем», или прислушаться к мнению духовенства, философов, художников, лучших писателей, деятелей культуры и пойти по пути духовного развития [3, с.37].

Искусство дает свои ответы на запросы времени, но ответам этим способна внять и использовать их в своей жизни и деятельности лишь духовная, творческая личность.

Искусство не ограничивается изображением носителей передового эстетического идеала. Оно раскрывает сложность достижения человеком степени эстетического совершенства. Ведь на пути к идеалу человеку нужно преодолеть и внешние препятствия, и во многом себя самого, свои собственные слабости, недостатки.

Обучение академическому рисунку занимает важное место в системе подготовки художников-педагогов. Эта дисциплина считается основой художественного образования студентов, без которой невозможно полноценное овладение комплексом профессиональных знаний и навыков.

Известно, что навыки рисунка складываются в процессе деятельности, под влиянием обучения, воспитания и различных объективных условий, проходя различные этапы становления и развития от произвольных действий к умениям и навыкам. По мнению Н.Н.Ростовцева (1973 г.), обучение рисунку пейзажа имеет большое значение в формировании различных компонентов графической деятельности, так как в процессе рисования пейзажа решаются как «научно-аналитические», так и художественные задачи.

Как показали исследования исторического аспекта развития методов обучения рисунку пейзажа, как правило, выполняется в конце курса обучения академическому рисунку, следовательно, является этапом, на котором происходит обобщение и синтез имеющихся знаний и умений, и условием дальнейшего развития профессиональных навыков на последующих ступенях обучения.

Теоретические положения о возможности становления различных психических функций в деятельности, определяют возможности развития компонентов графической деятельности у

студентов 1 курса творческих специальностей ВУЗа в процессе формирования навыков рисунка пейзажа в условиях пленэра

Воспитание средствами искусств невозможно без творческого процесса, без развития творческих наклонностей обучаемого. По его мнению, воспитание средствами искусств играет положительную роль в преподавании других предметов, делая их привлекательными, создавая благоприятные условия для раскрытия творческих способностей и особенностей индивидуальной одаренности и творческой самодеятельности [2, с. 114].

Важным средством организации разнообразной творческой деятельности студентов являются различные формы внеаудиторной работы: кружки и художественная самодеятельность, организация встреч с работниками искусства, проведение художественно-творческих конкурсов, олимпиад и т.д. В процессе этой работы студенты приобщаются к творчеству и делают первые шаги в искусстве. Результаты художественной деятельности оформляются в виде организации музыкальных концертов, выставок творческих работ и т.д.

Развитие художественно-творческого потенциала студентов играет положительную роль в процессе обучения специальным и гуманитарным дисциплинам; создает благоприятные условия для раскрытия творческих способностей, индивидуальной одаренности и творческой самодеятельности студентов.

Необходимо подчеркнуть, что освоение приемов и возможностей акварельной живописи поможет студентам научиться не только технике работы акварелью, но и решить ряд творческих задач: композиционное решение пейзажа; умение быстро схватывать сюжет конкретного пейзажа; технически быстро справляться с плоскостью листа; раскрывать свои творческие возможности; развивать художественно-творческие способности; определенной художественной смелости.

При помощи разных заданий и упражнений в технике *a la prima* преодолевается, прежде всего определенный страх перед акварельной живописью. Для эффективной организации обучения необходимо заинтересовать, увлечь, а также привить любовь к искусству акварели. Для этого целесообразно использовать разнообразные темы, задания, работу с натуры, по памяти, воображению и представлению: упражнения на развитие техники акварели; учебные натурные постановки натюрмортов на пленэре; творческие задания, направленные на самостоятельный поиск образного решения композиции; кратковременные этюды пейзажа с натуры; создание учебных методических пособий на компакт-дисках; «Мастер-классы»; индивидуальный подход в обучении; просмотры и анализ выполненных заданий; посещения музеев и выставок; ознакомление с традициями искусства мастеров отечественной и зарубежной акварели; проведение студенческих выставок учебных творческих работ.

Использование перечисленных факторов расширяет кругозор, повышает качество акварельной живописи, прививает любовь к искусству, что в конечном счете активизирует творческую деятельность обучаемых.

Без исследовательской научной работы художник-педагог не может расти и совершенствоваться. В практике преподавания акварельной живописи для развития образного мышления будущих преподавателей изобразительного искусства полезны композиционные задания, выполненные акварелью, на образное воздействие цвета и формы. Примером этому служит создание композиций ассоциаций на определенную тему эмоциональных состояний человека и состояний природы (радость, грусть, любовь, страх, стремление, ветер, дождь, весна, ураган и др.) Студентам предлагается выполнить композиции на каждое из предложенных состояний на небольших листах бумаги, передав при помощи цвета образное воздействие темы.

Изучение символики цвета и применение знаний в своих работах обогащает акварельную живопись, вносит в работы студентов глубину, развивает образное мышление. В рамках факультативного курса по акварельной живописи для изучения символики цвета и развития образного мышления можно предложить будущим педагогам-художникам создание иллюстраций к поэтическим текстам. Студентам предлагается выполнить серию иллюстраций к стихотворениям, используя знания по символике цвета. Переложить стихи на

язык цвета и таким образом почувствовать синтез искусств, слияние живописи и поэзии и отразить свои чувства и эмоции в композиции акварельного этюда.

В процессе профессиональной подготовки будущей художник-педагог должен знать свойства акварельных красок и правила смешения цветов в акварели. Чтобы легче разобраться в свойствах цвета, расскажем немного подробнее о некоторых из них.

Смена состояний раздражения и торможения ощущается нами как смена эмоций, или смена состояний психического комфорта и дискомфорта. При восприятии цвета в зрительных центрах мозга возникают очаги раздражения, в ответ на которые мобилизуются силы торможения.

При психологическом воздействии цвета речь идет о чувствах переживаниях, которые мы можем испытывать под влиянием того или иного цвета. Это влияние очень тесно связано с оптическими свойствами цвета. Н.Н. Волков в книге «Цвет в живописи» писал: «Многие картины на наших выставках говорят об отсутствии культуры цвета. В одних – кричащая анилиновая, безвкусная яркость. В других – серость, выдаваемая авторами за тонкость цвета. В-третьих – слепое подражание знакомым образцам. Между тем традиции подлинного колоризма – в образном познании, в образном мышлении, а не в заученной или надуманной, или просто скопированной с натуры цветовой гаммы» [1, с. 101].

Известный ученый и педагог Л.Н. Миронова в своей книге «Цвет в изобразительном искусстве» проводит тщательный анализ значения языка цвета и его действия на людей.

Работая акварелью, не стоит забывать одно важное правило: чтобы живопись оставалась чистой используйте для смешения не более двух цветов. Когда акварель высыхает, она частично изменяет свой первоначальный тон и немного светлеет. Это зависит и от качества бумаги, и от степени испарения воды из промежутков между частицами красящего вещества и заполнения его воздухом.

«Цвет в картине – это тоже, что в своей области музыкальный звук. Для того, чтобы быть выбранным, он нуждается в художественном глазе, так же как и музыкальный звук нуждается в музыкальном слухе. И то и другое – продукт воспитания человека в процессе художественной деятельности и художественного восприятия, результат слушания музыки, смотрения картин и, следовательно, также результат музыкальных и живописных традиций».

Мы считаем, что будущие студенты-художники, как и студенты других смежных творческих специализаций, например будущие дизайнеры, архитекторы и др. должны хорошо знать и уметь применять на практике и цветовой круг, и законы оптического суммирования цветов, понимать роль создания цветообраза в искусстве. Знание законов цветоведения и колористики обогащает практическую работу художника и педагога, помогает научно объяснять ученикам законы смешения цветов, делает урок ярким и запоминающимся.

Воспитание культуры цвета и развитие тонкого духовного мира будущих специалистов, педагогов-художников – важная и многогранная цель в обучении акварельной живописи. Поэтому мы полагаем, что творческое развитие педагога в результате изучения цветообраза как структуры и синтезирующей категории акварельной живописи и других видов искусств помогает в профессиональном становлении художника, образовательно эстетически, учит чувствовать красоту, повышает эстетический вкус и культуру, уровень художественно-творческого потенциала студента-художника.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Базанова М.Д. Пленэр / М.Д. Базанова. – М.: Изобразительное искусство, 2005. – 158 с.
2. Ананьев Б.Г. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия / Б.Г. Ананьев, М.Д. Дворяшин, Н.Л. Кудрявцева. – М.: Просвещение, 2008. – 334 с.
3. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм. – М.: Прогресс, 2004. – 206 с.: ил.

ПРОФІЛАКТИКА ТРАВМАТИЗМУ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ ІЗ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ Й ПЕРША ДОЛІКАРСЬКА ДОПОМОГА

Подано теоретичне обґрунтування профілактичних заходів запобігання травматизму в процесі занять з фізичного виховання та вмінні надати першу медичну допомогу. Вказано, що використання засобів профілактики, раціональна побудова занять, правильне дозування навантаження дають змогу звести до мінімуму ці негативні явища й відповідно істотно підвищити оздоровчий ефект занять. Уникнути травм цілком можливо, треба лише ретельно передбачити всі застережні заходи.

Ключові слова: профілактика, травматизм, фізична культура, школярі, долікарська допомога, фізичні вправи.

The theoretical substantiation of preventive measures to prevent injuries in the process of physical education classes and the ability to provide first medical aid are given. It is indicated that the use of preventive measures, rational training, correct dosage of load allow to minimize these negative phenomena and, accordingly, significantly improve the health effect of occupations. Avoid injuries is quite possible; only careful provision should be made for all precautionary measures.

Key words: prophylaxis, traumatism, physical culture, schoolchildren, prenursing care, physical exercises.

Постановка проблеми. Заняття фізичними вправами позитивно впливають на організм дітей, істотно підвищують їхню фізичну працездатність. Останнім часом, на жаль, суттєво збільшилася кількість випадків спортивного травматизму. Багаторічний досвід свідчить, що використання засобів профілактики, раціональна побудова занять і правильне дозування навантаження дають змогу звести до мінімуму ці негативні явища й відповідно істотно підвищити оздоровчий ефект занять [1, с. 43].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема травматизму та його запобігання стали предметом дослідження фахівців різного спрямування. Цієї проблематики у своїх наукових працях торкалися Т. Усикова, Ю. Островерха, І. Піскун, М. Хобзей, Д. Алкс, Р. Агарков, Б. Монахов, З. Білоусова, П. Статмен, В. Башкиров, А. Горлов, Л. Соков, Г. Маккол, І. Грубар, А. Конох, І. Бріжата, О. Гребік.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні профілактичних заходів запобігання травматизму в процесі занять із фізичної культури та вмінні надавати першу медичну допомогу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для успішної реалізації заходів профілактики ушкоджень треба знати причини й умови виникнення травм, а також уміти надати своєчасну долікарську допомогу. Найхарактерніші причини травм у школярів можна умовно поділити на дві групи (*зовнішні й внутрішні чинники*).

До групи зовнішніх чинників травматизму належать: недоліки в організації та методиці проведення занять; недоліки в матеріально-технічному забезпеченні занять; недотримання гігієнічних норм; несприятливі метеорологічні умови під час занять на відкритих майданчиках; недотримання вимог лікарського контролю.

До групи внутрішніх чинників травматизму належать: недостатня підготованість до виконання фізичних навантажень; стан стомленості [2, с. 45].

Отже, профілактика травматизму під час занять із фізичної культури насамперед полягають в усуненні причин, що зумовлюють тілесні ушкодження. Насамперед треба правильно будувати заняття, приділяючи увагу раціональній розминці, завдання якої не

тільки розігріти м'язи, суглоби, зв'язки, але й підготувати весь організм до подальших фізичних навантажень.

Докладніше розглянемо найхарактерніші види травм, які можуть отримати школярі в процесі фізичного виховання, а також заходи першої долікарської допомоги. Більшу частину ушкоджень становлять садна. Ці травми, найчастіше бувають під час занять з легкої атлетики та спортивних ігор. Досить поширені захворювання сухожилів (легка атлетика, кросова підготовка), розриви зв'язкового апарату, гомілкостопного й колінного суглобів. Можливі також вивихи й переломи (спортивні ігри, гімнастика).

Садна зустрічаються особливо часто. Аби запобігти розвитку можливих ускладнень, потрібна своєчасна й правильна обробка цих ушкоджень. Як це зробити? Насамперед промити поверхню рани й оточуючу її зону водою (бажано кип'яченою), потім обробити 3-процентним розчином перекису водню. Досить часто при поновленні занять фізичними вправами після тривалої перерви або виконанні нових вправ (через 1 – 2 дні) у школярів можуть з'явитися м'язові болі (міалгії). Вони виникають у результаті невідповідності м'язового навантаження стану м'язів. При раціональному дозуванні навантажень м'язові болі протягом 5 – 7 днів поступово зменшуються. Щоб мінімізувати біль, посприяти розслабленню та якнайшвидшому відновленню м'язів, застосовують теплу ванну й самомасаж.

Травми колінного суглоба. Досить уразливою ланкою опорно-рухового апарату є колінний суглоб. Можливі його розтягнення, надриви й розриви зв'язок. Травми супроводжуються болем у ділянці суглоба, крововиливом, що веде до обмеження рухів у суглобі.

Перша допомога при ушкодженнях зв'язкового апарату полягає в накладанні тугої пов'язки і холоду (міхур з льодом на 30 хв.) на зону ушкодження. Вже тільки ці заходи значною мірою перешкоджають подальшому розвитку внутрішнього крововиливу. Відновлювати заняття дозволяється лише після зникнення болю і набряку, при повному відновленні функцій суглоба. Одразу після видужання перед заняттями рекомендується бинтувати ділянку суглоба еластичним бинтом.

Судоми. Іноді під час напружених вправ або після них (протягом декількох годин) у м'язах ніг можуть виникнути судоми. Найчастіша причина появи їх – стомлення м'язів у результаті недостатньої підготованості їх до виконання фізичного навантаження, загальна слабкість, втома тощо.

Профілактичні заходи полягають у використанні раціональних фізичних навантажень, поступовому й правильному збільшенні їх, обов'язковому проведенні розминки перед заняттями (особливу увагу розігріванню м'язів варто приділяти в холодну погоду). Якщо під час фізичних вправ м'язи ноги раптом зведе судома, варто припинити виконання вправи і не робити різких рухів. Під час судоми в литковому м'язі треба зігнути ногу в коліні, підняти її і розтерти м'яз рукою. Варто пам'ятати, що сприяти виникненню судоми можуть нервові збудження, невпевненість у своїх силах, що виникають перед виконанням тієї або іншої вправи [3, с. 252].

Перша допомога при кровотечах. Найчастішою причиною кровотечі є травми судин. Залежно від виду ушкодженої судини розрізняють кровотечу артеріальну, венозну та капілярну. Найнебезпечніша артеріальна кровотеча.

Відмінною рисою артеріальної кровотечі є пульсуючий струмінь крові яскраво-червоного кольору. При ушкодженні великих артерій смерть може настати через кілька хвилин.

При венозній кровотечі кров виливається рівномірно, повільно, колір її темно-червоний. Цей вид кровотечі менш небезпечний, ніж артеріальний.

При капілярній кровотечі кров виступає на ушкодженій поверхні дрібними краплями. Зазвичай така кровотеча зупиняється самостійно.

Для зупинки значної кровотечі можна використати такі маніпуляції: підняте, відносно тіла, положення ділянки, з якої кровоточить; притиснення судини, що кровоточить (для

зупинки капілярної кровотечі досить накласти звичайну пов'язку; венозну кровотечу, а також кровотечу із дрібних артерій можна зупинити за допомогою тугої пов'язки); кровотечу з великих артерій зупиняють, притискаючи артерію до прилягаючої кістки одним, двома, чотирма пальцями або кулаком вище від місця поранення. Цей метод зручний лише для попередньої зупинки кровотечі на короткий час, поки не буде накладено джгут [4, с. 101].

Висновок з новим обґрунтуванням подальшого пошуку в цьому напрямі. Отже, аналізуючи наукову літературу мимоволі ставиш собі питання: невже травми – це невиліковна патологія, наявність якої можна тільки констатувати. Отримання травми в процесі фізичного виховання серед учнів були й залишаються серйозною педагогічною проблемою. Ми ознайомилися із основними причинами травм, заходами їх профілактики й обговорили найхарактерніші травми, а також надання долікарської допомоги. Уникнути травм цілком можливо, треба лише ретельно передбачити всі застережні заходи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вишне夫斯基 В.А. Здоров'єсбереження в школі. (Педагогічні стратегії і технології). М.: Физ-кая к-ра и спорт, 2002. 270 с.
2. Муравьев В.А. Техника безопасности на уроках физкультуры. М.: СпортАкадемПресс; 2001. 96 с.
3. Фишкин А.В. Неотложная помощь. Справочное пособие. М.: Эксмо; 2008. 416 с.
4. Фишкин А.В. Травматология. М.: Эксмо, 2008. 352 с.

УДК 376-056.263:616.833.18]:364-57

*Вікторія Погребняк
(Київ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ЗІ СЛУХОВОЮ НЕЙРОПАТІЄЮ

У даній статті розглядається сурдопедагогічна технологія, яка дозволяє на оптимальному слухопротезуванні дітей зі слуховою нейропатією підвищити рівень слухомовленнєвої реабілітації. Надаються особливості реабілітаційної роботи з дітьми зі слуховою нейропатією.

Ключові слова: слухова нейропатія, реабілітація, сурдопедагогічна технологія, методика, діти з порушенням слуху.

This article discusses pedagogical of deaf children technology that allows for the optimal hearing replacement of children with auditory neuropathy to increase the level of auditory rehabilitation. Features of rehabilitation work with children with auditory neuropathy are provided.

Key words: auditory neuropathy, rehabilitation, pedagogical of deaf children technology, methodology, children with hearing impairment.

Проблема діагностики порушень слуху та подальшої реабілітації дитини з порушеннями слуху є однією з найбільш актуальних проблем у дитячій сурдоаудіології та сурдопедагогічній науці. Особливого значення набуває рання диференціальна діагностика слухових порушень та слухомовленнєва реабілітація, які при оптимальному слухопротезуванні та адекватному сурдопедагогічному впливу дають можливість дитині з порушеннями слуху повноцінно реалізуватися як особистості у життєвому просторі.

Використання різних суб'єктивних та об'єктивних аудіологічних методів оцінювання слуху (імпедансометрія, аудіометрія, КСВП, ОАЕ, акуметрія та ін.) дозволяють виявляти зниження слуху та визначати ступінь слухових втрат у дітей, починаючи з перших днів життя, зокрема й недоношених. Не менш важливим є те, що при комплексному використанні

ці методи дають можливість провести диференційовану діагностику порушень слуху та визначити рівень ураження слухової системи.

Завдяки цьому серед порушень звукосприймання, до яких відносяться сенсоневральна туговухість та центральні слухові розлади, виокремлюється новий тип патології – слухова нейропатія (Starr) [14]. Слухова нейропатія – це порушення слуху, для якого характерним є нормальне проведення звукового сигналу до внутрішнього вуха, проте подальша передача звукового сигналу від завитка до мозку порушена.

Узагальнення теоретичних підходів Я. А. Альтман [1], І. В. Королева [3], Г. А. Таварткиладзе [9], Е. А. Храмова [10] та ін., та практичних висновків спеціалістів дослідження слухової функції свідчать, що слухова нейропатія є однією з найбільш рідкісних і складних порушень слуху як для діагностики, так і для вибору методу реабілітації. Незважаючи на це, останнім часом дане порушення слуху привертає увагу все більше дослідників і науковців В. О. Конюшняк [8], О. П. Круглик [4] та інші .

У сурдопедагогічній науці Р. М. Боскіс [2], Л. В. Нейман [5], Л. П. Носкова [6], Т. В. Таварканидзе [9], Н. Д. Шматко [11] досліджуючи особливості слухової функції, звертали увагу на виявлення порушення слуху, визначення сурдопедагогом можливої втрати слуху, слухового сприйняття дитини не мовленнєвих і мовленнєвих сигналів з урахуванням віку, а також індивідуальних особливостей дитини.

До проявів слухової нейропатії належить: порушення слуху від незначного до повної втрати, нестабільність порогів чутливості (тимчасові покращення і погіршення слуху), порушення сприймання мовлення в шумі в порівнянні зі сприйманням мовлення при сенсоневральній туговухості з аналогічним зниженням слуху, порушення сприймання мовлення при нормальних порогах чутливості (слова та звуки здаються не розбірливими, переривчастими), затримка мовленнєвого розвитку.

Причини виникнення слухової нейропатії можуть бути різноманітні. За своїм складом вони можуть проявлятися як поодинокі так і комбіновано. До причин слухової нейропатії можна віднести: порушення внутрішніх волосяних клітин, порушення синоптичної передачі між рецепторами завитка і слуховим нервом, порушення синхронізації проведення збудження волокнами слухового нерва [12].

Багаторічний досвід реабілітації дітей з порушенням слуху, зокрема зі слуховою нейропатією (на сьогодні вона ще має назву «аудиторна нейропатія») свідчить про те (В. О. Конюшняк [8], О. П. Круглик [4], Т. В. Богданович [8] та ін.), що не завжди достатньо лише клінічного розуміння діагнозу дитини, ступеня зниження слуху, велика увага повинна привертатися сурдопедагогічній діагностиці вивчення дитини, яка включає в себе не лише вивчення когнітивного рівня розвитку дитини, але й її поведінкових проявів. При адекватній диференціальній діагностиці, наступна слухомовленнєва реабілітація дитини з порушеннями слуху базується на оптимальному слухопротезуванні, що в свою чергу дозволить вибрати фахівцю необхідну сурдопедагогічну технологію навчання з відповідною компенсаторно-корекційною складовою.

Практичне значення дослідження базується на розробленій і експериментально апробованій авторській сурдопедагогічній технології К. В. Луцько, О. П. Круглик трансформованій у методику навчання, яка дозволяє на оптимальному слухопротезуванні дітей зі слуховою нейропатією підвищити рівень слухомовленнєвої реабілітації [7].

У процесі спеціальних занять розвиток слухового сприймання в одних дітей зі слуховою нейропатією може змінюватися, як в кращу сторону, так і в гіршу; в інших воно залишається незмінним. У деяких дітей відмічається відносно пасивне слухове сприймання матеріалу та його відтворення. У зв'язку з цим у дітей з слуховою нейропатією виникають труднощі у процесі спілкування, найхарактерніше це проявляється у сприйманні мовленнєвого матеріалу, яке в подальшому впливає на порушення розвитку лексико-граматичного мовлення. Діти у яких виникає порушення на ранньому етапі (найчастіше до 3-х років), можуть навчитися розмовляти за умови вчасного корекційного впливу, однак їх мовленнєвий розвиток буде відрізнятися від нормального.

У зв'язку з цим, навчання дітей з слуховою нейропатією повинно базуватися на таких засадах, як запровадження спеціальних технологій та технічних засобів навчання; використання спеціальних навчальних програм, спеціальних методик і засобів навчання, в яких враховані потреби і можливості дитини зі слуховою нейропатією.

Особливості реабілітаційної роботи з дітьми зі слуховою нейропатією повинні передбачати:

- розвиток комунікативних навичок (здатність дитини взаємодіяти з людьми, які її оточують, використовуючи будь-які форми спілкування);
- розвиток сприймання навколишніх звуків та розмовного мовлення на основі оптимального слухопротезування (розвиток здатності виявляти, розрізняти, впізнавати і розпізнавати мовленнєві та немовленнєві звукові образи);
- активізація мовленнєво-рухових навичок (вимовляння звуків, складів, слів, фраз);
- розвиток словесної пам'яті в процесі провідного виду діяльності дитини з порушенням слуху (відтворення нових слів, фраз, розповіді через певний час, спираючись на конкретні предмети та ситуації);
- розвиток мовленнєвої здатності (оволодіння значенням слів, звуковим складом, морфологією та синтаксисом).

Отже, слухова нейропатія розглядається, як своєрідний вид порушення слуху звукосприймаючої сторони та є інноваційною розробкою вчених різних галузей знань. Порушення слухової функції у дітей з слуховою нейропатією зумовлене різними факторами, що діагностуються різними засобами впливу. Діагностика слухової нейропатії повинна проводитися на підставі комплексного обстеження слухової функції з використанням об'єктивних і суб'єктивних методів оцінювання слуху. Також потрібно враховувати дані динамічного оцінювання слухової функції та слухомовленнєвого розвитку дитини. Своєчасне виявлення слухових розладів, від яких залежить слухомовленнєвий розвиток дитини і здійснюється безпосередній вплив на розвиток слухового сприймання, в подальшому дасть певне уявлення про проблему і дозволить адекватно підібрати оптимальні методи впливу у процесі реабілітації та корекції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альтман Я. А. Руководство по аудиологии: учеб. пособие / Я. А. Альтман – Москва: ДМК Пресс, 2003. – 359 с
2. Боскис Р. М. Глухие и слабослышащие дети: учеб. пособие / Р. М. Боскис – Москва: Советский спорт, 2004. – 304с.
3. Королева И. В. Слуховая нейропатия у детей: диагностика и реабилитации: Матер. I Национального конгресса аудиологов, 5-го междунар. симп. «Современные проблемы физиологии и патологии слуха». Суздаль, 2004. – 95 с.
4. Круглик О. П. Інноваційні технології формування міжособистісних стосунків у дітей з кохлеарними імплантами / О. П. Круглик // Анімалотерапія в контексті розвитку сучасних методів комплексної реабілітації. – Київ: Альтянт, 2019. – 54с.
5. Нейман Л. В. Состояние слуховой функции у тугоухих школьников / Нейман Л. В. – «Известия АПН РСФСР», 1956.
6. Носкова Л. П. Методика развития речи дошкольников с нарушениями слуха / Л. П. Носкова. – Москва, 2004. – 12 с.
7. Програма розвитку глухих дітей дошкільного віку / за заг. ред. К. В. Луцько / автори К. В. Луцько, О. П. Круглик та ін. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015 – 396 с.
8. Роль центру слухомовленнєвої реабілітації (ЦСР) НВП «ВАБОС» у розбудові інклюзивної освіти в Україні Конюшняк В. О. Богданович Т. В. та ін. / В. О. Конюшняк, Т. В. Богданович. – Київ, 2018.
9. Таварткиладзе Г. А. Диагностика и коррекция нарушенной слуховой функции у детей первого года жизни / Г. А. Таварткиладзе. – Москва: Полиграф сервис, 2001. – 160 с.

10. Храмова Е. А. Дифференциальная диагностика слуховой нейропатии у детей / Е. А. Храмова // Рос. оторинолар. – Москва, 2006. – №1(20). – С. 18–23.
11. Шматко Н. Д. Дети с отклонениями в развитии: Методическое пособие для педагогов, воспитателей массовых и специальных учреждений и родителей / Н. Д. Шматко. – Москва, 1997.
12. Rane G. Hearing threshold estimation in infants using auditory steady state responses: J Am Acad Audiol. – 2005. – №2. – P. 23-61.
13. Shapiro SM. Bilirubin toxicity in the developing nervous system: Pediatric Neurology. – 2003. – Vol.29. – N5. – P. 410-421.
14. Starr A. The varieties of auditory neuropathy: J Basic & Clin Physiol Pharmacol. – 2000. – №11(3). – P. 215-230.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Круглик О.П.

УДК 37.013

*Степанія Полюга
(Мукачєво, Україна)*

ПОНЯТТЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЇХ РОЛЬ В РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Одним з найважливіших стратегічних завдань на сьогоднішньому етапі модернізації вищої освіти України є використання інноваційних педагогічних технологій для забезпечення якості підготовки спеціалістів на рівні міжнародних стандартів, підготовка майбутніх фахівців, які будуть конкурентоспроможними в умовах швидкого розвитку глобалізаційних процесів. Зміни, зумовлені впровадженням інноваційних технологій, сприятимуть якісним перетворенням освіти.

Ключові слова: *інноваційні педагогічні технології, глобалізація, сучасна освіта, трансформаційні процеси, оптимізація форм навчання, ефективність навчального процесу.*

One of the most important strategic tasks on the today's stage of modernisation of higher education of Ukraine there is the use of innovative pedagogical technologies for providing of qualified preparation of specialists at the level of international standards, preparation of future specialists that will be competitive in the conditions of the rapid growth of processes of globalization. The changes predefined by introduction of innovative technologies will promote qualified transformation of education.

Keywords: *innovative pedagogical technologies, globalization, modern education, transformation processes, optimization of educational forms, efficiency of educational process.*

Сучасна освіта має готувати людину, котра здатна жити в надзвичайно глобалізованому і динамічно змінному світі, сприймати його змінність як суттєву складову власного способу життя. Глобалізація, трансформаційні процеси та неперервна інформаційна змінність обумовлюють введення людини в дуже складну систему суспільних взаємовідносин, вимагають від неї здатності до нестандартних і швидких рішень. Тільки інноваційна за сутністю освіта може виховати людину, яка живе за сучасними інноваційними законами глобалізації, є всебічно розвиненою, самостійною, самодостатньою особистістю, котра керується в житті власними знаннями і переконаннями. Сьогодні глобалізація всебічно впливає на життєдіяльність людини. Не є виключенням й сфера освіти, яка, з одного боку, має адаптуватися до сучасних реалій глобального світу, а з іншого – чинити власний вплив на суспільний розвиток. Так, глобалізацію можливо визначити в якості чинника, що активізує процеси реформування в сфері освіти. Водночас науковий прогрес як запорука

глобалізації залежить від розвитку освітньої сфери. Таким чином, доречно говорити про їх обопільний вплив.

Вплив глобалізації на розвиток вищої освіти відбувається в наступних аспектах: економічний, політичний, культурний, технологічний, соціальний, педагогічний, психологічний [1,с.65]. Виходячи з цього, значимість глобалізаційних процесів як чиннику розвитку вищої освіти в сучасних умовах є беззаперечною.

Суспільство довірило освіті через навчально-виховну діяльність виховувати молоде покоління, тому педагогічна система має бути відкритою для інновацій, критичного сприйняття досягнень і водночас уміти створювати власні новоутворення й через них впливати на розвиток суспільства.

Сучасна освіта є одним з визначальних чинників відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою майбутніх успіхів країни зміцненні й утвердженні її авторитету. Вища освіта грає ключову роль у створенні єдиного Європейського освітнього простору, тому вона стає центральною в освітній політиці України. Якість освіти визначається не тільки обсягом знань, але й параметрами особистісного, світоглядного, громадянського розвитку майбутнього фахівця, тому проблема якості освітнього процесу у вищій школі розглядається як з позицій загальнолюдської, так і соціальної цінності освіти.

Професіоналізація педагога і входження його в інноваційний режим роботи неможливі без творчого самовизначення, в якому провідну роль відіграють інноваційні педагогічні технології. На сьогодні інноваційні педагогічні технології за кордоном випереджають у розвитку інноваційні процеси в техніці, матеріальному виробництві тощо. Не випадково інноваційна діяльність у сферах матеріальної і духовної культури багатьох розвинутих країн розпочиналася з виховання нового покоління молоді, яке у майбутньому здійснюватиме відкриття. Багато учених вели дослідження у напрямку інноваційних технологій у вищій освіті. Серед них, слід відзначити праці І. Д. Беха, Л. І. Даниленка, І. М. Дичківської, М. В. Кларіна, О. М. Пехоти, О. В. Попової, Л. С. Подимової, А. І. Прігожина, Г.К. Селевка, В. А. Сластьоніна, А. В. Хуторського та ін..

Розвиток системи вищої освіти вимагає впровадження нових методів навчання і виховання майбутніх фахівців. Прагнення постійно оптимізувати навчально-виховний процес зумовило появу нових і вдосконалення використовуваних педагогічних технологій різних рівнів і різної цільової спрямованості. Класифікацією педагогічних інновацій займається нова галузь педагогічного знання – інноваційна педагогічна технологія, яка пов'язана із загальними процесами у суспільстві, глобальними проблемами, інтеграцією знань і форм соціального буття.

На сучасному етапі все очевиднішим стає те, що традиційна школа, орієнтована на передавання знань, умінь і навичок, не встигає за темпами їх нарощування. Специфічними особливостями інноваційного навчання є його відкритість майбутньому, здатність до передбачення на основі постійної переоцінки цінностей, налаштованість на конструктивні дії в обновлюваних ситуаціях, основою яких є інноваційні педагогічні технології. Спільним в усіх визначеннях є спрямування педагогічної технології на підвищення ефективності навчального процесу, що гарантує досягнення запланованих результатів навчання. До основних компонентів процесу навчання, які підлягають вдосконаленню, відносять: зміст освіти; викладання – діяльність викладача; учіння – діяльність суб'єкта навчання; засоби навчання [5,с.54-55].

На думку Г. В. Селевка педагогічна технологія, є змістовим узагальненням, що вбирає в себе зміст усіх визначень різних авторів (джерел). Вчений трактує це педагогічне поняття як сукупність цілей, змісту, методів і засобів для досягнення планових результатів навчання [4]. Зокрема, він вважає, що будь-яка педагогічна технологія повинна відповідати таким основним методологічним вимогам або критеріям технологічності, як:

- 1) концептуальність, що передбачає філософське, психологічне, дидактичне та соціально-психологічне обґрунтування освітніх цілей;
- 2) системність, тобто педагогічна технологія має всі ознаки педагогічної системи;

3) керованість, що дозволяє моделювати процес навчання та його основні етапи, вибір засобів та методів для корекції результатів;

4) відтворення, під яким розуміють можливість використання педагогічної технології іншими суб'єктами освітнього простору.

Цілий ряд авторів, зокрема й В. С. Кукушкін, вважають, що будь-яка педагогічна технологія повинна відповідати деяким основним методологічним вимогам (критеріям технологічності) [3, с. 30-31].

До таких вимог відносять: концептуальність, системність, можливість управління, ефективність, відтворюваність, візуалізацію.

За іншими підходами, інноваційні технології – не просто створення нових засобів, а й сутнісні зміни, які виявляються в новому способі діяльності, стилі мислення. Це, зокрема, зазначає І.М. Дичківська й підкреслює, що інноваційна педагогічна технологія – цілеспрямоване впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, що охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його мети до очікуваних результатів [2, с. 27].

Отже, можна дійти висновку, що педагогічна технологія – це системний метод створення, застосування і визначення усього процесу викладання і засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів в їх взаємодії, що ставить своїм завданням оптимізацію форм навчання.

У числі визначальних чинників, від яких залежать перспективи розвитку української вищої освіти, на перший план все більше висувається проблема якості підготовки фахівців. Саме тому, одним з найважливіших стратегічних завдань на сьогоднішньому етапі модернізації вищої освіти України є використання інноваційних педагогічних технологій для забезпечення якості підготовки спеціалістів на рівні міжнародних стандартів.

Таким чином, зміни, зумовлені впровадженням інноваційних технологій, сприятимуть якісним перетворенням освіти.

Підводячи підсумки, необхідно наголосити на наступному. Одним із стратегічних завдань вищої освіти на сьогодні постає підготовка майбутніх фахівців, які будуть конкурентоспроможними в умовах швидкого розвитку глобалізаційних процесів. Їх конкурентоспроможність буде визначатися насамперед вмінням працювати з інформацією як ключовим чинником сучасного – постіндустріального розвитку. Однією з найважливіших заповнених професійного розвитку виступають й сформовані навички до безперервної самоосвіти: йдеться про те, що ВНЗ мають навчити вчитися, тобто, зокрема, комплексно працювати з інформацією. При цьому значну увагу необхідно приділяти й подальшій гуманізації освіти.

Важливою складовою глобалізованого світу виступає й міжнародне співробітництво закладів вищої освіти, котре сприяє обміну досвідом. Наочним прикладом успішної освітянської стратегії в умовах глобалізації виступає Болонський процес.

У сучасному суспільстві освіта стала однією із найбільших сфер людської діяльності. Підвищується соціальна роль освіти: від її якості і ефективності сьогодні багато в чому залежать перспективи розвитку молодого покоління, суспільства в цілому. Тобто, освіта є тим інструментом, за допомогою якого кожна людина може стати успішною в житті, а суспільство в цілому прогресивно рухатися вперед.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Десятов Т.М. Інтернаціоналізація та транснаціоналізація – закономірні вияви глобалізаційних процесів у сфері вищої освіти / Т.М. Десятов // Вища освіта України. – 2014. – № 3 (додаток 2). – Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» С. 64 – 68.

2. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Навч. посібник / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2014. – 351 с. – С. 27-31.

3. Педагогические технологии / Под общей ред. В. С. Кукушкин. – Ростов н/Д., 2015. – 309 с. – С. 30-31.

4. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии : Учебное пособие / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, 1998. – 255 с.

5. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2012.

УДК 37.037

Лариса Приступа
(Луцьк, Україна)

ЗАПОБІГАННЯ ПІДЛІТКОВІЙ І ЮНАЦЬКІЙ НАРКОМАНІЇ

У статті розкрито основний акцент, який має ставитися на заходи первинної, превентивної профілактики, спрямованої на підтримку і розвиток умов, що сприяють збереженню фізичного, особистісного й соціального здоров'я та на запобігання несприятливого впливу на нього чинників соціальної і природної сфери. Первинна профілактика є масовою й найбільш ефективною. Повторна профілактика – запобігання рецидивам після лікування ранніх форм наркоманії. Третинна профілактика – реабілітація у важких випадках кількарізованих рецидивів і безуспішного лікування.

Ключові слова: наркоманія, профілактика, лікування, молодь, захворювання.

The article focuses on the primary, preventive measures aimed at maintaining and developing conditions that contribute to the preservation of physical, personal and social health and to the prevention of adverse effects on it by social and natural factors. Primary prevention is widespread and most effective. Re-prevention is the prevention of relapse after treatment for early forms of addiction. Tertiary prevention – rehabilitation in severe cases of repeated relapses and unsuccessful treatment.

Key words: addiction, prevention, treatment, youth, disease.

Вступ. Проблеми наркоманії серед молоді вже багато років є актуальними для нашої країни. Наркотики вийшли на вулиці наших міст. Ті самі вулиці, на яких грають наші діти. Україна безповоротно втрачає покоління своїх громадян, яким сьогодні від 13 до 25 років. Навальне поширення наркотиків і наркоманії серед молоді пов'язане з одночасним існуванням декількох груп чинників, кожна з яких сама по собі аж ніяк не є однозначно наркопровокуючою. Ми маємо на увазі особливості віку, системну кризу суспільства, зниження життєвого рівня населення та ін. Зазначені групи чинників, узяті кожна окремо, скоріше створюють загальну негативну ситуацію дитинства в Україні. Проте їх одночасний вплив і породжує надзвичайно сприятливі умови для молодіжної наркоманії [4, с. 26].

Методи дослідження: наукові, порівняльні, соціологічні, загально-педагогічної та психологічні методи по даній проблемі.

Результати дослідження. Проблема збільшується кримінальною ситуацією, ризиком зараження різноманітними інфекціями, включаючи СНІД. Крім того, наркотики завдають суттєвої шкоди не тільки тим, хто їх уживає, а й близьким, оточенню, суспільству в цілому. Наркоманію можна розглядати як соціально заразне захворювання, поширення якого відбувається усередині соціальних груп. Тому неможливе ізольоване існування наркомана в середовищі – рано чи пізно навколо нього формується група, що втягується у сферу споживання наркотиків [1, с. 115].

Виходячи з цього, не можна розглядати лікування на стадії залежності, що сформувався, як єдиний засіб боротьби з поширенням наркоманії. Такий підхід не дає й не може дати позитивного результату. Основний акцент має ставитися на заходи первинної, превентивної профілактики, спрямованої на підтримку і розвиток умов, що сприяють

зберіганню фізичного, особистісного й соціального здоров'я та на запобігання несприятливого впливу на нього чинників соціальної і природної сфери.

Первинна профілактика є масовою й найбільш ефективною. Вона ґрунтується на комплексному системному дослідженні впливу умов і чинників соціального і природного середовища на здоров'я населення. До заходів первинної профілактики належать заходи захисту, що можуть впливати або на шляху несприятливого впливу наркопровокуючих чинників, або на підвищення усталеності організму людини до несприятливих чинників [3, с. 58].

Повторна профілактика – запобігання рецидивам після лікування ранніх форм наркоманії. Третинна профілактика – реабілітація у важких випадках кількарізових рецидивів і безуспішного лікування. Необхідність первинної профілактики визнається сьогодні й лікарями, й педагогами, й громадськістю. Проте, організація й реалізація різноманітних форм профілактики хімічних залежностей зіштовхуються із цілим рядом труднощів. Будучи явищем комплексним, що включає в себе соціальний, медичний, психологічний компоненти, молодіжна наркоманія виявилася в становищі дитяти, що без ока при семи няньках. Імена цих “няньок” відомі: охорона здоров'я, освіта, правоохоронні органи, установи соціального захисту населення, служба зайнятості населення, сім'я. Проте неузгодженість їхніх зусиль, а найчастіше й вузьковідомчі інтереси, занепокоєність честю мундира або просто непоінформованість призводять до їх повної безпомічності в боротьбі проти молодіжної наркоманії, що поширюється [2, с. 45].

Висновки. Таким чином, одна з найважливіших проблем профілактики молодіжної наркоманії – консолідація зусиль установ і відомств, що так чи інакше мають до неї відношення. З іншого боку, важко ловити чорну кішку в темній кімнаті. Як це не парадоксально, але сьогодні населення надзвичайно погано інформоване про молодіжну наркоманію й ту погрозу, яку вона являє собою для країни і для кожної людини. Проте, простого інформування населення недостатньо. Необхідно всебічно осмислити, зрозуміти і вивчити молодіжну наркоманію з позиції наукового підходу. Традиція наукового вивчення наркоманії нараховує не один десяток років. Значне поширення наркоманії викликало до життя напружені дискусії про природу наркоманії, причини й умови її поширення та ін. Поступово прояснюються різні аспекти проблеми, урахування яких дозволяє сформулювати більш адекватне розуміння завдань, що виникли перед спеціалістами різних сфер науки й соціальної практики. Навіть побіжний аналіз проблеми дозволяє виділити в наркоманії як явища декілька специфічних аспектів: соціальний, економічний, демографічний, моральний, політичний, міжнародний (міждержавний), медичний, психологічний.

Очевидно, що наведений аналіз не є вичерпним. Проте він дає можливість побачити не тільки багатоаспектність проблеми, а й її системність, що дозволяє більш адекватно проектувати реабілітаційні та профілактичні програми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березин С.В. Психологія наркотичної залежності. Монографія. К., МПА, 2001. 213 с.
2. Курек Н.С. Медико-психологический подход к диагностике повышенного риска заболеваний наркоманией у подростков и коррекция их эмоциональных нарушений. Вопросы наркологии. 1993. №1. 158 с.
3. Гинзбург М.Р. Сформованість особистісної ідентичності як показник успішності соціалізації в старшому підлітковому віці // Світ психології. №1. 1998. 160 с.
4. Гульдман В. В., Романова О.Л. Підліток-наркоман і його оточення // Питання психології. №2. 2003. С. 26-32.

ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЯХ ЗДО

У статті частково проаналізовано можливості використання природного середовища в роботі закладу дошкільної освіти.

Ключові слова: здоров'язбережувальні технології, природне довкілля, піші переходи, сили природи фізичні вправи на повітрі.

The article partially analyzes the possibilities of using the natural environment in the work of a preschool education institution.

Keywords: health-saving technologies, the natural environment, hiking, the forces of nature are physical exercises in the air.

Змалку і завжди нас оточує природа: красива і неповторна, цікава і цілюща. Довголіття людини залежить від ефективного, екологічно витриманого використання природного середовища. Розглянемо анонсований момент у плані використання природного довкілля в здоров'язбережувальних технологіях ЗДО. Адже так важливо для здоров'я в роботі з дітьми приділяти достатньо уваги руховій активності з використанням природного середовища.

Для виконання поставлених освітньою програмою завдань у ЗДО постійно організовуються різні форми роботи з фізичного виховання в природних умовах. Піші переходи або туристичні міні-походи за межі закладу дошкільної освіти необхідно проводити один раз на тиждень в усіх вікових групах, окрім груп раннього віку. Особливості також є в роботі з молодшими дошкільниками, бо використовується в цих групах найближче природне оточення. Дитячий туризм дає змогу впливати на розвиток рухової сфери дитини, формувати їхні особистісні якості. Діти вчать прогнозувати результати рухової діяльності, пізнавати довкілля та самих себе, мають змогу впевнитися у своїх можливостях [2, с. 40].

Щоб забезпечити хорошу рухову сферу, проводяться заняття фізичними вправами на повітрі, не менше двох разів на тиждень, тобто разом з пішими переходами це складе три рази на тиждень.

Щоб не сумувати постійно допомагають рухливі ігри. Природне оточення дає можливість проводити їх на кожній з двох прогулянок. Тут слід враховувати сезонність, тематику роботи і звичайно ж побажання дітей.

Для закріплення досягнень дітей та обміну власним руховим досвідом за окремо складеною програмою організовуються дні та тижні здоров'я. Найкращі умови для цього саме в природних умовах. Важливо в їх зміст включити фізкультурні свята і розваги.

Найкращі ліки – сили природи. В ЗДО є можливість використовувати їх протягом усього року. Улітку переважають повітряні ванни, бо сонячні слід використовувати з великою обережністю. Так, доступним є обливання ніг перед денним сном, ігри з водою, під час прогулянок, ходіння босоніж в перевіреному та підготовленому місці. В холодну пору дітям можна запропонувати ходити по «доріжках здоров'я». Їх восени легко зробити з каштанів, листя, жолудів, горіхів тощо, а взимку можна зробити цікаві споруди зі снігу та використати їх для рухів [3, с. 34].

Сьогодні багато часу у дітей забирають гаджети, що обмежує їх рухову активність. Народна мудрість говорить: «Як дитина бігає і грається так її здоров'я усміхається». Важливо зацікавити дітей реальними здоров'язбережувальними заходами та спортивними формами роботи. Все потрібно в міру дозувати: і одне, і інше. Невід'ємною частиною оздоровчої роботи є позитивний настрій, який допомагають поліпшити психогімнастичні вправи «Бажаю здоров'я», «Усміхнись», «Зрадій перемозі друга». Вони допомагають

встановлювати емоційний контакт з оточуючим довкіллям, знімають емоційне напруження, збагачують руховий досвід дітей.

Важливими є звичайні дихальні вправи, які позитивно впливають на стан нервової системи та допомагають дітям долати негативні емоції. Це є хорошим засобом профілактики захворювань верхніх дихальних шляхів.

В збереженні та зміцненні здоров'я дітей важливими є багато чинників, але екологічно чисте природне середовище особливо цінне у напрямку здоров'я, збереження та зміцнення організму дитини.

Навіть найкраща програма та методика організації проведення фізичних вправ в природних умовах не гарантуватимуть педагогам повноцінного результату, якщо освітні завдання вони не вирішують разом із сім'єю [2, с. 41].

У вихідні дні та у відпустці батьки часто бувають на природі, то ж важливо раціонально користуватись природним ресурсом в оздоровленні дітей. Так, влітку корисно купатись в чистих природних водоймах, взимку – кататись на санчатах, ковзанах, лижах [1, с. 54]. Такий варіант оздоровлення доступний більше батькам, ніж ЗДО, адже при цьому важливий індивідуальний диференційований підхід та відповідне матеріальне забезпечення.

З боку педагогів батькам необхідні консультації, методичні поради, пам'ятки з примірними темами: «Загартування заради лікування», «Ігри на березі озера, річки», «Здоров'я в порядку, як робиш зарядку», «Добре вивчимо маршрут, побуваєм там, і тут», «Пригоди походу».

Отож, ми зробили коротку екскурсію у природу, щоб проаналізувати її можливості у практичній роботі педагогів закладів дошкільної освіти, які готуються до майбутньої професійної діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк С., Безсонова О. Зимова прогулянка: що взяти до уваги / С. Алексюк, О. Безсонова // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2020. – № 1. – С. 54-56.
2. Данильченко С., Радченко І. Як ми здолали гіподинамію / С. Данильченко, І. Радченко // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2019. – № 11. – С. 39-41.
3. Зеніч Т. Почніть загартувувати дитину влітку / Т. Зеніч // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2019. – № 6. – С. 34-35.

УДК 378. 147

*Валентина Сидорук
(Володимир-Волинський, Україна)*

ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто педагогічну практику як важливий засіб професійної підготовки фахівця в галузі дошкільної освіти, проаналізовано усі види практики, які проходять студенти за роки навчання в педагогічному коледжі.

Ключові слова: професійна підготовка, фахівець у галузі дошкільної освіти, педагогічна практика, оволодіння педагогічною діяльністю.

The article considers teaching practice as an important method of professional's background development in preschool education. It analyses all practice types students deal with during studying in teacher training college.

Key words: vocational preparation, preschool education specialist, teaching practice, teaching skills learn.

На шляху реформування освіти в Україні відповідно до вимог європейських стандартів практична підготовка посідає особливе місце в системі підготовки фахівців галузі дошкільної освіти.

«Дошкільна освіта» – це спеціальність, важливість якої вже усвідомлена суспільством, вона не просто перспективна, а й стратегічно необхідна. Сучасні заклади дошкільної освіти потребують кваліфікованих фахівців, що характеризуються високою освіченістю та культурою, володіють педагогічними технологіями, постійно удосконалюють свою педагогічну майстерність і підвищують професійний рівень.

Роль вихователя в формуванні особистості дитини-дошкільника надзвичайно велика, адже саме завдяки йому дитина вперше знайомиться з соціумом, проявляє себе в командній діяльності і, звичайно ж, розвивається як особистість. Свого часу французький філософ Клод Гельвецій зазначив: «Вихователь – це чарівник, який відкриває дітям двері в світ дорослих. І від того, що він знає та вміє, залежить і те, чому та як він навчить своїх вихованців».

Із кожним роком зростають суспільні вимоги до особистості вихователя, який має не лише володіти широким колом знань, відповідати високому рівню інтелектуального, морального, фізичного розвитку, бути соціально активним, а й повсякчас проявляти педагогічну творчість у своїй діяльності. Сучасне суспільство очікує фахівця-вихователя, який буде свідомим і самостійним у професійній діяльності.

Щоб відповідати сучасним соціальним потребам суспільства, майбутньому вихователю потрібно використати всі можливості навчання у вузі для свого професійного становлення. Підготувати такого спеціаліста – основне завдання діяльності кожного педагогічного вишу. І це справа не лише одного дня, тижня чи місяця, а результат наполегливої й систематичної праці упродовж кількох років навчання.

За всі роки свого існування Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А.Ю. Кримського відігравав провідну роль у підготовці кваліфікованих педагогічних кадрів для дошкільних установ області та регіону. Саме тут забезпечуються умови для отримання спеціальної педагогічної освіти здібним та талановитим дівчатам і юнакам, які за своїм покликанням – вихователі дітей дошкільного віку.

Важливим напрямком діяльності коледжу щодо розкриття та розвитку фахової компетенції студентів є організація педагогічної практики. Саме в процесі практики відбувається найбільш інтенсивне ознайомлення студентів з усіма аспектами майбутньої професійної діяльності.

Педагогічна практика є невід'ємною частиною усього навчально-виховного процесу коледжу з підготовки майбутніх фахівців, у ході якого відбувається безпосереднє поєднання та реалізація теоретичних знань, що отримують студенти на заняттях з їх практичною діяльністю в якості вихователя.

Г. Беленька, відзначаючи важливу роль педагогічної практики в підготовці майбутніх педагогів, стверджує, що «сучасна професійна педагогічна освіта майбутнього вихователя передбачає розширення кола його підготовки за рахунок посилення практичного компонента» [1, с. 29].

Ми поділяємо думку Н. Горопахи, що педагогічна практика є одним із важливих етапів професійної підготовки фахівця в галузі дошкільної освіти. «Вона сприяє поглибленню та закріпленню теоретичних знань, формуванню професійних умінь і навичок. Вона допомагає студентам впевнитися у правильності свого професійного вибору, переконатися у наявності в них педагогічних здібностей, схильності до роботи з дошкільниками. У процесі співпраці з досвідченими вихователями-наставниками під час педагогічної практики закладаються основи педагогічної майстерності, любові до майбутньої професії» [2, с. 4].

Науковці відзначають, що оволодіння педагогічною діяльністю та формування готовності до неї можливі лише за умови взаємопроникнення теоретичної й практичної підготовки, оскільки сформуванню професійні уміння й переконання неможливо лише в стінах вищого навчального закладу.

Діяльність студентів у період практики є аналогом професійної діяльності вихователя, відповідає змісту та структурі його педагогічної діяльності, оскільки організується в реальних умовах сучасного дошкільного закладу. Практична діяльність студента-практиканта характеризується тим самим розмаїттям стосунків (з вихованцями групи дошкільної установи, їх батьками, членами адміністрації, вихователями, помічниками вихователів, музичними керівниками тощо) і професійних функцій, що покликаний виконувати сучасний вихователь.

В організації педагогічної практики студентів спеціальності «Дошкільна освіта» реалізовується системно-цілісний підхід, що забезпечує, з однієї сторони, високий рівень їх професійних знань і вмінь, а з іншої – необхідні умови для формування творчої особистості спеціаліста, який зумів би творчо застосовувати у своїй педагогічній діяльності набуті знання та вміння.

До системи педагогічної практики спеціальності «Дошкільна освіта» входять такі види:

- спостережувальна практика «Помічник вихователя закладу дошкільної освіти»;
- практика в групах дітей раннього віку;
- пробна практика в групах дітей дошкільного віку;
- практика з додаткової спеціальності;
- літня педагогічна практика;
- переддипломна практика.

Кожний вид практики має свою мету та завдання, комплексне вирішення яких вдосконалює процес професійної підготовки студентів та формує особистість майбутнього вихователя. Програма педагогічної практики забезпечує їхню готовність до постійного професійного росту, вдосконалення, збагачує творчий потенціал.

Специфіка спостережувальної педагогічної практики «Помічник вихователя закладу дошкільної освіти» полягає в тому, що вона виступає першою формою практичної підготовки майбутнього фахівця дошкільної освіти, проводиться на II курсі. Основним її завданням є спостереження цілісного педагогічного процесу дошкільного закладу та поступове залучення студентів до проведення режимних процесів, виховання інтересу до професійної діяльності вихователя, особистості дошкільника. Цей вид практики забезпечує закладання основ професійної педагогічної майстерності майбутнього вихователя дошкільного закладу, готує студентів до реалізації завдань наступних видів педагогічної практики.

Наступним важливим етапом професійно-практичної підготовки майбутніх фахівців у галузі дошкільної освіти є практика в групах дітей раннього віку. Це пов'язано, насамперед, із тією роллю, яку відіграє раннє дитинство як віковий період у розвитку дитини. Засвоєння студентами знань з дошкільної педагогіки, фахових методик не може бути повним без вивчення педагогічних закономірностей розвитку, виховання та навчання дітей від народження до трьох років. Метою даного виду практики є поглиблення знань із фахових дисциплін, оволодіння сучасними методами та формами організації освітнього процесу в групах дітей раннього віку, формування професійних умінь, необхідних для догляду, розвитку, навчання й виховання дітей раннього віку, виховання відповідального ставлення до професійної діяльності, потреби постійно поповнювати власні знання та творчо застосовувати їх на практиці.

Пробна практика в групах дітей дошкільного віку проводиться на III-IV курсах. Під час цієї практики студенти мають можливість спостерігати показові заняття з фахових методик, що проводять досвідчені вихователі базових дошкільних закладів, спробувати себе в ролі вихователя, самостійно проводити пробні заняття та усі види роботи, які входять у коло його обов'язків. Саме під час самостійного виконання обов'язків вихователя в студентів-практикантів формується мотивація для самовдосконалення та саморозвитку.

У системі професійної підготовки майбутніх вихователів важливим видом є практика з додаткової спеціальності (III курс): студенти здобувають додаткову спеціальність керівника

гурткової роботи з навчання дітей іноземної мови та керівника образотворчої діяльності закладу дошкільної освіти.

На III курсі студенти спеціальності «Дошкільна освіта» проходять літню педагогічну практику в базових дошкільних закладах, метою якої є ознайомлення майбутніх вихователів зі специфікою діяльності закладу дошкільної освіти в літній період та організацією оздоровчих заходів, формування практичних умінь і навичок щодо організації життєдіяльності дітей дошкільного віку в літньо-оздоровчий період.

Завершальним етапом професійної підготовки фахівця в галузі дошкільної освіти є переддипломна практика (IV курс, 6 тижнів). Це період повноцінної активної педагогічної діяльності студентів-практикантів у ролі вихователя. Значення переддипломної практики для майбутніх педагогів-дошкільників є особливим: вона мобілізує особистісний потенціал кожного студента та виявляє їх приховані здібності, допомагає долати невпевненість та страх, стимулює до активної діяльності, спонукає до прояву творчості й креативності, сприяє розвитку в майбутніх вихователів стійкого інтересу до обраної професії.

За період переддипломної практики студенти демонструють хороші теоретичні знання, набуті за роки навчання в коледжі, професійні вміння та навички щодо організації роботи з дітьми дошкільного віку. Під керівництвом досвідчених викладачів-методистів, кваліфікованих вихователів базових дитсадків студенти-практиканти проводять на належному рівні навчально-розвивальні заняття, організовують змістовну ігрову, трудову, образотворчу та художньо-мовленнєву діяльність дітей; вивчають передовий педагогічний досвід вихователів, оволодівають секретами професійної майстерності. Під час проведення різних свят та розваг майбутні вихователі демонструють неабиякі артистичні вміння. Організують змістовну роботу з батьками: проводять бесіди, консультації, готують рекомендації, беруть участь у проведенні батьківських зборів, засідань за круглим столом тощо.

Отже, в системі професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі дошкільної освіти практика виступає її провідним етапом. Вона готує студентів до роботи в сучасних умовах, дає можливість спробувати власні сили в обраній професії, оволодіти ефективними методами навчання та виховання дітей, формами організації освітнього процесу, здобути професійні навички з додаткової кваліфікації. У педагогічному коледжі ведеться плідна робота щодо пошуку та впровадження різних форм педагогічної практики, вироблення критеріїв і показників ефективності її проведення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беленька Г. В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу : моногр. / Г. В. Беленька. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 320 с.
2. Горопаха Н. М. Педагогічна практика за вимогами кредитно-модульної системи: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів напряму підготовки «Дошкільна освіта» / Н. М. Горопаха, Т. І. Поніманська – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 280 с.
3. Івах С. М. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців дошкільної освіти під час проходження педагогічної практики / С. М. Івах, І. Л. Паласевич // Наукові записки кафедри педагогіки. – 2014. – Вип. XXXVII. – С. 139-144.

Марія Сич
(Умань, Україна)

РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ ТА ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ В ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНИХ ЗНАТЬ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті представлено теоретичне обґрунтування впливу позакласних занять на рівень розвитку пізнавальних інтересів і на формування цілісних знань в учнів молодших класів. Проаналізовано основні види занять, які розвивають пізнавальну та творчу активність учнів. В результаті без відповідних знань і вмінь та бажання з боку вчителя позакласну роботу організувати неможливо.

Ключові слова: позакласна діяльність, знання, творча активність, форми роботи, учні.

The article presents the theoretical substantiation of the impact of extracurricular activities on the level of development of cognitive interests and on the formation of holistic knowledge in pupil's junior classes. The main types of activities that develop student's cognitive and creative activity are analyzed. As a result, it is impossible to organize extracurricular work without the proper knowledge and skills and desire on the part of the teacher.

Keywords: extracurricular activities, knowledge, creative activity, forms of work, pupils.

Підвищення якості навчання школярів – одне з важливих завдань, що стоїть перед педагогом школи. Його здійснення повинно проводитись не шляхом додаткового навантаження на учнів, а через удосконалення форм і методів, відпрацювання змісту навчання. В розв'язанні цього питання важливе значення ми повинні надавати розвитку інтересу учнів до навчання, процесу пізнання взагалі. Саме в перші шкільні роки в дітей розвивається пізнавальна й творча активність. Пізнавальний інтерес та творча активність не виникають самі по собі. Провідна роль в цьому процесі належить школі та участь її у позакласній роботі.

Особливо важливе значення має позакласна робота в початкових класах загальноосвітньої школи. Різноманітність форм цієї роботи дає учням можливість вибрати заняття, що їх цікавлять, проявляти свою ініціативу і під керівництвом вчителя з раннього віку розвивати свої здібності. «Орієнтація на людину, фундаментальні цінності, рішуча демократизація освіти – ось ті підвалини, на яких має базуватися освіта третього тисячоліття. Гармонійно розвинена особистість має бути головною метою і змістом усієї системи освіти» [1, с. 4].

Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку їх природна допитливість, особлива реакція на все оточення, особливе сприймання нового матеріалу, готовність сприймати все, що дає вчитель, створюють сприятливі умови для розвитку в них пізнавального інтересу й активності. Пізнавальний інтерес виступає як вибрана направленість особистості, звернена до області пізнання, її предметної сторони. В педагогічній практиці пізнавальний інтерес розглядається як зовнішній стимул, як засіб активізації, що дозволяє зробити процес навчання цікавим.

Не секрет, що в більшості дітей, які йдуть в школу, є великий інтерес до навчання. Всі діти хочуть вчитися, пізнавати щось нове для себе. Але проходить зовсім небагато часу і це бажання й інтерес зникають. Винні в цьому частіше за все дорослі: вчителі, вихователі, батьки, котрі не зуміли правильно організувати входження першокласників в нове для них життя і нову діяльність. Часто нам доводиться чути від першокласників не зовсім позитивні відгуки про школу. Безумовно, деяку роль відіграють труднощі, з якими зустрічаються діти в новій для себе діяльності, але не можна ж відзначити й те, що ще мало цікавого чекає їх в навчальному процесі. Не всі вчителі замислюються над тим, що для виховання «смаку» до процесу пізнання важливі й форма подачі матеріалу та спосіб організації навчально-виховної

роботи.

Багато недоліків навчально-виховної роботи виникають через недооцінки ролі гри в школі. Мова йде не про перетворення навчання в гру, а про розумне використання гри на уроках та позакласних заняттях з молодшими школярами. В. А. Сухомлинський у своїй книзі «Серце віддаю дітям писав: «...без гри немає і не може бути повноцінного розумового розвитку. Гра – це величезне вікно, через яке в духовний світ дитини вливається живий потік уявлень, понять про навколишнє середовище...» [2, с. 95].

Творчі вчителі намагаються включати дидактичні ігри не тільки в уроки, а й позакласні заняття. При цьому відразу підвищується активність учнів, інтерес до матеріалу, який вивчається, полегшується його засвоєння.

Позакласна робота сприяє вирішенню основних завдань школи. Головні її напрямки:

- розширення й поглиблення знань, умінь і навичок, передбачених програмою, розвиток самостійності, творчих здібностей, інтересу до вивчення образотворчого мистецтва, формування у дітей позитивного ставлення до образотворчої діяльності;
- виявлення найпростіших образотворчих закономірностей;
- встановлення зв'язків і взаємозв'язків між окремими мистецькими елементами та явищами;
- розширення уявлень дітей про єдність природи і мистецтва;
- забезпечення застосування знань і вмінь на практиці [3, с. 39].

Одною з поширених форм позакласної роботи по розвитку в учнів пізнавальної діяльності та формування цілісних знань є вікторини, конкурси, ранки. Також, для стимулювання активності учнів необхідно: створювати емоційно-позитивну атмосферу навчання, засновану на встановленні гуманних відносин між педагогами та учнями, вірі педагога в можливість перспективи кожного школяра; індивідуальному підході до дитини; враховувати вікові можливості учнів в процесі навчання (відповідна побудова учбового матеріалу, використання різних форм та методів навчання, мотивуючої позитивної оцінки), застосування знань і вмінь з окремих предметів для утворення цілісних знань.

В ході занять гуртка необхідно використовувати відкладену та позитивну оцінку, створювати різноманітні емоційні ситуації: ситуації спільності переживань, ситуації змагання, ситуації успіху, ситуації емоційної привабливості, ситуації новини. Створення сприятливої атмосфери на занятті, позитивного емоційного фону знижує почуття невпевненості, побоювання, тривожності.

Актуалізації емоцій в молодшому шкільному віці сприяють дидактичні ігри, складання казок, оповідань, віршів, мандрівки в казковий світ природи, робота з конструктором LEGO. Вони емоційно захоплюють дитину і стимулюють визначення нею самостійних цілей в навчанні. В ході інсценування навіть слабкі учні відчувають себе окриленими, якщо у них виходить та чи інша роль, а завдяки цьому підвищується й емоційний фон заняття в цілому. За бажанням учнів характеристика деяких героїв може змінюватися. Позитивні герої переходять у стан негативних і навпаки. У зв'язку зі зміною характеристик героїв створюється ситуація спільності переживання. Діти хвилюються, радіють за свого товариша, за вдале відтворення образу. Таким чином створення сприятливої атмосфери на заняттях стимулює розвиток творчої активності молодших школярів має застосування педагогічних умов в комплексі. Кожне заняття гуртка потрібно розпочинати зі створення позитивного емоційного фону, який підтримується на протязі всього часу.

В ході занять гуртка потрібно постійно включати учнів в учбову, ігрову, образотворчу, трудову діяльність, залучаючи їх до виконання завдань різної складності, різноманітних за характером виконання.

Придумування казок та оповідань, складання віршів, інсценування казок, створення LEGO-проектів сприяють розвиткові творчих здібностей та нахилів школярів. Оскільки учні відрізняються своїми індивідуальними особливостями та можливостями, то одним більше буде до вподоби складати вірші, іншим з задоволенням придумувати казки або брати участь в їх інсценуванні, робити ілюстрації до тієї казки, яку розповідав інший учень.

Необхідно зазначити, що виконання вказаних робіт сприяє розумовому розвитку школярів (логічного мислення, пам'яті), а також розвивається увага, уява, фантазія, кмітливість учнів, моторика рук. На заняттях їх не заставляють мислити, розмірковувати, придумувати. Вони з задоволенням та захопленням виконують це самостійно та колективно, підбадьорюючи один одного.

Потрібно постійно формувати інтерес школярів до української літератури, поезії, знайомити з життям та творчістю українських поетів та письменників, представниками української діаспори. Це сприяє розвитку кругозору учнів, їх читацької пам'яті, збагаченню словникового запасу учнів, вільному володінню мовою, спілкуванню між ними. Крім того розвивається вміння повноцінно сприймати твори у читанні вчителя.

Формування інтересу школярів сприяють екскурсії в природу. В ході їх проведення змінюються і види діяльності учнів. Вони спостерігають за змінами в природі, за життям комах, птахів (за їх польотом), звірів, слухають як розмовляють дерева. Одержані враження відтворюються ними в оповіданнях, казках, віршах, малюнках. А зібраний природний матеріал використовується при виготовленні виробів [4, с. 124].

Діти, які беруть участь у позакласній роботі, мають конкретніші знання, їх відповіді більш точні й виразні. Позакласна робота сприяє розвитку мислення молодших школярів. Під час проведення позакласної роботи у дітей виховується повага до праці, в тому числі й до фізичної. В учнів виховується почуття відповідальності за доручену справу, дисциплінованість, діти привчаються виконувати роботу своєчасно. У позакласній роботі відкриваються широкі можливості для виявлення ініціативи, творчості, в учнів розвивається любов до мистецтва. Найголовнішою умовою організації цієї роботи є керівна роль учителя. Завдання вчителя полягає в тому, щоб формувати в дітей стійкий інтерес до мистецтва, захоплення різноманітними дослідженнями. Щоб зацікавити молодших школярів, учитель має досконало знати мистецтво і бути готовим відповісти на будь-яке запитання дитини.

Разом з тим він повинен багато чого вміти: спостерігати, аналізувати результати спостережень і використовувати їх у своїй навчальній роботі. І справді, без відповідних знань і вмінь, а також без прагнення та бажання з боку вчителя позакласну роботу організувати неможливо, адже вона ґрунтується на добровільній ініціативі та активності молодших школярів. Тому все залежить від учителя і його активності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кремень В.Г. Доповідь міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти 8 жовтня 2001 року «Освіта України», 2001. 12 жовтня. С. 4–7.
2. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: в 5-ти томах. Київ : Рад. школа, 1977. Т.3. С. 95–98.
3. Хміль В. Позакласна виховна робота на основі життєдіяльності об'єднання-гри // Початкова школа. 2004. №12. С. 39–40.
4. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі : Монографія. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. 272 с.

Науковий керівник: Байдюк Л.М.

UDC 811.111:004.77=111

Lyudmila Toryanik, Katherina Vnukova, Victoria Chitiashvili
(Kharkiv, Ukraine)

ENHANCING COMMUNICATION SKILLS OF ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE LEARNERS THROUGH IN – CLASS PROJECT – BASED TASKS AND ACTIVITIES

The article examines in – class project – based tasks approach as the effective interactive method in teaching English in proficiency. Modern approaches in education under the globalization are connected with the challenges of universities and the global market. It also explores the challenges that might occur in – class project – based tasks and activities.

Key words: *communication skills, in – class project – based tasks, education, activities.*

У статті розглядається підхід на основі проектних завдань як ефективний інтерактивний метод навчання англійській мові. Сучасні підходи до освіти в умовах глобалізації пов'язані з викликами університетів та світового ринку. Він також досліджує проблеми, які можуть виникнути в завданнях та заходах під час занять в аудиторії.

Ключові слова: *навички спілкування, завдання на базі проектів, освіта, діяльність.*

Changes in the modern world as an objective tendency, and functioning in all spheres of our life, demonstrate new conditions and facts to scientists. Globalization also concerns education with modern approaches to it which are associated with the challenges of the global universities and the global market for educational services. The main factor of globalization that influence on education is the economic ideology, which indicates the great importance of the market. The implementation of the market into the field of education leads to the concepts such as challenge standards and competition. Increasing competition in the context of growing globalization brings to the system of education the most serious requirements, such as: ensuring continuous training, retraining and professional development of personnel, as well as the teaching staff skills for the perception of new knowledge.

The formation of the English language competence during the students' study at the university is very important for to them to acquire knowledge and skills which should ensure future specialists to be successful in the real society. The questions of the formation of the English language competence under the influence of globalization are reflected in the scientific works of many researchers and practitioners. Some of them we are going to discuss in order to help teachers in solving the certain practical problems in the process of study students to gain knowledge required by the labor market.

What are the key features of PBL? The characteristics of PBL seem to be consistent among educators and researchers who studied and applied this teaching approach. Simpson (2011) assembled research on the common features of PBL as follows: complex explorations over a period of time, a student - centered learning activity whereby students plan, complete and present the task: challenging questions, problems or topics of student interest which become the center of the project and the learning process; the de-emphasis of teacher - directed activities; frequent feedback from peers and facilitators, and an opportunity to share resources, ideas and expertise through the whole process in the classroom; hands - on activities and the use of authentic resources and technologies; a collaborative learning environment rather than a competitive one; the use of a variety of skills such as social skills and management use of effort in connecting ideas and acquiring new skills during different stages of projects; the production of meaningful artifacts that can be shared with peers, teachers, and experts in a public presentation; assessment in both the process of working from the first stage to the last stage and the finished project.

As a matter of fact, learners had the opportunity to construct knowledge by generating their projects based on their interests and individual differences. They made connections between their new knowledge and their existing knowledge and were able to apply them to similar settings. They

learnt in a meaningful context while creating - an end product - Primarily, PBL was widely implemented in science education. Projects are commonly used and have been extensively researched. However, PBL has also been incorporated into language education along with an increased interest in student-centered learning, autonomous learning, and collaborative learning.

As a result of training is to develop skills and abilities to use language as a communication tool, it is a leading principle of communicative orientation. The task of the teacher during the discussion is to guide and assist the process of information exchange by referring to the personal experience of participants in the discussion, to support and encourage their activity, to identify the variety of points of view, activities a magazine.

It is known that it is a complex process, both from a linguistic - and logical point of view, for students to present their own thoughts and ideas in public, especially in a foreign language. During their speeches, they often can not formulate their thoughts, pick up the necessary linguistic resources, and feel a sense of uncertainty and anxiety. Using interactive technologies in education is one of the most: effective ways of formation of the communicative competence of students, development of public speaking skills.

The use of interactive methods of learning is one of the topical issues of the methodology of teaching foreign languages, and interactive training is a form of organization of cognitive activities, the aim of which is to create - learning environments in which the student feels his success and confidence, activates the creative activity of students, trains and develops their ability to think critically and objectively.

Project activity is one of the most effective interactive methods of learning a foreign language. It must be emphasized that the creation of the project is a complex and painstaking work. It is interesting for students who want to be real scientists, to gain experience in work with scientific literature, as well as to learn the practical application of knowledge in the field of informational and computer technologies

Project method learning (PML) is the result of a series of activities conducted by the students and these activities are organized into a process. Every project is a composed on certain stages covering the following steps: topic selecting, planning, researching and products-making. There are a variety of approaches to present the PML in English teaching classrooms.

We will illustrate the process of project work in the following steps:

Step 1. Preparation: in this period, the teacher introduces the topic to the students, and asks them to discuss and ask questions.

Step 2. Planning: in this period, the teacher and the students determine the mode for collecting and analyzing information, and different work are assigned.

Step 3. Research: in this part, the students work individually or in groups gather information from different sources.

Step 4. Conclusions: the students draw conclusions based upon their analysis of the collected data.

Step 5. Presentation: the students are supposed to present their final product to the whole class.

Step 6. Evaluation: in this part, the teacher makes comments on the students' endeavor and efforts

The revised model is easier to handle and manage, which may help the teachers and students in the real application of the project. Thus the students' language skills, creative thinking and content learning can be facilitated. The final objective of the project work can be achieved.

We can say the implementation of PML in English classrooms brings students a lot of benefits which range from development of language skills up to enhancing students' personal growth.

A project integrates the four language skills, speaking, listening, reading, and writing and requires the use a variety of activities. Students engage in purposeful communication to complete authentic activities. They have the opportunity to use language in a relatively natural context. In addition, project method learning provides opportunities for the natural language skills.

Project is an activity that involves a variety of individual or cooperative tasks such as developing a research plan and questions, and implementing the plan through collecting, analyzing,

and reporting data orally or in writing. Project work incorporates collaborative team work, problem solving, negotiating and other interpersonal skills.

English language podcasts are an excellent way to learn English quickly.

You can listen to them anytime anywhere – at your desk or while you're on the move. What better way to pass the time during a long commute than by immersing yourself in an entertaining podcast?

With a little dedication, English language podcasts will help you quickly improve your listening skills and proficiency. One perk (benefit) is that podcasts often have transcripts (a written version of the audio).

Podcasts have been very positively valued in what respects the development of the student's communicative skills. They can be used to improve students' listening skills or to improve oral production and pronunciation skills.

Here are some easy ways to improve your English communication skills:

- Listen to English Speaking Shows. Find an interesting TV show, radio show, or even podcast that you can listen to both at home and on the go. Spend as much of your downtime as possible listening to spoken English.

- Start a Blog. Use your hobbies, field of study or career path to help you learn English. While you may have a solid foundation in reading, writing and speaking in English, there will be many words that are specific to your hobbies, studies or career that will not core up in everyday conversations or during your English classes.

- Use Ginger's English Personal Trainer. Ginger's English Personal Trainer keeps track of the mistakes that you make while writing both in MS Office and online in your browser and uses these errors to determine which your weakest areas of English are.

One of the most important ways of formation and development of a foreign language is a communicative competence with application of business games. The application of business games in English language classes in non-linguistic university has several advantages:

- provides a favorable psychological climate for communication;
- creates opportunities for motivated communication in a foreign language, allows you to achieve a higher level of communication than in traditional training, as it involves the implementation of specific activities.

- involves the active participation of the whole group as a whole and each of its members separately. In addition, in the business game, participants assert themselves not only as individuals but also, above all, as specialists in the field of their future professional activity;

- participation in business games activates mental activity, increases creative activity, as it allows students in practice to apply their knowledge of a foreign language.

- promotes the development of independent, productive thinking aimed at forming search creative activity;

- making contact when communicating to develop communication skills;
- allows you to properly perceive and evaluate the interlocutor as a person;
- performing various tasks leads to a concrete result, which gives the participants of the educational process a feeling of satisfaction from joint actions, the desire to set and solve new tasks close to reality.

Here are some of them:

- You work as a pharmacist and give a consultation on a new drug.
- Your boyfriend/girlfriend is going to work as a laboratory assistant. Try to get as much information as possible about this occupation.

- Discuss the rules "Laboratory Safety"

- You are not satisfied with the quality of the medicine. Make a complain.

- You have a cold / flu / headache / allergy and need an effective remedy. Ask the chemist for a piece of advice

- You have intentions to discuss the main programs of the WHO with your colleagues pharmacist is ready to consult him and to help to choose the necessary medicine in a forthcoming conference.

- You are at the chemist's. A customer asks for a recommendation for his problem. A pharmacist is ready to consult him and to help to choose the necessary medicine.

Such training allows students to be adapted to the professional activity in the future. It also helps them to determine causes of problems real to life and to overcome the internal and external factors of the English language competence in the global educational system.

REFERENCES

1. Echevarria J., Vogt M.E., Short D.J. Making Content Comprehensible for English Learners: The SIOP Model. – Pearson Education Inc, 2014 – 335 p.
2. Stoller, F. Establishing a theoretical foundation for project-based learning in second and foreign language contexts. 2006. – P. 19-40.
3. Dudeney G., Hockly N. How to Teach English with Technology. – Pearson Longman, 2008. – 192 p.

*Абдумухаммад Файзуллаев
(Гулистан, Узбекистан)*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ПРИ ВНЕДРЕНИИ МОДУЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В СИСТЕМУ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье представлены методические рекомендации по выявлению дидактических образовательных целей для педагогических факторов внедрения модульной технологии высшими учебными заведениями в систему начального общего образования.

Ключевые слова: *кредит-модуль, дидактическая цель, проектирование, индивид, категоризация.*

С целью определения приоритетных направлений системной реформы высшего образования в Республике, поднятия процесса подготовки высококвалифицированных кадров, обладающих современными знаниями и высокими духовно-нравственными качествами, самостоятельно мыслящих, на качественно новый уровень, модернизации высшего образования, развития социальной сферы и отраслей экономики на основе передовых образовательных технологий, разработана концепция развития системы высшего образования в Республике Узбекистан на период до 2030 года [1] и то, что поэтапный переход образовательного процесса в высших учебных заведениях на кредитно-модульную систему определен как одна из основных задач, определяет актуальную важность разработки методов внедрения модульной технологии.

Понимается методическая система преподавания предметов начального общего образования, цель, содержание, метод, формы и средства и технологии преподавания этих предметов.

Методическая система преподавания предметов начального образования представляет собой взаимосвязь ее компонентов на основе дидактического законодательства и представляет собой сложный динамический образовательный процесс, основанный на основных дидактических требованиях, предъявляемых к системе высшего образования. Необходимо всесторонне разработать педагогическую модель методической системы преподавания предметов начального общего образования. Следовательно, необходимо проектировать разделение этапов освоения на основе обеспечения преемственности предметов в категории начального образования.

Невозможно создать модель без определения дидактических целей преподавания предметов в категории начального образования. Исходя из вышеизложенного, при определении дидактических целей при проектировании учебных дисциплин поэтапно следует учитывать следующие факторы:

- четко поставленные дидактические цели в преподавании предметов;
 - ориентация на создание учебных материалов по предметам на основе дидактических образовательных целей;
 - создать возможность овладения основными понятиями и фразами, содержащимися в учебном материале;
 - разработать методы, направленные на повышение интереса учащихся к учебному предмету;
 - сосредоточиться на контроле и оценке знаний студентов;
 - создать возможность для студентов учиться самостоятельно;
 - использование инструментов метода совместного обучения;
 - разработка различных учебных материалов и заданий по предметам;
 - использование педагогических возможностей проблемного метода обучения;
 - формирование позитивного подхода к предметам начального образования;
- обеспечить актуальность науки в преподавании.

Для применения модульной технологии в системе начального образования профессор-преподаватель формирует курсовой проект по педагогической науке.

В заключение следует отметить, что при внедрении современных образовательных технологий в систему начального образования со стороны высшего образования, в том числе при внедрении модульных образовательных технологий в учебный процесс и создании возможностей для овладения существующими базовыми понятиями и выражениями по предмету, при разработке учебных материалов по предметам начального образования, а также при определении дидактической направленности обучения, важно обращать внимание на такие педагогические факторы, как использование методов совместного обучения, разработка различных учебно-методических материалов и заданий по предметам, использование педагогических возможностей проблемных методов обучения и обеспечение научно-методических связей в обучении.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года. Ташкент, 8 октября 2019 г.
2. Таджиев М., Баракаев М., Изетаева Г., Турдибоев Д. Методика и практика модульного обучения педагогическим наукам в системе непрерывного образования: монография. Т.: "Туран-Икбал", 2016. С. 180.

УДК 371.370.078(078)

*Дилдора Хидирова
(Карши, Узбекистан)*

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА НА ОСНОВЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

В данной статье признается, что знание смысла и содержания современных интерактивных методов, применяемых в достижении учебных целей, на основе которых каждый педагог-преподаватель должен в полной мере овладеть теорией комплексов для составления проекта каждого предмета, каждого урока.

Ключевые слова: образование, воспитание, обучение, процесс, метод, методика, проект, качество, эффективность.

In this article, it is recognized that in order to know the meaning and content of modern interactive techniques used in achieving educational goals, to compile the project of each subject, each lesson on its basis, it is necessary for each teacher to fully master the theory of subjects.

Key words: education, training, occupation, process, method, methodology, project, quality, efficiency.

Одной из важных задач преподавателей в процессе образования является опыт развитых стран, а также их постоянное применение в своей повседневной педагогической деятельности и учебной практике, тщательно изучая успешно применяемые интерактивные методы.

Знание смысла и содержания современных интерактивных методов, применяемых для достижения учебных целей, на основе которых каждый предмет, каждый урок должны в полной мере овладеть теорией каждого педагога. В нашем взгляде на это место целесообразно подробно осветить суть понятия “комплекс”. Под “комплексом” понимается что-то или явления, состоящие из взаимосвязанных между собой функциональных частей, составляющих единое целое. Можно рассматривать как комплекс всех вещей и явлений объективного существования. Принцип комплексного подхода, вытекающий из теории гармонии, имеет свои характерные, более сложные законы и правила.

Любой комплект состоит из двух или более частей, при этом и сам по себе, и часть, стоящая над ним. Его части представляют собой стержни, расположенные ниже одной ступени, и они также будут состоять из нескольких частей. Это явление может быть бесконечным и бесконечным [1, с. 192].

Составляющими комплекс называют только те части, которые связаны между собой неразрывно (функционально).

Если изменяется одна особенность составляющих стержней, то из-за этого изменяются и другие свойства стержней, то это называется функциональной связью.

Свойства комплекса проявляются только в связи с другими комплексами.

Что касается причастия, то оно называется свойством формирования комплекса. Новая функция связи называется функцией.

Основу любого комплекса составляют связности, которые по отношению к его основам являются упорядоченными и нерегулярными, подвижными и стационарными, контрастными и универсальными, точечными, линейными, невосстановимыми и невосстановимыми, простыми и сложными, детерминированными, децентрализованными, одно-и многоступенчатыми и т. д.

В каждой работе называется принцип комплексного подхода, вытекающего из теории комплексов.

Основное отличие современных интерактивных методов от традиционных методов преподавания заключается в том, что урок представляет собой целостный набор, состоящий из нескольких частей, которые функционально связаны друг с другом [2, с.16].

Так называемый ”урок”, имеющий порядок и скорость, восстановленный, сложный, централизованный односкоростной комплекс, имеющий функциональную взаимосвязь:

- желание студентов, проживающих в центре комплекса и проходящих связь со всеми другими частями;
- программа и учебник, которые организуют содержание урока и служат всем разделам, кроме желания студентов;
- принципы преподавания, оплодотворения, составляющие общую методологическую основу урока-дидактика;
- дидактические материалы, облегчающие понимание урока и способствующие быстрому и качественному прохождению урока;
- технические средства обучения, дающие современный вид урока, способствующие более полному раскрытию его содержания и сущности;
- это часть подготовки учителя к профессиональной деятельности.

Важним етапом професійної діяльності учителя є розробка дидактичного процесу (або навчально-пізнавальної структури). Саме цей дидактичний процес є основою сучасних педагогічних технологій або визначає шляхи передачі змісту навчального елемента студентам для досягнення мети освіти (виховання) в установленні терміни. В той же час неможливо створити ефективні сучасні інтерактивні методи, не знаючи теоретичних основ дидактичного процесу.

Освітня діяльність, здійснювана студентом;

Преподавальська діяльність, яку виконує вчитель.

Відзначається, що на поверхні цього формувальника дуже важливий педагогічний закон: немає ніякого навчального процесу, крім навчальної діяльності вчителя, яка супроводжується частковою навчальною діяльністю студентів. Перед вивченням етапів цього процесу необхідно буде порівняти дві наведені вище формули між собою. Зверніть увагу, що процес навчання складається з двох видів діяльності – навчання вчителя і навчальної діяльності студентів. Ці компоненти навчального процесу мають той же зміст, що і наступні два етапи дидактичного процесу, і представляють собою одну і ту ж діяльність. Відмінність їх в іншому заключається в тому, що початковий елемент в дидактичному процесі – це поняття мотивації, пов'язане з професійною підготовкою і педагогічними навичками вчителя.

В педагогічному процесі різноманітні способи залучення учасників-студентів до занять. Методологія, яка була ефективною в певний час – це конкретні проблемні завдання, які можуть запропонувати студентам на початку навчання проблемні ситуації або висловити предмет [3, с. 71]. Проблемні ситуації представляють собою чітке або нечітке сприйняття студентом проблеми в собі і вимагають його враження, пошуку нових знань, нових методів і дій. Якщо у студента вистачає елементарних знань для пошуку шляхів подолання труднощів, він не може прийняти проблемні ситуації і, природно, не буде процесу боротьби і протистояння в своєму мисленні. Виходячи з вищевикладеного, можна привести три види існуючих ситуацій.

Ситуація відома. Для його рішення будуть доступні аналогічні точні зразки. В цьому випадку спосіб рішення може бути стандартним.

Ситуація схожа. В цьому випадку необхідно порівняти з аналогічними ситуаціями. Вони не можуть бути точно схожими одна на одну, але оскільки вони мають цілісну основу, вони змінюють його зовнішній вигляд, наближаючись до розглядуваної ситуації, оптимізуються і знаходять спосіб розумного рішення.

Невідома ситуація. Така ситуація не спостерігається в практичній діяльності. Неможливо порівняти його з будь-яким іншим прикладом. Тому необхідно буде шукати новий спосіб рішення.

Проблемні ситуації передбачають мету навчання, попередньо структуруються і включаються в певну частину навчального процесу. А етап мотивації дидактичного процесу передбачає включення проблемних завдань в більш ранню частину уроку і повне залучення уваги студентів до теми уроку. Студент в свою чергу, повинен вміти бачити нові проблеми з відомих ситуацій, визначати нові завдання об'єкта, структуру об'єкта, демонструвати творчу діяльність, таку як вміння знаходити альтернативні рішення [4, с. 330-331].

Етап мотивації дидактичного процесу дозволяє студентам прискорити проникнення в пізнавальну діяльність. Щоб зберегти цю діяльність на належному рівні активності, студент повинен індивідуально вибирати методи її організації.

Використання історичних матеріалів в поясненні теми уроку також призводить до того, що у студентів виникають сильні мотиви, підвищується інтерес до пізнання. Однак історичний підхід до викладання навчальних матеріалів повинен мати додатковий характер, логічність повинна зберігатися в системі набутих знань по предмету.

Это также является мощным мотивационным фактором, который ценить короткометражный фильм о том или ином предмете. Тем не менее, кино-урок должен создать основу для эвристического содержания разговора между учителем и студентом, чтобы у студентов было понимание необходимости в изучении предмета и была достигнута предполагаемая цель. Ситуация, когда учитель должен понимать, заключается в том, что развитие мотивации на уроке у студентов является не основной целью, а одним из инструментов ускорения познавательной деятельности студентов.

При организации дидактического процесса учитель должен выбирать организационные формы учебно-познавательной деятельности в соответствии с содержанием образования. Одним из условий проектирования современных интерактивных методов является правильная организация “организационных форм”.

Как известно, познавательная деятельность в системе образования включает в себя занятия в аудитории (лекции, семинары, лаборатории, учебные советы, тесты, экзамены) и вне аудитории (подготовка дома, в библиотеке, проектирование, исследовательская работа, кружок).

При выборе форм педагогической учебной деятельности необходимо найти ответы на следующие вопросы: кто является участником дидактического процесса (студент, слушатель) и как он должен управляться (учебную деятельность ведет учитель, используя автоматизированный класс или с помощью других технических средств: кино, диафильм, компьютер, обучение и т. д.).

Дидактический процесс предполагает непрерывное применение тех или иных технических средств в соответствии с образовательным содержанием. Это направление является одним из условий существования современных интерактивных методов.

И проектировщик современных интерактивных методов, и внедряющий их в практику, является педагогом и выполняет такой важный социальный (государственный) заказ, как подготовка квалифицированного специалиста. И так, какова роль педагога-преподавателя в педагогической системе?

Учитель должен четко и ясно определить цель обучения, соответствующую государственному заказу, поставив диагноз, в результате чего можно сделать вывод о формировании и внедрении дидактического процесса, обеспечивающего его достижение в течение заданного периода времени.

При сортировке содержания образовательного процесса, соответствующего образовательной цели, учитель должен учитывать сложные материалы и соответствие уровня усвоения предмета.

Учитель должен быть знаком с требованиями к составлению дидактического процесса как структурного элемента педагогической системы и проектировать его оптимальный вариант в зависимости от темы каждого урока. Эти требования являются принципами ускорения и монотонности по своей природе. Принцип ускорения требует применения дидактического процесса, способного быстро и на высоком уровне решать дидактические вопросы в течение определенного периода времени.

Учитель должен использовать эффективные формы обучения при осуществлении дидактического процесса. Это означает, что элементы в педагогической системе связаны с определенными законами. Использование этих ссылок и поиск организационных форм, которые являются приемлемыми, приведет к потере формальности в образовании.

Учитель должен контролировать, насколько студент, являющийся участником педагогической системы, обладает образовательным содержанием и воспитательным эффектом, наиболее приемлемыми методами. Полученная информация дает возможность целенаправленно управлять педагогической системой или определяет содержание какого элемента необходимо исправить в педагогической системе.

Таким образом, дидактическое проектирование направлено на то, чтобы студенты в процессе обучения изучали пассивную связь – готовность к знаниям, при этом основывались на памяти, освобождали учебный материал от вербальной интерпретации и активно

связывались.

Активная связь-формирование знаний в обмен на индивидуальную деятельность, как следствие личных устремлений, интересов, удовлетворения потребностей в знаниях.

Ну а цель и перспективы обучения применению современных интерактивных методов обучения в процессе урока-это не только обеспечение приоритета процесса организации образования, но и педагогизация всего общества в качестве социального заказа. Это означает, что для воспитания молодого поколения гармонично развитым человеком необходимо обеспечить процесс обучения современными интерактивными методами.

Дидактические цели и перспективы внедрения современных интерактивных методов в учебный процесс:

1. Ознакомление педагогического коллектива с основами современных интерактивных методов.

2. Определить коллектив педагогов, желающих работать на основе современных интерактивных методов.

3. Повышение квалификации преподавателей, которые хотят работать на основе современных интерактивных методов.

4. Анализ учебного процесса учителей, организующих учебный процесс на основе современных интерактивных методов.

5. Популяризация пользовательского опыта, чем современные интерактивные методы.

6. Организация помещений, оснащенных комплексом дидактических средств по использованию современных интерактивных методов.

7. Поощрение педагогов, широко использующих современные интерактивные методы.

Стратегия внедрения современных интерактивных методов применяется в том случае, когда педагог планирует осуществлять свою деятельность в определенной последовательности (в том числе при применении удобных стандартных инструментов, не задумываясь о вариантах организации учебного процесса в различных формах).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Махмутов М. Организация проблемного образования в школе. – Т.: Учитель, 1981. – С. 192.

2. Олимов К. Т., Ашурова С. Ю. Современные образовательные технологии. – Ташкент, 2007. – С.16.

3. Толипов У., Усманбоева М. Прикладные основы педагогических технологий. – Ташкент: Изд-во “Фан”, 2006. – С.71.

4. Тожибоева Д. А. Методика преподавания специальных дисциплин. – Т: “Наука и технология”, 2007. – С. 330-331.

*Мусаллам Холмуродова
(Узбекистан)*

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ТАФАККУР ХУСУСИЯТЛАРИ

Бошланғич синф ўқувчилари тафаккур хусусиятларини ривожлантириши бола тараққиётининг муҳим шарти эканлиги ёритилган.

Калит сўзлар: *анализ операциялари, конструктив хусусиятлари, нутқий фаолият.*

Билиш жараёнларини ўрганиш психология фанининг энг долзарб муаммоларидан бири. Унинг долзарблиги жамият ҳаётидаги ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий ва психологик ривожланиши билан узвий боғлиқдир. Бугунги кундаги жадал ўзгаришлар болаларнинг ақлий тараққиёти ва билиш жараёнлари билан боғлиқ муаммоларни доимо ўрганиб бориш зарурлигини кўрсатмоқда.

Республикамизда амалга оширилаётган таълимдаги ўзгаришлар ва ҳукумат қарорларида ҳам болаларнинг камолоти масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз” асарида “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар” этаётганлигининг таъкидланиши ўринлидир.

Республикамизда “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да узлуксиз таълим тизими босқичларида ҳам болаларнинг ақлий камолотини кўзда тутилган жиҳатлари етарличадир. Жадал илмий-техникавий ўзгаришлар даврида болалар тафаккуридаги ўзгаришларни психологик тадқиқотлар ёрдамида ўрганиб бориш доимий ўрганишга эҳтиёж туғдирадиган муаммодир. Чунки бола ақлий тараққиётининг ҳар бир босқичи ўзига хос ўринга эга. Бу даврда бола психик ривожланишида аҳамиятли ўзгаришлар юз беради. Болалар янги билимларни ўзлаштиради, олам тўғрисидаги янги тасаввурларга эга бўлади, уларда турмуш тарзи учун дастлабки илмий муносабатлар ва тушунчалар шаклланиб боради.

Болалар билиш жараёнларидаги кескин ўзгаришлар уларнинг тафаккурининг ривожланиши билан характерланади. Бошланғич синф ўқувчиларнинг тафаккурининг илк кўринишларида назарий тафаккур, янги тушунчалар, ўзига ва воқеликка муносабатига нисбатан янгича ёндашувлар шаклланади. Шунини инобатга олиб, бошланғич синф ўқувчилар тафаккурининг айрим жиҳатлари хусусида мулоҳазалашни лозим деб топдик.

Бошланғич синф ўқувчилари тафаккурини ўрганиш борасида жаҳон психологиясида бир қатор изланишлар олиб борилган (Э.Ф.Ғозиев, Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Н.А.Менченская, Г.С.Костюк, Л.В.Занков, Ж.Пиаже ва бошқалар).

Биз ушбу муаммонинг таҳлили учун Э.Ф.Ғозиевнинг тафаккур психологиясига бағишланган илмий изланишларида қайд этилган таҳлилий маълумотларга таяниб иш кўрамиз. Олим ўзининг изланишларида юқори номлари келтирилган жаҳон психологияси мактаб вакилларининг тадқиқотларини илмий ва танқидий ўрганиш асосида таҳлил қилганлигини кузатиш мумкин. Муаллиф бошланғич синф ўқувчилари тафаккур хусусиятларини таҳлил этиш баробарида болалар тафаккурининг онтогенетик ривожланиш босқичларининг мазмуний жиҳатларини таҳлил этишга эътибор қаратди. Оқибатда тафаккур билан бошқа билиш жараёнларини таҳлил этди ва тафаккурнинг таълим жараёни билан узвий ривожланишини ўзига хослигини изоҳлади: бола теварак-атрофдаги воқеликнинг белги, аломатлари ва хусусиятларини, уларнинг хоссаларини, қонуниятларини ва ўзаро боғланишларини билиш фаолиятида ва таълим жараёнида тушуна боради, фикр юритиш фаолиятида эса ҳам миқдор, ҳам сифат ўзгариш юзага келди.

Бошланғич синф ўқувчилари тафаккури муаммосини ўрганишда фундаментал иш олиб борган олимлардан бири Л.С.Виготский ҳисобланади. Унинг изланишларида тафаккур нутқ, тушунчаларни шаклланиши билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганган. Натижада у болалар тафаккур билан боғлиқ икки тушунчани фан оламига тақдим этди: “энг яқин тараққиёт зонаси” ва “актуал фаолият зонаси”. Ушбу тушунчаларнинг маъновий жиҳатларини таҳлил этар экан, бирида ўқитувчининг раҳбарлиги асосида боланинг фаоллиги таъминланса, иккинчи ҳолатда, ўқувчининг мустақил фаолиятининг аҳамиятига урғу берилиши таъкидланади.

Шунингдек, П.П.Блонский бошланғич синф ўқувчилари тафаккурини бошқа билиш жараёнлари билан алоқадорликда таҳлил этишга эътибор қаратди. У ўқувчи хотирасининг тафаккурини, хотира ривожланишида тафаккурнинг роли ёритиб берди. У инсоннинг тафаккурни бошқариш ва назорат қилиш фаолияти билан боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлади.

Л.В.Занковнинг изланишлари бошланғич синф ўқувчилари тафаккурини ривожлантириш йўлларида бағишланган. Бунинг учун ўқувчилар тафаккурини ўстиришга йўналтирилган дидактик тизим ишлаб чиқилган. Олим томонидан ишлаб чиқилган дидактик тизимининг

мазмуніда куйидаги тамойиллар ўрин олган:

- таълим жараёнини юқори даражада уюштириш;
- ўқувчилар бериладиган билимларнинг назарий қимматини юқори даражада ошириш;
- ўқувчиларда фаолиятини бошқариш ва назорат қилиш фаолиятини ва мустақилликни шакллантириш. Тизим муаллифининг хулосаларига кўра бундай тарзда таълим жараёнини ташкил этиш ўқувчиларни кенг кўламли ва чуқур билимларни ўзлаштиришинигина эмас, фаолликларини ўсишига ҳам олиб келишини таъминлаши айтиб ўтилади. Ушбу таҳлиларга Э.Ғозиев ўзининг фикрларини келтириб ўтади: бола мактабга келган кундан бошлаб таълим жараёнида унда илмий тушунчалар ва тасаввурлар миқдори соат сайин орта боради, у аста–секин ўзлаштираётган тушунча ва тасаввурларнинг асл маъноси, моҳиятига тушуна бошлайди. Умуман боланинг фикр юритиш доираси, кўлами ва мазмуни кенгая боради.

Шунингдек, Н.А.Менчинская томондан ҳам бир қатор изланишлар бошланғич синф ўқувчилари тафаккури хусусиятларини ўрганишга бағишланган бўлиб, муаллиф тафаккурнинг бир қатор жабҳаларини санаб ўтишга эришди:

- билимларни ўзлаштириш тезлиги;
- фикр юритиш жараёнининг эпчиллиги;
- фикр юритишнинг мавҳум ва аниқ компонентларининг ўзаро алоқаси;
- аналитик-синтетик фаолиятининг турли даражалари. Муаллиф болалар тафаккурининг ўсишининг аломатлари ўқувчилар билимини ортиши, ақлий фаолият усуллари эгаллашлари ва уқувлиликни шаклланиши билан белгиланиши билан боғлиқлигини таъкидлади.

А.А.Люблинская бошланғич синф ўқувчилардан тафаккурнинг ўсишини тафаккурнинг аналитик-синтетик операциялари билан боғлаш орқали тушунтиради. Шунингдек, у тафаккурнинг конкрет-ҳаракат, конкрет-образли, сўз-мантик ҳамда назарий босқичларни босиб ўтишга тўғрисида мулоҳаза юритади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда илмий тушунчаларни шаклланиши уларда ўқитувчи ёрдамида умумлаштириш операциялари, ривожланиш хусусиятлари, қонуниятлари пухта анлангандан кейин пухта ўзлаштирилади.

Бошланғич синф ўқувчилари орасида олиб борилган изланишлардан бир қаторида муаммонинг ўзига хос жиҳатлари ёритилганлигини таъкидлаш мумкин: Ж.Пиаже, А.Б.Воронцов, В.В.Давидовлар томонидан олиб борилган изланишларда ҳам бошланғич синф ўқувчилари тафаккури хусусиятлари ёритилган.

Муаммонинг атрофлича ёритилиши бўйича назарий таҳлилни Э.Ғ.Ғозиев томонидан бошланғич синф ўқувчиларига хос таҳлили материалларни келтириб билан давом эттиради. Муаллиф ўзининг тафаккур психологиясига бағишланган ўқув қўлланмасида бу муаммони яққол мисолларда изоҳлаган. Муаллиф биринчи ва иккинчи синф ўқувчиларнинг кўргазмалилик ҳамда ҳаракатга асосланган анализ операциялари, конструктив хусусиятлари, нутқий фаолият орқали таҳлилни амалга оширишлари, учинчи синфларнинг амалий таҳлил қилиш хусусиятлари ёритилган.

Бизнинг назарий таҳлилларимиз бошланғич синф ўқувчилари билиш жараёнлари ёки тафаккурини ўзига хослигини ифодаловчи куйидаги хулосаларга олиб келди.

- тафаккурнинг ривожланиши анча жадал кечади;
- ақлий жараёнларда тизимли ва сифатли ўзгариш содир бўлади;
- кўргазмали – ҳаракат, кўргазмали-образли фаол ривожланади ҳамда сўз-мантик тафаккурининг ривожланиши бошланади;
- таълим жараёнида болаларда илмий тушунчаларни ўзлаштиради;
- болаларда мулоҳазалашни ривожланишида билимларнинг кенгайиши ва ҳаққонийликка нисбатан установақаларнинг шаклланиши белгилайди;
- хулоса чиқариш орқали болалар тахминлар қўйиш ва у орқали ҳолатларни текшириш кўникмаларига эга бўладилар.

Юқоридаги назарий таҳлил ва улар асосида чиқарилган хулосаларга кўра бошланғич синф ўқувчилари тафаккур хусусиятларини ривожлантириш бола тараққиётининг муҳим шарти дейиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни // Баркамол авлод. – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 20–29.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 31-61.
4. Давлетшин М.Г. Қобилият ва унинг диагностикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 134 б.
5. Давлетшин М.Г., Жалилова С.И. Олий мактабда таълим жараёни самарадорлигининг психологик томонлари. – Т.: ТДПУ, 2001. – 10 б.
6. Давыдов В.П., Образцов П.И., Уман А.И. Методология и методика проведения психолого-педагогического исследования. – М.: Логос, 2004. – 198 с.
7. Ғозиев Э. Олий таълим муассасаси психологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 184 б.

УДК 37.015.3

*Жамол Шоназаров, Шахноза Бобоқулова
(Қарши, Ўзбекистон)*

**Ўқув-тарбия жараёнида ўқитувчи-талаба фаоллиги
ва дарс самарадорлигини оширишда инновацион
технологиялардан фойдаланиш**

Мақолада педагогик фаолият ва унинг мазмуни, таълим тизимидаги ислохотлар, ўқитувчи шахси, унинг касбий маҳоратга эришиши йўллари, ўқув-тарбия жараёнида таълим инновацияларидан фойдаланиши йўллари атрафлича ёритилган.

Шунингдек, ўқув – тарбия жараёнини педагогик технологиялар асосида ташкил этиши, таълим инновациялари, ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги ва уни ўтказиши методикаси, ўқувчиларни ҳамкорликда ўқишга ўргатиши, ўқитувчи фаолиятида илгор педагогик тажрибаларни ўрганиши масалалари келтириб ўтилган.

***Калим сўзлар:** ўқитувчи шахси, педагогик жараён, педагогик маҳорат, педагогик технология, инновация, самарадорлик, инновацион фаолият, педагогик тажриба, педагогик ижодкорлик, интерфаол таълим.*

The article comprehensively covers pedagogical activity and its content, reforms in the educational system, the personality of the teacher, ways of achieving his professional skills, ways of using educational innovations in the educational process.

Also, issues of Organization of the educational process on the basis of pedagogical technologies, educational innovations, preparation of the teacher for the lesson and methods of its conduct, training of students for joint study, study of advanced pedagogical experiences in teacher activity were discussed.

***Keywords:** teacher personality, pedagogical process, pedagogical skill, pedagogical technology, innovation, efficiency, innovative activity, pedagogical experience, pedagogical creativity, interactive education.*

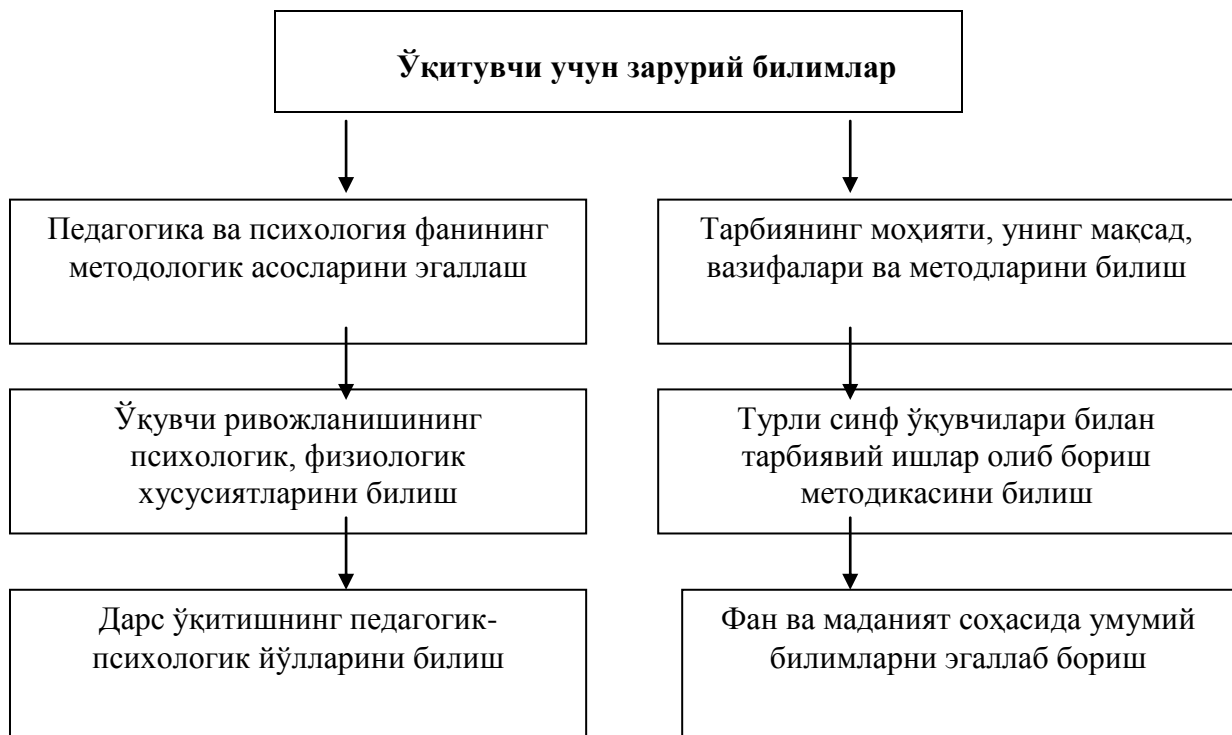
Ҳаётимиздаги мавжуд муаммолардан бири ижтимоий муносабатлардир. Ижтимоий муносабатлар натижасида шахс шаклланади, яъни у ижтимоийлашиб боради. Шунинг учун ҳар бир даврда мавжуд бўлган жамият ўз кишиларини тарбиялайди. Тарбия ҳар бир жамиятнинг ривожидан асосий омил ҳисобланади. Бунда тарбия психологияси маълум мақсадга қаратилган таълим жараёнида шахс фазилатлари шаклланишининг психологик қонуниятларини ўрганади.

Яхлит педагогик жараёнда инсон шаклланиши, ёшларни ақлий ва ахлоқий, маънавий баркамол бўлиб камол топишида таълим жараёнида учрайдиган муаммолар ва муаммоли вазиятларнинг ечимларини топиш бевосита ўқитувчи фаолияти, унинг касбий маҳоратига бевосита боғлиқдир. Айнан замонавий таълим тизимида ўқув-тарбия жараёни сифатини яхшилаш, дарсни самарали бошқариш ва ташкил этиш фаолияти ўқитувчининг таълим технологияларидан ижодий фойдалана олиш имкониятларига асосланади.

Ўқитувчилик касбига хос муносабатлар ижтимоий ва инсонпарварлик муносабати эканлиги, бу даражага эришиш ва мақсад қўйиш (мақсадни тўғри белгилаш) муаммосига эътибор қаратиш лозимлигини ўз вақтида англаб етиш, талабани келгуси, яъни мустақил касбий фаолиятида катта ижодий ютуқларга эришиш омили бўлиб хизмат қилиши мумкин эканлигига алоҳида эътибор берилди. Айниқса инновацион технологиялар татбиқида мақсадни тўғри белгилаш, кафолатли натижага эришиш омили эканлигини ҳар бир талаба тушуниб етди [1, 27-28 б.].

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси оз меҳнат сарф қилиб, катта натижаларга эришади. Ижодкорлик унинг ҳамиша ҳамкори бўлади. Педагогик фаолият ўз моҳиятига кўра ижодий характерга эга. Педагог ўқувчи шахсини шакллантиради, кутилмаган вазиятда мустақил қарорлар қабул қилади, педагогик муаммоларни ечади, ўқув жараёнини мустақил бошқаради. Шунингдек, ўқитувчи педагогик жараёнда педагогик-психологик тайёргарлиги бор, психологик таъсир этиш усуллари мукамал билгани ҳолда ҳар бир ўқувчининг индивидуал ва ёшга боғлиқ хусусиятларини ҳисобга олиши зарур.

Ўқитувчи маҳорати, унга қўйилган талаблар ва педагогик фаолият билан шуғулланиш, ўқув – тарбия жараёнини педагогик технологиялар асосида ташкил этиш ҳақида «Таълим тўғрисида» ги Қонунда ҳам келтирилган [2, 52 б.]. Шунингдек, педагогик маҳоратга эришиш учун бўлажак педагоглар педагогика ва психология фанини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан пухта ўрганиб, дарсни таълим технологияларидан ижодий ёндошган ҳолда ташкил этиши мақсадга мувофиқдир.

1-расм. Ўқитувчи учун зарурий билимлар

Шу нуқтаи – назардан Олий ўқув юртларида таҳсил олаётган, академик лицей ва касб-хунар коллежлари битирувчиларини илғор педагогик технологиялар асосида ўқитиш

Ўқитувчи-педагогларимизнинг муболағасиз асосий вазифаларидан биридир. Айнан таълим тизимини ривожлантириш мақсадида ўқув-тарбия жараёнига инновацияларни тадбиқ этиш таълим муассасаларининг истикболи учун педагогик технология ҳаракатлантирувчи куч бўлиб хизмат қилади. Бу масала таълим ислохотлари тўғрисидаги ҳужжатларда айниқса, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида аниқ қилиб белгиланган.

Таълим технологияларидан фойдаланиб машғулотларни ташкил этиш долзарб масала бўлиб, дарсларни қизиқарли ўтиши учун жуда қўлай. Чунки таълим технологияларининг асосий мақсади ўқув жараёнини фаоллаштириш, талабалар томонидан ўқув материални ўзлаштиришнинг юқори даражасига эришиш ва уларни мустақил фикрлашига ҳамда ўз фикрини баён этишга ўргатишдир [3, 37 б.].

Бугунги кунда таълим технологияларини тушунишнинг асосий йўли аниқ белгиланган мақсадларга қаратилганлик, таълим олувчи билан мунтазам ўзаро алоқани ўрнатиш, педагогик технологиянинг фалсафий асоси ҳисобланган таълим олувчининг хатти-ҳаракати орқали ўқитишдир. Ўзаро алоқа педагогик технология асосини ташкил қилиб, ўқув жараёнини тўлиқ камраб олиши керак. Таълим технологияларини қўллашда муҳим талаблардан бири ортиқча руҳий ва жисмоний куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришишдир. Қисқа вақт орасида муайян назарий билимларни таҳсил олувчиларга етказиб бериш, уларда маълум фаолият юзасидан кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, шунингдек, ўқувчилар фаолиятини назорат қилиш, улар томонидан эгалланган билим, кўникма ҳамда малакалар даражасини баҳолаш ўқитувчидан юксак педагогик маҳорат ҳамда таълим жараёнига нисбатан янгича ёндашувни талаб этади.

Таълим технологияларини мажбуран қўллаш орқали мақсадга эришиб бўлмайди. Аксинча, тажрибали педагоглар томонидан асосланган ёки улар томонидан қўлланилаётган илғор технологиялардан фойдаланиш билан бирга, уларни ижодий ривожлантириш мақсадга мувофиқдир [4, 126 б.].

Ҳозирги кунга келиб қатор ривожланган мамлакатларда ўқув ва ижодий фаолликни оширувчи ҳамда таълим – тарбия жараёнининг самарадорлигини кафолатловчи таълим технологияларни қўллаш борасида катта тажриба тўпланган бўлиб, ушбу тажриба асосларини ташкил этувчи методлар интерфаол методлар номи билан юритилмоқда.

Ўқитишнинг педагогик технологияга асосланган интерфаол методларини қўллаш маҳорати, ўқувчиларни ҳамкорликда ўқишга ўргатиш, ҳамкорликда ишлашни ташкил этиш ва ўз фаолиятида илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш ҳар бир ўқитувчи фаолиятининг самарали бўлишини таъминлайди.

Интерактив таълимнинг асосий мақсади тингловчиларни фақат тинглаши эмас, балки билимларни ўзлаштиришда бевосита иштирокини таъминлаш орқали таълим жараёни самарадорлигини оширишга қаратилган. Бу жараёнида ўқитувчи на фақат ўқувчилар билан, балки ўқувчилар ҳам ўзаро ҳамкорлик қилади. Вазифаларни бажариш жараёнида ўқувчилар мустақил равишда ҳулосалар қилади, ўтган материални ўзлари ўзлари учун мустаҳкамлайди. Шу билан бирга янги материални ҳам ўзлари ўрганади.

Замонавий таълимни такомиллаштириш, таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнини педагогик технологиялар асосида ташкил этиш ва дарс машғулотларида интерфаол методларни қўллаш зарурияти бугунги кундаги муҳим ва устувор соҳа, педагогларнинг илғор педагогик тажриба алмашиш ва ўрганиш соҳасидаги вазифалардан биридир. Таълим тизимида илғор педагогик тажрибалар (жумладан чет эл тажрибалар) ни ҳам ўрганиш, алмашиши ҳар бир ўқитувчи-педагогнинг ўқув-тарбия жараёнида педагогик технологияларни қўллаш зарурият эканлиги, таълимда инновацияни киритиш, жорий этиш замонавий таълимни ривожлантиришнинг асосий омиллардан бири эканлигини англашга хизмат қилади [5, 48 б.].

Ўқув-тарбия жараёнини ноанъанавий тарзда ташкил этиш учун ўқитувчи илғор педагог тажрибаларни ўрганади ва педагогик технологияларни қўллаш имкониятларини яратади, тинимсиз изланади ва дарсни ижодий ёндошган ҳолда олиб боради. Бу эса таълим-тарбия жараёнини самарадорлигини оширишни кўзлайди ва таъминлайди. Демак, таълим-тарбия

жараёнининг асосий мақсади ва вазифаси баркамол, етук шахсларни тарбиялаш экан, ўқув-тарбия жараёнини илғор педагогик технологиялар асосида ташкил этиш, бу ўз фаолиятини самарали оқлайди ва рақбатбардош кадрлар тайёрлашда энг муҳим ютуқларга эришишни таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. Т.: Педагог, 2004, 27-28 б.
2. Маҳкамов У. ва бошқалар. Педагогик маҳорат. Тошкент, 2003. 52 б.
3. Очилов М «Янги педагогик технологиялар» / қўлланма. Қарши, “Насаф”, 2000. 37 б.
4. Омонов Х.Т., Хўжаев Н.Х. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент, 2007. 126 б.
5. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. Тошкент, “Фан”, 2006. 48 б.

УДК 37.015.3

*Жамол Шоназаров, Шохсанам Жалилова
(Қарши, Ўзбекистон)*

ПЕДАГОГИК ЖАРАЁНДА ЎҚИТУВЧИНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ ВА КАСБИЙ МАҲОРАТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мақолада таълим тизимидаги ислохотлар, педагогик фаолият мазмуни, мақсади, ўқитувчининг касбий маҳоратга эришиши йўллари, маънавий-ахлоқий фазилатлари, ўқув-тарбия жараёнини моҳирлик билан бошқаришдаги педагогик-психологик тайёргарлиги атрофлича ёритилган.

Шунингдек, ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги ва уни ўтказиш методикаси, инновацион фаолияти, касбий маҳоратга эришиши, машғулотларга педагогик – психологик, назарий ва методик тайёргарлик кўриши ҳамда педагогик технологиялардан самарали фойдаланиши йўллари келтириб ўтилган.

***Калим сўзлар:** педагогик фаолият, ўқитувчи шахси, педагогик маҳорат, педагогик техника, педагогик жараён, самарадорлик, инновацион фаолият, муаммоли вазият, педагогик ижодкорлик, касбий шаклланиши.*

In the article, the reforms in the educational system, the content of pedagogical activity, the purpose, ways of achieving professional skills of the teacher, spiritual and moral qualities, pedagogical and psychological preparation in skillfully managing the educational process are covered in detail.

Also, the teacher's preparation for the lesson and the methods of its conduct, innovative activity, ways of achieving professional skills, pedagogical – psychological, theoretical and methodical preparation for the lessons, as well as effective use of pedagogical technologies were discussed.

***Keywords:** pedagogical activity, teacher's personality, pedagogical skill, pedagogical technique, pedagogical process, effective, innovative activity, problematic situation, pedagogical creativity, professional formation.*

Жамиятнинг кундан кунга ўзгариб, ривожланиб бориши турли соҳаларда фаолият кўрсатаётганлар сингари ҳар бир ўқитувчидан ташаббускорликни, фаолликни, мустақил фикрлаш, изланувчан ва ижодкорлик хусусиятларига эга бўлишни, шунингдек, глобаллашув жараёнида янгича фикрлайдиган, ўз ишининг устаси, чинакам фидойи, аввало, билимдон ўқитувчи бўлишни талаб қилади. Узлуксиз таълимнинг барча босқичларида педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган яна

бир муҳим талаблардан бири ортиқча руҳий ва жисмоний куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришиш ҳисобланади.

Замонавий таълим дастурлари асосида инновацион технологияларни ўқув жараёнига жорий этишда мамлакатимиз таълим тизимида ривожланган хорижий мамлакатларнинг ўқитиш амалиётида қўлланилаётган илғор педагогик тажрибалари ўрганилмоқда ва миллий педагогикамизнинг бой тажрибаларига ҳам таянилмоқда.

Ўқув-тарбия машғулотларида инновацион технологияларнинг жорий этилиши ўқитувчининг ижодий фаолиятидаги маҳсулдор креатив муносабатлардан бири бўлиб, унинг касбий билимдонлиги, маҳорати ва ижодий фикрлаши кадрлар тайёрлаш тизимининг объекти ҳисобланган баркамол шахсни шакллантиришга тизимли педагогик таъсир кўрсатади. Педагогик жараёнда ўз фаолиятини моҳирлик билан бошқаришда ижодкор ўқитувчи дарс самарадорлигини ошириш, таълим мазмуни ва сифатини такомиллаштириш ишларини мунтазам назорат қилиб бориши, таҳлил этиши ўз устида ишлаши билан бевосита боғлиқдир.

Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши бевосита ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ бўлиб, ҳар бир ўқитувчининг орзуси педагогик маҳорат эгаси бўлиш ва педагогик жараёни моҳирлик билан бошқариш санъатига эга бўлишдир. Шундай экан, касбий – педагогик моҳирлик педагогик – психологик тайёргарликда, ўқитувчи – тарбиячининг таълим, тарбия, маълумот тушунчаларининг моҳият – мазмунини, шахс психологиясини, унинг индивидуал хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда машғулотларни ташкил этиш кўникмаларини англаб олиш асосида шаклланиб боради [1, 43 б.]. Маълумки, педагогик маҳорат ва унга эришиш ўқитувчининг педагогик тажрибаси, ўз устида ишлаши, тинимсиз меҳнати ва ижодкорлиги асосида юзага чиқади. Ҳар бир ёш педагог ўз фаолиятида педагогик маҳоратнинг шаклланиши учун мутахассислик касбини пухта ва мукамал эгаллаши, педагогик назарияни ва унинг амалиёт билан боғлиқлиги, ундаги муаммоли вазиятларни тез ва осон ҳал эта олиш малакасини эгаллаш йўлларини англаш муҳим аҳамиятга молик. Зеро, педагогик маҳоратга эришиш жараёни ўқитувчи –тарбиячидан педагогик – психологик, назарий ва методик тайёргарликни чуқур эгаллаш билан бирга педагогик технологиялардан фойдаланиш йўлларини қунт билан мунтазам ўрганиб боришни, мавжуд назарий-амалий педагогик ютуқлардан ўз фаолиятида ўринли фойдалана олиш ва билимларини мунтазам янгилаб боришга ўрганишни талаб этади.

Ўқитувчи маҳорати аввало унинг фаолиятда кўринади ва шунинг учун уни шакллантиришнинг биринчи шarti фаолиятдир. Ўқитувчи тинимсиз изланиши, ижодий фаолияти меҳнат қилиш, ўқувчилар билан дўстона ҳамкорлиги яъни амалиёт жараёнида ютуқларни қўлга киритади, маҳоратга эришади [2, 47 б.]. Педагогик маҳорат педагогик фаолият билан узвий боғлиқлиги боис педагогик маҳоратни шаклланиш жараёни ўқитувчи меҳнатининг истиқболи, технологияси, вазифалари ва таъсир кўрсатиш усулларининг мажмуидир.

Педагогик фаолият талаба – ёшларга таълим - тарбия бериш жараёнида уларга таъсир кўрсатиш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади ҳамда уларни ҳаётга ва меҳнатга тайёрлайди. Ёш авлодга ўз билим ва тажрибаларини узатиш жараёнида ўқитувчи ўз ижодкорлигини намоён қилади. Бунинг учун у ҳар бир дарсига асдойдил тайёргарлик кўриши, унинг лойиҳасини пухта ишлаб чиқиши ва уни қандай етказиб бериш методикасини яратиш керак. Замонавий, изланувчан ижодкор ўқитувчи ҳар бир дарснинг муаллифи сифатида касбий маҳорати замирида таълим мазмунини ўқувчиларни осон ва тез ўзлаштириши учун унинг асосий қуроли сўз, юксак нотиклик санъати асосида мавзуни юксак маҳорат билан тушунтира олсагина дарс бадиий педагогик асар сифатида амалга оширилади.

Ўқитувчининг ўқувчилар фаолиятини дарс жараёнида бошқариш маҳорати кўплаб омилларга боғлиқ. Шулардан энг муҳими ўз фанини ўқувчиларга қизиқарли қилиб етказишдан иборат. Ўқувчиларда ўқишга қизиқиш, хаваснинг юзага келиши ва ривожланишида моҳир ўқитувчилар куйидаги асосий ҳолатларга доимо риоя қиладилар:

- билимга қизиқишни ривожлантириш, ўрганилаётган предметга хохиш ва эҳтиёжни тарбиялаш;
- бошқа меҳнат каби ўқув меҳнати ҳам турли-туман бўлса, қизиқарли бўлади.
- ўрганилаётган предмет ва айрим мавзуга қизиқиш уйғотиш учун унинг зарурлигини, муҳимлигини мақсадга мувофиқлигини тушунтириш зарур;
- олдинги ўтилган материаллар билан янги ўрганилаётган материал узвий боғланса, у янада қизиқарлироқ бўлади;
- ўқувчиларда ўқиш мотивларини шакллантириш, уларда фанни ўрганишга иштиёқни тарбиялаш лозим;
- ўқувчи иши қанчалик тез текширилиб, баҳоланиб турилса, ишлаш шунчалик қизиқарли бўлиб боради;
- ўқув материалининг ёрқинлиги, эмоционаллиги, ўқитувчи ҳис-туйғу билан материални баён этишидаги ўзаро узвийлиги ўқувчиларда шу материалга кучли қизиқиш уйғотади.

Моҳир ўқитувчилар ёш ўқитувчиларга нисбатан кам куч, вақт сарф қилган ҳолда ўқувчиларнинг мустақил ишлашини ташкил қилади ва бу борада яхши натижаларга эришадилар. Ўқитувчи учун педагогик маҳоратни эгаллаш нафақат ўз предметининг ҳар томонлама билиши билан, шунингдек, ўқувчилар жамоаси билан тез ва осон чиқишиб кетишга, педагогик фаолиятни самарали бошқаришга ҳамда таълим самарадорлигини оширишга мунтазам эришишни таъминлайди.

Педагогик жараёнда ўқитувчининг бош вазифаси - ўқувчиларни ҳамма томонлама яхши билиши ва уни тушунишга интилишдан иборат бўлмоғи зарур [3, 59 б.]. Бу вазифани бажаришда ўқитувчи олдида қўйилган муҳим талаблар асосида педагогик жараён янгилини билан инсон фаолияти чегараси ниҳоятда кенгайиб борапти, аудиторияга ўқитиш имкониятлари катта бўлган инновацион технологиялар кириб келмоқда. Таълим ислохотлари жараёнида сифат ўзгаришлар шундан далолат берадики, замон талабига жавоб бера оладиган, билимли, комил инсонни тарбиялаш жараёни бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб улар қўйидагилардан иборатдир:

- барча таълим муассасаларида инновацион технологиялардан фойдаланишга шароит яратиш;
- илмий-услубий таъминот (электрон дарсликлар, услубий қўлланма ва ўқув-услубий мажмуалар, адабиётлар);
- педагоглар малакасини хорижий тажрибалар ва инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда мунтазам ошириб бориш;
- таълим ва тарбия жараёнидаги муаммоли вазиятларни бартараф этиш ва интерактив таълимни такомиллаштириш;
- таълим иштирокчилари бўлган фаол ўқувчи-талабаларни интеллектуал салоҳиятларини қўллаб – қувватлаш, рағбатлантириш йўлларини янада такомиллаштириш ва ҳ.к.

Айнан бу жараёнда педагог ўқув машғулотларининг фаол бошқарувчиси сифатида уни мустақил ташкил этиш, шахсий тажрибаларини яратиш малакасига эга бўлиши лозим. Шундагина, у маҳоратли касб эгаси бўла олади. Ўқитувчи, аввало, ўз ихтисослиги, касбий фаолияти устида мустақил ишлаши, билим олиши шахсий фаолиятини илмий - назарий, усулий - амалий йўналишларини мукамал эгаллашга интилмоғи даркор [4, 135 б.]. Ҳар бир ўқитувчи – тарбиячи энг аввало ўз педагогик фаолиятига тадқиқотчилик нуқтаи назарида кўриб, унга изланувчанлик асосида ёндошса, тадқиқотчилик малакаларига эга бўлса, шахсий тажрибасини педагогик ташхислар, тажрибалар асосида яратса, маҳоратга эриша олади. Чунки, бунда ўқитувчи илғорликдан ижодкорликка ўтади ва кунлик иш фаолиятини таҳлил қилади, йўл қўйган нуқсон ва камчиликларини аниқлаб, уни тузатишни лойиҳалаштиради. Ўқитувчи ижодкор бўлган тақдирдагина таълим-тарбиявий ишларини ташкил этишнинг ноанъанавий йўлидан бора олади [5, 186 б.].

Яхлит педагогик жараёнда ўқитувчи ёш авлодга фан асосларини ўргатар экан, у, аввало, берилаётган маълумотлар асосида ўқувчиларда илмий дунёқараш асосларини шакллантиради, уларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини тарбиялайди, уларни меҳнат ва

касбга йўллаб, ижтимоий фойдали фаолиятга тайёрлайди. Дарсда у ўқувчи-талабага муаммоли вазиятларни ҳал этишга ёрдам берадиган малакали маслаҳатчига айланади ва муаммоларни аниқлайди, ахборотларни таҳлил қилади, ҳамда муаммоларни ечиш мумкин бўлган йўлларини кўрсатади. Шундай қилиб, ўқитувчининг дарсга тайёргарлик кўриши ва уни ўтказишдаги маҳорати ўта мураккаб, лекин ўз ишига ижодий ёндошган ҳар бир ўқитувчи уддалай оладиган вазифадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ахмеджанов М.М., Хўжаев Б.Қ. Педагогик маҳорат. Тошкент, 2004. 43 б.
2. Маҳкамов У. ва бошқалар. Педагогик маҳорат. Тошкент, 2003. 47 б.
3. Очилов М., Очилова Н. Ўқитувчи одоби. Т.: “Ўқитувчи”, 1997. 59 б.
4. Омонов Ҳ.Т., Хўжаев Н.Х. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент, 2007. 135 б.
5. Холиқов А. Педагогик маҳорат. Тошкент: “Тафаккур бўстони” нашриёти, 2011. 186 б.

УДК 373.29:37.018.1

*Тетяна Яцемірська
(Київ, Україна)*

РОЛЬ СІМ'Ї У ПІДГОТОВЦІ ДИТИНИ ДО ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Розглянуто значення готовності мовлення дітей до шкільного навчання. Розкрито роль батьків у цьому процесі.

Ключові слова: дитина з інтелектуальними порушеннями, сім'я, батьки, мовлення.

The importance of children's speech readiness for school education is considered. The role of parents in this process is revealed.

Key words: child with intellectual disabilities, family, parents, broadcasting.

Сім'я залишається основним осередком, де відбувається становлення і розвиток особистості дитини. Батьки мають адекватно організувати її побут, а також навчальне середовище. Це допоможе скоригувати недоліки розвитку й належно підготувати дитину до шкільного навчання [2, с. 185].

Роль та значення батьків у вихованні й навчанні дітей та підготовки їх до шкільного навчання проаналізували О. Докукіна, В. Заслуженюк, П. Лесгафт, А. Макаренко, М. Стельмахович, Т. Титаренко, Т. Шеляг та ін.

Питання, що стосуються ролі сім'ї у розвитку дитини з інтелектуальними порушеннями, розглянуто в роботах Н. Базими, О. Венгер, С. Миронової, М. Кота, О. Гаврилова, Н. Кравець, Л. Ханзерук та ін.

У процесі роботи з дітьми ми встановили, що у більшості дітей з інтелектуальними порушеннями рівень мовленнєвої готовності до шкільного навчання дуже низький. Зокрема у дітей не сформований належний словниковий запас, уміння групувати предмети за узагальненими поняттями, визначати протилежні за змістом поняття, групувати предмети за формою та кольором. Також діти не володіють уміннями діалогічного мовлення, не кажучи про усне зв'язне мовлення.

Ми вивчали роль батьків у розвитку мовленнєвої діяльності дитини з інтелектуальними порушеннями, використавши наступні методи педагогічного дослідження: спостереження, опитування, бесіди. Метою експерименту було виявити вплив батьків на розвиток мовлення дітей, які відвідують спеціальний дошкільний заклад для встановлення залежності рівня мовленнєвої готовності дітей з інтелектуальними порушеннями від роботи батьків над

розвитком мовлення дітей. З цією метою розробили анкету для батьків, одними з актуальних питань якої були:

1. У чому полягає, на Вашу думку, мовленнєва підготовка до школи?
2. Яким чином Ви хотіли б активізувати мовленнєвий розвиток Вашої дитини?
3. Чи влаштовує Вас рівень мовленнєвого розвитку, якого досягла Ваша дитина на даний момент, відвідуючи дошкільний заклад?

За результатами опитування більшість батьків не відповіли на запитання:

“У чому полягає, на Вашу думку, мовленнєва підготовка до школи?”. Відповіді на дане запитання 70% батьків були досить різноманітними: “Розуміння зверненого мовлення і вміння його використовувати”. “Користуватися мовленням самостійно”. “Вміти скласти речення і розуміти значення слів”.

Відповідаючи на запитання анкети: “Чи працюєте Ви зі своєю дитиною вдома, чи вона відвідує, крім дошкільного закладу, додаткові заняття?” – батьки відповіли, що в них не вистачає вільного часу, щоб працювати з дитиною вдома, а тим паче водити на додаткові заняття. Окремі батьки зазначали, що необхідно приділяти особливу увагу навчанні дитини через комп’ютер. Прикро, але жоден з респондентів не згадав про необхідність читання дитині дитячої художньої літератури, яка є одним з джерел розвитку мовлення дитини.

Відповідаючи на запитання “Яким чином Ви б хотіли поліпшити мовленнєвий розвиток дитини?” – батьки теж продукували різноманітні відповіді: “відвідування сеансів дельфінотерапії, прослуховування аудіо записів, використання комп’ютера, систематичне відвідування заняття логопеда тощо”.

Отже, проаналізувавши відповіді батьків на запитання анкети, ми дійшли висновку, що більшість батьків не приділяють уваги розвитку мовлення дітей з метою підготовки їх до шкільного навчання, не розуміють значення того, що лише за активної їхньої взаємодії та дитячого дошкільного закладу можливо досягти значно кращих результатів щодо розвитку дитячого мовлення. Адже початковий період життя, як вказує Н. Кравець, – це найсприятливіший час розвитку людини. Від того, як у сім’ї поведуться в цей період розвитку й становлення дитини, залежить її подальший розвиток, те, як вона навчатиметься, ким і якою стане в майбутньому [2, с. 185]. Відомо, що готовність дитини до шкільного навчання залежить від педагогічної компетенції батьків. Показниками готовності дитини виступають фізична, інтелектуальна, соціальна, діяльнісна, емоційно-особистісна готовність. Уваги потребує інтелектуальна готовність, яка включає стан розвитку мислення, мовлення (стан звуковимови, фонематичного слуху, словникового запасу, діалогічного та усного зв’язного мовлення).

Зважаючи на це, ми розробили план роботи з батьками щодо їхньої участі в розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями, виконання якого допоможе підготувати дітей до оволодіння грамоти. Основні форми роботи з батьками передбачали:

1. Конференції на теми, що стосуються підготовки дітей до шкільного навчання, насамперед до оволодіння грамоти.
2. Щоквартальне проведення батьківських зборів з метою підсумків результатів їхньої роботи з дітьми.
3. Виготовлення папки-пересувки “Основні показники мовленнєвої готовності дітей з інтелектуальними порушеннями до опанування грамотою”.
4. Дискусії.

Також було розроблено рекомендації для батьків:

1. Єдність вимог до дитини з боку батьків.
2. Робота вдома із закріплення знань, які діти отримали в дошкільному навчальному закладі.

3. Постійно приділяти особливу увагу спілкуванню з дитиною;

1. Послідовність та адекватність вимог до дитини з боку кожного з батьків. Більшість батьків недостатньо приділяє належну увагу розвитку мовленнєвої підготовки дитини до майбутнього шкільного навчання, оскільки не мають відповідного досвіду. Потрібен

педагогічний всеобуч батьків, завдяки якому вони здобудуть необхідні знання й уміння щодо належного навчально-виховного впливу на дитину та підготовку її до шкільного навчання. Діти, з якими батьки додатково працюють в напрямку розвитку мовлення, значно краще виконують усі завдання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Венгер А. Л. Готов ли ваш ребенок к школе? / А. Л. Венгер. – М.: Знание, 1994. – 192 с.
2. Кравець Н. П. Використання батьками усної народної творчості під час підготовки дитини до оволодіння читанням і письмом / Н. П. Кравець. Підготовка до школи дітей з особливими потребами в умовах сім'ї: поради батькам / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. – К.: Науковий світ, 2005. – С. 185 – 200.
3. Кравець Н. П., Яцемірська Т. П. Стан мовленнєвої готовності дошкільників із порушеннями інтелектуального розвитку до опанування грамоти / Н. П. Кравець, Т. П. Яцемірська // Проблеми та перспективи сучасної науки: IX Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 28 вересня 2018 року. Ч. 2. – Дніпро: НБК, 2018. – С. 39 – 45.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Кравець Н.П.

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ

УДК 331.446.4

Іван Алмашій
(Мукачєво, Україна)

АКТУАЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ УПРАВЛІННЯ КАДРАМИ В ЕКОЛОГОСПРЯМОВАНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

У статті розглянуто психологічні особливості управління нововведеннями в діяльності екологічних громадських організацій при використанні інформаційно-комунікаційних платформ. В залежності від ставлення людей до втілення екологоспрямованого нововведення в діяльності громадських організацій розглянуто п'ять груп, які по-різному формують свою соціальну позицію щодо нововведення.

Ключові слова: екологічна мислення, молодь, екологічний простір, інтернетресурс, екологічні організації.

The article deals with the psychological peculiarities of managing innovations in the activities of environmental NGOs when using information and communication platforms. The concept of "environmental education innovation" has been added. Depending on the attitude of people towards the implementation of green innovation in the activities of public organizations, five groups are considered, which differently form their social position on innovation.

Key words: ecological thinking, youth, ecological space, internet resources, information society.

Постановка проблеми. Психологічні аспекти управління в екологоспрямованих громадських організацій при кардинальній зміні в технологіях щодо комунікаційних платформ викликає різне відношення до пропонованих управлінських рішень, які ініціюються ентузіастами та прагматично налаштованими ініціаторами громадської думки і є актуальним у вивченні даної проблематики. Дослідження насамперед спрямовані на вивчення психологічних аспектів інформаційно-комунікативної сфери, де відбуваються нововведення в організації процесу екологічної просвіти та формування екологічної культури особисті.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Над проблематикою управління нововведеннями в різних організаціях працювали І. Балабанов, В. Василенко, Л. Ващенко, Л. Галіцина, Ф. Гельфер, Л. Даниленко, І. Дичківська, Н. Круглова, в освітніх закладах К. Ангеловські, Л. Ващенко, О. Козлова, М. Поташник та ін.

Мета статті: розглянути актуальні психологічні аспекти управління в діяльності екологічних громадських організацій.

Результати дослідження. Втілення управлінських рішень екологоспрямованих новацій і заходів, які спрямовані на зміну елементів та структури функціонування громадських організацій є нововведенням в діяльності екологоспрямованих громадських організацій.

Управлінське рішення сприймається різними категоріями людей по-різному. З погляду психології, в багатьох випадках це залежить від особистісного ставлення до змін, зумовленого позитивним чи негативним їх оцінюванням. У процесі запровадження будь-якого обґрунтованого нововведення утворюється принаймні п'ять груп людей, які по-різному реагують на зміни [1; 2, с 128]:

– особи, які негативно ставляться до нововведень та надають перевагу традиційним методам, способам, формам роботи, іноді чинять опір конкретному нововведенню, намагаються залучити до цього і тих, хто ще повністю не визначився;

– вербальні противники на словах виявляють незадоволення нововведеннями, однак за власною ініціативою не вдаються до жодних практичних кроків, які б унеможливили зміни;

– особи, які байдуже ставляться до будь-яких змін та нововведень, вважають, що нововведення не вплине на їх трудову діяльність;

– прихильники як правило схвалюють і на словах підтримують нову ідею, однак у конкретній справі малоініціативні, іноді у них виникають сумніви щодо ефективності й актуальності конкретного варіанта проекту;

– ентузіасти як ініціатори або активні прихильники змін підтримують їх і на словах так і на практиці, намагаються залучити до нової справи якомога більше осіб.

Етапи процесу нововведень: ініціація нововведення, прийняття рішення про необхідність впровадження інновації, розробка нововведення – підготовка проекту, розрахунок ризиків, підготовка технічної, економічної, юридичної бази, підготовчий етап до нововведення, впровадження нововведення, експлуатація нововведення [3].

Побудови комунікативних конструктів у щоденному режимі і динаміці подій більшість молоді вважає, що при обговоренні проектів (впроваджуючи етап II, III) найкращими платформами у обговоренні нововведення виступають соціальні мережі:

– Фейсбук. Одна з найпопулярніших СМ дозволяє користувачам створити профілі з фотографіями, обмінюватися повідомленнями, запрошувати друзів, організовувати власні групи. На цій платформі можна використовувати комунікативний конструкт «Cisco WebEx» для організації онлайн-конференцій.

– Твітер. СМ мікроблогів, яка дозволяє користувачам надсилати короткі текстові повідомлення з можливістю прикріпити фото.

– Тамблер. Також сервіс мікроблогів, який дозволяє користувачам розміщувати текстові повідомлення, зображення, відео, посилання, цитати та аудіозаписи. Більшість функцій цієї СМ доступні користувачу у «стрічці», де можна зробити запис а також бачити записи блогів від інших користувачів.

– Укроупен. У СМ вбудована пошукова система новин, яка дає можливість не тільки бути в курсі останніх подій, а й обговорити ці події з користувачами.

– Інстаграм надає можливість не лише обміну фотографія, але і обмінюватись короткими коментарями.

– Гугл плюс, соцмережа дає можливість користувачам ділитися повідомленнями, фотографія та відеороликами [4].

Висновки. В подальшому важливим є дослідження та розробка структури взаємодії в інформаційних платформах на основі соціально-психологічних характеристик особистості з можливістю поділу інформації на групи та спрямуванні учасників відповідного процесу до втілення нововведення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Прищак М. Д. Психологія управління в організації : навчальний посібник / М. Д. Прищак, О. Й. Лесько. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Вінниця, 2016. – 150 с.

2. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посібник / Орбан-Лембрик Л. Е. – К. : Академвидав, 2003. – 568 с.

3. Зубар І.Р. Психологічні засади процесу та результату нововведення в організації. Вінницький національний технічний університет [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum2018/paper/download/4689/3762>

4. Top-10 socialnich merezh [WORKING REPORT FOR 2017]. [online] Available at: <https://tyzhden.ua/News/192825>.

ШАХС МАЪНАВИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Мазкур мақолада шахс маънавиятини шакллантиришида ота-она масъулияти ҳамда китоб, адабиёт, санъат шахс маънавиятини шакллантириши ва ривожлантиришининг муҳим воситаси эканлиги эътироф этилади ҳамда шахс маънавиятини ривожлантиришининг омиллари мазмуни очиқ берилади.

Калим сўзлар: шахс, маънавият, маърифат, масъулият, таълим, тарбия, шакллантириши, ривожлантириши.

В данной статье признается, что родительская ответственность в формировании духовности личности и книги, литература, искусство являются важным инструментом формирования и развития духовности личности, раскрывается содержание факторов развития духовности личности.

Ключевые слова: личность, духовность, просвещение, ответственность, образование, воспитание, формирование, развитие.

This article recognizes that parental responsibility in the formation of the spirituality of a person, as well as books, literature, art are an important means of formation and development of the spirituality of a person, and the content of the factors of the development of the spirituality of a person is revealed.

Key words: personality, spirituality, enlightenment, responsibility, education, upbringing, formation, development.

Ўзбек халқининг энг қадимий даврлардан бошлаб ҳозирга қадар давом етиб келаётган, ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган ажойиб қадриятларидан бири – ота-онани юксак даражада эъзозлаш, ҳурмати жойига қуйишдан иборатдир. Фарзанд учун дунёда ота-онадан кўра меҳрибон, азиз ва мўтабар зот йўқ. Ота-она фарзандларнинг суянчиғи, битмас-туганмас бойлигидир.

Буюк бобомиз ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек ота-онани ҳурмат қилиш «...фарзандлар учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзийди! Икки дунёнг обод бўлишни истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол! Туну кунингга нур бериб турган – бирисини ой деб бил, иккинчисини куёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарса ёзма, улар чизган чизиқдан ташқарига бир қадам ҳам босма. Ҳамма хизматни сен одоб билан бажар дея таъкидлайди.

Тан олишимиз керакки, сўгги даврларда кексаларни, ота-оналарни ҳурмат қилиш ҳақидаги миллий қадриятларимиз бироз хира торта бошлади. Баъзи ёшларимизда ўзларидан катталарни, нуруний қарияларни ҳурмат қилиш, уларнинг насиҳатларига қулоқ солиш сингари юксак маънавий фазилятлар йўқолиб кетаётгани сезилмоқда. Эҳтимол, бошқа миллат кишилари бунга унчалик эътибор беришмас, лекин биз, ўзбеклар буни ҳис қилмай иложимиз йўқ.

Катталарга иззат-икром, кичикларга меҳр-шафқат, ота-оналарга эъзоз, фарзандларга меҳр-садоқат каби инсонни инсон сифатида улуғлайдиган, ахлоқий, маънавий жиҳатдан гўзал ва баркамол қиладиган қадриятларимиз одамлар, айниқса ёшлар қалбидан ўрин ола бошлагани қувончли бир ҳолдир. Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни – Конституцияда фарзандларнинг жамият, оила, ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулиятлари нималардан иборатлиги миллий қадриятларимиздаги асосий ғоя ва қоидаларга асосланиб белгилаб берилган. Унинг 66-моддасида қайд қилинишича, вояга

етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Хуллас, ҳар бир фарзанднинг ўз ота-онасини эъозлаши фарзандлик бурчи ва жамият олдидаги масъулияти саналади. Ота-онани эъозлашнинг қуйидаги шарқона талабларига ҳаммамиз амал қилишимиз ҳам фарз, ҳам қарз, фарзандлик бурчимиздир. Ота-онага таом бериш, озода қилиб кийинтириб қўйиш, касал бўлганда шифокорга кўрсатиш, керакли доридармонни келтириб бериш, доимо ҳол-аҳвол, сиҳат-саломатликларини сўраб туриш, ота-она олдида «ух» тортмаслик гердаймаслик лозим бўлади. Ота-она норизо бўлган ишни қилмаслик, ароқ ичма, ёмонларга қўшилма, деса уни қилмаслик ва қўшилмаслик керак бўлади. Кўчада юрганда отадан олдин юрмаслик, отадан аввал овқатга, дастурхонга қўл узатмаслик, отадан аввал ўтирмаслик, отадан кўра пойгакда ўтириш лозим. Отанинг олдида оёқни узатиб, ёнбошлаб олиш бизнинг ахлоқ-одобимизга кирмайди. Ота-она чақирганда лаббай деб жавоб қайтариш, нима иш қилаётган бўлса, ҳеч иккиланмасдан дарров уларга жавоб бериш фарзандлик бурчи ҳисобланади. Шунда ота-она ўз фарзандидан рози бўлади. Ота-онанинг розилигини олган фарзанд барака топади, иши ўнгидан келаверади, олдида қўйган мақсадига эришади.

Ота-онаси норизо бўлган фарзанд кечгача югурса ҳам, ишининг баракаси бўлмайди, бири иккига айланмайди. Турмушга чиқиш, уйланишда ота-онанинг розилигини, оқ фотиҳасини олишда ҳикмат кўп. Юқоридагиларнинг ҳаммаси биз учун бир ҳовуч олтин, хазина. Келгуси ҳаётимиз учун пойдевор қўйиш демакдир. Бу дунё қайтар дунё, нима эксанг шуни ўрасан, сиз ота-онангизга нима қилган бўлсангиз, у сизга фарзандларингиздан қайтади. Бу ҳам табиат қонуни бўлса нежаб!

Энди ота-онани ҳурмат қилишнинг улуғворлиги ҳақидаги баъзи ибратли фикрларни ҳадислардан келтириб ўтамиз. «қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан ерталаб ота-онасини зиёрат қилса, Оллоҳ таоло унга жаннатдан иккита эшик очади. Агар улардан биттасини зиёрат қилса, унга жаннатнинг бир эшигини очади. Бола ота-онасидан қайси бирини хафа қилса, уни рози қилмагунча, Оллоҳ таоло ундан рози бўлмайди»; «Ким ота-онасини рози қилса, унга тубо (жаннатдаги дарахт) насиб бўлиб, Оллоҳ таоло унинг умрини ҳам зиёда қилади»; «Уч тоифа кишиларнинг дуоси, ҳеч шубҳасиз, Оллоҳ таолога макбулдир: мазлум кишининг дуоси, мусофирнинг дуоси ва ота-онанинг дуоси»; «Ота-оналарнинг кексайган вақтда ҳар иккисини ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин, ва яна хор бўлсин»; «Ота-онага итоат қилиш – тангрига итоат қилишдир. Уни олдида гуноҳ қилиш тангри олдида гуноҳ иш қилиш билан баробардир» ва бошқалар.

Юқорида фарзанднинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида фикр юритдик. Ота-онанинг ҳам фарзанд олдидаги бурчи ниҳоятда катта ва масъулиятлидир. Фарзандларнинг келажакда қандай маънавият эгаси бўлиши кўп жиҳатдан ота-она, у берган тарбияга боғлиқ. Ҳар бир ота-она фарзанди олдида ўз оталик, оналик бурчини тўлиқ ҳис этиши, унга жавобгарлигини маънан англаб етиши керак [1, 44 б.].

Фарзанд тарбияси қуйидаги босқичларда амалга оширилишини ҳар бир ота-она яхши билиши фойдадан ҳоли бўлмайди.

Биринчиси – насл тарбияси, яъни бола тарбияси. Бола туғилмасдан олдин бошланиши керак. Яъни бўлгуси она ва отанинг соғлиги, фарзанд тарбиялашга масъуллигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Бу – бола, фарзанд кўришни истаган ота-онанинг бўлажак фарзандлари тақдирига масъулият билан қараб, ўзларининг саломатликларини яхшилашларини назарда тутади.

Иккинчи босқич – ҳомиладорлик давридаги парвариш. Бу масала ўта муҳим, ўта аҳамиятлидир. Ривожланган мамлакатларда ҳомиладорлик даври туғилажак инсон тақдирининг 60 фоизини белгилаши кўзда тутилади. Бу даврдаги чора-тадбирлар аксарият ота-оналар томонидан амалга оширилади.

Учинчи давр бола туғилгандан то 6-7 ёшгача бўлган давр. Шу даврга келиб, бола маънавиятининг асосий куртаклари шаклланиб бўлади. Сўнг ана шу маънавий куртакларни парваришлаш ва янада ривожлантириш даври бошланади.

Маънавий баркамоллик балки, бешикдаги алланинг мазмунидан, болани кийинтириш-уни ҳалол луқма билан боқишдан бошланиши мумкин. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд айтганларидек инсондаги яхши феъллар, амоллар ҳалол луқмадандир.

Демак ота-она фарзандини ҳалол луқма билан боқса, у фарзанд маънан пок ва ҳалол бўлиб вояга етади. Биз шўролар замонида буни унутадик, аҳамият бермадик, боз устига тарбияни ҳам тузум ўз манфаатларига мослаштириб, уни ўз қўлига олди.

Хулоса шуки, бола тарбиясини доно халқимиз айтганидек у ҳали туғилмасдан ота, она ва бутун оила аъзолари ҳамжиҳатлигида бошлашимиз лозим бўлади. Оламда барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган. Жуфт бўлиб яшаш табиат қонуни, тақозоси. Лекин оила бўлиб яшаш барча махлуқотлар орасида фақат одам наслига хосдир.

Оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи заррачаси. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Эр ва хотин – икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам – бу оиладир. Агар оила тинч-тотув, аҳил бўлса, олам тинч ва обод. Акс ҳолда, турмуш дўзахга айланади, оила зиндоннинг ўзи бўлади, бунинг жабрини эса эр ва хотиннинг ўзигина эмас, балки фарзандлари, яқинлари ҳам тортади. Оила покликка ва софликка, икки томонлама муҳаббатга, садоқат ва вафодорликка асосланиши керак. Бу фарзандлар тарбияси учун муҳим омил ҳисобланади.

Энг қадимги одатимизга кўра, ўзбек оиласи ҳам тўйдан бошланади. Халқимиз саховатли халқ. Топганини эл-юрт олдига қўйсам, дейди. Халқимизни тўйсеварликда айблаб бўлмайди. Агар айбласак ўз-ўзимизни камситган бўламиз. Тўй ва маъракаларимизга ўринсиз тош отиш инсофдан эмас. Лекин тўй баҳона сохта обрў олишга интилиш, кимошарга исрофгарчиликка йўл қўйишни оқлаб бўлмайди. Тўй ва маъракаларда мусобақа эмас, хайр-саховат ва маънавият кадриятларини мустаҳкамлаш устувор бўлгани яхши.

Ўзбек оиласининг ташқаридан сезилмайдиган ўзига хос ички қонун-қоидалари, ахлоқий, маънавий мезонлари бор. Қуйида биз шулардан баъзилари, турмуш учун зарурлари ҳақида тўхтаб ўтишни лозим топдик. Зеро бу оила қуриш олдига турган ёшлар учун фойдадан ҳоли бўлмас, деган ниятдамиз.

Ризқ-рўз тонгда ҳар бир одамга, оилага улашилади. Кимки ғафлат босиб, ўрнида ётаверса, ризқидан қуруқ қолади, дейилади. Барвақт турилса, иш унумли, ўша кун хайрли бўлади....

Юз-қўлни ювмасдан ҳол-аҳвол сўралмайди, юз-қўлни ювгандан сўнг кичиклар катталарга салом берадилар, аёллар нонушта тайёрлайдилар, қизлар-келинлар ҳовли, эшик олдини супуриб, сув сепиб қўядилар...

Иш ёки ўқишга оиланинг табаррук ёшлиларидан фотиҳа олиб кетилиши ахлоқ-одоб доирасига киради, қайтганда, аввал уларга учрашиб, салом берилади, ҳол-аҳвол сўралади...

Оила одобига кўра катта ёшлилар болаларга, балоғатга етган фарзандлар, келинлар катта ёшлиларга очиқ-сочиқ ҳолда кўринмайдилар, бачкана қилиқ қилмайдилар, пардасиз сўзларни айтмайдилар. Кўчага уй кийимида чиқилмайди. Ўзбек оиласининг фазилатлари кўп, қонунларда белгиланмаган, аммо миллатимизнинг кадриятларига айланган тартиб ва талаблари мавжуд. Уларни фарзандларимиз ўзлаштириши ҳам фарз, ҳам қарздир.

Шундай қилиб, оила – жамиятнинг асосий бўғини. Оилада сингдирилган тарбия, Ватан, эл-юрт, мустақиллик, озодлик ҳақида берилган тушунча, тасаввур боланинг мурғак қалбида бир умр муҳрланиб қолади. Оила мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келади.

Адабиёт ва санъат асарлари шахс маънавий дунёсини бойитиш, уларни гўзал нарсаларнинг ҳаммасидан баҳраманд қилиш каби ажойиб хусусиятларга эга. Маънавият, юксак бадиий, жозибали адабиёт ва санъат асарлари кишилар қалбига тезроқ йўл топиш, эстетик ҳиссиётига кучли таъсир қилиш, ҳаётий воқеа-ҳодисаларни чуқур мушоҳада этишга даъват этиш каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун адабиёт ва санъат

асарларининг кишиларни юксак маънавий-ахлоқий руҳда тарбиялашдаги бадиий таъсир этишдек воситалик хусусиятидан имкони борича кенгроқ фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Адабиёт ва санъат асарларининг кучи унинг халқчил ва тушунарлилигида, кишилар ички – руҳий дунёсига эмоционал таъсир кўрсата олишидадир. Маънавий баркамол авлодни тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш муҳимдир [2, 23 б.].

Маънавий тарбияда ўзбек халқининг бой маънавий меросидан кенг фойдаланиш унинг таъсирчанлиги, самарадорлигини оширишда муҳим омил бўла олади.

Мумтоз санъаткорларимиз асарларида ҳалоллик ва поклик, тўғрилиқ, бировнинг ҳақиқа кўз олайтирмаслик, хиёнат қилмаслик, инсонпарварлик, ватанпарвалиқ, меҳнатсеварлик, диёнатлилиқ, иймонлилиқ, ҳалол лукма билан кун кўриш, ота-онани ҳурмат қилиш каби инсон учун зарур маънавий хислатлар юқори бадиий савияда баён етилган.

Маънавий тарбияда кишилар онги, руҳиятига таъсир этишда театр санъатининг ҳам роли, ўрни ва аҳамияти, таъсир этиш доираси имкониятлари чексиздир. Биз театр санъатини икки томони чархланган шамширга ўхшатишимиз мумкин. У бир томони билан кишилар қалбига ёруғлик олиб кирса, уни юксак маънавийлик томон йўлласса, иккинчи томони билан инсон қалбидаги нодонлик, жаҳолат, яъни, маънавийтсизликка ва жаҳолатга қарши курашади [3, 14 б.].

Театр санъати бошқа санъат турлари каби образли – бадиий табиати билан инсон қалбига эмоционал таъсир кўрсатиш, унинг руҳий дунёсига чуқур кириб бориш, шу орқали маънавий дунёсини бойитиш хусусиятига эга. Мустақилликни мустаҳкамлаш, кишиларни юксак маънавийлик руҳида тарбиялашда театр санъатининг ана шу хусусиятидан унумли фойдаланиш замон талаби. Театр воқелигимиз, кишиларимиз турмуши, интилиши, қизиқиши, ҳатти-ҳаракатларини ҳаяжон билан акс эттирадиган майдондир. У бир вақтнинг ўзида ҳам сўз, ҳам мусиқа, ҳам ҳатти-ҳаракат орқали инсон қалбига таъсир этиш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради. Шунинг учун театр ва кино санъатининг бу хусусиятидан маънавий тарбияда фойдаланиш катта самара бериши шубҳасиз. Фақат улардан самарали фойдаланиш лозим бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, маънавий тарбия бугунги куннинг енг долзарб масаласи. Бу ишга юртимизнинг барча зиёлилари – ўқитувчилар, журналистлар, ёзувчилар, шифокорлар, артистлар, барча раҳбарлар бирдек масъулдирлар. Мамлакатимизда тарбияни ҳозирги замон талаблари даражасида олиб боришда мавжуд барча имкониятлар ва воситалардан самарали фойдаланганимиздагина маънавияти юксак ёшларни тарбиялашга эришиш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алиев А. Истиклол ва адабий мерос. Т., Ўзбекистон, 1997. 44 б.
2. Давлат, жамият, оила ва ёшлар муаммолари. (Давлат, жамият, оила ва ёшлар муаммолари Республика конференцияси материаллари). Т.: Ўзбекистон, 1997. 23 б.
3. Соифназаров И., Соифназарова Ф. Маънавийтимизнинг умрбоқий сарчашмалари. Т., Меҳнат, 1997. 14 б.

ПРОБЛЕМА ДИСГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті проаналізовано сучасні уявлення про дисгармонійний розвиток у психологічній науці. Визначено основні особливості дисгармонійного розвитку у юнацькому віці та їх зв'язок із особистісно-професійним самовизначенням.

Ключові слова: дисгармонія, акцентуація характеру, юнак, особистісно-професійне самовизначення.

In the article contemporary concepts about disharmonious development in pshychological science have been analyzed. The main peculiarities of disharmonious development in adolescence and their connection with personality and professional self-determination have been defined.

Key words: disharmony, character accentuation, adolescence, personality and professional self-determination.

Актуальність дослідження. Юнацький вік – це час особистісного та професійного самовизначення, коли молода людина має дати собі відповідь на запитання: «Хто Я? Чого хочу у цьому житті?» й обрати напрям свого життєвого шляху. Отже, на передній план виступає питання особистісно-професійного розвитку особистості. Інакше кажучи, проблема гармонізації особистісного розвитку юнацтва має бути основною в освітньому процесі як у старшій, так і у вищій школі.

У юнацькому віці особливості характеру, сформовані на підлітковому етапі, можуть остаточно закріпитися. Як наслідок, може з'явитись так звана акцентуована особистість (К. Леонгард). Самі по собі акцентуації характеру не є однозначно негативними, вони навіть можуть допомогти юнаку у виборі професії, що так необхідно у цьому віці. Саме тому важливо помітити та попередити, або скерувати у вірному напрямі прояви дисгармонійного особистісного розвитку.

Проблемами дисгармонійного розвитку займалися В. М. Бехтерев, П. Б. Ганнушкін, О. В. Кербіков, Г. К. Ушаков, А. Є. Лічко, К. Леонгард, В. Лебединський та ін. Дослідження чинників такого розвитку проводилися Б.Т. Дем'яненком, В. І. Кротенко, Г. О. Найдьоновою, А. А. Марченко та ін.

Мета даної статті – на основі теоретичного аналізу наукових джерел розкрити сучасні уявлення про дисгармонійний розвиток у психологічній науці та визначити його основні особливості у юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. В психіатрії, клінічній та спеціальній психології поняття «дисгармонійний розвиток» розглядається в межах проблеми дизонтогенезу як різновид порушеного розвитку за В. В. Лебединським. Дисгармонійність в цьому випадку стосується не стільки психіки взагалі, скільки характеру, насамперед, емоційно-вольової сфери [4].

Дисгармонійність є основною ознакою розладів особистості, при яких діагностується надмірна вираженість одних психічних властивостей і недорозвиток інших. Це може бути надмірна емоційна вразливість і збудливість при слабкості вольового контролю за поведінкою; егоцентризм, надмірні домагання за відсутності реальних здібностей, можливостей тощо [8].

Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун вважають визначальною у дисгармонійному розвитку недостатність та дисгармонійність емоційно-вольової та мотиваційної сфер особистості при відносній збереженості інших структур. Поєднання розладів динаміки емоційної сфери (підвищеної збудливості, інертності, переважання негативних емоцій) спричиняє конкретні варіанти дисгармонійного розвитку особистості, до

якого вони відносять, в першу чергу, невротичний та психопатичний розвиток [7].

К. Роджерс розглядав дисгармонію особистості з позицій невротичного розвитку особистості. Істинні цінності людини пригнічуються цінностями інших людей, що призводить до втрати свого «Я». Одним із чинників, що призводять до дисгармонії К. Роджерс називає ригідність [цит. за 3]. Л. І. Божович та Л. С. Славіна до таких чинників відносять конфлікт між безпосередніми несвідомими проявами суб'єкта і значущими для нього соціальними потребами. Це призводить до афекту неадекватності, закріплення неадекватних форм поведінки, що поступово перетворюються на відповідні якості особистості. К. Хорні розглядала особливості структури гармонійної та дисгармонійної особистості. Вона виявила, що соціально дезадаптовані люди відрізняються від гармонійних певними рисами: різним ставленням до себе та інших (суспільне у перших, егоїстичне – у других), різним співвідношенням внутрішньо-психічних компонентів (наприклад, самооцінки і домагань), різною характеристикою емоційної сфери (постійна незадоволеність собою і оточуючими у людей з дисгармонійною структурою особистості, панування у них поганого настрою, пригніченості, тривожності тощо) [цит. за 3].

В межах проблеми дисгармонійного розвитку розглядається також патологічне формування особистості, основними факторами якого виступають несприятливі умови виховання, тривала психотравмувальна ситуація в сім'ї (А. Є. Лічко, В. В. Ковальов). У генезі патологічного формування особистості провідними є два фактори: закріплення патологічних реакцій (протест, негативізм, відмова тощо) як форми відповіді на психотравмувальну ситуацію; та безпосереднє виховання таких рис характеру як збудливість, нестійкість, істеричність в результаті прямої стимуляції негативним прикладом.

В психологічній літературі в межах проблеми гармонійності-дисгармонійності характеру доволі широко використовується поняття «акцентуація характеру» (К. Леонгард, Г. Шмішек, А. Є. Лічко та ін.).

Акцентуація характеру – це особливість характеру, що знаходиться в межах клінічної норми, при якій окремі риси надмірно посилені, внаслідок чого виявляється вибіркова уразливість відносно одних психогенних впливів при збереженні достатньої стійкості до інших. Хоча акцентуація характеру і є крайнім варіантом норми, однак за певними характеристиками схожа з розладами особистості. Інакше кажучи, акцентуація розглядається як дисгармонійність розвитку особистості, що виявляється в окремих рисах та зумовлює підвищену уразливість особистості стосовно певних дій, ускладнюючи її адаптацію до повсякденних ситуацій.

Найбільш відомими на сьогодні є класифікації К. Леонгарда та А. Є. Лічка. Вони різняться тим, що перша розглядає акцентуовані риси з позиції їх сталості та ригідності, тобто з боку патології, друга – динаміки їх розвитку і перетворень – норми.

Типи акцентуацій характеру схожі й частково збігаються з типами психопатій. Відмінності між ними ґрунтуються на діагностичних критеріях П. Б. Ганнушкіна-О. В. Кербікова. При акцентуації характеру може не бути жодної з цих ознак: ні відносної стабільності характеру протягом життя, ні тотальності його проявів у всіх ситуаціях, ні соціальної дезадаптації як наслідку тяжкості аномалії характеру. У всякому разі, ніколи не буває відповідності всім цим трьома ознакам психопатії відразу. Порушення адаптації, або, точніше, соціальна дезадаптація, у випадках психопатій зазвичай проходить через весь підлітковий період.

Найчастіше певні риси характеру стають акцентованими у підлітковому віці. Виникнення акцентуацій характеру, прояви специфічної для них поведінки є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних факторів [2, 5, 6]:

1. *Умови виховання* (безконтрольність або домінуюча гіперопіка батьків, жорсткі стосунки, надмірність вимог і очікувань стосовно дитини, страх її втрати, дефіцит любові і спілкування з підлітком).

2. *Перешкоди в діяльності*, спрямованій на задоволення особисто значущих потреб.

3. *Когнітивна криза*. Розширення сфери діяльності і взаємодії підлітка з оточуючими

значно випереджає його психологічну компетентність. Тому часто виникають зовнішні і внутрішні бар'єри в діяльності та спілкуванні, що спричинює психологічні зриви. Важливим напрямом запобігання акцентуації характеру підлітка є його психологічна освіта (психологія особистості, пізнавальних процесів, спілкування).

4. *Дисгармонійність «Я-образу»* (неадекватні, суперечливі уявлення про себе, неадекватні самооцінка і рівень домагань, комплекс неповноцінності).

5. *Несформованість спонукальної сфери* (відсутність стійких інтересів і цілей, несформованість соціально цінних потреб і норм, невміння адекватно задовольняти актуальні потреби, отримувати справжнє задоволення тощо).

6. *Спадкові ознаки* (тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, спадкові та хронічні хвороби).

Загалом, становлення акцентуації характеру підлітка зумовлене багатьма чинниками, поєднанням їх деструктивної дії.

Зазвичай акцентуації розвиваються в період становлення характеру і згладжуються з дорослішанням. Особливості характеру при акцентуації можуть виявлятися не постійно, а лише в деяких ситуаціях, в певній обстановці, і майже не виявлятися в звичайних умовах. Соціальна дезадаптація при акцентуації або зовсім відсутня, або буває нетривалою.

Юнацький вік вважається більш спокійним і врівноваженим, на відміну від підліткового з його бурхливою перебудовою організму. У підлітковому віці за словами А. Є. Лічка, акцентуації проявляються і під кінець повинні зникнути або перетворитися на психопатії [6].

Як відомо, юнацький вік – це період активної рефлексії, становлення стійкої «Я-концепції», побудови планів на майбутнє. Якщо акцентуації проявилися у підлітковому віці, то, дуже імовірно, вони залишать свій слід у особистості, на ідеалах, досвіді та самооцінці, почуттях, життєвому виборі.

За таких вікових особливостей прояви акцентуованих рис характеру можуть негативно позначатися на процесі життєвого самовизначення і самореалізації юнацтва, зокрема, утруднюючи здійснення значущих видів діяльності, призводити до виникнення проблем адаптації. Наприклад, Л. Кольберг вважав, що акцентуації характеру в юнацькому віці виявляються в емоційній сфері, а саме інтенсивності почуттів та емоцій [цит за 9].

За словами Г. М. Дубчак, у близько третини студентів відсутні виражені акцентуації характеру, однак у 65 % вони наявні: найчастіше проявляється від однієї до трьох, а в незначній частині – від чотирьох до восьми типів акцентуацій характеру. Наведені дослідницею дані дозволяють говорити про те, що значна частина студентів вищих і середніх навчальних закладів можуть мати проблеми в спілкуванні, навчанні та потребувати психологічної допомоги, а в майбутньому – мати проблеми у виконанні своїх професійних обов'язків, оскільки вони належать до соціономічних професій [1].

Аналіз досліджень дозволяє виокремити такі основні проблеми, до яких може призвести «байдужість» до акцентуацій: неадекватність самооцінки і оцінки інших; проблеми у професії, невідповідність особистості професії або часті зміни; неадекватність спілкування та висновків; викривлення рефлексії.

Так, гіпертими можуть активно допомагати вчителю, бути лідерами у шкільних колективах. Це в подальшому може сприяти вибору професії, пов'язаної з постійним спілкуванням, службою побуту, менеджментом. В той же час загострення акцентуації може призвести до частоті зміни вибору професії; такі люди можуть бути «незручними» при монотонній діяльності і в результаті заважати колективу у спільній діяльності. Для демонстративного типу характерний егоцентризм і жага бути в центрі уваги, завзятість, ініціативність, комунікабельність. При правильному спрямуванні цей тип осіб може досягти великих успіхів у навчанні (якщо вчитель задовольняє потреби акцентуації), на сцені або з іншими видами професій, що пов'язані з самовираженням та визнанням. При неправильному – демонстрант, не розвинувши в собі корисних здібностей і вмінь, стає важким у спілкуванні істероїдом, симулянтом, мізантропом.

Отже, у юнацькому віці епоха «залежності» особистості має трансформуватися у

доросле, самостійне життя. На основі досвіду підліткового віку юнак повинен зробити вибір, хто він і який; сформувати плани на майбутнє. Якщо в підлітковому віці у нього виникла акцентуація, то вона обов'язково вплине на професійний вибір. В подальшому ця акцентуація може зберегтися, видозмінитися або може з'явитися нова.

Отже, дисгармонії особистості у юнацькому віці мають свою специфіку, яка проявляється як у особистісній сфері (неадекватність самооцінки і оцінки інших, несформованість вікових новоутворень, викривлення рефлексії), а також у соціально-професійній сфері (нереалістичність планів на майбутнє, невідповідність особистості професії або часті зміни; проблеми у професії, неадекватність спілкування та висновків).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дубчак Г. М. Акцентуації характеру в контексті стресостійкості особистості // Технології розвитку інтелекту. 2016. Т. 2, № 2. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_2_4.
2. Жданов І. В., Ластовець І. В. Рефлексивність як психологічна умова гармонізації особистісного розвитку курсанта // Право і безпека. №1 (56). 2015. С.96-101.
3. Ластовець І. В. Психологічні чинники, що перешкоджають гармонійному розвитку особистості курсанта ВНЗ МВС України // Вісник національного університету оборони України. Вип. 3(40). 2014. С. 248-254.
4. Лебединский В.В. Нарушения психического развития в детском возрасте: Москва: Издательский центр «Академия», 2003. 144 с.
5. Леонгард К. Акцентуированные личности. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. 544 с.
6. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 304 с.
7. Максимова Н.Ю., Мілютіна Е.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: навч. посібник. Київ: НВЦ Перспектива, 1999. 432 с.
8. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу: навч. посіб. Київ, Центр учбової літератури, 2007. 448 с.
9. Степаненко Л.В. Проблема гармонійного та дисгармонійного розвитку особистості в психолого-педагогічній літературі // Вісник Харківського державного педагогічного ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків ДПУ, 2002. Вип. 8. С. 175–179.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

УДК 004

Альбина Абдуллаева
(Нур-Султан, Казахстан)

ОБЗОР АЛГОРИТМОВ ДЕТЕКТИРОВАНИЯ ТЕКСТОВЫХ ОБЛАСТЕЙ НА ИЗОБРАЖЕНИЯХ

Эта статья посвящена обзору методов, используемых для обнаружения и сегментирования текстовых областей. Был определен общий алгоритм для систем распознавания текста.

Ключевые слова: анализ структуры документа, сегментация текстовых изображений, распознавание и детектирование.

This article reviews methods used to detect and segment text areas. A general algorithm for text recognition systems was defined.

Keywords: analysis of document structure, segmentation of text images, recognition and detection.

Широкое распространение цифровых камер, инструментов оцифровки и сканирования привели к активной разработке методов идентификации и распознавания объектов на изображениях. Текстовая информация по-прежнему самая надежная для сравнения, классификации и описания изображений.

Самые успешные системы на данный момент оптические распознавания символов (OCR), распознает тексты на созданных изображениях нешумные стандартные шрифты и искажение, с очень высокой точностью. Однако с точностью 99,9% анализ 1 страницы (1500 символов) в среднем выявляет 1-2 ошибки. Для большей точности системы OCR дополняются различными проверками слов, это не приводит к 100% точности распознавания, но может вызвать новые ошибки. Поэтому человеку все еще необходимо следить за результатами распознавания.

Основная задача OCR – встраивать символическую информацию в текст в фрагмент изображения. Основные требования к системам OCR включают возможность поддерживать форматирования исходных документов: шрифты, абзацы, таблицы, схемы и иллюстрации. Современные системы распределения используют все текстовые, графические форматы и электронные таблицы.

На первичном рассмотрении систем распознавания текста можно определить общий алгоритм их работы, состоящий из следующих этапов:

1. Поиск области, в которой находится текст, и его локализация.
2. Предварительное улучшение качества локализованной территории, ее бинаризация.
3. Выявление структуры найденного блока текста, определение порядка чтения.
4. Разделение текста на строки / слова и символы.
5. Получение характеристики для каждого символа.
6. Идентификация отдельных символов.
7. Проверка словарного запаса.

Первый шаг – поиск областей текста.

В результате текстовые области выделяются для исходного изображения. Для решения этой задачи используются нейронные сети [1, с. 15], детектор Виолы - Джонса, методы классификации, основанные на анализе структурных особенностей [2, с. 13; 8, с. 743] и HOG-дескрипторы. Стоит отметить современные системы оптического распознавания символов изначально созданы для изображений с хорошо структурированным текстом, поэтому плохо справляются с задачей распознавания произвольных изображений.

Алгоритмы улучшения качества предлагают предварительное выравнивание изображения, обнаружение типов шума и их устранение.

Сегментация состоит из разбиения текста на строки, слова и символы. Строка поиска обычно основывается на частоте и последовательности текстовых областей, реализуется на основе метода Хафа, метод связанных компонент [6], рассмотрения горизонтальной, вертикальной и диагональной гистограммы.

Методы извлечения признакового отображения знаков делятся на 2 класса: рассматриваемые начальное изображение символа в качестве показателя и рассматриваемые вычисляемые свойства, подобные как длина хорды [3, с. 49], замкнутые контуры, остовы символов. Метод главных компонент или линейный дискриминантный анализ часто используется для уменьшения размера пространства возможностей.

Для распознавания символов используются различные классификаторы, основанные на нейронных сетях [4, с. 45], и наиболее распространенные на сегодняшний день свёрточные нейронные сети [5, с. 15; 1, с. 1].

Словарная проверка осуществляется на источнике стандартных либо динамически сформированных языковых словарей, N-грамм, реализованных в виде списков, деревьев либо графов.

Общий алгоритм работы OCR-системы.

Общий алгоритм работы систем оптического распознавания символов на произвольных изображениях. Сначала, на первом шаге отделяются объекты переднего плана от фона. Далее определяется тип выбранных областей. Если найденная область является текстом, то можно приступить к ее сегментированию и распознаванию. В процессе развития в подходы OCR систем вносились корректировки, проходя через следующие шаги:

1. Последовательное выполнение основных этапов, без возможности изменить результаты предыдущих этапов.

2. Последовательное выполнение базового алгоритма с возможностью возвращения к некоторым предыдущим этапам (например, при неудовлетворительных результатах распознавания текста, возвращение на этап сегментации).

3. Подходы без предварительной сегментации. Документ сегментируется на строки, а строки подаются на вход алгоритму распознавания без сегментации на слова и символы. В подобных случаях классификатором могут быть иерархические скрытые модели Маркова [4, с. 105], рекуррентные сети, свёрточные нейронные сети.

4. Подходы без предварительной сегментации на слова и символы с возможностью пересмотра предыдущих решений по разделению документа на строки.

Современные методы оптического распознавания символов можно разделить на два основных типа группы: подходы, использующие и не использующие сегментацию на слова и символы.

Оба метода имеют определенные преимущества и недостатки. Основными недостатками подходов, использования сегментации, влекущие за собой сокращение точности дальнейшего распознавания и вспомогательные временные затраты.

Современные системы, включающие сегментацию, это OCRopus [7], Tesseract [6], ABBYY FineReader, OmniPage, Readiris Pro7.

Без начальной сегментации системы не несут затрат времени на сегментацию, но, по крайней мере, требуют определения угла наклона текста или предварительной нормализации строк, которая может привести к некоторому ухудшению качества изображения. Такой подход требует использования таких моделей, как свёрточные нейронные сети, скрытые модели Маркова [4, с. 105], рекуррентные сети.

Преимущества моделей данного класса универсальность и высокая скорость, что как правило, приводит к более точному распознаванию, чем модели требующие начальной сегментации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Jaderberg, M. Reading text in the wild with convolutional neural networks / M. Jaderberg, K. Simonyan, A. Vedaldi, A. Zisserman // International Journal of Computer Vision. – 2016. – Vol. 116, Issue 1. – P. 1-20.
2. Oudjemia, S. Segmentation of complex document / S. Oudjemia, Z. Ameer, A. Ouahabi // Carpathian Journal of Electronic and Computer Engineering. – 2014. – Vol. 7(1). – P. 13-18.
3. Запрягаев, С.А. Распознавание рукописных символов на основе анализа дескрипторов функций длины хорды / С.А. Запрягаев, А.И. Сорокин // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Системный анализ и информационные технологии. – 2009. – № 2. – С. 49-58.
4. Rashid, S.F. Scanning neural network for text line recognition / S.F. Rashid, F. Shafait, T.M. Breuel // 10th IAPR International Workshop on Document Analysis Systems (DAS). – 2012. – P. 105-109.
5. Кузьмицкий, Н.Н. Обнаружение фрагментов текста на изображениях реальных сцен на базе сверточной нейросетевой модели / Н.Н. Кузьмицкий // Информатика. – 2015. – №2(46). – С. 12-21
6. Smith, R.W. History of the Tesseract OCR engine: what worked and what didn't / R.W. Smith // Proceedings of SPIE. – 2013. – Vol. 8658. – 865802.
7. Breuel, T.M. The OCRopus open source OCR system / T.M. Breuel // Proceedings of SPIE. – 2008. – Vol. 6815. – 68150F.
8. Jain, A.K. Page segmentation using texture analysis / A.K. Jain, Y. Zhong // Pattern Recognition. – 1996. – Vol. 29, Issue 5. – P. 743-770.

*Научный руководитель: кандидат физико-математических наук,
и.о. доцента Бакиев М. Н.*

*Әділетжан Агаділ
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*

АСФАЛЬТ-БЕТОН ҚОСПАСЫН ДАЙЫНДАУДЫ АВТОМАТТАНДЫРУ

Қазіргі уақытта асфальт-бетон қоспасын өндіруде басқару жүйесін әзірлеу мен пайдаланудың белгілі бір тәжірибесі жинақталған.

Ключевые слова: *Асфальт-бетон қоспасы, Технологиялық процес.*

To date, some experience has been accumulated in the development and operation of control systems in the production of asphalt concrete mix.

Keywords: *Asphalt concrete mix, Technological process.*

Асфальт-бетон қоспасын дайындауды автоматтандыру

Асфальт-бетон қоспасын өндіруді басқару

Қазіргі уақытта асфальт-бетон қоспасын өндіруде басқару жүйесін әзірлеу мен пайдаланудың белгілі бір тәжірибесі жинақталған. Төменде кейбір типтік әзірлемелерге талдау жасалды. Бұл ретте басты назар техникалық іске асыру ерекшеліктеріне емес, жалпы мәселелерге, атап айтқанда, басқару жүйесінің құрылымына және оның функцияларына бөлінетін болады.

Технологиялық процесті басқару

Басқарудың осы деңгейінде кәсіпорынның жекелеген механизмдерінің жұмысын автоматтандыру қамтамасыз етіледі. Нақты жиынтық пен бастапқы түрлендіргіштердің типі және агрегаттардың атқарушы механизмдері мен АБЗ түйіндері әр түрлі кәсіпорындар үшін

өзгеріп отырады, бірақ сонымен бірге басқарудың осы деңгейінің кейбір типтік міндеттерін бөлек көрсетуге болады.

Жергілікті жүйелердің екі түрге бөлінуі мүмкін екенін талдаудан көруге болады:

* Аналогтық сигналдарды енгізу / шығару жоқ 1-типті жергілікті АБЖ;

* Аналогтық сигналдарды енгізу/ шығару және цифрлық деректерді өңдеу жүзеге асырылатын 2-типті жергілікті АБЖ.

Бұл жергілікті САУ және бірінші мен екінші типтің ортақ белгілері көп:

• әрбір агрегат немесе подпроцестің жұмыс істеуін анықтайтын кіретін $x(?)$ және шығатын технологиялық параметрлері $г(?)$ бар;

Жергілікті жүйелермен басқарылатын технологиялық операциялар

* басқару объектісіне белгілі бір наразылық әсер етеді

* жергілікті жүйелердің жоғарғы иерархиялық деңгейдегі басқару жүйесімен байланысы бар. Жоғары деңгейдегі жүйе ретінде Технологиялық процестің жекелеген құрылғылары мен элементтерінің жұмысын үйлестіруді қамтамасыз ететін басқару жүйесінің өзі де, басқару және индикация органдарының көмегімен технологиялық процестің келісілген жұмысын қамтамасыз ететін оператор да әрекет ете алады. Бұл байланыс екі түрі болуы мүмкін:

жоғары деңгейдегі жүйе туралы – «Жергілікті САУ». Мысалы, жергілікті АБЖ жұмысын басқаратын «іске қосу/тоқтау» сигналдарына тән;

жергілікті САУ туралы – «жоғары деңгейлі жүйе». Мұндай түрдегі байланыс, мысалы, "дайындық" сигналдарына тән»

«Басқару объектісі – «жергілікті САУ» дискретті байланыстар дискретті датчиктерден (соңғы ажыратқыштар, орналасу датчиктері, жекелеген механизмдер мен жүйелердің жәй-күйі датчиктері және т. б.) ақпаратты басқару жүйесіне беруді қамтамасыз етеді;

Жергілікті САУ – «басқару объектісі» дискретті байланыстары басқару сигналдарын атқарушы тетіктерге беруді қамтамасыз етеді.

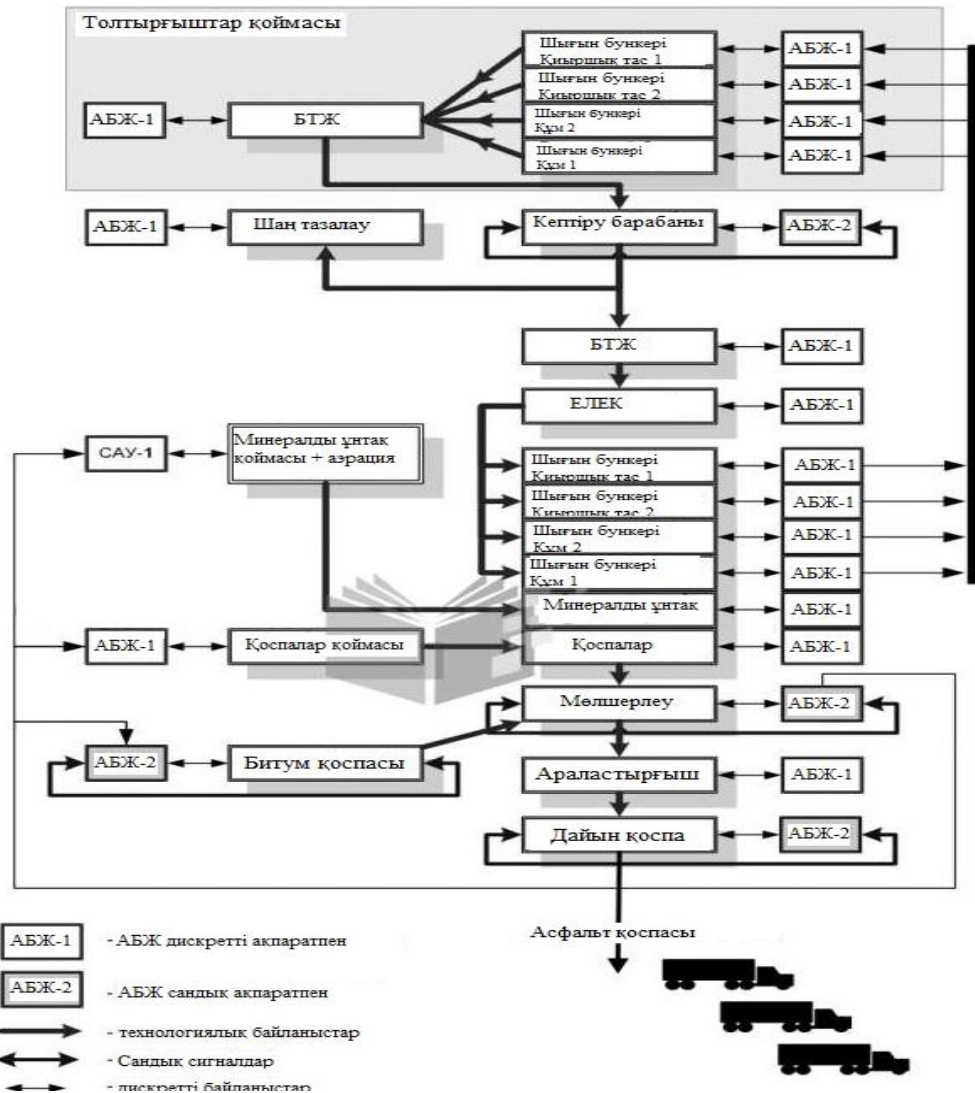
1 типті жергілікті САУ -бұл логикалық-бағдарламалық басқару жүйесі. Бұл жүйелерде басқару логикалық функциялар негізінде жүзеге асырылады. Осы типті жүйелер қарапайым релелік-контактілі техника базасымен де, басқарудың микропроцессорлық жүйелерін пайдалана отырып та іске асырылуы мүмкін. Бұл типтегі жүйелерге, мысалы, ағынды-көліктік жүйелердегі автоматты басқару жүйелері жатады.

2-типті жергілікті САУ цифрлық деректерді Енгізу/шығару және өңдеу жүйелерінің болуымен ерекшеленеді. Бұл асфальтбетонды қоспа компоненттерінің дозалануын және жылу процестерін басқару жүйесі. Бұл жүйелерде логикалық-бағдарламалық басқарудың элементтері мен цифрлық жүйелердің элементтері болуы мүмкін. Мұндай басқару жүйелерінің аппараттық іске асырылуы микропроцессорларды пайдалана отырып жүзеге асады.

Мысалы, минералдық материалдардың шығыс бункерлерін басқару жүйелері (фракцияға бөлгеннен кейін) мен минералдық компоненттер қоймасынан тиісті фракцияны беруді басқару жүйелері арасындағы байланыс осы материалдың қажетті деңгейін ұстап тұруды қамтамасыз етеді.

АБЖ технологиялық процесін басқарудың жергілікті жүйелерінің көпшілігі сандық деректерді өңдеусіз дискретті болып табылады. Сандық басқару жүйелері АБЖ-да барлық жылу процестерін басқару және компоненттерді мөлшерлеу үшін қажет.

Бір жағынан, талдау көрсеткендей, жергілікті САУ АБЖ салыстырмалы түрде күрделі емес. Екінші жағынан, іс жүзінде АБЖ-ның көпшілігі ескірген автоматика жүйелерімен жабдықталған, оларды өндірісті басқарудың қазіргі заманғы жүйелеріне қосу өте қиын.

Сур. 252. Барлық технологиялық кешеннің келісілген жұмысын қамтамасыз ететін өзінің жергілікті АБЖ-ны басқарудың жергілікті жүйесінің, сол сияқты осы АБЖ арасындағы байланыстың құрылымы.

Классикалық тік технологиялық схема бойынша жұмыс істейтін қазіргі уақытта бар ДС-117, ДС-158, "Telmat" асфальт араластырғыш қондырғылары және оларға ұқсас түрлері техникалық және моральдық тұрғыдан ескірген. Көп жағдайларда, көптеген зауыттарда мөлшерлеу мен басқарудың штаттық электромеханикалық жүйелері жұмысқа қабілетті емес. Сондықтан асфальтбетонды дайындау процесін операторлар "қол" режимінде жүргізеді, бұл өз кезегінде дайын өнімнің сапасына теріс әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Алматы облысының жолаушы көлігі және автомобиль жолдары басқармасы» ММ 2011-2015 жылдарға арналған Стратегиялық жоспары.
2. Матуа В.П., Чирва Д.В., Мирончук С.А. Испытание материалов // Автомобильные дороги. – 2013. – С. 86-89.
3. Полякова С.К. Важная роль вяжущих материалов // Автомобильные дороги. – 2014. – С. 56-59.
4. Радовский Б.С. Хрупкость битума определяет прибор // Автомобильные дороги. – 2014. – С. 60-61.

5. Иванов Ф.М. Цементный бетон. Популярная техническая библиотечка рабочего дорожника. – М.: Автотрансиздат, 1957.
6. Қопаева К. Жолдар мен жобалар // Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газет. – 2014. – №11(27).
7. Сатеев Б.С. Табиғи және жасанды құрылыс материалдары мен бұйымдары: жоғары оқу орындарындағы өнеркәсіптік-азаматтық құрылыс және құрылыс индустриясы мамандықтарында оқитын студ.бакалавр және магистратураға арналған оқулық. – Тараз: Сенім.
8. ГОСТ 8267-93 «Щебень и гравий из плотных горных пород для строительных работ» // Межгосударственный стандарт.
9. К СНиП 3.06.03-85 И СНиП 3.06.06-88 Пособие по строительству асфальтбетонных покрытий и оснований автомобильных дорог и аэродромов. – Москва.

*Зияда Даражат, Айна Закарина
(Нур-Султан, Казахстан)*

ПИД-КОНТРОЛЛЕРЛЕРДІҢ КӨМЕГІМЕН КВАДРОКОПТЕРДІ ТҰРАҚТАНДЫРУ

Бұл жұмыста төрт негізгі қозғалыстарын: қисаю, тангаж, іздеу бұрыштары мен биіктікті реттеу үшін ПИД-реттегіштердің көмегімен квадрокоптерді тұрақтандыру ұсынылған. Жүйенің тұрақтануы оңайлатылған модель бойынша орындалған, бұл қисаю мен тангаж бұрыштары үшін $\pm 10^\circ$ диапазонындағы тиімділікті және іздеу бұрышы мен биіктік бойынша толық диапазонды көрсете отырып, SISO жүйесінде контроллерлерді іске асыруды жеңілдетеді. ПИД-контроллер модулі коммерциялық квадрокоптермен пайдалануға арналған және инерциялық және ультрадыбыстық датчиктерді пайдалана отырып іске асырылған. Сонымен қатар, жүйенің ұшу кезінде ұшақтың сипаттамаларын бақылауға арналған сымсыз интерфейсі бар.

Түйінді сөздер: *квадрокоптер, басқару жүйелері, ПИД-контроллерлер, ҰҰА.*

This work presents the stabilization of a quadcopter by using PID controllers to regulate its four basic movements: roll, pitch, yaw angles, and altitude. The stabilization of the system is made from a simplified model which makes easier the implementation of controllers on a SISO system, showing effectiveness within a range of $\pm 10^\circ$ for a roll and pitch angles and a full range on yaw angle and altitude. The PID controller module is designed to be used with commercial quadcopters and it has been implemented using inertial and ultrasonic sensors. Furthermore, the system also features a wireless interface to observe the aircraft performance during the flight.

Keywords: *Quadcopter, control systems, PID controllers, UAV.*

1. Кіріспе

Соңғы уақытта ұшудың автономды жүйелерін дамыту және зерттеу барлау, бақылау және барлау сияқты әскери салаларда, сондай-ақ әуе бақылауы, аэрофототүсірілім және бейне, өрт сөндіру және пайда болатын басқа да азаматтық салаларда пилотсыз ұшу аппараттарын (ҰҰА) қолданудың өсіп келе жатқан санына байланысты күшейе түсті. Барлық жағдайларда осы салада тергеу жүргізу үшін ынталандыру-жоғары тәуекелмен жұмыс немесе миссияларға адам араласуын ауыстыру қажеттілігі болып табылады. Қазіргі уақытта қозғалмайтын қанаты бар ұшақтар, дирижабльдер және тікұшақтар сияқты ұшқышсыз ұшу аппараттары үшін пайдаланылатын ұшу аппараттарының алуан түрлілігі бар. Дегенмен, зерттеу жобаларына үлкен назар аударған платформалар-бұл мультироторлы тікұшақтар, атап айтқанда квадаторлар, себебі бұл ұшақтардың басқа ұшақтармен салыстырғанда көптеген артықшылықтары бар. Квадрокоптердің қарапайым конструкциясы және тік ұшу және қону және қалықтап ұшуы сияқты ұшу қабілеті мен маневрлігі бар.

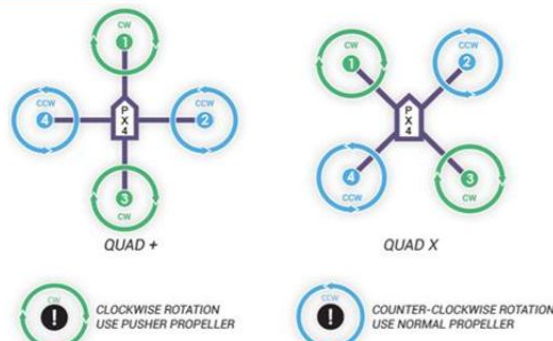
Квадрокоптердің төрт роторы бар, олардың әрқайсысының тәуелсіз жылдамдығы бар, бұл роторлардың жылдамдығын теңдестіре өзгертуге және осылайша қажетті бағыттарда тартым мен үдеуді генерациялауға мүмкіндік береді. Квадрокоптеры-бұл жүйенің алты дәрежесі бар еркіндік (DoF), бұл білдіреді, олар бойымен жылжыту үш кеңістік ось X, Y және Z және бұрылуға осьтер бойынша корпусының ұшақтың описывающим қисаю бұрышы (ϕ), тангаж (θ) және ығысу (ψ). Алайда ұшақта биіктік пен үш бұрышқа сәйкес келетін төрт ДОФ бойынша тікелей басқару ғана бар: қисаю, тангаж және ығысу. Қисаю мен тангаждың қозғалысы сәйкесінше Y және X осьтерінің бойымен қозғалады.

Квадрокоптерлердің Басқа ұшу аппараттары сияқты артықшылықтарына қарамастан, олар өте тұрақсыз жүйелер болып табылады, сондықтан олардың қозғалысындағы кез келген теңгерімсіздік (әсіресе қисаю мен тангажда), егер оны тез өтемей, соқтығысуды тудыруы мүмкін бұрыштық және сызықтық үдеулерді туындатады. Сонымен қатар, квадрокоптер жүйесі сызықсыз және қозғалыс бір-бірімен байланысты. ПИД-контроллерлер ұшақты тұрақтандыру үшін қарапайым, бірақ тиімді шешім ұсынады, өйткені олар квадрокоптердің мінез-құлқы шамамен сызықтық диапазонда тәуелсіз әр айнаымалы өңдеуге мүмкіндік береді.

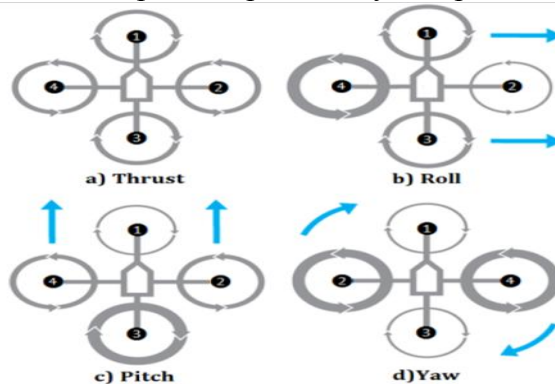
Бұл жұмыста оның динамикалық мінез-құлқын ескере отырып, квадрокоптер моделін әзірлеу ұсынылған, содан кейін іске қосылған айнаымалыларды талдау негізінде SISO жүйесінде ПИД-контроллерлерді іске асыруды жеңілдететін оңайлату жүргізіледі.

2. Модельдеу

Пид-контроллерді жобалау оның мінез-құлқын білу үшін жүйені алдын ала модельдеуді талап етеді. Квадаторлардың крест тәрізді конструкцияның ұшында орналасқан төрт пропеллері бар. Жалпы айналу моментінің тепе-теңдігін сақтау үшін роторлардың бір жұбы сағат тіліне айналады, ал екінші бу сағат тіліне қарсы айналады. Әрбір салмақ түсіретін бұранданың жылдамдығы ұшақты жылжыту үшін тарту және айналдыру сәтін жасау үшін тәуелсіз реттеледі. Қозғалыс бағдарына байланысты "x" режимі және "y" режимі бар (сур. 1).

Сурет 1. Квадрокоптердің "x" және "y" режимдері.

Сурет 2. Квадрокоптердің қозғалысы: а) тартым, б) крен, в) тангаж және г) ығысу.

2.1. Кинематика

Квадрокоптердің сызықтық кинематикасы (1)-де қосылады:

$$\dot{\Gamma}_E = R_{\Theta} V_B \quad (1)$$

мұндағы $\dot{\Gamma}_E$ -EF қатысты сызықтық жылдамдықтар векторы, ал V_B -BF қатысты сызықтық жылдамдықтар векторы. R_{Θ} -үш негізгі айналу матрицасының туындысынан алынған айналу

матрицасы. (2) теңдеулерде өрнектер келесідей қысқартылды: $s\theta = \sin\theta$, $c\theta = \cos\theta$ және $t\theta = \tan\theta$.

$$R_{\Theta} = \begin{bmatrix} c\theta c\psi & s\varphi s\theta c\psi - c\varphi s\psi & c\varphi s\theta c\psi + s\varphi s\psi \\ c\theta s\psi & s\varphi s\theta s\psi + c\varphi c\psi & c\varphi s\theta s\psi - s\varphi c\psi \\ -s\theta & s\varphi c\theta & c\varphi c\theta \end{bmatrix} \quad (2)$$

Бұрыштық кинематика (3)-те жалпыланды :

$$\dot{\Theta}_E = T_{\Theta}\omega_B \quad (3)$$

мұндағы $\dot{\Theta}_E$ -EF қатысты бұрыштық жылдамдық векторы, ал ω_B -BF қатысты бұрыштық жылдамдық векторы. T_{Θ} (4-теңдеу) - EF-тен BF-ке бұрыштық жылдамдықтарды проекциялау үшін пайдаланылатын тасымалдау матрицасы.

$$T_{\Theta} = \begin{bmatrix} 1 & s\varphi t\theta & c\varphi t\theta \\ 0 & c\varphi & -s\varphi \\ 0 & \frac{s\varphi}{c\theta} & \frac{c\varphi}{c\theta} \end{bmatrix} \quad \dots\dots(4)$$

Динамика

Квадрокоптердің динамикасын сипаттауды EF модельдің сызықтық компоненттері үшін және BF оның бұрыштық компоненттері үшін қолданатын гибриді есептеу жүйесі арқылы оңай. Жүйенің күш салымы сызықтық қозғалыстарды тудырады, сондықтан олар EF-да анықталады. Ньютон заңдары бойынша күштердің жалпы теңдеуі (5)-те жалпыланды :

$$F_E = m\ddot{\Gamma}_E \quad (5)$$

мұнда F_E -EF-ге күш векторы, $\ddot{\Gamma}_E$ EF-ге квадрокоптердің сызықтық үдеуінің векторы, ал m -квадрокоптердің массасы.

$$G_E = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ -mg \end{bmatrix} \quad (6)$$

Әуе винттерімен жасалатын тартым Z BF осіндегі тұрақты бағыт векторы болып табылады. EF тарту алу үшін R_{Θ} айналу матрицасын пайдалану қажет.

$$T_E = R_{\Theta}T_B = R_{\Theta} \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ T \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} (s\psi s\varphi + c\psi s\theta c\varphi)T \\ (-c\psi s\varphi + s\psi s\theta c\varphi)T \\ (c\theta c\varphi)T \end{bmatrix} \quad (7)$$

мұнда T_E - EF-тегі тарту, T_B - BF-тегі тарту және квадрокоптер жасайтын тартудың скалярлық мәні. T мәні (8) өрнегімен беріледі, мұнда b -аэродинамикалық көтеру күшінің коэффициенті, ал Ω -әрбір ротордың айналу жиілігі.

$$T = U_1 = b(\Omega_1^2 + \Omega_2^2 + \Omega_3^2 + \Omega_4^2) \quad (8)$$

Квадрокоптерге күш салу EF-дағы ұшақтың сызықтық динамикасын сипаттайтын (9) теңдеулері жүйесіне әкеледі.

$$\begin{aligned} \ddot{x} &= (\sin\psi \sin\varphi + \cos\psi \sin\theta \cos\varphi) \frac{T}{m} \\ \ddot{y} &= (-\cos\psi \sin\varphi + \sin\psi \sin\theta \cos\varphi) \frac{T}{m} \\ \ddot{z} &= -g + (\cos\theta \cos\varphi) \frac{T}{m} \end{aligned} \quad (9)$$

Бұрыштық динамика BF пайдаланады және жүйеде бұрыштық үдеуді генерациялайтын айналмалы сәт талдайды. Денедегі сәтке арналған жалпы теңдеу (10)-да келтірілген.

$$\tau_B = I\dot{\omega}_B + \omega_B \times (I\omega_B) \quad (10)$$

мұнда τ_B -BF денесіне әсер ететін моменттер векторы, I -дененің инерция матрицасы ретінде неғұрлым танымал инерция, ал ω_B -BF бұрыштық үдеудің векторы. BF координаттарының басталуы ұшақтың ауырлық орталығымен сәйкес келуі, ал квадрокоптердің осі де BF, I осьтерімен сәйкес келуі:

$$I = \begin{bmatrix} I_{XX} & 0 & 0 \\ 0 & I_{YY} & 0 \\ 0 & 0 & I_{ZZ} \end{bmatrix} \quad (11)$$

(12) теңдеу (10)-нан шығып, арқылы (11) алынады.

$$\begin{aligned}\tau_x &= I_{XX}\dot{p} + q r (I_{ZZ} - I_{YY}) \\ \tau_y &= I_{YY}\dot{q} + p r (I_{XX} - I_{ZZ}) \\ \tau_z &= I_{ZZ}\dot{r} + p q (I_{YY} - I_{XX})\end{aligned}\quad (12)$$

мұнда p, q, r -BF бұрыштық жылдамдығы.

Айналмалы роторлар, сондай-ақ гироскопиялық әсер жасайды, оның айналу моментінің моделіне қосқан үлесі (13)-те көрсетілген:

$$O_B \Omega = J_{TP} \begin{bmatrix} -q \\ p \\ 0 \end{bmatrix} (-\Omega_1 + \Omega_2 - \Omega_3 + \Omega_4) \quad (13)$$

мұндағы, O_B - BF гироскопиялық әсермен түзілетін импульс векторы, J_{TP} - ротор білігіндегі инерцияның жиынтық сәті, ω_B - бұрыштық жылдамдық векторы, ал Ω -ротор жылдамдығының жиынтық алгебралық қосындысы. Бұранда жасайтын айналдыру сәті квадрокоптердің жұмыс принципі бойынша алынған (14) теңдеулер жүйесінде жинақталады.

$$\begin{aligned}\tau_\varphi &= U_2 = b l (\Omega_4^2 - \Omega_2^2) \\ \tau_\theta &= U_3 = b l (\Omega_3^2 - \Omega_1^2) \\ \tau_\psi &= U_4 = d (\Omega_2^2 + \Omega_4^2 - \Omega_1^2 - \Omega_3^2)\end{aligned}\quad (14)$$

(14) көрсетілгендей, бұрандалар жасайтын айналмалы сәттер жүйенің кіріс сигналдарымен тікелей байланысты. Айналу моментінің үлесі жүйенің бұрыштық динамикасын береді (15 -теңдеу).

$$\begin{aligned}\dot{p} &= \frac{(I_{YY} - I_{ZZ})}{I_{XX}} q r + \frac{J_{TP}}{I_{XX}} q \Omega + \frac{\tau_\varphi}{I_{XX}} \\ \dot{q} &= \frac{(I_{ZZ} - I_{XX})}{I_{YY}} p r + \frac{J_{TP}}{I_{YY}} p \Omega + \frac{\tau_\theta}{I_{YY}} \\ \dot{r} &= \frac{(I_{XX} - I_{YY})}{I_{ZZ}} p q + \frac{\tau_\psi}{I_{ZZ}}\end{aligned}\quad (15)$$

Квадрокоптер динамикасының жалпы моделі (16)-да көрсетілген:

$$\begin{aligned}\ddot{x} &= (\sin\psi \sin\varphi + \cos\psi \sin\theta \cos\varphi) \frac{T}{m} \\ \ddot{y} &= (-\cos\psi \sin\varphi + \sin\psi \sin\theta \cos\varphi) \frac{T}{m} \\ \ddot{z} &= -g + (\cos\theta \cos\varphi) \frac{T}{m} \\ \dot{p} &= \frac{(I_{YY} - I_{ZZ})}{I_{XX}} q r + \frac{J_{TP}}{I_{XX}} q \Omega + \frac{\tau_\varphi}{I_{XX}} \\ \dot{q} &= \frac{(I_{ZZ} - I_{XX})}{I_{YY}} p r + \frac{J_{TP}}{I_{YY}} p \Omega + \frac{\tau_\theta}{I_{YY}} \\ \dot{r} &= \frac{(I_{XX} - I_{YY})}{I_{ZZ}} p q + \frac{\tau_\psi}{I_{ZZ}}\end{aligned}\quad (16)$$

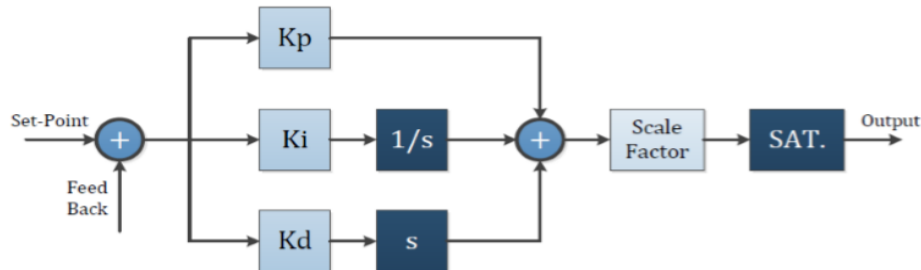
Жоғарыда көрсетілген модельде тұрақты ток қозғалтқыштарының динамикалық моделі елемеді, өйткені ол квадрокоптердің динамикасына қарағанда әлдеқайда жылдам. Пид-контроллерлер тек желілік жүйелер үшін жарамды, сондықтан модель ауа жастығына ұшу болып табылатын жұмыс нүктесінің айналасында линеаризацияланған болуы тиіс. Басқаруда пайдаланылмайтын X және Y қозғалыс теңдеулерін елемей және аз бұрышты жақындауларды пайдалана отырып, (17) теңдеулер жүйесі алынды.

$$\begin{aligned}\ddot{z} &= -g + \frac{T}{m} \\ \ddot{\varphi} &= \frac{\tau_\varphi}{I_{XX}} \\ \ddot{\theta} &= \frac{\tau_\theta}{I_{YY}} \\ \ddot{\psi} &= \frac{\tau_\psi}{I_{ZZ}}\end{aligned}\quad (17)$$

Бастапқы модель және сызықтық модель аз бұрышты кіріс сигналдары үшін ұқсас мінез-құлыққа ие, өйткені айнымалы арасындағы байланыс елеусіз болады. Жүйе шағын сатылы кірулер үшін параболалық тенденция жауап болып табылатын іс жүзінде қос интеграторлық мінез-құлықты көрсетеді.

3. ПИД-КОНТРОЛЛЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

3.1. Пид-контроллерді жобалау үшін сәулет параллельді архитектура қолданылды

Сурет 3. PID параллель архитектурасы

Схемада квадрокоптердің аэродинамикалық параметрлерін ПИД конструкциясы оңайырақ болатындай етіп өтейтін масштабты коэффициентке сәйкес келетін қосымша блок бар. Бұл блок басқару сигналын қолданыстағы жабдықпен үйлесімді мәндерге дейін масштабтайды. Соңында, шығыста сигналдың қанығу блогы бар. Қисаю, тангаж, ығысу және биіктіктің реттеуіштері, әсіресе, ығысу мен биіктікке арналған ең аз өзгерістермен ұқсас архитектураға ие.

РС таратқышынан алынған командаларды жүйенің қозғалысын жақсарту және ығысу қозғалысы кезінде шамадан тыс сезімталдықты болдырмау үшін бұрыштық жылдамдық ретінде санайды. Сонымен, контроллердің кірісінде бұрыштық жылдамдықты бұрыштық құрылғыға ауыстыратын интегратор болады. Сонымен қатар, Іздеуді басқару кезінде жүйенің дұрыс емес мінез-құлқын болдырмау үшін 360° және -360° жүйенің үзілуін ескеру және түзету қажет.

3.2. Дизайн

Лаплас аймағында сызықтық модельдің теңдеуі қисаю бұрышы үшін төменде көрсетілгендей түрлендірілуі мүмкін(18-теңдеу).

$$\ddot{\varphi} = \frac{\tau_\varphi}{I_{XX}} \rightarrow \varphi(s) = \frac{1}{s^2} \frac{\tau_\varphi}{I_{XX}} \quad (18)$$

Осылайша, модельдің әрбір теңдеуін қос интегратор ретінде қарастыруға болады, ал реттеуіш шығысындағы беріліс функциясына әсер ететін аэродинамикалық коэффициенттер мен инерцияны өтеуге болады.

$$G_{PD}(s) = 0,8(1 + 10s) \quad (19)$$

Жүйенің қос интегратор екенін ескере отырып, теориялық қалыптасқан қате нөлге тең, сондықтан контроллер тек ПД болып табылады.

Контроллерді іске асыру үшін үздіксіз функция сандық микроконтроллерде қолдануға болатындай дискреттелуі тиіс. Бұл конструкциялар контроллер математикалық модельді қолданатынына қарамастан, нақты ұтыстар іс жүзінде өзгеруі мүмкін, сондықтан дискретті ПИД-реттеуіштің жалпы теңдеуін жүзеге асырған дұрыс (20).

Место для уравнения. (20)

4. ТЕСТТЕР МЕН НӘТИЖЕЛЕР

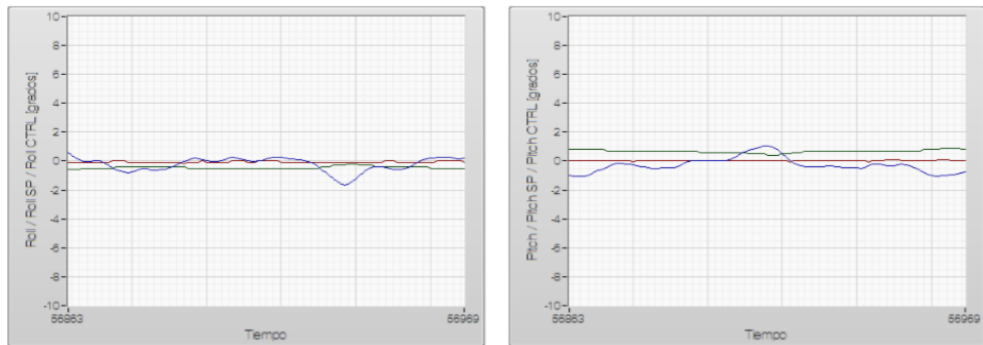
Ұшу кезінде диспетчерлерді сынау кезінде ұтыстар түзетілді, өйткені конструкцияның бастапқы мәндері қолайлы сипаттамаларды көрсетпеді. Атап айтқанда, туынды пайда күрт төмендеуі тиіс, өйткені олардың әсері жүйені тұрақсыздандырды. Ұшақтың тұрақты ауытқуы және үлкен туынды әсері жүйенің тұрақсыздануына алып келді.

Крен үшін барабарлық күш $K_p = 0,75$ тең орнатылған, ал тангаж үшін барабарлық күш $K_p = 0,7$ әкелді. Екі жағдайда да туынды күшейту $K_D = 0.02$ дейін азайтылды, ал интегралды күшейту белгіленген жағдайдағы қателерге байланысты $K_i = 0.4$ дейін ұлғайтылды.

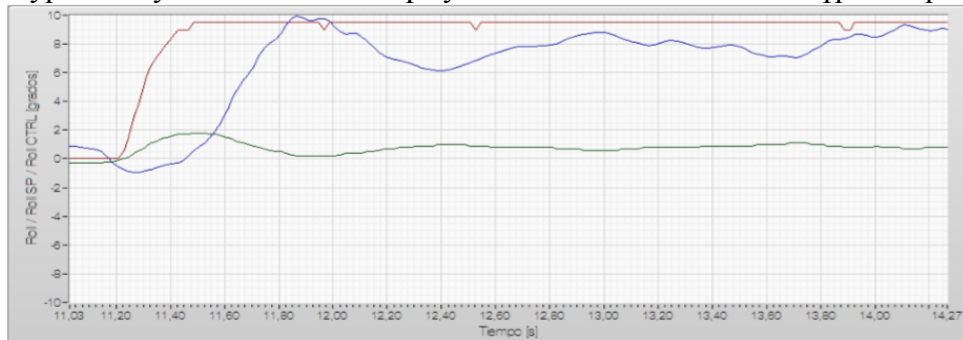
Барабар коэффициенті жылдамдығын реттегіштің ығысу дейін ұлғайтылды, $K_p = 0.9$; $K_d = 0,05$ -ден дифференциалды коэффициенті төмендеді және интегралды коэффициенті $K_i =$

0.3. Сонымен қатар, бұл жүйенің істен шығуына жол бермеу үшін сигналдың үзілуін ескеру және осы нүктелерде контроллердің жұмысын түзету қажет. Іске асырылған контроллер үзілуді түзетеді және оның реакциясы қолайлы болып табылады.

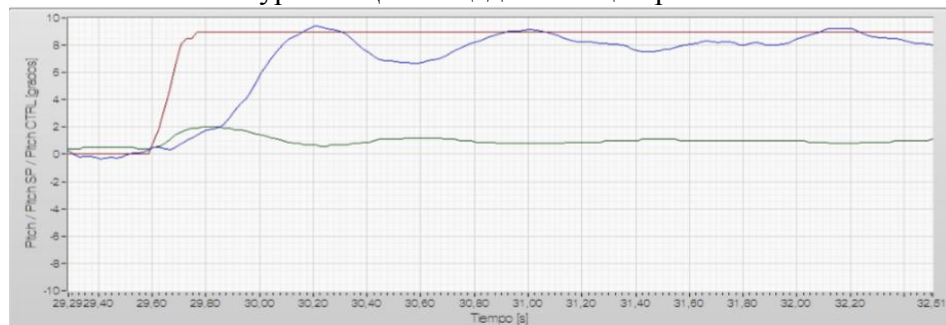
Реттеуіштің пропорционал коэффициенті биіктік $K_p = 0.6$; дифференциалды $K_d = 0.45$; сонымен қатар $K_i = 0.2$ интегралды коэффициенті түзетілді. Ультрадыбыстық сенсор биіктікті бақылауда ұшақ жоғары болған кезде жиі болатын кездейсоқ сигнал шырдарын шығарған кейбір қателерді көрсетті, сондықтан сигналда шырдарды жою үшін қарапайым алгоритм іске асырылды.

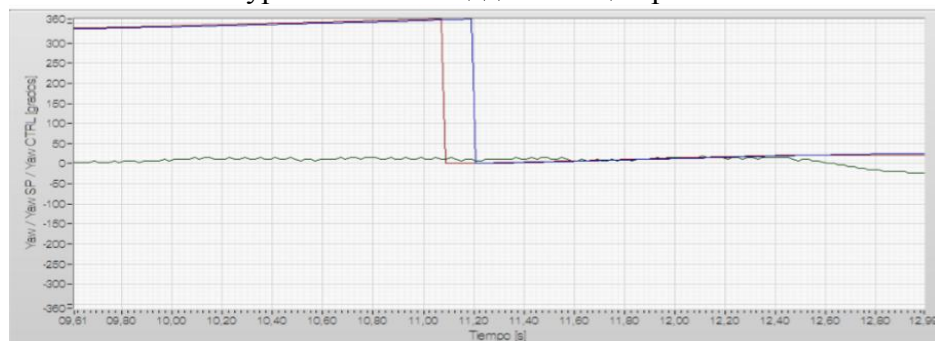
Сурет 4. Әуе жастығындағы ұшудағы қисаю және тангаж бұрыштары

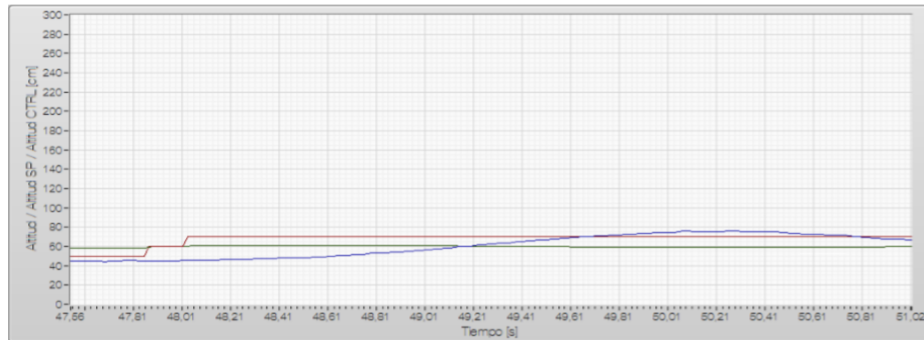
Сурет 5. Қисаю қадамының көрінісі

Сурет 6. Тангаж қадамының көрінісі

Сурет 7. Жарылу нүктесіндегі ығысу реакциясы

Сурет 8. Бііктік қадамының реакциясы

5. Қорытынды

Пид-контроллерлер квадрокоптер сияқты қиын жүйелерді тұрақтандыра алады; алайда белсенді және ұзақ сыртқы әсерлердің болуы контроллердің жүріс-тұрысына әсер етеді.

Пид-контроллерлердің нақты ұтыстары дизайнның бастапқы ұтысынан ерекшеленеді, өйткені математикалық модель квадрокоптерге әсер ететін барлық әсерлерді дәл ескермейді, өйткені вибрация немесе жүйенің тербелісі. Мінез-құлқы екі есе интегратор болып табылатын жүйенің табиғатына қарамастан, оның тұрақты қатесі бар, сондықтан барлық төрт реттеуіштің интегралдық ұтыстары жақсартылған реакция алу үшін ұлғайтылуы тиіс. Күштің туындылары ұшақтың әлсіз тербелісіне байланысты қатты азайған, өйткені оның әсері жүйеде тұрақсыз әрекет жасайтын тұрақсыз басқару сигналдарын шығарады.

Графикалық интерфейсі бар жер үсті жүйесі ұшу кезінде квадрокоптер мен контроллерлердің жұмысын бақылау үшін, сондай-ақ қажет болса, контроллерлердің күшейтуін немесе баптауын реттеу үшін пайдалы. Жүйенің болашақ жұмыстарындағы мінез-құлқын жақсарту үшін қисаю мен тангаж бұрыштары бойынша диапазондарды кеңейтуге мүмкіндік беретін оңайлатылған емес модельге негізделген желілік емес басқаруды іске асыруы мүмкін.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Åström, K., T. Hägglund, 2009. Control PID avanzado. Pearson Educación, Prentice Hall, Madrid, España.
2. Basdogan, C., 2004. Discrete PID controller. Robotics Courses, Koç Üniversitesi, Estambul.
3. Benavidez, J., J. Lambert, J. Aldo, M. Jamshidi, 2014. Landing of a quadcopter on a mobile base using fuzzy logic, advance trends in soft computing. Studies in Fuzziness and Soft Computing, 312, 429-437.
4. Bouabdallah, S., P. Murrieri, R. Siegwart, 2005. Towards autonomous indoor micro VTOL. Autonomous robots, 18(2), 171-183.
5. Bresciani, T., 2008. Modelling, identification and control of a quadrotor helicopter. Tesis de Maestría, Department of Automatic Control, Lund University, Lund.
6. Castillo P., Lozano R., Dzul A., 2005. Stabilization of a mini rotorcraft with four rotors. Control Systems, IEEE.
7. Jiřinec, T., 2011. Stabilization and control of unmanned quadcopter. Tesis de Maestría, Czech Technical University, Praga.
8. Natraj, A., L. Dieu Sang, D. Eynard, C. Demonceaux, P. Vasseur, 2013. Omnidirectional vision for UAV: Applications to attitude, motion and altitude estimation for day and night conditions. Journal of Intelligent & Robotic Systems, 69(1-4), 459-473.

Зияда Даражат, Айна Закаріна
(Нур-Султан, Казахстан)

БОЛЖАУШЫ БАҚЫЛАУ МОДЕЛІ НЕГІЗІНДЕ ІШКІ ҰҰА ҰШУЫН АВТОНОМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бұл жұмыста болжамдық басқару моделі (ББМ) негізінде жабық ҰҰА автономды түрде ұшу ұсынылады. Динамикалық модель квадрокоптер платформасын талдау және ББМ пайдалану үшін құрылған. Бірнеше телеметриялық модульдер MAVLink пайдаланып ішкі қолдану үшін оның жұмыс қабілеттілігіне сыналды. Траекторияны модельдеу қолданылатын басқару әдісінің тиімділігін тексеру үшін орындалады. Vicon қозғалысын басып алу жүйесі квадрокоптерды бақылау, деректерді жазу және ұшуды басқаруды тексеру үшін пайдаланылды. Формацациялық ұшу эксперименттері ҰҰА автономды қалыптасуы үшін ББМ жұмысқа қабілеттілігін тексеру мақсатында жүргізіледі. Ақыр соңында, жол бермеу, озондау, сондай-ақ бақылау қабылдау арқылы әуе қозғалысын басқару тұжырымдамасы үй-жайлардың ішіндегі модельденген ортада көрсетілді.

This paper presents the autonomous formation flight of indoor UAVs based on Model Predictive Control (MPC). Dynamic model was built for the analysis of the quadcopter platform and the utilization of MPC. Several telemetry modules were tested for its performance for indoor application using MAVLink. The trajectory simulation is performed to verify the effectiveness of the utilized control method. The Vicon motion capture system was employed for tracking quadcopters, recording data and testing the flight formation control. Formation flight experiments are conducted to verify the performance of the MPC for the autonomous formation of UAVs. Finally, the Air Traffic Management (ATM) concept with avoidance, geo-fencing as well as take over control were demonstrated in an indoor simulated environment.

I. Кіріспе

Ұшқышсыз ұшу аппараттары (ҰҰА) - бұл бортындағы ұшқыш-адамның қатысуынсыз жұмыс істейтін ұшу аппараттары. Оның ұшу траекториясы дербес борттық немесе жер үсті компьютерлерімен, не жердегі немесе көлік құралындағы қашықтықтан адам-оператормен бақыланады. Квадрокоптер-өте кең таралған пилотсыз аппараттар.

Көп мақсатты ҰҰА үшін ағымдағы өсіп келе жатқан тенденциямен, бірнеше ҰҰА үшін кооперативтік мінез-құлық ақпаратты бірлесіп пайдалану және барлау бақылау, үлкен аумақта алдын ала байқау және іздеу немесе жою сияқты түрлі операцияларды орындау үшін кеңейтілген мүмкіндіктер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Алайда ҰҰА-ның бірлескен басқаруы міндеттердің үйлесімділігіне, динамикалық ортадағы белгісіздіктің жоғары дәрежесіне және ақпараттың шектелуіне және т. б. байланысты күрделі міндет болып табылады.

Ұшуды басқару жүйесін қалыптастыру кезінде негізгі мәселелер шектеулер жағдайында орнықтылық, күрделілігі және іске асырылуы болып табылады. Ұшу аппараттары үшін сызықсыз құрылымның ұшуын басқарудың бірнеше әдістемесі әзірленді. Қабаттың ұшуын сызықтық реттегішпен салыстырғанда сызықсыз қабаттың ұшуы кезінде модельдің / аэродинамиканың белгісіздігін және ауытқуды күшейтуді жоспарлау әдісінің және басқарудың адаптивті әдістерінің көмегімен өтеуге тиіс. Бұл қабаттың ұшуына қабаттың ұшуының сызықтық реттеуі үшін қолданудан гөрі әлдеқайда кең диапазонда жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Алайда, бейсыздық құрылымның көптеген диспетчерлері әлі де енгізу/күй шектеулерімен тікелей жұмыс істей алмайды. Бұдан басқа, кедергілерден аулақ болу жиі шеңберде қарастырылмайды.

Ұшуды басқару жүйесін қалыптастыру үшін болжамды басқару моделі (ББМ) әзірленді. Оның шектеулерді өңдеу артықшылығы бар. Екіншіден, көшбасшы-Ізбасар схемасы келісілген мінез-құлықты анықтау үшін қолданылады. Есеп әрбір дискреттелген уақыт

мезетіне қойылады және бастапқы жағдайды ағымдағы күйге жаңартып, дискреттеу уақытынан асатын соңғы уақыт горизонтына шешіледі. Бұл шығу және кіру шектеулерін қамтуы мүмкін басқарудың аз ғана әдістерінің бірі. Соңғы жылдары жылдам динамикалық басқару міндеттерін шешу үшін ББМ қосымшалары пайда болды.

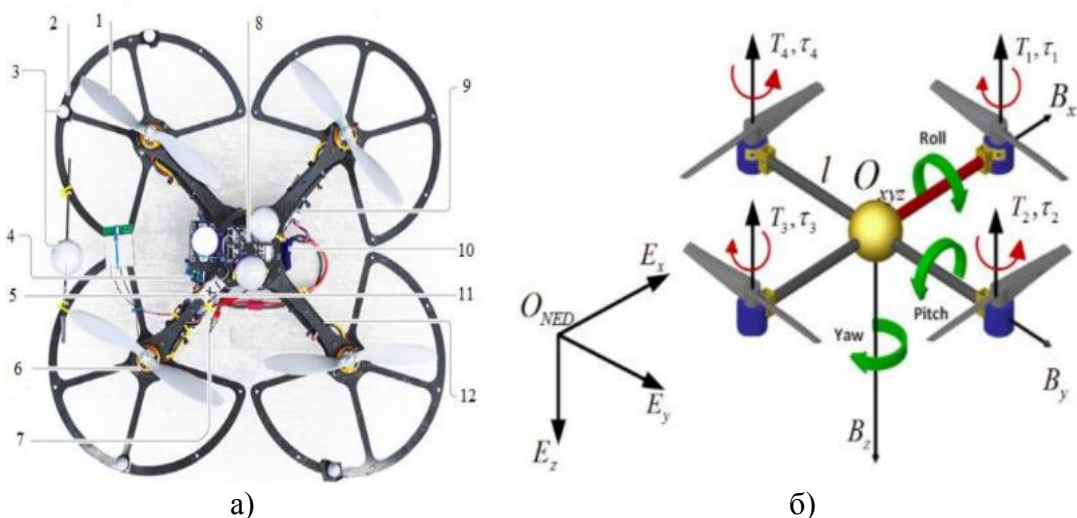
Контроллер түрі, пайдаланылатын көптеген анықтамалықтарда, жіктеуге болады сызықтық тепе-интегральды-туынды (PID) контроллер. Формацияның ұшу контроллері (яғни ведомосқа арналған автопилот) формация геометриясы жетекші маневрмен соқтығысу кезінде сақталатындай етіп жобаланған. Тығыз қабаттың ұшуымен енгізілетін ілінісудің қосымша аэродинамикалық әсерлері үлгілеледі. Тығыз формация енгізетін ілінісудің неғұрлым маңызды аэродинамикалық әсері бүйірлік немесе бағытталған арнаның биіктік ұстап қалу автопилот арнасына қосылуымен байланысты.

Осы баптың қалған бөлігі келесідей ұйымдастырылған. Квадрокоптер және динамик прототипі ІІ бөлімде жасалған және салынған. Әдебиетті шолу, тұжырымдау және іске асыру ІІІ бөлімде талқыланады. төрт квадрокоптеры бар автономды ұшу эксперименттері және нәтижелері ІV бөлімде көрсетілген. модельдеу және эксперимент пайдаланылатын басқару әдісінің тиімділігін тексеру үшін ІІІ бөлімде және ІV бөлімде орындалған. Соңында, біз мақаланы соңғы бөлімде аяқтаймыз.

ІІ. ҰҰА механизмі және динамикасы

А. ҰҰА сипаттамасы

Біз топты басқара және үйлестіре алатын бағдарламамен бірге бірнеше дрон әзірледік. Негізгі конструкция және эксперименталды қондырғы 1(а) суретте көрсетілген: 1-20см винт (қауіпсіздік тұрғысынан пластиктен жасалған); 2-протектор қаңқасы (бұрамаларды қорғайтын көміртекті талшықтан жасалған қаңқасы); 3-жарық шағылыстырғыш маркерлік шарлар (ауа камерасының жүйесіне дронның орналасқан жерін қадағалауға мүмкіндік береді); 4 - деректерді беру платалары (компьютерге дронға нұсқауды жіберуге мүмкіндік береді.); 5-радиобасқару қабылдағышы (қашықтан басқару пульті арқылы дронды басқаруға мүмкіндік береді).6-пропеллер қозғалтқышы (10 000 айн / мин дейін бекітілген пропеллерді айналдыра алады); 7-ауыстырып қосқыш (дронның қоректенуін қосу және ажырату үшін); 8-контроллердің ақысы(дронға тепе-теңдікті сақтауға және белгілі бір орынға ұшуға көмектесетін датчиктер бар); 9-аккумулятордың зуммері (гудит, гул батарея разрядына жақын болғанда); 10 - Аккумулятор (литий-сыйымдылығы 2200 мАч полимерлі аккумулятор); 11-кернеуді реттегіш (әр түрлі компоненттерге берілетін кернеуді реттейді);); 12-электрондық жылдамдық реттегіші (бір пропеллер жылдамдығын басқарады).

Сурет 1 (а) квадрокоптердің эксперименттік қондырғысының жоғарғы жағынан түрі; (б) квадрокоптердің конфигурациясы.

В. Күй динамикасы

Бұл бөлімде квадрокоптердің күйі туралы ақпаратты сипаттайтын динамикалық теңдеулер қарастырылады. Суретте көрсетілген квадрокөтер конфигурациясында. 1 (б), дроссельді жапқыштың кіруі әрбір қозғалтқыш тартымының сомасын білдіреді. Тангаж қозғалысы T_1 ұлғаюымен және T_3 азаюымен және керісінше бақыланады. Қисаю қозғалысы T_2 және керісінше бір мезгілде азайған кезде T_4 ұлғаюымен бақыланады. Ығысу басқарылады ұлғаюымен жылдамдығын T_2 және T_4 бір уақытта азайту кезінде T_1 және T_3 және керісінше.

Квадрокөтер динамикасын сипаттау үшін екі координат жүйесі қажет. Олардың бірі- O_{NED} (солтүстік-шығыс-төмен) белгіленген жердің қозғалмайтын рамасы, ал екіншісі- O_{xyz} белгіленген дене қозғалмалы рамасы, оның динамикалық мінез-құлқы жердің қозғалмайтын рамасымен байланысты сипатталуы мүмкін. Жылжымалы корпус координаттарының басталуы квадрокоптердің ауырлық орталығына сәйкес келеді.

Аударма динамикасы келесідей ұсынылған:

$$\begin{aligned} m\ddot{X} &= (c\psi\theta c\phi + s\psi s\phi)T \\ m\ddot{Y} &= (s\psi s\theta c\phi - c\psi s\phi)T \\ m\ddot{Z} &= mg + (c\theta c\phi)T \end{aligned} \quad (1)$$

мұнда $[X \ Y \ Z]$ - рамкадағы ауырлық орталығының жағдайы, $[\phi \ \theta \ \psi]$ - Эйлер бұрыштары, $c = \cos()$, $s = \sin()$ және $T = (T_1 + T_2 + T_3 + T_4)$ екенін байқаймыз. Айналмалы динамика келесідей болуы мүмкін:

$$\begin{pmatrix} \ddot{p} \\ \ddot{q} \\ \ddot{r} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \frac{M_x}{I_{11}} \\ \frac{M_y}{I_{22}} \\ \frac{M_z}{I_{33}} \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \frac{(I_{33}-I_{22})qr}{I_{11}} \\ \frac{(I_{11}-I_{33})pr}{I_{22}} \\ \frac{(I_{22}-I_{11})pq}{I_{33}} \end{pmatrix} \quad (2)$$

мұнда I_{11} , I_{22} және I_{33} – O_{xyz} корпусындағы xyz осьтерінің инерция моменттері, $[p \ q \ r]$ - бұрыштық жылдамдық және $[M_x, M_y, M_z]$ – O_{xyz} корпусының әрбір осінің айналасындағы моменттер.

Байлау теңдеуін қолданып :

$$\begin{pmatrix} \dot{\phi} \\ \dot{\theta} \\ \dot{\psi} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & \tan\theta s\phi & \tan\theta c\phi \\ 0 & c\phi & -s\phi \\ 0 & \frac{s\phi}{c\theta} & \frac{c\phi}{c\theta} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} p \\ q \\ r \end{pmatrix} \quad (3)$$

$\eta = [\phi \ \theta \ \psi]^T$ Эйлер бұрыштары термині бойынша айналу теңдеулерін жалпы түрде былайша жазуға болады:

$$M(\eta)\ddot{\eta} + C(\eta, \dot{\eta})\dot{\eta} = \tau_\eta \quad (4)$$

Теңдеулерді таратып, квадрокоптер моделі жай-күй кеңістігінің жинақы түрінде ұсынуға болады:

$$\dot{X} = f(x, u) \quad (5)$$

III. Ұшуды басқаруды қалыптастыру

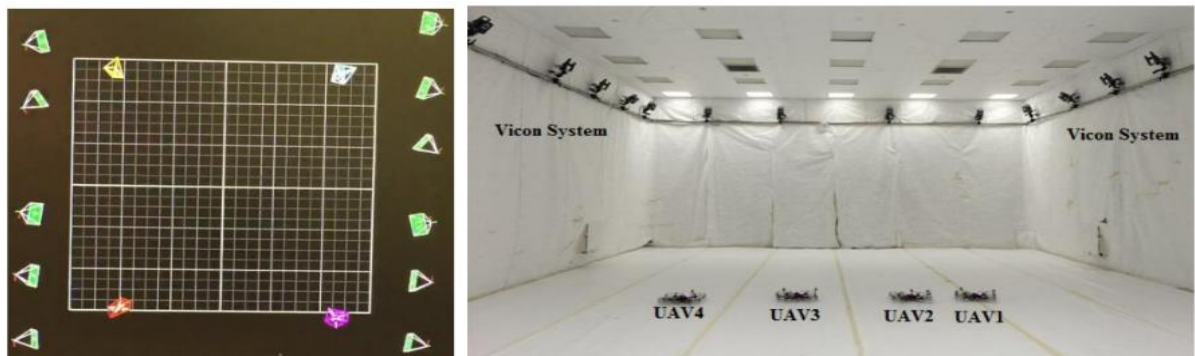
A. Басқару тәсілі

Бұл бөлімде контроллерлердің жұптарын (бір көшбасшы және үш жетекші квадрокоптер) қалыптастыру қарастырылады. Сондай-ақ, контроллердің бу конструкциясын қалыптастыру бөлек байланады және қарастырылады. Ұшуды басқару стратегиясын қалыптастыру екі деңгейлі құрылыммен жүзеге асырылды. Жоғарғы қабат ұшуды қалыптастыру үшін бағдар ретінде арналған. Бұл жылдамдықты басқарудан, курс пен биіктіктен тұрады. Төменгі қабат қабаттың нақты геометриясын басқару үшін қойылады. Бұл X , y және z көшбасшы Мен саптағы жетекші арасындағы бөлгіш қашықтықтардан тұрады. Бұл аралас ПИД-ұшу контроллерінің құрылымы. Бұл тәсілдеменің негізгі кемшіліктері конструкцияға енгізуге / жай-күйіне шектеулерді енгізу мүмкіндігінің болмауы және ұшу жағдайларына жол берудің салыстырмалы төмен диапазоны болып табылады. Бұл схема

көшбасшы болып тағайындалатын бір агентті пайдаланады, ал қалған агенттер көшбасшының салыстырмалы жағдайға жылжуын қадағалайтын болады. Бұл схемада тек көшбасшы команда алады деп болжануда. Көшбасшы-следопыт схемасының артықшылығы-ұшу үстіндегі маневрлерді қалыптастыру көшбасшы қозғалысының терминдерінде берілуі мүмкін. Алайда, оның кемшіліктері бар, ол көшбасшы қозғалысы басқа агенттерге-ізбасарларға байланысты емес. Бұл дегеніміз, егер агенттерде-ізбасарларда қадағалау қателігін ұстап тұра алмаса, онда қалыптастыру бұзылатын болады, өйткені көшбасшы өз қарқынында қозғала береді, ал бақылау қателігі көп болып қалады.

В. Vicon Жүйесі

Vicon жүйесі (қозғалысты басып алу жүйесі) Vicon Tracker деп аталатын бағдарламалық жасақтаманы пайдаланады. Бұл бағдарламалық қамтамасыз ету ұшуды басқару алгоритмдерін тестілеуге көмектесетін бірнеше функциялары бар. Ол бір уақытта 50 бірегей объектілерді қадағалауға қабілетті; 2D қатты денелерді тану, сондықтан маркерлер бір камераға көрінсе де, деректер әлі де жалғасуы мүмкін; объектілердің ағындық орналасқан жерлерінде төмен кідіріс; оның расталған кідірісі 2,5 мс құрайды. Эксперимент үшін Vicon зертханасының ауданы шамамен ұзындығы 10 метр және ені 9 метр. Бірақ камераларды қамту ұзындығы 9 метр * ені 8 метр облысты ғана қамтамасыз ете алады. Бұл ұшуды басқару бағдарламасын қалыптастыру апат болмас үшін Зертхананың физикалық шекарасынан тыс шықпауы тиіс дегенді білдіреді. - Сур. 2 (а) Vicon жүйесі көрсетілген және трекердегі ұшу аймағы.

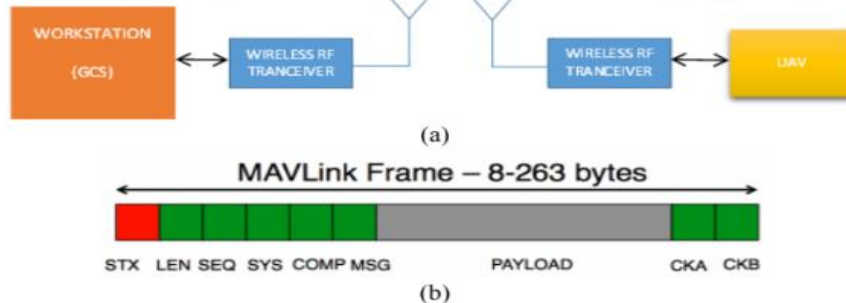
Сур. 2 (а) Vicon жүйесі және трекердегі ұшу аймағы; (б) ҰҰА қалыптастыруға арналған эксперименттік қондырғы

Әрбір қозғалысты басып алу камерасында инфрақызыл сәулеленуді (ИК) шығаратын жарық табыттары және белгілі бір көру өрісінде (FOV) оптикалық маркерлерден көрініс тапқан ИК-сигналдарды басып алуға арналған камера линзасы болады. Бірнеше камералар және орнату әртүрлі бұрыштарда үш өлшемді кеңістік құрылады. Осы кеңістіктің шегінде маркерге бекітілген кез келген нысандар өзінің 6 еркіндік дәрежесімен (DOF) камера қадағалайтын кинематикалық мәліметтеріне ие болады. Алынған деректер 4704 x 3456 пиксель (16 мегапиксель) толық рұқсат етілген кезде секундына 50 кадр (fps) жылдамдықпен жергілікті желі арқылы компьютерге жіберіледі. Қажет болған жағдайда жүйе кадрларының жиілігі Толық рұқсат етілген кезде секундына 120 кадрға және тіпті кішірейтілген рұқсат кезінде одан да жоғары (секундына ең көп 2000 кадр). - Сур. 2 (б) ҰҰА қалыптастыру үшін тәжірибелік қондырғы көрсетілген.

С. Телеметрия әдісі және болжамды контроллер моделі

Бірнеше телеметриялық Модульдер MAVLink 1.0 пайдаланып Ішкі қолдану үшін оның жұмысқа қабілеттілігіне сыналды. Бірнеше Xbee Модульдер бөлмелердің ішінде қолдану үшін өнімділікке тестіленеді. Simulink моделі ҰҰА синусоидалды немесе иББМльсті сигналдарды жібереді және уақытша кідіріс мәнін тексеру үшін қайтарылған сигналдарды алады. 3 (а) суретте көрсетілгендей тестілеу модульдерінің үш түрі (2.4 ГГц технологиясы, 900 МГц және f02438 Қос ТТЛ 3drobotics 433 МГц технологиясы). Сымсыз телеметриялық байланыс жүйенің сыни бөлігін құрайды, өйткені ҰҰА нақты уақыт режимінде басқарылады командалар Жерүсті Басқару Станциясынан (ЖБС) жіберіледі. Жұмыс станциясынан сымсыз

радиожилік модуліне командалық интерфейс бірізді байланыс арқылы жүзеге асырылады. Сымсыз модуль келіп түсетін тізбекті деректерді радиожилік сигналына түрлендіреді, ал радиожилік қабылдағыш таратқыштың ұқсас модулі ҰҰА соңында радиожилік деректерін тізбекті ағынға түрлендіреді және оны ҰҰА өңдеу блогына жібереді. Телеметрия арнасының қажетті сипаттамалары: 1) Нақты уақытта жаңарту (төмен кідіріс); 2) тұрақты байланыс; 3) төмен энергия тұтыну; 4) кіші форм-фактор; 5) желілік мүмкіндіктер; 6) арнаны таңдау.

Сур. 3 а) ЖБС және ҰҰА арасындағы байланыс арнасы; Б) MAVLink рамкасы.

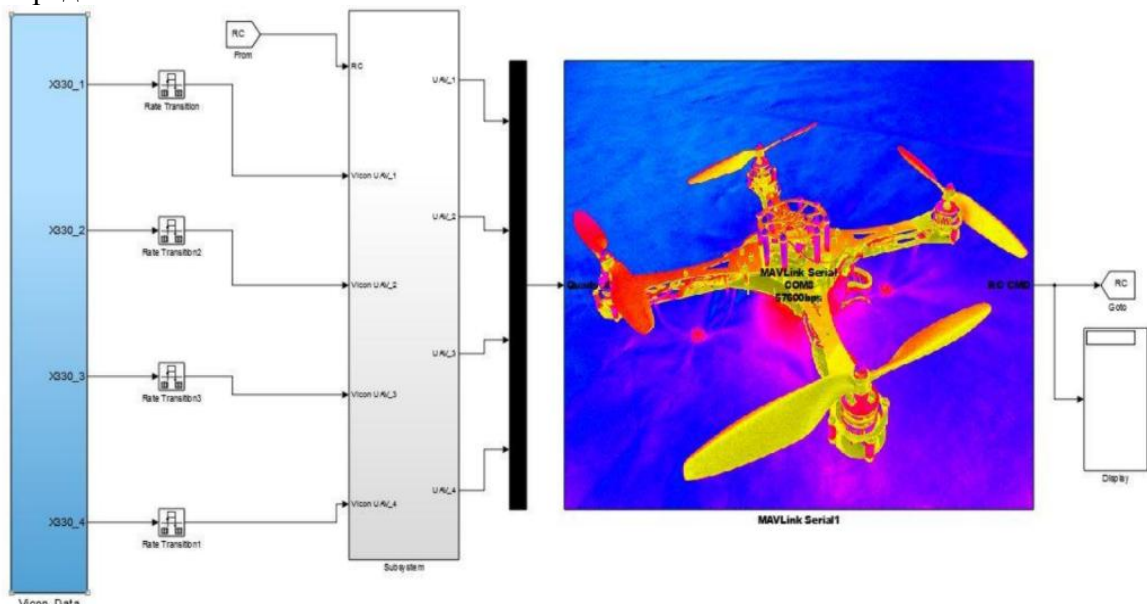
ЖБС және ҰҰА арасындағы байланыс протоколы MAVLink (Micro Aerial Vehicle Link) деп аталады. Ол 3 (б) суретте көрсетілгендей сенсорлық, жауынгерлік және басқарушы деректерді инкапсуляциялайды. Ол негізінен ГКС мен ҰҰА арасындағы байланыс үшін, сондай-ақ көлік құралының жүйеаралық байланыс жүйесінде қолданылады. Пайдалы жүктеме өрісі ЖБС-дан ҰҰА-ға командалық пакетке арналған ҰҰА, тарту, қисаю, тангаж, ығысу және ШИМ туралы ақпаратты қамтиды. Ұшуды басқаруды қалыптастырудағы негізгі мәселелер: шектеулер. Осылайша, ұшу архитектурасын қалыптастыру үлгісі, схемалар мен контроллер басқарудың орталықтандырылған архитектурасын, көшбасшы-ізбасар схемасын және ББМ сияқты ұшудың сызықсыз контроллерін білдіретін болады. Нақты уақытта құрылымның ұшуын іске асыру үшін иерархиялық басқару кері байланысты линеаризациялау робасты контроллерінің төменгі қабаты бар модельді болжамдық контроллердің (МПК) жоғарғы қабатынан тұрады.

Сур. 4 MATLAB бағдарламасының орындалуын көрсетеді. ББМ траекториясының генераторы кіріс деректерінің екі түрін талап етеді: кіріс деректер шектеу және кіріс деректер мақсаттары. Шектеулер кірісі-бұл квадрокоптергіш бақыланбайтын параметрлер мысалы, ұшу траекториясы сынақ стендінің шегінен артық болмауы немесе квадрокоптердің ең үлкен бұрышы белгілі мәннен артық болмауы тиіс. Объективтік кіріс деректері-квадрокоптер басқара алатын және ББМ параметрлері траектория оны оңтайландыруы мүмкін. Мысалы, квадрокоптер бұл позицияға белгілі бір уақытта, сондай-ақ өту бірқалыпты жетуі керек. Кіріс деректерін алғаннан кейін, ББМ траекториясының генераторы квадрокоптер одан кейін жүруі үшін траекторияның нүктелерінің тізімін оңтайландыруға және есептеуге тырысады. Жол нүктелерінің тірек траекториясын есептеуден кейін. Бұл деректер MATLAB/Simulink бағдарламасында кіріс деректерінің бірі ретінде пайдаланылады.

4-сурет. MATLAB-та ағын және сызықты емес реттеуішті басқарудың болжамдық бағдарламасының моделі

Нақты уақытта ұшу кезінде MATLAB/Simulink негізгі бағдарламасы тірек траекториялық деректер мен VICON деректерін алуға жауап береді. Дегенмен, бұл негізгі бағдарлама, сондай-ақ, берілген бағыттау шарты немесе бастапқы жағдайы сияқты басқа да функцияларды қамтиды. Ол сондай-ақ, БММ траекториясының генераторынан тірек траекториясы бойынша деректердің орнына траектория бойынша өзінің жеке бағдарламаланған қарапайым мәліметтеріне ие бола алады. Пайдаланушы тек MATLAB / Simulink негізгі бағдарламасының күй ағымындағы қозғалыс теңдеуін бағдарламалауы керек. Бірақ траекторияның күрделілігіне шектеулер бар, ол жеңе алады, өйткені ол көп квадрокоптер және күрделі суретпен жұмыс істеу кезінде неғұрлым күрделі болады. Бұл сондай-ақ кідіріс болады, өйткені жерүсті басқару станциясы нақты уақыт траекториясын есептеп шығарады. Содан кейін кері байланыс линеаризациясының контроллері квадрокоптер қалаған позицияларға сәйкес және қолдау жасай алатынына кепілдік беру үшін нақты уақыт бойынша есептеулерді орындайды. Бұл төменгі қабат контроллері нақты уақыт режимінде есептеледі, сондықтан ол квадрокоптердің жағдайын бақылай алады. Бұл кезеңде контроллер крен, тангаж, ығысу және тарту сияқты қажетті деректерді шығаруды жалғастырады.

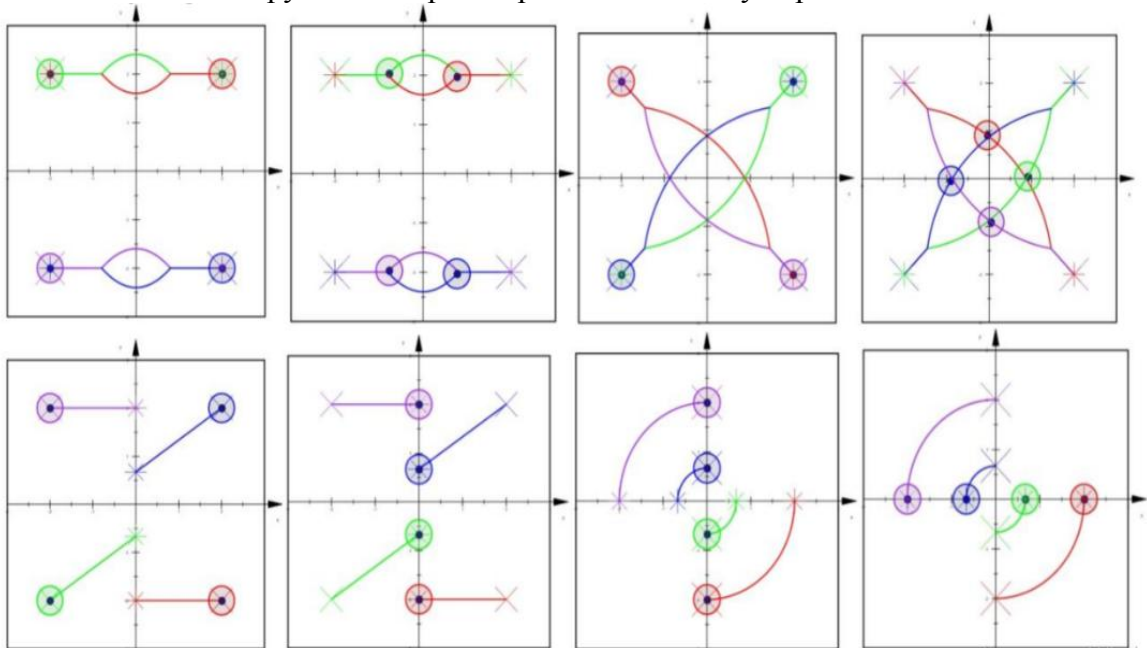
5-сурет. Жер үсті басқару станциясының Simulink интерфейсі (бұрылған көрініс)

Интерфейс Simulink қалыптастыру үшін ҰҰА немесе роения сондай-ақ әзірленді, онда байланыс жүзеге асырылады модулімен XBee 2,4 ГГц. Телеметрия MAVLink 1.0 протоколын пайдаланады. Микро-әуе көлік құралдарына арналған Ашық бастапқы коды бар кітапхана MAVLink. Қазіргі уақытта ҰҰА қауымдастығы үшін белгілі хаттама, өйткені оның төмен үстеме шығындар, сенімділік және кеңейту қарапайымдылығы. MAVLink UDP немесе UART көпір арқылы берілуі мүмкін. Қондырмасы бар экспериментке дайын Simulink интерфейсі суретте көрсетілген. 5. Бұл Simulink моделі XBee арқылы ҰҰА байланысы үшін жерүсті басқару станциясы ретінде әрекет етеді. Ол қисаю, тангаж, ығысу және MAVLINK 1.0 хаттамасы бойынша MAVLINK 1.0 хаттамасы бойынша деректерді беру жылдамдығы 57 600 б / с тізбектелген порт арқылы ҰҰА-ға жаю командаларын жібереді (мысалы, жөндеу үшін пайдалы болуы мүмкін ҰҰА қатысты ақпарат).

D. Траекторияны модельдеу

БММ квадрокоптер моделін және ұшу алдындағы қоршаған орта туралы ақпаратты пайдалана отырып, автономды режимде шектеулердің барлық түрлерін қанағаттандыратын соқтығысусыз оңтайландырылған тірек траекториясын жасайды. Содан кейін квадрокоптер динамикасының дәл инверсиясы негізінде әзірленген кері байланыс линеаризациясының робастты реттегішінің төменгі қабаты тіректің оңтайлы жағдайын қадағалайды және кез келген бақылау қателіктерін басады және ұшу кезінде БММ бақылаушысымен есептелген

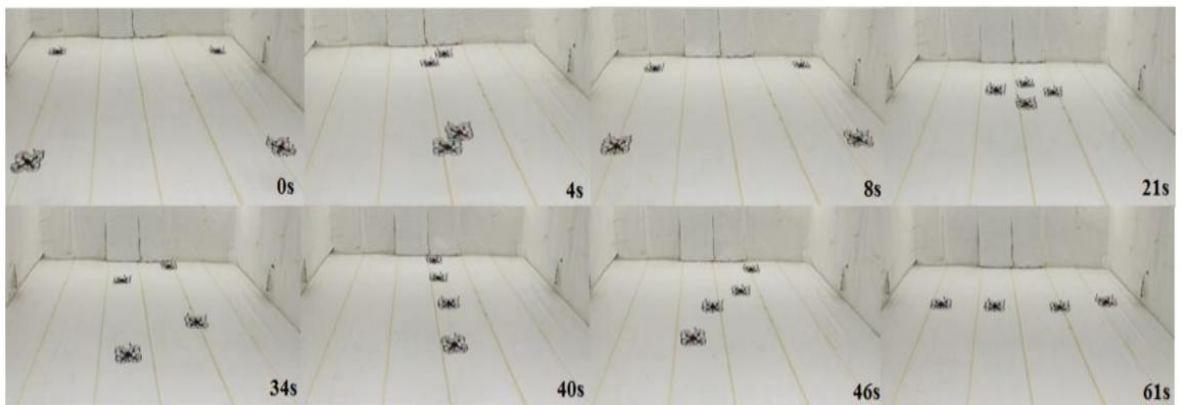
траекторияның алдын ала қалыптастырылған траекториясын жүргізеді. - Сур. 6 ҰҰА ұшу экспериментін қалыптастыру кезінде траекторияны модельдеу көрсетілген.

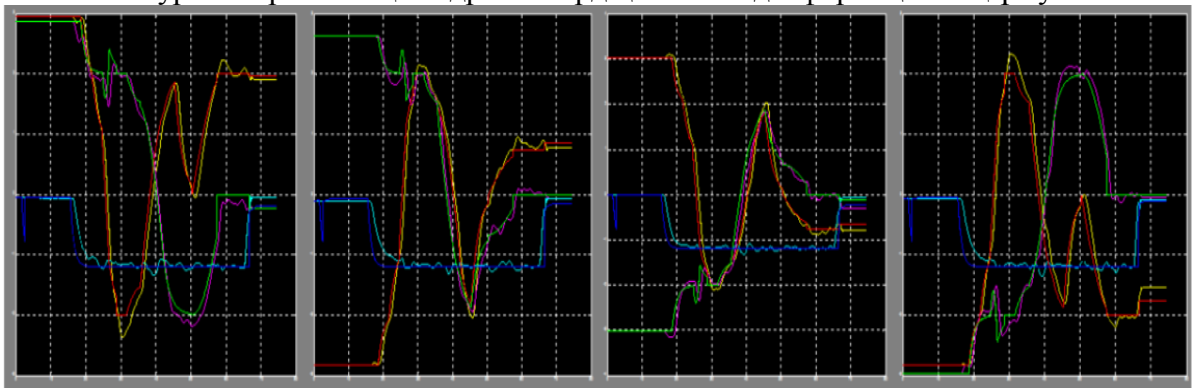
6-сурет ҰҰА ұшуын қалыптастыру траекториясын модельдеу

IV. Төрт квадрокоптермен автономды ұшу эксперименті

8-дюймдік пропеллерлері бар төрт квадрокоптер ұшуларды қалыптастыру үшін пайдаланылады, ал VICON қозғалысын басып алу жүйесі квадрокоптердің жағдайын өлшеу үшін қолданылады. Басқару әдісі Matlab (Simulink) ортасында іске асырылады, содан кейін ДК жұмыс станциясында іске қосылады. Содан кейін басқару командалары квадрокоптерге сымсыз байланыс арқылы беріледі.

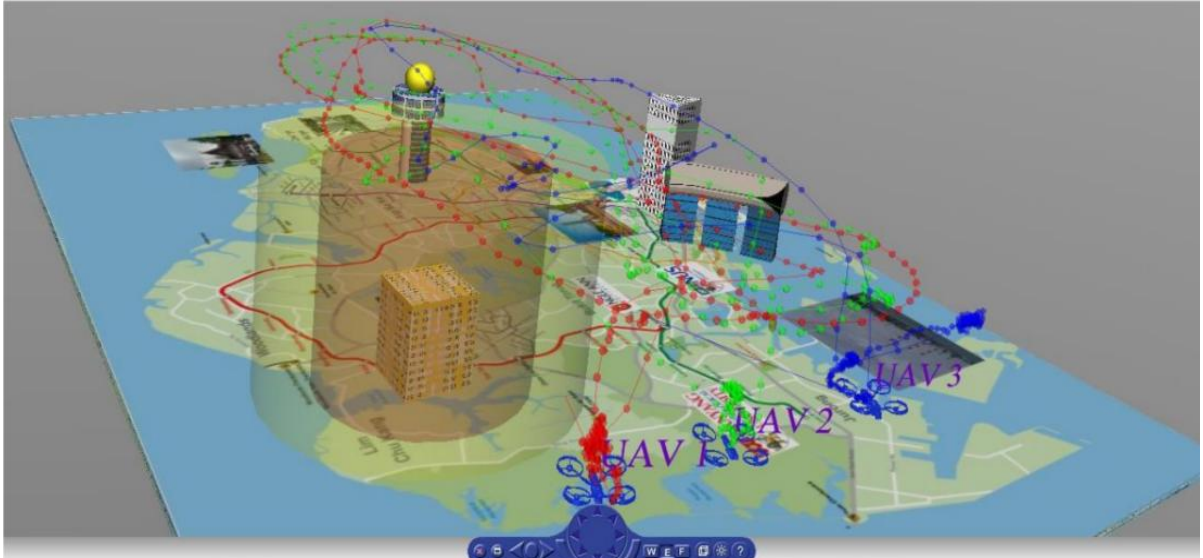

7-сурет. Төрт жабық квадрокоптердің автономды формациялық ұшуы

Сур. 8 ҰҰА траекториялық деректерін шығару (x, y және yaw еркін күйі)

Квадрокоптерлер бастапқы нүктеден 0,1 м позицияға 1,2 м биіктікке ұшып, содан кейін белгіленген траектория бойынша қалыптастыра отырып, мақсатты позицияларға ұшуға команда алатын болады. Vison өлшенген мәндері одан әрі талдау үшін жазылады. Тек екі өлшеу жағдайы қарастырылғандықтан, квадрокоптердің бүйірлік және тік орналасуы ұшу кезінде тұрақты болып қалады. 7-суретте жабық квадрокоптердің ұшуын автономды қалыптастырудың барлық процесі көрсетілген. Біз 8- суретте көрсетілгендей, ҰҰА (ҰҰА1, ҰҰА2, ҰҰА3 және ҰҰА 4) траекторияның шығу деректерін ала аламыз.

Сурет 9. Әуе қозғалысын басқару тұжырымдамасын көрсетуге қажет пайдаланушы интерфейсі (ПИ)

Құрылым ұшуының екінші бөлігі әуе қозғалысын басқару идеясында (ӘҚБ) еністікпен, гео-қоршаумен, сондай-ақ басқаруды өзіне алумен жұмыс істейді. Пайдаланушы интерфейсі 9-суретте көрсетілгендей, ҰҰА ұшу траекториясын және CBD бар 3D-картаны, әуежай мұнаралары мен тұрғын үйлерді бейнелейді. Бірінші ҰҰА 5 секундқа кешігіп ұшып, а ғимараты мен б ғимаратының жанынан 1,2 метр биіктіктен ұшып шығады. Алайда олар С корпусының жанынан ұшып өтеді, өйткені ол ҰҰА ұшу биіктігінен төмен. Дегенмен, с ғимаратының үстінен ұшып өтудің орнына, квадрокоптер уақытша гео-қоршаудың салдарынан оның жанынан ұшып өтуге тура келеді. АТМ концепциясына сәйкес, пилотник гео-қоршау аймағына кіруге тырысады, ал ол Контроллерден жіберілген жоғары басымдықтың бұйрығы бойынша осы аймақтан кетуге мәжбүр. Екі әрекеттен кейін ҰҰА басымдылық құқығы бар бақылаушының бақылауына алынады. Ұшу-техникалық сипаттамаларын және демонстрациялық саптық ұшудың орнықтылығын тексеру үшін бірнеше сынақ ұшулары өткізілді. Өзгерістер жақсы көрініске жету үшін жасалды.

V. Қорытынды

Жұмыста болжамдық басқару моделі (ББМ) негізінде жабық ҰҰА ұшуын дербес қалыптастыратын ұшу ұсынылған. Ұсынылған ұшу құрылымдарын басқару көшбасшы-ізкесу сызбасы бойынша жүзеге асырылды, өйткені бұл тәсіл іске асыру оңай болды және қалыптасудың тиісті реттегішін қолдана отырып, қалыптастырудың тұрақты келісілген тәртібін жеңіл ұйғарды. ҰҰА платформасы мен олардың ұшуын басқару жүйесін жақсы түсіну үшін егжей-тегжейлі зерттеулер жүргізілді. Болжамдық белгінің болу артықшылығы зерттеудің фокустық шеңбері ретінде ББМ таңдауға әкелді. Vison қозғалысын басып алу жүйесі квадрокоптерды бақылау, деректерді жазу және ұшуды басқаруды тексеру үшін пайдаланылды. Ұшуды басқару қабатын сынау кезінде пайдаланылатын квадрокоптер мен онымен байланысты техникалық құралдарды әзірлеу. Төрт квадрокоптері бар ұшу эксперименттері ҰҰА автономды қалыптасуы үшін ББМ жұмысқа қабілеттілігін тексеру мақсатында жүргізіледі. Соңында, ӘҚБ тұжырымдамасы ғимараттың ішінде модельденген ортада көрсетілді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Stipanović, Dušan M., et al., "Decentralized overlapping control of a formation of unmanned aerial vehicles." *Automatica* 40. (2004): 1285-1296.
2. Newcome, L. R. (2004)., *Unmanned aviation: a brief history of unmanned aerial vehicles*. AIAA, 2004, pp. 1-5.
3. Valavanis, K. P. (Ed.). *Advances in unmanned aerial vehicles: state of the art and the road to autonomy* (Vol. 33). Springer Science & Business Media (2008).
4. Chao, H., Cao, Y., & Chen, Y. , "Autopilots for small unmanned aerial vehicles: a survey". *International Journal of Control, Automation and Systems*,8(1), (2010), 36-44.
5. Singh, S. N., Chandler, P., Schumacher, C., Banda, S., & Pachter, M., "Adaptive feedback linearizing nonlinear close formation control of UAVs". In *American Control Conference, 2000. Proceedings of the 2000* (Vol. 2, pp. 854-858). IEEE.
6. S. S., P. Chandler, C. Schumacher, S. Banda, and M. Pachter, "Nonlinear adaptive close formation control of unmanned aerial vehicles," in *Dynamics and Control, 2000*, pp. 179-194.
7. Richards, A., & How, J., "Decentralized model predictive control of cooperating UAVs". In *Decision and Control, 2004. CDC. 43rd IEEE Conference on* (Vol. 4, pp. 4286-4291). IEEE.

УДК 004.1082

*Баянали Досжанов, Ерлан Өткелбай
(Кызылорда, Қазақстан)*

КРИПТОВАЛЮТАНЫҢ ЖҰМЫС ПРИНЦИПІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТӨЛЕМ РЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада криптовалюта, блокчейн, биткойн ұғымдары, олардың жұмыс принциптері қарастырылады. Криптовалютаның артықшылықтары мен құқықтық мәртебесі және оның электрондық төлем ретінде пайдалану ерекшеліктері баяндалады.

Кілттік сөздер: *криптовалюта, блокчейн, биткойн, блоктар тізбегі, құқықтық мәртебесі.*

The article discusses the concepts of cryptocurrency, blockchain and bitcoin, as well as the principles of their work. The advantages and legal status of cryptocurrency are described, as well as the features of its use as an electronic payment.

Keywords: *cryptocurrency, blockchain, bitcoin, blockchain, legal status.*

Ақпараттық технологиялар мен коммуникацияның, ауқымды мәліметтер қорының жалпыға қолжетімділігі әлемдік деңгейдегі факторлардың бірі ретінде бірлесіп тұтыну экономикасының құрылуына әсерін тигізуде. Инновациялық технологиялардың кейбірі өнімділіктің қарқынды өсуін қамтамасыз етсе, кейбірі өндірістік салалардың бұрыннан қалыптасқан жүйесін мүлдем жаңа бағытқа өзгертуде. Мысалы, криптовалютаның жаһандық ақша жүйесін өзгертуге әсері уақыт өткен сайын артып келеді.

«Криптовалюта» термині «криптография» және «валюта» терминдерінің бірігуінен құралған. «Крипто» гректің *κρυπτός* – «жасырын» деген сөзінің мағынасын береді. Ал, «валюта» – түйін сөз, бұл жағдайда шын мәніндегі ақшаның балама түрі екендігін білдіреді [1]. Яғни, криптовалютаны интернеттегі жасырын ақша немесе ақшаның интернеттегі баламасы деп қабылдауымызға болады. Криптовалютаны пайдаланушылардың көпшілігі цифрлық ақша деп те атайды. Криптовалютаның басты ерекшелігі – орталықтандырылған бақылаудың толықтай жоқтығында.

Нақты анықтамасын қарастыратын болсақ, криптовалюта дегеніміз математикалық алгоритмдер арқылы шешілген әріптер мен сандардың жиынтығы. Ең алғаш 2008 жылы 31 қазанда криптовалютаның негізін, блокчейн технологиясын жасау тұжырымдамасы мен оны

пайдалану идеясын шын есімі бүгінге дейін белгісіз және оны ешкім көрмеген, псевдоатаумен белгілі Сатошо Накомото қалаған. Бұл есімнің жапон тілінен аудармасы «жүйе ішіндегі айқын ой иесі» деген мағынаны білдіреді екен. Математикалық әрбір шешкен алгоритімдерді ол «биткойн» деп атаған [2].

Криптовалюта сандық валютаның түрі. Оның эмиссиясы мен есеп-қисабы түрлі криптографиялық әдістерге негізделген. Ал жұмыс істеуі компьютерлік желіде орталықтандырылмаған. Криптовалюта жаңа технологиялар мен үкіметтің бақылауынсыз жүргізуге негізделген төлемдер мен ақша аударымдарының жылдам әрі сенімді жүйесі.

Желінің әрбір мүшесі криптовалютамен делдалсыз тез операциялар жүргізе алады. Яғни, сатып алушы сатушыға ақшаны тікелей жібереді. Жүйедегі монеталар – криптографикалық (математикалық) хэш-кодтар [3].

Қазіргі уақытта криптовалюталар кеңінен танылуда және төлем құралы ретінде әлемнің мыңдаған ұйымдары қабылдауда. Қол жетімділік, төмен комиссия және жасырын болуы оларды қаржы операцияларының жаңа стандартына айналдыруда.

Валютаның кез-келген қозғалысы қатаң тіркеледі және әрбір пайдаланушы қаражаттың қозғалысын қадағалай алады.

Криптовалюталарды сақтау үшін, бірегей криптографиялық кілтті қамтыған арнайы бағдарламалық немесе аппараттық әмияндар пайдаланылады.

Желіде бір ортадан екінші ортаға жіберілетін мәліметтер қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін шифрланатыны секілді криптовалюта да шифрланады.

Криптовалютаның артықшылықтары мынадай:

- кибершабуылдардан, хакерлік шабуылдардан өте жоғары деңгейде қорғалған;
- құнсыздануға ұшырамайды;
- криптовалютаны кез келген әлемнің нүктесіне бір сәтте жібере аласыз;
- шотыңызды тексеру немесе транзакция жасау кезінде сізге ешкім кедергі жасай алмайды;
- ол мемлекетке, ұлттық банкке тәуелді болмайды.
- криптовалюта бағамының өзгерісі доллардың басқа валюталарға қатысты өсуіне немесе құлдырауына тәуелді емес.

Криптовалюта нақты бағдарламаны қамтамасыз ететін өнім болғандықтан курстың өсуі тек сұраныс пен ұсынысқа байланысты болады.

Криптовалюталардың негізі блокчейн технологиясы, яғни, транзакциялар тарихы сақталатын блоктар тізбегі болып табылады, блоктар бір-бірімен байланысты және сенімді қорғалған [4].

Блоктар тізбегі өзінде сақталған мәліметтерді жоғалту қауіпінсіз интернеттегі кез-келген пайдаланушыға еркін таратыла береді. Криптовалюта да осы ұстанымға негізделеді .

Блокчейннің жұмыс ұстанымы сияқты биткойн мен оның аналогы секілді криптовалюталар да осы үлгіде жұмыс жасайды. Бірақ, оның қолданылу саласы мұнымен шектелмейді: бұл жүйеге деген қызығушылық пен сұраныс банктік ұйымдар, мемлекеттік мекемелер тарапынан да байқалуда.

Блокчейн – ашық және жария, ол пайдаланушыларға, банктер сияқты бөгде ұйымдардың делдалдық қызметінсіз, тауарларды сатып алуға және сатуға мүмкіндік береді.

Криптовалютаның бүгін күні мыңдаған түрі болса да ең негізгі цифрлық ақша ретінде биткойн өз танымалдылығын, құндылығын жоғалтпай пайдаланылуда.

Криптовалютаны сатып алмай-ақ биткойн бағамының өзгерісінде табыс табуға болады. Бұл үшін биткойн бағамының айырмасына (CFD) келісім-шарт сатып алу жеткілікті [5].

Әлемдегі алғашқы криптовалюта – биткойн бұдан 10 жылдан аса бұрын пайда болса да, цифрлық валюталардың құқықтық мәртебесі әлі күнге дейін нақты анықталған жоқ. Әлемнің алпауыт елдері құқықтық мәртебесін анықтай алмай отырғандығына қарамастан криптовалюта интернеттегі сауда-саттықпен айналысатын пайдаланушылардың қызығушылығын арттырып, тоқтаусыз алға жылжуда. Әзірге түрлі елдердің үкіметтері ортақ шешімге келе алмай, анықтама беруде қиналуда. Кейбірі биткойнге мүмкіндік берді,

басқалары неғұрлым жеңіл жолды – тыйым салулар мен шектеулерді таңдады. Оның себебі, биткойнның негізгі мүмкіншілігі болып табылатын орталықсыздандыру болғандықтан, оны бақылау мүмкіндігін айтарлықтай шектейді. Десек те, цифрлық ақшаның танымалдығы артып, әлемдік қауымдастық және жекелеген елдер осы мәселені шешудің жолдарын қарастыруда [6]. Әлем елдерінің криптовалюта жөніндегі пікірлерін екі топқа жіктеуге болады. Бірі виртуалды ақшаны пайдалануға тыйым салуға немесе шектеуге ниетті. Олардың арасында Қытай, Таиланд, Ресей, Эквадор, Исландия, Индонезия және т. б.. Екіншісі криптовалютанан өз экономикасына енгізу үшін нормативтік-құқықтық базаны дайындауда. Бұл Жапония, Жаңа Зеландия, Норвегия, Сингапур, Оңтүстік Корея, Испания, Швейцария, Швеция, Англия, АҚШ, Канада, Германия және т. б.. Жапония бұл мәселеде бәрінен озық тұр – онда биткойн төлем құралы ретінде ресми түрде танылған. Еуроодақ биткойнді ресми түрде қабылдаса, Қытайда оны әзірге тек жеке тұлғалар пайдалана алады. Еуроодақта биткойндар мен операциялар валюталар, монеталар мен банкноттар мен төлем операциялары ретінде қарастырылады, бірақ, биткойн салық салатын активтерге жатпайды. Цифрлық валюта нарығын капиталға айналдыру арқылы салықтар мен алымдар түсімін көбейту мүмкін болғандықтан, сарапшылардың көпшілігі, елдердің басшылығына криптовалютанан қабылдап, құқықтық мәртебесін анықтаудан басқа жол қалмайды деп санайды [7].

Кейбір адамдар криптовалютанан болашақтың төлем құралы ретінде қарағанмен, кейбірі бұл жүйе әлемдік экономикаға өз зиянын тигізеді деп ойлайды. Бірақ қайсы тарап болмасын кез-келген транзакция делдалсыз жүргендіктен ол әлемдік экономикаға тиімді әсер ететіндігін жоққа шығармайды.

Криптовалюта жөнінде әр алуан пікірлер болса да, ол қарқынды дамып келе жатқан жаңа технологиялардың қатарында. Қоғамға қаншалық деңгейде пайдалы немесе зиянды болатынын келешек көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мендалиев А.В. Криптовалюта как средство платежа // URL: <http://human.snauka.ru/2019/09/26049>
2. Қасеке Н. Криптовалюта дегеніміз не? URL: <https://abai.kz/post/55359>
3. Ерік Ж. Криптовалюта: биткойн деген не? URL: <https://7kun.kz/>
4. Табернакулов А., Койфманн Я. Блокчейн на практике. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 264 с.
5. Лелу Л. Блокчейн от А до Я. Все о технологии десятилетия. – М.: Эксмо, 2018. – 256 с.
6. Семенова Е.В., Макаревич М.Л. Анализ правового регулирования криптовалюты в отдельных странах (на примере Японии, США и России) // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2017. – №8 (26). – С.143-147.
7. Долгиева М.М. Зарубежный опыт правового регулирования отношений в сфере оборота криптовалюты // Lex Russica. – 2018. – №10(143). – С.116-129.

УДК 004.42

*Дмитро Єрмолаєв, Світлана Антоненко
(Дніпро, Україна)*

ЗМІНА СТРУКТУРИ СИСТЕМИ ДОДАТКІВ «SGPLANNER» ДО ВИГЛЯДУ ВЕБ-САЙТУ

В даній статті буде розглянута оновлена система сімейного планувальника бюджету. Його новий вигляд – веб-сайт, створений за допомогою мови програмування PHP та фреймворку Laravel. Буде дана оцінка з модифікації: наведені переваги, недоліки, та обґрунтування важливості цих змін.

Ключові слова: *планувальник бюджету, сімейний планувальник, бюджет, сім'я, фінанси.*

In this article, the system of a family planner for the budget will be reviewed. New Yearly Wiggle – website, get ready for the latest PHP program and Laravel framework. I will be given an assessment of the modifikatsiy: induced surrenders, shortcomings, and an increase in the importance of these changes.

Керування бюджетом – це справа дуже важлива. Не важливо, буде це бюджет особистий, бюджет родини, або бюджет організації – до його ведення треба ставитися дуже сумлінно. Саме задля цього було прийнято рішення перетворити сукупність програмних додатків у один продукт – веб-сайт. Ось, які переваги має ця реалізація для користувача:

1. Користувач має змогу під'єднатися з будь-якої точки планети, де є інтернет-покриття.
2. Для зручного користування системою з багатьма додатками з різним функціоналом, користувач має користуватися всіма додатками. У випадку, коли є один веб-сайт, користувач може користуватися лише їм.

У випадку системи з декількох додатків, маємо зазначити такі недоліки при розробці:

1. Були вибрані зовсім різні мови програмування, що потребує працю декількох спеціалістів з розробки програм.
2. При необхідності випустити оновлення треба багато часу для синхронізації окремих частин.
3. При написанні десктопних додатків маємо проблеми з сумісністю: треба враховувати різні операційні системи та їх різні налаштування.

До негативних наслідків переходу до вигляду веб-сайту можна віднести те, що за такої схеми неможливо реалізувати роботу без інтернету.

Як можна побачити, розробка веб-сайту для даної задачі має значну кількість переваг, а у сучасному світі ситуації, коли немає інтернету стаються все рідше. Тож, було прийняте рішення на користь веб-додатку.

Розроблена система (веб-додаток) має такі можливості:

- самостійна реєстрація нового користувача;
- авторизація користувача;
- вихід з облікового запису;
- зміна пароллю;
- створення користувача іншим користувачем;
- створення родини, як об'єкта, що групує декількох користувачів;
- додання списку побажань, що слугує задля комунікації між членами родини, допомагає не тримати в голові всі побажання рідних до моменту, коли трапиться можливість допомогти у їх реалізації;
- створення сумісного списку покупок;
- редагування найменувань покупок, що найчастіше використовуються;
- додання доходів і витрат, їх опис;
- додавання категорій доходів і витрат, що допоможе користувачам зрозуміти, як витрачаються їх кошти.

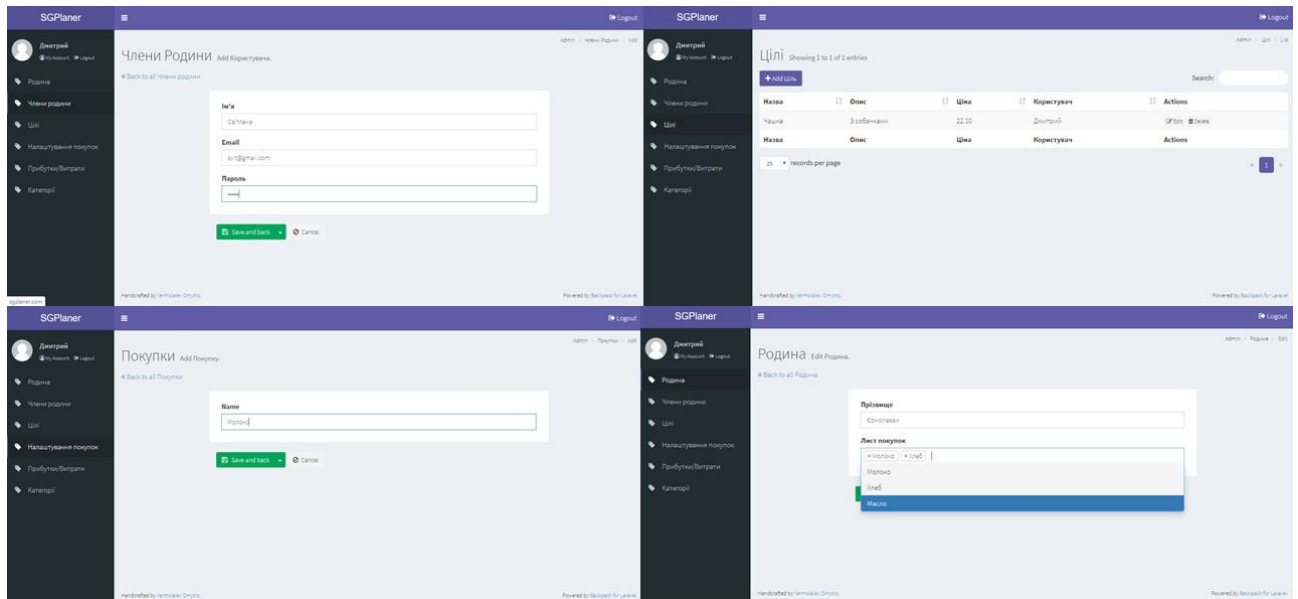

Рис. 1. Вигляд додатку

Основними технологіями, за допомогою яких був розроблений цей веб-додаток є:

1. PHP, як мова веб-програмування. Ця технологія була використана і у минулому вигляді проекту. Жодних нарікань на неї, тому вона залишається.

2. Laravel, як фреймворк, що наразі є одним з найпопулярніших, та є основою для великої кількості корисних бібліотек. Був доданий у проект задля того, аби спростити код та зробити його більш якісним.

3. Вакраск, як бібліотека, що допомагає швидко створювати панель адміністрування. Допомагає зекономити час на верстці.

Під час реорганізації системи відмовились від мови програмування C# через те, що відмовились від десктопної версії.

Оцінку з модифікації можна дати таку: проект став більш зручним як для користувача, так і для розробника. Як для користувача – він має один додаток, в якому зручно зробити всі дії з програмою. Як для розробника – нові технології дають змогу писати більш якісний код, що легше розширюється.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шнайдер Роберт. Microsoft SQL Server 6.5. Проектирование высокопроизводительных баз данных. – М.: Лори, 2010. – 361 с.

2. Ховард Майкл, Лебланк Девид, Виєга Джон. Как написать безопасный код на C++, Java, Perl, PHP, ASP.NET. – ДМК Пресс. – М., 2014. – 288 с.

3. Суэринг, Стив. PHP и MySQL. Библия программиста, 2-е изд. – М.: «Диалектика», 2010. – 912 с.

4. Зандстра, Мэтт. PHP: объекты, шаблоны и методики программирования. 2-е изд. – СПб.: Вильямс, 2011. – 460 с.

УДК 621.39

Микола Мужик, Юрій Харківський,
Сергій Походжай, Роман Томків
(Львів, Україна)

ЗАХОДИ БЕЗПЕКИ ПРИ РОБОТІ З ЛАЗЕРНОЮ ТЕХНІКОЮ

Розглядається питання захисту технічного персоналу від лазерного випромінювання. Наведені правила безпеки при налаштування та обслуговуванні оптичного телекомунікаційного обладнання.

Ключові слова: технічне обслуговування оптичного обладнання, невидиме лазерне випромінювання, лазерний виріб класу 3А, специфікація EN 60 825.

The issue of protection of technical personnel from laser radiation is considered. The safety rules for setting up and maintaining optic telecommunication equipment are given.

Key words: maintenance of optical equipment, invisible laser radiation, class 3A laser product, specification EN 60 825.

Актуальність проблеми полягає в тому, що у сучасному вимогливому та швидкозмінному інфокомунікаційному середовищі рівень технічної експлуатації лазерного обладнання значною мірою залежать від результативності запровадження метрологічних технологій вимірювання параметрів такого обладнання та його компонентів. При виробництві деяких електронних компонентів устаткування оптичних систем передачі використовуються матеріали, небезпечні для здоров'я обслуговуючого персоналу. Ці компоненти зазвичай герметично ізольовані і за нормальних (неаварійних) умов технічної експлуатації обладнання не представляють небезпеки для здоров'я персоналу. Фірми-виробники устаткування позначають компоненти, в яких використані небезпечні матеріали, спеціальним маркуванням [1]. При роботі з цими компонентами рекомендується дотримуватися наступних правил:

- не розбирати і не спалювати такі компоненти;
- якщо цілісність компоненту порушена, зібрати всі частини (уникаючи їх контакту з відкритою шкірою) і помістити у відповідний контейнер для утилізації; утилізувати вказані компоненти відповідно до правил утилізації токсичних відходів.

Джерела лазерного випромінювання повинні мати застережні мітки жовтого кольору (рис. 1), які ставляться на оптичні блоки обладнання систем передачі. В конструкції обладнання передбачено мінімальний доступ персоналу до лазерного опромінення як в результаті знаходження поблизу лазерного модуля, так і в ході виконання робіт з ним на всіх стадіях технічного обслуговування (ТО). В системах передачі лазерне опромінення, якому може піддаватись персонал, відповідає класу 3А. В безпосередній близькості до лазера кріпляться застережні ярлики жовтого кольору наступного змісту [1]:

Невидиме лазерне випромінювання! Не слід дивитися на промінь або безпосередньо на оптичні прилади! Лазерний виріб класу 3А, специфікація EN 60 825.

Рис. 1. Маркування лазерних модулів

В ході монтажу і ТО при працюючому лазері обслуговуючому персоналу не слід дивитись на відкриті кінці оптичних волокон і конекторів. З точки зору лазерної безпеки обслуговування оптичних блоків відрізняється від звичайного ТО тільки у відношенні тестування несправних оптичних передаючих ланцюгів.

До моменту включення лазера, його схеми керування перевіряються і налаштовуються так, щоб вихідне лазерне випромінювання було мінімальним. Якщо рекомендовані процедури тестування не виконуються, вихідна потужність лазера в процесі тестування може перевищити межу класу 3А. Тому власник обладнання повинен забезпечити для персоналу, працюючого з волоконно-оптичними системами передачі, ряд адміністративних та технічних заходів. Обслуговуючий технічний персонал повинен бути добре підготовлений і пройти відповідний інструктаж [2]. Спеціаліст при роботі з обладнанням повинен одягати заземлені браслети, підключені до спеціальної клеми заземлення для зняття електростатичного розряду ESD (Electro Static Discharge) [3]. Спочатку необхідно підключити електростатичні браслети до клеми ESD і тільки після цього приступати до роботи (зняти кришки, виймати блоки чи плати, розчлїняти роз'єми і т. д.). Роботи з обладнанням повинні виконуватись в захищеному від статичної електрики місці. Запасні блоки, плати, ТЕЗ слід зберігати в фірмовій антистатичній упаковці. Будь-які плати (ТЕЗ), блоки, вийняті зі стойки (кожуха), повинні бути негайно поміщені в антистатичний пакет [3].

Виконання вимог техніки безпеки при роботі з лазерним устаткуванням сприяє збереженню здоров'я обслуговуючого персоналу, запобігає професійному травматизму та захворюванням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Simens: Technical Description TransXpress Infinity MTS2, Issue 03 – 10 october 2002. – 148 p.
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www. ПАТ Укртелеком.com>
3. Правила технічної експлуатації первинної мережі ЄНСЗ України, КНД 45-162-2000, ч.2. – Київ, 2002. – 108 с.

УДК 004.655.3

*Молдир Мулдажанова
(Нур-Султан, Казахстан)*

ОСНОВЫ БАЗ ДАННЫХ

В данной статье были изучены основные задачи баз данных, а также представлена информация о предшественниках БД. В работе рассмотрены важнейший этап создания БД, недостатки файловых систем, доступ к базам данных.

Ключевые слова: внутримашинная сфера, экономическая информация, прикладные программы, СУБД, SQL Server, Access.

In the article the main tasks of the database were studied, stage-by-stage design of the database was considered and described. The vital part of making database was also studied.

Keywords: machine sphere, economical information, applied programs, database management system, SQL Server, Access.

Одной из важнейших проблем автоматизированной обработки экономической информации является организация и управление данными во внутримашинной сфере. Управление данными является основой деятельности любых предприятий и включает в себя методы создания, хранения и извлечения данных.

По мере развития ИТ совершенствовались методы решения задач на компьютерах. На начальном этапе экономические задачи решались изолированно, причем прикладные программы, реализующие их, сами обеспечивали ввод и организацию необходимых данных. Такая технология приводила к значительному дублированию хранимых данных и затрудняла их обновление. Большие объемы экономической информации, высокие требования к актуальности и достоверности, простоте доступа и скорости обработки привели к необходимости интеграции данных в единой базе, обеспечивающей решение всего комплекса задач определенной предметной области.

Предшественницей БД можно считать файловые системы. Они были разработаны для получения более эффективных способов доступа к данным. Однако вместо централизованного хранилища всех данных предприятия был использован децентрализованный подход, при котором каждый отдел работал со своими данными и хранил их в своем отделе. Например, данные о заработной плате – в бухгалтерии, о персонале – в отделе кадров и т.д. Совершенно очевидно, что при таком подходе большое количество данных дублировалось. При этом каждый отдел обращался к своим данным с помощью специализированных приложений. Эти приложения обеспечивали ввод данных, работу с файлами, генерировали набор специализированных отчетов. Самым важным является то обстоятельство, что физическая структура и методы хранения записей файлов с данными жестко определены в коде программ приложений. В файловых системах каждая программа определяет свои собственные данные и управляет ими.

Основными недостатками файловых систем являются:

- разделение и изоляция данных. Они затрудняют синхронный доступ к нескольким файлам;
- дублирование данных. Очевидно, что в разных отделах данные повторяются и это приводит к неэкономному расходованию ресурсов, и самое главное, к нарушению их целостности, т.е. данные могут стать противоречивыми. Например, сотруднику повысили заработную плату, но внесли эту информацию только в отделе кадров, а в бухгалтерии эти изменения не были внесены. Или сотрудник сменил адрес, а извещение о заработной плате посылают по старому адресу. Поскольку не существует никакого автоматического способа одновременного обновления данных, такие противоречия обязательно будут возникать;
- зависимость от данных. Жестко зафиксированная в коде программы физическая структура и способ хранения записей файлов при каждом незначительном изменении в структуре файла потребует изменения всех программ с целью соответствия новой структуре;
- несовместимость форматов файлов. Поскольку структура файлов определяется кодом приложения, она зависит от языка программирования этого приложения. Так, структура файла, созданного на языке COBOL, может совершенно отличаться от структуры файла, созданного программой на языке C++. Несовместимость таких файлов затрудняет их совместную обработку;
- фиксированные запросы и быстрое увеличение числа приложений. Все требуемые запросы и отчеты создаются программистами, и нет инструмента для быстрого создания незапланированных запросов.

Все перечисленные недостатки являются следствием двух факторов:

- 1) определение данных содержится внутри приложений, а не хранится отдельно и независимо от них;
- 2) помимо приложений не предусмотрено никаких других инструментов доступа к данным и их обработки.

Базы данных и СУБД решают эти проблемы.

Использование БД, поддержание их в актуальном состоянии и обеспечение эффективного многоаспектного доступа к данным потребовало выделения самостоятельной технологии организации и управления БД. Универсальными программными средствами, обеспечивающими такую технологию, являются СУБД.

Изучение технологии БД включает в себя ознакомление с принципами логической организации данных во внутримашинной информационной базе, с понятиями БД и функциональными возможностями СУБД, а также с основами проектирования БД. Для проектирования БД необходимы представления о моделях данных, поддерживаемых СУБД. Поскольку большинство современных СУБД предназначено для создания БД, основанных на реляционной модели, необходимо использовать основные положения теории реляционных моделей данных. Опираясь на эти представления, можно перейти к освоению приемов проектирования структуры реляционной БД.

Для успешного проектирования БД необходимо выполнить семантический информационный анализ предметной области, прежде всего документов, содержащих информацию, необходимую для решения экономических задач. Такой анализ должен обеспечить разработку информационно-логической модели данных предметной области, которая удовлетворяет требованиям нормализации и адекватно отображается в структуру реляционной БД, состоящей из взаимосвязанных таблиц с данными.

Технология баз данных достаточно полно реализована в СУБД, таких как SQL Server, Access, разработанных фирмой Microsoft. При изучении технологии создания БД особое внимание следует уделить созданию схемы БД. Она наглядно отображает спроектированную структуру базы, позволяет установить параметры поддержания целостности, а также является механизмом, управляющим построением основных объектов СУБД, таких как формы ввода/вывода, запросы, отчеты.

Важнейшим этапом создания БД является ввод данных. Для этого важно создание удобного экранного интерфейса для ввода и корректировок данных предметной области. Здесь становится актуальной разработка экранных форм ввода/вывода, адекватных реальным документам, которые должны обеспечивать пользователю загрузку данных в базу и их корректировку, однократный ввод данных и сохранение документов в базе. Форма является одним из основных интерактивных средств работы пользователя с БД – своеобразным окном в БД.

Доступ к данным базы обеспечивается запросами. Запрос как основное средство выборки и корректировки данных должен формироваться в соответствии с реляционным представлением о хранимых в базе данных. Наиболее удобным и простым средством является формирование запроса конструктором непосредственно на основе структур таблиц базы. Поскольку в реляционных базах результат запроса всегда является некоторой новой реляционной таблицей, это дает возможность при управлении данными объединить исходные таблицы данных и запросы в одну категорию объектов. Запросы лежат в основе работы любого объекта, требующего взаимодействия с данными, в том числе форм и отчетов.

Универсальным средством реализации запросов в реляционных базах данных, также и в том случае, когда запрос был создан в режиме конструктора, является язык структурированных запросов SQL (Structured Query Language).

Формы являются основой интерфейса пользователя в приложениях БД. Для подготовки обобщенных агрегированных данных и вывода их на печать предназначены отчеты.

Для реализации задач пользователя и приложений, получения эффективных диалоговых приложений необходимо, чтобы СУБД обеспечивала использование объектно-ориентированного подхода при программировании. Получение представлений о программировании операций доступа к данным с использованием объектно-ориентированного языка VBA (Visual Basic for Applications) позволяет оценить возможности реализации нетривиальных решений при создании практических приложений в среде СУБД.

Наибольший эффект хранения и обработки данных в БД может быть получен при многопользовательском режиме работы с ней. Изучение многопользовательского режима работы с базой дает представление о создании реальных экономических ИС.

При наличии сети многопользовательская БД размещается на компьютере-сервере, где имеется возможность хранить и использовать централизованные базы. При этом возможна работа с базой в архитектуре файл-сервер или клиент-сервер.

В архитектуре файл-сервер локальная СУБД, получая доступ к серверу, может создавать многопользовательскую БД. При этом по запросу пользователя файл БД передается на локальный компьютер, где и производится выборка и обработка данных. Если была произведена корректировка данных, файл БД возвращается на сервер. Это увеличивает объем передаваемых по сети данных и уже при подключении 10–15 пользователей и значительных размерах БД делает производительность недопустимо низкой.

Архитектура клиент-сервер подразумевает разделение функций обработки данных между программой-клиентом на рабочей станции и программой-сервером БД, установленной на отдельном компьютере сети – файловом сервере. При этом управление базой выполняется непосредственно на сервере многопользовательской СУБД, являющейся сервером баз данных. При наличии сервера БД каждый пользователь со своего ПК – рабочей станции сети с помощью программы клиент осуществляет работу с БД. Клиентом выдается запрос на обработку данных, который передается по сети на сервер БД, где осуществляется поиск и обработка. На компьютер клиента возвращается только результат обработки запроса. Широко известными СУБД, используемыми в архитектуре клиент-сервер, являются Microsoft SQL Server, Oracle, Sybase SQL Server и др. Эти СУБД являются реляционными SQL серверами БД. Система управления базами данных архитектуры клиент-сервер может включать в себя собственную клиентскую программу. В то же время в качестве клиентов сервера БД могут использоваться другие СУБД. Так, в качестве клиента Microsoft SQL Server может работать Access.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сведения о создании БД [Электронный ресурс]. URL: <https://support.office.com/ru-ru/article>
2. Microsoft SQL Server 2012 [Электронный ресурс]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Microsoft_SQL_Server#SQL_Server_2012

УДК 004.655.3

*Молдир Мулдажанова
(Нур-Султан, Казахстан)*

СФЕРЫ ПРИМЕНЕНИЯ DATA MINING

В данной статье были изучены основные сферы применения Data Mining. Целью статьи является знакомство с теми направлениями, где Data Mining работает и дает реальные результаты.

Ключевые слова: *бизнес, банковское дело, CRM, WEB Mining, наука.*

In the article the main tasks of the scope of application of Data Mining were studied. The aim of article is learning ways where Data Mining has the result.

Keywords: *business, banking, CRM, WEB Mining, science.*

На сегодняшний день наибольшее распространение технология Data Mining получила при решении бизнес-задач. Возможно, причина в том, что именно в этом направлении отдача от использования инструментов Data Mining может составлять, по некоторым источникам, до 1000% и затраты на ее внедрение могут достаточно быстро окупиться.

Сейчас технология Data Mining используется практически во всех сферах деятельности человека, где накоплены ретроспективные данные. Мы будем рассматривать четыре основные сферы применения технологии Data Mining подробно: наука, бизнес, исследования для правительства и Web-направление.

Применение Data Mining для решения бизнес-задач

Банковское дело

Технология Data Mining используется в банковской сфере для решения ряда типичных задач.

Задача "Выдавать ли кредит клиенту?"

Без применения технологии Data Mining задача решается сотрудниками банковского учреждения на основе их опыта, интуиции и субъективных представлений о том, какой клиент является благонадежным. По похожей схеме работают системы поддержки принятия решений и на основе методов Data Mining. Такие системы на основе исторической (ретроспективной) информации и при помощи методов классификации выявляют клиентов, которые в прошлом не вернули кредит. Задача "Выдавать ли кредит клиенту?" при помощи методов Data Mining решается следующим образом. Совокупность клиентов банка разбивается на два класса (вернувшие и не вернувшие кредит); на основе группы клиентов, не вернувших кредит, определяются основные "черты" потенциального неплательщика; при поступлении информации о новом клиенте определяется его класс ("вернет кредит", "не вернет кредит").

Задача привлечения новых клиентов банка.

С помощью инструментов Data Mining возможно провести классификацию на "более выгодных" и "менее выгодных" клиентов. После определения наиболее выгодного сегмента клиентов банку есть смысл проводить более активную маркетинговую политику по привлечению клиентов именно среди найденной группы.

Задача выявления случаев мошенничества с кредитными карточками.

Для выявления подозрительных операций с кредитными карточками применяются так называемые "подозрительные стереотипы поведения", определяемые в результате анализа банковских транзакций, которые впоследствии оказались мошенническими. Для определения подозрительных случаев используется совокупность последовательных операций на определенном временном интервале. Если система Data Mining считает очередную операцию подозрительной, банковский работник может, ориентируясь на эту информацию, заблокировать операции с определенной карточкой.

Страхование

Страховой бизнес связан с определенным риском. Здесь задачи, решаемые при помощи Data Mining, сходны с задачами в банковском деле.

Информация, полученная в результате сегментации клиентов на группы, используется для определения групп клиентов. В результате страховая компания может с наибольшей выгодой и наименьшим риском предлагать определенные группы услуг конкретным группам клиентов.

Задача выявления мошенничества решается путем нахождения некоего общего стереотипа поведения клиентов-мошенников.

Применение Data Mining в CRM

Одно из наиболее перспективных направлений применения Data Mining - использование данной технологии в аналитическом CRM.

CRM (Customer Relationship Management) - управление отношениями с клиентами.

При совместном использовании этих технологий добыча знаний совмещается с "добычей денег" из данных о клиентах.

Важным аспектом в работе отделов маркетинга и отдела продаж является составление целостного представления о клиентах, информация об их особенностях, характеристиках, структуре клиентской базы. В CRM используется так называемое профилирование клиентов, дающее полное представление всей необходимой информации о клиентах. Профилирование клиентов включает следующие компоненты: сегментация клиентов, прибыльность клиентов, удержание клиентов, анализ реакции клиентов. Каждый из этих компонентов может исследоваться при помощи Data Mining, а анализ их в совокупности, как компонентов профилирования, в результате может дать те знания, которые из каждой отдельной характеристики получить невозможно.

Data Mining для научных исследований

Биоинформатика

Одна из научных областей применения технологии Data Mining - биоинформатика, направление, целью которого является разработка алгоритмов для анализа и систематизации генетической информации. Полученные алгоритмы используются для определения структур макромолекул, а также их функций, с целью объяснения различных биологических явлений.

Медицина

Несмотря на консервативность медицины во многих ее аспектах, технология Data Mining в последние годы активно применяется для различных исследований и в этой сфере человеческой деятельности. Традиционно для постановки медицинских диагнозов используются экспертные системы, которые построены на основе символьных правил, сочетающих, например, симптомы пациента и его заболевание. С использованием Data Mining при помощи шаблонов можно разработать базу знаний для экспертной системы.

Фармацевтика

В области фармацевтики методы Data Mining также имеют достаточно широкое применение. Это задачи исследования эффективности клинического применения определенных препаратов, определение групп препаратов, которые будут эффективны для конкретных групп пациентов. Актуальными здесь также являются задачи продвижения лекарственных препаратов на рынок.

Web Mining

Web Mining можно перевести как "добыча данных в Web". Способность определять интересы и предпочтения каждого посетителя, наблюдая за его поведением, является серьезным и критичным преимуществом конкурентной борьбы на рынке электронной коммерции.

Системы Web Mining могут ответить на многие вопросы, например, кто из посетителей является потенциальным клиентом Web-магазина, какая группа клиентов Web-магазина приносит наибольший доход, каковы интересы определенного посетителя или группы посетителей.

Технология Web Mining охватывает методы, которые способны на основе данных сайта обнаружить новые, ранее неизвестные знания и которые в дальнейшем можно будет использовать на практике. Другими словами, технология Web Mining применяет технологию Data Mining для анализа неструктурированной, неоднородной, распределенной и значительной по объему информации, содержащейся на Web-узлах.

При использовании Web Mining перед разработчиками возникает два типа задач. Первая касается сбора данных, вторая - использования методов персонификации. В результате сбора некоторого объема персонифицированных ретроспективных данных о конкретном клиенте, система накапливает определенные знания о нем и может рекомендовать ему, например, определенные наборы товаров или услуг. На основе информации о всех посетителях сайта Web-система может выявить определенные группы посетителей и также рекомендовать им товары или же предлагать товары в рассылках.

Задачи Web Mining можно подразделить на такие категории:

- Предварительная обработка данных для Web Mining.
- Анализ полученного знания.
- Обнаружение шаблонов и открытие знаний с использованием ассоциативных правил, временных последовательностей, классификации и кластеризации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Барсегян А.А., Куприянов М.С., Степаненко В.В., Холод И.И. Технологии анализа данных. Data Mining, Visual Mining, Text Mining, Olap: Учебное пособие. СПб.: БХВ-Петербург, 2007. 224 с.
2. Курс «Data Mining» [Электронный ресурс]. URL: <https://www.intuit.ru/studies/courses/6/6/info>

УДК 004

*Наталя Охремчук, Мар'яна Селемонавічус, Сергій Походжай
(Львів, Україна)*

НОВА ВЕРСІЯ WEB-БРАУЗЕРА MICROSOFT EDGE

У статті розглядаються особливості еволюції web-браузера Microsoft Edge. Наводяться відмінності нової версії web-браузера Microsoft Edge у порівнянні з попередньою версією. Розглядаються питання щодо перспектив розвитку web-браузера Microsoft Edge.

Ключові слова: web-браузер, Windows 10, Microsoft Edge, web-платформа, інтерфейс.

The article deals with the peculiarities of the evolution of web-browser Microsoft Edge. It shows the differences of the new version of web-browser Microsoft Edge in the comparison with the previous version. The article presents the perspectives of the development of web-browser Microsoft Edge.

Keywords: web-browser, Windows 10, Microsoft Edge, web-platform, interface.

Початкові версії web-браузера Edge певний час володіли поганою репутацією, яку згодом виправдала компанія Microsoft, вбудувавши браузер в операційну систему Windows 10. Його інтерфейс був інтуїтивно незрозумілим: відсутність поля введення адрес, розділи «Налаштування», «Вибране» та «Історія» знаходилися у випадяючому меню.

В якості пошукової системи браузер Edge використовував сервіс Bing. У вікні браузера не було явного способу переходу на традиційну пошукову систему Google. Пошукову систему Bing було жорстко кодовано в браузер, тому якщо під час першого сеансу роботи браузера вдавалося змінити інтерфейс пошукової системи, то на другий сеанс роботи завантажувався інтерфейс пошукової системи Bing. Браузер не підтримував роботу додатків (add-on) і лише через рік коли з'явилося декілька з них – користувач не відчував особливих змін у роботі браузера. Компанія Microsoft мотивувала це тим, що інтегруючи менше функціональних елементів, вона забезпечувала більш швидку роботу браузера і у ноутбуках знижувався показник розряджання акумулятора.

У чому особливість нової версії?

Найбільша особливість нової версії полягає в тому, що web-браузер тепер розроблений на базі web-браузера Chromium, з відкритим кодом, що закладений в основу роботи браузерів Google Chrome, Opera, Vivaldi та ін. Ця велика зміна означає, що оновлений Edge тепер підтримує всі існуючі web-стандарти і може запускати більше додатків.

Чому Microsoft використовує Google-код?

Перехід на платформу Chromium, корпоративний віце-президент Windows, Джо Белфіоре, пояснив так: «Зрештою, ми хочемо це зробити, щоб вдосконалити мережеву взаємодію для різного програмного забезпечення користувачів. Використовуючи Microsoft Edge (і потенційно інші браузери) користувачі отримають: кращу сумісність з усіма веб-сайтами, найкращий ресурс підтримки продуктивності акумулятора та інтеграцію обладнання з усіма видами Windows-платформ».

На наш погляд це рішення має сенс, тому що багато розробників оптимізують свої сайти, що орієнтовані для браузера Google Chrome в якості інтерпретатора HTML-коду. Edge не є прямий клон Chromium'a – Microsoft видала багато служб Google, які постачаються в комплекти з браузером, включаючи безпечний перегляд, перевірка орфографії, веб-магазин, Google Now, Google DNS, Link Doctor та перекладач. замінивши їх на власні еквівалентні служби.

Які операційні системи підтримуватимуть спільну роботу з браузером Edge?

Новий Edge доступний для більшості платформ, тоді як попередні його версії були сумісні лише з Windows 10. Також сумісну роботу з браузером підтримують: Windows 7 і 8.1, Windows Server і macOS. Також є програмна реалізація Edge для iOS та Android.

На даний момент Linux відсутній у списку підтримуваних операційних систем, але Microsoft запевнив, що новий Edge "повністю крос-платформовий" тому скоро буде доступний і для Linux "у майбутньому", хоча наразі немає ознак як скоро це буде.

Як часто браузер буде оновлюватися?

Microsoft продовжить випускати реліз Edge Insider для тестерів через Insider-канали (www.microsoftedgeinsider.com) з новими бета-версіями приблизно кожні шість тижнів. Інсайдери каналу Dev Channel отримуватимуть щотижневі оновлення, в той час як тестери каналів отримуватимуть їх щодня. Враховуватиметься продуктивність роботи релізу окремо у тестерів та інсайдерів.

Про те, як часто будуть бачити стабільні оновлення користувачі, залежатиме від нововведень Microsoft. Тому більш імовірно, що частота оновлень браузера Edge буде приблизно аналогічною частоті оновлень браузерів Chrome, Opera та Firefox.

Чи замінить нова версія браузера стару автоматично?

Так, це є заплановано. Microsoft прийняла рішення, що нова версія встановиться автоматично з пакетом оновлень операційної системи на усіх персональних комп'ютерах, що підтримують Windows 10 починаючи з версії 1709, 15 січня 2020 року. Користувач матиме можливість вибірково встановити нову версію з ресурсу bit.ly/edge492 на Windows 10, в результаті чого попередня версія браузера оновиться автоматично.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Специальные возможности в Microsoft Edge. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://support.microsoft.com/ru-ru/help/4000734/microsoft-edge-accessibility-features>
2. Linux Academy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://linuxacademy.com/news/>
3. Леонтьев В. П. Компьютер и Интернет 2016. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2016. – 560 с.

УДК 377.5:004

*Марія-Вікторія Полець, Лілія Кубик, Володимир Щерба
(Львів, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ SMART-ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИВЧЕННІ ДИСЦИПЛІН У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ІТ-СПРЯМУВАННЯ

Для успішного соціального розвитку суспільства заклади освіти мають готувати висококваліфікованих фахівців, які відповідатимуть вимогам інформаційного суспільства, ефективно діятимуть у професійному і соціальному середовищах. будуть конкурентно-спроможними на сучасному ринку праці та здатні навчатися протягом життя. З цією метою в даній статті описано можливі варіанти використання Smart-технологій при вивченні дисциплін у навчальних закладах ІТ спрямування.

Ключові слова: профільна підготовка, *it-технології, smart-технології, internet-services.*

For the successful social development of society, educational institutions must train highly qualified specialists who will meet the requirements of the information society, will effectively operate in professional and social environments. will be competitive in today's job market and able to learn throughout life. To this end, this article describes the possible uses of Smart technologies in the study of disciplines in IT education.

Key words: *professional training, it-technologies, smart technologies, internet services*

Сучасні дослідження свідчать про те, що від фахової спрямованості навчального закладу залежить переважаючий тип інтелекту студентів, а найбільших успіхів досягають ті, хто має розвинутий і вербальний та невербальний і інтелект.

Для успішної підготовки майбутніх спеціалістів ІТ-спрямування у навчально-виховному процесі необхідно застосовувати нові педагогічні технології, які в більшості передбачають використання високоефективних технічних засобів (комп'ютери, мультимедійні комплекси, електронні та web-ресурси, спеціальне програмне забезпечення), що дають можливість створювати дистанційне інтерактивне інформаційно-комунікаційне середовище і використовувати як традиційні, так і інноваційні педагогічні технології, ґрунтовані на індивідуальному підході.

Якість навчання та ступінь інтеграції в навчально-виховний процес нових освітніх технологій буде напряду залежати від матеріально-технічного забезпечення навчального закладу та кваліфікації викладачів. Зокрема, важливу роль відіграють високоефективні технічні засоби, що дають можливість створювати дистанційне інтерактивне інформаційно-комунікаційне середовище й використовувати як традиційні, так і інноваційні педагогічні технології, що базуються на індивідуальному підході.

Smart-технології – це інтерактивні навчальні комплекси, що дають змогу створювати, редагувати та поширювати мультимедійні навчальні матеріали, як в аудиторний так і в позааудиторний час.

В результаті аналізу джерел [1; 5; 6; 7], можна виділити такі переваги SMART-технологій як:

- можливість їх застосування в процесі викладання різних дисциплін;
- хороша результативність засвоєння матеріалу;
- підвищення інтересу до навчання в студентів;
- хороша взаємодія з іншими технологіями.

Презентації із використанням аудіо та відео файлів сприяють активізації в студентів процесу пізнання, за рахунок хорошої візуалізації.

Тобто дані технології покликані насамперед економити час та ресурси на досягнення навчальних цілей. В умовах сучасної освіти, SMART -технології навчання уже не є новиною.

Основними SMART-технологіями навчання є:

- проведення занять за допомогою засобів ІКТ;
- застосування SMART Boards (інтерактивних дошок) та дисплеїв Sympodium;
- використання сервісів та платформ мережі Internet;
- застосування хмарних технологій і сховищ (сервісів);
- застосування спеціалізованих та навчальних програмних продуктів.

Основне завдання, що вирішується за допомогою SMART-технології – це максимальне донесення навчального матеріалу до користувача.

Основними вимогами, що мають висуватися до даних технологій є:

- доступність – студенти і викладачі мають мати доступ та ресурси для використання тієї чи іншої технології;
- ефективність – може визначатися як підвищення рівня сприйняття навчальної інформації, покращення успішності, зростання ініціативності та наукової активності студентів;
- економічність – економія часу, ресурсів;
- агрегативність;
- комплексність – має дотримуватися принцип комплексності, за якого можливий ефект синергізму.

При впровадженні SMART-технологій також треба виконувати такі вимоги як:

- забезпечення індивідуальної траєкторії навчання;
- організація інтеграції з іншими технологіями;
- забезпечення мобільності та гнучкості навчання.

Даним вимогам відповідає дистанційний курс та електронний підручник. Для їх створення доцільно застосовувати:

- хмарні сервіси;

- засоби мультимедіа;
- інтерактивні засоби;
- онлайн-сервіси для організації спільної роботи в мережі Internet та ін.

Хмарні технології забезпечують користувачі в мережі Internet доступом до ресурсів веб-сервера та його програмного забезпечення через онлайн-сервіс.

Застосування хмарних сервісів в навчальному процесі має такі переваги:

- застосування технології Office Web Apps дозволяє зекономити на покупці додаткового програмного забезпечення;
- підтримка різних видів навчальної роботи та online оцінювання рівня знань;
- безпечне онлайн-середовища для студентів та викладачів.
- Хмарні сервіси, котрі можна застосовувати у навчальному закладі:
- Office Web Apps-додатки (Office 365) для опрацювання та спільної роботи над документами;
- ведення електронних щоденників студентів та електронних журналів груп, наприклад, <http://shodennik.ua/>;
- онлайн-сервіси для проведення опитувань та обміну інформацією між студентами та викладачами;
- платформи для організації дистанційного навчання, віртуальна бібліотека, медіатека;
- файлові обмінники та сховища даних;
- засоби відеоконференц-зв'язку та вебінарів;
- сайт та електронна пошта навчального закладу;
- Застосунки Google Apps:
 - Google ArtProject – інтерактивно-представлені популярні музеї світу;
 - Google Docs – онлайн-офіс;
 - Google Maps – набір карт;
 - Google Sites – безкоштовний хостинг, який використовує wiki-технологію;
 - Google Translate – перекладач;
 - YouTube – відеохостинг;
 - Google Диск – єдиний простір для зберігання файлів і роботи з ними [3].

Для здійснення SMART-навчання навчальному закладу необхідно мати відповідне технічне забезпечення і доступ до мережі Internet, котрі створюють умови для здійснення креативного навчання [2; 4].

Отже, для успішної підготовки майбутніх спеціалістів у навчальних закладах ІТ-спрямування доцільно застосовувати нові педагогічні технології, які передбачають використання вискоелективних технічних засобів, зокрема, Smart-технології, що дають змогу створювати, редагувати та поширювати мультимедійні навчальні матеріали, як в аудиторній так і в позааудиторній час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Smart-технології в Україні і світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://molodi.in.ua/smart-tehnolohiji/>.
2. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій/ автор-укладач Н.П.Наволокова. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – 235с. – (Серія „Золота педагогічна скарбниця”)
3. Калініна Л.М., Носкова М.В. Google-сервіси для вчителя. Перші кроки новачка: Навч. посібник /Л.М. Калініна, М.В. Носкова. – Львів: ЗУКЦ, 2013. – 132 с.
4. Макаренко В.М., Туманцева О.О. Технологія критичного мислення. – Х.: Вид. група «Основа»: «тріада+», 2008. – 96 с.
5. Методика застосування технології SMART Board у навчальному процесі : навчальний посібник / Г.Ф. Бонч-Бруєвич, В.О. Абрамов, Т.І. Косенко. – К. : КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2007. – 102 с.

6. Семеніхіна О.В. Нові парадигми у сфері освіти в умовах переходу до SMART-суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>

7. Якубов С. Технології SMART та навчальні матеріали / С. Якубов, Я. Якінін // Hi-Tech у школі. – 2011. – № 3-4.

УДК 377.5:004

*Марія-Вікторія Полець, Лілія Кубик, Володимир Щерба
(Львів, Україна)*

**ОРГАНІЗАЦІЯ ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ В КОЛЕДЖІ
ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ ТА КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

З входженням України в світовий інформаційний простір все ширше використовуються новітні інформаційні технології, а мережі розвиваються і якісно видозмінюються. Для їх практичної реалізації необхідна наявність висококваліфікованих фахівців, здатних приймати ефективні та доцільні рішення. З цією метою в даній статті описано організацію вивчення інформаційних мереж студентами у Відокремленому структурному підрозділі – Коледжі телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка».

Ключові слова: профільна підготовка, ІТ-технології, інформаційна мережа.

With the entry of Ukraine into the world information space, the latest information technologies are increasingly used, and the networks are progressing and qualitatively changing. Their practical implementation requires the presence of highly qualified specialists able to make effective and appropriate decisions. For this purpose, this article describes the organization of the study of information networks by students of College of Telecommunications and Computer Technology of Lviv Polytechnic National University.

Key words: professional training, it technologies, information network.

Незалежно від роду діяльності, успішна діяльність організації чи підприємства багато в чому визначається наявністю єдиного інформаційного простору. Розвинена інформаційна система дозволяє ефективно справлятися з обробкою і зберіганням великих потоків інформації, циркулюючих між співробітниками підприємства та приймати їм своєчасні раціональні рішення, що забезпечують ефективну роботу підприємства в умовах жорсткої конкуренції. У зв'язку з цим в багатьох підприємствах та організаціях виникає потреба у створенні власної функціональної корпоративної мережі з єдиним інформаційним простором та гнучким управлінням.

Перед фахівцями ІТ-сфери ставиться завдання створення працездатної, ефективної, функціональної, гнучкої у розширенні та захищеної мережі. Для цього вони мають володіти вміннями проектування мереж як на апаратному так і на програмному рівнях; досконало розуміти як функціонують мережеві пристрої та протоколи; володіти навиками системного адміністрування, зокрема: захисту інформації, обслуговування та моніторингу стану мережі засобами віддаленого доступу. Ключове значення при оволодінні цими вміннями та навиками відіграє практична підготовка та досвід.

Для якісної підготовки майбутніх фахівців у Коледжі телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» використовуються діючі локальні комп'ютерні мережі, сучасне мережеве обладнання і пакети спеціалізованого програмного забезпечення, що дозволяє набути їм необхідні вміння та навички організації інформаційних мереж. Для візуалізації навчального матеріалу використовуються

мультимедійні та інтерактивні засоби: мультимедійні проектори, інтерактивні дошки, мультимедійні відео-термінали.

Навчання здійснюється в такі етапи:

1. Вивчаються технології організації інформаційних мереж (Ethernet, FTTx, DOCSIS, ADSL, PLC, Wi-Fi, WIMAX, 3G, 4G, CDMA, HSPA, GSM, VoIP), розглядаються особливості побудови мереж на їх основі.

2. Розглядаються властивості і вивчаються способи прокладання та монтажу структурованих кабельних мереж (на основі кабелів типу «вита пара», оптоволоконних, коаксіальних, телефонних).

3. Вивчається принцип роботи, підключення та налаштування мережевого обладнання (модемів, комутаторів, маршрутизаторів, точок доступу).

4. Розглядаються протоколи передачі даних і мережевого управління за рівнями моделі OSI, досліджується їх взаємодія (засобами програмного забезпечення Cisco Packet Tracer, WireShark, WinSCP, Putty).

5. Вивчається методика програмного моделювання для розрахунку і перевірки працездатності мереж заданої топології, а також перевірки роботи протоколів (PaNET, Cisco Packet Tracer).

6. Вивчається методика встановлення і налаштування користувацьких (Windows, Ubuntu, Debian, FreeBSD) та серверних (Windows Server, Ubuntu Server) операційних систем засобами віртуалізації VirtualBox, Sun VirtualBox та ін.

7. Розглядається принцип роботи серверів різного типу (web-серверів, серверів застосунків, поштових, термінальних, друку, баз даних, VPN, DNS, DHCP) і вивчається методика їх встановлення та налаштування.

8. Розглядаються типи загроз інформаційній безпеці мереж і вивчаються засоби віддаленого доступу, адміністрування, моніторингу і захисту інформаційних мереж (брандмауери, групові політики безпеки, антивіруси, спеціалізовані програми розподілення прав доступу).

9. Розглядаються особливості роботи та вивчаються способи організації віртуальних приватних мереж.

10. Студенти отримують індивідуальні завдання з вимогами до побудови та розробляють проекти інформаційних мереж (в рамках курсового та дипломного проектування).

Кожна навчальна дисципліна містить наступні складові:

1. Теоретична складова (лекції, консультації) – студенти під час аудиторних занять набувають теоретичних знань з навчальної дисципліни та консультуються з викладачем для уточнення незрозумілого матеріалу;

2. Самостійна складова (самостійне вивчення, самостійне вирішення ситуаційних задач, додаткові завдання, додаткова література) – студенти у вільний від навчальних занять час вивчають питання, що винесені на самостійну роботу по предмету, готують додаткові завдання (реферати, доповіді та ін.), намагаються самостійно вирішити ситуаційні задачі, цікавляться додатковою літературою;

3. Практична складова (лабораторні роботи, практичні роботи) – студенти під час практичних і лабораторних занять закріплюють знання отримані під час теоретичних занять та самостійної роботи і набувають практичного досвіду роботи з підключення і налаштування відповідного обладнання;

4. Перевірка засвоєння матеріалу (опитування, іспит, залік) – студенти систематизують і підсумовують отримані знання та навички, викладачами здійснюється контроль рівня отриманих студентами знань у вигляді опитування, заліку або іспиту.

Якщо знання засвоєні, вивчення дисципліни можна вважати завершеним, якщо ж ні, то студенти повторно готуються і перескладають контрольні заходи [1].

Лабораторні роботи проводяться згідно Положення про лабораторне заняття у Відокремленому структурному підрозділі – Коледжі телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» [2].

Така організація навчання дає можливість набути необхідних теоретичних знань і практичних змін та навичок про що свідчать результати навчання.

В результаті проходження всіх вищевказаних етапів навчання студенти знають:

- перспективні технології організації інформаційних мереж;
- принципи побудови сучасних інформаційних систем і мереж та призначення їх обладнання;
- сучасні операційні системи, прикладне програмне забезпечення.

Як результат навчання студенти вміють:

- проектувати, монтувати та обслуговувати інформаційні мережі підприємств;
- здійснювати програмну та апаратну діагностику роботи як окремого мережевого обладнання так і всієї мережі загалом;
- здійснювати вибір засобів та технологій необхідних для організації доступу до глобальної мережі Internet;
- здійснювати вибір обладнання та його налаштування для організації мереж IP-телефонії.

Завдяки ефективній організації навчально-виховного процесу та потужній матеріально-технічній базі Коледжу телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка», знання набуті в процесі вивчення інформаційних мереж стануть хорошим стартом для молодих перспективних спеціалістів і допоможуть знайти своє місце на сучасному ринку праці і інформаційному суспільстві загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полець М.-В., Бліндер О., Максимович П. Організація якісної профільної підготовки при вивченні апаратних засобів інформатизації та їх експлуатації. Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації : матеріали Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф., 20 грудня 2019: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 54. С. 182-185.

2. Положення про лабораторне заняття у Відокремленому структурному підрозділі – Коледжі телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка», 2019.

УДК 377.5:004

*Марія-Вікторія Полець, Наталія Охремчук, Ольга Лабаз
(Львів, Україна)*

МЕТОДИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ

Для успішної підготовки майбутніх фахівців IT-сфери заклади освіти повинні враховувати не лише сучасні вимоги ринку праці, а і особливості інформаційного розвитку суспільства, зокрема, необхідно застосовувати ефективні технічні засоби та інноваційні технології навчання. З цієї метою в даній статті описано можливі варіанти використання інтерактивних технологій та засобів навчання для ефективного вивчення дисциплін професійного спрямування.

Ключові слова: профільна підготовка, інтерактивні технології, smart-технології, internet-services.

In order to successfully train future IT professionals, educational institutions must take into account not only current labor market requirements, but also features of information development of society, in particular, it is necessary to use effective technical means and innovative training

technologies. To this end, this article describes possible uses of interactive technologies and learning aids for the effective study of professional disciplines.

Key words: *professional training, interactive technologies, smart technologies, internet services.*

Для успішної підготовки майбутніх спеціалістів, особливо ІТ-спрямування, у навчально-виховному процесі необхідно застосовувати нові педагогічні технології, які орієнтовані на використання високоефективних технічних засобів навчання (персональні комп'ютери, мультимедійні комплекси, електронні ресурси, Internet-сервіси, хмарні технології, спеціалізоване програмне забезпечення). Сучасні технічні засоби навчання дають можливість створювати інтерактивне інформаційно-комунікаційне навчальне середовище, що дозволить покращити якість навчально-виховного процесу.

Ефективність проведення занять та ступінь впровадження в навчально-виховний процес нових освітніх технологій на пряму залежить від матеріально-технічного забезпечення навчального закладу та готовності викладачів опановувати нові технології. У цьому питанні провідну роль відіграють високоефективні технічні засоби, що дають можливість створювати ефективне інтерактивне інформаційно-комунікаційне середовище.

Сьогодні в освітньому процесі вже є звичним явище проведення навчальних занять з використанням мультимедійних презентацій, створених засобами програмних продуктів Microsoft Power Point, LibreOffice Impress, MySlideShow. Новим витком у розвитку сучасної освіти є тенденція до все ширшого впровадження дистанційних технологій та засобів навчання. Також, поступово розвиваються і впроваджуються нові, інтерактивні технології, які дають змогу вийти за рамки класичної презентації у форматі слайд-шоу та підвищити не лише рівень візуалізації навчального матеріалу, але й активність студентів на заняттях.

Одним з найбільш ефективних інтерактивних засобів навчання є SMART-дошка. При її використанні навчальний процес відбувається інтенсивно, активно і стає цікавим для усіх його учасників. На інтерактивних дошках можна писати спеціальним маркером, демонструвати навчальний матеріал, робити письмові коментарі поверх зображення на екрані. При цьому все написане на інтерактивній дошці SMART передається студентам, може зберігатися на електронних носіях або надсилатися за допомогою електронної пошти чи окремих Internet-сервісів..

Електронна інтерактивна дошка SMART Board являє собою сенсорну панель, що працює в комплексі з комп'ютером і проектором. Інтерактивний програмно-технологічний навчальний комплекс на основі SMART Board, який більше відомий під назвою «інтерактивна дошка», є втіленням новітнього засобу мультимедійних технологій і високоефективним технічним засобом навчання. Цей комплекс дає змогу створювати інтерактивне інформаційно-комунікаційне середовище й використовувати як традиційні, так й інноваційні педагогічні технології навчання. Програмне забезпечення SMART Board дає змогу керувати прикладними комп'ютерними програмами дотиками до поверхні екрана, забезпечує універсальну технологію роботи з різними видами навчальних матеріалів, є ефективним засобом створення й застосування авторських навчальних програм [1].

Основою ефективності використання технології SMART є спеціально розроблений комплекс програмного забезпечення для мультимедійної дошки з ланкою різноманітних функцій та інструментів. Редактор «SMART Notebook» дає змогу створювати презентації, слайди-кадри, розмір яких відповідає розміру екрану. На цих кадрах розміщуються схеми, малюнки, тексти, інші об'єкти, які можуть змінюватися за розміром, копіюватися, ставати прозорими. Використання цієї навчальної програми на заняттях забезпечить активізацію пізнавальної та активної діяльності студентів.

До стандартних інструментів інтерактивної дошки відносяться:

- Функція «Повертання об'єкту» дає змогу викладачу робити малюнки інтерактивними для удосконалення навчального матеріалу, щоб зробити його доступнішим, цікавішим для студентів.

- Функція «Маркер» забезпечує з'єднання окремих елементів слова, речення; виокремлення граматичних структур.
- Функція «Ластик» дозволяє видаляти неправильні відповіді, що сприятиме розвитку здатності до самостійної роботи та самоаналізу власних дій учнями.
- Функція «Рух об'єкту» дає змогу легко змінювати умови завдання. Окремі малюнки легко переносяться в різні місця та розташовуються відповідно до процесу перенесення, при цьому все зберігається.
- Інструмент «Ножиці» забезпечує створення мозаїк, лото, вирізання та зберігання, з подальшим використанням елементів малюнків та речень в буфері обміну. Під час навчання цей інструмент сприятиме активізації пізнавальної діяльності студентів, його доцільно застосовувати при виконанні вправ на швидкий запис слів, з опорою на малюнки, з опорою на текст [1].

Отже, з вище описаних можливостей інтерактивних дошок можна зробити висновок, що вони якнайкраще підходять для технічного супроводу навчальних занять за інтерактивною педагогічною технологією, дозволяють здійснювати якісну візуалізацію навчального матеріалу, підвищити ефективність проведення занять. Особливо інтерактивну дошку зручно застосовувати при вивченні дисциплін професійного спрямування, так як для пояснення їх змісту використовується велика кількість графічного матеріалу, формул, таблиць та програмного забезпечення.

Основними проблемами впровадження інтерактивних технологій в навчально-виховний процес є обмежені технічні можливості окремих навчальних закладів (забезпечення доступом до мережі Internet, відсутність необхідного технічного та програмного забезпечення).

Одним із шляхів вирішення даної проблеми, на думку окремих спеціалістів, є розробка ефективної стратегії впровадження інтерактивних та SMART-технологій на практиці, що також передбачає підготовку кваліфікованих спеціалістів даної галузі та покращення матеріально-технічного забезпечення освітніх закладів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Якубов С. Технології SMART та навчальні матеріали / С. Якубов, Я. Якінін // Hi-Tech у школі. – 2011. – № 3-4.

УДК 378.147:004:34.08

*Ярослава Самчинська, Катерина Тупік
(Херсон, Україна)*

ВЕБ-РЕСУРСИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ САЙТІВ КОМПАНІЙ

У статті розглянуто такі популярні веб-ресурси для створення сайтів, як Nethouse, Jimdo, uCoz та Wix. Було розглянуто можливості онлайн-конструктора Wix, що дозволяє безкоштовно створити сайт-візитку, привабливий лендінг, відмінний блог, зручний інтернет-магазин або непоганий форум. З допомогою даного конструктора авторами розроблено сайт для ТОВ «Автопланета».

Ключові слова: конструктор сайтів, сайт-візитка, налаштування сайту, інтернет-магазин, веб-ресурси.

The article is devoted to such popular web resources for creating sites like Nethouse, Jimdo, uCoz and Wix. The opportunities of Wix online builder are considered, which allow to create a commerce site, attractive landing, an excellent blog, a convenient online store or a good forum. Authors created a site for the company "Autoplanet" with the help of this site builder.

Key words: site builder, commerce site, settings of the website, online store, web resources.

Конструктор сайтів – це спеціалізований онлайн сервіс, що дозволяє створювати та об'єднувати веб-сторінки в цілу цілісну структуру – сайт, а також управляти ними, без спеціальних технічних знань та навичок [1, с. 70]. Редагування сторінок, зовнішнього вигляду дизайну та загальна настройка відбувається в онлайн-режимі за допомогою панелі управління, увійти в яку можна через будь-який браузер.

Розглянемо деякі популярні конструктори для створення сайтів:

– Nethouse – безкоштовний онлайн конструктор сайтів та інтернет-магазинів. Для нього характерні не дуже велика кількість варіантів оформлення сайтів, незручна адміністративна модель, інтеграція з соціальними мережами, Adwords, системи статистики. Є сервіс розсилок, SEO-налаштування.

– Jimdo – сервіс для створення сайтів або інтернет-магазинів. Небагато шаблонів, є інтеграція з соціальними мережами, а також мобільна версія, свій домен і email. Головним недоліком є те, що безкоштовна версія існує тільки для того, щоб користувачі могли оцінити, чи зручно їм буде працювати з конструктором.

– uCoz – популярний безкоштовний сервіс для створення сайтів для більш досвідчених користувачів (є можливість працювати з кодом). Велика бібліотека шаблонів і модулів, є шаблони для бізнесу, можливо підключати свій домен [2].

– Wix – один з найавторитетніших сайтбілдерів у світі, який користується популярністю у більшості країн. Це сервіс для створення сайтів за допомогою візуального редактора, націлений саме на новачків. Величезна бібліотека шаблонів, які безкоштовні та структуровані за критеріями (розподілені не тільки за нішами, для яких призначені, але й за типами сайтів, де вони можуть бути використані, окремо виділені нові та популярні шаблони). Пропонуються й просто пусті заготовки структур, якщо у когось виникне бажання розробляти дизайн з нуля. Користувачі мають змогу окремо працювати над мобільним шаблоном сайту. Характерні велика кількість віджетів та налаштувань, зручне налаштування SEO-параметрів, велика кількість FAQ та підказок на панелі управління, можливість обрати свій домен, безкоштовний хостінг [4].

Детальніше розглянемо онлайн-конструктор Wix.com на прикладі створення сайту для ТОВ «Автопланета» (рис.1) [3]. Візуальний редактор, що використовується на даній платформі, є привабливим та функціональним, але дещо гальмується у процесі роботи, оскільки перевантажений можливостями та опціями.

Рис. 1. Сайт для ТОВ «Автопланета» у конструкторі Wix.com

Кожен блок (або віджет) має багато налаштувань, функція автоматичного налаштування відсутня. Основне меню, яке користувачі можуть використовувати для більшості маніпуляцій, складається з наступних розділів:

– Фон: можна обрати фон для сайту у вигляді зображення, кольору або навіть відео. За допомогою останнього, можна зробити Ваш сайт досить яскравим та вражаючим – таким, що обов'язково приверне увагу користувача. Є можливість завантажити відео для відео-фону. Можна активувати паралакс ефект, що надасть візуальної глибини сайту за рахунок різної швидкості та руху об'єктів, які розташовані на різній відстані, в процесі прокрутки.

– Додати: широкий вибір елементів, які можна додати до сторінки. До нього включені: Текст – робота з текстовим редактором, вибір готових стилів тексту або заголовків (рис.2); Фото – завантаження власних фото та використання колекцій зображень від Wix або ж експорт з соціальних мереж; Галерея – додавання галерей різноманітних стилів, панорам, слайдерів та добірок із фото з 3D ефектом; Кнопка – набір різноманітних за формою та стилем кнопок та іконок; Бокс – набір контейнерів, у яких можна розміщувати інший контент (фото, тексти), непоганий вибір для створення банерів та усього, до чого хочеться привернути увагу відвідувача; Форма – набір геометричних фігур, які допоможуть прикрасити зміст блоків; Відео – завантаження на сторінку відео з ПК, Youtube, Vimeo або інших відеохостингів; Музика – плеєр, в якому можна оформити його зовнішній вигляд та обирати джерело відтворення композицій; Соціальні мережі – інтеграція з популярними соціальними сервісами; Контакти – форми зворотного зв'язку, підписки, карта проїзду; Меню - можливість оформити та додати на сторінку звичайне та якріне меню; Список – оформлення стилів списків на будь-який смак; Мій блог – додавання блогу на сайт, є можливість обирати та налаштовувати один з готових макетів; Магазин – є можливість оформити вітрину товарів, а саме: налаштовувати колекції, продивлятися замовлення, додавати купони на знижки, підключати онлайн-оплату, налаштовувати параметри для доставки та проценту оподаткування в процесі відправлення товару за кордон; Додатково – можливість інкорпорування HTML коду, Flash- роликів або ж цілого сайту на сторінку, можна налаштувати вхід для адміністратора та відвідувачів, кнопки платіжних систем, іконки для документів [4].

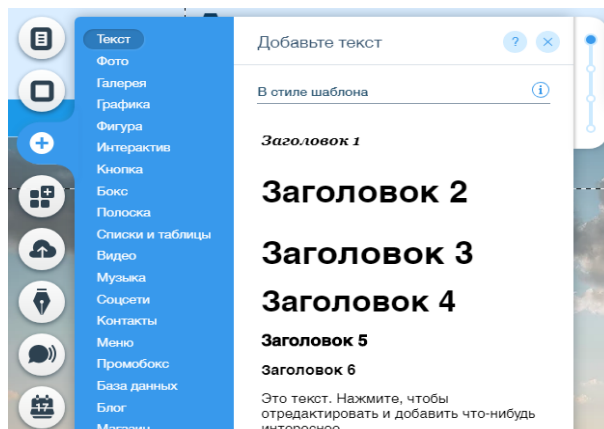

Рис. 2. Розділ «Додати» в конструкторі сайтів Wix

– App Market: фірмовий магазин додатків, які можна інкорпорувати на сайт, велика кількість (більше 150) віджетів різної спрямованості – як платних, так і безкоштовних: форми, робота з соціальними мережами, галереї, додатки для магазину та маркетингу (рис.3). Використання цього розділу суттєво розширює функціонал платформи. Можна додати, наприклад, інтерактивний календар, інструменти для e-mail-маркетингу, опитування, dropbox, flash-елементи, здатні значно прикрасити сайт. Усі додатки відсортовані.

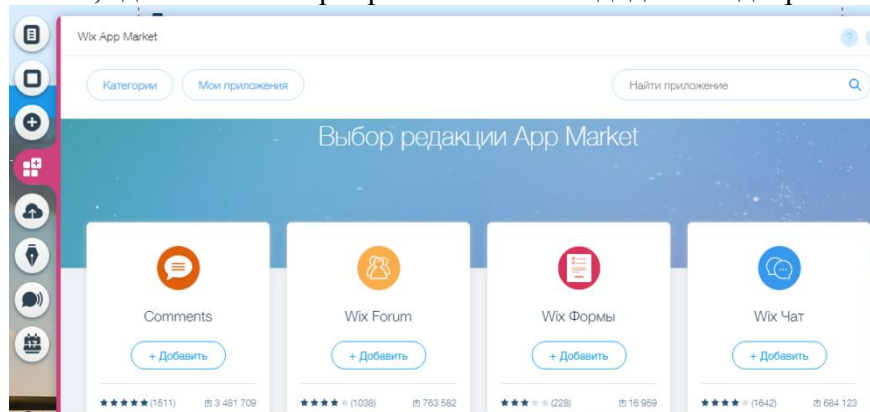

Рис. 3. Розділ «App Market» в конструкторі сайтів Wix

– Мої завантаження: надає можливість завантажити на хостінг власні фото, документи та аудіо файли (рис.4). Це бібліотека, звідки можна обирати файли та розміщувати їх на сторінках сайту. Окрім додавання та попереднього налаштування елементів, є можливість редагувати кожен блок та віджет після його розміщення. В цілому, Wix пропонує вражаючий потенціал для реалізації креативного підходу щодо створення сайтів. [4].

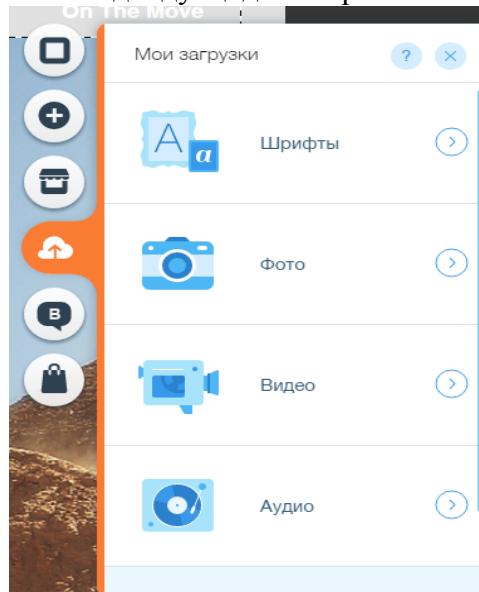

Рис. 4. Розділ «Мої завантаження» в конструкторі сайтів Wix

Редагувати текст у Wix також зручно: локальний редактор дозволяє гарно формувати статті, додаючи до них будь-які елементи: анімацію, графіки, діаграми, відео, фони, списки та ін. (рис.5).

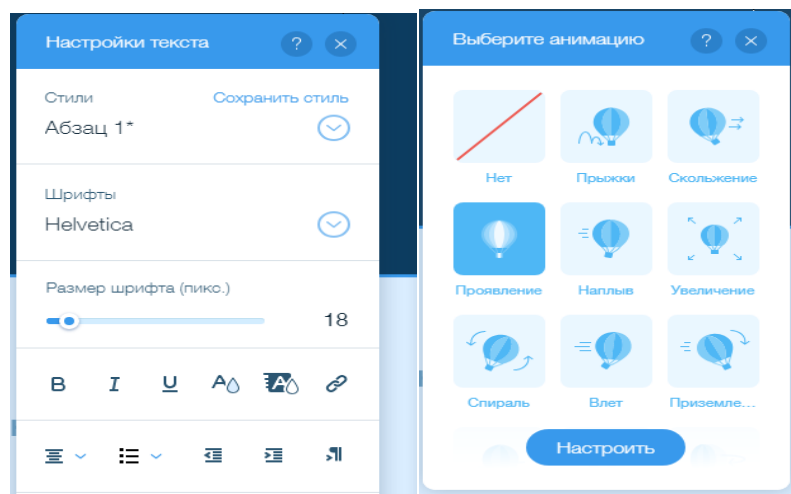

Рис. 5. Редагування тексту в конструкторі сайтів Wix

Конструктор також має можливості для налаштування пошукової оптимізації сайту SEO, параметрів границь сайту, переадресації сторінок. Над кожним блоком представлені іконки «?» для швидкого доступу до розділу FAQ (довідкової інформації) стосовно обраного елемента.

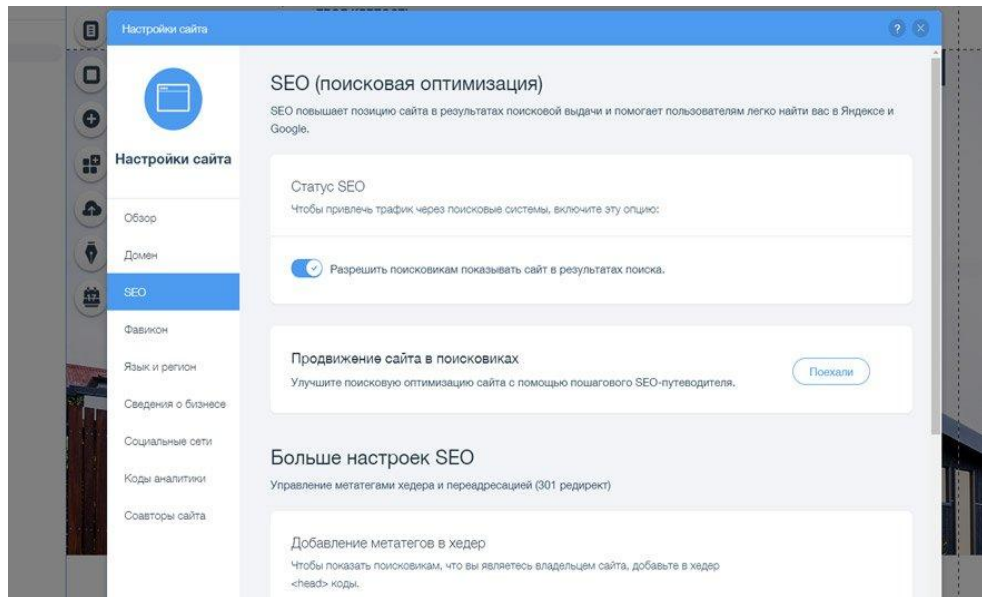

Рис. 6. Налаштування сайту в конструкторі Wix

Платформа створює враження потужного та зручного сервісу. Позитивною є наявність магазинної вітрини, що має гарний вигляд. Створити на платформі Wix велику торговельну площадку навряд чи вдасться, але для малого/середнього магазину конструктор є вдалим вибором.

Висновки. До популярних конструкторів для створення сайтів належать такі веб-ресурси, як Nethouse, Jimdo, uCoz та Wix. Детально було розглянуто можливості онлайн-конструктора Wix, що дозволяє безкоштовно створити сайт-візитку, привабливий лендінг, відмінний блог, зручний інтернет-магазин або непоганий форум. Платформа Wix створює враження потужного та простого сервісу. Позитивною є наявність інтернет-вітрини, що має гарний вигляд. Онлайн-конструктор Wix допоможе користувачам налаштувати пошукову оптимізацію створюваного сайту SEO, параметри границь сайту та переадресацію сторінок. З допомогою даного конструктора авторами розроблено сайт для ТОВ «Автопланета», режим доступу до ресурсу: <http://tupikkate.wixsite.com/avtoplanet>. Отже, конструктор Wix.com має хороші показники сервісу по створенню сайтів, в основі якого лежить візуальний редактор.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ілляшенко С.М. Комунікаційна ефективність WEB-технологій у маркетингу науково-освітніх послуг / С.М. Ілляшенко, Ю.С. Шипуліна // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2012. – № 1. – С. 69-78.
2. Конструктор сайтів на ваш вибір [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ucoz.ua/>.
3. Автопланета Плюс [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://tupikkate.wixsite.com/avtoplanet>.
4. Огляд конструктора сайтів Wix [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://mozok.net/wix>.

МОДЕЛЮВАННЯ ТА КОНФІГУРУВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ В ЛОКАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ЗАСОБАМИ СИСТЕМИ CISCO PACKET TRACER

В даній статті розглядається алгоритм моделювання топології та програмні коди конфігурування на маршрутизаторах обмеження доступу співробітників офісів різних мереж засобами Cisco Packet Tracer. Представлену технологію можна рекомендувати для використання в навчальному процесі, а також моделювання мереж на стадії проектування.

Ключові слова: моделювання топології, локальна офісна мережа, конфігурування на маршрутизаторах, списки доступу.

This article discusses a topology modeling algorithm and configuration codes on routers restricting access to office staff across different networks using Cisco Packet Tracer. The technology presented can be recommended for use in the learning process, as well as for modeling networks at the design stage.

Keywords: topology modeling, local office network, router configuration, access lists.

Постановка проблеми. Аналіз моделювання комп'ютерних мереж на платформі системи Cisco Packet Tracer свідчить про відсутність розкриття технології конфігурування на маршрутизаторах обмеження доступу співробітників офісів в різних локальних мережах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В багатьох літературних джерелах, які присвячені дослідженню комп'ютерних мереж достатньо добре розглянуто принципи їх побудови та функціонування [1-3, 5-7 та ін.]. Окрім того, детально розкриті особливості емуляції та симуляції мереж на платформі Cisco Packet Tracer [4]. Однак, жодне видання не дає відповіді, яким чином можна провести конфігурування обмеження доступу в декількох офісах, які функціонують в різних локальних мережах.

Мета статті. Запропонувати алгоритм моделювання топології та програмні коди конфігурування на маршрутизаторах обмеження доступу співробітників офісів різних мереж засобами Cisco Packet Tracer.

Основні результати дослідження. Безумовно, сучасні бізнес-процеси потребують захисту даних в комп'ютерних мережах з метою ліквідації впливу будь-яких загроз (наприклад, модифікації та викрадення інформації). Для цього використовують різні види захисту (організаційні, інженерні, програмно-технічні), в тому числі використання маршрутизаторів для приховування IP- адрес за допомогою служби *Network Address Translation (NAT)* та обмеження за допомогою списків доступу.

Розглянемо далі приклад обмеження доступу співробітників офісів різних мереж засобами *Cisco Packet Tracer* за допомогою відповідних списків (*Access lists, ACL*).

Алгоритм моделювання та конфігурування обмеження доступу в локальних мережах на маршрутизаторах в системі *Cisco Packet Tracer* складається з наступних етапів:

- побудова топології мережі компанії та визначення умов обмеження доступу;
- налаштування конфігурації серверу *DHCP (Dynamic Host Configuration Protocol)* та серверу *DNS (Domain Name System)* і *WEB*;
- налаштування на маршрутизаторі використання протоколу динамічної маршрутизації *RIP (Routing Information Protocol)* та функції *DHCP*;
- налаштування на маршрутизаторі списків обмеження (*ACL*) з прив'язкою їх до відповідних шлюзів.

Побудова топології мережі компанії та умови обмеження доступу. Припустимо, що компанія складається з двох офісів, у яких розміщені пристрої мережі: чотири сервери

(виконують функції, відповідно *DHCP*, *DNS* та *WEB*, база даних офісу 1, база даних офісу 2), два комутатори, які з'єднують вузли з мережею, два маршрутизатори (використовують протокол *RIP*). Окрім того, на маршрутизаторі, до якого підключені комутатори, налаштовується режим *DHCP* для локальної мережі.

Топологія даної мережі в середовищі Cisco Packet Tracer буде мати наступний вигляд (рис. 1).

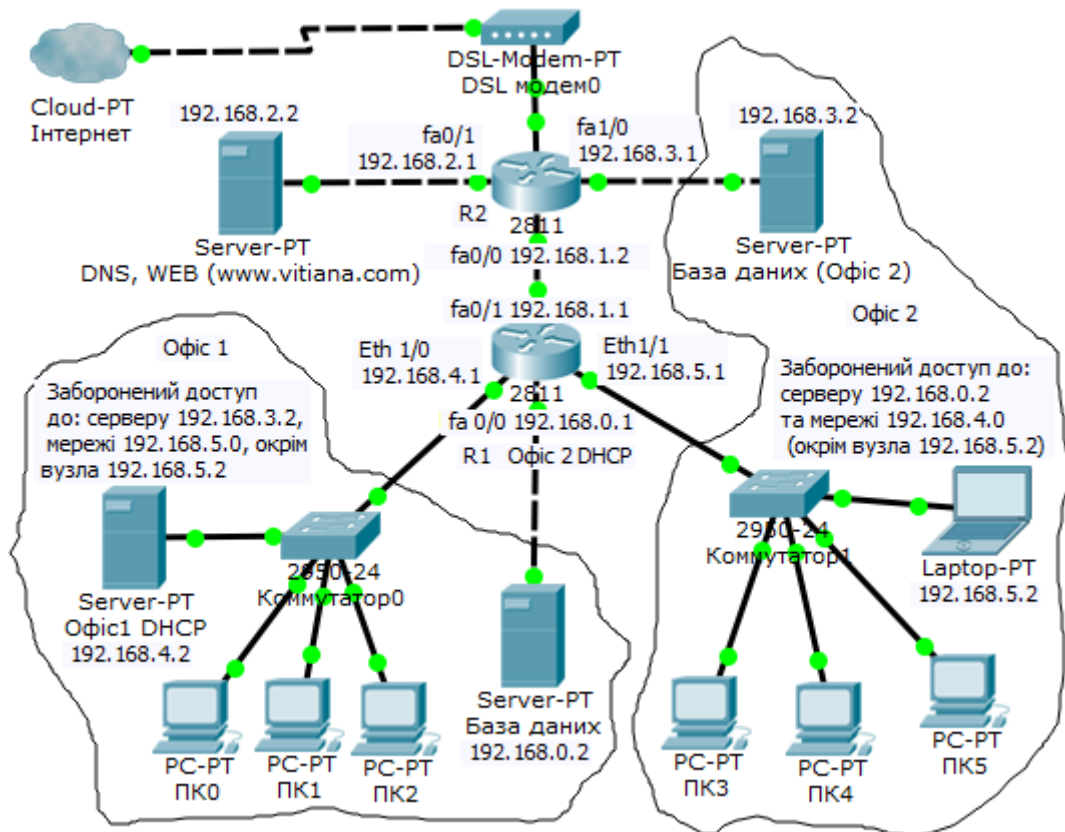

Рис. 1. Топологія мережі компанії зі списками обмеження доступу

У наведеній вище мережі необхідно здійснити налаштування маршрутизатора R1 таким чином, щоб:

- з мережі 192.168.4.0 був заборонений доступ до сервера офісу 2 (192.168.3.2) та мережі 192.168.5.0, окрім ноутбука (192.168.5.2);
- з мережі 192.168.5.0 був заборонений доступ до сервера бази даних офісу 1 (192.168.0.2) та мережі 192.168.4.0, окрім ноутбука (192.168.5.2);
- виконувати функцію *DHCP* сервера для мережі 192.168.5.0.

Окрім того, сервер DNS та WEB (наприклад, *www.vitiana.com*) був доступний усім вузлам, сервер офісу 1 *DHCP* повинен конфігурувати мережу 192.168.4.0.

Налаштування конфігурації серверу *DHCP* та серверу *DNS* і *WEB*.

Налаштування мережевого протоколу *DHCP* дозволяє вузлам мережі компанії автоматично отримувати *IP* - адреси та інші параметри, які необхідні для роботи в мережі *TCP/IP*. Для цього сервер офісу 1 *DHCP* конфігурується згідно рис.2. По завершенню конфігурація зберігається (*Save*) та вмикається (*On*).

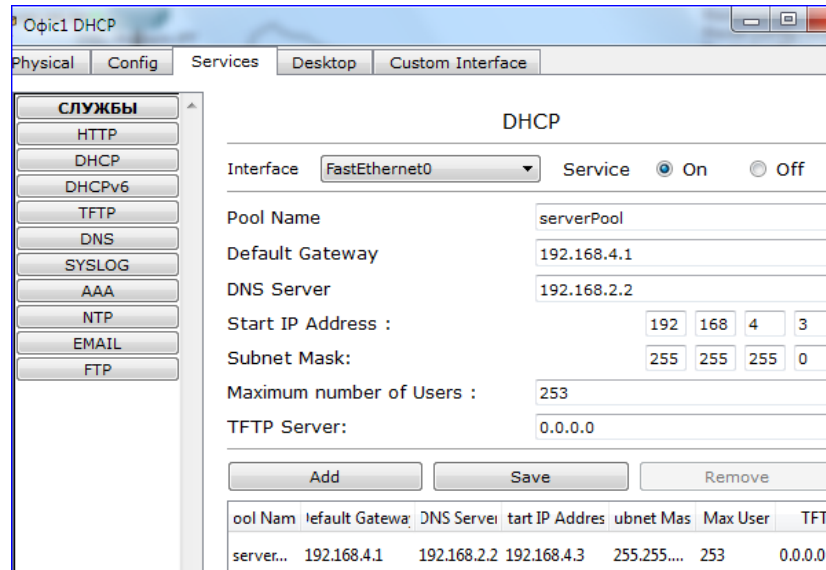

Рис. 2. Налаштування служби *DHCP*

Далі продовжується налаштування служби DNS, яка використовується для отримання IP - адреси за іменем серверу. Для цього конфігурується сервер DNS та WEB, тобто задається ім'я *www.vitiana.com*, тип *A Record* в зоні *DNS* та IP - адреса (рис. 3).

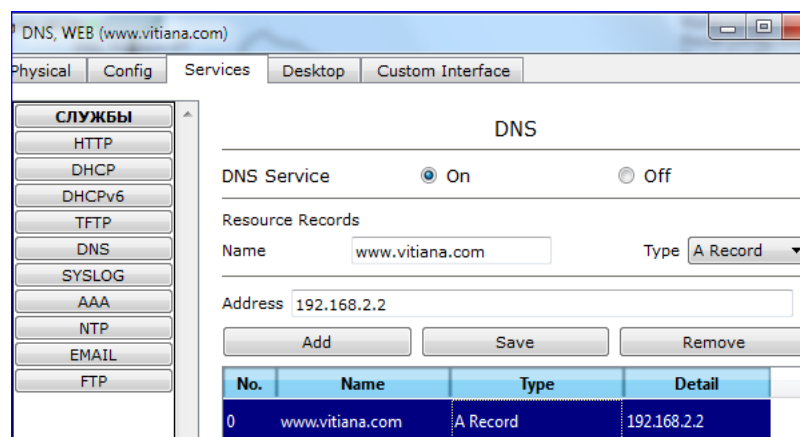

Рис. 3. Налаштування служби *DNS*

На закладці *HTTP* у рядку *index.html (edit)* редагується та зберігається стартова сторінка сайту (рис. 4).

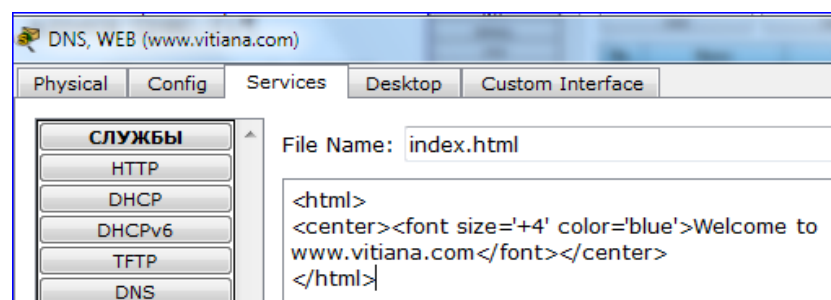

Рис. 4. Налаштування служби *WEB*

Налаштування на маршрутизаторі використання протоколу динамічної маршрутизації *RIP* та функції *DHCP*.

Спочатку здійснюється налаштування маршрутизатора R2 в режимі *CLI* (*Command Line Interface*), тобто здійснюється запуск протоколу *RIP* версії 2, оскільки він більш швидкий і підтримує різні мережі:

```
Router(config)#router rip
Router(config-router)#version 2
Router(config-router)#network 192.168.1.0
Router(config-router)#network 192.168.2.0
Router(config-router)#network 192.168.3.0
Router(config-router)#do wr
```

Далі на маршрутизаторі R1 в режимі *CLI* налаштовується функція *DHCP*:

```
Router(config)#ip dhcp pool POOL1
Router(dhcp-config)#network 192.168.5.0 255.255.255.0
Router(dhcp-config)#default-router 192.168.5.1
Router(dhcp-config)#dns-server 192.168.2.2
Router(dhcp-config)#do wr
```

Потім на маршрутизаторі R1 запускається динамічна маршрутизація з використанням протоколу *RIP*:

```
Router(config)#router rip
Router(config-router)#version 2
Router(config-router)#network 192.168.0.0
Router(config-router)#network 192.168.1.0
Router(config-router)#network 192.168.4.0
Router(config-router)#network 192.168.5.0
Router(config-router)#do wr
```

Налаштування в режимі *CLI* на маршрутизаторі R1 списків обмеження (*ACL*) з прив'язкою їх до відповідних шлюзів:

з мережі 192.168.4.0 заборонено (*deny*) доступ до сервера 192.168.3.2 та вузлів 192.168.5.3-192.168.5.5:

```
Router(config)#ip access-list standard Office1
Router(config-std-nacl)#deny host 192.168.3.2
Router(config-std-nacl)#deny host 192.168.5.3
Router(config-std-nacl)#deny host 192.168.5.4
Router(config-std-nacl)#deny host 192.168.5.5
Router(config-std-nacl)#permit any
Router(config-std-nacl)#exit
Router(config)#int Ethernet1/0
Router(config-if)#ip access-group Office1 out
Router(config-if)#do wr
```

з мережі 192.168.5.0 (окрім вузла 192.168.5.2) заборонено (*deny*) доступ до сервера 192.168.0.2:

```
Router(config)#ip access-list standard Office2
Router(config-std-nacl)#deny host 192.168.0.2
Router(config-std-nacl)#permit any
Router(config-std-nacl)#exit
Router(config)#int Ethernet1/1
Router(config-if)#ip access-group Office2 out
Router(config-if)#do wr
```

Примітка: в даному програмному коді формування списку *access-list standard Office2* не потрібно вказувати на заборону вузлів мережі 192.168.4.0, оскільки це вже фіксується умовою у наведеному вище списку *access-list standard Office1*.

Висновки. Отже, розглянутий алгоритм моделювання топології та наведені програмні коди конфігурування на маршрутизаторах обмеження доступу співробітників офісів різних мереж засобами Cisco Packet Tracer дозволяють вирішити питання підвищення якості вивчення комп'ютерних мереж.

Представлену технологію можна рекомендувати для використання в навчальному процесі, а також моделювання мереж на стадії проектування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болілий В.О., Котяк В.В. Комп'ютерні мережі: навч. посібник. Кіровоград: ЦОП Авангард, 2008. 146 с.
2. Буров Є.В. Комп'ютерні мережі: підручник. Львів: Магнолія 2006, 2010. 262 с.
3. Воробієнко П.П., Нікітюк Л.А., Резніченко П.І. Телекомунікаційні та інформаційні мережі: підручник для ВНЗ. Київ: САММІТ-Книга, 2010. 708 с.
4. Кулаков В.Г., Леохин Ю.Л. Моделирование компьютерных сетей в симуляторе Cisco Packet Tracer 6: учебное пособие. Москва: МТИ, 2016. 175 с.
5. Кулаков Ю. О. Комп'ютерні мережі: підручник / за ред. Ю. С. Ковтанюка. Київ: Юніор, 2005. 400 с.
6. Мінухін С.В. Принципи функціонування мереж: навчальний посібник. Харків: ХНЕУ, 2008. 210 с.
7. Ромашко С. М. Конспект лекцій з дисципліни "Комп'ютерні мережі і телекомунікації". Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. 61 с.

*Фатима Собирова, Лола Умарова,
Назокат Каримова, Шохиста Ўктамова
(Ташкент, Узбекистан)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

В этой статье использование Smart Technology в организации образовательного процесса основывается на концепции Smart Education, Smart Campus и важности технологий SMART в образовании, с одной стороны, что они могут оптимизировать затраты на логистику и, с другой стороны, Информация о развитии лим услуг и продуктов на новый уровень.

Ushbu maqolada ta'lim jarayonini tashkil etishda Smart texnologiyalaridan foydalanish Smart ta'lim konsepsiyasi, Smart Campus va ta'limda SMART texnologiyalar katta ahamiyatga egaligi, bir tomondan, ular universitetning moddiy-texnik ta'minoti xarajatlarini optimallashtirishi mumkinligi, boshqa tomondan esa bu ta'lim xizmatlari va mahsulotlari sifatini yangi bosqichga olib chiqishi haqida ma'lumotlar berilgan.

Smart ta'lim konsepsiyasi – mavjud manbalarga tez moslashuvchanlik, multimedyaning maksimal xilma-xilligi, tinglovchining saviyasi va talabi darajasiga tezkorlikda moslashuvchanlikdir.

Smart Campus – loyiha Evropa Komissiyasi tomonidan qo'llab-quvvatlanib, asosiy foydalanuvchilar (talabalar, o'qituvchilar, tadqiqotchilar) bilan o'zaro hamkorlik qilish orqali universitet foydalanadigan asbob-uskunalar va energiya manbalarining samaradorligini oshirishga qaratilgan.

XXI asr – bu axborot texnologiyalari inson yashash maydonining ajralmas qismiga aylangan asr.

Bugungi kunda biz yangi raqamli (tarmoq) avlodlarning mavjudligini ta'kidlashimiz mumkin, ular uchun mobil telefon, kompyuter va Internet ularning yashash maydonining tabiat va jamiyat bilan bir xil bo'lgan tabiiy elementlari hisoblanadi. Zamonaviy ta'limni rivojlantirish uchun inson kapitalining ta'siri endi yetarli emas. Ta'lim muhitini nafaqat o'zgartirish kerak, balki mehnat resurslarini o'qitish hajmini oshirish uchun emas, balki ta'lim mazmuni, uning usullari, vositalari va muhitini sifat jihatidan o'zgartirish kerak, SMART ta'limiga universal o'tish zarur.

SMART jamiyati universitetlar uchun yangi global vazifani qo'yadi:²⁴ ijodiy salohiyatga ega, yangi dunyoda fikrlay oladigan va ishlay oladigan kadrlar tayyorlash. Buning uchun ularga yangi amaliy ko'nikmalarni o'rgatish kerak: ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish, foydali ma'lumotni tanlash, elektron manbalar bilan ishlash, shaxsiy bilim bazalarini tuzish, bu esa o'quv jarayonining tabiatini o'zgartirishni talab qiladi.

Smart ta'lim konsepsiyasi – mavjud manbalarga tez moslashuvchanlik, multimedaning maksimal xilma-xilligi, tinglovchining saviyasi va talabi darajasiga tezkorlikda moslashuvchanlikdan iborat.²⁵ Kompetentlikning uzluksiz rivojlanishi, bilimlarni doimiy o'sishi va yangilanib borishi zamonaviy ta'lim tizimidagi dolzarb muammolardan hisoblanadi. Sababi bilimni rivojlantirish uchun endi inson kapitalining ta'siri kamlik qila boshlaydi. Bu kabi masalalarni hal qilishda nafaqat ta'lim muhitining o'zini, balki ta'lim tizimining tarkibi, instrumentlari, usullari tubdan o'zgartirilishi shart. Analitik kompetensiyalar, kompleks muammolarni yechish mahorati, yangi g'oyalarni rivojlantiruvchi – innovatsion xususiyatlar, o'zaro kommunikatsiya madaniyati kabi bilimlarni takomillashtirish zarur.

Har bir mamlakatda aqlli universitetlar kontsepsiyasining mazmuni boshqacha talqin qilinadi, ammo har holda, u yangi turdagi jamiyat uchun manfaatdor tomonlarning ehtiyojlarini qondiradigan bir qator yangi effektlarga olib keladi. SMART texnologiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- interfaol o'quv muhitida ta'limning moslashuvchanligi;
- mashg'ulotlarni shaxsiylashtirish va moslashtirish;
- dunyo bo'ylab tarkibga bepul kirish.

SMART o'qitish texnologik yangiliklar va Internet yordamida amalga oshiriladi, bu esa talabalarga ko'p qirrali tizimli qarash va fanlarni o'rganish, ularning ko'p qirrali xususiyatlarini va tarkibni doimiy ravishda yangilashni hisobga olgan holda kasbiy mahoratga ega bo'lish imkoniyatini beradi.

SMART universitetida ta'lim iloji boricha talabanning hayotiga kiritilishi, norasmiy bo'lishi, shuningdek, bugungi kunda hamma uchun tanish bo'lgan texnologiyalarga asoslanishi kerak. SMART talabalarining doimiy ravishda o'sib borayotgan talablari va talablarini kuzatib borish uchun universitetlar quyidagi talablarga javob berishlari kerak: moslashuvchanlik, sifat ko'rsatkichlari va innovatsiyalar.

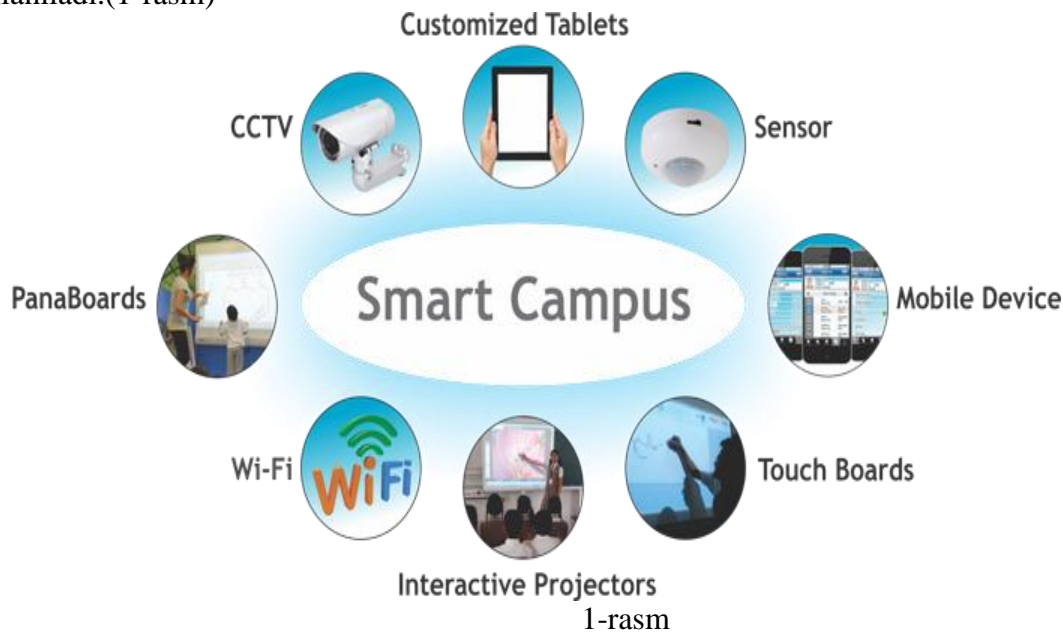
²⁴ Развитие Smart-образования как инновационной технологии / А.А. Алетдинова, А.А. Мельниченко

²⁵ Smart ta'lim texnologiyasi maqolasidan Umida Aripova, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, "Teleradioeshittirish tizimlari" kafedrasida katta o'qituvchisi

Ta'limda SMART texnologiyalar katta ahamiyatga ega, bir tomondan, ular universitetning moddiy-texnik ta'minoti xarajatlarini optimallashtirishi mumkin, boshqa tomondan esa bu ta'lim xizmatlari va mahsulotlari sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

Smart Campus - loyiha Evropa Komissiyasi tomonidan qo'llab-quvvatlanib, asosiy foydalanuvchilar (talabalar, o'qituvchilar, tadqiqotchilar) bilan o'zaro hamkorlik qilish orqali universitet foydalanadigan asbob-uskunalar va energiya manbalarining samaradorligini oshirishga qaratilgan.²⁶

Aqlli texnologiyalar nafaqat o'quv jarayonini olib borishda instrumental texnologiyalarda, balki innovatsion o'quv dasturlari va fanlarida ham mavjud bo'lgan o'quv dasturlarini amalga oshirishda qo'llaniladi.(1-rasm)

1-rasm

Talabalar uchun aqlli muhit: ko'p tarmoqli, ularga yo'naltirilgan uzluksiz ta'lim tizimlari (maktab, oliy o'quv yurti, korporativ o'qitish):

- adaptiv o'quv dasturlari, portfel;
- talabalar haqida ko'proq ma'lumot;
- hamkorlikdagi o'quv texnologiyalari bilimlarni yaratish;
- o'quv jarayoniga kirish hududiy va texnik jihatdan mustaqil;
- ko'p funktsional funktsiyalarni odamdan mashinaga o'tkazish;
- o'qishni yangi bosqichda individuallashtirish;
- amaliyotchilarni o'quv jarayoniga jalb qilish.

Xulosa qilib aytganda yuqori sifatli ta'limning mavjudligi yosh yigit qizlarning keng hayotiy vazifalarni hal qilishga moslashishi uchun zarur shartdir. SMART ta'limi o'zgaruvchan dunyoda ushbu muammolarni hal qilishda shaxsiyatni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirishga imkon beradi. Bu bizning fikrimizcha, zamonaviy sharoitda zarur bo'lgan kelajakdagi mutaxassisning ijodiy salohiyatini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Технологии smart-обучения для реализации инновационных образовательных проектов.
2. Развитие smart-образования как инновационной технологии / А.А. Алетдинова, А.А. Мельниченко.
3. Smart ta'lim texnologiyasi maqolasidan Umida Aripova, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, "Teleradioeshittirish tizimlari" kafedrasida katta o'qituvchisi

²⁶ Развитие Smart-образования как инновационной технологии / А.А. Алетдинова, А.А. Мельниченко

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ /
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘӨЖ 51.035.5

*Алмас Әсет, Оразбек Апышев (Өскемен, Қазақстан),
 Райхан Нурканова (Алматы, Қазақстан)*

ЖАЛҒЫЗ ШЕШІМДЕРДІ ТАБУДЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

Аталған жұмыста теңдеулер мен жүйелердің жалғыз шешімдерін табудың әртүрлі жолдары қарастырылған. Келтірілген мысалдарда стандартты емес әдістермен шешілетін:

Классикалық теңсіздіктерді, мажорант, векторлық немесе инварианттық қасиетті қолданып шығару әдістерінен басқа, әрқайсысы арнайы бір әдісті талап ететін, жалғыз шешімдерді табудың жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: параметр, сфера, пирамила, бұрыш, косинустар теоремасы, парабола, дискриминант.

This work looks at different ways of finding unique solutions of equations and systems. The examples provided are solved by non-standard methods:

There are considered ways to find classical solutions of inequalities, using the majority, vector or invariant properties, each requiring a special method.

Keywords: parameter, sphere, pyramid, angle, cosine theorem, parabola, discriminant.

1 мысал.
$$\begin{cases} \sqrt{(x-2)^2 + (y-4)^2} + \sqrt{(x-5)^2 + (y-8)^2} = 5, \\ 3xy - 10y = 3. \end{cases}$$
 теңдеулер жүйесін

шешейік.

Шешуі: Координат жазықтығында $A(2;4)$, $B(5;8)$ және $M(x;y)$ нүктелерін қарастырайық. (1 сурет). Белгілі үшбұрыш теңсіздігі

$MA + MB \geq AB$ координаттық түрде, екі нүктенің ара қашықтықтары арқылы төмендегі түрде жазылады:

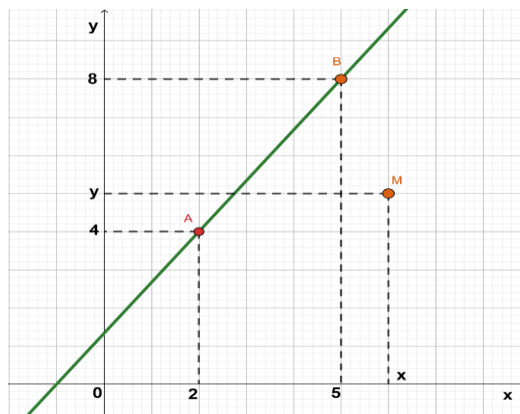
$$\sqrt{(x-2)^2 + (y-4)^2} + \sqrt{(x-5)^2 + (y-8)^2} \geq 5.$$

Әрине, теңдік таңбасы тек қана $M(x;y)$ нүктесі AB кесіндісінің бойында жатқанда орын алады. Ал AB түзуінің теңдеуі $4x - 3y + 4 = 0$ екені түсінікті. Олай болса, берілген жүйеге мәнделес $4x - 3y + 4 = 0$,

$3xy - 10y = 3, 2 \leq x \leq 5$ жүйені аламыз. Оның шешімі болып

$x = 3.5; y = 6$ сандары табылады.

Жауабы: $x = \frac{7}{2}, y = 6$.

(1 сурет)

2 мысал. $x + \sqrt{3 + \sqrt{x}} = 3$ теңдеуін шешейік.

Шешуі: Теңдеудің екі жағында біртіндеп квадраттасақ, шешуі өте күрделі 4 дәрежелі алгебралық теңдеуге келер едік. Сол себепті келесі әдісті қолданамыз.

Берілген теңдеуді $\sqrt{3 + \sqrt{x}} = 3 - x$ түрінде жазсақ, онда $3 - x \geq 0 \exists \Rightarrow \Rightarrow x$ -тің мүмкін мәндер жиыны болып $0 \leq x \leq 3$ сегменті табылар еді.

Осы теңдеуді квадраттасақ $3 + \sqrt{x} = (3 - x)^2$ теңдеуіне келеміз. Енді параметрден тәуелді жалпы теңдеуді қарастырайық, яғни

$p + \sqrt{x} = (p - x)^2$, соңғы теңдеу осы параметрлік теңдеудің $p = 3$ мәніндегі дербес жағдайы. Осы теңдеуді p -ға қарағанда квадраттық деп есептесек, яғни $p^2 - (2x + 1)p + (x^2 - \sqrt{x}) = 0$, оның шешімдері өте қарапайым табылады: $p_1 = x + \sqrt{x} + 1, p_2 = x - \sqrt{x}$. Онда x -ке қарағанда екінші ретті екі параметрлі теңдеулер пайда болады:

$$x + \sqrt{x} + 1 - p = 0 \text{ және } x - \sqrt{x} - p = 0.$$

Осы теңдеулерге $p = 3$ апарып қойсақ, $x + \sqrt{x} - 2 = 0 \wedge x - \sqrt{x} - 3 = 0 \exists$.

Оларды шешсек, $0 \leq x \leq 3$ аралығында жатқан жалғыз $x = 1$ шешімі бар R^+ екенін көреміз.

3 мысал $\sqrt{5 - \sqrt{5 + x}} = x$ теңдеуін шешейік.

Шешуі: 2 мысалдағы әдіс (санды параметрмен ауыстыру) сирек қолдансада, өте тамаша шешімге әкелетініне куә боламыз.

Екі рет квадраттасақ $5 - \sqrt{5 + x} = x^2 \Rightarrow \sqrt{5 + x} = 5 - x^2 \Rightarrow \Rightarrow x + 5 = 25 - 10x^2 + x^4 \Rightarrow 5^2 - (2x^2 + 1) \cdot 5 + x^4 - x = 0;$

5 санын уақытша белгісіз деп, квадрат теңдеуді шешейік:

$$5 = \frac{1}{2} \left(2x^2 + 1 \pm \sqrt{4x^4 + 4x^2 + 1 - 4x^2 + 4x} \right) \Rightarrow$$

$$\Rightarrow 5 = \frac{1}{2} (2x^2 + 1 \pm \sqrt{(2x + 1)^2})$$

$$10 = 2x^2 + 1 - 2x - 1 \vee 10 = 2x^2 + 1 + 2x + 1$$

$$x^2 + x - 4 = 0,$$

$$2x^2 - 2x - 10 = 0,$$

$$x = \frac{1}{2} (-1 \pm \sqrt{17}).$$

$$x = \frac{1}{2} (1 \pm \sqrt{21}).$$

Осы төрт шешімнен $x \geq 0, x^2 < 5$ шарттарын тек $x = \frac{1}{2}(\sqrt{17} - 1)$ саны қанағаттандырады.

Расында да, берілген теңдеудің түбірі болатынына түбір астындағы өрнектен толық квадратты айырып көз жеткізуге болады.

Жауабы: $x = \frac{1}{2}(\sqrt{17} - 1)$.

4 мысал. $\begin{cases} x + y + z = 3, \\ x^2 + y^2 + z^2 = 3. \end{cases}$ теңдеулер жүйесін шешейік.

Шешуі: $x + y + z = 3$ теңдеуі кеңістікте $A(3; 0; 0), B(0; 3; 0), C(0; 0; 3)$ нүктелерін басып өтетін жазықтықты, ал $x^2 + y^2 + z^2 = 3$ – центрі $O(0; 0; 0)$ бас нүкте, радиусы $R = \sqrt{3}$ – сфераны білдіреді. (2 сурет)

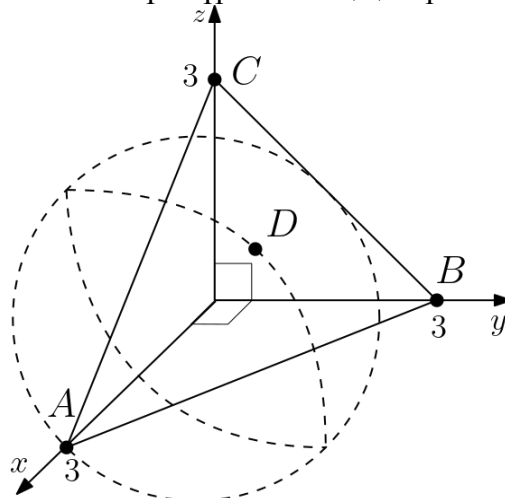
O нүктесінен ABC жазықтығына дейінгі ара қашықтықты табайық.

Ол үшін $OABC$ пирамидасын қарастырайық:

Оның көлемі $V = \frac{1}{3} S_{\Delta ABC} \cdot \mathcal{H}$, мұндағы $\mathcal{H} = OD, D - \Delta ABC$ - ның центрі, ал ΔABC – дұрыс, $AC = BC = AB = 3\sqrt{2} - \exists \Rightarrow V = \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{4} (3\sqrt{2})^2 \sqrt{3} \mathcal{H}$.

Пирамиданың көлемін басқаша да табуға болады: $V = \frac{1}{3} S_{\Delta OAB} \cdot CO =$

$= \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{2} \cdot 9 \cdot 3 = \frac{9}{2}$. Көлемдері теңестіріліп $\frac{3}{2}\sqrt{3}\mathcal{H} = \frac{9}{2} \Rightarrow \mathcal{H} = \sqrt{3}$ аламыз. Бұдан O нүктесінен ABC жазықтығына дейінгі ара қашықтық сфераның радиусына тең екенін көреміз, сол себепті жанасу нүктесі - ABC үшбұрышының центрі екен.

(2 сурет)

Ал $D(x; y; z)$ дұрыс ABC Δ - тың центрі болғандықтан $x = y = z \exists$.

Берілген жүйенің \forall теңдеуіне қойсақ $x = y = z = 1$ шығады.

Жауабы: (1; 1; 1).

Ескерту:

а) Берілген теңдеуден $z = 3 - x - y$ тауып, екіншісіне қойсақ

$$x^2 + y^2 - 3x - 3y + xy + 3 = 0 \quad (*)$$

шығады да, x - ке қарғанда квадраттық десек, онда

$x^2 + (y - 3)x + (y^2 - 3y + 3) = 0$ теңдеуінің дискриминанты $-3(y - 1)^2$ болар еді, сондықтан $-3(y - 1)^2 \geq 0 \Rightarrow y = 1 \exists$.

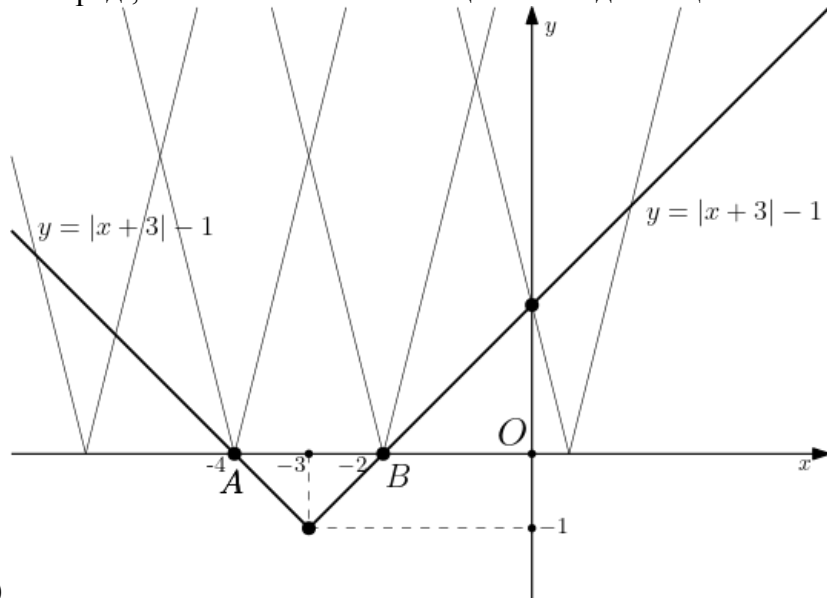
(*) теңдеуін y - ке қарағанда квадраттық десек, $x = 1 \exists$, онда

$z = 1$ бірінші теңдеу береді, яғни жүйенің жалғыз шешімі (1; 1; 1) \exists .

б) Жүйені векторлық (ординаттақ) әдіспенде шешуге болады.

5 мысал. $|2x - p| + 1 = |x + 3|$ теңдеуінің жалғыз шешімі бар болатын параметр p - ның барлық мәндерін табайық.

Шешуі: Берілген теңдеуді $|2x - p| = |x + 3| - 1$ түрінде жазайық. Оң жағы жылжымайтын “бұрышты” береді, ал сол жағы төбесі абсцисса осінде жатқан жылжымалы

“бұрыш”. (3 сурет).

(3 сурет)

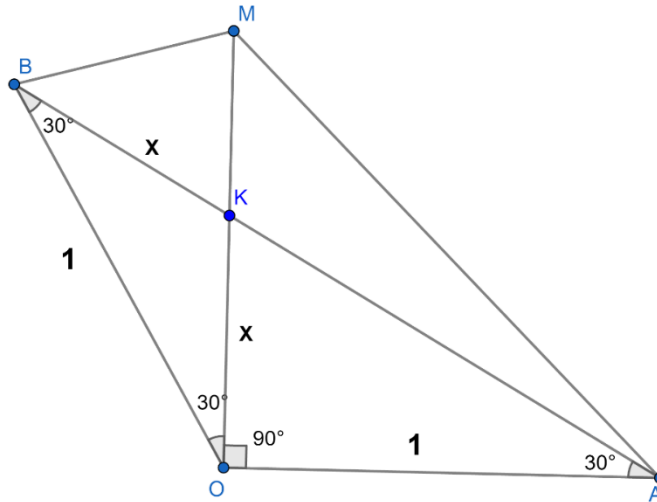
Егер жылжымалы “бұрыштың” төбесі A немесе B нүктесінде жатса ғана берілген теңдеудің жалғыз шешімі болатыны анық. Ал $A(-4; 0), B(-2; 0)$ болғандықтан, координаттары $y = |2x - p|$ теңдеуін қанағаттандыруы тиіс. Онда $|-8 - p| = 0 \vee |-4 - p| = 0 \Rightarrow$

$$\Rightarrow p = -8 \vee p = -4.$$

Жауабы: $p \in \{-8; -4\}$.

6 мысал. $\sqrt{1+x^2} + \sqrt{1+x^2 - \sqrt{3}x} = \sqrt{3}$ теңдеуін шешейік.

Шешуі: $f(x) = \sqrt{1+x^2} + \sqrt{1+x^2 - \sqrt{3}x}$ деп белгілейік.
(4 сурет)

Егер $x < 0 \Rightarrow f(x) > f(0) = 2 \exists$, сол себепті берілген теңдеудің шешімдерін тек белгісіздің оң мәндерінің ішінен іздеу керек. $OA = OB = 1, OM = x, \sphericalangle AOB = 120^\circ, \sphericalangle AOM = 90^\circ, \sphericalangle MOB = 30^\circ$ болатындай OA, OB және OM кесінділерін салайық (4 сурет). Онда $MA = \sqrt{1+x^2}, MB = \sqrt{1+x^2 - \sqrt{3}x}$ және $MA + MB = \sqrt{1+x^2} + \sqrt{1+x^2 - \sqrt{3}x} \geq AB = \sqrt{3}$ (үшбұрыштың қасиеті және косинустар теоремасы бойынша). Олай болса $x = OM =$

$$= OK = \frac{\sqrt{3}}{3}, AK = \sqrt{3} - x; AK = \sqrt{1+x^2} \Rightarrow \sqrt{3} - x = \sqrt{1+x^2} \Rightarrow x = \frac{\sqrt{3}}{3}.$$

Жауабы: $x = \frac{\sqrt{3}}{3}$

7 мысал. Параметр p – ның қандай мәндерінде

$\lg(x^2 + 2px) - \lg(8x - 6p - 3) = 0$ теңдеуінің жалғыз шешімі бар?

Шешуі: Берілген теңдеу $y > 0$ болған жағдайда $\begin{cases} x^2 + 2px = y, \\ 8x - 6p - 3 = y \end{cases}$ жүйесіне

эквивалентті. Шешу барысында $(x; y)$ түріндегі қос санға ие боламыз. Олардың ішінде бізді тек $y > 0$ шарты ғана қанағаттандырады. Жүйенің біріншісі: параболалар, ал екіншісі – түзулер жиынын білдіреді. Егер парабола мен түзу екі нүктеде қиылысатын болса, берілген теңдеудің жалғыз шешімі тек қана ординаталарының таңбасы әртүрлі болған жағдайда бар болады. Ал егер де $y = 8x - 6p - 3$ түзуі параболамен жанасқан болса, онда жалғыз шешімді жанасу нүктесі абсцисса осінен жоғары жатқан кезде алар едік.

$$\begin{cases} x = \frac{1}{8}(y + 6p + 3), \\ y = \frac{1}{64}(y + 6p + 3)^2 + 2p \frac{1}{8}(y + 6p + 3). \end{cases} \text{ жүйесін шешейік.}$$

$$y^2 + (28p - 58)y + 3(44p^2 + 28p + 3) = 0.$$

Біз y_1 мен y_2 - таңбалары әртүрлі болатын параметрді іздеп отырмыз. Олай болса бос мүшесі теріс мәнді қабылдауы керек, яғни

$$44p^2 + 28p + 3 < 0 \Rightarrow -\frac{1}{2} < p < -\frac{3}{22}$$

Жеке-жеке $p = -\frac{1}{2} \wedge p = -\frac{3}{22}$ мандерін тексеру кажет. Парабола мен түзудің жанасуы (дискриминанты $D = 0$), олар $p = 1 \wedge p = 13$. Бірақта $p = 13 \exists \Rightarrow y_1 = y_2 < 0$, сол себепті шешімі емес.
Жауабы: $p = 1, p \in \left[-\frac{1}{2}; -\frac{3}{22}\right)$.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Горнштейн П.И. и др. Задачи с параметрами. – Москва-Харьков: Илекса, „Гимназия“, 1998, – 336 с.
2. Амелькин В.В., Рабцевич В.Л. Задачи с параметрами. Справ. пособие по математике. – Минск: „Асар“. 1996. – 464с. : ил.
3. Фалин Г.И., Фалин А.И. Алгебра на вступительных экзаменах по математике в МГУ. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний. 2006. – 367.: ил.
4. Мерзляк Г.И. и др. Неожиданный шаг или сто тринадцать красивых задач. (методические рекомендации). – Киев: Агрофирма „Александрия“, 1993. – 58 с.
5. Балаян Э.Н. 1001 олимпиадная и занимательная задачи по математике. – 3-е изд. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 364 с.: ил. – (Библиотека учителя).
6. Кушнир И. Шедевры школьной математики. Задачи с решениями в двух книгах. Кн. I. 2005. – 544с. Кн. II, 2005. – Киев, Астарта. – 238 с.
7. Супрун В.П. Математика для старшеклассников. Нестандартные методы решения задач. – М.: Книжный дом „Либроком“ 2009. – 270 с.

УДК 539.3

*Севиндж Расулова
(Баку, Азербайджан)*

УСТРАНЕНИЕ УГЛЕВОДОРОДНЫХ ЗАГРЯЗНЕНИЙ ВЫТЕСНЕНИЕМ НЕСМЕШИВАЮЩЕЙСЯ ЖИДКОСТЬЮ

В данной работе рассмотрена задача вытеснения нефти из пористой среды с учетом переходной зоны, т.е. с учетом неполного вытеснения нефти в зоне замещения при прямолинейном движении. Коэффициент текучести водонефтяной смеси в переходной зоне считается переменным, изменяющимся от коэффициента текучести воды до коэффициента текучести нефти по линейному закону.

Ключевые слова: коэффициент текучести воды, коэффициент текучести нефти, проницаемость пласта, пористая среда, фильтрация, загрязнения.

In the paper, we consider a problem on oil displacement from porous media with regard to transition zone, i.e. with regard to incomplete oil displacement in the drive zone under linear motion. The fluidity coefficient of oil-water mixture in the transition zone is coefficient, porous medium, filtration, contamination. Considered variable that chat changes from the coefficient fluidity of water to fluidity coefficient of oil by the linear law.

Key words: permeability of a formation. Water fluidity coefficient, oil fluidity.

Защита окружающей среды от последствий загрязнения продуктами нефтедобычи и нефтепродуктов является актуальной современной проблемой. Аварийные разливы нефтепродуктов являются причиной потерь около 3,5% всей добываемой сырой нефти.

Для прогноза интенсивности загрязнения и анализа возможных путей очистки грунта необходимо исследовать характер распределения остаточной фазы. Это распределение определяется предысторией движения нефти на стадии ее первичного проникновения вглубь

грунта. При этом появляется необходимость ограничить проникновение нефти вглубь грунта водоупором, а также вытеснять водой из грунта загрязнения.

Рассматривается задача фильтрации двух жидкостей в пористой среде с учетом переходной зоны, от первой фазы ко второй. Коэффициент текучести смеси в переходной зоне считается переменным, изменяющимся по линейному закону. При решении задачи используется методика, учитывающая принцип линейного распределения давления при движении однородной жидкости по грунту, а также условия одномерности и неразрывности потока жидкости (сила тяжести жидкости пренебрегается).

В начальный момент времени $t = 0$ плоскость поперечного сечения грунта в точке a на рис. 1 является разделом двух его частей: со 100% - ой насыщенностью одной из них нефтью, а другой - вытесняемой водой.

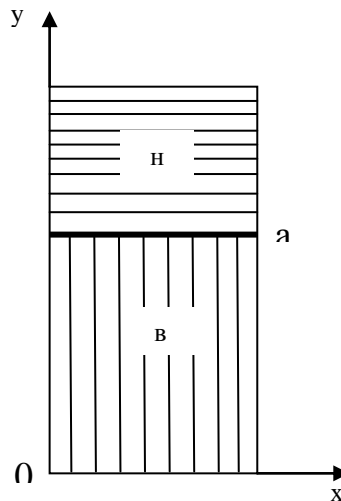

Рис. 1. Грунт, насыщенный нефтью и водой в начальный момент времени ($t=0$)

Допустим, что под действием некоторого перепада давления, вода поступает в полностью насыщенную нефтяную зону, вытесняя ее на поверхность земли. Тогда зона нефтеносности будет уменьшаться и т.к. при этом вода не будет полностью вытеснять нефть, то образуется промежуточная зона, частично насыщенная водой и нефтью. Новое состояние пласта через некоторый промежуток времени t представится как на рис. 2.

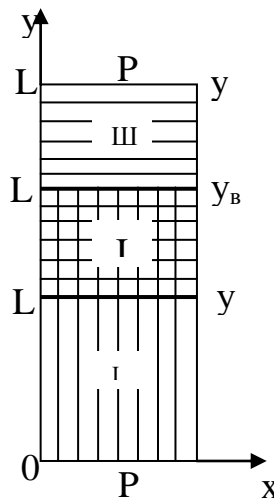

Рис. 2. Вытеснение нефти водой (I - зона воды, II - зона смеси, III - зона нефти)

Здесь обозначены: расстояния от нагнетательного контура L соответственно до первоначального положения контура нефтеносности L_0 через y_0 , до контура нефтеносности L_e через некоторое время - y_e , до поверхности земли $L_c - y_k$. На контурах L_0 и L_c заданы постоянные давления P_a и P_c соответственно. Коэффициент текучести $f(t)$ в общем случае

изменяется от $C(y_0) = k\mu_1^{-1}$ до $C(y_1) = k\mu_2^{-1}$ по линейному закону. Примем следующие обозначения:

$$\begin{aligned} P_1(y,t) &= P(y,t) \quad \text{при } y \in [0, y_0(t)] \\ P_2(y,t) &= P(y,t) \quad \text{при } y \in [y_0(t), y_1(t)] \\ P_3(y,t) &= P(y,t) \quad \text{при } y \in [y_1(t), L_1] \end{aligned}$$

В данный момент времени t в области $\bar{D} = \{0 \leq y \leq y_0(t), y_0(t) \leq y \leq y_1(t), y_1(t) \leq y \leq L_1\}$ получим следующую математическую постановку задачи:

$$\frac{\partial}{\partial y} \left[f(S) \frac{\partial P}{\partial y} \right] = 0 \quad (1)$$

$$\left. \begin{aligned} P_1(y,t)|_{y=0} &= P_k \\ P_1(y,t)|_{y=y_0(t)} &= P_2(y,t)|_{y=y_0(t)} \\ P_2(y,t)|_{y=y_1(t)} &= P_3(y,t)|_{y=y_1(t)} \\ P_3(y,t)|_{y=L_1} &= P_c \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

Методика исследования. Решая уравнения (1) в вышеуказанных областях, получим:

$$P_1(y,t) = -V(t)y + a_1(t), \quad y \in [0, y_0(t)] \quad (3)$$

$$P_2(y,t) = -V(t) \int_{y_0(t)}^y f^{-1}(S) dy + a_2(t), \quad y \in [y_0(t), y_1(t)] \quad (4)$$

$$P_3(y,t) = -V(t)y + a_3(t), \quad y \in [y_1(t), L] \quad (5)$$

С учетом (1) в (3) - (5), получим

$$V(t) = \frac{P_k - P_c}{\mu_1 y_0(t) + \int_{y_0(t)}^{y_1(t)} f^{-1}(S) dy + \mu_2 (L_1 - y_1(t))} \quad (6)$$

$$P_1(y,t) = P_k - V(t)\mu_1 y, \quad y \in [0, y_0(t)] \quad (7)$$

$$P_2(y,t) = P_k - V(t) \left[\mu_1 y_0(t) + \int_{y_0(t)}^y f^{-1}(S) dy \right], \quad y \in [0, y_0(t),] \quad (8)$$

$$P_3(y,t) = P_c + V(t)\mu_2 (L - y), \quad y \in [y_1(t), L] \quad (9)$$

При изменении $f(S)$ по линейному закону, т.е.

$$\begin{aligned} f(S(y,t)) &= a(t)y + b(t) \\ a(t) &= \frac{C(y_1) - C(y_0)}{y_1(t) - y_0(t)}; \quad b(t) = \frac{C(y_0)y_1(t) - C(y_1)y_0(t)}{y_1(t) - y_0(t)} \end{aligned}$$

Получается результат как результат в [2]

$$\begin{aligned} P_1(y,t) &= P_k - \mu(t)y, \quad y \in [0, y_0(t)] \\ P_2(y,t) &= P_k - \mu(t) \left[\frac{C(y_0)}{a(t)} \ln \frac{a(t)y + b(t)}{C(y_0)} + y_0(t) \right], \quad y \in [y_0(t), y_1(t)] \\ P_3(y,t) &= P_c + \varepsilon^{-1} \mu(t)(L - y), \quad y \in [y_1(t), L], \end{aligned}$$

где

$$\mu(t) = \frac{\varepsilon(P_k - P_c)}{L_1 - y_1(t) + \varepsilon y_1(t) + \varepsilon[y_1(t) - y_0(t)]S(\varepsilon)},$$

$$S(\varepsilon) = \frac{\ln \varepsilon}{\varepsilon - 1} - 1; \quad \varepsilon = \frac{C(y_1)}{C(y_0)}, \quad S(\varepsilon) > 0, \text{ при } \varepsilon < 1;$$

$$C(y_0) = \frac{k}{\mu_1}; \quad C(y_1) = \frac{k}{\mu_2};$$

Таким образом, мы получили аналитические формулы (3) - (5) для определения распределения давления с учетом переходной зоны одномерной фильтрации жидкостей.

Однако нужно отметить, что функция распределения водонасыщенности - $S(y, t)$, входящая в формулы (3) - (5) является неизвестной и подлежит определению как решение квазилинейного гиперболического уравнения Баклея-Левверетта в частных производных первого порядка [1; 5]

$$\frac{\partial S}{\partial t} + \Phi(S, \mu_0) \frac{\partial S}{\partial y} = 0 \quad (10)$$

с начальными и граничными условиями

$$S(y, t)|_{t=t_0} = \phi(y) \quad (11)$$

$$S(y, t)|_{y=0} = S_1 = const, \quad S(y, t)|_{y=L} = S_2 \quad (12)$$

где $\mu_0 = \mu_1 / \mu_2$, $\Phi(S, \mu_0)$ - производная Баклея-Левверетта [1].

Текущее положение точки пересечения границы раздела $y_0(t)$ и $y_1(t)$ подлежит определению как решение линейного гиперболического уравнения Кельвина в частных производных первого порядка [1; 3; 4; 6]

$$\chi_k \frac{\partial F_k}{\partial t} + V(t) \frac{\partial F_k}{\partial y} = 0 \quad (13)$$

с начальным условием

$$F_k(y, t)|_{t=0} = F_k^0(y), \quad k = 0, 1$$

где

$$\chi_k = m / \Phi(S_k, \mu_0), \quad S_0 = 1, \quad S_1 = 0 \quad (14)$$

Актуальность решаемой в работе задачи определяется необходимостью оценки характера фильтрационных процессов в грунте и, как следствие, определения объемов расхода закачиваемой в грунт воды для вытеснения проникших в него углеводородных загрязнителей (нефти или иных нефтепродуктов), а также типоразмеров используемой при закачке воды насосной техники.

В связи с этим в работе решается задача определения скорости фильтрации и продолжительности безводного периода выноса жидкости-загрязнителя из грунта.

Полученные решения служат расчетной основой для выбора типоразмеров насосного оборудования и трубопроводной системы для эффективного нагнетания воды в грунт. Расчетные параметры и алгоритм закачки воды важны для обеспечения равномерности фронта вытеснения нефти водой в грунте без опережающего прорыва воды.

Задача определения скорости фильтрации в зависимости от реологических свойств жидкости - загрязнителя позволит оценить объем закачиваемой в грунт воды и отбираемого флюида с целью определения технических характеристик используемого насосного оборудования.

Рассмотрена задача о вытеснении нефти из пористой среды с учетом переходной зоны, т.е. с учетом неполного вытеснения нефти в зоне

Учитывая принцип линейного распределения давления при движении однородной жидкости по строению грунта, а также условия одномерности и неразрывности потока жидкости во всех трех зонах получен закон распределения давления в водонефтяной зоне.

Функция давления $P(y, t)$ будет удовлетворять краевым условиям в данный момент времени:

$$\left. \begin{aligned} P_e &= P_k, \text{ при } y = 0 \\ P_n &= P_e, \frac{\partial P_n}{\partial y} = \frac{\partial P_e}{\partial y}, \text{ при } y = y_0 \\ P_H &= P_n, \frac{\partial P_H}{\partial y} = \frac{\partial P_n}{\partial y}, \text{ при } y = y_e \\ P_H &= P_c \text{ при } y = y_k \end{aligned} \right\} \quad (15)$$

Вследствие неразрывности потока скорость фильтрации жидкости во всех трех зонах одинакова, т.е.

$$\mathcal{G}_e = \mathcal{G}_n = \mathcal{G}_H = \mathcal{G} \quad (16)$$

Или

$$\frac{k}{\mu_e} \frac{\partial P_e}{\partial y} = \frac{k'}{\mu_n} \frac{\partial P_n}{\partial y} = \frac{k}{\mu_H} \frac{\partial P_H}{\partial y}$$

k - коэффициент проницаемости пористой среды для I и III зоны принимаем одинаковыми, а k' - коэффициент проницаемости II зоны

В силу линейности распределения давления в I и III зонах, где жидкости однородные, получим, соответственно

$$\left. \begin{aligned} P_e(y) &= P_k - \frac{k'\mu_e(P_k - P_c)}{k'\mu_H(y_k - y_e) + \mu_e[k'y_0 + k(y_e - y_0)]} y \\ P_H(y) &= P_c + \frac{k'\mu_H(P_k - P_c)}{k'\mu_H(y_k - y_e) + \mu_e[k'y_0 + k(y_e - y_0)]} (y_k - y) \end{aligned} \right\} \quad (17)$$

Заменив вязкости μ_e и μ_H соответствующими коэффициентами текучести C_e и C_H , умножив числители и знаменатели дробей (16) на $\frac{C_e}{k'k}$ и введя обозначения: $\varepsilon = \frac{C_H}{C_e}$, $\nu = \frac{k}{k'}$

получим

$$\left. \begin{aligned} P_e(y) &= P_k - \gamma y \\ P_H &= P_c + \frac{\gamma}{\varepsilon} (y_k - y) \end{aligned} \right\} \quad (18),$$

где

$$\gamma = \frac{\varepsilon(P_k - P_c)}{y_k - y_e + \varepsilon y_0 + \nu \varepsilon (y_e - y_0)}$$

Распределение давления во II-ой зоне, где жидкость неоднородная, определим из соотношения (1)

$$\frac{\partial}{\partial y} \left[f(S(y, t)) \frac{\partial P(y, t)}{\partial y} \right] = 0 \quad (19)$$

Учитывая (15) решением (19) будет

$$P_n(y) = C_1 \ln \left(y + \frac{y_e - y_0}{\varepsilon - 1} \right) + C_2 \quad (20)$$

Постоянные C_1 и C_2 определим из условия

$$P_{\varepsilon}(y_0) = P_n(y_0) \text{ и } P_H(y_{\varepsilon}) = P_n(y_{\varepsilon})$$

Откуда получим

$$P_n(y) = \frac{\ln \frac{y_{\varepsilon} - y_0}{(\varepsilon - 1)y + y_{\varepsilon} - y_0}}{\ln \varepsilon} \left\{ P_k - P_c - \gamma \left[y_0 + \frac{1}{\varepsilon} (y_k - y_{\varepsilon}) \right] \right\} + P_k - \gamma y_0 \quad (21)$$

Соотношение (16) с учетом условия (15) запишется в виде:

$$\mathcal{G} = -C_{\varepsilon} \frac{\partial P_{\varepsilon}}{\partial y} = -(ay + \varepsilon) \frac{\partial P_n}{\partial y} = -C_H \frac{\partial P_H}{\partial y} \quad (22)$$

Отсюда, учитывая значения (20) при $y = y_0$ и $y = y_{\varepsilon}$, скорость фильтрации жидкости будет:

$$\mathcal{G} = \frac{C_{\varepsilon} (P_k - P_c)}{y_k - y_{\varepsilon} + \varepsilon y_0 + \nu \varepsilon (y_{\varepsilon} - y_0)} \quad (23)$$

Скорость движения частиц жидкости, находящихся на контуре $y = y_{\varepsilon}(t)$ равна:

$$\mathcal{G}' = \frac{\mathcal{G}}{m} = \frac{dy}{dt} = \frac{1}{m} \frac{C_{\varepsilon} (P_k - P_c)}{y_k - y_{\varepsilon} + \varepsilon y_0 + \nu \varepsilon (y_{\varepsilon} - y_0)} \quad (24)$$

Таким образом, показано что, загрязнение, проникающее в пористую среду можно устранить с помощью вытеснения несмешивающейся жидкостью (водой). Оценено давление, появляющееся в различных зонах. Следовательно, можно найти время выноса безводного загрязнения, в течение которого контур $y = y_{\varepsilon}(t)$ продвинется от своего начального положения до поверхности земли.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасов А.Н., Тагиев Ф.А. Об одной прикладной задаче для уравнения в частных производных. Тематический сборник научных трудов АГУ. Краевые задачи для дифференциальных уравнений с частными производными. Баку, 1981. С. 3-12.
2. Аббасов Г.М. Расулова С.Р. Численное исследование фильтрации жидкостей в пористой среде с подвижными границами // Межвузовский научно-технический журнал «Теоретическая и прикладная механика». №1, 2012. С. 106-112.
3. Баренблатт Г.И., Ентов В.М., Рыжик В.М. Теория нестационарной фильтрации жидкости и газа. М., Недра, 1972. 288 с.
4. Богданов И.И., Галамай О.В., Ентов В.М. О проникновении жидких загрязнителей в водоносные пласты, № 5. Изв. РАН. МЖГ. 1998. С. 119-129.
5. Расулова С.Р. Агаева Г.Р. О проникновении загрязненных разливов в грунты и их устранение вытеснением, Электронный научный журнал «Нефтегазовое дело», №3, Issue 3. 2012. С. 399-405.
6. Расулова С.Р. О проникновении нефтяных разливов в грунты и их устранение вытеснением воды. Механика машиностроения. Баку, 2010. С. 25-28.

Нилуфар Хакимова, Феруза Абидова, Нор Улугмуродов
(Тошкент, Узбекистан)

НУҚТА БИЛАН АЙҚАШ ТЎҒРИ ЧИЗИҚЛАР ОРАСИДАГИ ҚИСҚА МАСОФАЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Ушбу Нуқта билан айқаш тўғри чизиклар орасидаги қисқа масофаларни аниқлаш учун фазода берилган ҳар қандай нуқта учун, ундан чиқарилган проекцияловчи нурларни H , V ва W текисликлар билан кесишувидан ўзаро боғланган горизонтал, фронтал ва профил проекциялари ҳосил бўлади. Икки параллел текисликлар орасидаги масофа нуқта билан текислик орасидаги масофни топши асосида ечилиши муаммолари ўрганилади.

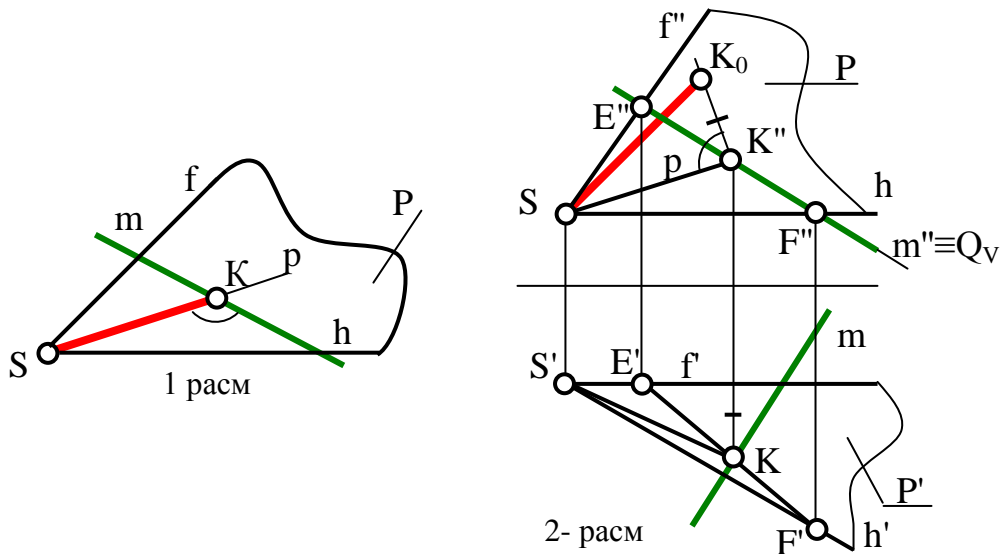
Нуқта билан айқаш тўғри чизиклар орасидаги қисқа масофаларни аниқлаш учун фазода берилган ҳар қандай нуқта учун, ундан чиқарилган проекцияловчи нурларни H , V ва W текисликлар билан кесишувидан ўзаро боғланган горизонтал, фронтал ва профил проекциялари ҳосил бўлади нуқта билан текислик орасидаги масофани аниқлаш берилган текисликнинг вазиятига кўра икки ёки учта график амал бажариб ечилади. Агар текислик проекцияловчи бўлса, иккита график амал бажариб масала ечилади.

Агар берилган тўғри чизик умумий вазиятда бўлса, чизмада нуқтадан тўғри чизикқа перпендикуляр ўтказиб бўлмайди. Шунинг учун бундай ҳолларда, нуқтадан берилган тўғри чизикқа (изланаётган перпендикуляр ётадиган) перпендикуляр бўлган $P(h \cap f)$ текислик ўтказилади ва масалани фазодаги ечиш алгоритми қуйидагича бўлади:

1. Берилган S нуқта орқали m тўғри чизикқа перпендикуляр $P(h \cap f)$ текислик ўтказилади;
2. P текислик билан m тўғри чизикнинг кесишган K нуқтаси аниқланади;
3. S ва K нуқталар орқали тўғри чизик ўтказилади. Бу нуқтадан тўғри чизикқа туширилган p перпендикуляр бўлади. SK кесма эса, изланаётган масофа бўлади, 1- расм.

Бу масалани чизмадаги ечиш алоритми қуйидагича бўлади:

1. Берилган S нуқта орқали m тўғри чизикқа перпендикуляр $P(h \cap f)$ текислик ўтказилади. Чизмада $h' \perp m'$ ва $f' \perp m''$ бўлади;
2. P текислик билан m тўғри чизикнинг кесишган $K(K', K'')$ нуқтаси аниқланади;
3. S ва K нуқталар орқали p тўғри чизик ўтказилади. Бу нуқтадан тўғри чизикқа туширилган перпендикуляр бўлади. SK кесма эса, изланаётган масофа бўлади. $SK = S''K_0$, 2- расм.

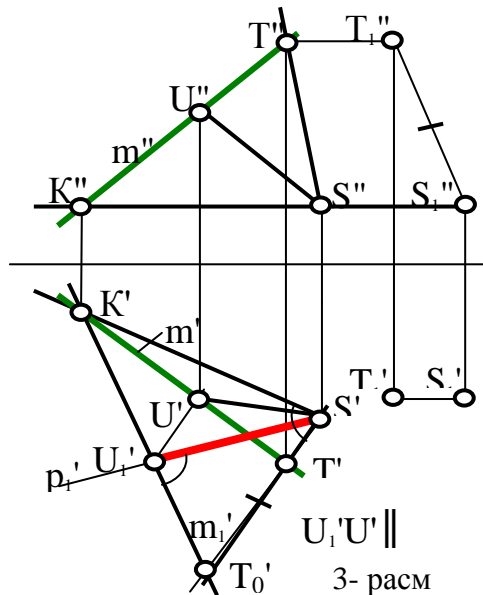
Бу масалани метрик масалаларни тўғри бурчак усулидан фойдаланиб қуйидагича ечиш мумкин, 3- расм:

1. Учи S нуқтада бўлган бир томони горизонтал фронтал тўғри бурчак ўтказилади. Бундай тўғри бурчакнинг H ёки V текислигига тўғри бурчак бўлиб тасвирланади. Агар m

билан S дан иборат текисликда учи S нуктада бўлан ва m га тиралувчи бир томони махсус бўлган тўғри бурчак ўтказиб, унинг ҳақиқий кўриниши аниқланса, унда ётувчи барча геометрик фигуралар ўзларининг ҳақиқий катталикларида ёки кўринишларида ёхуд узунликларида тасвирланиб қолади.

Чизмада S нукта орқали тўғри бурчакнинг биринчи махсус томони бўлган горизонтал чизик ўтказилган ва у K нуктада m тўғри чизикка тиралган бўлсин. Унинг иккинчи томонининг горизонтал проекцияси SK нинг горизонтал проекциясига перпендикуляр қилиб ўтказилади. Унинг m тўғри чизик билан кесишган T нуктаси аниқланади: T нуктанинг фронтал проекциясини m'' да аниқланиб, у орқали тўғри бурчакнинг ST томонининг фронтал проекцияси ўтказилади. Натижада S нукта ва m тўғри чизик текислигида ётувчи бир томони горизонтал бўлган KST тўғри бурчак ҳосил бўлади.

Бу тўғри бурчакнинг ҳақиқий кўриниши аниқланади. Унинг KS томони H текислигига ҳақиқий катталигида тасвирланганлиги учун TS томонининг ҳақиқий узунлигини аниқланади, TS қ $T_1'S_1'$. Чизмада TS нинг ҳақиқий узунлиги текис параллел усулидан фойдаланиб аниқланган. Сўнгра ST бўйлаб $S'T_0'$ кесма ясалади: $S'T_0'$ қ $T_1'S_1'$. Шундай қилиб ҳосил бўлган тўғри бурчак, KST тўғри бурчакнинг ҳақиқий кўриниши бўлади ва у ётган ихтиёрий текислик горизонтал вазиятга келиб қолади.

2. Тўғри бурчакнинг ҳақиқий кўринишида m тўғри чизикнинг горизонтал вазиятга келиб қолган m_1' проекцияси K' ва T_0' нукталар орқали ўтади. Натижада берилган S нуктадан ўтказилган перпендикуляр, m тўғри чизик ва улар орасидаги тўғри бурчак горизонтал вазиятга келиб қолган KST тўғри бурчакнинг ҳақиқий кўринишида жойлашиб қолади. Шунда m тўғри чизик, S нуктадан унга ўтказилган перпендикуляр ва улар орасидаги тўғри бурчак ҳам ўзларининг ҳақиқий катталикларида тасвирланиб қолади.

3. Тўғри бурчакнинг ҳақиқий кўринишида S' дан m_1' га перпендикуляр ўтказиб, унинг m_1' билан кесишган U_1' нуктаси топилади. Ҳосил бўлган $U_1'S'$ кесма изланаётган масофа бўлади.

Айқаш тўғри чизиклар орасидаги қисқа масофа аниқлаш маълумки айқаш тўғри чизиклар параллел текисликларда ётади. Шунга кўра улар орасидаги қисқа масофа икки параллел текисликлар орасидаги масофани топиш асосида ечилади. Ўз навбатида икки параллел текисликлар орасидаги масофа нукта билан текислик орасидаги масофани топиш асосида ечилишини кўриб чиқилган эди. Демак, айқаш тўғри чизиклар орасидаги масофа ҳам

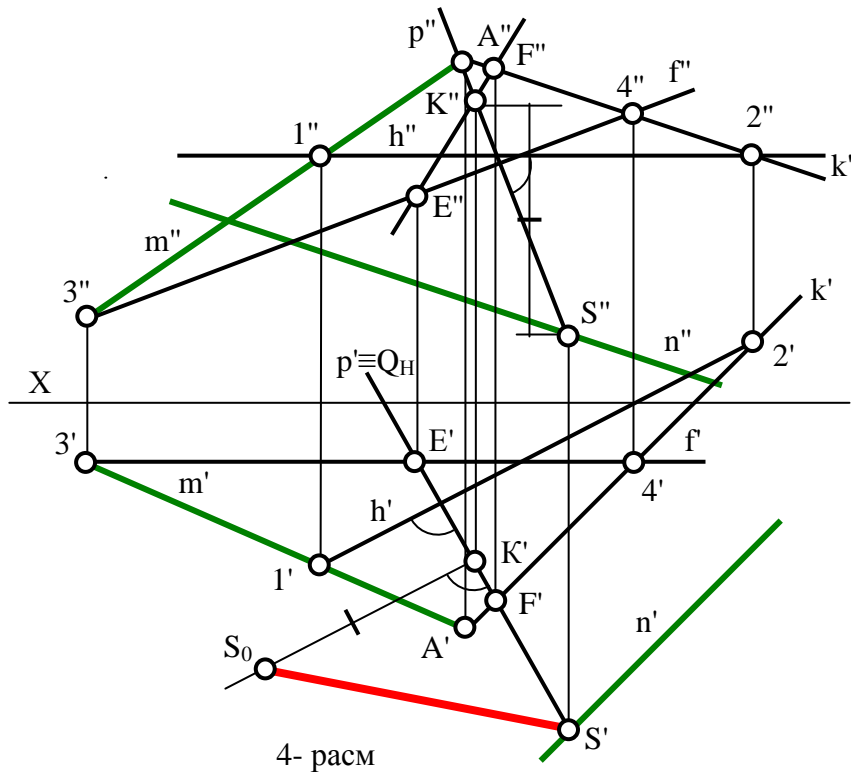
1-таянч масала асосида ечилар экан. Шунга кўра бундай масалаларни ечиш алгоритми қуйидагича бўлади, 4- расм:

1. Чизмада m ва n айқаш тўғри чизиклар берилганлиги учун уларнинг бири орқали иккинчисига параллел текислик ўтказилади ва иккинчисига ихтиёрый нуқта танлаб олиб, масала нуқта билан текислик орасидаги масофни топишга келтирилади. Чизмада m орқали n га параллел mAk текислик ўтказилган ва n да ихтиёрый S нуқта танлаб олинган.

2. $S \supset p \perp P(mAk)$: $S' \supset p' \perp h'$ ва $S'' \supset p'' \perp f''$;

3. $p \cap P(mAk) = K(K', K'')$;

4. $SK (S'K'', S'K')$ ни ҳақиқий узунлиги аниқланади: $SK = S_0 S'$.

АДАБИЁТЛАР

1. Борисов Д.М., Новиков И.В. Графические работы по начертательной геометрии. Москва: Просвещение, 1984.
2. Sh.Murodov, L.Xakimov, A.Xolmurzayev, M.Jumayev, A.To'xtayev. «Chizma geometriya». Oliy texnika o'quv yurtlari uchun darslik. Toshkent, 2005.
3. Гордон В.О., Семенов-Огиевский М.А. Курс начертательной геометрии. Москва: Наука, главная редакция физико-математической литературы, 1988.

УДК 512

Юрий Юрченко
(Киев, Украина)

ОПРЕДЕЛИТЕЛИ ВЕКТОРОВ И ПРЯМОУГОЛЬНЫХ МАТРИЦ

В статье рассмотрены некоторые аспекты вычисления определителей векторов и прямоугольных матриц. Сформулированы необходимые теоремы.

Ключевые слова: *прямоугольная матрица, определитель, произведение прямоугольных матриц.*

The article discusses some aspects of the calculation of determinants of vectors and rectangular matrices. The necessary theorems are formulated.

Keywords: *rectangular matrix, determinant, product of rectangular matrices.*

В работе рассмотрены некоторые вопросы теории матриц, а именно класса векторов и прямоугольных матриц и вычисления их определителей. Несмотря на наличие обширной литературы по теории матриц, например [1], вопросам прямоугольных матриц и их определителей уделено мало внимания. Вопрос вычисления определителя произведения прямоугольных матриц рассматривался в работе [2, с.131-134] (теорема Бине-Коши) и работе [3].

Определение: Определителем вектора является сам вектор, вектора, полученные перестановкой его координат, вектора, полученные изменением знака его координат, и вектора, полученные перестановкой и изменением знака его координат. Определители вектора размера 1×2 имеют такой вид:

$$\begin{aligned} |a_{11} \ a_{12}| &= (a_{11} \ a_{12}); |a_{11} \ a_{12}| = (a_{12} \ a_{11}); \\ |a_{11} \ a_{12}| &= (-a_{11} \ -a_{12}); |a_{11} \ a_{12}| = (-a_{12} \ -a_{11}); \\ |a_{11} \ a_{12}| &= (-a_{11} \ a_{12}); |a_{11} \ a_{12}| = (a_{11} \ -a_{12}); \\ |a_{11} \ a_{12}| &= (-a_{12} \ a_{11}); |a_{11} \ a_{12}| = (a_{12} \ -a_{11}); \end{aligned}$$

У вектора размера $1 \times m$, где $1 < m$, $m \in \mathbb{N}$ существует $m! \sum_{h=0}^m C_m^h$ определителей, где $h \in \mathbb{N} \cup 0$. У равных векторов одного размера равные определители, если определители вычисляются по одинаковым алгоритмам, и разные, если определители вычисляются по разным алгоритмам.

Если \vec{a} – вектор и его определитель равен $\det(\vec{a})$, то $\det(\vec{a}^T) = (\det(\vec{a}))^T$, если $\det(\vec{a})$ та $\det(\vec{a}^T)$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Произведением вектора \vec{a} размера $1 \times m$ на вектор \vec{b} размера $m \times 1$, где $m > 1, m \in \mathbb{N}$, является скалярная величина, тогда существует верное равенство $\det(\vec{a} \cdot \vec{b}) = \det(\vec{a}) \cdot \det(\vec{b})$, если $\det(\vec{a})$ и $\det(\vec{b})$ вычислены по одному и тому же алгоритму.

Произведением вектора \vec{a} размера $m \times 1$ на вектор \vec{b} размера $1 \times m$, где $m > 1, m \in \mathbb{N}$, является матрица размера $m \times m$, тогда существует верное равенство $\det(\vec{a} \cdot \vec{b}) = \det(\det(\vec{a}) \cdot \det(\vec{b})) = 0$, если $\det(\vec{a})$ и $\det(\vec{b})$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Если $\vec{a} + \vec{b} = \vec{c}$, где $\vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$ – вектора, то $\det(\vec{a}) + \det(\vec{b}) = \det(\vec{a} + \vec{b})$, если определители вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Если $\vec{a} - \vec{b} = \vec{c}$, где $\vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$ – вектора, то $\det(\vec{a}) - \det(\vec{b}) = \det(\vec{a} - \vec{b})$, если определители вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Если вычислить определитель вектора, а потом поменять местами его координаты, то определитель становится таким, как если бы его вычислили по другому алгоритму.

Если \vec{a} вектор, то $\det(\alpha \vec{a}) = \alpha \det(\vec{a})$.

Определение: Определитель вектора это вектор, у которого каждая координата равняется с точностью до знака каждой длине проекции вектора на все оси координат без повторов.

Модуль вектора равен модулю определителя вектора и равен длине вектора.

$$|\det(\vec{a})| = |\vec{a}|, |\det(\vec{b})| = |\vec{b}|$$

Перепишем скалярное произведение векторов в новой форме.

$$\vec{a} \cdot \vec{b} = |\vec{a}| |\vec{b}| \cos(\angle \vec{a}, \vec{b}) = |\det(\vec{a})| |\det(\vec{b})| \cos(\angle \det(\vec{a}), \det(\vec{b}))$$

Скалярное произведение векторов равно скалярному произведению определителей векторов, если они вычислены по одному и тому же алгоритму.

Косинус угла между векторами равен косинусу угла между их определителями, если они вычислены по одному и тому же алгоритму.

Угол между векторами равен углу между их определителями, если они вычислены по одному и тому же алгоритму.

$$\alpha = \arccos \left(\frac{|\vec{a} \cdot \vec{b}|}{|\vec{a}| \cdot |\vec{b}|} \right) = \arccos \left(\frac{|\det(\vec{a}) \cdot \det(\vec{b})|}{|\det(\vec{a})| \cdot |\det(\vec{b})|} \right)$$

Определение: Определитель прямоугольной матрицы размера $n \times m$, где $n < m$, $n, m \in \mathbb{N}$ – это вектор \mathbb{N}^m пространства, где каждой координате вектора по алгоритму присваивается с положительным или отрицательным знаком значение определителя каждой из C_m^n квадратных подматриц размера $n \times n$, которые состоят из векторов-столбцов прямоугольной матрицы.

По такому определению у равных прямоугольных матриц размера $n \times m, n < m, n, m \in \mathbb{N}$ равные определители, если определители вычисляются по одинаковым алгоритмам, и могут быть разные, если определители вычисляются по разным алгоритмам.

Также существует частный случай определения определителя прямоугольной матрицы, когда квадратные подматрицы состоят из векторов-столбцов прямоугольной матрицы, так, что в подматрице номер каждого следующего вектора-столбца прямоугольной матрицы больше предыдущего.

Определение: Определитель прямоугольной матрицы размера $n \times m$, где $n < m$, $n, m \in \mathbb{N}$ – это вектор \mathbb{N}^m пространства, где каждой координате вектора по алгоритму присваивается с положительным или отрицательным знаком значение определителя каждой из C_m^n квадратных подматриц размера $n \times n$, которые состоят из векторов-столбцов прямоугольной матрицы, так, что в подматрице номер каждого следующего вектора-столбца прямоугольной матрицы больше предыдущего.

По такому определению у равных прямоугольных матриц размера $n \times m, n < m, n, m \in \mathbb{N}$ равные определители, если определители вычисляются по одинаковым алгоритмам, и разные, если определители вычисляются по разным алгоритмам.

У матрицы размера 2×3 существуют определители такого вида:

$$\begin{aligned} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} &= \left(\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{21} & a_{23} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} \right) \\ \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} &= \left(\begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{21} & a_{23} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} \right) \\ \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} &= \left(\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{21} & a_{23} \end{vmatrix} \right) \\ &\vdots \\ \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} &= \left(\begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} - \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{21} & a_{23} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \right) \end{aligned}$$

У прямоугольной матрицы размера $n \times m$, где $n < m$, $n, m \in \mathbb{N}$ существует $C_m^n \cdot \sum_{h=0}^{C_m^n} C_m^h$ определителей, где $h \in \mathbb{N} \cup 0$.

Определитель одного из векторов-определителей прямоугольной матрицы это сам этот вектор-определитель прямоугольной матрицы и все остальные возможные вектора-определители этой прямоугольной матрицы.

Если A – прямоугольная матрица и её определитель равен $\det(A)$, то $\det(A^T) = (\det(A))^T$, если $\det(A)$ и $\det(A^T)$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Произведением матрицы A размера $n \times m$ на матрицу B размера $m \times n$, где $n < m$, является квадратная матрица C размера $n \times n$, тогда существует верное равенство $\det(AB) = \det(A) \cdot \det(B)$, если $\det(A)$ и $\det(B)$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Произведением матрицы A размера $n \times m$ на матрицу B размера $m \times n$, где $n > m$, является квадратная матрица C размера $n \times n$, тогда существует верное равенство $\det(AB) = \det(\det(A) \cdot \det(B)) = 0$, если $\det(A)$ и $\det(B)$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Произведением матрицы A размера $n \times m$ на матрицу B размера $m \times n$, где $n, m \in \mathbb{N}$, является квадратная матрица C размера $n \times n$, тогда существует верное равенство $\det(AB) = \det(\det(A) \cdot \det(B))$, если $\det(A)$ и $\det(B)$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Произведением матрицы A размера $n \times n$ на матрицу B размера $n \times m$, где $n < m$, является матрица C размера $n \times m$, тогда существует верное равенство $\det(AB) = \det(A) \cdot \det(B)$, если $\det(AB)$ и $\det(B)$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Произведением матрицы A размера $m \times n$ на матрицу B размера $n \times n$, где $n < m$, является матрица C размера $m \times n$, тогда существует верное равенство $\det(AB) = \det(A) \cdot \det(B)$, если $\det(AB)$ и $\det(A)$ вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Определителем прямоугольной матрицы является вектор, поэтому $\det(A) \cdot \det(B) \neq \det(B) \cdot \det(A)$, матрица A размера $n \times m$, матрица B размера $m \times n$, $n, m \in \mathbb{N}$.

Если все строки или столбцы прямоугольной матрицы пропорциональны, то её определитель это нулевой вектор.

Определение: Вырожденная прямоугольная матрица это матрица, у которой определителем является нулевой вектор.

Если поменять местами строки матрицы размера $n \times m$, где $n < m$, то определитель меняет знак, если определитель вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Если вычислить определитель матрицы размера $n \times m$, где $n < m$, а потом поменять местами её столбцы, то определитель становится таким, как если бы его вычислили по другому алгоритму.

Если поменять местами столбцы матрицы размера $n \times m$, где $n > m$, то определитель меняет знак, если определитель вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Если вычислить определитель матрицы размера $n \times m$, где $n > m$, а потом поменять строки матрицы, то определитель становится таким, как если бы его вычислили по другому алгоритму.

Сумма строки и линейной комбинации строк матрицы размера $n \times m$, где $n < m$, не меняет определитель матрицы, если определитель вычисляют по одному и тому же алгоритму.

Сумма столбца и линейной комбинации столбцов матрицы размера $n \times m$, где $n > m$, не меняет определитель матрицы, если определитель вычисляют по одному и тому же алгоритму.

Если матрица A размера $n \times m$, $n, m \in \mathbb{R}$, то $\det(\alpha A) = \alpha^{\min(n,m)} \det(A)$.

Параллелограмм или параллелотоп – это n - мерный многогранник, ребра которого попарно параллельны. Вектор, параллелограмм, параллелепипед и т.д. - параллелограммики, а n - мерный объем параллелограммика: длина для вектора, площадь для параллелограмма, объем для параллелепипеда и т.д.

Определение: Матрица $A = \begin{pmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1m} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & \cdots & a_{nm} \end{pmatrix}$, $n \leq m$, $n, m \in \mathbb{R}$ представляет собой

параллелограмм, который состоит из векторов вида $(a_{i1} \cdots a_{im})$, где $1 \leq i \leq n$, $i \in \mathbb{R}$.

Определение: Матрица $A = \begin{pmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1m} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & \cdots & a_{nm} \end{pmatrix}$, $n \geq m$, $n, m \in \mathbb{R}$ представляет собой

параллелограмм, который состоит из векторов вида $(a_{i1} \cdots a_{ni})$, где $1 \leq i \leq m$, $i \in \mathbb{R}$.

Операции сложения, вычитания и умножения на скаляр параллелограммиков это аналогичные операции над матрицами, которыми представлены параллелограммики.

Определение: Нулевой параллелограмм O это параллелограмм, который представлен нулевой матрицей.

Модуль определителя матрицы размера $n \times m$, $n < m$, $n, m \in \mathbb{R}$, которой представлен n - мерный параллелограмм в \mathbb{R}^m пространстве, равен объему этого n - мерного параллелограммика.

Определение: Определитель прямоугольной матрицы размера $n \times m$, где $n < m$, это вектор, у которого каждая координата равняется с точностью до знака объему n - мерной проекции параллелограммика во все \mathbb{R}^n подпространства \mathbb{R}^m пространства без повторов.

Определение: Определитель прямоугольной матрицы размера $n \times m$, где $n > m$, это вектор, у которого каждая координата равняется с точностью до знака объему каждой m - мерной проекции параллелограммика во все \mathbb{R}^m подпространства \mathbb{R}^n пространства без повторов.

В \mathbb{R}^m пространстве объем n - мерного параллелограммика, который представлен матрицей размера $n \times m$, где $n < m$, равен квадратному корню из суммы квадратов объемов n - проекций параллелограммика во все \mathbb{R}^n подпространства \mathbb{R}^m пространства без повторов.

В \mathbb{R}^n пространстве объем m - мерного параллелограммика, который представлен матрицей размера $n \times m$, где $n > m$, равен квадратному корню из суммы квадратов объемов m - мерных проекций параллелограммика во все \mathbb{R}^m подпространства \mathbb{R}^n пространства без повторов.

Операции сложения, вычитания и умножения на скаляр параллелограммиков это аналогичные операции над матрицами, которыми представлены параллелограммики.

Если параллелограмм A представлен матрицей $A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \end{pmatrix}$, то вектор-нормаль этого параллелограмма имеет координаты $\vec{n} = \left(\begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} - \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{21} & a_{23} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \right)$, $\vec{n} = \left(- \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{21} & a_{23} \end{vmatrix} - \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \right)$, а значит \vec{n} это $\det(A)$, вычисленный по определенному алгоритму.

Косинус угла между векторами-нормальями параллелограммов равен косинусу угла между векторами-определителями матриц, которыми представлены параллелограммы, если определители вычисляются по одному и тому же алгоритму.

Угол между параллелограммами в \square^3 пространстве равен углу между векторами-определителями матриц параллелограммов, если определители вычисляются по одному и тому же алгоритму.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гантмахер Ф. Р. Теория матриц. – 4-е изд / Ф. Р. Гантмахер. – М.: Наука, 1988. – 552 с.
2. Фаддеев Д. К. Лекции по алгебре: Учебное пособие для вузов / Д. К. Фаддеев. – М.: Наука, 1984. – 416 с.
3. Юрченко Ю. М. Некоторые аспекты теории определителей прямоугольных матриц / Юрий Юрченко // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав, 2019. – Вип. 53. – С. 333-337.

Научный руководитель: кандидат физико-математических наук, доцент Юрченко М. А.

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 796(094)

Шукрулло Авазов
(Қарши, Ўзбекистон)

ҲИССИЙ КЕЧИНМАЛАРНИНГ СПОРТЧИ ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИРИ ВА
УНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ УСУЛЛАРИ

Мақолада спортчи фаолияти, унинг психик ҳолати, спортчи фаолиятида эмоционал ҳолатларнинг пайдо бўлишига таъсир этувчи омиллар, стресс, унинг турлари ва стресснинг физиологик белгилари, спортчининг жисмоний-руҳий ҳамда психологик тайёргарлиги атрофлича ёритилган.

Шунингдек, спортчининг мусобақага тайёргарлиги, эркак ва аёл, катта ва ёш ва спортчилар фаолиятидаги эмоционал муносабатлар, спортда стресснинг сабаблари, чарчаиш ва уни иродавий зўр бериш билан енгиш йўллари келтириб ўтилган.

Калим сўзлар: *спортчи фаолияти, жисмоний ва руҳий тайёргарлик, ҳиссиёт, ҳиссий кечинмалар, эмоция, стресс, физиологик стресс, психологик стресс, спортчи тажрибаси.*

In the article, the activity of the athlete, his psychological state, the factors affecting the appearance of emotional states in the activity of the athlete, stress, its types and physiologic symptoms of stress, the physical-psychological and psychological preparation of the athlete are covered in detail.

Also, the athlete's preparation for the competition, emotional relationships in the activities of men and women, adults and young athletes, the causes of stress in sports, ways to cope with fatigue and giving him willpower are mentioned.

Keywords: *athlete activity, physical and mental preparation, emotions, emotional reactions, stress, physiological stress, psychological stress, athlete experience.*

Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ соғлом авлодни тарбиялаб, маънавий юксалтириб вояга етказишни энг устувор вазифаларидан бири сифатида белгилаб олди. Соғлом авлод жисмоний ва маънавий баркамол кишилардан иборат. Айнан ёш авлодни жисмонан соғлом ва бақувват қилиб шаклланишида спорт мураббийларининг ўрни катта аҳамиятга эга. Чунки улар тарбияси орқали спортчилар мусобақаларга ҳам жисмонан, ҳам руҳан, ҳам психологик тайёр бўлиб шаклланади [1, 427 б.]. Бир сўз билан айтганда, спортчининг муваффақияти унинг тренерига, спортчининг жисмоний, руҳий ва психик тайёргарлигига боғлиқдир.

Мусобақада биринчи навбатда спортчининг ўз ҳиссий кечинмалари, кайфияти юқори бўлиши муваффақият гаровидир. Шахсий муносабатнинг ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар сифатида акс этиши ҳиссиёт ва эмоцияни юзага келтиради. Белгилари ташқи фаолиятда акс этувчи ҳис-туйғуларнинг ички кечинмаларда ифодаланиш шаклини эмоция деб айтиш мумкин. Масалан, юз ифодаси, кулгу, жилмайиш, табассум, тана ранги ўзгариши, лабларнинг титраши, кўзларнинг катталашиши, торайиши, тушкунлик, ғамгинлик, саросималик ва бошқалар эмоциянинг ифодасидир.

Э.Ғ. Ғозиев талқинича, ҳиссиёт борлиқда содир бўлаётган нарса ва ходисалар юзасидан шахс учун аҳамиятли, кадр-қийматли аломатлари туйғусидан дарак берувчи сигналлар системаси тарзида талқин қилинади [5, 157 б.].

Ҳиссиёт тасаввур қилинаётган образларга, фикран режалаштирилаётган мақсадларга интилиш уйғотади, шахснинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларининг мотивига айланади. Эмоциялар - у ёки бу ҳиссиётнинг инсон томонидан бевосита кечирилиши жараёнидан иборатдир. Спортчи учун спортни севиш эмоция уйғотмайди, балки спорт машғулотларида мунтазам иштирок этиш, ғалаба учун интилиш, ўз юрти довуғини оламга машхур этиш

учун жон-жахди билан курашиш ва бунга муваффақ бўлиш ижобий эмоцияни уйғотади [2, 93 б.]. Ҳиссий кечинмалар – эмоциялар, аффектлар, стресс, кайфият шаклида юзага келади.

Стресс – спортчи фаолиятида доимо ёнма-ён юрадиган эмоционал ҳолат. Ҳар кунги янги вазият стрессни юзага келтиради. Стрессга нисбатан билдирилган реакцияга боғлиқ равишда уни иккига ажратилади. Агар стресс спортчига ижобий таъсир қилса эустресс, салбий таъсир қилса дистресс дейилади. Эустресс руҳий куч беради, фаолиятга ундайди. Дистресс эса спортчига салбий таъсир қилади. Унинг оқибати аклий, жисмоний, эмоционал ва руҳий зўриқишга, организмнинг ҳолдан тойишига ва қон босимининг ошиши, юрак фаолиятининг бузилишига олиб келиши мумкин. Селье фикрича стресс бу ҳаёт. Инсон сувсиз, ҳавосиз, овқатсиз яшай олмаганидек, стресссиз ҳам яшай олмайди. Лекин стресс тўпланиши ва шундай кучга эга бўлиши мумкинки, оқибатда у билан курашиш имконсиз бўлиб қолади [4, 145 б.].

Стресс организмнинг биологик бутунлиги ҳамда инсон психологик ҳолатига таҳдид солади. Бунга асосланган ҳолда олимлар стресс ҳолатларини 2 гуруҳга – физиологик ва психологик стрессга тафовутлашади.

Физиологик стресс– физиологик таъсирлар, яъни турли хилдаги тўсиқлар, шунингдек, кучли овозлар, кучли ёруғлик, ҳавонинг юқори ҳарорати, вибрациялар ва ҳ.к. оқибатида организмнинг ўта жисмоний зўриқиши, танадаги пайдо бўлган оғриқ, қўрқув, касаллик туфайли юзага келади. Стресснинг физиологик белгиларига ошқозон-ичак яраси, мигрень, гипертония, бел оғриғи, артрит, астма, юрак хуружлари киради.

Психологик стресс – Шахс томонидан ўзининг қийин, экстремал ҳолатини ўзига хос кўринишда акс этиришдан иборат бўлган психик ҳолатдир. Психологик стресс вазиятнинг фавқулоддалиги, инсоннинг юзага келган вазиятга муносабати ва унинг мураккаблигини баҳолаши билан белгиланади.

Спортчилар фаолиятида эмоционал ҳолатларнинг пайдо бўлиши турли омиллар таъсири билан белгиланиб, улар орасида спортчиларда старт олди ҳаяжон намоён бўлишига қуйидагилар асосий ҳисобланади: мусобақанинг аҳамияти; кучли рақибларнинг мавжудлиги; мусобақа шарт-шароити; спортчи атрофидагилар, айниқса мураббийнинг хатти-ҳаракатлари; спортчининг индивидуал-психологик хусусиятлари-нерв тизими ва темперамант хусусиятлари: кучсиз нерв тизимли, эмоционал қўзғалувчан, юқори нейротизмга эга спортчиларда эмоционал босим тез юзага келади; мураббий ва спортчилар ўртасидаги ўзаро муносабат характери ва ўзига хослиги, яъни психологик муҳит; спортчи учун аҳамиятга эга бўлган кишиларнинг мусобақага ташрифи; ўзини бошқара олиш усулларини билиш даражаси [3, 59 б.].

Мусобақаларда муваффақиятли натижаларнинг энг катта фоизи жанговор тайёрлик ҳолатида кузатилади.

Мусобақа шароити: мусобақанинг байрамона ва тантанаворлиги, кўп сонли томошабинларнинг мавжудлиги спортчининг стартолди ҳаяжонини кучайтиради, тетиклиштиради, руҳлантиради.

Кучли рақибларнинг мавжудлиги: кучли рақиб спортда курашни кучайтиради, спортчининг муваффақиятга ишончини камайтиради, бу эса қўшимча ҳаяжонни келтиради. Агар спортчи ва мусобақанинг бошқа иштирокчилари орасидаги спорт усталиги даражаси фарқи катта бўлса, унда стартолди эмоционал қўзғалиш камроқ бўлади.

Шахсий ёки жамоавий мусобақа: кўпгина спортчиларда, агар улар жамоа учун курашга чиқаётган бўлса стартолди ҳаяжонланиш кучлироқ ифодаланади.

Спортчи тажрибаси ҳам стартолди ҳаяжонланиш хусусиятини юзага келтиради. Тадқиқотлардан кўринадики, кўпчилик спортчиларда стартолди ҳаяжонланиш ҳолати спорт фаолияти давомида пасаяди, фақат баъзиларида кўпаяди.

Ёш хусусиятлари: ёш спортчиларда (14-18 ёш) стартолди томир уриши, қон босими ва мускул кучи ошиши катталарга нисбатан кўпроқ ифодаланиди.

Спортчиларнинг индивидуал хусусиятлари: эмоционал кўзгалувчан спортчилар эмоционал кўзгалувчан бўлмаганларга қараганда стартолди эмоционал кўзғалишни кўпроқ намоён этади. Аёлларда эмоционал кўзғалиш эркакларга қараганда юқорилиги боис, стартолди эмоционал кўзғалишни аёл спортчиларда эркакларга нисбатан юқорирок бўлишини кутиш мумкин.

Стартолди кўзғалишни пайдо бўлиш вақти ҳам кўпгина омилларга боғлиқ: фаолият спецификаси, мотивация, ушбу фаолият туридаги малака, жинси ва интеллектнинг ривожланганлик даражаси. Малакали спортчиларда, янги спортчиларга қараганда, стартолди кўзғалишнинг ифодаланиши ишнинг бошланишига аниқ тўғриланган.

Стартолди эрта ҳаяжон эркакларга нисбатан кўпроқ аёлларда, катта ёшли спортчиларга нисбатан ёшларда кўпроқ пайдо бўлади. Маълумки, стартолди кўзғалишнинг жуда эрта намоён бўлиши нерв кучининг тез тугашига олиб келади, олдиндаги фаолиятга психик тайёрликни пасайтиради. Стартолди босим спортчининг мусобақага етарлича жисмоний тайёргарлик кўрмаганлиги ва ўзини ишончсиз ҳис этаётганлиги туфайли ҳам пайдо бўлиши мумкин. Ишончсизлик эрта ҳаяжонга, бу эса – “сўниш”га ва мағлубиятга олиб келади. А.Д. Ганюшкина маълумотида асосан, 30,8 % спортчилар стартолди ҳаяжонни стартга қадар 1-2 соат аввал, 33,5 % мусобақа куни эрталаб, 20,1 % мусобақагача бир кун аввал, 10 % мусобақагача 2-3 кун аввал, 6 % мусобақагача бир ҳафта аввал ҳис этишади. Кўпгина спорт турлари учун мусобақагача 1-2 соат аввал эмоционал кўзғалишнинг бошланиши оптимал ҳисобланади.

Старт олди босимнинг кенг тарқалган турларидан бири бу хавотирдир. Бу ҳолат инсон қачонки ўзига алоқадор бўлган, лекин ижобий ёки салбий бўлишини билмайдиган бирор воқеани кутаётган вазиятда пайдо бўлади. Спортчининг хавотир ҳолатини олдинда турган фаолиятга тайёрлик даражаси ёки унинг фаолияти натижасига бошқа одамлар ижобий баҳо беришигана нисбатан *ишончсизлик ҳисси* чуқурлаштиради.

Спортда стресснинг сабабини авваламбор фаолият жараёнида организмнинг асосий эҳтиёжи тўсилишидан қидириш лозим: масалан, энг кучли стрессорларга ҳаво етишмаслиги ҳисси киради. Чарчаш ҳолати спортда стресснинг асосий сабаби бўлиб, иродавий зўр бериш билан енгиш мумкин. Махсус хусусият спортда ўзини бошқариш бўлиб, спортчиларга юқори эмоционал барқарорлик ва ўртача мотивация характерли. Уларда эмоционал етуклик, фаоллик, қатъиятлилик каби шахсий омиллар юқори даражада ривожланган, хавотир даражаси паст бўлиши керак [6, 221 б.].

Эмоционал ҳолатни бошқаришда уч вазифадан бири ечилади: мавжуд бўлган ҳолатни сақлаб қолиш; ҳолатнинг янги талаб қилинаётган шароитига кўчириш; аввалги ҳолатга қайтиш. Сўнгги икки вазифа, бир томондан кўшимча нерв энергиясини юзага чиқариш ва активация даражасини ошириш орқали, бошқа томондан ҳаддан зиёд катта нерв энергиясини бошқа эффектор каналлар, яъни нутқ, идеомотор, ҳаракат ва вегетатив реакциялар бўйлаб тез ва самарали енгиллатиш орқали амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мавлонова Р., Тўраева О. Педагогика. Тошкент, “Ўқитувчи”, 2001. 427 б.
2. Гаппаров З.Г. Спорт психологияси. Тошкент, 2011. 93 б.
3. Туленова Х. Спорт психологияси. Тошкент, 2011. 59 б.
4. Селье Г. Стресс без дистресса. М.: Прогресс, 1979. С.145.
5. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. Тошкент, “Ўқитувчи”, 2002. 157 б.
6. Иброҳимов Ў. Спорт психологияси. Тошкент, “Янги авлод”, 2004. 221 б.

**ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЇХ ЕЛЕМЕНТІВ
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СТУДЕНТАМИ ЗВО ПРОБНИХ УРОКІВ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ШКОЛІ**

У статті презентовані інноваційні технології та їх елементи, що використовуються майбутніми вчителями фізичної культури у підготовці до проведення пробних уроків з фізичної культури у школі.

Ключові слова: *інновації, інтерактивні технології, проектний метод, інформаційно-комунікативні технології, майстерність майбутнього вчителя фізичної культури, практика.*

Key words: *innovations, interactive technologies, project method, information and communication technologies, mastery of the future physical education teacher, practice.*

Важливість проблеми збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління і роль закладів освіти в її вирішенні визначається національною доктриною розвитку фізичної культури і спорту в Україні та іншими законодавчими документами. Головним завданням школи є створення умов для гармонійного розвитку особистості і надання можливостей до самореалізації в майбутньому житті [1, с. 10].

Фізична культура – це чи не найважливіша навчальна дисципліна, яка є самостійною сферою діяльності у соціокультурному просторі країни й викладається в навчальних закладах як окремий предмет, сприяє розв'язанню проблеми пошуку нових шляхів удосконалення фізичного виховання підростаючого покоління в умовах демократизації та реформування змісту освіти, надання при цьому новизни, актуальності та конкурентоспроможності.

Педагогічна практика «Пробні уроки в школі» студентів Сарненського педагогічного коледжу Рівненського державного гуманітарного університету спеціальності 014.11 Середня освіта. Фізичне виховання проводиться у VI-VIII семестрах в період теоретичного навчання (один день на тиждень) після вивчення або паралельно з вивченням теорії навчання та фахових методик. Метою такої педагогічної практики є вироблення в практикантів професійних умінь і навичок організації освітнього процесу на уроці; формування в студентів особистісної готовності до роботи вчителем фізичної культури та вмінь організовувати і проводити навчальну роботу зі школярами.

Аналізуючи дані статистики можна сказати, що однією з причин зниження рухової активності фахівці називають падіння інтересу до традиційних уроків фізичної культури. Зокрема А. Осадчий, М. Мединський (2000) наголошують, що причиною низької мотивації учнів до уроків фізичною культурою є незадоволеність школярів традиційним змістом шкільної фізкультури [2, с. 23].

«Інноваційні технології» – відносно нове поняття для сфери освіти, включаючи фізичне виховання. У останніх 10-12 років у зв'язку із зміною соціально-економічних умов в країні інтелектуалізацією багатьох видів діяльності людини, розвитком наукових досліджень в області освіти, різко зросла актуальність пошуку нових, ефективніших форм засобів, методів і технологій вчення і виховання. Модернізація фізкультурної освіти заснована на теоретичному і експериментальному обґрунтуванні організаційно-методичних підходів, дозволяючи визначити цільову спрямованість фізичного виховання, оздоровчої, адаптивної фізичної культури і масового спорту. Вживання сучасних інноваційних технологій у проведенні пробних уроків з фізичної культури, зміна змістовної суті фізичного вдосконалення студентів дозволяє здійснити більш якісну підготовку до формування майбутніх вчителів фізичної культури.

Педагогічний процес на пробних уроках з фізичної культури здійснюється через різноманітні форми занять, на яких учні оволодівають предметом фізичного виховання, роблячи його своїм надбанням, формуючи і збагачуючи особисту фізичну культуру [3, с. 19-20]. Структура занять із фізичної культури передбачає їхню загальну педагогічну спрямованість і специфічний зміст, який забезпечує вирішення завдань фізичного виховання. Інноваційні педагогічні технології підпорядковані конкретній меті, дають позитивний результат при спільній роботі педагогів (викладачів) та учнів (студентів), спрямовані на впровадження нововведень у зміст, методи, форми та засоби освітнього процесу.

Основні цілі вчителя при використанні інноваційних технологій – це добір форм та напрямів роботи, які будуть спрямовані на формування в учнів свідомого ставлення до свого здоров'я, стану фізичної підготовленості, а саме:

- урок фізичної культури;
- фізкультурно-оздоровчі заходи в режимі навчального дня;
- позакласні спортивно-масові заходи;
- змагання з різних видів спорту у режимі дня школяра;
- використання самостійних завдань.

Майстерність учителя на уроці проявляється головним чином у вдалому володінні методикою навчання і виховання, творчому застосуванні новітніх досягнень педагогіки та передового педагогічного досвіду, раціональному керівництві пізнавально-практичної діяльності учнів, їхнім інтелектуальним розвитком. До інноваційних технологій навчання відносять: інтерактивні технології навчання, технологію проектного навчання і комп'ютерні технології.

Інтерактивні технології необхідно впроваджувати на уроках фізичної культури. Залежно від мети уроку та форм організації навчальної діяльності учнів, їх розподіляють на чотири групи: інтерактивні технології кооперативного навчання; інтерактивні технології колективно-групового навчання; технологія ситуативного моделювання; технології опрацювання дискусійних питань [4, с. 139].

Інтерактивні технології кооперативного навчання (групового) передбачає, що під час цієї роботи бажано не застосовувати слово «розподілитись», «розподіляти» дітей на пари, на трійки, на групи тощо. Потрібно пам'ятати, учні об'єднуються! З об'єднаних учнів виростають дорослі, здатні об'єднуватися й працювати разом, виростає об'єднана країна, держава або нація. Усе, що пропонують учні, має бути прийняте й обговорене. Ця технологія в мовах жорсткого ліміту навчального часу дає змогу індивідуалізувати навантаження кожного учня з рахуванням досягнутого їм рівня фізичного розвитку, привчає до самостійної, творчої участі в засвоєнні навчальної програми. При цьому ефективно використовується весь арсенал стандартного й нестандартного обладнання, встановленого як у спортивному залі, так і на спортивному майданчику.

До інтерактивних технологій колективно-групового навчання належать технології, що передбачають одночасну спільну (фронтальну) роботу всього класу. Наприклад, фронтальний метод є раціональною формою організації учнів при освоєнні таких розділів програми, як акробатика, легка атлетика (метання малого м'яча, низький і високий старт, спеціальні бігові та стрибкові вправи) тощо. Серед інноваційних форм роботи такої технології, що успішно апробовані на пробних уроках студентами коледжу, можна виділити такі як: обговорення проблеми в ранковому колі, метод «навчаючи – учусь», блог-сет, імітаційні ігри, рольова гра «Фітнес інструктор», займи позицію, зміни позицію тощо.

В ході модернізації освіти, одному з основних завдань у викладанні предмету «Фізична культура» стає освоєння знань про фізичну культуру і спорт, їх історію і сучасний розвиток, роль у формуванні здорового способу життя. Позбавлення дітей необхідної рухової активності на користь вивчення теорії, або вивчення теоретичної частини, не акцентуючи на цьому великої уваги, заставляє майбутнього вчителя шукати нові стратегії у викладанні саме теоретичної частини фізичної культури [4, с. 205]. Практика «Пробні уроки з фізичної культури» показує, що найбільш раціональним є впровадження методу проектів. Це дозволяє

вирішувати відразу декілька завдань: розвиток особових компетентностей учнів; інтегрованість процесу навчання; заощадження часу на самому уроці. Проектна технологія на уроці фізичної культури дозволяє будувати навчання на активній основі, через цілеспрямовану діяльність учня, погодившись з його особистим інтересом. Складаючи проект, він перетворюється з об'єкту в суб'єкт навчання, самостійно вчиться і активно впливає на зміст власної освіти. Така робота дає можливість усвідомити, що уроки фізичної культури розвивають не лише фізично, але і інтелектуально. Проекти на уроках фізкультури – це проекти по дослідженню впливів ФК на організм людини, по дослідженню історії спорту, підготовці і проведенню змагань і спортивних свят тощо. Вживання технології проектного навчання зробить учбовий процес більш захопливим для учнів: самостійний збір учнями матеріалу по темі, теоретичне обґрунтування необхідності виконання того або іншого комплексу фізичних вправ або опанування тих або інших фізичних умінь і навиків для власного вдосконалення, виховання вольових якостей. В учнів при розробці власного проекту закладатимуться основи знань у вживанні всіляких методик підтримки здоров'я і фізичного вдосконалення. Інформація, самостійно здобута учнями для власних проектів, дозволить усвідомити життєву необхідність рухових умінь, що набувають на уроках. Учні, таким чином, стануть компетентними і в теорії предмету, що необхідне як умова грамотного виконання фізичних вправ.

Використання інформаційних комп'ютерних технологій (ІКТ) на пробних уроках робить предмет фізична культура сучасним. ІКТ дозволяють організувати учбовий процес на новому, вищому рівні, забезпечувати повніше засвоєння учбового матеріалу. Інформаційно-комунікативні технології дозволяють вирішити проблему пошуку і зберігання інформації, управління заняттями фізичною культурою, діагностику стану здоров'я і рівня фізичної підготовленості тих, що займаються. Створення флеш-презентацій і відеороликів з комплексами загальнорозвиваючих вправ можуть стати помічниками вчителів [5, с. 12-14]. Такий матеріал може бути використаний також вчителями – предметниками при проведенні ранкової зарядки. На уроках також можливе проведення тестування з метою перевірки і закріплення знань учнів.

У позакласній роботі також можна використовувати ІКТ: представлення команд, оформлення змагань, опис конкурсів тощо. Електронні освітні ресурси, також дозволяють учням удома детальніше познайомитися з вивченою темою на уроці, знайти необхідні вправи для вдосконалення своїх фізичних якостей і поповнити багаж своїх знань в області фізичної культури і здорового способу життя.

Використовуючи вище названі інноваційні технології майбутній фахівець вчитель дозволить учням по-новому поглянути на світ фізичної культури і спорту та змінити своє ставлення до власного фізичного розвитку та здоров'я. У порівнянні зі стандартними програмами й підходами, використання інноваційних технологій має деякі переваги, а саме: підвищує інтерес до уроків фізичної культури, рейтинг занять фізичними вправами з боку учнів та їх батьків; зменшується кількість учнів, які мають спеціальну групу здоров'я, або зовсім звільнені від занять; підвищує емоційність та насиченість та мотивація учнів, щодо фізичного виховання в школі, відповідно зростає відвідування учнів уроків з фізичної культури [2, с. 22].

Отже, на підставі представленого матеріалу можна стверджувати, що використання інноваційних технологій які впроваджуються на уроках фізичної культури сприяє формуванню стійкої мотивації щодо збереження здоров'я, фізичного розвитку та фізичної підготовки, розширює руховий досвід, вдосконалює навички життєво необхідних рухових дій, використання їх у повсякденній та ігровій діяльності. Поетапно організована інноваційна система фізичного виховання з використанням нетрадиційних форм та методів фізичного виховання та різних технологій забезпечує ефективне формування у школярів позитивної мотивації до здорового способу життя, що є головним чинником успішного проведення студентами пробних уроків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гільова І. Впровадження інноваційних технологій та їх елементів на уроках фізичної культури / І. Гільова // Фізичне виховання в школі. – 2007. – № 3 – С. 22 – 24.
2. Заклюжний В. Л. Впровадження інноваційних технологій в системі роботи фізкультурно – оздоровчого комплексу / В. Л. Заклюжний // Фізичне виховання в школі. – 2006. – №3. – С. 9 – 12.
3. Копшова Л. Застосування особистісно – орієнтованого підходу на уроках фізичної культури і в позаурочних формах навчання / Л. Коршова // Фізичне виховання в школі. – 2009. – №2. – С. 17 – 21.
4. Краснова Н. П. Мотивація інноваційної діяльності в підготовці вчителя / Краснова Н. П. – Луганськ : Вісник Луганського держ. педагог. універ., 2000. – 236 с.
5. Столярів В.І. Концепція фізичної культури і фізкультурного виховання (інноваційний підхід) / В.І.Столярів, І.М.Биховська, Л.І.Лубишева // Теорія і практика фізичної культури. – 1998. – № 5. – С. 11-15.

УДК 796.323.2

*Оксана Івченко, Юрій Місяць, Віктор Рожеченко
(Дніпро, Україна)*

РОЛЬ СПОРТУ (НА ПРИКЛАДІ БАСКЕТБОЛУ) У ВИХОВАННІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ ТА УКРАЇНИ

У статті «Роль спорту (на прикладі баскетболу) у вихованні студентської молоді у Сполучених Штатах Америки та Україні», піднімається питання важливості розвитку студентського спорту. Україна, користуючись досвідом Сполучених Штатів Америки, може створити потужну систему підготовки студентської молоді. Національна асоціація студентського спорту NCAA, США, професійно готує спортсменів, які отримують перемоги у чемпіонатах та універсиадах, чого не можемо сказати про Україну.

Ключові слова: баскетбол, студенти, Національна асоціація студентського спорту NCAA, Студентська баскетбольна ліга України.

The article "The role of sport (on the example of basketball) in the education of student youth in the United States and Ukraine" raises the issue of the importance of developing student sports. Ukraine, using the experience of the United States of America, can create a powerful system of training student youth. The NCAA National Student Athlete Association, the United States, professionally prepares athletes who win championships and universities, something that cannot be said about Ukraine.

Key words: basketball, students, NCAA National Student Sports Association, Student Basketball League of Ukraine.

Студентам вищих навчальних закладів для всебічного розвитку і покращення розумової діяльності життєво необхідна фізична активність. Більшість студентів вищих навчальних закладів впадають у активні види спорту, одним з таких вважається баскетбол.

Баскетбол за рейтингом популярності стоїть на перших сходинках як в Сполучених Штатах Америки, – батьківщині баскетболу, так і в Україні.

Баскетбол має велике агітаційно-виховне значення. Заняття баскетболом допомагають формувати у студентів наполегливість, сміливість, рішучість, чесність, впевненість в собі. Але ефективність виховання залежить, перш за все, від того, наскільки цілеспрямовано в педагогічному процесі здійснюється взаємозв'язок фізичного і морального виховання.

Для студентів вищих навчальних закладів баскетбол є не тільки популярною захоплюючою атлетичною грою, включеною в навчальну програму, а й ефективним засобом фізичного виховання, а також підготовкою до якісної професійної діяльності [1, 2].

Відомо, що один з найпопулярніших видів спорту, який підтримує NCAA, – Національна асоціація студентського спорту (Національна університетська спортивна асоціація, в яку входять близько 1281 різних організацій, яка організовує спортивні змагання в коледжах і університетах США і Канади) входить також і баскетбол [4].

У Національній асоціації студентського спорту NCAA створено три дивізіони асоціацій баскетбольних команд, в кожному дивізіоні приблизно триста п'ятдесят університетів і коледжів, які у свою чергу поділені на конференції. Щорічно проводяться студентські баскетбольні чемпіонати, під назвою "Березневе божевілья" (March Madness) – ці змагання вважаються одними з найпопулярніших спортивних подій в Сполучених Штатах Америки. В цьому чемпіонаті беруть участь шістдесят вісім чоловічих та шістдесят чотири жіночих команди. Всі ігри чемпіонату проводяться за Олімпійською системою змагань "на вибування", тому кожна команда формується з гравців, яких було залучено, та ретельно відібрано серед найперспективніших, для навчання в вищій навчальній заклад, а конкуренція між вишами за найкращих гравців дуже велика, адже результат вплине на рейтинг вищого навчального закладу. Команди, які досягають фіналу кожного з регіонів, неофіційно називають "елітною вісімою" (Elite Eight), а їх переможців у свою чергу – "фінальною четвіркою" (Final Four). Гравці команди, яка посідає перше місце отримують пам'ятні персні, а їх університету урочисто вручається позолочений трофей від Національної асоціації студентського спорту NCAA.

Подія студентського щорічного баскетбольного чемпіонату збирає десятки тисяч уболівальників на трибунах спортивних залів і десятки мільйонів уболівальників – біля екранів телевізорів і моніторів комп'ютерів. Отримана оплата від телекомпаній за право трансляції матчів "Березневого божевілья" – найбільше джерело доходів NCAA.

Окрім спортивних нагород переможцям тих чи інших змагань, асоціація NCAA присуджує спеціальні стипендії і премії спортсменам, які змогли досягти високих результатів та послужили надихаючим прикладом для інших. Найвища почесна нагорода від Національної асоціації студентського спорту NCAA – премія імені Теодора Рузвельта, лауреати якої були видатними спортсменами під час навчання і стали згодом видатними громадянами своєї країни. До їх числа входять: колишні Президенти США Дуайт Ейзенхауер, Джеральд Форд, Рональд Рейган та Джордж Буш – старший; держсекретар США Мадлен Олбрайт; астронавт і сенатор Джон Гленн; мер Лос – Анджелеса Том Бредлі; всесвітньо відомий легкоатлет Джессі Оуенс і інші знамениті американці.

У штаб – квартирі NCAA, яка розташована в Індіанapolisі, столиці штату Індіана, було створено "Зал чемпіонів" – виставковий центр і музей, присвячений студентському спорту [1].

Відомий Українець Святослав Михайлюк, який навчався і грав в університетській команді Канзасу, зараз вдало виступає у Національній баскетбольній асоціації NBA. Також, гравець Національної збірної України U-16, Антон Логінов став студентом коледжу Харкум, штату Пенсільванія, та отримав стипендію на безкоштовне навчання, що складається приблизно, з 16-ти тисяч доларів на рік, і цей список можемо продовжувати [2].

Студентська баскетбольна ліга України у порівнянні з Національною асоціацією студентського спорту NCAA Сполучених Штатів Америки, виглядає набагато скромніше. Досягнення збірних студентських чоловічих та жіночих команд України на універсіадах вказують на значну проблему, яку терміново потрібно вирішувати, починаючи з основ формування якісного складу команди кожного вищого навчального закладу, який намагається зайняти перші сходинки у рейтингах вищих навчальних закладів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Функциональные резервы повышения технико-тактического мастерства баскетболистов [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://prousa.info/ncaa>.

2. Студенческий спорт США. [Электронный ресурс] // Команда 2. Команда Фетисова. – Электрон. дан. – [Б. м.], 2018. – URL: <http://komanda2.ru/article-tudencheskiy-sport-v-ssha/> (дата обращения: 04.05.2018).

3. Электронный ресурс. Режим доступа <http://www.world-basket.biz/pag-history-basketball.html>.

4. Национальная ассоциация студенческого спорта [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

УДК 378.172

*Наталія Ланчук
(Маріуполь, Україна)*

ПРОФЕСІЙНО-ПРИКЛАДНА ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИСОКОГО РІВНЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Професійно-прикладна фізична підготовка – це один з основних дієвих компонентів здорового способу життя і фізичної культури студента і спеціаліста (фахівця), який забезпечує формування і вдосконалення властивостей та якостей особистості, що мають суттєве значення для конкретної роботи. У статті показано на прикладі дослідження, як впливають засоби професійно-прикладної фізичної підготовки на фізичну підготовленість студентів.

Ключові слова: дослідження, ППФП, фізична підготовленість, студент, фізичне виховання.

Professional and applied physical training is one of the main effective components of a healthy lifestyle and physical culture of a student and a specialist (specialist), which ensures the formation and improvement of the properties and qualities of a person that are essential for a particular job. The article shows on the example of the study how the means of professional and applied physical training affect the physical fitness of students.

Key words: research, PFP, physical fitness, student, physical education.

Постанова проблеми складається з того, що у всі часи понад усе цінувалися мистецтво ремесла, вміння, професійну майстерність. У народі кажуть: «Хороша робота два століття живе». А в наш час, в століття автоматки, масових професій і колективних трудових процесів так важливо мистецтво окремої людини? Повага до професії, повне знання дорученої справи. Сьогодні це не лише побажання і не особиста справа людини, а об'єктивна необхідність. Бо вищий професіоналізм – це висока кваліфікація і відповідальність за результати роботи, надзвичайно висока працездатність, затребуваний на ринку праці і дозволяє фахівцеві отримати престижну і добре оплачувану роботу в період економічної депресії [1, с. 76].

Одним з ефективних засобів підвищення працездатності в навчальному процесі та громадської активності студентів є залучення їх до фізкультури і спорту з урахуванням особливостей професійної діяльності – професійної прикладної фізичної підготовки (далі ППФП) [1, с. 128].

Мета статті: Показати на прикладі дослідження, як впливають засоби професійно-прикладної фізичної підготовки на фізичну підготовленість студентів. Отже, **мета ППФП** – психофізична готовність до успішної професійної діяльності. Щоб досягти цю мету, необхідно створити у майбутніх фахівців психофізичні передумови та готовність:

- ✓ до прискорення професійного навчання;
- ✓ до досягнення високопродуктивної праці в обраній професії;

✓ до попередження професійних захворювань і травматизму, забезпечення професійного довголіття;

✓ до використання засобів фізичної культури та спорту для активного відпочинку і відновлення загальної і професійної працездатності в робочий і вільний час;

✓ до виконання службових і суспільних функцій по впровадженню фізичної культури і спорту в професійному колективі.

Видатний російський фізіолог Н.Е. Введенський говорив: «Втомлюються і знемагають не стільки від того, що багато працюють, а тому, що погано працюють».

Рівень фізичної підготовленості студентів, які вступили до Маріупольського машинобудівного коледжу.

Стрімке зростання обсягу наукової інформації, що включається в навчальні дисципліни, збільшив перевантаження студентів, що викликає у них перевтома, знижує рухову активність і завдає великої шкоди здоров'ю.

Мною протягом кількох років, були узагальнені результати фізичної підготовленості студентів Маріупольського машинобудівного коледжу (далі - ММК). З'ясувалося, що випускники шкіл, які вступають до закладів вищої освіти (далі – ЗВО), мають недостатню фізичну підготовленість.

Для більш активного залучення студентів до регулярних занять на уроках фізичного виховання (2 години на тиждень), у поєднанні з додатковими поза навчальними формами фізичного виховання, були використані наступні методи:

1) оцінювання фізичної підготовленості та функціонального стану організму студентів за допомогою контрольних нормативів і Гарвардського степ-тесту;

2) визначення взаємозв'язку рухового режиму студентів зі стійкістю основних психофізичних якостей (розумової працездатності та уваги);

3) обробка результатів моніторингових досліджень, з наступним аналізом на теоретичних заняттях з фізичного виховання;

4) організація науково-дослідної роботи студентів коледжу з проблем фізичного виховання з урахуванням специфіки конкретного виду праці.

З 70 студентів першого курсу, які обстежені за Гарвардським степ тестом (за індексом відновлення), оцінку відмінно мали 6 студентів (8,6%), добре – 12 студентів (17,1%), задовільно – 16 (22,8%), погано – 36 студента (51,4%), тобто більше половини обстежених студентів I курсу мають низьку фізичну підготовленість.

Вплив засобів професійно-прикладної фізичної підготовки на розвиток фізичних якостей на прикладі студентів розумових спеціальностей

Роки навчання – важливий етап становлення майбутнього фахівця. Саме в цей період значною мірою розкриваються здібності, задатки, вдосконалюється інтелект, розширюється коло пізнання. Розумові перевантаження в поєднанні з неправильно організованим руховим режимом негативно відображаються на стані здоров'я людини. Погіршення стану здоров'я студентів викликає глибоку стурбованість. Науково-технічний прогрес призвів до зміни умов існування людини. Як підсумок, сформувалися хвороби цивілізації, куди входять наркоманія, алкоголізм, СНІД, злоякісні та ендокринні захворювання, зниження функціональних резервів та стійкості організму до хвороб, народження ослабленого потомства. Студенти, просидівши 6-8 годин за партою, віддають перевагу комп'ютерним іграм, перегляду телепередач, відеофільмів, і так далі, і лише деякі дотримуються правил ведення здорового способу життя [2, с. 12].

Багато авторів вважають, що підтримувати високу розумову працездатність допомагають спеціальні вправи («стійка на руках», «стійка на голові», «берізка» та ін.), які разом з ритмічними згинання та розгинання ніг в колінних і тазостегнових суглобах підсилюють приплив крові до клітин мозку, зміцнюють його судини, допомагають відтоку венозної крові від нижніх кінцівок і органів таза [2, с. 19]. Все це разом узяте свідчить про необхідність проведення більш глибоких досліджень з проблем підвищення працездатності.

У Маріупольському машинобудівному коледжі, протягом трьох років (2016-2019) проводилося дослідження з фізичного виховання молоді і професійно-прикладної фізичної підготовки студентів – економістів, програмістів та зварювальників.

Мета дослідження: вплив засобів професійно-прикладної фізичної підготовки на фізичну підготовленість студентів спеціальності «Економіка підприємства», «Розробка програмного забезпечення» та «Зварювальне виробництво».

Основні завдання дослідження:

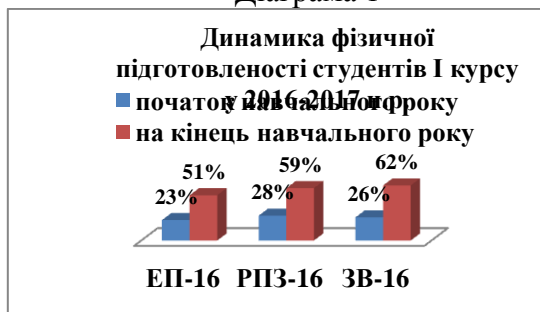
1. Проаналізувати результати тестування рівня розвитку рухових здібностей студентів.
2. Визначити рівень розвитку працездатності студентів і та II курсів основного відділення.
3. Розробити практичні рекомендації, щодо покращення працездатності та підвищення рівня фізичної підготовленості студентів.

У процесі дослідження було задіяні 70 студентів. Робота проведена в 2016-2019 р.р. В навчальний процес з фізичного виховання впроваджена система моніторингу динаміки фізичної підготовленості студентів за роки навчання з використанням різних засобів ППФП.

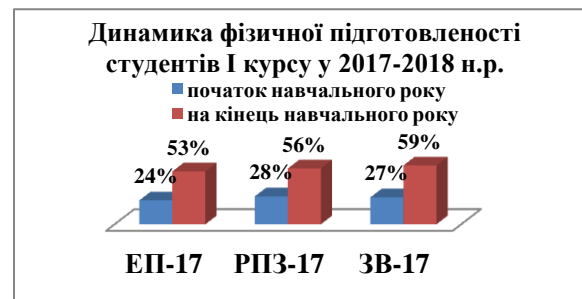
Розкриття динаміки. Ця робота дає можливість простежити за позитивними і негативними змінами у стані фізичної підготовленості студентів та ефективністю занять фізкультурою і спортом в коледжі. Тестування проводилося двічі на рік. На початок навчального року – у жовтні, та на прекінєць – у квітні. До тестування були допущені студенти, які не мали відхилень у стані здоров'я і протипоказань до виконання контрольних фізичних вправ. Для контролю рухових здібностей студентів (сила, швидкість, гнучкість, спритність, витривалість), були запропоновані такі тести: 1 На силу м'язів черевного преса (піднімання тулуба сидячи на підлозі за 1 хв.). 2 Гнучкість (нахил тулуба вперед в положенні сидячи). 3 Швидкість (біг на 100 м). 4 Спритність (стрибки зі скалкою за 1 хв.). 5 Витривалість (лежачи на підлозі утримання ніг під кутом 30° за 1 хв.).

Простежимо за динамікою фізичної підготовленості студентів I курсу (Діаграми 1, 2).

Діаграма 1

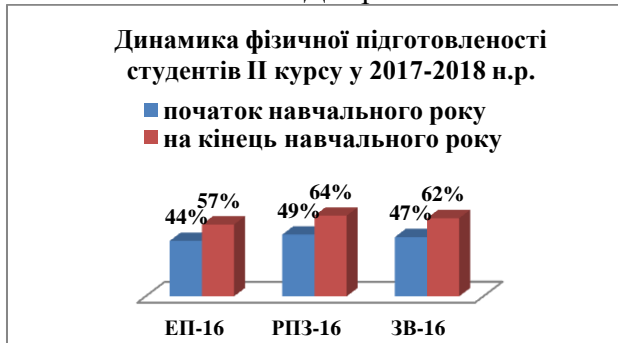

Діаграма 2

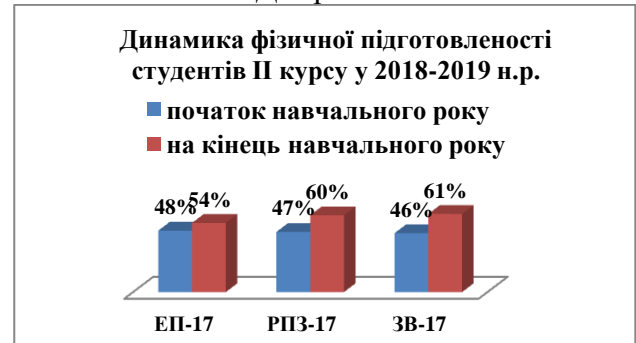

Позитивне зростання рівня фізичної підготовленості на кінець навчального року пояснюється тим, що завдяки систематичним ефективним заняттям, відбувається різке збільшення всіх показників. На другому році навчання відсоток зростання динаміки зменшується, студенти досягають певного рівня фізичної підготовленості, який відповідає вимогам навчальної програми з фізичного виховання, і зростання динаміки проходить повільніше. (Діаграми 3, 4)

Діаграма 3

Діаграма 4

Аналізуючи діаграму 1-4 можна зробити висновок, що систематичні заняття фізичним вихованням сприяють позитивній динаміці рівня фізичної підготовленості студентів першокурсників. Студенти, які займаються додатково в спортивних секціях, демонструють результати набагато вище, ніж їх однокурсники, але динаміка в них проходить повільніше.

За результатами дослідження, можна зробити **висновки**, а саме:

1. Завдяки ефективності систематичних навчальних занять та активного залучення студентів до самостійної та секційної роботи з фізичного виховання, я спостерігаю високий приріст в динаміці фізичного розвитку за рік навчання.

2. Студенти, які постійно займаються у спортивних секціях за різними напрямками, мають більш низький відсоток приросту динаміки, оскільки вони досягли достатнього рівня підготовки та підтримують його на цьому рівні. Для динаміки зростання і підвищення результатів їм потрібна спеціальна підготовка (збільшення навантажень, тривалості занять, більш якісне харчування, більш складні по техніці виконання вправи).

3 Студенти, які під час канікул не займалися фізкультурою і спортом, швидко втрачають «спортивну форму», і тому відсоток динаміки розвитку рухових здібностей після дев'яти місяців занять зростає.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми теорії і методики фізичного виховання: Моногр. / В.Г. Ареф'єв, Є. Болях, О.Ю. Бубела, Л.В. Волоков, Л.В. Волкова; Держ. ком. України з питань фіз. культури і спорту, Укр. акад. наук, Львів. держ. ін-т фіз. культури. – Л., 2005. – 296 с.

2. Огірко Ігор, Огірко Олег. Духовно-моральні аспекти фізичного виховання // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – № 2 (18). – С. 21-27.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: ua-referat.com/Фізкультура_в_житті_студента

2. Електронний ресурс. – Режим доступу: ballov.qip.ru/referats/preview/79772/

УДК 796.41.796.03:94(477)

*Олексій Лях-Породько, Вадим Істомін
(Київ, Україна)*

ТІЛОВИХОВАННЯ, СПОРТ ТА ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «СУРМА» (АРГЕНТИНА, 1948 РІК)

Проаналізовано наявні числа часопису «Сурма», який видавався товариством «Просвіта» в Аргентині у 1948 році. Виявлено основні рубрики часопису, де ключове місце займали питання тіло виховання та спорту. З'ясовано, що тема Олімпійських ігор була надзвичайно актуальною в олімпійський 1948 рік.

Ключові слова: «Сурма», Аргентина, Просвіта, Олімпійські ігри, спорт.

The available issues of the «Surma» magazine, published by the «Prosvita» society in Argentina in 1948, are analyzed. The main sections of the magazine were identified, where the issues of body education and sport occupied a key place. The topic of the Olympics was found to be extremely relevant in the 1948 Olympic Games

Key words: «Surma», Argentina, «Prosvita», Olympics, Sport.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно результатів досліджень Л. Кужель українська еміграція в Аргентині й Бразилії є четвертою за чисельністю. При цьому поступаючись лише осередкам в США, Канаді та Польщі [1]. Тому природно, що в цьому середовищі де зберігались традиції української культури, історії, побуту, мови виникали найрізноманітніші українські інституції, товариства, клуби та організації («Просвіта», Рідна школа, Український національний клуб, «Сокіл» тощо), започатковувалась періодика («Сурма», «Український сокіл» тощо). Водночас питання національного-патріотичного та фізичного виховання було завжди серед найактуальніших. Прикладом цьому є часопис «Сурма», числа якого виходили у 1948 році, на сторінках якого регулярно друкувалися тематичні статті зі спорту й олімпійського руху.

Мета дослідження – здійснити аналіз та виявити особливості висвітлення тіловиховання, спорту та олімпійського руху на шпальтах часопису «Сурма» (Аргентина).

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури, історико-логічний і описовий методи.

Результати дослідження та їх обговорення. «Сурма» – це орган української молоді, який видає товариство «Просвіта» в Аргентині. Перше число часопису вийшло в серпні 1948 року (наявними для вивчення є три числа). Редагувала «Сурму» колегія, а розробником обкладинки був артист-маляр Володимир Ласовський.

Про місію часопису писалось таке: «Ми хотіли б, щоб ця «Сурма» залунала на весь світ, щоби всі почули, що українська молодь живе, що українська молодь бореться... Наш журнал буде дзеркалом нашого життя в Полудневій Америці... У нас буде сторінка тіловиховання і спорту».

Направду журнал «Сурма» виявився плідним на спортову тему. На його сторінках публікувалися статті й не тільки про тіловиховання чи спорт, а й Олімпійські ігри. Разом з цим долучалася чимала кількість ілюстрацій та світлин зі спортивного життя української громади в Аргентині.

Вже у першому ж числі порушено найактуальніше питання для олімпійської України – чи будуть виступати українські спортсмени в Олімпійських іграх 1948 року у Лондоні? Наведу уривок із статті: «Ні не всі стануть на старті під олімпійським стягом з п'ятьма колами, які символізують братерство п'яти континентів. Хто ж це будуть, ті, яких напевно бракуватиме в Лондоні? Хто ж ці змагуни, яких не визнають великі цього світу гідними стать поруч усіх інших представників молоді? Які провини спортового чи морального характеру дискваліфікують їх як не гідних почеси старту на Олімпіяді? Чи це негідники, чи злочинці? Ті спортсмени, що їм доведеться стати під перенесеним з Олімпу вогнем – це ніякі не злочинці, це не люди, що своєю поведінкою, негідною громадянина та спортсмена, поставили себе за рамки організованих під олімпійськими прапором представників світової молоді. Ні, вони такими не є і ними ніколи не були. Ми можемо це сказати цілком певно тому, що ці спортсмени – це ми. Так, ми українські волейболісти, балтійські кошів карі, польські футболісти, змагуни народів Північного Кавказу, білоруси, калмики, словаки, румуни й усі інші, для яких світ знайшов тільки згідливе прізвище «ДП». Нас бракуватиме на старті в Лондоні, як сказано, міжнародна публіка, яка прийде побачити у «Вемблі-Арена» блискучі перемоги, нові рекорди, прийде шукати сенсаційних спортових переживань – нашої відсутності, мабуть, навіть і не помітить. Не помітить, хоч наші спортові досягнення, здобувані в твердих умовах таборових буднів, мабуть хто знає чи не більшу питому вагу, ніж рекорди спортових спеціалістів. Але публіка в Лондоні не шукатиме ідеї П'єра де Кубертена. Їй вистачить блискучих досягнень. Але ми живемо. Живемо, працюємо, змагаємося з життям і в цьому важкому змазї не забуваємо і про спорт». Ось такі редакційні думки щодо

політичної ситуації навколо Ігор, де не можуть брати участь тисячі атлетів позбавлених людських, громадянських прав презентувати свою країну, бо вони є «ДП» [2].

Продовжуючи надзвичайно актуальну тему Олімпійських ігор та участі у них українців й важливості розвитку спортивного руху у наступних числах було поміщено дуже цікаві статті про Олімпіаду «ДП» та заклик до української громади більше уваги приділяти тіловихованню й спорту.

Перша стаття має назву «Українці здобули золоту медалью» [4]. В ній коротко розповідається про те, що поряд з Іграми у Лондоні у Німеччині відбулася Олімпіада «ДП», де українці здобули перемоги й мали багато успіхів.

Друга стаття «Ну, а ми?» це заклик до українців Аргентини. Ось про, що йшла мова: «Так, ми спортсмени – українці в Аргентині. Ми, які маємо моральні й матеріальні можливості розвинути живу спортову діяльність. Що ми робимо в справі організації й пропаганди українського спорту в Аргентині? З соромом мусимо признати, що спимо. Хоча серед нас є багато ентузіастів, прихильників спорту. Але вони, на жаль, не мають тої об'єднуючої сили, що заставляє голодних і виснажених наших братів у чужій, негостинній Німеччині здобувати золоті медалі. Серед нас найшлися б люди, які вчора покинули цей голодний Дпівський пайок, які не обросли ще товщем збайдужіння. Допоможім їм зорганізувати тут серед нас спортовий осередок в Аргентині. Хто перший започаткує серед нас спортову роботу? Кого манять лаври на зеленому стадіоні? Чекаємо на відповідь. В першу чергу від Централі СУМу при Т-ві «Просвіта» й його філій!». На цей заклик відгукнулися як раз і СУМ і «Просвіта». Їх кропітка діяльність у розвитку тіло виховання, спорту та олімпійських ідеалів підтвердили, що українці згуртовані та об'єднані поза межами рідного краю.

В Аргентині діяльність української молоді вражала своєю відданістю справі об'єднання та розвитку. За повідомленням Богдана Петрука СУМ в Аргентині постав 15 лютого 1941 року! (це потребує підтвердження, бо офіційне відродження СУМ відбулося дещо пізніше в Німеччині або ж це закралася технічна помилка) Цього дня в залі «Просвіти» зійшлися юнаки та юначки Буенос-Айресу та Док-Суду (передмістя Буенос-Айресу) для того щоб заснувати свою молодечу організацію [3].

Новообрана управа разом з представником Централі «Просвіти» паном Данилишиним опрацювали план діяльності, який включає такі напрями: читання української історії для еміграційної молоді, наука співу, народних танків і музики, а також руханково-спортові вправи. Не бракувало серед молоді охочих до спорту. Станом на 1948 рік відбувалися численні руханково-спортові виступи під проводом М. Подороги. Також організувалися змагання з копаного м'яча (футбол), сітківку (теніс), відбиванки (волейбол) тощо.

Не лише у Буенос-Айресі творили осередки СУМу, а й у невеличких містечках теж. Так, при товаристві «Просвіта» в Чако, було зорганізовано українську молодь, яка одразу ж виказала свої спортивні уподобання. Це вийшло так. В домівці «Просвіти» зібралось кількадесят осіб молоді та старших з метою підготувати організаційні збори СУМ. І першим наслідком цих сходин була самочинна збірка на закуп м'яча. Було зібрано кошти і придбано його.

Не забував часопис «Сурма» повідомляти про сумівську молодь із інших країн. Наприклад, було звідомлення про те, що у Бельгії згуртована українська молодь відбула величаве свято у програмі якого була спортова частина.

Висновки. Українська громада в Аргентині упродовж багатьох років зберігала українську історію, традиції, мову та культуру. Тіловиховання та спорт були невід'ємною складовою соціального життя української еміграції. Також ідеї олімпійського руху не залишали нікого байдужим серед української громадськості в Аргентині. Підтвердженням цього є часопис «Сурма», на шпальтах якого регулярно публікувалися статті про актуальні питання тіловиховання, історичні спортивні події та майбутні, в яких українські спортсмени мали б брати участь презентуючи свою державу Україну. Водночас через часопис «Сурма» читачів закликали до жвавішого приєднання до українських громадських, культурних та спортових товариств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кужель Любов. Українські календарі (1914–1939) в Аргентині і Бразилії як джерело інформації про західноукраїнську книгу / Любов Кужель // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – 2008. – № 1. – С. 73 – 95.
2. Олімпіада і «Олімпіада» // Сурма. – 1948. – № 1. – С. 8 – 9.
3. Петрук Богдан. Союз Української Молоді при Централі «Просвіти» в Буенос-Айресі // Сурма. – 1948. – № 3. – С. 10.
4. Українці здобули золоту медалью // Сурма. – 1948. – № 2. – С. 13.

УДК 796.012.42

Євгенія Отрощенко
(Маріуполь, Україна)

КРАСИВЕ ТІЛО ЗА 5 ХВИЛИН?

Актуальним питанням сучасного часу для більшої частини людей є зменшення обсягів тіла, зміцнення м'язів та удосконалення фігури. В статті розглянуто питання щодо доцільності занять фізичною культурою протягом 5 хвилин і розкрито сутність впливу занять фітнесом тай-бо на організм людини.

Ключові слова: тренування; фізичне навантаження; фітнес тай-бо; ефективність, помножена на унікальність; оздоровлення організму.

The pressing issue of modern times for most people is reducing their body size, strengthening their muscles and improving their shape. The article discusses the feasibility of physical training for 5 minutes and reveals the essence of the impact of fitness classes tai-bo on the human body.

Key words: training; physical activity; fitness tai-bo; efficiency multiplied by uniqueness; healing of the body.

Щоб відмінно себе почувати, мати гарну фігуру і міцне здоров'я, потрібно регулярно займатися фізичною культурою або спортом – це ні для кого не секрет. Правильні тренування і збалансоване фізичне навантаження допоможуть ефективно досягти поставлених цілей [1].

Ми проаналізували, що ж нам пропонує Інтернет. Інтернет заповнений відеороликами і порадами, як всього за п'ять хвилин стати струнким. Але, якщо ми запитаво, у того ж Інтернету: «А скільки, взагалі, потрібно приділяти часу тренувань?» То результати Вас здивують.

Мінімальний час для тренувань – 2 години на тиждень. Здавалося б, що це дуже мало, але проте, саме стільки часу буде цілком достатньо на початковому етапі, щоб досягти за пару місяців перших особистих успіхів і позитивних змін у своїй фігурі. Цього тренувального часу вистачить, щоб підготувати себе до першого любительського бігу на дистанцію до 5 км і легко скинути пару зайвих кілограм, займаючись в своє задоволення.

Тільки тут головний ключ до успіху – це дійсно тренуватися ці 2 години, а не витратити час на порожні розмови і прогулянки в тренажерному залі біля дзеркала або лежати в джакузі, замість того, щоб плавати в басейні.

Ці 2 години на тиждень потрібно розділити на 3 тренування-по 40 хвилин. Проведіть цей мінімальний час, виділений на тренування ефективно, тоді і буде відчутна користь з помітним результатом.

Чим допоможуть такі тренування? Користь від плавання в басейні 3-4 рази в тиждень по 40 хвилин буде дуже добрим тренуванням вашого організму і навіть дозволить тримати цілком непогану форму для аматорських змагань з плавання.

Легкі пробіжки підтюпцем 3 рази в тиждень по 30-45 хвилин, і ви поступово почнете худнути, не вдаючись до різного роду екстремальних дієт, а композиція тіла стане набувати спортивні риси.

3 силових тренування на тиждень по 45 хвилин в тренажерному залі допоможуть прискорити обмін речовин, зміцнити м'язи і поліпшити самопочуття. Головне, не відволікайтеся і сконцентруйтеся тільки на вправах і техніці їх виконання.

Для того щоб «перевернути гори» і домогтися поставленої мети, знайте, що вам знадобиться максимальний час для силових тренувань – це близько 5-6 годин на тиждень (три тренування по 2 години). Якщо займатися в тренажерному залі таку кількість часу в тиждень і робити це регулярно, то ви неодмінно станете схожі на справжнього атлета.

У вас може виникнути закономірне питання, чим пояснюється необхідність займатися кілька разів на тиждень замість того, щоб потренуватися, скажімо, один раз, але довго? Тут все просто. М'язи людини можуть повністю відновляються за 72 години, після цього, якщо не діяти, то поступово починається атрофія м'язів, тобто, не навантажуючи, м'яз повільно починає атрофуватися до того рівня, на якому використовується регулярно в побуті.

Серед студентів Маріупольського механіко-металургійного коледжу ми провели соціальне опитування «Займаєшся ти спортом чи ні?». В опитуванні брали участь 100 студентів 2-4 курсів. Результати наведені в діаграмі 1.

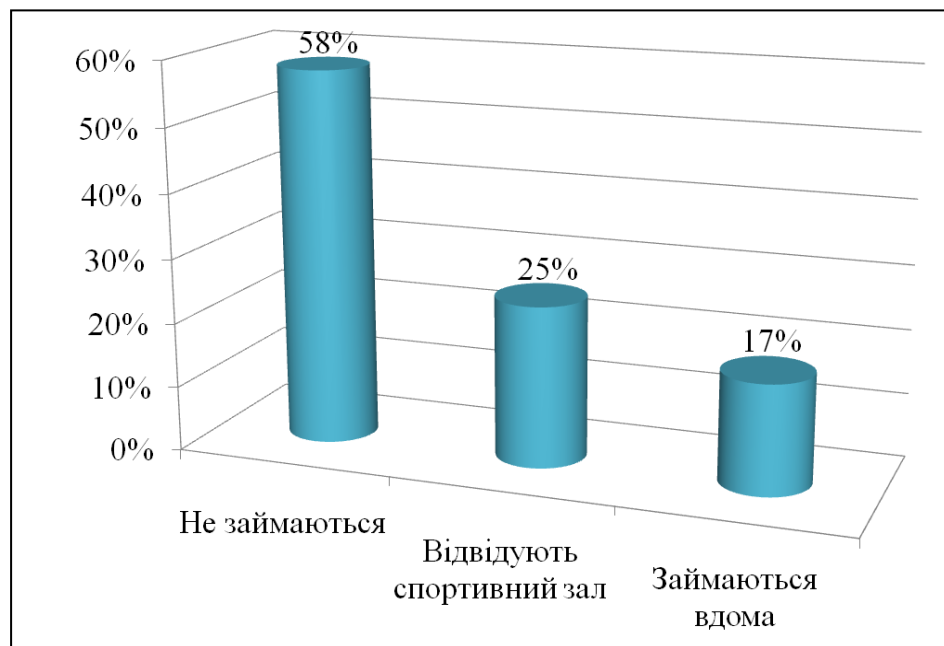

Рис. 1. Діаграма результатів соціального опитування

Проаналізувавши результати анкетування ми вирішили запропонувати самостійні заняття фізичними вправами певного напрямку.

Прикладом ефективного тренування, ми розглянули популярні заняття фітнесом «Тай-бо». Формула Тай-бо – ефективність, помножена на унікальність. Це система фітнесу для всього тіла, яка включає в себе прийоми бойових мистецтв, імітаційні удари руками і ногами, які стали досить популярними в 1990-х роках. Вправи спрямовані на беззастережну капітуляцію зайвої ваги, загальне зміцнення імунітету і оздоровлення організму, підвищення витривалості, розвиток реакції і координації рухів. Ця система була розроблена американським актором і практикуючим тхеквондо Біллі Бленксом [3].

До переваг Тай-бо ставиться наступне:

- тренування проводиться в режимі аеробіки;
- людина, яка відвідує тренування, вчиться правильно ставитися до власного тіла;
- опрацювання всіх груп м'язів відбувається за досить короткий проміжок часу;

- в процесі інтенсивних тренувань нормалізується робота серцево-судинної і дихальної системи;
- швидке спалювання кілокалорій відбувається за рахунок використання в програмі елементів єдиноборств: в момент нанесення віртуального удару відбувається максимально можливе скорочення м'язів;
- результати блискавичні: вже через тиждень тренувань явно бачимо прогрес в обрисах тіла;
- фітнес програма тай-бо ідеально підходить і для чоловіків, і для жінок.

Самостійні заняття заповнюють дефіцит рухової активності, сприяють більше ефективному відновленню організму після стомлення, підвищенню розумової й фізичної працездатності, поліпшують здоров'я людини. Здорова людина – звичайно людина життєрадісна, оптимістично налаштована, інтереси її широкі й різноманітні [2].

Займайтесь фітнесом «Тай-бо» на здоров'я!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Самостійні заняття з фізичного виховання. Каховський державний агротехнічний коледж [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/samostijni-zanatta-z-fizicnogo-vihovanna-93749.html>

2 Самостійні тренування [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://tvoetilo.com.ua/samostiyni_trenuvannya.php

3 Спортивний комітет України. Тайбо [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://scu.org.ua/type_sport/tajbo/

Науковий керівник: спеціаліст вищої категорії Удачина Л.А.

УДК 377.5:796.01

*Олег Первачук, Борис Васильков, Зіновій Кречковський
(Львів, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВИХ ВИДІВ СПОРТУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ

Для успішного розвитку суспільства заклади освіти мають готувати висококваліфікованих фахівців, забезпечуючи їх фізичний та психологічний розвиток. З цією метою в даній статті описано можливі варіанти використання ігрових видів спорту, як доповнення до традиційного заняття зі студентами.

Ключові слова: спортивні ігри, фізичні якості, психологічні якості.

For the successful development of society, educational institutions must train highly qualified specialists, ensuring their physical and psychological development. To this end, this article describes possible uses for sports games as a supplement to traditional student activities.

Keywords: sports games, physical qualities, psychological qualities.

Проблема здоров'я сучасного покоління в даний час дуже актуальна. Всесвітня організація охорони здоров'я проголосила програму «Здоров'я людства», що передбачає взаємодію всіх держав у здійсненні цього завдання. Один з головних напрямків на сучасному етапі – це формування знань і практичних умінь вести здоровий спосіб життя, оптимізація рухового режиму і фізичної підготовки.

Показники фізичної підготовки сучасних підлітків досягають лише 60% від результатів їх однолітків 60-70-х років. Чому так відбувається? Втрачена мотивація населення до занять фізичною культурою (активного способу життя). При цьому відсутні можливості займатися

нею у вільний час, що пов'язано із скороченням мережі спортивно-оздоровчих закладів або з високою оплатою за їх використання.

Молоді не тільки доводиться обмежувати свою природну рухову активність, але й тривалий час підтримувати незручну для них статичну позу, сидячи за партою або навчальним столом. Мало рухоме положення відбивається на функціонуванні багатьох систем організму, особливо серцево-судинної і дихальної. При тривалому сидінні дихання стає менш глибоким обмін речовин знижується, відбувається застій крові в нижніх кінцівках, що веде до зниження працездатності всього організму й особливо мозку: знижується увага, послаблюється пам'ять, порушується координація рухів, збільшується час розумових операцій. Негативні наслідки гіпокінезії виявляються так само на опірності молодого організму простудним і інфекційним захворюванням створюються передумови до формування слабкого, нетренованого серця і пов'язаного з цим подальшого розвитку недостатності серцево-судинної системи. Гіпокінезія на тлі надмірного харчування з великим надлишком вуглеводів і жирів в денному раціоні може вести до ожиріння.

У малорухомих дітей дуже слабкі м'язи. Вони не в змозі підтримувати тіло в правильному положенні, у них розвивається погана постава, утворюється сутулість. Єдина можливість нейтралізувати негативне явище, що виникає у учнівської молоді при тривалій та напруженій розумовій праці, – це активний відпочинок від навчання і організована фізична діяльність.

При систематичних заняттях фізичною культурою і спортом відбувається безперервне вдосконалення органів і систем в організмі людини. У цьому головним чином і полягає позитивний вплив фізичної культури на зміцнення здоров'я. При цьому важливо, щоб фізичні навантаження були систематичними, різноманітними і викликали перевтоми.

Систематична помірна фізичне навантаження є ефективним тренуючим чинником, що викликає сприятливі біохімічні, структурні та функціональні зміни в організмі. Завдяки цим змінам організм стає більш життєстійким і здоровим. Підвищується не тільки фізична, але і розумова працездатність, а також імунітет до хвороб і стресових ситуацій, тренувальний вплив фізичних навантажень особливо важливий в період розвитку організму. Проте, їх ефективність залежить від вікових особливостей опорно-рухового апарату і регулюючих його систем.

Як зазначають психологи, у людей зі зниженою рухливістю, серед нервових процесів має місце скутість, незграбність, сповільненість сприйняття. Вони мляво на все реагують. Усвідомлюючи це, вони нерідко страждають, а головне, недооцінюють, а значить, знижують свої можливості. Нерішучість – їх типова риса. Для них характерні труднощі спілкування, сором'язливість, похмурість, скутість.

Як же розвинути рухливість нервових процесів до необхідного рівня? На виручку можуть прийти тільки м'язи, зокрема, тренування їх в напрузі і розслабленні (релаксації). Вчені встановили, що систематичне чергування розслаблення і напруження тренують рухливість нервових процесів. Таке тренування має профілактичний і лікувальний характер, особливо для людей інертних, з загальмованою ініціативою, нерішучих, тривожно недовірливих, схильних до тривалих переживань. Крім того, добре розвивають рухливість нервових процесів такі спортивні вправи, як спринтерський біг, біг на ковзанах, в тому числі і роликівих, різноманітні стрибки, вправи зі скакалкою і особливо спортивні ігри.

Саме спортивні ігри займають одне з провідних місць серед великого різноманіття засобів фізичного виховання. Вони належать до числа самих розповсюджених та улюблених видів фізичних вправ у людей всього світу. Їх популярність пояснюється доступністю, відсутністю великих затрат на інвентар, особливих місць для занять.

Спортивні ігри відрізняються особливою привабливістю, адже для перемоги мало однієї фізичної переваги. Перемогу отримує той, хто застосує більш високий інтелект і зуміє знайти ефективну стратегію для перемоги як за рівності сил, так і за умови переваги суперника. Окрім цього, ігрове змагання – це чудове спортивне видовище, що тримає учасників та глядачів у високій напрузі, завдяки непередбаченості результату та майстерності.

Ігрові види спорту (спортивні ігри) є хорошим доповненням до традиційного навчального процесу: вони допомагають зняти стрес, розкрити нові здібності та розвинути додаткові навички.

Спортивні ігри служать засобом комплексного розвитку фізичних якостей студентів (спритності, сили, швидкості, витривалості та ін.) під час вирішення основних рухових завдань. Також вони дозволяють удосконалювати моральноволевові якості, навички та риси характеру (цілеспрямованість, колективізм, рішучість, сміливість, активність, дисципліну, взаємодопомогу, відчуття відповідальності та ін.). Самим важливим аспектом впливу гри варто признати здійснювану через неї соціальну інтеграцію, спортивні ігри виступають як соціальна форма організації спільної діяльності з досягнення загальної мети. Кожний колектив гравців представляє соціальну мікросистему зі своїм розподілом ролей і характером взаємовідношень між учасниками.

З технічної точки зору спортивні ігри – це протиборство двох сторін, яке проходить у рамках правил і спрямоване на досягнення переваги, що оцінюється за кількістю досягнень обумовленої мети гри.

Специфіка спортивних ігор полягає у тому, що активна протидія суперника вимагає швидкої зміни реалізації плану ігрових дій гравця або команди. Студенти повинні діяти в умовах дефіциту часу при змінах ігрових ситуацій і необхідності знаходити адекватну відповідь. Ефективність ігрових дій залежить від вміння гравців швидко оцінити ігрову ситуацію і вибрати відповідні ігрові прийоми, що передбачає наявність добре розвинутих психофізіологічних функцій (різні параметри уваги, об'єм полю зору, швидкості реакції тощо).

Відмінною особливістю всіх спортивних ігор є наявність великого технічного арсеналу (передачі, ведення, кидки, удари), сполучення прийомів і різнобічність тактичних побудов (колективні взаємодії в обороні та нападі). Спортивні ігри різноманітні і багато чисельні. Між ними існує схожість і відмінність, що дозволяє розподілити їх у відносно загальні групи і тим самим полегшити їх вибір.

До ігрових видів спорту відносять:

- Боулінг;
- Більярд;
- Пейнтбол;
- Флорбол;
- Регбі;
- Водне поло;
- Волейбол;
- Гандбол;
- Бадмінтон;
- Футзал;
- Баскетбол;
- Футбол;
- Хокей;
- Теніс (великий та настільний).

Отже, використання ігрових видів спорту під час проведення навчальних занять дозволяє зробити їх більш інтерактивними, здійснити комплексний розвиток у студентів як фізичних так і психологічних якостей, покращити навички та вміння, забезпечити хороший психологічний мікроклімат в академічній групі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вознюк Т.В. Сучасні ігрові види спорту / Вознюк Т.В. – Вінниця: ДОВ «Вінниця», ВДПУ, 2008. – 350 с.
2. Костюкевич В.М. Організація і проведення змагань із спортивних ігор. Навч. посібник для студентів вузів. – Вінниця: ВДПУ, 2001. – 216 с.

3. Вознюк Т.В. Сучасні ігрові види спорту: теорія та методика викладання: Навчальний посібник. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. – 248 с.

4. Шутько В.В. Методика застосування рухливих ігор: методичні рекомендації / В.В.Шутько. – Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет, 2016. – 145 с.

УДК 377.5:796.01

*Олег Первачук, Борис Васильков, Зіновій Кречковський
(Львів, Україна)*

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ФІЗИЧНОЇ РЕКРЕАЦІЇ НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОЛЕДЖАХ

Для підтримки та зміцнення здоров'я у студентської молоді навчальним закладам доцільно включати елементи фізичної рекреації на заняттях з фізичної культури та фізичного виховання. В даній статті описано зміст і особливості поняття фізичної рекреації та можливі шляхи впровадження її елементів у навчально-виховний процес.

Ключові слова: *спортивні ігри, фізичні якості, психологічні якості.*

It is advisable to include elements of physical recreation in physical education and physical education classes to support and promote health in student youth. This article describes the content and features of the concept of physical recreation and possible ways to introduce its elements in the educational process.

Keywords: *sports games, physical qualities, psychological qualities.*

Вміння відновлювати фізичні та емоційні сили так само важливе, як і вміння ефективно працювати. В умовах сучасного світу коли посилюються різноманітні емоційні тиски на людину цей аспект життєдіяльності набуває особливої значущості. За таких умов важливе значення має раціональний вибір форм рекреаційної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей, умов і способу життя, специфіки соціокультурного середовища і доступних можливостей.

Рекреація є однією з основних форм продуктивного використання вільного часу людини для якої не мають значення міжгалузеві та міждисциплінарні межі. Рекреація – це відновлення чи відтворення фізичних і духовних сил, витрачених людиною в процесі її життєдіяльності. Рекреація включає різноманітні види діяльності у вільний час, спрямовані на відновлення сил і задоволення широкого кола особистих і соціальних потреб і запитів.

Дослідження проблеми збереження і зміцнення здоров'я молоді завжди викликали інтерес у науковців [1;2]. Вітчизняний і зарубіжний досвід свідчить, що засоби рухової активності як основний чинник фізичної культури мають багато можливостей для поліпшення стану здоров'я [2;4]. Як здорові, так і шкідливі звички часто закладаються ще в дитячому віці, і змінити звичайний спосіб життя людини з віком стає все складніше.

Ситуація загострюється через зростаючу популярність у дитячому і молодіжному середовищі привабливих видів нефізичної діяльності (ігрові автомати, комп'ютерні ігри тощо). Таким чином, заохочуючи регулярні заняття фізичними вправами дітей і підлітків, а з часом і студентську молодь, можна формувати основу для їхнього активного життя в майбутньому після закінчення навчання у закладах освіти [2].

Таким чином особливої актуальності сьогодні набуває питання формування здатності вести здоровий спосіб життя як основи міцного здоров'я, а, отже, кожна молода людина має про себе потурбуватися. Через це акцент в охороні здоров'я студентів зміщується в бік активізації в цьому самих студентів, підвищення в них рівня знань, оволодіння вміннями та навичками здорового способу життя. Тісний взаємозв'язок між фізичним вихованням,

добовою руховою активністю і здоров'ям молоді підтверджений роботами багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, хоча у матеріалах їхніх розробок є багато протиріч.

Середі факторів, що впливають на підтримку рухової активності студентської молоді є:

- раціональний добовий режим;
- правильне чергування праці і відпочинку, фізичної і розумової роботи;
- різноманітність засобів і форм фізичного виховання, гігієнічних норм;
- наявність гігієнічних навичок;
- правильний спосіб життя родини, а також навчальне навантаження у закладах освіти або вдома;
- звички;
- умови проведення навчальних занять;
- кліматичні умови.

На даний час спостерігається тенденція, що більше значення надається оцінці рівня рухової активності в цілому, а не сумі результатів тестів оцінки фізичної підготовленості. Ефект рекреаційно-оздоровчих занять залежить від змісту вправ, величини навантаження, моторної щільності, форм занять фізичними вправами.

Також, рекреаційна діяльність розглядається як:

- навички організації та проведення рухливих ігор і розваг,
- самостійних занять спортивними іграми (футбол, волейбол, бадмінтон) та іншими видами спорту (за вибором).

За способом проведення часу розрізняють пасивний відпочинок як абсолютний спокій всього організму, форму відпочинку після напруженої праці, за якої переважає фізична та інтелектуальна бездіяльність, активний відпочинок як певну діяльність, рухову активність комфортної інтенсивності та обсягу. Поняття «активний відпочинок» охоплює заняття видами спорту, туризм і дослідження природи, суспільну діяльність тощо. Заняття спортом і фізичними вправами посідають одне з перших місць. Активний відпочинок супроводжується швидким і глибоким відновленням сил, його наслідки конструктивні і набувають стійкого характеру. Для такого відпочинку, як правило, використовують неробочі дні тижня, а також відпустки.

Рекреаційний ефект виявляється в тому, що людина відчуває бадьорість і задоволення від відпочинку, оскільки її організм досяг необхідного рівня енергообміну з середовищем внаслідок фізіологічного і психологічного оздоровлення, досягнення душевної рівноваги. Людина, яка переживає рекреаційний ефект, перебуває у стані психофізіологічного комфорту, у неї з'являється відчуття збалансованості емоційних і соціокультурних самооцінок, вона готова до нових навантажень.

Фізична культура як складне явище, яке спрямовано на реалізацію соціальних, оздоровчих, виховних, освітніх та інших функцій диференціюється за такими специфічними напрямками: спорт (вищих досягнень і масовий спорт); фізичне виховання; фізична рекреація; фізична реабілітація; кондиційне тренування.

Однією з форм фізичної культури є фізична рекреація. Праця може шкідливо впливати на людину через виробниче середовище (загазованість, шум, вібрація тощо), характер її організації (тяжкий фізично-монотонний), особливістю робочої пози, впливом метеорологічних, географічних умов та другими факторами. Все це негативно позначається на психіці й самопочутті людини, зумовлює необхідність зміни виду діяльності, активного відпочинку, релаксації. Особливо це стосується студентської молоді, які ведуть малорухливий спосіб життя та кожного дня мають великі обсяги психологічного навантаження.

Для того щоб зберегти і зміцнити здоров'я студентської молоді у заняття з фізичного виховання та фізичної культури доцільно включати елементи фізичної рекреації.

Фізична рекреація передбачає використання фізичних вправ, а також видів вправ у спрощених формах для активного відпочинку, отримання задоволення від цього процесу, розваг, зміни видів діяльності.

До рекреативних форм відносять:

- фізкультурно-спортивні розваги,
- туристичні походи з нефорсованими навантаженнями,
- заняття фізичними вправами, видами спорту тощо, що забезпечує здоров'я, повноцінний відпочинок, сприяють задоволенню потреб, пов'язаних із змістовними розвагами.

Ознаки, що складають основний зміст фізичної рекреації:

- базується на руховій активності;
- як головний засіб використовують фізичні вправи;
- здійснюється у вільний чи спеціально визначений час;
- включає культурно-ціннісні аспекти;
- містить інтелектуальні, емоційні, фізичні компоненти;
- має переважно розважальний характер (гедоністичний);
- здійснюється на добровільних і самодіяльних началах;
- має оптимізуючий вплив на організм людини;
- наявні певні рекреаційні послуги;
- здійснюється переважно в природних умовах;
- має визначену науково-методичну базу.

Формами організації є спортивно-масові заходи, організовані або самостійні заняття.

Засобами фізичної рекреації є будь-які види вправ: туризм, танці, рухливі та спортивні ігри та ін. Інтенсивність навантажень і тривалість у рекреативних формах занять не мають чіткої регламентації.

Ефективними і необхідними є профілактично-оздоровчі заняття спрямовані на профілактику найпоширеніших захворювань і профілактику професійних захворювань.

Організаційними формами є організовані та самостійні заняття. У профілактично-оздоровчих заняттях використовують найефективніші засоби оздоровлення (фізичні вправи, загартовування, спортивний масаж, психофізичні впливи та ін.).

Для того щоб правильно підібрати зміст рекреативних занять необхідно дотримуватися наступної технології:

1) спочатку визначають наявність і ступінь виразності окремих факторів ризику розвитку захворювань у конкретної людини; виявляють характерні порушення, що можуть виникнути в людей певної професії або під час роботи в певних умовах;

2) визначають комплекс засобів оздоровлення для корекції, зменшення ступеня виразності факторів ризику захворювань або попередження порушень;

3) уточнюють параметри рухової активності та зміст занять фізичними вправами для конкретної людини.

Метою занять спортивної спрямованості є вдосконалювання у певному виді рухової діяльності шляхом участі у змаганнях різного рівня, виконання класифікаційних вимог і досягнення спортивної майстерності.

Основною формою при цьому є заняття в спортивних гуртках та секціях у навчальних закладах і спортивних школах. Крім того можливими є заняття у гуртках за місцем проживання та самостійні заняття.

В коледжах ІТ-спрямування на заняттях зі студентами, які ведуть малорухливий спосіб життя і багато часу проводять за комп'ютером себе добре зарекомендували наступні форми фізичної рекреації:

- ігрові види спорту;
- змагання-естафети;
- спортивний масаж;

- розроблені індивідуальні програми фізичних вправ;
- туристичні походи.

Дані форми фізичної рекреації не потребують особливих затрат і не мають складнощів у реалізації, користуються інтересом у студентів та роблять навчальний процес ефективним та результативним.

Отже, для підтримки та зміцнення здоров'я у студентської молоді навчальним закладам доцільно включати елементи фізичної рекреації на заняттях з фізичної культури та фізичного виховання. Набір форм буде залежати від особливостей як груп в цілому так і окремих студентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Степанова І.В., Федоренко Є.О. Організаційно-методичні засади рекреаційно-оздоровчої активності різних груп населення : навчальний посібник. Дніпро: Інновація, 2016. 194 с.

2. Кошелева Е.А., Чайка Д.Д., Лапшина Н.Г. Методы определения физического состояния : методические рекомендации. Днепропетровск : ДГИФКиС, 2012. 27 с.

3. Москаленко Н.В., Власюк Е.А., Степанова И.В. Общие основы аэробики. Методические рекомендации. Днепропетровск, ДГИФКиС, 2011. 40 с.

УДК 377.5:796.01

*Олег Первачук, Борис Васильков, Зіновій Кречковський
(Львів, Україна)*

МЕТОДИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ СТУДЕНТІВ ДО ЗАНЯТЬ СПОРТОМ

Для забезпечення у студентів бажання вести здоровий спосіб життя та займатися спортом необхідно забезпечити їм ефективну мотивацію. В даній статті описано зміст і особливості поняття мотивації та можливі способи її забезпечення у студентів.

Ключові слова: мотивація, фізичні якості, психологічні якості.

To provide students with a desire to lead a healthy lifestyle and play sports, it is necessary to provide them with effective motivation. This article describes the content and features of the concept of motivation and possible ways to provide it to students.

Keywords: motivation, physical qualities, psychological qualities.

Сьогодні серед молоді спостерігається певний дефіцит мотивації до занять спортом та фізичною культурою. Крім цього у сучасних дітей немає можливості займатися ними у вільний час, що переважно об'єктивно пов'язане з навчальним навантаженням, скороченням мережі спортивно-оздоровчих установ або із високою оплатою за право їх використання. Також знизився контроль за рівнем організації рухової активності і фізичним вихованням в навчальних закладах. Це призводить до того, що зі вступом до навчальних закладів молодь переважно перестає вести активну рухову діяльність. Це призвело до того, що показники фізичної підготовленості сучасних підлітків досягають лише 60% від результатів їхніх однолітків 60-70 років тому.

З аналізу літературних джерел, присвячених цій проблеми, слід відмітити, що особливу увагу в психологічному забезпеченні спортивної діяльності займає мотивація, яка спонукає людину займатися спортом. Блок мотивації утворюють потреби, мотиви і цілі спортивної діяльності.

Потреба, чи відчуття людиною потреби у чомусь, переважно вказує на порушення рівноваги з довкіллям. З психологічного аспекту, це пов'язане з виникненням внутрішньої напруги, більш-менш вираженого дискомфорту, від якого можна позбутися лише

задовольнивши відповідну потребу. Тому будь-яка потреба в свою чергу викликає певну пошукову активність, спрямовану до пошуку способу її задоволення. Будь-яка потреба може бути задоволена людиною у різні способи, але вона вибирає той, що вона знає, із тих, що доступний конкретними умовами життя. Таким чином саме життєві обставини підштовхують до вибору певного способу задоволення потреби. Часто цей вибір відбувається ніби сам собою, без ясного усвідомлення процесу. Іноді, спонтанно, відбувається вибір спортивної діяльності як засобу задоволення, спочатку, лише однієї, та пізніше – всього комплексу потреб.

Р.Д. Горбунов включає у цей комплекс такі потреби: потреба у діяльності, активності, потреба у русі, потреба у реалізації рефлексів цілі й свободи, потреба у суперництві, змаганні, самоствердження, потреба бути у групі, спілкуватися, потреба у нових враженнях і т.д.

Мотив – це спонукання до визначеної активності, до задоволення потреби певним способом. Якщо потреба є джерелом активності, то мотиви надають цієї активності певний напрям й утримують людину у рамках даного шляху. Мотиви дозволяють зрозуміти, чому саме ставляться ті чи інші цілі, розвивається прагнення до тих досягнення. Для спортивної діяльності характерна велика різноманітність мотивів.

Класифікація мотивів спортивної діяльності:

- 1) По спрямованості на процес чи результат діяльності:
 - Процесуальні мотиви (інтерес, задоволення та ін.);
 - Результативні мотиви (очікування нагороди, позитивні наслідки, перемоги тощо).
- 2) За рівнем стійкості:
 - Ситуативні (короткочасні);
 - Стійкі (довгострокові, часто багаторічні);
- 3) За місцем у системі:
 - Індивідуальні (мотиви особистого самоствердження);
 - Групові (патріотизм, мотиви чесної змагальної боротьби та ін..)
- 4) По домінуючій установці:
 - Мотивація «досягнення успіху» (переважання мотивів на успіх, перемогу; навіть за допомогою ризику);
 - Мотивація «уникнення невдачі».

Є.П. Ільїн зазначає, що у початковому етапі причинами початку занять спортом (незалежно від виду) можуть бути:

- прагнення самовдосконалення;
- прагнення самовираження і самоствердження;
- соціальні настанови;
- задоволення духовних і матеріальних потреб.

І.Р. Келишев виділяє мотив внутрішньогрупової симпатії як початковий мотив занять спортом. Сутність його виявляється у бажанні дітей і підлітків займатися будь-яким видом спорту для того, щоб бути серед своїх друзів і однолітків. Їх утримує у спортивній секції не так прагнення до високих результатів і, навіть, інтерес до цього виду спорту, скільки симпатії один до одного і загальна потреба в спілкуванні.

Американський психолог Б.Дж. Кретті серед мотивів, які спонукають до занять спортом, виділяє:

- прагнення стресу і його подолання; боротися, аби здолати перешкоди, потреба змінювати обставини і небажання досягати успіху – це з найсильніших мотивів спортивної діяльності;
- прагнення до досконалості;
- підвищення соціального статусу;
- потреба бути членом спортивної команди, групи, частиною колективу;
- отримання матеріальних заохочень.

Існує дві групи людей, що різняться по мотивації на:

- колективістів, у яких домінуючими є моральні мотиви.
- індивідуалісти, у яких провідну роль відіграють мотиви самоствердження, самовираження особистості.

Перші краще виступають на командах, а другі, навпаки, – у особистих змаганнях.

Громадський мотив характеризується усвідомленням громадської значимості спортивної діяльності; люди з домінуванням цього мотиву ставлять собою високі перспективні цілі, вони захоплені заняттям спортом. Мотив самоствердження характеризується надмірною орієнтацією на оцінку своїх спортивних результатів.

Для успішної психологічній підтримки спортивної діяльності необхідно враховувати обидва мотиви, адже ігнорування того чи іншого мотиву однаково призводить до негативних результатів.

Результати практичних досліджень, проведених спортивними психологами показують, що контакти з противниками чи партнерами також є важливою мотиваційною особливістю обраного виду спорту. Розрізняють три основні різновиду контактів: безпосередні (у боротьбі, боксі, регбі та інших.), опосередковані (волейбол, футбол, шахи теніс та інших) і умовні (плавання, спортивна гімнастика і др.).

Отже, якщо мотиви визначають вибір способу то мета – наскільки далеко людина має намір дійти до своєї цілі. Мета виступає регулятором активності, впливаючи на вибір конкретних способів досягнення бажаного результату.

Мотивація виконує функції:

- є ініціатором фізичної діяльності;
- підтримує необхідний рівень активності у процесі фізичної діяльності;

Згідно проведеного опитування серед студентів різних навчальних закладів основними мотивами до занять фізичною культурою є:

- Покращення фізичної форми 33,8%
- Збереження і зміцнення здоров'я 24,5%
- Для отримання позитивної оцінки з навчальної дисципліни 16,4%
- Для забезпечення фізичної активності 15,2%
- Цікаве проведення навчальних занять 10,1%

Деякі студенти відзначають, що на заняттях з фізичного виховання відсутні вправи, які їм подобаються, інші хочуть щоб проводилося більше занять з фізичного виховання на тиждень. Найбільшою перешкодою для занять фізичною культурою і спортом, окрім занять з фізичного виховання, вважають відсутність вільного часу. Таке ставлення може бути цілком зрозумілим, тому що дана категорія опитаних – це студенти, які бажають отримати знання, пов'язані з майбутньою спеціальністю.

Отже, для ефективного забезпечення мотивації студентів до занять спортом необхідно враховувати їх особисті мотиви і цілі, що можливо здійснити лише з використанням індивідуального підходу. Для цього необхідно спершу провести психологічний аналіз окремих студентів академічних груп, їх взаємодію між собою, підібрати для них програми фізичної підготовки, що ґрунтується на використанні вправ, які допоможуть їм досягти поставлених цілей. При цьому необхідно забезпечити постійний психологічний супровід, щоб вони не втрачали необхідного рівня мотивації, а навпаки його підвищували. При необхідності, можна здійснювати коректування навчальних програм; планування навчального процесу з урахуванням мотивів та інтересів студентів; покращення матеріально-технічної бази, тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія і методика фізичного виховання : підруч. для студ. вищ. навч. закладів фіз. виховання і спорту : в 2 т. / під ред. Т. Ю. Круцевич. – К.: Олімпійська література, 2008. – Т. 1. – 391 с.
2. Теорія і методика фізичного виховання : підруч. для студ. вищ. навч. закладів фіз. виховання і спорту : в 2 т. / під ред. Т. Ю. Круцевич. – К.: Олімпійська література, 2008. – Т. 2. – 367 с.

УДК 611.65:378.016:796.8

*Інеса Ребар, Наталія Конікова,
Марія Костючок, Катерина Паніченко
(Мелітополь, Україна)*

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТОК, ЩО ЗАЙМАЮТЬСЯ В СЕКЦІЇ З ВІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Проблема фізичного розвитку та зміцнення здоров'я студенток на сьогодні залишається важливою та актуальною. Особливу роль у цій проблемі відіграє питання ефективності занять з фізичного виховання, зокрема занять в секції з вільної боротьби. Викладачі-тренери з вільної боротьби повинні враховувати особливості жіночого організму в організації, методиці проведення навчально-тренувальних і самостійних занять. Підбір фізичних вправ, їх характер і інтенсивність повинні відповідати фізичній підготовленості, анатомо-фізіологічним та психофізіологічним особливостям віку й індивідуальним можливостям жінки.

Ключові слова: студентки борці, жінки, чоловіки, вільна боротьба, психофізіологічні особливості, тренувальний процес, психіка.

The problem of physical development and health promotion of female students remains important and relevant today. A special role in this problem is played by the question of the effectiveness of physical education classes, in particular, classes in the free-wrestling section. Free-wrestling trainers should take into account the peculiarities of the female body in the organization, the methods of conducting training and self-employment. The selection of physical exercises, their nature and intensity should correspond to the physical fitness, anatomical and physiological and psychophysiological features of the age and individual abilities of the woman.

Key words: female wrestlers, women, men, freestyle wrestling, psychophysiological features, training process, psyche.

Спортивна боротьба пред'являє до дівчат занадто «чоловічі» вимоги, як з фізіологічної, так і з психологічної точки зору. Психологічні характеристики у чоловіків і у жінок істотно різняться. Психологи відзначають, що, крім загальної основи людської психіки, у чоловіків і жінок є «вічно мужнє» і «вічно жіночне». Це визначено самою природою і складалося протягом багатьох століть в залежності від соціального стану чоловіка і жінки. Чоловікові важливий результат діяльності, ніж процес. Його шлях – факти, дані і докази. Чоловіки цілеспрямовані, але вузько-направлені. Чоловічий мозок не здатний думати і говорити одночасно. Жінка ж схильна діяти в декількох напрямках. Це обумовлено структурною організацією мозку, у чоловіків діяльність правої і лівої півкулі чітко спеціалізована, у жінок – частково змішана. Жінок відрізняє велика здатність до переробки мовної інформації, словесно-аналітична стратегія рішень і високий ступінь мовної регуляції рухів. В процесі їх навчання фізичним вправам слід робити акцент на метод розповіді [5].

Пояснення, словесний аналіз рухів, доведення до свідомості окремих їх елементів, роз'яснення помилок істотно прискорюють оволодіння рухом, формування рухових навичок. У той же час цифрова пам'ять і швидкість переробки інформації у них нижче, ніж у чоловіків. Вони повільніше вирішують тактичні завдання, більше часу їм потрібно на арифметичні обчислення. Жінкам властива більш висока емоційна збудливість, емоційна нестійкість і тривожність у порівнянні з чоловіками. Вони дуже чутливі до заохочень і зауважень, що необхідно враховувати при педагогічних впливах. Жінкам властива висока чутливість рухової і вестибулярної сенсорної систем, тонкі диференціювання м'язового почуття, що сприяє гарній координації рухів, їх плавності, чіткості. Стійкість вестибулярних реакцій зростає до 13-14 років, в цьому віці швидко вдосконалюється рухова сенсорна система, зростає здатність диференціювати амплітуду рухів. Дівчині важливий процес

діяльності, вона чутлива до дрібниць. Тому при вивченні та реалізації прийомів боротьби вона прагне вивчати красиві амплітудні прийоми, для реалізації яких потрібна фізична сила, якої вони не мають з фізіологічних причин [5, 7, 8].

Слід враховувати такі моменти, як багаторазове повторення прийому без силового компоненту закріплює неправильну навичку, а вивчення зовні малоефективних прийомів не викликає у них інтересу і призводить до слабого засвоєння, недостатнього для ефективного застосування в схватці. Поєдинок перетворюється в малоцікаву боротьбу з силовими неефективними спробами перевероту, що поєднуються з некомпетентними захистами. Це призводить до нестандартних ситуацій і неадекватним руховим діям, які призведуть до травматизму та втрати інтересу жінок до занять боротьбою [2, с. 285]. Жінки відрізняються гострим глибинним зором, високою здатністю розрізняти кольори. Все це обумовлює досконалість окорухових реакцій, впевнену орієнтацію рухів в просторі. Дані показують, що чоловіки більш самовпевнені, більш орієнтовані на досягнення мети і домінування, а жінки соціально більш відповідальні, пасивні і покірні.

Тому при спортизації навчального процесу особливого значення набуває гармонізація фізичного та особистісного розвитку [3, с. 24; 4, с. 39]. Якщо навчально-тренувальне заняття буде направлено тільки на фізичний розвиток, на оволодіння тільки спортивними вміннями і навичками, то це не призведе до повної реалізації всього жіночого потенціалу. Звернення до особистісного розвитку значно збільшує можливості досягнення спортивних успіхів. Йдеться про цілеспрямований розвиток актуальних особистісних структур свідомості в поєднанні з фізичними вправами, пов'язаними з оволодінням елементами вільної боротьби та їх вдосконаленням. Досягнення цього можливе, якщо освоєння елементарних дій, що лежать в основі даного виду спорту, тобто, прийомів вільної боротьби, буде орієнтовано на формування внутрішніх, розумових дій, завдяки планомірній інтеріоризації [1, 6].

Здатність мозку контролювати фізичну діяльність називають фізичним інтелектом або тілесним мисленням. Розвиток тілесного мислення є обов'язковою умовою досягнень у фізичній культурі і спорті. Високий рівень тілесного мислення дозволяє приймати правильне рішення на інтуїтивному рівні в спортивних єдиноборствах. Тіло борця «розуміє» швидше, ніж його свідомість. Інтуїція борця – це єдність розуму і тіла, думок і почуттів, що дозволяє приймати рішення миттєво, без роздумів. Це вищий рівень інтелектуальної активності. Тому розвиток фізичного інтелекту для борців має найважливіше значення і включає в себе розвиток пам'яті, включаючи пам'ять тіла, сприйняття, уваги, мислення [5].

Виходячи з тих намірів, якими керувалися дівчата при виборі спортивної боротьби, з огляду на їх гендерні особливості, будується педагогічна діяльність з формування у них ціннісного ставлення до спорту, активності і сили, фізичного інтелекту і спортивної інтуїції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуллаєв А.К. Теорія і методика викладання вільної боротьби: навч.-метод. посіб. / А.К. Абдуллаєв, І.В. Ребар. – Мелітополь: ФОП Однорог ТВ., 2018. – 299 с.
2. Абдуллаєв А. Попередження травмонебезпечних ситуацій на заняттях в секції вільної боротьби / А. Абдуллаєв, І. Ребар // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та. – Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг: Посвіт, 2018. – С.285-287.
3. Абдуллаєв А.К. Педагогічний потенціал спортивної боротьби як засобу спортизації фізичного виховання студентів ВНЗ / А.К. Абдуллаєв, І.В. Ребар // Актуальные научные исследования в современном мире // Журнал. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вып. 8(40), Ч. 3. – С.24-29.
4. Іваненко В.В. Спортивно-орієнтоване фізичне виховання студентів закладів вищої освіти / В.В. Іваненко, М.В. Купреєнко // Актуальные научные исследования в современном мире. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вып. 8(40). – Ч. 3. – С .39-44.
5. Клименко В. В. Психологія спорту: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл / В.В. Клименко. – К.: МАУП, 2006. – 432 с.

6. Латишев С.В. Методика прогнозування спортивної перспективності борців вільного стилю. – Донецьк: Дон НУЕТ, 2010. – 26 с.

7. Рубіс К.М. Урахування анатомо-фізіологічних особливостей жіночого організму в побудові навчально-тренувального процесу зі спортивної боротьби / К. М. Рубіс // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2014, № 2 (36). – С. 314-321.

8. Сагалеев А. С. Женская вольная борьба (управление подготовкой с учетом психофизиологических особенностей спортсменов) / А.С. Сагалеев, Ц.Б. Гулгенов. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 1996. – 43 с.

УДК 614.446.1

Микита Терешонок
(Дніпро, Україна)

ЛАРИНГІТ ТА ЙОГО ПРОФІЛАКТИКА ЗАГАРТОВУВАННЯМ

Ця стаття присвячена профілактиці такого захворювання як ларингіт. Я вважаю цю тему актуальною оскільки це захворювання дуже часте й при відсутності належного лікування несе за собою велику кількість небезпечних ускладнень.

Ключові слова: ларингіт, гострий ларингіт, профілактика, загартовування, фізіотерапія.

This article is about preventing a disease such as laryngitis. I think this topic is relevant because this disease is very common and in the absence of proper treatment entails a large number of dangerous complications.

Key words: laryngitis, acute laryngitis, prevention, hardening, physiotherapy.

Гострий ларингіт є гострим запаленням слизової оболонки гортані. Це захворювання може бути як самостійним, так і проявом деяких інфекційних хвороб, або загальносоматичних захворювань (ревматизм, подагра, захворювання крові). Причиною виникнення гострого ларингіту є інфекція, збудники якої постійно сапрофітують в гортані і легко активізуються під впливом ряду ендогенних і екзогенних факторів.

Факторами розвитку гострого ларингіту є хронічні вогнища запалення: хронічний фарингіт, гнійний синусит, хронічний тонзиліт, порушення носового дихання (викривлення носової перегородки, хронічний гіпертрофічний риніт і т.д.), а також порушення обмінних процесів, наприклад цукровий діабет. [2, с. 656]

Під час гістологічного дослідження слизової оболонки гортані при гострому ларингіті визначається її пошкодження. Миготливий епітелій втрачає вії або відторгається, більш глибокі шари клітин зберігаються. При вираженому запальному процесі може відбуватися метаплазія миготливого циліндричного епітелію в плоский. Інфільтрація слизової оболонки виражена нерівномірно, кровоносні судини звиті, розширені, переповнені кров'ю. У деяких випадках визначаються їх підепітеліальні розриви. [3, с. 616]

Клінічна картина така. Захворювання починається зазвичай гостро, на тлі загального задовільного стану і, як правило, нормальної або субфебрильної температури тіла. На початку захворювання хворі скаржаться на відчуття сухості, першіння в горлі. Голос стає грубим, поступово розвивається захриплість, іноді - аж до афонії. Зміни голосу обумовлені запальним набряком слизової оболонки голосових складок і гортані, підвищеним утворенням мокротиння.

На 2-3-й день захворювання може з'явитися сухий кашель. Він супроводжується мізерним відділенням в'язкої слизової мокроти, кількість якої в подальшому може збільшуватися, а характер – змінюватися аж до гнійної, особливо при приєднанні трахеїту.

Гострий ларингіт, що розвивається внаслідок переохолодження, перенапруження голосу або травми гортані, як правило, протікає без погіршення загального стану пацієнта. Захворювання, що виникає на тлі інфекційного захворювання (ГРВІ, грип та ін.), Супроводжується підвищенням температури тіла і порушенням загального стану. Також підвищення температури свідчить про приєднання запалення нижніх дихальних шляхів або про перехід катарального запалення гортані в флегмонозне. Для інфільтративних форм гострого ларингіту характерні сильні болі в горлі, порушення ковтання (в тому числі і рідини), виражена інтоксикація, наростаюча симптоматика стенозу гортані. Виразність клінічних проявів безпосередньо корелює з тяжкістю запальних змін.

Тривалість перебігу гострого катарального ларингіту зазвичай становить від 5 до 10 днів. При несприятливих умовах, наприклад порушення голосового режиму, гострий катаральний ларингіт може перейти в інфільтративний або флегмонозний або в хронічну форму.

Лікування гострого ларингіту необхідно починати зі створення лікувально-охоронного режиму. Показана щадна дієта з виключенням гострої, дратівливою їжі, гарячих, газованих і спиртних напоїв.

При підвищенні температури необхідно дотримуватися постільного режиму. Пацієнти – представники голосо-мовних професій повинні звільнитися від роботи не тільки при наявності підвищеної температури, але і при відсутності ознак інтоксикації (нормальна температура, задовільний загальний стан). У всіх випадках гострого катарального ларингіту призначається голосовий режим. Його тривалість визначається в залежності від ступеня вираженості запальних явищ в гортані. Рекомендується значне обмеження голосового навантаження. Повне мовчання призначати недоцільно, оскільки це може стати психотравмуючою ситуацією для пацієнта, особливо для представників голосо-мовних професій. Також не рекомендується розмовляти пошепки. Приміщення, в якому знаходиться хворий, має бути теплим, з хорошою вентиляцією і достатньою вологістю.

При обмеженому запальному процесі і відсутності ознак інтоксикації проводиться місцева антибактеріальна, протизапальна, а також симптоматична терапія. Показано використання місцевих комбінованих препаратів антибактеріальної та протизапальної дії (таблетки для розсмоктування або аерозолі), комплексні протизапальні препарати на основі парацетамолу. При вираженому больовому синдромі використовуються НПЗП. Рекомендуються рясне тепле питво, сухе тепло на область гортані.[1, с. 186-195]

Беручи до уваги усе вище описане, можна зробити висновок що для зменшення вірогідності захворювання ларингітом необхідно зміцнювати імунітет. Одним з дієвих способів є загартовування.

Загартовування має проводитись щоденно. Слід зауважити що для досягнення найкращих результатів треба комбінувати декілька систем загартовування, бо загартовуючись одним з приведених нижче методів ми створюємо стрес для всього організму. Основні методи загартовування:

1. Повітряні ванни.

Методика застосовується в лікувальних і профілактичних цілях. В основі лежить вплив повітряного середовища на шкірні покриви.

Система поетапна, починається з загартовування всередині приміщення при температурі 15-16 °С протягом 3-5 хвилин. А через 4-5 днів можна збільшити тривалість процедури до 10 хвилин й перейти на вулицю, але при температурі не нижче 20°C. Надалі час перебування на відкритому повітрі можна плавно збільшувати. Цей спосіб оптимальний для нетренованих людей.

Загартовування холодними повітряними масами (від 4 до 13°C) допустимо застосовувати тільки тренованим, добре загартованим людям. Починати треба з пари хвилин і поступово збільшувати цей час цей час до 10 хвилин, але не більше.

Повітряні ванни тренують систему терморегуляції, нормалізують і оптимізують функціонал серця і судин, дихальної системи, травлення і благотворно впливають на стан психічного рівноваги.

2. Сонячні ванни.

Методика полягає в позитивному впливі на тіло прямих сонячних променів. Сонячні промені – досить агресивний природний фактор, який може привести до опіків і тепловому або сонячного удару. Тому процедуру краще проводити у ранкове в проміжку 9-11 годин або вечірній в проміжку 17-19 годин тривалість процедури плавно збільшувати з 3-4 хвилин і довести до 1 години, поступово додаючи кілька хвилин. Слід захищати голову і рогівку очей від прямого сонячного світла. Останній прийом їжі перед засмагою повинен бути не менше ніж за півтори години до виходу на сонце.

Сонячне інфрачервоне світло має активну теплову дію. Посилюється потовиділення і випаровування вологи з поверхні шкіри, розширюються підшкірні судини, посилюється загальний кровообіг. В організмі активно виробляється вітамін D. В результаті цього поліпшується склад крові, посилюється загальна опірність до захворювань будь-якого походження.

3. Загартовування водою.

Це найбільш поширена методика. Приступати до водного загартовування найкраще в ранковий час, після зарядки. Спочатку температура води повинна бути природної для шкіри температури у 37°C, потім треба поступово знижувати на 1-2 градуси кожен день. Під впливом води судини спочатку звужуються, шкіра блідне, і кров притікає до внутрішніх органів. Потім прискорюється загальний кровообіг, що призводить до зворотного переходу крові з внутрішніх органів до шкіри. Тобто вода комплексно тренує весь організм, тонізує і зміцнює судини.

Слід зауважити що з медичної точки зору, купання в ополонці – це гострий стрес для організму під час якого окрім усього вище описаного у кров викидається величезна кількість гормонів: адреналін і ендорфіни. Відбувається загальна стимуляція організму, всі системи і органи починають працювати більш інтенсивно і правильно. Активується захисна функція, виробляється стійка нечутливість до впливу хвороботворних агентів. В емоційному плані людина відчуває себе неймовірно легко і радісно. Багато хто говорить, що випробувавши на собі купання в ополонці, у них почалася друга життя! Купання в ополонці знімає болі в плечах, спині, суглобах, позбавляє від безсоння, покращує центральне і периферичний кровообіг і підвищує холодостійкість.

Але до загартовування в ополонці людина повинна здолати всі вищеперелічені способи загартовування, потім перейти на обливання крижаною водою, і тільки потім знайомиться з ополонкою. Не рекомендується займатися цим видом водного впливу самостійно, обов'язковий контроль з боку професійних «моржів».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко Ю.С. Голос.Фониатрической аспекти. – М., 2002. – С. 186-195.
2. Пальчун В.Т. Оториноларингологія. – М.: ГЕОТАР-Медіа, 2012 – С. 656.
3. Пальчун В.Т. Оториноларингологія: Керівництво для лікарів. – М.: Медицина, 2001. – С. 616.
4. Сайт про суглоби, лікування та профілактику хвороб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vagcel.ru/uk/nadpochechniki/kakie-vidy-zakalivaniya-zakalivanie-vidy-zakali-vaniya.html>
5. Стаття з журналу «Русский медицинский журнал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.rmj.ru/articles/otorinologiya/Ostryy_laringit_diagnostika_i_lechenaya_taktika/

Науковий керівник: Татарченко Л.І.

**РОЗВИТОК ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ
НА УРОКАХ ФІЗКУЛЬТУРИ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ФУТБОЛ»**

У статті узагальнено інформаційно-методичний матеріал щодо розвитку фізичних якостей з метою його використання на уроках фізкультури в початкових класах.

Ключові слова: фізичні якості, фізична підготовка, футбол.

The article summarizes information and methodological material on the development of physical qualities in order to use it in physical education lessons in elementary classes.

Key words: physical qualities, physical fitness, football.

Фізична культура і спорт – дієві засоби для виховання всебічно гармонійного розвитку особистості, які поєднують в собі освітню, оздоровчу, виховну та інші ланки.

Освітня сторона спрямована, перш за все, на засвоєння теоретичних знань у галузі фізичного виховання та спорту, оволодіння руховими уміннями і навичками, які необхідні в житті, та використання їх у практичній діяльності. Це знання про розвиток фізичної культури і спорту, їх вплив на організм людини і різні сторони діяльності, це усвідомлене засвоєння рухових умінь і навичок, їх застосування у житті [1].

Зв'язок розумового виховання з фізичною культурою і спортом багатосторонній. На заняттях фізичними вправами набуваються знання про раціональний спосіб виконання рухових дій, застосування їх у тому чи іншому виді діяльності. Заняття фізичною культурою і спортом допомагають розвитку пам'яті особливо рухової та зорової, вдосконаленню уваги, її точності та якості. У добре підготовленої людини менший час реакції переключення від однієї дії до іншої, краща розумова працездатність і її стійкість, більша кількість смислових операцій за визначений проміжок часу. Відновлення загальної і розумової працездатності проходить значно швидше і ефективніше, коли розумова діяльність чергується з фізичною. Однак, слід пам'ятати, що тільки оптимальні фізичні навантаження позитивно впливають на всі вище перераховані прояви [6].

Активна рухова діяльність школярів у процесі занять фізичною культурою сприяє запобіганню перевантажень і перевтоми. Доцільність і ефективність рухової діяльності, як і будь-якої іншої, залежить від системи її реалізації, глибини наукового обґрунтування.

До основних завдань фізичної культури слід віднести: розвиток в учнів основних фізичних якостей та рухових здібностей; формування життєво важливих рухових навичок та вмінь; виховання морально вольових і психологічних якостей особистості тощо. Одним з універсальних засобів вирішення цих завдань є футбол і як вид спорту, і як розділ програми.

У процесі занять виробляються складні і різноманітні рухові навички, виникають і удосконалюються умовно-рефлекторні зв'язки між корою головного мозку, руховим апаратом і внутрішніми органами, поліпшується координація, прискорюється реакція, підвищується загальний рівень фізичної підготовленості, технічної і тактичної майстерності спортсменів. Це дає можливість переносити футболістам під час гри велике навантаження, швидко і правильно реагувати на зміну обставин [2].

Тісний зв'язок існує між такими видами підготовки, як фізична, технічна, тактична і психологічна. Так, нерозривний зв'язок спостерігається між фізичною підготовкою і навчанням техніки, між навчанням техніки та тактики, між фізичною, психологічною і тактичною підготовками. Наприклад, розвиток фізичних якостей і освоєння техніки – дві тісно взаємозалежні ланки єдиного процесу навчання рухових дій. Межу між цими ланками можна провести умовно: фізичні якості розвиваються й при розучуванні технічних прийомів,

а, розвиваючи фізичні якості, можна домогтися й досконалішого опанування технічних прийомів.

Така залежність між видами підготовки припускає, що досягнення високих результатів у роботі з юними футболістами немислиме, якщо хоча б один з видів перебуває на низькому рівні. З огляду на це, у процесі багаторічної підготовки учнів робота в гуртку над кожним видом підготовки повинна здійснюватись одночасно й систематично. Але все-таки на певних етапах навчання й тренування один або кілька видів будуть переважати над іншими [3].

Фізична підготовка поруч з технічною, тактичною та психологічною є важливою складовою частиною тренування в футболі. Одним із факторів фізичної підготовки є розвиток і вдосконалення рухових якостей: сили, швидкості, витривалості, спритності, гнучкості, а також рівноваги, здатності до довільного розслаблення. Але зазначені якості не можуть розвиватися без оволодіння різноманітними руховими навичками, які є формою прояву фізичних здібностей і характеризують інший фактор фізичної підготовки – всебічне фізичне формування.

Фізична підготовка футболістів складається із загальної та спеціальної підготовки. Завданням загальної фізичної підготовки є вдосконалення функціональних можливостей організму, досягнення високого розвитку його здібностей і надбання рухових навичок, які сприяють удосконаленню прийомів і дій гри у футбол [5].

Загальна фізична підготовка відрізняється тим, що охоплює широке коло різних видів рухової діяльності. При цьому зважають, що між різними руховими навичками, як і між фізичними якостями, може існувати позитивний або негативний зв'язок. Саме тому загальну підготовку будують так, щоб використати можливість позитивних взаємодій між різними руховими навичками й якостями та виключити негативний вплив на спеціалізацію, обираючи такі засоби, які в найбільшій мірі забезпечують розвиток окремих якостей спортсмена.

Для досягнення високих спортивних результатів необхідне тривале, систематичне, напружене тренування. Великий обсяг та напруженість занять вимагають від спортсмена високо розвинутої витривалості. Безумовно, витривалість футболіста не схожа на витривалість спортсменів інших спеціальностей [5].

У процесі заняття футболом у підлітків і юнаків спостерігається дуже значна вікова варіативність біологічного розвитку, а також здібностей до оволодіння футбольною майстерністю. При правильній методиці спортивні заняття в дитячому віці позитивно впливають на формування організму. Цей вплив відбувається подвійно: відбуваються морфологічні зміни, які характеризуються підвищенням приростом антропометричних ознак і функціональних зрушень, а також підвищенням працездатності.

Дуже корисні бігові швидкісні вправи зі зміною напрямку руху, гра в квача, квача з м'ячем, тощо. Вихованню витривалості сприяють різні варіанти вправ. Але підвищувати навантаження можна збільшуючи тривалість або кількість повторень, або збільшуючи інтенсивність. Тривалість і інтенсивність роботи знаходяться в обернено пропорційній залежності. Оптимальне співвідношення між ними визначають у кожному окремому випадку. При цьому враховують, що для формування витривалості інтенсивність роботи повинна зростати без зменшення обсягу. Обсяг та інтенсивність збільшують, враховуючи принцип поступовості фізичних навантажень [8].

Із спеціальних вправ для розвитку сили можна рекомендувати: підскоки в присіді або в інших позиціях; присідання на одній двох ногах; стрибки на одній двох ногах, на місці та в русі зі зміною напрямку в групуваннях різного виду. У процесі формування сили особливу увагу звертають на вправи з розслабленням. Швидкі й точні фінти та удари можливі тільки за умови правильного чергування напруження з розслабленням. Особливо важливим під час виконання ударів є рівномірний розподіл м'язового тонуусу між м'язами-згиначами та розгиначами ноги.

Щоденні заняття силовими вправами, особливо на початкових етапах, а також під час великого обсягу тренувального навантаження, менш ефективні, ніж заняття через день.

Одним із головних розділів фізичної підготовки футболіста є виховання спритності. Спортсмен має оволодіти координаційно-складними руховими навичками прийомів техніки, а головне – швидко перебудовувати рухову діяльність згідно з вимогами ситуацій гри, що постійно змінюються.

Вправи для розтягування звичайно виконують серіями. До кожного заняття вводять кілька серій. По ходу тренування гранично збільшують амплітуду, але без больових відчуттів, їхня поява – це сигнал до того, щоб припинити, збільшувати амплітуду. Після цього вправу виконують з уже досягнутою амплітудою. Вправу припиняють, як тільки внаслідок втоми амплітуди зменшується. Найбільш сприятливо на розвиток гнучкості впливають щоденні або дворазові заняття на день [6].

Спеціальні заняття із загальної фізичної підготовки будуються за загальним, а для спортсменів старших розрядів – за індивідуальним планом у визначені періоди тренування й проводяться строго організовано. Для цього гравців розподіляють, а групи за приблизно однаковими характерними особливостями й відповідно підбирають необхідні засоби. Кожне тренувальне заняття проводять за визначеною схемою, на початку основної частини виконують, як правило, вправи на швидкість, при цьому їх кількість та інтенсивність можуть бути значними. Наступними йдуть вправи силового характеру. Вправи на витривалість застосовують в другій половині основної частини уроку. Такий розділ пов'язаний з тим, що вправи на швидкість вимагають високої інтенсивності м'язових скорочень, основою чого є потреба у великій рухливості та силі процесів збудження та гальмування. Тому зберегти необхідну координацію рухів під час швидкісної роботи можна тільки при відсутності втоми, коли баланс збуджувальних та гальмівних процесів ще не порушений, тобто на початку основної частини уроку. Робота на витривалість виконується в другій половині уроку, тому що на той час функціональні можливості дихання, кровообігу та інших вегетативних систем організму досягають необхідного розвитку. До того ж, вправи на витривалість виконують з меншою інтенсивністю м'язових скорочень, що сприяє збереженню координації рухів під час деякої втоми [4].

Щоб визначити зрушення в фізичній підготовці спортсмена та накреслити конкретні завдання на дальше вдосконалення якостей, періодично проводять змагання з контрольних нормативів. Під час добору нормативів враховують комплексність вияву якостей обов'язково виходять з індивідуальних особливостей кожного спортсмена.

Фізична підготовка створює основу для оволодіння спортивною технікою, яку можна розглядати як форму прояву рухових можливостей спортсмена. Оволодіння прийомами та діями футболу проходить у відповідності з досягнутим на кожному етапі рівнем фізичних якостей гравців. З підвищенням рівня розвитку фізичних здібностей створюються кращі умови для оволодіння досконалішими формами рухів в ході проведення ігор та естафет. У свою чергу, вдосконалення техніки гри сприяє повнішому та ефективнішому прояву фізичних здібностей гравця. Всебічний фізичний розвиток футболістів є необхідною умовою для досягнення високих спортивних результатів [7].

Отже, заняття футболом привчають дітей до дисциплінованості впевненості в своїх силах, дають можливість самовиразитися, виховують почуття колективізму і дружби, взаємодопомоги. Розвивають як фізичні якості: силу, швидкість, витривалість, стрибучість тощо, так і психічні якості: впевненість, наполегливість, рішучість, здатність швидко приймати правильне рішення. Таким чином, застосування елементів футболу позитивно впливає на динаміку розумової працездатності дітей молодшого шкільного віку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богдюк Н. Вивчення позитивного ставлення учнів основної школи до уроків фізичної культури / Н. Богдюк // Здоров'я та фізична культура. – 2006. – № 4. – 43 с.
2. Віхров К. Основи методики навчання й тренування юних футболістів / К. Віхров // Футбол у школі. – 2007. – № 2. – 28 с.
3. Віхров К.Л. Футбол у школі / К.Л. Віхров. – К.: Комбі ЛТД, 2004. – 256 с.

4. Годик М.А. Командные, групповые и индивидуальные футбольные упражнения и их соотношения в тренировках юных футболистов / М.А. Годик // Теория и практика физической культуры. – 1995. – № 5. – 76 с.
5. Кукович М. 101 вправа для юних футболістів / М. Кукович // Початкова школа. – 2001. – № 7. – 87 с.
6. Микитюк О.М. Анатомо-фізіологічні особливості дітей молодшого шкільного віку / О.М. Микитюк // Фізична культура в школі. – 2003. – № 1. – 67 с.
7. Налаков Г.С. Готовим юных футболистов / Г.С. Лалаков // Физкультурное образование. – 1995. – № 2. – 31 с.
8. Черненко Н. Школа сприяння здоров'ю від А до Я: форми роботи / упоряд.: Н. Черненко, Г. Миронюк, Н. Кучеренко. – К.: Шк. світ, 2010. – 123 с.

УДК 796. 01

Світлана Чередник
(Ніжин, Україна)

МОТИВАЦІЯ СТУДЕНТА ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ У ВУЗІ

У статті висвітлено шляхи мотивації студентської молоді до занять фізичним вихованням та спортом, визначені провідні чинники, що впливають на посилення інтересу до занять.

Ключові слова: здоров'я молоді, фізична підготовленість, мотивація, формування здорового способу життя, рухова активність.

In the article highlights the ways of motivation of student youth to exercise in physical education and sports, identifies the leading factors that influence the intensification of interest in the classes.

Keywords: young people's health, physical fitness, motivation, healthy lifestyle formation, physical activity.

Збереження і зміцнення здоров'я підростаючого покоління була і залишається однією з найважливіших проблем людського суспільства. На сьогоднішній день лише звучать заклики бути здоровим, а соціальне середовище і реальна практика свідчать про погіршення здоров'я молоді, загостренні серцево-судинних захворювань та інших хронічних та інфекційних захворювань, а також сучасний рівень урбанізації, науково-технічного прогресу, комфорту є причиною хронічного «рухового голоду».

Студентство, особливо на початковому етапі навчання, є найбільш вразливою частиною молоді, тому стикається з низкою труднощів, пов'язаних із збільшенням навчального навантаження, невисокою руховою активністю, відносною свободою студентського життя, проблемами в соціальному та міжособистісному спілкуванні. Нинішні студенти – це основний трудовий резерв нашої країни, це майбутні батьки, і їх здоров'я і благополуччя є запорукою здоров'я і благополуччя всієї нації. У зв'язку з цим величезну роль відіграє вивчення мотивів, інтересів і потреб сучасної молоді в заняттях фізичними вправами.

Мотивація до фізичної активності – особливий стан особистості, спрямоване на досягнення оптимального рівня фізичної підготовленості та працездатності. Процес формування інтересу до занять фізичною культурою і спортом – це не миттєвий, а багатоступінчастий процес: від перших елементарних гігієнічних знань та навичок до глибоких психофізіологічних знань теорії і методики фізичного виховання і інтенсивних занять сортом. Основними мотивами до занять фізичною культурою у вузі є: оздоровчі, рухливо-діяльнісні, змагально-конкурентні, естетичні, комунікативні, пізнавально-

розвиваючі, творчі, професійно-орієнтовані, виховні, статусні, культурологічні, адміністративні та психолого-значущі.

Мотивація молоді до занять фізичними вправами багато в чому залежить від педагогічної кваліфікації наставників, уміння ними застосовувати відповідно до особистісних рис характеру молодої людини ті чи інші важелі впливу на свідомість студентів. Залучаючи молодь до занять і підтримуючи інтерес до них протягом тривалого часу, спеціаліст постійно спостерігає поведінку, їх психологічні особливості і залежно від цього користується підходящими до даного конкретного випадку мотиваційно-психологічними чинниками. Завдання тренерів, викладачів фізичної виховання полягає саме у тому, щоб застосовувати різні методи (наприклад заохочення) так, щоб вони підвищували відчуття успіху, додавали впевненості у своїх силах, а також сприяли підвищенню внутрішньої мотивації у тих, хто займається фізичними вправами. Існують різні способи мотивувати студентів на занятті фізичного виховання, проте найефективніший метод полягає в тому, щоб продемонструвати різні позитивні впливи фізичних навантажень. Ось деякі з них: інтерес до нової справи; цікаві форми проведення секцій; бажання самоствердитись в оточенні та у змаганні з іншими; вплив “колективної свідомості” (мовляв усі друзі займаються, піду і собі); бажання мати красиве тіло, щоб сподобатися особі іншої статі; бажання мати силу, щоб забезпечити себе від фізичних посягань з боку інших людей та щоб захищати інших; бажання бути здоровим і зовнішньо привабливим; для розвитку кар'єрних можливостей; наслідування особистого кумира (улюбленого спортсмена, кінозірки); наслідування іміджу фізичної сили і краси [1].

Ціль, є невід'ємним компонентом мотивації, що є відображенням якоїсь людської потреби. Ставлячи ціль, людина визнає бажане майбутнє, а тому прагне до її досягнення і підкоряє їй свої дії. Від цілі залежить, як людина здійснює діяльність, яку позицію займає, як вибирає відповідні рішення і спосіб поведінки. В даний час можна розглядати з двох взаємозалежних напрямках: формування здорового способу життя та зменшення вірогідності захворювань, в тому числі і професійних; лікувальний вплив фізичних вправ при багатьох видів хвороб. Найбільш сильною мотивацією молоді до занять фізичними вправами є можливість зміцнення свого здоров'я та профілактика захворювань. Благотворну дію на організм фізичних вправ відомо давно. В даний час його можна розглядати з двох взаємозалежних напрямках: формування здорового способу життя та зменшення вірогідності захворювань, в тому числі і професійних; лікувальний вплив фізичних вправ при багатьох видів хвороб.

При виконанні фізичної роботи простежується зниження продуктивності праці, яке відбувається внаслідок його монотонності, одноманітності. Безперервне виконання розумової діяльності приводить до пониження відсотка сприйняття інформації, до більшого числа професійних помилок. Виконання спеціальних фізичних вправ для м'язів всього тіла і зорового апарату значніше підвищує ефективність релаксації, ніж пасивний відпочинок, і задоволення від самого процесу занять фізичними вправами. Професійно-прикладна фізична підготовка студентів пов'язана з розвитком занять фізичною культурою, орієнтованих на професійно важливі якості студентів різних спеціальностей, для підвищення рівня їх підготовки до майбутньої трудової діяльності, сприяє розвитку психофізичної готовності студента до майбутньої професії.

Вся історія людства, процес еволюції будувалися на дусі суперництва, на змагальному дусі взаємин. Прагнення досягти певного спортивного рівня, перемогти в змаганнях суперника – є одним з потужних регуляторів і значущою мотивацією до активних занять фізичними вправами.

Мотивація студентів до занять фізичними вправами полягає в поліпшенні зовнішнього вигляду і враження, виробленого на оточуючих: вдосконалення статури, підкреслення «виграшних» особливостей фігури, збільшення пластичності рухів [2].

Заняття фізичними вправами з групою сподвижників, наприклад, у клубах за інтересами (оздоровчий біг, туризм, велоспорт, спортивні ігри і т. п.), є однією із значних мотивацій до

відвідування спортивних споруд. Спільні заняття фізичною культурою і спортом сприяють поліпшенню комунікації між соціальними та статевими групами.

Прагнення людини пізнати свій організм, свої можливості, а потім і поліпшити їх за допомогою засобів фізичної культури і спорту в чому близько до змагальної мотивації, але засноване на бажанні перемогти себе, свою ліню, а не суперника на змаганні. Представлена мотивація полягає в бажанні максимально використовувати фізичні можливості свого організму, поліпшити свій фізичний стан і підвищити фізичну підготовленість [3, с.14].

Заняття фізичною культурою і спортом дають необмежені можливості для розвитку і виховання в студентах творчої особистості. Через пізнання величезних ресурсів власного організму при заняттях фізичними вправами особистість починає шукати нові можливості у своєму духовному розвитку.

Заняття фізичною культурою є обов'язковими у вищих навчальних закладах. Для отримання контрольних результатів введена система заліків, один з яких з предмету «Фізичне виховання». Своєчасна здача заліку з даної дисципліни, уникнення конфлікту з викладачем і адміністрацією навчального закладу спонукають студентів займатися фізичною культурою.

Заняття фізичними вправами позитивно впливають на психічний стан підростаючої молоді, особливо навчається: набуття впевненості в собі; зняття емоційної напруги; попередження розвитку стресових станів; відволікання від неприємних думок; зняття розумової напруги; відновлення психічної працездатності. Певні види фізичних вправ є незамінним засобом нейтралізації негативних емоцій у людини.

Заняття фізичною культурою і спортом розвивають в особистості навички самопідготовки і самоконтролю. Систематичні заняття фізичними вправами сприяють розвитку морально-вольових якостей, а також вихованню патріотизму та громадянськості.

Завдяки розвитку фізичних якостей у підростаючого покоління збільшується їх життєстійкість. Підвищення особистісного статусу при виникненні конфліктних ситуацій, дозволяються в ході фізичного впливу на іншу особу, а також збільшення потенціалу життєстійкості в екстремально-особистісних конфліктах, активізує участь молоді у фізкультурно-спортивній діяльності [4, с. 32].

Вплив, який чиниться засобами масової інформації, суспільством, соціальними інститутами, у формуванні в особистості потреби в заняттях фізичними вправами характеризується впливом на особистість культурного середовища, законів соціуму і законами «групи».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біліченко О.О. Особливості мотивації до занять з фізичного виховання у студентів / О.О. Біліченко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Київ, 2011. – № 5. – С. 85–90.
2. Зубалій М. Здоров'я дітей – у небезпеці / М.Зубалій, О.Леонов, Н. Василичина // Фізичне виховання в школі. – 2006. - № 4. – С.71–79.
3. Іванченко Л. П. Формування мотивації у підлітків до систематичних занять фізичною культурою і спортом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Л. П. Іванченко. – Луганськ, 2007. – 20 с.
4. Леонтьев А. Н. Мотивы и эмоции / А.Н.Леонтьев. – Москва, 1972. – 39 с.

СПОСОБ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТУПЕНИ РАЗВИТИЯ ЛОВКОСТИ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ

Развитие ловкости у детей дошкольного возраста – важная педагогическая задача, которую необходимо решать в процессе физического воспитания. Однако ее решение во многом зависит от умения педагогов определять уровень развития ловкости у воспитанников и в соответствии с ним подбирать адекватные средства и методы воздействия.

Ключевые слова: ловкость, дошкольники, педагогическое наблюдение, подвижные игры, двигательная деятельность.

The development of dexterity in preschool children is an important pedagogical task that must be solved in the process of physical education. However, its solution largely depends on the ability of teachers to determine the level of development of dexterity among pupils and, in accordance with it, to select adequate means and methods of influence.

Keywords: dexterity, preschoolers, pedagogical observation, outdoor games, motor activity.

Развитие ловкости у детей способствует укреплению здоровья, физическому совершенствованию и играет важную роль в двигательной деятельности, обуславливает развитие у них активности, самостоятельности, уверенности в своих силах. В дошкольном возрасте именно ловкость свидетельствует о завершении этапа овладения ребенком движениями и позволяет рационально использовать их в повседневной жизни [2,3].

Целью нашей работы была разработка метрологически корректного способа диагностики уровня развития ловкости у старших дошкольников.

По определению Н.А. Бернштейна, ловкость это способность двигательным путем выйти из любого положения, то есть способность справиться с любой возникшей двигательной задачей: правильно, быстро, рационально находчиво [1].

По мнению В.М. Зациорского и Л.П. Матвеева ловкость определяется, как способность быстро овладевать новыми движениями с высокой координационной сложностью, то есть, быстро обучаться и быстро перестраивать двигательную деятельность в соответствии с требованиями изменяющейся обстановки [2].

В.С. Фарфель, выделял три ступени развития ловкости:

1 ступень характеризуется пространственной точностью и координированностью движений, при этом не имеет значения скорость выполнения этих движений.

2 ступень – пространственная точность движений и пространственные координации, которые могут осуществляться в сжатые сроки.

3 ступень – это усложнение второго уровня, быстрое выполнение точных движений при внезапно изменившейся ситуации [4].

Одним из средств развития ловкости являются подвижные игры. В программе по физическому воспитанию учреждений дошкольного образования подвижные игры занимают важное место среди других средств физического воспитания. Это объясняется тем, что подвижные игры в своей совокупности охватывают все виды свойственных человеку естественных движений (ходьба, бег, прыжки, лазанья, метания, ловля) и, поэтому являются универсальным и незаменимым средством в развитии многих физических качеств, включая быстроту и ловкость.

Для диагностирования ловкости и выявления уровня физической подготовленности детей используются следующие тесты: челночный бег, бег змейкой, преодоление полосы препятствий, метание теннисного мяча в цель, ведение мяча с продвижением вперед и

другие.

Нами осуществлена попытка разработать способ определения степени развития ловкости у старших дошкольников посредством использования подвижных игр.

Исходя из предложенных Фарфелем В.С. критериев классификации ступеней развития ловкости, мы выбрали подвижные игры соответствующие трем ступеням ее развития.

Критерием подбора подвижных игр соответствующих 1 ступени были пространственная точности и координированность движений при низкой скорости их выполнения; для второй ступени были подобраны игры на пространственную точность движения, координированность, при высокой скорости выполнения; для 3 ступени игры включали пространственную точность движений, высокую скорость движений при внезапной смене игровой ситуации. Результаты данной работы отражены в таблице 1.

Таблица 1. Подвижные игры соответствующие выделенным В.С. Фарфелем ступеням развития ловкости

Степень развития ловкости	1-я ступень	2-я ступень	3-я ступень
Критерии подбора подвижных игр	- пространственная точность; - координированность движений; - низкая скорость движений	- пространственная точность движений; - координированность движений; - высокая скорость движений	- пространственная точность движений; - координированность движений; - высокая скорость движений; - внезапная смена игровой ситуации
Подвижные игры	«Мяч капитану»	«Телеграф»	«Хвосты»
	«Сова»	«Мячик кверху»	Эстафета со скакалками
	«Морская волна»	«Кто быстрее»	«Волк и козлята»

Описания упомянутых подвижных игр можно найти в сборнике подвижных игр и игровых упражнений, рекомендованных учебной программой дошкольного образования [5].

Способ определения степени развития ловкости у старших дошкольников основывается на процедуре педагогического наблюдения и выглядит следующим образом. Воспитанникам предлагается подвижная игра соответствующая 1-й ступени развития ловкости. В результате педагогического наблюдения определяется, кто из детей успешно справляется с игровыми заданиями, а кто нет. Успешно прошедшим первое испытание предлагается подвижная игра соответствующая 2-й ступени развития ловкости. Наблюдение позволяет определить детей, которые успешно справляются с игровыми заданиями, а также тех, для кого они сложны. Успешно прошедшим второе испытание предлагается подвижная игра соответствующая 3-й ступени развития ловкости. Те воспитанники, которые успешно справились с тремя испытаниями, относятся к 3-й ступени развития ловкости. Те, которые справились только с первым и вторым испытаниями – ко 2-й ступени. Те, которые справились только с первым испытанием – к 1-й ступени. Дети, которые не справились с первым испытанием, относятся к группе с недостаточной степенью развития ловкости.

Апробация данного способа определения ступни развития ловкости была осуществлена в ГУО «Ясли-сад №130» г.Гомеля в октябре 2019 года. В исследовании приняли участие воспитанники старшей группы в количестве 46 человек. Результаты исследования представлены в таблице 2.

Таблица 2. Результаты исследования уровня развития ловкости

Степень развития ловкости	Недостаточная	1-я	2-я	3-я
К-во детей	3	5	30	8
%	6,5%	10,8%	65,3%	17,4%

Метрологически корректный диагностический инструментарий должен быть адекватным объекту тестирования, чувствительным, адекватным предмету тестирования (информативным), надежным и согласованным [6, с.147-151].

Апробация показала, что данный способ определения ступни развития ловкости у старших дошкольников является адекватным объекту, поскольку все воспитанники в той или иной мере справились с тестовыми заданиями, чувствительным, поскольку он позволяет разбить тестируемых на квалификационные группы. Кроме того этот способ имеет высокую логическую информативность, поскольку он разработан исходя из теоретических положений предложенных В.С. Фарфелем.

Надежность способа (стабильность) и его согласованность в данном исследовании не проверялись.

В дальнейшем мы намерены провести более полную метрологическую проверку описанного выше способа определения ступени развития ловкости у старших дошкольников.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бернштейн Н.А. О ловкости и ее развитии / Н.А.Бернштейн. – М.: Изд-во «Физкультура и спорт» Государственного комитета СССР по печати, 1991.
2. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена / В.М.Зациорский. – М., 1966. – С. 177-178.
3. Степаненкова Э.Я. Теория и методика физического воспитания и развития ребенка: учебное пособие для студ. высших пед. учеб. заведений / Э.Я.Степаненкова. – М., 2001.
4. Фарфель В.С. Физиология спорта. Очерк / В.С. Фарфель. – М., 1960.
5. Лях Н.В. Сборник подвижных игр и игровых упражнений, рекомендованных учебной программой дошкольного образования / Н.В.Лях / Зорны Верасок, 2016.
6. Старчанка У.М. Спартыўная метралогія: вучэбны дапаможнік / У.М. Старчанка; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2017. – С.147-151.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 417

Дилдор Алламуратова
(Самарканд, Узбекистан)

УЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИ САМАРОДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ЯНГИ
ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

В статье автор раскрывает проведение интерактивного метода «Кейс-стади» на занятиях. О роли этой технологии при контроле знаний ученик как практического, так и теоретического материала.

Калит сузлар: педагогик технология, билим, кобилият, Кейс-стади, амалий машк, бахзолаш, укувчи, назорат, топширик, гурух, ахборот манбалари.

In the article the author discloses carrying out of “Case – study” inter – active method in the lessons and about the role of given technology during control of student’s knowledge both practical and theoretical material.

Key words: pedagogical technology, knowledge, ability, Case – study, practical exercise, estimation, student, control, task, group, information recourses.

Таълим жараёнида педагогик технологияларни куллаш усулларига дарсликдан ташкари кушимча адабиётлардан фойдаланиш, улар устида ишлаш, дидактик уйинларни ташкил этиш, мавзуга оид кроссворд ва бошкотирмалара, назорат тестларидан фойдаланиш, ноанъанавий дарслар ташкил этиш кабилар киреди.

Укитувчи педагогик технологияларни дарс давомида куллаш оркали укувчиларни укув топширикларини англашга, билим ва кобилиятларига ишонишга, уз устида мустакил ишлашга, фанга булган кизикиши ортишига олиб келади.

Хар бир дарс, укув предметининг узига хос технологияси бор. Укитувчи ва укувчининг максади ижобий натижага эришиш экан, дарсда кандай технологиядан фойдаланиш улар ихтиёрида. Укитувчи узининг махоратига караб танлайди: таркатма материал, плакат, интерфаол усуллар. Укув машгулотлари жараёнида замонавий усулларнинг хар хил турлари «Иссик картошка», «Стол уртасидаги калам», «Айлана стол», «Аклий хужум» каби усуллар укувчилар эътиборига хавола килинади.

Она тили дарсида купинча «Кейс-стади» услубини куллайман. «Кейс-стади» улубининг максади укувчилар гурухининг умумлашган кучи билан ишнинг аник холатидан келиб чикадиган вазиятни, яъни аник иш жараёнида намоён буладиган «кейс»ни тахлил килиш, амалий ечимларни ишлаб чиқиш ва уларни такдим этишдан иборат.

Кейс алохида ёки икки ва уч кишидан иборат булган кичик гурухларда бажарилади. Бунда хар бир укувчи узи бажарган материал хажмини аник курсатиши керак булади. Ушбу кейс бажарилгах, натижалар ёзма хисобот куринишида такдим этилади.

Ёзма хисоботни бахолошда укувчиларнинг керакли ахборот манбаларини танлаб олишлари, чукур тахлил килишлари ва кайта ишлашлари, куйилган вазифани ечиш учун янги билимлардан фойдаланиш малакалари мухим хисобланади.

Кейс услубидант фойдаланишнинг максади укувчига нафакат назарияни билишни, балки амалий машкларни бажаришга ёрдам бериш. Бу вазифалар шулардан иборат:

1. Янги ахборотларни мустакил излаш
2. Матн билан ишлаш
3. Мавзу буйича купрок ахборот излаш ва тахлил килиш
4. Назарий блимларни амалда курсатиш
5. Фанга булган иштиёкни ошириш, кизиктириш.
6. Ёзма ва огзаки нуткни ривожлантириш.

Укувчиларни билимини назорат килиш уч кисмдан иборат булади: назарий саволларга жавоб бериш, амалий машқлар ва тестларни ечиш ва назарий билим ва берилган топширикларни ечиш малакасии текшириш. Кейс-назорат укувчининг билим даражаси кандай холатда эканлигини ифодалайди.

Чорак якунида назорат кейсларини куллаш асосида укувчининг билимини баҳолашни якуний назорат ишларидан фойдаланиш мумкин. Жорий баҳо белгиланган мавзуларни узлаштириш жараёнини бошқаришга ёрдам беради. Якуний баҳо эса укувчининг фанни узлаштиришидаги ютуқларнинг натижасига олиб келади.

Шундай қилиб, «Кейс-стади» технологиясини дарс жараёнида куллаш укувчиларни дарс мавзуларини урганишга кизиктиради, уларни эгаллаган амалий ва назарий куникмаларини курсатади, уқитувчига эса ҳар бир укувчининг бажарган ишлари натижаларини индивидуал қайд этиб боришга имкон беради.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рузиева Д., Усмонбоева М., Холикова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва кулланилиши. Методик кулланма. Тошкент, 2013.
2. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент: «Истеъдод» жамгармаси, 2008.
3. Толипов У.К., Усмонбоева М.У. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. Тошкент: Фан, 2006.
4. Йулдошев Ж.Г., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. Тошкент: Фан ва технологиялар, 2008.

УДК 811.111'254

*Яна Андрусъ
(Полтава, Україна)*

РІВНІ ТА РІЗНОВИДИ ПЕРЕКЛАДУ

У статті розглядається поняття «перекладу» та його значення, а також 5 основних рівнів перекладу (семантичний, компонентний, структурний, прагматичний та образний) та їх особливості. Також іде мова про такі види перекладу, як усний та письмовий, спеціальний та художній, вільний та адекватний. Крім того, аналізується поділ одиниць перекладу за такими типами мовної ієрархії, як рівні фонем, морфем, слів, словосполучень, речень та тексту.

***Ключові слова:** переклад, мовна ієрархія, мовна одиниця, одиниця перекладу, мова оригіналу, мова перекладу.*

This article presents the notion of “translation/interpretation” and its meaning, as well as 5 main levels of translation/interpretation (semantic, componental, structural, pragmatical, metaphoric) and their peculiarities. The article is also concerned with such types of translation as oral and written, specialised and literary translation, loose translation and faithful translation. In addition, the author analyzes division of translation units by such types of language hierarchy into the levels of phonemes, morphemes, words, word combinations, sentences and text.

***Key words:** translation unit, specialised translation, literary translation, loose translation, faithful translation.*

Як відомо, переклад – це дуже стародавній вид людської діяльності, який з’явився у 2-3 столітті до н.е., коли вперше було перекладено Старий Звіт. У давні часи, практичний переклад передував теорії перекладу, тому перекладачам було досить важко визначити поняття перекладу, предмет, засоби. Завдяки дослідженням В.Н. Комісарова було виявлено,

що так звані принципи перекладу інколи не співпадали та протирічили один одному, що унеможливило визначення основних аспектів перекладу та перекладацьких технологій.

Завдяки стрімкому розвитку суспільства та формуванню нових держав, уже у 20 ст. відбувається бурхливий сплеск перекладацької діяльності через обмін інформацією, налагодження дипломатичних відносин, міжнародної кореспонденції та розвиток туризму.

На сьогоднішній день, можна чітко сказати, що переклад – це перш за все усна чи писемна діяльність за допомогою якої сенс, виражений однією мовою, відтворюється словами чи реченнями іншої мови. Варто згадати й друге, не менш важливе визначення: перекладом може бути наслідок чи результат безпосередньо самої діяльності перекладача, чи то текст, промова, роман перекладений з однієї мови на іншу тощо.

Існують п'ять основних рівнів перекладу:

- семантичний або ж змістовий – значення мовних одиниць мов перекладу та оригіналу є близьким;
- компонентний – складники мовних одиниць в перекладі та оригіналі є спорідненими;
- структурний – синтаксична будова змістової одиниці при перекладі та оригіналі вказує на її відмінність чи спільність;
- прагматичний – змістова одиниця перекладу та оригіналу має авторську орієнтацію, або іншими словами підтекстову спрямованість;
- образний – однакове та різне сприйняття світу носіями мов перекладу та оригіналу.

Через те що, переклад може здійснюватися різними способами передачі звичайних слів або ж сенсу всього тексту, у сучасному мовознавстві з'явилися рівні одиниць перекладу [2]. Вони поділяються на такі типи мовної ієрархії як:

- рівень фонем – який використовується для відтворення тексту. Фонема мови джерела замінюється відповідною фонемою у мові перекладу (*Полтава – Poltava*);
- рівень морфем – кожна морфема слова мови оригіналу відповідає морфемі слова у мові перекладу (*mis-understanding – непорозуміння*). Переклад на цьому рівні відбувається значно рідше ніж на рівні фонем;
- рівень слів – слова виступають у ролі одиниці перекладу (*he came home – він прийшов додому*);
- рівень словосполучень – включають у себе три види: – вільні словосполучення перекладаються на рівні слів дослівно та їх значення – це сума значень слів, що їх складають (*go to school – ходити до школи*); – фразеологізми, сталі та ідіоматичні вирази таким способом не перекладаються і виходить, що їх значення досить часто не збігається із значенням тих слів (*to take part – брати участь у чомусь*);
- рівень речень – одиницею перекладу виступає лише речення в цілому, не дивлячись на окремі переклади слів чи словосполучень. Слід пам'ятати, що мовам притаманний фактор полісемії – у якому слово чи словосполучення може перекладатися по різному в залежності від стилю тексту, жанру та контексту (*help yourself – пригощайтесь*);
- рівень тексту – у такому разі одиницею перекладу є увесь текст, а не окремі його частини та зазначені раніше рівні. Такий принцип є доволі поширеним при перекладі поезій.
- існують певні терміни та поняття, які часто використовуються у історії перекладу. Але різні науковці та фахівці вкладають в них різне значення при якому може змінюватися сенс слова чи речення, його лексична та граматична складова а також стиль перекладу. Тому ми можемо говорити про те, що існують декілька видів перекладу:
 - адекватний – знаходиться на достатньому рівні при якому досить передати лише зміст одиниці мови оригіналу без порушення мовних норм та узусу мови перекладу;
 - вільний – знаходиться на високому рівні при якому достатнім є автентична передача змісту одиниці мови оригіналу без порушення мовних норм та узусу мови перекладу;
 - художній – це переклад художніх творів, головною функцією якого є художньо-естетичний вплив на читача;
 - спеціальний – переклад оригінальних текстів, який належить до суспільно-

політичних, офіційно-ділових, науково-технічних стилів, головною задачею яких є повідомлення інформації;

– повний письмовий – коли переклад виконується безпосередньо у письмовому варіанті, є фіксованим й до нього можна звернутися у будь який момент;

– усний – вид, який дає можливість здійснювати переклад завдяки нефіксованій, тобто усній формі та передбачає одноразове сприйняття слухачем перекладеної інформації без її відтворення у наступні рази.

Отже, переклад може здійснюватися на семантичному, компонентному, структурному, прагматичному та образному рівнях, залежно від жанру і стилю тексту та цільової аудиторії. Одиниці перекладу прийнято поділяти на такі типи мовної ієрархії, як: рівні фонем, морфем, слів, словосполучень, речень, тексту. Варто пам'ятати, що способи перекладу на різних рівнях мовної ієрархії різні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Pavelieva A.K. The peculiarities of translation of phraseological units in the works by M. V. Gogol into English (as exemplified in the «Ukrainian» stories) / A.K. Pavelieva // Науковий журнал «Молодий вчений», 2019. – №5.1 (69.1). – С. 164 – 167.

2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). / В.С. Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования, 2001. – 224 с.

3. Гарбовский Н.К. Теория перевода: Учебник. / Н. К. Гарбовский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 544 с.

4. Основи перекладу. Граматичні та лексичні аспекти: навчальний посібник / Дегтярьова Л.П., Могілей І.І., Колодич Т.М., Шпак В.К. – Київ.: Знання, 2005. – 310 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Павельєва А.К.

*Парвина Ахмедова
(Самарканд, Узбекистан)*

ТЕМА КАВКАЗА В ПОВЕСТИ БЕСТУЖЕВА-МАРЛИНСКОГО «МУЛЛА – НУР» И ЕЁ МЕСТО В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЯ

Статья посвящена обзору и анализу реальных фактов из жизни Бестужева, положенные в сюжете повести Мулла-Нур. В повести Бестужев показывает азербайджанский народ, борющийся с несправедливостью и жестокостью феодального строя, против богачей-феодалов и мулл.

Ключевые слова: *Кавказ, Азербайджан, Марлинский, обряд, Дербетен, Мулла-Нур, разбойник, враг, пленник, Коран, нищий, богатый.*

The article is devoted to the review and analysis of real facts from the life of Bestuzhev, put in the plot of the story of Mulla-Nur. In the novel, Bestuzhev shows the Azerbaijani people fighting the injustice and cruelty of the feudal system against the rich feudal lords and mullahs.

Keywords: *Caucasus, Azerbaijan, Marlinsky, rite, Derbeten, Mullah Nur, robber, enemy, captive, Quran, beggar, rich.*

Впервые печатается эта повесть в «библиотеке для чтения» в 1836 году в серии «Кавказские очерки», за подписью Александр Марлинский. Заключительная часть повести печаталась в альманахе «Сто русских литераторов» в 1839, с пометой: 9 апреля Кукинский Кунает. Ночь.

Повесть открывает развёрнутая обрядовая сцена: во дворе мечети мусульмане слушают речи бородатого краснослова, потом выбирают чистого душой юношу и посылают его со

своей молитвой на высь гор к Аллаху, чтобы там набрать священного снега и принести его в Дербент для умиротворения моря. Описание религиозного обряда проведено Бестужевым в явно иронической тонах. Речи проповедника, читающего «кровожадные стихи» из Корана, поражают в передаче Бестужева своей искусственностью. В целом Дагестане, по словам Бестужева не найдется двух человек, которые поняли бы толкование Корана, внушающего дербентцам, что «Мухаммед – посол Бога» [1, 9]. Отчитает утилитарный характер обряда зазывания дождя как обряда ритуального, связанного со страхом перед засухой, Бестужев замечает, что в этот обряд переселились социальные страсти «Бедные трепетали за жизнь свою, богатые – за кошелек. Одним грозила нищета, другим невольная благотворительность».

В повести подробно рассказывается о путешествии двух дербенцев – Искандер-бека и Гаджи-Юсуфа – за священным снегом. Этот совсем разные люди, хотя оба они из Дагестана.

Параллельно развевается два резко отличных человеческих характера, Бестужев показывает, что каждом заложены разные возможности, что изображение кавказцев не должно быть односторонним Искандер-бек полон энергии и молодости, он храбр, отважен и свободолюбив. Пылкая любовь Искандера к Кичкине подчеркивает отважность юного дербенца. Он и в любви благороден и смел, без всяких предрассудков и ограничений. Юсуф изображен гротескно. Его узнают по носу – под тенью юсуфовского носа «могли бы спать три человека». «Должен полгать, такой нос был в большом уважении между всеми правоверными носами, потому что дербентцы выбрали хозяина его в проводники Искандер-бека; других достоинств, по крайней мере, много за ним не замечено». Юсуф – комик этой повести. Это не значить, что Бестужев лишил его своеобразной привлекательности. Юсуф отличный трус, балагур, весельчак и одновременно отчаянный трус, почти фанатик трусости, а в общем и целом он добрый малый.

Путешествие на гору Шах-даг потребовалось Бестужеву не столько для того, чтобы завершить обрядовую характеристику, сколько для того, чтобы столкнуть двух дербентцев с Мулла-Нуром.

Разбойничество Мулла-Нура – не врожденный инстинкт, не личная прихоть и отнюдь не показатель пережитков военно-родовой демократии; разбойничество на Кавказе – результат социально-экономических условий и внешне-политических обстоятельств. В борьбе с турецко-персидскими завоевателями, местными ханами, шахалами, беками и проповедниками Корана Мулла-Нур сыграл свою положительную роль. Не случайно «благородный разбойник, по словам Бестужева, является любимым героем народных сказок и поэм, неизбежной лицо попутных анекдотов...» [1, с. 36]

Но разбойничество становится хищничеством, грабежом, и вымогательством, как только оно перестанет служить целям народной борьбы с угнетателями. Если разбойничество «не для возмездия притеснителям, а для грабежа встречного и поперечного», оно заслуживает порицания. Танков вывод Бестужева. Мнения Бестужева о разбойничестве на Кавказе определило в конечном итоге диалектику образа Мулла-Нура. Мулла-Нур – фигура не случайная, личность поэтическая, излюбленная в народной сказке. Однако же и эта гордая фигура реальной борьбы в реальном мире, для борьбы, которая приводит к сколько-нибудь завоеваниям, не пригодна, будущее не за этим героем. Бестужев сознательно осложнил характер «благородного разбойника» внутренней рефлексией, не скрыл противоречий этого характера. Хотя Мулла-Нур грабит с различием, щадит бедных, но не милует богатых, он все же личность трагическая, он пленник исторически сложившихся условий.

Едва ли не самым суровым осуждением разбойничества является исповедь самого Мулла-Нура перед Искандер-беком. Когда Искандер позавидовал разбойничьей жизни, Мулла-Нур грустно покачал головой и в назидание своему юному другу сказал:

«У всякого есть своя звезда, – возразил он: – не завидуй мне, не ходи по моему следу; опасно жить с людьми, но и без них скучно. Дружбе их – безумящий и усыпительный терьяк, зато и вражда к ним горже полыни. Не охотой, а судьбой я выброшен из их круга, Искандер;

нас делит струя крови, и в не моей силе перешагнуть за неё назад. Прекрасен вольный свет, но разве нельзя наслаждаться им, не быв изгнанником?» [1, с. 36]

И, наконец, заключительные слова Мулла-Нура звучат трезво, в них содержится тоска по обществу, горький упрёк судьбе рефлексия. За громкими фразами об «избытке жизненной деятельности», об «охоте побуйствовать» скрывается лишь «жалкая потеха»: она забавляет на миг, а даёт желчи на месяц, потому что как дурен человек, а всё-таки он – арат нам». [1, с. 36]

История поединка Искандер-бека с Мулла-Нуром тем и показательна, что победителем выходит юный Искандер-бек. Победённый в поединке с Искандером, Мулла-Нур не истратил свой поэтичности и самобытности. Встреча с Искандером была во многом поучительной. Мулла-Нур своё одиночество понял, драматизм своего положения. В состоявшемся поединке непобедимый Мулла-Нур оказывается побежденным: он скатывается в ущелье на верную гибель. Победитель спасает противника из пропасти, возвращает его к жизни; враги становятся друзьями, за добро Мулла-Нур отвечает добром: убирает с пути общего врага, с которым не может быть примирения мюридиста Садека, пытавшегося разрушить личное счастье Искандера, помещает его женитьбе на Кичкине.

В повести «Мулла-Нур» выводятся «страстующие проповедники», которые приезжают на Кавказ из Турции и Персии, чтобы «рассказывать легенды про чудеса своих имамов и нередко вздорными рассказами питать вражду к русским нововведениям». [1, с. 43]

Таков Садек – странствующий мулла: от него «сияло святостью и пахло розовым маслом на двадцать шагов окружности». «Впрочем, Садек, разрабатывает ниву небесную, не забывал округлять свои земные делишки. Дружбу водил он с немногими, а деньги брал он от всех ...» [1, с. 43] Мулла Садек – явление антинародное, он приобретает и плут на любое вероломство.

Сцена в мечети – вершина разоблачения Садека. Истолкователь Корана, обжиряющийся и сидящий на мешке с золотом, грубо отталкивает нищего, просящего подавание:

«- убирайся ты к чёрту, суннитский недоверок! – вскричал он сердцем. – Разве для таких, как вы, Аллах выдумал милостыню? Для вас трава в поле и палки в городе: вот всё! Есть сила, так вы разбойничаете: нет силы, выманиваете у правоверных шаги, разные денежки да после над ними смеётесь. Нет тебе от меня ни куска чурка, ни гроша; сам я дорожный человек, да и последнее тonya у меня проклятый земляк ваш Мулла-Нур, когда я ехал сюда: облупил, словно каштан, разбойник». [1, с. 53]

Для Садека Мулла-Нур ни более как нищий или разбойник с большой дороги: сегодня – нищий, завтра – разбойник. Бедняк, просящий милостыню, наоборот видит в Мулла-Нуре своего спасителя. Для него Мулла-Нур – порядочный и добрый человек, защитник правых. «Мулла-Нур – говорит бедняк, - помог в нужде моему брату и многих земляков моих выручил из беды. Я не знаю его в лицо но по сердцу знаю...» Между тем под укрытием дербетской мечети сидел и Мулла-Нур, наблюдавший всю эту сцену. «Странник (Это был Мулла-Нур) с удивлением поглядел на изнемогающего то голода бедняка, с укором на богатого муллу. Богач бросил проклятие вместо милостыни в сумму нищему. Нищий не хотел проклясть за глаза незнакомого разбойника за спасения жизни. Странник всунул пять червонец в руку удивительного лезгинца, ударил по плечу муллу Садека и сказал обоим:

- Есть бог правды в небе, есть добрые люди на земле! – и скрылся». [1, с. 53]

У стен мечети, где недавно народ совершал религиозный обряд, произошло столкновение двух противоположных сил: нищего с Садеком, народного мнения – с мнением проповедника Корана.

В самом конце повести Бестужев рассказывает о своей встрече с Мулла-Нуром. Мулла-Нур поведал о своей жизни: «Нет, моя жизнь не тайна, мои похождения может рассказать тебе последний мальчик в Кубе. «Он убил своего дядю и бежал в горы!»- вот вся история обо мне, и она не ложь...» Потом Мулла-Нур рассказывает Бестужеву «главные случаи своей жизни», «рассказ его превратился в какую-то жалобу, в какую-то прерывчатую исповедь, в чудный разговор с самим собою». Повесть обрывается на этом незавершенном рассказе:

«Река стекла, грозно перекликались над головою орлы. Мулла-Нур с жаром рассказывал мне свою повесть, и речь его походила на бушевание горного потока, на крик пустынного орла при добыче». [1, с. 65]

Существует точка зрения, что Мулла-Нур – исторически реальное лицо, известный разбойник, действовавший в то время в Дагестане, Бестужев имел случай с ним познакомиться. Кроме «Рассказа лезгинца о похождениях своих», известного обработке В.И. Даля, на устные предания о Мулла-Нуре ссылаются ориенталист И.Н. Березин, писатель В.И. Немирович-Данченко и историк-кавказовед В.П. Потто. Все они утверждают реальность встречи Бестужева с отважным качагом. В.И. Немирович-Данченко, лично слышавший рассказ стариков-дербетцев, утверждает, что личность Мулла-Нура по местным сказаниям несомненна, и свидание с ним Бестужева не является вымыслом автора повести «Мулла-Нур». И.Н. Березин в «Путешествии по Дагестану и Закавказью» передаёт своими словами один из сюжетов дербетского предания а Мулла-Нуре: «Этот храбрец среди бела дня приезжал бывшему городничему и благодетелю Дербета Мухаррем-беку, взял у него займы денег – и был таков!» Возможно, что местные предания о разбойнике Мулла-Нуре самим народом были дополнены эпизодом встречи популярного Бестужева с кубинским качагом. Русские путешественники по Кавказу в сороковые – пятидесятые годы могли слышать предания о Мулле-Нуре, объединившиеся с легендой о Бестужеве. Это тем более вероятно, что после смерти Бестужева на Кавказе действительно появилось немало самых фантастических рассказов об авторе повести «Аммалат-бек» и «Мулла-Нур». Эти легенды передавались из уста в уста разными вариантами.

В повести «Мулла-Нур» Бестужев выступает перед нами не только как недюжинный художник, но и как замечательный знаток закавказской природы, жизни, быта и нравов обитателей Дагестана и Азербайджана. Великолепные описания азербайджанской природы; девственно-белоснежной вершины красавца Шах-дага, с высоты которой открывает такая чудесная панорама долины буйного Семура, знаменитого Тегинского ущелья, и ряда других живописных мест. Повесть показывает что занятия другом и товарищей Грибоедова и Кюхельберкера по совместным научным занятием - Аббас-Кули Бакихановым и дербентскими учеными – принесли большую пользу. Произведения начинается большим эпиграфом из азербайджанской народной сказки:

«В ту пору случилось Индийскому царю сидеть а беседе, – переводит этот отрывок сам Бестужев, – было у него пирувание, великий пир. Сколько царевичей, сколько богатырей, сколько визирей, сколько улем, от правой руки к левой, от левой руки к правой, усевшись, промеж собой переломливали». [1, с. 3]

Объяснения азербайджанских слов, так часто встречающихся в тексте повести, остаёт на высоте современной писателю лингвистики. Например:

«Мулла не только священник, но всякий грамотный, ученый: нередко имя собственное. Нур значит «свет» и встречается очень часто в сложности мусульманских имен, например, Дарья-Нур – море света, прозвище лучшего алмаза персидского шаха; Нур-Джан – свет души; Нурэддин – свет веры; Нур-магнол – Свет области, а не Свет гарема, как назвал ошибочна Томас Мур героиню поэмы своей...». [1, с. 3]

А сколько прелестных азербайджанских песен, припевов, поговорок и пословиц вкрапливает рукой Бестужев в свою повесть.

Вот задушевная песенка Кичкине «Пенджарая гюн тюшты» в переводе Бестужева:

Для чего ты луч Востока,
Рано в сень мою запал?
Для чего ты стрелы ока
В груд мне юноша, послал?
Светит взор твой – не дремлю я;
Луч блеснул, – и сон мой прочь
Так, сгорая и тоскуя,
Провожу я день и ночь!

У меня ли бархат – ложе,
Изголовье – белый пух,
Сердце жар: и для кого же,
Для кого же, бесценный друг? [1, с. 18]

Повесть «Мулла-Нур» показывает, что автор её, благодаря превосходному знанию азербайджанского языка и своему умению быстро сходится с людьми, сумел глубоко ознакомиться с бытом и нравами обитателей Дербента. Он великолепно изображает народные поверья о бездожии, мусульманскую религиозную мистерию, несколько ранее описанную им в очерке «Шах-Гуссейн».

Россия, по мнению Бестужева занимает как бы срединное положение между двумя культурами! «Двуличный Янус, Русь глядела вдруг на Азию и Европу; быт ее составлял звено между оседлою действительностью Запада и бродячей ленью Востока. От того, какое разнообразие влияний и отношений! Мавры, – писал далее критик, – ворвались в Испанию и принесли с собой Восток, во всей изящности поэзия, архитектуры и наездничества. Роскошь выражений, новшества стилия чудно привились к европейскому романтизму. Мавр ввел, в моде узоречья, блестящие, благовония, засечку, и скоро их калейдоскопическая пестрота отразилась на всей поэзии Юга и Запада, а крестовые походы сделали ее еще общею" [2, с. 43].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Александр Бестужев-Марлинский. Мулла-Нур. Изд. союз «Андронум». – М., 2011. – 66 с.
2. Александр Бестужев-Марлинский. Кавказские повести. Изд. «Наука», Санкт-Петербург, 1995. – 1256 с.
3. Бестужев-Марлинский А. А. Сочинение в 2 томах, Т. 2. – С.577.
4. Алимова Д.Х. Русско-восточные литературные связи. Ч.І. Методическое пособие. – Самарканд: СамГУ, 2012. – 76 с.
5. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://bookriver.org/read.php?b=34352&p=150>
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: https://dom-knig.com/read_256548-77
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://bestuzhev-marlinskiy.lit-info.ru/bestuzhev-marlinskiy/proza/mulla-nur>
8. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://books.google.ru/books>
9. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://library.ziyonet.uz/uz/book/download/7483>

УДК 811.512.133

*Қудратилло Бакиров
(Андижан, Узбекистан)*

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИДА ҚЎЛЛАНГАН ВАҚТНИ ИФОДАЛОВЧИ ТУРКИЙ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАТИК ТАДҚИҚИ

Мазкур мақолада ўзбек тили тарихида қўлланган вақт билдирувчи лексемаларнинг лексик-семантик хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, вақт фалсафий категориясининг тилда система ҳосил қилиши ва мофологик тадқиқи ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: лексема, вақт, система, онг категориялари, валентлик, парадигма, денотат, фразема.

В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности лексемы со значением темпоральности (время), использованные в истории узбекского языка. Также морфологическое изучение системы языка в философической категории времени.

Ключевые слова: лексема, время, система, категории познания, валентность, парадигма, денотат, фразема.

This article examines the lexematic features of the lexeme with the meaning of temporality (time) used in the history of the Uzbek language. Also, morphological learn of the language system in the philosophical category of time.

Keywords: *lexeme, time, category of time, system, valency, paradigm, denotat, phrase.*

Маълумки, ўзбек тилида қадимдан вақт ва ўлчов маънолари мустақил тил бирликлари (семема) ёки бошқа тил бирликлари семантикасининг ташкил этувчиси (сема) сифатида мавжуд. Вақт ва ўлчов семантикаси ўзининг лексик, грамматик, фонетик ифодаланишларига эга. Ўзбек тилшунослиги тарихида ҳам вақт маъноси пайт равишлари, вақт маъноли отлар, сифатлар, олмошлар, феъллар, юкламалар каби морфологик, пайт ҳоллари, вақт ифодаловчи конструксиялар сингари синтактик йўналишларда ўрганилган. Вақт семемаси ва семаларининг таркиби, уларнинг система ҳосил қилиш имкониятлари, вақт семантикали макро ва микро системалар, буларнинг тузилиш хусусиятлари, вақт ифодаловчи бирликларнинг луғавий системада тутган ўрни, кўлами каби масалалар ўз ечимларига эга эмас. Лексик сатҳга оид вақт бирликларининг бутун ва қисм, умумий ва хусусий белгиларини, вақт билдирувчи луғавий бирликлар парадигмаларининг синтагматик имкониятларини тадқиқ этиш галдаги ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар ҳисобланади. [1, б. 37-41]

Тил ўзида ранг-баранг оламнинг аслига мос равишда акс эттиришга ҳаракат қилар экан, бундай ҳолатда тил учун вақтнинг барча турларини ҳаётий ва илмий тушунчалар асосида акс эттиради. Тилдаги вақт ифодаланишларини ўрганиш учун, аввало, вақт семантикасининг денотатини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. [5, б. 37] Шу боисдан вақт тушунчасининг тараққиёти, унга бўлган ҳаётий ва илмий муносабатлар, Ғарб ва Шарқ файласуф-мутафаккирларнинг вақт ҳақидаги қарашлари, вақтнинг ҳозирги кундаги тавсифи асосида вақтнинг нима эканлигига (денотатига) эътибор қаратилди. Вақт ҳақидаги турли қарашларнинг тадрижий тараққиёти замонавий вақт тушунчасининг аниқланишига олиб келди. Унга кўра, вақт материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараёнларнинг кенг ёйилиши изчиллигини, бу жараёнларининг турли босқичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давом этиши, ривожланишини билдиради. Вақтнинг белгилари сифатида эса бир ўлчамлилик, қайтарилмаслик, чексизлик, давомийлик, узлуклилик, узлуксизлик, бўлинувчанлик, кетма-кетлик, бир жинслилик каби хусусиятлар тан олинади. Маълумки, тил қурулишида иштирок этадиган ва унда муайян тузилишига, лексик, морфологик, синтактик системаларда аниқ ифодаланишга эга бўлган тушунчагина онг категорияси бўла олади.

Вақт ҳам онг категорияси бўлиб, у тил қурилишида иштирок этади ва система ҳосил қилади. Вақтнинг тилда система сифатида ифодаланиши инсонларнинг дунё, вақт структурасини англаши (гносеологик аспект), бу ҳақда ўзгаларга ҳам ахборот бериши (коммуникатив аспект) ва тилнинг вақт-маконда мавжудлиги (онтологик аспект) каби омиллар билан боғлиқдир. Вақтнинг онгда акс этиши асосида тилнинг темпорал функционал-семантик категорияси шаклланади. Тилда вақтни ифодаловчи лексик, морфологик, синтактик каби ифода тизимларига эга бўлган кўп босқичли темпорал майдон мавжуд. Умумий майдоннинг ядросини грамматик вақт маъноли шаклларнинг ёпиқ системаси бўлган феъл замонлари ташкил этади [3, б. 28]. Вақт маъносини ифодалашда иерарх майдоннинг бирликлари ўзаро ҳамкорлик қилади. Масалан, лексик бирликлар ядро бирликлари ифодалаган мавҳум вақт маъносини аниқлаштиради. Лексема ва фраземаларда вақтга бўлган ҳаётий субектив муносабатлар акс этади. Периферияда ҳам вақт ифодаланиши ўзига хос системани ташкил этади. Хусусан, қадимдан луғавий бирликларда вақт ифодалашда етакчиликни пайт равишлари ташкил этади. Ядродан кейинги бирламчи қуршовга пайт отлари мансуб бўлади. Бу каби лексемаларда предметлик семаси “вақт“ семантик элементига нисбаттан етакчи ҳисобланади. Кейинги қуршовга пайт маъноли сифат, олмош, кўмакчи, юкламаларни киритиш мумкин. Учинчи периферияга эса “арқун изи – келаси йил”, “эрта тонг” каби сўз бирикмалари ва сўз (кўшма сўз) оралиғидаги гибрид бирликлар мансубки, булар тил ва нутқ ҳодисалари боғланишидаги оралиқ учинчилардир. [2, б. 47-51]

Хуллас, вақт ва ўлчов бирликлари ўзбек тили тарихинингнинг барча сатҳларида ўз ифодаланишларига эга бўлиб, ҳар бир сатҳ ва уларнинг бирликлари пайт маъносини ўзига хос йўсинларда акс эттиради. “Девони луғотит турк” асаридаги вақт семантикаси от лексемалар таҳрир қилинганида, мазкур лексемаларнинг вақт ифодалаш имкониятларининг турлича эканлиги маълум бўлади. Бу эса “вақт” семасининг турли семемалар таркибида турлича ўрин ва мавқеларда келиши билан боғлиқдир. Ўзбек тили тарихан вақтини бевосита атовчи ва вақтга алоқадор предмет, воқеа ҳодисаларни номловчи от лексемаларга эга. Вақтни бевосита предмет сифатида номловчи от лексемаларнинг семик таркибида “оғур-вақт” семаси етакчидир. Вақт билан алоқадор предмет, воқеа- ҳодисаларни номловчи от лексемаларда эса “вақт” семаси куйироқ мавқеда жойлашиб, у ўзидан умумийроқ семаларни аниқлаб келади. Вақтни предмет сифатида номловчи пайт отларини фарқли семалари асосида турли гуруҳга ажратиш мумкин: соф вақтни мавҳум предмет сифатда ифодаловчи отлар (Оғур –вақт ; жар –вақт: не ўғурда келдин –қайси пайтда келдинг...) вақт ўлчови отлари (ой, кўч –фурсат : Бир кўч кўзгил –бир фурсат кутгин..), сутка қисмлари отлари (кун, тонг: Тунла келдум –кечаси келдим ..., отлари (куз, ёз...),астрономик вақт(ой,йил...) каби. Пайт равишлари “вақт” ифодаловчи луғавий системага “вақт” семаси билан киради ва айни пайтда улар соф вақтни ифодалайди. Пайт равишларининг семантик мундарижасида “вақт” семаси етакчидир. Пайт равишларини вақт турларини ифодалашига кўра ўн гуруҳга ажратиш мумкин: келаси замонни ифодаловчи пайт равишлари (сўнгра, кейин...), ўтган замонни ифодаловчи пайт равишлари (илгари, бурун), ҳозирги замонни ифодаловчи пайт равишлари (эмди..), инкор, гумон вақтни ифодаловчи пайт равишлари (аллақачон, эрта- индин...), узлуксизликни ифодаловчи пайт равишлари (мангу...), узлукли вақтни ифодаловчи пайт равишлари (унда- мунда...), чегарали муддатни ифодаловчи пайт равишлари (бугунча...), сутканинг турли вақтларини ифодаловчи пайт равишалари (кундузи, кечқурун), вақт ўрнини ифодаловчи равишлар (сонгда...)

Ўзбек тилида шундай ҳолат равишлари борки, уларнинг семантик структурасида вақт семалари ёрдамчи семантик элемент сифатида иштирок этадига ўзбек тили тарихида ҳам шундай бўлган. Ҳолат равишлари семемаларини уларнинг таркибида мавжуд бўлган вақт семаларининг ўзига хос хусусиятларига кўра қуйидагича тасниф этиш мумкин: равишлари (узок, оз), “изчил вақтда” семасига эга ҳолат равишлари (бирин – кетин, кетма- кет, ...), “Ўтмиш” семалик ҳолат равишлари (илгаргидай, бурунгича...) қадимги бажарилиш вақти меъёрига нисбат берувчи ҳолат равишлари (шап-тез: бу сўз ҳозир тилимизда деярли фақат сўзлашув услубида қўшма феъл таркибида ишлатилади –шап этиб гапирди; эрта каби), Ўзбек тили тарихида “қисқа муддатда” семалик миқдор равишлари ҳам мавжуддир. Булар оз муддатни ифодаловчи Кўч –бир пас сингари сўзлардир. Пайт равишлари ўз маъно имкониятлари асосида маъновий боғланишлар ҳосил қилади. Пайт равишлари асосан феъл валентлигини тўлдириб, бирикувчи, аниқлаштирувчи бўлиб келади. Пайт равишлари бир томонлама боғланишга киришиб, ўзи боғланаётган лексемадан олдин келади: энди бошланади, эртага бошланади каби. Маълумки, дастлабки валентликка оид ишлар сўз туркумига мансуб бўлган шу асосида феъл валентликлари аниқланган феълни кенгайтириши мумкин бўлган бўш жойлардан (валентлик) бири қачон? сўроғига жавоб бўлувчи компонент темпоралликга (пайт равишларига) мансубдир. Пайт равишлари феъл валентлигини тўлдириб келар экан, қандай равишларининг қайси турдаги феълларга боғланишини белгилайди. Масалан, кеча, бугун, эртага равишлари ўзи лексик мундарижасига кўра (кеча-бугундан аввалги кун; тун- ўтаётган кун; эртага- бугундан кейинги кун) узоғи билан 24 соат ёки унинг бирор бўлагида рўй бериши мумкин бўлган ҳаракатини ифодаловчи феъллар билан боғлана олади: кеча ёзди, бугун кўрди, эртага боради каби.[2, б. 47-51] Пайт равишларининг синтагматик имкониятлари уларнинг ўтган, ҳозирги, келаси замони, сутка қисмини, давомли вақтини, доимий вақтини ифодаловчи лексик-семантик гуруҳлар бўйича ўрганилган. Масалан, сутка қисмларини билдирувчи кундузги, эрталаб, кечаси, кечқурун лексемаларини ҳам ўз семаларига мос равишда боғланишлар ҳосил қилиб кундузги (кечаси) қоронғи тушди, тун чиқди, кечаси эришди каби бирикмалар ҳосил қила олмайди. Зеро

кундузи, эрталаб семемаларида “ёруғ” семаси, кечаси, кечқурун семемаларида “қоронғи” семаси мавжуд бўлиб улар феъл семемасидаги зид семалар билан мослаша олмайди. Полисемия, синонимия, келишик, кўмакчи каби воситалар Вақт семали лексемаларнинг синтагматик имкониятларини янада кенгайтиради.

Хулоса қилиб айтганда, вақт семасига эга лексемалар тарихан шаклланган ва уларнинг аксарияти тарихий сўзга айланган. Йиллар давомида ариал жиҳатдан бошқа тиллар билан яқинлик ва араблар истеълосининг таъсири олароқ кўплаб замон маъносига эга сўзлар лексемасини сақлаган, аммо шакли алмашган ҳолда ўзгарган ва улардаги замон хусусиятларти деярли ўз ҳолича. Менимча, пайт семали лексемаларнинг парадигматик ва синтагматик хусусиятларини атрофлича ўрганишимиз, тил тарихига оид кўплаб муаммоли масалаларни англашимизга ёрдам бера олади. Бу эса ўз навбатида тилимиздаги сатҳларнинг ўзаро бир-бирлари билан алоқасида акс этиши ва таъсирлашиши билан баҳоланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили муаммолари. – Т.: Фан, 2004. – Б. 37-41.
2. Ахтамова Х. Пайт муносабатини ифодаловчи кўмакчи формалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1988. – №3. – Б. 47-51.
3. Бегматов Э., Нетьматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989. – №12. – Б. 28.
4. Кошғарий М. Диван луготит – турк. – Т., 1960.
5. Нурмонов А. Тил тизими ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёт. – 1995. – №6. – Б. 37.

Научный руководитель: кандидат филологических наук, доцент Кабулжонова Г.К.

УДК 378.016:811.112.2

*Нина Воеводина
(Мариуполь, Украина)*

ОБУЧЕНИЕ ГРАММАТИКЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ИНОСТРАННОГО НА НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ В УНИВЕРСИТЕТЕ

В статье рассматриваются проблемы, возникающие в процессе обучения грамматике немецкого языка как второго иностранного языка; особенности обучения; приводятся возможные пути решения проблем обучения.

Ключевые слова: *второй иностранный язык, грамматическая компетенция, интерференция, мотивация.*

The article deals with the problem of teaching German as a second foreign language focusing in the teaching of grammar and suggesting possible solutions to the problem of teaching.

Keywords: *second foreign language, grammatical competence, interference, motivation.*

Одной из основных целей обучения иностранным языкам является формирование у студентов коммуникативной компетенции, которая предусматривает способность воспринимать и порождать речь в соответствии с условиями речевой коммуникации. Достижение этой цели невозможно без сформированности грамматического навыка, умения грамматически безошибочно оформлять речевое высказывание. Опыт обучения немецкому языку как второму иностранному языку показывает, что именно несформированность грамматических навыков и умений является серьезным препятствием в формировании коммуникативной компетенции. Свидетельством реально существующих трудностей в

усвоении грамматических явлений в немецком языке служит большое количество ошибок, допускаемых студентами. Грамматика является той базой, без которой невозможно полноценное использование иностранного языка, употребление его как средства общения.

При обучении грамматике приходится сталкиваться с противоречиями: требования к уровню владения иностранными языками постоянно растут, а количество часов, отводимых на изучение второго иностранного языка, сокращается. И хотя преподаватель использует большое количество упражнений на формирование грамматического навыка, тем не менее, результативность, как правило, невысокая.

Следует учитывать особенность обучения второму иностранному языку, которая в значительной степени определяется возрастом студентов и длительностью курса в университете. При этом уровень владения вторым иностранным языком должен быть доведен до базового курса. Базовый курс в области грамматики предполагает владение основными грамматическими моделями. Позднее начало и ограниченное количество часов обучения требуют интенсификации учебного процесса.

Исходя из нашего опыта, интенсификация учебного процесса возможна в нескольких направлениях. Во-первых, следует учитывать психологические и возрастные особенности обучаемых. Студенты 18-25 лет относятся к возрасту, который психологи определяют как ранняя зрелость. В этом возрасте люди показывают наиболее высокие показатели психофизиологического интеллектуального развития. Они наиболее восприимчивы к различным воздействиям, включая педагогические средства [2]. Психологи отмечают также, что взрослые являются активным объектом труда, познания и общения, что особым образом меняет их познавательное отношение к миру, в том числе и к познавательной деятельности. Она становится самоуправляемой и саморегулируемой. Поэтому особое значение в процессе обучения взрослых приобретают такие понятия как внутренняя мотивация, система познавательных потребностей и запросов, ценностное и критическое отношение к воспринимаемой информации, а также механизмы сознательной регуляции своих познавательных процессов.

Во-вторых, студенты 2-3 курса университета достаточно хорошо владеют английским языком и имеют сформированное представление о его грамматической структуре. Опыт, приобретенный при изучении родного и первого иностранного языка, значительно влияет на изучение второго иностранного языка. Прежде всего, это связано с тем, что процесс усвоения сопровождается взаимодействием с языковой системой родного и первого иностранного языков. При обучении грамматическим явлениям активного минимума второго иностранного языка следует учитывать как положительное, так и отрицательное влияние интерференции первого иностранного языка и родного языка [4].

Следует отметить, что при традиционном подходе к обучению грамматике второго иностранного языка мало используется лингвистический опыт студентов, полученный в процессе овладения первым иностранным языком, ещё меньше учитываются психологические и возрастные особенности обучаемых. А сопоставление языковых систем является принципиально важным условием в работе над грамматическим аспектом речи.

Цель обучения второму иностранному языку – формирование коммуникативной компетенции. Необходимость формирования этой компетенции в ограниченный период времени обуславливает выбор коммуникативно-когнитивного метода обучения, где когнитивный аспект подчиняется коммуникативному. Когнитивный компонент проявляется там, где надо найти аналогии, облегчающие усвоение, или наоборот выявить различия, чтобы избежать интерференции. Этот метод создаёт условия для более точного и осмысленного понимания того или иного грамматического явления, экономит время, позволяет сознательно преодолеть отрицательное влияние первого иностранного языка и формировать речевой навык более творчески и самостоятельно. Следовательно, когнитивный принцип является абсолютной необходимостью для интенсификации учебного процесса в условиях ограниченного количества часов.

На етапі пояснення нового матеріалу «слідует вовлекать студентов в активные действия по сравнению различных явлений родного и иностранных языков, обеспечивать достаточный уровень тренировки и автоматизации навыков» [3]. При поясненні явищ, які мають аналогії в першому іноземному мові, цілеспрямовано використовувати індуктивний шлях пояснення. Його суть полягає в тому, щоб підвести студентів до самостійного пошуку і виділенню суттєвих ознак мовних одиниць і до відповідним узагальненням на основі виділених і актуалізованих ознак схожого граматического явища в першому і другому іноземних мов і до самостійного висновку загального правила. Аналогічний підхід можна розповсюдити і на пояснення граматических явищ всередині одного вивчаємого мови. Наприклад, запропонувати порівняти і визначити особливості спряження сильних дієслів, змінюючих кореневу гласну в нинішньому часі, і слабких дієслів.

Особливості процесу навчання дорослої аудиторії передбачають розробку спеціального комплексу вправ на формування граматических навиків і граматическої компетенції. Цей комплекс повинен відповідати визначеним вимогам. По-перше, кількість вправ не може бути великою в силу обмеженого кількості часу, відведеного на вивчення другого іноземного мови. Це означає, що кожне граматическе явище повинно бути попередньо проаналізоване і визначені можливі труднощі його засвоєння. Крім порівняння повинні піддаватися як схожі явища першого і другого іноземного мов, так і граматическі форми всередині самого вивчаємого мови. Виходячи з проведеного аналізу, корисно визначити, які явища потребують спеціальної обробки і на які компоненти граматическої структури необхідно звернути особливу увагу.

Другим етапом - формування мовних граматических навиків. Він найважливіший, оскільки з ним пов'язана автоматизація граматических дій, без яких неможливо створити мовний навик. Виділяють три типи вправ для навчання мовної діяльності: мовні, умовно-мовні, справді мовні вправи. Виділені етапи роботи і відповідні їм типи вправ повторюються в кожному циклі. Однак відміння в об'ємі і видах вправ пояснюється характером мовних явищ і виявленими труднощами. Комплекс вправ починається з формування мовного навика. Необхідність його формування в університеті викликана рядом причин. По-перше, мовні навикі можуть виступати як резервні в разі відмови мовного граматического навика або недостатньої автоматизації. По-друге, мовний навик входить до складу механізму, контролюючого правильність виконання мовної дії самим мовлячим, і при його помилковому виконанні забезпечує виправлення помилок. По-третє, паралельні форми мовних і мовних навиків забезпечують свідому орієнтовану основу створення мовних навиків. Прикладом мовних вправ можуть служити вправи: вставте допоміжний дієслово, відповісти на питання в Perfekt. Наступний тип вправ - умовно-мовні вправи. Вони імітують мовну комунікацію в навчальних умовах. Цей тип вправ є найбільш ефективним для цілеспрямованого формування мовних навиків. Основа для вправ складають міні-діалоги, міні-тексти. Найчастіше це спеціально підготовлені тексти, в яких вивчаєме явище зустрічається декілька разів. Крім цих текстів можуть використовуватися двояко. С одного боку, можна запропонувати вставити необхідні граматическі форми, а потім переключити увагу студентів з граматики на зміст тексту і тим самим перейти на новий рівень роботи. При цьому закріплення граматики відбувається як би незаметно для навчаних і відбувається на розвитку всіх видів мовної діяльності. Таким чином, ця вправа переходить з ряду умовно-мовних в ряд мовних вправ. Основа для мовних вправ можуть служити такі ситуації, описання яких потребує використання конкретного граматического явища.

Таким чином, викладання граматики другого іноземного мови на немовних спеціальностях в університеті повинно враховувати психологічні особливості і

интеллектуальный уровень студентов, а также приобретённый ими опыт изучения родного и первого иностранного языков. Они позволяют интенсифицировать и повысить эффективность формирования грамматических навыков, без которых невозможно формирование коммуникативной компетенции.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бим И. Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского) / И. Л. Бим. – Обнинск: Титул, 2001. – 48 с.
2. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс. – М., 2009. – 239 с.
3. Степанова Е. И. Психология взрослых: экспериментальная акмеология / Е. И. Степанова; Отв. ред. А. А. Крылов; С.-Петербург. гос. ун-т, Фак. психологии. – СПб. : Алетей, 2000. – 288 с.
4. Hufeisen B. Mehrsprachigkeitskonzept – Tertiärsprachenlernen – Deutsch nach Englisch / V. Hufeisen, G. Neuner. – Strasbourg.: Council of Europa Publ., 2003. – 180 s.

*Хумора Жўраева
(Ташкент, Узбекистан)*

KIMYO TEXNOLOGIYAGA OID ATAMALARNI O'QITISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Ushbu maqolada kimyo texnologiyalarini o'qitishda yuzaga kelayotgan muammolar hamda ualarni yechimi haqida so'z boradi va albatta hozirgi zamonaviy ta'lim jarayonida kimyo texnologiyaga oid atamalarni o'qitishda ta'lim texnologiyalaridan faol foydalanish maqsadga muvofiq aytib o'tiladi.

Tayanch atamalar: *kimyo texnologiyaga amallari, ta'lim texnologiyalari, pre-klassli tadbirlar, vikipediya, virtual o'quv muhitlar, kognitiv yuk nazariyasi.*

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: “Bugun xalqaro hayot, kishilik taraqqiyoti shunday bosqichga kirganki, endi unda harbiy qudrat emas, balki intellektual salohiyat, aql-idrok, fikr, ilg'or texnologiyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi”. Bugungi kun talabi yosh avlodga beriladigan ta'lim tarbiya ijodiy kuchlarni rivojlantirishga, fan-texnika taraqqiyotining yangiliklari talablariga javob berishi zarurligini taqozo etmoqda.

Ta'lim berishda ta'lim texnologiyalarni joriy qilish hozirgi paytda hamma fanlarda mavjud, ammo bunday imkoniyatlarning miqdoridan va Ta'lim texnologiyalardan har qaysi sohada qanday qilib foydalanishga e'tiborni qaratish lozim. Ayniqsa pedagoglarning ta'lim texnologiyasini ta'limga jalb qilishni hisobga olgan holda, potentsial foydali uslubni muhokama qilish kerak bo'lgan narsani ko'rib chiqish va kimyo fanidagi terminlarni o'qitishda qanday qilib texnologiyani qo'llash mumkinligini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi, ya'ni, aralashuvni texnologiyadan emas, pedagogik yodashuvdan keltirib hiqarish lozim. Bu ehtimol o'quv dasturiga kiritilgan resurslarga olib keladi va o'quvchilar uchun foydalidir, ya'ni ma'lum bir resursni yaratish yoki boshqarish uchun zarur bo'lgan vaqt dasturni amalga oshirish uchun foydasi bilan almashtirish kerak. Kimyo ta'limi texnologiyasini kiritish uchun bir necha imkoniyatlar mavjud . Ushbu maqolada men ta'lim texnologiyani o'quv dasturiga yetkazish orqali samarali hal etilishi mumkin bo'lgan to'rtta senariyni ta'kidlayman.

Kimyo juda ko'p terminlarni o'zida mujassam etgan murakkab masaladir va u turli davralarda turlicha taqdim etilishi mumkin . Shunday qilib, boshlang'ich ta'lim oluvchilar uchun u bilan mulqot qilish qiyin masala bo'lishi mumkin, chunki yangi bilim va termin bilan to'lib toshish oson, biroq uni o'rganish imkoniyati kamayadi. Bu o'rganuvchilarning yangi ma'lumotni o'zlashtirishga bo'lgan qobiliyatini ishlaydigan xotira maydoni bilan chegaralanganligini tushuntiruvchi bilim yuk

nazariyasi tomonidan yaxshi tavsiflangan. Ushbu makon materialning murakkabligi (ichki yuk), materiallarni o'rganish manbalaridan (majburiy yuk) olish qiyinligi va uzoq muddatli xotiraga (germaniya yuki) yangi ma'lumotlarning integratsiyalashuvida ishlatiladi. Yuk olish o'rganish uchun foydalidir va uning ko'lamini maksimal darajaga ko'tarish uchun har qanday o'rganish holatidagi ichki va tashqi yuklarning darajasi o'rganuvchini mag'lub qilmaslik uchun hisobga olinishi kerak.

Pre-klassli tadbirlar kimyo fani o'rganuvchilarga dars vaqtida ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar bilan shug'ullanishda yordam berishning samarali strategiyasi bo'lishi mumkin. Ushbu mashg'ulotlar talabalarning darslikning bir qismini oldindan o'qib berishni iltimos qilishlari mumkin bo'lsa-da, texnologik yechimdan foydalanilganda ko'proq imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Ular orasida faoliyatni yakunlash, Viktorinani o'z ichiga olgan holda kuzatish, shuningdek, qiyinchiliklar bo'yicha fikrlar va bog'lanishlarni taqdim etish kiradi.

Faoliyatni ishlab chiqishda, talabalarga darsdan keyin emas, darsga kirishdan maqsadi va bilishni istagan narsalarga e'tibor qaratgan maqul. Pedagogning maqsadi talabalarni dars vaqtiga tayyorlashdir. Foydali strategiya har bir klassni tanishtirishi mumkin bo'lgan barcha yangi atamalarni ko'rib chiqish va ularning darsdagi asosiy mavzular bilan qanday aloqasi borligini anglatadi. Misol uchun atomni namoyon etuvchi atom atom va uning tarkibidagi atom atomlarini aniqlashi va izotoplarni tushuntirishi mumkin. Shu sababli, faoliyatni tugatgan talabalar asosiy atamashunoslikka ega bo'lib, ba'zi bir asosiy tamoyillarni - masalan, atom raqami va massa sonini tushunishlarini tekshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keyinchalik bu ishni izotoplarni ta'riflash, atom massasi birliklarini hisoblash va shu kabilar bo'yicha tuzish mumkin. Bundan tashqari, viktorinada o'rganuvchilarning javoblarini o'rganish, muayyan savol yoki mavzuning dars boshlanishidan oldin qiyinchilik tug'dirayotgani haqida qimmatli ma'lumotni berishi mumkin. Video manbaining oxirida viktorinani qo'shib, talabalar bilishi kerak bo'lgan asosiy atamalarni tushunish haqida darhol xabar olishlari mumkin.

Ushbu soddaga strategiya oliy ta'limdagi talabalarning kimyoga kirishi uchun taqdim etilgan. Misol uchun: talabalar ikkita guruh bo'linishdi va kimyoviy muvozanatga o'rganishdi, tajriba guruhi esa post-testda yuqori ballarni baholadi. Chunki talabalarning boshlang'ich darajasida ushbu strategiyalarni amalga oshirish kimyo bo'yicha oldindan ma'lumotga ega bo'lmagan talabalar uchun yaxshiroq baholarga olib keldi, bunga asosan ular kognitiv yuk nazariyasida asoslanadi.

Pre-klassli faoliyatdan foydalanishning texnik talablari nisbatan soddaga. Materialning podkast / skrinshotini tayyorlash va mahalliy virtual o'quv muhitiga (VLE) yoki Google Sites-ga almashish mumkin. Xuddi shunday, viktorina VLE-ga yoki Google Forms yoki shunga o'xshash usullar bilan kiritilishi mumkin. Shu vaqt ichida o'quvchilar nima qilishlari kerakligini - masalan, u erda barpo etilishi va darsni barpo etish uchun olib kelishi mumkin bo'lgan tarqatma materialni taqdim etish muhimdir. Bu guruh oldida ishlashni guruh ichidagi ish bilan bog'lash uchun foydali strategiya.

Konsepsiyaning maqsadi sinfning mazmunan yetkazib beruvchisi elementini oldindan oldinga siljitish, guruhda ko'proq muammolarni echish, tengdoshlarning o'qitish, laboratoriya ishi va hokazolarni ko'paytirish uchun yanada keng yo'l ochib berishdir. Guruhdagi talabalar dars mobaynida kimyo texnologiyalaridan foydalanishadi hamda o'rgangan atamalarini hotirada saqlab qolishadi. Undan tashqari Flipped Learning Network-da, shuningdek, kimyo sub-saytini o'z ichiga olgan bir necha manbalarda kimyo faniga oid atamalarni xotirada qanday olib qolish haqida turli maslahatlar va texnikalar mavjud.

Talabalar uchun guruh faoliyatlarini tashkil etishdagi katta qiyinchiliklardan biri adolatli baho berishni ta'minlashdir. Peer-assessment va o'rganish jurnallari kabi strategiyalar foydali bo'lsa-da, ko'plab o'qituvchilar guruh ishini qo'llashni istamaydilar, chunki guruh o'z loyihalarini yakunlagach, nima sodir bo'lishini kuzatish qiyin. Biroq ba'zi pedagog olilar ularni baholashda hamda guruh faoliyatiga yordam berish uchun potentsial texnologik echim taklif qiladi.

Undan tashqari kimyo texnologiyalariga oid terminlarni o'rganishda Vikipediyalarning ham o'zni alohida. Vikipediya - har kimga yoki faqat taklif qilingan ro'yxatga ochiq bo'lgan onlayn-hujjat tartibga solish maydoni. Wiki sozlanishi, talabalar sahifalarni so'zlarni qayta ishlash turi muharriri yordamida tahrirlashi va sahifalar qo'shilishi uchun o'zaro bog'liq mavzular tizimini yaratishi mumkin. Shuning uchun ular bir nechta odam ishtirok etishi mumkin bo'lgan onlayn sayt yaratish

uchun vosita taklif qiladilar. Va bu o'z o'rnida o'rganilgan kimyoviy atamalar yuzasidan o'zgalalar bilan fikr almashishga yordam beradi. Ushbu ta'lim texnologiyasini dars mobaynida tez tez takrorlash yaxshi natija beradi. Vikislarning guruh ishlarini engillashtirish jihatidan foydasi - viki saytga kiritilgan barcha kimyo texnologiyaga oid terminlarni tez va samarali eslashga hamda ulardan foydalanishga yordam beradi. Bu o'qituvchi va talabalarga ko'rinadi va shuning uchun ular guruh ishiga yuqori darajadagi shaffoflik taklif qiladi - kimga va qachon ishtirok etganiga juda aniq bo'lib turadi. Vikipediyalarda shuningdek, talabalarining yozish va munozaralarini takomillashtirishga yordam beradigan foydali vositalar ham mavjud.

Vikikaning texnik jarayoni juda oddiy. Ko'pgina virtual o'quv muhitlarida vikilar mavjud, bepul ta'lim uchun www.pbworks.com mavjud. Ta'lim sohasida ulardan foydalanganlik haqidagi xabarlar asosan hozirgi kunga qadar o'qituvchilarni o'qitish bilan chegaralanadi, biroq Buyuk Britaniya va Irlandiyadagi bir nechta o'quv yurtlarida talabalar bilan birgalikda ulardan foydalanish bo'yicha bir nechta tajriba o'tkazilgan. Ushbu ishda o'quvchilar vikislarni osonlik bilan topishlari mumkinligini aniqladilar, garchi boshqalarga ishni qanday tahrir qilish kerakligini va talabalarining o'z so'zlari bilan qanday yozishni tushuntirish kerak bo'lsa-da lekin bu talabalarga yordam beradi. O'qituvchi uchun vikislarni qo'llash va boshqarishda ishtirok etish uchun ba'zi dastlabki mashg'ulotlar talab qilinishi mumkin. Kimyo o'rganuvchilari tomonidan ishlab chiqilgan vikilarning misollari orasida har bir talabaning davriy jadval hamda kimyo texnologiya terminlari haqida ma'lumot beradigan, talabalar amaliy mashg'ulotlar haqida ma'lumot to'playdilar yoki imtihon uchun muayyan mavzularni qayta ko'rib chiqishga imkon yaratuvchi fayllari joylangan bo'ladi.

Kimyo fani hamda kimyo texnologiya terminlarini o'qitishdagi umumiy yondashuv va ayniqsa, kimyo bo'yicha matematik yondashuvlar talabalarni namuna ko'rsatish va keyin o'zlarini sinab ko'rishdir. Shunga qaramay, ushbu yondashuv osongina avtomatlashtirilishi va ishlangan misollar tizimini yaratish uchun rasmiylashtirilishi mumkin. Ishlangan misollar, aniqlangan bir qator qadamlarni, muammoni qanday hal qilish va hal qilishni ko'rsatishni maqsad qilib, bilim yuk nazariyasidan kelib chiqadi. Shunday qilib, muammoni qanday hal qilishni o'rganishda, o'rganuvchi uni bir vaqtning o'zida bir qadam yaqinlashtiradi. Muammolarni hal qilishda ular yordam ko'rsatish darajasini kamaytirishadi, shuning uchun har bir iteratsiya paytida talabalar butun muammolarni hal qilmaguncha o'zlarining qo'shimcha harakatlarini bajaradilar. Bunga kognitiv yuk nazariyasida "fading" deyiladi.

Ishlangan misollarni birlashtirish, bu bosqichda yondashishni juda samarali ishlatishi mumkin. Bunga VLE viktorinasi yoki Google forma yordamida texnik jihatdan osonlik bilan erishish mumkin. Misol uchun, Behmke kislotasi va tayanch kuchi, suyuqlik hisob-kitoblari va boshqalar kabi bir qator kimyoga kirish va kimyo texnologiyalari atamalarini o'rganishdagi muammolari uchun olingan yinelluvchi yondashuvni tasvirlaydi. O'qituvchi yondashuvni o'zlashtirish o'quvchilarni savollarni to'ldirish qobiliyatiga ega bo'lgan. Ashworth, Microsoft Excel yordamida katta miqdorda hisoblash masalalarini ishlab chiqarish uchun foydali usulni tavsiflab berdi, bu esa ushbu yondashuvni qabul qiladigan o'qituvchilar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Bizning ta'limimizga kimyo faniga ta'lim texnologiyani kiritishning sodda va samarali usullaridan biri podkast va vikensalarni yaratishdir. Podkast (faqat audio) va ekran tomoshasi (video yoki ekran tasvirlari bilan audio) o'quvchilarga o'z vaqtida materiallarni tiklashga imkon beradi. Bularning kimyoviy tarkibida qanday yaratilishi uchun foydali resurslar mavjud haqida ma'lumot olishadi. Ushbu veb-kitoblar ikkita umumiy turdagi bo'lishi mumkin: yoki ular sinfda taqdim etilgan narsalarni (substitutelik) qayta tiklaydilar yoki qo'shimcha materiallar bilan ta'minlaydilar yoki sinfga etkazilgan narsalarni batafsil tushuntiradilar. Adabiyotda talabalar uchun eng ko'p ishlatiladigan materiallar - ma'lum tushunchalarni tushuntirish, savollarni tekshirish va hokazolarni nazarda tutgan ko'rinadi. Odatda sinfda bajarilgan ishlarni qayta tiklash talabalarga qo'shimcha foyda bermaydi, vaqtni yanada qiziqarli o'tkazish va atamalarini o'rganishga halaqit qiladi. Ammo yuqorida aytganimdek Skrenma va podkastlashlar ham talabalarga o'z fikrlarini bildirishda foydali bo'ladi.

Podkastlar va skrinshotlar endi osonlikcha tayyorlanadi va ularni tayyorlash uchun turli dasturiy ta'minot (Audacity, Jing, Camtasia) mavjud. Kimyo viktorinalarining bir necha misollari www.chemistryvignettes.net saytida keltirilgan.

Xulosa qilib ayganda, o'qitish jarayonida ta'lim texnologiyani o'z ichiga olishi uchun keng imkoniyatlar mavjud bo'lsa-da, ko'p foyda olishlari mumkin bo'lgan o'quv dasturlari bilan integratsiyalash mumkin bo'lgan bir paytda undan oqilona foydalanish zarur. Men yuqorida sanab o'tgan to'rtta yondashuvda, shuningdek, kimyoviy misollari, kimyo texnologiyaga oid terminlari va ularni o'qitish va o'rganish sifatini oshirish uchun ayrim amaliy ishlar umumlashtirilgan. Yana shuni aytish joizki, Kimyo faninig murakkabligini va undagi atamalarning eslob qolish talabada bir muncha noqulayliklar tug'dirayotgan bir paytda pedagog ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanishi lozim. Undan tashqari har bir darsda ta'lim texnologiyasini takomillashtirishni oldiga maqsad qilib qo'yishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Bates, S. and Galloway, R. (2013) Student-generated assessment, *Education in Chemistry*, 50(1), 18–21.
2. Gebru, M. T., Phelps, A. J. and Wulfsberg, G. (2012) Effect of clickers versus online homework on students' long-term retention of general chemistry course material, *Chemistry Education Research and Practice*, 13(3), 325–329.
3. Moore, E. B., Herzog, T. A. and Perkins, K. K. (2013) Interactive simulations as implicit support for guided-inquiry, *Chemistry Education Research and Practice*, 14(3), 257–268.
4. Ryan, B. J. (2013) Line up, line up: using technology to align and enhance peer learning and assessment in a student centred foundation organic chemistry module, *Chemistry Education Research and Practice*, 14(3), 229–238.
5. Lancaster, S. and Read, D. (2013) Flipping lectures and inverting classrooms, *Education in Chemistry*, 50(5), 14–17.
6. Johnstone, A. H., Sleet, R. J. and Vianna, J. F. (1994) An information processing model of learning: Its application to an undergraduate laboratory course in chemistry, *Studies in Higher Education*, 19(1), 77–87.
7. Taber, K. S. (2013) Revisiting the chemistry triplet: drawing upon the nature of chemical knowledge and the psychology of learning to inform chemistry education, *Chemistry Education Research and Practice*, 14, 156–168.
8. Sweller, J. (2008) *Routledge: Human Cognitive Architecture*, in *Handbook of research on educational communications and technology*, Spector, J. M., Merrill, M. D., van Merriënboer, J. and Driscoll, M. P., New York, 3rd Ed.
9. Seery, M (2012) Jump-starting lectures, *Education in Chemistry*, 49(5), 22–25.
10. See: <http://www.ramseymusallam.com/resources/Dissertation.musallam.pdf> (Accessed Nov 2013).
11. Sirhan, G. Gray, C., Johnstone, A. H. and Reid, N (1999) Preparing the mind of the learner, *University Chemical Education*, 3(2), 43–47.
12. Seery, M. K. and Donnelly, R. (2012) The implementation of pre-lecture resources to reduce in-class cognitive load: A case study for higher education chemistry, *British Journal of Educational Technology*, 43(4), 667–677.
13. See: <http://flippedclassroom.org/> (Accessed Nov 2013).
14. Shwartz, Y. and Katchevitch, D. (2013) Using wiki to create a learning community for chemistry teacher leaders, *Chemistry Education Research and Practice*, 14(3), 312–323.
15. Seery, M. K. and Mc Donnell, C. (2012) Designing and Evaluating Context and Problem Based Learning Resources, presented to the Biennial Conference in Chemical Education, Pennsylvania State (see <http://www.rsc.org/learn-chemistry/resource/res00000932/faster-greener-chemistry>)
16. Crippen, K. J. and Brooks, D. W. (2009) Applying cognitive theory to chemistry instruction: the case for worked examples, *Chemistry Education Research and Practice*, 10(1), 35–41.

17. Behmke, D. A. and Atwood, C. H. (2013), Implementation and assessment of Cognitive Load Theory (CLT) based questions in an electronic homework and testing system, *Chemistry Education Research and Practice*, 14(3), 247-256.

18. Ashworth, S. H. (2013) Generating Large Question Banks of Graded Questions with Tailored Feedback and its Effect on Student Performance. *New Directions* 9(1), 55-59.

19. Seery, M (2012) Podcasting: support and enrich chemistry education, *Education in Chemistry*, 49(2), 19–22.

УДК 80

*Ильнур Касимов, Геннадий Богданович
(Андижан, Узбекистан)*

СЛОВО – ПРАОСНОВА МИФОВ И ДАЛЕЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

В данной статье рассматривается вопрос о важности русского языка в современном обществе, о слове как первооснове языка и мифа, об эволюции слова как части эволюции литературного языка.

Ключевые слова: слово, миф, эволюция слова, прапонятие, праяснение.

This article discusses the importance of the Russian language in modern society. About the “word” as a primary principle of the language and myth, “evaluation” of the word as the “evolution” of the literary language.

Key words: word, myth, word evolution, conception, explanation of the word.

Роль русского языка в современном обществе становится более значимой в связи с постоянными изменениями, происходящими в мире. Русский язык издавна является языком межнационального общения, посредством которого преодолевается языковой барьер между представителями разных наций, что в свою очередь положительно сказывается на укреплении и обогащении самого языка.

В условиях глобализации в качестве универсального языка общения выступает английский язык: научные форумы, документация и литература, экономические и политические переговоры и, конечно же, самое большое достижение современности – интернет и его начальная английская лексика. Но уже с начала XIX века все начинает меняться, русский язык вступает в активное соперничество с английским языком, занимает свою нишу на международной арене. Особо ярко эта тенденция проявляется сегодня. Это справедливо, ведь русский язык, имеющий богатую тысячелетнюю историю формирования, по праву считается одним из богатейших языков мира. Благодаря ему мы знаем о великих достижениях русского народа, на нём писались судьбоносные для самого языка документы при Петре I, послания князей, генералов и многое другое. Естественно, первоначальный язык кардинально отличался от языка современного, и путь развития, который прошел русский язык от времен братьев из Солуни Кирилла и Мефодия до наших дней, тернист.

Русский язык расцвел в период «золотого века» в русской литературе. Именно на нём творили свои бессмертные шедевры великие поэты и писатели. Особое место в формировании русского языка имеет и исключительно важную роль в его развитии играет Александр Сергеевич Пушкин - создатель современного литературного языка, произведения которого считаются вершиной русской литературы. Между тем сам поэт указывал на первостепенную роль Н. М. Карамзина в формировании русского литературного языка; по словам А. С. Пушкина, этот славный историк и литератор «освободил язык от чуждого ига и возвратил ему свободу, обратив его к живым источникам народного слова» [1, б. 186].

Иными словами, с языка были «сброшены» оковы, ему была дана свобода выразительности. Не зря А.И. Куприн говорил: «Русский язык в умелых руках и опытных

устах красив, певуч, виразителен, гибок, послушен, ловок и вмести́телен» [2]. Ведь язык в умелых руках легок, так как человек, знающий грамматику языка и обладающий лексическим запасом, сумеет построить точные, красивые и ясные фразы, даже если речь идет о простых вещах. Фонетика же русского языка подобна дирижёру с палочкой, который может играть с языком, как с группой музыкальных инструментов, создавая ритмичные и созвучные стихотворения и песни.

Как указывал в своих трудах А.Н.Афанасьев: «...всякий язык начинается с образования тех основных звуков, в которых первобытный человек обозначал свои впечатления, производимые на него предметами и явлениями природы; такие корни, представляющее собой безразличное начало и для имени, и для глагола, выражали не более как признаки, качества, общие для многих предметов и потому удобно прилагаемые для обозначения каждого из них» [3, б. 41]. Каждый предмет и явление объективной реальности в сознании первобытного человека обрисовывалось словом, как верным и метким эпитетом. Например: *зыбун* – `неокрепый грунт земли на болоте`, *пробежь* – `проточная вода`, *леи* (от глагола «лить») – `проливные дожди`, *сеногой* – `мелкий, но продолжительный дождь`, *листоде́р* – `осенний ветер`, *поползуха* – `метель, которая стелется мелко по земле`, *лизун* – `коровий язык`, *одран* – `тощая лошадь`, *каркун* – `ворон`, *холодянка* – `лягушка`, *полоз* – `змея` и прочие. Все эти слова имеют прямое, то есть очевидное для всех, указание на источник представления [3, б. 36].

Предмет номинации обрисовывался с разных сторон в зависимости от интеллектуальных возможностей и прочих обстоятельств. И только во множестве синонимических выражений объект номинации получал свое полное определение. Каждый из этих синонимов мог описывать свойство одного предмета или явления, в то же время мог служить для обозначения подобного же свойства другого объекта или явления реалии, тем самым связывая их определенным образом между собой. Естественно, все эти синонимичные номинации одной объективной реалии не могли возникнуть спонтанно и одновременно, следовательно, от одного праслова начинает возникать слова-придатки, которые подобно живым клеткам, которые по законам эволюции в животном мире, начинали сначала существовать совместно, а затем и переживать родительскую клетку, в нашем случае – слово-прародителя. В этом и заключается «эволюция слова».

Если переложить простые, общепринятые в наше время выражения о различных проявлениях сил природы на язык глубочайшей древности, то мы увидим себя, отовсюду окруженными, исполненными ярких противоречий и несообразностей: одна и та же стихийная сила представлялась существом и бессмертным, и умирающим, и в мужском, и в женском поле, и супругом известной богини, и ее сыном, и так далее, смотря по тому, с какой точки зрения посмотрел на нее человек и какие поэтические краски придавал таинственной игре природы [3, б. 46]. Связь современных слов со словами языка глубочайшей древности утрачена. Мы уже не называем, например, ворону – «каркун». Это естественный процесс. Понятные для одного поколения, повторяемые по привычке следующим поколением, слова становились совершенно непонятными для поколения третьего. Постепенно предавая забвению «прапонятия» или «праобъяснения» явлений природы и предметов, их метафорическое объяснение обрастало загадочностью, что впоследствии приводило к неизбежному процессу мифологических оболещений [3, б. 44].

Следовательно, одной из основополагающих элементов мифа является эволюция слова. Именно слово в процессе своего становления из простого набора метафорических звуков в полноценную объективную номинативную единицу сыграло важную роль в формировании мифологических номинаций, объектов и мифов вообще.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Путешествие из Москвы в Петербург / Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в девятнадцати томах (23 книгах). М.: Воскресенье, 1994. 186 с.

2. Электронный ресурс. URL: (<https://sites.google.com/site/vpomosroditelampervo-klassnikov/a-ucitel/-russkij-azyk-v-umelyh-rukah-i-v-opytyh-ustah-krasiv-pevuc-vyrazitelen-gibok-poslusen-lovok-i-vmestitelen-aleksandr-ivanovic-kuprin>)

3. Живая вода и вещее слово / А.Н. Афанасьев. Москва, 1988. С.36-41, 44-46.

УДК 894.375

Зухрахан Касимова
(Андижан, Узбекистан)

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДАГИ ТҶҲ ҚҶШИҚЛАРИ АТАМАЛАРИ ХУСУСИДА

Мақолада Алишер Навоий ижодида келтирилган тҶҲ қҶшиқлари атамалари хусусида сўз юритилади. Хусусан, унда шоирнинг “Мезон ул-авзон” ҳамда “Садди Искандарий” асарларидаги тҶҲ, чинга, ўлан сўзлари изоҳланади. Шунингдек, мақолада мазкур асарлардаги фикрлар асосида тҶҲ қҶшиқлари жанрининг қадимийлиги асосланган.

Калим сўзлар: тҶҲ, чинга, ўлан, ёр-ёр, фольклор стилизацияси, лирик субъект, образ, радиф, вазн, байт.

This article reviews the terms of wedding songs in the works of Alisher Navoi. Which, in particular, the poet interprets the words wedding, chinga, olan in the composition of “Mezon ul-avzan” and “Saddi Iskandari”. Also, the article is based on the insights of these works on the anclentity of the wedding song genre.

Keywords: wedding, chinga, olan, yor-yor, folk stylization, lyrical subjekt, image, radif, weight, byte.

Ўзбек фольклоридаги тҶҲ қҶшиқлари атамаларини ўрганишда Алишер Навоий ижодига мурожаат қилиш кенг тарқалган. Навоий ижодида XV аср ижтимоий ҳаётини воқелари тасвири билан бирга туркий халқлар турмуш тарзи, урф-одатлари, маросимлари ҳам ўз аксини топган. Айниқса, Навоий асарларида тҶҲ, чинга, ёр-ёр, ўлан, аёлғу каби сўзлар берилган бўлиб, бу сўзларни изоҳлаш мазкур атамаларнинг маънолари ва ушбу жанрларнинг шаклланиш жараёнларини аниқлаш га асос бўлади. Фольклоршуносликда Алишер Навоий асарларида тилга олинган “чинга” атамаси тҶҲ-маросим фольклори жанрларидан бирининг номи эканлиги илмий жиҳатдан асосланган [1, б.42] ва бу атама халқимиз орасида XX асрнинг 60-70-йилларига қадар сақланиб қолганлиги аниқланган [10, б.54].

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида “Чун доираға киюрған бухурдин фориг бўлулди, яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузға доҳили бўлмайдур, - деб ёзган. Шундан сўнг ана шундай аруз вазнига “доҳили бўлмаган” жанрларга тўхталиб туриб, тҶҲ-маросим қҶшиқларидан бири – “чинга”ни батафсил таърифлаган: Яна “чинга”дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тҶҲларида яна айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсарихи матвийи мавкуф баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрниға мазкур қилурлар, андоқким [б, б. 91]. Алишер Навоий фикрига кўра, “чинга” ёки “чинка” ўзбек тҶҲ маросим фольклори таркибидаги анъанавий жанрлардан бирининг номи бўлган. Н.Маллаевнинг тахминича, Алишер Навоий “Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас” деганида “аруз баҳрига мос келмайдиган бармоқ вазнидаги халқ қҶшиқларини кўзда тутган. [11, б.52]. Бизнингча, Н.Маллаев бармоқ вазнидаги халқ қҶшиқлари дея изоҳлаган жанр халқ оғзаки ижодидаги ёр-ёр жанридаги асардир. Навоий таъкидлаган қҶшиқнинг иккинчи тури мунсарихи матвийи мавкуф баҳрида ёзилувчи ва ёр-ёр сўзи радиф ўрнида қўлланувчи маълум ижодкор томонидан ёр-ёр оҳангидаги қҶшиқлардир. Бундан маълум бўладики, Алишер Навоий даврида никоҳ тҶҲи маросимида ёр-ёрлар ва ёр-ёр стилизацияси асосидаги қҶшиқлар ижро

қилинганлигини кўришимиз мумкин. Навоий ҳам келтирган мисолида ёр-ёр жанри стилизацияси асосида яратилган кўшиқдан бир байт намуна келтиради:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?

Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон. [6, б.93].

Шунингдек, тўй, чинка, ўлан, ёр-ёр, аёлғу сўзлари Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида Искандар ва Равшанак (Доронинг қизи)нинг тўйлари тасвирида қўлланилган.

...Гулу сабза айёмида бўлди тўй,

Бўлуб гулшан ойни била шаҳру кўй,

Аёкчи, кетур жомни лабба-лаб,

Ки тўй ўлди айёми айшу тараб. [5, б.452]

Навоийнинг аксарият асарларида тўй сўзи тўймоқ маъносини англатиб келади. “Хитоб келдиким, бир очниму тўйғорибсен ё бир ялонғочни бўтқорибсен, мубохат қиладурсен!” [8, б. 116] Шунингдек, тўй сўзи никоҳ маросимининг номи сифатида ҳам келади: “Ўтуз ёшиға етқач, қибтиларнинг атрофидин бирининг қизин анинг никоҳига киюрди. Ва ул тўйда мулук дастури била ойинлар боғлатти” [8, б.133].

Ёки:

Май бўлуб ашким, ғизо бағрим, суруд афғонларим,

Келинг аҳли ишққим, ғам хайлиға тўй этмишам [3, б.324].

Ёки:

Маҳри муажжал тилабон жон олиб,

Сўнгра муажжал тилаб имон олиб [4, б.265].

Бу икки байт мазмуни «Тўй олди қалинига жонини сўраб, кейинги маҳрга имонини талаб қилиб, жонини, имонини олгандан кейин эса бу дунё уйдан сургун қилади» [4, б.415] дейилади. Байтдаги этнографик фольклоризмлар саналган тўй, қалин, маҳр қабилар тўй маросимининг генезиси узок ўтмишга алоқадор эканлигини ҳамда тўй сўзи тўймоқ феъли асосида шаклланишини кўрсатади.

Навоий асарларининг аксариятида “ёр-ёр”ларнинг биринчи мисрасида “ўлан” ёки “ўланг” сўзи қўлланилади:

Ки бу сур эрур олам афрўз ҳам,

Хусусан эрур фасли наврўз ҳам.

Муғанний тузуб чинга вазнида чанг,

Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг [5, б.452].

Б.Саримсоқов «ўлан» атамасининг этимологик асоси «боғламоқ», «қўшмоқ» маъносидаги «ула» феълига алоқадор деб ҳисоблаган [13, б.194]. Ўланг сўзининг ёр-ёр жанрининг биринчи мисрасида келишини ҳозирги кунимизда ижро қилинаётган ёр-ёрларда ҳам кузатамиз.

Ҳай-ҳай ўлан-о, жон ўлан,

Ўланчи қиз, ёр-а, ўланчи қиз-о, ёр-ёр.

Ваъдасида турмаган, ёлғончи қиз, ёр-ёр-о,

Ёлғончи қиз-о, ёр-ёр. [12, б.199].

Юқорида келтирилган ёр-ёр жанри таркибидаги ўлан сўзи атама номини англатмайди. Ўлан ёр-ёрдан фарқли ўлароқ диалогик асосга қурилувчи жанр саналади. Ёр-ёр ва ўлан ижро ўрни ва ижрочилар составига кўра бир-биридан тубдан фарқ қилувчи мустақил жанрлардир. Ёр-ёр қиз кўчириш маросимида ижро этилса, ўлан жанри куёвнинг уйида келин ва куёв тарафдан келган вакиллар томонидан айтилади. Ш.Имомназарова ўлан атамасини изоҳлаш жараёнида, озарбайжон олими М.Сейидовнинг фикрига таянган ҳолда, “ўлан” атамаси аслида “яшиллик”, “баҳорий янгиланиш”, “ўт-ўлан” тимсоли сифатида тасаввур қилинган илоҳа номи – “Ўланг”дан олинганлигини қайд этади [9]. Навоий ижодида гарчи ўланг сўзи илоҳа номи сифатида келмаган бўлса-да, баҳор тасвири, наврўз тасвири, яшиллик тасвири берилган ўринларда ўлан сўзи ишлатилган.

Айлади найсон зулоли ер юзин ойинагун,

Анжуму кўк аксидур анда раёҳину ўланг [2, б.308].

Ёки

Яна кўк қадоғни ҳам дерлар. Яна кўк сабза ва ўлангни дағи дерлар [7,б.15].

Бу эса М.Сейидов фикрларининг асосли эканлигини англатади. Азалий урф-одатларимизга кўра, йигит-қизларнинг никоҳ тўйи маросимлари айни навқирон ёшлик пайтида ўтказилган. Инсоннинг ёшлик даврларини эса баҳорга, навниҳолликка, эрта уйғонган ўт-ўлан ва майсаларга қиёсланган.

Никоҳ тўйи маросимининг дебоча қўшиғи ҳисобланмиш “ёр-ёр” атамаси этимологияси хусусида ҳозиргача аниқ бир хулосага келинмаган. Айрим фольклоршунос олимларнинг фикрига кўра, бу атама “ёр” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “ёрга аталган қўшиқ” маъносини ифодалайди. Н.Маллаевнинг фикрича, мазкур маросим қўшиғининг бундай номланишига сабаб, ушбу атаманинг таркибидаги “ёр” сўзи аслида қадимда “қўшиқ”, “ашула” маъносида қўлланилган “йир” “жир” лексемаси билан алоқадор. Айрим туркий халқлар фольклорида ҳозирги кунда ҳам “йир жир” сўзи “қўшиқ”, “ашула” маъносини англатувчи атама сифатида фаол қўлланилади. Бундан ташқари, жанр номи мазкур қўшиқ асосан ёрга мурожаат, ёрни таъриф-тавсиф қилиш мазмунини ифодалашади, ҳар бир байтидан сўнг “ёр-ёр” радифи такрорланиб келишига кўра “ёр-ёр” деб номланган бўлиши мумкин [12, б.199].

Ёр-ёр жанрида ёр-ёр сўзи такрори ҳар бир мисра сўнгида такрорланиб келади ва бу такрор мазкур қўшиқ оҳангини, муסיқийлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу далилларни инобатга олсак, Н.Маллаевнинг фикри асосли ҳисобланади. Навоий асарларида ҳам суруд – қўшиқ деб келтирилган мисолларда ёр-ёр сўзи такрорини кузатамиз (муаллифнинг ўзи ҳам ёр-ёр радиф бўлиб келади дейди):

Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!

Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!

Навоий, чу сарманзилинг Чингадур,

Сурудунг доғи сур аро чингадур.

Аёлғунг неча ёр-ёр ўлғуси,

Менинг йиғларим зор зор ўлғуси [5, б.452].

Тажнис (бир шаклдаги сўзларни турли маънода ишлатиш) санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни: “Навоий, турган манзилнинг Чинда бўлгач, тўй тугагунча “Чинга” (ёр-ёр) вазнида куйлайвер” [5, б.710] дея изоҳланган. “Садди Искандарий”дан олинган юқоридаги парчада ёр-ёрларнинг тўйларда ижро этилиши ҳамда ёр-ёр стилизацияси асосида ижод қилиш ҳақидаги маълумотлар берилганининг гувоҳи бўламиз.

Аёлғу сўзи Навоий асарларида муסיқа, муסיқачи ҳамда ўлан, ашула, куй, қўшиқ маъноларида келади. Навоий асарларида аёлғунинг халқ қўшиқлари оҳангидаги ўлан маъносида келган ўринлар ҳам учрайдики, бу ҳолат ўлан жанрининг ҳам қадимий жанрлардан бири эканлигини далиллайди.

Хулоса қилиб айтсак, Навоий асарларида тўй қўшиқлари сирасига кирувчи ёр-ёр, ўлан жанри ҳақида маълумотлар келтирилган. Бу маълумотлардан тўй қўшиқлари Навоий даврида ҳам халқ томонидан тўй маросимларида ижро қилинганлигини биламиз. Шунингдек, ёзма адабиётда ҳам тўй қўшиқлари стилизацияси асосида асарларнинг яратилгани ҳақидаги қимматли маълумотни оламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Алавия М. Ўзбек халқ маросими қўшиқлари. – Т.: Фан, 1974. – Б. 42.
2. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 2-жилд. Наводир ун-Ниҳоя. – Т.:Фан, 1987. – Б.308.
3. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 3-жилд. Хазойин ул-маоний. – Т.:Фан, 1988. – Б.324.
4. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 7-жилд. Ҳайрат ул-аюрор. – Т.:Фан, 1991. – Б. 265.

5. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 11-жилд. Садди Искандарий. – Т.:Фан, 1993. – Б. 452.
6. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 16-жилд. Мезон ул-авзон. – Т.:Фан, 2000. – Б. 91.
7. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 16-жилд. Муҳокамат ул-луғатайн. – Т.:Фан, 2000. – Б.15.
8. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 16-жилд. Тарихи–анбиё ва Ҳукамо. – Т.:Фан, 2000. – Б. 116.
9. Имомназарова Ш.Х. Ўзбек фольклорида ўлан жанри (ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва бадиияти). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2018 йил.
10. Исмоилов Ж. “Аёлғу” ва “чинка” кўшиқлари Музаяна Алавия талқинида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012- йил. – № 4. – Б.50-54.
11. Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.53.
12. Саримсоқов Б. Ёр-ёр / Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. – Тошкент, 1988. – Б.199.
13. Саримсоқов Б. Маросим фольклори //Ўзбек фольклори очерклари. Т.1. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 94–197.
14. Сејидов М. Азербайжан мифик тафаккурунун гайнаглары. – Баки, 1983.

УДК 821.512.122.0

Әсем Қоспагарова
(Алматы, Казахстан)

ЖАЗУШЫ Д.ДОСЖАН ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Бұл мақалада көрнекті жазушы Д.Досжан хикаяттарындағы қазіргі замана тақырыптары мен көркем шындық, көркем қабылдау ерекшелігі қарастырылып, автордың жазу шеберлігі талданады.

Кейіпкерлер өмірінің түрлі қиындығы мен өмір күресі арқылы жазушы өзіндік ұстаным мен өзіндік қорытынды жасайды. Д.Досжан прозасындағы тілдік, стильдік ерекшеліктер жазушының қалыптасқан қаламгерлік шеберлігін байқатады. Мақал-мәтел мәйегі, салт-дәстүріміздің көркемделуі, қанатты сөздер мен диалог, монологтардың көпқырлылығы автордың бай тәжірибесі мен ізденімпаздық жемісі. Мақалада адам экологиясының өршігені, ата-ана құрметтеуден қалған жас ұрпақтың санасының уланғаны, гасыр індеті болған иммун жетіспеушілік ауруына шалдықтырады. Яғни жазушы Дүкенбай Досжан хикаяттарында бүгінгі күннің басты тақырыптарына қалам сілтеп, келешекті ізгілікке үндеумен құнды.

Кілт сөздер: автор, кейіпкер, метафоралық бейне, диалог, хикаят т.б.

В данной статье рассматриваются современность выбранных тем выдающегося писателя Д.Досжана, художественная правда и особенности художественного восприятия в его творчестве, а так же анализируется мастерство автора.

Трудность жизни героев и их борьбу за нее, писатель передает через выводы и позиции собственного «Я». Разнообразия крылатых выражений, пословиц и поговорок, диалогов и монологов, оформление национальных традиции в творчестве автора, служат доказательством богатейшего опыта и трудолюбия. В статье также рассмотрены проблемы человеческой экологии, говорится об эпидемий века, об отсутствии уважения к родителям, что приводит к иммунодефициту у подрастающего поколения.

То есть повести Д.Досжана ценны тем, что дают правильное направление и моральное воспитание будущему поколению.

Ключевые слова: автор, персонаж, метафорическое изображение, диалог, повесть.

The complexity of the lives of the characters struggle through life and the writer's own position and their own conclusion.

In this article, will be considered by contemporary themes and artistic solutions and analyzed the writing skills of the writer D.Doszhana.

Linguistic, stylistic features in D.Doszhan's proeses are shown his creative writing. Author uses a lot of proverb, winged word, monologues and dialogues which indicates author's rich experience and creative. D.Doszhan affects themes about a human ecology, poisoning the minds that young people do not respect their parents etc. Author worries about future of nationality and he writes an actual themes.

Keywords: *author, character, metaphorical image, dialog, story.*

Ұлтқа аяусыз еңбек еткен қазақ қаламгерлері арасында кең тынысты, қаламы талмайтын жазушы атанған Дүкенбай Досжан прозасы тәуесіздік тұсында не жазды?, нені тақырып етті? деген сауалдың төңірегінде ой толғамақпыз.

Әдебиет адам жанын емдейтін, адамды қараңғылықтан жарыққа сүйрейтін тәрбиеші құрал екені анық. Десек те, әдебиетті жасайтын қаламгер қаламы әділдікті жаза ма әлде ақиқаттан аттап өтіріктен ертегі құрайды ма? жазушы еншісінде. «Заманға көңілі толмау – шынайы суреткердің әр кездегі дерті екені айқын» деп ғалым [1, 336 б] Айгүл Ісімақова айтқандай жазушы хикаяттарының тәуелсіздік тұсында жазылғандары көңіл толмауға толы. Автор кейіпкерлері бүгінгі күнгі ең лауазымды, ең беделді адам бола тұра оның осал тұсы, заманға сай еместігі, ашкөздік пен менмендік дейтін пенделігі байқалып жатады.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін жазушы Д.Досжанның 2009 жылы жарық көрген таңдамалы шығармалар жинағының 2 томындағы «Ине ұшындағы өмір», «Пайғамбардың өлімі» және «Жан тәтті» атты үш хикаяттары төңірегінде болмақ.

«Ине ұшындағы өмір» хикаятының тақырыбының өзі айтып тұрғандай бар өмірін қыл үстіне апарған Айбар атты жас та, талантты «Болашақ» бағдарламасы арқылы «Кембридж» университетін үздік бітірген жас талап өмірі суреттеледі. Автор хикаятты қазіргі жастардың өмір сүру тәртібі қалай солай беруге талпынған. Авторлық ой Абай атамыздың ғақилияларын еске түсіру арқылы беріліп, оқырманға ой түрткі болады. Айбардың құштарлыққа көңілі мас кезін ақынның

«Әрбір жақсы нәрсенің өлшеуіші бар, өлшеуішінен асса жарамайды. Өлшеуішін білмек – бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.» [2, 40 б]

Біреудің жалғыз, ақылы мен білімі бір бойынан табылатын Айбар жеңіл жүріске ұрынып айықпас дертке шалдықты. Құштарлық пен сезімнің мөлшерін жоғалтты. Ол ғасыр індеті аталған СПИД құрбаны болды. Айбар өзінің осындай қалге қалай түскенін ойлай-ойлай шаршайды. Бақытты өмірді аңсау, қалыңдығы Жансаяны жар ету көз алдында көлеңке тартады. Авторлық баяндау мен авторлық ойға кең өріс берген бұл шығармада бірде дін кітаптарын сөз етсе, бірде адам тағдырының өзгерісіне былай ой түйеді. «Ең жаманы – адам санасына күдік пен өшпенділік дендеп енді. Не істесек те еркімізде, есеп алып, таразыға салып істеген күнәні өлшеп-пішетін құдіретжоқ деген сенім иектеді.

Ең сұмдығы – адам азды, күндіз сұлу киініп жүрседағы, түнде шешініп, жеке дара, жалаңаш қалғанда нағыз сайтанға айналады» дейді. Автордың дәл қазіргі өмір туралы ойы. Бәлкім сіз келіспессіз бірақ, дәл осылай өмір сүріп жүргендер көп пе деген ойға да қаласыз» [2, 41 б].

Д.Досжанның 1970-1980 жылдарғы жазған шығармалары мен тәуелсіздік кезеңіндегі туындыларының ара-жігі алыс екенін осындай ой түйю мен кейіпкерлердің өзгешелігінде екендігі байқалады. «Әдебиет әлемі уақыт бел-белесінде іргерілеген ұлы көшке ұқсайды. Кешегі ұлы Мұхтар Әуезов, бәдізші Ғабит Мүсірепов жаңа әдебиетіміздің керуенбасы секілді еді. Бұдан кейін әдебиетімізге қазақтың киелі сөзін ұстаған Тәкен Әлімқұлов,

Мұқағали Мақатаев, Қадыр Мырзаәлі, Тұманбай Молдағалиевтар келді. Өткен ғасырдың 60-70 жылдары олардың соңын ала тайпалған жорғадай әдемі лек шықты: Әкім Тарази, Қалихан Ысқақ, Сайын Мұратбеков, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Дулат Исабеков, Бексұлтан Нұржекеұлы, Ақселеу Сейдімбек, Әнес Сарай, Төлен Әбдік, Смағұл Елубай. Бұлардың уыздай тіл үйіретін романдарын, хикаят-әңгімелерін тамсана оқыдық. Осынау топтың бел ортасында Дүкенбай Досжанды көретінмін» деп жазушы туралы естелігінің басын филология ғылымдарының докторы, профессор М.Жолдасбеков қайырады. [3, 48 б]

Автор өз кейіпкерлеріне қазақы мінезді, қазақы қонақжайлылықты есіне салып тұрады. Айбардың анасы Әсемай баласына бар асты үйіп-төргіп әкеледі. Астың пайдасын шетінен балаға айтып түсіндіреді. Бұл жерде жазушы оқырманға да тәпшіштеп түсіндіргісі келгенін сезінеміз. «Бала кезіңнен құмартып жейтін тарыдан жасалған жент мынау. Сары май, жаңғақ қосылған, қантын аз салғам. Қысқы соғымнан сақтап алып қалған қазы, жал, жаяны мол ғып әкеле алмадым, мына мінезі жаман әкең «көшіп барасың ба біржола» деп артық салғызбады. Мынау бордақылап сойған құнан қойдың сүрленген төстігі, отқа қақтап тіске бассаң – тісіңнің қышуы қанады. Түйе өркеші, сүрленген, ертеңгісін шаруана асыққан кезде бір турамын қара нанмен жеп алсаң – түске дейін бұлк етпейсің. Шұжықтың майы аз, жүрегіңе тимейді, әдейі соғымның телшесінен алдырдым. Қарынға тығып буға пісірген уыз қуырдықты жақсы көруші едің ғой, мынау сол, мұздай жерге қойып сақтасаң – үш-төрт айға дейін дәмін бермейді, үлпершегі тілді үйіріп түсіне енеді. Астананың ауа райы қатал, суық тигіш дегенді естіген соң, дария жағасында өскен мойыл мен қарақатты көп жинап қайнатқан едім...» [2, 45 б] Көл көсір ас, қазақы қонақжайлық Айбардың анасынан байқалып жатыр. Жазушы қазақтың асын суреттеуде тағы бір ерекше атап өтетін ас түрі – жаужүрек. Оны автор былай суреттейді. «Балам ұмытып барады екем, мынау әдейі сексеуіл шоғына ұстап пісірген жаужүрек, ісі керемет қой шіркін!» [2, 46 б] деп тамсандырса «Пайғамбардың өлімі» хикаятында «Кешкілік Мырқы мырза Қарқаралыға ат басын бұрды. Арада біраз жер. Бір үйден қымыз ішіп, бір үйдің қызына қырындап, келесі ауылдан бағлан етінен пісірілген жаужүрек жеп екі тау арасында, керуен жолының бойында жатқан Қарқаралыға жетем дегенше апта өтті.» [2, 69 б]. Айтары жоқ жазушы Дүкенбай Досжан шығармаларын оқып отырып өзіне тиесілі ой ұшқындарынан ажырамайтын, бір шығармадан екінші туындысында жазушының айтпақ ойлы дүниесі жалғасын тауып жатады. Бір қызығы автор кейіпкерлері бірде 19 ғасырда бірде 20, кейде 21 ғасырдан бірақ шығады. «Шағын жанрда көлемді бірнеше ғасырлық ойларды сыйдырып беретін көркем туындылар» [1, 330 б] аз екенін тілге тиек еткен А.Исмақова М.Мағауинның «Қыпшақ аруы» хикаяты мен Америкада ең өнімді оқылып жүрген жапондық жазушы Харуки Мураками туындыларын мысал етеді.

«Қазіргі кезеңде ұлттық характердің негізінде этномәдени құндылықтарға көңіл аудару жағы жиі байқалып жүр» [4, 78 б.] Дүкенбай Досжан шығармалары халықтың этнотанымының өзекті мәні іспеттес. Д.Досжанның «Пайғамбардың өлімі» шығармасындағы кейіпкері Мырқы өмір сүрген уақыт 2 ғасырды қамтуымен әр ғасырда әр ортада өмір сүріп, ғасырлар бойғы күнәсі мен қателігіне Алладан кешірім сұраған пенденің бетбұруын көрсетеді. «Шынын айтса, мына тұрған Мырқы мырза екі ғасырдың адамы еді. Әкесі, әкесінен ауысқан мінезі, жүріс-тұрысы, кейде ылдифа құлдырап, кейде қырға тырмысқан өмір арбасы 19 ғасыр пешенесіне жазған оқиға еді. Ақан серінің құмай тазысын қалап алуы, Шөже ақынмен тілдесуі, Алшынбаймен араздасуы, Құнанбай қажы, Науан хазіреттің үстінен шербашнайға үстемелеп донос жазуы, Қарқаралы мешітіндегі дін иесімен тәжікелесуі, бәрі-бәрі 19 ғасыр оқиғасы. Ал, оқырманның есінде болар Мырқы мырзаның үйленуі, әкесінің қылтамақтан өлуі, 24 жылғы кіші кәмпеске, 29 жылғы ұлы тәркілеу, ортаққа семіріп, ел үстіне неге сонша шолжандадым деп іштей мүжілді. «Жәрмеңке, той-жиын десе түлен түртіпті. Беті жылтыр, көзі өткір, ұйысу, кейіпкеріміздің арығын аттай жүдеп-жадауы, қатынынан айырылып, қарашаның жұртында жалғыз қалуы – 20 ғасырдың оқиғасы». Автор осылай өз кейіпкері Мырқы туралы таныстыра келіп «Сонда қалай? Мырқы мырза қартаймайтын, самайына қылау түспейтін, жігітшілігі жыл санап үдеген, жүз жасаған адам ба, әлде екі ғасыр бойына қақшандаған сайтан ба деп таңқаласыз әрине. Кейіпкеріміз екі

ғасырдың күнәсі мен кінәратын бойына жинаған, алла тағаласын кеш таныған, екі ғасыр мінезін бойына қоса сіңірген метафоралық бейне».

Метафоралық бейне - яғни ауыспалы бейне жасау арқылы екі ғасырдағы адам мінезінің өзеше түлеуі, адам тағдырының сан-түрлі өзгеруін барынша көрсетеді. Бір кездегі тоқпейіл, алда-ұш мырза бүгін ешкімге керексіз күн кешеді. Ол екі ғасырлық күнәсін кеш түйсініп, қасиетті Мекке қаласына барып көз жасын көл етеді. Шығарма соңында пайғамбарымыз Мұхаммад ғалейкиссаламның соңғы өмірінен әңгіме келтіріледі. Осы хикаяттың негізгі түйіні де осы диалогтарда:

«Алланың нұрына арбалып қалған пайғамбар алғашында әзер деп тілге келіпті.

Уай, жаратқан ие, жер бетінде көз жасы көлкіп ағып көл болуға айналды. Пенделердің бір-біріне мейірімі, шапағаты, шындығы азайды. Мұң, зардан құлақ тұнады, жаббар ием, күнәкар пенделердің көз жасын қалай тиямыз?!» Пайғамбарымыз артындағы үмбеттерінің қамын ойлап Алладан шапағат тілеуі, мейірім мен қайырымға зәру болған адамдардың күнәкар пенделердің көз жасын қалай тыюды сұрайды. Жаратқан ие «Құран дегеннің сөзіне илануды» [2, 111-112 б] бұйырады.

Бұл туындыны оқып отырып көп нәрсе түсініксіз көрінгенімен кәдімгі қазіргі замандағы кейіпкерлер бірде арғы бірде бергі заманға ауысып күн кеше беретін мистикалық, фантастикалық фильмге ұқсаса, бірде көп ақыл мен пәлсафаға құрылғандай адамға сан-түрлі ой кешуді, түрліше бағамдай алуға мүмкіндік береді. «Өмірде бәрі өлшеулі. Өлшеулімен, өлшеусізді қамту мүмкін емес. Көп себепті өзіміз қолдан жасаймыз, Себептен салдар туындай қалса – «неге бұлай» деп алла тағаланы жазғырамыз» [2, 83 б] дейді.

Иә автор бұндай ойларды өзі айтпақшы көн кітаптардан, құраннан алғанын да жоққа шығара алмаймыз.

Дүкенбай Досжан шығармаларында кейіпкерлерінің көбі бұл өмірден опық жеген, кінәсін кеш түсінген алладан үмітті кәдімгі пендеуи ғұмыр кешкен жандар. Бірақ автордың ең қиналатыны адам баласының тойымсыздығы, қанағатсыздығы, ашкөздігі біріне-бірі жау болуы, қатыгездік пен арсыздық. Одан құтылу жолы - жаратқанын тану, тура жолда адал өмір сүру екенін түсіндіреді.

Осы жолда бірде құранға, бірде Абайға, бірде адам жүрегімен сырласуы, мұндасуы заңдылық. «Дүниеде бәрі бір-бірімен байланысты, әр адам әлемдік гармонияның бөлшегі. Бөлшектен бірлік құралады» [2, 127 б] «Жан тәтті» шығармасындағы астрофизик Айтуар Мағзұмұлының әлем тұралы ойлары өзгеше оны уақыт, әлемдік гармония қатты алаңдатумен қатар туған тілінің болашағы ойландырмай қоймайды. «Адамзаттың бәрі түптің-түбінде уақыттан жеңіліс табады. Осының жұмбағы неде – тексеріп, таразылап, түбегейлі жауабын жазып кетсем сезінемін. Уақытпен салыса, есептесе, беттесе жүрсек қана ұтамыз! Өйтпесек оп-оңай жоқтыққа жұтыламыз.» [2, 178 б] дейді. Енді бірде лүп-лүп, дүрс-дүрс соққан асау жүрегімен тілдеседі.

Жүрек: шаршамайтын шайтан емеспін. Көктегі жаратқан ие мен жердегі тіршілік иесінің жалғастырар антеннасы, сезім сымы, ұят қызылы боламын.

Айтуар: тіршілік көзі өзің ендеше!

Жүрек: жанды туғызған жаратқан ие жұдырықтай пәрменіме сеніп: «Жанның қабы бол!» деп тапсырып кеткен. Әйтсе де жердегі пенделер – сендер – өзімді дүниенің күнәсі, ласы, итырғылжың, ұрыс-керісі, ызасы, наласы, жаласы ластайды ғой деп таза ұстаудың орнына – құлша жұмсап қадірімді кетірдіңдер!

Айтуар: көктегі құдіреттің көзі екенінді білмедік қой! Адамшылықты мына пенделер айдаладан іздеп алақтай, жұлақтай бергенше –айналып кеп өзіне жүгінсекші, жарықтық! Дүм-дүние әлеміндегі үзіліссіз ұлы ырғақ пен өз қимылының арасында жанға сезілмейтін ұйқас, ұнасам, жарасым бар дегені рас шығар.

Жүрек:шындығы сол!

Айтуар: ұлылық пен пендешелік қатар өзінде. Дүниені бүлінуден, азғындаудан сақтайтын шындықты өзіңнен іздесек адаспайтын шығармыз.

Жүрек: ұстаз сөзі есінде ме? «Ауру жүрек ақырын соғады жай, өз дертін тығып ішке, білдіре алмай; Кейде ыстық тағы да қан басады, кейде бір сәт тұншығар үн шығармай» Жүректі тыңдап тәлім алып, үйренетін уақыт жетті емес пе, пенделер-ау! [2, 116-117 б]

Жазушының «Ине ұшындағы өмір» хикаятындағы бас кейіпкер Айбар былай қараған адамға үлгі аларлық жан. Кембриджді бітірген, ағылшынсасы судай, беделді қызметі бар. Бірақ еліктеу мен осалдық, ардан аттау, желігу сынды адам бойына жат қылықтар ең аяғы оны иммунжетіспеушілік ауруына шалдықтырады. Автор табиғат экологиясын тәппіштеп талдағандай, адам экологиясын көзімізге шұқшита көрсетіп, байыптайды. 70-жылғы сананың улануы, ар-ұяттан безу мен ата-ананы тындамау сындыөзім білемдік пен арсыздық, қанағатсыздық, қатігездікке бой алдырған қоғамдағы адамдарды мысалға алып, жақсылыққа жол сілтейді. Ал «Билік дәлізі» 2011 жылғы («Мақұл» 2012) әңгімесіндегі бас кейіпкер Тайтұяқ автордың айтуынша «өзін осы өркениет сатысының жуан ортасында жүрмін деп ойлайтын» адамдардың бірі. «Бәрі-бәрі қайтсек үлкен кісінің қызметіне жараймыз, қайтсек тәуелсіз мемлекет аталатын алып мәшиненің ең қажетті, еш мүлтіксіз жұмыс істейтін бір-бір тігіргіні боламыз деп жығылып-сүрініп жүргендер кілең». Бастығының бұйрығын екі етпейтін Тайтұяқ, лауазымды адамдардың алдын кесіп өтпейтін Тайтұяқ бірде бастығынан мынандай сөз естиді. «Шырағым, өзім білемін деп төске өрлеп бара жатырсың!» - дейді зілдей етіп. Тайтұяқ айран-асыр. Жатып ойланады: қате басқан, қисық сөйлеген жерім жоқ еді ғой, жазығым – тапсырманы айтқызбай істегенім бе деп өз-өзінен қуыстанып, пұшайман халге түседі. Айдың аяғында бастығы тағы шақырып алады: «Шырағым, жарық жалғанда мына біздің бар екенімізді ұмытып үлгердің бе? Көзге түскің келіп жүр ме?», - дейді төбесінен тас тастағандай. Бастығы Тайтұяқты айлық сыйақыдан қысқартып тастайды, келесіде қабылдамай қояды. Білдей мемлекеттік қызметкер есеңгіреп қалады... ойлап-ойлап... ұйқысы азайып, уәйімі көбейген соң қала сыртындағы зейнеттегі ақылшы ақсақалға келеді. Осылай да осылай... бастығым қырына алды... тықыр таянды.. не істеуім керек дейді Тайтұяқ. Көп жыл Үкімет мүшесі болған, ақсақал ақылшы түсіндіріп төмендегіше сөйлейді.

«Жадында тұтып жүретін ең басты қағида: өзің біліп тұрсаңдағы «осының мәнісі қалай?» деп бастығыңның алдынан өтіп барып – іс қыл дейді. Бұл – бір. Бастығыңның алдында өзінді әрдайым бір басқыш төмен ұста, бір мысқал кем білетін болып көрін дейді. Бұл – екі. Санаңа жақсы ой, жарқын идея келсе – жіберген елшісі екенін жалғыз-ақ кішкене молда сезеді. Сезе салып: «Ой, Алла-ай!» - деп есік алдындағы ақ топырақ үстіне бұрқ еткізіп отыра кетті» [5, 13 б].

Әдебиеттің көркемдік қырларын, бейнелілік мазмұнын тануда А.Байтұрсыновтың пікірінің орны ерекше демекпіз: «Сөз өнері – адам санасының үш негізіне тіреледі. 1. Ақылға; 2. Қиялға; 3. Көңілге. Ақыл ісі – оңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеп суреттеп ойлану, көңіл ісі – түю, талдау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түюін түйгенше айтуға жарау» [6, 26 б.]. Жазушы Дүкенбай Досжан шығармалары кейде ақылға, қиялға, көңілге сүйеніп сөз құдіреті арқылы сұлу сурет салады, кестелі ой айтады.

Иә автор бұндай ойларды өзі айтпақшы көн кітаптардан, құраннан алғанын әр шығармасында еске салып, адамзатты ізгілікке, имандылыққа үндейді. Мысалы: «Адам жердің, табиғаттың заңына тәнті, жер аспанның заңына тәнті, тәңір өзіне ғана тәнті. Бұл көне кітаптың сөзі» (106 б «Жазмыш формуласы») деп ескертсе, енді бірде «Құранда: «Әй, адам баласы! Шүбәсіз сендерді бір ер, бір әйелден жараттық. Сондай-ақ бір-бірінді тануларың үшін сендерді ұлттар, рулар қылдық...» деп 49-сүренің 13-аятында мәлімдесе; «расында сендерден сенбі күні шектен шыққандарыңды білесіндер, сонда оларға: «Маймыл болып, қор болындар» деген едік. Сонда ол жазаны, ілгері, кейінгілерге үлгі әрі сақтанушыларға насихат қылдық», - деп 2-сүренің 65-66-аятында анықтап келтірген. Он екі ғасыр бұрынғы құранның аятында, аянында – маймыл – азғындаған адам ұрпағынан бөлініп шыққан қор болушылар, алланың қарғысына ұшыраушылар деп қасиетті хатқа түскені – таң қалдырады!»

«Жазушының қай тақырыпқа қалам тартсадағы нақты суретпен, қатесіз тірі сөзбен, қолмен қойғандай етіп жазатыны оқырманды риясыз иландыруға сеп. Логикалық силлогизм шеңберінен шығармайды. Фәни дүниенің мың қатпарлы, жүз сырлы құпиясының әдібін сөгіп, астарын ашқандай философиялық оймен әредік-әредік әдіптеп отыруы – әр әңгіменің мазмұнын байытып, салмағын арттырған. Тірі сөздің өміршендігін өнеге етіп алдымызға тартады».

Қазіргі заман техниканың уақыты, адамзат ақылы мен білімінің арқасында әлемді бағындырады деп асығамыз-аптығамыз да жазушы қозғаған жүрек сыры неде екенін ұмытамыз. Иә әлемді бағындырғымыз келеді немесе әлді болғымыз келеді де ұят пен бет қызылын ұмытып арсыздыққа жол береміз. Адамзат тап-таза жүрегін осылай лаптап, кірлетеді де адами қасиеттерінен айырылады екен. Д.Досжан прозасы бүгінгі шындық пен әділдікті өз түсінігі мен ақиқаттан аттамай таразылауға тырысқанын көрдік. Ал, оның өз шешімі өз тағдыры әр оқырманның қолында, асыл санасы мен асқақ ойында. Ең бастысы кіршіксіз жүрек таразысында.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исмакова А. Асыл сөздің теориясы. Алматы: Таңбалы баспасы. 2009.
2. Досжан Д. Таңдамалы шығармалары 2 том. 2009.
3. Мәденимұра. №1-2 (52-53) қаңтар – сәуір 2014.
4. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы №2 (28) 2009. – 78 б.
5. Досжан Д. «Жүз әңгіме», II том, «Мереке» баспасы, А., 2012.
6. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989. 438 б.

УДК 894.375

Диёра Махмудова
(Андижан, Узбекистан)

ИҚБОЛ МИРЗО ШЕЪРИЯТИДА ПЕЙЗАЖ

Мақолада ҳозирги ўзбек адабиётининг атоқли вакили, Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзо шеъриятидаги пейзаж тасвирининг ўзига хослиги, поэтик вазифалари ёритилган. Хусусан, унда шоир шеъриятидаги пейзаж деталларининг лирик субъект руҳиятини тасвирлашда, мавжуд муҳит тасвирини беришда восита вазифасини бажариши асосланган.

Калит сўзлар: *пейзаж, пейзаж лирикаси, пейзаж деталлари, анъана, новаторлик, тематик композиция, композицион унсур, рамка унсурлари, ёндош матн, лирик субъект.*

В статье дано своеобразное изображение поэтической функции пейзажа в поэзии известного представителя современной узбекской литературы народного поэта Узбекистана Икбол Мирзо. В частности, в детальном изображении пейзажа в лирике духовного мира субъекта, обосновывается на выполнении функции средством изображения определенной среды.

Ключевые слова: *пейзаж, пейзажная лирика, детали пейзажа, традиция, новаторство, тематическая композиция, элемент композиции, рамочная конструкция, параллельный текст, лирический субъект.*

The article describes the originality and poetic functions of landscapes in the poetry of Iqbol Mirzo, a prominent figure in modern Uzbek literature. In particular? It is based on the fact that the landscapes details in the works of the poet serve as a tool for portraying the lyric subject`s spirit, as well as giving an image of an existing environment.

Key words: *landscape, landscape lyrics, landscape details, tradition, innovation, thematic composition, composition element, frame elements, related text, lyric subject.*

Ҳозирги ўзбек шеърятти мумтоз адабиёт анъаналарини янги оҳангларида ривожлантириб, жаҳон адабиётининг энг илғор ютуқларини ўзлаштирган ҳолда янгиланишлар жараёнларини бошидан кечирмоқда. “Истиклол даври адабиёти кечаги адабиётдан ижодкор масала моҳиятини, мақсадини, илғари сурмоқчи бўлган фикрини зоҳиран эмас, ботинан ёритиши билан ажраб туради.” [4, б. 15] Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзо ана шундай шоирлардан биридир. Унинг шеърлари содда ва тушунарли, унинг лирик қаҳрамони ҳам шу давр инсонлари. Унинг шеъряттида истиклолга шукрона келтираётган, ватанини севиб, унинг тараққиёти йўлида хизмат қилаётган бизга замондош бўлган ватанпарвар инсонларнинг қалб кечинмалари тасвирланади. Шунингдек, унда шоирни қийнаётган ва қалбини изтиробга солаётган, ижтимоий-сиёсий воқелик сабаб юзага келган кечинмалар тасвири ҳам етакчилик қилади. Иқбол Мирзо шеърятининг мавзу кўлами кенг, лекин уни шартли равишда қуйидагича таснифлаб ўргансак мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Ишқий мавзудаги шеърлар.
2. Ватан ва унинг мустақиллиги ҳақидаги шеърлар.
3. Тарихий мазмундаги шеърлар.
4. Бағишлов шеърлар.
5. Фалсафий ва бошқа мавзудаги шеърлар.

Айниқса, Иқбол Мирзо ижодида пейзаж лирикаси намунаси бўлган шеърлар ҳам талайгина. Шу ўринда бадиий адабиётдаги пейзаж тушунчасига аниқлик киритиб олишимиз даркор. Пейзаж (фр.paysage – жой, юрт) – адабий асарларда яратилувчи бадиий воқеликнинг муҳим компоненти, воқеалар кечувчи очиқ макон тасвири. Анъанага кўра пейзаж дейилганда табиат тасвири тушунилади, лекин бу хил тушуниш бирмунча торроқ. Чунки пейзаж нафақат табиатни, балки у билан бирга инсон томонидан яратилган нарсалар тасвирини ҳам кўзда тутди. Шу маънода, масалан, бирон-бир хиёбон ёки шаҳар кўчасининг тасвири ҳам пейзаж, ҳолбуки улар табиат тасвири эмас, жой тасвиридир [5, б. 221].

Бадиий асарда пейзаж икки хил маънода: бадиий асардаги композицион унсур ҳамда лирик тур жанрларидан бири сифатида тушунилади.

Иқбол Мирзо ижодида пейзаж деталлари композицион унсур сифатида поэтик вазифа бажарувчи шеърлар ҳам, шунингдек, пейзаж лирикаси намуналари ҳам учрайди. Пейзаж лирикасига киритиш учун унда тўлақонли манзаранинг чизилиши тақозо этилади. Шу маънода, пейзаж деталлари кечинмаларга туртки берувчи, лирик ҳолатни яратувчи ва шу каби композицион унсур вазифасини ўтаган шеърлар билан пейзаж лирикасини фарқлаш жоиз [5, б. 222]. Иқбол Мирзонинг “Бир кун”, “Тўё”, “Пахта”, “Саратон”, “Аза”, “Сескандим” каби шеърларининг айрим бандларида табиат тасвири, жой тасвири, пейзаж деталлари берилди. Мазкур шеърлардаги табиат манзаралари пейзаж деталлари сифатида ҳис-туйғуларга туртки беради, лирик сюжет ривожини асослайди. Лекин ушбу ижод намуналари пейзаж лирикаси эмас, балки пейзаж деталлари композицион унсур сифатида поэтик вазифа бажарган шеърлардир.

Пейзаж лирикаси эса “... тавсифий лириканинг бир тури, лирик субъектнинг ҳис-туйғу ва кечинмалари табиат тасвири орқали ифодаланган асар. Пейзаж лирикасида тасвирланган табиат манзарасида лирик субъект қалби суратланади, лирик субъект қалбидан ўтказиб берилган манзара оний кайфиятнинг образига айланади. Пейзаж лирикасида табиатни тасвирлаш мақсад эмас, балки бир воситадир [5, б. 221]. Иқбол Мирзонинг “Кузда” шеъри тавсифий лириканинг ёрқин намунаси бўлиб, шоир унда куз манзараларини тавсифлаш ва тасвирлаш орқали инсон умри ва севги ҳақидаги ҳис-кечинмалари, ўй-фикрларини акслантирган. Ушбу лирик асарнинг ёндош матни бўлган сарлавҳанинг “Кузда” деб номланишининг ўзиёқ лирик қаҳрамон кайфияти, руҳиятидан ўқувчига хабар беради ва шеърнинг тематик композициясида бошланма вазифасини ҳам бажаради. Куз, адабий анъаналарга кўра, умрнинг сўнгидан олдинги босқичига менгзади. Алишер Навоийнинг

“Хазойин ул-маоний” куллиётини инсон умрини фаслларга қиёслаган ҳолда девонларга бўлгани ҳамамизга маълум. Навоий бу ҳақда “ ... Ва кухулат айёмиким, ўттуз бешдин қирк бешга дегинча қиёс қилса бўлғайким, бу фусулнинг хазонидурким, тириклик боғининг баргрезининг нишонидур” [1, б. 18], – дейди. Бундан кўринадики, Иқбол Мирзо куз тасвирини лирик субъект қалбидаги туйғуларнинг маълум ёш муносабати билан эврилишларини тасвирлашда восита сифатида фойдаланган.

Кузда учиб кетар бахт қушлари ҳам,
Омад ҳам бетайин қушга айланди.
Кеча туйғуларни кўклатган кўклам
Бугун жон сўраган қишга айланди. [3, б. 70]

Шоир илк бандда куз тасвири ва лирик субъект кайфиятидаги уйғунликни уларни параллел қўйиш билан англатади. Шеърнинг лирик субъекти умрнинг хазон фаслида инсон умри, ҳаёт қонуниятлари ҳақида чуқур мушоҳадага чўмган инсон. Шоирнинг ғоявий мақсади умрнинг хазон фаслини яшаётган инсоннинг қалби ва руҳиятида бўлаётган эврилишларни англатиш ҳамда инсон умри, ҳаётнинг моҳияти, туйғуларнинг эврилиши ҳақидаги фалсафий умумлашмани беришдир. Шеърнинг илк бандида шоир кузда қушларнинг учиб кетиши, кузнинг яйдоқ қолишини лирик субъект қалбидаги бўшлиққа менгзайди. Натижада унинг қалбида энг гўзал ҳисларни кўклатган кўклам уларнинг жонини сўраган қишга айланади. Шеърнинг кейинги бандларида лирик субъект ўй-кечинмалари ретроспектив усулда ривожлантирилади:

Шароб ичмай туриб, юрардим сархуш,
Бошимдан юлдузни эларди гардиш.
Кунларим кечарди кўрган каби туш,
Энди ўша кунлар тушга айланди.

Шоир лирик субъектнинг энг бахтли, севгидан сархуш дамларини, яъни ёшлик дамларини хотиралар тарзида, ўтмишга қайтиб ёдга олиш орқали тасвирлайди. Натижада банднинг сўнгги мисрасида лирик субъект қалбидаги бўшлиқ “Энди ўша кунлар тушга айланди” хулосаси орқали англатилади. Шеърнинг кейинги бандларида пейзаж деталлари (баҳордаги майин майсалар) лирик субъект қалбидаги эврилишларни асослаш вазифасини ўтайди:

Мен ҳам ишонмасдим, аввал айтсалар,
Товоним силаган майин майсалар
Ётсам, юрагимга урар найзалар...
Қош каби майсалар нишга айланди.

Банддаги мавжуд ҳолат тавсифидан лирик субъектнинг ёшлик дамларида ёши катта инсонлар айтган сўзлар, ёшликдаги энг гўзал туйғуларнинг инсон қалбини тарқ этиши, натижада умр баҳоридаги майин майсалар (севги) ҳам инсон юрагига найзадек урилишига, қош каби майсалар (севги хотиралари) ҳам нишга айланганига, яъни қалбига озор бераётганига лирик субъектнинг иқрорини кузатамиз. Шоир шеърда кўклам, куз, омад қушлари, қиш, юлдуз, майса каби рамзлар орқали лирик қаҳрамоннинг йўқотилган ҳислари, армонга айланган севгиси, қалб оғриқларини суратлантиради.

Сен нени биласан, осмондаги қиз?
Баҳордай билдирмай қарийди бу ҳис.
Эсиз, ёшлигимиз, севгиларимиз...
Бугун севги оддий ишга айланди. [3, б. 70]

Шеърнинг сўнгги бандида шоир лирик субъектнинг “осмондаги қиз” (севги ўлмайди, инсон бир умр севади дея баланпарвоз сўзларни айтаётган ёш қиз) га мурожаати орқали инсон умри, ҳаётнинг моҳияти, туйғуларнинг эврилиши ҳақидаги фалсафий умумлашмани беради.

Куз, адабий анъанага кўра, инсоннинг қалбан ёлғизлиги, некбин кайфиятининг образи сифатида тушунилади. Иқбол Мирзонинг “Куз шеърда” пейзаж манзалари лирик

субъектнинг умрнинг ўткинчилиги ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари ифодасига ҳамда оний кайфиятининг образига айланади.

Уч кунда куз келди.

Дунё қариди.

Тераклар бош чайқаб қолдилар маъюс.

Тошлар ўрмалайди анҳор қаърида,

Анҳор қайларгадир шошади хануз. [3, б. 196]

Тавсифий лирика намунаси бўлган мазкур шеърда шоир табиат манзараларида ҳис-кечинмаларини, умрнинг ўткинчилиги ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларини сурагантиради. Шеър тўрт мисрадан иборат бўлган тўрт банддан ташкил топган бўлиб, барча бандлар 6+5 тuroқланиш асосидаги 11 бўғинли бармоқ вазнида ёзилган. Шоир шеърнинг илк мисрасида уч кунда куз келганлигини ва дунёнинг қариганлигини алоҳида сатрда бериш орқали умрнинг тез ўтиши ва ўткинчилигини таъкидлайди гўё. Шунингдек, ҳар бир тuroқнинг алоҳида сатрда берилиши ритмик-интонацион жиҳатдан жараённинг тез ва жадал ривожланаётганлигини англатишга хизмат қилади.

Иқбол Мирзо шеърнинг кейинги бандларида “ерга қулоқ босиб ётган ўтлар”, “устунларга ўралган шамол”, “сув юзига тошган сепкил”, “кўйлақларини йиртиб ташлаган атиргул”, “ўзига оро бераётган зағча” рамзлари ҳамда ташхис тасвир воситасида орқали лирик субъектнинг ўй-фикрлари ва ҳис-туйғуларини беради.

Мана устунларга ўралар шамол,

Мана, сув юзига тошади сепкил,

Зериккан, асабий қариқиз мисол

Кўйлақларин йиртиб ташлар атиргул

Иқбол Мирзо “Хазон сокин қуйиларди” сарлавҳали шеърда ҳам хазон тасвири ҳамда лирик субъект кайфиятидаги уйғунликни параллел қўйиш билан унинг қалбан ёлғизлиги, неқбин кайфиятини ифодалайди. Шеър а-а, б-а, в-а,г-а тарзида қофияланади. Шунингдек, шеърнинг биринчи мисраси сарлавҳадаги “Хазон сокин қуйиларди” тасвири билан бошланади. Шеър бармоқ вазнида ёзилган бўлиб, 4+4+4 тuroқланиш асосига қурилган:

Хазон сокин қуйиларди – кеч куз эди,

Кўнглим куздан абгор эди – муз-муз эди. [3, б. 332]

Шеърда хазоннинг сокин қуйилиши – кўнгил япроқларининг тўкилишига кеч кузнинг кирганлиги сабаб. Лирик қаҳрамон кўнглининг куздан ҳам абгор аҳволи муз сифатлашининг такрори орқали берилади. Одатда кеч кузда нарсалар музламайди. Лирик қаҳрамон қалб япроқларининг тўкилиши ва қалбининг музлашига нима сабаб бўлганлиги кейинги бандларда изоҳланади:

Нигоҳимдан дийдираган хашаротлар

Кечагина пирпираган юлдуз эди.

Остонадан оёқ узиб чиқиб кетдим,

У остона эмас, балки илдиз эди.

Шу тариқа куйидаги сюжет схемаси юзага келади: остона(уй)дан оёқ узиб чиқиб кетиш, бунга сабаб эса яқинларнинг қалбан олислиги, бутун дунё унга қарши, бунга сабаб эса руҳининг қиличмонанд ёлғизлигидир. Шеърнинг якуний бандида лирик қаҳрамон қалбига кузнинг кириб келишига бу оламдан кўнглининг тўла афсусга тушганлиги сабаб бўлмоқда. Шоирнинг шеърдаги хулосасидан, инсонлар бир-бирига қалбан яқин бўлмаса, бир-бирига меҳр кўрсатмаса, қалбан ёлғиз қолади ва унинг кўнгли барча нарсадан қолиши мумкин деган фалсафий мушоҳада келиб чиқади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Иқбол Мирзо шеърятти ҳозирги замон кишиси қалбида кечаётган кечинмаларни ўзига хос услубда тасвирлаб келаётганлиги билан аҳамиятлидир. Иқбол Мирзонинг пейзаж лирикасига оид шеърларида пейзаж тасвири лирик субъект руҳияти билан уйғунликда тасвирланиши ёки контрастли фон бўлиши орқали шоир ғоявий мақсади ифодаси хизмат қилади, шунингдек, рамз сифатида ижтимоий ҳаёт воқелигини ҳамда ҳис-кечинмалари, ўй-фикрларини образли тарзда ёритиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар / Хазойин ул-маоний. МАТ. 20 жилдлик. – 3-жилд. – Т.: Фан, 1988. – 575 б.
2. Иқбол Мирзо. Қўшиқларим. – Т.: Истиқлол. 2004.
3. Иқбол Мирзо. Сизни куйлайман. – Тошкент.: Шарқ, 2007. – Б. 48.
4. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. – Тошкент, 2007. – 407 б.
5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2013. – 408 б.
6. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.: Akademnashr, 2018. – 480 б.

Научный руководитель: доктор философии (PhD) по филологическим наукам Эшанова З.К.

УДК 894.375

*Камола Одилжоновна
(Андижан, Узбекистан)*

СИРОЖИДДИН САЙИИД ШЕЪРИЯТИДА МУМТОЗ ЛИРИК ЖАНРЛАР

Мақолада Сирожиддин Саййид ижодидаги мумтоз лирик жанрлар таҳлил қилинган. Хусусан, мақолада шоирнинг ғазал, мухаммас, тўртлик, фард каби жанрлардаги маҳорати, мавзу ва ғояни ифодалашдаги ўзига хослиги ёритилган.

Калит сўзлар: анъана, новаторлик, ғазал, мухаммас, тахмис, фард, тўртлик, рубоий, аруз вазни, бармоқ вазни, тематик композиция.

В этой статье анализированы классико-лирические жанры из творчества Сирожиддина Саййида. В частности, освещены особенности выражения темы и идеи, мастерство писателя в таких жанрах как : ғазал, мухаммас, туртлик, фард.

Ключевые слова: традиция, инновации, ғазал, мухаммас, тахмис, фард, туртлик, рубаи, аруз, тематическая композиция.

The article analyzes the classification and lyric genres of the work of Sirojiddin Sayyid. In particular, the features of expressions, ideas are highlighted, such as: ғазал, muhammas, turtlik, fard.

Key words: tradition, innovation, ғазал, muhammas, tahmis, fard, turtlik, rubai, aruz, thematic composition.

Ҳозирги ўзбек шеърияти янги тамойиллар ҳамда ғоялар асосида ривожланишда давом этмоқда. Мазкур давр шеърияти поэтик янгиланишларни бошидан кечириш билан бирга мумтоз адабиётимиз анъаналари ҳам изчил ривожланиб бормоқда. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ғазал, рубоий, фард, мухаммас, тўртлик каби мумтоз лирик жанрларида ҳам ижод қилиб келаётган шоирлардан бири Сирожиддин Саййиддир. Шоир ғазал ва мухаммасларида, асосан, ишқий-интим ҳамда ижтимоий, фалсафий мавзу етакчилик қилса, рубоий, тўртлик ҳамда фардларида мумтоз адабиётдаги ухровий мазмуннинг содда талқинини беришга интилади.

Маълумки, ғазал ягона вазнга эга бўлган қофиядош байтлардан таркиб топади. Биринчи байт (матлаъ) даги ҳар икки мисра қофиядош бўлади (а-а), кейинги байтларнинг иккинчи мисралари ана шу байтга қофиядош бўлиб келади (б-а, в-а, г-а). Ғазалда қофиядан (муқаффо ғазал) ташқари радиф ҳам ишлатилиши (мураддаф) мумкин. Бундай ғазалда қофиялар радифдан олдин келади. Ғазалнинг хотимавий байти мақтаъда шоирнинг таҳаллуси келади [1, б. 287]. Лекин Сирожиддин Саййид ижодидаги ғазалларда таҳаллус учрамайди.

Бизнингча, бу ҳолатни замонавий ғазалчиликда ғазал сўнггида тахаллус қўйишга эҳтиёж қолмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Сирожиддин Саййид ижодида 40 га яқин ғазаллар мавжуд бўлиб, улардан 7 таси муқаффо ғазал, қолган барчаси мураддаф ғазал саналади. Шоир ўз ғазаллари билан замонавий ғазалнависликни янги босқичга кўтарди. У ўз ғазалларида анъанавий ишқий ҳамда тасаввуфий мавзуларни ривожлантирди, салаф шоирларнинг ухровий мавзудаги фикрларини ривожлантирган ҳолда уларнинг янги талқинини гўзал шаклларда беришга интилди. Шунингдек, шоир ижодида воқеабанд ғазаллар ҳам бўлиб, уларда “...кечинма бирон-бир воқеанинг мўъжаз баёни орқали ифодаланади” [8, б.394].

Мумтоз шеърят анъанасида ғазални номлаш, унга сарлавҳа қўйиш одат қилинмаган... Ғазал турлича, кўпинча матлаъси, илк мисраси, радифи, баъзан эса матлаъдаги илк сўзлар билан номланаверади [8, б.394]. Сирожиддин Саййид ижодидаги ғазалларга ҳам айни шу хусусиятлар тегишли бўлиб, унинг айрим ғазаллари илк мисраси (“Дил букун, бошдин оёғим дил букун”), радифи (“Бўл”), баъзан эса матлаъдаги илк сўзлар (“Сочларинг тун ичра”) каби номланса, айрим ғазалларга “Кўҳна ғазал”, “Изҳор”, “Тижорат мулкида”, “Жону дилим”, “Шаҳр аро шарҳи дилим”, “Соқиена” каби махсус сарлавҳа қўяди.

Аввало, лирик асарнинг матний (ташқи) курилишида ҳам асосий ва ёндош матн (рамка унсурлари) фарқланади. Мисра ва бандларга бўлиниш асосий матнга тааллуқли бўлса, сарлавҳа, жанр қайди, эпиграф, бағишлов, шеър ёзилган сана ва жой қайди рамка унсурларидир [9, б.220]. Шоир ижодидаги ғазалларнинг аксариятида рамка унсурларидан жанр қайди, сарлавҳа, эпиграф, сана қайди учрайди. Жанр қайди шоирнинг шеърый тўпламларида “Ғазал машқи”, “Ғазал дафтари” каби номланган бўлим сарлавҳаларида ўз аксини топади. Бўлим номидан тўпламнинг бу қисмига ғазал жанридаги лирик асарлар киритилганини англаймиз. Ғазаллардаги сарлавҳа ғазал мавзуси ва ғоясини тушунишга калит вазифасини ўтаса, сарлавҳасиз ғазалларда бу вазифани илк мисра бажаради. Сирожиддин Саййид ғазаллари сўнггида сана қайдини қўяди. Тўпламдаги сана қайдларидан шоир 1985-йилдан 2013-йилларда ғазаллар яратганлигини англашимиз мумкин.

Сирожиддин Саййид ижодида бағишлов (“Мир Алишер”, “Ҳайит ғазали”, “То Навоий бор...”), соф ишқий (“Инжа, нозик хол тушибдир...”, “Эски ташбех”), тасаввуфий (“Соқиена”), ухровий мавзудаги ғазаллар ҳамда сатирик ғазаллар (“Бўл!”) учрайди. Сирожиддин Саййиднинг тасаввуфий мавзудаги ғазалларида Шарқ адабиётидаги тасаввуфнинг содда талқинини кузатсак, шоирнинг сатирик ғазалларида бошидан охирига қадар аччиқ киноя орқали жамиятдаги лаганбардорлик, мансабпарастлик, худбинлик каби иллатлар танқид қилинади. Сирожиддин Саййид ухровий мавзудаги ғазалларида дунёнинг ўткинчилиги, умрнинг ғанимат эканлиги ҳақидаги фикрлар лирик субъект кечинмалари ва ўй-фикрлари орқали берилади.

Сирожиддин Саййид мумтоз лирик жанрларимиздан бўлган мухаммас жанрида ҳам ижод қилди. Бизга маълумки, мухаммас арабча бешлик, деган маънони англатади. Мухаммас мустақил яратилган ёки бирор шоир ғазалига ўхшатма тарзида яратилган беш мисрадан иборат бўлган бандлар аосида шаклланивчи лирик жанр бўлиб, мухаммаснинг кейинги бандларининг охирги икки банди дастлабки бандга қофиядош бўлади.

Мухаммас яратилиш усулига кўра икки хил кўринишга эга:

1. Махсус ёзилган мустақил мухаммас. Бу турдаги ўзбекча мухаммаснинг ҳозирча маълум дастлабки намунаси Ҳофиз Хоразмий девонида учрайди.

2. Тахмис йўли билан, яъни ғазал байтларига уч мисрадан қўшиш йўли билан пайдо бўлган мухаммас. Кейингиси ўзи ҳам моҳият эътибори билан икки хил бўлади:

а) ўз ғазалига;

б) бошқалар ғазалига тахмис қилиш. [1, б. 126]

Сирожиддин Саййид шеърятда тахмис мухаммаслар кўплаб учрайди. Масалан, Адиб Собир Термизий ғазалига (“Сочингдай бекарорман”), Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғазалига (“Баҳор айёмидур”), Ҳофиз Шерозий ғазалига (“Айлади Ҳофиз насиҳат”), Фурқат ғазалига (“Кўзлари бегона эрмас...” ва “Лоладек юз бирла”) ҳамда Мир Алишер Навоий ғазалига

боғлаган тахмис мухаммаслари мавжуд. Шоир бошқа ижодкорлар ғазалига боғлаган тахмисларининг айримларини номлашда ғазал сарлавҳасини сақлаб қолган бўлса, айримларини (Алишер Навоий ғазалига мухаммас каби) номламайди.

Тахмис қилиш бу шунчаки шаклбозлик эмас. Балки шоирнинг маҳорат синовидир. Тахмис – бу тахмис боғланган ғазалнинг мантиқий давоми сифатида гавдаланади. “Бунда тахмис боғлаётган шоирнинг ўша ғазал мазмунига путур етказмаслиги, қўшилаётган мисраларнинг ғазал вазни, қофияси, радифи ва бошқа жиҳатларига мос бўлиши талаб этилади” [8, б. 196]. Шоирнинг “Айлади Ҳофиз насиҳат” мухаммаси Тожикистон воқеалари муносабати билан ёзилган. Илк банддан ўқувчи аёвсиз уруш тафтини сезади ва гул-у бўстон каби юрт “ломакон” – йўк, маконсиз, жойсиз бўлганини англайди. Шоир Ҳофиз Шерозий ғазалининг ҳар бир байтига яна уч мисра қўшган ҳамда ғазал ғоясидан ўзининг ижтимоий-сиёсий фикрларини беришда восита сифатида фойдаланган. Сирожиддин Саййид бошқа тахмис мухаммасларида ҳам ўзининг ишқий, ижтимоий-сиёсий ҳамда фалсафий фикрларини беришда улардан ижодий фойдаланади.

Сирожиддин Саййиднинг “Ҳайёмдан бир коса, Румийдан бир жом” тўпламида тўртлик ва фардлари жамланган бўлиб, шоир унда мумтоз адабиётдаги мавзуларни ривожлантиради. Унинг “Умр ва айём фардлари” деб номланган рукнида мумтоз лирик жанрлардан бўлган фардлар берилади. Бизга маълумки, фард (ар. فرد – якка, ёлғиз) – ўзаро қофияланган икки мисра – ёлғиз байтдан иборат, тугал мазмунга эга шеър, мумтоз адабиётдаги энг кичик мустақил лирик жанр. Ф. бир байтдангина иборат бўлса ҳам, унда кўпинча муҳим фалсафий-ахлоқий масала қаламга олинаиб, ихчам поэтик хулоса ифодаланади. Шу боис фардлар аксар афористик характерда бўлиб, уларнинг қўплари ҳикматлар, халқ мақоллари даражасига кўтарилган [8, б. 345]. Сирожиддин Саййид ўз фардларида ухровий мазмуннинг содда талқинини беришга интилади. Унда умр, унинг ўткинчилиги, инсон ва унинг фонийлиги, замон ва заминнинг доимо ўзгаришларда бўлиши, юрт ва унинг абадий муҳаббати каби мавзулардаги лирик субъект ўй-фикрлари берилади:

Кеча бор эрди бугун,
лекин бурун бўлди бугун,
Гар бугун ҳам эрта ўтгай,
Эрта ҳам бўлгай бурун. [5, б. 194]

Ушбу фардда шоир бугун ва бурун сўзлари такрори ҳамда уларни тарди акс сифатида қўллаш орқали умрнинг ўткинчилиги ҳақидаги фалсафий фикрларини беради.

Сабр қилсанг, хоҳишингга
айлагай тақдир замон,
Сен эришган ушбу ҳалво
ғўра эрди бир замон. [5, б. 195]

Шоир фардда ирсоли масал тасвир воситаси орқали “сабр қилган инсон ўз мақсадига эришади” деган афористик фикрни беради. Фардда “сабр қилсанг ғўрадан ҳалво битар” мақоли (содда фольклоризм) шоир ифодаламоқчи бўлган ибратли фикрни таъсирчан бўлишига асос бўлган.

Сирожиддин Саййиднинг ““Хамса” хайратлари” (Биринчи хайрат), “Юз ох, Захириддин Муҳаммад Бобур” каби асарларида ҳам мумтоз лирик жанрлар бўлган ғазаллар, мухаммас, маснавийлар учрайди. Шоирнинг ушбу икки асарида ҳам мумтоз адабиётимиздаги анъанавий мавзулар янги давр ўқувчисига содда талқинлар асосида етказилган.

Сирожиддин Саййиднинг “Қирқ ҳадис” каби тўпламида мумтоз адабиётимиздан таъсирланиш асосида юзага келган тўртликларни кузатамиз. Арбаъин арабча “арбаъ” яъни, “қирқ” сўздан олинган бўлиб, қирқта машҳур, саҳиҳ ҳадис мазмунини шеърини вазнда, аниқроғи, бир рубоийда ифодалаш санъатини англаган. Бундай асарлар оддий халқ вакиллари ҳадислар мазмунини осон тушуниши ва хотирасида узоқ сақлаб қолиши учун хизмат қилган.[3]. “Арбаъин” яратиш анъанаси имом Нававий, Абдурахмон Жомий, Навоий ижодларида, истиқлол даври адабиётида эса Абдулла Орипов (“Ҳикматлар садоси”) ижодида кузатамиз. Сирожиддин Саййид “Қирқ ҳадис”ни “Яхшилик эскирмагай” рукни остида

беради [7, б. 86-113]. Шоир қалбига таъсир қилган ҳадисларни шеърӣй йўлда ифодалаш орқали инсонларга ҳаёт ва умр мазмунини англатади, инсонга покланмоқ ва комил инсонга айланмоқни умрининг дастурламалига айлантириши лозимлигини насиҳат қилиш ҳеч қачон, ҳеч қайси замонда эскирмаслигига урғу беради гўё. Шу билан бирга, инсонни “юз минг кўнгилларга вафо қилмаган дунёда” яхшилик қилиб яшашга, гуноҳ қилмасликка чақиради. Сирожиддин Саййиднинг “Қирқ ҳадис” асари ўзигача бўлган “Арбаъин” ёзиш анъанасини давом эттириш билан бирга унга новаторона ёндашганлиги билан ажралиб туради. Шоир “иктибоси халл” [8, б. 128] санъати орқали қирқ ҳадиснинг шеърӣй мазмунини беради. “Қирқ ҳадис” яхлит композицион бутунликка эга бўлган асар бўлиб, у салафлардан фарқли ўларок бармоқ вазида яратилган.

Сирожиддин Саййид мумтоз лирик жанрларда ижод қилар экан, биринчидан, мумтоз адабий анъаналарни давом эттирди, иккинчидан, мумтоз адабиётимиздаги анъанавий поэтик образларга новаторона ёндашиб, уни янги мазмун билан бойитди. Натижада эски мавзу ҳозирги замон кишиси қалбига йўл топа олди ҳамда уларни бугунги ахлоқий ҳамда инсоний муносабатларга хизмат қилдира олди.

АДАБИЁТЛАР

1. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 320 б.
2. Каримов Ҳ. Истиклол даври адабиёти. – Тошкент, 2007. – 407 б.
3. Норов Т. Арбаъин ҳикмати – hidoyat.uz/mutolaa/2065-arbain-hikmati.html (2013 йил 20 май)
4. Сирожиддин Саййид. “Хамса” хайратлари”. – Т.: Sharq, 2016. – 112 б.
5. Сирожиддин Саййид. Хайёмдан бир коса, Румийдан бир жом. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2015. – 248 б.
6. Сирожиддин Саййид. Асарлар. 1 жилд. Шеърлар. Достонлар. – Тошкент: Sharq, 2018. – 470 б.
7. Сирожиддин Саййид. Асарлар. 11 жилд. Шеърлар. Достон. – Тошкент: Sharq, 2018. – 555 б.
8. Quronov D. va b. Adabiyotshunoslik lug’ati. – Т.: Akadernashr, 2010. – 408 б.
9. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.: Akadernashr, 2018. – 480 б.

Научный руководитель: доктор философии (PhD) по филологическим наукам Эшанова З.К.

УДК 417

*Гулиода Сирожева
(Самарканд, Узбекистан)*

TA’LIM VA TARBIYA JARAYONIDA INNOVATSION METOD VA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

В статье автор делится своим опытом по поведению педагогических технологий на занятиях по родному языку в средней школе, которые призывают школьников к активности, выявлению способностей.

Калит сўзлар: таълим мазмуни, инновация, педагогик технология, актёр, режиссёр, боскич, фикрлар, маънавий баркамол, эркин фикрловчи.

In the article the author shares with his experience on carrying out of pedagogical technologies in Russian lessons in the secondary school which appeals pupils activity on educational abilities.

Key words: educational content, innovation, pedagogical technology, an actor, stage – director, step, ideas, spiritual, mature, free reasoning.

Yosh avlodga munosib ta'lim berish, ularning ilm-fanga bo'lgan qiziqishlarini ro'yobga chiqarish maqsadida bugungi kunda O'zbekiston demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yo'lidan izchil bormoqda. Buning uchun kadrlar tayyorlash tizimi tubdan isloh qilindi. Davlatning ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi qaror topdi. Ta'lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan yangi pedagogik texnologiyalar, pedagogik-psixologik tushunchalar, innovatsiyalar, interfaol metodlarning ta'lim beruvchi tomonidan o'zlashtirilib va qo'llanib borilishi, ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirib yubordi desak, mublag'a bo'lmaydi. Dars mobaynida muhim nazariy bilimlarni o'quvchiga yetkazish, unda ayrim faoliyat yuzasidan ko'nikma va malaka hosil qilish, ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish, o'quvchi bilimni nazorat qilish hamda baholash o'qituvchidan yuksak mahorat va tezkorlikni talab qiladi.

Ta'lim jarayonida insonning barcha ma'naviy, aqliy, jismoniy kuch va imkoniyatlarini o'zaro muvofiq ravishda rivojlantirish, ta'lim beruvchining, ya'ni o'qituvchining asosiy vazifasi bo'lishi kerak. Zamonaviy o'qituvchi dars jarayonida "aktyor" emas, aksincha, "rejissor" bo'lishi kerakligini anglashi lozim. U o'z o'quvchilarini fanga ijodkorlik nuqtai nazari bilan qarashlarini tashkil qilishi, ularda izlanuvchanlik xususiyatlarini shakllantirishi va interfaol usullardan foydalangan holda darsni tashkil etishi lozim bo'ladi. Buning uchun o'qituvchi ta'lim texnologiyasining innovatsion usullarini yaxshi bilishi kerak.

Interfaol metodlar ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish imkoniyatini nazarda tutadi. Bu borada o'qituvchi darslarda foydalanishi mumkin bo'lgan ayrim pedagogik vositalar: ta'kidlovchi savollar, bundan o'quvchining bergan savoliga qarab, uning fikrlash darajasini aniqlash mumkin. O'qituvchi alternativ, o'quvchini faollikka chorlovchi savollar orqali sinfda ijodkorlik, izlanuvchanlik, qiyoslash, o'xshashlik va farqini topish singari xususiyatlarni rivojlantiruvchi muhitni yaratadi.

Bu usullar, asosan, bosqichlarga ajratilgan dars jarayonida qo'llaniladi (chaqiruv, anglash, fikrlash) va har birida o'qituvchi o'quvchilarga tegishli topshiriqlar beradi. Bu metodlar va usullar o'quvchida kommunikativ qobiliyatning o'sishiga, o'quvchilar orasida hissiy aloqa o'rnatilishiga, muammoli vaziyatlar yechimiga, guruhda ishlashni, o'zgalarning fikrini tinglay olishni va o'z fikrini mustaqil bayon etishni o'rgatibgina qolmasdan, unda o'ziga ishonch, bilimiga tayana olish, qiziqishlarining kuchayishiga, keng fikrlashiga olib keladi.

Yosh avlodning ma'naviy barkamol, aqliy salohiyati yuqori, mustaqil va erkin fikrlovchi, ijodkor bo'lib shakllanishida pedagogik inovatsiyalarni qo'llash, integrativ jarayonga asoslanish, interfaol metodlardan foydalanish kamlik qiladi. Biz o'quvchi shaxsining ichki olamini hisobga olishimiz kerak bo'ladi. Ya'ni uning shaxsiy fikri bilan hisoblashimiz, undagi qobiliyatlarni payqamog'imiz, uning so'z boyligini oshib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsata olishimiz zarur. Interfaol metodlarni qo'llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, ma'ruzalar soni kamligi, lekin seminarlar soni ko'pligi, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, jamoada ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo'lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'ziga xos ahamiyatga ega. Interfaol usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o'z fikrini bayon qilish, uni asoslagan holda himoya qila bilish, sog'lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko'nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi. Interfaol mashg'ulotlarni amalda qo'llash bo'yicha ayrim tajribalarni o'rganish asosida bu mashg'ulotlarning sifat va samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi ayrim omillarni ko'rsatishimiz mumkin. Ularni shartli ravishda tashkiliy-pedagogik, ilmiy-metodik hamda o'qituvchiga, o'quvchilarga, ta'lim vositalariga bog'liq omillar deb atash mumkin. Ular o'z mohiyatiga ko'ra ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishini nazarda tutishimiz lozim. Tashkiliy-pedagogik omillarga quyidagilar kiradi: o'qituvchilardan interfaol mashg'ulotlar olib boruvchi trenerlar guruhini tayyorlash; mashg'ulotda faol ishtirok etish uchun zarur bilimlarni o'zlashtirganlik, muloqotga tayyorlik, o'zaro hamkorlikda ishlash, mustaqil fikrlash, o'z fikrini erkin bayon qilish va himoya qila olish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. Mashg'ulotlarda vaqtdan unumli foydalanish zarur va shart hisoblanadi. Buning uchun turli zarur vositalarni

tanlash, tayyorlash hamda mashg'ulot o'tkazuvchilar va qatnashuvchilarning vazifalari aniq belgilangan bo'lishi lozim. Interfaol metodlar bilan an'anaviy ta'lim usullari o'rtasida o'ziga xos farqlar mavjud bo'lib, har bir o'qituvchi bu farqlarni qiyoslashi, ularning bir-biriga nisbatan afzalliklari va kamchiliklarini ta'lim jarayonini rejalashtirish va uni o'tkazish usullarini tanlashda to'g'ri hisobga olishi zarur.

Interfaol ta'lim bir vaqtda bir nechta masalani hal etish imkoniyatini beradi. Bulardan asosiysi - o'quvchilarning muloqot olib borish bo'yicha ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi, o'quvchilar orasida emotsional aloqalar o'rnatilishiga yordam beradi, ularni jamoa tarkibida ishlashga, o'z o'rtoqlarining fikrini tinglashga o'rgatish orqali tarbiyaviy vazifalarning bajarilishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, amaliyotdan ma'lum bo'lishicha, dars jarayonida interfaol metodlarni qo'llash o'quvchilarning asabiy zo'riqishlarini bartaraf qiladi. Ular faoliyatining shaklini almashtirib turish, detallarini dars mavzusining asosiy masalalariga jalb qilish imkoniyatini beradi.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рузиева Д., Усмонбоева М., Холикова З. Интерфаол методлар: мохияти ва кулланилиши. Методик кулланма. Тошкент, 2013.
2. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент: «Истеъдод» жамгармаси, 2008.
3. Толипов У.К., Усмонбоева М.У. Педагогик технологияларнинг татбикий асослари. Тошкент: Фан, 2006.
4. Йулдошев Ж.Г., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. Тошкент: Фан ва технологиялар, 2008.

УДК 811.161.1:811.111

*Татьяна Скоробогатая
(Гродно, Беларусь)*

ТЕОРИЯ НОМИНАТИВНОЙ ДЕРИВАЦИИ И СОПОСТАВЛЕНИЕ НЕБЛИЗКОРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

В статье рассматривается значение теории номинативной деривации при сравнении деривационной семантики на примере глаголов. Анализ осуществляется как внутри каждого из исследуемых языков, так и при сопоставлении общих и частных деривационных значений, специфических для русского и немецкого языков. Устанавливаются возможности изучения системы отношений между деривационными значениями в русском и немецком языках.

Ключевые слова: *деривационное значение, номинативная деривация, сопоставительное языкознание, русский язык, немецкий язык.*

The article discusses the significance of the theory of nominative derivation when comparing derivational semantics using verbs as examples. The analysis is carried out both in each of investigated languages, and by comparison of the general and private derivational values, which are specific to Russian and German languages. The possibilities of studying the system of relations between derivational meanings in Russian and German languages are established.

Keywords: *derivational value, comparative linguistics, the Russian language, the German language, theory of nominative derivation*

Оригинальная теория номинативной деривации, предложенная в 70-80-е годы XX века профессором В.М. Никитевичем, стала наиболее полным отражением взаимодействия словообразования и синтаксиса. Возникновение данной теории – результат закономерного развития исследований в области словообразования и синтаксиса. Словообразование всегда

находилося в центрі уваги русистів (Г.О. Винокура, Е.С. Кубряковою, Н. Янко-Триницької, В.В. Лопатина, Е.А. Земської, А.Н. Тихонова, Д.Н. Шмелева і багатьох інших) і германістів (К.А. Левковської, М.Д. Степановою, В.Н.Федорцовою, І. Ербена, Г. Брінкмана, В. Шмідта, Л. Вайсгербера і інших). Взаємодія словотвірної і синтаксическої підсистем російської мови стали предметом вивчення в роботах Е.С. Кубряковою, Л.В. Сахарного, Р.З. Мурясова, Е.А. Земської і багатьох інших. Вперше процес взаємодії синтаксиса і словотворення в німецькій мові розглядався в дослідженнях, таких германістів як В. Флейшер, Й. Ербен, В.М. Павлов, М.Д. Степанова і др. Б.А. Абрамов вважав, що «словотворення і синтаксис служать для побудови номінативних одиниць» [1, с. 260]. Основа для розвитку ідеї про зв'язок синтаксиса і словотворення в німецькій мові служили складні слова [1, с. 263], [5, с. 210]. Так, В.М. Павлов стверджує, що «любая граматическа конструкція, охоплююча в своєму складі більше однієї лексики (мінімально – дві), незалежно від її морфологічного побудови потенційно може виступати в двох основних функціональних якостях – в якості форми, в якій здійснюється синтаксическе зв'язування лексем, і в якості засобу оформлення вже здійсненої, існуючої зв'язки лексем, що представляють як компоненти однієї складної лексики». Таким чином, лексемно-синтетическе початок в складному слові знаходиться в єдинстві з початком аналітико-синтаксическим [4, с. 48].

Як відомо, словотворення виконує номінативну функцію, основною одиницею вираження якої вважається лексема. Однак далеко не во всіх випадках можна виразити будь-яке значення засобом словотворення. Внаслідок цього виявляються можливі словотвірні лакуни, які одночасно можуть бути і лексическими лакунами. Для їх заповнення в мові існують інші способи вираження потрібного значення, вивчення яких виходить за межі словотворення. І тут на допомогу приходять теорія номінативної деривації, предметом вивчення якої поряд з аффіксальними способами словотворення, є дериваційний аналітизм, т.є. показателем продуктивності може бути не тільки аффікс, але і службесне дериваційне слово. Таким чином, один і той же денотат може виражатися одиницями, різними за структурою побудови, але здатними замінювати один одного як комунікативні еквіваленти [3, с. 116]. Наприклад, значення 'початковість', виражене префіксом *за-* у дієслів російської мови може бути представлено дериваційними поєднаннями моделі *начать + производящий глагол* (забарабанить – начать барабанить). В німецькій мові дане значення для російських еквівалентів *забарабанить, начать барабанить* експліцирується тільки аналітически: *anfängen zu trommeln*, незважаючи на те, що в німецькій мові дане значення імпліцитно може бути представлено префіксальними і полупрефіксальними морфемами (*er-, an-, auf-*).

Вивчення побудови номінативних одиниць є актуальною проблемою сучасного мовознавства. Учені-германісти розглядали тільки стійкі словосполучення (фразеологізми) як номінативні одиниці. В русистикі питаннями номінативної деривації займаються послідовники теорії В.М. Никитевича.

Сучасний стан лінгвістики вимагає всебічного розгляду мовних одиниць різного рівня, так як результати багаточисленних наукових робіт показують: ізолюване співставлення словотворення і лексики неблизкорідних мовних систем виявляється малоєфективним. Дериваційна семантика може бути представлена засобами різних рівнів, так наприклад, дериваційному значенню російських дієслів 'розповсюдження дії на всі або багато об'єктів' в текстах німецької мови відповідають словосполучення 'производящий глагол + alle (viele)': *перещелувати – viele küssen*. Таким чином, при дослідженні співставляються мови описання і співставлення цілеспрямовано проводиться від значення до форми з урахуванням різнорівневих засобів його вираження, незважаючи на те, що традиційно вважається, що «описання від форми до значення дає можливість більш чіткого і строгого обмеження вивчаємого об'єкта, дозволяє вивчити його використання в різних умовах контекста, визначити функціональну

дистрибуцію и спектр функциональных значений, установить в сопоставляемых языках системные и функциональные эквиваленты» [6, с. 49]. Однако такой подход не способен выявить особенности тех или иных деривационных значений и соотнести их при исследовании неблизкородственных языков, таких как русский и немецкий языки. Теория номинативной деривации позволяет описывать собственно деривационные факты в тесной взаимосвязи с несловообразовательным окружением и лексическими подсистемами языка. В результате исследования и сопоставления русского и немецкого языков с точки зрения теории номинативной деривации появляется возможность выделить и определить деривационные слова и их соотношения с аффиксальными средствами, реализующими те или иные словообразовательные значения в каждом из языков в отдельности, что в свою очередь способствует выявлению случаев безэквивалентного деривационного аналитизма в исследуемых языках. Так, на примере исследования глагола можно утверждать, что в системе обоих языков присутствуют словообразовательные лакуны, реализованные иными, чем аффиксация, деривационными средствами.

Таким образом, сопоставление неблизкородственных языков с точки зрения теории номинативной деривации способствует установлению сходств и различий в составе деривационных подсистем исследуемых частей речи в русском и немецком языках, позволяет внести определенный вклад в сопоставительное описание сложных объединений родственных единиц смежных уровней (лексического и синтаксического) в синхронии. Данное направление может оказаться перспективным при исследовании и сопоставлении неблизкородственных языков, «поскольку позволяет перейти от отношений, связывающих родственные слова, к отношениям, которые свидетельствуют о взаимодействии слов и родственных им словосочетаний» [2, с. 27].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамов Б. А. Избранные работы по немецкой грамматике и общим проблемам языкознания / Б. А. Абрамов. – М. : Кругъ, 2003. – 423 с.
2. Никитевич А.В. Производное слово и словосочетание: взаимодействие дериватов с общим корнем / А.В. Никитевич // Проблемы теории и истории славянского словообразования : тез. докл. VI Междунар. конф. Комис. по славян. словообразованию при Междунар. ком. славистов, Минск, 2–6 марта 2003 г. / Мин. гос. лингвист. ун-т ; редкол.: Н.П. Баранова (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2003. – С. 27–29.
3. Никитевич В.М. Основы номинативной деривации / В.М. Никитевич. – Минск : Выш. шк., 1985. – 157 с.
4. Павлов В.М. Понятие лексемы и проблема отношений синтаксиса и словообразования / В.М. Павлов ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. В.Г. Адмони. – Л. : Наука, 1985. – 299 с.
5. Харитончик З.А. Очерки о языке. Теория номинации. Лексическая семантика. Словообразование : избр. тр. / З.А. Харитончик ; Мин. гос. лингвист. ун-т. – Минск : МГЛУ, 2004. – 363 с.
6. Широкова А. Г. Методы, принципы и условия сопоставительного изучения грамматического строя генетически родственных славянских языков / А. Г. Широкова // Сопоставительные исследования грамматики и лексики русского и западнославянских языков / А. Г. Широкова [и др.] ; Моск. гос. ун-т. – М., 1998. – С. 10–99.

Лобар Содиқова
(Ташкент, Ўзбекистан)

MEDIA KOMPETENSIYASI TUSHUNCHASI VA MAZMUNI VA O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ushbu maqolada media kompetensiyasi tushunchasi va mazmuni haqida, shuningdek uni ta`lim jarayonida qo`llashda yuzaga keladigan imkoniyatlardan kelib chiqadigan o`ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Tayanch so`zlar: media ta`lim, media vositalari, kommunikatsiya, mass-media, mediakommunikatsiya, informatsion madaniyat, elektron ta`lim resurlari.

XXI asr zamonaviy texnologiya va axborot kommunikatsiya asri sanaladi. Xususan, so`nggi bir necha yillar mobaynida texnologiya shiddat bilan rivojlandi. Hayotimizda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari va texnologiyalari muhim o`rin egalladi. Axborot texnologiyalarning hayotimizda jadal rivojlanishi sababli esa hozirda media atamasi kundalik hayotimizda tez-tez uchrab turadi. Media ta`lim hozirgi davrda shaxsning ommaviy axborot vositalari orqali rivojlanish jarayonini anglatadi. Media atamasi ommaviy axborot vositalari va mass-media tushunchalariga sinonim sifatida ishlatilib kelinadi. Media vositalari hayotimizda shunchalik muhim o`rin egalladiki, hozirda mamlakatimizning hech bir jabhasini media vositalarisiz tasavvur etib bo`lmaydi. Xususan, ta`lim tizimini, ya`ni oliy ta`lim tizimini ham chetlab o`tib bo`lmaydi. Malakaviy jahon talablariga mos keladigan kadrlarni tayyorlash, avvalo, amaldagi ta`lim jarayonini tubdan o`zgartirishni talab qiladi. Respublikamizda zamonaviy AKT vositalaridan samarali foydalana oladigan, yuqori malakali, jahon mezonlariga javob beradigan mutaxassislarini tayyorlash oliy ta`lim tizimidagi mas`ul shaxs va tashkilotlar oldiga kechiktirib bo`lmaydigan vazifalarni qo`ymoqda.

Aynan hozirgi zamonaviy hayotimizdagi oliy ta`lim muassasalarida berilayotgan ta`limning sifatiga aynan shu media vositalari benihoya katta ta`sir ko`rsatadi. Qolaversa, dunyo miqyosida ham media ta`limni ahamiyati turli xalqaro tashkilotlar UNESCO tashkilotining rezolyutsiyasi hamda tavsiyalarida media-ta`lim alohida ta`kidlanib, media ta`lim rivojlanishini qo`llab-quvvatlagan hamda turli texnologiyalar bilan uzviy bog`langan holda rivojlanadi va insonni bir necha faoliyatlarga yo`naltiradi.

Ya. Mamatova, S.Sulaymonovalarning ta`kidlashicha, Media va axborot savodxonligi– «soyabon», ya`ni bir tushuncha mazmunida ikki ma`no birlashgan atama sifatida YUNESKO tomonidan tavsiya etilgan. Uning mohiyatini anglash uchun har bir tushuncha o`zagini anglash zarur. «Media» atamasi (lotincha - medium, ya`ni vosita, vositachi, usul) turli ko`rinishdagi kommunikatsiya va axborot vositasini anglatadi. Media tushunchasi mazmuniga axborot yaratish, nusxalashtirish, tarqatish vositasi hamda mualliflar va ommaviy auditoriya o`rtasida axborot almashinuvining texnik vositalari kiradi. Bugungi kunda media atamasidan ommaviy axborot vositalari yoki mass-medias tushunchalarining sinonimi sifatida foydalaniladi. Hozirgi zamon jamiyati taraqqiyotiga medialarning ta`siri yil sayin oshib borib, ular vositasida insonlar atrof-voqelikni ijtimoiy va ruhiy jihatdan anglamoqda va baholamoqda. Zamonaviy medialarning asosiy jihatlari sirasiga tadqiqotchilar kreativlik (yaratuvchanlik, ijodkorlik) va innovatsiyalarni kiritmoqda.²⁷

I.Yoqubovning fikricha, talabalarning keladigan axborotni qabul qilishi yoki qay darajada eslab qolishi foydalanilayotgan metod, usul, sharoit va vositalarga bog`liq. Hozirgi vaqtda zamonaviy axborot texnologiyalaridan, monomedia yoki multimedia usullaridan, multimediali kompyuterlardan foydalangan holda darslarni o`qitish samaraliroq bo`lishiga erishish mumkin.

²⁷ Я. Маматова, С. Сулайманова, тузувчилар. Ўзбекистон медиатаълим тараққиёти йўлида. Ўқув қўлланма. – Т.: «Extremum-press», 2015. – 9 б.

90-yillarga kelib shaxsiy kompyuterlarning quvvati yetarlicha rivojlangach, kompyuterning ovoz va video bilan ishlash masalasi o'rtaga tashlandi. Bu muammolarni hal qilish uchun foydalanuvchilar orasida multimedia deb nom olgan texnik uskunalar yaratildi. Bu uskunalar tarkibiga ovoz kartasi, ovoz kuchaytirgich va karnay hamda kompakt disk nomini olgan doimiy tashqi xotira diskuyuritgichi kiradi. Bu uch qurilma bilan ta'minlangan kompyuterlar multimedia kompyuterlari deb ataladi.²⁸

S.A. Usmonova shunday deb ta'kidlaydi, media so'zi juda ko'p uchraydi va u ko'pincha muhit deb tarjima qilinsa-da, muloqot degan ma'noda ham ishlatiladi. Kompyuter multimediali bo'lishi uchun birinchidan, multimedaning texnik ta'minoti, ikkinchidan, uning dasturiy ta'minoti va uchinchidan, multimedia axborotlari mavjud bo'lishi kerak.²⁹

I.Yoqubovning fikricha, multimedia mahsulotlari deb, oddiy axborot matn va grafikadan tashqari ovoz va video axborotlar ham tarkibiga kirgan va bundan tashqari, oddiy videodan farq qilib, tarkibiga axborotlar oqimini boshqarish farmoishlari ham kirgan dasturiy vositalarga aytiladi. Multimedia mahsulotlarining juda ommaviylashib ketishining asosiy sababi ham ularda ana shu boshqarish farmoyishlarining mavjudligidir.³⁰

Multimedia mahsulotlariga:

- elektron kataloglar;
- elektron kitoblar;
- birgalikda malaka oshirish, o'qish, o'rganish;
- tijorat va marketing taqdimotlari;
- o'quv mashg'ulotlari;
- kompyuter o'yinlari va boshqalar misol bo'la oladi.³¹

T.Sattorovning izohlashicha, Axborotlarni kompyuter ekranidan o'qish jarayonidagi qiyinchiliklar: kompyuter ekranidan axborotlarni o'qish qog'ozga chop etilgan axborotlarni o'qishga qaraganda noqulayroq. To'liq o'qib chiqishni talab etadigan katta hajmdagi matnli axborotlarni, shuningdek, gazeta, kitob va jurnallarni qog'ozda chop etilgan variantda o'qish birmuncha qulay. Aksariyat hollarda multimedia vositalarida zarur axborotlarni topish va uni qog'ozga chop etib olish uchun ma'lumotlarni qidirish quroli taqdim etiladi.³²

S.Usmonovning ta'kidlashicha esa, samarali ishlab chiqilgan ta'lim muhiti (shu jumladan, multimediali ta'lim muhiti) quyidagi 4 ta elementni o'z ichiga qamrab oladi:

1. Axborotlarni aks ettirish.
2. Ishni nimadan boshlash va qanday davom ettirish bo'yicha qo'llanma.
3. Tushunish va xotirada saqlab qolish uchun mashqlar.

4. O'tilganlarni takrorlash yoki keyingi bosqich (qadam)ga o'tish zarurligini aniqlash uchun o'zini baholash. Ushbu to'rtta element elektron o'quv resurslaridan foydalangan holdagi ta'limda yoki an'anaviy ta'lim turlari bilan bo'lgan kombinatsiyalarda ishlatilishi mumkin.

Bodarenko E., A.Jurinlarning fikriga ko'ra, mediata'limning o'ziga xosligi pedagogik nuqtai nazaridan quyidagilardan tashkil topgan:

- Mediata'lim pedagogik zaruriyat sifatida axborotni erkin talqin va idrok qilish natijasida paydo bo'ladi.

- Mediata'lim pedagogik paradigmani tashkil qildi.

Zamonaviy talabalarning hayotidagi mass-medianing rolini ko'rib chiqadigan bo'lsak, shuni ta'kidlash kerakki, mediata'lim o'quvchini nafaqat mustaqil fikr yuritishga, qolaversa shu bilan

²⁸ Yoqubov I. Amaliy ingliz tili metodikasi. – T.: Perfect Print, 2011.

²⁹ Usmonova S.A., Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. – T.: Fan va texnologiya, 2008.

³⁰ Yoqubov I. Amaliy ingliz tili metodikasi. – T.: Perfect Print, 2011.

³¹ Mavlonova R. Pedagogika nazariyasi va tarixi / N.Vohidova, I.Rahmonqulova taxriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2010.

³² Sattorov T. Q. Bo'lajak chet tili o'qituvchisining uslubiy omilkorligini shakllantirish texnologiyasi. – T.: TDYUI, 2003.

birga, ijodkorlik faoliyatlarini yanada rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, o'z sohasidagi yangi bilimlarni yaratish, umumlashtirish, xulosa chiqarishga va keng dunyoqarashni shakllantirishga o'rgatadi. Media vositalari yordamida pedagoglarning ta'lim berish jarayonidagi sarf bo'layotgan kuchi ancha tejalib, buning oqibatida pedagog o'rgatmaydu, va aksincha u talabalarga olingan ma'lumotni anglashga yordam beradi. Buning uchun esa albatta pedagog o'zida media ta'lim vositalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirgan bo'lishi lozim.

Ta'lim jarayonida mediata'lim qanchalik mukammal bo'lsa, u rivojlanib borayotgan bo'lajak mutaxassis kadrlarning dunyoqarashi, intellektual salohiyati, mustaqil ta'lim jarayonidagi faolligini shakllanishiga benihoya katta ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yoqubov I. Amaliy ingliz tili metodikasi. – T.: Perfect Print, 2011.
2. Usmonova S.A., Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. – T.: Fan va texnologiya, 2008.
3. Yoqubov I. Amaliy ingliz tili metodikasi. – T.: Perfect Print, 2011.
4. Mavlonova R. Pedagogika nazariyasi va tarixi / N.Vohidova, I.Rahmonqulova taxriri ostida. – T.: Fan va texnologiya, 2010.
5. Sattorov T. Q. Bo'lajak chet tili o'qituvchisining uslubiy omilkorligini shakllantirish texnologiyasi. – T.: TDYUI, 2003.

УДК 417

*Дилшода Чиникулова
(Самарканд, Узбекистан)*

УКУВЧИЛАРНИ УКИТИШ ЖАРАЁНИДА ИНТЕРФАОЛ МЕТОДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Статья посвящена применению интерактивных методов обучения в общеобразовательных средних школах с целью повышения творческих способностей учеников.

Калит сўзлар: инновация, интерактивный метод, укувчи, кобилият, ижодкорлик, диккат, хотира, жадвал, термин, маву, вазифа, фаолият, янги, тушуунча.

Given article is devoted to the use of interactive methods of educations in general education of secondary school with the aim of raises pupils creative abilities.

Key words: innovation, creative methods, student, ability, creativity, attention, memory, table, term, topic, task, activity, new, conception.

Мустакил Республикамиз келажаги, равнаки, ёшларимизнинг юкори маънавиятли, ижодий фикрлаш кобилиятига ва мустакил урганиш куникмаларига а эга шахс сифатида шаклланиб боришга боглик.

Таълим ислохотлари шароитида хам таълим муассасаларида турли педагогик янгиликларни жорий этишга каратилган инновацион фаолият мухим ахамият касб этмокда.

Таълим жараёнида укувчилрга замонавий билим беришда инновацион технологияларнинг урни бекиёс. Дарс жараёнида илгор педагогик технологияларни куллаш таълим самарадорлигини оиради.

Хар бир дарс, хар бир укув пердметининг узига хос технологияси бор. Укитувчи ва укувчининг максадим ижбий натижага эришиш булиши керак, шунинг учун турли педагогик технологиялардан фойдаланиш максадга мувофик булади. Педагогик технологияларинг турлари жуда куп. Дарсинг мавзусига караб, укувчиларни фаоллаштириш макседида дарс давомида ким нечта интерфаол методларни куллаш мумкин.

Мавзу материалини баён этиш пайтида укучиларга «Мияга хужум» яхши самара беради. Бунда укитувчи укучиларни кандай узлаштирганликларини билиб олади. Шу билан бирга, укуччи укитувчининг истаган пайтда сураб колишини билиб, уни диккат билан эшитадилар.

Укучиларни фаоллаштириш, уларда утиладиган дарсга кизикиш уйготиш хам педагогга боглик.

Яна бир интерактив методларнинг бири «кроссворд» усулидир. Бу усулларни дарсга татбиқ этишга бир неча хил ёндашув мавжуд булиб, дарс жараёнида уларнинг хаммасидан хам фойдаланамиз.

Биринчи ёндашув – берилган вазифани урганишда укуччи матндан янги сузларни ажратиб олиб, улардан кроссворд тузишибулса, иккинчиси – янги сузларни синф тахтасига ёзиб, бутун синф укучилари катнашган холда, уларни кроссворд жадвалига жойлаштиришдир. Учинчиси – кроссворд жадвалида (коғозда ёки синф доскасида) изланаётган термин харфларига мос катакларни колдириб, уни топиш вазифасини бериш хисобланади. Туртинчиси – изланаётган суз мохиятини хар хил аникликдаги сузлар билан айтиб, укуччига ёрдам беришидир. Масалан, «от» ибораси изланаётган булса, укуччини тугри йулга йуналтириш учун хар хил сузлар айтиш «отмок, улоктирмок – феъл», «от - хайвон». Изланаётган иборанинг (тушунчанинг) хусусиятларидан бирини айтишдан иборат булган бу формулаларнинг мазмунига энг якин турадигани 10 балл, энг узоги 1 балл билан белгиланади ва штраф балли хисобланади. Укуччининг излаётган сузини топиши учун 10 балл кузда тутилган булса ва у энг якин ёрдамдан фойдаланса, у уша 1 баллни йукотади ва кроссворддаги шу кадами учун 0 балл ишлайди.

Кроссворд усули укучилан диккати энгил жалб этади, дарсда зерикишга тула бархам беради ва янги тушунчаларни мустахам эгаллашга замин яратади. Бизнинг кузатувларимиз буни тула тасдиқлайди. 6-7 синф укучиларининг узлари томонидан тузилиб, дарсда намоиш килинган ёки дарс пайтида биргаликда тузилган кроссвордлар уша укучиларнинг узларга 8-9 синфларида таклиф этилганда тушунчаларнинг аксарият кисми уларнинг хотирасида сакланганлиги маълум булди.

Куйидаги хулосага эришдик, кроссворд усули бу жараёни сезиларли даражада энгиллаштиради ва олинган информацияларнинг узокрок сакланишини таъминлайди.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рузиева Д., Усмонбоева М., Холикова З. Интерфаол методлар: мохияти ва кулланилиши. Методик кулланма. Тошкент, 2013.
2. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент «Истеъдод» жамгармаси, 2008.
3. Толипов У.К., Усмонбоева М.У. Педагогик технологияларнинг татбикий асослари. Тошкент: Фан, 2006.
4. Йулдошев Ж.Г., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий килиш. Тошкент: Фан ва технологиялар, 2008.

REVISITING CLASSIFICATIONS OF TERMS

У статті розглядаються основні лінгвістичні класифікації термінів, зокрема класифікація за морфологічною будовою (терміни-слова та терміни-словосполучення), класифікація за сферою функціонування (загальнонаукові, міжгалузеві та вузькоспеціалізовані терміни), класифікація за кількістю компонентів терміну (однослівні, двокомпонентні та полікомпонентні терміни). Особливо аналізується найважливіша, на думку автора, класифікація – класифікація термінів за походженням.

Ключові слова: термін, класифікація, морфологічна будова, сфера функціонування, запозичення.

The present article is concerned with the main linguistic classifications of terms, in particular, classification by morphologic structure (terms-words and terms-combinations of words), classification by the sphere of usage (general scientific, interdisciplinary, highly specialized terms), classification by the number of components of a term (one-word terms, two-component, multicomponent terms). Special attention has been given to the most important classification – classification of terms by origin.

Key words: a term, classification, morphologic structure, the sphere of usage, linguistic borrowing.

There are a lot of different classifications of terms, such as: by origin, by structure, by the sphere of usage, by peculiar features, by morphological structure, by the area of operation, etc. Famous linguists also offer their own authorial classifications. All of them are based on common concepts and basics, but sometimes have significant difference. Systematization and classification of terms are incredibly important and are necessary for a deeper understanding of a term, its faster and more qualitative translation.

A.V. Superanska N.V. Podolska and N.V. Vasyliieva [1], divide terms by morphologic structure into:

1. Terms-words;
2. Terms-combinations of words, which also fall into the following subtypes:
 - free phrases, where each member is a term and can form binary relationships;
 - connected combinations of words, where each member separately can be not a term, but in connection with other terms it forms a term-combination of words.

Such classification of terms by morphologic structure is rather traditional in linguistics [1, p. 9]. This classification is conditioned by division of the terms by the meaning of their components and by specifics of semantic connection between components.

By the sphere of usage terms divide into:

1. General scientific terms. They are used practically in all fields of science, for example: concentration, theory, conception, tendency etc. It should be noted, that within specific terminology and in connection with other terms, general scientific terms can concretize their primary meaning, for example: bracing, operating system.
2. Interdisciplinary terms. They are used in several related or, vice versa, opposite spheres. Accordingly, architectural terminology can have a common paradigm of concepts with building and construction spheres.
3. Highly specialized terms. Terms which are used only in narrow fields, and are used by certain number of people.

Such classification is conditioned by peculiarities of meaning of terms and their rate of expansion. Also, we have to know that this classification is also conditioned by certain synonymy of the term, which is a huge problem of translation studies.

Next classification is classification of terms by structure or by the number of components of a term:

1. One-word terms.
2. Two-component terms.
3. Multicomponent terms.

The most common syntax schemes in architectural terminology are:

I. One-word terms - «A singular noun in nominative case».

Examples: truss, beam, compression, web-girder.

II. Two-component terms.

«An adjective + a singular noun in nominative case» is one of the most wide-spread form of terms.

Examples: longitudinal stability, seismic behavior, vertical plane.

«An adjective + a plural noun in nominative case».

Examples: axial forces, parallel chords

«A noun in nominative case + a noun in genitive case without a preposition».

«An adjective + a singular noun in genitive case»

III. Multicomponent terms.

«A noun in nominative case + a noun in genitive case + a noun in genitive case».

Classification by origin is the most important classification for translators. Having got to know the origin of the term, it is easier for a translator to find a proper equivalent or to form a new word with the help of different methods of translation and translation transformations. Terms borrowed from different languages compose about 40% of words in micro-systems of different linguistic fields. A lot of terms are of a Greek or Latin origin and have a special root. We can classify borrowings from Western European languages into the following subtypes:

- a) From the German language were borrowed the words naming military concepts (soldier, headquarters, officer, guardhouse), trade, manufacturing, technology (mine, signal, accountant);
- b) From French were borrowed terms naming concepts of socio-political life (parliament, demonstration, democracy), art (plot, suite, director), machinery (chassis, carburetor, probe);
- c) From Italian were borrowed a lot of terms-words of musical art (violoncello, solo, pianoforte, adagio, aria, opera, soprano, basso);
- d) From English came words defining concepts of sailing (schooner, dock, midshipman), sports (football, basketball, baseball, knockout), economy (manager, leasing, consulting, barter), digital technology (interface, cluster, driver, track ball, touch pad);
- e) From the Holland language were borrowed sailing terms (boatswain, keel, bumboat, cabin, sailor, harbor).

So, there are various classifications of terms in modern linguistics, and, as scientists have not arrived at a common view on terms classifications, there is still much to be considered and examined, especially from the point of view of translation studies.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва Н.В., Подольская Н.В., Суперанская А.В., Общая терминология: Вопросы теории. Москва : Наука. 1989. 246 с.
2. Павельєва А. К., Асауленко В. В. Особливості перекладу кінофільму “Bridget Jones's Diary” з англійської мови на українську. Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: «Філологічні науки» (мовознавство) : Збірник наукових праць. Дрогобич, 2019. № 11. С. 114 – 117.
3. Lysanets, Y. Pronominal Gender as a Challenge for Translation / Y. Lysanets, A. Pavelyeva // IX наукова конференція з міжнародною участю «Актуальні проблеми перекладознавства та методики навчання перекладу», Харків, 20 – 21 квітня 2017 р.: тези доп. / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 64 – 65.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Павельєва А.К.

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДАГИ МУНОЖОТ-ҒАЗАЛЛАР ПОЭТИКАСИ

Мақолада Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” куллиётидаги муножот-ғазалларининг матн ўрни, манбавий хусусиятлари ва поэтикаси ёритилган. Шунингдек, унда муножот-ғазалларни яратишдаги шоир бадий маҳорати таҳлиллар орқали кўрсатиб берилган.

Калим сўзлар: одоби тасниф, ҳамд, наът, муножот, лирик субъект, лирик қаҳрамон, ғазал жанри, образ, гоя, бадийят.

The article describes the role of the text and the characteristics sources and poetics of monojot-ghazals of Alisher Navoi's in the lyrics of “Khazayin al-ma'ani”. It also showed his poetic skills in analyzing ghazals.

Keywords: classification of etiquette, praise, nauhgt, munojot (supplication), lyrical subject, lyric hero, ghazal genre, image, idea, artistic.

Муножот – арабча нажа نجا феълнинг III формаси бўлиб, шивирламоқ, биров билан яширинча суҳбатлашмоқ, ким биландир юзма-юз [11, б.558], Худога дил рози айтиш, зорланиш [8, б.735; 10, б.317], ялиниш, ёлвориш [6], нажот сўрамоқ, тавалло қилмоқ [7], нажот тилаш, яширинча суҳбат [1], Яратган билан яширин мулоқот каби маъноларни билдиради. Қуръоннинг 58-сура, 13-оятида тавба қилиб илтижо қилмоқ маъносида [11, б.558] келган. Муножот адабий истилоҳ сифатида лирик девон куллиётлари дебочасида, эпик асарларнинг анъанавий кириш қисмида ҳамдан кейин, наътдан олдин келадиган қисм бўлиб, улар девоннинг алоҳида жанрлари ичидан жой олиши ҳам мумкин.

Мумтоз адабиётимиздаги жанрлар қатъий анъанавий шаклга эга. Муножот эса маълум бир қатъий анъанавий шаклга эга бўлмагани учун ҳам бирор жанрнинг ифода шаклида берилган ва шу боис адабиётшунослик лугатларида алоҳида жанр сифатида тилга олинмайди. Адабиётшуносликка оид Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ал-балоға” асарида муножотлар асарларнинг мазмуний таснифида ёдга олинади. Аҳмад Тарозий ҳамд ва наът, муножот ва қасида каби асарлар 10 та шеър турида (ғазал, қасида, қита, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мутававал, фард) ҳамда насрда ёзилиши мумкинлигини таъкидлайди [9,б.32]. Муножотларда, асосан, лирик субъектнинг диний, тасаввуфий, фалсафий қарашлари, ўй-фикрлари ва кечинмалари ўз аксини топади. Муножотлар поэтикасига хос бўлган асосий хусусиятлар архитиктоникасининг мутлоқ илоҳга мурожаат, ялиниш, ёлвориш, мадад сўраш, илтижо этиш асосига қурилиши, бошидан охиригача Яратган сифатлари орқали далиллаш, илтижо интонациясининг сақланиши ҳамда интихода асосий мақсаднинг берилишидир.

Профессор Ҳамид Сулаймон текширишлари бўйича айтиш мумкинки, буюк шоир «Хазойин ул- маоний» девонларини тузиш устида бир неча йил давомида тинимсиз ижодий меҳнат қилган. Куллиётнинг ҳар бир девонига 650 тадан ғазал киритилган бўлиб, улуғ шоир девонларини шу даражада пишиқ, ўзаро ички мустаҳкам боғлиқлик ва қатъий мутаносибликда тузадики, уларга кейинчалик бирорта ғазал киритиш ёки бирор ғазални тушириб қолдиришигина эмас, балки ички ўрин алмаштириш имкони ҳам йўқ. Чунки ҳар қандай дахл этиш мисқолгача ҳисобга олинган мутаносибликни бузилишига олиб келади, бутунликка путур еткази.

Бизга маълумки, мумтоз адабиётда девон тузишда одоби таснифга амал қилинган. Яъни девон дебочаси, аввало, басмала, ҳамд, наът, муножот, сабаби таълиф ва ҳукмдор мадҳи тарзида ташкиллаштирилган. Девоннинг асосий қисми ҳам айна шу одоби тасниф асосида тартиблаштирилган, лирик асарлар (аввало ғазал сўнг қасида, мустазад, мухаммас, мусаддас,

таржеъбанд, қитъа, чистон муаммо, туюқ, фард) қофияси ёки радифи қайси ҳарф билан тугашига қараб, алифбо асосида жойлаштирилган. 3.Ғаффорова девон тартиб беришда: «Ҳар бир ҳарф гуруҳи бошида аввал ҳамд-ғазал, кейин наът-ғазал келади. Борди-ю, шу ҳарф билан тугайдиган ҳамд-ғазал ҳам, наът- ғазал ҳам бўлмаса, ҳарфий гуруҳ мавъиза яъни, ваъз-насихат руҳидаги ғазал билан очилади» [12, б.3], – дейди. У ҳамд ва наът ғазаллар орасида муножот-ғазал келишига эътибор қаратмайди. «Ҳазойин ул- маоний»да 10 та муножот-ғазал бўлиб, улар ҳар бир девонда, бир ўринда, яъни 4-5-47 ўринларда жойлаштирилган. «Ғаройиб ус-сиғар» девони мисолида кўрсак: девон алиф ҳарфи билан туговчи ғазал билан бошланган. Алиф ҳарфли ғазалларни жойлаштиришда ғазалнинг мавзуси асос қилиб олинган. Девоннинг 5-ғазали муножот-ғазал бўлиб, алиф ҳарфли ғазаллар туркумида ҳамд-ғазалдан кейин наът-ғазалдан олдин келган. Девонда яна 2 та муножот-ғазал мавжуд бўлиб, улар бе ва нун ҳарфли ғазаллар туркумида жойлашган.

Юқоридаги маълумотлардан кўриш мумкинки, Алишер Навоий «Ҳазойин ул-маоний» таркибидаги муножотларни муайян бир жанр доирасида бергани учун улар муножот-ғазал, муножот-рубой тарзида тартибланган. Бу асарларнинг матн хусусиятларига эътибор қаратганда, биринчи навбатда, уларнинг девон таркибида бошқа жанрлар билан уйғун келганининг гувоҳи бўламиз. Ғазал-муножот, асосан, ғазал жанрининг талабларига бўйсуниб билан бирга, ғазал жанрининг вазн, қофия жиҳатларини ҳам ўзида акс эттиради. «Ҳазойин ул-маоний» таркибидаги муножотлар том маънода мустақил жанр бўла олмаганлигини кўрамиз. Шунинг учун бундай муножотларни ғазал-муножот, рубойи-муножот каби шаклларда ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади. Шунинг учун ҳам, мазкур муножотлар ғазал, рубойи, қитъа каби лирик жанр хусусиятларини ўзида акс эттириш билан бирга девондаги айни шу кичик жанрдаги асарларнинг қофия, вазн ва услуб хусусиятларига мос ҳолда тартиб берилган.

Муножот-ғазалларда мавзу қатъий шаклланган: Худога илтижо ва истиғфор. Унинг мундарижасини :

- а) Худога мурожаат ;
- б) Худо васфи ва таърифи;
- с) истиғфор (дил рози) айтиш;
- д) тилақ (мадад) сўраш – илтижо ташкил этади.

Муножотларда мурожаат этиладиган ва таърифланадиган асосий қахрамон – бевосита Худонинг ўзи. Лирик субъект объект – буюқ яратувчига 2-шахс бирликда мурожаат этади. Бундай мурожаатлар илоҳо, подшоҳо, парвардигоро, ё раб, холиқо, каримо каби Яратувчининг сифатлари орқали берилади. Шундан сўнг лирик субъект томонидан Худо сифатлари тарифланади, далилланади ва асосий мақсад – ижобат қил, бер, сўрайман, омин каби ифодалар билан изоҳланади. Муножот-ғазаллар кўпинча мураддаф бўлиб, унда ё раб ундалмаси, асрағил каби сўзлар радиф бўлиб келади. Бу эса ғазалда акс этган пафос ва кечинмаларнинг: зорланиш, илтижо қилиш, ялиниш, ёлвориш, истиғфор айтиш кабиларнинг таъкидига, таъсирчанлигига хизмат қилади. Зеро, муножот-ғазалларнинг луғавий маъноси ҳам унда ифодаланадиган кечинма ва пафос билан бир хил.

«Ҳазойин ул - маоний» куллийетидаги муножот-ғазалларни мазмун-мундарижасига кўра шартли равишда икки турга ажратиш мумкин:

1. Лирик қахрамон тавба- тазаррулари руҳидаги муножот-ғазаллар.
2. Ошиқ кечинмалари руҳидаги муножот-ғазаллар.

Лирик қахрамон тавба-тазаррулари руҳидаги муножот-ғазалларда Оллоҳ бевосита таъриф-тавсиф қилинади ва гуноҳлар учун авф тиланади. Қуйидаги муножот-ғазалда лирик қахрамон Оллоҳга илтижолар қилади, ундан билиб-билмай қилган гуноҳларидан кечишни сўрайди. Муножот-ғазал Яратувчи сифатлар билан бошланади:

- Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро,
Санга очуғ ниҳону ошкоро
Сабур исми била қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро [2,б.28].

Худога мурожаат, Худо сифатларини далиллаш орқали илтижо ғазалнинг ғоявий-тематик асоси бўлиб, унда фалсафий мазмун билан интим кайфият уйғунлашиб кетган. Унда шоир илоҳ, подшоҳ ва яратувчи бўлган ягона зотга мурожаат қилади: сенга барча яширин ва очик нарсалар аён, агар Сабр исминг жилваланса – акс этса, Намруди лаъинга ҳам мулойимлик, илтифот қиласан. Биз биламизки, Намруд афсонавий шахс бўлиб, Худо даргоҳига чиқмоқчи бўлган. Натижада ҳалок бўлган. Шоир байтда Сабр сифатига эга бўлган Худо лаънатланган Намрудга ҳам жазо беришдан тийинади, сабр қилади, (зора бу йўлдан қайтиб, тавба қилса) деган фикрни Намруд афсонавий шахсга ишораси – талмиҳ тасвир воситаси орқали беради.

“Бадое ул-васат” девонининг 5-ғазали ҳам лирик қаҳрамон тавба-тазаррулари руҳидаги муножот-ғазал бўлиб, у “ё раб” ундалмаси билан бошланади.

Ё раб, ул соатки тушгай ҳажр жисму жон аро

Солғунг ойини фироқ, ул ганжу бу вайрон аро [3,б.5].

Лирик қаҳрамоннинг жисму жон орасига ҳажр тушган соатда Яратганнинг мададкор бўлишини илтижо қилиши ғазалнинг мазмун-мундарижасини ташкил этади. Рамали муасаммани маҳзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг кейинги уч байти жон билан жисм ўртасига ҳажр тушган соатнинг тавсифи билан ўзаро боғланиб келган. Муножот-ғазалнинг лирик қаҳрамони – Навоийнинг ўзи. Ғазал матлаъсида бошланган тасвир ва лирик қаҳрамон мурожаати мақтаъгача изчил давом этган. Ғазалдаги сўз, образ, ифодалар, айниқса, қофия ва радифлар мазмун ривожига мувофиқ ҳаракатлантирилган. Жон аро, вайрон аро, иймон аро, олий шон аро қофия ва радифи – ғазалдаги мазмун ва ғоянинг силсилавий ривожини таъминлаган. Шоир ғазалда исёним тўфони, водийи ҳижрон, баҳри бепоён каби истиора, талмиҳ (Нух) тасвир воситалари орқали шеърнинг ғоявий-бадий қимматини ошира олган.

«Фавойид ул- кибар» девони таркибидаги 4-ғазал ҳам лирик қаҳрамон тавба-тазаррулари руҳидаги муножот-ғазал бўлиб, у 9 байтдан иборат, мутақориб мусаммани солим (V—V—V—V--) вазнида ёзилган. Ғазал лирик субъект мурожаати билан бошланади:

Худоё, залол аҳлиға раҳнамоё,

Юзунг жилва айларга ашъё мароё,

Ангаким атоё, тилар сендин эҳсон

Наво истаганларга сендин атоё. (6.9)

Дастлабки олти байтда Яратган таъриф- тавсиф этилади: йўлдан озганларга тўғри йўл кўрсатувчи бўлган, юзи жилвасига бу дунё кўзгу бўлган Худо!

Ким сендан эҳсон тиласа, ўшани ато қил.

Наво истаганларга наво бер,

Сен этмай қазо, бўлмай ижроси мумкин,

Жаҳон коргоҳида ўтган қазоё.

Мазкур байтларда таъриф-тавсиф давом этади: сен қазо этмай туриб ҳеч нарса бўлмайд, сенинг кибриёнг – улуғлигинг олдида султонлар ҳам, фуқаролар ҳам яқсон. Мазкур олти байтда Яратганнинг олти сифати далиллар орқали кўрсатиб берилган: адашганларни тўғри йўлга бошлаш, ато этиш сифати, ҳидоят этгувчилик сифати, сунъи илоҳийлиги – яратувчилиги, тақдир – қазо қилгувчилиги, кибриёлик сифатлари. Ғазалнинг кейинги уч байтини лирик қаҳрамон – Навоийнинг юқоридаги сифатларига эга бўлган Роббисига илтижоси ташкил этади. Ғазал мақтаъсида Навоий гуноҳларини кечирувчи бўлишни Яратгандан сўрайди ва «хайрул- бароё» – одамларнинг энг яхшиси бўлган Муҳаммад алайҳиссаломнинг шафоатгирлигини илтижо қилади.

Муножот-ғазалнинг кейинги гуруҳи ошиқ кечинмалари руҳидаги муножотлар бўлиб, «Хазойин ул-маоний»да жами 5 та ғазални ўз ичига олади. Лирик қаҳрамон – ошиқнинг ўз машуқаси учун энг самимий тилаклари, ўз ёри учун Яранганга илтижоси ошиқ кечинмалари руҳидаги муножот-ғазалларнинг тематик композициясини ташкил этади. Ошиқ кечинмалари руҳидаги муножот-ғазалларда мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа етиш ғояси ифодаланади. Мазкур муножот-ғазалларда мурожаат этиладиган асосий қаҳрамон – Аллоҳ. Ғазалнинг

мазмунини ошиқ муножоти ташкил этгани учун ҳам, ё раб ундалмаси кўп ҳолларда радиф бўлиб келади ҳамда лирик қаҳрамон мурожаати объектини таъкидлашга хизмат қилади.

Ул ойнинг гулшани хуснин хазондин арағил, ё раб,
Гулу шамшодин осибни замондин асрағил, ё раб.
Балойи ишқ ногоҳ учрар ушбу телбадин ўзга,
Улусин бу балойи ногоҳондин асрағил, ё раб.[3,б.38]

Муножот- ғазал 9 байтдан бўлиб, ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган. Ошиқнинг ёр учун самимий тилаклари, жаҳон аҳлидан барча одамлар учун паноҳ тилаш ғазалнинг ғоявий-тематик асосини ташкил қилади. Лирик қаҳрамон – ошиқ ёри хуснини хазондан, мусибатли кундан асрашини Яратгандан тилайди. Ғазалнинг тоқ мисраларида хавф солаётган ҳодиса – тезис берилиб, ғазалнинг жуфт мисраларида ушбу ҳодисадан паноҳ тиланади. Ғазалнинг мураддафлиги, радифга асрағил феъли ва ё раб ундалмаси танлангани тасодифий эмас. Мазкур лексик такрорлар байтларда кузатилган фикр-мулоҳазани кучайтириб, таъкидлашга хизмат қилган.

«Бадоеъ ул- васат» девонининг 47-ғазали ҳамда «Фавойид ул-кибар» девонинг 47- ғазали ҳам ошиқ кечинмалари руҳидаги муножот- ғазаллар бўлиб, мавзу, ғоя ва мазмунига кўра юқоридаги муножот- ғазалга ҳамоҳанг.

«Хазойин ул- маоний» девони таркибида муножот унсури бор ғазаллар мавжуд бўлиб, уларни биз муножот-ғазал деб айта олмаймиз. Чунки улар мавзу жиҳатидан ошиқона, ҳамд ёки орифона ғазаллар бўлиб, маълум байтидагина Яратганга мурожаат – муножот этилади.

Муножот-ғазаллар ўзбек адабиётида ўзига хос ўринга эга. Муножот-ғазаллар Қуръон ҳамда ҳадислар, тасаввуф таълимоти ҳамда адабий таъсир каби манбалардан озиқланган ҳолда шаклланди. Навоий муножот- ғазалларида ғояга мос образ танлаб, маъно, туйғу ва тасвир уйғунлигига эриша олган. Ташбеҳ, тарсеъ, муламмаъ, талмиҳ, иқтибос каби тасвир воситалари асосида лирик қаҳрамоннинг ҳиссий-руҳий ҳолатини кўрсата олган. Туркий шеърятда муножот-ғазаллар яратиб, уни ижодий анъанага айлантирган, вазифа ва даражасини юксалтирган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Баранов. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985.
2. Навоий А. МАТ. Т.3. Ғаройиб ус-сиғар / Хазойин ул-маоний. – Т.: Фан, 1989. – Б.13.
3. Навоий А. МАТ. Т.4. Наводир уш-шабоб / Хазойин ул-маоний. – Т.: Фан, 1989. – Б.9.
4. Навоий А. МАТ. Т.5. Бадоеъ ул-васат / Хазойин ул-маоний. – Т.: Фан, 1990. – Б.10.
5. Навоий А. МАТ. Т.6. Фавойид ул-кибар / Хазойин ул-маоний. – Т.: Фан, 1990. – Б.10.
6. Навоий асарларининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, 1984.
7. Персидско-русский словарь. – М., 1953.
8. Фарҳанги забони тоҷики. Т. 1. – М., 1969. – Б.735.
9. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Т.: Хазиана, 1996. – Б.32.
10. Энциклопедияи адабиёти ва санъати тоҷик. – Т:2. – Душанбе, 1989. – Б.317.
11. Enciclopedia DE L' ISLAM. Т. 3. – Parij, 1971. – Б.558.
12. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Т.: Маънавият, 2001. – Б.3.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

*Мубинахон Жумабаева
(Андижан, Узбекистан)*

КНИГА – ИСТОЧНИК В ДОСТИЖЕНИИ ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

В статье рассматривается вопрос о важности повышения культуры чтения книг при воспитании молодёжи. Описывается произведение известного писателя Тахира Малика и его вклад в духовно-просветительскую жизнь.

Ключевые слова: *произведение, культура чтения, воспитание, народный писатель, человеческое наследие.*

The article discusses the issue of an importance to improve the culture of reading books in educating the youth. It describes the work of famous writer Tahir Malik and his contribution to the spiritual and educational life.

Key words: *work, reading culture, upbringing, folk writer, human heritage.*

В настоящее время в нашей стране на основе Стратегии действия по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах осуществляется масштабные преобразования во всех сферах и отраслях. При этом особое внимание уделяется ещё большему утверждению в нашей жизни благородных ценностей и традиций, в частности, повышению культуры чтения, что имеет огромное значение для роста духовно интеллектуального потенциала, расширения мировоззрения нашего народа, особенно молодого поколения, воспитания, гармонично развитых личностей в духе любви и преданности к Родине [1]. По данному указу в нашей стране проводятся различные мероприятия распространения книжной продукции, повышению и пропаганде культуры чтения. Направленное на воспитание молодого поколения и повышения любви традициям и обычаям узбекского народа. С каждым годом в нашей стране увеличиваются читатели книг. В данной статье мне бы хотелось поделиться со своей любимой прочитанной книгой «Одамайлик Мулки».

Народный писатель Узбекистана Тохир Малик знаком читателям своими произведениями в жанре детектива и нравственного воспитания. Тахир Малик автор более 20 фантастических, научно-фантастических, реалистических произведений. Любимый писатель Тахир Малик заставил взять в руки книгу даже тех людей, которые особо не любили чтение.

Прочитав книгу «Одамайлик Мулки» Тохира Малика я осознала путь к жизни. Узнала очень многое ценное в жизни, что может мне помочь в трудные моменты. Не потеряв своё достоинство и нравственность. Когда я перелистываю страницы этой книги мне становится очень легко и приятно, потому что человек попадает в мир добрых желаний. Например, в книге приводится пример из хадисов имама Муслима: «Не допускается чтобы человек, который не уважает своих родителей, требовал уважение от своих детей, то есть будьте добры к своим отцам и вы получите добро от своих детей.» [2, б. 70]. Думаю, каждая личность, прочитавшая эту книгу, может осознать самого себя. Он узнает обо всём как надо любить человека, как нужно уважать родителей, как надо беречь своих родных, друзей и родственников. Приведём ещё один пример из книги: есть хадис нашего пророка «Рай под ногами матерей», но, к сожалению не многие понимают истинную суть этих слов. Оставив одну мать, среди язычников и отправиться на войну нет в этом необходимости. Лучше остаться со своей матерью и ухаживать за ней. Это награда откроет вам путь в рай», так объясняет толкование хадиса автор [2, б. 70]. Книга перевоспитывает человека и направляет его в лучшую сторону.

Посвященная уважению и любви к родителям глава книги «Хурмати волидайн – фарз айн» заставляет призадуматься каждого читателя. Как утверждает писатель: «Любовь родителей к ребёнку безгранична, потому что они видят себя в своих детях». Когда я прочитала данную главу, у меня были некие чувства, которые невозможно объяснить словами. Глаза наполнялись слезами, и я осознавала, как надо уважать и беречь своих родителей. Тахир Малик привёл много жизненных примеров, и объяснил, как нужно относиться к неожиданным ситуациям, каким образом решать проблемы, если человек попал в трудности. Быть терпеливым и выносливым, не опускать руки, а наоборот бороться и продвигаться вперёд и надеяться только на лучшее.

Великие учёные, поэты и мыслители, которых взрастила наша древняя и прекрасная земля, своим богатым духовным наследием внесли в развитие мировой культуры, светских и религиозных наук огромный вклад, признаны международной общественностью. Мы как будущее поколение Узбекистана должны гордиться своими предками. Продолжать их дела, следуя по стопам, читая драгоценные источники оставленные ими.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление президента Узбекистана Ш.Мирзиёева ПП-3271-сон 13.09.2017 О программе комплексных мер по развитию системы издания и распространения книжной продукции, повышению культуры чтения. Газета «Народное слово».
2. Тахир Малик «Одамийлик мулки» – Т.: «Шарк», 2019. – 70 с.
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.detstvoland.ru>

УДК 388;71;(071)

*Эштемир Жумаев, Мафтуна Довронова
(Қариши, Ўзбекистон)*

“ОММАВИЙ МАДАНИЯТ” ВА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИ

Ушбу мақолада “Оммавий маданият” ва унинг салбий оқибатлари, салбий таъсирларнинг юртимизга кириб келиши, техника ва технологияларнинг жадал ривожланиши, оммавий ахборот воситаларининг хозирги жамиятдаги тутган урни ва аҳамияти кўрсатиб берилган.

Таянч сўзлар: “Оммавий маданият”, глобализация, интеграция, ахборот баланси, гоявий иммунитет, “маданий таъаввузколик”, ёт гоялар, интеграцион жараён.

This article highlights the popular culture and its negative effects, the emergence of negative influences on our country, the rapid development of technology and technology, and the role and importance of the media in today's society.

Keywords: “Mass Culture”, Globalization, Integration, Information Balance, Ideal Immunity, “Cultural Intolerance”, Alien Ideas, Integrated Process.

Глобализация ва интеграция жараёнида “Оммавий маданият” ва оммавий ахборот воситаларининг ўзаро боғлиқлигини ўрганиш ҳам муаммоли масалалардан биридир. Бунда ахборот балансининг ўзгариши, дунё ахборот майдонида айрим мамлакатларнинг устиворлик қилиш аниқсининг кучайиши техник жиҳатдан кучли давлатларнинг бошқа давлатлар аҳолисига ўзларининг халқ, давлат ва маданиятларини синдириш ҳамда шакллантиришга уринишлари каби муаммоларни ўрганиш долзарб ҳисобланади.

Юқори технологияларнинг кучли ривожланиши натижасида оммавий ахборот воситалари ёрдамида ахборот-психологик кураш олиб бориш имконияти кескин ошди. Бугунги кунда ҳар бир оммавий ахборот воситалари тури кенг аудиторияга бўлган таъсирини кучайтирмоқда: телеведениа, тасвир, овоз ва мантқиқий образли фикрлаш ёрдамида; радио,

жонли овоз ва мантикий образли баён, даврий матбуот, тасвир, расмлар орқали. Интернетнинг ривожланиши натижасида онлайн журналистикаси пайдо бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Ахборот экспанцияси, телевидение ва интернет ёрдамида ғарб “универсал” маданиятининг дунё бўйича тарқатилиши барча мамлакатлар учун катта хавф туғдирмоқда. Бундай таҳдид шу қадар кучлики, ҳатто у турли дастурлаш йўллари орқали элат, миллат ва халқлар онгига сингдирилмоқда.

Оқибатда “маданий тажовузкорлик” ва инсон ҳуқуқлари экспанцияси тушунчалари ҳам пайдо бўлди. Демак ахборотни қабул қилиш маданиятини шакллантириш-долзарб муаммолардан биридир. XX аср ўрталаридан фан ва техника тараққиётини кучли ахборотлар йиғилишини пайдо қилди [1, 85 б.].

Оммавий ахборотлар воситалари матбуот, радио, телевидение, кино, компьютер алоқаси замонавий соцмаданият жараёнида салмоқли ўрин эгаллай бошлади. Оммавий ахборотлар воситалари ёки бунинг бошқача mass media деб ном олган тури ахборот узатишдаги каналларнинг кўплиги, тезлиги ва узоқ ишлаши билан улкан ҳажмдаги ахборотларга эга бўлмоқда. 1940-50 йилларда ГМ.Макмозн асарларида оммавий коммуникация биринчи марта маданиятнинг янги тури ва кишиларнинг ижтимоий муносабатидаги мутлақо янги тип сифатида таърифланади. Унинг фикрича бу восита инсонларнинг ахборот олишда қудратли кучга айланади.

Оммавий ахборотлар воситалари электрон техника ва йўлдош алоқалардан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ходисалар ва маданий бойликларини бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Э.Макмозн таъкидлаганидек “ҳаммабоп ва ома ёқтирадиган янги дунёвий электрон маданият шаклланмоқда.” Ҳақиқатдан ҳам замонавий маданиятнинг ҳолисона таҳлили шуни кўрсатадики, маънавий маданият кўпроқ оммавийликни касб этиб бормоқда.

“Оммавий маданият”нинг қиёфаси қуйидагича:

1. У миллати, ёши, жойи, ижтимоий хусусиятларга боғлиқ бўлмаган оммавий истеъмолчиларга эга бўлади.

2. Бу маданиятдаги намуналарни яратган жараённинг ўзи оммавий хусусият касб этиб, индустриянинг махсус кўринишини ўзида намоён қилади, яъни унда юз минглаб кишилар банд бўлиб, уларнинг “матбуот кироли”, “Буюк шоу томошачилари”, “кино ТВ ва эстрада юлдузлари” бўлади.

Оммавий маданият кишиларни ҳаётни бефарқ кузатувчи томошабинга айлантиради. Ўзлари ҳам мавжуд ҳаётни гўё сароб каби тасаввур қиладилар. Европа олимлари Ортега ва тасетлар оммавий маданиятнинг таъсир доирасини таҳлил этиб, омма ўзига, шахсга ўхшамай қолиши, кимки бошқаларга ўхшамаса, шулардек фикрламаса таҳликада қолишини айтиб:

“Омма – бу йирик йўналишсиз оқим билан сузаётган одамлар. Шунинг учун улар қобилият имкониятлари катта бўлишига қарамай, ҳеч нарса яратмайди. Оммавий одам ахлоқдан маҳрум, чунки унинг моҳияти, онги бурчига итоатдадир.”, деган эди.

Оммавий маданият умумий истеъмолчилик эҳтиёжи билан боғлиқ. Унинг асосида истеъмол талаб товар сифатида харидоргир бўлиши маънавий эҳтиёжи ётади. Оқибатда ҳозирги замон маданиятидаги маънавий қадриятлар тор доирасидаги эҳтиёжларни қондириш воситасига айланади. Маданиятнинг чуқур маъно-моҳияти, хотира чексизлиги “одатий”, “умумий” қимматлар ҳақиқий ижод аввалдан маълум, мавжуд намуна асосидаги “асарлар” яратиш ва ишлаб чиқариш (киносериаллар, адабий-бадий асарлар, мақолалар ва бошқалар) билан алмашинади. Шахс ўзининг ижодий қобилиятдан ажралиб, тайёр маданий маҳсулотлар истеъмолчисига айланиб қолади. Хусусан ёшлар учун оммавий маданиятнинг хатарли оқибатларини Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов бир неча бор қайд этган эди. Жумладан; “Фидокор” газетаси мухбирининг саволларига жавобларида:

“... дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан ҳоли бўлиб туюлган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кўпинча етарлича эътибор беравермаймиз”..., “Тарихдан маълумки бир халқни ўзига тобе этишни истаган кучлар, аввало, уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади...”, “... маълумки, ҳар қандай касалликни

олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳали фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур”, -деб таъкидлайди [2, 62 б.]. Ҳар бир инсон икки йўлдан бирини танлмоғи ё истеъмолчи тарзида оқим билан сузмоғи, ёхуд ўзига ўзлигига нисбатан талабчан бўлиб гирдобдан чиқмоғи лозим. Инсоният тобора техника тараққиёти ва оммавий коммуникациянинг социал ва экологик жиҳатдан назоратга олиш, бугунги одам маънавий қиёфасини бир хиллаштиришга қарши жиддий тўсиқ қўйиш заруратини англамоқда.

XXI асрда маънавий омилларнинг инсоният тақдиридаги ўрни ва аҳамияти тобора ортиб бораётганлигини англамаслик, мумкин эмас, жаҳонда кучли глобаллашув ва интеграция жараёнларининг жадаллашуви натижасида шахс ва унинг маънавий-ахлоқий камолоти масаласи инсон ҳамда жамият муносабатлари муаммолари жуда кескин тарзда кун тартибига қўйилмоқда.

Оммавий ахборотлар воситаларининг эркинлиги, улар фаолиятида конун устиворлиги, ҳамда цензурага йўл қўймаслиги белгилаб қўйилган. Айни вақтда ахборотнинг ҳаққонийлиги нуқтаи назаридан масъулият журналистлар зиммасига юкланиб, юридик жавобгарлик белгиланиши назарда тутилган.

Ўзбекистонда қадимдан турли маданият ва тамаддун (целевизация)лар ёнма-ён яшаб келган, бу эса бағрикенглик, тинчликпарварлик саҳоват ва меҳр оқибатлилик, фазилатлари билан ажралиб турадиган ўзбек халқининг ўзига хос менталитети шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳол мамлакатимизда истиқомат қилаётган турли миллат ва элатга мансуб халқларнинг ўзига хослиги ҳамда бетакрорлигини сақлаш, шунингдек тарихан шакланган қадимий миллий маданиятлар, санъат ва халқ ижодиёти, анъана ва урф-одатларининг яқинлашуви, бир-бирини бойитиш, ҳамжиҳатлик, ўзаро ҳурмат муҳитини қарор топтириш учун имкониятлар очилишига асос бўлди.

Давлат жамиятнинг ахборот-психологик хавфсизлигини таъминловчи асосий институтдир. Жамиятни бошқариш эса, сиёсий-ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий, ижтимоий-психологик усуллар орқали амалга оширилади ва буларнинг негизида, энг аввало информацион бошқариш мавжуд. Ахборот-психологик хавфсизликни таъминлашнинг маънавий-маърифий аспекти фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш, оммавий ахборотлар воситалари ходилари фаолиятнинг ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларига қатъий амал қилиш ахборот-психологик хавфсизлигини муҳим шартларидан бири сифатида таъриф этилади. Ушбу хавфсизликни тахминлаш бўйича илмий-таҳлилий ва ўқув-услугий фаолиятнинг таркибий хусусиятлари, восита ва босқичлари тушунтирилади. Навбатдаги масала очиқ оммавий ахборот системалари шароитида шахснинг психологик ўз-ўзини ҳимоялаши ҳақида. Табиийки, инсон ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий системаларининг марказий бўғини. Инсоннинг руҳий ҳолати энг аввало унга етказиладиган ахборот мазмунига боғлиқ. Демак, бу ерда ғоя унинг турлари шакл ва хусусиятлари ва энг муҳими миллий истиқлол ғояси унинг таҳлили манбалари ҳамда мақсадларини ўрганиши катта аҳамият касб этади. Турли ҳолатларда инсон ўз-ўзини тутиши, шакллари ва психологик ҳимоялаш алгоритми, очиқ ахборот системалари билан боғланиш шароитида психологик ҳимоя усуллари, ахборотни фойдали ва заралигига ажратиш куникмасини ишлаб чиқиш ҳам мавзунинг вазибаларига киради. Психологик барқарорлик пойдевори-борликка, ўз имкониятлари ва давлат имкониятларига соғлом қарашни тарбиялашдир [3, 121 б.].

Фан муаммолари ичида жамоатчилик фикри ва жамиятининг ахборот психологик ҳимоясини таъминлаш деган тушунча ҳам бор. Оммавий онг хусусиятлари психологик манипуляция технологиялари ривожланишига олиб бормоқда. Демак, ахборот соҳасида жамиятнинг психологик иммунитетини шакллантириш зарурати бор. Бу ерда миллий маданият, урф-одатлар, фуқаролик позицияси, ватанпарварлик туйғулари-бегона ғояларга қарши иммунитетнинг асоси сифатида хизмат қилади. Ижтимоий фир жамоатчилик онгининг муҳим кўриниши ва фуқаролик жамияти ҳолатининг мезони, шунинг учун унинг

ахволи ва табақаланиши мониторинг орқали ўрганиш ҳамда оммавий ахборотлар воситалари ёрдамида шакллантириш –мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётининг таркибий қисмидир.

Ўзбекистонда оммавий ахборот вазифалари ва жамиятининг ахборот психологик хавфсизлигини таъминлаш ғоят муҳим масаладир. Унда республикамизнинг турли соҳаларида ахборот – психологик хавфсизликнинг ҳолати ва хусусиятлари, уни кучайтириш бўйича вазифалар ва чора тадбирлар, ушбу йўналишдаги халқаро ҳамкорлик бўйича фикр юритилади. Ўзбекистондаги оммавий ахборотлар воситалари таркиби ситемаларини доимо ўрганиб бориш, айниқса, замонавий ахборот бозорини шакллантириш ва ривожлантириш осон эмас. Оммавий ахборотлар воситалари бўйича қонунчиликни мукамаллаштириш, фуқороларга очик давлат ва нодавлат ахборот тармоқларига йўл очишни таъминлаш, маҳаллий оммавий ахборотлар воситалари томонидан аҳоли психологиясини менталитетини инобатга олиш зарур [4, 38 б.].

Хулоса, сифатида айтиш мумкинки, мутахасисларга эътироф этганларидек, бугунги кунда республикамизда бевосита ахборот-психологик хавфсизлик йўналишида мутахасислар мактаби ҳали шаклланмаган. Бу масала бўйича бахсли жихатлар ҳам бор. Масалан: ушбу фанни ким ўқиши, мақсадга мувофиқ эканлиги хусусида. Бугунги кунда оммавий ахборотлар воситалари, хусусан телеведения маданиятини оммалаштиришнинг асосий воситаси ва манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Аммо глобаллашув жараёнлари ва унинг йўналишларидан бири бўлган оммавий маданият экспансияси таъсирида кадрятлар тизимида содир бўладиган туб ўзгаришлар инсонда муайян ўзгаришларни келтириб чиқариши, инсон ва жамият ўз маънавий –ахлоқий таянчларидан маҳрум этилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Тошкент “Ўзбекистон” 2010. 85 б.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. “Маънавият” 2008. 62 б.
3. Миллий истиқлол ғояси асосий хусусиятлари, фалсафий ва тарихий илдизлари. Масъул муҳаррир Қ. Назаров. Тошкент, 2001. 121 б.
4. Жўраев Н. Мафкуравий иммунитет. Т.: Маънавият, 2001. 38 б.

УДК 37.013.73

*Ірина Карпань
(Дніпро, Україна)*

ОСВІТА ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЯК МЕХАНІЗМ ЕКОЦЕНТРИСТСЬКОЇ ПЕРЕОРІЕНТАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Екологічна освіта на сьогодні виступає дієвим практичним механізмом трансформації освітньої системи на засадах сталого розвитку, що і визначає необхідність її аналізу у контексті становлення постнекласичних освітніх практик.

Ключові слова: *екологія, екологічна освіта, освіта для сталого розвитку, сталий розвиток.*

Environmental education today is an effective practical mechanism for transforming the educational system on the principles of sustainable development, which determines the need for its analysis in the context of the formation of post-classical educational practices.

Key words: *ecology, environmental education, education for sustainable development, sustainable development.*

Одним із аспектів філософсько-освітнього аналізу освіти для сталого розвитку є дослідження механізмів її впливу на постнекласичну трансформацію освітньої системи. З-поміж багатогранного потенціалу досліджуваного феномена найбільше практичне значення має складова, яка отримала назву екологічна освіта.

В основі розвитку екологічної освіти лежить тривала взаємодія людини і природи у сукупності із значною кількістю наукових даних про деградацію навколишнього середовища. До середини ХХ століття вони створили базу для розвитку в рамках ООН міжнародного співробітництва державних і недержавних секторів з питань охорони довкілля. В свою чергу це спонукало до розробки концепції екологічної освіти.

Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) стала епохальною подією в житті світового співтовариства. На ній було прийнято рішення перетворити концепцію сталого розвитку в систему духовних та професійних установок людства.

На багатьох конференціях підкреслювалася надзвичайно важлива роль освіти і просвіти. В кінці 1997 року ЮНЕСКО провела конференцію про освіту для сталого розвитку в Солуні. Треба зазначити, що в документах ЮНЕСКО освіта розуміється в широкому значенні слова і передбачає злиття наукового та міждисциплінарного підходів.

Освіта займає важливе місце у стратегії переходу суспільства до сталого розвитку. У 2015 р. на саміті ООН було визначено 17 цілей сталого розвитку на 2015 – 2030 рр. Освіта виявилася не лише окремою ціллю, а й складовою усіх інших. Для реалізації функцій освіти як інструменту становлення суспільства сталого розвитку в 2017 р. ЮНЕСКО у спеціальному документі визначило завдання освіти для сталого розвитку у межах кожної цілі [1]. Їх аналіз показує, що загалом цей процес суттєво розширює функції та значущість освіти як соціального інституту. Особливо це проявляється у межах упровадженної ЮНЕСКО Глобальної програми дій для освіти для сталого розвитку [3].

Вказана програма орієнтує на радикальне збільшення уваги до використання освіти в якості механізму упровадження сталого розвитку за рахунок взаємопроникнення загальносоціальних та освітніх інновацій. У межах сучасних підходів освіта для сталого розвитку характеризується і як інноваційна концепція змін освітньої діяльності, і як механізм реалізації стратегії сталого розвитку, і як інструмент системної модернізації освітньої практики, і як одна з підвалин сучасних освітніх стандартів якості та неперервності.

У ХХІ столітті освіта має включати як теоретичні, так і практичні моменти всіх аспектів стійкого життя в рамках життєпідтримуючих систем і процесів, розробляти напрями роботи, досліджень та освітні програми, що відображають це бачення. [2, с. 10]

Чи не найважливішою рисою освіти для сталого розвитку є системна екологізація освіти. Це цілком зрозуміло – адже освіта для сталого розвитку змістовно та методологічно сформувалася на основі екологічної освіти.

Екологічна освіта розглядається в якості системного інструментарію формування у сучасної людини базових атрибутів входження до простору освіти для сталого розвитку – критичного мислення, цілісного екологічного світогляду, суб'єктно-ціннісного ставлення до навколишнього середовища, еко-культурних цінностей. Вітчизняні фахівці наступним чином визначають завдання екологічної освіти у сучасних умовах:

- виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави і світу, усвідомлення їх важливості та актуальності для суспільного розвитку;
- формування розуміння необхідності узгодження стратегії розвитку природи і людини як на основі ідеї універсальності природних зв'язків, так і самообмеження;
- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному та національному рівнях;
- формування умінь щодо подолання проблем навколишнього середовища; сприяння ліквідації екологічної кризи, від успішного вирішення якої залежить оздоровлення довкілля [5, с. 21].

Як бачимо, на сьогодні екологічні знання вже перестали бути основною метою екологічної освіти. Набагато більше значення мають екологічні культура та мислення, екологоцентричні цінності та менталітет, практико-орієнтовані навички природовідповідної поведінки.

Суспільство сталого розвитку передбачає високу екологічну культуру індивідуумів, які його складають. Екологічна культура включає знання того, що потрібно робити, уміння це робити і, головне, готовність до участі в справі збереження навколишнього середовища.

У прагненні вирішення глобальних питань не можна нехтувати повсякденним. «Вивчення того чи іншого фрагмента суспільного життя неодмінно повинно враховувати вивчення повсякденності, і в той же час неможливо тільки через повсякденність зрозуміти всю суть соціального розвитку» [4, с. 15].

Враховуючи значну роль екологічної освіти в середній та вищій школі, на нашу думку, успіх також багато в чому залежить від виховання екологічної культури й у кожній окремо взятій сім'ї. Сучасною тенденцією розвитку еколого-просвітницької діяльності в усьому світі є об'єднання зусиль громадських організацій і фондів, представників владних структур, бізнесу, усіх зацікавлених осіб у формуванні екологічної культури суспільства і кожної людини.

На передній план висувається ідея саморозвитку особистості, для якої визначальними стають морально-етичні принципи і закони духовного розвитку.

Якщо відсторонитися від теоретичних та методологічних розбіжностей, котрі мають місце у розумінні духовності, і поглянути на цей феномен із метатеоретичної перспективи, то духовність можна ідентифікувати як ціннісно-смыслову форму людини та її буття, форму, котра є способом самовизначення, самоактуалізації, самоздійснення, саморозвитку людини в бутті. [6, с. 13]

«Система цінностей є основою суспільства, але її важко оцінити за допомогою конкретних показників. Відповіддю на цей виклик є Всесвітнє дослідження цінностей, яке здійснюється протягом багатьох років ... Загальна тенденція полягає в тому, що кожна наступна вікова група населення – люди, що народилися в наступні один за одним десятиліття, – робить все більший упор на самовираження та якість життя і менше звертає увагу на традиційні джерела впливу: релігію, сім'ю і націю. Незважаючи на наявність цієї загальної тенденції в усьому світі, між різними групами країн є істотні відмінності. Освіта є основним компонентом системи цінностей, і школа – це одне з тих місць, де формується уявлення кожного покоління про цінності, що існують у суспільстві. Якщо цінності змінюються в суспільстві в цілому, то ці зміни будуть мати значний, якщо не величезний, вплив на те, що відбувається в школах» [7].

Оцінюючи роль і місце екологічної освіти у розвитку освіти для сталого розвитку, необхідно зазначити, що екологічну освіту слід розглядати як предметну і концептуальну основу для освіти в інтересах сталого розвитку; освіта в інтересах сталого розвитку може і повинна використовувати всі позитивні досягнення традиційної екологічної освіти, збагачуючи її соціальним, економічним і культурним контекстом.

Українська дослідниця І. Січко також вказує, що «освіта для сталого розвитку – це сучасний підхід до організації навчального процесу, який включає інформування членів суспільства про основні проблеми сталого розвитку, формування світогляду, що базується на засадах сталості, переорієнтацію навчання з передачі знань на налагодження діалогу, орієнтацію на порушення та практичне розв'язання локальних проблем сучасного суспільства» [8, с. 173]. При цьому одним із домінуючих є той її аспект, що пов'язаний із безпекою і подоланням загроз і ризиків розвитку сучасного суспільства.

Таким чином, екологічна освіта на сьогодні є найбільш дієвим механізмом постнекласичної трансформації системи освіти у контексті концепту сталого розвитку. Вона є собою складною системою міждисциплінарного знання, морально-етичних цінностей, методів та методологій побудови освітньої діяльності. Результатом екологічної освіти є формування екологічної культури та екологічної свідомості як основи практичного цілепокладання в діяльності окремих людей та соціуму в цілому. Нова етична проблематика та онтологічна структура побудови екологічного знання вимагають серйозного філософсько-освітнього осмислення досліджуваної складової системи освіти для сталого розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives / UNESCO Education Sector. 2017. – Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002474/247444e.pdf> [Accessed: 4 May, 2019]
2. Environmental Education for the 21st Century: International and Interdisciplinary Perspectives / Ed. by Patricia J. Thompson. – Peter Lang Pub Inc, 1997. – 356 p.
3. Global Action Programme (GAP) on Education for Sustainable Development (ESD): Goals and Objectives / UNESCO/ – Available at: <https://en.unesco.org/gap/goals-and-objectives?language=en>. [Accessed: 17 May, 2019.]
4. Карпенко І. В. Світ повсякденності як предмет філософського дослідження / І. В. Карпенко // Інтелект. Особистість. Цивілізація. : Зб. наук. праць. Вип. 6. – 2008. – С. 15.
5. Куценко В., Трілленберг Г. Екологічна освіта – важливий інструмент сталого розвитку / В. Куценко, Г. Трілленберг // Економіка природокористування і охорони довкілля. – 2014. – С. 20-22
6. Степаненко І. В. Духовність у перспективі «Я – інший»: нові контексти ідентифікації / І. В. Степаненко // Вісник. – Х., 2001. – № 531 : Сер.: філософія. Філософські перипетії. – С. 13.
7. Тенденции, формирующие систему образования [Електронний ресурс] ; пер. с англ. и франц.: Trends Shaping Education – 2008; Edition Les grandes mutations qui transforment l'education – Edition 2008. – Глава 5. // Вопросы образования – 2009. – № 2. – Режим доступа : <http://vo.hse.ru/>.
8. Січко І. Екологічна освіта й виховання як елементи стратегії сталого розвитку. / І. Січко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки. – 2016. – С. 173-178.

ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 613.2

Катерина Бакумова, Тетяна Іванченко
(Боярка, Україна)

ВМІСТ НІТРАТІВ У ХАРЧОВИХ ПРОДУКТАХ

Що таке «нітрати», звідки вони беруться в наших овочах і фруктах? Як зменшити ризик отруєння нітратами і до яких продуктів слід ставитися обережніше.

Ключові слова: нітрати, нітрити, вітаміни, хімічні сполуки, найсильніші канцерогени, екологічно чисті продукти.

У світі з кожним роком все менше і менше овочів і фруктів, про які можна сказати – екологічно чисті на 100 відсотків. Якщо тільки ці продукти не надходять на наші столи безпосередньо з наших городів, але і в цьому випадку гарантії на чистоту ґрунту ніхто не дає.

Говорячи про якість городини, ми найчастіше зустрічаємось з таким терміном як «нітрати». Що таке нітрати, наскільки можуть бути небезпечні і як захиститися від них? Нітрати – це солі азотної кислоти. Як відомо, рослини беруть з ґрунту кратно більше сполук азоту, ніж потрібно для їх розвитку. Як наслідок, синтез нітратів в рослинні білки відбувається лише частково, решта ж нітратів потрапляють в наш організм з овочами прямо в чистому вигляді [5].

Частина нітратів виводиться з організму, але ось інша частина утворює шкідливі хімічні сполуки – нітрити. В результаті чого погіршується насичення клітин киснем, відбуваються серйозні порушення в обміні речовин, слабшає імунітет, відбувається дестабілізація нервової системи, знижується кількість вітамінів, що надходять в організм, з'являються проблеми в шлунково-кишковому тракті, з серцево-судинною та дихальною системою, утворюються найсильніші канцерогени.

При одноразовому вживанні продукту з великим вмістом нітратів істотної шкоди організму не буде. Але при регулярному вживанні таких продуктів відбувається перенасичення організму токсинами з усіма витікаючими наслідками [1].

Що стосується вмісту нітратів в овочах та фруктах – він неоднаковий. Найнижчу кількість (до 150 мг / кг) мають помідори, солодкий перець, картопля, пізня морква, горох, часник і ріпчаста цибуля.

Середнє (до 700 мг / кг) – в огірках, кабачках та гарбузі, ранній моркві, в осінній цвітній капусті, в пізній білоголовій капусті, зеленій цибулі та коренях петрушки.

Висока (до 1500 мг / кг) – в столовому буряку, брокколі, кольрабі, селері, хроні, ріпі, редьці (відкритий ґрунт), в брюкві, зеленій цибулі, ревені тощо.

Максимальна (до 4000 мг / кг) – в листках буряку і шпинату, кропі, салаті, селері, в пекінській капусті, листках петрушки [1].

Основні способи нейтралізації нітратів:

- Очищення фруктів і овочів від шкірки.
- Вимочування у звичайній воді протягом 15-20 хвилин. Такий метод обробки зелені, листових овочів і молодої картоплі (овочі слід нарізати перед замочуванням) знизить кількість нітратів на 15%.
- Варіння. При варінні знищується велика кількість нітратів (до 80 відсотків – у картоплі, до 40 – у буряку, до 70 – у капусті). Причому нітрати залишаються в бульйоні. Тому 1-й бульйон рекомендується зливати. Причому, зливати гарячим. При охолодженні все нітрати «повернуться» з бульйону назад в овочі.

- Закваска, засолювання, консервування овочів. При засолюванні нітрати зазвичай перекочують (здебільшого) в розсіл. Тому самі овочі стають більш безпечними, а розсіл просто зливають.
- Жарка, гасіння і приготування на пару. В цьому випадку зниження нітратів відбувається за все на 10%, але і це краще, ніж нічого.
- Прийом аскорбінової кислоти перед вживанням нітратних овочів. Вітамін С загальмує утворення в організмі нітрозамінів.
- Додавання гранатового соку або лимонної кислоти до овочів в процесі приготування обіду. Такі компоненти мають властивість знешкоджувати нітратні шкідливі сполуки. Також можна використовувати брусницю та журавлину, яблука, яблучний оцет.
- Вживання тільки свіжих овочів і соків. Після доби зберігання (навіть в умовах зберігання в холодильнику) нітрати можуть перетворюватися в нітрити. Особливо це стосується натуральних свіжих соків – їх потрібно пити відразу.
- Вживання нарізаних овочів або фруктів відразу після приготування. При їх зберіганні (особливо в теплом місці) також відбувається перетворення нітратів в нітрити.
- Варіння і гасіння овочів повинні відбуватися без кришки (це найбільше стосується кабачків, буряка і капусти) [1].

Овочі й фрукти мають природну здатність неоднаково абсорбувати речовини із ґрунту. В залежності від об'ємів накопичування їх розділяють на 3 групи:

- слабка група – 10-90 мг/кг. Сюди відносять кавуни (60 мг/кг), дині (90 мг/кг), ріпчасту цибулю, яблука, груші, виноград столових сортів;
- середня група – 200-600 мг/кг. Це картопля, білокачанна капуста, морква, томати й огірки (по 150 мг/кг), перець солодкий (200 мг/кг), кабачки (400 мг/кг), гарбузи;
- найбільше накопичують нітрати – понад 1000 мг/кг – буряк, редиска, листові овочі (салати, шпинат, щавель, капуста салатна, петрушка, селера, кінза, кріп, рукола) [4].

Хороший спосіб уникнути потрапляння нітратів в організм - не вживати в їжу ті частини овоча, в яких накопичується найбільше цих хімічних сполук.

Якщо дуже боїтесь отруєння нітратами, у парникових та ранніх листових овочах та коренеплодах варто вирізати й викидати особливо небезпечні частини. У капусти це верхні зелені листки, качан і товсті стрижні на листках; петрушка, селера, кріп, інші пряні трави – стебла; молода морква, корінь петрушки – 1-2 см верхівки коренеплода та серцевина [4].

В огірках, редьці та редисці, молодих бурячках найбільше нітратів міститься у шкірці, верхньому та нижньому кінчиках. Тому їх краще чистити або обрізати з двох кінців, особливо якщо готуєте для дітей та хворих.

У дині та кавуна найбільша концентрація нітратів – біля шкоринки, особливо у недозрілій блідій частині. Тому, відрізаючи стиглу м'якоть, краще залишити кілька сантиметрів з кіркою. У кабачків та баклажанів треба відрізати частину з плодоніжкою [4].

Якщо редиску, огірок чи капусту почистити, добре помити й трохи підсушити на сітці чи рушнику – ми позбавимося від 3% до 20% нітратів. Якщо хвилин з 20-30 потримати у холодній воді шпинат, листя салату, молоду капусту чи інші листові овочі, ми “вимиемо” 15-20% нітратів. Так само можна вимочити у воді нарізані кубиками або півкільцями молоді бурячки й ранні кабачки та цукіні. Але цей спосіб зменшує і вміст вітамінів та інших корисних речовин. Його варто використовувати, коли є підозра, що вміст нітратів значно перевищує допустиму норму, або ж організм дуже чутливий до нітратів і нітритів, при харчуванні маленьких дітей (1-3 роки), при захворюваннях нирок та шлунково-кишкового тракту, при алергіях [3].

Отже купуючи свіжу городину, вибирайте стиглі овочі середнього розміру, без жовтих плям під шкіркою. Але головний спосіб вберегтися від отруєння нітратами - вживати свіжі овочі упродовж всього року невеликими порціями, а не накидатися на ранню городину і їсти її кілограмами. В наш час не можна бути впевненими в безпеці овочевої продукції, що поступає до торгівельної мережі.

Санітарним державним службам, екологічним організаціям потрібно здійснювати постійний контроль якості сільськогосподарської продукції особливо у весняний період. Серед сільськогосподарських виробників бажано більше проводити лекторії, конференції з метою підвищення рівня фахових знань, культури агротехніки, застосування сучасних технологій вирощування сільськогосподарських рослин та створювати лабораторії по контролю якості продукції, що надходить до споживача [5].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. / за ред. В. С. Білецького. – Д. : Східний видавничий дім, 2004–2013.
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.consumer-cv.gov.ua/shkoda-nitrativ-v-produktah-chum-vony-nebezpechni-dlya-lyudyny/>
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://studfile.net/preview/5403794/page:8/>
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/232-1.pdf>
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.yochem.com.ua/blog/yak-provoditi-analiz-na-nitrati-ekspres-testom-yochem/>

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 618.17

*Чарос Абдусайитова, Мехринисо Турсунова, Голиб Кувандиков
(Самарканд, Узбекистан)*

АЛГОРИТМ ДИАГНОСТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ ЖЕНСКОГО БЕСПЛОДИЯ

Проблема бесплодия, рассматриваемая в рамках физиологии и патологии репродуктивной функции человека, важная составляющая часть современной медицины. Это не только медицинская, но и социальная проблема, что еще раз подчеркивает ее значение. По определению ВОЗ, бесплодием считается отсутствие беременности у женщины детородного возраста в течение 1 года регулярной половой жизни без применения каких-либо контрацептивных средств [1,2].

Ключевые слова: бесплодие, беременность, репродуктивная система, овуляция, женское бесплодие.

The problem of infertility, is considered in the framework of the physiology and reproductive function of a person, an important component of modern medicine. This is not only a medical problem, but also a social problem, which once again emphasizes its importance. According to WHO, infertility is the absence of pregnancy in a woman of childbearing age for 1 year of regular sexual activity without the use of any contraceptive [1,2].

Key words: infertility, pregnancy, reproductive system, ovulation, female infertility.

Причиной бесплодия могут быть нарушения репродуктивной системы у одного или обоих супругов.

Основные причины женского бесплодия составляют:

- психогенные факторы;
- нарушение овуляции (эндокринное бесплодие) (35-40 %);
- трубно-перитонеальный фактор (20-30 %);
- различные гинекологические заболевания (15-25 %);
- иммунологические причины (2 %) [4].

Существует несколько этапов диагностики и лечения женского бесплодия. На поликлиническом этапе основными задачами врачей акушеров-гинекологов является активное и пассивное выявление пациенток с бесплодием, определение возможных причинных факторов infertility [4,5].

При первом обращении пациентки по поводу бесплодия в поликлинику используются стандартные методы обследования, которые включают:

– Сбор анамнеза при котором уточняют характер менструальной функции (менархе, регулярность цикла и его нарушения, межменструальные выделения, болезненные менструации), число и исход предыдущих беременностей, длительность бесплодия, используемые методы контрацепции и продолжительность их применения. При изучении половой функции выясняют, нет ли боли при половом акте, регулярность половой жизни.

– Оценка общего и гинекологического статуса. Определяют тип телосложения, рост и массу тела с расчетом индекса массы тела (ИМТ):

ИМТ = масса тела (кг) : рост (м²) (в норме ИМТ = 20-26).

При наличии ожирения устанавливается время его начала, возможные причины и быстрота нарастания массы тела.

А также оценивают состояние кожи и кожных покровов (сухая, влажная, жирная, наличие угревой сыпи, полос растяжения), характер оволосения, наличие гипертрихоза и его степень (по шкале D.Ferriman, J.Galwey). При избыточном оволосении уточняется время его появления.

Изучают состояние молочных желез (степень развития, наличие выделений из сосков, объемных образований). Используют бимануальное гинекологическое исследование, осмотр шейки в зеркалах, кольпоскопию.

В свою очередь обращают внимание на экстрагенитальные заболевания (сахарный диабет, туберкулез, патология щитовидной железы, надпочечников и др.) и перенесенные операции, способствующие появлению бесплодия (операции на матке, яичниках, маточных трубах, мочевыводящих путях, кишечнике, аппендэктомия). Уточняют гинекологический анамнез: наличие воспалительных процессов органов малого таза и заболеваний, передаваемых половым путем (возбудитель, продолжительность и характер терапии), заболевания шейки матки и их лечение (консервативное, крио- или лазеротерапия, радио-и электрокоагуляция);

– Инфекционный скрининг. Выполняют:

- исследование на флору из уретры, цервикального канала и степень чистоты влагалища;
- цитологическое исследование мазков с шейки матки;
- исследование мазка из цервикального канала с использованием метода полимеразной цепной реакции (ПЦР) для выявления хламидий, вируса простого герпеса, цитомегаловируса;
- исследование на инфекции культуральным методом (посев содержимого влагалища и цервикального канала на флору, уреоплазму и микоплазму);
- анализ крови на гепатит В и С, сифилис, ВИЧ-инфекцию, краснуху.

При выявлении у пациентки инфекции проводят соответствующую терапию с последующим контрольным обследованием. При выявлении гонореи, сифилиса, ВИЧ-инфекции, гепатита пациентки направляются для лечения в специализированные учреждения (кожно-венерологический диспансер, СПИД-центр, инфекционная больница).

– Гормональный скрининг. Задачей гормонального скрининга, проводимого в поликлинике является подтверждение или исключение эндокринного (ановуляторного) бесплодия. У пациенток с расстройством менструальной и овуляторной функций исследуются гормоны, отклонения в концентрации которых могут вызывать такие нарушения. Следует иметь в виду, что применение специализированных гормональных и инструментальных диагностических методов, уточняющих причины выявленного гормонального дисбаланса (например, проведение различных гормональных проб, использование компьютерной томографии области турецкого седла, УЗ-исследование щитовидной железы) находится в компетенции гинекологов-эндокринологов, которые определяют необходимость и характер терапии нарушений [3,4].

Эндокринное бесплодие можно заподозрить уже при сборе анамнеза, оценке общего и гинекологического статуса. К таким пациенткам относятся женщины с нарушениями менструального цикла (олиго-, аменорея), клиническими признаками гиперандрогении, гипер- пролактинемии, гипоестрогении, обменными нарушениями (ожирение, выраженный дефицит массы), а также пациентки с той же симптоматикой на фоне эндокринных заболеваний, относящихся к компетенции общих эндокринологов [3,4,5].

– Ультразвуковое исследование органов малого таза

Эти исследования назначаются всем без исключения инфертильным пациенткам и позволяют в поликлинических условиях диагностировать три наиболее распространенные причины женского бесплодия:

- 1) расстройства овуляции (эндокринное бесплодие) с уточнением характера имеющегося гормонального дисбаланса;
- 2) трубные и перитонеальные факторы;
- 3) гинекологические заболевания, негативно отражающиеся на фертильности.

Исходное обследование включает заключение терапевта о возможности женщины к вынашиванию беременности (наличие экстрагенитальных заболеваний). При выявлении признаков эндокринных, психических или других заболеваний, а также пороков развития назначаются консультации специалистов соответствующего профиля – эндокринологов, психиатров, генетиков. Одновременно проводят анализ спермы супруга для исключения мужского фактора бесплодия. Если патологии в спермограмме не выявляется, то на

поликлиническом этапе других исследований у мужчины не проводят. При пограничных показателях спермограммы, признаках острого или хронического простатита необходима консультация андролога. На основании этих данных определяется дальнейшая тактика ведения пациентов. При этом возможно проведение консервативного лечения на базе поликлиники [4,5,6].

При уточнении причинных факторов бесплодия ряд инструментальных исследований может быть выполнен только в специализированных учреждениях, куда пациентки направляются из поликлиник при наличии определенных показаний. К таким диагностическим процедурам относятся: компьютерная томография, магнитно-резонансные и ультразвуковые исследования щитовидной железы и надпочечников и тд.

Отдельную группу составляют пациентки с бесплодием, обусловленным гинекологической патологией, требующей оперативного вмешательства (трубно-перитонеальные факторы, внутриматочные синехии или пороки развития матки, кисты яичников, миома матки, эндометриоз) [5,6]. Такие больные направляются на хирургическое лечение в гинекологические стационары. После хирургической коррекции определяется дальнейшая тактика ведения пациенток:

- пассивное ожидание наступления беременности;
- применение консервативной терапии на базе поликлиники;
- направление в центр ВРТ.

Следует учитывать, что при принятии решения о возможности лечения бесплодия в поликлинических условиях (в том числе и после операций, направленных на устранение той или иной гинекологической патологии и восстановление естественной фертильности), любая консервативная терапия не должна превышать 2 лет. При инфертильности в течение этого срока пациентка должна без задержек направляться в центры ВРТ. Данное положение аргументируется тем, что возрастной фактор, начиная уже с 35-летнего возраста, оказывает нарастающее неблагоприятное влияние на результаты лечения бесплодия с использованием любых методов, в том числе и ВРТ. В связи с этим, следует подчеркнуть, что все инфертильные пациентки старше 38 лет должны незамедлительно направляться для лечения бесплодия в центры ВРТ т.е. у этого контингента больных, поликлинический этап лечения бесплодия не должен использоваться вообще [3,4].

Врачам не следует забывать, что затягивание перехода к лечению с использованием ВРТ нередко сопровождается усугублением отклонений в репродуктивной системе женщины (увеличение количества и размеров миоматозных узлов, утяжеление стадии эндометриоза), что отрицательно сказывается как на эффективности лечения бесплодия с применением ВРТ так и на течении достигнутой с их помощью беременности. Это ещё один из аргументом в пользу ограничения продолжительности поликлинического этапа лечения бесплодия двумя годами [3,4,5,6].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кулаков В.И., Долженко И.С. Основные тенденции изменения репродуктивного здоровья девочек в современных условиях // Репродукт. Здоровье детей и подростков. – 2005. – № 1. – С. 22-28.
2. Гарден А.С. Детская и подростковая гинекология. – М: Медицина, 2001. – С. 234-242.
3. Коколина В.Ф. Гинекологическая эндокринология детей и подростков: Руководство для врачей. – 2-е изд. – М: МИА, 2001. – С. 287-293.
4. Кулаков В.И. Вспомогательная репродукция: настоящее и будущее / В.И. Кулаков // Акушерство и гинекология. – 2003. – №1. – С. 3-7.
5. Адамян Л.В. Современные технологии в диагностике и лечении гинекологических заболеваний. –М., 2007. – 634 с.
6. Назаренко Т.А. Современные подходы к диагностике и лечению бесплодия в браке // Российский вестник акушера-гинеколога. – 2006. – Т.6. – №5. – С. 63-65

Научный руководитель: Кудратова З.Э.

УДК 616-092:612.017.1

Зафар Абдураимов, Зафар Мустафаев,
Абдулазиз Норкулов, Дилобар Худойназарова
(Самарканд, Узбекистан)

ИССЛЕДОВАНИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ ФАГОЦИТАРНОЙ АКТИВНОСТИ ЛЕЙКОЦИТОВ КРОВИ КРЫС ПРИ ИНДУЦИРОВАННОЙ ИММУНОСУПРЕССИИ

Изучено влияние циклофосфана на фагоцитарную активность лейкоцитов крови крыс. Показано, что 2-х кратное введение цитостатика в дозе 100 мг/кг массы тела с 24-часовым интервалом приводит к особому снижению фагоцитарной активности в равной степени нейтрофилов и моноцитов через 24 часа после последнего введения циклофосфана, которое сохраняется до конца эксперимента (на 20-й день) на фоне снижения общего числа лейкоцитов в крови изучаемых животных. Данные цифры являются одним из проявлений индуцированной циклофосфаном иммуносупрессии.

Ключевые слова: циклофосфан, цитостатическая терапия, иммуносупрессия, фагоцитарная активность.

The effect of cyclophosphana na phagocytar actival activus in rat cрови has been studied. It is shown that 2nd multiple introduction tsitostatika in a dose of 100 mg/kg of mass of a body with a 24-chasovy interval leads to special decrease fagotsitarnoy activities in equal degree of neutrophils and monocytes in 24 hours after the last introduction tsiklofosfana which remains till the end of an experiment (for the 20th day) on a background of decrease in the general number of leukocytes in blood of the studied animals. The same numbers are the same from the induction of the second cyclophosphoism of the immunosuppression.

Keywords: Cyclophosphan, cytostatic therapy, immunosuppression, phagocytic activity.

В современном мире модернизация химиотерапии, по данным Птушкина В.В. «Совершенствование методов поддерживающей терапии при проведении цитостатического лечения», идет по пути увеличения эффективности и снижения токсичности цитотоксических препаратов, т.е. поражающего действия цитостатиков на ткани и физиологические функции организма. Степень и характер влияния противоопухолевых цитостатических препаратов на гемопоэз во многом определяют возможности применения этих лекарственных веществ в клинической практике. Известно, что в физиологических условиях гемопоэтические клетки и клетки-предшественники локализуются в костном мозге, и очень малое их количество циркулирует в периферической крови. Увеличение количества данных клеток в ней возможно при фармакологической мобилизации, которая может быть вызвана в клинических или экспериментальных условиях широким спектром веществ, включая циклофосфан.

Предварительные исследования действия циклофосфана показали его выраженный миело- и лимфосупрессивный эффект (Лебединская О. В., 2015, Мальдов Д.Г., 2011). Доказано, что влияние циклофосфана на иммунную систему зависит от концентрации препарата, а также от времени его введения относительно антигенной стимуляции. Наиболее чувствительны к циклофосфану клетки на стадии пролиферации (Лебединская Е.А., 2011).

Цель исследования – исследование фагоцитарной активности лейкоцитов крови крыс при экспериментальной иммуносупрессии, вызванной введением циклофосфана.

Материалы и методы исследования. Экспериментальные исследования проведены на 20 крысах-самцах весом 284 ± 20 г. Иммуносупрессию индуцировали внутрибрюшинным введением циклофосфана в концентрации 100 мг/кг массы тела в течение 2 дней с 24-часовым интервалом. Крысы контрольной группы получали растворитель препаратов – физиологический раствор. Животных выводили из эксперимента через 20 дней после

последней инъекции циклофосфана под эфирным наркозом. Все манипуляции с лабораторными животными выполнены в соответствии с Международными рекомендациями по проведению медико-биологических исследований с использованием животных, изложенных в «Европейской конвенции по защите позвоночных животных, используемых для экспериментальных и других научных целей» (ЕЭС, Страсбург, 1985, 1986 гг.), руководствуясь требованиями Хельсинкской декларации и Всемирной медицинской ассоциации (2000).

Пробы периферической крови получали из хвостовой вены до введения циклофосфана, через 24 ч после последней инъекции и при выведении животных из эксперимента (на 20-й день). Фагоцитарную активность лейкоцитов периферической крови крыс по отношению к эритроцитам барана оценивали по методике Каплина В.Н. (1996). Определяли общее число фагоцитирующих лейкоцитов и количество активно фагоцитирующих клеток (содержащих в цитоплазме больше 2-х эритроцитов). Для статистической обработки данных использовали непарный вариант *t*-критерия Стьюдента. За пороговый уровень значимости принимали величину $p < 0,05$.

Результаты исследования и их обсуждение. В ходе проведенных исследований было установлено, что через 24 часа после введения последней дозы циклофосфана число фагоцитирующих лейкоцитов (нейтрофилов и моноцитов) составляет $10,0 \pm 2,4\%$, а к 20 дню – $4,6 \pm 1,3\%$, что статистически значимо ниже, чем до введения препарата ($47,3 \pm 5,9\%$; $p < 0,05$). Поглощительная способность лейкоцитов крови животных с индуцированной иммуносупрессией характеризуется снижением числа клеток, фагоцитирующих 2 и более объекта. Через 24 часа после последнего введения циклофосфана в периферической крови крыс отсутствуют активно-фагоцитирующие лейкоциты. Их число через 20 дней наблюдения составило $1,5 \pm 0,5\%$ ($p < 0,05$).

Выявленные изменения обусловлены нарушением фагоцитарной активности как нейтрофилов, так и моноцитов в равной степени. Так, число фагоцитирующих нейтрофилов через 24 часа после последнего введения циклофосфана было 0%, а через 20 дней – $4,5 \pm 0,4\%$ (исходный уровень – $47,9 \pm 5,6\%$; $p < 0,05$). Количество фагоцитирующих моноцитов до введения циклофосфана составило $42,0 \pm 8,1\%$, через 24 часа после последнего введения циклофосфана – $10,0 \pm 2,4\%$ ($p < 0,05$), а при выведении животных из эксперимента – $3,3 \pm 0,3\%$ ($p < 0,05$).

Наиболее часто применяемый в клинической практике противоопухолевый препарат – циклофосфан – известен как сильный иммунодепрессант и наиболее часто используется для получения иммуносупрессии у мышей. Супрессивное действие циклофосфана проявляется уже в терапевтических дозах, которые составляют для человека более 5 мг/кг.

Доказано, что механизм действия ЦФ на клетку связан с поражением двух её жизненно важных систем – ДНК и мембранного аппарата. В механизме действия препарата важная роль придается также альтерации структуры митохондрий, приводящей к нарушению энергетики клетки. Данные эффекты, по-видимому, распространяются на клетки лейкоцитарного ростка костного мозга, что выражается в общем снижении количества клеток лейкоцитарного ряда в периферической крови и снижении их способности к активному фагоцитозу.

Выводы:

1. В ходе эксперимента выявлено, что циклофосфан приводит к резкому снижению числа лейкоцитов периферической крови крыс.
2. При индуцированной иммуносупрессии наблюдается стойкое снижение фагоцитарной активности нейтрофилов и моноцитов, которое сохраняется в течение всего периода наблюдения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Птушкин В.В. Совершенствование методов поддерживающей терапии при проведении цитостатического лечения // РОНЦ им. Н.Н. Блохина РАМН, Москва, 2012.

2. Лебединская Е.А. Коррекция изменений цитокинового профиля мышечной с индуцированной иммуносупрессией / Е.А. Лебединская, Л.Ф. Лосева, О.В. Лебединская, Н.К. Ахматова, И.Б. Семенова, А.П. Годовалов, М.В. Киселевский // Цитокины и воспаление. – 2011. – Т. 10, № 3. – С. 108-112.

3. Лебединская О. В. Морфогистохимические изменения лимфоидных органов крыс при иммуносупрессии, индуцированной введением циклофосфана / О.В. Лебединская, Е.А. Лебединская, Н.К. Ахматова, В.С. Прокудин // Морфологические основы патологии. – Новосибирск, 2015. – С. 76-99.

4. Мальдов Д.Г. Действие стимулятора на мононуклеарные лейкоциты и лимфоидные органы мышечной с на фоне введения циклофосфана / Д.Г. Мальдов, А.В. Ильичев, Е.А. Лебединская, Е.В. Фадеева, О.В. Лебединская, А.П. Годовалов // Медицинская иммунология. – 2011. – Т.13(2-3). – С. 133-138.

УДК 615.852.35

Максуда Абраева, Нилуфар Рузикулова
(Самарканд, Узбекистан)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ МЕДИЦИНСКОЙ СЕСТРЫ ЧЕРЕЗ ВНЕДРЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ СЕСТРИНСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ УХОДА

С развитием медицинской науки постоянно совершенствуется и возрастает роль специалистов со средним медицинским образованием. Теперь для ухода за больными они должны владеть более сложными медицинскими, естественнонаучными, а также техническими познаниями и навыками. Поэтому и организация педагогической деятельности по подготовке работников среднего медицинского звена должна быть ориентирована на внедрение инновационных технологий.

Ключевые слова: профессиональные стандарты, боль, реализация, модель стандарта, мониторинг стандарта.

With the development of medical science, the role of specialists with secondary medical education is constantly improving and increasing. They must now possess more complex medical, natural science, and technical knowledge and skills to care for the sick. Therefore, the organization of pedagogical activities for the training of middle medical personnel should be oriented towards the introduction of innovative technologies.

Keywords: professional standards, pain, implementation, standard model, standard monitoring.

В данных условиях существенно возрастает роль профессиональных стандартов. Если применять стандарты и протоколы деятельности медсестер, унифицировать учетно-отчетную документацию по работе с пациентами, внедрить единые подходы к выполнению манипуляций, подготовке к исследованиям, ведению протоколов наблюдения за пациентом и осуществлять сестринский процесс, то это позволит существенно улучшить качество оказания медицинской помощи.

Цель: Обеспечить совершенствование качества подготовки медицинских сестер через осуществление сестринского процесса с разработкой и использованием модели стандарта устранения боли в послеоперационном периоде.

Задачи:

- Разработать модель стандарта устранения боли в послеоперационном периоде.
- Разработать методические рекомендации для медицинской сестры.
- Разработать анкету пациента для оценки боли.

- Разработать лист динамического наблюдения по реализации проблемы боли.
- Провести мониторинг внедрения предложенного стандарта.

Изучив возможные проблемы пациента после операции по поводу сколиоза и элементы ухода в ортопедо-травматологической больнице города Самарканда, используя наработанные материалы развития сестринского дела по Самарканду, мы предлагаем форму организации сестринского ухода по решению проблемы боли в области раны с использованием документов:

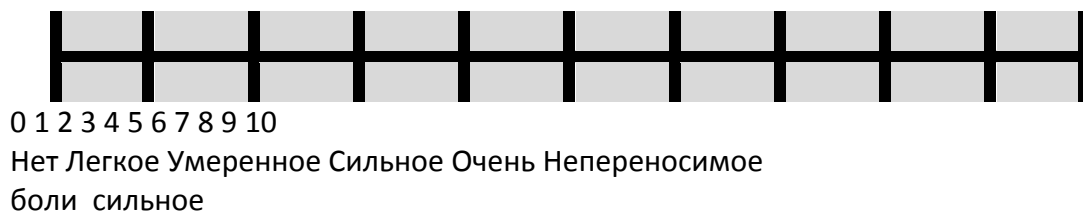
1. Модель стандарта устранения боли после операции по поводу сколиоза у детей. При её составлении определены: актуальность темы; показания; цель; сестринская документация и оснащение; действия, при выполнении которых медицинская сестра руководствуется стандартами по уходу или алгоритмами сестринских вмешательств.

Критерии структуры	Критерий процесса	Критерий результата
Персонал по уходу располагает современными знаниями по вопросам возникновения боли, достаточно компетентен в определении риска их возникновения.	Персонал определяет степень риска возникновения боли, степень активности и подвижности пациента. Оценивает психологическое состояние пациента. Составляет индивидуальную карту сестринского ухода. Проводит беседу с заполнением листа наблюдений за пациентом, с оценкой эффективности сестринских независимых вмешательств.	Своевременная систематическая оценка вероятности возникновения боли. Пациент информирован о предстоящих мероприятиях, будет согласен для их проведения.
Персонал обладает знаниями, умением по проведению уменьшения боли. Необходимыми предметами ухода.	Персонал гарантирует выполнение сестринских вмешательств по уменьшению боли.	Снимается риск возникновения нестерпимых болей.
Персонал владеет знаниями по приданию удобного положения тела пациента и изменения положения тела.	Персонал выполняет сестринские действия по приданию удобного положения пациенту, осуществление изменения положения тела, а также поощряет собственную активность пациента.	Увеличивается объем активных движений.
Персонал обладает специальными знаниями проведения перидуральной анестезии, специальной подготовкой по уходу за перидуральным катетером. Владеет нефармакологическими	Персонал выполняет контроль за работой дозатора. Использует способы психологического воздействия.	Улучшается психологическое, эмоциональное состояние пациента, ощущение комфорта.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

методами нефармакологіческими методами уменьшения боли.		
Персонал компетентен, владеет техникой, имеет необходимый набор медикаментов для проведения обезболивания.	Персонал выполняет введение обезболивающих препаратов.	Обеспечивается значительное уменьшение боли до ее исчезновения.
Персонал гарантирует продолжение мероприятий по уменьшению боли до полной активности пациента. Передаёт информацию врачу.	Персонал выполняет индивидуальный план ухода за пациентом. Персонал выделяет время для обучения пациента и его родственников методам уменьшения боли.	Риск возникновения боли и необходимые меры ее уменьшения известны. Пациент отметит улучшение качества жизни.
Персонал обладает знаниями по обучению пациента элементам уменьшения боли.	Персонал проводит беседу с пациентом и его родственниками по вопросам уменьшения боли.	Пациент осведомлен и будет выполнять элементы уменьшения боли.

2. Методические рекомендации для медицинской сестры, где объясняются понятие «боль», особенности болевых ощущений у детей, дана оценка степени боли с использованием различных шкал; сестринские вмешательства по реализации цели.

10-балльная шкала оценки интенсивности боли

Шкала субъективной оценки боли (Д.Ш.Биккулова, 2005)					
Показатели	Баллы				
	0	1	2	3	4
Кожные покровы	0 розовые	1 гиперемия	2 бледные	3 серые	4 белые

В данной шкале также учитываются показатели – положение, настроение, выражение лица, взгляд, аппетит, интерес к игрушкам, контакт с окружением, сон, а сумма баллов указывает на степень выраженности боли.

3. Анкета пациента, которая позволяет оценить его ощущения боли.

4. Лист динамического наблюдения позволяет отслеживать и оценивать результаты сестринских вмешательств.

Показатель	Время наблюдения					
	8.00-12.00	12.00-16.00	16.00-20.00	20.00-24.00	24.00-4.00	4.00-8.00
Психическое состояние	спокоен беспок.	спокоен беспок.	спокоен беспок.	спокоен беспок.	спокоен беспок.	спокоен беспок.

Выявляются и оцениваются и другие невербальные признаки боли: положение в постели, кожные покровы, пульс, частота дыхания, величина зрачков, речь, эмоции, сон, аппетит.

5. Сестринская карта пациента после операции по поводу сколиоза позволяет документировать и анализировать элементы ухода. В ней отражены проблемы пациента, цели и задачи ухода, планирование (краткосрочное и долгосрочное) с учётом периодичности сестринских вмешательств, реализация (независимая, зависимая и взаимозависимая) и даётся оценка результатов.

Теоретически проанализировали преимущества сестринского ухода с использованием критериев оценки, где обосновывается цель, разработаны инструменты контроля, описываются действия шаг за шагом, ориентируясь на стандарт; проводится документирование, оценка качества ухода.

Мониторинг стандарта проводился в послеоперационных палатах ортопедо-травматологической клиники Института восстановительной медицины и подтвердил, что применение новой технологии позволяет в более ранние сроки начинать оказание медицинской помощи (обезболивание), не допуская усиления интенсивности боли. Лист динамического наблюдения даёт возможность планомерно проводить контроль и документировать состояние пациента, что в итоге способствует повышению качества ухода за пациентом в послеоперационном периоде.

Выводы:

Обучение будущих медицинских сестёр стандартам их практической деятельности позволит повысить качество оказания сестринской помощи в современных условиях высокотехнологичного оснащения клиник и обеспечит возможность сочетания концепции непрерывного улучшения качества с повышением профессиональной ответственности и соблюдением правил сестринской практики.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Боксер О.Я., Григорьев К.И. Наука о боли: патофизиологические и медико-психологические аспекты // Медицинская сестра. – Москва, 2005. – №8. – С. 2-5.
2. Григорьев К.И. Роль медсестры в профилактике болевых ощущений у детей // Медицинская сестра. – Москва, 2005. – №8. – С. 5-10.
3. Камынина Н.Н., Бражников А.Ю. и др. Протоколы выполнения простых медицинских манипуляций как средство повышения качества деятельности медсестер // Медицинская сестра. – Москва, 2005. – №8. – С. 35-39.
4. Островская И.В. Боль: два подхода к решению проблемы // Медицинская сестра. – Москва, 2005. – №8. – С. 40-42.
5. Шкатова Е.Ю., Салимова Р.Х. и др. Динамическая карта наблюдения – средство повышения эффективности сестринского процесса // Медицинская сестра. – Москва, 2003. – №4. – С. 17-19.
6. Томас Р., Нэш Т. Боль. Новейшие методы преодоления / Пер. с англ. – М.: Мир книги, 2003. – 196 с.

УДК 616-093

Данияр Амандиков, Шохіда Бердиярова, Зебо Кудратова
(Самарканд, Узбекистан)

КОМПЛЕКСНОЕ ЛАБОРАТОРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИ ОПИСТОРХОЗНОЙ ИНВАЗИИ

Лабораторных методов диагностики описторхозной инвазии проводилось исследование образцов сыворотки крови и копроматериала от людей. Для серологической диагностики использовали метод иммуноферментного анализа. Анализ частоты обнаружения яиц описторхисов в копроматериале и уровня противописторхозных антител в образцах сыворотки крови пациентов показал наличие сильной прямой корреляционной связи между этими показателями. Показано, что для лабораторной диагностики описторхоза нельзя ограничиваться каким-либо одним методом.

Ключевые слова: описторхоз, копроовоскопия, инвазия, иммуноферментный анализ, серопозитив, паразит

For the purpose of the effectiveness of laboratory methods for the diagnosis of opisthorchiasis invasion, a study of blood serum samples and co-material from people was carried out. For serological diagnostics, an enzyme-linked immunosorbent assay was used. Analysis of the detection frequency of opisthorchis eggs in the co-material and the level of protivopisthorchis antibodies in patients blood serum samples showed a strong direct correlation between these indicators. It is shown that for laboratory diagnosis of opisthorchiasis can not be limited to any one method.

Keywords: opisthorchiasis, coproscopy, invasion, linked immunosorbent assay, seropositive, parasite.

Введение. Одним из разделов эпидемиологического надзора за гельминтозами является совершенствование лабораторных методов диагностики и внедрение их в практику. В клиничко-диагностических лабораториях лечебно-профилактических учреждений в большинстве случаев используются малоэффективные методы копроовоскопии, которые не выявляют инвазии низкой интенсивности. Opistorchis, IgG – определение специфических антител IgG к возбудителю описторхоза (Opistorchis felinus или Opistorchis viverrini). Из-за невысокой специфичности серологические тесты являются дополнительным способом диагностики описторхоза (главный тест – анализ кала на яйца гельминта).

Описторхоз (лат. Opisthorchiasis) – заболевание из группы трематодозов, вызываемое паразитическими плоскими червями из рода Opisthorchis- Opisthorchis felinus и Opisthorchis viverrini. Заражению подвержен человек и рыбаодные животные. С учетом существенной социально-экономической значимости описторхоза, оптимизация применения лабораторных методов диагностики с целью наиболее полного выявления инвазированных лиц приобретает важное значение. Заболевание характеризуется поражением внутрпеченочных желчных протоков, желчного пузыря и протоков поджелудочной железы.

Цель работы – оценка эффективности серологических и копроовоскопических методов диагностики описторхоза на территории со средним и низким уровнем инвазированности населения.

Материалы и методы. Для паразитологической диагностики описторхоза выбраны два метода копроовоскопии: метод толстого мазка под целлофаном по Като-Миура и седиментационный метод уксусно-эфирного осаждения .

Всего двумя этими методами обследовано 65 жителей Самаркандской области. При использовании метода уксусно-эфирного осаждения подсчитывали число яиц гельминта на 1г фекалий (я/г). Для серологической диагностики использовали метод иммуноферментного анализа (ИФА) с целью выявления специфических иммуноглобулинов классов М (IgM) и G (IgG). ИФА проводили с помощью тест-системы производства ЗАО «Вектор-Бест», Россия, в соответствии с инструкцией. Одновременное исследование копроматериала и сывороток

крови проведено у 50 пацієнтів з підозрою на описторхозну інвазію, направлених на обстеження із лікувально-профілактичних установ Самаркандської області.

Результати і обговорення. Антитіла до антигенів описторхозів виявлені у 28 (56 %) осіб, із них IgG в титрах 1:100-1:3200 – у 24 (85,7% від числа серопозитивних осіб), у 3 (10,7% від числа серопозитивних осіб) виявлені одночасно IgG і IgM в титрах 1:200–1:800, у 1 (3,6%) пацієнтів виявлені тільки IgM. При копрооскопічному дослідженні методом уксусно-ефірного осадження, описторхоз підтверджено у 14 осіб із 24 серопозитивних осіб, т. є. У 58,3% від всіх серопозитивних осіб. Переважає більшість пацієнтів копрооскопічно обстежувалися однократно. При дослідженні копроматеріалу від 50 пацієнтів з негативними результатами ІФА яйця *O. felineus* виявлені у 22 осіб, т. є. у 44% від числа серонегативних осіб.

Аналіз частоти виявлення яєць описторхозів в копроматеріалі і рівня протипаразитарних антитіл в сировотках крові пацієнтів показав наявність сильної прямої кореляційної зв'язи між цими показателями ($r = 0,86$). Яйця описторхозів частіше зустрічались в копроматеріалі осіб з високими титрами специфічних антитіл в сировотці крові. В групі серопозитивних осіб з титром IgG 1:100, яйця описторхозів виявлені тільки у 50%, то серед осіб з рівнем IgG 1:400–1:800 – уже у 76,2 і 78% відповідно.

Відсутність яєць описторхозів при наявності специфічних антитіл частково можна пояснити давністю зараження, невеликим кількістю паразитів, недостатньою ефективністю копрооскопічного дослідження. Не можна забувати і про можливі ложнопозитивні реакції у частині обстежених. Ложнопозитивні результати в ІФА з описторхозним антигеном пов'язані з наявністю у описторхозів антигенних детермінант, спільних з деякими гельмінтами (ехінококки, фасціоли, дикроцелиї і др.), іншими мікроорганізмами і власними антигенами господаря. Можливо існування ще однієї причини: В.І. Іванських і В.В. Близнюк виявили, що при експериментальному зараженні хом'ячков описторхозами і вірусом простого герпеса 2-го типу (ВПГ-2) спостерігається відсутність яєць в матці гельмінтів і ураження семенників у 10-40% описторхозів, виділених від заражених тварин. Не виключено, що віруси ВПГ-1, ВПГ-2, ЦМВ, інфікованість населення якими досягає 90%, можуть проникати в паразитуючі у людини описторхозы, викликаючи у них аналогічні зміни, що ускладнює постановку паразитологічного діагнозу. Застосування якого-небудь одного копрооскопічного методу, навіть такого високоєфективного, як метод уксусно-ефірного осадження, на територіях з низьким і середнім рівнем інвазивності населення, до яких відноситься Самаркандська область, не завжди дає задовільні результати.

Для лабораторної діагностики описторхоза нецелесообразно обмежуватися одним методом. Метод ІФА вважається більш ефективним, однак постановка діагнозу на основі тільки цього тесту неправомерно через високу ймовірність ложнопозитивних і ложнонегативних результатів. Серед паразитологічних методів діагностики описторхоза не існує методу, що володіє 100% чутливістю.

Висновок. На територіях з середнім і низьким рівнем інвазивності населення описторхозами цілком доцільно використовувати комплекс методів, що включає дослідження сировотки крові на наявність специфічних іммуноглобулінів до антигенів описторхозів і дослідження кала двома вказаними вище копрооскопічними методами, що дозволить підвищити якість діагностики описторхозної інвазії.

ІСТОЧНИКИ І ЛІТЕРАТУРА

1. Лысенко А.Я. і др. Клиническая паразитология. – Женева: ВОЗ, 2002. – 734 с.
2. Заболеваемость протозоозами и гельминтозами населения Российской Федерации в 2010-2011 гг. Информационный сборник статистических и аналитических материалов. – М., 2012.

3. Московская И.А. Болезни печени у детей. – Тула, 2007. – 509 с.
4. Лепехин А.В., Ратнер Г.М., Менявцева Т.А. Перекрестно реагирующие антигены *Opisthorchis felinus* и *Salmonella typhi* и их возможное влияние на клиническое течение брюшного тифа // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 1990. 4: 33 б.
5. Ратнер Г.М., Кускова З.Р., Менявцева Т.А., Стручкова С.В. О наличии антигенной общности у *O. felinus* с белками сыворотки крови человека. В кн.: Описторхоз. Современное состояние проблемы, перспективы развития: Сборник тезисов юбилейной конференции. – Тюмень, 1991: 204 б.

*Shavkat Islamov, Ravshan Ismailov,
Same Davronov, Bekhzod Kobilov
(Samarkand, Uzbekistan)*

FORENSIC MEDICAL STUDY OF POPULATION MORTALITY

To study the mortality rate, a retrospective analysis of 973 conclusions of the forensic medical examination of corpses was carried out in 2019 in the Samarkand regional branch of the Republican Scientific Practical Center for Forensic Medical Examination and its regional units. According to the forensic medical service, the structure of mortality is dominated by mechanical trauma, as well as mechanical asphyxia and cardiovascular disease. Among the mechanical damages, the main part was a transport injury, especially an automobile one. A certain part is death from a traumatic brain injury, mainly as a result of a car injury and exposure to blunt objects. In gender terms, it prevails in men, in the age aspect in people of working age.

Key words: *forensic medical examination, mortality, types, mechanical damage, traumatic brain injury.*

According to WHO, in all countries in the first place among the causes are cardiovascular diseases (together with oncological 70%); followed by respiratory diseases, diabetes mellitus, accidents (injuries, killings, suicide) [7, p. 34-37].

In demography, mortality is understood as the ratio of the number of deaths to the total population. Measured in ppm (‰). Child mortality is particularly highlighted. Mortality is primarily affected by the level of development of the health care system, the level of well-being of the population, and the age structure of residents. The following types of causes of death are distinguished: - endogenous (internal influences), exogenous (external influences) and quasi-endogenous (accumulated endogenous effects) [1, p. 44-76; 5, p. 39-42].

The lowest overall mortality rate in the UAE, Qatar, Kuwait (about 2 ‰ per year), where there is an extremely young population, a very high proportion of migrant workers, a high level of health care, an extremely low level of alcohol consumption and a very high GDP per capita. The largest indicator (more than 25 ‰ per year) is in Swaziland, Botswana, Lesotho, that is, in countries with the HIV epidemic and a relatively low standard of living [4, p. 4-9].

Statistics of causes of death give an accurate idea of the part of the incidence that causes irretrievable losses. Studying the structure of causes of death helps identify priority measures to fight to reduce mortality and lengthen life. However, mortality statistics cannot directly reflect the dynamics of morbidity in the population, since an increase or decrease in mortality can be the result of changes not only in morbidity, but also in mortality. In addition, the causes of death do not reflect a large number of “non-fatal” diseases that worsen well-being, cause temporary and even permanent disability (diseases of the upper respiratory tract, organs of vision, skin, and neuropsychiatric disorders); this is especially true for young people with low mortality and mortality rates [2, p. 59-64; 3, p. 41-42; 6, p. 6-11].

Currently, the study of population mortality, with the study of the structure and the identification of the causes, plays a large role in various preventive measures [8, p. 14-17].

Purpose of the study. Establishing the type and nature of population mortality based on the materials of a forensic medical examination.

Materials and research methods. We conducted a retrospective analysis of the conclusions of the forensic medical examination of corpses carried out in 2019 in the Samarkand regional branch of the Republican scientific and practical center for forensic medical examination and its regional divisions.

The results of the study. In 2019, 973 corpses were examined in the Samarkand branch, of which 452 (46.5%) were in the regional branch, 64 (6.6%) in the Kattakurgan region, 57 (5.9%) in Ishtikhan, 53 in Bulungur and Pakhtachi (5.4%), Narpay - 49 (5.0%), in Pastdargom - 44 (4.5%), Payaryk and Urgut districts 41 (4.2%).

At the same time, mortality from mechanical injuries sharply prevailed - 475 (48.8%), as well as from mechanical asphyxia - 248 (25.5%), diseases of the cardiovascular system - 100 (10.3%).

In the structure of mortality from mechanical injuries, transport injuries sharply prevailed - 353 (74.3%), in particular automobile injuries - 335 (94.9%), as well as injuries caused by blunt ones - 86 (18.1%) and sharp objects - 36 (7.6%). The fatal outcome due to traumatic brain injury amounted to 115 cases (24.2%), of which as a result of an automobile injury (60%) and exposure to blunt solid objects (25%).

Among the poisonings - 45 cases (4.6%), carbon monoxide poisoning prevailed - 22 (48.9%), alcohol poisoning - 10 (22.2%), drugs - 4 (8.9%), acids - 3 (6.7%), and other substances - 6 (13.3%). There were deaths from exposure to high - 28 (2.9%) and low temperature - 8 (0.8%), electrical injuries - 13 (1.3%).

Of the investigated corpses, 231 (23.7%) were delivered from medical institutions. In terms of age, 61 bodies of minors were examined - 6.3%, of which under 14 years old - 54 (88.5%), up to 1 year old - 7 (11.5%).

Conclusions. Thus, in the structure of mortality according to the forensic medical service, mechanical injury predominates, as well as mechanical asphyxia and cardiovascular disease. Among the mechanical damages, the main part was a transport injury, especially an automobile one. The above indicates the need for preventive measures in these areas.

REFERENCES

1. Diseases of the heart and blood vessels: guidelines of the European Society of Cardiology: Transl. from English Ed. Camma A.D., Luscher T.F., Serruis P.V. – M.: GEOTAR-Media 2011. – 240 p.
2. Boytsov S.A., Nikulina N.N., Yakushin S.S. et al. Sudden cardiac death in patients with coronary artery disease: prevalence, detectability and statistical problems. Russian Journal of Cardiology. – 2011. – № 2. – P. 59-64.
3. Osipov A. G., Silkina S. B., Pravdina E. A. Risk factors and relative coronary risk in young adults. Cardiovascular therapy and prevention. – 2012. – № 1. – P. 41-42.
4. Pigolkin Yu.I., Shilova M.A., Kildyushov E.M., Galchikov Yu.I. Forensic medical characteristics of the causes of sudden death in young people // Forensic medical examination. – 2016. – №5. – P. 4-9.
5. Smolensky A.V., Lyubina B.G. Sudden death in sports: myths and reality. Theory and practice of physical education. – 2002. – № 10. – P. 39-42.
6. Shalnova S.A., Konradi A.O., Karpov Yu.A., Kontsevaya A.V., Deev A.D., Kapustina A.V., Khudyakov M. B., Shlyakhto E.V., Boytsov S.A. Analysis of mortality from cardiovascular diseases in 12 regions of the Russian Federation participating in the study “Epidemiology of cardiovascular diseases in various regions of Russia”. Russian Journal of Cardiology. – 2012. – № 5 (97). – P. 6-11.
7. Yuditseva I.V. Causes of death in Udmurtia for the period from 1989 to 2006, regional features // Problems of examination in medicine. – 2008. – № 1. – P. 34-37.
8. Yuditseva I.V. Forensic medical and socio-hygienic aspects of the causes of death of the working-age population: Abstract dis. ... candidate of medical sciences. – Moscow, 2009. – 23 p.

*Shavkkat Islamov, Bakhtiyor Sherbekov,
Nematullo Bobokambarov, Bahodir Gulmurodov
(Samarkand, Uzbekistan)*

FORENSIC MEDICAL ASSESSMENT OF OBSTETRICIAN-GYNECOLOGISTS OFFENSES

According to the forensic medical service, among obstetrician-gynecologists defects of diagnosis and treatment prevailed, made due to subjective reasons, mainly at the hospital stage (CRH, city maternity hospital), which in the outcome often led to death.

Key words: *commission forensic medical examination, obstetrician-gynecologist, defects in diagnosis and treatment, causes of occurrence, location of admission, outcome.*

In recent years, the number of citizens appealing to law enforcement agencies regarding poor-quality medical care has been growing [3, p. 29-32]. The development of adverse outcomes in medical practice is facilitated by both objective and subjective factors [11, p. 95-97].

Moreover, the right of citizens to receive qualified medical care is enshrined in the Constitution of the country. Illegal actions of medical workers become the cause of complaints of patients to law enforcement agencies about the poor quality of medical care [1, p. 51-52; 7, p. 27-29]. The study of the aspects of this problem from the forensic medical position is closely related to the study of medical, organizational and legal issues [2, p. 12-14; 12, p. 541-543; 13, p. 510-512].

At the prehospital stage, the first stage of diagnosis and mainly outpatient treatment of patients with various pathologies is carried out [4, p. 27-29]. It was during this period that medical workers must timely and correctly diagnose a serious pathology requiring mandatory hospitalization [10, p. 4-8], (although patients undergoing treatment in the primary care system are less likely to seek emergency medical care and need hospitalization) [5, p. 26-28]. Unfortunately, there is a problem when doctors have a great desire to provide assistance to victims, but do not have sufficient experience in providing emergency medical care [6, p. 19-20]. This leads to a decrease in pre-hospital care. At the same time, victims are at additional risk due to defects in prehospital treatment and diagnostics arising due to subjective and organizational reasons (leaving patients at the site of the disease, improper choice of emergency care method) [8, p. 35-37; 9, p. 47-49].

The purpose of the study - To determine the nature of the permissible defects in medical care among obstetrician-gynecologists, the causes of occurrence, places of admission and their influence on the outcome.

Materials and research methods. We analyzed 58 conclusions of forensic medical examination commissions conducted in connection with professional offenses of medical workers in 2019 in the Samarkand regional branch of the Republican Scientific and Practical Center for Forensic Medical Examination.

The results of the study. The data obtained indicate that in 38 (65.5%) cases defects in medical care were identified, of which in the activities of obstetrician-gynecologists in 16 cases (42.1%). Of these, diagnostic defects - in the form of non-recognition of the main pathology 6 (37.5%), late diagnosis 1 (6.3%), treatment defects - in the form of errors in the appointment and conduct of medical procedures (improper delivery management) 5 (31.3 %), late hospitalization, violation of transportation rules, drawbacks of dispensary observation, etc., 1 each (6.3%).

Example. Mr. O.F., May 29, 2017 was put on the dispensary with a diagnosis of Pregnancy 12 weeks. November 16, 2017. Was admitted to the city hospital with a diagnosis of "Pregnancy 5, 39-40 weeks, childbirth 4, burdened obstetric history, anemia of 2 degrees". K 19.11. at 03.40 hours, upon examination, they diagnosed the "Dead Fruit" and were allowed in a natural way - a dead fetus was born. An "Early detachment of the placenta" was established, the state of the woman in labor worsened due to suspicion of atonic bleeding, a manual examination of the uterus was carried out, and at 04.40 "Laparotomy. Total hysterectomy with uterine appendages" was performed. At 06.50 biological death was ascertained. According to the conclusion of the expert commission, the

patient underwent an inferior examination, “Early detachment of the placenta” was diagnosed late, which led to the death of the fetus and mother.

Identified defects occurred mainly due to subjective reasons - inattentive attitude to the patient 14 (87.5%), inadequate examination 4 (25.0%), as well as a late visit to a doctor 1 (6.3%). According to the places of admission at the hospital stage, there are 14 (87.5%) in the Central District Hospital (including maternity hospitals), 1 (6.3%) in the regional perinatal center and 1 (6.3%) self-supporting institutions. In the outcome, they led to the onset of death 14 (87.5%) and did not have a significant impact on outcome 2 (12.5%).

Conclusion. Thus, among obstetrician-gynecologists, defects of diagnosis and treatment prevailed due to subjective reasons, mainly at the hospital stage (CRH, city maternity hospital), which in the end often led to death.

REFERENCES

1. Barinov E.Kh., Zharov V.V., Cherkalina E.N. The case of untimely diagnosis of the disease in surgical practice // Forensic medical examination. – Moscow, 2014. – № 4. – P. 51-52.
2. Bisyuk Yu.V. Inadequate provision of emergency medical care (criteria for expert assessment and medical and legal aspects of the problem): Author's abstract ... doctor of medical science. – Moscow, 2008. – 48 p.
3. Giyasov Z.A., Islamov Sh.E. Establishment of places for the admission of defects in medical care // Forensic Medicine. – 2019. – № 1. – P. 29-32.
4. Jalilov P.S., Zolotova N.N., Rasulov H.A., Karimkulov Sh.U. The organization of medical care at the prehospital stage // Modern aspects of FME and forensics: Thes. doc. Resp. conf. Dec 21 2006 Tashkent, 2006. – P. 27–29.
5. Kosukhina O.I., Sukhareva M.A., Barinov E.Kh. Identification of the features of defects in the provision of medical care in therapeutic practice in a number of pulmonological and cardiological specialties // Forensic Medicine. – 2015. – T. 1. №1. – P. 26–28.
6. Maksimov A.V. Analysis of defects in the provision of medical care to victims of combined trauma // Forensic Medicine. – 2015. – T. 1, № 1. – P. 19–20.
7. Pigolkin Yu.I., Dubrovina I.A. Methodological foundations of expert evaluation of adverse outcomes of treatment // Forensic medical examination. – Moscow, 2011. – № 2. – P. 27-29.
8. Popova T.G. Examination of professional errors and adverse outcomes in dentistry // Forensic medical examination. – 2008. – № 3. – P. 35–37.
9. Timerzyanov M.I., Oladoshkina O.Yu., Selivanova D.R., Dementieva M.V. Legal aspects of the examination of defects in the provision of medical care // Forensic Medicine. – 2015. – T. 1, №4. – P. 47–49.
10. Tomilin V.V., Sosedko Yu.I. Justification of the basic concepts of defects in the provision of medical care // Forensic medical examination. – 2000. – №6. – P. 4–8.
11. Islamov Sh.E. Subjectivity in defects in rendering medical aid // European science review, Vienna, 2018. – №11-12. – P. 95-97.
12. Khairullayev A., Islamov Sh., Davronov S. The structure of thermal injury in forensic material service// Materials of the International scientific-practical conference "Trends and prospects for the development of science and education in the context of globalization", Pereyaslav-Khmelnitsky, 2019. – P. 541-543.
13. Makhmatmuradova N.N., Safarova M.P. Characteristics of chronic obstructive pulmonary disease// Materials of the International scientific-practical conference "Trends and prospects for the development of science and education in the context of globalization", Pereyaslav-Khmelnitsky, 2019. – P. 510-512.

УДК 14.00.18

*Чарос Кучимова, Робия Абдуразакова,
Зилола Пардаева, Диловар Бурханова
(Самарканд, Узбекистан)*

НЕГЛУБОКИЕ ЗАТЯЖНЫЕ ДЕПРЕССИИ ИНВОЛЮЦИОННОГО ВОЗРАСТА

В последние десятилетия проблема дистимических нарушений приобрела большое научное и практическое значение, что связано прежде всего с широкой распространенностью этой формы психической патологии. По данным ВОЗ (2015 г.), дистимиями страдают от 3 до 6% населения. Кроме того признано, что, несмотря на неглубокий уровень поражения психической деятельности, дистимия оказывает серьезное негативное воздействие на качество жизни пациента.

Ключевые слова: депрессия, инволюционный период, дистимия, синдром, течение, нарушение, затяжные, шкала.

In recent decades, the problem of dysthymic disorders has acquired great scientific and practical importance, which is associated primarily with the widespread prevalence of this form of mental pathology. According to the WHO (2015), from 3 to 6% of the population suffer from dysthymia. In addition, it is recognized that, despite the shallow level of damage to mental activity, dysthymia has a serious negative impact on the patient's quality of life.

Keywords: depression, involutional period, dysthymia, syndrome, flow, disorder, protracted, scale.

Проведенные исследования неглубоких затяжных депрессивных состояний, которые могут быть квалифицированы как дистимические депрессии, продемонстрировали многообразие клинических проявлений, существенные различия условий их возникновения, особенностей течения и исходов. К категории дистимических состояний, наряду с такими ставшими классическими формами как "эндореактивная дистимия" Н. Weitbrecht или "депрессии истощения" Р. Kielholz, были отнесены различные варианты неглубоких затяжных депрессий, суммарно обозначенные как "особые формы депрессий".

Цель исследования:

Целью настоящего исследования явилось клиническое изучение основных клинических закономерностей неглубоких затяжных депрессий позднего возраста – дистимий, а также влияния на них различных факторов.

Задачи исследования:

1. изучение клинико-синдромальных особенностей затяжных неглубоких депрессий позднего возраста на последовательных этапах их развития;
2. изучение условий возникновения таких депрессий, а также роли различных факторов (возрастных, соматических, социально-психологических) в формировании их клинико-типологических особенностей;
3. изучение вопроса о возможной систематизации затяжных неглубоких депрессий, а также вопроса их нозологической принадлежности;
4. определение наиболее эффективных терапевтических подходов для лечения различных клинических вариантов неглубоких депрессий.

Материалы и методы исследования:

Материалом исследования послужила группа из 70 (50 женщин и 20 мужчин в возрасте от 60 до 87 лет) больных поздней дистимией, находившихся на лечении в клинических отделениях СОПБ за период с 2017 по 2019 год.

В работе представлены результаты клинического изучения группы больных старше 60 лет из числа поступивших на лечение в клинику с депрессиями легкой степени тяжести.

Анализ динамики депрессивного состояния, предьстории его возникновения, а также наблюдение за больными в период выполнения исследования позволили выделить группу больных с депрессивными нарушениями, характеризующуюся затяжным течением и неглубоким уровнем их выраженности. Изученная выборка формировалась на основе констатации у больных по результатам обследования признаков дистимического расстройства, соответствующего критериям диагностической единицы F 34.1 по международной классификации психических болезней МКБ–10 (V раздел).

Включенные в исследование наблюдения отвечали предъявляемым МКБ–10 требованиям к данной диагностической категории по характеру течения:

а) наличие у больных устойчивого, на протяжении не менее двух лет, или постоянно повторяющегося сниженного настроения;

б) имеющиеся промежуточные периоды нормального настроения не превышают нескольких недель и не сопровождаются периодами гипомании;

в) длительное сниженное настроение никогда (или очень редко) не бывает достаточным для удовлетворения критериям рекуррентного депрессивного расстройства легкой или умеренной тяжести (F 33.0 или F 33.1);

г) в течение хотя бы некоторых из периодов депрессии присутствуют не менее трех депрессивных симптомов, отражающих изменения в аффективной, соматической или поведенческой сферах (снижение энергии или активности, бессонница, снижение уверенности в себе или чувство неполноценности, трудности концентрации внимания, частая слезливость, снижение интереса или удовольствия от приятных видов деятельности, чувство безнадежности или отчаяния, неспособность справляться с рутинными обязанностями повседневной жизни, пессимистическое отношение к будущему и негативная оценка прошлого, социальная отгороженность, неразговорчивость).

Из исследования были исключены случаи, при которых в анамнезе больных имелись указания на манифестные шизофренические психозы, заболевания ЦНС органической природы, а также больные с признаками зависимости от алкоголя или наркотиков.

Учитывалась необходимость тщательного клинического обследования больных позднего возраста, что предполагало проведение соматоневрологического и параклинического (КТ головного мозга) исследования больных в стационарных условиях.

В ходе обследования больных помимо психопатологической квалификации психического статуса каждый пациент осматривался терапевтом и невропатологом, проводилось полное клиническое обследование больных с привлечением параклинических методов (в том числе электрокардиография, электроэнцефалография, рентгенография, компьютерная томография головы, лабораторные исследования).

В работе использовались клиничко-психопатологический и клиничко-катамнестический методы исследования. В ходе исследования также использовались стандартизованные клинические шкалы для оценки степени тяжести психических нарушений (депрессивных нарушений и коморбидных с ними психопатологических симптомов) – шкала Гамильтона, и шкала для оценки когнитивных функций – MMSE. Учитывая цели и задачи исследования, психопатологические проявления в рамках дистимического расстройства рассматривались на трех основных этапах его динамики: дебют, собственно дистимическое состояние и его исход. При этом оценка манифестных проявлений проводилась ретроспективно на основе данных медицинской документации, также проводилось клиническое обследование больных на момент включения в исследование при последующем катамнестическом наблюдении.

Выводы:

1. Исследование поздних неглубоких затяжных депрессивных состояний, соответствующих критериям дистимии по МКБ-10 (60 наблюдений), выявило большое многообразие их клиничко-психопатологических проявлений и закономерностей течения.

2. Установлено, что поздние дистимические состояния в зависимости от особенностей феноменологической структуры депрессивного аффекта разграничиваются на два клинических типа:

- позднюю анергическую дистимию (анергический тип); и
- позднюю гипотимную дистимию (гипотимный тип).

2.1 Анергический тип поздней дистимии характеризуется преобладанием симптомов анергии и апатии, сочетающихся с угрюмо-мрачным фоном настроения. Содержание депрессивных идей фиксировано на переживании собственного бессилия и физической беспомощности.

2.2. Гипотимный тип поздней дистимии характеризуется преобладанием чувства тоски и тревоги. Содержание депрессивных идей концентрируется на социальных, бытовых и психологических проблемах.

3. Многообразие симптоматологических проявлений поздних дистимий определяется наличием в их психопатологической структуре различных коморбидных психических нарушений. К ним относятся:

- обсессивно-фобические расстройства;
- соматоформные расстройства;
- черты возрастной психопатизации; и
- психоорганические расстройства.

4. Анализ закономерностей течения поздних дистимических состояний выявил наличие различных тенденций в динамике расстройств. В зависимости от интенсивности проявлений аффективных нарушений выделено 2 варианта течения дистимии.

4.1. Первый вариант – на всём протяжении дистимического состояния сохраняется интенсивность проявлений депрессии в форме флюктуации аффекта, возникновения транзиторных тревожно-депрессивных эпизодов и/или развития "двойных депрессий" (29 наблюдений).

4.2. Второй вариант – на протяжении дистимического состояния наблюдается регрессиентность депрессивных проявлений. В одних случаях интенсивность депрессивных проявлений снижается при усилении психопатоподобных расстройств (24 наблюдения). В других – регрессиентность аффективных проявлений происходит на фоне нарастающих психоорганических расстройств (7 наблюдений).

5. Анализ развития заболевания в целом выявил два клинических варианта формирования поздних дистимий: т.н. "первичную" позднюю дистимию и "вторичную" позднюю дистимию.

5.1. "Первичная" поздняя дистимия представляет собой развившуюся впервые в позднем возрасте неглубокую затяжную депрессию (31 наблюдение). Инициальными проявлениями "первичной" дистимии является ряд неспецифических симптомов (аффективная неустойчивость, вегетативная лабильность, заострение характерологических черт, нарушение адаптационных возможностей).

5.2. "Вторичная" поздняя дистимия (29 наблюдений) является затяжной неглубокой депрессией, возникшей в позднем возрасте после ранее предшествующих аутохтонных или спровоцированных обратимых депрессивных фаз.

6. Психофармакологическое лечение поздних дистимических состояний следует проводить в соответствии с современными принципами терапии депрессий, но с обязательным учётом синдромальных особенностей дистимий, позднего возраста больных и особенностями их соматического состояния. Показано широкое использование сердечно-сосудистых препаратов, нормализующих мозговое кровообращение, препаратов активирующих энергетический обмен и улучшающих работу мозга.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Авербух Е. С. Депрессивные состояния. Л., Медицина, 1962. С 93-120, 138-140.
2. Авербух Е. С. Невротические и неврозоподобные синдромы у больных в позднем возрасте. 3-й Всероссийский съезд невропатологов и психиатров. М., 1974. Т. 3. С. 5-7.
3. Авербух Е. С., Телешевская М. Э. Неврозы и неврозоподобные состояния в позднем возрасте. Л., 1976.

4. Беляева К. Н. Психогенно-травмирующие факторы и их роль в оформлении аффективных нарушений в инволюционном возрасте. Из: Инволюционные психозы. М., 1979. С. 16-20.

5. Бутырина Э. В. Результаты отдаленного катамнеза депрессивных психозов позднего возраста. Журн. невропат. и психиатр. им. С. С. Корсакова, 1976. Т. 76, в. 6. С. 884-890.

6. Вертоградова О. П. Возможные исходы и типологии депрессий. В кн. "Депрессия (психопатология, патогенез). М., 1980. С. 9-14.

7. Вертоградова О. П., Волошин В. М. Возможные исходы и типологии депрессий. Журн. невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова, 1983, 8. С. 1189-1194.

8. Вертоградова О. П. Депрессия (психопатология, патогенез). М., 1980. С. 9-16.

УДК 14.00.18

*Чарос Кучимова, Маргуба Исматова,
Гулбахор Курбанова, Фарангиз Юлдашева
(Самарканд, Узбекистан)*

ЧАСТОТА ВСТРЕЧАЕМОСТИ И СТРУКТУРА КОМОРБИДНЫХ ДЕПРЕССИВНЫХ РАССТРОЙСТВ У БОЛЬНЫХ, ПЕРЕНЕСШИХ ОСТРЫЙ ИНФАРКТ МИОКАРДА

Проблема коморбидности депрессивных расстройств и ишемической болезни сердца в настоящее время привлекает к себе всё большее внимание, как психиатров, так и кардиологов. К настоящему времени опубликованы результаты целого ряда проспективных, контролируемых исследований, доказавших, что депрессия, не только является самостоятельным фактором риска развития таких наиболее распространенных сердечно-сосудистых заболеваний, как ишемическая болезнь сердца и артериальная гипертония, но и независимым предиктором их неблагоприятного течения и прогноза, включая повышенный риск внезапной и общей сердечно-сосудистой смертности

Ключевые слова: депрессия, инфаркт, миокард, синдром, течение, нарушение, соматика, форма.

The problem of comorbidity of depressive disorders and coronary heart disease is currently attracting more attention, both psychiatrists and cardiologists. To date, the results of a number of prospective, controlled studies have shown that depression is not only an independent risk factor for the development of the most common cardiovascular diseases. Such as coronary heart disease and hypertension, but also an independent predictor of their adverse course and prognosis, including increased risk of sudden and general cardiovascular mortality.

Keywords: depression, heart attack, myocardium, syndrome, flow, disorder, somatic, the form.

Диагностика депрессии затруднена тем, что среди кардиологических больных встречаются преимущественно атипичные варианты депрессии, скрывающиеся за фасадом соматических жалоб. По данным эпидемиологических исследований, только 3% больных с подобными депрессиями жалуются на психологические проблемы, 68,8% предъявляют исключительно соматические жалобы и 27,6% – одновременно соматические и психологические жалобы.

Цель исследования:

Изучение частоты встречаемости и структуры коморбидных депрессивных расстройств у больных, перенесших острый инфаркт миокарда.

Задачи исследования:

1. Оценка наличия, клинического характера и степени выраженности коморбидных депрессивных расстройств у больных, перенесших острый инфаркт миокарда на госпитальном этапе.

2. Изучение влияния на редукцию депрессивной симптоматики использования междисциплинарного подхода (кардиолог – психиатр).

3. Разработка принципов оказания психиатрической помощи больным с инфарктом миокарда.

Материалы и методы исследования

В период с 2018 г. по 2019 г. обследовано 79 пациентов перенесших инфаркт миокарда, из них 70 (88,6%) – мужчины и 9 (11,4%) – женщины, которые состояли на диспансерном учете в кардиологическом диспансере город Самарканд и при необходимости проходили в условиях информированного согласия стационарную или амбулаторную терапию депрессивных расстройств. Обследование пациентов производилось с помощью клинико-психопатологических, клинико-динамических, психодиагностических методов с использованием набора специальных клинических шкал и опросников, а также статистических методов исследования. Контролируемость исследования обеспечивалась использованием стандартизированных опросников на разных этапах выявления, терапии и наблюдения на четырех этапах: до лечения, спустя 1 месяц, по окончании лечения (средняя продолжительность терапии 2 месяца) и наблюдения (средняя продолжительность наблюдения 15 месяцев). Работу осуществляла междисциплинарная бригада (психиатр и кардиолог) в несколько этапов. По данным сплошного анкетирования опросником В. Краснова, были выявлены пациенты с возможными психическими расстройствами. Затем они заполняли шкалы самооценки тревоги Шихана и депрессии Бека. При наличии клинического уровня расстройства (по данным опросников самооценки) пациентов приглашали на прием к психиатру, их состояние клинически оценивалось, и по показаниям назначали дифференцированную терапию антидепрессантами (флувоксамином, сертралином, флуоксетином) и психотерапию (когнитивно-поведенческая терапия, ориентированная на решение проблем). Оценку эффективности терапии проводили по шкале депрессии и тревоги Гамильтона. На протяжении наблюдения каждые 6 месяцев пациентов осматривал психиатр. По окончании наблюдения психиатр оценивал психическое состояние пациентов по данным клинического интервью, шкалы самооценки депрессии Бека и тревоги Шихана, и социальное функционирование (общение в семье и за ее пределами, занятия профессиональной или другой деятельностью, наличие хобби, относительная удовлетворенность состоянием здоровья, комплаенс с кардиологом). Оценка соматического состояния больных проводилась кардиологом.

Математическую обработку материала проводили с помощью программ Microsoft Office Excel 2007, Statistica for Windows v6,0. Материалы представлены в виде среднего значения и стандартного отклонения. В работе использовались методы корреляционного и регрессионного анализа. Все значения в таблицах представлены в виде средней арифметической величины вариационного ряда \pm стандартное отклонение. В качестве статистической гипотезы использовалась альтернативная с уровнем значимости не менее 95% ($p=0,05$). Все показатели подчинялись нормальному распределению. Для проверки гипотез о равенстве средних применялись: парный и двухвыборочный критерии t Стьюдента. Корреляционный анализ проводился с использованием коэффициента корреляции r , с проверкой его значимости с помощью критерия t Стьюдента.

Выводы

1. Аффективные расстройства депрессивного характера выявляются у больных, перенесших острый инфаркт миокарда в 70% случаев.

2. При изучении коморбидности депрессивных и постинфарктных состояний выявлено наиболее частое возникновение инфаркта миокарда на фоне существующей и/или предшествующей депрессии (35%), а также значительно частое возникновение депрессивных расстройств в восстановительном периоде острого инфаркта миокарда (32,5%).

3. Опыт работы междисциплинарной бригады позволил выработать определенную последовательность этапов взаимодействия с пациентами в процессе терапии, которые

значительно улучшают комплайенс в работе с этой категорией пациентов и клинические, психологические и социальные параметры эффективности лечения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Смулевич А. Б. Депрессии в общей практике. Руководство для врачей. СПб., 2001.
2. Смулевич А. Б., Сыркин А. Л., Дробижев М. Ю., Иванов С. В. Психокardiология. М.: ООО "Медицинское информационное агентство", 2005.
3. Смулевич А. Б., Сыркин А. Л., Козырев В. Н. и др. Психосоматические расстройства. Концептуальные аспекты (клиника, эпидемиология, терапия, модели медицинской помощи) // Журн. неврол. и психиатр. 1999. № 4. С. 4–16.
4. Смулевич А. Б., Сыркин А. Л., Овчаренко С. И. и др. Клинические особенности соматического заболевания и внутренняя картина болезни (на модели ишемической болезни сердца и бронхиальной астмы) // Клин. мед. 1999. № 2. С. 17–23.
5. Сыркин А. Л. Consilium Medicum. Экстравыпуск. 2003. С. 7-9.
6. Хэгглин Р. Дифференциальная диагностика внутренних болезней. М.: Триада-Х, 2001. С. 321-326.
7. Allen M. T., Patterson S. M. Biol Psychol 1995; 41: 1-27.
8. Anda R., Williamson D., Jones D. et al. Epidemiology 1993; 4: 285-94.

УДК 14.00.18

*Чарос Кучимова, Зебинисо Лапасова,
Зебо Джаббарова, Дилишода Мамадиярова
(Самарканд, Узбекистан)*

ШИЗОФРЕНИЧЕСКИЙ ДЕФЕКТ НА МОДЕЛИ ШИЗОФРЕНИИ, ПРОТЕКАЮЩЕЙ С ПРЕОБЛАДАНИЕМ НЕГАТИВНЫХ РАССТРОЙСТВ

Шизофренический дефект, будучи неотъемлемой характеристикой заболеваний, тесно связан с такими наиболее актуальными проблемами изучения шизофрении, как ее психопатология, клиника, диагностика, прогноз, социально-трудовая адаптация, предикция терапевтической эффективности. Вместе с тем, дефект или негативные расстройства при шизофрении в силу относительно малой выразительности своих внешних проявлений, а также замаскированности в целом ряде случаев более яркими и острыми позитивными симптомами, значительно хуже последних поддается клинико-психопатологическому описанию и систематизации.

Ключевые слова: дефект, шизофрения, расстройства, негативные, стадия, динамика, синдром, течение, бред.

A schizophrenic defect, being an integral characteristic of diseases, is closely related to the most urgent problems of schizophrenia research, such as its psychopathology, clinic, diagnosis, prognosis, social and labor adaptation, and prediction of therapeutic effectiveness. At the same time, a defect or negative disorders in schizophrenia due to the relatively low expressiveness of their external manifestations, as well as disguise in a number of cases with more vivid and acute positive symptoms, is much worse than the latter can be clinically psychopathologically described and systematized.

Keywords: defect, schizophrenia, disorder, negative, stage, syndrome, flow.

Изучение дефекта на таких широких моделях приводило к тому, что разными исследователями выдвигались самые различные трактовки и классификации дефекта, отражающие противоречивые тенденции как в отношении его психопатологической квалификации, так и в определении клинического значения. В то же время исследование

дефекта на более язкой модели шизофрении, протекающей с преобладанием негативных расстройств на всем протяжении болезни, начатое еще O.Diem и E.Kraepelin, показало, что при таком подходе создаются наиболее оптимальные условия для его изучения в «чистом» виде. Причем, такая модель позволяет изучать негативные изменения не только в статике, но и в динамике путем сопоставления как на начальном, активном, так и на отдаленном этапе течения заболевания.

Цель исследования: Целью настоящего исследования явилось клиническое изучение шизофренического дефекта на модели шизофрении, протекающей с преобладанием негативных расстройств.

Задачи исследования:

1. Описание психопатологии и динамики основных проявлений шизофренического дефекта.
2. Построение систематики шизофренического дефекта.
3. Изучение влияние клинических факторов (темпа развития процесса, возраста начала заболевания и становления резидуального состояния) на формирование дефекта.
4. Выявление новых диагностических критериев шизофренического дефекта.
5. Разработка дифференцированной психофармакологической терапии и реабилитации больных с преобладанием в клинической картине шизофрении негативных расстройств.

Материалы и методы исследования:

Исследование проведено на материале, который составили 80 больных шизофренией с преобладанием на всем протяжении заболевания негативных расстройств. В обследованную группу вошли 50 пациентов, стационаризовавшихся в отделения 3-го клинического отдела город Самарканд 2017 по 2019 гг., а также 30 больных, лечившихся на том же отрезке времени амбулаторно в психоневрологическом диспансере город Самарканд. Среди наблюдавшихся 80 пациентов были 45 мужчин и 35 женщины. Превалирование в группе обследованных мужского контингента больных не может рассматриваться как следствие какого-либо искусственного отбора, так как все пациенты включались в материал исследования независимо от пола, исходя только из клинических критериев.

Критериями включения в материал исследования являлись следующие:

1. Доминирование в клинической картине заболевания на всем его протяжении шизофренического дефекта разной степени выраженности.
2. Рудиментарный характер позитивных расстройств, представленный кругом аффективных, невротоподобных, ипохондрических и психопатоподобных образований, а также транзиторной симптоматикой параноидного и катанестического регистров.
3. Длительность шизофренического процесса не менее 15 лет.
4. Признаки резидуального состояния в течение 5 и более лет до момента обследования.

Вместе с тем критериями исключения из группы обследования были:

1. Возраст больных, выходящий за рамки интервала от 20 до 60 лет.
2. Наличие в клинике болезни стойких позитивных расстройств.
3. Сопутствующие основному заболеванию хронические соматоневрологические нарушения. Во всех случаях исследование выполнено клиническим методом, включающим личное обследование больного, получение данных у родственников, знакомых и сослуживцев пациента, а также изучение его медицинской документации из различных лечебных учреждений. При этом использовались методы классификации геометрических фигур, пиктограмм, исключения предметов, счета с переключением, ассоциативного эксперимента при исследовании запоминания, самооценки; методики Т.Лири и исследования по принципу моделирования эксперимента; опросник для исследования уровня субъективного контроля; определение коэффициента стандартности; определение JG. Все пациенты прошли тщательное соматическое и неврологическое обследование с участием соответствующих специалистов.

Выводы:

1. Шизофренический дефект имеет сложную структуру, интегрирующую в себе два основных вида негативных изменений – относительно специфичные шизоидные и малоспецифические псевдоорганические.

2. Психопатологич шизоидного дефекта характеризуется преимущественно изменениями по типу дефензивных, дефицитарных, экспансивных шизоидов, а также фершробен.

Псевдоорганический дефект включает изменения по типу нивелирования личностных особенностей, снижения уровня личности, аутохтонной астении и псевдобрадифрени (падение побуждений, психомоторная заторможенность, снижение объема психической деятельности).

3. Систематика шизофренического дефекта проявляется многообразием сочетаний различных вариантов шизоидного и псевдоорганического дефекта (изменения по типу нивелирования личностных особенностей сочетается с дефектом типа дефицитарных и экспансивных шизоидов, а аутохтонная астения – с изменениями по типу дефицитарных, дефензивных, экспансивных шизоидов) на начальных стадиях его развития, что свойственно незавершенным психопатологическим образованиям.

4. Формирование дефекта в значительной степени определяется влиянием ряда клинических параметров – возрастом начала заболевания и становления стойкого выраженного дефекта, но, главным образом, темпом развития шизофренического процесса.

При наиболее медленном темпе на первый план выступают чаще всего шизоидные изменения (эволюционирующая шизоидия). Латентный этап здесь наиболее длителен, дизонтогенез носит характер диссоциированного, начало формирования выраженного стойкого шизоидного дефекта происходит в зрелом возрасте.

5. Интегративная модель шизофренического дефекта позволила разработать новые диагностические критерии негативных изменений – наличие в структуре дефекта псевдоорганических изменений позволяет отграничить его от личностных расстройств при пограничных состояниях, а наличие шизоидных – от изменений, наступающих в результате органического заболевания головного мозга.

6. Терапия, социальная реабилитация определяются основными тенденциями интеграции дефекта.

При формировании негативных изменений по типу деформации структуры личности показана коррегирующая и курсовая терапия нейролептиками с широким спектром действия (стелазин, галоперидол, триседил, мажептил, лепонекс).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дубницкая Э. Б. Малопрогрессирующая шизофрения с преобладанием истерических расстройств (клиника, дифференциальная диагностика, терапия). Автореф. канд. мед. наук. М., 1978.

2. Дубницкая Э. Б. Журн невропатол и психиатр. 1987; 8: 1228-1233.

3. Ефремова М. Е., 1998 Тревога и обсессии. М., 1998; 132-144.

4. Ильина Н. А. Журн невропатол и психиатр 1998; 8:19-23.

5. Колюцкая Е. В., Гушанский И. Э. Тревога и обсессии. М., 1998: 97-113.

6. Личко А. Е. Подростковая психиатрия. Л., 1985. 416 с.

7. Наджаров Р. А. Шизофрения. Мультидисциплинарное исследование / Под ред. А.В.Снежневского, 1972. С.31-76.

8. Наджаров Р. А., Смулевич А. Б. Руководство по психиатрии / Под ред. А.В.Снежневского. М., 1983. С.304-333.

9. Озерецковский Д. С. Навязчивые состояния. М., 1950. 168 с.

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ФІЗИЧНОЇ ТЕРАПІЇ У ХВОРИХ ІЗ ВАЛЬГУСНОЮ ДЕФОРМАЦІЄЮ СТОПИ

Роботу присвячено аналізу причин виникнення та напрямків відновного лікування і профілактики вальгусної деформації стопи методами фізичної терапії з метою попередження розвитку негативних наслідків захворювання та підвищення якості життя хворих.

Ключові слова: вальгусна деформація стопи; фізична терапія; ортопедичні пристосування; профілактика;

The work is devoted to the analysis of the basic approaches and directions of rehabilitation treatment and prevention of valgus deformity of the foot by physical therapy methods in order to prevent the development of negative consequences of the disease and improve the quality of life of patients.

Keywords: valgus deformity of the foot; physical therapy; orthopedic appliances; prevention.

Вступ. Опорно-руховий апарат людини має багато функцій, найважливішими з яких є забезпечення опори, захисту та рухів тіла. Стопа як один з найважливіших органів прямоходіння людини в умовах природних локомоцій виконує не тільки функцію опори, але й забезпечує організацію ресорних взаємодій тіла людини з опірною поверхнею [3, с. 185].

Вальгусная деформація стопи – частіше зустрічається в дитячій травматології і ортопедії. На її частку за різними даними доводиться від 40% до 80% всіх порушень розвитку нижніх кінцівок. Найбільша кількість відхилень від норми фіксується у дітей старшого дошкільного віку та школярів молодших класів. Майже у 80% випадків причиною патології розвитку стоп є дисплазія (порушення будови) сполучної тканини. Важливу роль у виникненні деформацій стопи відіграє екологія і неякісні продукти харчування [4, с. 353].

Важка ступінь патології є однією з причин інвалідності вже в дитячому віці. Якщо деформація не надто сильно виражена, а терапевтичні заходи своєчасні і адекватні, то представляється можливим повністю відновити нормальну функціональність кінцівки [2, с. 129].

Мета і завдання дослідження. Проаналізувати і систематизувати основні підходи до відновного лікування та профілактики вальгусної деформації стопи у дітей та дорослих методами фізичної терапії.

Аналіз публікацій з теми дослідження. Вальгусна деформація стопи це патологія при якій п'яти і пальці розгортаються назовні, гомілковостопний суглоб зміщується досередини, а середній відділ опускається (ущільнюється), при цьому зменшується висота поздовжнього склепіння обох стоп і відзначається їх Х-подібне викривлення по осі.

Розрізняють вроджену і набуту деформації стопи. При вродженій деформації причина патології криється в зміні форми і взаємного розташування кісток дистальних відділів нижніх кінцівок в період внутрішньоутробного розвитку. Захворювання обумовлене генетичним дефектом або патологіями вагітності та виявляється в перші місяці після народження [1, с. 328].

Набута вальгусна деформація розвивається внаслідок недорозвинення зв'язок і сухожилків нижніх кінцівок, а також їх низького м'язового тону (гіпотонії). Причинами часто стають деякі захворювання опорно-рухового апарату, а в окремих випадках – носіння незручною або надто м'якого взуття, яке недостатньо фіксує стопу дитини. Ці відхилення стають помітні у віці 10-12 місяців, коли дитина вперше починає намагатися ходити самостійно.

Ця ортопедична патологія більшою мірою властива дітям з ослабленим організмом, що в свою чергу, може бути обумовлено недоотриманням необхідних поживних речовин (гіпотрофією) в період ембріогенезу, недоношеністю і частими захворюваннями на ГРВІ в ранньому віці [5, с. 256].

Порушення з боку кісткової тканини, а також м'язів і зв'язок завжди супроводжують таке захворювання, як рахіт. Вальгусна деформація часто має місце при надмірному навантаженні на зв'язковий апарат стопи на тлі надлишкової маси тіла (ожиріння) у дитини. Дослідники надають великого значення генетичної (сімейної) схильності, до ендокринних захворювань (гіпотиреоз, діабет) і порушень остеогенезу.

Вальгусная деформація стопи у дітей можлива після тривалого носіння гіпсової пов'язки, а також після травматичних розтягнень зв'язок. Нерідко патологія розвивається на тлі дисплазії або вродженого вивиху стегна. Крім того, стопа має властивість деформуватися, якщо дорослі намагаються занадто рано навчити дитину ходити. Визначення вальгусної деформації стопи у дитини проводиться фахівцем- ортопедом з використанням рентгенографії стоп у трьох проекціях, подометрії та плантографії [2, с. 128].

Для боротьби з патологією застосовується цілий комплекс заходів: дітям з вальгусною деформацією потрібні лікувальна фізкультура, масаж, фізіотерапія, ортезування (передбачає носіння ортопедичного взуття або використання спеціальних вкладишів у взуття). У ряді випадків необхідне використання ортопедичних шин, а при неефективності терапевтичних заходів здійснюється хірургічне втручання [1, с. 329].

Результати дослідження. Для складання плану максимально адекватного відновного лікування вальгусної деформації стопи необхідно точно встановити причину патології (виключити наявність уражень ЦНС і периферичних нервів). При цьому проводиться додаткова консультація з фахівцем в галузі дитячої неврології. Основні цілі відновного лікування:

- відновлення нормальної функції стопи;
- виправлення форми кінцівки;
- зміцнення зв'язок та м'язів нижніх кінцівок.

Лікування вродженої форми патології зазвичай передбачає тривалу іммобілізацію за допомогою накладання гіпсових пов'язок. Оптимальна форма пов'язки визначається фахівцем-ортопедом. При цьому враховується градус (кут) відхилення від фізіологічного стану стопи і тип самої деформації. Для закріплення досягнутого позитивного ефекту, а при хронічному захворюванні (вже на початковому етапі), **застосовують наступні методи:** масаж (суглобів, стоп та попереково-крижової області); грязьові аплікації; озокеритотерапія; парафінові аплікації; ніжні ванни; голкорексфлексотерапія (акупунктура). Також застосовують наступні фізіотерапевтичні процедури: діадинамотерапію, електростимуляцію м'язів нижніх кінцівок; електрофорез, магнітотерапію. Діти, з вальгусною деформацією стопи потребують індивідуального підбору устілок для взуття зокрема та ортопедичного взуття, яке забезпечує жорстку фіксацію п'яти і стопи збоку. Дуже корисним є плаванням та ЛФК [4, с. 312].

При використанні ЛФК обирають вправи, які сприяють зміцненню м'язів та зв'язок стопи, підвищенню тонусу м'язів, які утримують склепіння стопи. Вправи, спрямовані на попередження функціональної недостатності переднього і заднього великогомілкових м'язів, довгого і короткого згиначів пальців стопи, м'язів, які відводять та приводять великий палець стопи, а також малогомілкових м'язів. Приклади терапевтичних вправ представлено на рис.1.

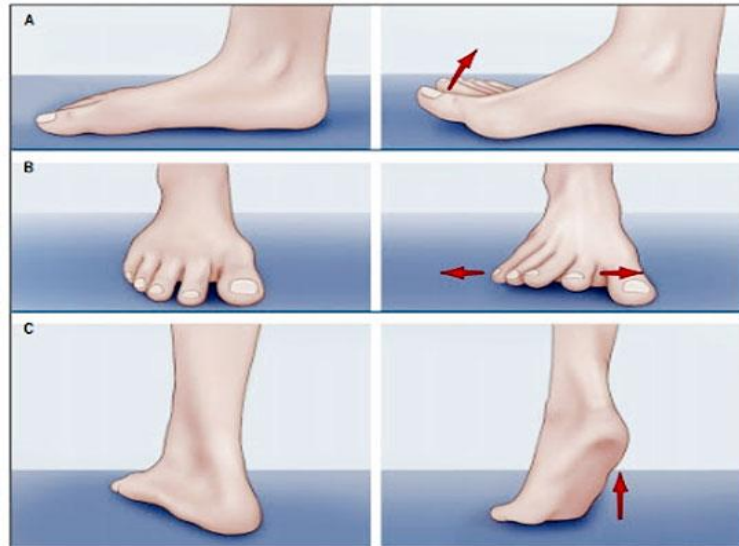

Рис. 1. Приклади вправ для вальгусної стопи

Оскільки величина навантаження на стопу залежить від усіх відділів ОРА людини, що знаходяться вище, багато вправ спрямовують на формування навички правильної постави, яка забезпечує нормальне функціонування опорно-ресорного апарату нижніх кінцівок і всього опорно-рухового апарату [3, с. 262].

Для профілактики вальгусної деформації стопи потрібне дотримання режиму відпочинку і фізичної активності, загартовування і гімнастика. Харчування має бути повноцінним, з достатньою кількістю протеїнів, мікроелементів і вітаміну D. Взуття дитини повинно суворо відповідати необхідному розміру і мати міцний супінатор. Важливим є профілактичний масаж. Приклад масажних рухів наведено на рис.2

Рис.2. Масажні рухи при вальгусній деформації стоп

Ефективне використання спеціальних пристосувань для профілактики і лікування захворювання. *Вальгусна шина (ортез)* – це пристосування, яке фіксує суглоб в правильному фізіологічному положенні і має кілька різновидів:

- *Гелевий (силіконовий) фіксатор* – це м'яке пристосування носять на протязі дня між першим і другим пальцем ноги, а кісточку прикриває бічний пелюсток. Вони продаються парами, мають один розмір, зручні в носінні і практично непомітні навіть у відкритому взутті.

- *Шарнирна шина* – являє собою складну конструкцію, каркас якої прикріплюється до стопи і має фіксуючий чохол для пальця. Це пристосування неможливо носити із взуттям, конструкція легко ламається.

- *Нічний бандаж* – жорстко фіксує суглоб в фізіологічному положенні, виправляючи суглоб. З недоліків можна відзначити тільки те, що нічний випрямляч не призначений для

ходьби. Рекомендується носити Вальгусний бандаж Hallufix всю ніч і по 2-3 години вдень. Використання допустимо тільки після консультації фахівця.

• *Ортопедична вальгусная шина Hallufix* (халлюфікс) – бандаж універсальний: носити його можна і вдень, і вночі, підходить для носіння з будь-яким взуттям, має компактний розмір і не натирає. Для отримання результату потрібно не менше 2-3 місяців постійного носіння шини.

Нічний бандаж великого пальця ноги Nav Splint усуває деформацію суглобів, позбавляючи від необхідності хірургічного втручання. Шина універсальна для будь-якого розміру ноги, не зміщується завдяки зручним ремінцям-застібкам, щільно фіксує стопу, але не тисне і не приносить ніяких незручностей. Переваги нічного бандажу:

- відновлення правильного положення суглоба;
- зменшення больових відчуттів;
- оптимальний перерозподіл навантаження на поперечне склепіння стопи.

Для профілактики і на початковій стадії захворювання рекомендується носити гелеві вкладиші, під час відновлення після операції – шарнірні шини, а нічний ортез при вальгусній деформації на будь-якому етапі розвитку хвороби. Приклад ортезу для вальгусної стопи представлено на рис.3.

Рис.3. Ортопедичне пристосування для вальгусної стопи

Висновки. 1. Кінцевою метою відновного лікування при вальгусній стопі є повне або часткове відновлення функцій та правильної форми стоп, а також зміцнення зв'язок і м'язів ніг методами і засобами фізичної терапії.

2. Тематичні хворі потребують індивідуального підбору устілок і ортопедичного взуття, дотримання режиму відпочинку і фізичної активності, загартовування та правильної організації раціонального режиму харчування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кикош, Г. В., Корольков, О. І. Комплексне етапне лікування еквіно-поло-варусної деформації стоп (ЕПВДС) у дітей різних вікових груп на основі методики I. Ponseti // Збірник наукових праць XVI з'їзду ортопедів-травматологів України, Харків, 3-5 жовтня 2013 р., С.328-329.

2. Кикош Г. В., Корольков А. И., Рахман, П. М. Противорецидивное лечение косолапости у детей старше 2 лет // Збірник наукових праць XVII з'їзду ортопедів-травматологів України, Київ, 5-7 жовтня 2016 р., 128 – 132.

3. Лікувальна фізична культура: Довідник / Під ред. проф. В.А. Єпіфанова. – М.: Медицина, 2004. – 592 с.

4. Марченко О. К. Основы физической реабилитации / О.К. Марченко. – К.: Олимпийская литература, 2012. – 528 с.

5. Попов С.Н. Физическая реабилитация. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 602 с.

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ОСТЕОПОРОЗУ У ЖІНОК В МЕНОПАУЗАЛЬНОМУ ПЕРІОДІ

Роботу присвячено аналізу основних підходів та напрямів профілактики остеопорозу у жінок в період менопаузи з метою попередження розвитку негативних наслідків захворювання та підвищення якості їх життя.

Ключові слова: остеопороз; жінки; профілактика; дієта; фізична терапія.

The work is devoted to the analysis of the basic approaches and directions of prevention of osteoporosis in women during menopause in order to prevent the development of negative consequences of the disease and improve their quality of life.

Key words: osteoporosis; women; prevention; diet; physical therapy.

Вступ. Остеопороз (ОП) це захворювання, що має багатофакторну природу, тому дотепер не розроблені єдині діагностичні підходи, терапевтичні програми та профілактичні заходи його попередження. Однак висока поширеність ОП серед осіб середнього і старшого віку та досить висока смертність від його ускладнень робить цю проблему однією з найбільш важливих для сучасної медицини та пояснює величезне соціально-економічне значення цієї патології для суспільства в цілому [2, с. 33].

Відповідно до світової статистики, в 2018 році зафіксовано 1,86 млн. переломів кісток у осіб похилого віку, а в 2050 році (за прогнозами) ця цифра зросте до 6,26 млн. Хоча частота всіх переломів однакова у чоловіків і жінок, частота остеопоретичних переломів переважає у жінок. За даними деяких авторів, ОП хребта і шийки стегна зустрічається приблизно в 30-40% жінок старше 50 років. Ризик переломів кісток у жінок в 3-6 разів вище, ніж у чоловіків. Типовими переломами для ОП є переломи хребта, передпліччя і шийки стегна. Найбільш серйозні наслідки пов'язані з переломом шийки стегна [1, с. 316].

Мета і завдання дослідження. Проаналізувати і систематизувати основні сучасні підходи до відновного лікування та профілактики остеопорозу у жінок в період менопаузи методами фізичної терапії

Аналіз публікацій з теми дослідження. Клімактеричний період (грец. klimakter – щабель, переломний період; синоніми – клімакс, клімактерій), фізіологічний період в житті людини, що характеризується зворотним розвитком статевої сфери і відбувається на тлі загальних вікових змін організму. Прояви клімаксу обумовлені тимчасовою дезорганізацією функцій організму у зв'язку із зниженням функції статевих залоз. У жінок настання клімаксу пов'язане з функціональними змінами в ендокринній та статевій системах та проявляються в поступовому згасанні менструальної функції, коли проміжки між менструаціями в збільшуються, і поступово вони припиняються [3, с. 14].

До факторів ризику розвитку остеопорозу відносять: стать, літній вік, спадковість, низьку масу тіла (< 56 кг), спосіб життя (паління, алкоголь, кофейн, низьке або надлишкове фізичне навантаження), дефіцит кальцію та вітаміну D у їжі, гормональні чинники, розлади жіночої статевої сфери (пізній початок менструацій, аменорея, безплідність, рання менопауза, оваріоектомія), прийом деяких ліків (глюкокортикоїди, гепарин, антиконвульсанти, тиреоїдні гормони), променева терапія, інші захворювання (ендокринні, ревматичні, пухлинні, гематологічні, печінки, нирок). У розвитку постменопаузального остеопорозу найбільш важливу роль відіграють 2 основних чинники [1, с. 315]:

- маса кісткової тканини перед настанням менопаузи;
- швидкість втрати кісткової тканини з віком.

В процесі життя кісткова маса, або *мінеральна щільність кісткової тканини* (МЩКТ), спочатку зростає, досягаючи піку до 20-25 років, потім протягом декількох років зберігається на певному рівні і починає поступово знижуватися після 40-45 років. Розмір кісток і кісткової маси на 80% генетично запрограмовані, однак спосіб життя значно впливають на досягнення максимального рівня кісткової маси і її збереження. Після досягнення піку кісткової маси, раціональне харчування, фізична активність, а також використання оральних контрацептивів сприяють збереженню кісткової маси у молодих жінок до настання менопаузи. Оптимальне споживання кальцію в цей період повинне становити 1000 мг у день. З віком спостерігається прогресуюче зниження кишкової абсорбції кальцію і вітаміну D, реабсорбції кальцію в нирках і зниження продукції нирками активного метаболіту вітаміну D – кальцітріолу. Всі ці фактори приводять до значної втрати кісткової маси у людей похилого віку, у той час як потреба в кальції становить 1500 мг [3, с. 19].

Статеві гормони жінки беруть участь в обміні мікроелементів, що забезпечує щільність скелетної тканини, тому в менопаузі можуть виникнути захворювання кісткової системи, у тому числі ОП та різко збільшується ризик виникнення переломів різних кісток. Зміни в кістках при ОП представлено на рис.1 [4, с. 5].

Рис. 1. Структурні зміни в кістках при остеопорозі

Лікування і реабілітація цих переломів неефективна, при цьому значно знижується якість життя людини і половина хворих залишаються непрацездатними протягом тривалого періоду часу. Крім того, багаторічний закордонний досвід лікування ОП показує, що жоден з існуючих на даний час лікарських препаратів не може надійно відновити кількість і якість кісткової тканини. У зв'язку із цим, рання діагностика ОП і розробка заходів профілактики відіграють важливу роль у зниженні моральних, фізичних і економічних втрат суспільства, кожного хворого і його родини [3, с. 20].

Результати дослідження. У рішенні проблеми ОП одна із ключових ролей приділяється профілактиці. Підходи до профілактики ОП поки остаточно не розроблені, але у її основу покладена концепція факторів ризику. При цьому передбачаються два взаємодоповнюючих напрямки:

- *масова профілактика*, заснована на вивченні факторів ризику великих контингентів населення і спрямована на зміну способу життя
- *профілактика, спрямована на виявлення осіб з високою ймовірністю розвитку ОП*, мета якої - зниження рівня ризику шляхом різних заходів.

Профілактику ОП можна умовно розділити на *первинну і вторинну*. Основна увага при цьому приділяється:

- харчуванню (адекватне надходження в організм кальцію та вітаміну D),
- фізичній активності,
- інсоляції
- відмові від шкідливих звичок – паління та зловживання алкоголем.

Вживання кальцію в межах зазначених норм є важливою складовою системи заходів первинної профілактики ОП. Кальцій краще всмоктується з харчових продуктів, однак, з огляду на наявність осіб з низькими показниками кальцію, та захворюваннями шлунково-кишкового тракту, що ведуть до порушення всмоктування кальцію, необхідно додатково призначати солі кальцію у вигляді фармакологічних препаратів. Продукти з високим вмістом кальцію представлено на рис.2.

Рис. 2. Продукти з високим вмістом кальцію

Солі кальцію істотно розрізняються по вмісту елементарного кальцію, біодоступності і впливу на кістковий обмін. Найбільш популярними є *комбіновані препарати*, що містять не менш 500 мг елементарного кальцію з додаванням магнію в поєднанні з вітаміном D (200 ОД). Також розроблені нові препарати кальцію з додаванням магнію, який відіграє важливу роль в оптимізації впливу кальцію на кістковий мінеральний обмін, тому що пригнічує виділення парат гормону, підвищує засвоєння кальцію і запобігає відкладенню кальцію у внутрішніх органах і м'яких тканинах. Крім нестачі кальцію, ще *ряд факторів харчування підвищують ризик розвитку ОП*: недостатнє споживання вітаміну D, недостатнє або неправильне харчування, високий вміст білків і фосфатів у дієті, кофеїн, підвищений зміст натрію в дієті, зловживання алкоголем, дефіцит вітамінів (К, С, В6, В12), дефіцит мікроелементів – цинку і бору [2, с. 34].

Крім факторів харчування значну роль у формуванні оптимальної щільності кісткової маси і збереженні її є *фізичне навантаження*. Численні дослідження показали, що фізична активність позитивно впливає на кісткову тканину, а механічне навантаження на кістку в результаті м'язового розтягнення або тиску допомагає запобігти зниженню кісткової маси [3, с. 12].

Навантаження, що припадають на хребет значно змінюються залежно від положення спини. При згинанні, на поперекові хребці впливає сила, що перевищує реальну вагу тіла і *вправи, що супроводжуються згинанням хребта*, можуть виходити за рамки біомеханічних можливостей хребців і підвищують можливість розвитку передніх клиноподібних деформацій. Підняття предмета перед собою в зігнутому положенні створює компресійну силу на хребет, що в 10-20 разів перевищує вагу піднятого предмета. Тому *включення у щоденний комплекс вправ з дозованим навантаженням на хребет має важливе значення*.

Вправи з підняттям ваг можуть не тільки підвищити м'язовий тонус, але і забезпечити навантаження на хребет. Тому *вправи, що випрямляють хребет і розтягують м'язи, є прийнятними для пацієнтів з остеопорозом*. Якщо професія пацієнта пов'язана із прийняттям вимушеної пози (робота на комп'ютері або друкарській машинці, гра на роялі та ін.), треба *використовувати спеціальних ортези (корсети)*, які не обмежують рухливість. Час носіння корсету не повинне перевищувати 3-4 години. З віком амплітуда рухів у суглобах

зменшується, координація погіршується, змінюється постава, зростає ризик падінь. Збереження м'язової сили, а також гнучкості і координації є основним чинником, що сприяє профілактиці падінь. Таким чином, м'язова сила є важливим компонентом здорового стану хребта та профілактики ОП. При зниженні кісткової маси профілактичні міри повинні бути спрямовані на збереження або поліпшення постави і розширення рухової активності [6, с. 162].

З метою вторинної профілактики ОП необхідно забезпечити своєчасне виявлення груп ризику, до яких відносяться:

- жінки тендітної статури зі світлою шкірою, бездітні або ті, що мають тільки 1-2 дитини, із сімейним анамнезом переломів хребта або шийки стегна.

- жінки з ранньою або штучною менопаузою.
- жінки з різними захворюваннями, що є факторами ризику розвитку ОП.
- жінки, що приймають ліки, побічним ефектом яких є зміни кісткової маси.

Цим категоріям населення треба якомога раніше проводити *діагностику ОП за допомогою сучасних рентгено- і ультразвукових методів* з метою визначення ступеня втрати кісткової маси і швидкості її зниження.

Висновки. 1. Поширеність ОП та його ускладнень серед людей старшого віку робить цю проблему дуже важливою для сучасної медицини і має соціально-економічне значення для суспільства в цілому.

2. Рання діагностика ОП і розробка заходів профілактики (в тому числі засобів фізичної терапії) відіграють важливу роль у зниженні моральних, фізичних і економічних втрат суспільства, кожного хворого і його родини.

3. Фізична активність позитивно впливає на кісткову тканину, а механічне навантаження на кістку в результаті м'язового розтягнення або тиску допомагає запобігти зниженню кісткової маси при ОП.

4. Жінкам в період менопаузи рекомендується приймати не менше 1 г кальцію в день і 400 МО вітаміну D на фоні індивідуальної збалансованої дієти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беневоленская Л.И., Никитинская О.А., Торопцова Н.В. Остеопороз – социальная проблема XXI века // Русский медицинский журнал. – 2007. – №4. – С. 315–318.

2. Захаров И.С., Колпинский Г.И., Ушакова Г.А. и др. Распространенность остеопенического синдрома у женщин в постменопаузе // Медицина в Кузбассе. 2014; 3:32-36.

3. Клинические рекомендации по профилактике и ведению больных с остеопорозом. Издание 2-е, дополненное / под ред. проф. О.М. Лесняк. Российская ассоциация по остеопорозу. Ярославль: ИПК «Лите-ра»; 2014.

4. Новикова В.А., Аутлева Ф.Р., Хосева Е.Н. Современные возможности лечения и профилактики остеопороза у женщин в постменопаузе // Гинекология. – 2012. – №1. – Т. 14. – С. 4–7.

5. Фомина Л.А., Зябрева И.А., Эпидемиологические аспекты остеопороза и остеопении. Верхневолжский медицинский журнал. 2014;4:21-25.

6. Cheng M.H., Chen J.F., Fuh J.L. et al. Osteoporosis treatment in postmenopausal women with pre-existing fracture // Taiwan J. Obstet. Gynecol. 2012. Vol. 51(2). P. 153–166.

*Nargiza Makhmatmuradova, Parvina Zakiryaeva
(Samarkand, Uzbekistan)*

VALUE OF CLINICAL DATA IN DIAGNOSTICS NON-SPECIFIC INTERSTITIAL PNEUMONIA

A retrospective analysis of case histories of 82 patients who were hospitalized in the pulmonology department of the Samarkand city medical association in the period 2010-2019 was carried out. An increase was noted in patients with interstitial respiratory diseases, which play an important role in the formation of pulmonary fibrosis, followed by the development of respiratory failure. The diagnostic criteria for nonspecific interstitial pneumonia are incompletely studied and not fully developed.

Key words: *interstitial pneumonia of the lungs, clinical characteristics, course, shortness of breath, cough, temperature, diagnosis, computed tomography, fibrosis.*

Currently, according to WHO, in many countries there is an increase in diseases of the respiratory system, which leads to an increase in not only disability, but also mortality.

An increase in chronic respiratory diseases, including nonspecific interstitial pneumonia, is noted in all countries of the world. The share of interstitial pathology according to epidemiological studies in the American population ranged from 14 to 42.7 per 100,000 population, and there has been a widespread increase in incidence over the past 20 years. In Canada, the prevalence was 41.8, and the incidence of 18.7 cases per 100,000 population. In Russia, at least 30,000 patients suffer from this disease. Given the increase in life expectancy of the population, experts acknowledge that the prevalence of pathology will continue to increase. So, in the countries of the European Union about 40,000 new cases are diagnosed annually.

At the same time, the growth of chronic nonspecific pneumonia is promoted on the one hand by a variety of etiological factors, and on the other hand, an imbalance of immune and proteolytic enzymes.

Typically, the course of the pathology is characterized by the development of irreversible pulmonary fibrosis with loss of respiratory functions and is clinically manifested by severe respiratory and, subsequently, heart failure, requiring constant respiratory support [1, p. 55-63; 2, p. 34-39; 9, p. 510-512]. Untimely diagnosis of such pathologies leads to the development of adverse outcomes [3, p. 29-32; 4, p. 73-76; 5, p. 117-120; 8, p. 95-97].

The main pathogenetic mechanism of this pathology is inflammation, which in detailed patients differs by heterogeneity in etiology and pathogenesis. Which develops with damage and inflammatory reaction of endotheliocytes, plasma and cellular blood factors (neutrophils, hemostatic system and complement), stromal cells of perivascular connective tissue [6, p. 44-54; 7, p. 24-27; 10, p.98-102].

The purpose of the study - The study of clinical characteristics, diagnosis of non-specific pneumonia of interstitial pneumonia.

Material and methods. As a material, we performed a retrospective analysis of case histories of 82 patients with nonspecific interstitial pneumonia who were hospitalized in the pulmonology department of the Samarkand city medical association in 2010-2019. All patients underwent the necessary volume of examination using spirometry, computed tomography, and immunograms.

Research results. The results obtained indicate that patients with nonspecific interstitial pneumonia accounted for about 25% of all patients with pulmonary pathology who were hospitalized.

The clinical picture was diverse: under the "mask" of acute respiratory infections - 8%, under the "mask" of acute bronchitis - 13%, under the "mask" of chronic bronchitis - 23%, under the "mask" of sluggish pneumonia - 27%, under the "mask" of acute pneumonia - 29%. The main clinical manifestations were cough with unproductive sputum - 86%, shortness of breath, with little physical activity - 78%, low-grade fever - 41%, Auscultation data are scarce. Enhanced bronchial

respiration was noted - 75%, weakened vesicular respiration - 64%. Crepitating wheezing - 67%, wet small and medium bubbling rales - 41%.

Laboratory studies: a general blood test - the presence of leukocytosis 9-10 ($10 \times 9/l$), stab shift to the left 15-16%, acceleration of ESR - 14-17mm/hour. An immunological study of the qualitative composition of T- and B-lymphocytes inhibits a decrease in the subpopulation of lymphocytes - 17-18%. The X-ray picture was expressed in the following: obstructive bronchitis - 47%, radical pneumonia - 35%, bilateral pneumonia - 18%. When computed tomography revealed: the phenomenon of deforming bronchitis with pneumofibrosis - 31%, changes in the type of frosted glass - 37%, the picture of peribronchial infiltration with focal compaction of the lung tissue - 32%.

Spirography showed changes in the function of external respiration as follows: restrictive disorders - 42 %%, mixed type of violation - 34 %%, mixed type with a predominance of restriction - 24%. When hospitalized in a hospital, clinical and spirometric signs of bronchial obstruction were not detected, but severe restrictive disorders, i.e. volume indicators, were revealed spirometrically.

Thus, nonspecific interstitial pneumonia is characterized by a variety of clinical course. The clinical course of the pathology largely depends on the state of reactivity and severity of the body. In this case, the main clinical manifestations of the disease are cough with sputum found in 86%, a continuous recurrent course of 34%. Most patients have a decrease in immunity.

Conclusion. Consequently, the data obtained indicate an increase in patients with interstitial lung diseases, with a predominance of dyspnea, weakness, cough, etc. in the clinic. Clinically manifested by a diverse course of the disease with frequent relapses.

REFERENCES

1. Aralov N.R., Rakhimov M.M., Nosirova D.E., Rustamova Sh.Sh. Clinical and bronchoscopic characteristics of the inflammatory process in patients with chronic obstructive pulmonary disease // Scientific and Practical Journal "Issues of Science and Education". – October, 2019. – № 25 (74). – Moscow, P. 55-63.
2. Aralov N.R., Nosirova D.E., Rustamova Sh.Sh., Okboev T.A., Dusanov A.D., Yuldasheva D.A. The role of the polymorphic locus of the ENOS3 gene and their relationship to anti-inflammatory cytokines in familial bronchial asthma // Scientific and methodical journal "Achievements of science and education." – № 9 (50). – 2019. – Ivanovo, P. 34-39.
3. Giyasov Z.A., Islamov Sh.E. Establishment of places for the admission of defects in medical care // Forensic Medicine, 2019. – № 1. – P. 29-32.
4. Islamov Sh.E., Makhmatmurodova N.N. Inadequate medical assistance in the activities of an obstetrician-gynecologist // Bulletin of the Tashkent Medical Academy. – Tashkent, 2019. – № 1 – P. 73-76.
5. Makhmatmuradova N.N., Aralov N.R., Safarova M.P. Clinical and immunological characteristics of nonspecific interstitial pneumonia // Scientific and methodological journal "Achievements of science and education." – № 13 (54). – 2019. – Ivanovo, P. 117-120.
6. Simonova I.I. On the issue of systemic inflammation in chronic obstructive pulmonary disease of a stable course / I.I. Simonova, M.V. Antonyuk, L.V. Veremchuk et al. // Health. Medical ecology. The science. 2016. – Volume 67, № 4. – P. 44-54.
7. Chereshev V.A. Immune mechanisms of inflammation / V.A. Chereshev. – M.: GEOTAR-Media, 2002. – 30 p.
8. Islamov Sh. E. Subjectivity in defects in rendering medical aid // European science review, Vienna, 2018. – №11-12. – P. 95-97.
9. Makhmatmuradova N.N., Safarova M.P. Characteristics of chronic obstructive pulmonary disease// International Scientific and Practical Internet Conference "Trends and Prospects for the Development of Science. – 2019. – Issue № 44. – Ukraine. – P. 510-512.
10. Shapiro S.D. Proteinases in chronic obstructive pulmonary disease // Biochem. Soc. Trans. – 2004. – Vol.30, № 2. – P.98-102.

*Nargiza Makhmatmuradova, Aslitdin Chorshanbiev,
Gulshan Rizaeva, Shakhboz Tursunov
(Samarkand, Uzbekistan)*

THE IMPORTANCE OF NEUTROPHILIC ELASTASE IN THE DEVELOPMENT OF NON-SPECIFIC INTERSTITIAL PNEUMONIA

The article is devoted to the role of neutrophilic elastase in the development of respiratory diseases, in particular, non-specific interstitial pneumonia. Elastase has obvious proteolytic properties, and is also involved in the degradation of the components of the extracellular matrix (fibronectin, laminin, elastin, collagen, proteoglycans), thereby damaging the architecture of the lungs and respiratory tract.

Key words: *enzyme neutrophilic elastase, role, diagnosis, nonspecific interstitial pneumonia.*

Currently, in many countries there is an increase in diseases of the respiratory system, which leads to an increase not only in disability, but also in mortality. In particular, among the various problems of clinical pulmonology, interstitial lung diseases, and especially idiopathic, attract the attention of researchers. This interest of specialists of various profiles in the defeat of the respiratory departments of the pulmonary interstitium, which were previously considered rare, is explained by the widespread increase in the number of cases observed in recent years, especially its severe form - idiopathic fibrosing alveolitis. The course of the pathology is characterized by the development of irreversible pulmonary fibrosis with loss of respiratory functions and is clinically manifested by severe respiratory and, subsequently, heart failure, requiring constant respiratory support [4, p. 55-63; 5, p. 34-39; 20, p. 510-512]. Untimely diagnosis of such pathologies leads to the development of adverse outcomes [7, p. 29-32; 9, p. 73-76; 10, p. 117-120; 17, p. 95-97].

In this case, the main pathogenetic mechanism of this pathology is inflammation, which in detailed patients differs by heterogeneity in etiology and pathogenesis. Which develops with damage and inflammatory reaction of endotheliocytes, plasma and cellular blood factors (neutrophils, hemostatic system and complement), stromal cells of perivascular connective tissue [13, p. 44-54; 14, p. 24-27].

The role of neutrophils is that they provide and support homeostasis of the body as a whole, and play an important role in anti-infection protection [11, p. 374-382]. It was revealed that one of the main causes of the chronically ongoing inflammatory process may be their dysfunction. The role of neutrophils in the release into the environment of active oxygen metabolites, proteolytic enzymes, etc., which turn into an effective tool for the rehabilitation of the inflammatory focus, and also lead to the destruction of their own tissues, has been proved [6, p. 78-82; 22, p. 470-477].

Scientific studies in recent years indicate that the role of neutrophilic granulocytes is essential in maintaining and ensuring homeostasis of the body as a whole. Usually neutrophilic elastase, which is mainly contained in them, is synthesized at the stage of granulocyte growth and cells with ready-made enzymes enter the bloodstream. Elastase has obvious proteolytic properties, and is also involved in the degradation of extracellular matrix components (fibronectin, laminin, elastin, collagen, proteoglycans), thereby damaging the architecture of the lungs and respiratory tract [18, p. 195-207].

The enzyme breaks down many soluble proteins, in particular surfactant protein-A, immunoglobulins, coagulation factors, complement components and many protease inhibitors [1, p.74-79; 15, p. 82-86; 21, p.1299-1306]. The enzyme stimulates leukocyte infiltration of inflammation sites and accumulation of these cells in microvessels [8, p.1130-1138].

Thus interacting with α -antitrypsin and fragmenting it into chemoattractants, which increase the influx of neutrophils to the reaction site. The enzyme is involved in the breakdown of the protein components of the bacterial wall, destroys endotoxins of enterobacteria, reducing their pathological effect, and also takes part in protection against gram-negative microorganisms and does not affect gram-positive bacteria [2, p.3-8]. The enzyme also breaks down lipopolysaccharide receptors and

macrophage phosphatidyl receptors, helping to inhibit phagocytosis and reduce the anti-inflammatory response to the introduction of microorganisms.

Neutrophilic elastase, being a regulator of inflammation, can act both pro-inflammatory and as an anti-inflammatory agent. Its inactivation is carried out mainly by A1-antitrypsin, which prevents damage to the lung parenchyma by proteases and inhibition of their excess. The protective reaction of antiproteases is aimed at preventing pneumofibrosis, emphysema, remodeling of the bronchi, blood vessels, destruction of the lung tissue and suppressing the excessive inflammatory response [3, p. 129-131].

Prolonged secretion of elastase can cause serious tissue damage. Moreover, according to several researchers, an increase in the content of neutrophilic elastase was observed in the following pathologies - arthritis, myocardial ischemia, pancreatitis, emphysema, nephritis, sepsis, arterial hypertension, bronchiectasis, chronic obstructive pulmonary disease, type 2 diabetes mellitus [19, p. 527-531].

Excessive elastase production also leads to destruction and goblet-cell hyperplasia of the epithelial layer, mucus hypersecretion, impaired mucociliary function, the development of fibroplastic processes in connective tissue, bronchial remodeling and progression of bronchial hyperreactivity [12, p.8-14]. At the same time, the enzyme worsens the endothelial bonds, leading to the reduction of the capillary bed and the development of pulmonary emphysema. In emphysema, a number of other proteases, matrix metalloproteinases (products of neutrophils and macrophages), are also involved in the process of degeneration of the alveolar walls. At the same time, they are released into the intercellular space in an inactive form. To realize the lytic potential, these proteases must be activated and elastase is the inducer of their activation [16, p.17-26].

Therefore, neutrophilic elastase indirectly using matrix metalloproteinases affects the destruction of collagen and gelatin. The enzyme activity is regulated by a system of proteinase inhibitors – a1-antitrypsin, a2-macroglobulin, etc. Thus, a decrease in the level of inhibitors leads to activation of elastase and contributes to the development of an inflammatory reaction [23, p. 98-102].

Conclusion. Thus, the imbalance between the activity of neutrophilic elastase and its inhibitors may be due to changes in the production of neutrophil elastase, changes in the level or activity of circulating inhibitors of this enzyme, or both at the same time. This indicates the importance of the role of neutrophilic elastase in the development of respiratory diseases, in particular, non-specific interstitial pneumonia.

REFERENCES

1. Averyanov A.V. Neutrophilic elastase and respiratory diseases // *Pulmonology*. – 2006. – №5. – P.74-79.
2. Averyanov A.V. The role of neutrophilic elastase in the development of chronic obstructive pulmonary disease // *Cytokines and inflammation*. – 2007. – T.6, № 4. – P.3-8.
3. Agapova, Yu.R. A new method for preliminary assessment of antiprotease activity of serum and humoral immunity using proteinograms in patients with COPD, bronchial asthma, pneumonia / Yu.R. Agapova, A.V. Gulin // *Bulletin of TSU*. – 2013. – T. 18, № 4. – P. 129-131.
4. Aralov N.R., Rakhimov M.M., Nosirova D.E., Rustamova Sh.Sh. Clinical and bronchoscopic characteristics of the inflammatory process in patients with chronic obstructive pulmonary disease // *Scientific and Practical Journal "Issues of Science and Education"*. – October, 2019. – № 25 (74). – Moscow, P. 55-63.
5. Aralov N.R., Nosirova D.E., Rustamova Sh.Sh., Okboev T.A., Dusanov A.D., Yuldasheva D.A. The role of the polymorphic locus of the ENOS3 gene and their relationship to anti-inflammatory cytokines in familial bronchial asthma // *Scientific and methodical journal "Achievements of science and education."* – № 9 (50). – 2019. – Ivanovo, P. 34-39.
6. Gereng, E.A. The role of cellular and molecular targets in the formation of various patterns of inflammation in heterogeneous phenotypes of severe bronchial asthma / EA. Gereng, I.V. Sukhodolo, L.M. Ogorodova [et al.] // *Pulmonology*. – 2009. – № 5. – P. 78-82.

7. Giyasov Z.A., Islamov Sh.E. Establishment of places for the admission of defects in medical care // *Forensic Medicine*, 2019. – №1. – P. 29-32.
8. Zarubina I.V. Pathogenetic mechanisms and ways of pharmacological correction of pneumonia // *Psychopharmacology and biological narcology*. – 2006. – Т.6, № 1-2. – P.1130-1138.
9. Islamov Sh.E., Makhmatmurodova N.N. Inadequate medical assistance in the activities of an obstetrician-gynecologist // *Bulletin of the Tashkent Medical Academy*. – Tashkent, 2019. – № 1. – P. 73-76.
10. Makhmatmuradova N.N., Aralov N.R., Safarova M.P. Clinical and immunological characteristics of nonspecific interstitial pneumonia // *Scientific and methodological journal "Achievements of science and education."* – № 13 (54). – 2019. – Ivanovo, P. 117-120.
11. Pinegin, B.V. Neutrophils: structure and function / B.V. Pinegin, A.N. Mayansky // *Immunology*. – 2007. – № 6. – P. 374-382.
12. Pirogov A.B. The cell profile of induced sputum, the level of myeloperoxidans and neutrophilic blood elastase in patients with bronchial asthma with hyperresponsiveness of the respiratory tract to the hypoosmolar stimulus // *Bulletin of physiology and respiratory pathology*. – 2015. – № 57. – P.8-14.
13. Simonova I.I. On the issue of systemic inflammation in chronic obstructive pulmonary disease of a stable course / I.I. Simonova, M.V. Antonyuk, L.V. Veremchuk et al. // *Health. Medical ecology. The science*. 2016. – Vol. 67, № 4. – P. 44-54.
14. Chereshev V.A. Immune mechanisms of inflammation / V.A. Chereshev. – M.: GEOTAR-Media, 2002. – 30 p.
15. Fomina D.S. The activity of neutrophilic elastase in the blood serum of patients with atopic bronchial asthma // *Pulmonology*. – 2010. – № 2. – P. 82-86.
16. Schupakova A.N. Proteolytic activity of neutrophilic elastase as a prognostic factor in the development of diseases of the cardiovascular system // *Bulletin of Vitebsk State Medical University*. – 2016. – Vol. 15, №2. – P.17-26.
17. Islamov Sh. E. Subjectivity in defects in rendering medical aid // *European science review*, Vienna, 2018. – № 11-12. – P. 95-97.
18. Mac Nee, W. Oxidative stress and lung inflammation in airways disease / W. Mac Nee // *Eur. J. Pharmacol.* – 2001. – Vol. 429, № 1-3. – P. 195-207.
19. Mac Nee, W. New paradigms in the pathogenesis of COPD / W. Mac Nee, R.M. Tuder // *Proc. Am. Thorac. Soc.* – 2009. – Vol. 6, № 6. – P. 527-531.
20. Makhmatmuradova N.N., Safarova M.P. Characteristics of chronic obstructive pulmonary disease // *International Scientific and Practical Internet Conference "Trends and Prospects for the Development of Science"*. – 2019. – Issue № 44. – Ukraine. – P. 510-512.
21. Lee W.L. Phagocytosis by neutrophils // *Microbes Infect.* – 2003. – Vol.5, № 14. – P.1299-1306.
22. The ENFUMOSA Study Group. The ENFUMOSA cross-sectional European multicentre study of the clinical phenotype of chronic severe asthma. European network for understanding mechanisms of severe asthma // *Eur. Respir. J.* – 2003. – Vol. 22, № 3. – P. 470-477.
23. Shapiro S.D. Proteinases in chronic obstructive pulmonary disease // *Biochem. Soc. Trans.* – 2004. – Vol.30, № 2. – P.98-102.

УДК 615.849.32

*Зафар Мустафаев, Зафар Абдураимов,
Акбаржон Уринбоев, Авазбек Равшанов
(Самарканд, Узбекистан)*

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД В РАЗВИТИИ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ К ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мотивация личности как психологическая проблема является одной из самых актуальных в психологической науке. Мотивационная сфера является центральным образованием личности, поэтому ее изучение чрезвычайно важно для науки и практики. Учебная деятельность занимает практически все годы становления личности, начиная с детского сада и заканчивая обучением в средних и высших профессиональных учебных заведениях. Получение образования является неременным требованием к любой личности, поэтому так актуальна проблема формирования мотивации учебной деятельности.

Ключевые слова: *технология, мотивация, физическое и психическое здоровье, развитый интеллект, гуманистическое мировоззрение, нравственность, инновационный потенциал.*

Motivation of the individual as a psychological problem is one of the most relevant in psychological science. The motivational sphere is the central education of the individual, so its study is extremely important for science and practice. Educational activities take almost all the years of personality formation, from kindergarten to secondary and higher vocational education. Education is an indispensable requirement for any person, so the problem of forming motivation for educational activities is so urgent.

Keywords: *health, motivation, physical and mental health, advanced intelligence, humanistic world view, morality, innovative potential.*

Средний медицинский персонал должен обладать такими характеристиками, как: физическое и психическое здоровье, развитый интеллект, гуманистическое мировоззрение, сочетания свободы и ответственности, нравственность, инновационный потенциал. Но без достаточного развития мотивационной сферы достичь такого уровня будет крайне сложно.

При поступлении в новое учебное заведение у студентов мотивация определяется главным образом новой социальной ролью. Но она не может поддерживать в течение долгого времени его учебную работу и постепенно теряет своё значение. Поэтому формирование мотивов, придающих обучению значимый смысл, является одной из главных задач преподавателя. Целенаправленное формирование мотивационной сферы личности – это, по существу, формирование самой личности, т.е. в основном педагогическая задача по воспитанию нравственности, формированию интересов, привычек.

Учебная деятельность полимотивирована. Ее побуждают и направляют, а также придают ей смысл социальные мотивы, познавательные интересы и мотивация достижения (включающая две мотивационные тенденции – достижение успеха и исключение неудачи). Наиболее ценными из них с точки зрения эффективности учебной деятельности и развития личности считаются широкие социальные мотивы (чувство долга, товарищества, интересы, связанные с жизнью учебного заведения), познавательные интересы, ориентирующие студента на процесс и содержание учебной работы и мотивация достижения успеха. Отсутствие или слабое развитие этих мотивов приводит к нейтральному, амбивалентному или отрицательному отношению к учебной деятельности.

Под мотивами учебной деятельности понимаются все факторы, обуславливающие проявления учебной активности. Эффективность учебного процесса прямым образом зависит от того, какие мотивы обучающихся являются смыслообразующими. Наилучший случай, когда такими мотивами являются познавательные, что не всегда имеет место. Поэтому мотивы деятельности учения делятся на внешние и внутренние.

При внутренней мотивации мотивом служит познавательный интерес, связанный с данным предметом. В этом случае получение знаний выступает не как средство достижения каких-то других целей, а как цель деятельности студента. В прочих же случаях человек учится ради удовлетворения других потребностей, а не познавательных. Наряду с познавательными интересами важную роль в формировании положительного отношения к учению играет понимание значимости знаний. Но условия современной жизни в нашем обществе не всегда способствуют формированию этого понимания. Отсюда снижение значимости знаний в жизни обучающихся, негативное отношение к отдельным учебным дисциплинам или к учебному заведению вообще, пропуски и опоздания на занятия. Все это ведет к неуспеваемости, к неуспешности, к проблемам во взаимоотношениях субъектов образовательного процесса.

Эффективность учебного процесса прямо связана со степенью вовлеченности студента в процесс обучения, которая, в свою очередь, основана на познавательной мотивации. Как поддержать и развить познавательную активность? Как учесть его мотивацию при построении процесса обучения?

Существует множество приемов воздействия на мотивационную сферу, однако, анализируя психологическую структуру мотивации, стоит обратить внимание на 3 универсальные эмоции – удивление, недоумение, восхищение. Удивление – это именно та эмоция, которая пробуждает мысль. Эмоция побуждает ум к новым начинаниям, волю – к упорству, а потребность к мотивации. Эмоции выступают в качестве внутренних побуждений к деятельности, служат ее мотивами.

Выделяют 3 условия, необходимые для вовлечения обучающихся в процесс познания и для создания мотивации в проблемной ситуации:

- 1) необходимость выполнения такого действия, при котором возникает познавательная потребность в новом, неизвестном отношении, способе или условии действия;
- 2) неизвестное, которое должно быть раскрыто в возникшей проблемной ситуации;
- 3) возможности обучающегося в выполнении поставленной задачи, в анализе условий и открытии неизвестного.

И далее обратимся к результатам диагностики мотивационной сферы студентов медицинского колледжа, имеющих академические задолженности. Главное здесь – определить область мотивов, реально действующих для данного студента. Выяснить это важно с целью более эффективной организации его деятельности.

В результате были выявлены ведущие мотивы учебной деятельности студентов группы риска (рис.1). На первом месте среди них – потребности в социальном одобрении окружающих (95%): одноклассников, педагогов, родителей и страх наказания (98%). Далее расположились мотивы социальной необходимости (63%) и познавательные мотивы (51%). Наименьшей побуждающей силой для обследованных студентов обладают мотивы, в основе которых лежат потребности в общении (33%), достижении (24%) и самореализации (15%).

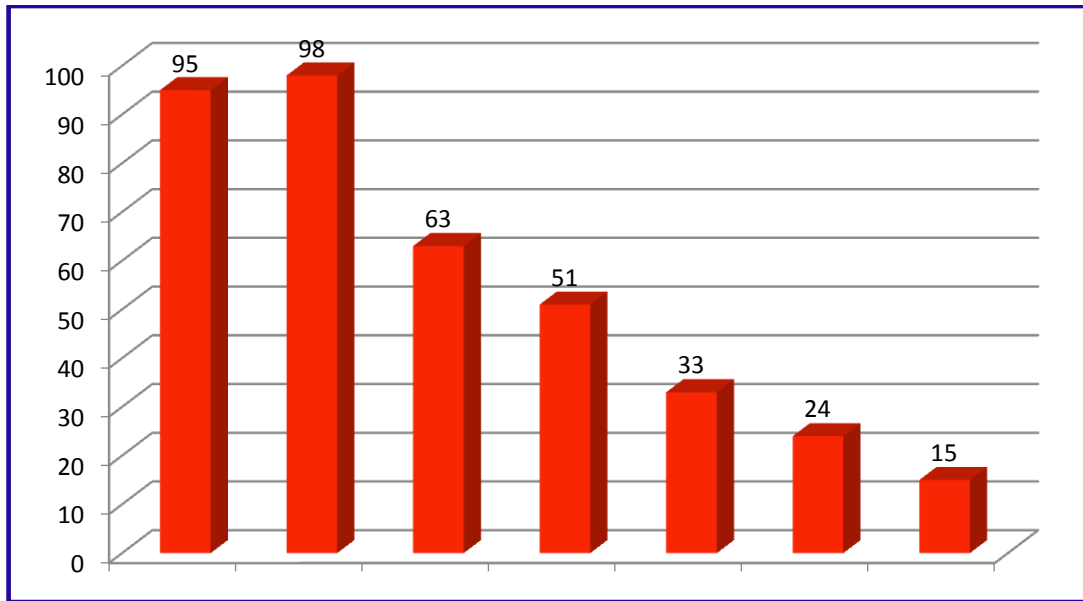

Рис. 1. Ведущие мотивы учебной деятельности студентов группы риска

Сравнивая результаты диагностики группы успешных студентов, мы получили следующие результаты: на первом месте мы видим познавательные интересы (94%), мотивация достижения (86%), а последнем месте – страх наказания (21%) (рис.2).

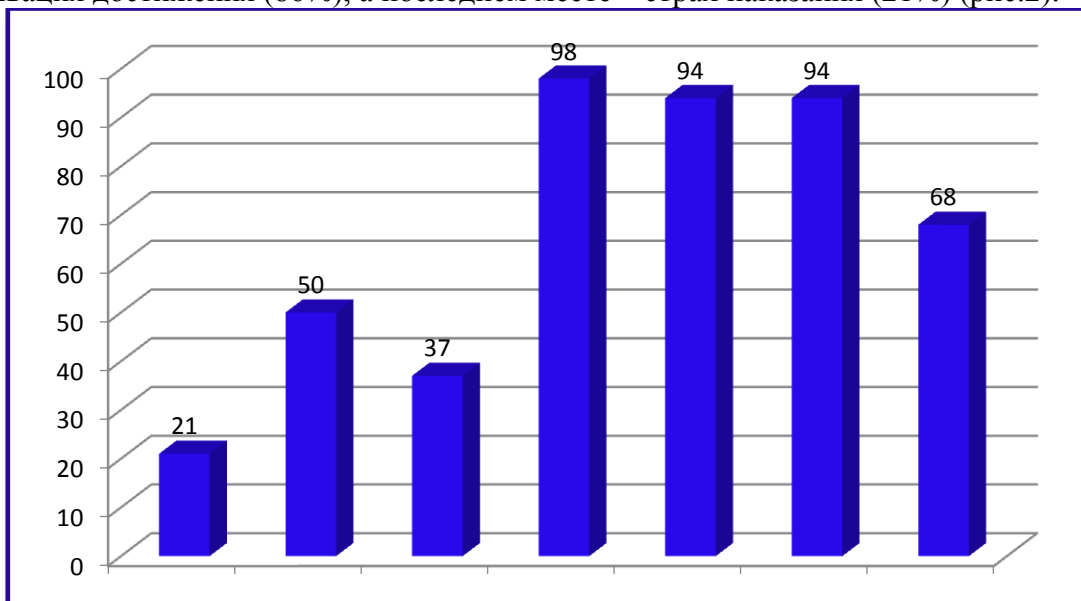

Рис. 2. Ведущие мотивы группы успешных студентов

Здесь, в группе риска, учебно-познавательные мотивы, связанные с содержанием и процессом учения, не занимают ведущего места и не выступают в качестве ведущего реально действующего побудителя учебной деятельности. Несформированность мотивов общения и мотивов достижения у студентов, имеющих проблемы с обучением можно объяснить возрастными особенностями, неразвитостью самосознания личности, с неэффективностью современных методов семейного и социального воспитания. Произошла фрустрированность важных потребностей, началась деформация в мотивационной сфере личности.

Ставя перед студентом определенные цели (лучше учиться, выполнять правила поведения, во время сдавать работу, не пропускать занятия) необходимо учитывать содержание мотивов, являющихся для него «реально действующими». Только такие мотивы способны придать действиям личностный смысл и побудить его к лучшему выполнению требований преподавателя, которые в этом случае будут совпадать с собственными потребностями. Таким образом, задаваемая цель должна быть включена в тот мотивационный контекст, который наиболее значим и актуален.

Необходимо задействовать, охватить как можно более широкий круг мотивов – познавательные, профессиональной компетентности, общения с преподавателями и сверстниками и уважения с их стороны, мотивации достижения, личной ответственности и личностной причинности (атрибутивные). Можно развивать мотивацию учения и через укрепление самооценки обучающегося, развитие стратегии преодоления трудностей. Нередко интересы быстро гаснут потому, что в увлекшей его области студент испытывает вполне закономерную для деятельности в новой сфере неуверенность в себе.

Сталкиваясь с первым неуспехом (или недостаточным успехом), он быстро разочаровывается в этой сфере или в самом себе. Поддержка, укрепление его самооценки, обучение анализу причин неудач являются значимыми факторами развития познавательной мотивации.

Итак, суммируя изложенное, мы можем сказать, что мотивация поведения человека есть сложнейшая система мотивов, целей, потребностей, развивающихся у каждого человека по-своему, имеющая свои особенности, свои доминанты, поэтому в формировании положительной мотивации главным является индивидуальный подход. Педагогическая деятельность по формированию положительной мотивации должна опираться на принцип взаимопонимания, требующий от педагога проявления рефлексии, способностей чутко понимать настроение, эмоциональное состояние, отношение как свое собственное, так и студентов и «настраиваться на их волну».

Резюмируя, следует отметить, что повышение уровня внутренней мотивации учебной деятельности происходит за счет приписывания ими причин своих учебных неудач внутреннему, нестабильному, но контролируемому фактору – собственным усилиям. Таким образом, созданию мотивации принадлежит решающая роль в организации активной учебной деятельности. Оказывая помощь пациентам, медсестре необходимо использовать целый арсенал личных качеств и навыков, приемов и методов общения для установления доверия с пациентом и членами его семьи. Только обладая достаточно высоким уровнем развития всех сфер личности (мотивационной, интеллектуальной, эмоционально-волевой), медсестра сможет понять ряд важных аспектов сестринского общения, которые необходимо учитывать для создания соответствующих условий проведения сестринского процесса.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кудрявая Н.В., Уколова Е.М., Молчанов А.С., Смирнова Н.Б., Зорин К.В. Врач-педагог в изменяющемся мире: традиции и инновации / Под ред. академика РАМН, проф. Н.Д. Ющука. – М.: ГОУ ВУНМЦ, 2005.
2. Сотникова Н.В., Ротаренко И.В., Ушакова Е.С. Опыт использования инновационных педагогических технологий на практических занятиях по дисциплине «Сестринский уход при заболеваниях терапевтического профиля» для формирования профессиональной компетентности студентов // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 10. – С.301-303.
3. Семушина Л.Г., Ярошенко Н.Г. Содержание и технологии обучения в средних специальных учебных заведениях. – М.: «Мастерство», 2001.
4. Григорьев К.И. Роль медсестры в профилактике болевых ощущений у детей // Медицинская сестра. – Москва, 2005. – №8. – С. 5-10.
5. Камынина Н.Н., Бражников А.Ю. и др. Протоколы выполнения простых медицинских манипуляций как средство повышения качества деятельности медсестер // Медицинская сестра. – Москва, 2005. – №8. – С. 35-39.

ФІЗИЧНА ТЕРАПІЯ ОСІБ ПРАЦЕЗДАТНОГО ВІКУ ПІСЛЯ ОПЕРАТИВНОГО ЛІКУВАННЯ ПЕРЕЛОМУ ВЕРТЛЮГОВОЇ ЗАПАДИНИ

Розроблено програму фізичної терапії осіб працездатного віку після оперативного лікування перелому вертлюгової западини. Розглянуто особливості фізичної терапії для людей працездатного віку. Підібрані сучасні засоби та методи фізичної терапії: кінезіотерапія, лімфодренажний масаж, кінезіотейпування для відновлення хворих після перелому вертлюгової западини.

Ключові слова: вертлюгова западина, перелом, фізична реабілітація.

The given work describes the developed program of physical therapy for people of working age after operative treatment of a acetabulum's fracture. Also in this work there were considered the features of physical therapy for people of working age and there were selected modern methods of physical therapy: kinesiotherapy, lymphatic drainage massage and kinesiology taping for recovery after acetabulum's fracture.

Keywords: acetabulum, fracture, physical rehabilitation.

Вступ. Переломи вертлюгової западини по відношенню до всіх переломів тазу за даними різних авторів складають від 6 до 23%. Огляд літературних джерел показав, що навіть при досягненні анатомічного зіставлення кісткових фрагментів несприятливі результати у відновленні хворих складають 12%, а хороші складають всього 53% [1, с. 5].

Перелом вертлюгової западини може призвести до серйозних наслідків інвалідності. Даний перелом ділиться на простий і складний. Найчастіше він супроводжується вивихом кульшового суглоба і переломом шийки стегна. Часом трапляються переломи зі зміщенням, в результаті чого уламки пошкодженої кістки можуть виходити за межі суглоба і проникати в м'які тканини, пошкодження хряща та кровоносної сітки кульшового суглоба під час травми призводять в подальшому до виникнення посттравматичного асептичного некрозу головки, коксартрозу, які потребують ендопротезування. Профілактика цих наслідків є досить складним завданням [1, с. 5]. Якщо лікування переломів кульшової западини, консервативного та оперативного, в гострому періоді травми приділяється увага багатьма авторами, то відновного лікування цих пошкоджень на більш пізніх етапах фізичної терапії присвячені лише поодинокі роботи, пов'язані із застосуванням окремих лікувальних факторів.

Мета дослідження. Розробити програму фізичної терапії для людей працездатного віку після оперативного лікування вертлюгової западини.

Матеріали і методи. Аналіз та узагальнення сучасної наукової та методичної літератури з фізичної терапії людей працездатного віку після оперативного лікування вертлюгової западини.

Результати дослідження. В результаті проведеного огляду літературних джерел було встановлений великий відсоток ускладнень, які виникають після переломів вертлюгової западини [1, с. 195]. Фізична терапія має велике значення в подальшому житті цих людей. За допомогою методів та засобів фізичної терапії ми можемо уникнути післяопераційних ускладнень (пневмонії, гіпотрофії м'язів, тугорухливості) та уповільнити процес розвитку коксартрозу після даної травми [2, с. 31].

Післяопераційна програма розпочинається відразу після остеосинтезу.

Ранній післяопераційний період включає кінезіотерапію, застосування тренажера для пасивної безперервної розробки кульшового суглоба CPMLOWERLIMBL4, лімфодренажний масаж хворої кінцівки, електроміостимуляцію, для зменшення больових відчуттів

холодотерапію. При виборі програми фізичної терапії хворих слід підходити індивідуально і обережно, зважаючи на можливість розвитку різних ускладнень [7, с. 280].

Завдання раннього післяопераційного періоду: профілактика ранніх післяопераційних ускладнень; підготовка до вертикального положення; покращення трофіки оперованої кінцівки, прискорення розсмоктування крововиливів на місці рани для запобігання осифікації м'язів; профілактика контрактури в оперованому суглобі; рання активізація пацієнта, підготовка оперованої кінцівки до підвищених навантажень після оперативного втручання [5, с. 82].

Хворий починає виконувати дихальну гімнастику (поглиблений вдих і подовжений видих), рухає дистальними відділами нижніх кінцівок. На другу добу призначається комплекс вправ більш розширений, який виконується 5-6 раз на день по 5-10 хвилин, постійно збільшуючи кількість вправ і час їх виконання, доводячи до 15-20 хвилин і до 6-8 раз на день.

Пізній післяопераційний період включає: дихальні вправи (статичні, динамічні, з опором), ізометричні вправи, загальнорозвиваючі, спеціальні, заняття на апараті для пасивної розробки кульшового суглобу CPM LowerLimbL4, кінезіотейпування, фізіотерапія (електроміостимуляція), дозована хода з милицями (без навантаження) [7, с. 66].

Завдання пізнього післяопераційного періоду: поліпшення трофіки тканин оперованого суглобі, зміцнення м'язів нижніх кінцівок і плечового пояса, поліпшення діяльності серцево-судинної та дихальної систем, активізація периферичного кровообігу, навчання хворого ходьбі з милицями, поліпшення психоемоційного стану хворого і набуття впевненості у видужування.

Перед випискою із стаціонару пацієнтам виконують кінезіотейпування хворої кінцівки для зменшення набряків [4, с. 5]. Накладення тейпа для поліпшення лімфатичного відтоку нижньої кінцівки.

Методика. Тейп довжиною 1,5 м розрізають на 5 смуг. Пацієнт перебуває в положенні лежачи. База наклеюється в напрямку до пахової зони, смуги по черзі прикріплюються в області стегна та спускаються до гомілково-стопного суглоба спіралеподібно. Стрічки наносяться із зусиллям від 0 % до 10 % натягу.

Ефекти: поліпшення лімфатичного відтоку нижньої кінцівки [4, с. 11].

Відновлювальний період: в даному періоді застосовується лікувальна гімнастика, лікувальна ходьба без навантаження, ранкова гігієнічна гімнастика, механотерапія.

Завдання відновного періоду: відновлення функції кульшового суглоба, нормалізація трофіки тканин кульшового суглоба, зміцнення м'язів тазового пояса та розгиначів спини, профілактика рецидивів основного захворювання, відновлення опорно-ресорних властивостей стопи, а також зміцнення м'язових груп кінцівки, відновлення їхньої витривалості до значних статичних і динамічних навантажень [3, с. 20].

Необхідно продовжувати займатися лікувальною гімнастикою, виконувати постізометричну релаксацію, стрейтчинг, кінезіотейпування при виражених больових відчуттях в кульшовому суглобі і після контрольної рентгенографії до 3-4 місяців перейти на тростину [6, с. 103]. Рекомендується пацієнтам після оперативного лікування займатися плаванням. Необхідно раз на місяць проводити курс масажу, електроміостимуляції в ходьбі та займатися з гумовою стрічкою. Руховий режим збільшується поступово.

Для успішного відновного лікування при переломах кульшової западини необхідно застосування широкого комплексу лікувальних заходів, спрямованих на поліпшення кровотоку області пошкодженого тазостегнового суглоба, зміцнення навколосуглобових м'язів, усунення наявних, гемодинамічних порушень всієї пошкодженої кінцівки [8, с. 177].

Висновки. Проведений аналіз літературних джерел свідчить про недостатню увагу фізичних терапевтів до відновлення функції кульшового суглоба після оперативного лікування вертлюгової западини. Розроблена програма фізичної терапії дозволить підвищити ефективність відновлення людей працездатного віку після оперативного лікування перелому вертлюгової западини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дубровский В.И. Лечебная физическая культура. – М., Владос, 2014. – 623 с.
2. Глиняна О.О. Основні принципи фізичної реабілітації після хірургічного лікування переломів опорно-рухового апарату / О.О. Глиняна. Фіз. вих., спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. –Л., 2018. – Вип.27. – С. 115–119.
3. Кутепов С.М. Лечение переломов таза с повреждением вертлужной впадины // Травматология и Ортопедия России. 2016. – 145 с.
4. Крюков В. Г. Применение оригинального кинезиотейпирования при травмах и заболеваниях. Инструкция по применению / В. Г. Крюков, А. П. Сиваков, С. С. Василевский и др. // МЗ Республика Беларусь, Минск – 2010. – С. 14.
5. Ланда В.А., Булибина Т.И. К диагностике и лечению пациентов с переломами вертлужной впадины // Здоровоохранение и медицинская техника. – 2015. – №8. – С. 22-23.
6. Мартене А.С. Физические методы в системе реабилитации больных с травмами и заболеваниями опорно-двигательного аппарата и периферической нервной системы. – М., 2011. – 51 с.
7. Попадюха Ю.А. Сучасні комп'ютеризовані комплекси та системи у технологіях фізичної реабілітації: Навч. посіб. / Ю.А. Попадюха. – К.: Центр учбової літератури, 2018. – 300 с.
8. Berry D.J., Halasy M. C. Uncemented acetabular components for arthritis after acetabular fracture. Clin Orthop Relat Res. 20013 Dec; (405): 164-167.

УДК 615.851.37

*Нигора Хайриева, Зилола Мустафаева
(Самарканд, Узбекистан)*

**ЭФФЕКТИВНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В СИАБСКОМ МЕДИЦИНСКОМ КОЛЛЕДЖЕ ПОСРЕДСТВОМ ВНЕДРЕНИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Стратегическая цель государственной политики в области образования заключается в повышении доступности образования, соответствующего требованиям модернизированной экономики, что означает повышение качества профессионального образования. Современные вузы поставлены перед необходимостью обеспечения высокого качества образовательных результатов за счет поиска внутренних резервов, что возможно только при активном внедрении современных педагогических технологий, реализующих компетентностный и модульный подходы, с изменением технологического обеспечения организации образовательного процесса.

Ключевые слова: технология, мультимедиа, инновация, компьютеры, интернет, мультимедийная установка, аудио- и видеотехника, аватары.

The strategic objective of public education policy is to increase the availability of education that meets the requirements of the modernized economy, which means improving the quality of vocational education. Modern universities are faced with the need to ensure high quality of educational results due to the search for internal reserves, which is possible only with the active introduction of modern pedagogical technologies, implementing competent and modular approaches, with the change of technological support of the organization of the educational process.

Keywords: technology, multimedia, innovation, computers, internet, multimedia installation, audio and video technology, avatars.

Проблема технологий и методов обучения всегда привлекала внимание врачей-педагогов как центральная проблема достижения успешности педагогического процесса, становления личности студента-медика.

Поиск новых технологий связан с появлением в образовательных учреждениях современной техники для работы с учебной и научной информацией (компьютеры, интернет, мультимедийная установка, аудио- и видеотехника, аватары) и необходимостью эффективно и целесообразно её использовать. Для подготовки конкурентоспособного медицинского работника при устном изложении учебного материала используются вербальные, технические и наглядные методы обучения.

Технология обучения – это способ реализации содержания обучения, включающий в себя систему форм, методов и средств обучения, благодаря которым обеспечивается наиболее эффективное достижение поставленных задач. В практике среднего медицинского образования выбор технологии обучения зависит от:

- приоритетности целей образования;
- специфики содержания обучения (учебного материала);
- состава студентов (их уровня развития и подготовленности; мотивации учебной деятельности и направленности интересов, количества обучающихся, их возраста и т.п.);
- уровня развития технической оснащённости учебного процесса.

Базируется на конечном результате обучения – а это модель выпускника среднего специального медицинского образовательного учреждения по специальности 3510701 Сестринское дело. Модель задается Государственным образовательным стандартом среднего профессионального образования и квалификационной характеристикой специалиста.

Требования к уровню подготовки выпускника по специальности 3510701 Сестринское дело

Общие требования к образованности выпускника:

Выпускник должен:

- иметь высокую профессиональную компетентность, соблюдать этический кодекс медицинского работника;
- уметь принимать решения в сложных не стандартных ситуациях, связанных с профессиональной деятельностью;
- быть высоконравственной личностью, человеком высокой культуры, воспитанным и образованным;
- иметь экологическую, правовую и коммуникативную культуру; сохранять и развивать традиции училища;
- уметь мыслить логически и, анализировать результаты своего труда; быть здоровым физически, психически, вести здоровый образ жизни, осознанно пропагандировать его;
- выработать привычку к постоянному самообразованию и развитию клинического мышления;
- быть готовым к позитивному взаимодействию и сотрудничеству с коллегами;
- быть готовым к постоянному профессиональному росту.

Выбор (разработка) технологий обучения зависит от приоритетности целей образования. В процессе обучения реализуется несколько целей, однако, на разных этапах образования тем или иным целям отдается предпочтение, что и определяет возникновение новых технологий обучения или модернизацию существующих.

Для подготовки эрудированного специалиста, владеющего стройной системой знаний, обладающего большим запасом информации, при разработке технологии обучения, ориентация – на формирование системы знаний, максимальное обогащение знаниями. Чаще используются: лекционно-семинарский метод; информационные технологии для самостоятельного пополнения знаний.

Модель качеств выпускника

Для подготовки специалиста среднего медицинского звена, способного квалифицированно решать профессиональные задачи, при разработке технологии обучения основное внимание направлено на формирование системы профессиональных медицинских умений.

Технологии: моделирование профессиональной деятельности в учебном процессе; метод конкретных ситуаций; организация профессионально ориентированной НИР в учебном заведении; погружение в профессиональную деятельность (в различных вариантах); деловые игры.

При подготовке специалиста способного видеть, формулировать проблемы, выбирать способы и средства для их решения.

Ориентация при разработке технологии – на формирование и развитие клинического мышления, мыслительной активности.

Технології: проблемне обучение (в разных видах и сочетаниях); проблемные лекции; проблемные семинары; учебные дискуссии; научно-исследовательская работа, направленная на поиск решений принципиально новых проблем; организационно-деятельностные игры; организация КМД (коллективной мыслительной деятельности) в малых и больших группах.

На современном этапе процесс обучения работника среднего медицинского звена направлен на развитие активности личности, способной самостоятельно строить и корректировать свою учебно-познавательную и профессиональную деятельность.

Технологии: установление соотношения аудиторной и внеаудиторной самостоятельной работы в пользу последней.

Выбор технологий определяется также и другими факторами:

– Влияние содержания обучения на выбор технологии.

Существенно важным при определении (выборе) технологии является содержание учебной дисциплины. Так, все технологии обучения, основанные на моделировании профессиональной деятельности в учебном процессе, характерны только для учебных дисциплин специального цикла (Сестринское дело в хирургии, Сестринское дело в терапии, Сестринское дело в педиатрии, Сестринское дело при инфекционных болезнях с курсом ВИЧ-инфекции и эпидемиологии). Специфические технологии (деятельностные, учебное проектирование) свойственны изучению гуманитарных дисциплин, иностранного языка и т.п.

– Влияние оснащенности учебного процесса на выбор технологии.

Уровень развития учебно-материальной базы влияет на выбор или разработку технологии. Моделирование профессиональной деятельности в учебном процессе возможно только тогда, когда можно имитировать соответствующую ситуацию. Применение информационных технологий в учебном процессе возможно лишь при наличии соответствующей базы. Таким образом, возникновение новых средств обучения побуждает к созданию новых технологий с учётом возможностей эффективного их использования. Характерным в этом отношении является возникновение и активное внедрение в учебный процесс новых информационных технологий.

Выбор или разработка технологии обучения преподавателем конкретной дисциплины в Сиабском медицинском колледже осуществляется на основе его личных убеждений и составляет индивидуальный стиль его педагогической деятельности, причем предпочтение тех или иных форм, методов и средств обучения связано с реализацией определенных целей образования. Так на ведущей дисциплине «Основы сестринского дела» специальности 060109 Сестринское дело для проведения практического занятия по теме: «Прием пациента в стационар» для формирования коммуникативной и профессиональной компетенции медицинской сестры использованы методы конкретной ситуации, учебного проектирования, ролевой игры с элементами личностно-ориентированного обучения и мультимедиа.

Мультимедиа – быстро развивающаяся информационная технология, отличительными признаками которой являются:

– интеграция в одном программном продукте различных видов информации: как традиционных (текст, таблицы, иллюстрации и др.), так и оригинальных (речь, музыка, фрагменты видеофильмов и др.);

– работа в режиме реального времени, поскольку в отличие от текста и графики, статических по своей природе, аудио- и видеосигналы рассматриваются только в реальном масштабе времени;

– новый уровень интерактивного общения «студент – компьютер», когда в процессе диалога пользователь получает более обширную и разностороннюю информацию, что способствует улучшению условий обучения.

Положительными аспектами применения мультимедийных средств являются, во-первых, интерактивность, усиливающая эффективность обучения, делающая содержание учебного материала более доступным.

Во-вторых, динамическая визуализация с элементами мультипликации и машинной графики повышает умственную деятельность студентов и существенно уменьшает их пассивность.

В-третьих, с помощью мультимедийных средств и преподаватель, и обучаемый имеют возможность проектировать темп вопросов и повторений, что усиливает понимание изучаемого материала и направляет внимание на главное.

В-четвертых, видео- и аудиопрограмма ускоряет темп обучения, интенсифицирует сам процесс. Визуальный, привычный характер передачи информации способствует более эффективному восприятию, позитивно влияет на воображение студентов.

С дидактической точки зрения мультимедийные средства не только улучшают процесс переработки информации, но также и формируют новые возможности обучения, усиливаются приемами зрительной организации и рительного внимания. Позволяют создавать проблемные ситуации не вербально, а зрительно, что делает представление о ситуации более обширным и разносторонним, а следовательно, и решение и анализ – более глубокими, детальными.

В процессе использования мультимедийных средств формируется мотивация студентов. Осознание студентами значимости изучаемого материала способствует созданию положительного эмоционального отношения к нему. Слушатель поставлен в такие жизненные и учебные ситуации, которые вызывают у него потребность в осмысленном и активном овладении умениями и алгоритмами выполнения медицинских манипуляций.

Учитывая особенности и специфику среднего медицинского образования, необходимость овладения алгоритмами выполнения медицинских манипуляций студентами в кабинетах доклиники и лишь после этого возможность работать с пациентами в отделениях клиники. А также учитывая, что оснащение кабинетов доклинического обучения студентов не всегда соответствует требованиям Государственного образовательного стандарта среднего профессионального образования из-за трудностей финансирования, использование метода мультимедиа в наших условиях позволяет решить много проблем, а это прежде всего:

– сочетание различных форм, методов и элементов технологий обучения в процессе проведения практических занятий (мультимедиа с методом проектов, проблемно-поисковым, моделированием профессиональной деятельности, игровыми и др.);

– отработка выполнения алгоритма медицинских манипуляций с помощью мультимедийных средств обучения (транспортировка пациента, изменение положение тела пациента, переключивание пациента с каталки на кровать и др.);

– совершенствование умений студентов работать с компьютером;

– развитие познавательного интереса, мыслительной активности, интеллектуальных способностей студентов, интереса к будущей профессиональной деятельности.

При подготовке к данному практическому занятию в качестве домашнего задания всем обучаемым были даны задания по учебному проектированию: способы транспортировки пациента из приемного отделения стационара в отделение для дальнейшего лечения (четыре разных способа). Студенты самостоятельно дома по этому заданию разрабатывают учебные проекты (обучение в парах) и во время занятия представляют эти проекты в виде мультимедийной презентации. Учебные проекты позволяют организовать целенаправленную деятельность студентов, в процессе которой актуализируются знания, их практическое применение, что способствует более глубокому усвоению знаний, формированию профессиональной компетенции на основе самостоятельной деятельности студентов. Учебный проект позволяет сделать эту деятельность целенаправленной, содержательной и осмысленной. Проектное обучение строится на принципах личностно-ориентированного развивающего обучения. Через осмысление и принятие проблемы проекта организуется работа, в которой происходит реализация уже имеющихся знаний, выявление недостающих и добывание новых.

Таким образом, возникает индивидуальный маршрут познавательной деятельности, приобретается опыт самостоятельного обучения и рефлексии на всех этапах работы над

проектом. Учитывая, что каждый из методов имеет свои достоинства и недостатки, преподаватель использует их в системе, во взаимосвязи, стремясь достигнуть наилучших результатов в усвоении студентами знаний, выработке у них профессиональных медицинских умений, развитие мыслительной активности. Для повышения качества подготовки специалистов среднего медицинского звена необходимо использование не отдельного метода или приема обучения, а их определенная совокупность, система педагогических мер, построенная на основе дидактических принципов и составляющая технологию обучения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный образовательный стандарт СПО. Государственные требования к минимуму содержания и уровню подготовки выпускников по специальности 0406 Сестринское дело. М., 2002.
2. Романцов М.Г., Мельникова И.Ю. Инновации в медицинском образовании посредством внедрения педагогических технологий // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 2. – С. 189-194.
3. Двойников С.И., Пономарева Л.А. Основы общей педагогики: Учебное пособие. М.: ГОУ ВУНМЦ, 2002.
4. Кудрявая Н.В., Уколова Е.М., Молчанов А.С., Смирнова Н.Б., Зорин К.В. Врач-педагог в изменяющемся мире: традиции и инновации / Под ред. академика РАМН, проф. Н.Д. Ющука – М.: ГОУ ВУНМЦ, 2005.
5. Сотникова Н.В., Ротаренко И.В., Ушакова Е.С. Опыт использования инновационных педагогических технологий на практических занятиях по дисциплине «Сестринский уход при заболеваниях терапевтического профиля» для формирования профессиональной компетентности студентов // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 10. – С.301-303.
6. Семушина Л.Г., Ярошенко Н.Г. Содержание и технологии обучения в средних специальных учебных заведениях. – М.: «Мастерство», 2001.
7. Трунин В.Е. Использование мультимедийных средств в обучении // Среднее профессиональное образование. – 2007. – №7. – С. 7-9.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

УДК 636.033

Олена Ведмеденко
(Херсон, Україна)

РОЛЬ СВІТЛА В БРОЙЛЕРНОМУ ПТАХІВНИЦТВІ

У статті проаналізовано вплив світла на організм курчат-бройлерів. Визначені світлові режими, з метою підвищення продуктивності птахів.

Ключові слова: світловий період, інтенсивність освітлення, курчата-бройлери, продуктивність, збереженість.

The effect of light on the body of broiler chickens is analyzed in the article. Light modes have been identified to improve the performance of birds.

Keywords: light period, light intensity, broiler chickens, productivity, safety.

Світло – найважливіший екзогенний чинник, що впливає на будь-який живий організм, і особливо птахів. Розуміння і грамотне управління цим чинником є невід'ємною і найважливішою частиною технології вирощування всіх напрямів яєчного і м'ясного. Так, для несучки і племінних птахів світло дозволяє стимулювати і стримувати фізичний і фізіологічний розвиток і зрілість, контролювати їх агресивність і запобігати канібалізму, регулювати яєчну продуктивність. На бройлерах – це перш за все «інструмент» контролю активності птахів, а значить – їх росту і розвитку. Через ці процеси освітлення дозволяє ефективно регулювати рівень метаболізму, імунний статус птахів, стан її серцево-судинної, кісткової системи, ніг і здоров'я в цілому. Анатомія і фізіологія органу зору птахів істотно відрізняється від ссавців. Чотири найважливіші зорові особливості птахів – це спектральна і миготлива чутливість, а так само акомодация і гострота. У складі колб птахів є чотири світлочутливі пігменти, що відповідають за її кольоровий зір, тоді як у людини – їх тільки три. Світло – це перш за все зоровий подразник, що впливає на птахів через орган зору. Енергія світлового випромінювання у вигляді протонів досягає сітківки ока, де шляхом фотохімічних реакцій перетвориться в нервовий сигнал, що передається через зоровий нерв в головний мозок. Вважається, що багато біологічних процесів, такі як ріст, розвиток і поїдання кормів напряму залежать від чутливості сітківки її очей, хоча істинна природа цієї взаємодії поки до кінця не вивчена. У птахів є також і екстра-ретінальні фоторецептори (поза сітківкою), які сприймають енергію світла, що передається через череп і різні тканини тіла. Ці рецептори дозволяють птахам визначати тривалість і сезонність фотоперіоду. Механізм дії їх заснований на виробленні гормонів серотоніна і мелатоніна, що впливає через ендокринну систему на обмін речовин і поведінку птахів: локомоторну і репродуктивну активність, глибоку температуру тіла і сезонні міграції. Для таких проявів як ріст птахів і споживання кормів першорядна відповідь обумовлена саме світлочутливістю сітківки очей, проте в деяких випадках, а також на пізнішій стадії не виключена і дія енергії світла на гіпоталамо-гіпофізарну систему, що бере участь в регуляції основних вегетативних функцій організму [1, 2].

Якщо для племінних і яєчних птахів програми освітлення більш менш відпрацьовані і стандартні, то для м'ясних, за наявності великої кількості рекомендованих програм, робота по їх подальшому вивченню і оптимізації ведеться безперервно. Поведінка бройлерів в значній мірі обумовлена інтенсивністю освітлення. Цей параметр вимірюється в люксах і характеризує освітленість поверхні в 1 м^2 при падаючому на неї світловому потоці, рівному 1 люмену. Дослідники не завжди єдині в своїй думці з приводу оптимального рівня освітленості для бройлерів. Тому більшість світлових програм рекомендує мати на посадку не менше 25 лк, щоб птахи знайшли корм і воду. Через декілька днів вони звикають до

системи напування і годівлі і можуть орієнтуватися при меншій освітленості, тому інтенсивність можна плавно понизити аж до мінімальних 5 лк. В цілому, з підвищенням освітленості в пташнику підвищується і активність птахів, проте ця дія носить обмежений характер. Так, за подальшого підвищенні освітленості (>40 лк) прирости навпаки - знижуються через надмірну активність і занепокоєння птахів. Більшість експериментів доводять, що інтенсивність в 5 лк забезпечує оптимальні умови росту птахів, починаючи з другого тижня і аж до кінця відгодівлі. Проте у ряді дослідів було продемонстровано, що підвищення освітленості з 5 до 10-12 лк має переваги проти освітлення 5 лк і менше. Згідно ряду дослідників дуже низька освітленість (< 5 лк) приводить до погіршення зору птахів унаслідок дегенерації сітківки з можливим розвитком міопії, глаукоми, до пошкодження кришталика і сліпоти [3].

На практиці освітленість в пташнику часто варіює в широкому діапазоні – залежно від типу ламп, їх кількості, розташування і відстані до рівня очей птахів. Для розрахунку необхідної кількості ламп з метою створення 30 лк на рівні птахів необхідно виходити з параметрів: 0,8-1 Вт/м² для флуоресцентних ламп і 3 Вт/м² для ламп розжарювання.

Тривалість світлової фази (фотоперіод) – другий, після інтенсивності, найважливіший чинник дії на птахів. Так, укорочені фотоперіоди дозволяють знизити частоту виникнення метаболічних захворювань, таких як асцит на фоні легеневої гіпертензії, синдром раптової смерті, кульгавість й інші порушення розвитку скелета. Проте вплив світла не обмежується тільки цими чинниками.

На птахів, що вирощуються в промислових умовах, істотний вплив надає і колір випромінюваного світла, його спектр. Спектр розкладання білого світла обумовлений дисперсією – властивістю денного білого немонохроматичного світла розкладатися в призмі на монохроматичні основні спектральні кольори: червоний – оранжевий – жовтий – зелений – голубий – синій – фіолетовий. Якнайменше відхиляється в призмі червоний колір, найбільш відхиляється – фіолетовий. Суть дисперсії полягає у тому, що швидкість світла в речовині призми залежить від довжини його хвилі. Особливо виражений вплив довгохвильових кольорів: червоного, оранжевого, жовтого, зеленого і блакитного. Це означає, що впливаючи окремими спектрами на організм можна добитися посилення специфічного ефекту. Недавні дослідження підтвердили, що найсприятливішими для росту і розвитку птахів є проміння з довжиною хвилі 415-560 нм (від фіолетового до зеленого) або освітлення широкого спектру (біле світло). Збільшення приростів при використанні зеленого і синього кольорів є наслідком виключення довгохвильового спектру, який пригнічує ріст птахів. Це підтверджує і те, що конверсія корму також поліпшується при використанні зеленого і синього світла і помітно погіршується при використанні червоного. Збільшення довжини світлової хвилі на кожні 100 нм у бройлерів вагою 1,5 кг приводить до зниження живої маси на 50 г. І навпаки – статеве дозрівання птахів найсильніше стимулює біле світло або освітлення в червоному спектрі [4].

Темрява – такий же важливий для росту і здоров'я птахів чинник, як і світло. До недавнього часу вважалось що для бройлерів, за всіх інших оптимальних умов вирощування, найбільший ефект дає постійна програма освітлення 23с:1т. Проте сьогодні все більше дослідників схиляються до думки, що для оптимального росту і розвитку птахів необхідний мінімальний період темряви в 4 години, який у разі потреби може бути збільшений [5]. Періоди темряви дозволяють знизити падіж і поліпшити здоров'я ніг бройлерів. Цей ефект має фізіологічне пояснення. Так, в темряві у птахів виробляється мелатонін (гормон епіфіза головного мозку), що бере участь в регулюванні добових коливань температури тіла і деяких обмінних процесів, що впливають на споживання корму і води, а так само секрецію декількох лімфокинів, що відповідають за нормальну роботу імунної системи птахів. Тому періодичні темні фази протягом доби необхідні для регулярної секреції мелатоніна в сітківці і епіфізі птахів. У птахів, вирощених з достатньою кількістю темних періодів, значно рідше спостерігаються проблеми з кінцівками, синдром раптової смерті й інші проблеми із здоров'ям, ніж у птахів, вирощених при постійному освітленні. Крім того, помічене

поліпшення таких показників відгодівлі як середньодобовий приріст, конверсія корму, якість тушки й ін. Доведено, що птахи за переривчастого фотоперіоду випробовують менше стресу, ніж при постійному. Про це свідчать як рівень кортикостерона сироватки крові, так і співвідношення гетерофили/лейкоцити в крові курчат. Проте дуже довгі періоди темряви мають виражений негативний ефект на ріст і розвиток птахів. Це обумовлено дуже низькою активністю птахів в цей період.

Світлові програми, як частина технології утримання курей-несучок і племінних птахів, давно відпрацьовані і є відносно сталими. Для бройлерів дослідження в цьому напрямі як і раніше ведуться в декількох напрямках; це як стимуляція птахів до доброго старту і поїдання кормів на фінішній фазі, так і спеціальні програми, що стримують надмірно інтенсивний ріст птахів на старті – щоб уникнути дісциркуляторних проблем, захворювань кінцівок і підвищеного відходу птахів в кінці відгодівлі. Крім того, вони дозволяють поліпшити показник конверсії корму і приріст. У світовій практиці розрізняють програми постійного і переривчастого освітлення.

Постійне освітлення порушує добовий ритм птахів і приводить до патології кістяка і кінцівок, внаслідок чого вони не здатні навіть підходити до води і корму. Це приводить до швидкого виснаження і загибелі птахів – в стаді підвищується падіж. Визначитися з вибором тієї або іншої програми освітлення можна виходячи з темпів росту птахів: живої маси в 7 днів і середньодобового приросту, а також збереження і характеру патології птахів в останній період відгодівлі. До недавніх пір вважалось, що жива маса курчати в 7 днів повинна відповідати принципу «чим вище – тим краще». Проте сьогодні все більше дослідників схиляються до висновку, що це невірний орієнтир, який неминуче веде до розвитку у птахів різної серцево-судинної і кісткової патології в старшому віці. Дослідження компанії «Cobb-Vantress» показали, що застосування спеціальних світлових програм, починаючи з 7 дня відгодівлі дуже важливо для заборони інтенсивного росту птахів і профілактики пов'язаних з цим проблем в передзайному віці. Серед таких проблем домінуюче положення займають: асцит і синдром раптової смерті, патологія ніг, дісхондроплазія великогомілкової кістки, деформації і некроз головки стегнової кістки. Згідно сучасному погляду на природу цього явища оптимальною живою масою в 7-денному віці вважається 4-кратна жива маса добового курчати. Тобто, якщо в добу курча в середньому важить 40 г, то до 7 днів жива маса повинна досягти 160 г [6].

Отже, освітлення – параметр відгодівлі бройлерів, який є невід'ємною і найважливішою частиною технології вирощування м'ясних птахів. Від раціонального нормування штучного освітлення залежать фізіологічний стан птахів та їх продуктивність [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Совершенствование технологии производства мяса бройлеров // Эффективное птицеводство. – 2007. – № 4. – С.18.
2. Мельник В.А., Ивко И.И., Кульбаба С.В. Энергозберегающие режимы и регуляторы освещения и воздухообмена в птичниках // Эффективное птицеводство. – 2007. – № 11. – С.48-50.
3. Гречанов А.П. Освещение в птицеводстве : практический опыт внедрения // Эффективное птицеводство. – 2007. – № 11. – С.51-52.
4. Лемешева М.М. Птицеводство – развивающаяся отрасль // Сучасне птицеводство. – 2008. – № 6. – С.2-5.
5. Птицеводство і технологія виробництва яєць та м'яса птиці / Бесулін В.І., Гужва В.І., Куцак С.М. та ін. / За ред. Бесуліна В.І. – Біла Церква, 2003. – 448 с.
6. Олександр Лук. Безстресове вирощування птиці // Наше птицеводство. – 2009. – С.49-50.
7. Назаренко С.О. особливості регулювання світлового режиму для курчат-бройлерів сучасних кросів // Таврійський науковий вісник. – Херсон: Айлант, 2013. – № 83. – С. 181-185.

ІННОВАЦІЇ ІЗ ЗАХИСТУ ПЛОДОВО-ЯГІДНИХ КУЛЬТУР ТА ВИНОГРАДУ

За допомогою розробленої математичної моделі «Економічна доцільність застосування засобів захисту на яблуні» можна визначити обсяги й строки застосування хімічних засобів. Розроблено методи прогнозування розвитку збудників хвороб винограду, теоретично обґрунтовано необхідність здійснення контролю розвитку бур'янів у промислових насадженнях цієї культури на Півдні України. Удосконалено систему інтегрованого захисту плодкових, ягідних культур та виноградних насаджень від шкідників і хвороб, створено великий обсяг інноваційної продукції з наукового забезпечення служби карантину рослин.

Ключові слова: *плодові та ягідні культури, виноград, шкідники, збудники хвороб, бур'яни, засоби та системи захисту.*

Using elaborated mathematic model «Economic expediency of use protecting means in apple-tree» it is possible to determine the volumes and dates of chemical agents applying. The methods of forecasting of vine's pathogens' development were worked out; it has been theoretically substantiated the necessity of exercise control of weeds' development in industrial plantings of this crop in the South of Ukraine. The system of fruit plantations, berry plants and vineyard integrating protection is modernized; it has been created a big volume of innovation production on scientific providing of plant quarantine service.

Key words: *fruit plantations and berry plants, vineyard, pests, pathogens, weeds, plant protection.*

Захист плодово-ягідних культур та винограду від шкідників, хвороб та бур'янів є важливим резервом для збільшення виробництва продукції покращеної якості. За рахунок цього можна значною мірою вирішувати національні продовольчі та соціальні проблеми.

Існуючі технології захисту плодкових, ягідних культур та винограду в основному орієнтовані на застосування хімічних засобів, що призводить до забруднення вирощуваної продукції й довкілля. Тому актуальності набуває розробка та широке впровадження у виробництво більш досконалих та екологічно безпечних систем захисту. З оглядом на це Інститутом захисту рослин Національної академії аграрних наук України та іншими установами Науково-методичного центру «Захист рослин» впродовж останніх 20 років проведено науково-дослідні роботи, результатом чого є наявність численних інноваційних розробок стосовно екологізації захисту рослин, зокрема плодово-ягідних культур та винограду.

Основою для планування та проведення захисних заходів, визначення потреби в хімічних та біологічних засобах, а також матеріальних і трудових затрат є прогноз. Та традиційні методи й способи прогнозування фітосанітарного стану агроценозів ще недосконалі.

Інститутом захисту рослин НААН розроблено математичну модель (програму) «Економічна доцільність застосування засобів захисту на яблуні», за допомогою якої з урахуванням показників чисельності шкідників, економічних порогів шкідливості, економічних показників визначають обсяги й строки застосування хімічних засобів. Сформовано базу багаторічних даних щодо динаміки заселення сільськогосподарських культур, зокрема плодкових, багатодіними шкідниками. На її підставі, визначивши домінуючих шкідників та їх чисельність в усереднених абсолютних показниках (екземплярів на 1 м², яйцекладок на 1 м², рослину, листок, гілку дерева, 1 м³ ґрунту, феромонну або іншу пастку, тощо), можна трансформувати електронну версію в картографічне відображення, створювати комп'ютерні програми та визначати обсяги й строки використання хімічних заходів. Це дозволяє представляти екологічний матеріал на більш сучасному рівні і тим

самим підвищувати рівень достовірності прогнозування. Застосування на практиці розроблених моделей та програм прогнозування дає можливість уникнення спалахів чисельності шкідників, одержання 10–20% додаткового врожаю та зменшення пестицидного навантаження на довкілля.

Національним інститутом винограду і вина «Магарач» НААН розроблено методи прогнозування розвитку збудників хвороб винограду на Півдні України. При цьому враховують мікофлору грон, уражених усиханням гребенів винограду, уражуваність його сортів цією хворобою та ефективність обробок виноградних насаджень у фазі росту ягід, початку дозрівання і дозрівання проти інших хвороб дозволеними фунгіцидами. Прогнози розвитку мільдю та оїдіуму адаптовані для різних регіонів виноградарства названої зони. Так, на підставі використання комп'ютерної бази даних щодо багаторічних метеорологічних умов Причорноморської низини та бази даних щодо розвитку й ступеня поширення названих хвороб у виноградних насадженнях розробляють сезонні та короткострокові прогнози.

Національним науковим центром «Інститут виноградарства і виноробства імені В.Є.Таїрова» теоретично обґрунтовано необхідність здійснення контролю розвитку бур'янів у промислових насадженнях винограду. Враховується тут роль агрометеорологічних факторів, наявність насіння та вегетативних органів бур'янів, формування близько 80–85% їх чисельності та вегетативної маси впродовж 3-х фаз розвитку винограду (сокорух – ріст пагонів), найбільш інтенсивний розвиток бур'янів у межах осі ряду кущів винограду та захисної смуги, недобори врожаю ягід від 43–81 до 273–355 кг на одну тонну приросту сирової маси засмічувачів.

З урахуванням небезпеки широкого застосування хімічного методу захисту плодово-ягідних культур та винограду від хвороб та шкідників багато робиться для зменшення пестицидного навантаження на агроєкосистему.

Так, Інститутом захисту рослин НААН розроблено екологічно безпечні системи захисту яблуневого саду від шкідників. Їх складовими є такі: оперативний фітосанітарний моніторинг; економічні пороги шкідливості фітофагів (комахи, кліщі); оновлений асортимент інсектицидів та акарицидів; оптимальні строки застосування хімічних засобів з урахуванням механізму дії (хімічні інсектициди й акарициди, регулятори росту й розвитку комах) [4, с. 493]. При цьому пестицидне навантаження в садовому агроценозі зменшується в 1,6 рази, витрати інсектицидів – на 25–30%, екотоксикологічна небезпека знижується з 6,5 до 3,5 ум. од., чистий дохід доходить до 12–15 тис. грн/га, рентабельність виробництва – 168–285%.

Інститутом садівництва НААН удосконалено інтегрований захист плодових і ягідних культур від шкідників та хвороб. Він передбачає: фенопрогнозу систему захисту яблуні від парші й інших хвороб та доцільність поєднання хімічних та агротехнічних методів при захисті імунних до парші сортів від борошнистої роси; урахування стійкості нових та перспективних сортів сливи (до чорного сливового пильщика, евритомі, плодожерки), черешні (до вишневої мухи та чорної вишневої попелиці); моніторинг та імітаційну модель сезонної динаміки чисельності чорного сливового пильщика й вишневої мухи залежно від погодних чинників; врахування регулюючої ролі корисної ентомофауни в обмеженні лускокрилих шкідників сливи й черешні, біоценотичного індексу аборигенних ентомофагів сливової обпиленої й чорної вишневої попелиць та співвідношення «ентомофаг : попелиця»; комбіноване застосування хімічних фунгіцидів з екологічно безпечними засобами проти шкідників та хвороб сливи й черешні; стримування розвитку антракнозу й септоріозу агрусу за різних систем захисту культури; дотримання критеріїв доцільності хімічних обробок та застосування ефективних біологічних препаратів у системі захисту смородини від шкідників. За впровадження цих досягнень можна: підвищити врожай яблук на 0,3–3,0 т/га, поліпшити товарну якість плодів на 0,5–7,8% та збільшити прибуток на 7,5 тис. грн/га; збільшити врожайність сливи на 2–10 т/га, прибуток – до 52 тис. грн/га; збільшити врожайність черешні на 1,7–2,4 т/га, прибуток – до 23 тис. грн/га; підвищити врожайність смородини чорної на 1,0–2,1 т/га, рівень рентабельності – на 72,7%.

Інститутом помології імені Л.П. Симиренка НААН удосконалено систему фітосанітарного оздоровлення плодових і ягідних насаджень в зоні Лісостепу України. Вона передбачає обприскування плодового розсадника яблуні інсектицидами в фазі рожевого бутону та в строки, визначені для захисту від каліфорнійської щитівки й плодожерки; впровадження стійких сортів абрикоса до моніліозу, сливи до клястероспоріозу та за потреби застосування ефективних фунгіцидів; весняне обрізування яблуневих дерев та захист від комплексу шкідників; застосування хімічних та біологічних препаратів для захисту груші від медяниці; вирізання навесні 3-4-річних пагонів смородини для захисту рослин від чорносмородинової склівки; застосування ефективних фунгіцидів проти антракнозу і дідімельозу малини.

Удосконалено також систему фітосанітарного оздоровлення промислових помологічних сортів яблуні та груші і їх колекційних насаджень від яблуневого пильщика і септоріозу груші в умовах Правобережного Лісостепу України. Для цього є в наявності порівняно стійкі до заселення пильщиком сорти яблуні (Внучка, Мавка, Ренет мліївський, Пламенне) та сорти груші з підвищеною стійкістю проти септоріозу (Городищенська, Корсунська, Платонівська), інсектициди Каліпс, Конфідор, Актара з ефективністю проти пильщика 82,5–89,5 %, фунгіциди (Косайд 2000, в.г., Флінт Стар, к.с.) та біологічні препарати (Гаубсин, р., Фітоцид, р.) з ефективністю проти септоріозу груші 80,2–92,9%. Отримано прибуток від 1110 (яблуневий пильщик) до 8628 (септоріоз груші) грн./га.

Мелітопольською дослідною станцією садівництва імені М.Ф. Сидоренка Інституту садівництва НААН розроблено систему інтегрованого захисту плодових культур від шкідників і хвороб в умовах Південного Степу України. Вона передбачає врахування особливостей формування фітосанітарного стану садових насаджень (яблуня, груша, абрикос, персик, вишня, черешня), стійкості сортів проти шкідливих організмів, застосування ефективних хімічних препаратів у суміші з поверхнево-активними речовинами та біологічними засобами. Це сприяє збереженню до 90% врожаю садівницької продукції та зменшенню пестицидного навантаження на садовий агроценоз у 1,5–2,0 рази за рахунок збільшення обсягів застосування біопрепаратів.

Вченими Національного наукового центру «Інститут виноградарства і виноробства імені В.Є. Таїрова» та Національного інституту винограду і вина «Магарач» удосконалено системи захисту виноградних насаджень від шкідливих організмів. Їх складовими є здійснення фітосанітарного моніторингу розвитку шкідників і збудників хвороб винограду, диференціація сортів за ступенем ураження найбільш поширеними шкідливими організмами, врахування регулюючої здатності ентомофагів стосовно шкідників та застосування хімічних і біологічних препаратів у загальній системі захисту насаджень відповідно до економічних, природоохоронних та соціально-гігієнічних вимог.

Серед інноваційних розробок Інституту захисту рослин Національної академії аграрних наук України чільне місце належить тим, що пов'язані із застосуванням біоагентів проти шкідників та збудників хвороб рослин.

Створено базу даних щодо перспективних ентомофагів шкідників плодових та овочевих культур з метою відбору найбільш придатних видів для подальшого розмноження та використання в практиці біологічного захисту рослин. Вона складається із понад 50 видів ентомо- та акарифагів, які належать до 6 рядів і 17 родин. Так, відмічено перспективність застосування видів роду *Trichogramma* (*T. dendrolimi* Maths, *T. embryophagum* Hart., *T. evanescens* Westw., *T. semblidis* Auriv., *T. pinto* Voeg.) різних географічних популяцій проти лускокрилих шкідників плодових та овочевих культур в тій чи іншій ґрунтово-кліматичній зоні. Тим самим є можливість розширити коло біоагентів, підвищити ефективність захисних заходів на 20 %, отримати екологічно чисту плодовоовочеву продукцію та утримати в чистоті довкілля.

Відібрано перспективні види роду *Trichogramma* різних географічних популяцій (Вінницька, Волинська, Сумська, Київська (Березань, Макарів, Київ), Закарпатська) для застосування в агроценозах плодових та овочевих культур – це *T. dendrolimi* Mats., *T. embryophagum* Htg., *T. evanescens* Westw., *T. semblidis* Auriv. Застосування трихограми,

адаптованої до природно-кліматичних умов того чи іншого регіону, дає змогу підвищити її ефективність на 20–30 %.

Екологічно безпечний захист плодівих культур від лускокрилих шкідників може базуватись на застосуванні перспективних видів місцевих популяцій трихограми, гормональних (Дімілін, з.п., Матч 050 ЕС, к.е., Номолт, к.с.) та мікробіологічних (Лепідоцид, Бітоксикацилін, Боверин, Гаупсин) препаратів.

Технологія регуляції чисельності лускокрилих шкідників у системі захисту плодівих культур також може передбачати використання екологічно безпечних засобів (Люфокс, Рімон, Актофіт) та садового виду місцевої популяції трихограми [3, с. 160]. Технічна ефективність удосконаленої технології захисту – 87–93%, зокрема від застосування трихограми – 78,5% за зменшення затрат у 2-3 рази. Внаслідок відсутності негативного впливу засобів захисту на діяльність ентомофагів чисельність попелиць та кліщів утримується на економічно невідчутному рівні.

Інститутом захисту рослин НААН разом із мережею (Дослідна станція карантину винограду і плодівих культур, Закарпатський територіальний центр карантину рослин, Українська науково-дослідна станція карантину рослин) створено великий обсяг інноваційної продукції із карантину рослин, певна частина якої пов'язана із захистом плодово-ягідних культур та винограду. Це розроблені методичні рекомендації: з моніторингу та контролю чисельності американського білого метелика в зоні Північного Лісостепу та Полісся України; з виявлення, діагностики та фітосанітарного контролю фітофторозу коренів суниці (*Phytophthora fragariae* Hickman) [1]; з діагностики карантинних вірусних хвороб кісточкових плодівих культур; з виявлення та діагностики бактеріозу та золотистого пожовтіння винограду; з проведення фітосанітарного контролю бактеріального в'янення винограду; щодо моніторингу, прогнозування ризику появи та розвитку опіку плодівих, бактеріальної плямистості листя кісточкових, шарки слив у Закарпатті; щодо моніторингу плодової гнилі (*Monilia fructicola* (Winter) Honey). Сформовано інформаційно-аналітичну базу «Відсутні в Україні карантинні організми плодівих культур і винограду. Можливість акліматизації» [2]. Розроблено також системи заходів контролю та обмеження розповсюдження бактеріозів плодівих культур, боротьби з сорго алепським. Практичне використання інновацій відділом карантину рослин Державної служби України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів дасть змогу успішно здійснювати аналіз фітосанітарного ризику та належним чином вирішувати виникаючі проблеми, зокрема ті, що стосуються захисту плодово-ягідних культур та винограду.

Таким чином, нині існуючий при Національній академії аграрних наук України Науково-методичний центр «Захист рослин» в особі головної установи – Інституту захисту рослин має великі можливості для успішного вирішення державних завдань, спрямованих на стабілізацію розвитку плідівництва та виноградарства і разом із тим аграрного сектору економіки країни для підвищення добробуту населення країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борзих О.І. Виявлення, діагностика та фітосанітарний контроль фітофторозу коренів суниці (*Phytophthora fragariae* var. *fragariae* Hickman) / О.І. Борзих, Н.В. Скрипник, О.М. Макарук та ін. – К.: Колоб'іг, 2015. – 52 с.
2. Ключковський Ю.Е. Відсутні в Україні карантинні організми плодівих культур і винограду. Можливість акліматизації / Ю.Е. Ключковський, Л.А. Пилипенко, Л.Г. Тітова та ін.; за ред. Ю.Е. Ключковського. – Одеса: ТОВ «Елтон», 2010. – 365 с., 170 іл.
3. Конверська В.П., Москалюк С.П., Лямцева Р.П. Оцінка впливу засобів захисту з різним механізмом дії на життєздатність видів роду *Trichogramma* Westw. (Hymenoptera, Trichogrammatidae) // Захист і карантин рослин. – К.: ІЗР НААН, 2014. – Вип. 60. – С. 159–167.
4. Черній А.М. Проблеми фітосанітарного оздоровлення агроєкосистеми плодового саду // Захист і карантин рослин. – К.: ІЗР НААН, 2014. – Вип. 60. – С. 482–502.

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ХАРЧОВИХ ЯЄЦЬ

Дослідженні актуальні питання щодо підвищення якості та товарності харчових яєць в умовах сучасних птахівничих комплексів. Встановлено, що якість шкарлупи є одним із найважливіших показників у виробництві товарних яєць.

Ключові слова: продуктивність, несучість, щільність яєць, товарність.

Topical issues of improving the quality and marketability of food eggs in modern poultry complexes are investigated. It has been established that the quality of the shell is one of the most important indicators in the production of commercial eggs.

Key words: productivity, laying eggs, egg density, marketability.

Яйця курячі харчові – поживна та здорова їжа. Біологічно повноцінний білок яєць за своїм складом наближається до оптимальної потреби організму людини в амінокислотах. Ліпіди включають корисні ненасичені жирні кислоти і фосфоліпіди, головним чином лецитин, який сприяє прискоренню метаболізму жирів і підвищення їх засвоюваності. У харчових яйцях міститься більшість необхідних людині вітамінів, макро- і мікроелементів.

Підвищення якості яєць стало актуальним питанням сьогодення птахівництва. Це обумовлено тим, що донедавна першочерговим завданням у яєчному птахівництві було підвищення несучості, особливо в гібридних несучок, і мало приділялось уваги підвищенню якості яєць. Як наслідок, значне збільшення несучості призвело до скорочення терміну формування яйця, підвищило одnobічне фізіологічне навантаження на організм несучки, що позначилося на якості шкарлупи [3, с. 58].

Якість харчових яєць в Україні регламентується ДСТУ 5028:2008 «Яйця курячі харчові. Технічні умови».

Першою і важливою проблемою в сучасному птахівництві є пошкодження шкарлупи, зовнішня насічка, внутрішня мікронасічка, які можна побачити тільки перевіреними методами – на овоскопі, чи за допомогою інноваційних технологій (програмою Egg Inspector, чи Crack Detection) на великих підприємствах. На сучасному етапі дослідженнями доведено, що на якість шкарлупи впливає 55 % генетичний потенціал і на 45% технологічні фактори.

На якість шкарлупи харчових яєць впливають декілька факторів, які можна поділити на:

– фактори, які впливають на організм птиці під час утворення самого яйця: генетичний потенціал, вік птиці, розвиток птиці, фаза несучості та рівень продуктивності, спосіб утримання птиці та якість годівлі, мікроклімат у приміщенні;

– фактори, які впливають на вже знесене куряче яйце: умови та спосіб збирання яєць, конструкція устаткування, умови транспортування, умови зберігання.

Розглянемо декілька факторів, які впливають на цілісність шкарлупи такі як: форма яйця, умови транспортування і сортування, вплив стресу та склад раціону. На форму яєць впливає не лише годівля та утримання курей-несучок, а походження самої птиці. Від форми яйця на пряму залежить цілісність шкарлупи так як всі засоби механізації розраховані на відповідну форму яйця згідно певного стандарту (за індексом), тому деякі відхилення можуть змінити швидкість і направлення яйця по механізмах, що призводить до збільшення битих яєць, насічки, мікронасічки. Для того, щоб зменшити пошкодження шкарлупи від цього фактору треба звертати особливу увагу на зниження різноманітності форми, так як наприклад від великих яєць в залежності від біологічного циклу, яйця великих розмірів і різних форм пошкоджуються найчастіше і приносять певні збитки підприємствам.

Транспортування яєць – це механізована система заходів, яка спрямована на отримання харчового яйця до кінцевої точки (наприклад дільниці сортування яєць), в цілісності та без

забруднення. До транспортування, яйця вже підлягають пошкодженню шкарлупи, тобто при відкладанні яєць при високій щільності посадки несучки можуть відкладати яйця стоячи або сидячи, в цьому прикладі багато дефекту шкарлупи призводить перший варіант. В даний час на підприємствах застосовують для транспортування харчових яєць пруткові транспортери. Пруткові транспортери працюють по принципу сортування яєць з пташників в спеціалізований цех, за допомогою яких мінімізується відсоток пошкодження шкарлупи та битих яєць. Це полегшує ручну працю, але не зменшує на підприємствах рівень пошкодження шкарлупи. При транспортуванні харчових яєць по прутковим транспортерам, які рухаються по певному циклу і ритму можуть щільно прилягати одне до одного і приносити пошкодження шкарлупи. При транспортуванні яєць з пташника в дільницю сортування велика кількість яєць пошкоджується при перекочуванні, де вони скочуються, розбиваються, падають, в горизонтальному або вертикальному напрямку, похилу спричиняють пошкодження з кліткової батареї на пруткові транспортери.

Також деякий відсоток пошкодження шкарлупи пов'язано з процесом сортування яєць, це залежить вперш за все від сортувальної машини, картонної прокладки для яєць та якості упакування.

Інноваційні технології пішли далеко вперед з часом, і від сортувальної машини дуже багато чого залежить. Розглянемо на прикладі сортувальної машини «МОВА OMNIA», яка сортує яйця згідно ДСТУ, відбирає одразу брудне яйце, яйця з пошкодженою шкарлупою та укладає яйце в картону прокладку та подає по розподільній лінії до укладальника-пакувальника. В цій картонній прокладці є невеликі заводські недоліки, які в більшості пов'язані з підвищенням бою та насічки яєць, неправильна форма, заломки, отвори які не притаманні картонній прокладці. Отже на простому прикладі можна побачити, що при скиданні яєць з сортувальної машини в картонну прокладку під тиском більш за все страждає зовнішня оболонка яйця – шкарлупа, а саме носик яйця.

Негативний вплив на якість шкарлупи на пряму залежить від стрес-фактору. Напевно кожен технолог на птахівничих підприємствах знає, що завдати стресу курям-несучкам небажано, і взагалі заборонено, тому що, якщо завдати стресу птиці в другу половину дня, то вона вже може знести тріснуте яйце, адже в другій половині дня як раз формується шкарлупа. Для того на птахівничих підприємствах роботи в пташниках виконуються до обіду, а якщо завдати стресу несучкам вночі, то може на яйці утворитися «пояс», або деформація яйця. Якщо не можливо уникнути фактору стресу, то краще додати до раціону птиці вітамін С та інший комплекс вітамінів.

Склад раціону сільськогосподарської птиці зумовлює великий вплив на якість яєць. Раціон сільськогосподарської птиці впливає на неоднорідність шкарлупи, щільність, на біологічний його вигляд. Звичайно одним з найбільш впливовішим в раціоні птиці є кальцій. Але навіть не сам кальцій, а його відсоткове співвідношення з фосфором та вітаміном D. Доведено, що на утворення яйця організм птиці втрачає майже 3,5 г кальцію [4, с. 406].

На якість яєць також впливають наступні чинники: несвоєчасне переведення ремонтного молодняка на раціон курей-несучок, різкі перепади у згодовуванні несучкам кальцію, недостатній вміст або надлишок кальцію, неякісне джерело кальцію (крупні фракції чи пилоподібна форма, низький вміст елемента – нижче 30%), надлишок фосфору – понад 0,8%, неякісні корми (підвищена кислотність, наявність мікотоксинів), подовжений термін використання курей-несучок.

Сучасний розвиток яєчного птахівництва став результатом кардинальних змін у ринковій кон'юктурі, а також у механізмах державного регулювання розвитку галузі. Незважаючи на позитивні тенденції птахівничих підприємств ще залишається низка проблем, таких як підвищення якості харчових яєць, товарності виробництва, нестабільності цінової політики, податковий тиск, недостатня кормова база.

Для вирішення зазначених проблем необхідно забезпечити птахівничим підприємствам належну кормову базу, знизити матеріально грошові витрати з розрахунку на одну голову, збільшити чисельності поголів'я птиці, використовувати у виробництві нові кроси курей

яєчного напрямку; поглибити застосування науково-обґрунтованих технологій виробництва яєчної продукції, що буде сприяти підвищенню продуктивності праці, зменшенню витрат кормів, собівартості харчових яєць; стимулювати збільшення обсягів та забезпечення беззбиткового виробництва продукції товаровиробниками різних форм господарювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Глебова Ю., Вертійчук А. Дієтичні властивості курячих харчових яєць // Птахівництво. 2014. №6. 24-26 с.
2. Титарьова О. Шкарлупа яйця-засіб діагностики // Птахівництво. 2017. №1. 66-68 с.
3. Шоміна Н. Покращення якості шкарлупи // Птахівництво. 2016. №4. 58-60 с.
4. Катеринич О., Панькова С. Що потрібно знати фермеру про якість яєць і можливості її покращення. Птахівництво. 2019. №5. 24-25 с.
5. Мінеральне живлення тварин / за ред. Г.Т. Кліценка та ін. Київ: Світ, 2001. 406 с.
6. Норми годівлі, раціони і поживність кормів для різних видів сільськогосподарських тварин: Довідник / Г.В. Проваторов та ін. Суми: ТОВ «ТД Університетська книга», 2007. 488 с.

УДК 636.5:636087.7:637.05

Оксана Любенко, Лариса Івашкіна
(Херсон, Україна)

РОЛЬ СИРОГО ПРОТЕЇНУ В ГОДІВЛІ КАЧОК

Досліджено вплив сирого протеїну на організм качок, забійну масу та вихід м'яса. Встановлено оптимальний рівень сирого протеїну та лізину в комбікормах для каченят-бройлерів при вирощуванні їх на м'ясо.

Ключові слова: качки, протеїн, лізин, комбікорми.

The effect of raw protein on the body of ducks, slaughter quality and yield of carcasses was studied. Optimal levels of raw protein and lysine in mixed feeds for broiler ducklings when growing them for meat have been established.

Key words: ducks, protein, lysine, compound feed.

За поживними властивостями м'ясо водоплавної птиці, зокрема качок, є високоякісним продуктом харчування, що зумовлено його хімічним складом та структурою. Зміна хімічного складу приросту у качок, як і у інших видів тварин при вирощуванні на м'ясо, відбувається досить динамічно, але специфікою є те, що птицю вирощують і забивають у більш ранньому віці. Тому у м'язах качок з віком зменшується вміст води і збільшується кількість жиру. Тенденція скорочення термінів вирощування качок сучасних кросів обмежується віком закінчення окостеніння скелета та часом, коли м'язова тканина набуває пружності для обробки на забійних лініях. З віком забійні якості у качок значно поліпшуються, але при цьому зростають витрати корму на одиницю приросту та збільшується вміст жиру в тушці.

Жир м'яса качок легко засвоюється організмом людини. У м'ясі цього виду птиці менший вміст сполучної тканини, ніж у м'язовій тканині інших видів тварин. За структурою воно набагато ніжніше, а вміст малоцінних та важко-засвоюваних речовин у ньому вдвічі менший ніж у яловичині. У зв'язку з цим важливим джерелом одержання м'яса водоплавної птиці, насамперед в умовах інтенсивного виробництва, є розведення качок, а вивчення показників виходу продукції та співвідношенням деяких їстівних частин у тушці залежно від кормових чинників є актуальним і дає змогу спостерігати анатомо-морфологічні зміни в організмі у ході вирощування.

Качки характеризуються високою життєздатністю і пристосованістю до умов середовища. Основною умовою високої продуктивності качок є годівля, яка забезпечує потребу в обмінній енергії і поживних речовинах згідно сучасних норм. При нормуванні годівлі велика увага приділяється амінокислотному складу кормів, так як качки мають підвищену потребу в аргініні, гістидині, триптофані, гліцині, треоніні та валіні.

Потреба качок у поживних речовинах залежить від породи, кросу, віку, продуктивності, умов утримання. При сухому способі годівлі використовують повнораціонні комбікорми, краще гранульовані (розмір гранул 5-8 мм). До складу комбікормів для дорослих качок вводять 60-75% зерна (2-3 видів), 6-12% макухи або шроту, 3-4% кормів тваринного походження, 3-6% кормових дріжджів, 5-10% трав'яного борошна і 4-6% мінеральних кормів, а в період линьки їм необхідно включати пір'яне борошно, яке завдяки значному вмісту цистину стимулює ріст пера.

Сирий протеїн – це суміш усіх азотовмісних речовин корму. До його складу входять такі цінні в кормовому відношенні сполуки, як білки, вільні амінокислоти та їх солі, які займають 90-95% загальної маси протеїну.

Значення протеїну в годівлі птиці надзвичайно високе. Усі життєві процеси в організмі пов'язані з білковим обміном. Білки корму потрібні для побудови білка тіла, відновлення тканин та виступаючи в ролі електролітів беруть участь у підтримці водно-сольової рівноваги в організмі. У випадках нестачі у кормовому раціоні вуглеводів та жирів або за надлишком білків, протеїн може використовуватися птицею як джерело енергії [2, с. 58].

Зниження рівня біологічної цінності протеїну в раціоні супроводжується зменшенням живої маси птиці та зниженням якості тушок. При цьому порушується як засвоєння біологічно-активних речовин, так і їх синтез в організмі.

Дослідження більшості науковців свідчать, про те що для качок характерне інтенсивне жирування, а тому вони дуже чутливі до нестачі, або надлишку протеїну в раціоні. У першому випадку процеси ліпогенезу різко активізуються, а в другому – навпаки, пригнічуються. Тому для отримання дієтичного м'яса качок необхідно контролювати енерго-протеїнове співвідношення у раціоні [1, с. 174].

За короткотривалого збільшення рівня протеїну в раціоні зростає концентрація ферментів підшлункової залози, які підвищують його перетравність. За довготривалої дії зазначеного фактора механізми адаптації порушуються і перетравність білків знижується. За нормальних умов протеїни тваринного походження перетравлюються краще, ніж рослинні, оскільки стінки рослин складаються, в основному, зі структурних вуглеводів, які важкодоступні для травних ферментів.

Виявлено, що зниження рівня протеїну у комбікормах каченят-бройлерів спричиняє погіршення якості тушок, зменшення живої маси та м'ясної продуктивності птиці [2, с. 31], а за дефіциту лізину у комбікормах уповільнюється ріст птиці, знижується оплата корму, посилюється ліпогенез і відкладання жиру в організмі.

При згодовуванні качкам-бройлерам повнораціонних комбікормів з підвищеним вмістом лізину та зниженим вмістом протеїну зростає відносна маса шкіри з підшкірним жиром. Водночас раціони для птиці зі зниженим вмістом протеїну, що мають ідеальний протеїновий склад, дозволяють знизити витрати корму. Збалансований вміст амінокислот за допомогою додавання в раціони їх синтетичних аналогів, дозволяє підвищити ефективність використання азоту раціону і знизити його виділення в довкілля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов А.В. Протеиновое и аминокислотное питание птицы / А.В. Архипов, Л.В. Топорова. М.: Колос 1984. 74 с.
2. Мосякін В.М. Про визначення потреби курей-несучок у протеїні / В.М. Мосякін // Птахівництво. 1992. Вип. 34. С. 31–35.
3. Сичов М. Якщо зменшити сирий протеїн // Наше птахівництво. 2016. №5. С. 59-60.
4. Фисинин В.И. Промышленное птицеводство / В.И. Фисинин, Г.А. Тардатьян. М.: Агропромиздат, 1991. 167 с.

РОЛЬ ВІТАМІНУ D ПРИ ВИРОЩУВАННІ ПТИЦІ

Досліджено вплив вітаміну D на організм птахів, міцність шкарлупи та показники яєчної продуктивності. Встановлено, що надлишок вітаміну D погіршує інкубаційні якості яєць та показники продуктивності, а дефіцит вітаміну D знижує несучість, заплідненість та виводимість яєць.

Ключові слова: вітамін D, обмін кальцію та фосфору, продуктивність, міцність шкарлупи.

Influence of vitamin of D is investigational on the organism of birds, durability of shell and indexes of the egg productivity. It is set that surplus of vitamin of D worsens incubation qualities of eggs and indexes of the productivity, and the deficit of vitamin of D reduces bearing, impregnated and derivability of eggs.

Key words: vitamin D, calcium and phosphorus exchange, productivity, shell strength.

Для підтримання на високому рівні біологічних, фізіологічних і господарських якостей птиці необхідна повноцінна годівля. Збалансована годівля забезпечує надходження в організм птиці необхідних органічних, мінеральних та біологічно-активних речовин в певній кількості і співвідношенні.

Вітамін D має велике значення в годівлі птиці, він в свою чергу впливає на обмін макроелементів, а саме кальцію та фосфору, що беруть участь під час формування скелету та міцної шкарлупи яєць [1, с. 405]. Також вітамін D характеризується широким діапазоном біологічної дії, зокрема антиоксидантними властивостями. Вони запобігають негативному впливу вільних радикалів, пом'якшуючи таким чином і негативний вплив різних стрес-факторів, позитивно впливають на здоров'я птиці на всіх етапах онтогенезу, посилюють імунну систему.

Вітаміни групи D застосовуються в птахівництві як лікувальний і профілактичний засіб. Оптимальне забезпечення птиці вітаміном D дає змогу одержати високу яєчну продуктивність та стимулює відтворну здатність упродовж усього продуктивного періоду. Надлишок у раціоні птиці вітаміну D призводить до збільшення витрат кормів, також може порушуватись обмін речовин. В промисловому виробництві контроль забезпечення вітаміном D набуває особливої актуальності.

Основними джерелами вітаміну D для організму птиці є трав'яне борошно, риб'ячий жир, дріжджі.

Через брак вітаміну D у птиці з'являються такі симптоми:

- порушення функцій рухового апарату;
- викривлення кінцівок;
- деформація хребта і грудної клітки;
- потовщення суглобів;
- затримка росту і розвитку;
- розм'якшення дзьоба;
- труднощі в пересуванні.

При нестачі вітаміну D у молодняка розвивається рахіт, у дорослих курей – остеомаляція, несучки відкладають яйця з тонкою шкаралупою, або взагалі без неї; показники заплідненості та виводимості знижуються; зменшується несучість дорослої птиці; сповільнюється ріст та розвиток.

Якість яєць погіршується швидше, ніж знижується несучість. Найбільш помітно показники змінюються у перший тиждень браку вітаміну. За дефіциту вітаміну D кігті, дзьоб і грудна кістка стають м'якими, гнучкими, різко знижується виводимість яєць.

Дефіцит вітаміну D призводить до дегенеративних змін парашитоподібних залоз і зниження їх гормональної діяльності, і як наслідок до порушення регуляції кальцієвого обміну. Також дефіцит кальциферолу призводить до зниження окислювальних процесів, погіршення всмоктування кальцію і фосфору з кишківника, що сприяє розвитку ацидозу та порушення фосфорно-кальцієвого обміну [3, с. 26].

При нестачі вітаміну D знижується швидкість фосфорилування вуглеводів і зменшується запас глікогену в печінці, м'язах, порушується білковий обмін, що супроводжується виділенням амінокислот із організму і порушенням засвоєння азоту кормів.

Вітамін D діє в кишківнику тільки після проходження через печінку, звідки він виділяється з жовчю. Жовч відіграє роль не тільки розчинника вітаміну D, який сприяє всмоктуванню його і виділення знову, але й активізатора.

Вітамін D (кальциферол) існує в двох формах - D_2 і D_3 . По фізіологічній дії вітаміни D_2 і D_3 однакові, але вітамін D_3 в 20 разів активніший.

Основними показниками забезпечення дорослої птиці вітаміном D_3 , слугує товщина шкарлупи яєць, яка в курей повинна бути не менше 330 нм, у індичок – 460 та качок – 380 нм. Про стан мінерального обміну в організмі птиці також можна судити по вмісту золи, кальцію та фосфору в кістках. В стегновій кістці курей, індиків та качок міститься 54-62% золи, 20-25 – кальцію і 8-12% фосфору. Зменшення вмісту в кістках золи, кальцію і фосфору на 15-20% від норми, вказує на порушення мінеральної і D-вітамінної годівлі птиці.

Надлишок вітаміну D призводить до надмірного накопичення в організмі кальцію, який знаходиться головним чином в шкірі та пір'ї, порушуючи при цьому обмін мікроелементів, що супроводжується погіршенням стану оперення. Крім того, в організмі накопичується оксихолекальциферол, посилюється поглинання кісткової тканини і процес накопичення кальцію в крові. Також надлишок даного вітаміну може призвести до відкладання вапна в деяких внутрішніх органах птиці.

Слід зазначити й те, що надлишкове згодовування птиці вітаміну D також призводить до зниження показників продуктивності, погіршення інкубаційних якостей яєць, а ембріональна смертність збільшується та знижується виводимість яєць [3, с. 27].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мінеральне живлення тварин / за ред. Г.Т. Кліценка та ін. Київ : Світ, 2001. 575 с.
2. Норми годівлі, раціони і поживність кормів для різних видів сільськогосподарських тварин: Довідник / Г.В. Проваторов та ін. Суми : ТОВ «ТД Університетська книга», 2007. 488 с.
3. Проскудіна Н. Вітамін D 3 в онкогенезі // Птахівництво. 2018. №2. С. 24-27.
4. Урдзик Р.М., Егоров М.А. Корма и кормление сельскохозяйственной птицы. Днепропетровск : АРТ ПРЕСС, 2006. 384 с.

УДК 634.9

Рустамжон Мадраимов, Жақсыбай Балтаниязов
(Нукус, Қорақалпоғистон)

ШАҲАР ВА ҚИШЛОҚЛАРНИ КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШДА ТУРЛИ КОМПОЗИЦИЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Бу мақолада шаҳар ва қишлоқларни кўкаламзорлаштиришда жойнинг тупроқ ва иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда мос келадиган дарахт ва буталарни танлаш ва турли композициялар яратишда манзарали дарахт ва бута турларининг аҳамияти ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: композиция, кўкаламзорлаштириш, дарахт, бута, аллея, сквер, нинабаргли, япроқбаргли.

This article discusses the importance of decorative trees and shrubs in the selection of trees and shrubs to suit the soil and climatic conditions of urban and rural greenery.

Keywords: composition, landscaping, tree, shrub, alley, squid, bark, leafy.

Шаҳар ва қишлоқларни кўкаламзорлаштиришда манзарали дарахт ва буталарнинг тутган ўрни бекиёсдир. Худудларни кўкаламзорлаштиришда жойнинг тупроқ ва иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда мос келадиган дарахт ва буталарни танлаш ва экиш технологияларини амалий билишни талаб этади. Кўчаларда экилган манзарали дарахт – бута ва гуллар аҳолини куёшнинг жазирама иссиғидан, шамоллардан, чанг тўзондан ва шовқинлардан ҳимоялайди. Шаҳардаги дам олиш масканлари режавий аҳамиятга эга, шунингдек, қисқа вақт дам олишга мўлжалланган.

Ҳозирги кунда шаҳарларни кўкаламзорлаштиришда турли композициялардан фойдаланилади. Шулардан “Аллея” ёки йўлакларнинг икки томондан дарахт билан ўраб турган, ёнларида ҳар турли ўтирғишлар жойлаштирилади. Аллеялар очиқ ва ёпиқ бўлади. Ёпиқ хилдаги аллеялар барпо этишда гледичия, акация, ёнғоқ, эман, чинор ва каштан дарахтларидан фойдаланилади. Узун ва кенг аллеяларда баланд ўсувчи, кенг шох-шаббали дарахтлар экилади.

“Сквер” дарахт ва буталар баланси юқори бўлган майдонлар бўлиб манзарали, қисқа вақт дам олиш учун хизмат қилади. Улар йўлларнинг кесишган жойларида, вокзалларга яқин жойларда, уйлар орасида жойлашади. Уларнинг майдони 0,25 дан 10 гектаргача, кўпинча эса 1-2 гектар бўлади. Дарах – буталардан тиконли бўлмаган барча нинабаргли ва япроқбаргли турлардан фойдаланилади.

Скверларни барпо этишда қуйидагиларни эътиборда тутиш лозим:

– чанг ва шовқинлардан ҳимоялаш мақсадида сайилгоҳ бўйлаб қалин яшил экинзорларни яратиш (газонлар ва гуллардан ташқари);

– соя жойларни вужудга келтириш учун газонларда дарахт ва буталарни гуруҳлаб ёки алоҳида экиш;

– аллеялар бўйлаб ва майдончалар атрофида дам олиш ўриндикларини ўрнатиш;

– сайилгоҳлар майдончаларини ўзаро ажратиб қўйишда паст бўйли яшил тўсиқлар яратиш;

– ўсув даврида узлуксиз гуллаб туриши учун гулли ўсимликлар ва гуллайдиган буталардан кенг фойдаланиш;

Скверлар пиёдалар қатновининг жадал бўлган қисмида жойлашган бўлса, майдон ва йўлакчалар кўп сонли бўлади. Асосий аллеялар кенглиги 4-10 метр иккинчи даражали йўлакларники эса 2-4 метр бўлади. Композициясининг маркази асосан марказий майдончалар бўлиб, у ерлар хайкал, фаввора, ховуз ёки гулзор билан безалади.

Кўкаламзорлаштиришда яна бир композиция тури мавжуд бўлиб узун кўкаламзорлаштирилган йўлаклар ёки “бульвар” бўлиб, улар кенг кўчалар (кенглиги 40 метрдан кам бўлмаган), йўлнинг транспорт қатнови қисми билан йўлакча орасида ёки сув ҳавзалари бўйларида барпо этилади. Ҳиёбон кенглиги 18-50 м ва ундан кенг бўлиши мумкин.

Сув ҳавзалари бўйларидаги ва кўчалардаги ҳиёбон сайр ва дам олиш учун, транспорт қатнови жадал бўлган магистирларда – пиёдалар ҳаракатланиши учун мўлжалланган. Биринчи ҳолатда, аллеялардан ташқари, бу ерда майдончалар, дарахтларнинг гуруҳ экинзорлари мавжуд бўлса, иккинчи ҳолатда ҳиёбон асосини аллеялар ташкил қилади.

Ҳиёбонларда кириш жойлари ҳар 150-200 метрда, жадал транспорт қатнови бўлган кўчаларда эса ҳар 400-500 метрда, пиёдалар ўтиш йўлаклари билан чамбарчас ҳолда ташкил этилади.

Ҳиёбонда об-ҳаво иқлими шароитларига қараб соялатилган ва очиқ майдонлар барпо этилади. Шох-шаббалар орасида ҳаво туриб қолмаслиги учун ҳиёбондаги дарахтлар орасидаги масофа вертикал шамоллатиш имконини берадиган бўлиши керак. Ҳиёбон худудида хайкаллар, манзарали ховузлар, фавворалар, гулзорлар, болалар ўйнайдиган майдончалар, савдо дўконлари, кафелар бўлиши мумкин. Ҳиёбон худудининг баланси: экинзорлар-65% шу жумладан: 4-5% гулзорлар, 37% майдончалар, аллеялар ва йўлаклар. 1 га ҳиёбон майдонига 350-400 та дарахт, 3-4 минг дона буталар экилади.

Ҳовли ёки кўп қаватли бинолар олдида ўзига хос кичик дарахт ва бута турларидан композиция барпо этиш ёки уйлар олдидаги очиқ майдонларни яхлит бир кўкаламзорлаштирилган яшил массивларга айлантириш мумкин.

Иккала ҳолатда ҳам кўп қаватли бинолар худудини кўкаламзорлаштириш қуйидагиларни ўз ичига олади;

- дарахтлар, буталар ва гуллар, экилган газон; к
- кўкаламзорлаштирилган аллеялар тармоғи;
- болалар ва катталар дам оладиган майдонларни кўкаламзорлаштириш;
- спорт ва хўжалик жойлари экинзорлари.

Худуднинг тахминий баланси қуйидагича:

Яшил экинзорлар –65%, майдончалар –24%, аллеялар ва йўлаклар –10%, ҳар хил қурилмалар (ўриндиқлар, айвончалар) –1%.

Болалар боғчаси худудида қуйидаги майдонча ва иншоотларни жойлаштириш тавсия этилади;

- ўйинлар учун умумий майдонча;
- болалар учун алоҳида майдончалар;
- айвонча, ухлаш ва сояда ўйнаш учун чорбоғ;
- хайвонлар бурчаги;
- сабзавот боғчаси ва мева –резаворли боғ;
- бассейн ва хўжалик ховлиси.

Худуднинг баланси тахминан қуйидагича:

Яшил экинзорлар 60%, майдончалар – 20%, аллеялар ва йўлакчалар – 8%, иншоотлар – 12%, 1 гектар майдон ҳисобига – 150-180 та дарахт ва 2000-2500 та бута экилади.

Майдончаларни соялатиш учун кенг, қалин шох-шаббали дарахтлар экилади (яшил тўсиқлар қаторида ёки майдончанинг ўзида), шунингдек, ўсимликлар чирмашиб ўсадиган устунлар ясалади.

Бу жойларни кўкаламзорлаштиришда дарахт ва бута турларидан захарли баргли ва мевали ўсимликлар масалан, сумах, тиканли ўсимликлар гледичия, жийда, ҳамда худудни ифлосланттирувчи терак, заранг, дарахтларнинг оналик ўсимликлари дарахт ва буталар сафидан чиқариб ташланади. Бу ерларга экиш учун фитонцидлик хусусиятларига эга бўлган ўсимликларни виргин арчаси, қрим қарағайи, япон сафораси, метосеквоя, ипак акацияси ва бошқалар, ҳамда ҳавони ионлаштирувчи қанотчали эман, оқ ва қора қайин ва бошқалар дарахтларни экиш алоҳида муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қайимов А., Турок Дж. Аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш. – Тошкент, 2012. – Б. 31-40.
2. Қайимов А., Холмуродов Ч. Манзарали дендрология. – Тошкент, 2005. – Б. 18-25.
3. Қайимов А. Ландшафт қурилиши. – Тошкент, 2005. – Б. 20-35.
4. Қайимов А. Дендрология. – Тошкент, 2007. – Б. 41-44.

УДК 634.9

Рустамжон Мадраимов, Наргиза Камалова
(Нукус, Қорақалпоғистон)

КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШДА САДА ҚАЙРАҒОЧ (*Ulmus densa Litw*) ДАРАХТИ АҲАМИЯТИ ВА КЎПАЙТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Бу мақолада кўкаламзорлаштиришида аҳамиятли сада қайрағоч дарахтини дендрологик хусусияти, ўсиш шароити, манзаравийлиги ва кўпайтириш агротехникаси ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: кўкаламзорлаштириши, кўпайтириши, сада қайрағоч, ёғоч сифати, шох-шаббаси тузилиши, яшаши давомийлиги, гуллаши, уруғи.

This article focuses on the dendrological features of the sada birch tree, important for planting, growing conditions, ornamental and breeding techniques.

Keywords: landscaping, reproduction, sada birch, wood quality, branch structure, life expectancy, flowering, seed.

Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида боғларни, хиобонларни барпо этиш масалаларини ешишда унинг табиий ва географик шароитларини эътиборга олиш керак. Чунки ҳар бир ҳудуднинг шароитлари ҳар қилдир (улар чўл минтакалардан, чала шўр ва қурғоқчиликдан иборатдир). Бу эса кўкаламзорлаштирувчилардан экиладиган ўсимлик турларини билишни талаб қилади. Чунки улар ҳар бир ҳудудларда ўсиши ёки ўсмаслиги мумкин.

Бугунги кунда республикамизнинг шаҳар ва туман марказлари ҳудудларини кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш энг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришкандан сўнг мамлакатимизнинг аҳоли яшаш ҳудудларини кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш, халқ саломатлигини мустаҳкамлаш, юрт тинчлигини сақлаш ишларига катта эътибор билан қараб келмоқда.

Қорақалпоғистон Республикасида аҳоли турар жойларини, саноат корхоналарини, спорт иншоатларини ва ўқув масканлари атрофини кўкаламзорлаштиришда манзарали дарахт ва бута турларини туғри танлаш, уларни биологиясини урганиш катта аҳамиятга эгадир.

Сада қайрағоч (*Ulmus densa Litw*) дарахти илмий ўрганишда шу нарса маълум бўлдики, бу дарахт узининг ёруғ севарлиги ва тез ўсувчанлиги билан ажралиб туради, тупроқ танламайди, шўрланишга мойил ерларда ҳам ўсаверади, қурғоқчиликка чидамли тур ҳисобланади. Бу дарахт пўстлоғи қора рангли ва чуқур ёрилган. Симподиал типда шохланади. Барглари қалин чўзинчоқ, тухумсимон, чети икки қатор тишчали. Улар оддий тузилган бўлиб, кузда тўкилиб кетади. Булар барг ёзишдан олдин гуллайди, шамол воситасида чангланади. Меваси май ёки июн ойининг бошларида етилади. У ясси ёнғоқча бўлиб, пардасимон қанотчаси бор. Уруғи ясси, эндоспермасиз, униб чиқиш хусусиятини тез йўқотади. Илдизи ўқ илдиз бўлиб, дастлабки вақтларда яхши ривожланмай, сўнг ривожланиб, ерга жуда чуқур киради ва бақувват илдиз системаси ҳосил қилади. Булар тўнкасидан яхши кўкаради. Ёғочи ўзакли, қаттиқ, пишиқ, эгилувчан бўлиб, яхши ёрилмайди. Ушбу қайрағоч тури энг манзарали қайрағоч турларидан бири ҳисобланади, узоқ ўтмишдаёқ бу тур кўкаламзорлаштириш мақсадларида шаҳар ва қишлоқларга кўплаб экилган.

Биз Нукус ўрмон хўжалиги кўчатзорида олиб борилган тажрибаларимиздан келиб чиққан ҳолда экилган 5000 дона Сада қайрағоч (*Ulmus densa Litw*) дарахти кўчатларининг яшовчанлик ҳолатининг 80 фоизининг сақланиб қолиши ва бу ерларнинг нақулай иқлим шароитида кўпайтириш мумкинлигини кўрсатади.

Кўкламдаги уруғ сепишда бир йил аввал ёки қишда тайёрланган уруғлар нам эгатларга сепилади. Уруғлари кенг қаторли (12-15см) қилиб экилади ва эгатларнинг ўртасига уруғ сепилади. Уруғларни экиш чуқурлиги 2-3 см ни ташкил қилади. Уруғ сепиш меъёри гектарига 80-120 кг бўлиши лозим. Уруғ сепиш меъёри асосан, уруғнинг сифат классига,

уларнинг массасига ва сепиш схемасига боғлиқдир. Уларни тупроққа қанчалик чуқур (ёки юза) сепиш асосан, уларнинг ҳажмлари, минтақанинг иқлим шароити, тупроқнинг физик-механик хусусиятлари, сепиш муддати ва кўчатларни ўстириш агротехникасига боғлиқдир. Биринчи йили кўчатларнинг ўсиши 50-60 см гача ташкил қилади. Уруғларнинг униб чиқиши ва уруғкўчатларнинг яхши ўсиб ривожланиши учун мақбул шароит яратиш мақсадида ишлов бериб, парваришнинг турлича усуллари қўлланилади. Уруғларнинг униб чиққунга қадар парваришлаш ишлари босиб текислаш, мульчалаш, суғориш, тупроқни юмшатиш ва бегона утларни йўқатишни ўз ичига олади. Тупроқнинг юза қисмидаги намликни сақлаш, унда қатқалоқ ҳосил бўлиши олдини олиш, тупроқ намлигини ва ҳароратини бир маромда ушлаб туриш мақсадида экилган уруғлар мульчаланади. Мульча сифатида торфли кипиқ, компост, чиринди, ёғош кипиғи 1-1,5 см, сомон, қамиш 5-8 см қалинликда қўлланилади. Ниҳоллар униб чиқиши билан уларни кўёш нурининг тўғри тушиш таъсиридан ҳимоя қилиш, меъёрдаги ёруғлик билан таъминлашни ҳисобга олган ҳолда мульча сомон ёки қамишли қопламнинг бир қисми олиб ташланади. Тупроқнинг юза қисмини юмшатиш ва ёввойи ўсимликларни чопиш натижасида тупроқнинг юза қисмида уруғкўчатнинг юза тармоқланган илдиз системаси шаклланиши учун енгил ўзлаштира оладиган озиқа модда миқдори тўпланadi. Уруғлар қийғос униб чиқишида суғориш катта аҳамиятга эга. Тупроқ ва уруғлар ювилиб кетмаслиги учун бир маромда суғорилади. Сада қайроғоч 8-10 ёшида ҳосилга қиради.

Қорақалпоғистон Республикасининг суғориладиган ерларида яхши усиб ривожланади. 20-25 ёшида ишлатишга яроқли ёғочлар олиш мумкин. Ёғочи сифатли, мустаҳкам, каттиқ, осон қурийди. Шох-шаббаси қалин, кенг, шарсимон. Шох-шаббалари згилувчан шакли унча катта бўлмаган 8-10 м баландликдаги дарахт. Яхши шароитда 300 ва ундан кўп йил яшаш мумкин.

Ўтказилган кузатувлар асосида Сада қайроғоч (*Ulmus densa Litw*) дарахти Қорақалпоғистоннинг чўл минтақаларида, шўр тупроқларда ўстириш ўчун тавсия қилинади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Қайимов Қ., Бердиев Э.Т. Дендрология. – Тошкент, 2011. – Б.11-15.
2. Аблаев С.М., Юлдашов Я.Х. Маданий ўрмонлар. – Тошкент, 2008. – Б.28-33.
3. Хоназаров А.А. Ўзбекистонда ўрмонзорлар барпо қилиш асослари. – Тошкент, 2002. – Б.33-35.

УДК 633.51+631.175/875

*Алишер Сайимбетов, Наргиза Елемесова
(Нукус, Ўзбекистан)*

ЗНАЧЕНИЕ КОМПОСТОВ ДЛЯ РОСТА И РАЗВИТИЯ ХЛОПЧАТНИКА

В статье описано влияние применения компостов различной композиции на рост-развития и урожайность хлопчатника. Это рост и развитие хлопчатника при применении компоста -2 в нормах 10 и 20 т/га, эти показатели, соответственно составляют 99,8-105,9 см, урожай хлопка-сырца в среднем составил 37,1 ц/га и относительно контроля получено 6,7 ц/га дополнительного урожая.

Ключевые слова: компост, композиция, рост-развития хлопчатника, урожайность, плодородия, почва, фосфогипс, рис и древесные опилки, навоз, птичий помёт.

The article describes the effect of the use of composts of various compositions on the growth-development and productivity of cotton. This is the growth and development of cotton when compost -2 is used at rates of 10 and 20 t / ha, these indicators are 99.8-105.9 cm, respectively, the average yield of raw cotton is 37.1 c / ha, and control was obtained 6.7 c / ha of additional crop.

Key words: compost, composition, cotton growth and development, productivity, fertility, soil, phosphogypsum, rice and sawdust, manure, bird droppings.

Введение. В последнее время в хлопководстве республики осуществляются широкомасштабные мероприятия по применению оптимальных норм и сроков совместного применения органических и минеральных удобрений, использованию органоминеральных компостов в целях питания растений. Применение органических удобрений на сероземах, пустынно-песчаных, серо-бурых, такырных и других почвах позволяет получать высокие и устойчивые урожаи хлопка-сырца.

В этом отношении подготовка компостов из фосфогипса и различных органических веществ в оптимальных соотношениях и проведение исследований с целью улучшения плодородия почвы и усвоения питательных веществ растением, а также определение их действия и последствия на урожайность хлопчатника является актуальным.

Данные М.Сорокин, С.Г.Охотник и Т.Яхиной [3, с.11-12] показывают, что применение органических удобрений под хлопчатник способствуют образованию качественного хлопка-сырца с хорошими технологическими показателями волокна и семян. При этом не наблюдается разрастание ткани основания наружного интегумента кожуры а халазальной части в вида рыхлых слоистых утолщений, приводящих к снижению механической прочности кожуры семени и образованию порока кожицы с волокном, при дженировании.

Результаты исследований А.Ж.Баирова, Д.Х.Хамдамова и А.А.Жураева [1, с. 170-173; 2, с. 66-67], показали, что органоминеральные компосты, полученные из свежего птичьего помета с добавлением соломы, аммофоса (из расчета 1,5-2,0 % от общей массы компоста) и фосфогипса (5-7 % от общей массы компоста) богаты органическим веществом (37,9-43,7 %) и содержание общего азота было в пределах 1,55-2,56 %. Самос высокое содержание органического вещества и общего азота наблюдалось на варианте I (птичий помет+солома+почва+аммофос) и в варианте 4 /птичий помет+солома+почва+ фосфогипс).

На почве вносили компост (навоз КР + древесные опилки). Под влиянием длительного применения компоста значительно улучшились физические свойства почвы. Возрастала водоудерживающая способность, в.т.ч. подступной растениям влаги и матричный потенциал. Заметно улучшились параметры порозности почвы. Улучшились биологические свойства почвы. В итоге эти изменения способствовали повышению урожай сельскохозяйственных культур [4, с. 535-539].

Материал и методика исследования. Полевые опыты проводились в условиях типичных сероземных почв в учебно-экспериментальном хозяйстве Ташкентского государственного аграрного университета. Нами в проведении исследований использованы методы УзНИИХ.

Опыты проводились в девяти вариантах, в четырехкратной повторности. В следующих схемах: 1) N₂₀₀; P₁₄₀; K₁₀₀ (контроль); 2) NPK + 10 т/га навоза; 3) NPK + 20 т/га навоза; 4) NPK + 10 т/га компост-1; 5) NPK + 20 т/га компост-1; 6) NPK + 10 т/га компост – 2; 7) NPK + 20 т/га компост – 2; 8) NPK + 10 т/га компост – 3; 9) NPK + 20 т/га компост – 3 (примечание: компост – 1 – (рис и древесные опилки – 25%, навоз – 25%, птичий помёт – 45%, фосфогипс – 5%); компост – 2 – (рис и древесные опилки – 25%, навоз – 25%, птичий помёт – 35%, фосфогипс – 15%); компост – 3 – (рис и древесные опилки – 25%, навоз – 25%, птичий помёт – 25%, фосфогипс – 25%); навоз – крупного рогатого скота).

Результаты исследования. Изложено, что влияние компостов ярко отразилось на рост и развитие хлопчатника в последующих годах. Под влиянием 10 и 20 т/га компоста -1 высота главного стебля хлопчатника составил (1.08) 100-105,2 см, количество симподиальных ветвей, а также общее количество и раскрытых коробочек составило 13,5-14,9; 10,9-12,7 и 3,43-4,14 штук, и вес хлопка в одной коробочке составил 4,55-4,72 и соответственно относительно контроля были выше на 12,0-17,2 см, 2,0-3,4; 1,5-3,3 и 0,73-1,44 штук, а также на 0,35-0,5 граммов (рис. 1). При применении компоста -2 в нормах 10 и 20 т/га, эти показатели, соответственно составляя 99,8-105,9 см, 13,7-15,2; 11,0-12,9 и 3,5-4,3 штук, а также 4,6-4,75 граммов, относительно контроля были выше на 11,8-17,9 см, 2,2-3,7; 1,6-3,5 и 0,8-1,6 штук, а также на 0,4-0,55 граммов. А при применении компоста -3 в нормах 10 и 20 т/га, составляя соответственно вышеприведенным 98,8-104,6 см, 13,4-14,7; 10,8-12,5 и 3,35-

4,1 штук, а также 4,5-4,7 граммов, были выше контроля на 10,8-16,6 см, 1,9-3,2; 1,4-3,1 и 0,65-1,4 штуки, а также на 0,3-0,5 граммов.

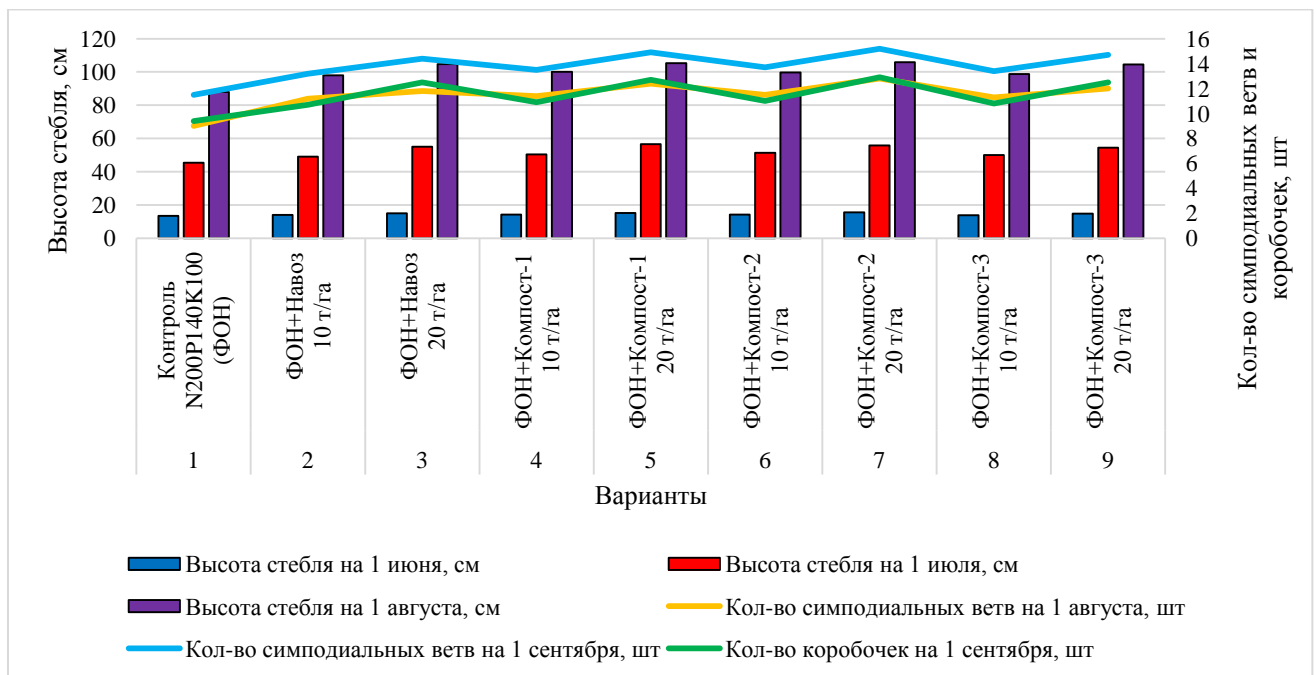

Рис.1. Влияние применение различных компостов на рост-развития хлопчатника

В контрольном варианте, где были применены минеральные удобрения (NPK), урожай хлопка-сырца, соответственно годам исследований, составил 30,8; 30,4 и 29,9 ц/га, а в среднем за 3 года - 30,4 ц/га.

Во 2 и 3-вариантах, где на фоне минеральных удобрений было применено 10 и 20 т/га навоза, в среднем за 3 года - 32,7-36,1 ц/га или относительно контроля дополнительный урожай составил 2,3 и 5,7 ц/га.

При применении 10 и 20 т/га компоста -2 урожай хлопка-сырца в среднем составил 33,2-37,1 ц/га и относительно контроля получено 2,8-6,7 ц/га дополнительного урожая, относительно норм навоза - 0,5-1,0 ц/га, и относительно норм компоста -1 - 0,3-0,5 ц/га дополнительного урожая. В вариантах, где было применено 10 и 20 тонн компоста -3, урожай хлопка-сырца составил 32,5-35,9 ц/га или относительно контрольного варианта получено 2,1-5,5 ц/га дополнительного урожая.

Выводы. В заключение можно сказать, что при сравнении влияния различных компостов и их влияния в последующие годы в условиях низкоплодородных земель самый хороший результат наблюдался при применении компоста-2 в норме 20 т/га и получен высокий дополнительный урожай -6,7 ц/га.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Баиров А.Ж., Хамдамова Д.Х., Жураев А.А. Пути получения органо-минерального удобрения из отходов птицеводства. // Материалы V съезда общества почвоведов и агрохимиков Узбекистана (16-17 сентября 2010 год). Т.: 2010. С. 170-173.
2. Баиров А., Хамдамова Д. Органические и органоминеральные удобрения источники повышение урожайности культур и плодородие почвы. // Агроилм. Научное приложение к журналу Сельское хозяйство Узбекистана. Т.: 2013. 1(25). С. 66-67.
3. Сорокин М., Охотник С., Яхина Т. Влияние фона плодородия на порокообразование // Хлопководство. 1980. №10. С. 11-12.
4. Carter M.R. Long-term influence of compost on available water capacity of a fine sandy loam in a potato rotation. Can. J. Soil Sci. 2007. 87, №5. P. 535-539.

ВЕТЕРИНАРНІ НАУКИ / ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

УДК 619:615.357:618:636.22/.28

*Даулетбек Муратбаев, Зейнолла Токаев,
Ботакөз Елемесова (Семей, Казахстан),
Василий Стефаник (Львов, Украина)*

**ПОКАЗАТЕЛИ АКУШЕРСКО-ГИНЕКОЛОГИЧЕСКОЙ ДИСПАНСЕРИЗАЦИИ
В КРЕСТЬЯНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ «КАМЫШИНСКОЕ»**

В статье приведены результаты проведения акушерско-гинекологической диспансеризации в крестьянском хозяйстве «Камышинское» Шемонайхинского района Восточно-Казахстанской области. Были определены коровы с патологией половых органов, продолжительность стельности, продолжительность межсольного периода, число отелов в год, наступление первой охоты после отела, бесплодные коровы, продолжительность сухостойного периода, отхождение последа после родов, оплодотворенность от первого осеменения коров и индекс осеменения. Кроме того, были выявлены причины вызывающие бесплодие коров.

***Ключевые слова:** ветеринарное акушерство и гинекология, бесплодие, оплодотворяемость.*

The article presents the results of obstetric and gynecological examination in the farm "Kamyshinskoe" of Shemonaikha district of East Kazakhstan region. Cows with genital pathology, duration of pregnancy, duration of interbody period, number of calves per year, onset of the first hunt after calving, infertile cows, duration of the dry period, postpartum afterbirth, fertilization from the first insemination of cows and the insemination index were determined. In addition, the causes of infertility of cows were identified.

***Keywords:** veterinary obstetrics and gynecology, infertility, fertility.*

Бесплодие – нарушение воспроизводства потомства вследствие ненормальных условий существования самок и самцов или болезней полового аппарата и других органов и систем. Бесплодие является биологическим явлением, указывает на отсутствие плода в матке животного. Бесплодная корова – та, которая не оплодотворилась в течение 30 дней [1] или 45-60 после родов [2], а телка – после 30 дней по достижении физиологической зрелости. Кроме этого в зарубежных источниках бесплодие определяется как, **уменьшенная или отсутствующая способность производить жизнеспособное потомство** [3].

При изучении причин бесплодия у коров всегда надо учитывать то, что оно являет собой только один из симптомов нарушения взаимоотношений между животным и средой его обитания.

Рассматривая причины бесплодия у коров, надо знать их многообразность и сложность. В подавляющем большинстве случаев бесплодие коров является не основной причиной, а лишь следствием. Причём оно может быть с выраженными клиническими признаками заболевания гениталий или не проявляться вовсе [4].

В общем принятой практике акушерско-гинекологическая диспансеризация рассматривается в рамках традиционной схемы общей диспансеризации маточного поголовья коров, т.е. как одноэтапное мероприятие. Главной целью которого является выявления причин сложившегося неблагополучия в воспроизводстве стада. Воспроизводство стада является очень сложной и многогранной производственной задачей, поэтому она не должна решаться по принципу проведения кампаний [5].

Акушерско-гинекологическую диспансеризацию нельзя отнести к разовым мероприятиям агрозооветеринарного характера, а необходимо рассматривать как системные ветеринарные мероприятия, которые обеспечивают своевременное обнаружение,

профилактику и лечение болезней органов репродукции и молочной железы. Это способствует сохранению воспроизводительной способности и продуктивности животных, что в свою очередь обеспечивает своевременное оплодотворение, которые предусмотрены технологией содержания животных и получение здорового, жизнеспособного приплода.

Акушерская диспансеризация предусматривает работу с коровами от начала их оплодотворения до завершения послеродовой инволюции репродуктивных органов. А гинекологическая диспансеризация состоит из проводимых мероприятий у бесплодных коровах и телках, которые направлены на диагностику, лечебные и профилактику болезней [6].

Дифференциальное проведение акушерско-гинекологической диспансеризации позволяет объективно оценить состояние воспроизводства маточного поголовья скота, определить основные причины нарушений воспроизводительной способности коров и наметить пути их устранения.

По результатам проведенных акушерско-гинекологической диспансеризации в показал следующие результаты:

Таблица 1. Клинико-физиологические показатели воспроизводства крупного рогатого скота за 2017-2018 год в К/Х: Камышинское

Показатели воспроизводства	Средний уровень воспроизводства	Высокий уровень воспроизводства	Показатели в К/Х: Камышинское за 2017 год	Показатели в К/Х: Камышинское за 2018 год
Коров с патологией половых органов, %	4,5-5,5	3,5-4,5	20,5	21,8
Сервис-период, (суток)	100-120	меньше 90	100	105
Продолжительность стельности (суток)	272-293	272-293	287	287
Продолжительность межотельного периода, (суток)	385-405	315-380	387	393
Число отелов в год	1	1-2	0.85	0.83
Наступление первой охоты после отела, (суток)	90-120	30-80	65	67
Бесплодные коровы, %	>15	<10	15	18
Продолжительность сухостойного периода (суток)	45-60	60	48	48
Отхождение последа после родов, ч.	>5	<5	6	6
Оплодотворенность от первого осеменения коров, %	50-55	55-60	53	50
Индекс осеменения	1,8-2,2	<1,7	2.4	2.5

Результаты наших исследований указывают, что в хозяйстве имеется тенденция ухудшение воспроизводительной функции коров. В сравнении с 2017 годом, в 2018 году ухудшились следующие показатели: коров с патологией половых органов (1,3%), сервис-период (5 суток), продолжительность межотельного периода (5 суток), число отелов в год (0,2), наступление первой охоты после отела (2 суток), оплодотворенность от первого осеменения коров (3%), индекс осеменения (0,1). Анализ данных показывает значительное

снижение показателей воспроизводство у высокоудойных коров. Главное значение в отрицательной динамике играет производительность молока коровами. Ежегодное увеличение количество высокоудойных коров негативно влияет на репродуктивную функцию животных. Причинами увеличения количества дней бесплодия у высокопродуктивных коров является интенсивность обменных процессов, направленных на производство молока вызывает нехватку энергии у коров. У стельных животных нагрузка увеличивается, это ведет к снижению резистентности и возникновению патологий. Наибольшую роль играет рацион и условия содержания животных.

В результате анализа кормов выявлено нарушение условиях хранения силоса. Кроме этого выявлено, отрицательное влияние условия содержания на животных. Это характеризуется увеличением количество болезней копыт.

В таблице 1 приведены данные о продолжительности межотельного периода, свидетельствует объективное состояние воспроизведения коров. Продолжительность межотельного периода (МОТ) в 2017 году было 387 суток, а 2018 году 393 суток. Увеличение продолжительности МОТ и более суток в 10-15% коров преимущественно является следствием патологии родов и послеродовых осложнений, а также длительной анафродизии у коров на почве алиментарной гипофункции яичников.

В хозяйстве животным дается TMR (total mixed ration) по немецкой технологии, то есть полностью смешанный рацион. Данный вид кормления применяются зимне-стойловый период, в теплое время года животные содержатся в летних выпасных лагерях. TMR состоит из сено, силоса, сенажа, комбикорма и минеральных добавок, которые в определенных соотношениях смешиваются в кормораздатчике. Основные компоненты рациона были проверены в специализированной испытательной лаборатории АО «Казагрэкс» по Восточно-Казахстанской области, протокола испытание кормов прилагается в приложении (приложение В). Результаты испытание кормов показал, что были правильно заготовлены и хранятся согласно требованиям. К сожалению, это не касается силоса и сенажа. В пробах были выявлены увеличение кислотности, который в норме составляет 3.9-4.3. Кроме этого несоответствовала массовая доля масляной кислоты в силосе. В норме этот показатель не должен превышать 0.1-0.3 %. В наших пробах доля масляной кислоты составило более 4%. Анализ сенажа так же показало не соответствие проб стандартам. Данные показатели снижает переваримость кормов, а также продуктивность животных.

Условие содержания животных в данном хозяйстве находится на удовлетворительном уровне. Животноводческие комплексы были построены без учета потребностей высокоудойных коров. А именно несоответствие площади комплекса и количество животных. Данный фактор ведет к увеличению влажности в комплексе. Кроме этого надо отметить, гиподинамию у животных. Так как они выгуливаются только несколько раз в неделю.

За исследуемый период (2017-2018 года) в результате акушерско-гинекологической диспансеризации были выявлены следующие виды патологии: задержка последа, субинволюция матки, метриты, болезни яичников. Как показывает таб.3 около половины всего стадо имело проблемы с восстановлением матки после отела. Субинволюция матки охватило 103 и 97 голов крупного рогатого скота соответственно, данный факт свидетельствует об серьезных нарушениях в организме животных. Главной причиной субинволюции матки является отрицательный энергетический баланс в начале лактации и отсутствие моциона.

На втором месте по патологиям стоит острый послеродовой эндометрит. Данная патология встречалось в 2017 году 70 животных и 2018 году показатель равнялся 80 коровам. Кроме этого, в хозяйстве имеются животные у которых острый послеродовой эндометрит перешел в хроническую форму. Около у 1/10 от общего стадо подверглась хронической форме эндометрита. Для полноты наших исследований были взята проба с матки животных с хроническим эндометритом. Результаты показали, высокую устойчивость выделенной культуры к антибиотикам, которые применяются для лечение в хозяйстве.

Задержка послєда в К/Х: Камышинское составляло в 2017 году 18.6% и 2019 году 19% соответственно, данный фактор свидетельствует о наличии проблем до родовом периоде, а именно недостаточном количестве выгулов.

Вследствие выше указанных заболеваний у животных были обнаружены патологические изменения в яичниках. Они встречались за 2017-2018 года у 56 голов крупного рогатого скота. Причиной данной патологии является не только выше указанные заболевания, но условия содержание и кормления животных. Кроме этого, надо отметить что патологии яичников чаще встречаются у животных с высокими или же рекордными удоями.

Вследствии выше указанных болезней у коров последующем встречались эндометриты, различные заболевание яичников и другие патологии.

По итогам акушерско-гинекологической диспансеризации были выявлены увелечение количество животных с различными палогиями органов воспроизводства. Тем не менее, было сокращение животных с субинволюцией матки. 2018 году поголовье исследуемых животных увеличилось на 22 головы, данное обстоятельство на прямую повлияло на повышение количество заболевших животных. Кроме этого надо отметить, что поголье животных с высокими удоями возрасло. Соответственно, имеется прямое влияние на репродуктивную функцию.

Подведя итоги акушерско-гинекологической диспансеризации в хозяйстве надо отметить, что в имеется ряд неблагоприятных факторов влияющие на бесплодие животных. В хозяйстве условие содержание животных отрицательно влияет на здоровье животных. Недостаточный моцион и не адаптированность комплексов вызывает различные осложнение у животных. Кроме этого надо отметить, отсутствие целенаправленного применение противомикробных препаратов. Вследствие этого эффективность лечение животных падает, так как патологическая микрофлора приобрела устойчивость.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Зверева Г.В., С.П.Хомин. Акушерська і гінекологічна диспансеризація у системі юфілактики неплідності та маститів у корів // Науковий вісник Національного аграрного університету. К., 2000. С. 21-33.
2. Қалтаев Ш.Қ., Жукин Б.Д., Жоланов М.Н., Қойбағаров Қ.У. Ветеринариялық акушерлік, гинекология және көбею биотехникасы. Алматы, 2011. 166 с.
3. Givens MD, Marley MS, Riddell KP, Galik PK, Stringfellow DA. Normal reproductive capacity of heifers that originated from in vitro fertilized embryos cultured with an antiviral compound. *Animal Reproduction Science*, 2009; 113: 283-286.
4. Зверева Г. В., Хомин С. П., Олеськив В. Н. [и др.] Методика акушерской и гинекологической диспансеризации коров и телок. Львов, 1989. 39 с.
5. Коченков И.В., Глухих Е.Г. Проведение акушерско-гинекологической диспансеризации в молочном скотоводстве // Научный журнал «Вестник НГАУ. Новосибирск, 2006. С.78.
6. Хомин С.П., Костишин Є.С, Кудла І.М. [та ін.]Застосування акушерської та гінекологічної диспансеризації для профілактики неплідності корів // Науковий вісник Львівської держ. акад. вет. медицини ім. С.З. Гжицького. Львів, 2005. Вип.7. №3. С. 127-133.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНЦИДЕНТНОСТІ НЕЗАРАЗНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ КІШОК

Проведено аналіз захворюваності 174 голів кішок у м. Херсон, виявлено 188 випадків захворювань. Найбільшу інцидентність мали такі захворювання як гельмінтози (26,06%), алергії (14,89%) та сечокам'яна хвороба (11,89%). У порівнянні з дослідженнями білоруських авторів було відмічено набагато меншу інцидентність таких захворювань як новоутворення, демодекоз, запалення кон'юнктиви, гастрити і більшу – природжений полікістоз нирок (в 12,0 разів), гінгівіт (в 4,7 рази) та екзема (в 4,9 рази).

Ключові слова: кішки, незаразні захворювання, інцидентність, гельмінтози, алергії, сечокам'яна хвороба.

An analysis of the incidence of 174 cat heads in the city of Kherson was carried out, 188 cases of diseases were detected. The highest incidence were diseases such as helminthiasis (26,06%), allergies (14,89%) and urolithiasis (11,89%). Compared with the studies of Belarusian authors, a much lower incidence of diseases such as neoplasms, demodicosis, inflammation of the conjunctiva, gastritis and a large - inborn polycystic kidney disease (12.0 times), gingivitis (4.7 times) and eczema (4, 9 times).

Key words: cats, non-communicable diseases, incidence, helminthiasis, allergies, urolithiasis.

Постановка проблеми. Більшість незаразних хвороб кішок виникають через порушення власниками тварин основних правил догляду, утримання та годівлі. Дикі предки сучасних домашніх кішок полювали на невелику здобич – мишоподібних гризунів, земноводних, риб, птахів, іноді комах. Така їжа була доступна, але не давала насичення, тому у кішок сформувався особливий тип роботи травної системи.

Годівля домашніх кішок найчастіше здійснюється на надлишковому рівні, але безсистемно, тому найбільш часто зустрічаються хвороби органів травлення, порушення обміну речовин, відчувається дефіцит вітамінів, останні дві відхилення є передумовою виникнення захворювань шкіри і вовняного покриву. Так, основними незаразними захворюваннями кішок є шкірні захворювання і хвороби шерсті, сечокам'яна хвороба, захворювання очей і вух, внутрішніх органів (печінки, серця, шлунку і кишечника).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна домашня кішка походить від нубійської степовій і африканської кішок і зберегла деякі особливості, набуті нею від своїх предків. Так, життя в посушливих районах дозволила цим кішкам виробити здатність до концентрації сечі, яку зберегли сучасні домашні кішки. Споживаючи вологі корми, кішки можуть взагалі не пити, споживання води збільшується при годівлі сухими кормами. Сеча кішок містить підвищену кількість солей і продуктів білкового обміну, її кисла реакція (рН) обумовлена харчуванням білковими кормами. Вуглеводи, що містяться в раціонах домашніх кішок, збільшують рівень рН, тобто відбувається залуження сечі [1].

Зміна умов утримання і раціонів годівлі кішок в сукупності з фактором спадковості можуть призводити до збою роботи цієї системи, і сьогодні більше 80% внутрішніх незаразних захворювань кішок доводиться на патологію сечовидільної системи, причому більшість запущених випадків закінчуються летально.

Так, в дослідженнях захворюваності кішок С.А. Зяцькова, А.А. Можаровської було виявлено 26 різних захворювань. Серед них 8 виявилися спадковими, з яких 3 мали моногенний характер успадкування (мукополісахаридоз, гемофілія, вроджений полікістоз нирок) і 5 – полігенні (грижа, вроджена кишкова непрохідність, вроджена гіпоплазія суглобів, сечокам'яна хвороба, новоутворення різного генезу) [2].

Найбільш часто зустрічалися такі спадкові захворюваннями як пухлини і сечокам'яна хвороба, а самими рідкісними – вроджена кишкова непрохідність, вроджена гіпоплазія суглобів, вроджений полікістоз нирок, мукополісахаридоз, гемофілія. У деяких кішок відзначено одночасно кілька патологій, в зв'язку з цим загальне число випадків захворювання було більше розміру взятої вибірки. Особливого контролю вимагає така група захворювань, як гельмінтози, оскільки кішка живе поруч з людиною і може служити джерелом його зараження гельмінтами. Гельмінтозів було виявлено 63 випадки (інцидентність 25,5%).

Захворювання кішок можуть мати певну порідну обумовленість. Наприклад, для кішок однієї з самих популярних світових порід – персидської характерна підвищена схильність до таких захворювань як гінгівіт; застуда; гіпертрофічна кардіоміопатія; ідіопатичний дерматит. У них нерідко зустрічається полікістоз нирок, який може привести до ниркової недостатності – як правило, на 7-10-му році життя. Це досить поширена хвороба – до половини всіх персів і частина довгошерстих кішок інших порід знаходяться в зоні ризику [3].

У дослідженнях Е.Г. Єпіфанової було виявлено, що нефропатії нирок кішок склали 22% від усіх захворювань незаразної етіології, з них 3,5% припадає на полікістоз нирок. За період проведення дослідження цей діагноз був поставлений у таких порід, як перська і шотландська висловуха, рідше у породи ангорська і гібридів. Було виявлено, що частіше з діагнозом полікістоз нирок надходили кішки у віці від 10 до 16 років [4].

Постановка завдання. Отже, сучасні домашні кішки демонструють схильність до різноманітних незаразних захворювань, які призводять як до погіршення стану їх здоров'я та благополуччя, так і до передчасних летальних кінців, тому питання вивчення незаразної захворюваності, визначення найбільш небезпечних захворювань для певних регіонів є актуальними.

Для оцінки рівня незаразної захворюваності та визначення найбільш небезпечних незаразних захворювань нами було проведено статистичний аналіз захворюваності кішок у м. Херсон протягом періоду січень – червень 2019 року. Всього було оброблено дані по 174 тваринам, зафіксовано 188 випадків захворювань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення регіональних особливостей було проведено порівняння отриманих даних з результатами досліджень С.А. Зяцькова, А.А. Можаровської по м. Гомель (Беларусь). В цих дослідженнях найбільшу питому інцидентність мали такі захворювання: гельмінтози (25,5%), новоутворення (12,9%), запалення кон'юнктиви (11,7%) та алергії (11,3%). В наших дослідженнях, згідно даних табл. 1 в цю групу входили гельмінтози (26,06%), алергії (14,89%) та сечокам'яна хвороба (11,89%).

Таблиця 1. Характеристика інцидентності незаразних захворювань кішок

Зустрінуті захворювання	Інцидентність абсолютна (гол.)	Інцидентність питома (%)	
		за літературними даними	фактично
Алергії (allergies)	28	11,3	14,89
Новоутворення (neoplasmata)	11	12,9	5,85
Демодекоз (demodicosis)	2	3,6	1,06
Стоматит (stomatitis)	14	4,5	7,45
Сечокам'яна хвороба (urolithiasis)	21	5,6	11,17
Отит середнього і внутрішнього вуха (otitis)	10	2,4	5,32
Гельмінтози (helminthosis)	49	25,5	26,06
Бронхіт (bronchitis)	2	1,2	1,06
Запалення кон'юнктиви (conjunctivitis)	14	11,7	7,45

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Уроцистит (urocystitis)	0	5,3	0,00
Грижі (sacci hernialis)		1,6	0,00
Екзема (aeksema)	11	1,2	5,85
Гастрит (gastritis)	3	2,4	1,60
Гінгівіт (gingivitis)	7	0,8	3,72
Остеопороз (osteoporosis)		1,2	0,00
Алопеція гніздова (alopesia areata)	2	2,4	1,06
Вроджена кишкова непрохідність (ileus)	0	0,8	0,00
Гепатит (hepatitis)	1	0,8	0,53
Лептоспіроз (leptospirosis)	0	0,8	0,00
Вроджена гіпоплазія суглобів (hypoplasia artus)	0	0,4	0,00
Імунодефіцит (FIV)	1	0,4	0,53
Кальцівіроз (calicivirosis))	3	0,4	1,60
Природжений полікістоз нирок (polycystosis renis)	9	0,4	4,79
Залізодефіцитна анемія (hypoferremiac anaemia)	0	0,4	0,00
Гемофілія (haemophytia)	0	0,4	0,00
Мукополісахарідоз (mucopolysaccharidosis)	0	0,4	0,00

Було відмічено набагато меншу інцидентність таких захворювань як новоутворення (в 2,2 рази), демодекоз (в 3,4 рази), запалення кон'юнктиви (в 1,6 разів), гастрити (в 1,5 рази). По деяких захворюваннях було відмічено перевищення даних С.А. Зятькова, А.А. Можаровської, в найбільшій мірі це характерне для такого захворювання, як природжений полікістоз нирок (в 12,0 разів). Також більшу інцидентність мали такі захворювання як гінгівіт (в 4,7 рази) та екзема (в 4,9 рази).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болезни кошек: симптомы, диагностика, лечение и профилактика <https://www.kp.ru/guide/bolezni-koshek.html> (дата звернення: 22.01.2020).
2. Зятков С.А., Можаровская А.А. Связь наследственных заболеваний с генами окраса и структуры шерсти *Felis catus* // Молодой ученый. – 2014. – №15. – С. 131-133. URL <https://moluch.ru/archive/74/12485/> (дата звернення: 22.01.2020).
3. Болезни персидских кошек. URL: <https://www.hillspet.ru/cat-care/healthcare/chiem-bolieiut-piersy>(дата звернення: 20.01.2020).
4. Епифанова Е. Г. Клинико-инструментальная диагностика заболеваний почек и мочевого пузыря у мелких домашних животных / Е. Г. Епифанова // Международный научно-исследовательский журнал. – 2019. – № 1 (20) Часть 4. – С. 69-71. URL: <https://research-journal.org/vet/kliniko-instrumentalnaya-diagnostika-zabolevanij-pochek-i-mochevogo-puzyrya-u-melkix-domashnix-zhivotnyx> (дата звернення: 24.01.2020).

**ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ**

*Нурлан Абильдаев, Биржан Агайдаров
(Кызылорда, Казахстан)*

**ЭЛЕКТР ОРТАДАН ТЕПКІШ СОРАП ҚОНДЫРҒЫЛАРЫН ТЕХНИКАЛЫҚ
ДИАГНОСТИКАЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ**

Электр ортадан тепкіш сорап қондырғыларына техникалық диагностика жасаудың жалпы әдіс тәсілдеріне талдау жасалған.

***Ключевые слова:** техникалық күйі, диагностикалау, өлшенетін физикалық шамалар, істен шығу, техникалық қызмет көрсету.*

The analysis of General methods of technical diagnostics of electric-center pumping units is carried out.

***Keywords:** technical condition, diagnostics, measured physical quantities, failure, maintenance.*

ЭОТСҚ техникалық диагностикалау мен жөнделуінің алдын-алудың үдерісін жүргізудің жалпы алғы шарттары жоқ, алайда бұл секілді операцияларды жүргізу бойынша әдістемелік ұсыныстардың бүгін тізімі бар. Көптеген жағдайларда олар телеметрия жүйесінен алынған ақпаратты талдауға негізделген. Батырмалы электржабдықтарды диагностикалаудың әдістерімен құралдары басқа құрылғыларды диагностикалау әдістерімен құралдарынан ерекшеленеді, себебі батырмалы жабдықтар жоғарыда көрсетілген бірқатар технологиялық және пайдалану ерекшеліктеріне ие. Олар диагностикалау жүйелерінің құрылымы мен құрамы бойынша өлшенетін және талданатын сипаттамалар бойынша да ажыратылады және де, нәтижесі ретінде, батырмалы электржабдықтарының ТК анықтау мен болжаудың үлкен көптеген әдістемелері қолданылады.

Техникалық күйді диагностикалау критерийлері деп бақылау жүйесімен өлшенетін физикалық шамалар, олар батырмалы электржабдықтардың ТК талдау үшін пайдаланылады. ЭОТСҚ қатысты алғанда, диагностикалау объектісі динамикалық типтегі қалақтық сорап болып табылады, бұл типтегі жабдықтардың ТК келесідей сипаттамалар бойынша бағаланылуы мүмкін:

- құрастырылым тораптарының дірілі;
- корпус температурасы;
- электрлік сипаттамалар (тоқ, кернеу, ПЭК, және т.б.)

Техникалық диагностикалау үдерісін әртүрлі іске асырулар бар, оларды қолданылатын зерттеу әдістеріне тәуелді түрде келесідей топтарға жіктеуге болады:

- пайдалану сипаттамаларын және белгінің амплитудалық-жиіліктік сипаттамаларын талдауды тіркеу әдістері;
- нейрондық желілерді, анық емес логиканы, детерминерленген ретсіздікті қолдану;
- ықтималдық-статистикалық әдістер.

Фролов С.В., Алиев Т.М. [1] жұмыстарында мұнайкәсіпшілік жабдықтарды пайдалану сипаттамаларынан істен шығуға дейін жұмыс істеудің регрессиялық тәуелділіктерін салу жолымен жабдықтардың істен шықпай жұмысын болжауды қамтамасыз ету сұрақтары қарастырылған. Жұмыста, ЭОТСҚ істен шығуға дейінгі жұмысы, қондырғының құрастырылымдық ерекшеліктерімен, пайдалану шарттарымен (ұңғыманың геологиялық құрылымымен жұмыс режимі, қабаттың коллекторлық қасиеттері мен термодинамикалық қасиеттері, мұнай құрамы, климаттық шарттар және т.с.с.) анықталатындығы көрсетілді. Автор мұнайкәсіпшілік жабдықтарды пайдалану жөнінде қорытынды жасайды, қондырғыға әсер ететін берілген шамалар, стохастикалық сипатқа ие, бұл өз кезегінде ЭОТСҚ істен

шығуға дейінгі жұмысын кездейсоқ шама деп сипаттайды. Ұсынылған әдістеме келесідей тұжырымдарды басшылыққа ала отырып қалыптасады: кез келген жабдық пайдалануын белгілі бір шарттарына есептеледі (механикалық қоспалар, ілу тереңдігі, қабат сұйықтығының сулануы және т.с.с.)

Бұл шарттар оларды күнделіліктің бірнеше категориясына болумен келесідей жинақтап қорытылады, ұңғыманың сипаттамаларының жиынтығы бойынша, осы ұңғымада берілген қондырғыны қолдануға мақсатқа лайықты бола ма әлде жоқ па. Әдісті іске асыру төменде келтірілген: ЭОТСК істен шығуға дейін жұмысына аспалы түйірлердің мөлшері (АТМ), қанығу қысымы мен ұңғыма оқпанының қисықтығы, қабаттағы қысым әсер ететін ұңғыманың факторлар тізімі (сипаттамалары) қабылданады. (мамандар тәжірибесі мен регрессиялық талдауға негізделі отырып). «Айып баллдары» деп аталатын енгізіледі және бұл баллдардың санының таңдалған сипаттамалардың мәнінен тәуелділігі анықталады. Мысалы, Моос бойынша техникалық қоспалардың қаттылығы үшін <5 мәні кезінде «айып баллдарының қосындысы 0 тең, 5 аса - «айып баллдарының қосындысы әрбір бөлек жағдайда жекеше анықталатын коэффициенттермен сызықтық тәуелділік бойынша анықталады. Мамандар тәжірибесі негізінде ұңғыманың белгілі бір күрделілік категориясын беретін «айып баллдарының» қосындысы анықталады. Әрі қарай бұл сипаттамалардың категориялық жалпы бағалау кезіндегі салмақтылығы (маңыздылығы) анықталады. Бұл мәндер әрі қарай жаңа статистикалық мәліметтерді алу үдерісінде түзетіледі. Ұңғыманың күрделілік категориясын анықтау кезінде неғұрлым сипаттамалар көп қатысқан сайын, нәтижесінің ақиқаттығы соғырлым жоғары болатындығы заңды. Әдістің ыңғайлығы келесіде, таңдалған сипаттамалардың барлық мәндерін білу міндетті емес, олардың саны сарапшылардың көпшілігінің пікірі бойынша шамамен 20 болуы мүмкін. Салмақталықтың таралуы арқасында белгілі бір берілгендердің жоқ болуы кезінде нәтиженің ақиқаттығының қаншалықты кемитіндігін анықтауға болады және, сәйкес түрде онша маңызды еместерді есепке алмауға болады. Әрі қарай, сораптың әрбір типтік өлшемі үшін ұңғымалар категориясы бойынша істен шығу статистикасы алынады. Мысалы, Батыс Сібірдің кенорындарының бірі үшін ЭҚНМА 5-50-1200 типті сораптары үшін 1-ші категория ұңғымалары үшін жұмыс істеу 520 тәулік, 2-ші категория үшін сораптың осы типі үшін – 490 тәулік және т.с.с.

Диагностикалаудың ұсынылған әдістемесінде ЭОТСК тораптары мен агрегаттарының нақты техникалық күйін есепке алу мүмкін емес және, салдары ретінде, жорамалдаудың қалыптасуы жақын шарттарда қондырғыларды пайдаланудың ұқсастығына негізделген бағалау сипатына ие.

Сондай-ақ ЭОТСК қалдықты қорын бағалау мәселесін шешудің ықтималдық-статистикалық амалы авторлар Смирнов Н.И., Горланов С.Ф [2,3] жұмыстарында қолданыс тапты, жүргізудің ұсынылған әдістемесі ЭОТСК қорын есепті-тәжірибелік бағалауға, динамиканы математикалық модельдеуде және тәжірибелік анықталатын тұрақтыларға негізделеді. Осы әдіспен сәйкестікте тозуға төзімділік қоры критерийі бойынша, мысалы, ортадан тепкіш сорапта мультипликативті тәуелділіктен анықталады. Ол сорап динамикасы мен жұмыс сатысының тозуының жылдамдығын сипаттайтын құрастырылымдық-технологиялық факторды қосады. Бірінші фактор есептеуден, екіншісі тәжірибелік жолмен сынақтардың жасалған әдістері негізінде анықталады. Ұңғымаларды және жабдықтарды сұрыптау негізінде ЭОТСК тетіктерінің қирауының механизмдері талданған және жіктелген, және де олардың негізгілері бөлек көрсетілген: абразивті, коррозиялық-эрозиялық тозу, фреттинг тозу, шаршап қирау үдерістері. Екінші маңызды момент қоранықтаушы тетіктер мен тораптарды анықтауға келіп тіреледі, яғни, қондырғының сенімділігі мен қорына ең үлкен дәрежеде әсер ететін механикалық жүйе элементтерін.

Сынақтардың ұсынылған әдісі төмендегілерден тұрады: сынақтар әдістемесінен, ол сынақтарды өткізу мен режимдерінің ретін, зерттеу объектілерінің жұмысқа жарамдылығының критерийлерін анықтайды, және сынақ тақтасы, ол зерттеу объектілігінің нақты сипаттамаларға кинематикалық және динамикалық ұқсастығын, сынақтар шарттарын,

нәтижелердің көрсетілуі мен дәлдігін қамтамасыз етеді. Авторлармен жүргізілген сынақтар негізінде пайдаланудан кейінгі жабдықтардың техникалық күйін бағалау (істен шығу жіктеуші) үшін әдістемелік нұсқаулар және ЭОТС техникалық күйін анықтау кезіндегі тозуды өлшеу бойынша әдістемелік нұсқаулар жасалған.

Іс жүзінде, авторлармен алынған нәтижелерді [4], пайдаланудың нақты шарттары және пайдаланылатын жабдықтар үшін пайдаланудың технологиялық және геологиялық факторларының жиынтығының әсерін есепке алуды қамтамасыз ету үшін дәлелдеу қажет. Ұсынылған әдістемені жақын шарттарда пайдаланылатын ЭОТСҚ фондысының қорын орташаланған бағалау үшін қолдануға болады және қондырғыны пайдалану жедел диагностикалау үшін онша қолданыла алмайды.

Понамарев Р.Н., Перельман О.М., Ишмурзин А.А. [5,6] тарихи берілгендерді бағалауды жүргізу кезіндегі электрортадан тепкіш сораптардың қондырғыларының РС–істен шығу себептері талданған болатын. Жүргізілген талдаудың мақсаты істен шығудың бұл секілді пайда болуының тәуелділігін және ұңғымадағы жұмыс уақытын анықтау болып табылады. Авторлар жұмысына сәйкес, жұмыс уақытының көрсеткіші істен шығудың пайда болуының сипатын алдын-ала анықтау мүмкіндігін береді демек, оларды жою бойынша іс-шараларды жасайды.

Жүргізілген жұмыс шегінде авторлармен ЭОТСҚ апаттық істен шығуларының таралу функциялары алынды, олар қарастырылып отырылған үдерістің толық сипаттамасын - интегралдық көрсеткіш береді. Істен шығудың себебі болып табылатын басым физикалық үдеріс ретінде авторлармен иіюші(бұраушы) момент анықталды, яғни сырықты(болтты) (ЭОТСҚ түйіндерінің флануалық қосылыстарын) орталықтан емес жүктеу кезінде иілу кернеуі көпретті өседі. Мысалы, иілу бұрышының кішкене шамаларында болт қимасындағы кернеу иілуісіз созатын кернеуге қатысты алғанда 7,5 рет еселі өседі. Егер де бұл үдеріс 10Гц шамасындағы жиілікпен көпретті қайталанса, онда ЭОТСҚ жабдықтарының апаттарының көпшілігінің себебі иілу шаршады болып табылатындығына көз жеткізеді. Жоғарыда баяндалғаннан басқа жұмыста, жұмыс істеуінің кішкене мәндеріндегі ЭОТС қондырғыларының түпке ұшуы, сондай-ақ сораптық-компрессорлық құбырлардың бағанасының ұшуы, олар әдетте геологиялық-техникалық іс-шаралардан соң орын алады. Бұл секілді істен шығудың себептері жұмыс органдарының, негізінен қабатты гидравликалық айырудан кейінгі пропантпен бітелуінен сораптардың бастапқыдан жоғарытылған дірілі болып табылады.

Жоғарыда баяндалған жұмыста электрортадан тепкіш сораптар қондырғыларының істен шығуының талдауы тек қана істен шығудың бір типі бойынша ғана жүргізілді, атап айтқанда РС – істен шығу. Табылған нәтижелердің пайдалану үдерісінде ЭОТСҚ техникалық диагностикалау мәселесін шешуге қолданыла алуын едәуір дәрежеде талдау әдістемесі шектейді, яғни істен шығулардың жұмыс істеуден таралуы тәуелділігін анықтау, себебі берілген көрсеткіш жалпы қолданылатын болып табылмайды және кен орнынан өзгереді. Бұл геологиялық қондырғы жұмысының уақытының технологиялық сипаттамалары арасындағы корреляциялық тәуелділіктердің белгісіздігімен байланысты.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кабылдин К.М. “ҚазМұнайГаз”: ставка на развитие инновационных технологий в нефтегазовой сфере, Нефть и Газ. – Алматы, 2011.
2. Дроздов А.Н., Вербицкий В.С., Деньгаев А.В. Реанимация для «безнадежных». Новые технологии эксплуатации скважин погружными насосами в осложненных условиях // Нефтегазовая вертикаль. – 2006. – № 12. – С. 40-41.
3. Кореляков Л.В. Формирование целей и технология ускорения научно-технического прогресса в нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности. – М., 1986.
4. Карпова С.В. Инновационная активность компаний нефтегазового комплекса // Нефть, газ и бизнес. – 2009. – №66.

5. Калашникова Т.В. Роль новых технологий в мировом нефтегазовом бизнесе // Нефть, газ и бизнес. – 2007. – №5.

6. Официальный сайт нефтяной компании «ПетроКазахстан»: <http://www.petrokazakhstan.kz>

УДК 631.3.006.076

*Татьяна Бедыч, Татьяна Глущенко
(Костанай, Казахстан)*

НЦ-100 НОРИЯСЫНДА ДӘН ЗАҚЫМДАНУЫН ТӨМЕНДЕТУ

Статья посвящена выбору оптимального режима работы ковшового элеватора для снижения травмирования зерна при транспортировке. В статье приведены условия проведения опыта и его результаты.

Ключевые слова: Нория, ковш, башмак нории, зерновка.

Мақала тасымалдау кезінде астықты жарақаттауды азайту үшін шөмішті ұяшықтардың оңтайлы жұмыс режимін таңдауға арналған. Мақалада тәжірибені өткізу шарттары және оның нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: Ұяшық, шөміш, жинағыш ұяшық, астық.

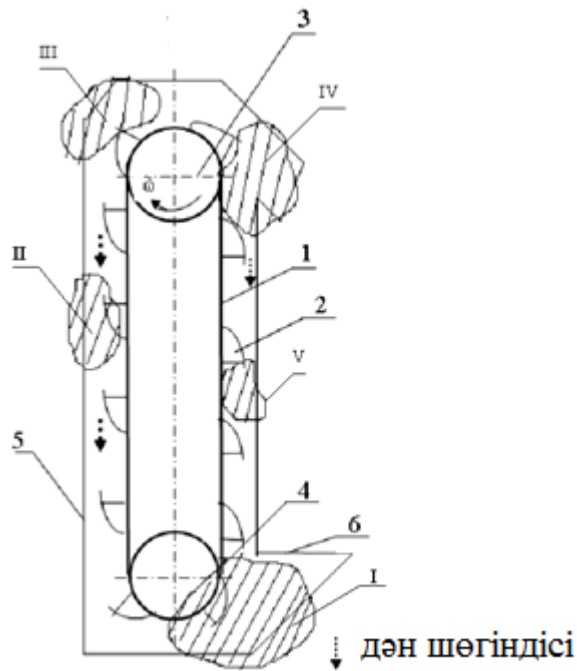
The article is devoted to the choice of the optimal operating mode of the bucket conveyer to reduce grain injury during transportation. The article presents the conditions of the experiment and its results.

Keywords: Bucket conveyer, noria, ladle, noria shoe, grain, chain-bucket excavator.

Қазақстан Республикасында және ТМД басқа елдерінде астық өндірудің басым маңызы - халықты азықпен, ал мал шаруашылығы саласын жеммен сенімді қамтамасыз ету мәселелерін шешудегі әлеуметтік маңыздылығымен анықталады.

Дәнді дақылдарды бастырудан кейінгі өңдеудің заманауы кезеңінде бидайықтарға макро және микро зақымданулар болғандықтан сапалы дән алу қиындыққа түседі. С.А. Чазов, А.П. Тарасенко, А.Я. Цариковская, А.С. Черный және басқа ғалымдардың жұмыстарында бастырудан кейінгі өңдеу кезінде дән зақымдануының негізгі көздері ол шөміштік элеваторлар болып табылатыны анықталды [1-4]. Сондықтан, шөмішті түрлі элеваторлардың (нория) ескі құрылыстарын жетілдіру немесе жаңаларды жасау кезінде дәннің механикалық зақымдануын төмендетуге ықпал ететін жұмыстың ең қолайлы жағдайлары мен тәртібін пайдалану қажет.

Нория жұмысының технологиялық сызбасында дән зақымдануы болатын бес тән аймақты белгілеуге болады. (1 сурет).

1 сурет – шөміштік елеваторда (нория) дәннің зақымдану аймағы:

I - табандық; II – норияның жұмыс тармағы; III – шөміштердің тік сызықты қозғалыстан қисық қызықтыға көшу орнында норияның жоғарғы басы; IV – шөміштің жүк түсіру орнында норияның жоғарғы басы; V – норияның бос тармағы; 1 – тартқыш бау; 2- шөміштер; 3, 4 – жоғарғы және төменгі атаңақтар; 5 – нория қаптамасы; 6 – жүктеу науасы.

I-ші аймақта дән зақымдануы: нория табандығында жүктеу кезінде бидайық материалының қабатына кіру кезінде шөміш жиегінің соғылуы мен шөміш пен дәннің өзара әрекеттесуі кезінде пайда болатын үйкеліс нәтижесінде болады. I аймақта дәннің зақымдану деңгейін біз ұсынып отырған нория шөмішімен табандығында жүктеу кезінде дәнді зақымдауды модельдеуді пайдаланып анықтауға болады.

Нория табандығында дәнді шөмішпен көсіпалу процесін қарастырайық, I аймақ. Нория табандығында дәнді шөмішпен көсіпалу кезінде дән материалымен тікелей өзара әрекетке түседі. Бұл өзара әрекет шөміштің дән массасына өту кезінде және шөміштердің дән қабаттары арасында өту кезінде пайда болатын үйкеліс арқылы көрінеді. Дән материалының қабатына кіру кезінде шөміштің соғылу сәтін қарастырайық. Массасы m шөміш V жылдамдығымен орын ауыстырады.

Талдау үшін келесі жорамалдар алынды: шөміш тік күйде орналасқан, дән қабаты шөміштің барлық периметрімен біркелкі жанасады; шөміштің дән қабатымен түйісу аймағында болатын үйкелісті елемейміз.

Онда шөміштің кинетикалық энергиясы T дән қабатына соғылу сәтінде:

$$T = \frac{mV^2}{2} \quad (1)$$

онда m – шөміштің келтірілген массасы, кг;

V – шөміштің қозғалу жылдамдығы, м/с.

Бұл энергия дән қабатының A деформациясы жұмысына айналады:

$$A = F \cdot \delta \quad (2)$$

онда F – шөміштің дән қабатына соғылу күші, Н;

δ – соғылу кезінде дән қабатының деформациясы, м;

Демек,

$$\frac{mV^2}{2} = F \cdot \delta \quad (3)$$

Шөміштің дәнге соғылу күшін шөміштің дән қабатының бетімен әрекет ету ауданына q қысым жасауымен көрсетейік, S ($S = l \cdot h$):

$$F = q \cdot l \cdot h \quad (4)$$

Өрнекке (3) алмастырып қою (4) кезінде:

$$\frac{mV^2}{2} = q \cdot l \cdot h \cdot \delta \quad (5)$$

Өрнектен (5) шөміштің дән материалына соғылу кезінде пайда болатын қысымды табамыз:

$$q = \frac{mV^2}{2 \cdot l \cdot h \cdot \delta} = \frac{F}{S} \leq [q] \quad (6)$$

онда $[q]$ – бидайықтың бұзылуы басталатын жорамалды қысым, Н/м².

Бидайықтардың әр түрлі сызықтық өлшемдері мен кеңістікте механикалық бұзулары болды, өнімді сұрыптауды эксперименталды зерттеу негізінде белгіленген. Бидайықтардың пішіні мен олардың есепке алатын k_{ϕ} коэффициентін енгіземіз; $k_{\phi} = 0,85 \dots 0,96$.

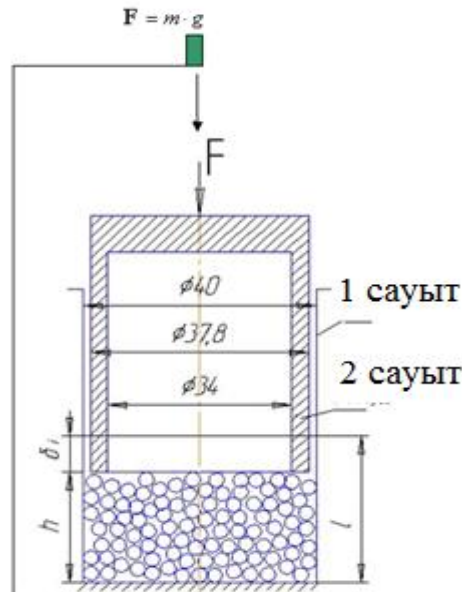
Онда шөміштің дән материалына соғылу күші тең болады:

$$F = \frac{mV^2}{2\delta} \cdot k_{\phi} \quad (7)$$

Нория табандығында шөмішті дәнмен жүктеу процесін 0,9-0,93 ықтималдығымен модельдеу нақты процесті көрсетеді. Дәннің зақымдануы шөміш беттері дән материалдарымен түйілісу аймағында пайда болған қысым мәні рұқсат етілген мәннен артық болғандықтан болады және оны нория шөміштері қозғалысының жылдамдығын өзгертіп азайтуға болады. Жалпы әдістер бойынша зерттеулер өткізу үшін норияның жұмыс органы – шөмішпен дәннің зақымдануын үлгілейтін, эксперименталды қондырғы дайындалды (2 сурет).

Аталмыш әдістемеді дәннің зақымдану (y) деңгейінің факторлардан (%) тәуелділігін зерттеді: бидай ылғалдылығы, (%); жүктің құлау жылдамдығы, (м/с); сауытқағы дән қабатының биіктігі 1, (м). Экспериментті жүзеге асыру үшін Бокс-Бенкиннің 3 деңгейде түрленбелі 3 фактор үшін нысаналы емес симметриалы жоспары алынды [5].

Жалпы әдістеме бойынша зерттеулер келесі жолмен өткізілді. Норияның табандығын еліктейтін, цилиндр пішінді, диаметрі 0,04 м және биіктігі 0,06 м, қабырғасы қатты сауытқа (әрі қарай сауыт) дән салдық. Зерттеулер үшін бидай дәндері мұқият таңдап алынды, зақымдануы бар дәндер алынған жоқ. Эксперименталды зерттеулер «Лютесценс-32» сұрыпты бидаймен өткізілді. Құю ағынымен 1 сауыттың жоғарғы шетінен 0,05 м биіктікте 0,015 – 0,025 м биіктікке (құйылған дән қабатының биіктігін 1 сауытқа қойылған өлшеуіш шкала бойынша анықтады) жүзеге асырылды. Сосын 1 сауытқа шөмішті ұқсататын цилиндр пішінді диаметрі 0,038 м және биіктігі 0,04 м, қабырғаларының қалыңдығы 0,002 м басқа сауыт (әрі қарай 2 сайыт) қойылды.

2 сурет- лабораториялық қондырғыда зақымдануды модельдеу сызбасы

Шөміштің соғуы кезінде дән материалына әсерлі күш түседі, ол үшін 0,25 м биіктіктен шөмішті ұқсататын 2 сауытқа салмағы әр түрлі дән лақтырылды. Зақымданған дәннің санын қос бояу әдісімен анықтадық. Тегіс беттен (мысалы, үстел) 2 сауыттың жоғарғы шетіне дейінгі биіктікті ШР-М 250м штангенрейсмассамен жүктің құлауына дейін және одан кейін өлшеді және биіктіктердің айырмашылығы бойынша δ (соғылу кезіндегі дән қабатының деформациясы, м) анықталды. Өрнектерден (6), (7) шөміштің шетімен дән материалының қабатымен соғылу кезінде пайда болатын қысым q анықталады.

x_1 - бидайдың ылғалдылығы, (%); x_2 – жүктің құлау жылдамдығы, (м/с); x_3 – 1 сауыттағы дән қабатының биіктігінің, (м), Y дәннің зақымдану деңгейіне (%) әсерін сипаттайтын үш факторлы эксперимент нәтижелері бойынша регрессия теңдігі құрастырылды:

$$y(x_i)=0,32+0,028x_2+0,0125x_1^2+0,082x_2^2+0,03x_3^2 \quad (8)$$

MathCAD11 бағдарламасы бойынша эксперименталды деректерді математикалық өңдеу нәтижесінде дәннің зақымдану деңгейінің шектік мәндері алынды: зақымданған дәннің минималды саны 3,176 %, максималды 4,30%.

Алынған деректердің негізінде 1,72-2м/с. құрайтын шөміштік элеватор лентасының оңтайлы қозғалыс жылдамдығы негізделді. Сонымен дәннің зақымдануы минималды және 3,18% құрайды. «Иволга – элеватор» ЖШС мен «Минбаг» ЖШС енгізілген ұсынымдар берілді.

Паспорттық жылдамдығы 2,4 м/с және лентасының ұсынылатын жылдамдығы 1,7 – 2,0 м/с, НЦ – 100 нориясымен тасымалдау кезіндегі дән материалы бағасының айырмашылығымен анықталатын лентасының оңтайлы қозғалыс жылдамдығы бар бір норияның жұмысы кезінде дән зақымдануының төмендеуінен жылдық экономикалық пайдасы 9433,45т. құрады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Чазов С.А. Дәнді дақылдар ұрықтарының зақымдануына әсер ететін факторлар / С.А. Чазов // «Свердлов АШИ еңбектері», 1972. – 26 том. – 101-105б.
2. Тарасенко А.П. Жинау және бастырудан кейінгі өңдеу кезінде ұрықтардың зақымдануын төмендету / А.П. Тарасенко. – Воронеж, 2003. – 331 б.
3. Цариковская А.Я. Дәнді дақылдардың егін материалының біртегістігі астық өнімі мен сапасына әсер етуі. Автореф. дис. ... техн. ғыл. канд.. – Мәскеу, 1972.

4. Черный А.С., Климок А.И. Тасымалдайтын және тұқым айратын жұмыс органдарының технологиялық және құрылма параметрлерін зерттеу / А.С. Черный, А.И. Климок. – Челябині, 1972.

5. Новик Ф.С. Эксперименттерді жоспарлау әдісімен металл технологиялары процесстерін оңтайландыру / Ф.С. Новик, Я.Б. Арсов. – М.: Машина жасау, 1980. – 237 б.

УДК 621.316.72

*Василь Бунько, Руслан Івануцин
(Бережани, Україна)*

ЗАСТОСУВАННЯ МІКРОПРОЦЕСОРНИХ РЕЛЕЙНИХ ТЕРМІНАЛІВ ДЛЯ ЗАХИСТУ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Проведено аналіз та обґрунтування використання мікропроцесорних релейних терміналів для захисту системи електропостачання. Зокрема впровадження такого типу релейного захисту та автоматики на підстанціях, в розподільних пристроях та на лініях електропередач високої напруги. Обґрунтовано вибір мікропроцесорного релейного терміналу для високоевольтних елементів, що дасть можливість підвищити надійність системи електрозабезпечення в цілому.

***Ключові слова:** релейний захист, автоматика, мікропроцесорний захист, мікропроцесорний пристрій, струмовий захист, розподільний пристрій.*

The analysis and justification of the use of microprocessor relay terminals for protection of the power supply system is carried out. In particular, the implementation of this type of relay protection and automation at substations, switchgears and high-voltage power lines. The choice of microprocessor relay terminal for high-voltage elements is substantiated, which will increase the reliability of the power supply system as a whole.

***Keywords:** relay protection, automatics, microprocessor protection, microprocessor device, current protection, switchgear.*

Основною задачею для правильної та надійної роботи силових трансформаторів в системі електропостачання являється вдосконалена та раціональна модель функціонування пристроїв релейного захисту і автоматики (РЗА).

В загальному випадку, на сьогоднішній день програмний захист будь-якої системи, в тому числі і захист системи електропостачання реалізується на мікроЕОМ або мікропроцесорних системах [1]. За їх допомогою можна проводити багатосторонню обробку інформації по роботі, пускові та аварійні режими елементів. Мікропроцесорна система захисту може доповнюватися вихідними каналами для керування режимами. Мікропроцесорний захист ґрунтується на вимкненні не діючих, а миттєвих величин усіх симетричних складових струмів через певний проміжок часу (1/40 періоду) з одночасним аналізом динаміки зміни струму. При аналізі можуть використовуватися дані вимірювань напруги. Висновок про необхідність вимкнення елемента, що захищається, здійснюється на основі 3-5 послідовних вимірювань, що забезпечує набагато більшу швидкодію захисту, ніж у випадку використання інших систем реле [2]. Мікропроцесорна база дозволяє одночасно реалізувати захисти будь-якої складності, практично від усіх видів пошкоджень та особливих режимів, з урахуванням вимог до гнучкості захисних характеристик.

Питання правильного налаштування мікропроцесорних пристроїв є актуальним в плані надійності роботи системи електропостачання в цілому. Використання такого мікропроцесорного терміналу як РС-83А2.0 дасть можливість проаналізувати його функціональні можливості, провести окремі налаштування та змоделювати процес навантаження.

Мікропроцесорний пристрій захисту РС-83А2.0 призначений для виконання функцій релейного захисту, автоматики, керування і сигналізації ліній електропередач напругою 6-35 кВ, а також пристрій використовується на ЛЕП інших класів напруг. Такий пристрій може

встановлюватися в релейних відсіках КРП, КРПЗ і КСО, на панелях і в шафах, в релейних залах та пультах керування, а також в релейних шафах зовнішнього встановлення на ВРП [3,4].

Зокрема, пристроєм реалізуються наступні функції:

- 3-х ступінчастий двох або трифазний максимально-струмовий захист (МСЗ) з незалежною або залежною витримкою часу і можливістю блокування від кидка намагнічувального струму (КНС) по другій гармоніці контрольованого струму;
- 2-х ступінчастий захист від замикань на землю (ЗНЗ) по вимірному (при двофазному виконанні пристрою) або розрахунковому (при трифазному виконанні) струму нульової послідовності зі струмом спрацювання відповідно (0,004-1) А або (1-120) А;
- 2-х ступінчастий захист від несиметричного навантаження або обриву фаз по струму зворотної послідовності (ОБР);
- двократне автоматичне повторне вмикання (АПВ);
- АЧР/ЧАПВ – автоматичне частотне розвантаження/частотне АПВ (по дискретному вході від зовнішнього реле частоти);
- прискорення МСЗ при вмиканні вимикача;
- місцеве, з передньої панелі пристрою, або дистанційне керування вимикачем (включення, відключення), у тому числі по інтерфейсі зв'язку RS-485, з контролем несправності кіл включення - відключення (НКЕВО);
- зовнішнє блокування захисту вводу і СВ від пристроїв РЗА відходящих ліній, (логічний захист шин - ЛЗШ);
- резервування відмови вимикача (УРОВ);
- вимірювання струмів фаз і струму нульової послідовності;
- наявність двох груп уставок, що перемикаються з меню, по дискретному вході, по мережі;
- реєстрація параметрів спрацювання захистів у журналі аварій (ЖА) на 100 подій;
- реєстрація зміни уставок і налаштувань в журналі подій (ЖП) на 200 подій;
- цифрове осцилографування параметрів аварійних подій.

Живлення пристрою здійснюється по колах напруги від джерела постійного струму напругою 68-450 В або змінного струму з діючим значенням напруги 48-400 В, що забезпечує роботу в системах з номінальною напругою 110 і 220 В, а також підвищує надійність роботи пристрою за рахунок розширення діапазону допустимих відхилень живильної напруги.

Отже, відображення вимірюваних значень струмів і напруги нульової послідовності на індикаторі пристрою у вихідному стані та у програмах «Codis» і «RZA Oscillog» здійснюється в первинних одиницях з урахуванням введених значень коефіцієнтів трансформації трансформаторів струму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шабад М.А. Расчеты релейной защиты и автоматики распределительных сетей: Монография. Санкт-Петербург: ПЭИПК, 2003. 350 с.
2. Бунько В.Я. Застосування мікропроцесорних пристроїв захисту та автоматики в електроенергетиці. Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, Україна, 23–25 травня 2018 року: матеріали конференції. Київ. 2018. Т. 5. С. 37-38.
3. Бунько В.Я., Дарморіс П.М. Дослідження та аналіз роботи мікропроцесорного пристрою в умовах зміни потужності споживача. Електронне фахове видання. Енергетика і автоматика. 2019. № 1(41). С. 64-72. Режим доступу: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Energiya/article/view/12683>.
4. Бунько В.Я. Використання мікропроцесорних елементів релейного захисту в розподільних пристроях енергосистем. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Технічні науки». Том 30 (69) №5, 2019. С. 6-11.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕМАНГАНАЦІЇ ПІДЗЕМНИХ ВОД ДЛЯ ПИТНОГО ВОДОПОСТАЧАННЯ

У статті проведено аналіз якості підземних вод. Наведено результати експериментальних досліджень щодо деманганациї води з використанням різних завантажень.

Ключові слова: артезіанська вода, методи очищення, деманганация.

The article analyzes groundwater quality. The results of experimental studies on water demanganation using different loads are presented.

Keywords: artesian water, purification methods, demanganation.

Наявний стан джерел питного водопостачання і забезпечення доступу населення України до якісної води не відповідає сучасним і, тим більш, можливим майбутнім загрозам виникнення надзвичайних ситуацій. Більш якісним джерелом питного водопостачання є підземні води, які мають ту чи іншу міру природної захищеності і уразливості завдяки більш уповільненому водообміну і дії геохімічних бар'єрів, відрізняються від поверхневих більшою стабільністю фізико-хімічних і бактеріологічних показників і меншим вмістом органічних речовин, що обумовлює переваги при підготовці їх для водопостачання. Питання щодо формування запасів підземних вод і обґрунтування їх застосування для питного водопостачання України всебічно розроблялися видатними вітчизняними вченими: А.Е.Бабинцем, Ф.А. Руденко В.М., Шестопаловим, М.І.Дробноходом, Е.Е.Соболевським, Г.В. Лисиченко, Г.Г.Лютим, Г.І.Рудько, Є.О.Яковлевим та ін. [1].

В той же час проблема якості підземних вод на території України залишається вкрай актуальною. Так, в результаті господарської діяльності джерела підземної води також піддаються забрудненню, що іноді призводить до непридатності води для пиття. За хімічним складом підземним водам притаманне підвищення вмісту заліза, марганцю та сірководню [2]. Для очищення від цих сполук зазвичай використовують аераційно-окисні методи з подальшою фільтрацією. До основних аераційних методів знезалізнення води належать такі: «спрощена аерація» з подальшим фільтруванням крізь зернистий наповнювач; «глибока аерація» з подальшим фільтруванням; метод «Віредокс». До обладнання, що може використовуватись в якості аераторів, належать роторно-пульсаційні апарати [3].

Аналіз фізико-хімічних показників води, відібраних з різних свердловин наведено в таблиці 1.

Проаналізувавши стан якості питної води артезіанського водопостачання на території м. Києва, було встановлено ряд показників, які перевищують ГДК, а саме: вміст заліза, марганцю, амонію, а також мають неприємний смак і запах сірководню. Відхилень за рештою показників не спостерігалось. Перший досліджуваний зразок артезіанської води (вул. Живописна 2) має перевищення ГДК амонійного азоту, що становить $0,6 \text{ мг/дм}^3$, в той час коли нормативне значення у питній воді не повинно перевищувати $0,5 \text{ мг/дм}^3$. Також високі концентрації амонію спостерігались в артезіанській воді за такими адресами як: просп. Лісовий, $18 - 0,6 \text{ мг/дм}^3$ і вул. Набережно-Корчуватська, $56 - 0,7 \text{ мг/дм}^3$. Зазвичай перевищення NH_4^+ спостерігаються в поверхневих водах, де розвиваються явища, які негативно впливають на процеси самоочищення водойм, в зв'язку з бурхливим розвитком певних груп водоростей. В сучасних умовах активної господарської діяльності підземні води також стали відзначатись таким забрудненням.

Щодо перевищення вмісту заліза потрібно відзначити артезіанські свердловини на вул. Васильківська, 47, вміст загального заліза - $0,23 \text{ мг/дм}^3$; на просп. Лісовий, $18 - 0,24 \text{ мг/дм}^3$,

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

вул. Жукова, 45 – 0,27 мг/дм³ і на вул. Набережно-Корчуватській 56 – 0,24 мг/дм³. Великий вміст заліза досить часто зустрічається у підземній воді. Залізо є одним з основних компонентів земної кулі. Істотним для вмісту заліза є вік порід, до яких може мігрувати залізо.

Таблиця 1

Фізико-хімічні показники води зі свердловин на території м. Києва

Адреса свердловини	Назва показника								
	Температура, °С	Запах при 20 °С, бали	Запах при 60 °С, бали	Смак або присмак, бали	Забарвленість, градуси	Каламутність, НОК	Водневий показник, одиниць рН	Загальна лужність, ммоль/дм ³	Загальна жорсткість, ммоль/дм ³
Нормативи ДСанПіН 2.2.4-171-10 "Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною"	не нормується	≤2	≤2	≤2	≤20	≤2,6 (3,5)*	6,5 – 8,5	не нормується	≤7,0
вул. Живописна, 2	16	2	2	0/2	8	1,02	7,84	5,1	3,5
вул. Васильківська, 47	11	2	2	0/1	7	0,9	7,15	7,0	6,9
вул. Ревуцького, 32	11	2	3	0/2	<5	<0,5	7,35	6,0	5,3
просп. Лісовий, 18	14	2	1	0/1	7	1,13	7,80	5,5	4,9
вул. Жукова, 45	15	3	2	0/1	7	1,08	7,74	5,5	5,2
вул. Бальзака, 63	14	3	3	0/2	10	1,16	7,39	6,1	6,9
вул. Набережно-Корчуватська, 56	11	3	4	0/2	<5	0,50	7,24	6,7	7,0

Продовження таблиці 1

Нормативи ДСанПіН 2.2.4-171-10 "Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною"	≤0,5 (2,6)*	≤0,1	≤50,0	≤250	≤250	≤0,2 (1,0)*	≤5,0	≤0,05 (0,5)*	≤1,2
вул. Живописна, 2	0,6	< 0,004	<0,5	107	46	0,19	0,50	0,05	0,56

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

вул. Васильківська, 47	0,5	< 0,004	<0,5	22	41	0,23	1,84	0,13	0,40
вул. Ревуцького, 32	≤0,5	< 0,004	<0,5	4	6	0,16	1,68	0,17	0,20
просп. Лісовий, 18	0,6	< 0,004	<0,5	225	48	0,24	0,56	< 0,05	0,50
вул. Жукова, 45	0,5	< 0,004	<0,5	249	44	0,27	0,56	< 0,05	0,89
вул. Бальзака, 63	0,5	< 0,004	<0,5	60	50	0,14	0,72	0,05	0,43
вул. Набережно-Корчуватська, 56	0,7	< 0,004	<0,5	59	42	0,24	1,03	0,26	0,47

Перевищення вмісту заліза призводить до утворення іржавих потьоків на сантехніці, плям на одязі при пранні. В багатьох випадках одночасно із залізом у підземній воді наявний і марганець. Як показали результати наших досліджень перевищення вмісту стосується підземних джерел (вул. Васильківській, 47) становить $0,13 \text{ мг/дм}^3$, вул. Ревуцького 32 – $0,17 \text{ мг/дм}^3$ та на вул. Набережно-Корчуватській 56 – $0,26 \text{ мг/дм}^3$. Що свідчить про значні відхилення від норми $\leq 0,05 \text{ мг/дм}^3$. Довготривалий вплив марганцю на організм людини може спричинити токсичність нервової системи та подібні симптоми паркінсона, особливо у дітей, людей похилого віку та вагітних. Тому видалення марганцю з води є однією з найактуальніших, найскладніших і найпоширеніших задач водоочищення.

Найбільші відхилення від норм ДСанПіН 2.2.4-171-10 "Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною» має артезіанська вода, розташована на території м. Києва за адресою вул. Набережно-Корчуватська 56. Результати досліджень наведені на графіку 1.

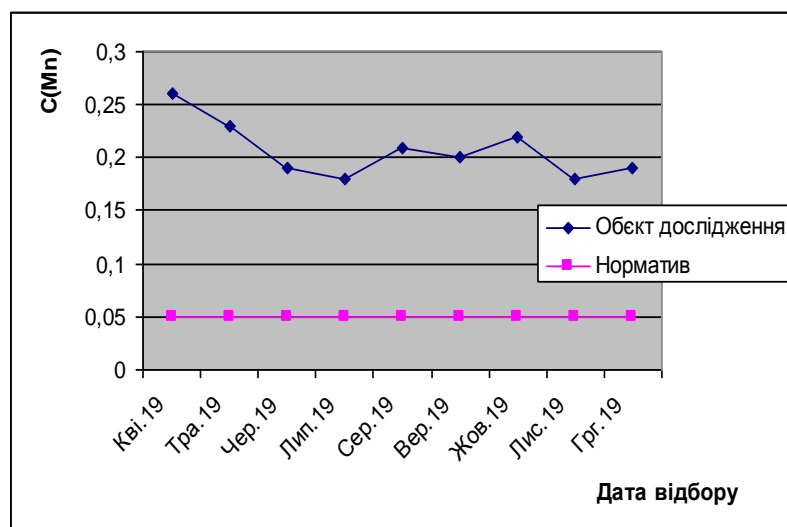

Рис.1. Зміна вмісту марганцю в артезіанській воді протягом року

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Нами проведено лабораторні дослідження ефективності деманганції у разі застосування завантажень: Purolox, Birm, Брусит, активоване вугілля, цеоліт, алюмосилікатний адсорбент. Результати досліджень наведені табл. 2

Аналіз представлених результатів експериментальних досліджень показав, що найменший вміст марганцю досягається за тривалості процесу фільтрування до 5 хв. крізь шар завантаження Purolox. При цьому вміст марганцю в очищеній воді становить менше 0,05 мг/дм³, що відповідає вимогам ДСанПіН 2.2.4-171-10.

Нормативні показники вмісту марганцю у воді досягалися також у разі фільтрування вихідної води протягом 5 хв. крізь завантаження: цеоліт, активоване вугілля, алюмосилікатний сорбент.

Таблиця 2

Вміст марганцю у підземній воді після фільтрування через завантаження

Тривалість фільтрування, хв	Вміст марганцю, мг/дм ³					
	Purolox	Birm	Брусит	Активоване вугілля	Цеоліт	Алюмосилікатний адсорбент
1 хв	0,26	0,26	0,26	0,26	0,26	0,26
2 хв	0,15	0,17	0,18	0,18	0,17	0,19
3 хв	0,07	0,12	0,13	0,13	0,10	0,12
5 хв	<0,05	0,07	0,07	0,05	0,05	0,05

За одержаними результатами розраховуємо ефект видалення марганцю за формулою: $E_{\text{видал.}} = (C_0 - C_k) / C_k * 100\%$ для всіх фільтрувальних завантажень. На рис. 2 представлено відповідні значення ефекту видалення іонів марганцю для різних завантажень за тривалості обробки 1-5 хв.

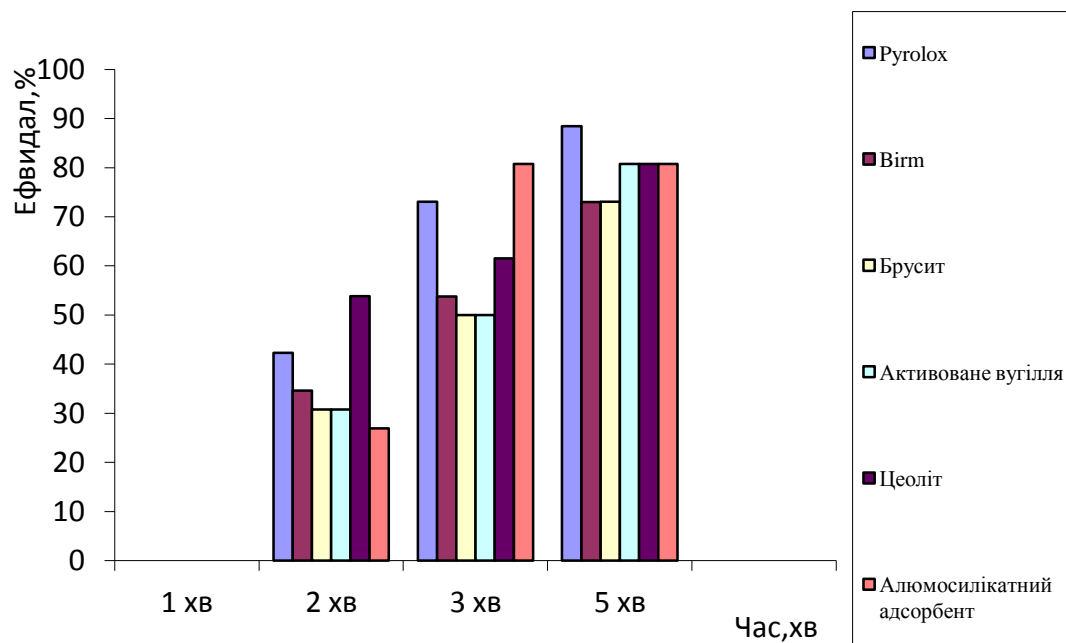

Рис. 2. Ефект видалення марганцю

Таким чином, необхідно зазначити, що питання забезпечення якості артезіанських вод для питного водопостачання залишається вкрай актуальним. Перевищення вмісту марганцю,

відповідно до визначених ДСанПіН 2.2.4-171-10 вимог, потребує впровадження додаткових технологічних процесів очищення. Одним із шляхів ефективного видалення іонів марганцю є застосування завантажень, зокрема Pyrolox, Birm, активоване вугілля, цеоліт, брусит, алюмосилікатний адсорбент.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.igns.gov.ua/wp-content/uploads/2017/05/Dysertatsiya-Yakovlev-V.V.pdf>
2. ДСанПіН 2.2.4-171-10 «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною»
3. Obodovych O. Influence of the shear flow rate on the effect of water purification during the process of its deferrization in a rotor-pulsating apparatus / Oleksandr Obodovych, Nataliia Husiatynska, Vitalii Sydorenko // Збірник матеріалів конференції 2-nd International scientific conference “Chemical technology and engineering – 2”, June 24-28th, 2019, Lviv, Ukraine

УДК 628.1

*Наталія Гусятинська, Світлана Прима
(Київ, Україна)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОАГУЛЯНТІВ – ПОЛІОКСИХЛОРИДІВ АЛЮМІНІЮ ДЛЯ ОЧИЩЕННЯ ВОДИ

У статті проведено аналіз фізико-хімічних показників поверхневих вод як джерела питного водопостачання. Наведено результати експериментальних досліджень застосування сучасних коагулянтів - поліоксихлоридів алюмінію для очищення води з поверхневих джерел.

Ключові слова: вода, способи очищення, коагуляція, поліоксихлориди алюмінію, сульфат алюмінію.

The article analyzes the physicochemical indicators of surface water as a source of drinking water supply. The results of experimental studies of the use of modern coagulants – polyoxy chlorides of aluminum for the purification of water from surface sources are given.

Keywords: water, purification methods, coagulation, aluminum polyoxy chlorides, aluminum sulfate.

Високий рівень техногенного навантаження на природні водойми та використання застарілих технологій підготовки питної води призводять до погіршення умов забезпечення населення якісною та безпечною для здоров'я людини водою. В питну воду може надходити значна кількість неорганічних та органічних забруднювачів, сукупна дія яких на організм людини становить реальну загрозу здоров'ю нації [1].

Основним джерелом питного та технологічного водопостачання є поверхневі та підземні води. В той же час, майже всі поверхневі джерела водопостачання України за рівнем забруднення наближаються до 3-го класу якості (розбавлені стічні води), а за міжнародною класифікацією – до 4-го класу (стічні води) [2]. У р. Дніпро щороку близько 10 тис. підприємств скидають понад 10 км³ стічних вод, з яких 15% – це скидні води без очищення. Внаслідок техногенних чинників вода забруднена отруйними хімічними речовинами: сполуками важких і радіоактивних металів, особливо після Чорнобильської катастрофи на ЧАЕС, пестицидами. Через наявність великих водоймищ швидкість течії р. Дніпро зменшилась, що спричинює постійне «цвітіння» води внаслідок розмноження синьо-зелених водоростей, які виділяють токсичні речовини. Забруднення води в басейні р. Дніпро призвело

до порушення природних процесів самоочищення водних об'єктів, що значно ускладнило проблему одержання якісної питної води [3]. Окремо слід наголосити на побутових стічних водах, які в зв'язку із використанням синтетичних миючих засобів із високим вмістом фосфатів при потраплянні у річки значно погіршують їх стан.

Система забезпечення населення питною водою гарантованої якості повинна базуватися на впровадженні сучасних технологій водопідготовки, споруд, реагентів, матеріалів та обладнання, а також відновленні мережевих систем розподілу питної води. Особливої уваги потребує питання розробки нових ефективних методів очищення природних вод та удосконалення існуючих технологічних процесів підготовки питної води.

Одним із поширених фізико-хімічних методів очищення води є коагуляція. У практиці водопідготовки під коагуляцією розуміють очищення води від колоїдних речовин з одночасним очищенням від грубодисперсних домішок і знебарвленням води шляхом дозування в оброблювану воду спеціального реагенту – коагулянту [4]. В якості коагулянтів найчастіше використовуються солі алюмінію та заліза. Технологічне оформлення процесів коагуляції повинно забезпечувати максимально точне дозування реагентів, гарне змішування, оптимальні умови гідролізу та утворення укрупнених частинок з подальшим видаленням їх з води у вигляді суспензії [5].

Необхідно зазначити, що питанню очищення води приділяється надзвичайно велика увага як науковців, так і практиків, поряд з цим питання вибору ефективного й економічно вигідного коагулянту залишається актуальним.

Нами проведено порівняльні дослідження ефективності наступних коагулянтів: сульфат алюмінію (CA); AQUAMix-CV; AQUAMix-XnII.

За узагальненими результатами експериментальних досліджень одержано графічні залежності зміни досліджуваних показників від доз коагулянтів AQUAMix-XnII; AQUAMix-CV; сульфату алюмінію. На рис.1 зображено графік залежності зміни забарвленості води р. Дніпро від виду та дози обраного коагулянту.

Необхідно зазначити, що у разі обробки води коагулянтами забезпечується суттєве зниження забарвленості. При цьому відповідно до вимог ДСанПіН 2.2.4-171-10 [6] показник забарвленості води не повинен перевищувати 20 град., що відповідно досягається за менших витрат у разі використання засобів AQUAMix-XnII; AQUAMix-CV порівняно до сульфату алюмінію.

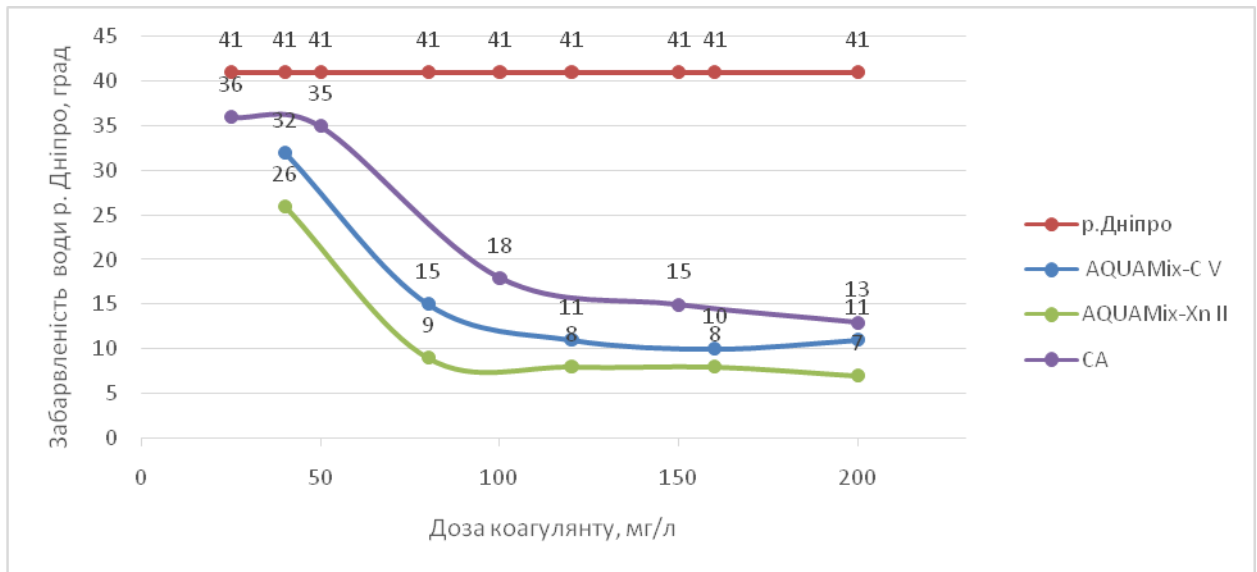

Рис. 1. Зміна забарвленості води (р. Дніпро) від виду та дозування коагулянтів AQUAMix-XnII; AQUAMix-CV; сульфату алюмінію

На рис. 2 представлено графічну залежність каламутності очищеної води (р. Дніпро) від виду та дозування коагулянтів.

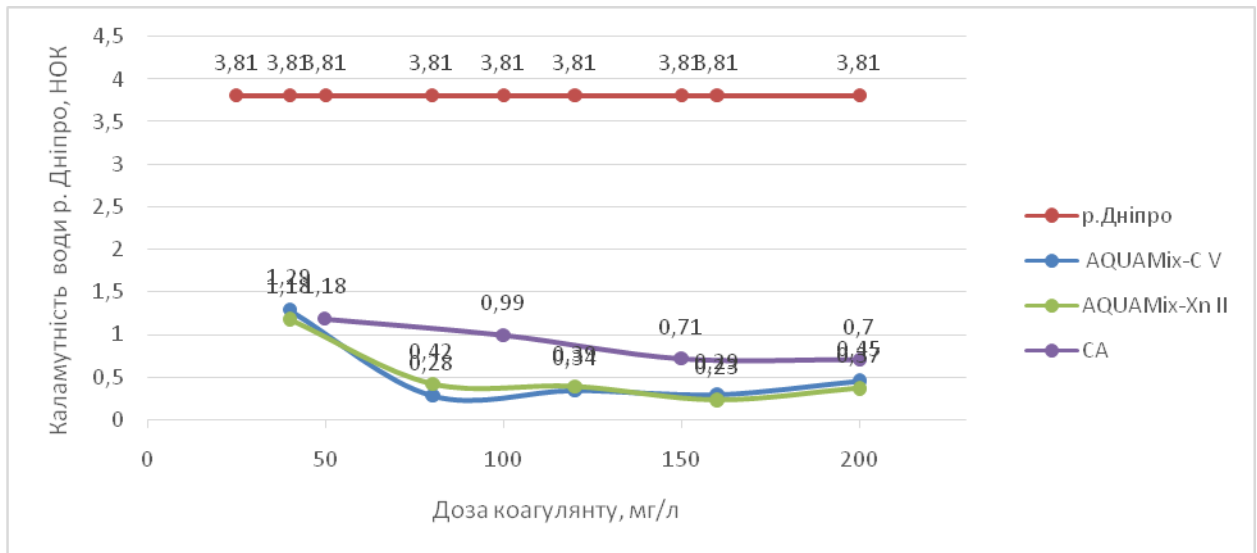

Рис. 2. Зміна каламутності води р. Дніпро від виду та дозування коагулянтів AQUAMix-XnII; AQUAMix-CV; сульфату алюмінію

Необхідно зазначити, що за всіх досліджуваних значень діапазону дозування коагулянтів досягалася відповідність показника каламутності вимогам ДСанПіН - 3,5 НОК. Найменші показники каламутності очищеної води досягалися при очищенні коагулянтами AQUAMix-XnII; AQUAMix-CV за дозування 60-100 мг/дм³.

На рис. 3 наведено графічну залежність перманганатної окиснюваності води від виду та дозування коагулянтів.

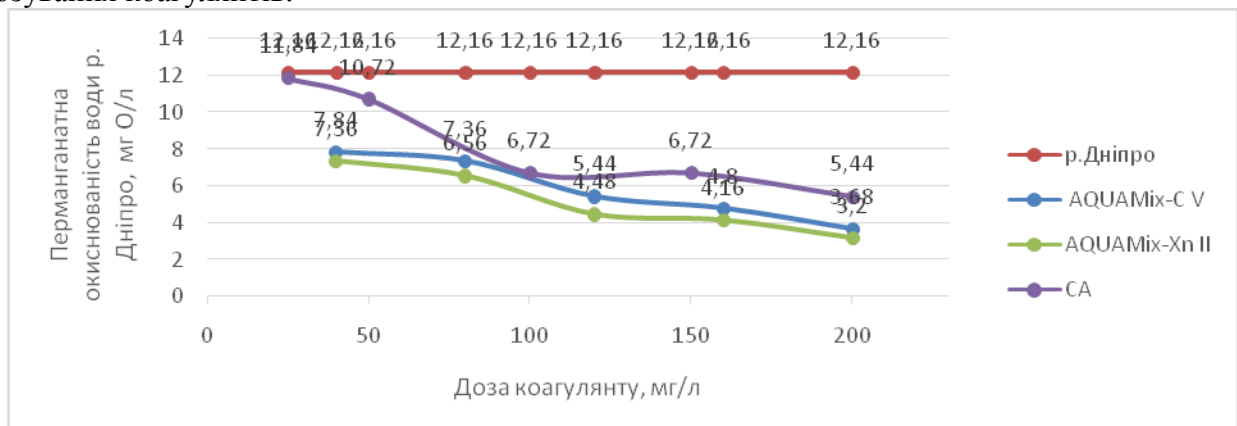

Рис. 3. Зміна перманганатної окиснюваності води (р. Дніпро) від виду та дозування коагулянтів AQUAMix-XnII; AQUAMix-CV; сульфату алюмінію

В таблиці 1 наведено результати дослідження показників якості води після очищення різними коагулянтами.

Таблиця 1. Результати досліджень фізико-хімічних показників якості води після коагуляційного очищення проби води з р. Дніпро із застосуванням AQUAMix-XnII; AQUAMix-CV; сульфату алюмінію

Найменування показників	Нормативні показники	Проба р. Дніпро	AQUAMix-CV	AQUAMix-XnII	SA
			Доза коагулянту, мг/дм ³		
			120	120	100
Забарвленість (градуси)	≤ 20	41,0	11,0	8,0	18,0
Каламутність (НОК)	≤ 3,5	3,81	0,34	0,39	0,71

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

pH	6,5-8,5	8,01	7,93	7,52	7,78
Загальна лужність (ммоль/дм ³)	не нормується	3,2	2,7	1,8	2,1
Загальна жорсткість (мг/дм ³)	≤ 7,0	3,6	3,4	3,3	3,3
Амоній (мг/дм ³)	≤ 0,5	0,19	0,04	0,04	0,09
Нітрити (мг/дм ³)	≤ 0,5	0,006	0,010	0,010	0,013
Нітрати (мг/дм ³)	≤ 50	2,0	1,0	0,9	0,5
Хлориди (мг/дм ³)	≤ 250	22,0	31,0	62,0	21,0
Сульфати (мг/дм ³)	≤ 250	21,2	17,0	14,5	46,0
Загальне залізо (мг/дм ³)	≤ 0,2	0,39	0,01	0,03	0,09
Окиснюваність перманганатна (мг /дм ³)	≤ 5	12,16	5,44	4,48	6,72
Алюміній (мг/дм ³)	≤ 0,5	0,0	0,02	0,01	0,05
Сухий залишок (мг/дм ³)	≤ 1000	263,0	295,0	335,0	308,0

На основі проведених досліджень (рис.3, табл.1) встановлено, що перманганатна окиснюваність води зменшується. Так, у разі застосування сульфату алюмінію за збільшення витрат від 50 до 150 мг/дм³ досягається зниження перманганатної окиснюваності води з 12,16 мг/дм³ відповідно до 10,7 та 6,7 мг/дм³. Найкращі результати досягалися у разі застосування поліоксихлоридів алюмінію. Так, у разі застосування AQUAMix-XnII у кількості 50-150 мг/дм³ показник ПО води становить – 7,36-4,16 мг/дм³.

Отже, при застосуванні поліоксихлоридів алюмінію, а саме засобів AQUAMix-XnII та AQUAMix-CV для очищення поверхневих вод, досягається більша ефективність порівняно до традиційного способу із застосуванням сульфату алюмінію. При цьому забезпечується високий ефект очищення за показниками забарвленості, каламутності та перманганатної окиснюваності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чорна Т.М. Екологічні та економічні аспекти питного водопостачання в Україні / Т.М. Чорна, Н.А. Гусятинська // ЕТЕВК-2019, Міжнародний конгрес та технічна виставка. – 10-14 червня 2019 р. – С. 78 – 90.
2. Гончарук В.В. Наука о воде / В.В. Гончарук. – К.: Наукова думка, 2010. – 512 с.
3. Долінський А.А. Реалії сьогодення та перспективи майбутнього підготовки питної та технологічної води / А.А. Долінський, О.М. Ободович, Н.А. Гусятинська, В.В. Сидоренко // Наукові праці НУХТ. – 2018. – Т. 23. – №2. – С. 247 – 255.
4. Запольский А.К. Коагулянты и флокулянты в процессах очистки воды / Запольский А.К., Баран А.А. – Л.: Химия, 1987. – 204 с.
5. Кульский Л.А. Технология очистки природных вод / Л.А. Кульский, П.П. Строкач. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Вища шк. Главноеизд-во, 1986. – 352 с.
6. Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною: ДСанПіН 2.2.4-171-10. – [Введ. в дію 2010.05.12]. – К.: Держпродспоживстандарт України, 2010. – 42 с. (Державні санітарні норми і правила).

ANALYSIS OF RENEWABLE ENERGY SOURCES FOR ENERGY SUPPLY OF DIGITAL OBJECTS

The article considers analysis of renewable energy sources, namely solar energy and efficiency of using it for digital objects' energy supply in Kazakhstan.

The research performed in the work allowed to select suitable renewable energy source. Resources of solar energy, potential of inexhaustible and renewable energy in Kazakhstan are shown.

Keywords: *solar energy, energy supply, solar panel, renewable energy sources.*

Recent times, the active use of renewable energy sources in many developed countries of the world is accepted as vital, strategically necessary resources for the future development of their economies [1]. According to forecasts, the share of renewable energy (solar, wind, tidal, geothermal energy, etc.) in world energy consumption will increase annually and will be 2030 by 30%, by 2050 - 50%, [1-2]. However, despite promising results, alternative energy sources have not yet found the level of optimal compliance with the expectations of the mass consumer [1].

One of the most important problems in the use of renewable energy sources in the energy supply system is the significantly non-constant value of the power generated by the solar battery, the wind plant.

Central power supply at the expense of HPP and CHPP prevails in Kazakhstan. At present, there are problems in the field of electricity, such as the deterioration of the main and auxiliary equipment of production facilities, high losses in electric networks, frequent increase in prices for the production and distribution of electric energy [3-4]. In 60 years of the last century mass connection to the centralized power supply system began, therefore both wear of supports and wires of internal distribution lines 50% and wear of CHP equipment is almost 60%. Therefore, a centralized electricity system may soon become unreliable and electric power may become a shortage. One way out of this situation may be the use of renewable sources of energy [4-8].

The use of renewable energy [6-8] in the energy supply system has been widely developed to date in Europe, the United States, Japan, South Korea, China, Norway, Canada and other countries [7-9].

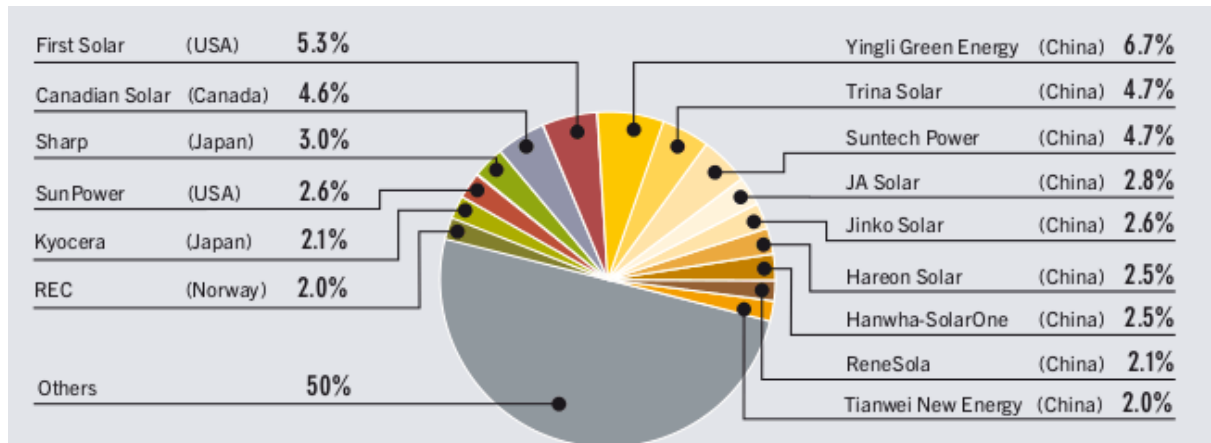
Renewable energy sources, such as solar [9-10] and wind, are now being adopted in all developed countries, and biomass use is only becoming widespread.

The largest producers of solar batteries [10] are Yingli Green Energy (China), FirstSolar (USA), Trina Solar (China), Suntech Power Co (China), Canadian Solar (Canada), Sharp (Japan), JASolar (China), Jinko Solar (China), Sun Power (USA), Hareon Solar (China), Hanwha Solar One (China), Kyocera Solar (Japan), Rena Sola (China), Rec (Norway), Tianwei New Energy (China) [7-8].

Among the Russian plants should be mentioned the following manufacturers [7] "Sunny Wind," LLC "Hevel" in Novocheboksark, "Telecom-STV" in Zelenohrad, OJSC "Ryazan Plant of Metal Ceramic Devices," ZAO "Thermotron-Plant" and others.

In Kazakhstan, companies such as Astana Solar LLP, Nwcomp-Solar, Kazakhstan Solar Silicon LLP and others produce solar panels.

The figure 1 according to Renewable Energy Policy Network for the 21 century shows a percentage of the total solar panel equipment produced.

*By materials REN-21 (Renewable Energy Policy Network for the 21 century)

Figure 1 – Percentage of total equipment produced

Figure 1 shows that China is the main leader in solar panel production.

Article [9] discusses the efficiency of photovoltaic solar cells and their voltage-ampere characteristics. A model of seasonal-daily variations of illumination of the solar battery has been developed. The disadvantage is that in order to clarify the parameters of the model of the solar battery, the process of measuring voltamp characteristics should be automated.

Modern solar installations are equipped with advanced technologies [7], in articles offer solar-monitoring installations, on which solar panels are attached, which ideally should transform the sun radiation as much as possible, but in reality there are problems with software lack and not the complete control system of the solar battery itself and its controller.

Solar panels generate DC current with voltage 24V to use this current it is necessary to use voltage converter. In a lighting system using LEDs, it is possible to use low voltage without using a voltage converter.

Basically all LED input devices are powered by DC 24V, but in all countries they are powered by 110V, 220V and 230V. In the LED device itself, an inverter is installed, which converts the obtained voltage into 24V.

In Kazakhstan and foreign countries, the low-voltage food system is 24V used for lighting gardens, bookcases and street lighting. In comparison with other renewable energy sources with DC voltage 24V only the solar battery produces the output.

The solar array controllers provide optimum battery charge, but due to the lack of control and control of the controller, the batteries are not fully charged.

Renewable energy resources in Kazakhstan

Kazakhstan has vast areas of deserts and lands where grazing areas and mineral deposits are located, possessing a huge renewable energy resource, which can be used for the development of arid zones themselves [2]. The natural energy resources of deserts far exceed the needs for them not only at the present level, but also for the future. The potential of inexhaustible and renewable energy in Kazakhstan is estimated in the following volumes:

- wind energy - 1820 MW×h\year.
- solar energy – 1300 – 1800kW×h\ m² year.
- hydro energy – 170 MWt×h\year.
- geothermal energy – 520 MW.

According to expert estimates [6-8] the potential of renewable energy resources (hydropower, wind and solar) in Kazakhstan is very significant and is estimated at more than 1 trillion kW×h. The development and improvement of renewable energy sources are driven by the need to form a new energy model, diversify the technological base of electric generation, and solve the world environmental problems [1, 2].

Global demand for renewable energy (RES) is constantly growing. By 2050, their share of the global energy balance is projected to increase to 35%. The main advantages of RES are

inexhaustibility and environmental friendliness and they have caused the rapid development of renewable energy abroad and very optimistic forecasts about its prospects in the coming decades.

The main reasons for the development of renewable energy are energy and environmental security, preservation of the environment, conquest of world renewable energy markets, preservation of own energy resources for future generations, as well as increased consumption of raw materials for non-energy use of fuels.

In the CIS and in the Central Asian region, the use of solar energy deserves special attention. In due time, a lot of work was done in the field of solar power engineering, a rich fund of scientific and technical ideas was accumulated, which can be used as the basis for concrete engineering developments to create cost-effective devices and equipment for the national economy. This is facilitated by the geographical location of these republics and the sufficient duration of sunshine per year.

The location of the Republic of Kazakhstan (between 40° and $55^{\circ} 22' \text{ n.l.}$), represents the republic economically profitable for the use of solar energy. The republic is characterized by a long duration of sunshine during the year, and is in the order of 2200 - 3100 h. At the same time, the territory observed during 2800 - 3100 hours is about 1900.5 thousand km or 70% of the total area of Kazakhstan. Sunlight is more than 2,600 hours per year at an average radiation power per day of 554 - 677 W/m.

Solar radiation levels (solar) in Kazakhstan range from 1,300 to 1,800 kWh/m² per year in the central and southern parts of Kazakhstan range from 1,000 to 1,500 kWh/m² per year in the northern and western parts of the country. Thus, Kazakhstan has significant resource potential of solar energy, as can be seen from Figure 2 [1, 2].

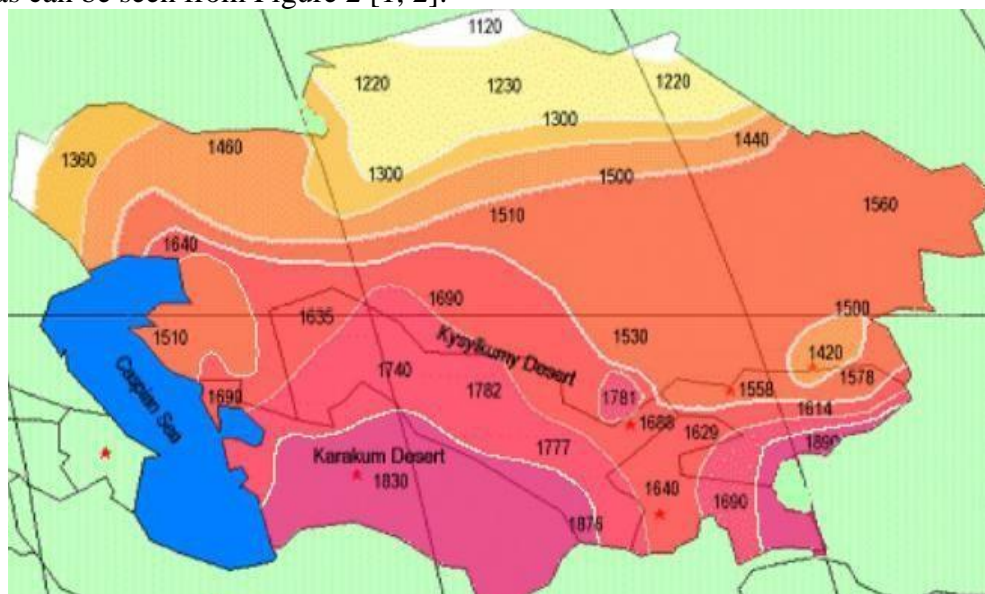

Figure 2 – Potential of Kazakhstan solar energy

Long-term statistical data on the main components of solar radiation in the northern regions of Kazakhstan, namely, the duration of solar radiation and the number of solar days, provide an opportunity to estimate the promising use of solar panels. The use of solar panels is one of the effective directions in the development of solar energy. The data analysis revealed that regardless of technical and operational characteristics, different models of solar panels with an area of 0.2m² the power of the module will be about 10W. The maximum load voltage is about 24-25V, the short circuit current is about 500mA, the weight of this module is 2kg, where the efficiency is 60% and the life of the plate is 25 years.

According to the data of the LLP "Physical-Technical Institute", the number of solar hours in the Republic of Kazakhstan is 2230-3000 hours per year, and the intensity of solar radiation is 1300-1800kWh/m², under cloud conditions 3.8-5.2 kWh/m². In the Republic of Kazakhstan there is a great potential for using solar energy, the level of solar radiation in the areas of the Republic is given in Table 1 [1, 2].

Table 1. Solar radiation level in the Republic of Kazakhstan, kW × h/m²

Season/City	Winter	Spring	Summer	Autumn	Average per year	Total per year
Nur-Sultan	1,21	4,66	5,89	2,35	3,53	1288
Almaty	1,85	4,49	5,92	3,22	3,87	1412
Shymkent	1,93	5,21	6,92	3,55	4,40	1607
Kyzylorda	1,89	5,12	6,37	3,29	4,17	1522
Aktau	1,55	4,73	6,32	2,94	3,89	1418
Актобе	1,27	4,72	6,02	2,46	3,62	1319
Ust-Kamenogorsk	1,37	4,59	5,97	2,48	3,60	1314
Petropavlovsk	1,03	4,47	5,56	2,00	3,27	1192

* According to LLP "Physics - Technical Institute"

Figure 3 shows the map of sunshine in the territory of the Republic of Kazakhstan [1].

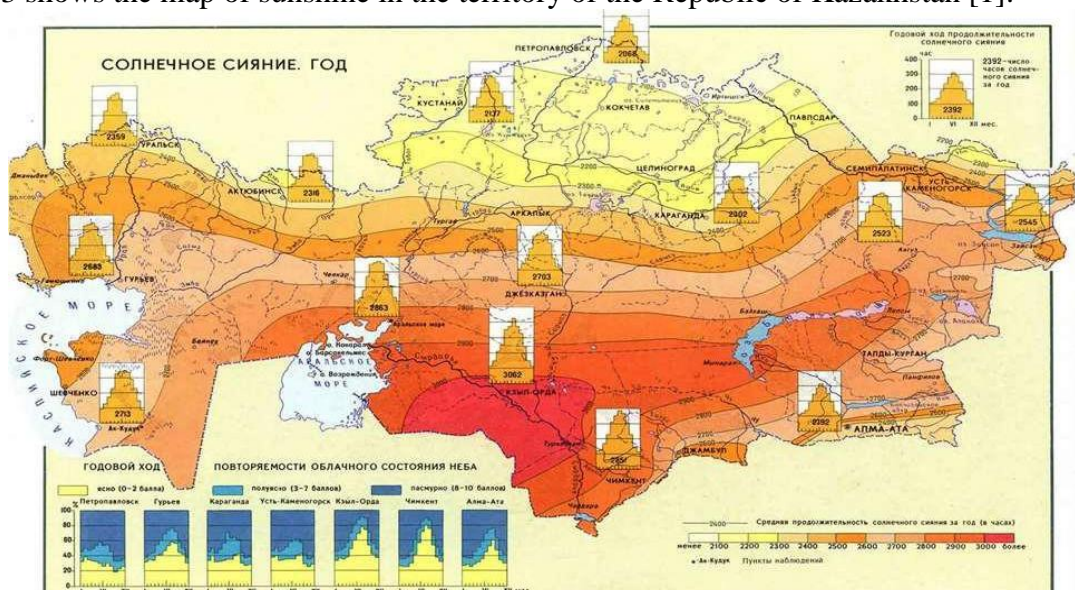

Figure 3 – Sunshine map

Kazakhstan has all conditions for the development of solar energy as the main type of alternative energy. The reserves of quartz raw materials alone amount to 267 million tons. There are industrial deposits and sources of other minerals, including rare earth, necessary for the production of photocells - gallium, arsenic, cadmium.

Since solar energy is advantageous for use in Kazakhstan, particularly in Nur-Sultan, solar panels have been chosen to power laboratory audiences. Also, the second reason for the use of solar panels can be called profitable and economical relatively with screw installations, as they are large in size and for small premises it is not profitable to use them.

REFERENCES

1. Проект Стратегия «Эффективное использование энергии и возобновляемых ресурсов Республики Казахстан в целях устойчивого развития до 2024года».
2. Сценарий развития направления «Безопасная, чистая и эффективная энергетика» в Казахстане до 2030 года.
3. Белогорьев А.М. Тренды и сценарии развития мировой энергетики в первой половине XXI века. – М: ИД «Энергия», 2011. – 68 с.
4. Шеповалова О.В. Использование возобновляемых источников энергии в комплексных системах энергообеспечения сельских зданий // Ползуновский Вестник. – 2011. – №5. – С. 175-180.
5. Закон Республики Казахстан «О поддержке возобновляемых источников энергии» (Утвержден Указом Президента РК., №165-IV от 04.07.2009г.).

6. Renewable Energy Policy Network for the 21st Century: renewable 2010 global status report, 2010. – 80 p.
7. Renewable Energy Policy Network for the 21st Century: renewable 2011 global status report, 2011. – 116 p.
8. Renewable Energy Policy Network for the 21st Century: renewable 2012 global status report, 2012. – 172 p.
9. Андреева Н. Ю., Кубов В. И., Кубова Р. М., Павленко А. А. Исследование вариации солнечной радиации для оценки энергетической эффективности солнечных фотоэлектрических батарей / Научные работы, техногенная безопасность. – 2014. – С. 123-133.
10. Геро Р., Гурков А. Мировая солнечная энергетика: переломный год [Электронный ресурс]//<https://www.dw.com/ru/мировая-солнечная-энергетика-переломный-год/a-16844461>

УДК 528.71:528.8

*Назира Кудеринова, Құралай Шәкерова,
Ботагөз Жапар, Андас Шалбаев
(Семей, Казахстан)*

ДИСТАНЦИОННЫЕ МЕТОДЫ НАБЛЮДЕНИЙ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ДЛЯ МОНИТОРИНГА ИЗМЕНЕНИЯ БЕРЕГОВОЙ ЛИНИИ

Данная статья посвящена оценке изменения береговой линии Аральского моря, методом сравнения 3 периодов времени. Обработка спутниковых изображений проводилась в программе MapInfo.

Ключевые слова: *Аральское море, береговая линия, дистанционное зондирование Земли, космические снимки, MapInfo.*

This article is devoted to assessing changes in the coastal line of the Aral Sea by comparing three time periods. Processing of satellite images was carried out in the MapInfo program.

Keywords: *Aral Sea, coastline, Earth remote sensing, satellite imagery, MapInfo.*

Сбор информации об объектах на Земле с помощью Дистанционного зондирования в наше время является удобным методом. По всему миру действуют специализированные центры по обработки полученной информации. Данная информация представляется в виде снимков поверхности Земли. Данный вид съемки является более рациональным в отличие от наземной съемки, так как снимки со спутников показывают качественную и количественную информацию о нужном объекте, а также это намного быстрее.

Мониторинг водных объектов является одной из важнейших задач зондирования поверхности Земли. Мониторинг водных объектов производят с помощью обработки в различных программных обеспечениях полученных космических снимков.

Для исследования границ береговой линии озер по космическим снимкам используют схему с применением ГИС-технологий, представлено на рисунке 1 [1, с. 33-35].

Рис. 1. Схема этапов исследования границ водных объектов

В моем случае я проанализировал на основе космических снимков глобальную проблему Аральского моря. Аральское море – бессточное озеро расположено на границе Республики Казахстан и Узбекистан. Проблемы Аральского моря начались еще в 60-х годах XX-го века [2, с.1].

В своей работе я проанализировал снимки за 3 разных периода, а именно 2001 г., 2006 г. и 2019 г. (рис. 2, 3, 4)

Для определения границ берегов водных объектов были выбраны космические снимки системы Landsat, архивы которых выложены в сети Интернет в каталоге Геологической службы США - USGS EarthExplorer [3, с.1].

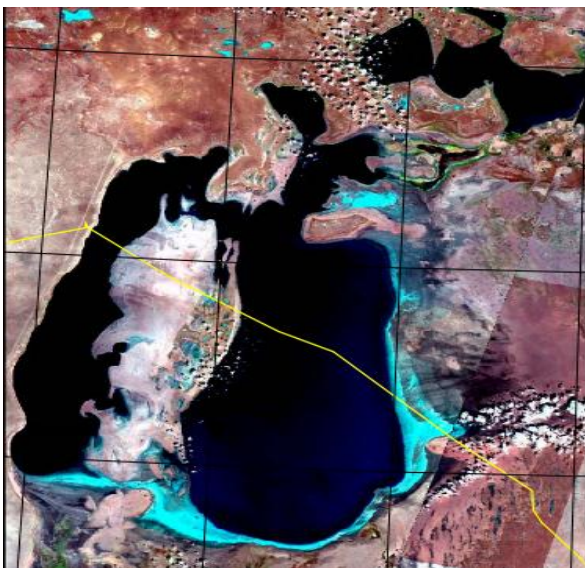

Рис. 2. Космический снимок системы Landsat за август 2001 г.

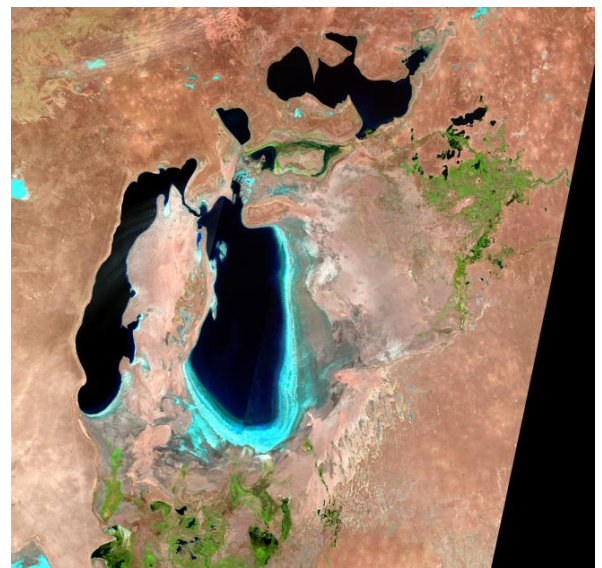

Рис. 3. Космический снимок системы Landsat за август 2006 г.

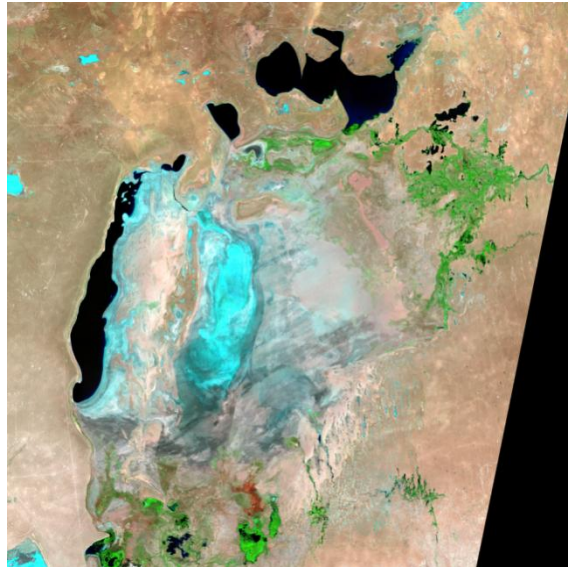

Рис. 4. Космический снимок системы Landsat за август 2019г.

Обработка космических снимков проводилась в программе MapInfo. Полученная обработка представлена на рисунках 5 и 6.

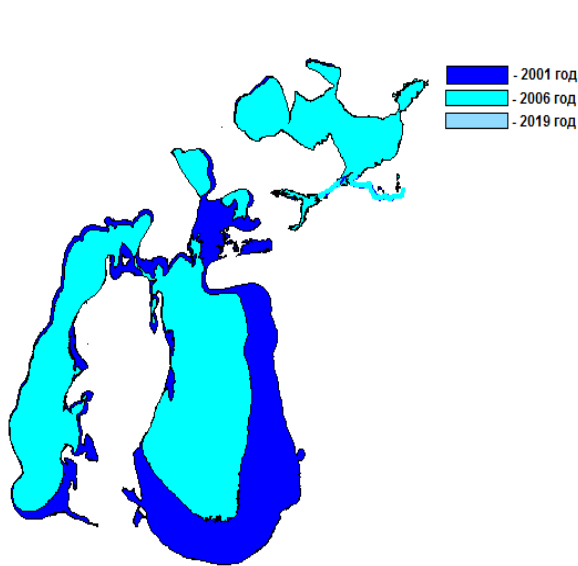

Рис. 5. Сравнение обработанных снимков за 2001 и 2006 года

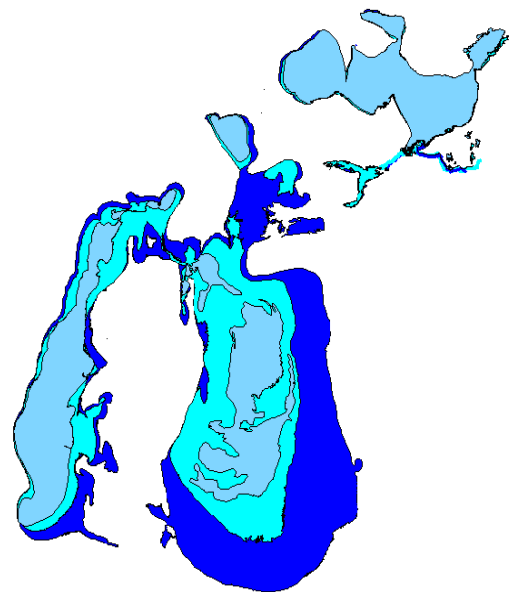

Рис. 6. Сравнение обработанных снимков за 2001, 2006 и 2019 года

Таким образом, проблема Аральского моря является одной из важнейших на сегодняшний день. В своей работе я сопоставил снимки за 3 разных периода. Далее обработал данные снимки в программе MapInfo. Снимки которые я использовал были получены из каталога Геологической службы США - USGS EarthExplorer. Затем наглядно показал обмеление данного водного объекта путем сравнения трех полученных результатов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Злобина Т.Г. «Создание ГИС водных объектов по материалам космической съемки» // GEOMATICS. – 2013. – №3. – С. 33-35.
2. Трагедия Аральского моря. URL: <https://bigpicture.ru/>
3. Каталог Геологической службы США. URL: <https://earthexplorer.usgs.gov/>

ВИКОРИСТАННЯ КОМПЛЕКСІВ МАШИН ПРИ ВИРОБНИЦТВІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

В запропонованій статті наведено, що виробництво продукції сільськогосподарських культур в ринкових умовах потребує такого поєднання технічних засобів, трудових та інших ресурсів, які забезпечують його економічну доцільність.

Ключові слова: *технічні засоби, сільськогосподарські культури, економічна доцільність, трудові ресурси, ринкові умови, комплекс машин, прибуток, урожайність, планований об'єм виробництва, підвищення ефективності виробництва продукції.*

The proposed article states that the production of agricultural products in market conditions requires such a combination of technical means, labor and other resources that ensure its economic feasibility.

Key words: *technical means, crops, economic feasibility, labor resources, market conditions, machine complex, profit, yield, planned production volume, increase of production efficiency.*

В землеробстві при виробництві продукції основних сільськогосподарських культур об'єм виробництва окремих видів продукції являється функцією, яка виражається за допомогою площі даних сільськогосподарських культур і їх врожайності. Тобто об'єм виробництва продукції (т) окремих видів сільськогосподарських культур виражається функцією залежності площі (га) поля (ділянки) та урожайності (т/га) продукції даного виду. В свою чергу, можливість об'ємів виробництва визначеного виду продукції описується функційною залежністю від видів та кількості трудових ресурсів, технічних засобів, насіння, мінеральних добрив, органічних добрив, паливно-мастильних матеріалів, засобів захисту рослин та інших ресурсів. При аналізі та рекомендаціях по ефективному виробництву продукції сільськогосподарських культур найбільш важливою є попередня економічна оцінка можливих варіантів отримання прибутку з метою вибору найменш затратного, в даному випадку найбільш корисного співвідношення площі, урожайності та кількості ресурсів.

Розширення площі при постійній урожайності потребує збільшення числа технічних засобів, причому не пропорційно, а стрибкоподібно. При цьому виникають наступні закономірності:

- по мірі збільшення площ для виробництва продукції спочатку зростає завантаження кожного типу машин;
- при зростанні урожайності і постійній площі посівів зростають витрати на ресурси, а також потреба в агрегатах для виконання технологічних операцій та процесів;
- виробіток машин зменшується через зростання часу на холості переїзди, технологічні простой.

В основу даного методу і дослідження ефективності використання технологічних комплексів машин покладено поняття мінімальних, оптимальних та максимальних розмірів технічних комплексів для виробництва однорідної по складу і якості продукції сільськогосподарських культур.

Мінімально ефективний розмір комплексу машин для ефективного виробництва продукції сільськогосподарських культур являється такий об'єм виробництва при, якому підприємство мінімізує прибуток в довгочасному періоді.

Оптимальний розмір комплексу машин для ефективного виробництва продукції сільськогосподарських культур є таке виробництво продукції, що забезпечує максимальний прибуток або дає мінімальні питомі витрати та затрати.

Максимально ефективний розмір комплексу машин для ефективного виробництва продукції сільськогосподарських культур являється такий комплекс машин та склад його технічних засобів, при якому можливий об'єм виробництва продукції сільськогосподарських культур забезпечує найбільший прибуток від виробничої діяльності.

Для ефективності використання технологічних комплексів машин та прибутку можна запропонувати наступні рекомендації:

- змінюючи об'єми виробництва при використанні комплексу машин з фіксованою потужністю, можливо визначити межі його ефективного використання;

- комплекси машин мають точку максимуму прибутку, але потрібно мати на увазі, що підприємець зацікавлений не стільки в отриманні найбільшої кількості на одиницю продукції, скільки у збільшенні загальної кількості по інвестиційному проекту. Тому виробництво заданого об'єму продукції доцільно при рівні затрат, не перевищуючих загальний прибуток від її продажу або ціни одиниці.

- ефективність технологічних комплексів машин прямо пов'язана з цінами реалізації продукції і цінами на ресурси.

Тому при розрахунках ефективних параметрів комплексів необхідно враховувати можливі варіанти зміни цін на отриману продукцію. Як правило, для зменшення ймовірності отримання збитку у розрахунки закладається мінімальна ціна на продукцію і максимальна ціна на ресурси.

Якщо технологічний комплекс не призначений для виробництва товарної продукції, вибір його розмірів визначається питомими показниками затрат, а межа використання – граничними значеннями рівня витрат. При цьому потрібно проводити зіставлення технологічних комплексів машин та технічних засобів одного і того ж призначення, що дозволяє обирати найбільш ефективний склад машинно-тракторного парку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Діденко М.К. Експлуатація машинно-тракторного парку. – 5-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа. Головне видавництво, 1983. – 447 с.
2. Оптимізація комплексів машин і структури машинного парку та планування технічного сервісу / [Мельник І.І., Гречкосій В.Д., Марченко В.В., Михайлович Я.М., Мельник В.І., Надточій О.В.]; за ред. І. І. Мельника. – Київ: Видавничий центр НАУ, 2004. – 85 с.
3. Мікуліна М.О. Аналітичне дослідження техніко-економічних показників орних агрегатів // Вісник Сумського Національного Аграрного Університету, Серія «Механізація та автоматизація виробничих процесів». – 2018. – № 10-34. – 90 с.
4. Мікуліна М.О. Вплив типу рушія трактора на показники використання орних агрегатів плугів / М.О. Мікуліна, Г.І. Барабаш // Збірник тез доповідей по матеріалах 25-ї міжнародної наукової конференції «Технології XXI века» (15-20 вересня 2019 р., м. Суми, м. Одеса) / ч.1. – Суми: СНАУ, 2019. – С. 35.
5. Мікуліна М.О. Ефективність використання технологічних комплексів машин при виробництві сільськогосподарської продукції / М.О. Мікуліна // Збірник тез доповідей по матеріалах 25-ї міжнародної наукової конференції «Технології XXI века» (15-20 вересня 2019 р., м. Суми, м. Одеса) / ч.1. – Суми: СНАУ, 2019. – С.16.

АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО /
АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО

УДК 691.3

Алла Петриковська
(Рівне, Україна)

АЛЬТЕРНАТИВИ БЕТОНУ У СВІТІ СЬОГОДНІ ТА НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ

Головна причина, через яку в Україні масово не застосовуються передові технології, – відсутність у населення коштів. Частково прихід в Україну нових технологій залежить від рівня інвестицій у будівництво. Щоб говорити про рентабельність використання інновацій, наприклад таких, як автоматизоване будівництво або друк на 3D-принтері, вартість цих технологій має подешевшати як мінімум на 60–70%. Лише в цьому випадку українські компанії зможуть їх використовувати у своїх окремих проектах. Нові технології в будівництві стануть масовими приблизно через 10–15 років.

Ключові слова: *інноваційні матеріали, бетон, цемент, вуглекислий газ, альтернатива бетону.*

Інженери найбільших світових компаній працюють над створенням інноваційних матеріалів, які дозволяють зводити будинки з унікальними характеристиками і незвичайної форми в стислі терміни. Українці не можуть похвалитися інноваціями. Основна маса нових житлових будівель в Україні будуються по-старому – з цегли, бетону із застосуванням невігадливих матеріалів для оздоблення фасадів. Найчастіше ми готові встановлювати системи управління «розумний будинок» і використовувати геосистеми, які дозволяють заощаджувати на опаленні та кондиціонуванні будівель.

З останніх новинок інновацій – бетон, що самовідновлюється. Її розробив Хенк Джонкерс з Делфтського технічного університету. Суть інновації – при виробництві бетону використовуються капсули з бактеріями. Якщо бетон тріскається, капсули розчиняються під впливом води, бактерії оживають і виділяють вапняк, який і закупорює тріщини. Розробка дозволить подовжити термін експлуатації бетону на десятиліття і економити на проведенні вартісного ремонту бетону.

Бетон використовується повсюди навколо нас, але це погано для планети, бо він генерує велику кількість вуглекислого газу. Нові альтернативи лише знаходяться на стадії розробки. Він є другою за популярністю речовиною у світовій економіці після води і одним з найбільших у світі єдиних джерел викидів парникових газів. Хімічний процес, за допомогою якого створюється цемент, ключовий компонент бетону, включає великі кількості вуглекислого газу. За оцінками ООН, до середини століття на планеті проживатиме 9,8 млрд. людей. Їм потрібно десь жити. Якщо деталізувати, то наявні міста будуть розширюватися, будуватимуться нові, а з ними збільшаться і викиди двоокису вуглецю в атмосферу, поглиблюючи глобальне потепління. Виробництво бетону у світі подвоїлося за останні 15 років і складає більше 4 мільярдів тон щороку.

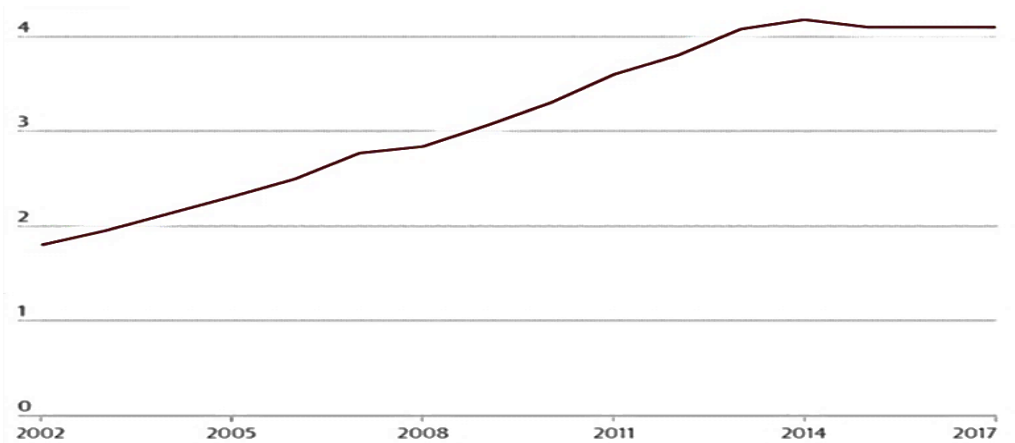

Рис. 1. Виробництво бетону

Проблема з заміною бетону полягає в тому, що він дуже універсальний за своєю суттю. Кріс Чізмен, професор інженерії корисних копалин в Імперському коледжі Лондона, каже, що головна річ, яку слід розглянути, полягає в тому, що бетон використовується у всьому світі, і він, ймовірно, буде продовжувати використовуватись. «Бетон – це не високовуглецевий продукт. Цемент є високовуглецевим. Масштаби, в яких він використовується, роблять його високовуглецевим продуктом. І масштаб виробництва насправді величезний. Сировина для бетону доступна та дешева і є в достатку у більшості місць по всьому світу».

Бетон і сталь мають подібні властивості теплового розширення, тому сталь може бути використана для зміцнення бетону, що робить його набагато більш міцним і гнучким, як будівельний матеріал, ніж він може бути сам по собі. Сталь, що використовується, може бути перероблена, зменшуючи її вуглецевий вплив, але поєднання сталі та бетону дає величезну стійкість будівлям. Їх універсальність і широку доступність важко перевершити іншим матеріалам. Наприклад, деревина поглинає вологу з повітря і схильна до гниття і уразлива до шкідників, не кажучи вже про вогонь.

І тому вчені та будівельники почали інновативні експерименти з іншими матеріалами, в боротьбі за альтернативи універсального будівельного матеріалу, який підтримував наше сучасне життя протягом століть.

Можливою альтернативою є зола або ж шлак. Це побічний продукт електростанцій. Шлак чи зола додається до бетонних сумішей, заміщуючи від 15% до 30% цементу і не завдаючи шкоди міцності або довговічності отриманої суміші.

Може бути використаний побічний продукт залізорудної переробної промисловості – мелений гранульований доменний шлак. Ці добавки до бетонних сумішей мають потенціал для зменшення викидів парникових газів.

Але є декілька розрахунків, які необхідно розглянути протягом усього життєвого циклу будівлі – вони включають фактор, звідки відвантажуються ці матеріали. Якщо вони транспортуються на великі відстані, використання альтернативних матеріалів може не мати сенсу з точки зору загального скорочення викидів вуглецю.

Дослідження в Університеті Ланкастеру виявили, що додавання рослинних частинок (моркви, цукрових буряків, бамбуку та інших волокон) може зміцнити бетон при одночасному зменшенні необхідного обсягу цементу.

Графен - чудовий матеріал, винайдений у Великобританії на початку цього століття, також є перспективним аналогом. Експерти з університету Ексетера використовували графен у бетонній конструкції для створення нового композиційного матеріалу, який вдвічі міцніший за традиційний бетон і в чотири рази більш водостійкий.

Незважаючи на те, що всі ці технології є перспективними ідеями, вони є або дорогими, непідтвердженими, або заснованими на матеріалах, яких не надто багато.

Враховуючи повільне впровадження використання альтернатив бетону, зараз основна увага приділяється таким рішенням, як фільтрація і навіть використання вуглекислого газу, який є результатом бетонного виробництва.

CarbonCure, канадська компанія, переробляє вуглекислий газ у свою продукцію. Зріджений діоксид вуглецю вловлюється з промислових процесів і вводиться в бетон під час його виготовлення, що сприяє процесу змішування цементу та інших інгредієнтів. Компанія настільки зменшила вуглецеву емісію через свої продукти, що це є еквівалентним прибиранню приблизно 5000 автомобілів з доріг планети. Але технологія уловлювання вуглецю залишається дуже дорогою, і лише кілька проектів намагаються впровадити інновації таким чином, щоб зменшити викиди від цементу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко Т.М., Світла З.І. Будівельне матеріалознавство: Навч. посібник. – К.: Аграрна освіта, 2009. – 434 с.
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://mind.ua/publications>
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://budport.com.ua/>

*Лобар Расул-Задэ
(Ташкент, Узбекистан)*

ДИЗАЙНЕР ИНТЕРЬЕРА

Дизайн, как область профессиональной деятельности получил «права гражданства» только в 1959 году, когда на конгрессе в Стокгольме специальность «дизайнер» была включена в Международный кодекс профессий.

До этого времени дизайн трактовали как процесс и метод функционального формообразования, как деятельность по созданию новых предметов и форм, организации предметной среды, трудовых процессов, проектированию мебели, оборудования, приспособлений, инструментов.

Проблема взаимосвязи искусства, эстетики и техники приобрела актуальность еще в 30-е годы XIX века.

В современном искусстве слово «дизайн» стало использоваться в более широком значении – как синоним творческой деятельности художника, проектировщика, архитектора, «прикладника», декоратора.

До последнего времени для обозначения дизайна использовались термины: «художественное конструирование», «промышленное искусство», «техническая эстетика».

В настоящее время современный дизайн охватывает широкие сферы человеческой деятельности.

Індустріальний дизайн – механізми і орудія виробництва, транспорт, побутові прилади, вироби з скла, кераміки і т. д.

Дизайн середовища – інтер'єри житлових приміщень і громадських будівель, дизайн виробничого середовища, ландшафтний дизайн.

Графічний дизайн – книжкова і газетно-журнальна графіка, рекламна графіка, системи візуальної комунікації, телевізійна графіка, веб-дизайн.

Дизайн-концепція – основна образна, композиційна, функціонально-технологічна, конструктивна і будь-яка ідея, зазвичай виходяча за межі проектування конкретного об'єкта, виражаюча художньо-проектне рішення дизайнера у явленніях більш широкого масштабу.

Дизайн-програма – директивний і адресний документ, визначаючий комплекс взаємопов'язаних за ресурсами, виконавцями і строками завдань і заходів, які забезпечують ефективне використання методів і засобів дизайну при створенні проектів складних комплексних об'єктів і освоєння їх у виробництві.

Предметно-просторова середовище – сукупність природних і штучних просторів і їх предметне наповнення, що знаходиться у безпосередньому оточенні і постійному взаємодії з людиною.

Таким чином професійний дизайнер інтер'єру – це спеціаліст, який повинен мати відповідне освітання і досвід, професійна діяльність якого направлена на підвищення функціональності і якості інтер'єру.

Дизайнер інтер'єру:

Аналізує потреби клієнта, його цілі, життєві потреби і вимоги безпеки;

Інтегрує отримані дані з спеціальними знаннями про дизайн інтер'єру;

Формулює попередні дизайнерські концепції, які повинні бути доцільними, функціональними, естетичними;

Розробляє і представляє остаточні дизайнерські рекомендації з допомогою відповідних демонстраційних засобів;

Готує робочі ескізи і специфікації для невантажених несучих конструкцій в інтер'єрі, матеріалів, в тому числі декоративних, планування, мебелі, кріпильних деталей і обладнання;

Співпрацює з професійними службами інших ліцензованих спеціалістів в технічних областях, пов'язаних з питаннями механіки, електрики і вантажених несучих конструкцій, відповідно до вимогами стандартизації;

Виконує або керує підготовкою кошторису і іншої необхідної документації як представник клієнта;

Контролює виконання дизайнерських рішень в час реалізації проекту і після його завершення.

З ким же повинен співпрацювати сучасний дизайнер?

Архитекторы.

Если ваше жилище, дом или квартира, требует капитального ремонта, если оно очень неудобное, слишком маленькое или слишком большое, то вы вполне можете обратиться к архитектору. Он намного облегчит вашу жизнь, предложит разные способы решения пространственных проблем, подготовит планы и рабочие чертежи, получит разрешение на ведение работ и как преодолеть законодательные препоны, оценит стоимость реконструкции или перепланировки, а так же скоординирует все работы так, чтобы ваш дом стал удобнее, эффективнее, а его помещения – функциональными.

Дизайнеры интерьера и декораторы.

Высокопрофессиональный дизайнер, как и архитектор, экономит ваше время, силы и деньги. Посмотрев на ваш дом свежим взглядом специалиста, он предложит вам, как сделать более функциональным помещения вашего жилища. Поверьте, его решения будут стоить меньше и выглядеть значительно лучше, чем те эпизодические несогласованные работы дилетантов от профессии, которые испортили уже не один дом. Дизайнер так же найдет ткани, обои ковры и ковровые покрытия, предложит дизайн, сделанный специально для вас. Более того, дизайнер закажет шторы и драпировку, подберет обивку и отделочные материалы в едином стиле, найдет самый верный вариант мебели, поможет выбрать аксессуары, порекомендует строителей, подрядчиков и других специалистов, а так же возьмет на себя решение многих проблем, сохраняя при этом ваше время и нервы. Кроме того, профессионалы – дизайнеры знают, что почти все их клиенты могут предложить собственные блестящие идеи, и требуется только отредактировать их и перевести на «нужный язык», а так же добавить опыт и знания для удачного воплощения этих идей в жизнь.

Все выше изложенное подтверждает лишь то, что программа подготовки специалистов архитекторов и дизайнеров должна быть на самом высоком уровне.

Дизайн интерьера как отдельный курс преподавания был впервые прочитан Франком Алва Парсоном в школе изящных искусств Нью-Йорка в начале прошлого века. Парсонс и его друзья – художники обозначили правила дизайна интерьера в соответствии с принятой в школе изящных искусств системой преподавания на основе таких понятий, как симметрия, масштаб, перспектива, гармония, пропорция и красота.

Чтобы понять эти принципы, студенты посещали музеи и изучали произведения искусства и образцы декоративного творчества. Они путешествовали по Европе, чтобы впитать в себя дух классики, через века сохранившийся в облике дворцов, величественных жилых зданий, храмов и соборов. Они рассуждали о природе прекрасного – форме, линии и цвете, гуляя по величайшим паркам мира и цитируя древних философов: «Красота есть правда, и правда есть красота. Это все, что есть на земле, и это все, что нужно знать человеку».

Эти принципы были центральными в работе архитекторов и дизайнеров интерьера раннего модернизма. Франк Лойд Райт, Мис ван дер Роэ и Луи Салливан верили в примат симметрии и классической геометрии.

В своей работе они опирались на правило золотой середины и преклонялись перед космическими принципами визуальной поэзии.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдиева Дилфуза Курбановна – старший преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Абдсайитова Чарос – студентка лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Абдуллаев Ибадулла Кочкарович – доктор медицинских наук, доцент кафедры общественного здоровья и общей гигиены Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Абдуллаева Альбина Рахатовна – магистрант 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Абдуразакова Робия Шералиевна – ассистент кафедры психиатрии и наркологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Абдураимов Зафар Абдураимович – ассистент кафедры анатомии человека Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Абдурасулова Шоира Кушаковна – преподаватель Гулистанского государственного университета (Гулистан, Узбекистан)

Абидова Феруза Норовна – преподаватель кафедры физики, математики и информационных технологий Ташкентского фармацевтического института (Ташкент, Узбекистан)

Абильдаев Нурлан Алимханович – кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры нефтегазового инжиниринга Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

Абраева Максуда Авазовна – преподаватель кафедры сестринского дела Самаркандского сиабского медицинского колледжа (Самарканд, Узбекистан)

Авазов Шукрулло Ибатович – преподаватель кафедры физического воспитания Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Агаділ Әділетжан Бейшенбекұлы – магистрант II года обучения кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Агайдаров Биржан – студент 2 курса магистратуры инженерно-технологического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

Алдошина Марія Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри туризму Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (Харків, Україна)

Алламуратова Дилдор Аbruевна – учитель школы №3 Пастаргомского района Самаркандской области (Самарканд, Узбекистан)

Алланазарова Мохира Бахтиер кизи – студентка Ташкентского фармацевтического института (Ташкент, Узбекистан)

Алмашій Іван Іванович – старший викладач кафедри психології Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Амандиков Данияр Абдурасулович – студент 4 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Амиров Нурбек Исламович – преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Андрусь Яна В'ячеславівна – студентка 4 курсу кафедри германської філології та перекладу гуманітарного факультету Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, Україна)

Антипюк Олена Володимирівна – інженер II категорії навчальної лабораторії краєзнавчих атласів кафедри фізичної географії географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Антоненко Ігор Володимирович – старший викладач кафедри дизайну інтер'єру та меблів Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Антоненко Світлана Валентинівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри математичного забезпечення ЕОМ Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Антонюк Микола Миколайович – викладач фізичної культури та фахових методик Сарненського педагогічного коледжу Рівненського державного гуманітарного університету (Сарни, Україна)

Апышев Оразбек Демесинович – кандидат фізико-математических наук, професор Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Аскарова Зиуар Кошкинбаевна – преподаватель Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Ахмедова Парвина Абдумановна – ассистент кафедры языков Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ахмедова Рашида Мукимовна – старший преподаватель кафедры методики преподавания истории Кокандского педагогического института имени Муками (Коканд, Узбекистан)

Ахымбетова Гулбахар – лауреат государственной премии «Нихол», доцент Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Аширова Ботагоз Сейткасымовна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры восточных языков и перевода Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Ашуров Бахтиёр Темирович – преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Байтлесова Лаура Ильясовна – кандидат химических наук, доцент кафедры экологии и биотехнологии Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан)

Бакиров Қудратилло Хамидилло ўғли – студент 3 курса филологического факультета Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Бакирова Гульмира Абильпатташовна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры Международного университета SILKWAY (Шымкент, Казахстан)

Бакумова Катерина Сергіївна – студентка 2 курсу спеціальності «Екологія» відділення агроекології та економіки ВП НУБіП України «Боярський коледж екології та природних ресурсів» (Боярка, Україна)

Балтаниязов Жақсыбай Сарсенбаевич – преподаватель кафедры растениеводства, лесоводства и лекарственных растений факультета агробиологии Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – народный артист Республики Каракалпакстан, доцент кафедры режиссуры и мастерства актёра Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Баянова Нуржамал Темиртасовна – магистрант II года обучения кафедры правовых дисциплин Северо-Казахстанского государственного университета имени М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

Бедыч Татьяна Витальевна – кандидат технических наук, заведующая кафедрой энергетики и машиностроения Костанайского инженерно-экономического университета имени Мыржақыпа Дулатова (Костанай, Казахстан)

Бекболатова Куралай Маратовна – доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры дизайна Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Бердиярова Шохид Шукруллаевна – клинический ординатор кафедры клинической лабораторной диагностики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бобокамбаров Нематулло Абдукомилевич – студент 2 курса факультета медицинской педагогики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бобокулова Шахноза – студентка 2 курса экономического факультета Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Богданович Геннадий Александрович – старший преподаватель русского языка и литературы кафедры русского языка и литературы Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Боковець Вікторія Вікторівна – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту та адміністрування Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (Вінниця, Україна)

Будя Олександр Петрович – кандидат технічних наук, доцент, спеціаліст вищої категорії, викладач Київського державного коледжу туризму і готельного господарства (Київ, Україна)

Бунько Василь Ярославович – кандидат технічних наук, доцент кафедри енергетики і автоматики ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут» (Бережани, Україна)

Буравльова Тетяна Іванівна – викладач-методист ЦК «Фортепіано» Бахмутського коледжу мистецтв імені І.Карабиця (Бахмут, Україна)

Бурханова Диловар Садриддиновна – асистент кафедри фізіології і патологічної фізіології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Вагіна Наталя Степанівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри математики та методики навчання математики Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна)

Васильков Борис Іванович – викладач циклової комісії гуманітарної та соціально-економічної підготовки Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Ведмеденко Олена Володимирівна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, завідувач кафедри технології виробництва продукції тваринництва ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет» (Херсон, Україна)

Внукова Катерина Валеріївна – старший викладач кафедри іноземних мов Національного фармацевтичного університету (Харків, Україна)

Воеводина Ніна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької і французької філології Мариупольського державного університету (Мариуполь, Україна)

Волинець Віталій Володимирович – студент 4 курсу факультету економіки, менеджменту та права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (Вінниця, Україна)

Волкова Наталія Вікторівна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри маркетингу та міжнародного менеджменту Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Воловоденко Євгеній Віталійович – студент 5 курсу біолого-технологічного факультету Херсонського державного аграрного університету (Херсон, Україна)

Воронович Дмитрій Антонович – магістрант 1 курсу факультету економіки і управління УО «Гродненський державний університет імені Янки Купалы» (Гродно, Беларусь)

Гаврилук Людмила Леонідівна – кандидат сільськогосподарських наук, вчений секретар Інституту захисту рослин Національної академії аграрних наук України (Київ, Україна)

Гагаріна Олександра Романівна – студентка 4 курсу факультету біомедичної інженерії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Глущенко Татьяна Ивановна – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры электроэнергетики Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова (Костанай, Казахстан)

Головань Олена Олександрівна – студентка магістратури 2 року навчання факультету естрадного та циркового мистецтв Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв (Київ, Україна)

Головенчик Марина Геннадьевна – магистрант I года обучения кафедры государственного управления юридического факультета Белорусского государственного университета (Минск, Беларусь)

Горбатюк Катерина Юрївна – студентка 1 курсу магістратури факультету спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Грица Крістіна Ярославівна – магистрант II року навчання кафедри технології цукру та підготовки води Національного університету харчових технологій (Київ, Україна)

Гулмуродов Баходир Норбекович – студент 2 курса факультета медицинской педагогики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Гусятинська Наталія Альфредівна – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри технології цукру і підготовки води Національного університету харчових технологій (Київ, Україна)

Давронов Саме Фаттоевич – государственный судебно-медицинский эксперт Самаркандского областного филиала Республиканского научного практического центра судебно-медицинской экспертизы (Самарканд, Узбекистан)

Давронова Мафтуна Нурали қизи – студентка 3 курса инженерно-технического факультета Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Данько Дарина Ігорівна – студентка 4 курсу факультету біомедичної інженерії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Даражат Зияда Шектібайқызы – магистрант II курса обучения кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Дәулет Гүлдана Дәулетқызы – докторант 1 курса кафедры биофизики и биомедицины Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Джаббарова Зебо Рахимбердиевна – ассистент кафедры физиологии и патологической физиологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Досжанов Баянали Амантаевич – кандидат педагогических наук, и.о. профессора кафедры информатики и информационно-коммуникационных технологий Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

Дробот Анна Сергіївна – студентка 5 курсу економічного факультету Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)

Друкаренко Ірина Миколаївна – студентка магістратури 2 року навчання факультету естрадного та циркового мистецтв Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв (Київ, Україна)

Дьоміна Наталя Анатоліївна – кандидат технічних наук, доцент кафедри вищої математики і фізики Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (Мелітополь, Україна)

Елемесова Ботакөз – магистр, научный сотрудник научной кафедры сельскохозяйственных и ветеринарных наук Государственного университета имени Шакарима г.Семей (Семей, Казахстан)

Елемесова Наргиза Есетаевна – преподаватель кафедры земледелия, селекции и семеноводства сельскохозяйственных культур Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Ешбаева Гулбахар Турдыбаевна – старший преподаватель Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Әсет Алмас Рашидулы – студент 2 курса факультета естественных наук и технологий Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Євсєєва Діна Вікторівна – викладач кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Єрко Ірина Володимирівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму та готельного господарства географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Єрмолаєв Дмитро Володимирович – студент 2 курсу магістратури Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Жалилова Шохсанам – студентка 3 курса технического-инженерного факультета Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Жапар Ботагөз Санатбекқызы – магистр технических наук, преподаватель кафедры геодезии и строительства Государственного университета имени Шакарима г.Семей (Семей, Казахстан)

Жданович Никита Игоревич – магистрант I года обучения кафедры государственного управления юридического факультета Белорусского государственного университета (Минск, Беларусь)

Жолдасбаева Айжамал – магистрант Университета журналистики и массовых коммуникаций (Ташкент, Узбекистан)

Жумабаева Мубинахон Жавлонбек қизи – ученица 9 класса школы №57 г.Асака (Андижан, Узбекистан)

Жумаев Эштемир Тошмаматович – старший преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Жўраева Хумора – магистрант Узбекского государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Жұмакелді Ұлжан Жұмакелдіқызы – магистрант 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Закарина Айна Жанузаковна – доктор PhD, старший преподаватель кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Закирьяева Парвина Адыловна – ассистент кафедры внутренних болезней №4 с гематологией Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Замаддинов Адил – преподаватель Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Звєкова Вікторія Корнійвна – кандидат педагогічних наук, доцент Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Зелененко Наталя Олександрівна – старший викладач кафедри фізичної реабілітації та здоров'я Національного фармацевтичного університету (Харків, Україна)

Зіноватна Лариса Василівна – викладач-методист ЦК «Фортепіано» Бахмутського коледжу мистецтв імені І.Карабиця (Бахмут, Україна)

Зябкіна Оксана Гнатівна – студентка 2 курсу магістратури факультету спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Избасарова Жанат Ердиккуловна – преподаватель кафедры Международного университета SILKWAY (Шымкент, Казахстан)

Исламов Шавкат Эрийгитович – доктор медицинских наук, доцент кафедры судебной медицины и патологической анатомии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Исмаилов Равшан Алимович – ассистент кафедры судебной медицины и патологической анатомии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Исматова Маргуба Шавкатовна – ассистент кафедры физиологии и патологической физиологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Иванущин Руслан Иванович – студент 2 курсу спеціальності «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка» факультету енергетики та електротехніки ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут» (Бережани, Україна)

Иванченко Тетяна Іванівна – викладач хімії ВП НУБіП України «Боярський коледж екології та природних ресурсів» (Боярка, Україна)

Івашкіна Лариса Генадіївна – студентка 5 курсу біолого-технологічного факультету Херсонського державного аграрного університету (Херсон, Україна)

Івченко Оксана Миколаївна – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, старший викладач кафедри фізичного виховання юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (Дніпро, Україна)

Істомін Вадим Вікторович – студент 4 курсу тренерського факультету Національного університету фізичного виховання та спорту України (Київ, Україна)

Кабаков Олександр Сергійович – студент магістратури 2 року навчання факультету естрадного та циркового мистецтв Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв (Київ, Україна)

Каляянова Катерина Дмитрівна – магістрант Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Камаллатдинова Жаннат – студентка 4 курса отдела «Песня и танец» Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Камалова Наргиза Бектургановна – преподаватель кафедры растениеводства, лесоводства и лекарственных растений факультета агробиологии Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Камінська Юлія Миколаївна – викладач КВНЗ «Ніжинський коледж культури і мистецтв імені Марії Заньковецької» Чернігівської обласної ради (Ніжин, Україна)

Капустін Олег Ісакович – студент магістратури 2 року навчання факультету естрадного та циркового мистецтв Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв (Київ, Україна)

Капустіна Тетяна Володимирівна – студентка магістратури 2 року навчання факультету естрадного та циркового мистецтв Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв (Київ, Україна)

Каримов Илхом Нормухатович – преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Каримова Назокат Миракром кызы – студентка факультета ИКТ обучения Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми (Ташкент, Узбекистан)

Карпань Ірина Семенівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» (Дніпро, Україна)

Карпюк Зоя Костянтинівна – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри фізичної географії географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Касимов Ильнур Равильевич – студент 2 курса филологического факультета Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Касимова Зухрахан Фатхиддиновна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Качаровський Роман Євгенович – магістр географії, інженер II категорії навчальної лабораторії краєзнавчих атласів кафедри фізичної географії географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Келдієрова Манзура Ғайбуллаевна – преподаватель кафедры начального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Кепенач Наталія Павлівна – кандидат фізико-математичних наук, викладач інформатики ВП НУБіП України «Мукачівський аграрний коледж» (Мукачево, Україна)

Кобилев Бехзод Жамшедович – студент 4 курса педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Конікова Наталія Олексіївна – студентка 2 курсу природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Косилова Олена Володимирівна – викладач-методист ЦК «Фортепіано» Бахмутського коледжу мистецтв імені І.Карабиця (Бахмут, Україна)

Коспагарова Асем Кабидолдаевна – магістр, старший преподаватель кафедры хореографии и культурно-досуговой работы Казахского национального женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

Костарев Александр Сергеевич – кандидат биологических наук, доцент кафедры экологии и биотехнологии Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан)

Костючок Марія Григорівна – студентка 2 курсу природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Кравець Ніна Павлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Кречковський Зіновій Дмитрович – викладач циклової комісії гуманітарної та соціально-економічної підготовки Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Круть Михайло Володимирович – кандидат біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу наукових досліджень з питань інтелектуальної власності та маркетингу інновацій Інституту захисту рослин Національної академії аграрних наук України (Київ, Україна)

Кубик Лілія Ярославівна – викладач циклової комісії комп'ютерних систем і мереж Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Кувандиков Голиб Бердирасулович – ассистент кафедры клинической лабораторной диагностики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Кудеринова Назира Адамбековна – кандидат технических наук, доцент кафедры геодезии и строительства Государственного университета имени Шакарима г.Семей (Семей, Казахстан)

Кудратова Зебо Эркиновна – ассистент кафедры клинической лабораторной диагностики Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Кудрявцева Ольга Анатоліївна – старший викладач Дніпропетровського індустріального коледжу (Дніпро, Україна)

- Куліда Оксана Олександрівна** – асистент кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)
- Курбанова Гулбахор Асламовна** – асистент кафедри фізіології і патологічної фізіології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Кучимова Чарос Азаматовна** – асистент кафедри психіатрії і наркології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Кушніренко Павло Борисович** – магістрант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Інституту публічного управління та адміністрування Національної академії при Президенті України (Київ, Україна)
- Қаллибеков Нурназар** – преподаватель Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)
- Қосбергенов Атабек** – студент 2 курса отдела «Вокального исполнительства» Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)
- Қудратов Акмалжон Ибодиллаевич** – преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)
- Лабаз Ольга Іванівна** – викладач циклової комісії фундаментальних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
- Лапасова Зебинисо Хидировна** – асистент кафедри фізіології і патологічної фізіології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Лапочук Наталя Олексіївна** – викладач, керівник фізичного виховання Маріупольського машинобудівного коледжу ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)
- Латенко Світлана Борисівна** – старший викладач кафедри біобезпеки і здоров'я людини Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
- Лисак Олена Олександрівна** – студентка 5 курсу біолого-технологічного факультету Херсонського державного аграрного університету (Херсон, Україна)
- Лобаченко Тетяна Миколаївна** – викладач-методист ЦК «Фортепіано» Бахмутського коледжу мистецтв імені І.Карабиця (Бахмут, Україна)
- Логвинова Марина Олександрівна** – аспірант III року навчання кафедри соціально-економічної географії і регіоналістики Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, вчитель географії Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 Харківської міської ради Харківської області (Харків, Україна)
- Любенко Оксана Іванівна** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри виробництва продукції тваринництва Херсонського державного аграрного університету (Херсон, Україна)
- Лях-Породько Олексій Олексійович** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри історії та теорії олімпійського спорту Національного університету фізичного виховання та спорту України (Київ, Україна)
- Мадраимов Рустамжон Маткаримович** – студент 3 курсу кафедри растениеводства, лесоводства и лекарственных растений факультета агробиологии Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)
- Максименко Сергій Володимирович** – старший викладач кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету (Одеса, Україна)
- Мақсетбаев Азамат Кутлымуратович** – студент 1 курса отдела народного исполнения Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Мамадиярова Дилшода Умирзоковна – ассистент кафедры физиологии и патологической физиологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мамарахимов Шухрат Уралович – преподаватель Гулистанского государственного университета (Гулистан, Узбекистан)

Маматкулов Асом Норович – преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Мамбетназарова Гулнур – студентка 4 курса отдела песни и танца Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Мансурова Дилфуза Бакировна – преподаватель Гулистанского государственного университета (Гулистан, Узбекистан)

Махамматдинова Лола Махамматдиновна – лауреат государственной премии «Нихол», преподаватель Нукусского филиала государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Махматмурадова Наргиза Негматуллаевна – ассистент кафедры внутренних болезней №4 с гематологией Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Махмудова Диёра Шерзодбек кизи – студентка 2 курса филологического факультета Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Мирзаев Авазбек Талибжанович – исследователь-соискатель, старший преподаватель кафедры всемирной истории Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Микуліна Марина Олександрівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри експлуатації техніки Сумського національного аграрного університету (Суми, Україна)

Мірза Вікторія Романівна – студентка 3 курсу географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)

Місяць Юрій Володимирович – старший викладач кафедри фізичного виховання юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (Дніпро, Україна)

Мойко Наталія Віліківна – спеціаліст I категорії Коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Мужик Микола Михайлович – викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Мулдажанова Молдир Орынбасаркызы – магистрант специальности 6M070300 «Информационные системы» Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Муратбаев Даулетбек Манарбекович – магистр, научный сотрудник научной кафедры сельскохозяйственных и ветеринарных наук Государственного университета имени Шакарима г.Семей (Семей, Казахстан)

Мусабаева Гулбахша Нурмуқановна – кандидат юридических наук, доцент кафедры правовых дисциплин Северо-Казахстанского государственного университета имени М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

Мустафаев Зафар Мустафо угли – ассистент кафедры анатомии человека Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мустафаева Зилола Улмасовна – преподаватель кафедры сестринского дела Самаркандского сиабского медицинского колледжа (Самарканд, Узбекистан)

Мырзамбетова Света – студентка 4 курса отдела песни и танца Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Назарова Ольга Петрівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри вищої математики і фізики Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (Мелітополь, Україна)

Найдьонова Ганна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри спеціальної психології та медицини Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Нарымбетова Саёра Камаловна – студентка 3 курсу отдела «Фольклора и этнографии» Нукусского государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)

Невелика Анастасія Василівна – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, викладач кафедри фізичної реабілітації та здоров'я Національного фармацевтичного університету (Харків, Україна)

Недзельський Роман Стефанович – студент магістратури 2 року навчання факультету естрадного та циркового мистецтв Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтв (Київ, Україна)

Нечипоренко Степан Геннадійович – студентка 4 курсу факультету спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Норкулов Абдулазиз Гофир угли – студент 202 групи лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Норқобилев Музаффар Равшан ўгли – студент 4 курсу економічного факультета Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Нурканова Райхан Оразбековна – кандидат педагогических наук, доцент Казахского национального университета имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Одилжоновна Камола Абдувосит қизи – студентка 3 курса филологического факультета Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Оманова Анагул Султановна – ассистент кафедры общественного здоровья и общей гигиены Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Оразалиева Рсалды Багдатовна – магистр, старший преподаватель кафедры педагогических и социальных наук Казахстанской инновационной академии г.Семей (Семей, Казахстан)

Отрошенко Євгенія Павлівна – студентка 2 курсу металургійного відділення спеціальності «Обробка металів тиском» Маріупольського механіко-металургійного коледжу ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Охремчук Наталія Леонідівна – викладач циклової комісії фундаментальних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Павлюк Наталія Миколаївна – викладач дерматології та венерології Луцького базового медичного коледжу (Луцьк, Україна)

Паніченко Катерина Андріївна – студентка 2 курсу природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)

Пардаева Зилола Сувонкуловна – ассистент кафедры физиологии и патологической физиологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Пархета Вікторія Іванівна – викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Пасенко Марина Володимирівна – аспірант I року навчання кафедри біобезпеки і здоров'я людини Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Пастушенко Ольга Олександрівна – студентка 1 курсу магістратури факультету фізико-математичної, комп'ютерної та технологічної освіти Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна)

- Реутенко Карина Іванівна** – студентка 3 курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)
- Ризаєва Гульшан** – студент 5 курсу ліцею факультета Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Рикованова Маргарита Олексіївна** – студентка 2 курсу факультету економіки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
- Рогова Ірина Петрівна** – вчитель російської мови та літератури, директор Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 Харківської міської ради Харківської області (Харків, Україна)
- Роженко Віктор Миколайович** – викладач кафедри фізичного виховання юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (Дніпро, Україна)
- Рой Валентина Григорівна** – викладач-методист циклової комісії менеджменту соціокультурної сфери та івент-технологій КВНЗ «Ніжинський коледж культури і мистецтв імені Марії Заньковецької» Чернігівської обласної ради (Ніжин, Україна)
- Ролдугіна Ганна Василівна** – викладач-методист кафедри дошкільної освіти ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А.Ю.Кримського» (Володимир-Волинський, Україна)
- Романенко Тетяна Василівна** – викладач ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)
- Рузикулова Нилуфар Сафарбоевна** – преподаватель кафедры сестринского дела Самаркандского сиабского медицинского колледжа (Самарканд, Узбекистан)
- Рузматова Шаходат Абдукахаровна** – преподаватель кафедры методики преподавания истории Кокандского государственного педагогического института имени Мукуми (Коканд, Узбекистан)
- Саидова Матлуба Салаевна** – преподаватель английского языка школы №24 Ургенчского района Хорезмской области (Ургенч, Узбекистан)
- Сайимбетов Алишер** – доктор философии (PhD) по сельскохозяйственным наукам, преподаватель кафедры земледелия, селекции и семеноводства сельскохозяйственных культур Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)
- Самчинська Ярослава Борисівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри інформатики, програмної інженерії та економічної кібернетики Херсонського державного університету (Херсон, Україна)
- Сейфуллаєв Алланазар Скендербекович** – ассистент кафедры гуманитарных дисциплин Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)
- Сейфуллаєва Айгуль** – ассистент кафедры гуманитарных дисциплин Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)
- Селемонавічус Мар'яна Миколаївна** – завідувач навчальної лабораторії, викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
- Сидорів Оксана Євгенівна** – викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
- Сидорук Валентина Миколаївна** – викладач циклової комісії дошкільної освіти ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А.Ю.Кримського» (Володимир-Волинський, Україна)
- Сирожева Гулшода Нуриллаевна** – учитель школы №21 г.Самарканда (Самарканд, Узбекистан)
- Сич Марія Вікторівна** – студентка 4 курсу факультету початкової освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Скопень Микола Максимович – кандидат економічних наук, професор кафедри теорії та практики туризму і готельного господарства Київського університету туризму, економіки і права (Київ, Україна)

Скоробогатая Татьяна Иосифовна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы» (Гродно, Беларусь)

Скрипник Наталія Євгенівна – доцент кафедри економіки та управління національним господарством Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Слепакова Кристина Ігорівна – студентка 4 курсу факультету міжнародних економічних відносин Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (Харків, Україна)

Сманова Акмарал Смаиловна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри дизайну Казахского національного педагогічного університету імені Абая (Алматы, Казахстан)

Собирова Фатима Ўткир кызы – студентка факультету ІКТ об'єднання Ташкентського університету інформаційних технологій імені Мухаммеда аль-Хорезмі (Ташкент, Узбекистан)

Соболь Ольга Михайлівна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри технології виробництва продукції тваринництва ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет» (Херсон, Україна)

Содиқова Лобар – магістрант Узбекского государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)

Старовойтов Олег Михайлович – кандидат юридических наук, доцент кафедри государственного управления юридического факультета Белорусского государственного университета (Минск, Беларусь)

Стефаник Василий Юрьевич – доктор ветеринарных наук, профессор Львовского национального университета ветеринарной медицины и биотехнологии имени С.З.Гжицкого (Львов, Украина)

Тажимирзаев Элёрбек Акрамович – старший преподаватель кафедры истории Узбекистана Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Тапишев Муханбет Саламатович – магистр экологии, старший преподаватель кафедры экологии и биотехнологии Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан)

Терешонок Микита Сергійович – студент 1 курсу фізико-технічного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Токаев Зейнолла Калымбекович – доктор ветеринарных наук, профессор кафедры сельского хозяйства и биоресурсов Государственного университета имени Шакарима г.Семей (Семей, Казахстан)

Томків Роман Васильович – викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Торяник Людмила Андріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Національного фармацевтичного університету (Харків, Україна)

Тупік Катерина Вікторівна – магістрант 1 курсу факультету комп'ютерних наук, фізики та математики Херсонського державного університету (Херсон, Україна)

Тупчиев Усмон Синдорович – преподаватель кафедры методики преподавания истории Джизакского государственного педагогического института имени А.Кодыри (Джизак, Узбекистан)

Турсунов Шахбоз – студент 5 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

- Турсунова Мехринисо Эркиновна** – студентка 3 курса медико-педагогического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Тусупбекова Гульмира Аблаевна** – кандидат медицинских наук, и.о. доцента кафедры биофизики и биомедицины Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
- Ўктамова Шохиста Рустамовна** – студентка факультета ИКТ обучения Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми (Ташкент, Узбекистан)
- Улугмуродов Нор Худойкулович** – преподаватель кафедры физики, математики и информационной технологии Ташкентского фармацевтического института (Ташкент, Узбекистан)
- Умарова Лола Нуриддин кызы** – студентка факультета ИКТ обучения Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми (Ташкент, Узбекистан)
- Уринбоев Акбаржон Улугбек угли** – студент 115 группы лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Уткелбай Ерлан Кыдырбайулы** – магистрант II года обучения кафедры информатики и информационно-коммуникационных технологий Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)
- Файзуллаев Абдумухаммад Йулдаш угли** – преподаватель Гулистанского государственного университета (Гулистан, Узбекистан)
- Федоренко Людмила Володимирівна** – викладач циклової комісії спеціальних економічних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)
- Федюк Валентина Володимирівна** – викладач-методист циклової (предметної) комісії викладачів природничих дисциплін, фізичного виховання та окремих методик ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А.Ю.Кримського» (Володимир-Волинський, Україна)
- Хайриева Нигора Зохиоровна** – преподаватель кафедры сестринского дела Самаркандского сиабского медицинского колледжа (Самарканд, Узбекистан)
- Хакимова Нилуфар Жураевна** – преподаватель кафедры информатики и компьютерной графики Ташкентского института инженеров железнодорожного транспорта (Ташкент, Узбекистан)
- Халмуратов Куўаныш Полатович** – старший преподаватель кафедры финансов Каракалпакского государственного университета имени Бердаха (Нукус, Узбекистан)
- Харківський Юрій Миколайович** – інженер Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
- Хидирова Дилдора Зайнидиновна** – преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)
- Ходжаметова Гулчира Илишевна** – кандидат исторических наук, доцент, декан факультета искусствоведения Нукусского филиала государственного института искусств и культуры Узбекистана (Нукус, Узбекистан)
- Холмуродова Мусаллам Ахмадовна** – учитель начальных классов школы №57 Касбинского района Кашкадарьинской области (Узбекистан)
- Худойназарова Дилором Нуриддин кизи** – студентка 208 группы лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Цебенко Оксана Зіновіївна** – викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
- Чередник Світлана Андріївна** – викладач фізичного виховання ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)

Чередник Татьяна Александровна – аспирант I года обучения кафедры теории и методики физической культуры УО «Гомельский государственный университет имени Ф.Скорины» (Гомель, Беларусь)

Чижевська Лариса Тарасівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Чиникулова Дилшода Холикуловна – учитель школы №3 Пастаргомского района Самаркандской области (Самарканд, Узбекистан)

Чир Надія Вікторівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму факультету туризму та міжнародних комунікацій ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Чітіашвілі Вікторія Вікторівна – викладач кафедри іноземних мов Національного фармацевтичного університету (Харків, Україна)

Чоршанбиев Аслитдин – студент 5 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Чутченко Сергій Олексійович – викладач циклової комісії менеджменту соціокультурної сфери та івент-технологій КВНЗ «Ніжинський коледж культури і мистецтв імені Марії Заньковецької» Чернігівської обласної ради (Ніжин, Україна)

Шавала Діна Ігорівна – студентка 3 курсу мистецько-технологічного відділення спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа (Діловодство)» Володимир-Волинського педагогічного коледжу імені А.Ю.Кримського (Володимир-Волинський, Україна)

Шалбаев Андас Муратбекович – студент 3 курса факультета информационно-коммуникационных технологий Государственного университета имени Шакарима г.Семей (Семей, Казахстан)

Шербекон Бахтиёр Эшбекович – государственный судебно-медицинский эксперт Самаркандского областного филиала Республиканского научного практического центра судебно-медицинской экспертизы (Самарканд, Узбекистан)

Шәкерова Құралай Болатханқызы – магистр технических наук, старший преподаватель кафедры геодезии и строительства Государственного университета имени Шакарима г.Семей (Семей, Казахстан)

Шийчук Інна Олегівна – спеціаліст I категорії, викладач живопису Вижницького коледжу прикладного мистецтва імені В.Ю.Шкрібляка (Вижниця, Україна)

Шиян Аліна Володимирівна – студентка 4 курсу кафедри германської філології та перекладу гуманітарного факультету Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, Україна)

Шоназаров Жамол Умирзоқович – старший преподаватель кафедры профессионального образования Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Шуканова Анжела Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та методики її навчання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Щерба Володимир Франкович – викладач циклової комісії фундаментальних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Эшанова Зилола Кучкаровна – доктор (PhD) филологических наук, доцент кафедры узбекской литературы Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Юлдашева Фарангиз Исмаиллоевна – ассистент кафедры физиологии и патологической физиологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Юмакулов Дамир Олегович – магістрант II года обучения кафедры правовых дисциплин Северо-Казахстанского государственного университета имени М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

Юрченко Юрий Михайлович – студент 1 курса экономического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

Якущенко Юрій Юрійович – студент 5 курсу історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

Яцемірська Тетяна Павлівна – студентка 2 курсу магістратури факультету спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Гүлдана Дәулет, Гульмира Тусупбекова</i> АТЕРОСКЛЕРОЗ ДАМУЫНЫҢ ПАТОГЕНЕТИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ	5
<i>Guldana Daulet, Gulmira Tussupbekova</i> MOLECULAR MECHANISMS OF ATHEROSCLEROSIS	10
<i>Наталія Мойко</i> В. О. ГЕРИНОВИЧ – НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (1883-1949)	12

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

<i>Александр Костарев, Лаура Байтлесова, Муханбет Тапишев</i> ХИМИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ ПЕДОСФЕРЫ	19
<i>Вікторія Мірза</i> ВИЗНАЧЕННЯ ШУМОВОГО ЗАБРУДНЕННЯ ОСНОВНИХ ВУЛИЦЬ МІКРОРАЙОНУ «ДРУЖБА» МІСТА ТЕРНОПІЛЬ	22

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

<i>Діна Євсєєва</i> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ З ТУРИСТИЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ	25
<i>Ірина Єрко, Зоя Карпюк, Лариса Чижевська, Роман Качаровський, Надія Чир</i> ХАРАКТЕРИСТИКА ГІДРОЛОГІЧНИХ ПРИРОДООХОРОННИХ ОБ'ЄКТІВ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	29
<i>Роман Качаровський, Олена Антипюк, Надія Чир, Ірина Єрко</i> ОСЕРЕДКИ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ ДЕРЕВА ЯК ОБ'ЄКТИ ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	31
<i>Ольга Назарова, Наталя Дьоміна</i> МОДЕЛЮВАННЯ СЦЕНАРІЇВ СИСТЕМИ «ТУРИЗМ»	34
<i>Карина Реутенко, Анжела Шуканова</i> ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ В ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ УКРАЇНИ	40

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

<i>Павло Кушніренко</i> ПАРЛАМЕНТ В СУЧАСНИХ КОМУНІКАЦІЯХ ТА КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСАХ	43
--	----

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

<i>Дмитрий Воронович</i> ПРИМЕНЕНИЕ СТРАТЕГИИ «ГОЛУБОГО ОКЕАНА» ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЛЕСНОГО ХОЗЯЙСТВА НА ПРИМЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЛЕСОХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧРЕЖДЕНИЯ «ЩУЧИНСКИЙ ЛЕСХОЗ»	47
<i>Сергій Максименко</i> МОДЕЛІ РИНКУ ПРАЦІ І ПОЛІТИКА ЗАЙНЯТОСТІ В ІНДУСТРІАЛЬНО РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ ТА УКРАЇНІ	50
<i>Тетяна Підкуймуха, Оксана Сидорів, Оксана Цебенко</i> АНАЛІЗ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ ПОСЛУГ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ	54
<i>Тетяна Підкуймуха, Оксана Сидорів, Оксана Цебенко</i> ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СФЕРИ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ	56
<i>Тетяна Романенко</i> ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОРГАНІЗАЦІЇ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ	59
<i>Людмила Федоренко</i> ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН	62

<i>Куўаныш Халмуратов</i> ХИЗМАТЛАР СОҲАСИДА ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ОБЪЕКТИВ ЗАРУРАТИ ВА АҲАМИЯТИ МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	63
<i>Mariya Aldoshyna, Kristina Slepakova</i> CONSUMER'S BEHAVIOUR IN THE DECISION-MAKING PROCESS	66
<i>Вікторія Боковець, Віталій Волинець</i> МАТЕРІАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ЯК ОСНОВА ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ ПЕРСОНАЛУ	70
<i>Наталія Волкова, Маргарита Рикванова</i> ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ	73
<i>Тетяна Пахомова</i> МЕНЕДЖМЕНТ ЯК СИСТЕМА КЕРІВНИЦТВА І УПРАВЛІННЯ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В СФЕРІ КУЛЬТУРИ, МИСТЕЦТВ ТА ХУДОЖНЬОЇ ОСВІТИ	77
<i>Валентина Рой</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕНЕДЖЕРА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	79
<i>Наталія Скрипник, Анна Дробот</i> МАРКЕТИНГОВІ СТРАТЕГІЇ СУЧАСНИХ МІСТ	82
<i>Діна Шавала</i> ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВА ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛІСТИКА	88
<i>Mohira Allanazarova</i> I WANTED TO BE LIKE ZULFIYANONIM	91
<i>Айжамал Жолдасбаева</i> ZAMONAVIY MEDIA MAKONDA FAKT SHECHKING PLATFORMALARI ІСТОРІЧНІ НАУКИ / ІСТОРІЧЕСКИЕ НАУКИ	93
<i>Рашида Ахмедова</i> ИЗ ИСТОРИИ ПЕРВОГО КУРОРТА В ТУРКЕСТАНЕ	97
<i>Авазбек Мирзаев</i> «ТУРКЕСТАНСКИЙ ГОЛОС» – ПАХТАЧИЛИК ТАРИХИНИ ЁРИТИШДА ХУЖЖАТЛИ МАНБА	100
<i>Шаходат Рузматова</i> ҚЎҚОН ХОНЛИГИДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ДАВЛАТ ГЕОГРАФИЯСИ ВА АҲОЛИ ТАРКИБИГА ТАЪСИРИ	103
<i>Алланазар Сейфуллаев, Айгуль Сейфуллаева</i> «АВЕСТО» ДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА АТРОФ-МУҲИТ МАСАЛАЛАРИ	106
<i>Элёрбек Тажимирзаев</i> 1960-1970 ЙИЛЛАРДА НАМАНГАН ВИЛОЯТИ ҚИШЛОҚЛАРИДА АЛОҚА ВОСИТАЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ (РАДИО ТАРМОҚЛАРИ МИСОЛИДА)	108
<i>Элёрбек Тажимирзаев</i> ФАРҶОНА ВОДИЙСИ ҚИШЛОҚЛАРИДА УЙ-ЖОЙ ҚУРИЛИШ МАСАЛАЛАРИ (1960-1980 ЙИЛЛАР)	111
<i>Усмон Тупчиев</i> XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА УЗУМЧИЛИК ВА ВИНОЧИЛИК МАСАЛАЛАРИНИНГ ДАВРИЙ АДАБИЁТЛАРДА ЁРИТИЛИШИ	115
<i>Сергій Чутченко</i> ЦИКЛ ЗИМОВИХ СВЯТ ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОГО НА ЗАНЯТТЯХ З НАРОДОЗНАВСТВА	119

<i>Юрій Якущенко</i> АНТИАЛКОГОЛЬНА КАМПАНІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1914-1917 РР.) ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ	123
КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГИЯ	
<i>Гулбахар Ешбаева</i> ТЕАТР ТОМОША ТАДБИРЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ ВА РЕЖАЛАРИ	127
<i>Жанат Камалатдинова, Гулбахар Ахымбетова</i> ХОЗИРГИ КУНДА ЎТКАЗИЛАЁТГАН МАДАНИЙ ТАДБИРЛАРНИНГ ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАШ МЕТОДЛАРИ	129
<i>Юлія Камінська</i> ВПЛИВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ	133
<i>Атабек Қосбергенов, Гулбахар Ешбаева</i> САНЪАТ ВА СПОРТ ТОМОША ТАДБИРЛАРИНИ ЮРТЛАРГА ТАНИШТИРУВЧИ ВОСИТА ЭЛЧИСИ	137
<i>Лола Махамматдинова</i> КЕЛАЖАК АВЛОДНИ ҲАМ МАЪРИФИЙ, ҒОЯВИЙ - ТАРБИЯВИЙ ВА ЭСТЕТИК ЖИҲАТДАН ТАРБИЯЛАШДА АСОСИЙ АҲАМИЯТИ	140
<i>Саёра Нарымбетова, Лола Махамматдинова</i> ХАЛҚ ҚАЛБИНІНГ НАВОЛАРИ БЎЛМИШ ДИЛРАБО ҚУШИҚЛАР	145
ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Марина Головенчик, Олег Старовойтов</i> КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬ: СУЩНОСТЬ, ПРИЧИНЫ, ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ	148
<i>Никита Жданович</i> НАЕМНИЧЕСТВО КАК СПОСОБ ВЕДЕНИЯ ВОЙНЫ: ОТ ЗАРОЖДЕНИЯ ДО НАШИХ ДНЕЙ	151
<i>Гулбахша Мусабаева, Нуржамал Баянова</i> МЕДИАЦИЯ КАК НОВЫЙ ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ В КАЗАХСТАНЕ	155
<i>Гулбахша Мусабаева, Дамир Юмакулов</i> ПОНЯТИЕ И ПРАВОВОЙ СТАТУС МЕЖДУНАРОДНЫХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ	157
<i>Вікторія Пархета</i> СУДИМІСТЬ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	160
МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО	
<i>Ігор Антоненко</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМОУТВОРЕННЯ ІНТЕР'ЄРНОГО ПРОСТОРУ НА ОСНОВІ МЕМБРАННИХ СИСТЕМ	162
<i>Зиуар Аскарова</i> МУСИҚАЛИ ТАДБИРЛАРДА ОВОЗ КУЧАЙТИРИШ ДЕКОРАЦИЯ ВОСИТАЛАРИ	167
<i>Куралай Бекболатова, Акмарал Сманова</i> ЭКОДИЗАЙННЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ МАТЕРИАЛДАРЫ	171
<i>Олена Головань</i> ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У МИСТЕЦЬКОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	175
<i>Ірина Друкаренко</i> ПРОФЕСІЙНЕ НАВЧАННЯ ЦИРКОВИХ АРТИСТІВ	178
<i>Адил Замаддинов</i> ХАЛҚ МУСИҚАСИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ МАҲАЛЛИЙ МУСИҚИЙ УСЛУБЛАР	181

<i>Олександр Кабаков</i> ПРЕДМЕТНО-ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДРАМАТУРГІЇ ТЕАТРАЛІЗОВАНОГО ЦИРКОВОГО ВИДОВИЩА	184
<i>Нурназар Қаллибеков</i> ВОКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. РОЛЬ СМЫСЛА СУЩЕСТВУЮЩИХ В НЁМ ЭТАЛОНОВ	187
<i>Олег Капустін</i> ХУДОЖНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ЦИРКОВИХ ПРОГРАМ	190
<i>Тетяна Капустіна</i> РОЛЬ КРІПАЦЬКОГО ТЕАТРУ НА ЗАСАДАХ АНТРЕПРИЗИ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО БАЛЕТУ	193
<i>Олена Косилова, Наталя Путря, Тетяна Буравльова, Тетяна Лобаченко, Лариса Зіноватна</i> ПРЕЗЕНТАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПОСІБНИКА «КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ВИКОНАВСТВА (ФОРТЕПІАНО)»	195
<i>Азамат Мақсетбаев, Зиұар Аскарова</i> ЎЗБЕК ХАЛҚ МУСИҚАСИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ МУСИҚИЙ УСЛУБЛАР	197
<i>Гулнур Мамбетназарова, Гулбахар Ахымбетова</i> ИСКУССТВО И ТРАДИЦИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В СРЕДНЕЙ АЗИИ	200
<i>Света Мырзамбетова, Гулбахар Ахымбетова</i> МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ФОЛКЛОРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ	203
<i>Роман Недзельський</i> СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШОУ-БІЗНЕСУ І PR-ТЕХНОЛОГІЙ	206
<i>Наталія Пашикова</i> ТРАДИЦІЇ ЦИРКОВОГО ФЕСТИВАЛЬНОГО РУХУ	209
<i>Гулчира Ходжаметова</i> НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В КАРАКАЛПАКСКОЙ МУЗЫКЕ. ПОЭМА АЖИНИЯЗА «БОЗАТАЎ»	212
<i>Інна Шийчук</i> НАЧЕРКИ ТА КОРОТКОЧАСНІ ЗАМАЛЬОВКИ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З РИСУНКА	216
ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА	
<i>Дилфуза Абдиева, Музаффар Норқобилов</i> ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚИТУВЧИНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИ ВА КРЕАТИВЛИК	218
<i>Ибадулла Абдуллаев, Матлуба Саидова, Анагул Оманова</i> ТАРБИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЁШЛАРДА СОҒЛОМ ҲАЁТ ТАРЗИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ТУТГАН ЎРНИ	221
<i>Нурбек Амиров</i> РОЛЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ	225
<i>Ботагоз Әшірова</i> ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ ӨРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	228
<i>Бахтиёр Ашуров</i> МОДУЛЛИ-КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ	231
<i>Гульмира Бакирова, Жанат Избасарова</i> КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДЕ ҚҰЗІРЕТТІ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ	235

<i>Гульмира Бакирова</i> ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА И СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ	237
<i>Сарсенбай Балтаниязов</i> РАБОТА НАД РЕПЕРТУАРОМ БУДУЩИХ ВОКАЛИСТОВ	240
<i>Наталія Вагіна, Ольга Пастушенко</i> СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МАТЕМАТИКИ	242
<i>Вікторія Звєкова</i> ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	245
<i>Оксана Зябкіна</i> СТАН УСНОГО ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ В УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ 2-4 КЛАСІВ	247
<i>Оксана Івченко, Ольга Кудрявцева</i> РОЛЬ ВИКЛАДАЧА У ЗАЛУЧЕННІ ДО ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ	250
<i>Катерина Калаянова</i> ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	252
<i>Ikhot Karimov</i> DEVELOPMENT OF STUDENTS' INTELLECTUAL COMPETENCIES IN THE LEARNING PROCESS	254
<i>Манзура Келдієрова</i> БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	258
<i>Наталія Кепенач, Іван Пекар</i> ВИКОРИСТАННЯ МОБІЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ – ВИМОГА ЧАСУ	261
<i>Ніна Кравець, Катерина Горбатюк</i> СТАН САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНИХ ЗНАНЬ І НАВИЧОК В УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ 7-8 КЛАСІВ	265
<i>Оксана Куліда</i> ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА	267
<i>Марина Логвинова, Ірина Рогова</i> STEM-ОСВІТА ЯК НОВИЙ ОСВІТНІЙ ТРЕНД	271
<i>Шухрат Мамарахимов, Шоира Абдурасулова, Дилфуза Мансурова</i> БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ КЎРГАЗМАЛИ МЕТОДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШГА ЎРГАТИШ	273
<i>Асом Маматкулов</i> ТВОРЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ	274
<i>Анастасія Невелика, Наталія Зелененко</i> ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІНИ «ВИДИ ОЗДОРОВЧО-РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ»	278
<i>Рсалды Оразалиева</i> РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ ВУЗА НА ПЛЕНЭРЕ	281
<i>Наталія Павлюк</i> ПРОФІЛАКТИКА ТРАВМАТИЗМУ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ ІЗ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ Й ПЕРША ДОЛІКАРСЬКА ДОПОМОГА	285

<i>Вікторія Погребняк</i>	
ОСОБЛИВОСТІ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ЗІ СЛУХОВОЮ НЕЙРОПАТІЄЮ	287
<i>Степанія Полюга</i>	
ПОНЯТТЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЇХ РОЛЬ В РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	290
<i>Лариса Приступа</i>	
ЗАПОБІГАННЯ ПІДЛІТКОВІЙ І ЮНАЦЬКИЙ НАРКОМАНІЇ	293
<i>Ганна Ролдугіна</i>	
ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЯХ ЗДО	295
<i>Валентина Сидорук</i>	
ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	296
<i>Марія Сич</i>	
РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ ТА ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ В ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНИХ ЗНАНЬ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	300
<i>Ljudmila Toryanik, Katherina Vnukova, Victoria Chitiashvili</i>	
ENHANCING COMMUNICATION SKILLS OF ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE LEARNERS THROUGH IN – CLASS PROJECT – BASED TASKS AND ACTIVITIES	303
<i>Абдумухаммад Файзуллаев</i>	
ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ПРИ ВНЕДРЕНИИ МОДУЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В СИСТЕМУ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	306
<i>Дилдора Хидирова</i>	
ОРГАНІЗАЦІЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА НА ОСНОВЕ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДОВ	307
<i>Мусаллам Холмуродова</i>	
БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ТАФАККУР ХУСУСИЯТЛАРИ	311
<i>Жамол Шоназаров, Шахноза Бобоқулова</i>	
ЎҚУВ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ЎҚИТУВЧИ-ТАЛАБА ФАОЛЛИГИ ВА ДАРС САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ	314
<i>Жамол Шоназаров, Шохсанам Жалилова</i>	
ПЕДАГОГИК ЖАРАЁНДА ЎҚИТУВЧИНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ ВА КАСБИЙ МАҲОРАТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	317
<i>Тетяна Яцемірська</i>	
РОЛЬ СІМ'Ї У ПІДГОТОВЦІ ДИТИНИ ДО ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ	320
ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГІЯ	
<i>Іван Алмашій</i>	
АКТУАЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ УПРАВЛІННЯ КАДРАМИ В ЕКОЛОГОСПРЯМОВАНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ	323
<i>Акмалжон Қудратов</i>	
ШАХС МАЪНАВИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШ ОМИЛЛАРИ	325
<i>Ганна Найдьонова, Степан Нечипоренко</i>	
ПРОБЛЕМА ДИСГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	329
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
<i>Альбина Абдуллаева</i>	
ОБЗОР АЛГОРИТМОВ ДЕТЕКТИРОВАНИЯ ТЕКСТОВЫХ ОБЛАСТЕЙ НА ИЗОБРАЖЕНИЯХ	333
<i>Әділетжан Агаділ</i>	
АСФАЛЬТ-БЕТОН ҚОСПАСЫН ДАЙЫНДАУДЫ АВТОМАТТАНДЫРУ	335

<i>Зияда Даражат, Айна Закарин</i> ПІД-КОНТРОЛЛЕРЛЕРДІҢ КӨМЕГІМЕН КВАДРОКОПТЕРДІ ТҰРАҚТАНДЫРУ	338
<i>Зияда Даражат, Айна Закарин</i> БОЛЖАУШЫ БАҚЫЛАУ МОДЕЛІ НЕГІЗІНДЕ ІШКІ ҰҒА ҰШУЫН АВТОНОМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	345
<i>Баянали Досжанов, Ерлан Өткелбай</i> КРИПТОВАЛЮТАНЫҢ ЖҰМЫС ПРИНЦИПІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ТӨЛЕМ РЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	353
<i>Дмитро Єрмолаєв, Світлана Антоненко</i> ЗМІНА СТРУКТУРИ СИСТЕМИ ДОДАТКІВ «SGPLANER» ДО ВИГЛЯДУ ВЕБ-САЙТУ	355
<i>Микола Мужик, Юрій Харківський, Сергій Походжай, Роман Томків</i> ЗАХОДИ БЕЗПЕКИ ПРИ РОБОТІ З ЛАЗЕРНОЮ ТЕХНІКОЮ	358
<i>Молдир Мулдажанова</i> ОСНОВЫ БАЗ ДАННЫХ	359
<i>Молдир Мулдажанова</i> СФЕРЫ ПРИМЕНЕНИЯ DATA MINING	362
<i>Наталя Охремчук, Мар'яна Селемонавічус, Сергій Походжай</i> НОВА ВЕРСІЯ WEB-БРАУЗЕРА MICROSOFT EDGE	365
<i>Марія-Вікторія Полець, Лілія Кубик, Володимир Щерба</i> ВИКОРИСТАННЯ SMART-ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИВЧЕННІ ДИСЦИПЛІН У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ІТ-СПРЯМУВАННЯ	366
<i>Марія-Вікторія Полець, Лілія Кубик, Володимир Щерба</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ В КОЛЕДЖІ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ ТА КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»	369
<i>Марія-Вікторія Полець, Наталія Охремчук, Ольга Лабаз</i> МЕТОДИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ	371
<i>Ярослава Самчинська, Катерина Тупік</i> ВЕБ-РЕСУРСИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ САЙТІВ КОМПАНІЙ	373
<i>Микола Скопень, Олександр Будя</i> МОДЕЛЮВАННЯ ТА КОНФІГУРУВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ В ЛОКАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ЗАСОБАМИ СИСТЕМИ CISCO PACKET TRACER	378
<i>Фатима Собирова, Лола Умарова, Назокат Каримова, Шохиста Ұқтамова</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА	382
ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Алмас Әсет, Оразбек Апышев, Райхан Нурканова</i> ЖАЛҒЫЗ ШЕШІМДЕРДІ ТАБУДЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ	385
<i>Севиндж Расулова</i> УСТРАНЕНИЕ УГЛЕВОДОРОДНЫХ ЗАГРЯЗНЕНИЙ ВЫТЕСНЕНИЕМ НЕСМЕШИВАЮЩЕЙСЯ ЖИДКОСТЬЮ	389
<i>Нилуфар Хакимова, Феруза Абидова, Нор Улугмуродов</i> НУҚТА БИЛАН АЙҚАШ ТҰҒРИ ЧИЗИҚЛАР ОРАСИДАГИ ҚИСҚА МАСОФАЛАРИНИ АНИҚЛАШ	395
<i>Юрий Юрченко</i> ОПРЕДЕЛИТЕЛИ ВЕКТОРОВ И ПРЯМОУГОЛЬНЫХ МАТРИЦ	397

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

Шукрулло Авазов

ХИССИЙ КЕЧИНМАЛАРНИНГ СПОРТЧИ ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИРИ ВА УНИНГ
ОЛДИНИ ОЛИШ УСУЛЛАРИ 403

Микола Антонюк

ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЇХ ЕЛЕМЕНТІВ
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СТУДЕНТАМИ ЗВО ПРОБНИХ УРОКІВ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ШКОЛІ 406

Оксана Івченко, Юрій Місяць, Віктор Рожеченко

РОЛЬ СПОРТУ (НА ПРИКЛАДІ БАСКЕТБОЛУ) У ВИХОВАННІ СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ ТА УКРАЇНІ 409

Наталія Лапочук

ПРОФЕСІЙНО-ПРИКЛАДНА ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИСОКОГО РІВНЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ 411

Олексій Лях-Породько, Вадим Істомін

ТІЛОВИХОВАННЯ, СПОРТ ТА ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ НА СТОРІНКАХ
ЧАСОПISУ «СУРМА» (АРГЕНТИНА, 1948 РІК) 414

Євгенія Отрощенко

КРАСИВЕ ТІЛО ЗА 5 ХВИЛИН? 417

Олег Первачук, Борис Васильков, Зіновій Кречковський

ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВИХ ВИДІВ СПОРТУ ДЛЯ РОЗВИТКУ
ФІЗИЧНИХ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ 419

Олег Первачук, Борис Васильков, Зіновій Кречковський

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ФІЗИЧНОЇ РЕКРЕАЦІЇ
НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
В КОЛЕДЖАХ 422

Олег Первачук, Борис Васильков, Зіновій Кречковський

МЕТОДИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ
СТУДЕНТІВ ДО ЗАНЯТЬ СПОРТОМ 425

Інесса Ребар, Наталія Конікова, Марія Костючок, Катерина Паніченко

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТОК,
ЩО ЗАЙМАЮТЬСЯ В СЕКЦІЇ З ВІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 428

Микита Терешонок

ЛАРИНГІТ ТА ЙОГО ПРОФІЛАКТИКА ЗАГАРТОВУВАННЯМ 430

Валентина Федюк

РОЗВИТОК ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ
НА УРОКАХ ФІЗКУЛЬТУРИ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ФУТБОЛ» 433

Світлана Чередник

МОТИВАЦІЯ СТУДЕНТА ДО ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ У ВУЗІ 436

Татьяна Чередник

СПОСОБ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТУПЕНИ РАЗВИТИЯ ЛОВКОСТИ
У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ 439

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Дилдор Алламуратова

УЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИ САМАРОДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ЯНГИ
ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР 442

Яна Андрусь

РІВНІ ТА РІЗНОВИДИ ПЕРЕКЛАДУ 443

Парвина Ахмедова

ТЕМА КАВКАЗА В ПОВЕСТИ БЕСТУЖЕВА-МАРЛИНСКОГО «МУЛЛА – НУР»
И ЕЁ МЕСТО В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЯ 445

Қудратилло Бакиров ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИДА ҚЎЛЛАНГАН ВАҚТНИ ИФОДАЛОВЧИ ТУРКИЙ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАТИК ТАДҚИҚИ	449
Нина Воеводина ОБУЧЕНИЕ ГРАММАТИКЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ИНОСТРАННОГО НА НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ В УНИВЕРСИТЕТЕ	452
Хумора Жўраева KIMYO TECHNOLOGIYAGA OID ATAMALARNI O'QITISHDA TA'LIM TEKNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH	455
Ильнур Касимов, Геннадий Богданович СЛОВО – ПРАОСНОВА МИФОВ И ДАЛЕЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА	459
Зухрахан Касимова АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИДАГИ ТЎЙ ҚЎШИҚЛАРИ АТАМАЛАРИ ХУСУСИДА	461
Әсем Қоспагарова ЖАЗУШЫ Д.ДОСЖАН ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ	464
Диёра Маҳмудова ИҚБОЛ МИРЗО ШЕЪРИЯТИДА ПЕЙЗАЖ	469
Камола Одилжоновна СИРОЖИДДИН САЙИИД ШЕЪРИЯТИДА МУМТОЗ ЛИРИК ЖАНРЛАР	473
Гулнода Сирожева TA'LIM VA TARBIYA JARAYONIDA INNOVATSION METOD VA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISHNING ANAMIYATI	476
Татьяна Скоробогатая ТЕОРИЯ НОМИНАТИВНОЙ ДЕРИВАЦИИ И СОПОСТАВЛЕНИЕ НЕБЛИЗКОРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)	478
Лобар Содиқова MEDIA KOMPETENTSIYASI TUSHUNCHASI VA MAZMUNI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	481
Дилшода Чиникулова УКУВЧИЛАРНИ УКИТИШ ЖАРАЁНИДА ИНТЕРФАОЛ МЕТОДЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ	483
Alina Shyian REVISITING CLASSIFICATIONS OF TERMS	485
Зилола Эшанова АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИДАГИ МУНОЖОТ-ҒАЗАЛЛАР ПОЭТИКАСИ ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	487
Мубинахон Жумабаева КНИГА – ИСТОЧНИК В ДОСТИЖЕНИИ ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ	491
Эштемир Жумаев, Мафтуна Довронова “ОММАВИЙ МАДАНИЯТ” ВА АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИ	492
Ирина Карпань ОСВІТА ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЯК МЕХАНІЗМ ЕКОЦЕНТРИСТСЬКОЇ ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ	495
Катерина Бакумова, Тетяна Іванченко ВМІСТ НІТРАТИВ У ХАРЧОВИХ ПРОДУКТАХ	499

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

<i>Чарос Абдусайитова, Мехринисо Турсунова, Голиб Кувандиков</i> АЛГОРИТМ ДИАГНОСТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ ЖЕНСКОГО БЕСПЛОДИЯ	502
<i>Зафар Абдураимов, Зафар Мустафаев,</i> <i>Абдулазиз Норкулов, Дилобар Худойназарова</i> ИССЛЕДОВАНИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ ФАГОЦИТАРНОЙ АКТИВНОСТИ ЛЕЙКОЦИТОВ КРОВИ КРЫС ПРИ ИНДУЦИРОВАННОЙ ИММУНОСУПРЕССИИ	505
<i>Максуда Абраева, Нилуфар Рузикулова</i> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ МЕДИЦИНСКОЙ СЕСТРЫ ЧЕРЕЗ ВНЕДРЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ СЕСТРИНСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ УХОДА	507
<i>Данияр Амандиков, Шохидат Бердиярова, Зебо Кудратова</i> КОМПЛЕКСНОЕ ЛАБОРАТОРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИ ОПИСТОРХОЗНОЙ ИНВАЗИИ	511
<i>Shavkat Islamov, Ravshan Ismailov, Same Davronov, Bekhzod Kobilov</i> FORENSIC MEDICAL STUDY OF POPULATION MORTALITY	513
<i>Shavkkat Islamov, Bakhtiyor Sherbekov,</i> <i>Nematullo Bobokambarov, Bahodir Gulmurodov</i> FORENSIC MEDICAL ASSESSMENT OF OBSTETRICIAN-GYNECOLOGISTS OFFENSES	515
<i>Чарос Кучимова, Робия Абдуразакова, Зилола Пардаева, Диловар Бурханова</i> НЕГЛУБОКИЕ ЗАТЯЖНЫЕ ДЕПРЕССИИ ИНВОЛЮЦИОННОГО ВОЗРАСТА	517
<i>Чарос Кучимова, Маргуба Исматова, Гулбахор Курбанова, Фарангиз Юлдашева</i> ЧАСТОТА ВСТРЕЧАЕМОСТИ И СТРУКТУРА КОМОРБИДНЫХ ДЕПРЕССИВНЫХ РАССТРОЙСТВ У БОЛЬНЫХ, ПЕРЕНЕСШИХ ОСТРЫЙ ИНФАРКТ МИОКАРДА	520
<i>Чарос Кучимова, Зебинисо Лапасова, Зебо Джаббарова, Дилшода Мамадиярова</i> ШИЗОФРЕНИЧЕСКИЙ ДЕФЕКТ НА МОДЕЛИ ШИЗОФРЕНИИ, ПРОТЕКАЮЩЕЙ С ПРЕОБЛАДАНИЕМ НЕГАТИВНЫХ РАССТРОЙСТВ	522
<i>Світлана Латенко, Олександра Гагаріна</i> ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ФІЗИЧНОЇ ТЕРАПІЇ У ХВОРИХ ІЗ ВАЛЬГУСНОЮ ДЕФОРМАЦІЄЮ СТОПИ	525
<i>Світлана Латенко, Дарина Данько</i> СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ОСТЕОПОРОЗУ У ЖІНОК В МЕНОПАУЗАЛЬНОМУ ПЕРІОДІ	529
<i>Nargiza Makhmatmuradova, Parvina Zakiryaeva</i> VALUE OF CLINICAL DATA IN DIAGNOSTICS NON-SPECIFIC INTERSTITIAL PNEUMONIA	533
<i>Nargiza Makhmatmuradova, Aslitdin Chorshanbiev,</i> <i>Gulshan Rizaeva, Shakhboz Tursunov</i> THE IMPORTANCE OF NEUTROPHILIC ELASTASE IN THE DEVELOPMENT OF NON-SPECIFIC INTERSTITIAL PNEUMONIA	535
<i>Зафар Мустафаев, Зафар Абдураимов, Акбаржон Уринбоев, Авазбек Равшианов</i> СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД В РАЗВИТИИ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ К ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	538
<i>Марина Пасенко</i> ФІЗИЧНА ТЕРАПІЯ ОСІБ ПРАЦЕЗДАТНОГО ВІКУ ПІСЛЯ ОПЕРАТИВНОГО ЛІКУВАННЯ ПЕРЕЛОМУ ВЕРТЛЮГОВОЇ ЗАПАДИНИ	542

<i>Нигора Хайриева, Зилола Мустафаева</i> ЭФФЕКТИВНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИАБСКОМ МЕДИЦИНСКОМ КОЛЛЕДЖЕ ПОСРЕДСТВОМ ВНЕДРЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ	544
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
<i>Олена Ведмеденко</i> РОЛЬ СВІТЛА В БРОЙЛЕРНОМУ ПТАХІВНИЦТВІ	550
<i>Михайло Круть, Людмила Гаврилюк</i> ІННОВАЦІЇ ІЗ ЗАХИСТУ ПЛОДОВО-ЯГІДНИХ КУЛЬТУР ТА ВИНОГРАДУ	553
<i>Оксана Любенко, Євген Воловоденко</i> ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ХАРЧОВИХ ЯЄЦЬ	557
<i>Оксана Любенко, Лариса Івашкіна</i> РОЛЬ СИРОГО ПРОТЕЇНУ В ГОДІВЛІ КАЧОК	559
<i>Оксана Любенко, Олена Лисак</i> РОЛЬ ВІТАМІНУ D ПРИ ВИРОЩУВАННІ ПТИЦІ	561
<i>Рустамжон Мадраимов, Жақсыбай Балтаниязов</i> ШАХАР ВА ҚИШЛОҚЛАРНИ КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШДА ТУРЛИ КОМПОЗИЦИЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ	563
<i>Рустамжон Мадраимов, Наргиза Камалова</i> КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШДА САДА ҚАЙРАҒОЧ (<i>Ulmus densa Litw</i>) ДАРАХТИ АҲАМИЯТИ ВА КЎПАЙТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ	565
<i>Алишер Сайимбетов, Наргиза Елемесова</i> ЗНАЧЕНИЕ КОМПОСТОВ ДЛЯ РОСТА И РАЗВИТИЯ ХЛОПЧАТНИКА	566
ВЕТЕРИНАРНІ НАУКИ / ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ	
<i>Даулетбек Муратбаев, Зейнолла Токаев, Ботакөз Елемесова, Василий Стефаник</i> ПОКАЗАТЕЛИ АКУШЕРСКО-ГИНЕКОЛОГИЧЕСКОЙ ДИСПАНСЕРИЗАЦИИ В КРЕСТЬЯНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ «КАМЫШИНСКОЕ»	569
<i>Ольга Соболев</i> РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНЦИДЕНТНОСТІ НЕЗАРАЗНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ КІШОК	573
ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ	
<i>Нурлан Абильдаев, Биржан Агайдаров</i> ЭЛЕКТР ОРТАДАН ТЕПҚІШ СОРАП ҚОНДЫРҒЫЛАРЫН ТЕХНИКАЛЫҚ ДИАГНОСТИКАЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ	576
<i>Татьяна Бедыч, Татьяна Глущенко</i> НЦ-100 НОРИЯСЫНДА ДӘН ЗАҚЫМДАНУЫН ТӨМЕНДЕТУ	579
<i>Василь Бунько, Руслан Иванушин</i> ЗАСТОСУВАННЯ МІКРОПРОЦЕСОРНИХ РЕЛЕЙНИХ ТЕРМІНАЛІВ ДЛЯ ЗАХИСТУ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	583
<i>Наталія Гусятинська, Крістіна Грица</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕМАНГ АНАЦІЇ ПІДЗЕМНИХ ВОД ДЛЯ ПИТНОГО ВОДОПОСТАЧАННЯ	585
<i>Наталія Гусятинська, Світлана Прима</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОАГУЛЯНТІВ – ПОЛІОКСИХЛОРИДІВ АЛЮМІНІЮ ДЛЯ ОЧИЩЕННЯ ВОДИ	589
<i>Ulzhan Zhutakeldi, Aina Zakarina</i> ANALYSIS OF RENEWABLE ENERGY SOURCES FOR ENERGY SUPPLY OF DIGITAL OBJECTS	593
<i>Назира Кудеринова, Құралай Шәкерова, Ботагөз Жапар, Андас Шалбаев</i> ДИСТАНЦИОННЫЕ МЕТОДЫ НАБЛЮДЕНИЙ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ДЛЯ МОНИТОРИНГА ИЗМЕНЕНИЯ БЕРЕГОВОЙ ЛИНИИ	597

Марина Мікуліна, Антон Поливаний

ВИКОРИСТАННЯ КОМПЛЕКСІВ МАШИН ПРИ ВИРОБНИЦТВІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

600

**АРХИТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО /
АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО**

Алла Петриковська

АЛЬТЕРНАТИВИ БЕТОНУ У СВІТІ СЬОГОДНІ ТА НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ

602

Лобар Расул-Задэ

ДИЗАЙНЕР ІНТЕРЬЕРА

604

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

608

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав, 2020. – Вип. 55. – 637 с.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих у збірнику матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації».

Матеріали науково-практичної інтернет-конференції розміщені на сайті:
<http://confscientific.webnode.com.ua>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаєнко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаєнко

Адреса оргкомітету та редколегії:
вул. Сухомлинського, 30 (к. 100),
м. Переяслав,
08401, Київська обл., Україна
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав, 2020. – Вып. 55. – 637 с.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных в сборнике материалов любым способом разрешается только при ссылке на «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации».

Материалы научно-практической интернет-конференции размещены на сайте: <http://confscientific.webnode.com.ua>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко
Верстка и дизайн: И.В.Гайдаенко

Адрес оргкомитета и редколлегии:
ул. Сухомлинского, 30 (к. 100),
г. Переяслав,
08401, Киевская обл., Украина
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

